

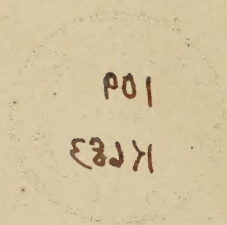

INSTITUTIONES HISTORIAE PHILOSOPHIAE

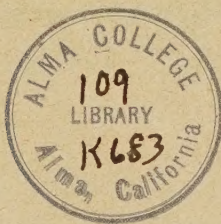
FRIDERICUS KLIMKE S. I.

DOCTOR THEOL., IN PONTIFICIA UNIVERSITATE GREGORIANA
IN URBE PHILOSOPHIAE LECTOR

INSTITUTIONES
HISTORIAE PHILOSOPHIAE

VOLUMEN PRIMUM

Vol II at page 391

1923

ROMAE

Sumptibus Universitatis Gregorianae
Via del Seminario, 120

FRIBURGI BRISG.

Herder et Co., Typographi Editores
Pontificii

7710

FRANCISCO · EHRLE

PATRI · PURPURATO

DE · PRAECLARIS · SCHOLASTICI · Aevi · Magistris

HISTORIAE · SCRIBENDAE · AVCTORI

AD · OCTOGESIMVM · AETATIS · EIVS · ANNVM

SOLEMNITER · COLENDVM

VTI · ERVDITISSIMI · VIRI · DECREVERVNT

FRIDERICVS · KLIMKE · S. J.

HOS

RERVM · PHILOSOPHICARVM · COMMENTARIOS

IN · DEBITVM · HONOREM

DEDICAT

*Opus " Institutiones Historiae Philosophiae ,, a P. Friderico
Klimke S. I. conscriptum imprimi potest.*

Romae, 2. martii 1923.

IOSEPHUS FILOGRASSI
Praepositus Provinciae Romanae S. I.

IMPRIMATUR

FR. ALBERTUS LEPIDI O. P., S. P. Ap. Mag.

IMPRIMATUR

† IOSEPH PALICA, Archiep. Philipp., Vicesgerens.

Auctor sibi vindicat ius proprietutis.

LECTORI BENEVOLO

Institutionum historiae philosophiae, quas modo publici iuris facimus, duplex est finis: primus quidem ut catholicarum Universitatum alumni, qui disciplinis philosophicis ac theologicis dant operam, illam historiae philosophiae notitiam acquirant, quae ad pleniorum animi eruditionem et rectam nostrorum temporum cognitionem comparandam maxime iuvat, quaque efficacior fructuosiorque redditur apostolicus labor; alter vero ut in studium scientifico-criticum historiae philosophiae, nedum ipsius philosophiae, introducantur.

Ut primum assequeremur finem, praesenti materiae tractandae dispositione usi sumus. Quapropter consulto philosophiam orientalem omisimus, tum quia eius influxus in philosophiam europaeam talis non est ut longiore indigeat tractatione, tum quia, si breviter tantum pertingeretur, imperfecta vel etiam falsa eiusdem exhiberetur notio. Quare materiae tractationem a philosophia graeca incipimus, de qua ea tantum attulimus, quae ad evolutionem philosophiae historicam recte intelligendam essentialia esse nobis visa sunt. Eandem rationem in exponenda philosophia patristica et mediaevali secuti sumus, licet tractatio semper eo amplior fiat, quo magis ad recentiora tempora accedimus. De philosophia enim graeca, patristica et mediaevali prostant haud pauca et optima opera, saltem quantum investigatio ipsorum fontium nobis hucusque pervia id permittit; de philosophia autem recentiore auctores catholici pauca tantum afferre solent, alii vero res non eo modo

exponunt et diiudicant, quo a viro catholico considerari et diiudicari debent. Quare philosophiae recentiori amplio-rem, philosophiae recentissimae amplissimum locum tribuimus.

Et quidem praecipuus noster fuit conatus, ut essentiam, nexum, evolutionem, momentum et influxum singularum doctrinarum quam dilucidissime exponeremus. Ex eadem etiam ratione historiam philosophiae catholicae a Cartesio ad nostra usque tempora fusius exposuimus quam fieri solet. Haec pars tota, praesertim si de tempore inde a medio saeculo XVII. usque ad medium saeculum XIX. agitur, ex ipsis fontibus erat haurienda, cum fere nihil hac de re scriptum prostet. Falsum enim, et nobis catholicis indignum, putamus, ut auctores quoque catholici alios sequentes in exhibenda recentiore philosophia philosophos tantum acatholicos fuse exponant, philosophiam catholicam brevissime absolventes. Quare hac in parte, si non undequaque absolutam, amplio-rem quam alibi tamen bibliographiam subiecimus, ut ii qui hac de re profundiora studia historica instituere velint - quod quidem valde in votis et necessarium esset - saltem praecipuos fontes in unum collectos inveniant. Quod vero historiam philosophiae in genere attinet, rem ita proponere conati sumus, ut auditores non solum aptam materiam ad praelectiones intelligendas et repetendas prae manibus haberent, sed ut privata lectione proprioque studio profundio-rem notitiam. hodie adeo necessariam, acquirere possent, eamque, etiam studiorum curriculo absoluto, perficere valerent. Ut autem repetitiones maiorem fructum afferre possint, in fine operis tabulas synopticas totius historiae philosophiae diligenter elaboratas subneximus. Atque ita illis etiam ex eruditis catholicis viris aliquo modo satisfecisse videmur, qui amplio-rem habendi historiae philosophiae tractationem desiderium nobis significaverunt. A critica singulorum systematum disquisitione in genere plures ob rationes abstinuimus. Etenim studium historiae philosophiae, ut utile esse possit, necessario studium philosophiae ipsius supponit, ubi criteria ad diiudicandas diversas theorias abunde porriguntur. Praeterea critica singulorum disceptatio si fusior daretur, plus occuparet spatii quam par est, brevior autem et contracta ex ipsa rei natura plane insufficiens evaderet. Quare hanc methodum, cetero-

quin etiam magis historicam, praetulimus, ut ipso expositionis modo critica quaedam « immanens » principalium scholarum atque sententiarum appareret. Id imprimis praestare in tractanda philosophia recentiore inde a temporibus humanismi conati sumus, rerumque periti nos haud parum a communi historicorum tractatione discessisse facile comperient.

Cum vero praelectiones historiae philosophiae ad studium quoque vere scientificum perducere debeant, ubique, tum pro diversis aetatibus et opinionibus, tum pro singulis philosophis, fontes immediatos et praecipuam bibliographiam indicavimus, ut ita studiosi addiscant, quantum fieri potest, ad ipsos fontes primarios ascendere eorumque propria cognitione iudicium sibi efformare. Quare semper meliores et magis accessu faciles editiones indicavimus. Bibliographia autem ita est composita, ut ex diversis diversarum nationum linguis unum alterumve opus praecipuum attulerimus. Frequenter etiam loci indicati inveniuntur, ubi amplior adhuc bibliographia hauriri potest. Hanc fontium ipsorum et bibliographiae indicationem etiam ipsis philosophiae scholasticae professoribus haud inutilem fore speramus. Ita enim facilius fontes adire poterunt, quos cognovisse oportet, si de singulis quaestionibus earumque historica evolutione, praesertim vero si de diversis theoriis a recentioribus excogitatis earumque critica disceptatione agitur. Praeterea hoc modo putamus professoribus amplissimam praestitisse materiam, ut bibliothecam rei philosophicae secundum aptam methodum compleant, ut auditoribus themata pro exercitiis practicis et parvis elucubrationibus scientificis indicare valeant, ita ut auditores non solum recipiendae et addiscendae materiae vacent, sed ad inquisitiones quoque vere methodicas et scientificas recte instituendas manu ducantur.

Quia tamen optime nobis persuasum est praesens opus, licet magna in componendo diligentia et plurium annorum in praelectionibus habendis praeparatione usi simus, multos continere defectus, rerum peritis, qui nos ad illud melius absolvendum atque perficiendum consilio iuverint, grati erimus illisque iam modo gratias agimus. Eorum auxilium nobis quam maxime in desideriis est, ubi de philosophia catholica inde a saeculo XVII., et de philosophia recente

in diversis regionibus agitur, cum vix unus totam materiam explere valeat.

Cum *Eminentissimus Cardinalis Ehrle S. J.*, ut praesens opus Ipsi dedicaretur, benigne acceptare dignatus sit, *R. P. Santes Chiavarelli S. J.* in componendis epigraphis magister egregius, artem suam praestare peramanter voluit. In corrigendis vero foliis componendoque indice nominum haud exiguum nobis auxilium praestitit *Dns Joannes Xhaard*, cui etiam hoc loco optime meritas grates libentissime rependimus.

Faxit Deus, ut opus, quod, ad ampliorem animorum eruditionem promovendam recentesque errores efficacius refellendos, componendum suscepimus, tum dilectis auditoribus nostris in Pontificia Universitate Gregoriana, tum aliis veritatis catholicae defendendae cupidis, non omni careat utilitate.

*Romae, in Pontificia Universitate Gregoriana,
die festo S. Thomae Aquinatis 1923, sexcentesimo ab eiusdem canonizatione recurrente anno.*

AUCTOR.

INTRODUCTIO

De historiae philosophiae conceptu, methodo, fine, utilitate et partibus

---

1. Conceptus historiae philosophiae. Cum historia philosophiae, ut ipsum nomen sonat, sit scientia historica, quae philosophiam pro obiecto habet, eius definitio tum conceptum philosophiae tum conceptum historiae supponit. Philosophia definitur inquisitio scientifica in ultimas universi rationes et causas ope rationis humanae instituta; et sicut philosophia a variis decursu temporis colebatur, ita variae problematum philosophicorum solutiones sunt tentatae. Haec autem tentamina partim immediate, partim mediate in documentis scriptis sunt deposita, sunt facta historica, hinc obiectum historiae. Historia enim facta et gesta hominum, eorum causas, nexus, significationem et leges cognoscere studet. Spectatis diversis campis rerum gestarum diversificatur etiam ipsa historia; quare distinguimus historiam profanam seu politico-socialem, historiam culturae, artium, morum, historiam religionum, historiam ecclesiasticam, historiam dogmatum etc., sic etiam historiam philosophiae in genere et historiam singularum eius disciplinarum et quaestionum, ut historiam logicae, metaphysicae, ethicae, theodiceae et ita porro.

Quaevis historia autem vel obiective, vel subiective sumi potest; videlicet historia *objective* spectata sunt ipsa gesta factaque, quae sibi decursu temporis succedunt; historia *subiective* spectata est horum gestorum cognitio, scientifica descriptio et interpretatio.

Hinc historia philosophiae *objective* spectata est summa cognitio humanarum quaestiones philosophicas spectantium, quae inde ab initiis generis humani usque ad nostra tempora habebantur et etiam nunc habentur. Conatus enim supremas veritates cognoscendi non inve-

nitur apud homines solum singillatim et casu quodam, sed universim et necessario, cum in ipsa hominis rationalis natura sit fundatus. Quare indoles, potentia cognitionis philosophicae eiusque quasi semina apud omnes homines omnesque gentes omnium temporum inveniuntur. Sed ut hae potentiae in actum transeant, ut haec semina evolvantur, certae quaedam conditiones culturae tum externae, tum internae necessario praerequiruntur. Hinc illud maximi momenti, quod inquisitio philosophica tum apud singulos tum apud totas gentes vel sopita iacet vel evolvitur, quod ad quendam statum evoluta creseit vel decreseit, prouti conditiones culturae inquisitioni maius vel minus praebent otium, et praesertim prouti homines vel vilipensis bonis mere terrenis ad altiora animum convertunt vel e contra necessitatibus et commoditatibus vitae cotidianae magis immerguntur.

Haec vero obiectiva historia philosophiae est primo opus ab individuis intellectibus perficiendum. Etenim non datur quaedam, ut ita dicam, idea universalis philosophica in seipsa existens, quae proprio dialectico et evolutivo progressu ab una forma ad aliam transiret, sicut non datur intellectus universalis, spiritus universalis pantheisticus, conscientia quaedam absoluta, cuius nos singuli participes essemus. Unusquisque proprio, individuo labore et sudore ad unam veritatem, ad universum videlicet e supremis rationibus intelligendum ascendere debet. Inde etiam explicatur, cur in historia philosophiae habeatur eadem quidem tendentia in eundem finem idemque obiectum, quae nihilominus variatur secundum individuales uniuscuiusque conditiones et proprietates.

Sed licet obiectiva historia philosophiae sit labore individuali multorum producta, tamen est in communi possessione generis humani. Et quidem sub duplici respectu. Etenim cognitiones, ad quas singuli philosophi proprio labore pervenerunt, quaeque ut plurimum in eorum scriptis libris continentur, omnibus fiunt accessibiles et sic communes; praeterea doctrinae philosophorum pro omnibus sunt gravissimi momenti, quia cum supremis quaestionibus vitae socialis, moralis et religiosae arctissime cohaerent.

Tandem dicendum est historiam philosophiae obiective spectatam esse in possessione societatis non solum in certo aliquo temporis spatio, sed societatis, quatenus per omnia tempora generis humani perdurat. Hoc modo ex historia philosophiae obiective spectata oritur traditio historica. Homines aetatis posterioris recipiunt ea, ad quae priores inquisitionibus suis pervenerunt, nituntur iis, ulterius ea evolvunt. Sic fit ut alii alios philosophos eminentes duces sibi sequendos eligant, et sic traditio historica accipit formam diversarum scholarum et tendentiarum philosophicarum.

Hinc historia philosophiae *objective* spectata definiiri potest *summa inquisitionum, cognitionum et doctrinarum philosophicarum, quae per doctrinam oralem, scriptos libros et traditionem scholarum propagantur.*

Exinde etiam patet, quid sit historia philosophiae *subiective* spectata. Etenim historia *objective* spectata est obiectum aptum, quod a nobis cognoscatur et in quandam scientificam cognitionis unitatem redigatur. Dico in unitatem, quia tandem aliquando omnes inquisitiones philosophicae in unum idemque obiectum vergunt, seu quia tum ipsa problemata philosophica tum inquisitiones diversorum philosophorum inter se cohaerent; et insuper dico unitatem scientificam, quia historia philosophiae secundum leges verae scientiae procedere debet. Nam tum ipsa auctorum verba tum aliorum de philosophis testimonia secundum leges interpretationis criticae ad trutinam revocat, uniuscuiusque philosophi systema ordine exponit, connexionem unius systematis cum aliis, eius dependentiam ab aliis et influxum in alios, eius genesim et fundamenta, eius sequelas, momentum historicum, eius veritatem et valorem intrinsecum determinare conatur. Quare historia philosophiae *subiective* spectata dici potest *scientifica collectio, descriptio, dispositio et interpretatio inquisitionum philosophicarum, quae decursu temporum sunt institutae quaeque in documentis scriptis nobis conservantur.*

Ut autem historia philosophiae finem suum obtineat, imprimis *materiam* apte seligat oportet. Etenim non potest omnia sine ullo discrimine et delectu exponere, sed debet restringi ad praecipuas quaestiones, quae sive eodem tempore in multos homines, sive succedentibus temporibus in ultiores inquisitiones magnum exercebant influxum. In hac materiae selectione vigeat utique sat magna libertas, spectato fine et scopo libri, indole et praeparatione legentium et similibus. Praeterea doctrinae philosophicae seiungi debent ab aliis cognitionibus vel tendentiis practicis; hinc frequenter demum erui debent e persuasionibus moralibus et religiosis, ex inquisitionibus sive theologicis sive scientificis. Haec autem separatio nequit esse absoluta, sicut fieri potest in scribenda historia physices vel matheseos; quaestiones enim philosophicae arctissime cohaerent non solum cum inquisitionibus singularum scientiarum, sed etiam et quidem maxime cum persuasionibus moralibus et religiosis. Tandem cum ipsa philosophia ut scientia sit inquisitio methodica, historia philosophiae ea tantum referre et considerare potest, in quibus quaestiones philosophicae methodice discutuntur. Quare huc non pertinent opera rhetorica, poetica et similia, etiamsi ideas philosophicas contineant, nisi per exceptionem cogitatio aliqua magni momenti in tali documento primum appareat ut aliquod totum in se

clausum et originarium. Ex alia vero parte respici debent non solum opera completa alicuius philosophi, sed etiam fragmenta, tentamina, imo etiam epistolae, si pro cognoscenda doctrina philosophi sunt alicuius momenti.

Haec de obiecto materiali historiae philosophiae valent. Obiectum vero formale seu respectus, sub quo obiectum materiale a historia philosophiae consideratur, determinatur methodo, qua historia philosophiae utitur.

2. Methodi historiae philosophiae possunt esse diversae et reapse diversae adhibentur.

a) *Methodus biographica*. -- Quia inquisitio philosophica a singulis individuis instituitur, ipsi philosophi ut individua speciali modo considerari possunt et etiam debent. Quare methodus biographica exponit vitam ipsius philosophi, opera et doctrinas, quaerit fontes et motiva, cur ad tales ideas pervenerit, explicat, quomodo eius doctrina decursu vitae se evolverit, mutaverit, perfecerit, qualem influxum ipse philosophus in alios habuerit. Haec methodus suis gaudet emolumentis: ostendit enim originem et evolutionem doctrinae uniuscuiusque philosophi, determinat conceptus et ideas, quae terminis ab ipso adhibitis subsunt, statuit, quaenam doctrina sit tantum praeparatoria, quae vero maturam eius persuasionem exhibeat. Quare apparet hanc methodum plane esse necessariam, ut ea materia praeparetur, quae deinde in universalem historiam philosophiae assumenda est.

b) *Methodus doxographica* est quidem priori valde affinis, differt tamen ab ea, quatenus praecipuum momentum non in philosopho ut individuo homine, sed in eius doctrina ponitur, cui biographia tantum ut introductio et praeparatio inservit. Doxographia igitur vult doctrinam alicuius philosophi exponere, et quidem in eius ultima perpolita forma et systematico nexu. Patet methodum biographicam cum doxographia in formam quandam intermediam componi posse; patet etiam historiam doxographicam non nisi materiam pro universali historia philosophiae praeparare.

c) *Methodus monographicae expositionis problematum*. -- Eius obiectum est ortus et historica evolutio certae alicuius quaestionis vel doctrinae; exponendo varias philosophorum sententias de eadem quaestione, diversos modos eam concipiendi, solvendi, probandi vult ipsum obiectum in clariore luce ponere et hoc modo veram problematis solutionem praeparare simulque determinare, quid singuli philosophi ad hanc solutionem contulerint, cur a recta solutionis via aberraverint, quid adhuc praestandum reliquerint. Si non una tantum quaestio, sed totus ambitus praecipuorum saltem problematum philosophicorum hoc modo

exponendus suscipitur, oritur universalis historia problematum philosophicorum.

d) *Methodus pragmatico-philosophica*. — Eius est, ut summam inquisitionum philosophicarum in universa omnium populorum et aetatum historia prosequatur et exponat; ut ex omnibus tamque diversis inquisitionibus, systematibus, scholis essentiam communem hauriat; ut detegat, quatenus inter varia philosophemata variorum populorum et temporum nexus quidam causalis et idealis vigeat; ut, quantum fieri potest, inquirat in leges vel regulas, quibus evolutio philosophiae in toto historiae decursu subest; ut denique determinet, quemnam locum, quale momentum speculatio philosophica singularum gentium, aetatum, singulorum philosophorum in universo philosophiae aedificio occupet. Hoc modo historia philosophiae haud parum confert ad universalem historiam culturae humanae. Patet historiam philosophiae hoc modo consideratam habere ingentem campum, ubi maximae superandae sunt difficultates, cum obiectum et munus sint infinitae fere amplitudinis. Sed quaevis alia methodus huic fini tandem aliquando inservit.

3. Finis autem et scopus pragmaticae historiae philosophiae multiplex est. Et primo quidem introducit in problemata et veritates philosophiae, non quidem ita, ut systema philosophiae exponat et perficiat, sed ut illud praeparet et adiuvet. Imprimis ostendit obiectum philosophiae esse aliquod unum, quod initio confuse tantum et quoad partem cognitum fuit, decursu temporum autem inter diversas philosophorum scholas et opiniones magis magisque determinabatur. Limites et ambitus huius obiecti decursu temporum essentiallem mutationem non subierunt; diversa tantum obiecta particularia intra hunc ambitum sita, quae primo mere philosophice tractabantur, scientiis positivis sunt adiudicata. Opinio modernorum relativistarum, historiam ipsam docere impossibilitatem definiendi philosophiam eiusque obiectum circumscribendi, non nisi e levi huius historiae studio hauriri potest.

Praeterea historia iuvat ad rectam methodum philosophiae stabilendam. Decursu temporum diversae methodi adhibebantur, multae sine ullo vero successu, aliae cum maiore vel minore fructu. Hinc historia philosophiae docet nos per ipsos errores, quomodo ab iis cavere, rectam viam invenire et ingredi possimus. Quare iam Aristoteles: « Antiquorum, ait, afferamus opiniones... ut ea quidem accipiamus, quae bene sunt dicta, ab iis autem caveamus, quae non bene dicta fuerunt ». (De an. I. 1, c. 2.); quam sententiam et S. Thomas suam facit. Quare gravis est error multorum recentium, qui spreto historiae philosophiae studio veram methodum philosophicam demum inveniendam esse putant.

Tertio ostendit, quomodo genus humanum in ponendis solvendis-

que problematibus ab imperfectis initiis usque ad magis magisque perfectum gradum pervenerit, qua via quibusque rationibus certos quosdam conceptus et terminos stabiliverit, quomodo hos conceptus pedetentim expoliverit, correxerit vel etiam mutaverit. Hoc valet, ut quaedam afferantur exempla, de doctrina de universalibus, de conceptu materiae et formae, actus et potentiae, hypostasis et naturae, a priori et a posteriori, de conceptu entis immaterialis, causae, finis et sexcentis aliis. Ita vero studio historiae multo profundior, rector et verior cognitio singularum quaestionum et doctrinarum obtinetur; et sicut ex una parte periculum nimii dogmatismi, ita ex altera parte periculum meri relativismi et scepticismi facilius vitari potest.

Hae ratione historia philosophiae multum etiam lucis affert ad naturam intellectus et limites, quibus cognitio nostra in concreto circumscribitur, melius cognoscenda. Duo praecipue sunt errores extremisibi e diametro oppositi, quos historia philosophiae bene cognita refutare valet: opinio eorum qui putant *omnem* nostram cognitionem esse absolutam, obiectivam, immutabilem et veram; et opinio eorum qui *nihil* vere cognosci posse asserunt. Verum quidem est eum qui historiam philosophiae plenam diversissimis tendentiis, et erroribus summis tantum labiis attingit, periculo scepticismi facile succumbere posse; qui vero res profundius scrutatur, e contra cognita spontanea illa et nativa vi, qua veritas semper de novo errores vincit, imo iis ad veritatem plenius cognoscendam utitur, ad illam persuasionem pervenit, intellectui humano nonnisi in possidenda veritate satisfieri. Omnes enim inquisitiones philosophicae semper ad summas illas generis humani veritates redeunt, ad ideas videlicet Dei personalis et creatoris mundi, libertatis, spiritualitatis, immortalitatis animae, obligationis moralis, retributionis pro operibus bonis vel malis in altera vita. Sed historia philosophiae etiam, saltem indirecte, ostendit, quatenus obstacula intellectum in his veritatibus certo amplectendis impediunt: nimia adhaesio certo alicui systemati vel etiam nimia eius impugnatio, quin primo loco veritas ipsa quaeratur; superbia mentis, quae sive omnia absolute perscrutari posse praesumit, sive spreto antiquorum ductu propriis viribus novum philosophiae systema construere posse autumat; vel e contra nimia dependentia ab opinionibus sui temporis passim sine critica inquisitione ut veris receptis; tandem materialismus et sensualismus quidam, qui aditum ad veritates altiores praecudit et ad meram singulorum factorum considerationem, ad solam vitae cotidianae utilitatem quaerendam allicit. Hiscè impedimentis nullum remedium mere naturale praestare eadem historia ostendit, sed unicum remedium efficax esse supernaturale intellectus et voluntatis adiutorium, quod nobis praebet Christus salvator per suam revelationem et gratiam.

Tandem historia etiam demonstrat christianismum veras ideas ab antiquis cognitae diligentissime custodisse, conservasse, nostrisque temporibus transmississe; imo super vera antiquae philosophiae principia altius et solidius aedificium extruxisse, ea omnia quae apud veteres erant dispersa, semina veritatis in splendidam unitatem organicam composuisse. Quo magis autem recentiores philosophi a veritate christiana recesserunt, eo magis eos etiam illas veritates amisisse historia abunde probat, quas antiqui sapientes, licet non ab omnibus erroribus liberas, primo stabiliverunt. Ita demum historia philosophiae, licet indirecte tantum, fit apologia veritatis christianae, id quod ceterum omnis humana scientia solide tractata praestare valet.

4. Utilitas historiae philosophiae. Inde etiam patet, quanta sit utilitas, quam studium historiae philosophiae praebere valet. Si enim quaevis scientia historica multum ad animum excolendum confert eumque omnibus praeteritorum temporum eventibus quasi coram sistit, id multo magis de historia philosophiae dicendum est, quae nobis ostendit, quid varii variarum gentium diversorumque temporum viri animi dotibus excellentes de supremis quaestionibus iudicaverint, quid ad veritatem plenius cognoscendam contulerint, qualis influxus harum doctrinarum etiam in diversos vitae practicae, socialis, politicae, moralis et religiosae campos fuerit.

Praeterea studium huius historiae non solum aptum est ad inquisitionem philosophicam excitandam, sed etiam iuvat ad ipsam veritatem inveniendam et contra omnes errores defendendam. Falsissimum enim est omnes conatus philosophorum hucusque factos irritos et inanes fuisse, et historiam philosophiae nihil aliud esse nisi magnum quoddam coemeterium, splendidis quidem ornatum monumentis, sed eandem inscriptionem portantibus: «hic iacet» (Döllinger). Etiam ex erroribus falsisque philosophorum systematibus multum ad veritatem detegendam detectamque firmiter tenendam disci potest et debet. Falsa enim systemata, puta materialismus, sensualismus, empirismus, rationalismus, pantheismus et alia semper hoc modo sunt orta, quod una tantum veritatis particula neglectis aliis premitur et ad universum mundum explicandum adhibetur. Si ergo solida historiae philosophiae cognitio cum systematico philosophiae studio apte coniungitur, maiorem affert in possessa veritate securitatem, cum ipsa historia philosophiae praebeat copiam argumentorum ad veritatem stabiliendam et ad errores refutandos. Ex altera parte idem studium erudit ad maiorem prudentiam, sobrietatem et modestiam iudicii, ut videlicet nonnisi ea absolute certa et vera dicantur, quae reapse ut talia evidenter perspiciuntur, alia autem sincere et modeste ut hypotheses plus minusve bene fundatae exhibeantur. Historia

autem abunde docet exaggeratum dogmatismum ex una parte semper eundem dogmatismum ex opposita parte provocare; et origo multorum errorum solum hac ratione intelligitur, quod veritas opposita ultra legitimos et probatos limites defendebatur.

Tandem iis, qui divinam Jesu Christi revelationem docendam et defendendam suscipiunt, historia philosophiae haud exiguum praebet iuvamen. Hodie enim conditio hominum funditus est mutata: diversae doctrinae philosophicae non iam apud solos eruditos literatosque reperiuntur, sed ubique terrarum divulgantur libris, qui philosophiam et scientias populari modo exponunt, foliis periodicis, fabulis romanticis et ephemeridibus cotidianis, praelectionibus et conferentiis publicis, cotidiano denique hominum inter se commercio. Quare sacerdos non solum e suggestu et in sacramentis administrandis, sed fere ubique et semper apostolum Christi, imo apologetam veritatis christianae agere debet. Cum ubique et quavis fere occasione in theoremata moderna impingat, ea funditus cognovisse oportet, ut ea solide valeat refutare, partem veritatis ab errore admixto seiungere, e principiis mere naturalibus ad veritatem supernaturalem amplectendam educare. Praelucet nobis hac in via et methodo scriptores Ecclesiae, SS. Patres, Scholastici ipsi, prae omnibus S. Thomas, qui semper attento animo curam veritatis suscipiebant, errores sparsos, doctrinas falsas divulgatas diligentissime cognoscere studebant, ut eas ex ipsis fontibus solide cognitae radicibus everterent firmiterque refutarent. Quoties legimus in vitis SS. Patrum, praesertim Augustini, eos sibi magno cum sumptu authenticas librorum apographas procurasse diligenterque studuisse, ut noviter ortos errores quam primum refellerent! Quantum laborem S. Thomas impendit, ut diversas sui temporis doctrinas sive Arabum, sive Iudaeorum, sive etiam christianorum philosophorum ex ipsis eorum operibus rite cognitae ad trutinam revocaret, errores refutaret et ex ipsa hac refutatione ansam sumeret ad veram doctrinam magis magisque profunde et dilucide expoliendam! Subtilissima illa conceptuum analysis, quaestionum circumscriptio, problematum crescens in dies multitudo, aucta mirum in modum argumentorum varietas, quam iure merito tum in theologia dogmatica, tum in apologetica, tum denique in philosophia ipsa miramur: haec omnia debemus continuae cum diversissimis erroribus pugnae, illi vere apostolico veritatis amori, qui sibi non satisfacit in simplici veritatis possessione, non quiescit domi, sed progreditur extra muros, ipsos aggreditur adversarios, ut ex ipsorum doctrinis tum eos vincat, tum veritati maiorem firmitatem, claritatem, lucem afferat. Hodie vero eo rerum conditio mutata est, ut difficultates contra fidem veramque religionem non tam ex fontibus theologicis hauriantur, quam potius e scientiis sive naturalibus, sive historicis, praesertim autem ex opinionibus philosophicis.

Imo etiam difficultates theologiae, sive e scientiis biblicis, sive ex inspiratione et revelatione, sive ex historia ecclesiastica depromantur, hodie tandem aliquando, si pauca excipias, in falsis persuasionibus philosophicis profundissimas habent radices. Afferre placet exempli gratia falsum conceptum causae et principii causalitatis, principium causalitatis naturalis clausae, falsas theorias cognitionis, dogma evolutionis absolutae et transformismi, negantem omnem substantiam theoriam actualitatis, principia naturalismi, materialismi, positivismi, rationalismi, conceptionem monistico-pantheisticam universi, principia autonomismi moralis, negationem iuris naturalis vel falsam eius conceptionem, theoriam parallelismi psychophysici, falsas opiniones de relatione inter mundum intellectualem et materialem, diversas theorias in historia et philosophia religionis et sexcenta alia. Quae omnia recte circumscribi, rite cognosci et solide refutari vix possunt, si eorum origines et evolutio historica, eorum argumenta ab adversariis allata non undequaque perspiciuntur. Huic scopo autem inservit historia philosophiae, qua cognita demum et ipsa adversariorum opera rite intelligi et diiudicari possunt.

5. Fontes historiae philosophiae apte dividuntur in fontes primarios et secundarios, primarii autem in immediatos et mediatos. Fontes *immediati* sunt ipsa philosophorum opera, quorum, si dubium adest, authenticitas et integritas stabiliri debet. Haec opera in exponenda et diiudicanda historia philosophiae primum occupant locum; haec in textu integro et originali considerata sunt, ut historiographus philosophiae materiam suam prae oculis habeat. Sed multa opera, antiquorum praesertim, decursu temporis deperdita sunt; praeterea ex antiquis philosophis plures doctrinas suas ore tenus tantum discipulis communicarunt; hinc ad fontes etiam *mediatos* recurrendum est. Eiusmodi sunt scripta aliorum, qui vel doctrinam alicuius philosophi tantum referunt vel etiam ad trutinam revocant. Ita doctrinam Socratis haurimus e Xenophonte et Platone; ita multos alios philosophos graecos ex operibus Aristotelis cognoscimus. Horum fontium mediatorum stabilienda est authenticitas, maxime vero scientia et veracitas. Patet inter testes mediatos primum locum, saltem in genere, obtinere eos qui ipsi auctori proxime accesserunt.

Quia vero primam notitiam universalis historiae philosophiae ex ipsis fontibus hauriri longum, imo impossibile est, adhibendi sunt libri eorum, qui sive de singulis philosophis monographice tractarunt, sive totam historiam scite exposuerunt. De editionibus ipsorum operum deque monographiis praecipuorum philosophorum decursu huius operis erit sermo. Quare hic tantum praecipua opera afferre placet, quae totam historiam philosophiae pertractant.

Thomas Stanley, The History of Philosophy, Lond. 1655, 3. ed. 1701; versio latina a Gottfr. Oleario, Lipsiae 1711, Venetiis 1733; Iac. *Thomasius*, Schediasma historicum, quo varia discutiuntur ad historiam tum philos., tum ecclesiasticam pertinentia, Lipsiae 1655; opus hoc edidit *Christ. Thomasius* sub titulo: Origines hist. philos. et eccl., Hal. 1699; *Pierre Bayle*, Dictionnaire historique et critique, Rotterd. 1697; *Christ. Aug. Heumann*, Acta philosophorum, Halis 1715 sqq.; *Deslandes*, Histoire critique de la philosophie, Paris 1730-1736, 3 voll.; *Ioh. Iac. Brucker*, Kurze Fragen aus der philosophischen Historie, 7 voll. Ulm 1731-36; *idem*, Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta, 5 voll., Lipsiae 1742-44; secunda editio 6 voll. 1766-67; editio anglica abbreviata a Will. Enfield, Lond. 1791; *Agatopisto Cromaziano* (Appiano Buonafede), Della istoria e delle indole di ogni filosofia, Lucca 1766-81, Venetiis 1782-84; *idem*, Della restaurazione di ogni filosofia ne' secoli XV, XVI, XVII, Venetiis 1785-89; huius ultimi versio germanica a *Carolo Heydenreich*, Lipsiae 1791; *Dietr. Tiedemann*, Geist der spekulativen Philosophie, 7 voll., Marburg 1791-1797; *Joh. Gottl. Buhle*, Lehrbuch d. Geschichte d. Philosophie u. einer kritischen Literatur derselben, 8 voll., Göttingen 1796-1804; *idem*, Geschichte der neueren Philosophie seit der Epoche der Wiederherstellung der Wissenschaften, 6 voll., Göttingen 1800-1805; *Dégérando*, Histoire comparée des systèmes de la philosophie, 3 voll., Paris 1804; secunda editio 4 voll. 1822-1823; germanice a *Tennemann*, 2 voll., Marburg 1806-1807; *Wilh. Gottl. Tennemann*, Geschichte der Philosophie, 11 voll., Lips. 1798-1819; *Th. A. Rießer*, Handbuch d. Geschichte d. Philosophie, 3 voll., Sulzbach 1822-23; 2. editio 1829; supplementum a *V. Ph. Gumpesch*, 1850; *E. Reinhold*, Handbuch d. allg. Geschichte d. Philosophie, 3 voll., Gotha 1828-30; *idem*, Geschichte d. Philosophie nach den Hauptmomenten ihrer Entwicklung, 3 voll., ed. 5. Jena 1858; *Heinr. Ritter*, Geschichte d. Philosophie, 12 voll., Hamburg 1829-52; *G. W. F. Hegel*, Vorlesungen über d. Geschichte d. Philosophie, ed. a *C. L. Michelet*, 3 voll., Berl. 1833-1836; *Chr. W. Sigwart*, Geschichte d. Philosophie, 3 voll., Stuttgart 1854; *Joh. Ed. Erdmann*, Grundriss d. Geschichte d. Philosophie, 2 voll., Berl. 1866; ed. 4. a *Benno Erdmann*, Berl. 1896; *Alb. Stoeckl*, Lehrbuch d. Gesch. d. Philosophie, Mainz 1870, 3. ed. 1889; *Stoeckl-Weingärtner*, Grundriss d. Gesch. d. Philos., 3 ed. Mainz 1919; *Paul Haffner*, Grundlinien d. Geschichte d. Philosophie, Mainz 1881-1884; *W. Windelband*, Gesch. d. Philosophie, Freiburg i. Br. 1892, 2. ed. 1900; anglice a *J. H. Tufts*, London 1905; *idem*, Lehrbuch d. Gesch. d. Philos., ed. 6. Tübingen 1912; *Paul Deussen*, Allgemeine Gesch. d. Philosophie, mit besond. Berücksichtigung der Religionen, Lipsiae 1894 sqq.; *O. Willmann*, Geschichte des Idealismus, 3 voll. 2. ed. Braun-

schweig 1907; Allgemeine Geschichte der Philosophie, in: Die Kultur d. Gegenwart, hrsg. v. *Paul Hinneberg*, Teil I. Abt. V. Berlin und Leipzig 1909, 2. ed. 1913; *Friedrich Ueberweg*, Grundriss d. Geschichte der Philosophie, 4 voll., editio 10. et 11. Berlin 1909 sqq.

Victor Cousin, Introduction à l'histoire de la philosophie; Cours de l'histoire de la philosophie moderne, in Oeuvres, Bruxelles, 1840, Paris 1846-48; *idem*, Fragments philosophiques pour servir à l'histoire de la philosophie, 5 ed. 5 voll., Paris 1866; *idem*, Histoire générale de la philosophie depuis les temps les plus reculés jusqu'à la fin du XVIII. siècle, 12. ed. cura *Barthélemy St.-Hilaire*, Paris 1884; *Alfrd. Weber*, Histoire de la philosophie Européenne, Paris 1874, 6 ed. 1897; anglisce a *Frank Thilly*, London 1896; *Alfr. Fouillée*, Histoire de la philosophie 3. ed. Paris 1882; *P. Janet et Gabriel Séailles*, Histoire de la philosophie. Les problèmes et les écoles. Paris 1887, 12. ed. 1921; *Elie Blanc*, Histoire de la philosophie et particulièrement de la philos. contemporaine, 3 voll., Lyon-Paris 1896; *H. Dagneaux*, Histoire de la philosophie, 2. ed. Paris 1901.

Robert Blakey, History of the philosophy of mind, from the earliest period to the present time, 4 voll., London 1848; *G. H. Lewes*, A biographical history of philosophy from its origin in Greece down to the present day, London 1845; *J. Haven*, A history of ancient and modern philosophy, London 1876; *Aston Leigh*, History of the philos., London 1880; *Asa Mahan*, A critical history of philosophy, New-York. 1884; *W. Turner*, History of philosophy, London 1903. italice a G. Oliosi, Verona 1905.

R. Bobba, Storia della filosofia rispetto alla conoscenza di Dio da Talete fino ai giorni nostri, 4 voll., Lecce 1873-1874; *A. Conti*, Storia della filosofia, 2 voll., 3. ed. Firenze 1882; *Carlo Cantoni*, Storia della filosofia, Milano 1887; *G. Tredici*, Breve corso di storia della filosofia, 2. ed. Firenze 1911.

C. Gonzalez, História de la filosofia, 4 voll., Madrid 1879; gallice a *G. de Pascal*, Paris 1891.

N. Κοζίας, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. 5 voll., Athenis 1876-1878.

Stateczeny O. Fr. M., Compendium historiae philosophiae, Romae 1898; *R. Marcone O. S. B.*, Historia philosophiae, I Romae 1913, II 1914; vol. III. deest; *P. Geny S. J.*, Brevis conspectus historiae philosophiae, 2. ed. Romae 1921.

Lexica ad studium philosophiae utilia: *Wilh. Traugott Krug*, Enzyklopädisch-philosophisches Lexikon, 4 voll., Lipsiae 1827 sqq.; *L. Noack*, Philosophiegeschichtliches Lexikon, Lipsiae 1879; *Ad. Frank*, Dictionnaire des sciences philosophiques, Paris 1885; *J. M. Baldwin*, Dictionary of Philosophy and Psychology, New-York and London 1904-

1911. 3. voll.: *Elic Blanc*, Dictionnaire de philosophie ancienne, moderne et contemporaine, Paris 1906; Supplément 1908; *Fr. Kirchner*, Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffe, 6. ed. cura *C. Michaelis*, Lipsiae 1911; *A. Butler*, A dictionary of philosophical terms. London 1909; *Rud. Eisler*, Wörterbuch der philosophischen Begriffe, 3. ed. Berlin 1910; *idem*, Philosophenlexikon, Berlin 1911; *idem*, Handwörterbuch der Philosophie, Berlin 1913; *Fritz Mauthner*, Wörterbuch der Philosophie, 2 voll., München u. Leipzig 1910.

6. Divisio historiae philosophiae. Quia de philosophia apud Orientales non tractamus, solum de philosophia in occidente est sermo. Jam vero haec philosophia in quattuor magnas aetates dividitur:

Prima aetas complectitur philosophiam antiquam graeco-romanam, quae viget ab initio saeculi VII. a. Chr. usque ad saeculum VI. p. Chr., ubi partim cessat, partim a philosophia patristica assumitur. Haec aetas est *tempus praeparationis et primae formationis philosophiae perennis*.

Secunda aetas comprehendit philosophiam patristicam et durat a saeculo I. usque ad saeculum VIII. p. Chr. Hoc tempore philosophia antiqua a Patribus assumitur, sed emendatur et perpolitur in luce veritatum novae religionis christianae. Quare eam vocamus *tempus emendationis philosophiae antiquae ope veritatis christianae*.

Tertia aetas comprehendit tempus inde a saeculo VIII. usque ad medium saeculum XV., ubi prae aliis philosophia scholastica viguit. Reliquae philosophiae antiquae et patristicae e calamitatibus migrationis populorum servatae ansam dant novae formationi philosophiae, et hoc tempore habetur *constitutio systematica et plena evolutio philosophiae perennis et christianae apud scholasticos medii aevi*.

Quarta demum aetas, quae ab altero medio saeculo XV. usque ad nostra durat tempora, videt primo philosophiam perennem scholasticam derelictam et impugnatam deinde nova in dies et magis semper audacia systemata, quae principales veritates religionis et philosophiae christianae evertere conantur. Tamen philosophia perennis ulterius viget et se contra nova systemata defendit. Hinc quartam hanc aetatem vocamus *tempus ingentis pugnae circa principia philosophiae christianae in philosophia moderna*.

De ulterioribus divisionibus singularum aetatum infra dicetur.

AETAS PRIMA

Philosophia graeco-romana seu praeparatio philosophiae perennis apud antiquos

---

1. Introductio. Dum apud Orientales antiquos doctrinae philosophicae nec plene conscio nec methodico modo evolvebantur, sed cum opinionibus et mythis religiosis aretissime cohaerebant, Graeci primi philosophiam proprie dictam colere coeperunt; ipsi enim primum conati sunt ope solius rationis naturalis res per ultimas earum causas cognoscere.

Causae autem, cur apud Graecos philosophia se ita feliciter evolvit, ut pro tota subsequentium temporum philosophia facta sit fundamentum, praeparatio et exemplar, hae sunt praecipuae: a) Indoles ingenii graeci industriosa, ad omne verum et pulchrum inclinata, acerrima et subtilis. b) Conditiones geographicae, dura necessitas sive colendi agros sive navigationis, quae necessitas causa fuit, cur non ita phantasiae indulgentes otio se dare potuerint, sed conditiones et naturas rerum magis sobrio modo observaverint. c) Mores et instituta parvularum rerum publicarum, ubi frequentissimi coetus et generatim vividissima communicatio hominum inter se habebantur, augebant et excolebant hanc indolem naturalem.

Hinc etiam philosophia ibi primum coli coepta est, ubi conditiones erant aptissimae, ubi gentes ad maiores divitias vitaeque commoditatem pervenerant, ubi ordo et libertas vitae publicae magis florebat, i. e. in coloniis Asiae minoris, Italiae inferioris (Magnae Graeciae) et in insulis maris Aegaei. Licet ita philosophia graeca sit omnino fructus ingenii graeci proprius et originarius, tamen non deerant etiam influxus externi. Coloni afferebant ex Aegypto, Phoenicia, Phrygia varias inventiones et artes: agriculturam, musicam, cantus religiosos, poemata, mysteria et cum his etiam varias ideas philosophicas et religio-

sas. Ita *Thaleti* usus erat cum Assyriis, Persis et Aegypto, item *Pythagorae* cum sacerdotibus Aegyptiacis. Sed hac in quaestione hucusque nondum satis dilucidata duo extrema pariter sunt vitanda: philosophia graeca, praesertim antesocratica, nec potest dici ab orientalium opinionibus plane independens, nec mera reproductio systematum orientalium vel philosophiae aegyptiacae. Ceterum influxus opinionum orientalium maior est in periodo ultima philosophiae graecae quam in duabus prioribus, scilicet apud Neo-Pythagoreos et Neo-Platonicos.

2. Divisio. Philosophia antiqua in *tres periodos* dividi solet:

Prima complectitur tempus a saec. VII. usque ad a. 450 a. Chr., a Thalete usque ad Socratem. Haec periodus est tempus formationis seu iuventutis, et quia praesertim natura inquiritur, vocari solet periodus *cosmologica*.

Secunda complectitur tempus ab. a. 450 a. Chr. usque ad saec. III. p. Chr., a Socrate usque ad eclecticismum. Tempus hoc est perfectionis seu virilitatis, et quia obiectum praedominans est homo, vocari solet periodus *anthropologica*.

Tertia complectitur tempus a saec. I. usque ad saec. VI. p. Chr., per tria ergo saecula coincidit cum periodo anthropologica. Tempus est decadentiae seu senectutis philosophiae graecae; cum obiectum principale sit Deus seu theosophica unio cum Deo, periodus haec appellatur etiam *theosophica*.

3. Fontes philosophiae graecae. Fontes *immediati* complectuntur ipsa philosophorum graecorum opera. Quae opera tamen non omnia ad nos pervenerunt. Exstant opera *Platonis* et *Plotini*, *Aristotelis* magna pars; praeterea opera *Ciceronis*, *Senecae*, *Epicteti*, *Marci Aurelii*, *Sexti Empirici*, *Plutarchi*. Ceterorum tantum fragmenta habentur, quae recentioribus temporibus collecta sunt. Huc spectant praesertim: *A. Mullach*, Fragmenta philosophorum graecorum, 3 voll., Parisiis 1860-1881, sed haec editio non est satis critica. *Th. Bergk*, Anthologia lyrica, 4. ed. O. Crusius, Lipsiae 1913; *H. Diels*, Doxographi graeci, Berolini 1879; *idem*, Poetarum philosophorum fragmenta, Berolini 1902; *idem*, Fragmente der Vorsokratiker, 3. ed. Berolini 1912; *idem*, Parmenides, graece et germanice, Berol. 1897; *idem*, Heraclitus graece et germanice, Berol. 1902; *Jo. v. Arnim*, Stoicorum veterum fragmenta, 3 voll., Lipsiae 1903-1905; *W. Nestle*, Die Vorsokratiker (in Auswahl), Jena 1908, 2. ed. 1922. Fontes tum immediatos tum mediatos usui scholari accommodaverunt *Ritter et Preller*, Historia philosophiae graecae et romanae ex fontium locis contexta, Hamburgi 1838; editionem novam curavit *Ed. Wellmann*, Gotha 1913.

Ad fontes *medios* pertinent ii auctores antiqui, qui doctrinas anteriorum philosophorum exponunt. Huc pertinent praesertim *Plato*, *Aristoteles*, *Cicero*. Praeterea quidam auctores, qui *doxographi* vocantur, sententias aliorum collegerunt. Ita discipulus Aristotelis *Theophrastus*, Φυσικῶν δόξαι. Ex ipso hauserunt peripateticus *Strato*; stoici *Eratosthenus*, *Chrysippus*, Περὶ τῶν ἀρχαίων φυσικολόγων; *Panaetius*, Περὶ αἰρέσεων. Ex Theophrasto probabiliter hauriunt opera doxographica, quae supersunt, scilicet *Pseudo-Plutarchi*, Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων (saec. II p. Chr.); *Hippolyti* Ἐλεγχος κατὰ πασῶν αἰρέσεων (c. 220 p. Chr.), cuius operis liber primus vocatus est *Philosophumena*; *Theodoretī* Ἑλληνικῶν πατημάτων θεραπευτική (c. 457); *Stobaei* Ἐκλογαί (c. 500 p. Chr.). Etiam alii auctores christiani interdum antiquorum sententias referunt et sub hoc respectu doxographis adscribi possunt, v. g. *Justinus M.*, *Clemens Alexandrinus*, *Origenes*, *Eusebius* (Praeparatio evangelica), *Cyrillus* (Contra Julianum), *Hermias* (Gentilium philosophorum irrisio). Praestantissimum opus hac de re est *H. Diels*, *Doxographi graeci*, Berolini 1879. Praeterea ad fontes *medios* pertinent *Biographi* veterum philosophorum. Inter hos exstat opus *Diogenis Laertii* Περὶ βίων, δογμάτων καὶ ἀποφθεγμάτων τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ ἐνδοκμησάντων (saeculi II. p. Chr.). Alia opera, ut *Callimachi*, *Zenodoti*, *Aristophanis Byzantini*, qui sub Ptoleaeis Alexandriae scripserunt, ad nos non pervenerunt. Ceterum hac de re conferatur locupletissima expositio apud *Ueberweg-Praechter*, *Grundriss der Geschichte der Philosophie* I. ed. 11. (1920) 16-31: «Die Quellen und Hilfsmittel unserer Kenntnis der Philosophie der Griechen»; et in fine eiusdem voluminis pg. 20*-42*.

Inter *opera recentiora*, quae de philosophia graeca tractant, primum locum occupat *Eduard Zeller*, *Die Philosophie der Griechen*. Eine Untersuchung über Charakter, Gang und Hauptmomente ihrer Entwicklung, Tübingen 1844-1852; 6. ed. cura *W. Nestle* 1919 sqq. Praeterea mentionem merentur: *Christian Aug. Brandis*, *Handbuch der Geschichte der griechisch-römischen Philosophie*, Berlin 1835-60; *Ed. Zeller*, *Grundriss d. Gesch. d. griechischen Philosophie*, 12. verbesserte Auflage bearbeitet v. Dr. Wilhelm Nestle, Leipz. 1920; *Wilh. Windelband*, *Geschichte der alten Philosophie*, 3. Aufl. v. Ad. Bonhöffer, München 1912; *Th. Gomperz*, *Griechische Denker*, 3 voll.; Leipz. 1911-12; huius operis exstat versio anglica et gallica. *E. v. Aster*, *Geschichte der antiken Philosophie*, Berl. 1920; *Cl. Baeumker*, *Das Problem der Materie in der griechischen Philosophie*, München 1890; *B. Bauch*, *Das Substanzproblem in der griechischen Philosophie*, Heidelberg 1910; *A. Dyroff*, *Demokritstudien*, München 1899; *R. Herbertz*, *Das Wahrheitsproblem in der griechischen Philosophie*, Berlin 1913; *P. Natorp*,

Forschungen zur Geschichte des Erkenntnisproblems im Altertum, Berlin, 1884; *G. Kafka*, Die Vorsokratiker, München 1921; *Renouvier* Manuel de philosophie ancienne, Paris 1845; *C. Benart*, La philosophie ancienne; histoire generale de ses systemes, 1. partie (jusque ad Soeratem et sophistas) Paris 1885; *W. A. Butler*, Lectures on the history of ancient philosophy, Cambridge 1856; edited by W. H. Thomson, 2 voll., London 1866, 2. ed. 1874; *A. W. Bonn*, The Greek philosophers, 2 voll., Lond. 1882, *idem*, Hist. of ancient philosophy, London 1912; *J. Burnet*, Greek philosophy, I: Thales to Plato, London 1914; Die Anfänge der griechischen Philosophie, 2. Ausg. a. d. Engl. übers. v. *E. Schenkl*, Leipzig 1913; *Franco Fiorentino*, Saggio storico sulla filosofia Greca, Firenze 1865; *R. Bobba*, Saggio sulla filosofia greco-romana, Torino 1881; *G. de Ruggiero*, Storia della filosofia. Parte prima, La filosofia greca, 2 voll., 2. ed. Bari 1921.

LIBER PRIMUS

Primae inquisitiones in rerum naturam: periodus formationis, antesocratica seu cosmologica

Introductio. Sicut quisvis homo, ubi ad usum rationis pervenit, primo attendit ad mundum externum et deinde deum, post quandam cognitionis evolutionem, in seipsum reflectit, ita etiam apud Graecos factum est. Primi philosophi graeci inquirunt unice in mundum externum, non attendentes ad partem psychologiam et ethicam problematum. Hinc multa opera huius temporis inscribuntur; De rerum natura, *περὶ φύσεως*; hinc philosophi huius periodi vocantur « physiologi ».

Usque ad Soeratem autem philosophia graeca non habet aliquod centrum commune, sed diversis in regionibus colitur. Quare *quattuor* scholae distinguuntur, licet terminus « schola » nondum sensu stricto, i. e. ut coetus philosophorum ab uno philosopho tanquam magistro procedens adhiberi possit, nempe schola *ionica* Mileti, *pythagorea* seu *italica* in Italia meridionali, *eleatica* Eleae, *abderitica* seu *atomistica* Abderae.

Haec autem divisio magis extrinseca alia *intrinseca* seu e natura problematum, quibus philosophi occupabantur, aptius completur. Etenim primae tres scholae: Ionici antiquiores, Pythagoras eum suis immediatis discipulis, Eleatenses inquirunt praesertim in *principia essendi* seu *primam subjectam* rerum. Qui eis succedunt, Heraclitus et Ionici

s. d. iuniores, investigant potius *principia fiendi* seu *mutationis* rerum. Tandem utraque inquisitio cum diversis quae exhibitae sunt solutionibus ut insufficientis cognoscitur, et ita prima periodus philosophiae graecae desinit in dubitationem de valore cognitionis humanae, qui scepticismus partim theoreticus partim practicus a sophistis colitur.

Hinc prima periodus tribus capitibus absolvetur: *primo* agendum est de inquisitione in principia essendi rerum, *secundo* de inquisitione in principia fiendi rerum, *tertio* de occasu philosophiae antesocraticae per sophistas.

CAPUT I.

Inquisitio in principia essendi rerum.

Ut supra diximus, tres priores scholae quaerunt, quodnam sit primum subiectum rerum. Et quidem *Ionici antiquiores* conantur ostendere, *ex quonam* ultimatin singulae res *constent*, Pythagorei autem et Eleatici, *quidnam* res et hinc totum universum *in se sit*. Ionici quaerunt principium materiale et coneretur, ex quo res constant, et quia causarum materialem in eo quaerunt, quod proxime per sensus constat, hinc indulgent cuidam *empirismo moderato*. Praeterea omnes Ionici antiquiores admittunt multitudinem rerum seu sunt *pluralistae*; et quia nondum distinguunt inter materiam et spiritum, sunt *hylozoistae*. In designando autem principio rerum materiali quidam progressus observari potest. Thales assignat principium coneretur, Anaximander principium indeterminatum, Anaximenes principium infinitum vivum, tandem Diogenes ex Apollonia principium rationale. Methoçlus autem philosophica Ioniorum antiquiorum manet in infimo gradu abstractionis, scilicet physicae.

Pythagoras cum suis discipulis progrediuntur iam ad altiore inquisitionem scientificam ope abstractionis mathematicae. Non quaerunt ex quo res constent, sed quid in se sint. Consideratio mathematica causa est, cur cuidam *rationalismo moderato* indulgeant; in oppositione ad Ionios statuunt principium potius *formale* et quidem concreto-abstractum, sc. numerum. Etiam Pythagorei sunt pluralistae et hylozoistae, sed in monismum et idealismum inclinant.

Tandem *Eleatenses* altissimum gradum abstractionis, sc. metaphysicae in suis inquisitionibus applicant et sic deveniunt ad abstractissimum conceptum entis, quem modo plane *rationalistico* cum ipsa realitate identificant. Ita perveniunt ad principium *mere formale* statuendum, ad rationalismum extremum et monismum abstractum.

Omnes autem, si de Deo loquuntur, ipsum cum mundo indentificant eumque extensum putant; hinc ipsorum doctrina etiam hylozoismus pantheisticus vocari potest. Quibus in genere praemissis de singulis breviter dicendum est.

ARTICULUS I.

Ionici antiquiores.

1. *Thales Milesius* (c. 624-545) erat unus e septem « Sapientibus » et statuit ut principium primum omnium rerum aquam. Iuxta Aristotelis opinionem (Met. I, 3) videtur ita docuisse, quia humidum ad omnem evolutionem vitalem est necessarium. Meritum autem eius in philosophia non tam est in eo, quod aquam ut principium rerum statuit, quam potius in eo, quod primus quaestionem de principiis rerum explicite posuit et solvere conatus est. Hinc Aristoteles iure merito vocat eum principem (d. e. incipientem) philosophiae.

2. *Anaximander Milesius* (c. 610-547) assignat tamquam principium rerum materiam indeterminatam ($\tilde{\alpha}\pi\epsilon\iota\rho\omicron\nu$) et sic iam videtur innuisse, principium rerum non posse reponi in aliqua concreta materia experientiae subiecta; sed dici certo nequit, quomodo hoc $\tilde{\alpha}\pi\epsilon\iota\rho\omicron\nu$ cogitaverit. Praeterea doctrina eius de ortu omnium rerum ex τῷ ἀ- $\pi\epsilon\iota\rho\phi$ haberi potest ut prima rudisque forma theoriae evolutionis, quam multo post partim Kant-Laplace, partim Lamarek-Darwin excoluerunt; docet enim per motum huic principio immanentem segregari frigidum et calidum, terram et aquam; ex lutea terra oriri quasdam simplices formas viventes, ex his pisces, dein altiores organismos, tandem hominem. Ita omnia corpora oriuntur et pereunt, solum τὸ $\tilde{\alpha}\pi\epsilon\iota\rho\omicron\nu$ est immutabile quid, quod utpote semper vivens perire nequit. Hinc apparet apud ipsum primitiva forma pantheismi hylozoistici emanativi. — *Progressus* apud ipsum sub duplici aspectu observatur, primo quia inducit conceptum infiniti, secundo quia primus adhibet conceptum evolutionis cosmicae.

3. *Anaximenes Milesius* (c. 588-524) statuit ut primum principium aërem, sed ipsum concepit ut aliquid vivum et infinitae extensionis, ex quo omnia oriuntur partim per condensationem ($\pi\rho\upsilon\kappa\nu\omega\sigma\iota\varsigma$), partim per rarefactionem ($\acute{\alpha}\rho\alpha\omega\sigma\iota\varsigma$), quae theoria denuo nostris temporibus assumpta est a materialista *Ernesto Haeckel* (eius monismus pycnoticus). Sicut nostrum corpus per animam, quae est aër, in unitatem redigitur, ita totus ordo mundanus spiritu et aëre continetur. — *Progressus* apud Anaximenem in eo habetur, quod primo comparisonem macrocosmi cum microcosmo adhibet, quae comparatio per totum de-

cursum philosophiae sub variis aspectibus recurrit, et quod evolutionem universi non simpliciter docet ut Anaximander, sed eam per theoriam condensationis et rarefactionis accuratius determinare conatur.

4. *Diogenes ex Apollonia* (saec. V) item statuit ut principium rerum aërem, quem tamen ratione et intellectu praeditum concepit. Hinc Diogenes primus rationem (*νέησις*) ut principium rerum in philosophiam introducit. Quia autem haec ratio ut rebus immanens cogitatur, eius philosophia est hylozoismus proprie dictus, dum doctrinae priorum tantum sensu latiore hylozoismus vocari possunt. Etiam anima humana orta est ex aëre; quia ergo ipsa est aër, cognoscit omnia, quippe quae ex eodem aëre orta sunt; et quia est ita subtilis, est etiam principium motus et vitae.

Pulcherrimum est eius argumentum teleologicum, quo primum principium intelligens et sapiens postulat: « Sed hoc principium mihi videtur perspicue magnum esse et potens atque aeternum et immortale multarumque rerum sciens. Nam principium illud sine intelligentia ita distribui non posset, ut omnium rerum modum contineret, aestatis et hiemis, noctis et diei, imbrium et ventorum et coeli sereni. Ac cetera quoque, si quis recte considerare velit, reperiet quam pulcherrime constituta » (fr. 3, 4 apud Mullach I, 254).

BIBLIOGRAPHIA. Fragmenta Thaletis apud *Diels*, Vorsokratiker I⁸ 1 sqq.; Anaximandri ib. 14 sqq.; Anaximenis ib. 22 sqq.; Diogenis de Apollonia ib. 416 sqq.; *K. Steinhart*, Ionische Schule, in: Allg. Encyklopaedie d. Künste u. Wissenschaften. Sect. II. B. 22, 457-490; *Rud. Seydel*, Der Fortschritt der Metaphysik innerhalb der Schule des jonischen Hylozoismus, Leipzig 1860; *H. Spitzer*, Ueber Ursprung u. Bedeutung des Hylozoismus, 1881; *O. Gilbert*, Spekulation u. Volksglaube in der jon. Philos., Archiv. f. Religionswissenschaft XIII, 306. De singulis philosophis vide *Ueberweg-Praechter*, Grundriss I¹¹ 46* sqq.

ARTICULUS II.

Schola pythagorica.

Pythagoras ex insula Samos oriundus (c. 580-500) instituit scholam in urbe Crotoniensi in Magna Graecia, quae schola summum influxum exercuit non solum propter doctrinam philosophicam, sed etiam propter austeram et sat puram ethicam, et propter suas tendentias politicas. Iuxta Pythagoram ordo in mundo a maximis usque ad minima explicari debet ex eo, quod *numerus* est *principium constitutivum rerum*. Omnis numerus autem est vel par vel impar. Numerus par utpote

ulterius divisibilis repraesentat *infinitem*; numerus impar, qui non est divisibilis in duas aequales partes, sed habet initium, finem et medium, repraesentat *finitum*. Hinc omnes res componuntur ex infinito et finito seu ex qualitatibus oppositis, quae tertio elemento numeri, sc. *harmonia*, in unitatem rediguntur. Hinc totus mundus est harmonia seu *ἁρμονία* (harmonia, musica sphaerica). Hic vero philosophia Pythagorae abit in *mysticismum religiosum*; sidera sunt ratione praedita, sunt dii, quorum supremus in centro terrae ut ignis habitat. Anima sumit originem ex hoc igne centrali, hinc est divina et immortalis; sed propter culpam aliquam originariam unitur corpori. Ut hanc culpam luat et ad statum pristinum redeat, colere debet virtutem, quae etiam ut harmonia quaedam concipitur, i. e. ut consonantia inter partem sensitivam et rationalem in homine. Si homo decursu vitae ad hanc internam harmoniam non pervenit, subicitur *reincarnationi* et metempsychosi. Demum plene purgata potest intrare in aeternam beatitudinem; secus detruditur in Tartarum.

Progressus philosophiae apud Pythagoram est multiplex: 1) superat materialem considerationem Ioniorum, ponendo eius loco considerationem rationalem, profundiorē, magis universalem et scientificam. 2) inducit conceptum τοῦ ἁρμονίου et sic conceptum ordinis et legis, qui non solum universo, sed etiam singulis rebus applicatur. 3) non solum physicam et mathematicam coluit, sed etiam puram satis et sublimem ethicam evoluit. 4) in genere relationem intellectus ad experientiam accuratius determinavit ut aliquod dominium rationis supra experientiam in scientifica mundi cognitione; cognitio non est mere dependens ab experientia, sed ipsa eam determinat, ordinat et ad notionem scientificam elevat. In hoc consistit sanum momentum eius rationalismi. — Sed ex altera parte deest adhuc clarus conceptus de Deo; philosophia pythagorica inclinat potius in quendam pantheismum emanativum, licet polytheismum popularem non reiciat.

Schola Pythagorica plures habuit celebres philosophos, inter quos excelluit *Philolaos*, qui primus rotationem terrae circa solem docuisse fertur, et *Hicetas*, qui iam rotationem terrae circa axem suam docuit. Quae doctrina ab *Aristarcho Samio* saec. III. resumpta, tamen Aristotelis auctoritate oppressa, demum a Copernico est restituta et scientifico modo evoluta; ipse Copernicus fatetur se ab Hiceta, de quo apud Ciceronem legerat, impulsus ad suas inquisitiones accepisse.

Locus apud Ciceronem hic est (Acad. pr. II 39, 123): « Hicetas Siracusius, ut ait Theophrastus, coelum, solem, lunam, stellas, supera denique omnia stare censet, neque praeter terram rem ullam in mundo moveri: quae cum circum axem se summa celeritate convertat et tor-

queat, eadem effici omnia quae si stante terra coelum moveretur ». Praeter Philolaum et Hicetan scholae Pythagoricae annumerandi sunt coaevi Socratis *Lysis*, *Hippasus*, *Simmias*, *Cebes*, quos Plato saepius commemorat, celeber in mechanica *Archytas* Tarentinus, medicus *Alcmaeon*, qui cerebrum organum centrale sensibilitatis esse docuit, *Timaeus* Locrensis, *Ocellus* Lucanus.

BIBLIOGRAPHIA. Fontes pro historia Pythagorae praecipui sunt fragmenta Philolai (*Böckh*, Philolaos d. Pythag. Lehen, 1819), notitiae apud *Aristotelem* et apud *doxographos* posteriores, qui a Theophrasto derivandi sunt. Opus monographicum de Pythagora est *Chaignet*. Pythagore et la philosophie pythag., 2 voll. 1873; diligens, attamen nimium fidens incertis fontibus. Cfr. praeterea *E. Rohde*, *Psyche* II³ 161 sqq.; *Böhm*, De symbolis Pythagoreis 1905.

ARTICULUS III.

Schola eleatica.

Ut supra diximus, Eleatenses statuunt principium mere formale et abstractum rerum, i. e. ens ut tale; et quia modo mere rationalistico ordinem rerum identificant eum ordine idearum, perveniunt ad negationem omnis multitudinis et ad *monismum* striete *rationalisticum*. Si autem ens est unum tantum, unicum et immutabile sicut ipse conceptus entis, necessario oritur quaestio: quomodo mutationes, quas in mundo observamus, explicari possunt? In solutione huius quaestionis Eleatenses deveniunt ad phaenomenalismum, imo illusionismum: mutationes revera non existunt, sed sunt illusio sensuum tantum, quam ratio corrigere debet. Principia ergo suprema monismi eleatici haec sunt: 1) ens est unum, unicum et immutabile; 2) nullum ens de novo fieri nec perire potest, quia secus ens aut augetur aut imminueretur, quod est impossibile; 3) quia datur tantum unum ens, mundus idem est ac Deus; hic Deus autem modo materiali, hyfozoistico concipitur.

Philosophia eleatica ita procedit, ut *Xenophanes* monismum imperfectum adhuc et magis *theologicum* doceat, *Parmenides* eum modo maxime rigido ad rationalismum *metaphysicum* evolvat; deinde *Zeno* doctrinam *Parmenidis dialectice* defendere conatur, tandem *Melissus* eam ad ordinem *physicum* applicat.

1. *Xenophanes Colophonius* (c. 570-480) erexit scholam Eleae in Italia meridionali. Eius monismus nondum est omnino rigidus, quia non omne fieri negat et aliquam multitudinem saltem relativam admit-

tit. Ipse vocari potest *theologus scholae*, quia primus docet unitatem et immutabilitatem Dei: « Unus est Deus, maximus inter omnes deos hominesque » (fr. 1) Hanc rectam doctrinam tamen ex falso fundamento deducit, scilicet ex monismo rationalistico: omnia esse unum quid et immobile, hinc Deum esse identicum cum mundo. Nihilominus ex altera parte putavit aquam et terram oriri et transire.

Migrationem animae a Pythagoreis defensam reiecit; cum quendam Pythagoreum viderit verberare canem, dixit irridendo: « Desine verberare (canem), quia cari viri est anima ».

2. *Parmenides Eleatensis* (natus c. 540) est *metaphysicus scholae*, quia docuit monismum pure metaphysicum et quidem ita, ut omnem mutationem et multitudinem negaret. Non solum principium rationalismi diserte exhibuit: « Idem enim est rem cogitari et esse », sed etiam ex notione entis eiusque oppositione ad non ens totam suam doctrinam logice deduxit: cum enim solum ens sit, non ens autem non sit, non posse dari ullum fieri seu mutationem. Ita ipsam quaestionem essendi et fiendi acute posuit, minus autem felieiter solvit. Ceterum hoc principium suum direxisse videtur contra falsam ideam veterum Ioniorum, qui omnes mutationes ex uno principio determinato, puta aqua vel aëre, explicare volebant (cfr. S. Thomas, S. Th. I. qu. 74, a. 4).

Apud Parmenidem invenitur fere perfecte evoluta metaphysica entis, quae tantum in Deum transferri debet, ut sit vera. Si v. g. de ente absoluto scribit: « non fuit neque erit, quoniam nunc est simul omne », verissimam et profundissimam cogitationem exprimit, quam postea a S. Augustino assumptam videmus.

3. *Zeno Eleatensis* (natus c. 520), discipulus Parmenidis, eandem doctrinam defendit et famosissimis aporiis dialecticis ostendere conatur multitudinem et motum esse impossibilem. Hinc *dialecticus scholae* vocatur. Ponit scilicet quattuor argumenta contra pluralitatem corporum et pro unitate universi, item quattuor argumenta contra mutabilitatem corporum et proxime contra eorum motum localem. Hinc meritum eius situm est in eo, quod acutissime detexit difficultates logicas in multitudine, motu et divisibilitate rerum contentas, licet solutionem proprie non afferat.

Antinomiae Zenonis non solum apud antiquos celeberrimae erant (iam Aristoteles eas ingeniose solvit), sed etiam recentioribus temporibus usque ad Hegel et Herbart multos, praesertim mathematicos, occupaverunt; haud parum operae quaestioni dicarunt Bayle, Spinoza et Leibniz. Licet haec argumenta problema multitudinis et motus non solvant, tamen difficultates in eo sitas acute detegunt, et ita praepararunt inventionem calculi infinitesimalis a Leibnitio et Newton.

De philosophia eleatensi in genere dicendum est eam esse insigne tentamen ope rationis omni realitati imperandi. Tentamen hoc Eleatenses extremo quidem modo aggressi sunt, sed ita fundamenta posuerunt eius quam hodie firmiter tenemus persuasionis, totum scilicet universum immutabilibus legibus dirigi.

BIBLIOGRAPHIA. *Diels*, Fragmente I 42 sqq.; 138 sqq.; 165 sqq.; 176 sqq.; *Pabst*, De Melissi fragmentis, 1889; *Karsten*, Philos. Graec. rel., 1835; *Vatke*, Parmenidis doctrina, 1864; *Diels*, Parmenides, 1897; *Gilbert*, Archiv f. Gesch. d. Philos. XX (1906) 25 sqq.

CAPUT II.

Inquisitio in principia mutationis rerum.

Eleatica negatio omnis multitudinis et motus nimis erat contraria experientiae, quam ut contra omnes difficultates sustineri potuisset. Hinc, ut frequenter in historia philosophiae observare licet, ansam dedit explicationi contrarie oppositae: existentia stabilis rerum vel omnino negabatur, vel saltem motus et multitudo magis considerabantur. Qui enim subsequuntur philosophi quaerunt solutionem problematis generationis et corruptionis seu in genere mutationis. Non quaerunt ergo ex quo res constant nec quid in se sint res, sed quomodo oriantur et mutantur; indirecte tantum et secundo etiam alias quaestiones tractant. In solutione autem duplicem ingrediuntur viam: alii, ut Heraclitus, dant solutionem *dynamicam*; alii, ut Ionici iuniores, *mechanicam*. Prima admittit principia motus et mutationis rebus intrinseca, hinc elementa qualitative inter se diversa; secunda docet principia motus rebus extrinseca et elementa tantum quantitative diversa. Sed theoria mechanistica non statim perfecte evolvitur: Empedocles et Anaxagoras assumunt adhuc elementa qualitative diversa, demum atomismus Leucippi et Democriti principia mechanismi rigidi statuit.

ARTICULUS I.

Dynamismus Heracliti.

Heraclitus Ephesinus (c. 535-465) primus conatus est motum et mutationem dinamico modo explicare. Propter magnam obscuritatem sui carminis philosophici περί φύσεως vocabatur ὁ σκοτεινός, obscurus.

(Coaevus Eleaticis eorum doctrinam in oppositum vertit: nihil datur stabile et immutabile, sed omnia sunt in continuo fluxu (πάντα ῥεῖ); hinc negat substantias perdurantes et primus praeformat theoriam actualitatis postea a Hume aliisque statutam, licet eam nondum stricto sensu doceat, ut sc. tantum mutationes, actiones habeantur sine subiecto, cui inhaereant. Ut principium autem intrinsecum rerum et motus assumit *ignem*. Et quia omnis mutatio est transitus ex uno modo se habendi ad alium, putat contraria in eodem subiecto coexistere et ita omnes res oriri: πόλεμος πατὴρ πάντων. Falsum tamen est theoriam, quam postea Hegel tamquam fundamentum evolutionis proposuit, iam ipsi Heraclito attribuire. Mundus ortus ex igne iterum in ignem redibit, ut dein de novo ex igne exurgat, ita ut aeternus motus generationis et corruptionis mundi habeatur. Etiam anima procedit ex igne, in quem tandem aliquando redibit; consequenter negatur substantialitas et immortalitas personalis animae humanae. Ignis ipse autem cogitatur ut vivens, intelligens, divinus; intelligentia seu ratio (λόγος) omnia pervadit, omnia gubernat. Quae doctrina de ratione omnia pervadente postea a Stoicis resumpta, initio christianitatis divulgata, doctrinae revelatae de Verbo fundamentum philosophicum suppeditavit (cfr. *Lebréton*, Les origines du Dogme de la Trinité. Paris 1910, 41 sqq.).

Ad *progressum* philosophiae Heraclitus contulit, quod 1) doctrina de λόγῳ hylozoismum priorum philosophorum aliquatenus, licet nondum perfecte, superavit; 2) doctrina de continuo fluxu, licet in se sit exaggerata, posteriores philosophos, praesertim Platonem et Aristotelem, ad profundiores inquisitiones in ortum et mutationem rerum instituendas movit; 3) simili modo negatio veracitatis sensuum, quae necessario sequitur ex negatione omnis mutationis et multitudinis, posterioribus ansam dedit ad theoriam cognitionis exactius evolvendam.

BIBLIOGRAPHIA. *Diels*, Fragmente I³ 67 sqq.; *Schleiermacher*, Herakleitos, 1807; *Lasalle*, Die Philosophie Herakleitos des Dunklen, 1858; *Schuster*, Heraklit, 1873; *Bywater*, Heracliti reliquiae, Oxford, 1877; *Diels*, Herakleitos von Ephesus², 1909; *Bernays*, Heraclitea, 1848; *Soulier*, Eraclito, 1885; *Patin* Heraklits Einheitslehre, 1885.

ARTICULUS II.

Mechanismus Ioniorum iuniorum.

Inter philosophiam Eleatensium ex una, Heracliti ex altera parte maxima vigeat oppositio. Ratio favebat potius Eleaticis, experientia Heraclito: ubi ergo vera rerum explicatio? Ionii iuniores, qui ita vo-

cantur, quia principia scholae ionicae admittunt et ulterius evolvunt, putabant media conciliationis via se ad veritatem pervenire posse. Omnes in eo conveniunt, quod hylozoisticam materiae considerationem magis magisque derelinquunt et hinc primi coacti sunt *causam efficientem* rerum earumque mutationum quaerere. Empedocles statuit eam in viribus anthropomorphistico modo consideratis, Atomistae in diro fato, unus Anaxagoras in intellectu divino.

1. *Empedocles* (c. 495-435), Agrigento in Sicilia oriundus, accedit ad scholam eleaticam eo, quod fieri proprie dictum negat, seu potius doctrinam eleaticam cum cotidiana experientia multitudinis et mutationis conciliare conatur. Etenim docet dari *quattuor elementa* rerum: aquam, aërem, ignem, terram; ex his elementis omnia per mixtionem mere mechanicam fieri. Principium autem seu causa hanc mixtionem et mediante ipsa omnes res efficiens est elementis extrinsecum, sc. *amicitia et odium* (φιλότης καὶ νεῖκος); possibile tamen est, eum sub his nominibus tantum vires attractionis et repulsionis, materiae inhaerentes, intellexisse. Etiam animae humanae oriuntur e mixtione elementorum, imo ipsi Dii (quod ultimum tamen non constanti modo docet). Etiam cognitionem conatur mere mechanico explicare per effluvia elementorum, quae e corporibus emanantia ipsa organa sensuum penetrant. Licet hae doctrinae adhuc sint valde imperfectae, tamen Empedocles primo clarum *conceptum elementi* statuit; ipse etiam primus distinguit inter viventia et non-viventia, inter causam materiale et efficientem.

2. *Anaxagoras* (500 - c. 428), Clazomenae in Asia minore natus, simili modo ut Empedocles veram generationem seu fieri rerum negat et omnem mutationem e mera mixtione vel separatione elementorum deducit (fr. 17). Differt autem ab Empedocle tum quoad *numerum* et *naturam* elementorum tum in assignanda *causa efficiente motus* elementorum. Etenim non admittit quattuor elementa, sed infinitum numerum, ita ut eius doctrina quendam transitum ad purum atomismum designet. Sed atomismus eius nondum est pure mechanicus, quia elementa numero infinita dicuntur qualitative inter se diversa. Principium vero motus rerum non est iam mythicum sicut apud Empedoclem, sed diserte statuitur intellectus (νοῦς); hinc Anaxagoras primus fuisse videtur, qui essentielle discrimen inter spiritum et corpus clare exhibuit et primam rerum causam intelligentem esse docuit. Existentiam huius intellectus probat duplici argumento: primo ex *motu cosmico*, secundo ex *ordine cosmico*; iam vero hunc ordinem considerat tantum in mundo ut toto, non in singulis eius partibus. Licet inter eruditos variae exstent sententiae, num spiritualitatem et transcendentiam

huius intellectus docuerit neque, affirmativa sententia probabilior videtur, quia iuxta Anaxagoram intellectus res et effectus motuum cognoscit, iis dominatur, ab aliis rebus est separatus, imo absolutus seu omnino independens, simplex, infinitus, unicus et immobilis. Anaxagoras ergo videtur inter philosophos antesocraticos ad fere perfectam formam spiritualismi, imo theismi pervenisse, ita ut Aristoteles recte dicere potuerit: «ut sobrius apparuit comparatus ad antiquos vane loquentes» (Met. I, 3).

3. *Atomistae*. Atomismum, quem iam Anaxagoras imperfectum statuerat, perfecte evolvit *Leucippus*, de cuius vita tamen nihil certi nobis traditum est, eiusque discipulus *Democritus* (c. 460-370) ex Abdera in Thracia; hinc schola atomistica etiam abderitica vocatur. Iuxta *Leucippi* et *Democriti* doctrinam mundus constat *infinita* multitudine elementorum, quae atomos vocant, quaeque non iam qualitative, sed *solum quantitative*, i. e. figura, magnitudine et situ inter se differunt. Atomī sunt sine ulla vi activitatis, indivisibiles, ingenerabiles et incorruptibiles. Omnis generatio et corruptio explicatur unice per compositionem et dissolutionem atomorum. Principia autem, quibus mutatio explicatur, assumuntur duo: *gravitas* tamquam causa *efficiens* et *vacuum* tamquam *conditio*. Ponderis enim atomorum producit earum motus in vacuo; quia autem singulae atomi diversam magnitudinem et hinc diversum pondus et, ut putabant atomistae, diversam in vacuo celeritatem cadendi habent, celeriores atomi irruunt in alias, ex his impulsibus frequenter obliquis oriuntur vortices atomorum, ex hoc motu circulari tandem oriuntur primo singula systemata coelestia, deinde singula in diversis systematibus sidera, tandem in diversis sideribus singula corpora. Quia vero motus est aeternus, spatium vacuum infinitum et multitudo atomorum etiam infinita, habentur infiniti mundi. Etiam anima hominis est coniunctio atomorum et quidem magis subtilium; eius cognitio tum sensitiva tum rationalis gignitur per materiales emanationes atomorum e rebus, quae ut parvae rerum imagines (εἰδῶλα) in organa nostra intrant.

Sed in hac doctrina latent iam semina scepticismi, quia medium, quod illae imagines transire debent, ut ad organa nostra pertingant, eas mutat, ita ut non possimus res cognoscere prouti sunt. Hinc *Democriti* dictum: «Revera nihil scimus, in profundo enim veritas latet (ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀληθὲς ἐστίν)». Propter suam theoriam atomismi mechanistici *Democritus* nequit admittere Deum neque animae libertatem et immortalitatem; nequit etiam docere ordinem moralem striete dictum: supremum bonum hominis est beatitudo terrestris, quae consistit in interna hilaritate et tranquillitate mentis. Propterea *Democritus* vocabatur a coaevīs «philosophus ridens» in oppositione ad

Heraclitum, quem « philosophum flentem » appellare solebant. Democritus *primus propugnat perfectum materialismum* et atheismum, quem mirabili quadam consequentia excoluit; eius extremus materialismus mechanisticus ab omnibus fere asseclis materialismi usque ad nostra tempora assumitur. In philosophia antesocratica systema Anaxagorae et systema Democriti, quae tempore fere coincidunt, maxime inter se opponuntur. Imo Democritus diserte pugnat contra spiritualismum Anaxagorae et ita etiam sub hoc respectu est magister et exemplar omnium materialistarum, qui semper spiritualismum et theismum impugnabant. Ipsum autem systema atomismi ut tale ultimis saeculis ope scientiae physicae modernaе multum est exornatum et illustratum: Galilei, Gassendi, Cartesius, Huyghens et fere omnes physici moderni hunc atomismum admittunt. Etiam theoria Democriti de sensibilibus propriis, ea scilicet esse tantum subiectiva, inde a Locke fere ab omnibus recentibus philosophis extra scholam peripateticam, imo etiam a non paucis neoscholasticis admittitur. Quaedam doctrinae a Democrito statutae hodie in commune patrimonium transierunt, puta de lege gravitatis universalis, de lege conservationis summae energiae, de existentia vacui, de homogeneitate materiae stellarum et corporum terrestrium, de existentia aliorum mundorum.

BIBLIOGRAPHIA. *Sturz*, Empedokles, 1805; *Karsten*, Empedoclis carm. rel., 1838; *Stein*, Empedoclis fragm., 1852; *Diels*, Poet. phil. fragm., 74 sqq.; Vorsokratiker I³, 193 sqq.; *Schaubach*, Anaxagorae fragmenta, 1827; *Schorn*, Anaxagorae et Diogenis fragmenta, 1829; *Diels*, Vorsokratiker I³, 46 sqq.; *Capelle* in: Neue Jahrb. f. d. klassische Altertum, 1919, 81 sqq.; 169 sqq. — Leucippi et Democriti fragmenta apud *Diels*, Vorsokratiker II², 1 sqq.; 10 sqq.; *Natorp*, Die Ethica des Demokritos, 1893; *Dyroff*, Demokritstudien, 1899; *Liepmann*, Die Mechanik der Leukipp-Demokritischen Atome, 1886; *K. Löwenheim*, Die Wissenschaft Demokrits u. ihr Einfluss auf die moderne Naturwissenschaft (Beiheft zum Archiv. f. Gesch. d. Phil. XXVI, 1913).

CAPUT III.

Occasus philosophiae antesocraticae apud Sophistas.

Semina scepticismi latebant iam apud Eleatenses, qui experientiae quidquam respondere negabant, et magis adhuc apud Democritum, qui diserte subiectivitatem cognitionis sensitivae docuerat. Haec semina plene evolvebantur per scholam sophistarum. Et revera variae, sibi e diametro oppositae, ceterum autem insufficientes solutiones, quae hucusque ad ardua problemata datae erant, potuerunt dubium

de valore cognitionis generare. Accesserunt conditiones politicae et sociales huius temporis: post bella persica feliciter finita successit primo quidem magna totius vitae prosperitas et propagatio scientiae in omnibus fere hominum classibus; sed haec prosperitas produxit morum petulantiam, scientia late vulgata parum accuratam rerum notitiam, hinc insolentiam et animi elationem. Democratica reipublicae Atheniensis constitutio ansam dedit multis iuvenibus, ut muneris publici obtinendi gratia artem dicendi et persuadendi excolerent; ita serium philosophiae et scientiarum studium devenit in artem propriam cuique opinionem defendendi et, ut aiebat Protagoras, «peiores partem in meliorem transmutandi (τὸν ἥττο λόγον κρεῖττο ποιεῖν)». Hinc diversi rhetores fovebant opinionem nullam dari veritatem obiectivam, omnia posse probari, omnia refutari. Ita nomen «sophistae» hoc tempore sinistrum illum sensum accepit, qui hucusque est in usu.

Notandum enim est priore tempore sophistam fere idem sonasse ac philosophum, i. e. sapientiae amantem vel scientiae deditum; dein saeculo V. nomen hoc tribuebatur magistris, qui per Graeciam peregrinantes scientiam et praesertim artem rhetoricam stipendio accepto docebant; tandem quia hi magistri magis magisque sophismatibus indulgebant, ut iuvenes vitae publicae studiosos artem in quacumque causa vincendi docerent, illa quae hodie viget sinistra vocis significatio orta est.

Sophistae scepticismum et relativismum partim *theoreticum* tantum, partim etiam *practicum* docebant.

1. *Protagoras Abderites* (c. 480-410) artem rhetoricam in Sicilia, Italia, Athenis docebat et adeo in diversis scientiis erat peritus, ut eum alii propter ipsius sapientiam ut deum admirarentur (Socrates apud Platonem, Theaetet 161 (')). In scepticismum devenit ex doctrina *Heracliti* de perpetuo omnium rerum fluxu et de relativo tantum valore cognitionis sensitivae. Relativismum et scepticismum his verbis exhibet: «Quales res singulae mihi apparent, tales mihi sunt; quales tibi, et tales tibi; nam et tu homo es et ego sum»; celeberrima autem est eius sententia: πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος: «Omnium rerum mensura est homo, existentium quod sunt, non existentium quod non sunt».

Haec Protagorae doctrina tamen non exhibet relativismum universalem anthropologicum (uti vult H. Gomperz), sed relativismum individualisticum, quod iam ex prima sententia supra allata patet. *Momentum* autem historicum Protagorae in eo reponendum esse videtur, quod primo ulterius evolvit doctrinam Heracliti: hic non obstante continuo rerum fluxu docuerat, nos cognoscere aliquid stabile ut principium huius continui fluxus, sc. ignem; Protagoras autem docuit

tantum esse aliquid indeterminatum, quod tamen cognosci non possit. Praeterea Protagoras diserte statuit impossibilitatem certae cognitionis, quod Heraclitus nondum fecerat.

Gorgias Leontinus (c. 480-375), natus Leontinis in Sicilia, qui Athenas tamquam legatus venerat et variis in locis artem rhetoricam docebat, primo doctrinae *eleaticae* adhaeserat, sed deinde in scepticismum devenit eumque modo extremo evoluit. Etenim triplici thesi docuit 1° nihil omnino esse, 2° etiamsi quid existeret, illud tamen non posse cognosci, 3° si tamen aliquid existeret et cognosci posset, cognitionem hanc aliis communicari non posse. Hinc apparet eum in scepticismo theoretico longius progredi quam Protagoram, nam secundum ipsum totus mundus est illusio (phaenomenalismus acosmisticus); et ita doctrina eius sternit fundamenta nihilismi theoreti.

2. *Scepticismus practicus*. Dum Protagoras et Gorgias scepticismum mere theoreticum docentes fundamenta vitae moralis et socialis intacta reliquerant, alii sophistae scepticismum et relativismum etiam ad vitam practicam applicabant. Ita *Hippias* docuit legem esse tyrannum hominum (Protagoras 337 D; cfr. inter recentes Stirner, Nietzsche, Ellen Key); *Polus et Trasymachus* nihil esse iustum nisi quod fortiori utile est (Respubl. 320 C; cfr. modernam politicam machiavellisticam et opportunisticam); *Calicles* vitam bonam consistere in eo, ut quisque cupiditatibus quo potest modo indulgeat (Gorgias 491 E; cfr. ethicam modernam multorum materialistarum et relativistarum).

Nihilominus scepticismus sophistarum *non omni carebat utilitate* pro philosophia. Etenim sophistae non solum bene meriti sunt de excolenda arte rhetorica et methodo dialectica, sed praeterea eorum sceptica disceptatio systematum philosophicorum coegit posteros ad profundiores inquisitiones philosophicas; tandem ipsi animum attendebant ad quaestiones theoriae cognitionis, psychologiae et ethicae. Tota philosophia antesocratica laboravit obscuritate expressionis, et consequenter obscuritate ipsarum idearum; sophistae neglegebant formam poeticam, ideas suas stilo prosaico exhibebant, terminis clarioribus et magis distinctis, et ita contulerunt ad evolvendum stilum philosophicum. Ceterum eo, quod cognitiones philosophicas inter omnes fere hominum classes divulgabant, indirecta erant causa, cur inquisitiones philosophicae non solum intra limites angustos certarum scholarum, sed in toto fere populo graeco disceptarentur. Licet ergo Socrates, Plato, Aristoteles scepticismum sophistarum fortiter impugnaverint, tamen ex difficultatibus ab ipsis positis ansam sumpserunt ad profundiores mundi hominisque cognitionem, novas quaestiones posuerunt et veritatem iam magis recta quaerebant via. Etenim seria

cum adversariorum doctrinis pugna, si sincero amore et studio veritatis dirigitur, semper iuvat ad veritatem perfectius cognoscendam.

Ita pervenimus ad secundam periodum, atticam, exponendam, quae ipsa principia philosophiae perennis evolvit.

BIBLIOGRAPHIA. Fragmenta Protagorae apud *Diels*, Vorsokratiker II 219 sqq.; Gorgiae apud *Diels* II³, 235 sqq.; ibidem etiam aliorum sophistarum fragmenta. Cfr. praeterea *Nestle*, Vorsokratiker 1908, introductio; *Nestle*, Gorgias, 1909; *Nestle*, Protagoras, 1910; *H. Gomperz*, Sophistik u. Rhetorik, Leipzig u. Berlin, 1912; *Ueberweg-Praechter*, Grundriss I¹¹ (1920), 60 sqq.; *Süss*, Ethos. Studien zur ältern griechischen Rhetorik, Leipzig in Berlin, 1910.

LIBER SECUNDUS

Plena efformatio philosophiae classicae; periodus evolutionis seu anthropologica

---

1. Introductio. *Character* huius periodi: 1) Hoc tempore Athenis diversissimae doctrinae philosophicae concurrunt, sive quia ipsi philosophi Athenas se conferunt, sive quia diversa scripta philosophorum Athenis innotescunt, et ita accunt et augent inquisitionem philosophicam. 2) Destructivus sophistarum influxus provocat reactionem contra ipsos; succedunt philosophi totis viribus id adlaborantes, ut obiectivus valor tum cognitionis tum ordinis moralis defendatur et profundius probetur. 3) Haec omnia autem necessitant ad problema anthropologicum primo loco tractandum. 4) Nihilominus philosophia etiam hoc tempore manet dogmatica, quia non dubitatur de aptitudine mentis ad verum cognoscendum. 5) Fere omnes quaestiones, quae primum in philosophia locum occupant, iam ponuntur tractandae; inquisitio est profunda et acutissima; expositio doctrinae datur in forma valde perfecta, a Platone magis literaria et poetico-intuitiva, ab Aristotele potius scientifica, methodica et striete rationali. Opera horum philosophorum tum propter formam tum propter doctrinas manent classicum exemplar posteris, ac propterea iure merito de culmine philosophiae antiquae hoc tempore est sermo. 6) Hinc dici potest: obiectum principale philosophiae huius periodi est homo; methodus praedominans observatio psychologica et reflexio rationalis; periodus est tempus perfectionis seu virilitatis.

2. Divisio huius periodi: tempus inde ab. a. 450 a. Chr. usque ad annum fere 300 p. Chr. aptissime in duas partes dividi potest, quarum prima, ab a. 450-300 a. Chr., complectitur constitutionem philosophiae classicae in periodo attica, altera ab a. 300 a. Chr. ad a. 300 p. Chr. ultiores sortes philosophiae classicae. Prima periodus etiam *systematica* vocari potest et complectitur philosophiam Socratis, Platonis et Aristotelis; altera iure periodus *ethica* dici potest et iterum in duas dividitur partes, etenim primo succedit occasus quidam philosophiae classicae in scholis postsocraticis, deinde habetur plena dissolutio philosophiae classicae per scepticismum et eclecticismum, quae ultima pars proinde etiam periodus *sceptica* appellatur. Hinc dividimus alteram hanc periodum in tres minores et tractamus 1° de periodo systematica, 2° de periodo ethica, 3° de periodo sceptica.

CAPUT I.

Constitutio philosophiae classicae ; periodus systematica.

ARTICULUS I.

Institutio methodi scientificae per Socratem.

1. Socrates (469-399) natus Athenis, primo sicut eius pater sculptor fuit, dein studio philosophiae et educationi maturioris iuventutis, praesertim morali incubuit. Socrates summam laudem meretur propter continentiam passionum, puritatem vitae, mansuetudinem, absentiam omnis egoismi, amorem veritatis, summam aestimationem vitae honestae, amorem patriae. Ingens influxus, quem in iuventutem exercuit, frequens sermo de « daimonio ». quod ut aiebat ipsi in difficilioribus vitae conditionibus indicabat, quo modo se gerere deberet, exprobratio gestorum inhonestorum, quae diis vulgaribus communiter tribuebantur, concitarunt odium multorum in ipsum; a pluribus duce Meleto accusatus est religioni publicae detrachere, deos contemnere iuvenumque mores corrumpere. In carcerem iniectus occasione fugae ab aliquo discipulo ipsi parata non est usus, sed magna animi aequitate et fortitudine cicutam sumpsit. Vera et profundissima ratio huius odii et condemnationis sita erat in eius oppositione contra modum, quo tunc temporis democratia Athenis gubernabat. Etenim aperte condemnabat morem, quo munera publica sorte distribuebantur, cum tantum sapientes et prudentes ut unice ad rem publicam gubernandam apti essent eligendi.

Socrates doctrinas suas scripto non reliquit, hinc habemus tantum fontes mediatos, inter quos eminent opera *Xenophontis*, praesertim *Memorabilia*, et *Platonis*; quaedam etiam breviter ab *Aristotele* referuntur. Sed ex nullo horum fontium adaequata Socratis notitia hauriri potest, etenim Xenophon, qui praesertim doctrinas ethicas exhibet, ingenio suo Socrati non aequiparatur. Plato autem, qui potius ideas dialecticas et metaphysicas refert, eas frequenter suo modo ingenioso evolvit propriasque ideas ipsis admiscet.

Doctrina Socratis. Ut philosophia Socratis intellegatur, quaedam de methodo, de fine et de obiecto eius philosophiae sunt dicenda.

a) *Methodus* philosophiae Socraticae est duplex, negativa altera, altera positiva. Prior consistit in methodo illa *ironica* seu *dialectica*, quae etiam socratica vocari consuevit; scilicet ipse potius ignorantiam et cupiditatem sciendi quam magnam scientiam praeseferebat, interrogationibus ignorantiam eorum, qui se omnia scire iactitabant, detegebat, ut ita apti fierent ad veritatem inquirendam. Huic methodo subiunxit positivam seu *inductivam* (inductio socratica): e singulis eventibus et factis obviis deducebat conceptum universalem ab omnibus agnitum. Etenim criterium veritatis secundum Socratem est id, quod ab omnibus tamquam verum agnoscitur, seu sensus communis; hic enim utpote innixus ipsi naturae humanae in errorem ducere non potest. Hinc apparet inductionem socraticam ab inductione, prouti tum ab Aristotele, tum a Bacone et recentioribus docetur, multum differre. Apud Socratem inductio est medium ad *definitionem* obiecti obtinendam; apud Aristotelem ad probationem seu *demonstrationem*; apud Baconem ad *detegendam* novam veritatem (Inductio tamquam methodus definitionis, demonstrationis, inventionis).

b) *Finis* philosophiae iuxta Socratem non est cognitio naturae, sed educatio ad bonos mores per rectam et veram cognitionem. Putavit enim Socrates rectam scientiam esse non solum conditionem necessariam, sed elementum constitutivum moralitatis: possidere conceptus claros et obiectivos seu rectam scientiam esse idem ac moraliter vivere; hominem natura duce sponte et necessario facere bonum seu honestum; hinc sufficere ut cognoscat quid sit bonum, ut idem etiam faciat, hinc malum morale unice ex ignorantia provenire. Aliis verbis: finis activitatis hominis est secundum Socratem virtus, virtus autem est bonum cognitum, bonum est id, quod naturae rationali hominis convenit; hinc moraliter vivit, qui seit, quid sit moraliter honestum. Sed alibi, praesertim apud Xenophontem, invenitur alius conceptus socraticus boni: bonum est id, quod iuvat ad ultimum finem seu beatitudinem acquirendam; etenim homo habet animam immortalem, quae post mortem a Deo vel poenam luet vel mercedem accipiet. Ex primo

conceptu boni apparet fundamentum ethicae apud Socratem duplicem continere errorem: exaggeratam aestimationem scientiae pro vita morali practica (intellectualismus ethicus); deinde doctrinam hominem naturaliter esse bonum, nullatenus malum (optimismus ethicus). Qui duplex error etiam apud multos philosophos recentiores invenitur, puta apud I. I. Rousseau.

c) *Obiectum* ergo philosophiae socraticae est unice homo ut ens morale; et ita Socrates diserte incipit periodum philosophiae graecae anthropologicam. Consideratio mundi et Dei non quidem plane negligitur, sed solum in tantum adhibetur, quantum huic obiecto primario est necessaria et subordinata. Ita concludit quidem Socrates ex ordine et finalitate mundi ad Deum tamquam unum, summe intelligentem, sapientem, omnipotentem, bonum et providum, sed non curat ulteriorem definitionem Dei; ipsi sufficit illa Dei cognitio, quae hominem ad moraliter agendum incitare valet. Huic cognitioni Dei tamquam boni et providi immixtus Socrates inclinabat non solum in quendam optimismum anthropologicum, ut supra vidimus, sed etiam in optimismum cosmologicum: mundus hic est optimus nec habet malum in se (cfr. Leibniz).

Licet ergo Socrates completum philosophiae systema non evolverit, tamen haud parum contulit ad progressum philosophiae, imo *periodum systematicam praeformavit*. Etenim 1) curando exactos conceptus et definitiones promovit rectam et exactam methodum scientifico-philosophicam, quam Plato et Aristoteles ulterius perfecerunt et in omnibus philosophiae partibus excoluerunt. 2) Incepit periodum anthropologicam, quae hominem praeprimis considerat, et stravit fundamenta ethicae philosophicae. Non obstante hac consideratione ethica et anthropologica vel potius occasione huius considerationis multas alias etiam quaestiones philosophicas movit, quae haud parum contulerunt ad dilatandum et elevandum campum philosophiae. 3) Cum hac consideratione ethica cohaeret, quod ostendit arctissimum nexum inter philosophiam theoreticam et vitam practicam, licet hunc nexum nimis exaggeret. 4) Summas autem meretur laudes, quia scepticismum theoreticum et licentiam tum moralem tum politicam profligavit et puriorem de Deo conceptum evolvit.

BIBLIOGRAPHIA. Quoad monographias de Socrate cfr. Zeller, *Philos. der Griechen* II, 1^a, 44 sqq.; Ueberweg-Praechter, *Grundriss* III (1920) 66 sqq.; Joël, *Der echte u. d. xenophontische Sokrates*, I, 1893; II, 1901; Döring, *Die Lehre des Sokrates als soziales Reformsystem*, 1895; Pfeleiderer, *Sokrates, Platon u. ihre Schüler*, 1896; Kralik, *Sokrates nach den Ueberlieferungen seiner Schule*, 1899; Pöhlmann, *Sokrates u. sein Volk*, 1899; A. Harnack, *Sokrates und die alte Kirche*, Giessen, 1901; Zuccante, *Socrate*, 1909; Taylor,

Varia Socratica, Oxf. 1911; A. Busse, Socrates (Die grossen Erzieher VII) 1914; C. Piat, Socrate, Paris, 1901; deutsch von E. Prinz zu Oettingen-Spielberg, 1903; H. Maier, Sokrates, sein Werk u. seine politische Stellung, 1913.

2. Socratici minores. Socratici pleno sensu sunt Plato et Aristoteles, de quibus infra erit sermo; hic tantum de socraticis minoribus brevis mentio est facienda, qui ipsi scholas fundarunt et philosophiam socraticam cum philosophia prioris periodi coniungere studuerunt. Sunt autem quattuor scholae: *megarica* et *eliaca*, cui accedit *eretriaca*, colebant magis partem doctrinae *dialecticam*, sed in futilitates sophisticas reciderunt; schola *cyrenaica* et *cynica* premebant doctrinam *ethicam* Socratis, sed et ipsae incidentes in exaggerationes, ethicam non perfecerunt. Schola *cyrenaica* docebat hedonismum (hinc etiam schola *hedonica* vocatur), scilicet unice delectationem esse quaerendam; schola *cynica* nimium vilipendebat culturam et civilisationem: nixa principio socratico hominem natura sua esse bonum, docebat civilisationem eum malum reddere. (Cfr. Rousseau).

Schola *megarica*, quam discipulus Socratis *Euclides* Megarensis (444-369) fundaverat, ethicam Socratis cum monismo ontologico Eleatensium coniungere seu philosophiam eleaticam sub aspectu ethico evolvere conata est. Sed asseclae huius scholae, ut *Eubulides* ex Mileto, *Diodorus Cronos*, hanc doctrinam ope dialecticae vel criticae voluerunt defendere, quo in tentamine frequenter ad nugas sophisticas recurrerunt.

Schola eliaca, fundata a discipulo Socratis *Phaedone* ex urbe Elis, non videtur a Schola megarica discrepasse. Ad discipulos Phaedonis pertinet *Menedemus* (iuxta alios erat discipulus ipsius Platonis); ipse cum discipulis primo etiam Ἠλειακοί vocabantur, sed in patriam Eretriam reversi acceperunt nomen Ἐρετρικοί, et ita orta est schola *eretriaca*. Etiam hi philosophi dialecticae criticae nimium indulgebant. Ceterum de iis nil maioris momenti a historia relatam est.

Schola cyrenaica (hedonica) ab *Aristippo* Cyrenensi (435-355), discipulo Socratis fundata, docuit subiectivismum sensualisticum, id est speculationem esse vanam, sensationem nihil nos docere nisi praesentem statum subiectivum. Hunc sensualismum Cyrenaici applicaverunt ad ethicam: summum bonum hominis non est virtus, sed felicitas, haec autem consistit in delectatione, delectatio autem (conformiter ad theoriam cognitionis) non est considerata ut status aliquis stabilis, sed ut delectatio transiens. Cognitio et virtus sunt tantum media ad delectationem: prior removet impedimenta, i. e. praeiudicia, quae nos a delectatione acquirenda retrahunt; altera iuvat, ut simus in delectatione moderati et ita diutius delectationibus frui possimus.

Schola cynica, cuius auctor erat *Antisthenes* Atheniensis (444-369), discipulus primo Gorgiae, dein Socratis, imprimis ethicam Socraticam excolere studuit, doctrinam autem de conceptibus universalibus in purum nominalismum pervertit. Nixi principio socratico hominem natura esse bonum, cynici docuerunt civilisationem esse unicam causam, cur homines non sint boni, hinc reiecerunt non solum defectus culturae, sed omnem omnino culturam, et postulabant reditum ad vitam quam maxime primitivam; illum esse summe beatum, qui bonis culturae et civilisationis minime indigeat. Ad hanc scholam pertinet notus ille *Diogenes Sinopensis*.

BIBLIOGRAPHIA. De Socraticis minoribus cfr. *Zeller*, Philos. d. Griechen II, I (1919); *idem*, Grundriss d. Gesch. d. gr. Philos. ed. 12. 119 sqq.; *Wilamowitz*, Platon, 1919; *Winckelmann*, Antisthenis Fragmenta, 1842; *Ed. Schwartz*, Diogenes der Hund und Krates der Kyniker. Charakterköpfe aus der antiken Literatur. Zweite Reihe, 1910.

ARTICULUS II.

Constitutio idealismi obiectivi per Platonem.

Praeclarissimus Socratis discipulus est *Plato* (427-347). E nobili familia Atheniensi oriundus, proprie appellabatur Aristocles, sed, ut fertur, ab eius magistro gymnastics propter latum pectus seu latos humeros *πλατύς* seu Plato dictus est. In prima iuventute ardenti studio artes, praesertim poesim amplexus mox philosophiae se dedit, quam praecipue cum Socrate per octo annos, usque ad eius mortem, coluit. Mortuo magistro diversa suscepit itinera, in quibus alios philosophos cognovit; deinde morabatur in Sicilia in aula Dionysii maioris, sed propter nimis apertam et severam loquelam ab ipso in servitutem venumdatus, ab amico quodam redemptus venit Athenas, ubi in horto ab Academo quodam amico empto scholam erexit (hinc nomen *Academiae*). Hic docuit usque ad mortem anno 347. Vixit 60 annos.

FONTES. E scriptis Platonis pervenerunt ad nos 35 dialogi, 13 epistolae et variae definitiones. Sed quia tum de authenticia horum scriptorum tum de tempore, quo compositae sunt, multum disputatur, orta est celebris *quaestio platonica*. Alii omnia scripta a Trasyllo tradita ut authentica admittunt, alii tantum novem ab Aristotele relata, alii tandem mediam tenent viam. Hodie communiter ut *authentica* habentur: *Phaedrus* (de pulchro), *Protagoras* (de virtute), *Convivium* (de amore), *Gorgias* (de rhetorica), *Respublica*, *Timaeus* (de mundo), *Theaetetus* (de scientia), *Phaedo* (de immortalitate), *Leges*. Ut certo *spuria* reiciuntur: *Alcibiades secundus*, *Theages*, *Minos*, *Clitophon*, *Epi-*

nomis, Anterastae, Hipparchus, Epistolae. Alii dialogi ut Menexenus, Hippias maior, Alcibiades primus, Ion habentur ut *probabilis spurii*. Ut *probabilissime authentica* habentur Apologia Socratis, Criton, Eutyphron, Hippias minor, Charmides, Laches, Lysis, Euthydemus, Menon, Cratylus, Philebus, Critias. Tandem ut *dubia*, sed probabilius authentica referuntur Parmenides, Sophista, Politicus.

Quod vero *tempus* spectat, quo dialogi sunt conscripti, a criticis hodie tres classes distinguuntur: *primo* dialogi in iuventute sub influxu Socratis conscripti: Hippias minor, Eutyphron, Apologia, Criton, Lysis, Laches, Charmides, Euthydemus; *secundo* dialogi maturioris aetatis, in quibus systema elaboratur, qui iterum in diversas classes dividi possunt: a) polemici: Protagoras, Gorgias, Menon, Cratylus; b) dialogi, in quibus apparet plena fiducia in inventa veritate: Convivium, Phaedo, Phaedrus; c) Respublica, ubi passus quidam sublimis metaphysicae habetur; d) Theaetetus, qui tractat de scientia perfecta et de natura erroris; e) subtiles et obscuriores: Sophista, Politicus, Parmenides; f) tandem exhibens iam Pythagoreismum Philebus; *tertio* tandem Platonem senem tribuuntur dialogi Pythagorici: Leges, Timaeus, Critias. Quidquid sit, certum est Platonem sententiam pluries mutasse, imo perpetuo systema correxisse et perpolivisse, ut variis obiectionibus tum a seipso tum ab aliis, praesertim ab Aristotele motis responderet.

Doctrina Platonis. Plato ulterius evolvit, quod Socrates ineeperat. Conceptus universalis seu Idea ut fructus Socraticae inductionis et fundamentum definitionis est anima eius philosophiae; hinc ipse est princeps idealismi (obiectivi). Plato est etiam primus philosophus, qui omnia problemata philosophica aggreditur, quae novo et originali, licet non systematico modo in unum totum organicum componit. Divisionem philosophiae nullam discrete proponit, sed quia Aristoteles apud ipsum dividit dialecticam, physicam et ethicam, et nos divisionem hanc sequemur. Omnia enim in philosophia Platonis verguntur circa doctrinam de Ideis: dialectica considerat Ideam in *seipsa*, physica et ethica in eius *applicatione* ad diversos campos *naturae* et *vitae* practicae.

1 *Dialectica* complectitur tum logicam tum metaphysicam generalem, nam iuxta Platonem dialectica est scientia de obiectiva realitate seu de Ideis earumque cognitione. Quae doctrina pluribus comprehenditur quaestionibus:

a) Estne cognitio perfecta seu vera scientia *possibilis*? Vera scientia est de iis, quae vere sunt; vere autem sunt secundum Platonem tantum res immutabiles, necessariae, aeternae, non res concretae, sensibiles, quas similiter ut Eleatenses tamquam non vere entia habet. Iamvero ad hanc quaestionem respondet Plato affirmative. Intellectus enim semper tendit in immutabilia et aeterna, a sensibilibus ascendit ad conceptus universales; hinc debet existere aliquod obiectum immutabile et absolutum, remotum a sensibilibus, hinc debet etiam intel-

lectus noster aliquo saltem modo illas res attingere posse. Inde autem oritur alia quaestio:

b) *Quomodo* pervenimus ad hanc cognitionem Idearum seu veram scientiam? a) non per sensationem, quia haec, utpote de individuis perpetuo mutabilibus, est variabilis et relativa; b) non per opinionem veram (δόξα ἀληθής), id est iudicium ex singularibus haustum sive per inductionem sive per deductionem imperfectam, nam haec ostendit tantum, quod quid est, non vero, cur sit; c) non per opinionem veram cum ratione (δόξα ἀληθής μετὰ λόγου), quae detegit elementa rerum constituentia, nam ita nondum pervenimus ad definitiones perfectas, sed d) modo imperfecto per discursum (διδόναι), i. e. demonstrationem stricte dictam, cuius typus est demonstratio mathematica; hic discursus est autem via adhuc imperfecta, quia utitur imagine sensibili; et e) modo perfectiore per intuitionem (νόησις), quae iam pure intelligibilia attingit. Ad hanc intuitionem intelligibilium acquirendam invat praeparatio tum moralis per recessum a sensibilibus et dominium in passiones, tum intellectualis. Sic ascendimus ad unam ideam plura pervadentem, deinde ad plures ideas inter se quidem diversas, sed sub una comprehensas. Deinde per descensum videmus hanc unam ideam plures in se comprehendere, et plures ideas undique distinctas (Sophist. 253 D). Sic philosophus a rebus sensibilibus paulatim ascendit ad summam ideam Boni, dein iterum ex hac summa idea descendit ad singulas res, eas ex ipsa explicando. Quia autem ideae secundum Platonem non sunt in rebus, hinc neque ex ipsis hauriri possunt; quare Plato recurrit ad hypothesin *praeeistentiae animae* in regione idearum, ubi eas est contemplata. Omnis ergo acquisitio scientiae in hac vita nihil est nisi reminiscencia eorum, quae in statu praeeistentiae in sphaera Idearum cognovimus.

c) Sed quidnam sunt illae Ideae in *seipsis* earumque inter se relationibus consideratae? Ideae seu entia per se intelligibilia subsistunt per se, extra res individuales (χωριστά), ad modum substantiarum. Ipsae sunt aeternae, immutabiles, viventes, inter se coordinatae et subordinatae sicut genera et species. Discrimen inter nostros conceptus et has Ideas est tantum in eo, quod illi formant unitatem logicam, hae unitatem realem. Et sicut conceptus nostri in ordine logico dialectice evolvi possunt, ita et Ideae in ordine reali dialectice evolvuntur.

Hanc dialecticam Idearum evolutionem Plato ulterius non explicavit. Certum tamen est: 1) falsam esse interpretationem neopythagoream et neoplatonicam (S. Augustinus), ideas iuxta Platonem existere tantum in mente divina; 2) item falsam esse interpretationem neokantianam (Natorp, alii), Ideas esse secundum mentem Platonis conceptus apriorísticos mentis huma-

nae; 3) unice rectam et in fontibus fundatam videri interpretationem Aristotelis, quam supra dedimus.

d) Qualis est *relatio* Idearum *ad res* seu phaenomena? Inter utrasque statuitur a Platone extremus dualismus; profundus abyssus separat res experientiae et ipsas Ideas. Nam Ideae sunt aeternae, res temporales; ideae immutabiles, res mutabiles; ideae necessariae, res contingentes; ideae extra tempus et spatium, res in tempore et spatio. Non obstante tamen hac oppositione non omnis inter ideas et res relatio negatur, nam res participant aliquo modo Ideas, sunt idearum imitationes (ὑπομίμωσις, μίμησις); ideae sunt rerum exemplaria, παραδείγματα, res sunt idearum ὑπομιμήματα, εἰδῶλα; ideae sunt causae finales rerum, nam omnia in mundo, mota per ideam Boni, tendunt ad optimum statum exequendum. Num Ideae sint etiam causae efficientes et formales rerum, vix ac ne vix quidem affirmari potest, nam secundum Platonem demiurgos effecit res, ideae autem sunt a rebus separatae.

e) Idea *Boni* in specie. Omnes Ideae subordinantur summae Ideae Boni, quaecum aliquo modo participant. Hanc Ideam Boni vocat Plato solem mundi intelligibilis, principium ultimum essendi et cognoscendi (Respubl. VI, in fine). Hinc videtur Idea Boni idem esse ac Deus. Quia autem Plato de hac re obscure loquitur, ortae sunt controversiae, qualis intelligi debeat relatio inter Ideam Boni et Deum: a) alii subordinant Ideam Boni Deo (Trendelenburg); alii e contrario subordinant Deum Ideae Boni (Orges); c) alii identificant utrumque (Zeller); d) alii statuunt parallelismum independentis existentiae utriusque (Hermann); e) tandem de Wulf hanc ultimam sententiam paulo mutata admittit: Idea Boni est causa finalis rerum, Deus autem est causa instrumentalis, qui applicando Ideam Boni ad res sensibiles eas ordinat et disponit. Quaecumque harum sententiarum sit vera, certum est Platonem non pervenisse ad claram et sufficientem cognitionem de relatione inter Deum et Ideas ex una, inter Deum et mundum visibilem ex altera parte. Restat ut videamus, quid de ipso Deo Plato docuerit.

f) *Doctrina Platonis de Deo*. Expositio huius doctrinae et iudicium de ipsa multum dependet ab eo, quomodo quaestio supraposita de relatione inter Ideam Boni et Deum solvatur. Sed independenter ab ipsa Plato probat a) ex motu movens primum immobile (De legibus I. X); b) ex causalitate summum intellectum (Philebus 28 C.); c) ex ente contingente ens necessarium (Praedr. 145 c.); d) existentiam Dei ex ordine mundi (Philebus 28 D.), ex ordine morali (Leges I. X 884 B), ex ordinatione nostra ad beatitudinem, ex consensu generis humani (Leges I. X 887 C.). Fere omnia attributa Dei iam recte afferuntur. — Sed

Plato ignorat Deum creatorem mundi. Brevi dicendum videtur triplicem conceptum Dei apud Platonem inveniri, unum abstractum Ideae Boni, quam κατ' ἐξοχήν divinam vocat, alterum concretum entis personalis, ratione et libertate praediti, tandem tertium animae mundi, principii omnis vitae in mundo, radice omnium spirituum et animarum finitarum.

2. *Physica* tractat de applicatione Ideae ad res mundanas. Iuxta Platonem nequit de mundo corporeo cognitio certa et scientifica haberi sicut de Ideis; quare huic philosophiae parti tantum certum quendam gradum probabilitatis tribuit. Inde etiam explicatur, cur hic frequenter modo loquendi mythologico et poetico utatur. Dicemus breviter, quid de mundo in genere, quid de homine in specie doceat.

a) *De macrocosmo seu de mundo in genere.* Causa *materialis* mundi est materia, principium necessitatis, quae a Platone concipitur ut spatium in quo, non ex quo res oriuntur. Materia est in oppositione ad Ideas « non ens » μή ὄν, tamen in se aliquid reale, et ultima ratio omnis imperfectionis.

Disputatur, an materia ex mente Platonis sit concipienda: 1) ut spatium vacuum (Zeller); 2) ut materia prima Aristotelis (quidam scholastici); 3) ut aliquid in nostra cogitatione tantum existens (Ritter). Certo tertia interpretatio est falsa.

Causa *efficiens* mundi est Deus seu Demiurgos, qui ex elementis materiae praexistentibus, scilicet aqua, igne, terra, aëre, formavit mundum eique animam indidit immortalem, compositam ex Idea et materia. Necessitatem huius animae mundi Plato deducit ex eo, quia materia seipsam movere nequit; hinc debet adesse aliquid, quod tum materiam tum seipsum moveat; hoc autem potest esse tantum aliquid psychicum seu anima. Non solum mundus ut aliquid totum, sed in ipso etiam astra (dii inferiores) et homo habent animas immortales; alia viventia autem tantum animabus minus perfectis et mortalibus gaudent. Causa *formalis* mundi in concreto potest ergo dici anima mundi. Est enim causa motus elementorum et per hunc motum causa tum diversitatis rerum, tum utpote particeps Idearum causa ordinis et harmoniae in mundo. Tandem causa *finalis* mundi est Idea Summi Boni, ut supra dictum est.

b) *De microcosmo seu de homine in specie.* a) *Relatio animae ad corpus.* Homo est compositus ex anima et corpore, sed anima est substantia completa, quae iam ante coniunctionem cum corpore exstitit et propter culpam aliquam, de qua tamen nihil certi apud Platonem invenitur, in corpus detrusa est, ubi sicut in carcere quodam habitat. Anima residet in corpore sicut auriga in curru vel nauta in navi et est tantum

causa movens corporis. Sed praeter animam rationalem (τὸ λογιστικόν), quae habet sedem in capite, assumitur alia anima materialis seu sensibilis, quae complectitur animam irascibilem (θυμός) sedentem in pectore, et concupiscibilem (ἐπιθυμία) in ventre. Prima tantum anima est immortalis et incorruptibilis, aliae sunt corporales et corruptibiles. b) Quid haec anima in se considerata sit, iam supra dictum est. Existentiam animae in homine Plato probat similiter sicut existentiam animae mundi, scilicet ex motu hominis. Triplicem autem animam putat deduci debere ex pugna in homine inter partem eius rationalem et sensitivam, inter irascibilem et concupiscibilem; haec pugna non posset intelligi, si una tantum anima rationalis admitteretur. c) Ex proprietatibus animae rationalis defendit spiritualitatem, quia anima utpote movens corpus et seipsam aliquid psychicum seu immateriale esse debet; deinde magna cum diligentia conatur ostendere immortalitatem. In hunc finem diversa congerit argumenta, puta ex eo, quod contraria ab invicem resultant ut vita e morte, hinc et homo post mortem ad novam vitam resurgere debet, quod esset impossibile, si anima cum morte periret. Aliud argumentum desumit ex eo, quod anima, quae essentialiter seipsam movet, essentialiter est vita ac proinde mortis particeps esse nequit. Iterum alio modo probat ex eo, quod ens existens tantum per illud malum perire potest, quod ipsius naturae repugnat. Iamvero malum repugnans naturae animae est vitium seu malum morale; hoc autem animam interimere non valet. Tandem inveniuntur argumenta ex participatione animae cum Ideis, quae sunt simplices et incorruptibiles, ex praeexistentia animae, quae existentiam post mortem postulat, ex bonitate Dei. Hinc apparet fere totam doctrinam de immortalitate cohaerere cum doctrina de Ideis ita, ut licet in se sit vera, tamen plerumque falsis nitatur fundamentis. d) Cum praeexistentia animarum cohaeret etiam Platonis doctrina de migratione animarum. Boni accipiunt post mortem praemium, mali poenam, et quidem non statim post mortem, sed primo alia corpora occupare debent: bona anima intrat in corpus virile, minus bona corpus feminae, malae autem animae in corporibus brutorum habitare coguntur. Sed post aliquod tempus omnes animae redeunt in statum pristinum in regno Idearum, et tunc incipit nova epoca mundi. Ita etiam apud Platonem invenitur frequens apud philosophos doctrina de ἀποκατάστασις seu restitutione perfecti ordinis in fine saeculorum.

3. *Ethica* Platonis tractat de applicatione Ideae ad vitam humanam. Haec cum sit partim individualis, partim socialis, Plato agit de ethica tum individuali tum sociali.

a) *Ethica individualis* docet tum de fine moralitatis seu beatitudine tum de mediis moralitatis seu virtutibus. a) De fine seu beatitu-

dine. Finis omnis entis (obiectivus) est summa Idea Boni seu Deus. Hinc moralitas consistit in similitudine cum Deo. Homo, qui ad eam tendit, eo ipso attingit etiam finem suum subiectivum, i. e. beatitudinem. Nam similitudo cum Deo acquiritur per congruentiam seu harmoniam omnium potentiarum (cfr. Pythagoras); haec autem constat mensura, pulchritudine, intellectu, scientia, delectatione. Exinde Plato facile deducere potest alios fines moralitatis, puta solam delectationem (Cyrenaici), solam scientiam esse insufficientes. b) De mediis ad beatitudinem seu *virtute*. Haec harmonia tantum per virtutem acquiri potest; vitium est turbatio harmoniae, morbus, debilitas. Sicut harmonia ipsa, ita etiam virtus est una, sed dividitur in quattuor secundum diversas animae partes. Parti intellectivae respondet sapientia (σοφία), irascibili fortitudo (ἀνδρεία), concupiscibili temperantia (σωφροσύνη); tandem quarta virtus iustitiae (δικαιοσύνη) inter has tres animas earumque virtutes rectum ordinem disponit et consistit in τὰ ἑαυτοῦ πράττειν. Suprema virtus autem est sapientia ita ut qui eam possidet, etiam omnes alias possideat (socratica identificatio scientiae cum moralitate).

c) *Ethica socialis seu politica* a Platone duplici forma exhibetur; alia *idealis* iuxta ea quae deberent esse, si omnes vel saltem plurimi homines perfectam virtutem possiderent; alia *realis*, si concretae hominum spectantur condiciones. Primam formam exhibet in opere Πολιτεία, alteram in Νόμοι. a) Ethicae individuali perfecte respondere debet ethica socialis. Sicut anima humana tres habet partes, ita societas civilis tres complectitur hominum classes; philosophi seu optimates respondent parti intellectivae; hi regnare debent; parti irascibili respondent classis militum, quorum est societatem civilem contra inimicos defendere; parti concupiscibili respondet classis opificum, qui omnia ad vitam necessaria subministrare debent. Quaevis classis propria virtute prae aliis excellat necesse est; optimates sapientia, milites fortitudine, opifices temperantia. Omnibus autem virtus iustitiae rectum locum et ordinem tribuit. Classis opificum vitam privatam, classes optimatum et militum vitam publicam colere tenentur. Hinc omnia quae vitam privatam foveant, a duabus altioribus classibus sunt removenda: proprietas privata, matrimonium, familia. Mulieres harum classium idem munus publicum habent ac viri. Infantes (a tertia classe progeniti?) educantur a republica; debiles et difformes sunt interficiendi. Educatio infantium est diversa diversae singulorum indoli adaptata; maxime idonei usque ad trigesimum quintum aetatis annum incumbunt studio philosophiae, deinde nominantur duces in bello et in pace et fruuntur summis honoribus; muneribus publicis peractis iterum studio philosophiae se dare possunt. Hinc apparet scientiam et sapientiam in socie-

tate politica primum locum occupare debere; inde dictum Platonis: « Reges debent esse philosophi et philosophi reges ». b) In « Legibus » Plato has exaggeratas ideas multum temperavit, quia homines revera non sunt tam perfecti, quales respublica idealis postulat. Quia in republica reali non iam philosophi seu sapientes regnant, optimae leges praesto esse debent. Proprietas privata est omnibus licita, sed certis legibus limitata. Item matrimonium est omnibus licitum, imo ut obligatio imponitur, sed et ipsum substat certis legibus v. gr. quoad numerum infantium procreandorum. Educatio proles tamen manet publica et communis.

4. *Aesthetica* Platonis. Plato primus inter philosophos graecos theoriā pulchri evoluit, sed ut generatim Graeci, tantum eius partem obiectivam et metaphysicam tractat, non subiectivam et psychologicam. *Essentia pulchri* consistit iuxta Platonem in certa proportionē numerica et geometrica: praeterea bonum et pulchrum habetur ut unum idemque (καλοκαγαθία), nam pulchrum est tantum alius aspectus boni. *Artem* vero, quae naturam sensibilem, corpoream exprimit, Plato parvi pendebat; etenim cum mundus sensibilis sit ipsi tantum umbra mundi idealis, ars, quae hunc mundum exhibet, est tantum umbra umbrae. —

Nullum est dubium philosophiam Platonis, si cum statu philosophiae praecedentis comparatur, insignem *progressum* attulisse. Etenim 1) Plato primus posuit et solve re conatus est problema eriticum, quomodo vera scientia sit possibilis. 2) Conceptum Socraticum multo profundius intellexit et in altiore conceptum Ideae mutavit, i. e. eius, quod est permanens, absolutum, aeternum et necessarium. 3) Primus e philosophis graecis omnia praecipua problemata inquirenda aggressus est: esse et cogitare, materiam et spiritum, Deum et mundum, ordinem physicum, moralem, aestheticum, socialem, politicum et religiosum. 4) Ex his patet Platonem magis adhuc quam Socratem posuisse animam, cognitionem et volitionem hominis in centro philosophiae speculativae. 5) Nec praetermittendum est Platonem in operibus suis elaborandis, in ideis saepe sublimibus evolvendis formam literariam perfectam adhibuisse, ita ut eius opera lucusque ad thesaurum ingenii humani pertineant et innumeros fere homines ad alta et sublimia tractanda incitaverint. Modus quo Plato diversa problemata solve re conatus est, continet quidem multa imperfecta, quaedam etiam falsa; nihilominus multae habentur cogitationes profundissimae et ingeniosae, multa semina ulterioris progressus, quae a subsequentibus philosophis sub diversis respectibus evolvuntur.

Essentialis *defectus* autem philosophiae Platonicae est in eo, quod dialecticae dat fundamentum nimis extremum, scilicet dualismum inter

mundum corporeum et mundum idearum, inter cognitionem sensibilem et cognitionem scientificam. Exinde rigidus ille dualismus ad omnia se extendit: statuitur dualismus inter ideam Boni et Deum, inter ideas et materiam, inter mundum idealem et phaenomenalem, inter animam et corpus, imo in ipsa anima inter animam rationalem, immortalem et animam concupiscibilem et irascibilem, quae sunt mortales, inter virtutem communem et philosophicam, inter individuum et rempublicam. Quem dualismus et idealismus extremum Aristoteles modo plane insigni superavit.

BIBLIOGRAPHIA. Editiones completae praecipuae: *Henrici Stephani*, Parisiis, 1578, iuxta quam loci citationum indicari solent; *Stallbaum*, Lipsiae, 1821-1825; *Schneider-Hirschig* in collectione Didot, Parisiis, 1846-1856; *M. Schanz*, 1875 (incompleta); *J. Burnet*, 5 voll., Oxford, 1899-1906. Versio germanica omnium dialogorum nuper prodiit in « *Philosophische Bibliothek* », Lipsiae.

K. F. Hermann, Geschichte u. System der platonischen Philosophie I, 1839; *H. v. Stein*, Sieben Bücher zur Geschichte des Platonismus, 1862-1875; *Grote*, Platon, 1865, 3. ed. 1875; *Chaignet*, La vie et les écrits de Platon, 1871; *Pfeiderer*, Sokrates u. Platon, 1896; *Windelband*, Platon, 1898, ed. 3, 1901; *Pater*, Platon u. der Platonismus, Aus dem Engl. übers. v. Hecht, 1904; *M. Wundt*, Platons Leben u. Werk, 1914; *U. v. Wilamowitz-Möllendorf*, Platon, 1919. — *Schleiermacher*, Platons Werke, 1804, ed. 2, 1816; *Ribbing*, Genetische Entwicklung der platonischen Ideenlehre, 1863; *Natorp*, Platons Ideenlehre, 1903; *Lutoslawski*, Origin and growth of Platon's Logic, 1898, ed. 2, 1905; *Stewart*, The myths of Platon, 1905; *Hartmann*, Platons Logik des Seins, 1909; *Marck*, Die platonische Ideenlehre in ihren Motiven, 1912; *Gaye*, The Platonic conception of immortality and connexion with the theory of idea, 1904; *G. Entz*, Pessimismus und Weltflucht bei Platon, 1911; *Konst. Ritter*, Platons Gedanken über Gott u. das Verhältnis der Welt u. des Menschen zu ihm. Arch. f. Religionswiss. XIX (1919) 233 sqq.

Academia vetus. Platonis Academia viguit quidem post mortem Platonis ut proprie dicta schola, sed non produxit magnos viros; praecipui sunt *Speusippus*, *Xenocrates*, *Polemon*. Ipse Plato senex philosophiam in mysticum quendam Pythagoreismum mutaverat, quem schola eius identificando Ideas cum numeris fere unice excoluit. Praeterea Academia vetus doctrinam Platonis de Deo et Idea Boni in monismum quendam depravavit. Inde ab *Arcesilao* (c. 280 a. Chr.) schola adhuc magis a Platone deflexit; exinde accepit nomen Academiae secundae seu mediae, cui Academia tertia vel nova successit. Sed de Academicis posterioribus infra erit sermo.

BIBLIOGRAPHIA. De academia vetere cfr. *Metzler*, Academicorum philosophorum index Herculanensis, 1902; *K. Hubert*, Leben und Unterricht in der Akademie. Sokrates II (1914) 261; *Lang*, De Speusippi Academici scriptis, 1911; *R. Heinze*, Xenocrates, 1892.

ARTICULUS III.

Constitutio realismi organici apud Aristotelem.

Aristoteles natus a. 384 a. Chr. Stagirae in Thracia (hinc Stagirita appellatus) e nobili et divite familia, per viginti annos (367-347) discipulus Platonis fuit, sed eodem tempore privatim aliis adhuc studiis, praesertim naturalibus incubuit. Studiorum curriculo elapso fuit per octo annos praeceptor Alexandri Magni. Dein Athenis philosophiam docuit: post mortem vero Alexandri, qui Atheniensibus invisus fuit, ipse atheismi accusatus Chalcidem se contulit, ne ut fertur, cives in ipsum idem crimen committerent ac contra Socratem. Mortuus est ibi a. 322., sexagesimum secundum annum agens.

Doctrina Aristotelis. Sicut Platoni, ita etiam Aristoteli philosophia est cognitio essentialis rerum, eius, quod est immutabile, universale, aeternum. Sed dum Plato essentias rerum in mundo Idearum a mundo sensibili separato posuerat et ita in extremum dualismum inciderat, Aristoteles essentias in ipsi rebus esse docuit et ita loco idealismi obiectivi *realismum organicum* fundavit.

Philosophiam autem, quam et ipse nondum a scientia distinguit, duplici modo *dividere* solet. Altera *divisio* est ea, quam iam apud Platonem cognovimus, in logicam, physicam, ethicam; altera celebrior, quae usque ad medium aevum magni erat momenti, dividit philosophiam in theoreticam, practicam, poeticam. Philosophia *theoretica* complectitur physicam, mathematicam, metaphysicam (quae ab Aristotele philosophia prima seu theologia vocatur); philosophia *practica* dividitur in logicam, ethicam, oeconomicam et politicam; tandem philosophia *poetica* comprehendit artes liberales, praesertim poesim.

1. *Logica et theoria cognitionis.* Iam in hac disciplina apparet magnus progressus, si cum Platonis doctrina comparatur, quia Aristoteles profundissime iungit speculationem cum observatione, et hoc modo vitat tum extremum idealismum Platonis tum sensualismum et empirismum Democriti, tum rationalismum absolutum Eleatensium. Quaestionem gnoseologicam, quam iam Plato recte quidem posuerat, sed minus recte solverat, Aristoteles saltem quoad principalia optime solvit et ita fundamenta posuit totius logicae usque ad Kantium, imo post Kantium usque ad nostra tempora.

Cognitio scilicet intellectualis est essentialiter altior quam sensitiva (contra materialismum et sensualismum), attamen obiecta sua

non cognoscit immediate (contra Platonem), sed mediante experientia sensitiva, quae proinde est non solum occasio, sed necessarium fundamentum intellectivae. Obiectum intellectus est universale; scientia enim est tantum de universalibus. Sed universalia non sunt extra res, ut docuerat Plato, nec sunt merum figmentum mentis, sed sunt in rebus ipsis, non quidem formaliter ut universalia, sed fundamentaliter, quatenus sensatio nobis obiecta individualia praebet, intellectus autem in ipsis id cognoscit quod individuis est commune, hoc a notis individuantibus abstrahit et tandem in hac forma abstracta ut formaliter universale exhibet. Ita pervenimus ad veros conceptus universales, qui nobis simul exhibent veram naturam seu essentiam rei. Hac doctrina fundavit Aristoteles realisnum moderatum et elementum empiricum cum rationali, tum in ipsis rebus tum in nostra rerum cognitione organice coniunxit.

Ex doctrina de conceptibus logice devenit ad doctrinam de *definitione*, quae est circumscriptio (ὁρισμός) comprehensionis conceptus; de *categoriais*, quae oriuntur per subsumptionem conceptuum sub supremis generibus; de *praedicabilibus*, quae oriuntur ex vario modo, quo universale de aliquo subiecto praedicari potest; de *iudicio*, ubi iam exhibet divisionem secundum qualitatem, quantitatem et modalitatem; de *demonstratione* tum deductiva tum inductiva, ubi pulchre ostendit demonstrationem tandem aliquando ad principia pervenire, quae ulterius demonstrari non possunt, sed in se sunt evidentia (se. aut facta immediata aut prima principia). *Inductionem* autem intelligit *dupliciter*, modo Socratico ut methodum definitionis, modo suo ut methodum argumentationis ex pluribus propositionibus particularibus ad universalem; quia autem fere tantum inductionem completam tractat, nondum clare cognovit nec exhibuit inductionem ut methodum inventionis novae veritatis. Per has diversas operationes mentis tandem constituitur *organismus scientiae*, cuius est ad causas et rationes rerum procedere hasque ex illis explicare. His inquisitionibus logicalibus cum admirabili quadam perfectione exaratis subsequens philosophia fere nihil novi addidit. Demum ultimis temporibus novae inquisitiones logicae, praesertim methodologicae instituuntur.

2. *Physica* magnum progressum debet Aristoteli imprimis eo, quia primus clare ponit *quadruplicem causam*: materiallem et formalem ut causas rerum intrinsecas, efficientem et finalem ut causas rerum extrinsecas; deinde eo quod contra Eleatenses vindicat multiplicitem entium, contra Heraclitum substantialitatem et stabilitatem principiorum rerum, contra Atomistas veram mutationem. Et haec omnia obtinet una profundissima doctrina de compositione rerum

e materia seu principio potentiâ et determinabili, et forma seu principio actuali et determinante. Etiam hic modo ingenioso iunxit exactam observationem cum profunda speculatione; et ita pulcherrime et verissime valuit explicare mutationem tum substantialem (generatio et corruptio) tum accidentalem (alteratio). In admittendis autem primis principiis physicis seu concretis sequitur antiquam doctrinam de quattuor elementis (ignis, aqua, aër, terra); haec doctrina magna ipsius auctoritate fulcita causa fuit, cur verior doctrina atomistarum fere usque ad finem medii aevi fuerit neglecta et demum per recentem progressum scientiarum naturalium restaurata.

Minus felix dicenda est Aristotelis doctrina *geocentrica*, secundum quam terra occupat centrum mundi, dum coelum totum circa hoc centrum gyret. Item minus felix est doctrina de *loco corporum terrestrium naturali* (gravia natura sua deorsum, levia sursum tendunt), et praesertim doctrina de corporibus *coelestibus*, quibus attribuit «essentiam quintam», essentialiter perfectiorem quattuor essentiis seu principiis mundi sublunaris, ita ut corpora coelestia habeantur ingenerabilia et incorruptibilia. Haec opinio per totum medium aevum ulteriorem progressum impedivit. Praeterea sicut ex una parte recte docuit coelum et mundum non posse esse infinitum, ita minus recte sustinuit sententiam, mundum simul cum motu suo fuisse ab aeterno.

Huic primae parti physices subiunguntur iterum profundissimae inquisitiones de alia parte physices, scilicet de *anima*. Hucusque philosophi cogitabant animam ut materiam, vel paulo quidem rectius ut ens spirituale, sed sub confuso, frequenter mythologico conceptu, vel nimis rigidum dualismum inter corpus et animam statuerunt. Ceterum omnes hae doctrinae carebant methodica inquisitione et scientifica probatione. Aristoteles primus exhibet claram, exactam et stricte philosophicam de anima doctrinam, et quidem logice cohaerentem cum doctrina de compositione rerum e materia et forma. Anima enim est «actus primus corporis physici organici», est *forma substantialis*, quae simul cum corpore tamquam materia efficit unam per se substantiam et naturam hominis. Huic animae diserte vindicat et probat *spiritualitatem*. De animae *immortalitate* nihil diserte docet, licet haec doctrina e variis capitibus eius philosophiae logice sequatur. Optime etiam tractat de parte vegetativa, sensitiva et rationali animae et ostendit *unam* tantum esse animam has tres facultates comprehendentem (contra Platonem); partem vegetativam et sensitivam essentialiter dependere a corpore, partem vero rationalem esse essentialiter et intrinsece a corpore independentem. Item bene agit de potentia tum cognoscitiva tum appetitiva; appetitivam dividit in sensitivam et intellectivam, cui simul libertas vindicatur. Potentiam cognoscitivam item dividit in sensitivam et intellectivam et opti-

me ostendit, quanti momenti sit cognitio sensitiva pro intellectiva. Intellectum distinguit duplicem, agentem et possibilem, sed cum haec eius doctrina non sit sat clara, posterioribus ansam dedit distinguendi inter intellectum possibilem individualement et mortalem, et intellectum agentem universalem et immortalem. (Arabes).

3. *Metaphysica*. In *Metaphysica* iecit Aristoteles fundamenta inconcussa philosophiae perennis. Licet non omnia undequaque perfecterit et sequentibus temporibus multae controversiae de eius doctrinis metaphysicis sint ortae, tamen primaria capita communiter agnita pro ulteriore metaphysiceae evolutione magni erant momenti. Inter haec praecipua numeranda sunt a) doctrina de *potentia et actu*, quae omnia inde a materia prima usque ad Deum tamquam actum purissimum pulcherrimo ordine et mira profunditate explicat et in praeclaram unitatem redigit; b) doctrina de *quattuor causis*, quae tum ad diversas entium classes tum ad totum universum applicatur et semina continet fertilium inquisitionum; c) doctrina de *substantia et accidente*, sicut generatim de decem categoriis, quae fere immutata perduravit usque ad nostra tempora; demum recentissimo tempore habentur nova tentamina tabulam categoriarum disponendi; d) doctrina de *actione et passione* cum praecedentibus capitibus arctissime cohaerens; e) hanc doctrinam de potentia et actu, de actione et passione etiam ad ordinem *logicum* applicat in doctrina de universalibus; eius ope devenit ad multo clariorem et profundiorum doctrinam tum de rebus corporeis et de anima humana, tum de intelligentiis separatis in genere et de Deo ut actu absoluto in specie. Dei existentiam probat diserte praesertim ex motu, et deducit plurima attributa Dei, ostendendo pulcherrime Deum esse νόησις νοήσεως, intelligentiam seipsam intelligentem. Sed in hac de Deo doctrina manent multi defectus, multae obscuritates. Ita licet Deo plura tribuat attributa, quae eum esse ens personale indicant, tamen nec ipse, sicut et Platon, movit quaestionem de personalitate Dei; praeterea videtur denegare Deo cognitionem aliorum entium, quia secus Deo aliqua imperfectio tribueretur; Deum admittit tantum ut causam finalem, non ut causam efficientem mundi: in specie nihil invenitur de Deo ut creatore mundi; tandem negat providentiam Dei erga res alias excepto genere humano.

4. *Ethica*. Etiam in inquisitionibus ad ethicam pertinentibus, iungendo observationem cum speculatione, analysim factorum cum inquisitione in causas, nexus, effectus, leges, Aristoteles dedit fundamenta scientifica ethicae tum individualis seu monasticae tum socialis seu oeconomicae, tum denique politicae. a) *Ethica individualis*. Homo utpote rationalis et liber, est capax moralitatis et agit propter finem. Quia autem sicut in causis ita et in finibus nequit esse progressus in

infinittum, debet esse finis aliquis ultimus, bonum supremum, quod hominem perfectum reddit. Hoc bonum supremum consistit in perfecto exercitio potentiarum hominis in quantum est rationalis, in exercitio virtutis et contemplatione veritatis. Haec est vita vere divina. Deinde agit tum de virtutibus in genere, quarum natura describitur et quae, contra Socratem et Platonem, non in intellectu, sed in facultate affectiva reponuntur, tum de singulis virtutibus in specie. Ad bonum acquirendum non sufficit sola virtus, sed (contra Cynicos) etiam alia bona huic subordinata requiruntur. Omnia et singula magna cum prudentia considerantur; nihilominus apparet siccus quidam rationalismus, quia deest suprema, metaphysica sanctio ordinis moralis in idea Dei et vitae futurae. Hinc Cardinalis Gonzalez ethicam Aristotelis non sine iure cum aedificio monumentali sine tecto, cum statua Phidiae sine oculis comparat. b) *Ethica socialis*. Contra Platonem Aristoteles discrete tuetur familiam matrimonialem et ius ad proprietatem privatam ut in natura ipsa hominis fundatam. Vir quidem est caput familiae, sed uxor et filii sunt ab eo tractandi non ut servi, sed ut liberi. Cum Platone docet leges civiles numerum infantium determinare debere, sed multo cautius et prudentius procedit; ita prohibet quodvis damnum infanti post conceptionem inferendum. Praeterea vetat omnia quae honestatem publicam offendere possunt, puta statuas et picturas minus decentes in viis et plateis publicis, frequentationem lusuum theatralium. Servitutem putat naturalem hoc sensu, quod quidam homines natura sua et indole apti sint ad guberandum et ad artes et scientias colendas, alii vero ad serviendum et opera manualia exercenda, sed postulat, ut post certum tempus servis libertas donetur. c) *Ethica politica*. Homo natura est ζῷον πολιτικόν. Societas est non solum utilis homini, sed necessaria, hinc necessario requiruntur leges, requiritur potestas publica, quae pro societate est idem quod anima pro corpore, ratio pro inferioribus facultatibus, i. e. demum auctoritas publica dat societati civili unitatem organicam, vitam socialem, finalitatem. Formae, sub quibus auctoritas publica munus suum exercere potest, enumerantur tres: monarchica, aristocratica, democratica, sed optima habetur forma regiminis monarchica. Qui praesunt non proprium, sed subditorum bonum procurare debent. Finis regiminis et legum est virtus civium, iustitia et ius inter omnes cives servanda. Iniustitia ergo est maximum damnum pro societate; ubi iniustitia regnat, homines fiunt peiores bestiis rapacibus. Bellum est quidem in se licitum, sed tantum ubi de defendendis propriis iuribus agitur, non ad proprietatem vel potestatem aliorum expensis augendam.

Iam ex hac succincta expositione apparet Aristotelem laud exiguum *progressum* philosophiae attulisse tum quoad ipsius *obiectum*,

tum quoad *methodum*. Etenim non solum omnes fere partes philosophiae proprie dictae auxit et in stricte systematicam, scientificam unitatem redegit, sed et multarum scientiarum fundamenta iecit, puta psychologiae, zoologiae, botanicae. Methodus apud Platonem potius intuitiva et divinatoria fit apud Aristotelem stricte scientifica et rationalis, quippe quae iungit observationem et inductionem cum meditatione et deductione, definitionem exactam cum divisione, syntesim cum analysi, inquisitionem in particularia facta cum constructione unitatis systematicae. Quare sub multiplici respectu ingenium Platonis et Aristotelis sibi opponuntur: Plato est idealista, Aristoteles realista; Plato potius ope intuitionis ad conceptus et ideas pervenit, Aristoteles ope observationis exactae mundi; Platonis ingenium est altius, universalius et subtilius, sed minus exactum et scientificum; Aristoteles non adeo alte evolat, attamen eius conceptus et doctrinae sunt magis philosophicae et scientificae, magis reales et obiectivae. Plato creat quodammodo obiectum suae philosophiae; Aristoteles observat obiectum reale, disponit, ordinat, argumentatur. Inde Plato cognitionem sensitivam, experientiam vilipendit, imo negligit, Aristoteles eam habet necessarium fundamentum omnis cognitionis vere scientificae et philosophicae. Brevi, Platonis philosophia potius est ars, poetica et creativa universi intuitio; Aristotelis philosophia e contraria magis est scientia: illa quaerit quidquid est pulchrum et sublime, haec quidquid est verum et reale. Sic uterque, licet sub alio respectu, magnum habet meritum de philosophia.

BIBLIOGRAPHIA. Praecipuae editiones operum Aristotelis sunt: editio Academiae Scientiarum Berolinensis; I et II: Aristoteles graece ex rec. *Imm. Bekkeri*, Berolini 1831; III: Aristoteles latine interpretibus variis, ib. 1831; IV: Scholia in Aristotelem, collegit *Chr. A. Brandis* ib. 1836; V: Aristotelis, qui ferebantur, librorum fragmenta collegit *V. Rose*. Scholiorum in Arist. supplementum. Index Aristotelicus. Ed. *Herm. Bonitz* ib. 1870. — Editio *Didoti* Parisiensis: Aristoteles cum fragmentis ed. *Dübner, Bussemaker, Heitz*, 4 voll. Par. 1848-1869. Volumen 5 continens indicem nominum et rerum ib. 1874. — Praeterea magni pretii sunt: Commentaria in Aristotelem Graeca edita consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae, Berol. 1882 sqq. Haec editio complectitur commentarios antiquos graecos et byzantinos 23 voll. in 51 partibus; accedit Supplementum Aristotelicum editum consilio et auctoritate Acad. lit. reg. Boruss., Berol. 1885 sqq., 3 voll. quinque partibus. — Praecipua opera translata in linguam germanicam in Philos. Bibl. Leipzig, Teubner; in linguam anglicam: The works of Arist., transl. into English under the editorship of *J. A. Smith* and *W. D. Ross*, Oxford; in linguam gallicam: Aristote, trad. en français avec des notes perpetuelles par *Barthélemy Saint-Hilaire*, Paris 1879-1892.

Stahr, Aristotelia, 1830-32; *Biese*, Die Philosophie bei Arist., 1835-42; *Lewes*, Aristotle; germanice a *Carus* 1865; *Grote*, Arist. 1872, ed. 3, 1884; *Grant*, Arist.; germanice ab *Imelmann*, 1888; v. *Wilamowitz-Möllendorff*, Ari-

stoteles und Athen, 1893; *Siebeck*, Arist. 1899, ed. 2. 1902; *Fr. Brentano*, Aristoteles und seine Weltanschauung, 1911. Completam bibliographiam de Aristotele vide apud *Ueberweg-Praechter*, Grundriss I. ed. 11. (1920) in fine 120*-145*.

CAPUT II.

Occasus philosophiae classicae; periodus ethica.

Introductio. Philosophia, quae periodum atticam seu classicam subsequitur, est fere tantum ulterior tractatio earundem ac antea quaestionum, paucis exceptis, et generatim occasum manifestat. Oriuntur novae scholae, non nova systemata philosophica. Ratio huius praecipua videtur sita esse in amissione libertatis et independentiae politicae Graecorum.

Character generalis huius periodi hisce exhibetur: 1) Incipit philosophia hellenistico-romana, ubi resumuntur tantum antiquae ideae sub aliis formis; ingenia quae novum aliquod et profundum systema creent, non inveniuntur. 2) Quaestiones theoreticae philosophiae non multum curantur aut tractantur modo superficiali, animo ad naturalismum et materialismum propenso; primum locum occupant quaestiones vitae practicae, hinc doctrinae ethicae; sed et ipsae frequenter in materialismum et naturalismum abeunt. 3) Quare profundiore philosophiae studio neglecto singulae potius scientiae, ut tempore sophistarum, coluntur. 4) Quo leviores sunt doctrinae philosophorum, eo facilius pervadunt varias classes societatis humanae, non solum in Graecia, sed in toto imperio Romano. 5) Quo magis limites imperii Romani in dies amplificantur, eo magis ideae morales assumunt indolem cosmopoliticam, et eadem Graecia, quae imperio romano subiecta erat, eidem altiore cultura et philosophia imperabat. Hinc cultura romana huius temporis hellenistica vocatur.

Tres praecipuae scholae, quae hoc tempore florent, sunt schola peripatetica, stoica et epicurea.

ARTICULUS I.

Schola peripatetica.

Schola Aristotelis mansit in Peripatois Lycei et sic retinuit nomen scholae peripateticae. Asseclae eius tamen pro ulteriore evolutione philosophiae nullius fere fuerunt momenti. Distinguenda est in hac

schola duplex quasi periodus: 1) primis duobus vel tribus saeculis post mortem Aristotelis Peripatetici neglegunt metaphysicam et vel studiis positivis (naturalibus, historicis, literariis), vel ethicae modo populari tractandae incumbunt, quam paulatim ad naturalismum, imo fere ad materialismum depravant. Ita iam *Theophrastus*, qui primus post Aristotelem rexit scholam, deinde *Strato*, *Aristoxenes*, *Dicaearchus*. 2) Posteriores peripatetici magis redeunt ad ipsum Aristotelem, incipiunt colligere eius scripta et commentaria in ipsa scribere. Horum celeberrimi sunt *Andronicos Rhodios* circa a. 70. a. Chr., qui fuit decimus vel undecimus Scholae rector et textum Aristotelis ordinavit, et *Alexander Aphrodisias*, qui intra annum 198 et 211 sub Septimio Severo Athenis rexit cathedram philosophiae peripateticae et κατ' ἐξοχήν Exegeta vocatur.

Sed, ut passim apparebit, Aristoteles etiam apud alios philosophos magna gaudebat auctoritate.

BIBLIOGRAPHIA. Theophrasti fragmenta ediderunt *Schneider* 1818 sqq.; *Wimmer* 1854, 1862; *J. Bernays*, Theophrasts Schrift über die Frömmigkeit, 1866. — Eudemi fragmenta ed. *Spengel* 1866, ed. 2. 1870. — De schola peripatetica cfr. *Zeller*, Philosophie der Griechen II, 2 (1921) 806-945; *Gomperz*, Griechische Denker III. — Andronici fragmenta apud *Fr. Littig*, Andronicos von Rhodos, II. Teil. Erlangen 1894. — Alexandri Aphrodis. opera continentur partim in editione operum Aristotelis Venetiis 1495-1498; eius tractatus De anima, De fato inveniuntur inter Themistii opera, Venetiis 1543.

ARTICULUS II.

Schola stoica.

Etiam schola stoica ethicae praesertim colendae incubuit, cui logica et physica ut disciplinae deteriores submittebantur. Vocatur autem haec schola, quae a *Zenone* Citiensi (342-270 a. Chr.) fundata est, stoica, quia Zenon eam Athenis in s. d. στόα ποικίλη erexerat.

Quoad logicam sufficit notare Stoicos docere quandam subiectivismum sensualisticum et empiricum, qui maxime in eo apparet, quod omnem conceptum negant et criterium veritatis in evidentia subiectiva reponunt. Hinc etiam in physica et metaphysica profitentur materialismum, nam putant omnia esse corpora, etiam spiritum, animam et Deum. Materia, ex qua omnia constant, concipitur modo dynamico: principium enim motus est ipsi materiae intrinsecum, sc. τὸ πνεῦμα, quod idem est ac ignis. Pneuma dicitur esse intelligens anima mundi. Materialismus ergo Stoicorum est monisticus et hinc tandem in rigidum determinismum cosmicum evolvitur. (εἰμαρμένη = fatum).

Ethica stoicorum magnae erat auctoritatis non solum in philosophia antiqua, sed etiam christiana et moderna, et quidem ob quadruplicem doctrinam: 1) de harmonia seu conformitate totius vitae cum natura et ratione (ius naturale); 2) de apathia perfecta (*ἀταραξία*) seu libertate ab omnibus affectibus (*πάθος*); hic stoicus contemptus omnium rerum terrenarum, quae non sunt ipsa virtus (contra Aristotelem, magis adhuc contra Epicurum), fuit unam e praecipuis elementis, quae in perfecto sapiente requirebantur; 3) de identitate virtutis cum sapientia (Socrates); 4) tandem de fundamento quodam religioso, materialistico-monistico quod ethicae dederunt, et secundum quod finis supremus hominis situs est in eo, ut resolvatur in ente universo (cfr. philosophiam indicam, Spinoza). Hinc depingebant imaginem sapientis (*σοφός*): verus sapiens curat unice virtutem, subicit se necessitati cosmicae et fato inevitabili, negligit et spernit omnia terrena, omnes affectiones et cupiditates; curat virtutem unice propter seipsam, excluso omni motivo delectationis vel beatitudinis (cfr. rigorismum Kantianum). Posteriores Stoici evolverunt ethicam individualisticam priorum in cosmopoliticam, nixi principio omnes homines esse eiusdem naturae, partes eiusdem entis universalis, ergo fratres. Sic ethica Stoicorum continet varia elementa bona et sana, imo excelsa, ita ut dici possit ipsam inter omnia systemata ethica philosophiae antiquae ad gradum sublimem et perfectum ascendisse (saltem si theoria, et quorundam etiam vita practica respicitur). Nihilominus non est solide fundata, quia tum theoria cognitionis et metaphysica Stoicorum sat graves continent errores, tum ipsa philosophia moralis minime curat rigida praecepta sua e legislatione supremi generis humani Domini deducere et vera sanctione munire. Imo materialisticus monismus et determinismus seu rectius fatalismus cosmicus, quem Stoici docent, proprie totum ordinem moralem pessumdant.

Distinguitur autem in philosophia stoica *triplex* schola: *Stoa antiqua* seu prima duce *Zenone* ethicam supra delineatam rigide expolivit et defendit; *Stoa media*, cui annumerantur *Panaetium Rhodius* (185-111 a. Chr.) eiusque discipulus *Posidonius* († circa a. 51 a. Chr.), ut severam doctrinam prioris scholae mitigaret magisque indigentis vitae practicae adaptaret, ad quendam eclecticismum devenit; tandem *Stoa tertia*, cui annumerantur *Seneca* (3-65 p. Chr.), *Epictetus* (50, c. 120), *Marcus Aurelius* (regnavit 161-180), introduxit elementum religiosum, de quo infra erit sermo.

BIBLIOGRAPHIA. Stoicorum veterum fragmenta, collegit *Joannes ab Arnim*, 3 voll., Lipsiae 1903; *H. Gomperz*, Die Lebensauffassung der griechischen Philosophen und das Ideal der inneren Freiheit, 1904; *Wendland*, Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum, 2. ed. 1912; *L. Stein*, Die Psychologie der Stoa 1886, 1888; *P. Barth*, Die Stoa, 1903, ed. 2. 1908; *Bréhier*, La théorie des incorporels dans l'ancien stoicisme. Arch. f. Gesch. d. Philos. XXII (1908) 114 sqq.; *Hans Meyer*, Geschichte der

Lehre von den Keimkräften von der Stoa bis zum Ausgang der Patristik, 1914; *Dyroff*. Die Ethik der alten Stoa, 1897; *Siegfr. Lorenz*. De progressu notionis *ἐπιανθρωπίας*. Diss. Lipsiae 1914; *Ueberweg-Praechter*. Grundriss 1¹¹ (1920) 432-456, 500-504, 508-526.

ARTICULUS III.

Schola epicurea.

Sensualismus et materialismus iam a Stoicis in theoria cognitionis et metaphysica excultus magis adhuc evolvitur in philosophia Epicuri. Etenim *Epicurus* (341-270 a. Chr.) docet omnem cognitionem oriri ex sensatione (theoria eidolorum); criterium veritatis esse testimonium sensuum. Praeterea assumit atomismum materialisticum Democriti, sed dum Democritus docuerat atomos pro diverso pondere diversa celeritate cadere, Epicurus rectius iam docet omnes atomos eadem cum celeritate cadere. Ut autem formatio corporum coelestium explicetur, assumit hypothesin cuiusdam clinaminis; quaedam atomi casu a recta via declinant, cum aliis atomis corruunt, et sic oriuntur centra motus rotatorii, ope cuius paulatim diversa systemata universi formantur. In tali systemate materialistico nequit utique esse sermo de Deo neque de anima immortalis. Hinc ethica Epicuri excludit tum legem divinam tum sanctionem post mortem; inde intelligitur nota Epicuri sententia, hominem in vita sua practica nec Deum nec mortem curare debere. Cum sensualismo materialistico cohaeret doctrina summum bonum consistere in voluptate, summum malum in dolore. Homo debet ergo tendere ad libertatem a dolore; quia autem non omnis dolor vitari potest, vita est ita instituenda, ut exhibeat quam maximam summam voluptatis et quam minimam doloris. Virtus est solum necessarium medium, ut quam maxima voluptas acquiri possit. Ethica Epicuri est ergo extremus hedonismus et egoismus; omnia alia motiva moralia propriae voluptati obtinendae subordinantur.

Epicureismus plus quam sexcentos annos in pristina sua forma perduravit; inde a saeculo II. a. Chr. etiam apud Romanos divulgatus est (Lucretius Carus), et demum saec. IV. p. Chr. ut schola proprie dicta existere desiit.

Si Epicureismum cum Stoicismo comparare velimus, dicendum est utramque scholam non obstantibus differentiis in multis convenire. 1) Conveniunt in theoria cognitionis, quia utraque schola sensualismum docet; differunt eo, quod Stoicismus potius subiectivismum, Epicureismus empirismum exhibet. 2) Conveniunt in metaphysica per

materialismus; differunt eo, quod Stoicismus monismum dynamicum, Epicureismus atomismum atheisticum docet. 3) Maxime differunt in principiis ethicis, quia Stoicismus docet hominem se necessitati cosmicæ subicere debere; supremum bonum esse virtutem, omnia alia, praesertim passiones et voluptatem, esse spernenda et vitanda. Epicurei e contrario ex eadem necessitate cosmica deducunt supremum bonum esse voluptatem, sedationem passionum, virtutem esse tantum medium ad hunc finem. Ceterum utraque schola haud parum convenit in laudanda virtute, ita ut sapiens stoicus fere non differat a sapiente epicureo.

BIBLIOGRAPHIA. Scriptorum quae supersunt Epicuri editionem criticam curavit *Usener*, Epicurca, 1887; cfr. praeterea Wiener Studien X (1888) 178 sqq.; *A. Kochalsky*, Das Leben und die Lehre Epikurs, 1914. Novum fragmentum epicureum de cultu deorum (Oxyrh. Pap. II. Nr. 215) edidit *Diels* in Sitzungsbericht d. Berl. Akad. d. Wissenschaften 1916, Philos.-hist. Kl. XXXVII, pg. 886 sqq. Praeterea Herculani detecta sunt plura scripta Philodemi (cfr. *Ueberweg-Praechter*, Grundriss I¹¹ 463) et fragmenta Diogenis de Oinoanda in pariete porticus, edita a *William* 1907. Praecipuus fons autem est *Lucretius*. De natura deorum, ed. cum commentario a *Lachmann* 1850, a *Murno*, ed. 5. 1903, a *Brieger* 1894; a *Giussani* 1896 sqq. — *Wallace*, Epicureanism, 1880; *Sandgathe*, Die Wahrheit der Kriterien Epikurs; *Merdach*, De Epicuri canonica, 1909; *Natorp*, Forschungen zur Geschichte des Erkenntnisproblems, 209 sqq.; *Goedeckemeyer*, Epikurs Verhältnis zu Demokrit in der Naturphilosophie, 1897; *Philippson*, Zur Epikureischen Götterlehre. Hermes LI (1916) 568 sqq.; LIII (1918) 358 sqq.; *J. M. Guyau*, La morale d'Epicure, 1878, ed. 2. 1881; *Philippson*, Die Rechtsphilosophie der Epikureer. Arch. f. Gesch. d. Philos. XXIII (1910) 289 sqq.; 433 sqq.; *Ueberweg-Praechter*, Grundriss I¹¹ (1920) 460-486, 604-606.

CAPUT III.

Dissolutio philosophiae atticae per scepticismum et eclecticismum; periodus sceptica.

Omnes tres scholae: peripatetica, stoica, epicurea neglecta philosophia proprie dicta docebant quandam vulgarem et superficiale sapientiam, attendendo unice ad beatitudinem temporalem. Sensualismus et subiectivismus, qui ubique in theoria cognitionis primum occupabat locum, necessario debuit ad scepticismum deducere. Huic tristi conditioni philosophiae accesserunt conditiones politicae, sociales et morales perturbatae. Sic videmus periodum classicam simili modo et similibus de causis in scepticismum abire, sicut periodus antesocratica in scepticismum per sophistas abierat. Sed etiam in hoc scepticismo

non disparuit omnis influxus philosophiae classicae; etenim scepticismus huius temporis est magis sibi conscius, est profundior, magis scientificus et methodicus. Distingui solet inter scepticismum proprie dictum et eclecticismum, licet non semper limites inter utrumque exacte duci possint; scepticismus autem proprie dictus complectitur Pyrrhonismum, Academias posteriores, Neopyrrhonicos et scholam medicorum empiricorum.

ARTICULUS I.

Scholae scepticae.

1. *Schola pyrrhonica*, cuius praecipui fautores sunt *Pyrrho* (365-275 a. Chr.) et *Timon*, convenit cum praecedentibus scholis in doctrina de summo bono, quod in ataraxia reponit; ad hanc autem acquirendam docet scepticismum esse optimam viam. Scilicet cognoscimus tantum phaenomena, non res in se; hinc omnis conceptus, omnis opinio oritur tantum ex consuetudine, ex affirmatione subiecti. Omni assertioni alia contraria opponi potest; quare nihil tamquam certum affirmandum, sed a iudicio abstinendum est (ἐποχή); tunc demum haberi potest perfecta quies animi imperturbata, perfecta beatitudo.

2. In alia, mitiori forma regnavit scepsis plus quam per saeculum in *Academia media et tertia*. Academia antiqua, de qua supra (pag. 43) erat sermo, doctrinam Platonis senescentis, admixtam scilicet pythagoreismo et monismo, retinuerat. Academia autem *media*, cuius dux erat *Arcefilaos* (315-241 a. Chr.), in scepticismum inclinabat. Ipse Arcefilaos fertur de propria sententia, nos nihil scire posse, dubitasse; sed probabiliter methodice tantum dubium adhibuit, ut mediante hoc dubio methodico discipulos ad Platonismum amplectendum duceret. Ceterum Academia media scepticismum non extendit ad ordinem moralem. Academia *tertia*, quae cum *Carneade* (213-129 a. Chr.) incipit, differt a media magis methodo quam re ipsa, etenim statuit quendam idealismum, ex quo ad scepticismum devenit. Carneades omnibus doctrinis, praesertim vero stoicae, dubia opposuit et docuit nos nihil certo probare posse; ipse primus statuit theoriam de probabilitate. Post Carneadem incipit Academia *quarta* seu *recens* (nova), quae ad moderatum dogmatismum academiae antiquae, praesertim ad philosophiam stoicam, rediit, qui reditus praesertim apud *Philonem* e *Larissa* (I. saec. a. Chr.), apparet. *Antiochus Ascalonensis* († 68 a. Chr.), magister Ciceronis, perficit hunc reditum, relinquit scepticismum ut repugnantem, admittit evidentiam tum rationis tum sensuum

et introducit parum subtilem eclecticismum. Hinc Academia quarta vel nova designat transitum a scepticismo proprie dicto ad eclecticismum.

3. *Sceptici iuniores seu Neopyrrhonicī.* Hic eclecticismus, de quo mox erit sermo, ipse nihil aliud erat nisi velatus quidam scepticismus. Quia autem late divulgabatur, brevi Pyrrhonismus aperte revixit, praesertim per *Aenesidemum* ex urbe Cnossus in insula Creta (saec. I. a. Chr.). Eius scepticismus videtur satis moderatus fuisse: contra dogmaticos, qui sine probatione asserunt nos veritatem possidere, et contra academicos, qui nullam veritatem inveniri posse contendunt, docet interim tum ab assertionem tum a negatione possibilitatis veritatis cognoscendae abstinendum esse, donec unum vel alterum probeatur. Contra dogmatismum affert subtiles difficultates in famosis illis «decem tropis», qui hodie usque apud scepticos et criticos sunt in usu. Imo Aenesidemus iam fere eodem modo ut postea Hume pugnat contra conceptum causae; item valorem obiectivum syllogismi impugnat. Quia neopyrrhonicī scepticismo tantum indulgebant, ut nimium dogmatismum vitarent et veritatem firmiter probatam quaererent, vocabantur etiam a coaevis *ζητηταί*, quaesitores.

4. *Schola medicorum empiricorum.* Ceterum autem sceptici minime neglegebant scientias, praesertim inquisitiones empiricas; imo scepticismus huius temporis fere unice apud medicos et scientiarum naturalium cultores inveniebatur. Saeculo II. p. Chr. Alexandriae orta est schola s. d. «medicorum empiricorum», qui scepticismo ducti causas morborum non metaphysice, sed via experientiae et observationis detegendas esse docebant. Et revera hac methodo utentes multum promoverunt tum scientias naturales in genere tum in specie scientiam medicinae. Caput huius scholae erat *Sextus*, qui propter institutas ab ipso inquisitiones etiam *Empiricus* vocatur; hic in opere «Institutiones pyrrhonicae» (*πυρρωναίαι ὑποτυπώσεις*) et undecim libris «Adversus Mathematicos» (rectius sex libri adversus Mathematicos et quinque libri adversus Physicos et Ethicos) omnia argumenta pro scepticismo et contra dogmatismum collegit et praesertim obiectivum valorem conceptus causae et existentiam Dei subtiliter impugnavit.

BIBLIOGRAPHIA. Fons praecipuus pro vita, scriptis et doctrina scepticorum est *Diog. Laërt.* 9, 61-116. — Timonis frag. apud *Jos. F. Langheinrich*, Diss. tres de Timone sillographo; acced. eiusdem fragmenta. Lipsiae 1720-1724; *H. Diels*, Poet. philos. fragm. 182 sqq. — Aenesidemi octo II. Institutionum pyrrhonicarum partim apud *Photios*, Bibl. cod. 212. — Sexti Empirici opera, editio critica a *H. Mutschmann*, 3 voll. (hucusque I Lipsiae 1912, II 1914). — *Brochard*, Les sceptiques grecs, 1887; *Raoul Richter*, Der Skeptizismus in der Philosophie I, 1904; *Goedeckemeyer*, Die Geschichte des griechischen Skeptizismus, 1905; *Wachsmuth*, Sillogr. graec. reliquiae 1885.

ARTICULUS II.

Philosophia eclecticismi.

Origo eclecticismi. Sceptici non multum curaverunt philosophiam speculativam, sed imprimis indigentiis vitae practicae obviam ire volebant. Hinc statuerunt theoriam probabilitatis, qua omnibus systematibus philosophicis probabilitatem tantum, nullam certitudinem attribuebant, cum omnia subiectivam persuasionem generare possint, quae pro vita practica omnino sufficiat. Ex hac theoria probabilitatis ad ipsum eclecticismum brevis tantum erat gressus, quem mox revera electici fecerunt. Huic conditioni philosophicae accessit conditio politica, praesertim expugnatio Graeciae per Romanos a. 146 a. Chr. Expugnatione hac peracta cultura et philosophia Graecorum assumpta est a Romanis; sed quia Romani propter indolem suam imprimis ad indigentias practicas ordinatam praescripta pro ipsa vita, pro arte oratoria et arte gubernandi attendebant, natura praeconi erant ad hoc, ut ex diversis systematibus ea eligerent, quae huic scopo magis essent utilia. Haec mutata rerum publicarum conditio, crescentes in dies civium Romanorum divitiae, multum contulerunt ad divulgandam culturam et philosophiam; philosophia ipsa hoc tempore fit pars communis educationis; cultum et divitem Romanum huius temporis pueret, si non paulisper saltem philosopharetur. Praesertim primo et altero post Christum saeculo imperatores Caesar Augustus, Trajanus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, colunt philosophiam et frequenter habent aulicos philosophos; omnes nobiles Romani, imo etiam feminae philosophantur, sed ut ait Tacitus, ut sub pulchre sonante nomine tegant pigritiam otii. Iamvero in talibus circumstantiis nequit oriri profunda inquisitio philosophica, quae non est nisi paucorum quorundam et sublimium virorum, sed philosophia necessario devenit levis et eclectica.

Eclecticismus per quinque fere saecula apud Romanos regnavit, fere duo saecula ante et tria saecula post Christum.

Hinc facile patet, quales fuerint proprietates huius eclecticismi: imprimis subordinat philosophiam indigentiis practicis; eligit et componit diversas doctrinas modo mere extrinseco et subiectivo, quin unitatem organicam multum attendat; tandem ut ultimum criterium huius electionis assumit immediatam et simplicem certitudinem subiectivam, spontaneam, quae non curat valorem obiectivum vel criteria obiectiva; hinc inde provocat ad naturalem tendentiam intellectus

ad verum cognoscendum et ad consensum communem. Brevi philosophia haec apparet ut forma quaedam pragmatismi, ubi veritas ex indigentis practiceis, utilitate, pulchritudine vel similibus rationibus diiudicatur.

Eclecticismus secundum varias scholas, quas praeferibat, varias assumpsit formas. Sic distingui potest 1) eclecticismus *epicureus*, qui doctrinam Epicuri fere immutatam colebat, 2) eclecticismus *peripateticus*, qui praesertim Aristotelem commentabatur, 3) eclecticismus *platoniceus* seu *academicus*, cuius notissimus patronus est *M. Tullius Cicero* (106-43 a. Chr.). Hic diversarum scholarum doctrinas modo sat levi collegit, attamen hoc meritum habet, quod eleganti dicendi forma quam maxime ad divulganda studia philosophica apud Romanos contulit, quod primus proprie dictam terminologiam philosophicam latinam creavit et quod diligenti diversarum sententiarum collectione multas doctrinas praecedentium et coaevorum philosophorum nobis transmisit. Maxime autem invaluit 4) eclecticismus *stoicus*, qui sat severam et inter omnes nobilissimam ethicam docuit. Huius celeberrimi sunt *L. Aennaeus Seneca* (3-65), qui doctrinas stoicas eleganti forma exhibuit: *Musonius Rufus* (s. I. p. Chr.), qui magis adhuc quam Seneca quaestionibus ethicis incubuit; *Epictetus* (c. 50-138 p. Chr.) primo servus, deinde liber, qui doctrinis moralibus maximam famam adeptus est et quem *Marcus Aurelius* (regnabat 161-180 p. Chr.), philosophus in solio imperatorio, multum venerabatur et scriptis suis imitabatur. Hi ultimi etiam Stoeae tertiae adnumerantur. Marcus Aurelius est ultimus stoicus maioris momenti. Quia animum ad mysticismum religiosum Neoplatonismo proprium propensum ostendit, dicendus est designare transitum a philosophia postsocratica ad philosophiam neoplatonicam tertiae periodi. Nullus autem horum philosophorum novum aliquod elementum philosophiae attulit et philosophiam vere promovit.

BIBLIOGRAPHIA. Editiones. *Seneca*: antiquiores editiones collectae apud *Fabricius*, Bibliotheca latina, Lipsiae 1773-74. Recens editio completa in Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae 1905 sqq. — *C. Musonii Rufi* reliquiae, ed. *O. Hense*, Lipsiae 1905. — *Epicteti* opera, rec. *Henr. Schenkl*, editio maior Lipsiae 1894, ed. 2. 1916; editio minor ib. 1898, ed. 2. 1916. — *M. Antonii* imperatoris in semetipsum II. XII, recogn. *Henr. Schenkl*, editio maior Lipsiae 1913, editio minor ib. 1913.

Hirzel, Untersuch. zu Ciceros philos. Schriften 1882, 1883; *Schmekel*, Die Philosophie der mittleren Stoa, 1892; *P. Rabbow*, Antike Schriften über Seelenheilung u. Seelenleitung I, 1914; *W. Jäger*, Nemesios von Emesa. Quellenforschungen zum Neoplatonismus u. seinen Anfängen bei Posidonius, 1914; *Zielinski*, Cicero im Wandel der Jahrhunderte, ed. 3, 1912; *Chr. Ferd. Baur*, Seneca und Paulus, 1858; *E. Hatsch*, Griechentum und Christentum. Deutsch von E. Preuschen, 1892; *E. Ulrich*, Die Bedeutung der stoischen Philosophie für die ältere christliche Lehrbildung. Programm, Karlsbad 1914; *Bonhöffer*,

Epiktet. u. d. Stoa, 1890; *idem*, Epiktet u. d. Neue Testament, 1911; *Epiktet*, Handbüchlein der Moral. Mit Anhang: ausgewählte Fragmente verlorener Dialecten. Eingel. u. hrsg. v. W. Capelle, Jena 1906; *Geffcken*, Kynika und Verwandtes, 1909; *Haas*, De philos. Scepticorum successione, 1875.

LIBER TERTIUS

Syncretismus philosophiae graecae cum mysteriis religiosis orientalium; periodus mystico-theosophica

Character huius periodi. 1) Alexandriae aliisque in urbibus Orientis, ubi viae commercii confluebant, concurrebant etiam varia systemata philosophica, imo variae doctrinae, mysteria et ritus diversarum religionum orientalium. E scepticismo et eclecticismo ortum est dubium de valore cognitionis scientificae; ex alia parte crescente externa imperii Romani fortuna decresebat pristina integritas et simplicitas morum, augebatur in dies corruptio et venalitas. Nullibi apparebant fundamenta firma; line certitudo animique quies quaerebatur non in philosophia, sed in religione. Cognitionis religionum orientalium huic motui haud exiguum praebuit nutrimentum. Ita natus est syncretismus philosophiae graecae cum ideis religiosis orientalibus. 2) Sed ex hac coniunctione philosophiae graecae cum religionibus orientalium orta est difficultas: speculatio graeca et religio iudaica posuit Deum potius in regione extramundana, hominibus inaccessibili; religiones orientales rursus docebant quandam immediatam unionem cum Deo. Ex conatibus utrumque elementum harmonice coniungendi orta est speculatio mystico-theosophica: Deus non attingitur ab homine inquisitione rationali, sed altiore, immediata intuitione. Quia autem cum philosophia graeca Deus ponitur in sphaera altissima, inaccessibili, finguntur entia intermedia inter Deum et hominem, quae unionem cum Deo possibilem reddant, quin Deus ex sua celsitudine detrahatur. 3) Huic autem doctrinae evolvendae philosophia praesertim platonica et pythagorica videbatur esse aptissima, hinc ad ipsam primo recurrit; praeter eam etiam philosophia stoica et aristotelica adhibetur. 4) Verbo dici potest: philosophia huius periodi, quae inde a saeculo primo usque ad saeculum sextum post Christum durat et proinde tribus prioribus saeculis simul cum philosophia colitur, quam secundae periodo anthropologicae attribuimus, habet ut obiectum princi-

pale Deum, et adhibet tamquam methodum praedominantem mysticam intuitionem intellectualem; sic ad mysticismum pantheisticum devenit et iure periodus theosophica dicitur.

Divisio: Philosophia huius periodi quattuor magnas complectitur scholas: apud Neopythagoreos et Platonicos pythagoreizantes praeparatur theosophia mystica; apud Philonem Iudaetum eiusque scholam theosophismus iudaico-alexandrinus formam suam maxime adaequatam invenit, dum e contrario doctrina Gnostico-manichaea religionem christianam in theosophiam inflectit. Tandem in Neoplatonismo apparet ultimum magnum tentamen antiquitatis paganae omnibus viribus contra novam christianismi philosophiam et religionem se defendendi. Quare rem ita absolvemus, ut capite primo de praeparatione neoplatonismi tum apud philosophos ethnicos, tum apud Iudaeos, tum denique apud christianos, capite secundo de philosophia neoplatonica proprie dicta eiusque praecipuis scholis agamus.

CAPUT I.

Praeformatio Neoplatonismi.

ARTICULUS I.

Praeparatio theosophiae apud ethnicos (Neopythagoreos et Platonicos pythagoreizantes).

Neopythagorei restaurarunt philosophiam pythagoream, quibusdam tamen noviter introductis: 1) Docent quandam puriorem monotheseismum ac proinde ideas platonicas identificant cum numeris pythagoricis easque concipiunt tamquam cogitationes in mente divina. 2) Inter Deum et hominem admittunt seriem daemonum vel deorum inferiorum, qui iuvent hominem, ut vietis cupiditatibus magis magisque ad unionem cum Deo accedat. 3) Deo tamquam causae efficienti et unicae formae opponunt materiam modo plane dualistico. Tandem 4) ideis religiosis dant formam quandam mysticam et asceticam: docent enim abstinentiam a carnibus et vino, a sacrificiis cruentis, a matrimonio, tandem defendunt communionem bonorum.

Primus Neopythagoreorum erat doctus Ciceronis amicus *P. Nigidius Figulus* († 45 a. Chr.), de cuius doctrina tamen nihil certi scimus. Longe celeberrimus est *Apollonius Thyaneus*, de quo multa mira

narrantur. Vitam eius postea *Philostratus* scripsit: Apollonium hic habet eodem loco ac Christum, etenim attribuit ipsi nativitatem e virgine, sanationes miraculosas, omniscientiam et omnipotentiam, imo etiam resurrectionem et ascensionem in coelum.

Inter Platonicos pythagoreizantes primi et secundi p. Chr. saeculi celeberrimi sunt *Plutarchus* (50-125), notus auctor «vitarum parallelarum» et multorum tractatum ethicorum; *Apuleius Madaurensis*, in cuius fabula romantica «*Asinus aureus*» occurrit nota narratio de Amore et Psyche; *Celsus*, qui libro suo ab Origene refutato «*Ἀληθὴς λόγος*» christianos impugnabat; *Numenius*, qui miram Trinitatem divinam docet, nempe primum Deum seu Patrem, demiurgum seu Filium, et procedentem ab utroque mundum; tandem sic dictus *Hermes Trismegistos*, i. e. scripta quaedam ex fine saeculi III. cuidam Hermeti adiudicata, quae christianismum impugnabant; opera haec usque ad medium aevum magna gaudebant auctoritate.

Apud omnes hos auctores resumitur dualismus platonice inter Deum et animam mundi, sed interponitur series daemonum, qui a Deo ad regendum mundum mittuntur. Praeterea apud hos auctores philosophia concipitur non tam ut inquisitio theoretica et scientifica in ultimas rerum causas, quam potius ut exercitium pietatis et aversio a mundo sensibili. Dum ita in schola pythagorica et platonica semina theosophismi cuiusdam spargebantur, eodem tempore in Oriente ex variis elementis theosophia quaedam se evolverat, quae etiam sub nomine philosophiae iudaico-alexandrinae vel graeco-iudaicae comprehenditur.

BIBLIOGRAPHIA. Editiones. *P. Nigidii Figuli operum reliquiae*, coll. A. Swooda, Pragae, Vindob., Lipsiae 1889. — *Philostratorum* quae supersunt omnia: vita Apollonii Tyanensis etc. ed. *Godofr. Olearius*, Lipsiae 1709. — *Plutarchi Moralia* etc. edita a G. N. Bernardakis, 7 voll. Lipsiae 1888-1896. — *L. Apulei Madaurensis* scripta quae sunt de philosophia, rec. *Paul. Thomas*, Lipsiae 1908. — De *Celso* philosopho disputatur et fragmenta libri quem contra christianos edidit, coll. a C. R. Jackmann, Königsb. 1836. — De *Numenio* philos. Platonico (cum fragmentis) *Frid. Thedinga*, Bonn. 1875. — *Corpus scriptorum Hermetis Trismegisti*, editum a *Gust. Parthey*, Berol. 1854; ed. nova anastatica 1912. De versionibus Hermetis in varias linguas vide *Ueberweg-Pracchter*, *Grundriss* I, ed. 11 (1920) 580.

Von Arnim, *Europäische Philosophie des Altertums*; *Volkman*, *Leben, Schriften u. Philosophie des Plutarch*, 1869, ed. 2. 1872; *R. Hirzel*, *Plutarch*, 1912; *Reitzenstein*, *Poimandres*, 1904; *C. F. G. Heinrici*, *Die Hermesmystik u. d. Neue Testament*. Hrsg. v. E. v. Dobschütz (*Arbeiten zur Religionsgeschichte des Urchristentums* I, 1) Leipzig 1918.

ARTICULUS II.

Theosophia apud Iudaeos alexandrinus.

1. In captivitate babylonica Iudaei mythos religiosos Orientalium cognoverant eorumque notitia haud parum ipsorum persuasiones inmutavit. Exinde probabiliter ortum duxerunt sectae iudaicae, ut *Essenorum* in Palaestina, *Therapeutarum* in Aegypto, qui cum Platone corpus dicebant esse carcerem animae et generatim variis doctrinis et ritibus ad Neopythagoreos et Neoplatonicos accedebant. Post captivitatem autem babylonicam non omnes Iudaei redierunt in Palaestinam. Multi manserunt dispersi in Aegypto, Graecia, Asia Minore, ubi divitiis suis haud parum valebant. Nihil ergo mirum, si illi Iudaei dispersi philosophiam hellenisticam cognoverunt paulatimque suam fecerunt. Id imprimis obtinuit *Alexandriae*, quae urbs anno 332 a. Chr. ab Alexandro Magno fundata erat. Mox Alexandria centrum totius mundi facta permultos sapientes, artifices, philosophos intra muros suos coegit, praesertim postquam successores Alexandri celeberrimum «Museum» fundaverunt. Hic Ptolemeus Soter condidit bibliothecam, quae brevi ducenta millia, deinde quadringenta millia voluminum complectebatur. Hic non solum mathematici, astronomi, physici, geographici, medici, sed et philosophi et theologi studiis se dabant; hic Iudaei perfecerunt versionem graecam Septuaginta; hic praesertim Iudaei cognoverunt philosophiam graecam. Non poterant utique non videre pulchritudinem et profunditatem huius philosophiae, sed superbia nationali ducti nolebant philosophiam graecam praeponere suis libris sacris; hinc spargebant doctrinam, quae postea apud nonnullos scriptores et Patres Ecclesiae recurrit, philosophos graecos hausisse doctrinas suas e libris sacris Iudaeorum. Quia autem inter libros sacros et philosophiam graecam nimia erat oppositio, confugerunt Iudaei ad *interpretationem* textus sacri *allegoricam*, cuius ope utique facile erat libros sacros cum operibus philosophorum conciliare. Sed haec propensio in philosophiam graecam adhuc aliam gravem imutationem propriae traditionis religiosae secum tulit: quia scilicet Iudaei Deum concipere solebant ut maxime sanctum, a mundo remotum, qui non nisi per angelos et alios mediatores cum hominibus communicat, magis magisque introducebant entia inter Deum et homines intermedia: spiritus, daemones, genia, heroes etc, ut relationem inter Deum et mundum possibilem facilioremque redderent.

Primum hi conatus apparent apud *Aristobulon* (c. 150 a. Chr.),

sacerdotem iudaicum alexandrinum. Varias doctrinas sacrorum librorum allegorice interpretatur: ita lux, de qua in prima creationis die est sermo, significat sapientiam divinam; omnes anthropomorphismos occurrentes in sacris libris, ubi v. g. de oculis, manibus, ambulatione Dei est sermo, explicat ut processus et evolutiones naturae. Ut doctrinas Pythagorae, Socratis, Platonis e sacris libris deducere posset, corruptit multos textus horum philosophorum.

Praecipuus autem huius philosophiae dux est Philo Iudaeus.

2. Philo et Philonismus. Philo, natus altero medio saec. I. a. Chr., multa composuit opera, quorum alia philosophiam, alia commentaria in Pentateuchum, alia denique quaestiones historicas et apologeticas tractant. Ubique se manifestat verum Iudaeum, licet in suis doctrinis adhibeat allegoriam et philosophiam graecam suam faciat.

Nucleum eius philosophiae, ex quo omnia alia problemata, cosmologiae, psychologiae, ethicae derivantur, format theodicea seu potius theosophia. Character theosophicus autem eius doctrinae consistit praesertim in eo, quod non ascendit ex experientia ope ratiocinii ad Deum, sed quod immediatam Dei intuitionem, quasi aprioristicam Dei cognitionem assumit, ut ex ipsa ad cognoscendum mundum descendat. Theosophicus character magis adhuc apparebit, si eius praecipua capita recensebimus. 1) Imprimis docet plenam Dei eminentiam et remotionem a mundo et ab omni cognitione concreta, determinata: Deus est ineffabilis, indeterminatus; de ipso potest tantum cognosci quod est, non autem quid est; nec Deus ullum immediatum contactum cum mundo habere potest, ne puritas et sanctitas eius polluitur. 2) Consequenter non admittit creationem materiae a Deo, sed docet existentiam materiae ab aeterno increatae, principii omnis imperfectionis et limitationis. 3) Quia autem Deus est supremus dominus etiam mundi materialis, hinc aliqua actio ipsi in materiam seu mundum attribuitur, et quidem per entia intermedia ut instrumenta. Philo vocat ipsa diversis nominibus: Ideas, vires divinas, spiritus ministrantes. Inter hos spiritus supremus est Logos (seu Sapientia, Primogenitus, Deus = θεός, in oppositione ad ipsum Deum, qui vocatur ὁ θεός), Paracletus, Anima mundi. Sed non est sat clarum, quomodo Philo Ideas seu spiritus ministrantes concepiat; anceps enim haeret inter substantialem et attributivam conceptionem, hinc inter theismum et pantheismum. 4) Ad hanc sphaeram Idearum pertinet etiam anima humana, quae cum Platone docetur esse in corpore ut in carcere. 5) Exinde deducit Philo fundamenta ethicae et mysticismi religiosi: homo debet se liberare per ascensum a corpore et a mundo sensibili. Sed non valet id efficere propriis viribus: solum gratia Dei adiutus

ad supremum gradum, scilicet intuitionem mysticam Dei pervenire potest. In hac mystica unione seu extasi habetur culmen beatitudinis, plena quies passiva, mors individui hominis. Sic iam clarissime apparet elementum neoplatonicum et praeparatio pseudomysticismi, qui sub finem philosophiae graecae ubique regnat. 6) Tandem addendum est Philonem etiam haud raro adhibere interpretationem allegoricam sacrorum librorum; ita e. g. in narratione de protoparentibus et paradiso Adam significat intellectum, Eva sensualitatem, serpens cupiditatem, quae allicit ad peccatum, i. e. ut intellectus succumbat sensualitati; flammifer ensis angeli in porta paradisi significat solem. Sed praeter sensum allegoricum frequenter etiam literalem admittit.

BIBLIOGRAPHIA. Editiones. Fragmenta *Aristobuli* collecta sunt apud *A. Elter*, *De gnomol.* Gr. hist. atque orig., part. 5 sqq. Bonn 1894 sqq. — Opera *Philonis* edita a *Leop. Cohn* et *Paula Wendland*, ed. maior et minor, Berol. 1896 sqq.

E. Schürer, *Gesch. d. jüdisch. Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, ed. 4, Leipzig 1901-1911; *Wendland*, *Die hellenistisch-römische Kultur*, Tübingen 1912, 103 sqq.; *Zeller*, *Philos. d. Griechen* III, 2, 261 sqq. (ed. 4); *Dähne*, *Geschichtl. Darstellung d. jüdisch-alexandrinischen Religionsphilosophie*, 1834; *Drumond*, *Philo Judaeus*, 1888; *Wendland*, *Philos Schrift über die Vorsehung*, 1892; *Falter*, *Philo und Plotin*, 1906; *Bréhier*, *Les idées philos. et relig. de Philon*, 1908; *M. Louis*, *Philon le juif*, Paris 1911; *M. Caraccio*, *Filone d'Aless. e le sue opere*, Padova 1911. De relatione inter doctrinam Philonis de Logo et doctrinam S. Joannis de Logo cfr. *J. d'Alma*, *Philon d'Alexandrie et le quatrième Evangile*, Paris 1910.

ARTICULUS III.

Theosophia apud christianos gnostico-manichaea.

Sicut religio iudaica apud Aristobulum et Philonem in theosophismum mysticum deflexerat, ita etiam in iuveni ecclesia christiana ortae sunt quaedam sectae, quae hanc thesophiam pseudo-mysticam amplexae sunt, scilicet Gnosticismus et Manichaeismus. Si hae doctrinae theologiae diiudicandae sunt, non in ultima periodo philosophiae graecae, sed in historia primi christianismi rite tractantur; hinc explicatur, cur Gnosticismus et Manichaeismus etiam in historia philosophiae frequenter in ea parte philosophiae occurrunt, quae de philosophia patristica agit. Quia autem in historia philosophiae tantum de parte philosophica harum doctrinarum agimus, quae maximam affinitatem cum pseudomystica theosophia Neoplatonismi praesefert, rectius eas hic ponemus.

1. Gnosis. Ad *originem* philosophiae gnosticae variae contulerunt causae: a) in tota philosophia antiqua, saltem prouti est coaeva doctrinae christianae, apparet maxima oppositio contra doctrinam christianam. Etenim religio christiana docet creationem mundi a Deo ex nihilo, culpabilem lapsum primi hominis et peccatum originale, aequalem vocationem hominum ad eandem veritatem eandemque beatitudinem supernaturalem. Tota autem philosophia antiqua ignorat creationem, ignorat vel negat culpam et lapsum hominis. Praeterea fere omnes philosophicae scholae huius temporis distinguunt duplicem veritatem, alteram « exotericam » communem omnibus et publicam, alteram « esotericam », profundiorē et unice veram, accessibilem electis tantum et initiatis. Haec veritas profundior, quae inde a Pythagoreismo, imo in diversis religionibus Orientalium sub stricto secreto ab initiatis abscondebatur, vocabatur « Gnosis », vera philosophica cognitio. b) Fere omnes hos philosophos torquet problema, unde malum in mundo, praesertim morale, originem ducat, hinc unde mundus ipse sit, et quae sit via, ut homo et mundus a malo liberentur. c) Sed quia doctrinam christianam de culpa hominis libere commissā reiciunt, quaerunt solutionem huius problematis in philosophiis et mythis antiquis, quibus doctrinam christianam adaptare conantur. Hinc nihil illis remanet nisi d) ut admittant vel theoriam monisticam, vel extremo-dualisticam. Et hoc Gnostici et Manichaei revera effecerunt. Hinc Gnosis erat necessaria consequentia ex praemissis semel statutis.

Patres Ecclesiae utique fortiter pugnaverunt contra has doctrinas non solum in se falsas, sed etiam iuveni Ecclesiae magnopere perniciosas, imprimis *Irenaeus*, *Hippolytus*, *Tertullianus*, *Epiphanius*. Ex ipsorum scriptis praesertim doctrinas gnosticas novimus. Ut ex supra dictis apparet, Gnosis partim ad monismum, partim ad extremum dualismum devenerat.

a) *Gnosis monistica* docetur praesertim a *Valentino*, qui medio saeculo II. p. Chr. Alexandriae vixit. Capita eius doctrinae haec sunt. Ab omni aeternitate existit ens absolutum, quod propter incomprehensibilem et inenarrabilem perfectionem βῦθος, Abyssus vocatur. Ex ipso promanant triginta Aeones, qui omnes simul plenitudinem eutis seu Pleroma constituunt. Infimus autem Aeon, Σοφία, exardescit desiderio inordinato cognoscendi Abyssum; hinc oritur maxima perturbatio in toto Pleromate. Ut rectus ordo restituatur, primus Aeon progressus a Patre, scilicet Intelligentia, producit novum par Aeonum, Christum et Spiritum Sanctum. Sophia detruditur in poenam sui inordinati desiderii in Chaos; cum hoc procreat novum par Aeonum, materiam et Demiurgon, i. e. animam mundi, et mediante Demiurgo omnes et singulas res mundanas, etiam hominem. In homi-

ne ergo est corpus a materia, anima a Demiurgo, spiritus ab ipsa Sophia, quae postquam detrusa est ex Pleromate, Achamoth vocatur. Tria haec principia, quae hominem constituunt, non inveniuntur in omnibus hominibus aequali modo divisa; hinc tres classes hominum distinguuntur: Hyliei seu mali, in quibus materia praevalet, Psychiei seu ii, in quibus anima praevalet, qui inter bonum et malum vacillant, Pneumatici seu boni, in quibus spiritus seu pneuma dominatur. Mundus ethnicus repraesentat regnum hylieorum, Mosaismus regnum psychicorum, Christianismus regnum pneumaticorum. Christus enim in mundum venit, ut veram, occultam scientiam (gnosim) doceret et per ipsam homines salvaret. Licet ita tres hominum classes inter se distinguantur, tamen accidere potest et revera accidit, ut etiam inter ethnicos inveniantur boni, in quibus pneuma praevalet, sicut inter Christianos inveniuntur mali, qui ad apparentiam tantum et nomine sunt christiani, revera autem principio materiae reguntur.

In hac doctrina clare apparet character monisticus emanativus: omnes Aeones promanant ex Abyssu et constituunt plenitudinem entis; et etiam mundus simul cum genere humano est tantum infima emanatio ex infimo Aeone. Praeterea apparet influxus Platonismi, non solum in doctrina de Ideis, quae partim cum genuina doctrina Platonis ut quid diversum a Deo exhibentur, partim cum Neoplatonismo ut cogitationes in mente divina seu partes, emanationes essentiae divinae, sed etiam in eo, quod mundus materialis et sensibilis idealistico modo concipitur ut non ens, ut umbra tantum verae realitatis, ut macula in veste Dei; tandem in eo, quod gnosis Valentiniana assumit doctrinam de triplici anima, quae paululum mutata in tribus hominis principiis recurrit. Theosophica solutio problematis mali omnino est eadem, quam supra invenimus: culpa non attribuitur ipsi homini, sed reponitur in Pleroma (quae doctrina, licet sub aliis formulis, fere semper in philosophia monistica recurrit; cfr. Schopenhauer, E. v. Hartmann). Tandem distinctio inter doctrinam exotericam et esotericam apparet in eo, quod iuxta Gnosticos doctrina christiana, prouti in Novo Testamento et in traditione continetur, est tantum doctrina vulgaris, adaptata captui hominum, dum vera doctrina gnostica a Christo solis discipulis sub secreto fuerit communicata.

b) *Gnosis dualistica*. Alii Gnostici, ut *Saturninus* et *Basilides*, praetulerunt solutionem dualisticam. Expositio systematica est similiter phantastica sicut apud Valentinum; nec operae pretium est eam distincte exhibere. Discrimen inter Gnosim dualisticam et monisticam maxime in hoc apparet, quod Deo tamquam principio lucis et boni Materia tamquam principium mali et tenebrarum ab aeterno opponitur. Satan nihil aliud est nisi personificatio huius mate-

riae ut principii mali. Hinc docebant etiam Christum, qui e sphaera lucida spirituum processit, non potuisse incarnari, i. e. corpus humanum seu materiam assumere (Doketismus). Basilides in phantastica expositione suae doctrinae eo usque progressus est, ut inter Deum et mundum non minus quam 365 sphaeras intellectuales intermedias admiserit.

Licet haec solutio dualistica sit pariter impossibilis ac solutio monistica, quia quaestionem de origine mali potius removet quam solvit, tamen solutioni monisticae eo praevallet, quod non reponit ultimam rationem mali moralis in ipso Deo, sed in aliquo principio extra Deum. Recte enim Saturninus et Basilides cognoverunt, in doctrina Valentini malum tandem aliquando in ipsum Deum reponendum esse, qui eo ipso desineret esse principium absolutum bonum. Ceterum non obstantibus phantasticis exaggerationibus, in quas Gnostici propter oppositionem ad genuinam doctrinam christianam inciderunt, profundae veritates in ipsorum doctrinis latent: 1) animam humanam habere quandam affinitatem cum Deo et oppositionem ad materiam; 2) apud omnes homines, etiam perditos, vigere inextinguibile desiderium boni, lucis et veritatis; 3) necessariam esse victoriam supra carnem et sensualitatem, ut ad veram nostram vocationem, ad veram sapientiam et beatitudinem pervenire possimus.

2. Manichaeismus, cuius parens est *Manes* (Manichaeus, 216-276), convenit in primariis doctrinae capitibus eum Gnosticis. Etiam ipse a) vult originem mali et liberationem a malo explicare; b) in hunc finem assumit extremum dualismum boni et mali principii, quem ita ad hominem extendit, ut non solum inter corpus et animam, sed in ipsa etiam anima humana dualismum doceat; nam una anima procedit e luce, alia e tenebris; c) hinc etiam docet omnem contactum cum materia et carne, ut esum carniū, matrimonium, esse intrinsecus malum et illicitum. Sed d) sicut apud Gnosticos, ita etiam apud Manichaeos huic exaggeratae doctrinae ex alia parte respondit frequenter plena morum dissolutio. — Discrimen Manichaeismi a Gnosi consistit fere tantum in exornando systemate variis doctrinis buddhisticis et pericis. Sed influxus Gnosticismi in Manichaeismum praevallet.

BIBLIOGRAPHIA. Fontes praecipui Gnosticismi sunt *Irenaei* Adversus haereses, *Hippolyti* Philosophumena, *Epiphani*i Panarion sive Haereses, et *Phylastrii* Liber de haeresibus. Cfr. *J. Kunze*, De historiae gnosticismi fontibus novae quaestiones criticae, Lipsiae 1894. — Fragmenta scriptorum gnosticorum collecta inveniuntur apud *J. E. Grabe*, Spicilegium SS. Patrum ut et Haeticorum saeculi p. Chr. n. I, II, III, Oxon. 1698-1699, ed. 2, 1714, 2 voll.; *R. Massueti* editio S. Irenaei Adv. haer. (*Migne*, P. G. 7, 1263-1322); *A. Hilgenfeld*, Die Ketzergeschichte des Urchristentums urkundlich dargestellt. 1884. Index maxime completus scriptorum gnosticorum apud *A. Harnack*. Gesch. d. altchristl. Literatur 1, 143-205; 2, 1, 289-311, 533-541; — Pistis Sophia. Opus gnosticum Valentini adiudicatum e codice manuscripto coptico Loudnensi descripsit et latine vertit *M. G. Schwartz*. Edidit *J. H. Petermann*, Berol. 1851. Versio germanica a *C. Schmidt*, Koptisch-gnostische Schriften 1,

Leipzig 1905; gallica ab *Amélineau*, *Pistis Sophia*, Paris 1895; anglica a *G. R. S. Mead*, *Pistis Sophia. A gnostic Gospel etc.*, London 1896. — Fragmenta scriptorum *Manis* edita a *F. W. K. Müller*, Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, in: Abhandl. d. Akad. d. Wissensch. z. Berlin 1907. Anhang 1-117.

CAPUT II.

Philosophia Neoplatonismi.

Character generalis. 1) Medio saeculo III. p. Chr. philosophia antiqua ultimum nititur omnes vires colligere ad novam, originalem synthesim. Assumit quidem antiquiora systemata Aristotelis, Stoeae, Neopythagoreismum, Graeco-Iudaismum, Platonismum alexandrinum, sed haec omnia in novam unitatem systematicam componit et transfundit. Maximum autem influxum exercet Plato, praesertim in doctrinis metaphysicis; hinc philosophia haec recte Neo-Platonismus vocatur. Sed Platonis doctrina in pluribus essentialiter mutatur. 2) Novum autem elementum, quod omnes doctrinas ex antiquioribus systematibus assumptas pervadit et ita in unitatem redigit, est cogitatio illa mystico-religiosa, quae iam in scholis praecedentibus vigeat, sed hic primum occupat locum: homo debet omnibus viribus pugnare contra mundum et carnem, ut ita gradatim ad Deum accedere et ope religionis et ascesis cum Absoluto uniri possit. 3) Hic mysticismus autem religiosus nititur totus in monistica doctrina metaphysica. Oppositio quidem inter Deum et mundum etiam in Neo-Platonismo quam maxime exaggeratur; nihilominus Deus manet unicum ens, ex quo omnia per emanationem oriuntur. Hinc Neo-Platonismus est essentialiter systematica doctrina de emanatione omnium rerum ex Absoluto et de finali reditu omnium rerum in Absolutum (similiter ut in philosophia indica, praesertim in Brahmanismo).

Divisio. In philosophia Neoplatonica tres praecipuae scholae distinguuntur: schola philosophica (Ammonius Saccas, Plotinus, Porphyrius); schola religiosa (Iamblichus, Iulianus Apostata); schola encyclopaedica vel scientifica (Proclus et alii Athenis, Themistius Byzantii, Ammonius Alexandriae).

ARTICULUS I.

Schola philosophica.

Scholae philosophicae originem dedit *Ammonius Saccas* (c. 175-242), i. e. saccum ferens. Primo christianam religionem amplexus deinde ad philosophiam ethnicam rediit et docuit Alexandriae. Scripta tamen nulla composuit. Inter discipulos habuit *Origenem* (aliū a noto scriptore ecclesiae), *Longinum*, *Herennium*, sed maximam inter omnes famam adeptus est Plotinus. Tunc temporis acerrima vigeat Alexandriae pugna inter sectatores Platonis et Aristotelis, quae eousque progressa est, ut qui unius partes tenebant, opera duceis alterius partis corrumpere, ut ita oppositio inter Platonem et Aristotelem maior appareret. Ut huic liti finem imponeret, Ammonius, qui tum Platonis tum Aristotelis opera optime novit, publice docere coepit. Et revera seissas inter se partes ad unitatem et concordiam reduxit. Ex hac compositione doctrinarum Platonis et Aristotelis ortus est Neoplatonismus, quem deinde Plotinus systematice excoluit.

Plotinus (204-270) Aegyptius, post mortem magistri sui aperuit scholam Romae ibique per 25 annos docebat. Mox schola ipsius magnam nacta est famam; ex toto imperio auditores et discipuli ad eam convolabant, et ita facta est caput oppositionis contra christianos. Plotinus optime versatus erat in philosophia et literis graecis; sed demum rogatus a discipulis post quinquagesimum aetatis annum doctrinam suam scriptis componere coepit. Haec eius diversa scripta discipulus ipsius *Porphyrius* digessit in «*Enneades*», id est sex libros, quorum singuli novem capita comprehendunt. In philosophia Plotini character Neo-Platonismi, quem supra descripsimus, quam clarissime apparet.

In *theoria cognitionis* Plotinus assumit doctrinam Platonis, quam tamen magis adhuc in sensu idealistico evolvit, nam conceptus seu ideae efficiunt omnia; hinc totam naturam vocat etiam conceptum (logos). Ceterum non solum in ipsa doctrina, sed etiam in methodo Platonem sequitur et complet; non multum enim curat experientiam, semper in sphaera altissimae speculationis philosophicae volando. Summus gradus cognitionis est ipsi contemplatio exstatica, mystica cum Deo unio.

Maioris autem momenti est Plotini *metaphysica*, quae ad tria capita reduci potest, ad doctrinam de Uno tamquam omnium rerum

principio, de exitu omnium rerum ex Uno, et de reditu omnium rerum in Unum.

a) *De Uno ut principio omnium rerum.* Quia Plotinus ad modum idealismi rationalistici esse et cogitari identificat, realis evolutio rerum ipsi est eadem ac logica evolutio conceptuum. Principium ergo est Ens seu Unum sine ulla determinatione; hoc Ens est necessarium, immutabile, omnia in se continens. Hinc nullum praedicatum Enti tribui potest, omne enim attributum ipsum limitaret. Imo nec cognitio nec volitio de Ente praedicari potest, quia cognitio et volitio includit iam dualismum cognoscentis et cogniti, volentis et voliti, qui dualismus ab Uno omnino removeri debet.

b) *De emanatione entium ab Uno.* Ex hoc Uno omnia alia emanant, non creatione, sed irradiatione quadam, emanatione, explicatione ad extra, quin tamen per hoc aliud fierent ab Uno diversum vel separatum. Et quidem a) primo emanat intellectus seu νοῦς, modo necessario et inconscio. Demum postquam intellectus emanavit, Unum per ipsum pervenit ad conscientiam sui et videt, quomodo omnia in intellectu contineantur, id est cognoscit ideas singularum rerum. Hinc quia intellectus continet dualitatem cognoscentis et cogniti, ipse dicit iam aliquam imperfectionem, et ita prima emanatio est minus perfecta Uno. b) Ex intellectu deinde emanat *anima mundi*, iterum imperfectior intellectu; convertendo se ad intellectum cognoscit ideas omnes in intellectu, et ita fit apta ad imagines harum idearum in mundo sensibili producendas. Ex hac anima mundi emanant ulterius et quidem immediate *animae hominum*; hae ergo sunt independentes a corpore non solum in esse suo, sed in omni operatione, etiam sensitiva. Corpus efficit tantum, ut anima habeat organa sensus, quibus operationem sensitivam exercere potest; et exinde explicatur mira Plotini doctrina, animas solis, stellarum, terrae, videre nostras preces ipsasque audire. De animabus autem hominum docet aperte et partim bonis argumentis *immortalitatem*; sicut etiam diserte reiecit animam universalem et unicuique homini propriam animam attribuit. Ex altera parte propter doctrinam de animarum origine ex anima mundi nil mirum, eum docere cum Platone praexistentiam animarum. c) Ex anima mundi procedit deinde tamquam ultima emanatio *materia*, quae est imperfectissima manifestatio Absoluti.

Ita per ingeniosam theoriam Plotinus superat dualismum Platonis et Platoniorum, qui extra Deum materiam ab ipso independentem et aeternam admiserant. Secundum hanc theoriam omnis emanatio est imperfectior priori, et ita processus hic emanativus debet pervenire ad ultimam, imperfectissimam, quae est pura potentia, non-ens (μή ὄν), vacuum spatium, quod simul condipitur ut radix omnis mali, πρῶτον κακόν. Haec materia potest omnes formas recipere, quae continuo in ipsa ab anima mundi producuntur et con-

servantur. Hinc mundus materialis est quasi reflexio quaedam, imago, umbra mundi idearum eiusque ordinis et perfectionis. Sed patet hanc theoriam de imperfectioribus emanationibus problema finitudinis rerum et problema mali non solvere, quia emanationes, quae sunt tantum quaedam quasi manifestatio Unius, non possunt esse imperfectiores ipso.

c) *De mystico reditu omnium rerum in Absolutum.* Sicut in fine omnia in Unum redeunt, ex quo exierunt, ita etiam homo ad Unum redire debet; id est, anima, quae vere est, est et divina, dum corpus sit tantum aliquid materiae ut τοῦ μὴ ζῆτος. Hinc iam in hac vita anima a corpore liberari debet; debet spernere et vincere cupiditates. convertere se ad ideas et ad Deum, ut ita ad unionem cum Deo perveniat. Hic animae reditus ad Unum perficitur tribus cognitionis stadiis: a) Cogitando cognoscit ideas et suprema genera. b) Deinde convertit se ad seipsam et cognoscit immediate, i. e. sine ratiocinio, mundum intelligibilem, et ita coniungitur cum Νοῦ, ad quem pertinet. Sed in hoc stadio retinet adhuc conscientiam sui. c) Tandem contemplatur ipsum Ens Absolutum. Haec contemplatio est inconscia, obscura, nam anima tunc perdit conscientiam sui, ascendit super omnem mutationem, est aequalis Enti supremo. In hoc stadio habetur exstasis. Ut autem anima ad hunc tertium gradum ascendere possit, debet iuvari purgationibus, precibus, mortificatione, exercitio virtutum, aversione a mundo sensuum. In hac vita terrena talis unio exstatica est rara tantum, brevibus instantibus, est privilegium quarundam animarum perfectarum.

Sic tota Plotini philosophia praesefert characterem mystico-religiosum. Nihilominus Plotinus admittit cultum omnium deorum, nam eorum intercessione homo facilius ad unionem cum Absoluto pervenit. Solus Deus christianus excluditur; imo christiani vituperantur, quod daemones et Deos olympios non venerantur. Quantopere Plotinus hanc suam doctrinam certam habuerit, concludere licet ex eius ultimis ante mortem verbis: «Nunc conor divinum in me reducere ad Deum in Universo».

Porphyrius, praecipuus discipulus immediatus Plotini, quod metaphysicam et physicam Plotini attinet, nihil mutavit, sed ipsam clarius exponendo multum ad id contulit, ut inter eruditos huius temporis late divulgaretur; partem autem religiosam et asceticam Neoplatonismi magis evolvit, imo ad varias superstitiones et artes magicas progressus est, ita ut iam ad alteram Neoplatonismi scholam, praesertim ad Iamblichum, accedat. Docet enim formam quandam *spiritismi*: animas defunctorum frequenter morari apud corpora sua et apparere posse hominibus, hominem posse habere immediatum commercium cum his animabus et diis inferioribus. Praeterea Porphyrius incipit

apud Neoplatonicos seriem commentatorum Aristotelis; eius *Εισαγωγή* εἰς τὰς *Αριστοτέλους κατηγορίας* non solum apud Neoplatonicos, sed etiam apud scholasticos medii aevi magnae erat auctoritatis. Contra christianos scripsit opus «Adversus Christianos» 15 libris, ubi praesertim doctrinam de resurrectione corporum impugnat.

ARTICULUS II.

Schola religiosa (mystica).

Mysticismus, qui iam apud Porphyrium multo magis quam apud Plotinum praevallet, a subsequentibus Neoplatonicis adhuc magis evolvitur. Inter hos praecipuus est *Iamblichus Syrus* († c. 330), qui cultum Pythagorae renovare et introducere conatus est; imo in sua «Vita Pythagorae» exhibet eum plenum miraculis, ut eum ita Christo opponat et doctrinam christianam impugnet. In systemate neoplatonico elemento philosophico plane neglecto excolit unice elementum mysticum, sicut generatim philosophi huius scholae philosophiam solum in tantum tractant, in quantum assumitur ut medium ad mysticam unionem cum Uno. Etiam Iamblichus, sicut Porphyrius, est infensissimus religioni christianae; defensio cultus polytheistici vindicavit ipsi nomen dogmatici religionis polytheisticae; unus Deus christianorum ex eius pantheon est exclusus. Theoria spiritismi magis adhuc ab ipso evolvitur quam a Porphyrio.

Iamblichus erat caput totius scholae theurgicae, quae habuit multos sequaces usque ad saeculum V, i. e. fere ad finem philosophiae graecae. Notissimus inter eos *Iulianus Apostata* (332-363) famam nactus est non tam operibus philosophicis, quam propter astutam et periculosam christianorum persecutionem et conatum restaurandi polytheismum. Ex eius opere «Adversus christianos» tantum fragmenta ad nos pervenerunt. Eius christianorum impugnationem aggressus est Cyrillus Alexandrinus opere apologetico «Contra Iulianum».

ARTICULUS III.

Schola encyclopaedica.

Ultima Neoplatonismi periodus constituitur schola encyclopaedica. Philosophia Neoplatonismi omnino in mysticam, theurgicam substitutionem abierat et facta est impotens ad aliquid novi creandum.

Hinc ultimi Neoplatonici commentantur tantum Platonem et imprimis Aristotelem, sed modo potius compilatorio quam stricte philosophico et systematico. Multa scribuntur, sed nullus est philosophiae profectus. Haec philosophia encyclopaedica tribus in urbibus floret: Byzantii, Alexandriae, Athenis.

Byzantii altero medio saeculo IV. vixit *Themistius*, unus e magnis commentatoribus Aristotelis. Imperatores volebant Byzantii scholam philosophicam aperire, quae scholas atheniensem et alexandrinam superaret, sed finem intentum obtinere non valebant. Themistius nullos naetus est successores. Anno 618 imperator Heraclius adseivit quendam philosophum ex Alexandria, sed et hic nihil effecit. Sic Byzantii philosophia extincta est.

Alexandriae commentatur *Ammonius*, Proeli discipulus, filius Hermeiae, hinc Ammonius Hermem appellatus (initio saec. VI), Aristotelem in modum Porphyrii. Magister scholae per plures annos fere omnes ultimos philosophos formavit, inter quos merentur nominari Damascius, Ioannes Philoponus, Aesclepius, Simplicius, Olympiodorus. Quia etiam multi christiani eius praelectiones frequentabant, ab omnibus abstinnit, quae ipsos offendere potuissent, licet ipse philosophiae antiquae ethicae adhareret. Paulatim autem influxus christianus in hanc scholam adeo crevit, ut sequentes philosophi alexandrini, *Ioannes Philoponus* (initio saeculi IV) et *Olympiodorus* religionem christianam sint amplexi. Medio saeculo VI. schola Alexandrina iam tota est christiana.

Athenis vero schola philosophica christianismo fortiter restitit. Ex omnibus philosophis antiquis praevaluit hic influxus Aristotelis. Praecipuus inter philosophos Athenienses est *Proclus* (420-485), qui coluit pantheismum metaphysicum, ascetismum, manticam, theologiam. Inter multa eius scripta habetur opusculum « Octodecim argumenta contra christianos » ubi praesertim doctrinam de creatione mundi in tempore impugnat. Discipulus Proeli erat supra citatus *Ammonius*, cuius discipuli *Damascius* et *Simplicius* postea et ipsi Athenis docebant. Sed et Athenis influxus religionis christianae paulatim ita crevit, ut illi magistri scholae atheniensis iam nullos invenire potuerint discipulos. Quare Iustinianus a. 529 scholam clausit. Indignati hoc facto philosophi, inter eos Damascius et Simplicius, relictis Athenis ad regem Persarum Chosroen Nischirwan se contulerunt, ducti spe se ibi bene receptos fore et discipulos inventuros esse. Sed et haec spes eos frustravit. Quare cum rex Persarum anno 533 pacem cum Iustiniano iniit, redierunt in Graeciam. Schola atheniensis autem mansit clausa. Ita desiit philosophia antiqua propriae dicta. Nihilominus non solum philosophia neoplatonica, sed tota philosophia graeca magnum exercuit

influxum, praesertim in philosophiam patristicam et philosophiam scholasticam, imo usque ad nostra tempora influxus hic magis minusve perseverat.

BIBLIOGRAPHIA. *Porphyrii Vita Plotini* prestat in editione Oxoniensi Plotini 1835, in ed. *Cobeti* Diogenis Laërtii, Par. 1850. *Porphyrii philos. lib. de vita Pythagorae*, Romae 1630; ed. *Westermann*, Par. 1850; *Porphyrii de quinque vocibus sive in Categor. Arist. introductio*, Par. 1543, et in editione Aristotelis a *Brandis*, Berol. 1836. *Fragmenta eius operis Adversus Christianos* edidit *Ad. v. Harnack*, Abh. d. Berl. Akad., philos.-hist. Klasse, 1916. — *Jamblichus* De vita Pythagorica, Par. 1850, Petropoli 1884; De mysteriis liber, Oxon. 1678; anglice Lond. 1895. — *Juliani* imp. Opera ed. *Hertlein*, Lipsiae 1875; anglice a *W. C. Wright*, Lond. 1813; germanice a *Rud. Asmus*, Leipzig 1908; gallice Par. 1863. — *Themistii* opp. omnia Vent. 1534, ed. a *L. Spengel*, Lipsiae 1866. — *Ammonii Hermiae filii* comm. in praedicamenta Arist. et *Porphyrii isagogen*, Venet. 1500, 1545. — *Jo. Philoponi* commentarii in Arist. Venet. 1527 sqq. (cfr. exactius *Ueberweg-Praechter*, Grundriss, I, ed. 11, 662, ubi etiam de *Olympiodoro*, et pg. 648 sqq. de scholae atheniensis philosophis). — *W. W. Jäger*, *Nemesios von Emesa, Quellenforschungen zum Neuplatonismus u. s. Anfängen bei Poseidonios*, Berlin 1914; *Plotini Enneadae*, editae a *Marsilio Ficino*, 1492 et saepius; *Creuzer*, Oxonii et Parisiis 1855; *A. Kirchner* 1856; *Volkmann* 1883 sqq.; versio in linguam germanicam a *H. F. Müller* 1878-80; v. *Kiefer* 1905. — *Kirchner*, *Philosophie des Plotin*, 1854; *A. Richter*, *Neuplaton. Studien*, 1864-67; *H. v. Kleist*, *Plotin. Studien*, 1883; *Dreus*, *Plotin u. d. Untergang d. antiken Weltanschauung*, 1907; *H. F. Müller*, *Dionysios, Proklos, Plotinos. Ein histor. Beitrag zur neuplatonischen Philosophie* (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. Hrsg. v. *Cl. Bacumker* XX, 3 sqq.); *H. P. Hasse*, *Von Plotin zu Goethe. Die Entwicklung des neuplatonischen Einheitsgedankens zur Weltanschauung der Neuzeit*, 1909; *M. Wundt*, *Plotin, Studien zur Gesch. des Neuplatonismus*, 1919. Praeterea cfr. bibliographiam de philosophia neoplatonica apud *Ueberweg-Praechter*, Grundriss I, ed. 11, 216*-230*.

CONSPECTUS IN PHILOSOPHIAM GRAECAM.

1. Character generalis philosophiae antiquae. Philosophia antiqua, fructus originarius et proprius indolis graecae, habet notas quasdam communes et essentielles, quae non obstante evolutione et diversitate singulorum systematum ipsi sunt propriae eamque ab aliis philosophiae periodis distinguunt.

a) Tamquam anima mentis et philosophiae antiquae considerata est ipsius aestimatio activitatis; et quidem activitas haec ita intelligenda est, ut ab homine ipso procedat et in homine fundetur, non in Deo. Homo propriis viribus semen divinum in se latens excitare, evolvere, ad victoriam de inferiore parte perducere debet. Exinde illa nullis adhuc dubiis, nulla experientia fracta fiducia in proprias vires, illa hilaris alacritas, ille nisus vitae, illa vis

animi elastica, quae etiam difficillimis in circumstantiis semper de novo ad laborem et profectum se incitat. Imo in ipsa ascesi et mystica, quae sub finem philosophiae graecae magis magisque dominatur, omnis activitas unice ab homine procedit, in homine radices suas et nutrimentum habet. Unica exceptio invenitur apud Philonem, qui unionem cum Deo non ex propriis hominis viribus, sed ex Dei gratia repetit; at motivum huius doctrinae non est quaerendum in philosophia graeca, sed in religione iudaica, cui Philo semper primum tribuit locum. Etiam ubi doctrina de animae immortalitate clarior et firmior evadit, hoc idem momentum apparet, etenim immortalitas non tam aestimatur propter beatitudinem futuram, quam potius propter maiorem vim maiusque momentum, quod ipsi vitae praesenti, eiusque activitati tribuit. Demum ultimis temporibus, religione christiana magis cognita et influxu religionum orientalium aucto, quando robur proprii ingenii philosophici exhaustum in compilatorium eclecticismum et historicam eruditionem desierat, orta est paulatim cognitio, hominem cum propriis viribus sibi non sufficere, ut ad plenam veritatem, ad veram de passionibus victoriam et ad veram beatitudinem perveniat. Sic philosophia graeca generatim praesefert characterem *naturalisticum* et *rationalisticum*. b) Huic positivae affirmationi vitae respondet tamen ex altera parte magnus quidam defectus, insufficiens aestimatio dolorum et probationum vitae. Inde oritur passiva illa resistentia, quae omnes dolores et acerbitates potius a se remove quam vincere conatur. Dolor, tentatio, calamitas non assumitur nec assimilatur ut medium ad ulteriorem profectum animae. Et hoc imprimis provenit exinde, quia tota antiquitas graeca magis attendit relationem hominis ad mundum, quam hominem ipsum. Viget adhuc firma illa et laeta fides in robur et excellentiam intellectus, quam sceptici per breve tempus quidem paulum turbare, non frangere valebant. Omnia in natura humana, praesertim in eius intellectu, considerantur ut naturaliter bona, quae tantum evolvi debent, ut omnia obstacula vincantur non solum in rerum cognitione, sed etiam in vita morali practica. Hinc *dogmatismus* in philosophia theoretica, *intellectualismus* in ethica, *optimismus* in tota vitae practicae ratione. c) Exinde fluit etiam arctissima illa connexio boni et virtutis cum pulchro (καλοκαγαθία). Ubique quaeritur non solum id, quod est essentiale et aeternum, quod toti vitae robur et firmitatem inconcussam tribuit, sed quod aptum est omnem mutationem et variabilitatem in ordinem, pulchritudinem, harmoniam (κόσμος) redigere. Inde ille *aestheticismus* graecus non solum in arte, sed et in philosophia et vita practica. d) Sed labentibus saeculis magis magisque apparet mundum vitamque praesentem homini non sufficere, eum in seipso stare, ex seipso explicari non posse. Hinc essentia, fundamen-

tum, pulchritudo mundi potius quaeritur in mundo aliquo superiore. Sed quo magis philosophia graeca hunc mundum superiorem cognoscere et acquirere conatur, eo magis ipse recedit; quo magis verum, bonum et pulchrum in remotissimis sphaeris divinis reponitur, eo difficilior fit vita, eo maius apparet discrimen inter essentiam et apparentiam, eo intensior nascitur mysticus quidam nisus retinendi essentiam divinam tamquam fundamentum vitae terrenae, eo minor fit illa fiducia in proprias vires, illa firmitas vitae practicae. Et ita dilabitur paulatim philosophia antiquitatis graecae; singulae partes veritatis a Graecis detectae perdunt organicam cum aliis coniunctionem. e) Ita philosophia graeca quodammodo mori et dissolvi debuit, ut bona semina in ipsa contenta sub novis conditionibus se evolvere novosque fructus afferre possent. Nam subsequentibus saeculis, in aetate patristica et scholastica, singulae veritates facilius ab erroribus admixtis liberari, liberior in novam synthesis philosophicam assumi poterant. Nova autem terra, in qua semina de novo crescere et evolvi coeperunt, est fides christiana.

2. Evolutio philosophiae graecae. a) Mens graeca, maturescens in activitate vitae oeconomicae, socialis et politicae, incipit reflexam cognitionem philosophicam cum inquisitione in mundum externum, qui semper primo animum hominis ad se convertit. Et quidem aggreditur hanc inquisitionem cum plenissima et spontanea fiducia, se posse res cognoscere et ad ipsarum essentias detegendas progredi. Hinc philosophia graeca primae periodi est quoad obiectum suum philosophia naturae seu cosmologia, quoad methodum adhibitam dogmatismus, quoad conclusiones, ad quas pertingit, realismus, imo certo quodam sensu materialismus seu potius hylozoismus. Est cosmologica, quia unicum fere et principale problema, quod tractat, est problema originis et principiorum mundi; quaestio de natura et fine hominis non nisi hinc inde et magis populari quam scientifico modo tractatur. Est dogmatica, quia conatur cognoscere mundum obiectivum, quin quaerat, num cognitio scientifica mundi sit possibilis, sub quibus conditionibus cognitio sit possibilis et quidnam cognitio scientifica praestare debeat. Tandem est realistica, quia realitatem mundi externi admittit vel potius supponit; et quia essentiam rerum videt in materia, est, licet inconscio modo, materialistica, Sed hic materialismus, paucis exceptis, non est purus, sed hylozoisticus, cum materia cogitetur ut praedita viribus et proprietatibus psychicis. Solus Anaxagoras sub finem huius periodi pervenit ad claram et sui consciam cognitionem discriminis inter corpus et spiritum. Sed inde a bellis Persarum conditiones et indigentiae populi graeci incipiunt mutari; mens graeca

avertit se ab inquisitione cosmologica; sophistae subvertunt fidem in obiectorum cognoscibilitatem et postulant scientiam potius practicam, quae finibus ab homine intentis inservire posset. Haec autem sophistarum scepsis et critica valuit tantum destruere, non novi aliquid aedificare, et ita prima philosophiae graecae periodus desinit in negationem et dissolutionem omnis scientiae hucusque acquisitae.

b) Nihilominus haec sophistarum scepsis non omni caret utilitate; etenim convertit animum philosophorum ad problema anthropologicum et cogit eos ad ipsa philosophiae et scientia fundamenta inquirenda. Pugnando contra sophistas et assumendo sana prioris philosophiae elementa Socrates iacit novum fundamentum non solum philosophiae practicae, quam sophistae unice postulabant, sed philosophiae in genere. Socrates, Plato, Aristoteles philosophiam graecam ad culmen suae evolutionis evehunt. Reflexio in fines et condiciones scientiae ducit ad efformandam logicam et theoriam cognitionis; physica hucusque unice culta completur ex una parte per ethicam, per metaphysicam ex altera parte; cognitio scientifica fit sui conscia et methodica ope inquisitionis, quomodo ad veros conceptus perveniri possit, quomodo conceptus ex singulis elementis seu notis componantur et quales sint diversae conceptuum inter se relationes; obiectum cognitionis discursivae, supersensibilis rerum essentia, idea vel forma rerum opponitur mundo sensibili tamquam vera et altior realitas; mens cognoscit se ut ens cogitans distinctum a corpore; homo cognoscit finem suum in eo consistere, ut partem sui ipsius superiorem excolat et ea adiuvante partem inferiorem vincat sibi subiciat; et eodem modo activitas naturae apprehenditur in eo consistere, ut formam seu ideam tamquam finem in materia exprimat. Hac autem philosophiae evolutione derelinquitur illa mundi interni et externi harmonia, illa simplex et naturalis unitas mentis et naturae, quae classicam pulchritudinem vitae et artis graecae efformaverat. Nihilominus etiam in hac philosophiae periodo apparent illae notae characteristicae, quae philosophiam antiquam ab aliis philosophiis discernunt. Tum philosophia tum ars huius temporis quaerunt in diversitate et multitudine phaenomenorum notas communes, quaerunt immutabiles rerum formas tamquam ipsarum essentias attingere; brevi obiectum tum cognitionis scientificae tum artis est immutabilis forma, idea rerum. Hoc sensu philosophia graeca huius temporis est idealistica; sed hic idealismus, etiam apud Platonem, multum differt a subiectivo idealismo moderno, etenim formae rerum non sunt productae a cognitione sive divina, sive humana, sed sunt ideae exemplares, obiectum, non productum cognitionis et contemplationis. Ethica socratica et platonica multum differt ab ethica prioris periodi; nihilominus retinet elementum tum aestheticum tum politicum moralita-

tis graecae. Imo et Aristoteles, qui tantopere praefert cognitionem scientificam, retinet genuinam doctrinam graecam de virtutibus, artem connexionem ethicae cum politica, contemptum laboris qui lucri gratia suscipitur, et illam separationem inter Graecos et Barbaros, quae quam maxime apparet in eius doctrina de servitute. Proprium est etiam mentis graecae, quod nec Plato nec Aristoteles habent exactum conceptum personae humanae, quod proinde non agnoscunt iura et proprietates personae; inde etiam explicatur, cur neque in metaphysica, quando de Deo tamquam suprema omnium rerum causa loquuntur, quaestionem de Dei personalitate moveant. Inquisitio cosmologica, quae ex graeca religione naturae in prima periodo orta erat, etiam in hac periodo colitur, non solum apud Aristotelem, qui scientias naturales multum promovit, sed etiam apud Platonem, non obstante eius idealismo. Tum Plato tum Aristoteles agnoscunt finalitatem naturae, colunt aestheticam naturae considerationem et venerationem.

c) Versus finem saeculi IV, sub influxu novarum conditionum, quas expugnationes Alexandri Magni secum traxerant, succedit profunda mutatio non solum in philosophia graeca, sed in toto modo sentiendi et cogitandi. Amor inquisitionum naturae et speculationis theoreticae multum debilitatur; praeter scholam academicam et peripateticam oritur schola Stoicorum et Epicureorum, qui brevi priores scholas superant, fere unice ethicam colunt, in physica systemata antesocratica resumunt, sed ex iis ea fere tantum elementa seligunt et evolvunt, quae pro ethica et religiosa mundi consideratione aliquod momentum habent. Ethica autem Stoicorum et Epicureorum est partim individualistica, partim abstractum cosmopolitismum praeseferit; licet inter se diversi, ethici utriusque scholae tollunt limites nationis et postulant, ut sapiens sit independens ab omnibus rebus externis et in sua propria vita interna quietem, perfectionem et felicitatem inveniat. Imo et sceptici huius temporis hac in re ipsis consentiunt; unicum discrimen est in eo, quod eundem finem practicum quaerunt alia via, scilicet plena abstinentia a cognitione scientifica. Aetae relationes harum scholarum tum inter se tum cum prioribus scholis procreant sub influxu scepticismi neoacademici illum eclecticismum, qui altero medio saeculo II. a. Chr. floret quique praesertim in schola academica regnat, sed et in scholam stoicam et peripateticam haud parum influit. Eodem tempore refloret scepticismus in schola Aenesidemi.

d) Ita et altera philosophiae graecae periodus, licet tam praeclara systemata procreaverit, quae veram methodum et fundamenta philosophiae inconcussa stabiliverunt, desinit in scepticismum sicut prima. Mens antiqua, postquam totum scientiae campum, quantum tunc temporis erat possibile, dimensa est, non valet fructum sui la-

boris retinere et, verum a falso separando, ulterius evolvere, sed desperat de propria virtute tum verum cognoscendi tum vitam practicam secundum leges moralitatis instituendi. Num adhuc spes affulget, ut mens graeca tertia vice e cineribus exsurgat et inextinguibile hominis desiderium veritatis et beatitudinis adimplendum aggrediatur? Nova religio christiana novum, altiorem et puriorem indicat finem, novam puriorem docet veritatem. Eodem tempore variae religionum orientalium systemata apud Graecos innotescunt; omnes autem hae religiones, tum christiana tum orientales, docent miram quandam cum Deo unionem perfectamque in hae unione beatitudinem. Sed religio christiana fundata est in doctrinis philosophicis, quae quam maxime systematibus antiquis adversantur; hae doctrinae videntur nimis simplices, nimis communes ex una parte, ex altera parte nimis traditionibus scholarum philosophicarum adversae. Hinc mens graeca adhuc semel omnes vires suas colligit, ut simul cum doctrinis religionum orientalium traditiones suas defendat novumque systema efformet. Prima vestigia horum conatum apparent apud Neopythagoreos et Neoplatonicos pythagoreizantes: speculatio philosophico-religiosa Iudaeorum hos conatus iuvat et evolvit. Primis saeculis post Christum modus hic cogitandi mysticus et theosophicus magis magisque divulgatur, usquedum medio saeculo III. p. Chr. a Plotino in Neoplatonismo in novum magnumque systema redigitur, quod omnia alia systemata partim supprimit, partim in se resorbet. Sed hi conatus frustrantur, quia carent vero proprioque principio vitali. Saeculo VI. scholae neoplatonicae partim assununt doctrinam christianam, ut Alexandriae, partim supprimuntur, ut Athenis, partim languescentes extinguunt, ut Byzantii.

Sic philosophia graeca ut organismus quidam juvenili virtute crescit et difficillima quaeque fidenter aggreditur, deinde pleno vigore virili praeclara fundamenta scientiae et philosophiae evolvit posteris tradenda, tandem senescens ab altis priorum temporum conatibus degenerat, varia quidem ab orientalibus introducta remedia adhibet, sed deficiente paulatim propria vita moritur.

3. Fructus philosophiae graecae. Sed licet philosophia graeca ut totum quoddam organicum desierit, fructus huius laboris haud est exiguus, ita ut omni inquisitioni philosophicae succedentium temporum necessarium praebeat nutrimentum. Etenim a) philosophia graeca primo *condit et evolvit veri nominis philosophiam* tum sub aspectu *formali*, quia exhibet methodum et conceptum philosophiae scientificae, tum sub aspectu *materiali*, quia colit et evolvit totum campum philosophiae, maxime autem logicam, metaphysicam et ethicam, et hic prae-

sertim fundamentalia principia. b) Hinc philosophia graeca optimum praebet *argumentum historicum*, hominem solo naturalis rationis lumine ad cognitionem illarum veritatum, quae pro vita vere humana gerenda sunt maxime necessariae, ut existentia unius Dei, ordinatoris et gubernatoris mundi et ultimi nostri finis, spiritualitatis et immortalitatis animae, libertatis arbitrii, pervenire posse. c) Sed haec cognitio in philosophia graeca acquisita non est perfecta, sed *admixta multis erroribus*, etiam apud philosophos maxime ceteroquin eximios; non est sufficienter certa et probata, sed mens haeret frequentissime anceps et dubia; hinc nequit exercere positivum et universalem influxum in vitam practicam. d) Hinc etiam intelligitur, cur non obstante puriore cognitione philosophorum regnaverit antiqua religio polytheistica, quae magis magisque in devia superstitionis et artium magicarum abiit. Ethica, quae iam in theoria est multo imperfectior philosophia theoretica, in praxi adhuc est imperfectior; verum influxum in vitam et mores exercent systemata, quae sensualismo et hedonismo favent. Hinc successit plena morum ruina sub finem antiquitatis. e) Et ita ex altera parte historia philosophiae graecae docet, hominem *propriis viribus non posse pervenire* ad eam certam, claram et universalem cognitionem supremarum veritatum, quae ad vitam practicam honeste agendam et ad finem naturalem obtinendum plene sufficiat; hinc moraliter necessariam fuisse revelationem (cfr. Denzinger-Bannwart nr. 1785-6: S. Thomas, S. c. G. l. I. c. 4.). Quae revelatio venit per Iesum Christum.

AETAS SECUNDA

Philosophia patristica seu emendatio philosophiae antiquae ope veritatis christianae apud Patres Ecclesiae

---

Introductio. 1. Revelatio Iesu Christi tamquam semen novae philosophiae. Iesus Christus venit in mundum non ut philosophiam doceret, sed ut homines salvos faceret et ad Patrem reduceret. Nihilominus in eius doctrina praeter veritates revelatas multae etiam veritates naturales continentur, quae licet sint propositae in simplicissima forma, tamen altissima problemata philosophica solvunt modo maxime rationali, claro et certo, modo omnino cohaerente et organico, modo tandem ex una parte omnibus sine difficultate obvio, ex altera parte satisfaciente etiam profundissimis philosophorum inquisitionibus. Hae veritates complectuntur imprimis existentiam Dei personalis, infiniti, a mundo distincti, originem huius mundi et ipsius materiae per liberam creationem ex nihilo, animae humanae spiritualitatem, rationalitatem, libertatem arbitrii; hinc ordinem et sanctionem moralem a Deo provenientem; tandem immortalitatem animae eiusque in altera vita perfecta beatitudinem. Hae veritates, quae inde a saeculo altero post Christum etiam ab eruditis et philosophis assumuntur, connectuntur ab ipsis cum philosophia graeca, imo cum ea organice conerescunt.

Nihilominus incipit nova aetas philosophiae tum propter claritatem, certitudinem, firmitatem, cum qua veritates proponuntur, tum propter earum arctissimum nexum cum veritatibus supernaturalibus revelatis, tum propter unitatem harmonicam, quam hae veritates efformant, tum denique propter ingentem influxum, quem hae veritates in vitam practicam omnium populorum omniumque aetatum exercent. Quia autem veritates naturales cum supernaturalibus, philosophia cum revelatione arctissime coniunguntur, philosophia, licet maneat regina

scientiarum naturalium, tamen subordinatur revelationi, quam proinde ut normam negativam sequi debet, i. e. nihil potest ut verum docere, quod doctrinae certo revelatae contradicat. Exinde ulterius philosophiae exurgit novum munus, praeter naturalem cognitionem causarum ultimarum: scientifico modo demonstrare fundamenta revelationis: doctrinam ipsam revelationis, quantum fieri potest, explicare et probare eamque contra varias impugnationes defendere. Iamvero philosophia, quae has dotes habet haecque munera praestat, vocatur *christiana*. Ipsa opponitur philosophiae antiquae, ethicae, quae revelationem ignoravit; philosophiae rationalisticae, quae non quidem existentiam Dei, sed revelationem reiecit; philosophiae atheisticae, tum pantheismo tum materialismo, quae negat fundamentales veritates philosophiae christianae; tandem theoriae duplicis veritatis, quae docet aliquid in philosophia posse esse verum, quod in theologia seu revelatione sit falsum.

Dividitur autem philosophia post Christum in tres aetates: philosophiam *patristicam*, in qua philosophia antiqua ope veritatum christianarum emendatur, quaeque complectitur prima octo saecula post Chr.; philosophiam *scholasticam*, in qua philosophia perennis accipit fundamentum et methodum systematico-scientificam et in perfectum systema evolvitur, quaeque durat inde a saeculo octavo usque ad finem saeculi decimiquinti; tandem philosophiam *modernam*, ubi variae quidem quaestiones philosophiae perennis ulterius evolvuntur, generatim autem nova fundamenta et methodi quaeruntur, unde exurgit ingens pugna contra principia philosophiae christianae.

2. Divisio philosophiae patristicae. Philosophia patristica communiter in tres periodos dividitur.

Prima complectitur tempus inde a Christo Domino usque ad Concilium Nicaenum a. 325 et opera Patrum apostolicorum, Apologetarum et Antignosticorum, philosophorum Alexandrinorum, primorum Latinorum. Hoc tempore philosophia patristica incipit et primo evolvitur: vocatur *periodus formationis*, seu *antenicaena*.

Secunda complectitur tempus inde a Concilio Nicaeno usque ad medium saeculum V, et incipit cum definitione divinitatis Christi contra Arium in Concilio Nicaeno. Periodus haec exhibet plenam evolutionem et culmen philosophiae patristicae. Hoc tempore scribunt magni Patres Ecclesiae in Oriente et Occidente, prae omnibus Augustinus. Est *periodus culminis*.

Tertia complectitur tempus inde a medio saeculo V. usque fere ad finem saeculi VIII. Initio huius periodi incipit magna populorum migratio, cultura graeco-romana perit et labor scientificus fit impossi-

bilis; quare cessat ulterior evolutio philosophiae patristicae et doctrinae antecedentes tantum colliguntur; est ergo periodus *conservationis*.

Hodie stabilita est distinctio inter Patres Ecclesiae, Doctores Ecclesiae et Scriptores ecclesiasticos. Ut quis sit Pater Ecclesiae, requiruntur: antiquitas, doctrina orthodoxa, sanctitas, approbatio Ecclesiae. Ut quis sit Doctor Ecclesiae, non requiritur antiquitas, sed sanctitas, eminens doctrina et declaratio Ecclesiae. Scriptores ecclesiastici sunt omnes scriptores theologici antiquitatis christianae, etiamsi postea, ut Tatianus, Tertullianus, ad haeresim defecerint. Usque ad saeculum IV. episcopi generatim Patres Ecclesiae vocabantur; saeculo V. tantum episcopi priorum saeculorum. Si autem in historia philosophiae sermo est de philosophia patristica, intelliguntur omnes scriptores christiani huius temporis, qui de re philosophico-theologica scripta composuerunt.

3. Fontes philosophiae patristicae. Editiones scriptorum ecclesiasticorum praecipuae hae sunt: *M. de la Bigne*, Bibliotheca SS. Patrum supra ducentos. 8 voll., Parisiis 1575; Appendix 1579. Editio 6., complectens 17 voll., ib. 1654. — Magna Bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum, opera et studio doctissimorum in Alma Universitate Colon. Agripp. Theologorum ac Professorum. 14 voll., Col. Agripp. 1618; Supplementum vel appendix 1622. — *Fr. Combefis*, Graeco-Latinae Patrum Bibliothecae novum auctarium, 2 voll., Parisiis 1648; *idem*, Bibliothecae Graecorum Patrum auctarium novissimum, 2 voll., Par. 1672. — *L. d'Achery*, Veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis, maxime Benedictinorum, supersunt Spicilegium 13 voll., Par. 1655-1677; nova editio a *L. Fr. J. de la Barre*, 3 voll. ib. 1723. Sed haec collectio continet varia documenta falsificata. — Maxima Bibliotheca veterum Patrum et antiquorum scriptorum eccles. 27 voll., Lugduni 1677. — *J. B. Cotelier*, Ecclesiae Graecae monumenta, 3 voll., Parisiis 1677-1686. — *A. Gallandi*, Bibliotheca veterum Patrum antiquorumque scriptorum eccles., 14 voll., Venet. 1765-1781 et 1788. Index alphabeticus Bibliothecae Gallandi, Bononiae 1863. — *M. J. Routh*, Reliquiae sacrae: s. Auctorum fere iam perditorum secundi tertiique saeculi fragmenta quae supersunt. Accedunt epistolae synodicae et canonicae Nicaeno Concilio antiquiores, 4 voll. Oxon. 1814-1818. Editio altera 5 voll. 1846-1848. — *A. Mai*, Scriptorum veterum nova Collectio e Vaticanis codicibus edita, 10 voll. Romae 1825-1838; *idem*, Classici Auctores e Vaticanis codicibus editi, 10 voll., Romae 1828-1838; *idem*, Spicilegium Romanum, 10 voll. Romae 1839-1844; *idem*, Nova Patrum Bibliotheca, 7 voll., Romae 1844-1854; tom. 8-10 ed. *J. Cozza-Luzi*, Romae 1871-1905. — *J. P. Migne*, Patrologiae cursus completus. Par. 1844-1866. Haec collectio complectitur duas series latinas et duas graecas. Series latinae comprehendunt 217 voll. usque ad Innocentium III († 1216); accedunt Indices

voll. 218-221 (1862-1864). Series graecae comprehendunt 162 voll. usque ad Concilium Florentinum 1438-1439. Indices ad series graecas non sunt editae. — *J. B. Pitra*, Spicilegium Solesmense complectens SS. Patrum scriptorumque eccles. anecdota hactenus opera, 4 voll. Par. 1852-1858; *idem*, Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta, 2 voll. Romae 1864-1868; *idem*, Analecta sacra Spicilegio Solesmensi parata, 6 voll. Par. 1876-1891; *idem*, Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, Par. 1888; *idem*, Analecta novissima, 2 voll., Par. 1885-1888. — Corpus scriptorum eccles. latinorum, editum consilio et impensis Academiae Litterarum Caesariae Vindobonensis. Vindob. 1866 sqq. — Graeci christiani scriptores trium primorum saeculorum, editi ab Academia Scientiarum Berolinensi, Lipsiae 1897 sqq. — SS. Patrum opuscula selecta ad usum praesertim studiosorum theologiae. Ed. et commentariis auxit *H. Hurter S. J.*, 43 voll., Oeniponte 1868-1885; Series altera 6 voll. ib. 1884-1892. — Cambridge Patristic Texts. General-Editor *A. J. Mason*, Cambridge 1899 sqq. — Bibliotheca SS. Patrum. Edidit *J. Vizzini*, Romae 1901 sqq. — Florilegium Patristicum. Digessit, vertit, adnotavit *G. Rauschen*, Bonnæ 1904 sqq.

Versiones praecipuae sunt: Bibliothek der Kirchenväter. Auswahl der vorzüglichsten patristischen Werke in deutscher Uebersetzung, hrsg. unter der Oberleitung von *Fr. X. Reithmayr*. Fortgesetzt von *V. Thalhofer*. 80 voll., Kempten 1860-1888; nova editio curantibus *O. Bardenheuer*, *K. Weyman* et *J. Zellinger*, 1911 sqq. — The Ante-Nicene Christian Library. Translations of the Writings of the Fathers down to a. D. 325, ed. by *A. Roberts* and *J. Donaldson*, 24 voll., Edinburghi 1866-1872. Supplementum editum ab *A. Menzies*, Edinb. 1897. Nova editio huius collectionis cura *A. Cl. Clore* (cum supplemento) 9 voll., Buffalo 1884-1887. — *Ph. Schaff* and *H. Wace*. A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church. In connection with a number of patristic scholars of Europe and America. 14 voll. Buffalo and New-York 1886-1890; Second series, 14 voll., New-York 1890-1900.

Quod historiam philosophiae patristicae attinet, consulantur praeter opera, quae de historia philosophiae in genere tractant (cfr. pg. 10-12); *Huber*, Die Philosophie der Kirchenväter, 1859; *Alb. Stöckl*, Gesch. d. christl. Philos. zur Zeit der Kirchenväter, Mainz 1891; *O. Grillmberger*, Studien zur Philosophie der patristischen Zeit. Jahrb. f. Philos. u. spek. Theol. 1889, 1891; *A. Catoire*, Philosophie byzantine et philosophie scolastique. Echos d'Orient XII (1909) 193 sqq.; *Nirschl*, Lehrbuch der Patrologie u. Patristik, Mainz 1881-1885, 3 voll.; *Fessler*, Institutiones patrologiae, nova editio a *B. Jungmann*, Oeniponte 1890; *Schwane*, Dogmengeschichte der vornizänischen Zeit. 1862, ed. 2,

1892; *idem*, Dogmengeschichte der patristischen Zeit, 1869, ed. 2, 1895; *Bardenheuer*, Patrologie, ed. 3, Freiburg i. Br. 1910; *idem*, Geschichte der altehrwürdigen Literatur, Freiburg i. Br. I 1902, II 1903; *H. Kihn*, Patrologie, 2 voll., Paderbon 1904-1908; *Ch. Th. Cruttwell*, A Literary History of Early Christianity, including the Fathers and the Chief Heretical Writers of the Ante-Nicene Period, 2 voll. London 1893; *P. Battifol*, La littérature grecque, Paris 1897, ed. 3, 1901; A Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and Doctrines, edited by *W. Smith* and *H. Wace*, 4 voll. London 1877-1887.

LIBER QUARTUS

et unicus de philosophia patristica

CAPUT I.

Initia philosophiae patristicae in periodo antenicaena.

Character generalis. Sicut ipsa doctrina Christi, ita et libri Novi Testamenti non tractant quaestiones modo philosophico, sed doctrinam fidei simpliciter exponunt. Inde a saeculo secundo autem sentitur magis magisque necessitas comparandi doctrinam christianam cum dogmatibus philosophiae antiquae et varias doctrinas religionis christianae philosophico et scientifico modo defendendi. Hoc praestant Apologetae. Quo magis deinde religio christiana divulgatur et etiam ab eruditis et cultis recipitur, eo magis oritur necessitas instruendi praesertim sacerdotes et catechistas in doctrina christiana exponenda et defendenda. Sic oriuntur variae scholae catecheticae, inter quas schola Alexandrina, heres antiquae scholae Alexandrinae (cfr. pag. 62, 73) maxime floret. Hic inveniuntur prima tentamina systematicae et scientificae expositionis fidei.

Quare prima philosophiae patristicae periodus tria capita, quae tribus formationis et evolutionis stadiis respondent, complectitur: primo agendum breviter de simplici expositione fidei saeculo primo, deinde de defensione fidei philosophica per Apologetas, tandem de primis tentaminibus systematicae et scientificae expositionis fidei apud Alexandrinos et Lactantium.

ARTICULUS I.

Origines religionis christianae et philosophiae.

Ut diximus, Novum Testamentum non docet quidem philosophiam, attamen continet doctrinam Christi, quae suprema philosophiae problemata modo plane eximio explicat et solvit. Praeterea diversa mysteria in doctrina Christi contenta ad ulteriorem inquisitionem excitare debebant, v. g. doctrina de unitate naturae et trinitate personarum in Deo, rursus de unitate personae et dualitate naturae in Christo, de praescientia Dei et libertate hominis, de gratia et natura et multis aliis. Ita doctrina Christi deposita in Novo Testamento, praesertim in scriptis Pauli et Ioannis apostolorum, erat fertilissimum semen, quod in agro philosophiae graecae seminatum centuplum fructum allaturum erat. S. Paulus est primus theologus christianismi, qui iam theoretice inquit in conceptum legis legemque Novi Testamenti cum lege Veteris Testamenti comparat. Philosophiam epistolae paulinae non commendant, imo ab ea arcant: « Videte ne quis vos decipiat per philosophiam et inanem fallaciam, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi et non secundum Christum » (Col. 2. 8.). Aliqui (ut *Wernle*, *Die Anfänge unserer Religion*, ed. 2. 1904) volunt quidem ostendere doctrinam Pauli non esse liberam a speculationibus iudaico-hellenisticis Alexandrinorum: alii (ut *Reitzenstein*, *Die hellenistischen Mysterien-Religionen*, Leipzig 1910) premunt affinitatem mysticae paulinae et iohanneae cum mysteriis ethnicis. Certum saltem est, Evangelium S. Ioannis, quod ultimo scriptum fuit, alexandrinam philosophiam de λόγος (cfr. pg. 63) bene nosse eique doctrinam de Verbo diserte opponere. Certum etiam est interpretationem allegoricam Philonismi alexandrini et doctrinam de daemonibus initiis christianismi receptam fuisse; probabiliter etiam expectatio secundi adventus Christi mox succedentis, et diversae doctrinae asceticae ex contemporanea philosophia neoplatonica sunt derivanda. Quidquid de his rebus sit iudicandum, non est dubium religionem christianam inde ab ipsis initiis habere relationem ad philosophiam huius temporis. Imo apologeta Melito, Clemens Alexandrinus, Eusebius, alii religionem christianam simpliciter philosophiam appellant: et Iulianus Apostata dicit christianos non esse contentos proponendis praescriptis sicut Iudaei, sed eorum sacros auctores etiam philosophiam docere, praesertim S. Ioannem in suo Evangelio.

Sic dicti *Patres Apostolici*, qui intra annos 90-150 in lingua graeca

scripserunt, nihil continent, quod ad historiam philosophiae pertineret. Huc spectant epistola Barnabae, epistola 1. et 2. Clementis Romani, epistolae S. Ignatii Antiocheni, epistola S. Polycarpi, episcopi Smyrnenensis, epistola Papias, episcopi Hierapolitani in Phrygia, Pastor Hermae, Symbolum Apostolorum et *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*. Ratio, cur scripta huius temporis nullas doctrinas philosophicas continent, facile patet. Etenim christiani huius temporis erant homines simplices, qui optima voluntate fidem Christi et gratiam susceperunt. Adhuc Tertullianus potuit de suo tempore scribere: « Maior pars credentium sunt simplices quique, ne dixerim imprudentes et idiotae » (Adv. Prax. c. 3.) Hisce hominibus satis erat doctrinas fidei simpliciter exponere; nulla ergo aderat causa, quae ad philosophicam inquisitionem doctrinae christianae incitasset.

BIBLIOGRAPHIA. De relationibus inter Scripta N. T. et initia christianismi et philosophiam hellenicam cfr. *Baumgartner* in *Ueberweg*, Grundriss II (1915) 5-25; ibidem bibliographiam indicatam in fine pg. 11*31*; *C. F. Cocker*, Christianity and greek philosophy, New-York 1870; *Havet*, Le Christianisme et ses origines, Paris 1871-1884; *F. H. v. Arneth*, Das klassische Heidentum u. d. christl. Religion, 2 voll., Wien 1895; *O. Willmann*, Geschichte des Idealismus II, 1-92; *v. Hertling*, Christentum und griechische Philosophie. Philos. Jahrb. XIV (1901) 1-15; *L. Laberthonnière*, Le Réalisme chrétien et l'Idéalisme grec, Paris 1904; *Tixeront*, Histoire des dogmes I, ed. 3. Paris 1906, 19-60; *L. Alston*, Stoic and Christian in 2ed Century, London 1906; *Buonaiuti*, Sincretismo filosofico e religioso nei primi secoli cristiani, Riv. stor.-crit. d. sc. teol. 1908, fasc. 3; *J. Lebreton*, Les origines du dogme de la trinité, Paris 1910 (I. I: Le milieu hellénique); *Fr. X. Kiefl*, Das Neue Testament u. d. griechische Philosophie, Der Aar, 1912, Heft 7, 21-28.

ARTICULUS II.

Defensio fidei christianae philosophica apud Apologetas.

1. Mox autem conditiones iuvenis Ecclesiae coeperunt mutari. Saeculo secundo amplectuntur religionem christianam viri culti, docti in philosophia graeca. Hinc sentiebant necessitatem reflectendi in doctrinam christianam, inquirendi in eius fundamenta et rationes, comparandi ipsam cum philosophia antiqua. Huc accessit quod brevi oriuntur religioni christianae diversi adversarii: philosophi ethnici, ut rhetor Phronto, Lucianus Samosatenus, Celsus, impugnant doctrinam christianam ut sanae rationi et philosophiae adversam; imperatores Romani Traianus (98-117), Hadrianus (117-138), Marcus Aurelius (161-180), Commodus (180-192), Septimius Severus (193-211) incipiunt eruentas persecutiones; etiam Iudaei, praesertim destructo a. 70. templo, per-

sequuntur christianos. Et ita orta est necessitas, ut religio christiana contra hos adversarios defenderetur. Quod *triplici* via fit: Apologetae ostendunt ex ratione, doctrinam christianam esse rationabilem, veram et probatam; obiectiones adversariorum esse falsas et carere fundamento; imo directe adversarios aggrediuntur et ostendunt, ipsorum religionem polytheisticam et ethicam paganam esse falsam, insufficientem, plenam contradictionibus et absurditatibus. Huic muneri incumbunt magni huius temporis apologetae: *Aristides* (c. 140), *Iustinus Martyr* († 166), *Tatianus* (c. 170), *Athenagoras* (c. 180), *Theophilus* († 181), auctor *epistolae ad Diognetum*, *Hermias* († 190), *Minutius Felix* (c. 200). Omnia ipsorum scripta, excepto dialogo latino Minutii Felicis, composita sunt in lingua graeca.

De singulorum vita et scriptis praecipua breviter notare iuvabit. De *Aristidis* Atheniensis vita nihil fere scimus; ab Eusebio vocatur «nostri dogmatis philosophus Atheniensis». Eius «*Apologia*» demum 1878 quoad partem, 1891 tota in versione syriaca a Rendel Harris, et eodem tempore in versione graeca ab Armitage Robinson detecta est; tunc etiam apparuit eam identicam esse cum parte fabulae de «Barlaam et Ioasaph» (Migne P. G. 96, 1108-1124). *Apologia* dirigitur probabiliter ad Antoninum Pium (138-161) et probat Christianos eosque solos habere veram ideam Dei.

Iustinus, iam a Tertulliano (Adv. Valent. c. 5.) «philosophus et martyr» appellatus, natus est in vetere Sichem in Samaria a parentibus ethnicis. Studiis diversarum philosophiarum absolutis tandem in religione christiana veritatem invenit, eamque ut «philosophiam unice securam et utilem» terras peragrando docebat. Deinde condidit Romae scholam, ibique intra annos 163 et 167 martyrium subiit. Plurima eius scripta contra ethnicos, iudeos et haereticos perierunt; ex traditis sub eius nomine scriptis tantum *utraque Apologia* et *Dialogus cum Thryphone Iudaeo* sunt certo authentica.

Tatianus Assyrius, natione Syrus, multis itineribus factis ut philosophus et scriptor nominis famam adeptus est. Romae fuit unus e discipulis Iustini; post huius autem mortem, circa a. 172, defecit ad Gnosticos Encratitas. Relicta Roma docuit Antiochiae in Syria, in Cilicia et Pisidia. De tempore et loco mortis nihil scimus. Ex eius scriptis habemus tantum apologiam seu potius refutationem Graecorum: *πρὸς Ἑλληνας*, *Oratio ad Graecos*, ubi praeiudicia Graecorum reiecit et veritatem christianam ex sublimitate et antiquitate eius probat.

Athenagoras Atheniensis, appellatus «philosophus christianus», scripsit apologiam ad imperatores Marcum Aurelium et Commodum, intra a. 177-179. *Apologia* haec: *πρεσβεία περὶ χριστιανῶν*, *Sup-*

plicatio, seu *legatio pro Christianis*, refutat opprobria facta Christianis, probando sublimem doctrinam christianam de Deo et exponendo primaria ethicae christianae capita. Praeterea scripsit *De resurrectione mortuorum*: περί ἀναστάσεως νεκρῶν, ubi primo possibilitatem, deinde realitatem resurrectionis corporum probat.

Theophilus, sextus episcopus Antiochenus post S. Petrum, demum in virili aetate christianus factus est, et non solum in philosophia hellenistica bene versatus erat, sed etiam linguam hebraicam cognovit. Ex eius scriptis plura perierunt; ad nos pervenerunt solum tres libri πρὸς Αὐτόλογον, scripti circa a. 180-182, in quibus ostendit fidem christianorum in Deum invisibilem, cultum deorum ethnicum reiecit, et opprobria christianis facta refutat et ostendere conatur, sacros libros antiquiores esse non solum scriptis Graecorum, sed etiam eorum mythis.

Epistola ad Diognetum Πρὸς Διόγνητον, in manuscripto ex saec. 13. vel 14. sub nomine Iustini M. tradita, si criteriis internis credimus, provenit ex tempore persecutionum saeculi 2. vel 3. Diognetus, ad quem haec epistola dirigitur, est probabiliter Diognetus, magister Marii Aurelii; de eius auctore autem nihil certi dici potest. Epistola eleganti et sublimi sermone explicat proprietatem christianae fidei in Deum in oppositione ad persuasiones ethnicorum et Iudaeorum, describit pulcherrime puritatem vitae et charitatem mutuam christianorum.

Hermias «philosophus» scripsit parvum opusculum: *Irrisio gentiliū philosophorum*, Ἑρμείου φιλοσόφου διασυρμὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων, ubi contradictiones in doctrinis philosophorum graecorum de anima humana et de primis rerum principiis faceto et expedito, at minus profundo modo detegit. Ex indiciis, auctorem usum esse pseudo-iustiniana Cohortatione ad Gentiles, concludendum est, eum saeculo 2. vel 3. vixisse.

Hoc loco sufficiat, *summam doctrinae philosophicae apologetarum* breviter exhibere, quin ad singulos descendamus.

1) Imprimis omnes agnoscunt possibilitatem et utilitatem. imo necessitatem philosophiae, etiam praesente revelatione. Quod proprio labore abunde comprobant. Ita *Aristides* inquit philosophice in monotheismum, *Athenagoras* exhibet disputationem philosophicam de resurrectione. *Minutius Felix* utitur in suo dialogo solum argumentis ex ratione. *Iustinus* expresse notat, contra infidelium impugnationes afferendas esse «rationes externas et saeculares» et ingrediendam esse «viam argumentationis». Item Iustinus evolvit pulchram doctrinam, intellectum uniuscuiusque hominis esse «logon seminalem», «participationem in ipso Logo», qui in Christo apparuit tamquam rationis plenitudo, hinc omnes scriptores innata indole rationali, etiamsi

tantum obscuro modo, tamen verum cognoscere potuisse. Hinc obiectione, quam movet *Harnack* (*Dogmengeschichte* I 480), christianismus scientiae naturali et philosophiae finem imposuisse, gravissimum continet errorem.

2) Sed de philosophia graeca apologetae generatim minus benigne iudicant; imo aliqui, praesertim *Tatianus*, ultra limites iustos procedentes sententiam Philonismi assumunt, scilicet philosophiam graecam nihil in se veri continere, omnia vera et bona desumpta esse ex Vetere Testamento. Sed notandum est non esse hic sermonem de philosophia graeca ut toto aliquo, sed de responsis, quae philosophia graeca dedit ad primaria philosophiae et vitae humanae problemata, quaeque, ut vidimus, revera nec sunt clara, nec certa. Alii apologetae mitius iudicantes concedunt etiam philosophos graecos lumine naturali ad aliquas veritates pervenisse. *Minutius Felix* expresse docet veritates revelatas consonas esse cum philosophia; eodem modo loquitur *Iustinus*, *Athenagoras*, *Theophilus*, *Aristides*.

3) Si ad singulas quaestiones philosophicas descendimus, notandum est a) apologetas probare modo philosophico *possibilitatem naturalis cognitionis veri*. *Minutius Felix* probat hoc ex contradictionibus, in quas ipsi sceptici incidunt, et exinde, quod omnes homines certas quasdam veritates «natura insitas» possident. *Athenagoras* autem ostendit dari prima principia, quae necessario ut vera cognoscuntur, ubi primum intellectus in ea reflectit. b) Deinde plures apologetae probant argumentis philosophicis *existentiam et attributa Dei*. *Theophilus* negat immediatam cognitionem Dei in hac vita; *Tatianus*, *Athenagoras* et alii afferunt argumentum ex mundo visibili. Maxime evolvuntur argumenta ex motu ab *Aristide*, et ex ordine et pulchritudine in mundo ab *Athenagora*, *Theophilo*, in epistola ad *Diognetum*, praesertim vero a *Minutio Felice*. *Aristides* deducit *omnimodam perfectionem Dei* ex eo quod omnia movet. *Minutius Felix* probat *unicitatem Dei* ex ordine in mundo, ex summa Dei perfectione et ex consensu communi hominum. *Creationem omnium*, etiam materiae non quidem omnes explicite docent, nemo tamen negat. Apud *Aristidem* et *Tatianum* occurrit simplex huius veritatis assertio; *Athenagoras* et *Cohortatio ad Graecos* afferunt tentamen quoddam argumenti; *Theophilus* autem diserte evolvit argumentum, quod seus Deus non esset omnium causa et materia increata necessario deberet esse immutabilis. *Providentiam Dei* deducit *Athenagoras* ex creatione, *Minutius Felix* ex ordine in mundo. Item *omniscientia* divina deducitur ab *Aristide* et *Iustino* ex perfecta Dei sapientia et cognitione; imo apud *Iustinum* invenitur iam doctrina de cognitione futurorum liberorum, tamquam speciali privilegio Dei. Fuse de scientia divina tractat *Minutius Felix*. De *omnipraesentia Dei* loquitur

Iustinus paulum dubitando, sed clare Minutius Felix. c) Omnes admittunt *existentiam angelorum*, sed Iustinus et Tatianus attribuuunt angelis corpora subtilia. d) Fuse tractatur *doctrina de homine*. Essentiam hominis constare non sola anima, sed anima et corpore, diserte contra Platonem docent Iustinus et Athenagoras. Athenagoras defendit etiam *unitatem* naturae humanae non obstante hac compositione. Auctor epistolae ad Diognetum agit de relatione animae ad corpus; Cohortatio ad Graecos affert aristotelicam definitionem animae. *Immortalitas* animae ab Athenagora recte deducitur ex necessitate sanctionis moralis in altera vita, sed naturam huius immortalitatis tum ipse Athenagoras, tum Iustinus et Theophilus nondum recte concipiunt. Hominem *unam* tantum habere animam plerique supponunt, sed Iustinus non omnino clare hac de re loquitur et Tatianus unicus est, qui hoc negat. Omnes etiam agnoscunt *libertatem* arbitrii; imo aliqui, ut Iustinus et Athenagoras, eam bonis argumentis probant. Quaestionem de *ultimo fine hominis* Athenagoras egregie tractat. Tandem plures apologetae, ut Iustinus, Theophilus, praesertim vero Athenagoras defendunt doctrinam de *resurrectione* contra ethnicorum impugnaciones. e) *Cosmologia proprie dicta* non ita erat obiecta controversiis, hinc ab apologetis parum tractatur. Plures apologetae, ut Iustinus, Tatianus, Theophilus docent mundum hominis gratia creatum esse, et Athenagoras affert huius rei rationem, quia creaturae inferiores altioribus inservire debent. Iustinus et Tatianus etiam docent materiam utpote a Deo creatam non posse esse in se malam; sed Tatianus putat etiam naturam anorganicam esse animatam. Athenagoras diserte assumit doctrinam aristotelicam de compositione corporum ex materia et forma.

Haec omnia diserte probant fundamenta philosophiae perennis ab apologetis in sensu christiano posita esse. Generatim apologetae sunt potius Platonici quam Aristotelici. *Iustinus* ita Platonem sequitur, ut Aristotelis ne quidem mentionem faciat; *Theophilus* appellat Platonem omnium Graecorum sapientissimum; *Tatianus* et alii Aristoteli obieiunt eum providentiam divinam negasse. Etiam *Athenagoras* Aristoteli non multum favet; *Minutius Felix* laudat doctrinam Platonicam ut clariorem. Sola *Cohortatio ad Graecos* utrumque, Platonem et Aristotelem, inter « celeberrimos » philosophos collocat.

BIBLIOGRAPHIA. Aristides, Editiones: Migne, P. G. 96, 1108-1124; S. Aristidis philosophi Atheniensis sermones duo. Venetiis 1878, continet fragmentum armenum a. 1878 detectum. Textus syriacus et graecus editus in Texts and Studies, ed. by J. A. Robinson, I. 1, Cambridge, 1891, 1893; versio germanica ab J. Schönfelder in Theol. Quartalschr. 74 (1892) 531-557. — Iustinus, editiones: optima editio recentior a Jo. Car. Theod. de Otto, Jenae 1842-43, 3 voll., deinde ab eodem in: Corpus apologetarum christianorum saeculi II, 5 voll., ed. 3. Jenae 1876-81. — Tatianus, editiones: a Joanne Frisio Zurichi 1546;

versio latina a *Conr. Gesner* ib. 1546; a *J. C. Th. de Otto* in Corp. apol. vol. VI, Jenae 1851; ab *Ed. Schwartz* in Texte u. Untersuch. 4, 1. Lipsiae 1888. — Athenagoras, editiones: a *P. Nannio* Lovanii 1541; a *J. C. Th. de Otto* in Corp. apol. saec. II, vol. VII, Jenae 1857; ab *Ed. Schwartz*, Texte u. Untersuch. IV, 2, Lipsiae 1891. — Theophilus, editiones: prima a *Frisio* et *C. Gesner*, Zurichi 1546; a *de Otto* in Corp. apol. saec. II, vol. VIII, Jenae 1861. — Epistola ad Diognetum, editiones: prima a *H. Stephano* Parisiis 1592; a *de Otto* in Corp. apol. vol. III, 1879, 158-211; a *Fr. X. Funk*, Patr. apost. opp. I (1901) 390-413. — Hermias, editiones: prima, graece et latine a *J. Oporino* Basileae 1553; a *de Otto* in Corp. apol. vol. IX, 1872; a *Herm. Diels* in Doxographi Graeci, Berol. 1879, 649-656.

2. Apologetis annumerandi sunt etiam *Patres Antignostici*. Interim, ut supra (pag. 64-67) vidimus, orta erat in sinu christianismi prima haeresis gnosticorum, quae praesertim in Aegypto, Syria, Italia, Gallia multum divulgabatur. Contra eam fortiter insurgunt praeter alios, quorum scripta perierunt, Irenaeus († ca. 202) et Hippolytus († ca. 236). *Irenaeus* est primus, qui in opere «Adversus haereses» doctrinam christianam scientifico modo tractandam suscipit. Eius philosophia, si pauca minus clare dicta excipias, est exacta. Profundius quam antecessores declarat conceptum Dei ut entis absoluti, maxime independentis, simplicissimi, in quo emanatio proprie dicta nulla haberi potest, entis unici, creatoris huius mundi. Creationem in specie omnium rerum praeter Deum, et quidem immediatam a Deo, non per Aeonem aliquem, optime tuetur, et sic tum monisticam emanationem Valentini tum dualismum primorum principiorum Basilidis excludit. Item originem mali contra phantasticas gnosticorum theorias bene derivat ex abusu libertatis humanae, quam praeclare defendit.

Irenaeus, natus circa a. 140 in Asia Minore, probabiliter Smyrnae, puerulus sermones Polycarpi, episcopi Smyrnensis, audivit. Tempore persecutionis sub Marco Aurelio fuit presbyter ecclesiae Lugdunensis. Clerus ecclesiae Lugdunensis et Viennensis, qui magnam partem in carcerem coniectus erat, misit Irenaeum a. 177-178 cum scripto de Montanistis et cum literis commendatitiis Romam ad pontificem Eleutherium. Lugdunum reversus et episcopus huius ecclesiae creatus, fortiter pugnavit contra falsam gnosis. Tempus eius mortis est incertum; iuxta traditionem, quam primo apud Hieronymum (Comm. in Is. ad 64, sq.) invenimus, adeptus est coronam martyrii in persecutione sub Septimio Severo. Ex eius scriptis plura, paucis fragmentis exceptis, perierunt; solum duo opera ad nos pervenerunt: *Adversus haereses*, Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνόμου γνώσεως, et: *Demonstratio praedicationis apostolicae*, Εἰς ἐπίδειξιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος. Opus *Adversus haereses* habemus tantum in versione latina, probabiliter altero medio saec. 4. in Africa septemtrionali facta, quae

textum graecum verbotenus fideliter sequitur. Auctor exponit doctrinam Gnosticorum, praesertim Valentini, eamque refutat partim argumentis dialectico-philosophicis, partim argumentis traditionis et scripturasticis; in fine tractat de resurrectione carnis et de chiliasmo. *Demonstratio praedicationis apostolicae*, quae ad amicum Marcianum dirigitur et demum a. 1907 in versione armena detecta est, probat, repetendo ideas in priore opere contentas, gubernationem generis humani per Deum inde ab Adamo usque ad Christum et ostendit prophetias Veteris Testamenti in Christo esse adimpletas.

Discipulus Irenaei praecipuus *Hippolytus*, presbyter romanus, similes doctrinas evolvit ac Irenaeus, clarius tamen quam hic naturam et originem mali explicat, quod iam docet non esse ens, sed privationem entis. Gnosticos in opere *Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἑλεγχος*, quod communiter Philosophumena vocatur, refutat. Hippolytus, probabiliter Romae natus et iuxta Photium discipulus Irenaei, erat presbyter Romae sub Zephyrino Pontifice (199-217), dein episcopus. Circa a. 235 in exilium in Sardiniam missus ibi probabiliter circa a. 236-237 mortuus est. Inter eius plura scripta exegetica, apologetica, chronographica et iuridica mentionem hic merentur praeter opus iam citatum *Περὶ τῆς τοῦ παντὸς οὐσίας, Σύνταγμα κατὰ αἱρέσεων*, quod ultimum opus tamen tantum ex aliorum relationibus cognovimus. In opere «Philosophumena» conatur ostendere haeresim gnosticam non esse haustam e libris et traditione christianis, ut gnostici autumant, sed ex philosophia Graecorum, ex mysteriis et astrologia; in hunc finem dat conspectum philosophiae Graecorum, astrologiae et mysteriorum. Operis autem *Περὶ τῆς τοῦ παντὸς οὐσίας* tantum longius fragmentum conservatum habemus. Hippolytus conatur probare Platonem in doctrina sua sibi contradicere, et doctrinas Platonici Alcinoi de materia, anima, resurrectione esse falsas.

BIBLIOGRAPHIA. Irenaeus, editiones: *Adversus haereses* primo editum est opera *Des. Erasmi Roterodami* et *Jo. Frobenii*, Basileae 1526 et saepius. Editio *Massueti* Par. 1710 et Venet. 1734, habetur etiam ap. *Migne*, P. G. VII. Nova editio ab *U. Manucci*. Irenaei *Adversus haereses* libri V, Romae 1907 in *Bibl. s. patrum et script. eccles.* Series 2, vol. III. *Demonstratio* edita est 1907: Des hl. Irenaeus *Schrift zum Erweise der apostolischen Verkündigung*, in armenischer Version entdeckt, hrsg. u. ins Deutsche übers. v. *K. Ter-Mekerttschian* und *E. Ter-Minassiantz*. Mit e. Nachw. u. Anm. v. *Ad. Harnack*, Leipzig 1907 (*Texte u. Untersuchungen* 31, 1); versio germanica a *S. Weber* in *Bibl. d. Kirchenväter*, Kempten u. München 1912. — Hippolytus, editiones: Operis *Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἑλεγχος* antea solum notus erat liber primus sub titulo: *Origenis philosophumena*; libros 4-10 detexit a. 1842 *Mynoides Mynas* et edidit primo *C. Müller*, Oxonii 1851. *Migne*, P. G. 16, 3 exhibet editionem a *Dunker* et *Schnideewin* 1839 Göttingae factam. Nova editio primi libri apud

H. Diels, *Doxographi graeci*, Berol. 1879. Alia scripta et fragmenta edita sunt apud *Migne*, P. G. 10 (1857). Operis Περί τῆς τοῦ παντός οὐσίας fragmentum editum ap. *Holl*, *Texte u. Untersuchungen Neue Folge*, Bd. 5. H. 2. pg. 137 sqq.

3. Etiam in *Occidente* oriuntur plures scriptores apologetae, qui quidem philosophiae graecae minus favent quam apologetae graeci et magis subsunt influxui Stoicorum, sed et ipsi philosophia in finem apologeticum utuntur. Quaestiones, quas philosophice dilucidant, sunt imprimis hae: clarius adhuc quam graeci apologetae evolvunt et probant existentiam et unitatem Dei, originem temporalem mundi ex nihilo, immortalitatem animae, sed plerumque deest ipsis clara et exacta idea immaterialitatis animae. Ad apologetas latinos pertinent dictus iam *Minutius Felix* (ca. 200), magnae famae advocatus et orator Romanus; *Arnobius*, rhetor africanus, qui circiter centum annis post (ca. 300) apologiam «Adversus gentes» scripsit, sed eum tunc adhuc catechumenus esset, non in omnibus puram doctrinam exhibet. Ita docet quidem recte animam creari, non traduci, sed falso putat animam esse quid intermedium inter corpus et spiritum, hinc non naturaliter immortalem, sed ex gratuito Dei dono. *Minutius Felix*, de cuius vita nihil scimus nisi eum fuisse causidicum Romanum et maturiore aetate «e tenebris ad lucem sapientiae et veritatis» pervenisse, composuit dialogum *Octavius*, in quo ethnicus *Caecilius* a christiano *Octavio* ad veram fidem amplectendam adducitur. Tempus, quo hic dialogus compositus fuit, est incertum; plures tamen docti putant eum *Tertulliano* antiquiorem et initio imperii *Commodi* (180-192) scriptum fuisse. *Caecilius* asserit cum Academicis in abstinentia a iudicio sapientiam quaerendam esse: «Quod supra est, nihil ad nos. Confessae imperitiae summa prudentia est» (c. 13). *Octavius* autem ostendit omnia in universo esse ita inter se connexa, «ut nisi divinitatis rationem diligenter excusseris, nescias humanitatis» (c. 17); hominem ratione praeditum posse cognoscere Deum, et quidem unum, ex ordine naturae, ex finalitate in organismis et praesertim in homine; fere omnes philosophos unum providumque Deum agnovisse. Deinde probat immortalitatem hominis, resurrectionem carnis, et ostendit praedestinationem divinam nec cum divina iustitia nec cum humana pugnare libertate. *Arnobius*, magister rhetorices Sicae in Numidia, composuit brevi post a. 303 opus *Adversus gentes* sive *Adversus nationes*, ut ad baptismum admitteretur; primi duo libri sunt apologetici, reliqui quinque polemici. Auctor probat unitatem Dei supremi, tractat de origine, essentia et immortalitate animae et impugnat doctrinam *Platonis* de reminiscencia.

Celeberrimus autem inter scriptores latinos est *Tertullianus* (160-

230). Advocatus carthaginensis et postea christianus, homo acuti ingenii et ardentis temperamenti, potius polemicum agebat quam apologetam proprie dictum; solum in opere «Apologeticum» scripto ad imperatorem Septimium Severum finem apologeticum prosequitur. Sed postquam per plures annos toto zelo totoque ingenio suo defendendae religioni christianae edocendisque christianis incubuerat, nimio rigorismo ductus mitiorem disciplinam ecclesiasticam tunc incipientem non approbavit et (ca. 213) ad Montanismum defecit. Tertullianus recte defendit, praeter cognitionem Dei per fidem seu prophetiam, cognitionem Dei naturalem, docet clare unitatem et unitatem Dei, creationem materiae a Deo ex nihilo et quidem in tempore, immortalitatem animae eiusque cum corpore arctissimam unionem. Celeberrima est eius doctrina de «testimonio animae naturaliter christianae», id est mentem humanam, etiam ethnicorum, sponte sua agnoscere fundamentales veritates religionis christianae, praesertim existentiam Dei, immortalitatem animae, legem moralem. Sed non in omnibus recte docet. Ita Stoicorum doctrinae favens putat omnem substantiam esse corpus («Omne quod est, corpus est sui generis»), hinc animam esse corpoream, imo et Deum habere corpus. Haec autem doctrina ulterius deduxit eum ad traducianismum: animam infantis ex animabus parentum procedere seu traduci; ad theoriam cognitionis sensualisticam, ex qua deinde falso probare conatus est necessitatem revelationis, quia scilicet non valemus cognoscere veritates suprasensibiles.

Quintus Septimius Florens Tertullianus, natus circa a. 160 Carthagine a parentibus ethnicis et celeberrimus causidicus Romanus, circa a. 195 religionem christianam amplexus est et fuit catecheta (non presbyter) Carthagine. Circa a. 213 defecit ad Montanismum. Eius opera sat multa composita sunt intra annos 195-218, et tractant partim apologeticam, partim ethicam et disciplinam christianam, partim dogmaticam et polemicam. Opiniones eius philosophicae continentur praesertim in: *Apologeticum*, *De testimonio animae*, *De resurrectione carnis* et *De anima*, quorum duo ultima sunt montanistica.

BIBLIOGRAPHIA. Minucius Felix, editiones: Octavius primo editus est a *Franc. Balduin*, Heidelberg. 1560. E recentioribus editionibus vide *Migne*, P. G. 3, Parisiis 1844; *Gersdorfi* Bibl. patrum eccl. lat. sel. vol. XIII, Lipsiae 1847; Corpus script. eccl. lat. 2 a *Halm*, Vienna 1867; Turini 1910 a *Valmaggi*; Lipsiae 1912 a *Teubner*. — Arnobius, editiones: Prima a *F. Sabaeo* Romae 1543; *Migne* P. L. 5, Parisiis 1844; *Gersdorfi* Bibl. patr. eccl. lat. vol. XII, Lipsiae 1846; *Reifferscheid* in Corp. script. eccl. lat. IV. Vindobonae 1875. — Tertullianus, editiones: Tertulliani opera ed. *Rhenanus*, Basileae 1539; *Migne*, P. L. 1-2, Parisiis 1844; *Gersdorfi* Bibl. patr. lat. voll. 4-7, Lipsiae 1839-41; recentissima editio a *Reifferscheid* et aliis in Corp. script. eccl. lat. 20, 27, Vienna 1890, 1906. Versio germanica a *H. Kellner*, 2 voll., Kempten 1912-15 in Bibl. d. Kirchenväter et 2 voll. Coloniae 1882. *Apologeticum* transl. in linguam gallicam cum commentario a *J. P. Waltzing*, Lovanii 1910.

De *apologetis* vide praeter opera generalia supra citata *R. Ehlers*, *Vis et potestas, quam philosophia antiqua, imprimis Platonica et Stoica, in doctrina apologetarum saec. II. habuerit*, Gottingae 1859; *C. Werner*, *Gesch. d. apologet. u. polem. Literatur d. christl. Theol.*, Schaffhausen 1861 sqq.; *Donaldson*, *A Critical History of Christ. Literat. and Doctrine from the Death of the Apostles to the Nicene Council*. Vol. 2, 3: *The Apologists*, London 1866; *R. Mariano*, *Le apologie dei primi tre secoli della chiesa*, Napoli 1888; *M. Faulhaber*, *Die griechischen Apologeten d. klass. Väterzeit*. I, Würzburg 1895; *L. Lagnier*, *La méthode apologétique des pères dans les trois premiers siècles*, Paris 1905; *J. Tixeront*, *Histoire des dogmes*, I, ed. 3. Par. 1906; *L. Duchesne*, *Histoire ancienne de l'église*, I, ed. 5. Par. 1911. De singulis apologetis cfr. *literaturam* apud *Ueberweg-Baumgartner*, *Grundriss* II, ed. 10, 35*-49* in fine.

ARTICULUS III.

Tentamina systematicae expositionis fidei.

Necessitas defendendae veritatis christianae non solum causā erat, cur apologetae singulas doctrinas clare exposuerint et probaverint, sed incitavit etiam ad profundiorē cognitionem et systematicam compositionem doctrinae christianae. Et hoc praesertim Alexandriae praestiterunt. Etenim ibi ad excolendos catechistas schola catechetica orta erat, quae hominibus in philosophia graeco-hellenistica excultis veritates christianas explicaret et probaret. In hac schola docebatur initio philosophia, ut deinde veritates religiosae ope philosophiae profundius intelligerentur et probarentur. Et quia Alexandriae, praesertim in Museo, omnes philosophiae veteres fautores suos et magistros habebant, factum est, ut doctrinae stoicae, platonicae, Philonis et Neoplatonicorum in explicationem dogmatum christianorum intraverint.

Primus qui nobis notus est rector huius scholae erat *Pantaenus* (c. 180-200). Eum secuti sunt celeberrimi Alexandrini *Clemens* et *Origenes*. In pluribus uterque Alexandrinus conveniunt. Etenim colunt imprimis theodiceam, anthropologiam et ethicam. Contra monismum stoicum, neoplatonicum et gnosticum docent diserte transcendentiam Dei, sed Deum propterea non esse incognoscibilem, ut Philo et Gnostici asserebant, sed Dei tum existentiam tum essentiam ex creaturis cognosci posse. Praeterea finiunt haesitationem philosophiae graecae in quaestione de relatione inter Deum et mundum docentes creationem mundi ex nihilo per liberum actum voluntatis divinae. Ita corrigunt ex una parte Platonem et Aristotelem, qui originem materiae explicare non valebant, ex altera parte monismum pantheisticum Stoicorum et Neoplatonicorum, qui mundum eum Deo identificabant. Tandem docent

diserte spiritualitatem animae contra Epicurum, contra determinismum stoicum et gnosticum libertatem moralem.

Clemens Alexandrinus, natus medio saeculo II, mortuus intra a. 211 et 216, optime eruditus in philosophia graeca, diversis itineribus peractis coepit Alexandriae docere, deinde praefuit scholae catecheticae. In ipsius doctrina patet influxus platonieus et stoieus, praesertim vero scholae iudaico-alexandrinae eiusque interpretationis allegoricae. Doctrinae Gnosticorum falsae opponit veram Gnosim christianam, quae habet fidem tamquam fundamentum et exordium; haec fides per philosophiam, quae sicut revelatio et ipsa est donum τοῦ Λόγου, elevatur ad cognitionem profundiorē seu gnosis. Relationem inter revelationem et philosophiam graecam concipit sicut Iustinus (cfr. pag. 89). Ut autem haec gnosis philosophica acquiri possit, docet necessariam esse praeparationem moralem per poenitentiam et virtutum exercitium, quae ducunt ad caritatem perfectam operibus manifestatam. Sola haec cum perfecta caritate coniuncta Gnosis ducit hominem ad perfectam quietem et beatitudinem in Deo. Licet ita doctrina christiana sit fundamentum, cui Clemens nititur, tamen exemplar perfectionis christianae exhibet modo omnino stoico. Sicut apud Stoicos, ita etiam apud Clementem apathia praecipuum occupat locum: per apathiam homo similis fit Deo immobili.

Origenes, Clementis discipulus (c. 185-254), qui iam anno aetatis 18. factus est rector scholae catecheticae Alexandriae, primus doctrinam christianam non solum argumentis philosophicis probare, sed et in unitatem systematice dispositam redigere studuit. Propter falsas quasdam doctrinas a munere suo depositus profectus est in Palaestinam ibique novam aperuit scholam, ex qua multi viri celebres prodierunt. In persecutione Decii in carcerem coniectus, sed liberatus, mox morbo in carcere contracto correptus occubuit. Propter incredibilem assiduitatem laborandi et propter invincibilem fortitudinem et dexteritatem in disputando impositum est ei cognomen « adamantini ». Opera eius nobis conservata sunt: *Contra Celsum*: opus systematicum περὶ ἀρχῶν, *De principiis*, quatuor libris, cuius tantum imperfecta versio latina superest. — Origenes convenit cum Clemente quoad doctrinas principales, ut supra vidimus. Sed apud ipsum occurrunt diversi errores, qui spectant doctrinam de mundo et de anima. Etenim putat aeternam Dei omnipotentiam requirere etiam mundum ab aeterno existentem, licet creatum; mundus qui nunc est, factus est in tempore, sed ante hunc erant infiniti alii mundi. Praeterea putat omnia entia spiritualia natura sua esse aequalia; gradus perfectionis inter diversos spiritus: angelos, sidera, ani-

mas hominum, daemones, provenire ex libera ipsorum voluntate. Ita mundus materialis ortus est rebellione contra Deum; corpus subtile, quod omnis anima possidet, mutatum est per peccatum in corpus materiale. Hinc unio cum corpore materiali est tantum in poenam; animae iam ante hanc unionem existebant. Haec autem poena, sive sit in terra, sive in altera vita, est mere sanativa; in fine succedet universalis restitutio omnium, etiam daemonum, seu apokatastasis. Haec Origenis doctrina ab Ecclesia a. 540 damnata est (cfr. Denzinger 203 ss.). Non obstante autem condemnatione multi hisce doctrinis firmiter adhaerebant, et per multa saecula sic dictae lites Origenisticae in Oriente durabant. Sed ex altera parte non deerant qui has falsas doctrinas fortiter impugnarunt; inter hos eminet episcopus et martyr *Methodius*, mortuus in persecutione Diocletiana circa a. 311, qui contra Origenem « De resurrectione » et « De rebus creatis » scripserat.

In Occidente primus, qui doctrinam christianam non solum defendit, sed etiam systematice exhibet, est *Firmianus Lactantius* (c. 250-330), magister rhetoricae, dein in aula Constantini instructor iuvenum principum, propter sermonis elegantiam « christianus Cicero » appellatus. Eius opus praecipuum, scriptum post ortam persecutionem Diocletiani, inscribitur « *Divinae institutiones* ».

Praeter opus systematicum *Institutiones divinae* scripsit *Lactantius* breve huius operis epitome: *Epitome divinarum institutionum ad Pentadium fratrem*, *De opificio Dei ad Demetrium*, *De ira Dei*, carmen *De Phoenice*, quod symbolice immortalitatem celebrat, et alia. *Institutiones* intendunt diserte doctrinam christianam exponere eiusque veritatem probare. Primo ostendit providentiam divinam patefieri, « ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, constantia, utilitate, pulchritudine, temperatione », deinde ex perfectione Dei tanquam mentis aeternae concludit ad eius unitatem, provocat cum Minutio Felice, quem hac in re sequitur, ad testimonia veterum philosophorum, impugnat falsam religionem et philosophiam, tandem exponit ipsam doctrinam christianam. Item probat immortalitatem animae, quae non generatione, sed creatione divina oritur. Licet Lactantius frequenter provocet ad philosophos graecos, tamen eos minus aequè iudicat quam Minutius Felix; imo totus liber tertius *Institutionum* intendit « philosophiam quoque ostendere quam inanis et falsa sit, ut omni errore sublato veritas patefacta clarescat » (III, 2).

Postquam Constantinus imperator christianam religionem publicam declaravit, cessarunt impugnationes et persecutiones christianorum, hinc etiam illa necessitas defendendae religionis christianae. Sic exit periodus scriptorum apologeticorum.

Pantaenus, rector scholae catecheticae Alexandrinae, fuit antea Stoicus. Testimonia antiquitatis de ipso vide apud *Migne*, P. G. 5, 1327-1332.

Clemens Alexandrinus. Ex eius scriptis habemus opus compositum a. 195-211 tribus partibus constans: *Λόγος προτρεπτικός πρὸς Ἑλληνας*, ubi religio ethnica ex contradictionibus et narrationibus inhonestis in mythologia et mysteriis contentis refutatur; *Παιδαγωγός*, ubi principia moralitatis christianae exponuntur, et *Στρωματεῖς* septem libris, ubi Clemens essentiam fidei christianae eiusque oppositionem ad Iudaismum, ad philosophos graecos et ad haereticos christianos exponit et a pura fide ad cognitionem scientificam, ad veram gnosis, progredi conatur. Licet res potius aphoristico modo tractetur, tamen occurrit hic disertum tentamen philosophicae expositionis fidei christianae; hunc in finem defendit etiam philosophiam graecam, cuius methodis in suo opere utitur.

Origenes praefuit scholae catecheticae 203-231; anno 232 munere depositus et e statu sacerdotali exclusus contulit se Caesaream in Palaestina, ubi celebrem scholam condidit; postea commoratus est Tyri, ubi 254 vel 255 mortuus est. Praeter 4 libros *Περὶ ἀρχῶν*, quorum translatio latina a *Rufino* facta doctrinas heterodoxas temperat; octo libros *Κατὰ Κέλσου*, ubi fides christiana contra impugnationes Platonici Celsi in eius opere *Ἀληθὴς λόγος* defenditur, scripsit etiam *Στρωματεῖς*, in quibus Clementis exemplum sequendo conformitatem doctrinae christianae cum philosophia ostendit, et *Περὶ ἀναστάσεως*; haec duo tamen ultima opera perierunt. Alia opera theologica et exegetica huc non spectant, Origenes minus quam Clemens aestimat philosophiam graecam; nihilominus videt in sapientia ethnicorum praeparationem ad doctrinam christianam, quae illius est complementum et perfectio.

BIBLIOGRAPHIA. Clemens Alexandrinus, editiones: prima a *P. Victorino* Florentiae 1550; a *Reinh. Klotz* in *Bibl. sacra patrum eccl. Graec.* p. III, Lipsiae 1831-1834; *Migne*, P. G. t. 8 et 9. Recentissima editio ab *O. Stählin*, *Die griechischen christl. Schriftsteller der drei ersten Jahrh.* I-III, Lipsiae 1905-1909. — Origenes, editiones: opera Origenis completa a *Charles et Ch. Vincent Delarue* Par. 1733-1759; a *C. H. E. Lommatszsch*, 25 voll., Berol. 1831-1847; *Migne*, P. G. t. 11-17. Recentissima editio ab Acad. scient. Berol. Lipsiae 1899 sqq. — Lactantius, editiones: Institutiones ed. Sublaci 1465 et Romae 1470; opera omnia ab *F. Eduardo a S. Xaverio* 11 voll., Romae 1754-1759; in *Gersdorff* *Bibl.* vol. X, XI, Lipsiae 1842-44; *Migne*, P. L. vol. VI. VII Par. 1844; tandem in *Corp. script. eccl. lat.* a *S. Brandt* et *G. Laubmann*, 2 voll. Viennae 1890-97.

De schola catechetica alexandrina cfr. *C. F. W. Hasselback*, *De schola*, quae Alexandriae floruit, catechetica, Stettin 1826; *Matter*, *Histoire de l'école d'Alexandrie*, Paris 1845; *E. Vacherot*, *Hist. critique de l'école d'Alexandrie*, 3 voll. Paris 1846-51; *Ch. Kingsley*, *Alexandrie, and her schools*, Cambridge 1854; *A. de la Barre*, *Ecole chrétienne d'Alexandrie*, in *Dictionnaire de théol. catholique* I, 805-824; *O. Bardenhewer*, *Patrologie*, ed. 3. (1910) 111-142. — De philosophia Clementis Alex.: *P. Hofstede de Groot*, *Disputatio de Clemente Alex., philosopho christiano*, Groningae 1826; *C. Merk*, *Clemens Alex. in s. Abhängigkeit von der griech. Philosophie*, Lpzg 1879; *W. Scherer*, *Klemens v. Alex. u. seine Erkenntnisprinzipien*, München 1907. — De philosophia Origenis: *Fischer*, *Commentatio de Origenis theologia et cosmologia*, Halae 1846; *J. Denis*, *De la philosophie d'Origène*, Mémoire couronné par l'Institut, Paris 1884; *Davies*, *Origen's theory of knowledge*, *The American Journal of theol.* II (1898) 276 sqq. — De Lactantio: *J. J. Rau*, *Diatribae hist. philos. de philosophia Lactantii*, Jenae 1733; *H. J. Alt*, *De dualismo Lactan-*

tiano, Vratislaviae 1839; *F. Marbach*, Die Psychologie des Firmianus Lactantius, Halle 1889; *R. Pichon*, Lactance. Etude sur les mouvements philosophiques et religieux sous le règne de Constantin, Paris 1903.

CAPUT II.

Tempus magnorum Patrum Ecclesiae; periodus culminis.

Character generalis. Initio saeculi IV. conditio Ecclesiae in imperio Romano funditus est mutata: edictum Mediolanense Constantini Magni ex anno 313 dedit Ecclesiae plenam libertatem et publicam auctoritatem. Cessantibus persecutionibus et impugnationibus Ecclesia potuit doctrinam suam quiete fovere et evolvere. Concilium Nicaenum a. 325 definitis principalibus religionis christianae dogmatibus posuit solidum fundamentum evolutionis ulterioris non solum vitae practicae religiosae, sed et inquisitionis scientificae, tum theologiae tum philosophicae. Hanc doctrinae evolutionem multum promoverunt pugnae Patrum cum inimicis internis in diversis haeresibus exortis. Quae haereses partim spectabant doctrinam de Trinitate, partim de natura Christi, partim de homine eiusque relatione ad Dei gratiam. In diversis urbibus, maxime Antiochiae, Alexandriae et in Capadocia colebatur intensum studium theologicum, postea et in Italia et in Africa. Licet finis horum studiorum fuerit theologicus, tamen explicatio et defensio speculativa dogmatum multum contulit etiam ad profectum philosophiae christianae.

ARTICULUS I.

Pugna contra errores trinitarios et christologicos.

Errores circa doctrinam de Trinitate sparsit Arianismus. *Arius* († 336), presbyter Alexandriae, in dialectica multum versatus sed vanae gloriae cupidus, nixus doctrinae Philonis de Logo et ipse docuit, Deum increatum et ingenitum (ἀγέννητος) unum tantum esse posse; hinc Filium Dei utpote genitum non esse Deum, sed creaturam. Duplicem Logon esse distinguendum, alterum in Deo non personalem, alterum personalem extra Deum, sed hunc esse creaturam et solum propterea Logon vocari, quia participat increatam et impersonalem sapientiam divinam. Hic Logos, ut creatura praeditus libertate, potuit

ipsam ad bonum vel ad malum adhibere, sed quia Deus bonum huius libertatis usum praeviderat, dedit ei in ipso actu creationis illam claritatem, propter quam Deus vocari potest et debet. Quia autem hic Logos non est Deus sensu proprio, neque Patrem neque propriam naturam perfecte cognoscit. Mundus materialis, qui non potuit immediate procedere a Deo, quia est impurus et malus, creatus est a Deo per Logon.

Alia haeresis Apollinarismi, cuius auctor erat episcopus Laodiceae *Apollinaris* iunior (c. 375), distinxit in homine inter corpus, animam et spiritum (νοῦς); hinc docuit Logon in Christo homine assumpsisse tantum corpus et animam (inferiorem), non vero spiritum; loco huius spiritus (νοῦς) Logon ipsum successisse. Tandem aliae duae haereses Nestorianismi et Monophysitismi erraverunt circa distinctionem inter naturam et personam in Christo. *Nestorius* († 440) docuit in Christo esse duas naturas et duas personas, Logon divinum habitasse tantum in homine Christo; e contra monophysitismi auctor *Eutyches* (n. 378) non solum unam personam, sed unam tantum naturam Christo tribuit.

Contra errores trinitarios exsurgunt imprimis in Oriente *Athanasius*, *Gregorius Nyssenus* huiusque frater *Basilius Magnus*, *Gregorius Nazianzenus*, in Occidente *Hilarius Pictaviensis* et *Ambrosius*. Errores autem christologicos Nestorii impugnavit *Cyrillus Alexandrinus*. Eius opus Πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ, cuius primi 10 libri nobis integri conservati sunt, propterea etiam est magni momenti, quia continet multa fragmenta operis imperatoris Iuliani contra christianos Κατὰ Γαλιλαίων. Sed non omnes hi Patres habent aequale momentum pro historia philosophiae. *Athanasius Magnus* (c. 295-373) episcopus alexandrinus, licet quinquies e cathedra sua episcopali expulsus, licet armis et calumniis vehementer impugnatus, religionem christianam strenue defendere et explicare non destitit, praesertim dogma de divinitate Christi eiusque aequalitate cum Patre. Philosophice magni momenti pro hoc tempore est eius doctrina de origine polytheismi et mali ex peccato, doctrina de possibilitate cognoscendi Deum ex creaturis, ex ordine et pulchritudine mundi, tandem doctrina de immaterialitate animae.

E scriptis Athanasii in historia philosophiae citari merentur: *Λόγος κατὰ Ἑλλήνων*, *Oratio contra Gentes*, ubi doctrinam christianam contra ethnicos defendit; *Λόγος περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ λόγου*, *Oratio de incarnatione Verbi*, ubi suam psychologiam exponit, et opus principale dogmaticum *Orationes tres contra Arianos*. Pugna Athanasii contra Arianos non solum ad id contulit, ut doctrina catholica de consubstantialitate (ὁμοουσία) et coaeternitate Filii cum Patre stabiliretur, sed haec pugna ansam quoque dedit, ut in doctrinam de uni-

tate et trinitate Dei conceptus οὐσία, ὑπόστασις (πρόσωπον, ὑποκείμενον) introducebantur et exacte circumscriberentur. Praeterea Athanasius assumit ideam de deificatione (Or. de incarn. Verbi 54: αὐτὸς ἐνην-θρόωπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν), quae iam apud Clementem, Hippolytum, Origenem occurrit, postea ab utroque Cappadoce et Pseudo-Dionysio magis evolvitur et centrum mysticae christianae constituit.

Basilius Magnus (c. 330-379), archiepiscopus Caesarensis, docet contra Eunomium, nos Deum non immediate, sed mediate et analogice e creaturis cognoscere et diversas perfectiones divinas, puta quod est creator, indivisibilis, immutabilis, ingenitus, non esse meras univocationes, sed perfectiones virtualiter distinctas. Basilius, natus Caesareae in Cappadocia, erat vir non ita scientiae, quam potius vitae practicae christianae promovendae deditus. In pugnis trinitariis sui temporis veritatem christianam acriter defendit tribus libris *Adversus Eunomium*, 'Ανατρεπτικός τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου et in opere *De Spiritu Sancto*. Eius doctrinae philosophicae continentur praesertim in *Homiliis novem in Hexaemeron*; erat enim tunc mos, qui usque ad medium aevum invaluit, in homiliis et commentariis ad hexaemeron Geneseos opiniones cosmologicas et anthropologicas exponendi. Ita Homiliae Basilii M. sunt pretiosum documentum scientiae et philosophiae naturalis, prouti tempore patristico vigeat. Basilius non solum fere omnia, quae Aristoteles de animalibus habet, sed multa etiam ex aliis fontibus assumpsit, imo ex propria experientia multa adiecit. Praeterea haud parvi momenti est, quid de cultura hellenistico-graeca et de paedagogia docuerit in *Δόγος πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, *Ad adolescentes, quomodo possint e gentilium libris fructum capere*. Basilius defendit et commendat studium auctorum graecorum, attamen postulat, ut ea eligantur, quae ad supremum educationis finem, qui est moralis, iuvare possunt.

Gregorius Nyssenus (ca. 335-394), iunior frater Basilii Magni, primo magister eloquentiae et postea episcopus Nyssae in Cappadocia, est propter ingenium vere philosophicum et amplissimam eruditionem inter omnes Patres post Origenem usque ad Augustinum facile princeps, qui non solum methodum logicam et systematicam in exponenda et probanda doctrina fidei, sed etiam theologia mysticam intense coluit et promovit. Ipse cum utroque Alexandrino, Clemente et Origene, re ipsa et scriptis docet catholicum non simplici acceptione fidei contentum esse, sed a fide ad scientiam, ad veram γνῶσιν procedere debere. Sic praeformavit iam methodum scholasticam apud Patres. Fides quidem et scientia essentialiter inter se differunt tum origine tum

obiecto; attamen scientia, i. e. ethica, logica, philosophia naturalis, geometria et astronomia requiritur, ut divinum arcanum divitiis rationis exornetur. Scientia praebet illas veritates, quae a fide praerquiruntur, ut de existentia Dei; scientia docet methodos, quibus depositum fidei in unitatem methodicam et systematicam redigi potest; scientia conatur dogmata fidei explicare et probare, licet hoc frequenter solum magna cum cautela et per modum hypothesis fieri possit. Post Origenis *Περὶ ἀρχῶν* nemo adeo theologiam systematice tractavit, nemo tantopere argumenta rationis pro doctrina fidei explicanda adhibuit sicut Gregorius in suo *Λόγος κατηχητικός*. Ita probat existentiam et unitatem Dei, distinctionem hypostasium divinarum, creationem mundi, explicat naturam et existentiam mali, spiritualitatem animae, imo et quaestiones theologicas, ut incarnationem, redemptionem, eschatologiam et plura alia.

Ex eius operibus philosophiam spectant praesertim citatus iam *Λόγος κατηχητικός ὁ μέγας*, ubi ostendit, quomodo Iudaei et ethnici de rationabilitate et veritate doctrinae christianae convinci possint; *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, ubi ad exemplar Phaedonis dialogum exhibet cum sua sorore Maerina post mortem fratris Basilii, *Λόγοι ἀντιῤῥητικοὶ κατὰ Ἐυνομίου*; *Κατὰ Εἰμαρμένης*, ubi doctrinam ethnicam de fato impugnatur; *Ἀπολογητικός περὶ τῆς Ἐξαήμερου*; *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*; opus mysticum: *Vita Moysis* et alia. Quantopere methodum rationalem adhibeat, apparet ex eo, quod, praesertim in *Λόγος κατηχητικός* et in *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, fere unice argumenta rationis affert ad eum modum, quem saec. 12. Anselmus Cantuarensis secutus est, imo quod iam dubium methodicum adhibet et ad quaestiones fidei applicat. In aliquibus tamen quaestionibus minus recte docet. Ita cum Origene admittit universalem apokatastasim; praeterea quia putat causam tantum sibi simile efficere posse, non valet bene explicare, quomodo Deus ut ens immateriale mundum materiale creare possit, hinc docet materiam nihil aliud esse nisi summam qualitatum intelligibilem. Vera hominis natura consistit ipsi in ratione; corpus, sexus, potentiae sensitivae sunt tantum «superadditum», sequela peccati originalis. Nihilominus non consentit Neoplatonicis, qui docent corpus esse intrinsecus malum, sed videt in ipso medium ad perfectionem moralem acquirendam eo, quod homo ope gratiae et redemptionis renuntiat desideriis carnis et virtutem exercet.

Sed Gregorius etiam *mysticam*, quam antea iam Clemens Alexandrinus et Origenes coluerant, tamquam primus inter christianos systematice evolvere conatur. Eundem finem post ipsum Macarius Aegyptius, deinde Pseudo-Dionysius et Augustinus prosequabantur. Fontes huius mysticae christianae in genere et in specie apud Gregorium

sunt libri Veteris et Novi Testamenti, praesertim Genesis, Psalmi, Canticum, libri Sapientiae, scripta S. Pauli et Ioannis apostolorum, quibus accedit mystica heterodoxa philonica et neoplatonica. Doctrina Gregorii versatur circa imaginem et similitudinem animae cum Deo; circa speculum animae, in quo exemplar, i. e. deitas videtur. Cum Philone describit Gregorius singulos gradus mystici ascensus ad Deum usque ad eius immediatam intuitionem per exstasim, ubi visio in eo consistit quod mens non videt (ἐν τούτῳ τὸ ἰδεῖν ἐν τῷ μὴ ἰδεῖν).

Hilarius (320-366) episcopus Pietaviensis, strenue pugnavit contra Arianismum in Occidente; ab imperatore Constantio, qui ipse erat Arianus, in exilium missus scripsit ibi celebre opus suum *De fide* sive *De fide adversus Arianos* 12 libris, communiter *De Trinitate* vocatum, quod praestantissimum ex toto tempore pugnae cum Arianismo habetur. Doctrinas philosophicas opus hoc vix continet, sed adversariorum dialecticas ambages et astutias diligentissime detegit. Notanda tamen est mira eius sententia, omne creatum debere esse corporale, hinc et animam humanam esse corpoream, animam infantis procedere «ex virtute» animae parentum.

Alii Patres huius temporis, ut *Gregorius Nazianzenus* (ca. 329-389/390) in Oriente, *Ambrosius* (ca. 340-397) et *Hieronymus* (340-420) in Occidente, quaestiones philosophicas non tractarunt. Interpretatio allegorica Philonis apud plures Patres recurrit, ita apud Gregorium Nyssenum et Ambrosium, imo etiam apud Augustinum. Apud Ambrosium primo occurrit tentamen systematicae expositionis ethicae christianae in libro «De officiis ministrorum».

Inter scriptores graecos saeculi IV, nominandus est etiam *Eusebius Caesarensis* (c. 265-339/340), episcopus Caesareae in Palaestina, unus e doctissimis viris et fertilissimis scriptoribus huius saeculi. Immortalem famam ei conciliavit eius *Historia ecclesiastica* Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, quae usque ad a. 313 historiam exhibet. Praeterea composuit opera exegetica, dogmatica et praesertim apologetica. Hic magni momenti sunt eius *Praeparatio evangelica* Ἐβαγγελικὴ προπαρασκευὴ 15 libris, *Demonstratio evangelica* Ἐβαγγελικὴ ἀπόδειξις 20 libris contra Iudaeos, cuius tamen solum priores decem exstant. Ante haec duo opera scripsit *Introductionem elementarem universalem* Καθόλου στοιχειώδης εἰσαγωγή 10 libris, quorum solum ll. 6-9 habemus. Tandem resumpsit utramque apologiam in opere de *Theophania* Περὶ τῆς θεοφανίας 5 libris. Praeparatio evangelica eminet non tam nova methodo apologetica, quam potius eo, quod incredibilem eruditionem manifestat, quae hodie adhuc pro cognoscenda cultura antiqua summi est pretii et quam maxime probat christianos priorum saeculorum non fuisse incultos et barbaros, prouti adversarii obicere solebant. De philosophia graeca Eusebius generatim sinistre iudicat, tamen Platonem ut summum philosophum graecum plurimi habet. Iam Eusebius interpretatur ideas Platonis ut cogitationes in mente divina, ut divinum Logon, ad cuius exemplar omnes res in mundo tamquam eius imagines a Deo factae sunt.

BIBLIOGRAPHIA. Athanasius, editiones: prima editio omnium operum Athanasii Heidelbergae ex officina Commodiana 1600-01, 2 voll. Editio Maurinorum 3 voll., Parisiis 1698; editio aucta Maurinorum a *Giustiniani* 4 voll., Patavii 1777, quae etiam habetur apud *Migne*, P. G. t. 25-28. — Eusebius, editiones: Omnia opera apud *Migne*, P. G. t. 19-24, Parisiis 1857; nova editio in: *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Lipsiae 1902 sqq. — Basilius, editiones: Completa editio a Maurinis *J. Garnier* et *Pr. Maran*, 3 voll., Parisiis 1721-30; tertia editio huius habetur apud *Migne*, P. G. t. 29-32, Parisiis 1857. — De *Gregorio Nazianzeno* (c. 329-389/390), amico Basilli M. et episcopo Sasimae, deinde Constantinopoli, hoc loco dixisse sufficiat, eius philosophiam, quatenus in orationibus, carminibus et epistolis apparet, sequi platonismum, in quaestionibus moralibus etiam ethicam scholae cynicae. — Editio completa Maurinorum, Parisiis 1778 et 1840, habetur aucta apud *Migne*, P. G. t. 35-38, Par. 1857-58. — Gregorius Nyssenus, editiones: Prima editio completa graeco-latina a *Fronto Ducaeo*, 2 voll., Par 1615; Maxime completa editio apud *Migne*, P. G. t. 44-46, Par. 1858. — Hilarius Pictaviensis, editiones: Opera ed. primo a *D. Erasmo*, Basileae 1523; *Migne*, P. L. t. 9-10, Par. 1844-45. — Ambrosii opera edita a Maurinis Par. 1686-1690; *Migne*, P. L. t. 14-17, Par. 1845. — Hieronymi opera apud *Migne*, P. L. t. 22-30.

J. A. Möhler, Athanasius, Mainz 1827, ed. 2. 1844; *Heinrich Voigt*, Die Lehre des Athanasius von Alexandrien, Bremen 1861; *L. Atzberger*, Die Logoslehre des hl. Athanasius, München 1880; *H. R. Reynolds*, Athanasius, his life and work, Lond. 1889; *F. Cavallera*, St. Athanase, Paris 1908. — *E. G. Moeller*, Gregorii Nysseni doctrinam de hominis natura et illustravit et cum Origeniana comparavit, Halis 1854; *J. N. Stigler*, Die Psychologie des hl. Gregor von Nyssa, Regensburg 1857; *F. Hilt*, Des hl. Gregor v. Nyssa Lehre vom Menschen systematisch dargestellt, Köln 1890. — *A. Jahn*, Basilius plotinizans, Bonn 1838; *Th. L. Shear*, The influence of Plato on S. Basil., J. D. Baltimore 1906; *P. Allard*, St. Basile, Paris 1899, ed. 4. 1903. — *R. Gottwald*, De Gregorio Naz. Platónico, Vratislaviae 1906; cfr. ad id *J. Dräseke*, Wochenschrift f. kl. Philol. 29 (1908) 21, 576-579; *Cl. Bacumker*, Witelo, Münster 1908, 371 sqq. — *R. P. Largent*, St. Hilaire, Paris 1902; *G. Girard*, St. Hilaire, Angers 1905; *A. Beck*, Die Lehre d. hl. Hilarius v. P. u. Tertullians über d. Entstehung der Seelen, Philos. Jahrb. XIII (1900) 37-44. — *Bittner*, De Ciceronianis et Ambrosianis officiorum libris, Braunsberg 1849; *F. Hasler*, Ueber das Verhältnis der heidnischen u. christlichen Ethik auf Grund einer Vergleichung des ciceronianischen Buches de officiis mit dem gleichnamigen des hl. Ambrosius, 1866; *P. Cannata*, De S. Ambrosii libris, qui inseribuntur De officiis ministrorum quaestiones, Modica 1909.

ARTICULUS II.

Pugna contra errores anthropologicos; S. Augustinus.

Alius error periculosus pro doctrina christiana spargebatur a *Pelagio* inde ab a. 405, quo Romam venit, quem haeresis Pelagianismi et Semipelagianismi secuta est. Pelagius profitebatur quendam naturalismum: omnia in homine esse bona, hinc non esse admittendum

peccatum originale, nec necessitatem gratiae et redemptionis. Contra ipsum pugnavit praesertim S. Augustinus, praecipuus doctor gratiae et praeclarissimus inter omnes Patres philosophus.

Aurelius Augustinus (354-430) natus Tagaste in Mauritania (Numidia) a patre ethnico et matre christiana S. Monica, humanis literis excultus est Carthagine, ubi propriae indolis ardore, amicorum malis exemplis morumque corruptione tunc Carthagine regnante illectus primo minus rectam viam iniiit, sed mox desiderio verae scientiae puriorisque vitae impulsus sectae Manichaeorum adhaesit. Finitis studiis primo Carthagine, dein Romae et Mediolani docuit eloquentiam; studiis mathematicis et astronomicis profundius instructus cognovit doctrinam manichaeam plenam esse contradictionibus; hinc ad academicum scepticismum se convertit; tandem studium Neoplatonicorum, praeparatis autem sermones S. Ambrosii eum ad veritatem reduxerunt. Anno 387 baptizatus cathedrae eloquentiae renunciavit totoque ingenio suo veritati christianae defendendae et elucidandae incubuit. In urbe Hippone sacerdotio initiatus, defuncto episcopo huius urbis a. 395 omnium consensu eius successor electus est. Ut episcopus incredibili ardore, assiduitate et ingenio Manichaeos, Donatistas, Pelagianos profligavit totisque viribus usque ad senectam aetatem puritati doctrinae christianae conservandae, morumque integritati restituendae se dedit.

Opera eius omnia complectuntur apud Migne 16 volumina (P. L. 32-47, Parisiis 1845-1849). Ad philosophiam imprimis spectant opera quae iunior ante conversionem vel primis annis post ipsam composuerat: *Contra Academicos*; *De vita beata*; *De ordine*; *Soliloquia*; *De immortalitate animae*; *De magistro*; *De quantitate animae*; *De libero arbitrio*; *De moribus ecclesiae catholicae*; *De moribus Manichaeorum*; *De vera religione*. Deinde opera, quae ut presbyter et episcopus composuit: *De doctrina christiana*; *Enchiridion de fide, spe et caritate*; *De utilitate credendi*; *De genesi ad litteram*; *De duobus animabus contra Manichaeos*; *Contra Fortunatum Manichaeum*; *Contra Faustum Manichaeum*; *Contra Adimantum Manichaei discipulum*; *De spiritu et littera*; *De anima et eius origine*; *De natura boni*; tandem conscriptae in senectute *Retractationes*, in quibus diversas sententias in prioribus operibus expositas retractat et corrigit. Primo loco autem citanda veniunt duo opera: *De civitate Dei*, ubi prima vice magnum systema christianae philosophiae historiae exhibetur, et *De Trinitate*, tractatus philosophico-theologicus de Deo eiusque vita trinitaria. Etiam plurimum usque ad nostra tempora lectae et divulgatae *Confessiones* haud paucas subtilesque inquisitiones philosophicas continent.

Augustinus est vir plane singularis ingenii, qui iungit sublimissimam speculationem cum profundo mysticismo summaeque activitatis fortitudine et circumspectione. Lingua eius ditissima, sed saepe parum

exacta, interpretibus frequenter difficultates parit. Fere omnes quaestiones scientiae humanae et vitae practicae, omnia problemata philosophica et theologica, multa omnino nova novoque modo in eius operibus tractantur. Sed deest systematica philosophiae expositio; omnia dispersa in eius operibus, allocutionibus, epistolis inveniuntur. Profunditas et vastitas doctrinae, modus frequens diversas quaestiones sub aspectu psychologico considerandi, harmonica coniunctio inquisitionis abstractae cum mystica quadam intuitione causa sunt, cur opera eius ingentem influxum in inquisitiones philosophicas usque ad nostra tempora exercuerunt et exercent, et quidem non solum apud catholicos, sed etiam apud eos, qui philosophiam modernam sequuntur. Augustinus novit optime totam philosophiam graecam et multa ex illa hausit, nunquam tamen modo mere eclecticico; sed antiquorum doctrinae assumuntur, ut ipsum ad proprias inquisitiones excitent. Et licet cogitata philosophica in operibus eius sint dispersa, tamen ubique dominatur una idea systematica, quam usque ad finem vitae indefesso studio et labore ulterius evolvit, mutavit, correxit, perfecit. Quare longe eminet prae omnibus Patribus. Philosophiam numquam siccò, mere intellectuàli modo colit, sed semper iungit speculationem cum vita morali, cum perfectione christiana, cum amore Dei supernaturali et mystico. Etiam abstractissimae quaestiones praebent ei occasionem ascendendi ad amorem Dei, contemptum sui et exercitium diversarum virtutum. Etenim nucleus et cardo totius philosophiae ipsi est Deus, ad quem omnia vergunt, Deus non solum prout a ratione naturali cognoscitur, sed prout a revelatione christiana docetur, per vitam honestam quaeritur, per amorem perfectum possidetur.

Doctrina S. Augustini. 1. *De cognitione.* Contra Academicos probat Augustinus possibilitatem cognitionis, contra sophistas et scepticos et quosdam christianos spernentes omnem scientiam demonstrat necessitatem cognitionis, quam probat modo teleologico: solus sapiens est beatus (cfr. stoicismum), iamvero ad sapientiam requiritur scientia, ad scientiam vero cognitio. Praeterea probat tum possibilitatem tum necessitatem cognitionis veri ex principio contradictionis, id est in disiunctione contradictoria necessario unum membrum esse verum, et maxime ex eo, quod etiamsi de omnibus dubitarem, nos tamen de ipsis factis immediatis conscientiae omnino dubitare non possumus. Ita iam Augustinus ponit fundamenta novae theoriae et criticae cognitionis, quae multis saeculis post a Cartesio iterum assumitur et deinde in communem usum transit. Sic v. g. loquitur de immediata perceptione: « Noli plus assentiri quam ut ita tibi apparere persuadeas, et nulla deceptio est » (C. Acad. III, 11, n. 26). Et ce-

leberrimus locus de Trinitate X, 10, n. 14: «Utrum aeris sit vis vivendi an ignis dubitaverunt homines; vivere se tamen et meminisse et intelligere et velle et cogitare et scire et iudicare quis dubitat? Quandoquidem si dubitat, vivit; si dubitat, unde dubitet meminit; si dubitat, dubitare se intelligit; si dubitat, certus esse vult; si dubitat, cogitat; si dubitat, scit se nescire; si dubitat, iudicat non se temere consentire oportere». Discrimen tamen inter Augustinum et Cartesium situm est in eo, quod Augustinus de possibilitate verae cognitionis non dubitat, sed hic tantum primam veritatem inconcussam detegit; Cartesius autem dubitat de possibilitate verae certaeque cognitionis et hic invenit illud, de quo iam dubitare non potest, ut exinde generale criterium veritatis construat.

Deinde tractando cognitionem mundi sensibilis Augustinus ascendit ad cognitionem veritatum logicarum et mathematicarum, ostendit possibilitatem reflexionis supra seipsum, et quomodo mens in omni cognitione veritatis semper illam unam, immutabilem, aeternam veritatem quaerit. Ultimum fundamentum autem huius veritatis invenit in Deo. Modo platonico probat ex necessitate alicuius normae veritatis, ex necessitate criterii veritatis, ex consensu omnium hominum in verum cognitum, intellectum nostrum miro aliquo et inexplicabili modo coniunctum esse cum immutabili veritate divina, sole omnis intellectus, luce immutabili, cuius omnis alia lux cognitionis aliquo modo particeps est. In Deo sunt ideae omnium rerum, quas et nos cognoscendo veritatem aliquo modo attingimus. Modum huius participationis tamen non declaravit exactius; hinc variae interpretationes sunt ortae. Certo tamen interpretatio pantheistica vel ontologistica ut falsa est reicienda, quia cum aliis doctrinis Augustini claris et certis nullatenus cohaeret.

2. Platonismus, quem Augustinus in theoria cognitionis sequitur, est nota praecipua totius eius philosophiae. Plato ipsi est primus inter omnes philosophos ante Christum (De civ. Dei 8, 4 sqq.); Aristoteles, quem Augustinus antiquis Platoniceis adnumerat, qui tamen propriam «sectam» seu «haeresim» condidit, est vir excellentis ingenii et eloquio Platoni quidem impar, sed multos facile superans (ib. 8, 12). Platoniceis id praesertim laudi tribuit, quod maxime ad veram philosophiam, quae in doctrina christiana habetur, accesserunt (ib. 8, 5). Inter posteriores Platoniceos recenset praesertim Plotinum, Iamblichum, Porphyrium, Apuleium (ib. 8, 12). Platonismus apparet praesertim in Augustini *doctrina de Deo*, et quidem sub duplici respectu: tum in probanda existentia Dei, tum in explicanda eius essentia et relatione ad mundum, praesertim ad hominem eiusque cognitionem. In probanda enim existentia Dei utitur omnibus quidem argumentis philosophiae graecae et patristicae (cfr. Conf. 10, 6-27, 8-

38), ut ex mundo externo visibili, eius mutabilitate, finalitate; ex experientia interna, ex volubilitate animi humani, ex testimonio conscientiae, ex desiderio beatitudinis; sed praedilectum eius argumentum est ex primis et immutabilibus veritatibus menti humanae insitis, i. e. ex illis principiis absolute necessariis et universalibus in dialectica, mathesi, ethica, aesthetica, quae omni intellectui humano cum inevitabili auctoritate imperant nec ullo modo ex experientia, a posteriori hausta esse possunt. Hanc argumenti formam frequentissime repetit et variat. Iluc spectat etiam argumentum ex conceptu veri et boni, quem in nobis invenimus, pro existentia veri et boni absoluti. Multum etiam tractat de cognitione essentiae divinae et docet, nos non posse applicare praedicata ex creaturis desumpta modo proprio et univoco ad Deum, cum Deus sit supra omnes categorias. Subtiliter et profunde inquit in essentiam et naturam Trinitatis, quam variis analogiis explicare conatur. Tandem exhibet Deum ut summam essentiam et summum ens immutabile, cui nihil quod est opponitur. Unica enim oppositio est non ens seu malum.

Quod in specie doctrinam S. Augustini de natura et essentia divina attinet, summi momenti est eius *metaphysica lucis*, quae non solum magnam auctoritatem habuit in philosophia scholastica, sed ipsa quam maxime manifestat, quantopere Augustinus philosophiam Platoniam sequitur.

Metaphysica lucis iam in antiquis mythis religiosis et in Vetere Testamento amplum occupat locum, cum hoc tamen discrimine, quod mythologia naturalistica lumen dicit ipsum supremum ens, ipsam deitatem, Vetus et Novum Testamentum autem in luce symbolum tantum, licet aptissimum Dei vident. Etiam philosophia, quae non solum in suis initiis cum religione arctissime cohaeret, eandem ideam assumit, sive identificando Deum cum luce vel igne, sive adhibendo lumen tamquam imaginem pro divinitate nobis propius non cognoscibili, sive cogitando lumen ut aliquid genericum, quod tum lumen materiale ut inferius, tum lumen divinum et intelligibile ut altius et nobilius quid sub se comprehendit. Singulae formae non semper exacte inter se distinguere possunt, attamen patet primam et alteram facile in pantheismum abire posse, primam et tertiam formam intelligere lumen de divinitate sensu proprio, imo primam etiam sensu materialistico. Et quidem haec theoria luminis est tum *metaphysica* seu ontologica tum gnoseologica vel *psychologica*.

a) Metaphysicam interpretationem Dei ut luminis invenimus iam in philosophia *vedantica*, deinde apud *Heraclitum* et *Stoicos*, ubi lumen sensu materialistico sumitur, apud *Platonem* (Rep. VI, 508 B-C; 509 B; VII, 517 B-C; X, 616 B), qui Deum dicit lumen, quod non solum omnes res visibiles et cognoscibiles reddit, sed etiam omnibus rebus illam tribuit realitatem, quae eis in suo cuique ambitu convenit. Multum evoluta est apud *Philonem*, cui creator mundi visibilis est lumen (φῶς) sensu altiore, sol intellectualis (νοητός ἥλιος), splendor archetypus (ἀρχήτυπος ἀγγή), lucifer infinitos emittens radios (φωσφόρος θεός, qui tamen non sensibus, sed intellectu cognoscuntur. Sicut oculus ipsum solem intueri non potest, attamen omnia alia non nisi in luce

solis videt, ita intellectus lumen divinum nequit directe apprehendere, attamen omnes alias res et veritates non nisi in hoc lumine divino videt. In philosophia patristica initio haec theoria metaphysica reicitur propter oppositionem ad stoicismum et gnosticisum; hinc *Theophilus* Antiochenus (saec. II) et *Novatianus* Romanus (saec. III) appellant Deum lumen solum inquantum est creator lucis. Sed apud *Gnosticos*, *Doctas*, in libris *Pistis Sophia*, in «*chaldaicis oraculis*» initio saeculi III, in scriptis *Hermetis Trismegisti* eadem ideae recurrunt. Formam absolutam accepit haec theoria luminis in philosophia neoplatonica *Plotini* et *Procli*. Plotinus adhibet eam ad suam theoriā emanationis explicandam; Proclus, ut ostendat, quomodo omnes res secundum gradum suae capacitatis illud lumen divinum in se recipiunt, quomodo omnes res sunt emanatio luminis supremi per virtutem. Post Concilium Nicaenum etiam Patres hanc theoriā, licet utique non immutatam, assumunt; ita *Gregorius Nazianzenus*, praesertim autem *Augustinus*.

b) Cum hac theoria metaphysica arcte cohaere: theoria gnoseologica seu psychologica: lumen est non solum organum visionis, sed omnis sensationis et omnis etiam cognitionis intellectualis; iuxta principium: «simile tantum a simili cognoscitur», lumini obiectivo in rebus opponitur lumen subiectivum in ipsa facultate cognoscitiva; aliis verbis, intellectus humanus modo aliquo immediato et reali cum divino intellectu tamquam lumine vero coniungi debet, ut veritatem cognoscere possit. Etiam hanc theoriā Augustinus suam facit.

Iuxta *Augustinum* enim distinguendum est lumen increatum, quod Deus est, et lumen creatum seu creaturae. Deus enim est veritas, veritas autem est lumen, «lumen illud, unde animae tamquam lucernae accenduntur, non alieno, sed proprio splendore praefulget, quod est veritas» (Enarr. in Ps. VII, n. 8). Hoc lumen divinum est unum, non obstante trinitate personarum; Verbum seu secunda persona est lux nata de Deo, non facta a Deo. Et quidem Augustinus intelligit haec omnia *sensu proprio*, non translato tantum: «Neque enim et Christus sic dicitur lux, quomodo dicitur lapis: sed illud proprie, hoc utique figurate» (De gen. ad lit. IV. c. 28. n. 45). Praeter hoc lumen increatum distinguit Augustinus lumen creatum; et hoc est vel fons cognitionis, quatenus est omne id, quo «res quaeque manifesta est» (i. e. aut lumen corporeum, quo res sensibus nostris manifestae fiunt, aut lumen intelligibile, quo veritates rationales cognoscimus, aut lumen spirituale, quo gratia modo supernaturali mentes illuminat), vel est lumen modo substantiali sumptum, nempe spirituali, si de angelis, materiali, si de sole aliisque corporibus lucentibus est sermo. Quocumque autem sensu lux sumitur, sumitur sensu pleniore et magis proprio de Deo quam de creaturis, de lumine intelligibili quam de lumine sensibili. Sic licet Augustinus multum a Neoplatonicis distet, tamen tres ideas cum iis communes habet: Deus est lumen sensu non translato, sed proprio; lumen magis proprie est in spiritualibus quam in corporeis; in corporeis lumen est primum, subtilissimum et maxime activum. Et sicut iam Plotinus docuerat, intellectum intueri lucem et lucis fontem non ut aliquid externum, sed in seipso, ita et Augustinus loquitur de luce interna, quae «quamvis per corpus ea quae sentit percipiat, in anima est tamen» (De Gen. ad lit. lib. imperf. 5, 24), imo de luce interna, «qua ratiocinamur», cui contrariae tenebrae sunt irrationabilitas; qua «in ipsa incommutabili veritate» rationes aeternas intuemur.

Eadem theoria lucis recurrit apud *Dionysium Areopagitam*, in scholastica antiquiore apud *Rupertum Tuitensem* et praesertim apud *Ioannem Scotum Eriugenam*, in philosophia iudaica et arabica, et postquam haec scholasticis innotuit, apud *Guilelmum de Alvernia*, *Vincentium Bellovacensem*, *Alexandrum Halensem*, *Bonaventuram*, postea apud *Vitellum*, *Dionysium Carthu-*

sianum, tandem tempore humanismi apud *Marsilium Ficinum*, *Pico de Mirandola*, *Franciscum Patrizzi*, imo adhuc apud *Giordano Bruno*. (Cfr. hac de re egregiam dissertationem apud *Cl. Baumecker*, Witelo, Münster 1908, 358-422, 459-467).

3. In *Cosmologia* Augustinus docet, mundum non opponi Deo, sed esse creationem Dei ex nihilo liberam ac proinde manifestationem divinae bonitatis. Et quia mundus esse totum habet a Deo, ostendit immanentiam Dei in mundo per conservationem, quam dicit creationem continuam, et per concursum cum omni activitate creaturarum. Licet Deus habuerit voluntatem creandi ab aeterno, tamen mundus realis demum in tempore exstitit; tempus et spatium coeperunt cum ipso mundo. Materiae autem creatae Deus immisit *rationes seminales*, quae se in decursu evolutionis materiae secundum strictas leges evolvunt ita, ut diversa corpora non viventium et viventium efforment. Ita apud Augustinum apparet prima quaedam theoria evolutionis in philosophia christiana. Sed mundus, licet a Deo perfectissimo proveniat, non est omnino perfectus, quia continet malum physicum et malum morale. In naturam huius mali profunde inquirendo ostendit, malum physicum non esse malum in se, sed ut est ens aliquod, semper esse bonum, ut non-ens autem carentiam entis debiti (cfr. Hippolytum). Malum morale est quidem contra voluntatem Dei, inquantum Deus peccatum odio habet, sed non opponitur Deo primo inquantum Deus et illud permittit, et secundo, inquantum secundum providentiam divinam ad maius bonum hominum, ad maiorem pulchritudinem mundi moralis et ad maiorem manifestationem attributorum Dei conferre debet. « Contrariorum oppositione saeculi pulchritudo componitur » (De civ. Dei XI, 18). Hinc Augustinus reiecit apokatastasim Origenis et Gregorii Nysseni.

4. Etiam in *Psychologia* praecipuae doctrinae ab Augustino praeclare evolvuntur. Ita strenue defendit doctrinam de immaterialitate, simplicitate, rationalitate animae, reiecit doctrinam Manichaeorum de emanatione animae a Deo; de modo autem, quo anima in novo homine oritur, non valuit ad certam persuasionem pervenire. Reiecit quidem theoriam praexistentialis et generatianismi, sed favit traducianismo; etenim theoriam creationis uniuscuiusque animae putavit non bene componi posse cum dogmate de peccato originali. Optime iterum docet de unitate animae eiusque cum corpore coniunctione. In *Retractationibus* autem sensu magis platonico docet corpus et animam duas esse substantias completas. Item immortalitatem animae praeclare probat e desiderio beatitudinis et e participatione animae cognoscentis cum immutabili veritate.

5. *Ethicae* Augustinus duplex assignat fundamentum: liberam

hominis voluntatem et Deum tamquam finem. Libertatem autem duplici sensu intelligit: ut « liberum arbitrium » seu potestatem eligendi (libertas psychologica), et ut « libertatem a malo et ad bonum supernaturale » (libertas moralis). Prima est homini rationali essentialis et inamissibilis, altera conditionata per gratiam divinam, hinc amitti potest. Voluntas fit mala, avertendo se a bono altiore ad bonum inferius. Hoc bonum inferius, v. g. sensuale, non est in se malum, attamen conversio voluntatis ad illud, remoto vel spreto bono altiore est mala. Hinc voluntas moraliter mala non habet causam efficientem, sed deficientem. Quia malum nihil aliud est nisi privatio boni, non in se existere, sed tantum alicui bono inhaerere potest, et quidem bono finito, non infinito. Inde concludit contra Manichaeos non posse dari malum absolutum. Ita metaphysicam doctrinam de malo Augustinus aptissime complet sua doctrina ethica. Fusa tractat etiam de fine voluntatis seu bono supremo et de virtutibus, quarum omnium radix est amor Dei.

6. Augustinus est primus, qui etiam *Philosophiam historiae* tractat, et quidem in celebri opere De civitate Dei. Sicut totus mundus, ita et evolutio historica generis humani subest providentiae divinae, quam homo etsi sit pessimus efficaciter perturbare non potest. Ab initio generis humani pugnant inter se « civitas terrena » et « civitas Dei », id est non aliquod imperium terrenum cum ecclesia, ut multi falso putant, sed homines intenti egoismo et homines quaerentes Deum, seu ut pulcherrime et concinne ait Augustinus, « amor sui usque ad contemptum Dei, et amor Dei usque ad contemptum sui ».

7. Tandem quod *relationem inter fidem et rationem*, theologiam et philosophiam attinet, Augustinus cum pluribus Patribus, praesertim Origene et Gregorio Nysseno, praeparat doctrinam et methodum scholasticam. Eius opinio exprimitur nota illa sententia: « Intellige ut credas, crede ut intelligas » (Sermo 43, 7, 9). « Alia sunt enim quae nisi intelligamus, non credimus, et alia sunt quae nisi credamus non intelligimus » (Enarr. in ps. 118, sermo 18,3). Aliis verbis scientia partim fidem praecedit, partim eam consequitur. Praecedit porrigendo nobis conceptus, quibus veritatem revelatam apprehendimus et intelligimus (De trin. 8, 4-5. 6-8), et imprimis probando factum revelationis divinae generi humano communicatae (De vera relig. 25, 46). Hinc « ipsum credere nihil aliud est quam cum assensione cogitare » (De praedest. sanct. 2,5). Scientia subsequitur fidem, quia postquam per fidem doctrinam revelatam amplexi sumus, ope scientiae hanc doctrinam revelatam quam optime intelligere et quantum fieri potest profundius scrutari conamur.

Ita Augustinus iure merito occupat primum inter omnes philoso-

phos aetatis patristicae locum et magnae semper fuit auctoritatis etiam iis temporibus, quibus Aristoteles prae Platone plurimum invaluit. In multis quaestionibus theologicis, praesertim de gratia, hodie adhuc est prima omnium auctoritas. In philosophia autem praesertim eius studium omnium, quae sunt sublimia, pulchra et magna, modus cogitandi omnino individualis et proprius, profunda analysis psychologica et reflexio in proprios actus, aestimatio intuitionis et mysticae cum Deo unionis exhibent Augustinum ut philosophum recentem, qui multas quaestiones nostris demum temporibus motas dilucidare valet.

BIBLIOGRAPHIA. *A. Thery*, La génie philosophique et littéraire de S. Augustin, Paris 1861; *Flottes*, Etudes sur Augustin, son génie, son âme, sa philosophie, Montpellier 1861; *F. Nourrisson*, La philosophie de S. Augustin, 2 voll., Paris 1865, ed. 2. 1869; *J. Storz*, Die Philosophie des hl. Augustinus. Freiburg i. Br. 1882; *O. Willmann*, Gesch. d. Idealismus II, ed. 2. 231-321; *G. Frhr. v. Hertling*, Augustinuszitate bei Thomas v. Aquin, München 1904; *M. Straszewski*, Filozofia św. Augustyna. Kraków 1906. — De relatione S. Augustini ad Platonismum cfr. *L. Grandgeorge*, St. Augustin et le Néoplatonisme, Par. 1896. — De theoria cognitionis: *E. Meizer*, Augustini atque Cartesii placita de mentis humanae sui cognitione quomodo inter se congruant a seseque differant, Bonnae 1860; *Zigliara*, Della luce intellettuale e dell'ontologismo secondo la dottrina dei SS. Agostino, Bonaventura e Tommaso, Roma 1874; *H. Leder*, Untersuchungen über A.s Erkenntnistheorie in ihren Beziehungen zur antiken Skepsis, zu Plotin und Descartes, Marburg 1901. — De argumentis pro existentia Dei: *C. v. Endert*, Der Gottesbeweis in der patristischen Zeit mit besonderer Berücksichtigung Augustins, Freiburg 1869. — De metaphysica: *O. Zöckler*, Geschichte der Beziehungen zwischen Theologie und Naturwissenschaft, Gütersloh 1877, 1 231 sqq.; *F. L. Grassmann*, Die Schöpfungslehre des hl. Augustinus und Darwins. Gekrönte Preisschrift. Regensburg 1889; *N. Kaufmann*, Eléments aristotéliens dans la cosmologie et la psychologie de St. Augustin, Rev. Néo-Scol. XI (1904) 140 sqq. — De psychologia: *Gangauf*, Metaphysische Psychologie des hl. Augustinus, Augsburg 1852; *W. Kahl*, Die Lehre vom Primat des Willens bei Augustin, Duns Scotus und Descartes, Strassburg 1886; *A. Sauvert*, S. Augustin, étude d'âme, Paris 1906. — De ethica cfr. *Mausbach*, Die Ethik des hl. Augustin, 2 voll., Freiburg 1909. — De philosophia historiae: *A. Niemann*, Augustins Geschichtsphilosophie, Greifswald 1895. — Plura vide apud *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II, ed. 10, 49*-76* in fine.

CAPUT III.

Cessatio ulterioris evolutionis; periodus conservationis.

ARTICULUS I.

Conditiones generales huius temporis.

Culmen evolutionis philosophicae tempore Patrum designatur in Oriente per tres Cappadoeces *Basilium*, *Gregorium Nazianzenum*, *Gregorium Nyssenum*, in Occidente per *Augustinum*. Post ipsos cessat ulterior evolutio philosophiae, et demum tempore philosophiae scholasticae videbimus novos conatus novumque progressum. Ratio autem huius rei praecipua non tam sita est in causis internis, puta senescente indole populorum imperii romani et inde deficientibus magni ingenii viris, quam potius in conditionibus externis, politicis et socialibus. Et enim inde a fine saeculi IV. incipit magna populorum migratio, succedit devastatio et destructio imperii romani, oriuntur nova regna, novae civitates.

Prima migrationis populorum causa erant Sinenses, qui a Hunnis oppressi et vexati eos e finibus suis expulerunt. Hunnorum populi peragrata Asia traiecerunt a. 375 flumen Tanaim (Don) et invaserunt terras, ubi Gothi habitabant. Hi invasione ad relinquendam terram suam coacti, permittente imperatore graeco Valente et traiecto Danuvio a. 376 ut subditi et milites in imperium graecum recepti sunt, mox autem a Romanis crudeliter oppressi contra eos insurrexerunt, exercitum romanum a. 378 apud Hadrianopolim devicerunt, Thraciam, Moesiam, Illyriam devastarunt. Una urbs Constantinopolis invasioni Gothorum resistere valuit. Deinde a. 408 Visigothi duce Alarico rege venerunt in Italiam, ubi annis 408 et 410 Romam bis devastarunt. Ut eos profligaret, Honorius imperator omnes exercitus a finibus imperii in Italiam revocavit, hoc autem facto id effecit, ut finitimae gentes in provincias romanas a militibus liberas irruerent easque exspoliarent. Iam a. 406 Vandali et Alani simul cum Suevis traiecerant Rhenum fluvium, profecti sunt in Hispaniam ibique proprium regnum fundarunt. Paucis annis post (414) Burgundi expugnarunt eas regiones, quae ad Rhodanum flumen sitae sunt; tandem 428 Francorum gentes invaserunt Galliam septemtrionalem ibique imperio Francorum initia dederunt. Mortuo rege Alarico Visigothi relicta

Italia profecti sunt in Galliam meridiionalem et Hispaniam, ubi expulsis Vandalis imperium Visigothorum condiderunt. Vandali autem sub rege Geiserico expugnarunt provincias romanas in Africa sitas, devastarunt Carthaginem et condiderunt a. 440 imperium Vandalorum. Tandem Britanniae populi a ferocibus Caledoniis oppressi et vastati petierunt auxilium Saxonum et Anglorum habitantium ad mare Germanicum; hi ducibus Hengist et Horst Caledonios expulerunt, sed ipsi Britonum terram occuparunt, ita ut hi in Galliam septemtrionalem migrare fuerint coacti. Ita totum imperium romanum occidentale divisum est in varias terras, quas barbarae gentes obsederunt.

His accessit, quod a. 450 Attila, rex Hunnorum, cum magno exercitu totam Germaniam et partem Galliae inundavit et, a Romanis a. 451 apud Catalaunum (Châlons-sur-Marne) victus, anno subsequente in Italiam profectus est, ut urbem Romam expugnaret. Ab hoc consilio per legationem, cui Leo Magnus praeerat, amotus, Italiam quidem reliquit, sed imperatores romani erant nimis debiles, quam ut ordinem et pacem restituere potuissent. In Occidente dux Herulorum et Rugiorum Odoaker ultimum imperatorem Romulum Augustulum deposuit et a. 476 proprium regnum condidit. Sed iam septemdecim annis post a rege Ostrogothorum Theodorico prope Ravennam victus huic cedere coactus est, quem a. 493 Ostrogothi regem Italiae proclamarunt.

Imperium romanum *orientale* fere mille annis diutius perseveravit quam occidentale. Iustiniano I. regnante Belisarius et Narses a. 554 expugnarunt regnum Gothorum in Italia; paucis autem annis post Longobardi sub rege Alboino Italiam invaserunt, a. 568 Italiam superiorem, postea etiam reliquam partem Italiae sibi subiecerunt. Graeci retinebant tantum urbem Romam aliasque parvas provincias, quas tamen efficaciter munire non valebant; hinc Roma et illae Italiae partes, quae a Longobardis nondum erant occupatae, transierunt in possessionem Pontificum, qui uni illa auctoritate gaudebant, qua provincias has contra Longobardos defendere potuerunt. Ceterum non solum infortunia politica, sed et pugnae internae diversarum *haeresum* pacem et ordinem imperii orientalis subverterunt. Nestoriani, Monophysitae et Monotheetae inter se pugnarunt; Mahometani, initio saeculi VII. orti, multas provincias expugnarunt, ita ut imperator graecus a. 657 coactus fuerit omnes terras a Mahometanis expugnatas ipsis cedere. Imo ipsa urbs capitalis ab ingente Arabum classe obsessa maximo erat in periculo, et solum devastatio huius classis per incendium Graecorum a. 673 Constantinopolim liberavit.

His vitae publicae conditionibus, quibus utique profundissima rerum socialium et oeconomicarum mutatio successit, artes, literae et

scientiae florere non potuerunt. Inde praesertim explicatur, cur philosophia etiam patristica ulterius coli et evolvi non poterat; imo in hac omnium rerum perturbatione permulta philosophorum graecorum et priorum Patrum opera perierunt. Quare imprimis necessarium erat, ut fructus priorum temporum conservaretur, ut opera antiquorum colligerentur. Qua in re monasteria magnum nacta sunt meritum; ipsis debemus ea, quae non obstantibus tristibus multorum saeculorum conditionibus ad posteriora tempora pervenerunt.

ARTICULUS II.

Scriptores ecclesiastici in Oriente.

In Oriente unus e praecipuis huius temporis philosophis erat episcopus Emesae in Phoenicia *Nemesius* (c. 450), cuius liber *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* primum manuale anthropologiae completum et systematicum exhibet. Varias doctrinas philosophiae graecae hic cum dogmate christiano componuntur, sed etiam scientiae naturales Aristotelis et nova psychologia empirica Galeni (131-200 p. Chr.) a Nemesio suo operi inseruntur. Propter hunc eclecticismum varia habentur imperfecta et obscura; notatu digna tamen est auctoris aestimatio Aristotelis. — *Synesius* (375-415), episcopus Ptolemaidis, erat discipulus celeberrimae philosophiae ethicae Hypatiae, quae Neoplatonismum sequebatur; quare et ipse Neoplatonismo multum favebat. Inde intelligitur, cur doctrinam christianam de resurrectione corporum solum sensu mystico-allegorico, non striete philosophico admittit, cur doctrinam de animae praesistentia et de unione animae cum corpore in poenam tenet, cur finalem interitum mundi (consummationem saeculi) reicit. Sed ut Photius (*Bibliotheca*, cod. 26) refert, suscepto episcopatu his erroribus renuntiavit. — *Aeneas de Gaza* in Syria, discipulus philosophi neoplatonici Hieroclis, etiam Neoplatonismo Plotini favit; circa a. 487 christianus factus scripsit dialogum: *Θεόφραστος ἦτοι περὶ ἀθανασίας ψυχῶν καὶ ἀναστάσεως σωμάτων*, ubi praesertim praesistentiam et migrationem animarum impugnat. — *Zacharias*, episcopus Mitylenae (iuxta alios [Nirschl, *Patrol.* III, 351] episcopus Melitenae et monophysita), communiter *Zacharias Scholasticus* appellatus, in scholis alexandrinis exultus, impugnat in opere suo *Ἀρμῶνιος*, quod disputationem de mundi opificio contra philosophos continet, doctrinam de aeternitate mundi. — *Ioannes Philoponus* ex Alexandria (c. 560), etiam Ioannes Grammaticus et propter assi-

duitatem laboris « Philoponus » appellatus, grammaticus, mathematicus et philosophus, propter tritheismum et monophysitismum in Concilio Constantinopolitano ut haereticus condemnatus, est unus e praecipuis huius temporis Aristotelicis et plures commentarios in Aristotelem composuit. In opere *Κατὰ Πρόκλου περὶ αἰδιότητος κόσμου* refutat doctrinam Procli de mundi aeternitate. — Magnam famam hoc tempore nacta sunt quaedam opera (quattuor scripta et decem epistolae), quae *S. Dionysio Areopagitae*, discipulo S. Pauli, tribuebantur: De coelesti hierarchia (*Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας*); De ecclesiastica hierarchia (*Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*); De divinis nominibus (*Περὶ θεῶν ὀνομάτων*); De mystica theologia (*Περὶ τῆς μυστικῆς θεολογίας*), quae systematicam, allegoricam interpretationem cultus christiani exhibent. Haec scripta saec. IV. a Scoto Eriugena in latinum sermonem translata summa auctoritate in philosophia occidentali gaudebant. Aliqui iam saeculo V. ea apocrypha habebant, generatim tamen authentica putabantur, imo Martinus I. pontifex ea in occidente ut authentica introduxit. Demum recenti tempore his decisa et probatum est, scripta haec ex fine saeculi V. vel initio saeculi VI. provenire. Hinc ignoto auctori nomen *Pseudo-Dionysii* impositum est. Scripta haec dependent a philosophia neoplatonica, praesertim Procli, repetunt doctrinam neoplatonicam de Uno tamquam principio, de processu rerum ex Uno et de reditu mundi in Unum. Praeterea invenitur in iis celebris distinctio inter theologiam positivam et negativam, quae apud mysticos medii aevi est magni momenti. Deus enim utpote causa omnium rerum a nobis cognosci potest ut infinite sapiens, iustus, potens, bonus etc. et sub hoc respectu est obiectum theologiae affirmativae seu positivae; sed in sua essentia et aseitate Deus est adeo supra omne ens creatum et visibile elevatus, ut nullo conceptu nostro attingi possit; hinc theologia negativa denegat Deo omnes illas perfectiones, quas theologia positiva ipsi tribuerat, cum nullatenus Deo eo sensu convenient, quo de creaturis praedicantur. — *Pseudo-Dionysio* multum adhaesit *Maximus Confessor* (c. 580-662), qui relicta aula imperatoris Heraclii, cui a secretis erat, Chrysopoli monachus factus, postea ut eruditissimus huius temporis theologus contra Heraclium et monothetismum doctrinam catholicam de duplici voluntate in Christo defendit et Romam profectus id effecit, ut in synodo Lateranensi a. 649 sub Martino pontifice monothetismus condemnaretur. Quare iussu Constantis II. imperatoris monothetae simul cum Martino pontifice primo Constantinopolim, dein in Thraciam, tandem Lazicam in Colchide deportatus crudeliterque vexatus in exilio aerumnis et fame fractus mortuus est. Eius Commentarii in *Pseudo-Dionysium* adhuc medio aevo magni erant pretii. Praeterea in opere

Περὶ ψυχῆς totam doctrinam de anima, eius substantialitate, immaterialitate, immortalitate succincte exhibet. — Tandem inter Orientales nominandus est ultimus Pater et Scriptor graecus *Ioannes Damascenus* († 754), etiam Ioannes Chrysorrhoeas cognominatus, cuius celebre opus Περὶ γνῶσεως (fons scientiae), quod systematicam expositionem totius traditionis philosophicae et theologicae in ecclesia graeca exhibet, ut classicum manuale non solum apud Graecos, sed etiam inde a saeculo XII. apud Scholasticos magna gaudebat auctoritate. Ex ipso Scholastici primo hauserunt varias doctrinas Aristotelis de psychologia et ethica. Opus comprehendit tres partes, quarum duae priores: κατὰ λαϊκὰ φιλοσοφικά et περὶ αἰρέσεων, sunt introductio ad tertiam praecipuam: ἔκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως (accurata expositio fidei orthodoxae). Hic dogmata christianae fidei systematico modo exponuntur et tum e S. Scriptura tum e Patribus probantur. Liber primus tractat de Deo uno et trino; secundus de creatione, de angelis, de homine et peccato originali; tertius de incarnatione et christologia; quartus de adoratione dei-hominis, de baptismo et eucharistia, de cultu crucis et sanctorum, de canone, de malo, de eschatologia. Sic tertia pars huius operis est primum exemplar systematicae et scientificae theologiae dogmaticae.

Dum hi scriptores quaestiones philosophicas simul cum theologicis tractaverunt, in philosophia proprie dicta fere tantum philosophia graeca, imprimis aristotelica colebatur: sic imprimis in *schola Nestorianorum* syrorum Edessae inde a saeculo V. Antiquissimum huius philosophiae apud Syros documentum est commentarius in librum Aristotelis de interpretatione, scriptus a *Probo*, coaevo episcopi Ibae Edesseni. Postquam imperator Zeno a. 489 hanc scholam propter Nestorianismum in ea regnantem clauserat, philosophi huius scholae aufugerunt in Persiam, ubi a Sassanidis protecti doctrinas suas religiosas et philosophicas divulgaverunt. E reliquiis scholae Edessensae ortae sunt scholae in urbibus Nisibis et Gandisporae; etiam hic philosophia aristotelica colebatur. Postea Monophysitae syri sive Iacobitae colebant studium Aristotelis, item scholae Resaina et Kinnasrin in Syria, quarum auctor erat *Sergius*, qui saeculo VI. Aristotelis opera in linguam syriacam transtulerat. Inter eos, qui Kinnasrin excolti sunt, bene meritus est *Iacobus Edessenus* († 708 p. Chr.), qui diversa opera theologica et philosophica in sermonem syriacum transtulit.

BIBLIOGRAPHIA. 1) Nemesius, eius opus Περὶ φύσεως ἀνθρώπου editum graece et latine a *Nicasio Ellebodio*, Antverpiae 1565; a *Ch. Fr. Matthaei*, Halle 1802; haec editio habetur etiam apud *Migne*, P. G. 40, 504-817. — *B. Domanski*, Die Lehre des Nemesius über das Wesen der Seele, Münster 1897; *idem*, Die Psychologie des Nemesius, Münster 1900 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt.

III, 1); *A. Zanolli*, Osservazioni sul codice Marciano di Nemesio, Riv. di filol. 34, 472-476. — 2) Synesius, eius opera edita a *Turnebo*, Par. 1553; a *Dionysio Petavio* Par. 1612 et saepius, quae ultima editio prostat etiam apud *Migne*, P. G. 66, Par. 1859, 1864. — *Aem. Th. Clausen*, De Synesio philosopho, Kopenh. 1831; Opera Synesii traducta in linguam gallicam cum introductione a *H. Druon*, Par. 1878; *A. J. Kleffner*, Synesius von Cyrene, der Philosoph u. Dichter, Paderborn 1901. — 3) Aeneas de Gaza. Eius Theophrastus editus ab *J. Wolf*, Turici 1559; eadem editio a *Morellio* in Bibl. Patr. XII, 617 sqq., apud *Migne*, P. G. 85, 871-1004. Versio latina ab *Ambrosio Camaldulensi*, Venet. 1513. — *G. Schalkhauser*, Aeneas von Gaza als Philosoph, Erlangen 1898. — 4) Zacharias Scholasticus. Eius disputatio de mundi officio ed. a *C. Barth*, Lipsiae 1655, quae editio habetur apud *Migne*, P. G. 85, 1011-1114. — 5) Joannes Philoponus. Eius Commentaria in Aristotelem vide supra pag. 74; Contra Proclum de mundi aeternitate ed. a *Trincavello*, Venet. 1535, a *Hugone Rabe*, Lipsiae 1899 (Bibl. Teubn.); De officio mundi ed. a *Gualt. Reichardt*, Lipsiae 1897. — *A. E. Haas*, Ueber die Originalität der physikalischen Lehren des Joh. Philoponus. Bibl. mathem. 3. Folge VI, 337-342; *P. Tannery*, Sur la période finale de la philosophie grecque. Rev. philos. 42 (1896) 272 sqq.; *M. Grabmann*, Gesch. d. schol. Methode I (1909) 96. — 6) Pseudo-Dionysius. Eius opera primo edita tamquam Dion. Areopag. opera Florentiae 1516, a *Balthas. Corderio* Antv. 1634, Venetiis 1755-56; haec ultima editio prostat apud *Migne*, P. G. 3, 4. Versio germanica ab *J. G. V. Engelhardt*, Sulzbach 1823; versio anglica ab *J. Parker*, Oxon. 1897. — *L. F. O. Baumgarten-Crusius*, De Dionysio Areopagita, Jena 1823; *Joh. Niemeyer*, Dionysii Areop. doctrina philos. et theol., diss. Halis 1869; *A. Stöckl*, Gesch. d. christl. Phil. z. Z. d. Kirchenväter, Mainz 1891, 384-397; *H. Weertz*, Die Gotteslehre des Pseudo-Dionysius Areop. u. ihre Einwirkung auf Thomas v. Aquin, Bonn 1908. — 7) Maximus Confessor. Editio completa a *Fr. Combefis*, Par. 1675, 2 voll. Reliqua edita a *Fr. Oehler* (Anecdota graeca 1) Halis 1857. Editio Combefis et Oehler apud *Migne*, P. G. 90-91, Par. 1860; *Migne*, P. G. 4, 15-432, 527-576 habet Scholia Maximi Conf. ad opera Areopagitae. — *A. Preuss*, Ad Maximi Conf. de Deo hominisque deificatione doctrinam adnotationum P. I. Schneeburg 1894; *J. Drüseke*, Maximus Conf. u. Ioh. Scotus Eriugena. Theol. Stud. u. Krit. 84 (1911) 20-60, 204-229. — 8) Ioannes Damascenus. Opera quae exstant ed. *Le Quien*, Par. 1712, ed. novissima Venet. 1748; haec ultima editio cum supplemento apud *Migne*, P. G. 94-96, Par. 1864. — *K. Bornhäuser*, Die Vergottungslehre des Athanasius u. Jo. Damascenus, Gütersloh 1903; *V. Ermoni*, S. Jean Damascène, Paris 1904; *M. Grabmann*, Gesch. d. schol. Meth. saepius. — 9) Opera christiana syriaca et generatim orientalia non-graeca edita inveniuntur apud *J. S. Assemani*, Bibliotheca orientalis Clementino-Vaticana, 4 voll. Romae 1719-1728; Patrologia syriaca, accurante *R. Graffin*, Paris 1894 sqq.; Corpus scriptorum christianorum orientalium curantibus *J. B. Chabot*, *J. Guidi*, *H. Hyvernat*, *B. Carra de Vaux*, Par. 1903 sqq. De literatura christiana syriaca tractant *G. Bickell*, Conspectus rei Syrorum literariae, Münster 1871; *Baumgartner*, Geschichte der Weltliteratur I, Freiburg i. Br. 1892, ed. 4. 1905; *W. Wright*, A short History of syriac literature, Lond. 1894; *R. Duval*, La littérature syriaque, Par. 1899, ed. 3. 1907. De philosophia in specie tractant *E. Renan*, De philosophia peripatetica apud Syros, Par. 1852; *J. Chabot*, L'école de Nisibe, son histoire, ses statuts, Par. 1896; *C. Sauter*, Die peripatetische Philosophie bei den Syrern u. Arabern. Arch. f. Gesch. d. Philos. XVII (1904) 516 sqq.; *Albert*, The school of Nisibis. The cathol. University Bulletin 1906, Aprilis; *S. Schüler*, Die Uebersetzung der Kategorien des Aristoteles von Jacob v. Edessa, Berlin 1897.

ARTICULUS III.

Scriptores ecclesiastici in Occidente.

In Occidente conditiones tristiores adhuc erant quam ut scientiae magno cum fructu coli potuissent. Nihilominus non deerant viri eruditi, qui quantum temporum acerbitas permisit, philosophiae et theologiae incubuerunt. De defendenda puritate doctrinae christianae contra Manichaeos, Pelagianos et Monophysitas praeclare meritus est *Leo Magnus* (440-461), cuius explicatio unionis hypostaticae in Christo et profunda cogitata de veritatibus supernaturalibus et naturalibus in 143 epistolis et 96 orationibus etiam pro philosophia non omni carent momento. Initio et medio saeculo V. controversiae, quae scriptis Augustini de gratia excitatae inter praedestinatianos et semipelagianos ex una parte, ex altera inter hos et catholicos ardebant, haud parum contulerunt non solum ad profectum theologiae, sed et philosophiae. Quidam enim eruditi monachi Galliae meridionalis, ut presbyter Lucidus, falso interpretantes doctrinam Augustini duplicem praedestinationem defendebant, alteram ad vitam aeternam, ad mortem aeternam alteram; hos impugnabant semipelagiani Ioannes Cassianus († 450), Faustus († c. 493), monachus Lerinensis et postea episcopus. Contra Pelagianos pugnavit presbyter hispanus *Paulus Orosius* in suo « Commonitorio ad Augustinum de errore Priscillianistarum et Origenistarum », in « Apologia contra Pelagium de libero arbitrio » et in « Historiarum libris septem adversus Paganos »; Semipelagianismum impugnavit *Prosper Aquitanus* († intra 455 et 463), qui Augustinum ad conscribenda duo opuscula contra Semipelagianos « De praedestinatione sanctorum » et « De dono perseverantiae » moverat. Sed haec indirecte tantum philosophiam spectant.

In historia philosophiae maioris est momenti *Claudianus Mamertus* († c. 474), monachus et dein presbyter Viennensis, qui in opere « De statu animae » defendit immaterialitatem animae contra Semipelagianum Faustum docentem, omnes spiritus praeter Deum habere esse locale et corporale (Faustus Rheg. ep. 3. pag. 841: « Licet enim pronuntiemus nonnullas spirituales esse naturas, ut sunt angeli, archangeli ceteraeque virtutes, ipsa quoque anima nostra vel certe aer iste subtilis, tamen incorporeae nullatenus aestimandae sunt. Habent enim secundum se corpus, quo subsistunt, licet multo et incomparabiliter tenuius quam nostra sunt corpora »). In probatione sua utitur praesertim argumentis S. Augustini. — Primum autem locum in historia phi-

losophiae huius temporis occupat consul romanus *Manlius Boethius* (c. 480-524). E celebri Aniciorum familia oriundus diligenti studio adeo in scientiis profecit, ut omnes coaevos notitia linguae graecae, literarum et philosophiae superaverit. Hac eruditione et animi probitate meritus est gratiam regis Theodorici simulque cum Cassiodoro amico in regimine Theodorici magnas habuit partes. Cum autem Boethius senatorem Albinum laesae maiestatis accusatum defenderet, et ipse ab adversariis accusatus iussu regis in carcerem coniectus, ibi diu trucidatus, tandem capite plexus est. In carcere scripsit celebre opus «*De consolatione philosophiae*», ubi ostendit veram beatitudinem non consistere in bonis externis, sed internis, perfectamque beatitudinem, quam recepta hucusque forma definit «*statum omnium bonorum congregatione perfectum*», non in praesenti, sed tantum in futura vita in possesso Deo acquiri posse. Deinde exponit doctrinam de providentia et fato: «*Providentia est illa ipsa divina ratio in summo omnium principe constituta, quae cuncta disponit; fatum vero inhaerens rebus mobilibus dispositio, per quam Providentia suis quaeque necit ordinibus. Providentia namque cuncta pariter, quamvis diversa, quamvis infinita, complectitur; fatum singula digerit in motum locis, formis et temporibus distributa; ut haec temporalis ordinis explicatio in divinae mentis adunata prospectu Providentia sit, eadem vero adunatio digesta atque explicata temporibus fatum vocetur. Quae licet diversa sint, alterum tamen pendet ex altero. Ordo namque fatalis ex Providentiae simplicitate procedit*» (De consol. phil. l. 4., pros. 6), et explicat quomodo diversitas sortis inter homines sive bonos, sive malos non sit efficax argumentum ad providentiam divinam negandam; tandem fuse tractat quaestionem difficilem, quomodo providentia et praescientia Dei liberam hominis voluntatem non tollit. Ita summas inter vitae asperitates et calamitates, quas non solum ipse in carcere patiebatur, sed quae toti etiam societati imminabant, cum rex Theodoricus arianus priore erga catholicos clementia derelicta ipsos magis magisque persequeretur, Boethius sermonis puritate et elegantia praecipuas et difficillimas philosophiae christianae quaestiones praeclare exponit et defendit. Quare mirum non est, Consolationem philosophiae toto medio aevo multum fuisse lectam magnaque gavisam esse auctoritate; imo plures definitiones et theses transierunt in communem scholasticorum thesaurum. Sed meritum Boethii de philosophia non in unico hoc opere consistit. Consilium ei erat fere ingens totum Aristotelem et Platonem in latinum sermonem transferre et utriusque philosophi in praecipuis veritatibus consensum ostendere. Sed intentum finem opere exsequi non valuit: traduxit tantum opera logica Aristotelis eaque commentatus est. Praeterea vertit et commen-

tatus est Isagogen Porphyrii, scripsit commentarium in Ciceronis topi-
cam, in Nicomachi De institutione mathematica, vertit duos libros
Euclidis de geometria, composuit quinque libros de musica, quae opera
in scholis medii aevi frequentissime erant in usu. His et aliis operibus
(praeter opera theologica) multum contulit ad notitiam Aristotelis
apud Scholasticos, ita ut optimo iure meritus sit « ultimus Romanus
et primus Scholasticus » appellari, quia $\alpha\alpha\tau'$ ἐξέχῃν designat transitum
a philosophia antiqua ad philosophiam scholasticam.

Eodem tempore, quo Boethius vixit, ortus est ordo *S. Benedicti* (480-543),
qui habet ingens meritum non solum de conservanda et propaganda cultura
christiana, sed etiam de augendis literis et scientiis. Fere eodem tempore,
quo *S. Benedictus* mortuus est, natus est *Gregorius* (540-604), qui defuncto
Pelagio II. pontifice anno 590 eius successor electus, vitae sanctitate, ingenii
acumine et animi robore cognomen Sancti et Magni meritus est. Eius opera,
licet pro historia philosophiae non sint magni momenti, omnes theologiae
patristicae divitias in unum colligunt et complent, ita ut Gregorius tamquam
quartus inter magnos Ecclesiae latinae Doctores pro scientifica traditione Oc-
cidentis idem habeat momentum, quod Ioannes Damascenus in Oriente. Licet
eius opera non adaequent divitias Augustini, eruditionem Hieronymi, purita-
tem sermonis Ambrosii, tamen eminent utilitate practica pro formanda vita
interna christiana. Sic indirecte plurimum contulit ad evolutionem philoso-
phiae scholasticae, cuius magna et praeclara systemata non nisi in populis
vere christianis oriri et fructum afferre potuerunt.

Saeculo VII. et primo medio saeculo VIII. intensior scientiarum et
philosophiae cultura vix erat possibilis praesertim ob magnas Sarace-
norum expugnationes, quae etiam in Occidente sequelis non caruerunt.
Hoc tempore nominari meretur *Isidorus Hispalensis* († 636), episco-
pus Hispali in Hispania, cuius « Originum seu Etymologiarum li-
bri XX », « De ordine creaturarum » et « De natura rerum » sunt primae
encyclopaediae, quae omnem huius temporis scientiam colligunt; et
Beda Venerabilis (674-755), qui tum multis operibus encyclopaedicis
tum institutione aliorum factus est instaurator scholarum et scientia-
rum apud Anglosaxones. Ipsis debetur conservatio traditionis scien-
tificae saeculis VII. et VIII., quae tempore Caroli M. fuit semen novae
evolutionis in philosophia scholastica.

BIBLIOGRAPHIA. 1) Claudianus Mamertus. Eius opus de statu animae ed. a
Petro Mosellano, Basil. 1520; *Migne*, P. L. 53, 697-780; *Aug. Engelbrecht* in
Corp. script. eccl. lat. 11, Viennae 1885. — *R. de la Broise*, Mamerti Claudiani
vita eiusque doctrina de anima hominis, Par. 1890. — 2) Boethius. Opera omnia
ed. Venetiis 1492 et dein saepius; maxime completa editio apud *Migne*, P. L.
63, 64, Par. 1847. De consolatione philos. versio gallica ab *E. A. Bétant*, Ge-
nève 1871; anglica a *W. V. Cooper*, Lond. 1902 et a *H. R. James*, Lond. 1906. —
Biraghi, Boezio filosofo, teologo, martire, Milano 1865; *V. di Giovanni*, Sev.
Boezio filosofo e suoi imitatori, Palermo 1881; *M. Grabmann*, Gesch. d. schol.
Methode I (1909) 148-177; *T. Venuti de Dominicis*, Boezio, vol. I. Studio sto-

rico-filosofico. Grottaferrata 1911; V. *Martin*, Quae de providentia Boetius in consolatione philosophiae scripserit. Nantes 1865; N. *Scheid*, Die Weltanschauung des Boethius u. sein Trostbuch. Stimmen aus Maria-Laach 39 (1890) 374-392; E. K. *Rand*, On the Composition of Boethius Consol. philos., Boston 1904. — 3) Isidorus Hispalensis, Eius Originum seu Etymologiarum II. XX. ed. ab E. V. *Otto*, Lipsiae 1833, a W. M. *Lindsay* Oxonii 1911 (Script. class. Bibl. Oxon.); opus De natura rerum ed. a *Gust. Becker*, Berol. 1857. Opera omnia a *Faustino Arevalo* 7 voll. Romae 1797-1803; eadem editio apud *Migne* P. L. 81-84. — M. *Manitius*, Gesch. d. lat. Lit. d. Mittelalt. I. München 1911, 52-70; L. *Baur*, Dominicus Gundissalinus De divisione philos., Münster 1903 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. IV. 2, 3) 355 seqq.; A. *Schenk*, De Isidori Hispalensis De natura rerum libelli fontibus, Jenae 1909. — 4) Beda Venerabilis. Opera omnia Par. 1521; ab A. *Giles* 6 voll. Lond. 1843-44; *Migne* P. L. 90-95. — H. *Gehle*, De Bedae Ven. vita et scriptis disp. hist.-theol. Lugduni Bat. 1838; K. *Werner*, Beda der Ehrwürdige u. seine Zeit, Wien 1875, ed. 2. 1881; *Godet*, Bède le Vénérable. Dict. de théol. cathol. II. Paris 1910, 523 sqq.

CONSPECTUS IN PHILOSOPHIAM PATRISTICAM.

1. Character generalis philosophiae patristicae. Postquam philosophia graeca omnia praeparaverat, ad quae cognoscenda intellectus humanus propriis viribus pertingere potest, tempore Patrum et scriptorum Ecclesiae oritur paulatim philosophia christiana et praeparat ea, quae philosophia scholastica medii aevi deinde colligit, in unum systema methodice ordinat et evolvit, quae philosophia neoscholastica conservat et ulterius auget. 1) Haec autem philosophia patristica non oritur, sicut philosophia graeca et philosophia moderna saltem quoad plura systemata, ex mero amore inquirendae veritatis, sed adaecta necessitate defendendi revelationem christianam contra persecutiones imperatorum romanorum, contra impugnationes Iudaeorum et philosophorum ethnicorum, tandem contra conatus diversorum haereticorum doctrinam christianam sive ex toto sive saltem ex parte ad philosophiam ethnicam inflectendi. 2) Exinde etiam patet philosophiam patristicam ibi ortum habere, ubi ardebant impugnationes, scilicet in Oriente, Italia, Africa septentrionali, et primis temporibus praevalere usum linguae graecae, deinde demum et linguam latinam adhiberi. 3) Et quia tota huius temporis in imperio romano cultura erat graeca, quia philosophia graeca ubique in scholis docebatur et in operibus scriptis regnabat, et ipsa philosophia patristica natura sua evolvitur dependenter a philosophia graeca et quidem modo eclectico, qui, ut supra vidimus, inde a saeculo III. a. Chr. communiter erat in usu non solum in eclecticismo proprie dicto, sed etiam in Neoplatonismo. 4) Hinc deest philosophiae patristicae unitas systematica, deest stricta singu-

larum doctrinarum inter se connexio, occurrunt haud raro diversi errores. Defectus ille strictae unitatis systematicae etiam exinde explicatur, quia philosophia patristica evolvitur dependenter a theologia, occasione diversarum quaestionum theologicarum. 5) Inde alia nota characteristicae philosophiae patristicae, quod scilicet nondum habetur ulla separatio philosophiae a theologia et tantum sub finem huius aetatis hinc inde apparent tentamina systematicae expositionis quaestionum philosophicarum. Brevi: tota philosophia patristica est imperfecta et mutila; tantum ab Augustino et Ioanne Damasceno aliquo modo integrum systema efformatur.

2. Evolutio philosophiae patristicae. a) Primis aerae christianae temporibus fideles, qui novam revelationem amplexi sunt, quaerunt unice salutem aeternam animae, curant fidem et amorem erga Deum et proximos, colunt omnes virtutes. E minimis initiis paulatim ecclesia christianorum crescit, dilatatur, fitque magis magisque nota. Puritas morum, sanctitas vitae, amor mutuus et pax, doctrinae simplicitas, sed simul sublimitas paulatim aliorum attrahunt animos, non solum servorum et pauperum et simplicium, sed etiam eruditorum, divitum, potentum. Inde a saeculo II. ecclesia numerat iam inter suos haud paucos ex nobilissimis Romanorum familiis; literati et eruditi ipsi dant nomen. Sed inde oritur sponte sua multiplex necessitas veritates christianas philosophice tractandi: necessitas *psychologica* comparandi doctrinam christianam cum dogmatibus philosophiae antiquae, quibus conversi ad fidem pagani antea adhaeserant; necessitas *logica* quaerendi rationes et argumenta pro veritate christiana; necessitas denique *practica* defendendi hanc veritatem contra varias impugnaciones. Qui enim in philosophia graeca exculti doctrinam Christi sunt amplexi, non poterant non quaerere, qualis sit habitudo doctrinae Christi ad philosophiam, quam hucusque professi sunt, num doctrina Christi cum hac philosophia conveniat et in quibus conveniat, in quibus discrepet. Inde autem statim orta est ulterior indigentia. Quia in multis doctrina christiana cum philosophia veterum convenit, in multis autem discrepat, mentes, logica et dialectica veterum instructae et exercitatae, debebant quaerere, cur nova haec religio in multis a placitis philosophorum recedat, ubinam sit veritas magis probata, magis rationi humanae consona; debebant quaerere, quomodo doctrina christiana tam sublimis nihilominus cum haud paucis philosophorum doctrinis conveniat. Brevi, licet haec reflexio scientifica nondum fuerit ab ipso initio sui plene conscia et methodica, tamen incipit paulatim distinguere inter veritates naturales tamquam praeambula fidei, et ipsam doctrinam fidei veritatibus supernaturali-

bus contentam; incipit quaerere relationem inter utrumque hunc veritatum ordinem; incipit quaerere rationes et argumenta pro ipsis veritatibus lumine naturali cognitis. Quia autem doctrina Christi praeclaram exhibet unitatem, ita ut nulla pars ab alia separari possit, quia simul cum hac doctrina coniuncta est gratia fidei illuminans mentes et roborans voluntates, ipsae illae veritates, quae iam antiquis erant cognitae, nunc novo illucescunt splendore, maiore claritate, firmiore certitudine. Hinc facile separantur in philosophia veterum vera a falsis idque eo magis, quia ut vidimus, philosophia antiqua tunc temporis iam non exhibuit perfectam illam organicam unitatem, sed paulatim languescens et moriens disiecta tantum praebuit membra. Duplex motivum psychologicum et logicum auxit necessitas ab extrinseco proveniens. Iuvenis ecclesia undequaque impugnatur: non solum a Iudaeis, qui christianos sectarios perfidos et infideles habebant, sed etiam ab imperatoribus, qui absolutam auctoritatem divinumque splendorem iis hucusque tributum amittere timebant, et a philosophis ethnicis, quibus doctrinae de creatione mundi, de trinis personis in uno Deo, de rigida ethica, de veritate omnibus sine ullo discrimine communi multaque alia placere non poterant. Sic oritur inter christianos praeclarum genus literarium apologeticum, ubi vera a falsis antiquorum placitis separantur et probantur, philosophia veterum, saltem prouti ut totum quid consideratur, ut partim insufficiens, partim contradictionibus et erroribus plena reicitur, religio polytheistica ethnicorum ut stulta et absona condemnatur.

b) Hisce initiis positis sparsa sunt semina ulterioris evolutionis. viventia non solum ea vita, quae cuiusque veritati naturali est propria, sed vita altiore, quam scilicet praebet fides et gratia. Singuli lapides novi aedificii magis magisque eliguntur, adaptantur, scalpuntur, paulatim componuntur in formam unius aedificii. Etiam hic lex internae evolutionis vitalis multum iuvatur necessitatibus externis: quo magis ecclesia numero fidelium crescit, quo frequentius docti eam amplectuntur et quo fortius cum diversis adversariis in aciem descendere debet, eo maior est necessitas instruendi catechistas et sacerdotes non solum in ipsa doctrina fidei, sed etiam in literis et philosophia, ut deinde apti sint ostendere, quomodo singulae veritates huius aedificii inter se cohaereant, quomodo una veritas ex aliis oriatur in iisque ininitatur, quomodo hae veritates probentur. Philosophia graeca, quae animos methodico et systematico modo excoluerat, nunc incipit ferre fructus in novo agro. Oriuntur prima tentamina systematicae expositionis fidei, ubi etiam veritates naturales suum occupant locum, apud Alexandrinos in Oriente, apud Lactantium in Occidente. Labor hic eo maiorem meretur laudem, quia mediis in tribulationibus, persecu-

tionibus, periculis vitae et sanguinis strenue perfeitur. In hoc persecutionum igne non solum veritates supernaturales, sed et naturales purgantur et probantur tamquam firmum et inconcussum fundamentum, cui etiam altissimae virtutes, sanctissima vita secure inniti potest.

c) Eo ipso autem tempore, quo omnia ad ulteriorem progressum sunt parata, succedit profunda rerum publicarum mutatio: edicto tolerantiae a Constantino a. 313 concessae religio christiana agnoscitur ut religio publica imperii et ita incipit frui plena pace et libertate. Ecclesia labore apologetico praeparata, persecutionum igne probata et purgata, nunc apud magnos huius temporis Patres aggreditur praeclarum opus plenae evolutionis suae doctrinae. Athanasius, Eusebius Caesareensis, Cyrillus Hierosolymitanus, Basilius, Gregorius Nazianzenus, Gregorius Nyssenus, Epiphanius, Ioannes Chrysostomus in Oriente, in Occidente Hilarius Pictaviensis, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, Leo Magnus sunt totidem columnae Ecclesiae, quibus totum aedificium non solum fidei et disciplinae, sed et philosophiae et theologiae innitur. Non omnes quidem immediate contulerunt ad evolvendam philosophiam; omnes autem sanctitate vitae, puritate et sublimitate doctrinae praepararunt agrum culturae christianae, in quo deinde philosophia et theologia scholastica crevit et floruit. Inter omnes eminet S. Augustinus, qui divitiis ingenii, sublimitate inquisitionum, copia eruditionis factus est magister saeculorum. Hanc doctrinae christianae evolutionem multum promoverunt diversae haereses in sinu ipsius ecclesiae exortae, praesertim Arianorum, Nestorianorum, monophysitarum et monotheletarum, Pelagianismi et Semipelagianismi. Ita etiam in hac altera philosophiae patristicae periodo progressus cognitionis difficultatibus externis, licet aliae sint ac in prima periodo, augetur et promovetur.

d) Funestissimae autem rerum publicarum conditiones, quae inde a saeculo V. per migrationem populorum adducuntur, impediunt ulteriorem evolutionem. Imperium romanum in se scissum et debilitatum, ab inimicis undequaque oppressum et in multas novas civitates dilaceratum, non iam praebet illam pacem illudque otium, quod scientiis colendis est necessarium. Hinc cessat ulterior progressus philosophiae patristicae per plura saecula; et qui tristibus in conditionibus huius temporis paululum otii literis dare possunt, multum insudare debent, ut saltem thesauros priorum temporum colligant, conservent, posteris transmittant. Ita tertia periodus philosophiae patristicae est periodus conservationis, tempus primarum encyclopaediarum omnis huius temporis scientiae.

Sic philosophia patristica partim praesefert similem evolutionem ac philosophia graeca. Vita intellectualis, philosophica primo latet in

semine, incipit crescere et evolvi apud apologetas et Alexandrinos, maturescit et floret apud magnos Patres, deinde cessat, non quidem ut in philosophia graeca propter defectum virium et senescentem debilitatem, sed ob externas rerum publicarum difficultates. Sed in hac externa similitudine non est praetermittendum profundum discrimen internum: philosophia graeca felicissimis in conditionibus nascitur, creseit et evolvitur, nihilominus non gaudet illo robore interno ad ulteriorem vitam, sed etiam optimis in conditionibus externis languescit, senescit, tandem moritur et dilabitur. E contrario philosophia patristica summas inter difficultates oritur, crescit et probatur; ob infasta tantum temporum adiuncta retrahit vires in statum quasi latentem, ut expectet meliores condiciones, in quibus ulterius progredi possit. Hoc fit in philosophia scholastica.

3. Fructus philosophiae patristicae. Ut momentum et fructus philosophiae patristicae recte intelligatur et aestimetur, imprimis notandum est, quod iam supra innuimus, philosophiam patristicam aliam omnino habere originem ac graecam. Haec orta est ope solius luminis naturalis ex observatione primo mundi externi, dein hominis; illa vero ope luminis supernaturalis ex communicatione revelationis per fidem. Haec non sine magno labore multisque erroribus paulatim progreditur a cognitione naturae ad cognitionem hominis et deinde Dei; illa e plenitudine revelationis divinae habet ab initio supernaturalem cognitionem Dei et relationis hominum ad ipsum; et ex hac plenitudine gradatim descendit ad singulas veritates naturales rationalibus etiam argumentis probandas. Haec etiam in summis, ad quas pervenit, cognitionibus de spiritualitate et immortalitate animae, de Deo sapienti mundi gubernatore, de obligationibus vitae moralis semper anceps haeret in dubiis et obscuritatibus, et hinc de perfecta cognitione rationali desperans tandem ad mysticam et theosophicam cum Deo unionem alia quam rationis via attingendam tendit; illa ex perfecta cum Deo per amorem et fidem unione tantam haurit etiam in ordine cognitionis naturalis certitudinem, tantam claritatem, ut omnia antiquorum dubia de naturalibus veritatibus ipsi evanescant. Inde evenit, ut singula elementa, singulae doctrinae in philosophia patristica sint fere eadem ac in philosophia graeca, imo ut variae doctrinae, probationes, totus apparatus scientificus et philosophicus simpliciter a Graecis assumatur, et tamen sit profunda differentia in tota synthesisi philosophica propter lucem et claritatem, qua circumdatur, propter certitudinem, qua assumitur et docetur. Brevi: materia est eadem in philosophia graeca et patristica, at forma est essentialiter diversa, id est aliud principium vitale, aliud fundamentum. Relatio philosophiae christianae et in

specie patristicae ad philosophiam graecam comparari potest cum relatione organismi vivi ad elementa corporum anorganicorum: organismus vivus componitur iisdem elementis ac corpora anorganica, imo ex iis elementa assumit; nihilominus inter organica et anorganica habetur profundum discrimen. Et licet haec comparatio non omni ex parte valeat, tamen certum manet philosophiam christianam inde ab initiis niti ipsi quidem rationi naturali, attamen instructae et roboratae lumine revelationis. Et haec est ratio, cur philosophia patristica nullatenus tamquam ultima periodus philosophiae graecae annumerari possit, sicut aliquibus historiographis philosophiae placet; ipsa constituit primam periodum philosophiae christianae, quae sub pluribus respectibus altior est philosophia antiqua, cuius influxui etiam illi philosophi recentiores se subtrahere non valent, qui vel antiqua systemata restaurare vel proprio Marte nova systemata doctrinae christianae opposita formare conantur.

His praemissis facile patet, quid philosophia patristica attulerit fructus et quomodo alteram periodum philosophiae scholasticae prae-paraverit. Philosophia patristica assumit, conservat et auget elementa vera et sana, quae in philosophia graeca continentur. Has veritates, luce revelationis roborata, clarius cognoscit, melius probat, diligentius ab erroribus seiungit. Praeterea ostendit nexum harum veritatum cum revelatione ex una parte, ex altera parte cum vita practica morali, ostendit ordinem gratiae non destruere ordinem naturae, fidem non auferre scientiam, sed e contrario ordinem naturae elevari et roborari, scientiam devenire puriorem et securiorem. Deest utique adhuc philosophiae patristicae methodica distinctio inter philosophiam et theologiam, deest systematica expositio philosophiae ut scientiae sui generis, deest inquisitio in singulas quaestiones mere philosophicas, si veritates maxime fundamentales cum ordine morali et religioso arctissime connexas excipias, hinc deest logica et methodologia proprie dicta, philosophia naturae et artis.

AETAS TERTIA

Philosophia scholastica seu constitutio systematica et plena evolutio philosophiae christianae medio aevo

---

Introductio. 1. Philosophia medii aevi et philosophia scholastica.

Finitis barbarorum invasionibus, pace et ordine in Europa paulatim restitutis scientiae et literae iterum coli et evolvi incipiunt. Et quidem non solum apud populos christianos, in quibus auctoritas et benignus influxus Ecclesiae tum in rebus religiosis, tum in socialibus et politicis, tum denique in scientiis magis magisque decursu medii aevi crescit, sed etiam apud Arabes et Iudaeos. Arabes praesertim sub regimine Abbassidum in Oriente, Morabethorum in Hispania omnibus viribus artes et scientias colentes propriam culturam efformarunt. Sub influxu autem universalis literarum studii etiam apud Iudaeos viri egregii orti sunt, qui se philosophiae et theologiae dederunt. Hinc philosophia medio aevo colitur non solum apud gentes christianas europeas, sed etiam apud populos orientales non christianos.

Inde patet philosophiam medii aevi non esse unice christianam, ac proinde philosophiam medii aevi cum philosophia scholastica, prouti haec vox hodie intelligi solet, non coincidere. Etenim philosophia scholastica intelligi solet inde ab exeunte medio aevo illa philosophia, quae ab illustribus illis philosophiae christianae huius temporis viris colebatur et efformata est, puta a S. Anselmo, Alexandro Halensi, Alberto Magno, S. Bonaventura, S. Thoma, Henrico Gandavensi, Scoto, Guilermo de Occam multisque aliis. Quae philosophia non obstantibus differentiis, quae inter singulos vigent, unum organicum et perfectum exhibet systema, quod certam doctrinarum summam stabiliter tenet, quod proprio gaudet caractere, propria methodo, quodque in illustrissimis christiani Occidentis scholis ubique docebatur. Hinc philosophia scho-

lastica non est definienda ex ipsa voce ut philosophia, quae medio aevo in scholis docebatur, nam philosophia arabica et iudaica suas habebat scholas; nec definiiri potest ex tempore, quo praesertim floruit, cum hoc etiam de duabus aliis philosophiis valeat; neque ex methodo deductiva, neque ex habitudine ad fidem, quia eadem methodus eademque habitudo apud Arabes et Iudaeos invenitur, sed praecipue ex ipsa doctrina; et sic solum in medio aevo inter philosophiam scholasticam et non-scholasticam vel antischolasticam distingui potest. (Cfr. hac de re de Wulf. Hist. de la phil. médiévale, 4. ed. 1912, n. 100-116).

Iamvero nequit dubitari inter varias philosophandi rationes, quae medio aevo vigeabant, philosophiam scholasticam primum occupare locum tum propter multitudinem et ingenium philosophorum, tum propter profunditatem, perfectionem et auctoritatem doctrinae et operum, tum denique propter numerosas et celeberrimas in diversis Europae partibus scholas. Si ergo interdum tota philosophia medii aevi scholastica vocatur, appellatio haec intelligenda est tamquam denominatio a potiori.

2. Divisio philosophiae mediaevalis. Quia philosophia scholastica in medio aevo praecipuum occupat locum et pro universa cultura tum horum temporum tum subsequentium maximi est momenti, tota philosophia medii aevi secundum diversa stadia evolutionis philosophiae scholasticae iure merito dividi solet. In ipsa autem philosophia scholastica tres distinguuntur periodi.

Prima complectitur tempus a fine saeculi VIII. usque ad finem saec. XII. et subdividi solet in duo stadia, primae formationis usque ad finem saeculi XI. et evolutionis saeculo XII. In priore stadio ponuntur initia philosophiae scholasticae, praeformatur synthesis scholastica tum quoad methodum tum quoad materiam, in posteriore doctrina scholastica in theologia et mystica iam est evoluta; in philosophia adhibentur novae methodi, doctrinae fundamentales plene evolvuntur, incipiunt iam systemata. Etiam philosophia non-scholastica multum evolvitur. Hinc prima periodus est tempus *formationis* et *primae evolutionis* philosophiae scholasticae.

Secunda complectitur saeculum XIII. Hoc tempore philosophia scholastica ob varias causas internas et externas pervenit ad summam evolutionem in unitate systematica doctrinarum, in comprehensione materiae tractandae et in forma literaria; hinc vocatur periodus *culminis*.

Tertia tandem complectitur saeculum XIV. et primum medium saec. XV. Ob varias causas externas et internas desinit perfectio doc-

trinae, oriuntur varii abusus, imo doctrinae subvertentes fundamenta philosophiae scholasticae; hinc periodus *occasus* vocatur.

3. Fontes philosophiae mediaevalis. a) *Fontes immediati*: Maxime completam collectionem operum scholasticorum exhibet *I. P. Migne*, Patrologiae cursus completus. Series latina 221 voll. Parisiis 1844-1864 (usque ad a. 1216), quae series completur a *Horoy*, Medii aevi bibliotheca patristica seu eiusdem temporis patrologia ab anno 1216 usque ad Concilii Tridentini tempora. Series prima quae complectitur omnes doctores ecclesiae latinae ad saeculum XIII. pertinentes. Parisiis 1879-1885, 5 voll. — Bibliotheca philosophorum mediae aetatis, edita a *Carolo Sigism. Barach*. Innsb. 1876-8, 2 voll. — *H. Denifle* et *Fr. Ehrle*, Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters. Vol. I-VII, 1885-1900. — Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen, hrsg. von *Cl. Baeumker*, Münster 1891 sqq. — Les Philosophes Belges. Textes et Etudes. Collection publiée par l'Institut supérieur de Philosophie, sous la direction de *M. de Wulf*. Louvain 1901 sqq. — Bibliotheca Franciscana Scholastica medii aevi. Ad Claras Aquas 1903 sqq. — Bibliotheca Franciscana Asctica medii aevi. Ad Claras Aquas 1905 sqq. — Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters, hrsg. v. *L. Traube*, München 1905 sqq. — Praeterea *C. D. Bulaeus*, Historia Universitatis Parisiensis, Parisiis 1665-1673. — *B. Hauréau*, Singularités historiques et littéraires. Paris 1872-1880; *idem*, Histoire de la philosophie scolastique, 3 voll. Paris 1872-1880; *idem*, Notices et extraits de quelques manuscrits latins de la bibliothèque nationale. 6 voll. Paris 1890-93. — *H. Denifle* et *A. Chatelain*, Chartularium Universitatis Parisiensis, 4 voll. Paris 1889-1897; *idem*, Auctuarium Chartularii Univers. Paris., 2 voll. Paris 1894-1897. — *M. Grabmann*, Die Geschichte der scholastischen Methode. Nach den gedruckten und ungedruckten Quellen dargestellt. Hucusque 2 voll. Freiburg i. B. 1909 et 1911. — *M. Manitius*, Zur Karolingischen Literatur. Neues Archiv der Ges. für ältere deutsche Geschichtskunde. 36, 1911, 43-75. — Praeterea *A. F. Little*, Initia operum quae saeculis XIII., XIV., XV. attribuantur, secundum ordinem alphabeticum disposita. Manchester 1904.

b) *Catalogi*. Consulendi sunt etiam *Catalogi* veterum bibliothecarum et manuscriptorum in nostris bibliothecis: *Montfaucon*, Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova, 2 voll. in folio. Parisiis 1739. — *Haenel*, Catalogi librorum manuscriptorum, qui in bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae M., Hispaniae, Lusitaniae asservantur, nunc primum editi. Lipsiae 1830. — *Blume*, Iter Italicum, 4 voll. Halle 1824-36; *idem*, Bibliotheca librorum manuscr. ita-

lica. Gottingae 1834. — *Migne*, Dictionnaire des manuscrits ou recueil de catalogues de mss. existants dans les principales bibliothèques d'Europe concernant plus particulièrement les matières ecclésiastiques et historiques, 2 voll. Parisiis 1853. — *G. Becker*, Catalogi bibliothecarum antiqui, 2 voll. Bonn 1885. — *Gottlieb*, Ueber mittelalterliche Bibliotheken, Leipzig 1890. — *Hirsching*, Versuch einer Beschreibung sehenswürdiger Bibliotheken Deutschlands I-IV, Erlangen 1786-1791. — Verzeichnis der Handschriften im Preussischen Staat I-III, Berlin 1893, 94. — Catalogus librorum manuscr. Angliae et Hiberniae, Oxonii 1697. — Reports of the Royal Commission on historical manuscripts I-VIII, London 1881. — Catalogue général des Mss. des bibliothèques publiques des départements I-VII, Paris 1849-85. — Catalogue général des Mss. des bibl. publiques de France t. I sqq. Paris 1886 sqq.

c) *Historici*, qui de philosophia medii aevi tractant, praecipui sunt: *Alb. Stöckl*, Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Mainz 1864-66, 3 voll. — *Hauréau*, Histoire de la Philosophie scolastique. Paris 1872-80, 2 voll. — *De Wulf*, Histoire de la philosophie médiévale, 4 éd. Louvain 1912, germanice a R. Eisler, Tübingen 1913. — *Picavet*, Esquisse d'une histoire générale et comparée des philosophies médiévales, éd. 2. Paris 1907. — *I. A. Endres*, Geschichte der mittelalterlichen Philosophie im christlichen Abendland. Kempten u. München, 1908, 2. ed. 1914. — *C. Baumeister*, Die europäische Philosophie des Mittelalters in: Kultur der Gegenwart I, 5. Berlin-Leipzig 1909, 288-381. — *K. Twardowski*, O Filozofii sredniowiecznej wykładów sześć. Leopoli-Varsaviae 1910. — *H. O. Taylor*, The mediaeval mind. 2 voll. London 1911. — *M. Grabmann*, Die Philosophie des Mittelalters. Berlin u. Leipzig 1921 (Sammlg. Götschen). — Ceterum completa collectio operum et elucubrationum tum de historia philosophiae mediaevalis in genere tum de singulis auctoribus medii aevi habetur apud *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss der Geschichte der Philosophie. II, ed. 10. Berlin 1915, in fine pg. 88*-211*.

LIBER QUINTUS

**Restauratio inquisitionis philosophicae et prima evolutio
philosophiae scholasticae**

CAPUT I.

Prima tentamina restaurandae philosophiae: periodus formationis.

Character generalis. Quia hoc tempore interrupta pessimis conditionibus traditio paulatim assumi et excoli debet proprio labore, initia philosophandi sunt sat parva, manca et imperfecta. Nam primum tractatur fere solum dialectica; inde a saec. VIII. assumuntur quaestiones philosophiae, quae in quaestionibus theologicis continentur, praesertim psychologiae et theodiceae; quaestio de universalibus exorta et multum discussa excolit multos conceptus metaphysicos et logicos. Usque ad saeculum XI. crescit ambitus quaestionum e psychologia, cosmologia et theodicea. Exinde patet de compositione systematica in unum totum hoc tempore nondum posse esse sermonem; Joannes Scotus Eriugena quidem iam medio saeculo IX. praeclaram exhibet synthesim, sed eius philosophia, quae nimium rationalismum et pantheismum neoplatonicum redolet, ab Ecclesia reici debuit; hinc eius influxus non fuit is, qui aliis sub conditionibus esse potuisset. Demum sub ipsum finem huius periodi invenitur apud S. Anselmum praeformata iam synthesis scholastica.

Propter eclecticum et compilatorium philosophandi modum nec tractatio quaestionum nec forma literaria est uniformis et exulta. Variarum divisiones philosophiae proponuntur, sed generatim praevallet divisio in logicam, physicam, ethicam. In dialectica magister est Aristoteles, sed quia nota est tantum sic dicta «Logica vetus», i. e. Categorias et de Interpretatione, methodus adhibetur fere unice deductiva, synthetica. Metaphysica, item cosmologia est valde imperfecta; in psychologia praevallet usque ad saec. XIII. Platonismus et Augustinismus. Ethica vel est mere theologica vel si philosophica, est stoica. Relative maxima uniformitas et perfectio habetur in doctrina de Deo.

Quod vero formam literariam hac periodo adhibitam attinet, primo scribuntur fere tantum glossae et breves commentarii in libros, qui in scholis adhibebantur, dein etiam commentarii fusiores. Paulatim oriuntur certae quaedam formae literariae ex ipsa instructione scholari. Quia scilicet in scholis praeter proprie dictas praelectiones, quae semper lectione et explicatione alicuius textus constabant, disputationes habebantur, ipsi lectores seu magistri materias harum disputationum frequenter scripto exponebant. Disputationes erant duplicis generis, ordinariae, quae semel in mense vel altera quavis hebdomada habebantur, et extraordinariae, magnae bis in anno, circa Nativitatem Domini et Pascha. Ex disputationibus ordinariis ortae sunt s. d. quaestiones disputatae; ex disputationibus extraordinariis, in quibus diversae quaestiones profundius et magis systematice tractabantur, ortae sunt s. d. quaestiones quodlibetales seu de quolibet, etiam simpliciter quolibet vocatae. Sed hae quaestiones demum paulatim evolvuntur.

ARTICULUS I.

Origo philosophiae scholasticae.

Uti sub finem praecedentis partis vidimus, inde a V. saeculo diversi exstiterunt scriptores, qui scientiam priorum saeculorum collegerunt posteris transmittendam. Inter hos scriptores aliqui recte praecursores philosophiae scholasticae appellari possunt, ut *Martianus Capella* (c. 430) in suis operibus « Satyricon » et « De nuptiis Mercurii et Philologiae », *Isidorus Hispalensis*, *Gregorius Magnus* ex ordine S. Benedicti, *Beda Venerabilis*, praesertim vero *Boethius*. Philosophia scholastica tamen, sicut generatim nova scientiarum evolutio proprie originem sumit sub finem saeculi VIII. cum *Carolus Magnus* a. 778 episcopo Fuldensi dederit facultatem aperiendi scholas monachales et episcopales. Restaurationem scholarum tunc temporis maxime promovit apud Francos *Alcuinus*, apud Germanos *Alcuini* discipulus *Hrabanus Maurus*. *Alcuinus* (c. 735-804) institutionem suam in eadem schola benedictina in Anglia acceperat, in qua *Beda Venerabilis* fuerat magister. A Carolo M. ad suam aulam vocatus, venit simul cum pluribus discipulis, inter quos *Wizo* et *Fredegisus*, praefuit scholae aulicae, dedit initia scholae monachali Fuldensi, quae brevi tempore magnam nacta est famam, et ita tum docendo tum scribendo tum novas scholas aperiendo factus est restaurator scholarum et scientiarum apud Francos. Opera eius eundem adhuc praeseferunt characterem compilatorium,

quem apud praecedentes auctores observavimus; sic eius *Dialectica* excerptit Isidorum Hispalensem, Pseudo-Augustinum et Boethium; *De animae ratione*, quod completam fere psychologiam rationalem continet, nititur imprimis Augustino et Cassiodoro. Successit Alcuino in dignitate abbatis monasterii Turonensis et in munere magistri scholae eiusdem monasterii discipulus eius *Fredegisus* († 834), qui tamen exaggerato realismo, imo cuidam rationalismo indulgebat nec magnam Alcuini auctoritatem adaequare valuit. Longe maius est meritum alterius discipuli Alcuini, *Hrabani Mauri* (c. 780-856). Hic per multos annos docuit in schola Fuldensi; postea electus est abbas Fuldensis, tandem archiepiscopus Moguntinus. E multis eius operibus huc pertinent « *De institutione clericorum* », quod ex operibus Augustini, Isidori et Alcuini conflatum multum contulit ad meliorem clericorum institutionem, ita ut auctor meruerit cognomen « praeceptoris Germaniae »; « *De universo* », quod opus est encyclopaedia omnium scientiarum huius temporis, et « *Tractatus de anima* », ubi nixus Cassiodoro et Prospero Aquitano (rectius operi Iuliani Pomerii « *De vita contemplativa* »), tractat de animae nomine, essentia, origine, forma, quantitate, sede, virtutibus et relatione ad corpus. Ad scholam Alcuini pertinent etiam duo *Candidi*, ille Wizo, qui cum Alcuino ex Anglia in Franciam venerat, et alius, monachus Fuldensis, qui proprie Bruun appellabatur. Huic alteri, qui Hrabano Mauro in schola Fuldensi successit, communiter adscribuntur *Dicta Candidi de imagine Dei*, quae varias quaestiones continent, prouti tunc temporis in dialectica tractabantur. Etiam hic quaestiones psychologicae magnum occupant locum; praeterea invenitur hic iam quaedam forma argumenti ontologici pro existentia Dei.

His conatibus Alcuini eiusque discipulorum ipsa scholarum huius temporis distributio auxilio erat. In illis scholis, quarum praecipuae erant Eboracensis, Tornacensis, Fuldensis, Turonensis, Palatina, Altissiodorensis, Carnotensis et diversae scholae Parisienses (S. Genovefae, S. Germani, S. Victoris, Claustrum, quarum tamen quaedam demum post saeculum VIII. ortae sunt) docebantur septem artes liberales; et quidem in s. d. trivio Grammatica, Rhetorica, Dialectica; in quadrivio Arithmetica, Geometria, Astronomia, Musica. Iamvero illa pars trivii, quae dialecticam tractabat, maxime ad efformandum studium philosophicum contulit. Initio quidem schola dialectica paucis tantum libris uti potuit, puta Martiano Capella, Augustino (cui etiam opera spuria adscribebantur, ut Categoriae, Principia Dialecticae), Cassiodoro, Mario Victorino, Porphyrii Isagoge translata a Mario Victorino et a Boethio, et imprimis Boethio, cuius opera et commentarii in Aristotelem saltem aliquatenus doctrinas logicales Aristotelis (de Interpretatione et Cate-

gorias) hisce temporibus communicabant. Platonis notus erat Timaeus in versione Chalcidii; aliae Platonis doctrinae hauriebantur tantum ex Macrobio (Saturnalia, In Ciceronis Somnium Scipionis), ex Apuleio (De Platone et eius dogmate; liber III. huius operis inscribitur *Petrihermeniae sive de syllogismis categoricis*) et ex opere « Aselepius sive Dialogus Hermetis Trismegisti », quod Apuleio adscribebatur. Accedebant quaedam opera Ciceronis, Senecae, Lucretii, Galeni, Hippocratis, et aliqui Patres praeter Augustinum. Initio quidem dialectica mere formaliter tractabatur; mox autem ideae praesertim platonicae, quantum tunc erant notae, ad dialecticam realem seu metaphysicam tractandam incitabant. His paulatim factum est, ut dialecticae auctoritas magis magisque creverit, ita ut in locum grammaticae tamquam regina institutionis scholaris successerit. Etiam studium theologiae contulit ad evolvendam philosophiam, praesertim postquam non sola exegesi S. Scripturae contenta opera Patrum adhibere coepit. Hinc philosophia scholastica non tantum ex inquisitione dialectica in universalia originem sumpsit, ut post Victorem Cousin multi putant auctores, licet concedendum sit hanc controversiam de universalibus initio magnum occupasse locum, sed varia alia momenta concurrebant. Vidimus enim Aleuinum scribentem opus de anima; Fredegisus disputat contra Agobardum de quaestionibus psychologicis; Candidus philosophatur de Deo et conatur afferre argumentum ex ratione pro eius existentia; Aleuinus inquit in quadam epistola ad Carolum Magnum contra « Atheniensem sophistam », Graecum quendam in aula regia commorantem, num mors sit ens. Omnia haec initia sunt quidem parva, quaestiones modo potius abrupto, sine methodo exhibentur, scribuntur tantum excerpta ex operibus notis ad usum scholarum, glossae vel breves commentarii, sed ingenia fiunt paulatim fortiora, oriuntur disputationes, in quibus cognitio crescit et evolvitur. Hoc tempore nondum fit distinctio inter philosophiam et scientias, inter philosophiam et theologiam, sed omnes scientiae vocantur philosophia. Modus philosophandi est adhuc vacillans, imbecillis, fere puerilis. Quia ex variis fontibus mancis et impuris notitiae philosophicae hauriuntur, deest ordo methodicus, deest compositio systematica in unum totum. Quo plures fontes antiquitatis paulatim cognoscuntur, eo maior est diversitas elementorum, quae assumuntur; vigent imprimis opiniones platonicae, pseudo-platonicae et augustinianae, sed et pythagoricae, epicureae, stoicorum, neoplatonicorum, deinde Arabum. Demum omnibus praeparatis oriuntur saeculo XIII. magna et perfecta systemata.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Alcuii* opera edita sunt a Quercetano (Duchesne) Parisiis 1617; a *Frobenio Forster*, Ratisbonae 1777, quae ultima editio habetur etiam apud *Migne*, P. L. 100-101. — 2) *Fredegisi* De nihilo et tenebris apud

Migne, P. L. 105, 751-756, apud *M. Ahner*, Fredegis von Tours, ein Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. I. D. Leipzig 1878. — *Agobardi* liber contra obiectiones Fredegisi apud *Migne*, P. L. 104, 159 sqq.; — 3) *Hrabani Mauri* opera ed. a *Colvener*, Coloniae 1627; *Migne*, P. L. 107-112; — 4) *Candidi dicta* ed. apud *Migne*, P. L. 101, 1359 sq. Completa editio apud *Hauréau*, Hist. de la phil. scol. I. Paris 1872, 133 sqq.

De cultu scientiarum et philosophiae tempore Caroli M. cfr. *Bähr*, Geschichte d. röm. Lit. im Karolingischen Zeitalter. Karlsruhe 1840; *Monnier*, Alcuin et Charlemagne. Paris 1853, 1864; *L. Maitre*, Les écoles épiscopales et monastiques de l'Occident depuis Charlemagne jusqu'à Philippe Auguste. Paris 1866; *J. Bass Mullinger*, The schools of Charles the Great and the restoration of education in the ninth century. London 1877; *A. König*, Geistesleben u. Unterrichtswesen z. Zeit Karls d. Gr. 1902; *Canella*, Della dialettica nelle scuole dopo la rinascenza Carolingia e dell'origine della controversia degli universali. Riv. di scienze stor. 1904, 398 sqq.; 444 sqq.; *M. Grabmann*, Gesch. d. schol. Methode I (1904) 4. Abschnitt.

ARTICULUS II.

Controversia de universalibus.

Inter quaestiones, quae inde ab initio philosophiae scholasticae multum discutiebantur, quaestio de universalibus praecipuum occupat locum et sponte sua ad varias quaestiones fundamentales in metaphysica et in psychologia deducit. Originem huic controversiae dederunt, quae Porphyrius et Boethius sat obscure dicunt. *Porphyrius* enim in sua *Isagoge* scribit: «Mox de generibus et speciebus quidem sive subsistant sive in nudis intellectibus posita sint, sive subsistentia corporalia sint an incorporalia, et utrum separata a sensibilibus an in sensibilibus et circa haec consistentia, dicere recusabo; altissimum enim negotium est huiusmodi et maioris egens inquisitionis». *Porphyrius* ergo tres movet quaestiones: 1) An genera et species existant in natura an tantum in conceptibus? 2) Si subsistant in rerum natura, an sint corporalia an incorporalia? 3) An existant extra res sensibiles an in ipsis? Aliis verbis, quaeritur tantum obiectivus valor universalium, non relatio ipsorum ad vim abstractivam intellectus. *Boethius* conatur quidem (in secundo Commentario) respondere ad has quaestiones, sed et ipsius responsum est insufficiens, etenim ait tantum ad primam quaestionem, genera et species esse et «subsistentia» et «intellecta»; ad secundam, genera et species esse incorporea non natura, sed abstractione; ad tertiam, ea existere simul in rebus sensibilibus et extra illas.

Haec ergo sat breviter dicta scholasticos ad superiores inquisitiones moverunt. Et quidem in solutione in duas abierunt vias: *realistae*

dicebant genera et species existere tamquam res in se, non quidem ut universalis separata ad modum, quem Plato docuerat, sed in ipsis individuis; *antirealistae* autem negabant hoc et dicebant tantum, genera et species non existere ut res in se. Utrumque responsum est imperfectum; sed dum prima sententia paulatim evanescit, altera dat originem rectae doctrinae realismi moderati. Utraque autem sententia promovet philosophicam inquisitionem: prima potius metaphysicam, altera praesertim quaestionem psychologicam de origine nostrae cognitionis, de legibus abstractionis et reflexionis.

§ 1. **Realismus** huius temporis habet diversas formas, prouti diversimode inexistentialiter generum et specierum in rebus explicare et cum distinctione individuorum componere studet. Alii singulis generibus et speciebus essentiam universalem tribuunt, cuius individua participes sunt; alii ulterius progredientes omnem realitatem ut unam essentiam cum diversis formis concipiunt. Haec secunda forma realismi est pantheistica, hinc antischolastica. Prima forma logice quidem etiam ducit ad pantheismum, sed reales eam sequentes pantheismum reiciunt. Unus Scotus Eriugena hoc tempore docet pantheismum. Rationes autem, cur pluribus sententia realismi placuit, praecipuae erant tres: diversa problemata theologica, puta de transmissione peccati originalis in posteros Adami, de redemptione naturae humanae per Christum, de creatione singularum animarum, de una essentia divina in tribus personis, in explicatione realium videbantur facile solvi posse. Accessit error cuiusdam rationalismi extremi, quo ducti putabant modum essendi eodem modo se habere ac modum cognoscendi, hinc universalis ita esse in rebus, prouti cognoscuntur. Huic rationalismo multum favit auctoritas philosophiae platonicae, quae Ideas entia subsistentia esse docebat. Neque omittendum est antireales suam sententiam non clare explicasse et de quibusdam quaestionibus theologicis, ut de Trinitate, non recte docuisse.

Praecipui reales huius temporis nobis noti sunt: *Fredegisus* († 834), Alcuini discipulus, de quo supra pag. 135 erat sermo. In opere suo «De nihilo et tenebris», quod probabiliter narrationem Gen. I, 1, 2. explicat, conatur tum ex ratione tum e Scriptura ostendere non solum tenebras, sed ipsum nihil esse ens reale, certis qualitatibus praeditum. Hoc nihilum reale exhibetur ut « incognita materies » seu primum fundamentum omnium creaturarum tum corporali tum spiritualium; ex ipso creata sunt elementa, angeli et animae humanae. Extremus inter reales et potius antischolasticus est *Ioannes Scotus Eriugena* (c. 810-877), quia docet genera ante species, species ante individua exstitisse et inferiores gradus semper ex supremis e-

manasse. Sed de ipso infra dicetur. Etiam *Remigius Altissiodorensis* (c. 841-908) in suo Commentario ad Martianum Capellam fere platónico modo realismum defendit, quia docet species et individua existere per participationem generum. Saeculo X. realismo adhaerebat *Gerbertus* († 1003), primo magister palatinus Ottonis I., dein Remis et Parisiis, postea archiepiscopus, tandem pontifex Sylvester II, vir in scientiis eruditissimus et in rebus agendis versatissimus, qui commentarios in plura opera Aristotelis scripsit. Tamen nequit certo dici eum fuisse realistam. Saeculo XI. inter reales eminent *S. Anselmus Cantuariensis* (1033-1109), de quo inferius erit sermo, et praesertim *Odo Tornacensis* (de Tournai † 1113). Odo ope realismi doctrinam de peccato originali explicare conatur: omnes homines formant in protoparentibus unam realitatem specificam, quae deinde in diversis hominibus individualizatur; homines ergo distinguuntur realiter tantum accidentibus individualibus.

§ 2. **Antirealismus.** Mox orti sunt multi huic realismo adversantes; nixi rationi, Aristoteli et Boethio thesim mere negativam statuerunt. universalia non sunt subsistentia realia, nam existunt tantum singularia. Quia autem Porphyrius posuerat universalia aut ut «subsistentia»; aut ut «intellecta», hinc reiecta prima sententia concludebant ea esse nuda intellecta. Sed si hoc sensu universalia vocant «voces», «flatus vocis», si postea de «conceptibus» tantum loquuntur, nequeunt dici nominalistae vel conceptualistae sensu stricto et postea usitato; etenim theoriam positivam de universalibus non excoluerunt.

Inter primos antireales numerandus est auctor commentarii ad Isagogen et Hermeneuticam (iuxta Victorem Cousin est *Irabanus Maurus*), qui tamen rem confuse proponit, et *Heiricus Altissiodorensis* (de Auxerre, 841-876), magister supra dicti Remigii Altissiodorensis. Saeculo decimo antireales non occurrunt; sed saeculo undecimo habentur plures antirealistae, quos Ioannes Salisburgensis «sectam nominalium» vocat, qui acriter realismum impugnantes genera et species «voces» dicebant. Hanc «sententiam vocum» proprie instauravit *Roscellinus Compendiensis* (de Compiègne, c. 1050-1121); at etiam Roscellinus potius videtur esse antirealista tantum; ex fontibus valde mancis nequit decidi, num ulterius ad proprie dictum nominalismum sit progressus.

Doctrinae «nominalium» a realibus vehementer impugnabantur, praesertim quia diversi philosophi saeculares ex Italia totam Europam peragrantes, qui «philosophi», «dialectici», «sophistae», «peripatetici» vocabantur, hac theoria ad sua sophismata fulcienda utebantur; imo applicantes suam theoriam ad quaestiones theologicis ad doctrinas haereticas devenierunt.

Inde facile intelligitur vehemens oppositio theologorum contra ipsos et maior divulgatio realismi.

BIBLIOGRAPHIA. De Fredegiso vide supra art. 1; de Jo. Scoto Eriugena et Anselmo infra art. 3. — *Heirici* Altissiodorensis quaedam edita sunt apud *L. Traube*, M. G. Poetae latini aevi Carol. III, 428-517; *Hauréau*, Hist. de la philos. scol. I (1872) 188-195. — *Remigii* Altissiodorensis quaedam edita sunt a *W. Fox*, Remigii Altissiod. in artem Donati minorem commentum ad fidem codd. manuscr. Lipsiae 1902; *Migne*, P. L. 131, 51-134. Alia edita vide apud *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II. ed. 10. 236. — *Gerberti* Aureliacensis opera ap. *Migne*, P. L. 139, 57-338; *A. Olleris*, Oeuvres de Gerbert. Paris 1867. — *Odonis* opus De peccato originali libri tres, ed. apud *Migne*, P. L. 160, 1071-1102. — *Roscellini* Compendiensis quaedam ed. apud *Migne*, P. L. 178, 357 sqq.; *V. Cousin*, Ouvrages inédits d'Abélard. Paris 1836, 507-550; *F. Picavet*, Roscelin, Paris 1911, 112-143; *Reiners*, Der Nominalismus in der Frühscholastik. Münster 1910 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. des Mittelalt. VIII, 5).

De realismo et nominalismo cfr. *Joannes Saresberensis*, Metalogicus II, 17 (*Migne*, P. L. 199, 574 A. sqq.); *Jac. Thomasius*, Orationes, Lipsiae 1683 (Oratio de secta nominalium pg. 241-275); *V. Cousin*, Ouvrages inédits d'Abélard. Paris 1836. Introduction LVI sqq.; *Bouchitté*, Le rationalisme chrétien à la fin du XIe siècle. Paris 1842; *A. Stöckl*, Der Nominalismus u. Realismus in der Gesch. d. Philosophie 1854; *Hauréau*, Histoire de la philos. scolastique I. Paris 1872; *M. de Wulf*, Le problème des universaux dans son évolution historique du IXe au XIIIe siècle. Arch. f. Gesch. d. Philos. IX. N. Folge II (1896) 427 sqq.; *I. Reiners*, Der aristotelische Realismus in der Frühscholastik. Bonn 1907; *idem*, Der Nominalismus in der Frühscholastik. Münster 1910 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. VIII, 5); *Buonaiuti*, Un filosofo della contingenza nel sec. XI. Roscelino, Riv. stor.-crit. di sc. teol. (1908) 195-212.

ARTICULUS III.

Primi philosophi systematici.

Toto hoc tempore duo tantum philosophi synthesim proprie dictam exhibent: Eriugena saeculo IX., qui propter pantheismum exstitit pater philosophiae antischolasticae, saeculo XII. S. Anselmus, pater philosophiae scholasticae.

§ 1. **Ioannes Scotus Eriugena** (c. 810-877) ita vocatus, quia natione erat Scotus, origine Hibernus (Eriugena a forma celtica ériu=Hibernia), tum eruditione tum potenti ingenio speculativo omnes philosophos huius temporis usque ad saeculum XI. longe superavit, quia iam saeculo IX. valde perfectum systema philosophicum docet. Circa a. 847 venit in aulam Caroli Calvi, ubi etiam docuit, ibique mansit usque ad mortem, licet Nicolaus I. pontifex postulaverit, ut propter

periculosas doctrinas amoveretur. Calluit non solum optime linguam graecam, quod tunc temporis erat rarissimum, sed etiam multos Patres bene novit, praesertim graecos: Originem, Gregorium Nyssennum, Gregorium Nazianzenum, Maximum et Pseudo-Dionysium. Indulgento nimio rationalismo et philosophiae neoplatonicae, Scotus Eriugena conatur doctrinam fidei ratione probare; varias doctrinas S. Scripturae allegorice interpretatur et monismum neoplatonicum cum doctrina christiana coniungit, ita ut ipse tandem in pantheismo haereat. Doctrinam hanc exhibet in suo opere praecipuo Περὶ φύσεως μερισμοῦ, De divisione naturae, quae sic se habet.

Existit unum unicum ens, Deus sive « natura », « physis » πᾶν, quod omnia complectitur, ea quae sunt et ea quae non sunt. Deus enim, ut docet Pseudo-Dionysius, est simul ens et non ens, ens, prouti in se existit, non-ens, prouti nihil est eorum, quae inter res creatas mundi inveniuntur. Sed et totus mundus, ut a Deo distinctus concipitur, est ens et non-ens, nam affirmatio entis inferioris est negatio superioris et viceversa. Hoc ens serie « participationum » seu emanationum omnia entia producit. Qua in evolutione quattuor stadia distinguuntur: 1) Deus in sua absoluta essentia est *natura creans non creata*, causa omnis entis et non-entis. Haec essentia est incognoscibilis non solum nobis, qui ipsius existentiam tantum e « theophaniis », i. e. rebus creatis cognoscere valemus, sed etiam, inquantum est nihil, ipsi Deo. Nihilominus Eriugena ostendere conatur Trinitatem divinam sola ratione cognosci posse; Trinitas enim nihil aliud est nisi prima causa tripliciter subsistens; ex eo quod est, theologi concluderunt ad esse Dei seu ad Patrem; ex ordine mundano ad sapientiam Dei seu ad Filium; ex motu in mundo ad vitam in Deo seu ad Spiritum Sanctum. 2) Deus quatenus prima rerum principia, causas primordiales rerum in se continet, est *natura creans creata*. Scilicet Deus cognoscit in suo abyssu primordia omnium, quae deinde necessario manifestantur, et per hanc cognitionem Deus fit. In hac secunda natura, quae est Logos seu summa idearum et primarum rationum omnium rerum, Platonismus christianus et Neoplatonismus ethnicus componuntur, quin tamen contradictiones ex tali coniunctione ortae tolli possint. 3) Ipsa autem manifestatio haec seu « theophania » est universum, *natura creata non creans*. Mundus iuxta Eriugenam creatur ex nihilo, hoc nihilum autem non concipitur cum doctrina catholica ut potentia negativa, ut absentia omnis causae materialis, sed ut aliquid reale, scilicet ipsa Dei essentia incognita et incognoscibilis. Hinc creatio mundi nihil aliud est quam manifestatio Dei ipsius ad extra, emanatio substantialis rerum a Deo. Consequenter haec creatio seu theophania docetur esse non in tempore, sed ab aeterno. Eriugena distinguit quidem inter

creatorem et creaturam, sed creator et creatura non debent cogitari ut duo diversa, sed ut unum idemque ens. In serie creaturarum homo est quasi coniunctio, comprehensio omnium rerum. Peccatum originale consistit in eo, quod homo non ad Deum tamquam verum esse suum, sed ad seipsum se convertit. Hinc malum non est realitas; in Deo non habetur idea mali. 4) Tandem Deus ut ultimus finis, ad quem omnia iterum redeunt, est *natura nec creata nec creans*. Sicut omnes res a Deo procedunt, ita omnes ad ipsum ut finem suum ultimum tendunt. In theophania divisae et separatae, res in causis primordialibus iterum uniuntur, et sic iterum coniunguntur cum Deo ut aliquid unum et totum, ita ut habeatur unum tantum ens quiescens, immutabile, indivisibile. Deus est omnia in omnibus. Hinc Deus est non solum principium et finis, sed etiam medium seu essentia omnium. Reditus omnium creaturarum in Deum vocatur $\theta\acute{\epsilon}\omega\sigma\iota\varsigma$, deificatio, quae exhibetur per incarnationem $\tau\omicron\upsilon\ \Lambda\acute{\epsilon}\gamma\omicron\upsilon$. Incarnatio ergo concipitur cum Patribus graecis non ut sequela peccati originalis, sed independenter a peccato originali ut necessarium membrum totius processus evolutionis theogonicae vel cosmogonicae. Incarnatio est necessaria, ut tum res creatae seu effectus causarum, tum ipsae causae in Deo salventur. Hic reditus in Deum perficitur pro Christo in eius resurrectione et ascensione, pro hominibus post ultimum iudicium. Omne malum tunc evanescit; humana natura redit in pristinum statum bonum. Remanet tantum perversa voluntas malorum ut poena peccati seu ut infernum.

Ex dictis apparet Eriugenam religionem christianam cum monismo neoplatonico, fidem cum ratione plane confundere. Interdum ipse videtur consequentias monisticas evitare voluisse; inde diversae contradictiones in eius systemate: vacillat inter determinismum et libertatem; inter creationem et emanationem; inter transcendentiam et immanentiam Dei. Philosophia Scoti, praesertim eius rationalismus et monismus, per plura saecula, sc. usque ad saec. XIII. influxum exercuit. Doctrina *Amalrici de Bene* et Amalricanorum monismum eius restauravit. Sed positivam evolutionem philosophiae scholasticae efficaciter promovere non valuit. Honorius III. iussit a. 1225 Scoti opus comburere, quia, ut ait, adhuc « in nonnullis monasteriis et aliis locis » legitur; nihilominus opus hoc etiam saeculo XIV. et XV. legebatur, et plura eius manuscripta ad nostros dies pervenerunt. Scotus Eriugena est pater pantheismi et mysticismi heterodoxi mediaevalis, qui finem vitae mysticae videt in conscientia substantialis identitatis animae cum Deo, media vero perveniendi ad hanc unitatem vel potius conscientiam identitatis ponit in ipsa hominis potestate.

Post Scotum Eriugenam nullus habetur philosophus maioris mo-

menti, sed evolvuntur tantum quaestiones dialecticae et quaestio de universalibus. Demum saeculo XI. eminet doctrina S. Anselmi.

§ 2. **S. Anselmus Cantuarensis** (c. 1033-1109) incipit seriem magnorum scholasticorum et primus aggreditur syntheticam expositionem philosophiae scholasticae huius temporis. Hinc recte vocatur « ultimus Pater Ecclesiae et primus Scholasticus ». Natus est e nobili familia de Aosta in Italia superiore. Postquam iuvenis Burgundiam et Franciam peragravit et in Normandia apud Lanfrancum, celeberrimum tunc temporis magistrum, studia peregit, ingressus est monasterium Becense. Post tres annos (1063) electus prior, post decem annos abbas sui monasterii, tandem postquam per viginti annos magna cum prudentia gubernavit, creatus est archiepiscopus Cantuarensis. Ex eius operibus ad philosophiam spectant Monologium, Proslogium, Liber apologeticus ad insipientem, De fide Trinitatis, Cur Deus homo, De Veritate, De Grammatico, De libero arbitrio.

Dum in primis scriptis Anselmus modum dialecticae sui temporis sequitur, in posterioribus mox ad sublimes inquisitiones theologicas ascendit et in essentiam Dei nostraeque fidei inquit, nixus ex una parte doctrinis Patrum, ex altera parte rationi. Principium, quod statuit: « fides quaerens intellectum » nihil aliud exprimit nisi conatum ope rationis doctrinas theologicas quam profundissime intelligere; et in hoc consistit praecipua eius auctoritas, quod non sicut praecedentes contentus est fidei repetitione doctrinae Patrum, sed quod ipsam rationem adhibet et applicat ad res theologicas. Celebris sententia eius: « Non quaero intelligere ut credam, sed credo ut intelligam » significat fidem praecedere quidem scientiam, sed a fide progrediendum esse ad scientiam. Quod principium iam apud Patres latens post S. Anselmum in scholastica diligenter evolvebatur. Imo Anselmus adeo fudit rationi, ut putet etiam sine S. Scriptura et auctoritate « rationes necessarias » afferri posse pro veritatibus fidei, ut de Trinitate, de necessitate redemptionis, de resurrectione corporum. Licet in rationalismum proprie dictum non incidat, tamen ipsi aliquatenus favet, quod tunc temporis fere apud omnes propter intensum studium dialectices et propter nimium realismum invenitur. Magni momenti pro evolutione philosophiae est eius *Dialogus de Veritate*, in quo novo et proprio modo philosophiam theisticam et teleologicam exhibet. Veritatis distinguit triplex genus: Deum ut primam causam, in quo omnis veritas causaliter continetur; res, quae sunt a Deo causatae et simul sunt causa veritatis in cognitione; tandem ipsam veritatem nostrae cognitionis. Prima veritas est non causata, sed causans; altera est causata et causans; tertia est causata non causans. Omnis autem veritas consistit in con-

formitate cum aliquo, quod ita *debet* esse, seu est « rectitudo sola mente perceptibilis ».

Praecipuum autem meritum habet in evolvenda *theologia naturali*, quia modo mere philosophico, abstractione facta ab auctoritate fidei Dei existentiam et essentiam probat. Anselmus est primus philosophus medii aevi, qui argumenta philosophica pro existentia Dei diligentius tractat. In Monologio affert duo argumenta a posteriori: coniungendo ideas Platonis cum principio causalitatis concludit ex existentia boni et magni in mundo ad summum bonum, quod per se est; deinde ex serie essentiarum, quae non potest infinita cogitari, concludit ad supremam essentiam, sc. Deum. Praeterea in Proslogio evolvit notum argumentum ontologicum ex ipso conceptu entis perfectissimi. Ut intelligatur, quomodo Anselmus hoc argumentum falsum formare potuerit, considerandum est eum in doctrina de conceptibus theoriam realium sequi, quae, ut vidimus, nimis facile ordinem conceptuum cum ordine rerum identificat, et totum hoc problema tunc nondum sufficienter fuisse positum et solutum. Anselmum autem ad reales pertinere patet non solum ex hoc argumento ontologico, sed etiam ex eius pugna contra nominalem *Roscellinum*, et ex eo, quod ope realismi peccati originalis transmissionem et unitatem Dei in tribus personis explicare conatur. Sic enim habet: « Qui non intelligit, quomodo plures homines secundum genus sunt unus homo, quomodo intelligere potest, quomodo plures personae, quarum unaquaeque est Deus, unicum Deum constituunt? » (De fide Trinitatis, 2). Sed iam coaevus ei monachus *Gaunilo* in suo « Libro pro insipiente » hoc argumentum impugnavit. Recte asserit Gaunilo ex eo quod aliquid est in intellectu, nondum sequi eius existentiam realem; secus etiam « insula omnibus terris praestantior », cuius conceptum efformo et intelligo, realiter existere deberet.

Post S. Anselmum plures scholastici argumentum ontologicum varie mutatum admiserunt. Primus *Hugo a S. Victore* argumentum a priori ut impossibile reicit et sola argumenta a posteriori firma agnoscit; deinde *S. Thomas* inconcusse ostendit existentiam Dei nullo modo a priori probari posse. Sed in philosophia recenti argumentum a priori iterum a *Cartesio*, *Leibnitio*, aliis assumptum est, donec *Kant* falsitatem eius denuo probaverit.

Praeter existentiam Dei Anselmus tractat eius simplicitatem, immutabilitatem, aeternitatem, eius scientiam, creationem et omnipraesentiam in mundo, quae doctrinae omnes in communem thesaurum philosophiae scholasticae transierunt, licet postea argumenta potius modo aristotelico fuerint statuta. Aliae partes philosophiae non aequae bene tractantur, ut psychologia, in qua Anselmus ideis Augustini nititur, et ethica, quae nondum est philosophica, sed fere tota theologica.

Meritum S. Anselmi de ulteriore evolutione philosophiae scholasticae in eo situm est, quod synthesim scholasticam praefornavit partim *materialiter* quoad eius doctrinam, partim *formaliter* quoad eius methodum tum internam tum externam. Etenim recte exhibet relationem inter fidem et philosophiam in genere, licet in singulis nondum sit omnino accuratus; praeterea apud ipsum iam invenitur forma externa compositionis thesium ex obiectionibus, corpore doctrinae et responsis ad obiectiones, quae forma deinde typica evasit et a S. Thoma ad summam perfectionem efformata est. Discrimen inter Anselmum et posteros scholasticos consistit in eo, quod nondum systema undequaque absolutum exhibet, et quod magis Augustino et Platoni quam Aristoteli innititur. Sed subsequens philosophia ei plurimum debet; Anselmus acquisivit magnam auctoritatem usque ad saec. XIII., praesertim in schola franciscana antiquiore, quae eius doctrinas potissimum dilexit.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Ioannes Scottus Eriugena*. Editiones: Opus De divisione naturae primo editum est a *Thoma Gale*, Oxonii 1681, quam editionem sequitur *C. B. Schlüter*, Münster 1838; simul cum aliis operibus ed. apud *Migne*, P. L. 122 Parisiis 1853; germanice a *Ludovico Noack* in Kirchmanns philos. Bibl. Berlin-Leipzig 1870-1876. Ad criticam textus et notitiam fontium cfr. magni momenti *L. Traube*, Mon. Ger. Poët. lat. aevi Carol. III (1896) 525, 555. — *Fr. Ant. Staudenmaier*, I. Scottus Eriugena Bd. I. Frankfurt a. M. 1834; *St. René Taillandier*, Scot. Erigène et la philosophie scolastique. Strasb. 1843; *A. Stöckl*, De Iohanne Scoto Er. Monasterii 1867; *E. K. Rand*, Iohannes Scottus. München 1906; *Baldini*, Scoto Erigena e la filosofia religiosa nel IX. secolo. Riv. stor.-crit. delle scienze teol. 1906; *W. Heinrich*, Eriugena und Spinoza. Krakau 1909; *F. Vernet*, Erigène, Dict. de théol. cathol. I (1910) 401-434.

2) *S. Anselmus Cantuariensis*. Opera edita sunt apud *Migne*, P. L. 158, 159, Parisiis 1852-1854, antea a *Casp. Hochfeder*, Norembergae 1491 et saepius; a *Picardo* Coloniae 1573; a *Gabr. Gerberon* Parisiis 1675. Vita eius scripta ab eius discipulo *Eadmer*, monacho Cantuariensi, De vita S. Anselmi, edita a *G. Henschen* in Acta Sanctorum, Aprilis, t. II, 866 sqq. — *I. G. F. Billroth*, De Anselmi Cant. prologo et monologio. Lipsiae 1832; *G. W. Church*, Saint Anselm. London 1870; *Charles de Rémusat*, Anselme de Cantorbéry. Paris 1854,² 1868; *L. Vigna*, Sant'Anselmo filosofo. Milano 1899; *Domet de Vorge*, Saint Anselme. Paris 1901; plures tractatus in Revue de philosophie, Décembre 1909. — *J. Fischer*, Die Erkenntnislehre Anselms von Canterbury. Münster 1911 (Beitr. z. Gesch. d. Phil. d. Mitt. X. 3). — *L. Abroell*, Anselmus Cant. de mutuo fidei ac rationis consortio. Wirceburgi 1864. — *Alb. Stöckl*, De argumento, ut vocant, ontologico. Monast. 1862; *G. Runze*, Der ontologische Gottesbeweis, krit. Darstellung seiner Geschichte seit Anselm bis auf die Gegenwart. Halle 1881; *L. Guyetou*, L'argument de St. Anselme. Annales de phil. chrét. 1894; *B. Adlhoeh O. S. B.* Der Gottesbeweis des hl. Anselm. Phil. Jahrbuch d. Görresges. 8 (1895), 10 (1897); *O. Paschen*, Der ontol. Gottesbeweis in der Scholastik. Aachen 1903; *T. Dubot*, Preuves de l'existence de Dieu. Paris 1906; *Torricianti*, L'argomento ontologico di S. Anselmo nella storia della filosofia. Rivista Rosminiana 1911, 1912.

ARTICULUS IV.

Controversiae theologicae et philosophia.

Saeculis IX. et X. oriuntur diversae controversiae theologicae magno cum ardore agitatae. Patet in his controversiis usum dialecticae non fuisse neglectum, et ita ipsae hae controversiae ad evolutionem philosophiae contulerunt. Ex litibus de praedestinatione oritur quaestio philosophica de libertate humana eiusque habitudine ad divinam praescientiam et iustitiam. E controversiis de reali praesentia Christi in Eucharistia nascuntur inquisitiones de substantia et accidente; e mysterio Transsubstantiationis quaestio de mutatione; e dogmate de SS. Trinitate quaestiones de natura, de singulari, de persona.

Intensum studium dialectices causa erat, quod inde a medio saeculo XI. materiae, quae in trivio docebantur, magis magisque aestimarentur. Studium theologiae, S. Scripturae et Patrum frequenter tum in Italia tum in Germania studio dialectices et rhetorices postponebatur. Illi dialectici vel sophistae, de quibus supra (pag. 139) erat sermo, non solum dialecticam ipsam aequo nimium extollebant, ut *Anselmus Peripateticus* (de Besate), qui in sua «Rhetorimachia» itinera per Italiam, Burgundiam, Germaniam suscepta narrat, sed ultra hos limites progredientes dialecticam ut iudicem theologiae proclamabant, modo rationalistico intellectum eiusque cognitionem ut unicum fontem etiam in rebus theologicis, exclusa auctoritate Patrum et S. Scripturae, proponebant, et diversas fidei doctrinas sceptico et dialectico modo subvertebant. De his scribit *Otloh*, Dialogus de tribus quaestionibus (Migne 146, 60 A. B.): «Nam dialecticos quosdam ita simplices inveni, ut omnia S. Scripturae dicta iuxta dialecticae auctoritatem constringenda esse decernerent, magisque Boetio quam sanctis scriptoribus in plurimis dictis crederent; unde et eundem Boetium secuti me reprehendebant, quod personae nomen alicui nisi substantiae rationali adscriberem etc.». Inter hos rationalistas eminebat *Berengarius* († 1088), magister scholae Turonensis, qui nixus dialecticae transsubstantiationem in Eucharistia negabat. Eius doctrina bis, Romae et Vercellis a. 1050 damnata est et ipse coactus est sententiam suam revocare.

Hinc nil mirum quod contra hos dialecticos plures theologi surrexerunt, qui rursus omnem usum philosophiae in theologia, imo philosophiam ipsam et scientiam condemnabant. Inter hos theologos antidialecticos eminebant in Italia Petrus Damiani, in Francia Lanfran-

eus, adversarius Berengarii, in Germania Otloh a S. Emmerano et Manegold a Lautenbach. *Petrus Damiani* (1007-1072), primo eremita, deinde Cardinalis-episcopus Ostiensis, in opere « De divina omnipotentia in reparatione corruptae et factis infestis reddendis » adeo fundamentales leges dialecticae neglexit, ut putaverit principium contradictionis valere tantum pro logica et imperfectione naturae, non pro omnipotentia divinae maiestatis. Quae sceptica doctrina fundamenta omnis cognitionis veritatis subvertit et semina theoriae de duplici veritate sparsit. Philosophiae in rebus theologicis non convenit ius magisterii, sed servitium ancillae: « Quae tamen artis humanae peritia, si quando tractandis sacris eloquiis adhibetur, non debet ius magisterii sibimet arroganter arripere, sed velut ancilla dominae quodam famulatus obsequio subservire, ne si praecedat oberret » (Migne, P. lat. 145, 603 C). Ita Petrus Damiani primus apud scholasticos formulam a Patribus iam pridem usitatam exhibet, sed in sensu qui philosophiae minus favet. — *Lanfrancus* (1010-1089), primo iuris peritus et unus e celeberrimis dialecticis sui temporis, postea monasterium Becense in Normandia ingressus, dialectica vel « literis saecularibus » relictis totus theologiae se dedit, melius autem utilitatem dialecticae novit, quam ut ipsam sicut Damiani condemnaret; hinc moderate unum tantum impugnat, ne scilicet theologia seclusis auctoritatibus fidei sola methodo dialectica tractaretur. — Longius hac in re progressus est *Otloh a S. Emmerano* (1010-1070) prope Ratisbonam. Tentationibus vehementissime vexatus dubia de veritate S. Scripturae, de essentia et omnipotentia Dei, imo et de eius existentia et providentia nec oratione nec inquisitione superare valuit; hinc scientiam saecularem ut superfluum, imo monachis illicitam reiecit. — Item *Manegold a Lautenbach* († post 1103), unus e celeberrimis illis, qui Germaniam et Franciam peragrabant sophistis, ordinem postea canonicorum regularium S. Augustini ingressus est et abhinc omnem philosophiam ut superfluum, doctrinam Pythagorae, Platonis et Aristotelis ut erroribus et sophismatibus plenam, fidei christianae contradicentem et saluti animae periculosam respuit.

Adnitentibus his theologis et propter varios errores, in quos dialectici in rebus theologicis inciderant, editae sunt ab auctoritatibus ecclesiasticis variae nimisque severae condemnationes dialectices et artium liberalium. Sed ex dictis patet has sententias non tam dialecticam ipsam, quam potius eius abusum damnare voluisse. Demum paulatim decursu saeculi XII. et XIII. utriusque partis iura magis magisque agnoscebantur et certis limitibus determinabantur.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Anselmus Peripateticus*: Eius Rhetorimachia edita est ab *E. Dümmmler*, Anselm der Peripatetiker. Halle 1872. — *W. Giesebrecht*, De literarum studiis apud Italos primis medii aevi saeculis, Berlin 1845; *J. En-*

dres, Die Dialektiker u. ihre Gegner im 11. Jahrh. Philos. Jahrbuch 19 (1906) 23 sqq.; 26 (1913) 85 sqq. — 2) *Berengarius*: Eius opus De sacra coena adversus Lanfrancum ed. ab A. F. et F. Th. Vischer. Berolini 1834. — *De Crozals*, Béranger. Paris 1877; F. Schnitzer, Berengar von Tours u. seine Lehre, München 1890; Th. Heitz, Essai historique sur les rapports entre la philosophie et la foi de Béranger de Tours à S. Thomas d'Aquin. Paris 1909. — 3) *Petri Damiani opera* ed. apud Migne, P. L. 144-145. — A. Capececiatello, Storia di S. Pier Damiano e del suo tempo. Firenze 1862; J. Endres, Petrus Damiani u. die weltliche Wissenschaft. Münster 1910 (Beiträge z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalters VIII, 3). — 4) *Lanfrancus*. Eius opera ap. Migne P. L. 150, 1-640. — *Moiraghi*, Lanfranco di Pavia. Padova 1889; J. A. Endres, Lanfrancus Verhältnis zur Dialektik. Der Katholik 25 (1902) 215 sqq.; Grabmann, Gesch. d. schol. Methode I (1909) 225-230. — 5) *Otloh u. S. Emmeran*: Eius opera ap. Migne, P. L. 146, 27-434. — J. A. Endres, Otlohs von St. Emmeran Verhältnis zu den freien Künsten, insbesondere zur Dialektik. Philos. Jahrbuch 17 (1904) 44 sqq.; 173 sqq. — 6) *Manegold a Lautenbach*: Eius Opusculum contra Wolfelmum Coloniensem ap. Migne P. L. 155, 147-176. — N. Paulus, Etudes nouvelles sur Manégold de Lautenbach. Revue cath. d'Alsace. Nouv. Série V (1886); J. A. Endres, Manegold von Lautenbach. Ein Beitrag zur Philosophie des 11. Jahrh. Hist. polit. Blätter 127 (1901) 390 sqq.; 486 sqq.

CAPUT II.

Plenior evolutio philosophiae scholasticae saeculo XII.

ARTICULUS I.

Character generalis et quaestio de universalibus.

1. Cultura medio aevo propria hoc saeculo iam tota est evoluta. Non solum theologia et philosophia, sed et scientiae florent; hae praesertim in schola Carnotensi (Chartres), sub finem huius saeculi autem Lutetiae Parisiorum. Inter philosophiam et theologiam nondum habetur, saltem initio, perfecta concordia; attamen theologi non omnino philosophiam excludunt. Etenim commercium cum Arabibus et Iudaeis in Hispania primum, deinde etiam in aliis terris, cognitio culturae et philosophiae orientalis occasione expeditionum crucigerorum adegerunt magis magisque ipsos etiam theologos, ut in defendendis doctrinis fidei ad philosophiam tamquam communem cum adversariis campum descenderent. «Ars catholicae fidei» a Nicolao de Amiens concepta iam praeformat posteriores Summas philosophicas.

Hinc philosophia huius temporis manifestat multiplicem et ditissimam evolutionem. Non solum apud Arabes et Iudaeos floret philosophia; etiam inter populos christianos apparent varia systemata, ut

pantheismi et Epicureismi materialistici. Ipsa autem doctrina scholastica multum evolvitur. In theologia alii ope ratiocinii discursivi progrediuntur ad altissimas veritates et sic evolvunt theologiam scholasticam, alii autem mediante affectu, vita interiore, intuitione ad unionem cum Deo ascendere conantur, et ita efformant theologiam mysticam. Utrique autem etiam ad varias quaestiones philosophicas evolvendas haud parum conferunt. Philosophia ipsa est adhuc platonica et augustiniana, attamen apparent profundae mutationes. Notitia sic dictae *novae logicae* Aristotelis (circa a. 1140), i. e. Analyticorum priorum et posteriorum, Topicorum, Sophisticarum redargutionum, multum evolvit studium philosophiae: methodi fiunt exactiores, terminologia magis praecisa; fundamentales totius philosophiae doctrinae iam plene evolvuntur. Ioannes Saresberensis Aristotelem iam praefert omnibus aliis philosophis et vocat eum κατ' ἐξοχήν philosophum. In ontologia praeter categorias alia etiam problemata tractantur; psychologia praesertim per mysticos incrementum accipit; cosmologia e diversis elementis paulatim in unum totum efformatur; ethica et politica modo philosophico tractantur. Oriuntur libri sententiarum, imo iam completa systemata (Ioannes Saresberensis et Alanus ab Insulis), licet ipsis adhuc desit perfecta illa et stricte cohaerens synthesis, qua systemata saeculi XIII. excellunt.

2. Inter quaestiones autem saeculo XII. agitatae iterum problema universalium sat amplum occupat locum. Etenim primo medio saeculo XII. reviviscit realismus extremus in duabus scholis; apud Guilelmum Campellensem eiusque sectatores, et in schola Carnotensi. Contra ipsum denuo pugnat antirealismus, qui suas theorias magis magisque evolvit.

a) **Realismus.** *Guilelmus Campellensis* (de Champeaux, 1070-1120) docuit in schola cathedrali Parisiensi contra nominalismum magistri sui Roscellini, sed quia argumentis contrariis, praesertim Abaelardi, sufficienter resistere non valuit, pluries sententiam mutavit. Etenim primo docuit theoriam *identitatis* extremum realismum defendentem: essentiam esse in omnibus individuis eiusdem speciei realiter eandem et identicam, ita ut individua tantum accidentibus inter se differant. Ab Abaelardo huius sententiae causa irrisus, statuit deinde quandam theoriam intermediam *indifferentiae*, scilicet naturam specificam in diversis individuis non esse differentem; Petrum et Paulum idem esse in hoc, quod sunt homines. Tandem transiit ad theoriam aperte antirealisticam *similitudinis*: humanitatem Petri et Pauli non esse eandem, sed similem tantum, cum sint duo homines.

Praecipue autem realismus extremus iunctus Platonismo doce-

batur saeculo XII. in schola Carnotensi. Ita *Bernardus Carnotensis* († ante 1130), qui scholae Carnotensi anni 1114-1119 praeerat, sicut et frater eius conatur doctrinam platoniceam cum Genesi componere et docet modo neoplatonico Deum tamquam aeternam realitatem, materiam e nihilo creatam, et ideas vel formas exemplares aeternas quidem, sed non coaeternas Deo, quarum ope Deus omnes res existentes et possibiles cognoscit. Non solum genera et species, sed et accidentia tamquam universalia obiective existunt; res materiales, individuales sunt tantum umbrae huius mundi idearum. Iunior frater eius *Theodoricus* (Thierry) *Carnotensis* († 1155), qui scholam Carnotensem ad summum gradum gloriae evehit, erat unus e doctissimis sui temporis viris. Realismum adeo exaggerat ut dicat Deum esse aeternam, supremam unitatem, in qua omnia alia existunt: «divinitas singulis rebus forma essendi est». Tamen non usque ad pantheismum procedit, sed in ipso limite haeret; docet enim omnem rem habere propriam, a Deo diversam essentiam. Cum doctrina christiana iungit varias doctrinas Aristotelis, ut de quattuor causis, et neopythagoricas. Personae divinae sunt causa efficiens, formalis et finalis mundi, cuius materia est causa materialis. Spiritus S. est anima mundi eiusque causa finalis, quae formam cum materia coniungit — Inter discipulos Bernardi Carnotensis eminet *Guilelmus de Conchis* (c. 1080-1154), qui propterea scholae Carnotensi annumeratur, licet Parisiis docuerit. Initio ita realismum defendit, ut modo pantheistico Neoplatonicorum Spiritum Sanctum cum anima mundi identificaret; impugnatus a Guilelmo de S. Thierry reliquit studium metaphysicae et scientiis in posterum incubuit. Eius «Philosophia», cuius ideas principales in dialogo «*Dragmaticon*» repetit, quoad magnam partem scientias naturales tractat. Sed et hic non omnino recte docet; etenim putat corpora, etiam viva, esse tantum atomorum combinationes, hinc animam non esse formam constitutivam corporis.

b) **Antirealismus** hoc tempore varias assumit formas; apparent varia tentamina rectam viam inveniendi, quae paulatim ad moderatum realismum et theoriam abstractionis ducunt. Ita *Adelardus Bathensis*, origine Anglus, qui initio saeculi XII. scripsit, multis terris peragratis, primus inter scholasticos literas arabicas cognovit et in opere «*Quaestiones naturales*» primum tentamen philosophiae naturalis in medio aevo exhibet, est quidem Platoniceus, attamen conatus est theoriam Aristotelis cum doctrina Platonis coniungere per sic dictam *theoriam respectus*: una eademque essentia est sub diverso respectu genus, species et individuum; unitas autem speciei in individuis non est realis, sed logica. Huic theoriae respectus affinis est *theoria status*, quam docuit *Gualterus de Mortagne* († 1174): Plato est secundum diversos

status individuum, species, genus. Sed nimis pauca ex eius scriptis supersunt, quam ut clare de eius doctrina indicare possimus. Eodem tempore etiam *theoria indifferentiae* Guilelmi Campellensis (cfr. supra pg. 149) plures asseclas habuit; quae theoria videtur esse antirealistica, quia diserte affirmatur: « nihil omnino est praeter individuum ». Ad sententias antirealisticas pertinet etiam *theoria collectionis*, quae in ignoti auctoris opere « De generibus et speciebus » proponitur: species est collectio rerum, quae propter similitudinem in eadem essentia conveniunt.

Celeberrimi autem, qui theorias antireales evolverunt, sunt Petrus Abaelardus, Gilbertus Porretanus et Ioannes Saresberensis, de quibus iam agendum est.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Guilelmus Campellensis*. Quaedam edita apud Migne, P. L. 163, 1037-1072. Eius « Sententiae » sive « Quaestiones » apud G. Lefèvre, Guilelmi Campellensis Sententiae vel Quaestiones XLVII in: Les variations de Guillaume de Champeaux et de la question des universaux. Etude suivie de documents originaux. Lille 1898. — E. Michaud, Guillaume de Champeaux et les écoles de Paris au XII. siècle, d'après des documents inédits. Paris 1867, 2 1868; Hauréau, Hist. de la philos. scolastique I. Paris 1872, 320-361; B. Adlhoch, War Wilhelm von Champeaux Ultra-Realist? Philos. Jahrbuch. 22 (1909) 467-481; Grabmann, Gesch. d. schol. Meth. II (1911) 136-168. — 2) De schola Carnotensi: Ch. Huit, Le Platonisme au moyen-âge. Annales de philos. chrét. Nouv. Série, t. 20, 21; A. Clerval, Les écoles de Chartres au moyen-âge. Thèse, Paris 1895; Grabmann, Gesch. d. schol. Meth. II (1911) 407-476; Ch. H. Haskins, Adelard of Bath, The english hist. Review. July 1911; Demimuid, De Bernardo Carnotensi 1873; P. Duhem, Thierry de Chartres et Nicolas de Cues. Revue des sc. phil. et théol. 1909, 525 sqq.; K. Werner, Die Kosmologie und Naturlehre des schol. Mittelalters mit spezieller Beziehung auf Wilhelm von Conches, Sitzungsber. d. K. Akad. d. Wiss. Philos.-hist. Klasse 1873, t. 75. — *Bernardi Carnotensis* nulla documenta possidemus. De ipso tamen refert Iohannes Saresberensis in Metalogico et Policratico; Migne, P. L. 199, 854 C.; 875 A et D; 893 B; 900 C; 938 C sqq.; 666 C. — *Theodorici Carnotensis* quaedam edita apud Hauréau, Notices et extraits. I, Par. 1893, 52-68; Histoire de la philos. scol. I, 392 sqq. — *Guilelmi de Conchis* opus praecipuum « Philosophia » invenitur sub titulo *Περὶ διδασκῶν* inter opera Bedae Venerabilis apud Migne, P. L. 90, 1127-1178; praeterea inter opera Honorii Augustodunensis sub titulo « De philosophia mundi » apud Migne, P. L. 172, 38-102. (Opus « Magna de naturis philosophia », quod opus Guilelmi habebatur, est idem ac *Vincentii Bellocacensis* Speculum naturale in editione Argentoratensi ca. 1473). Opus « Dragmaticon philosophiae » editum est ut « Dialogus de substantiis physicis » etc. industria Guil. Grataroli, Argentorati 1567. — 3) *Adelardi Bathensis* « De eodem et diverso » et « Quaestiones naturales » fragmenta edidit A. Jourdain, Rech. crit.^a 1843, 452-454, 258-277. « De eodem et diverso » totum editum a H. Willner, Des Adelard v. Bath Traktat De eodem et diverso. Münster 1903 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. IV, 1). — 4) *Gualteri de Mortagne* Tractatus de sancta trinitate ed. a Pez, Thes. anecd. nov. II, 2 et H. Willner, Des Adelard v. Bath Traktat etc.

ARTICULUS II.

Praecipui philosophi saeculi XII.

Petrus Abaelardus. Similis auctoritate et ingenii robore S. Anselmo, caractere autem, indole et vitae gestis dissimillimus est *Petrus Abaelardus* (1079-1142), qui fere iuvenis docens Parisiis dialectica eruditione sua tantam famam adeptus est, ut ex tota Europa discipuli ad eum audiendum convolaverint. Mentis elatae et inquietae, quod non solum in eius vita, sed et in doctrinis philosophicis et theologicis apparet, multa habet nondum ad aequilibrium et harmoniam perfecta. Nilominus momentum eius in evolutione philosophiae scholasticae est maximum. Ipse enim initia rectae methodi hinc illinc antea sparsa in methodum scientificae excultam transformavit et tum proprio docendi modo tum scriptis libris in philosophia scholastica introduxit. Hoc valet 1) de usu dialecticae et syllogisticae in theologia; 2) de methodo « sic et non »; 3) de scientifico dubio methodico, « dubitando enim ad inquisitionem venimus, inquirendo veritatem percipimus ». Praeter hoc principale meritum habet meritum etiam eo, quod primus ethicam modo philosophico-scholastico tractat et hic primas partes non operi externo, sed conscientiae tribuit. Eius doctrina de universalibus demum edito « manuscriptis opere: « Glossulae super Porphyrium » complete exponi poterit. Hoc opere impugnat realismum exaggeratum et docet *theoriam sermonum*, id est universale ponit in verbo, prouti ad obiectum designatum refertur.

Ex eius operibus ad philosophiam spectant *De unitate et trinitate divina*, quod contra Roscellinum compositum causa condemnationis (in Soissons) fuit; hoc opus defendit et ampliat in sua *Theologia christiana*. Praeterea scripsit *Dialecticam*; opus magni quoad methodum momenti *Sic et Non*; *Scito te ipsum*, ubi doctrinas ethicas evolvit, et Theologiam, notam sub titulo *Introductio ad theologiam*, propter quam (in Sens) condemnatus est.

Usus dubii methodici et opus « Sic et Non » causa fuerunt, cur Abaelardus per longum tempus scepticus et rationalista haberetur. Attamen rectius et verius dicendum est Abaelardum in opere « Sic et Non » methodum scientificam scholasticae praeformasse. Etenim si varias theologorum et philosophorum sententias sibi oppositas colligit, non intendit contradictiones in diversis doctrinis detegere et ita ad dubium de veritate cognoscenda inducere, sed potius e contradictionibus veris vel tantum apparentibus ad profundiorum et certiorum veritatis cognitionem ascendere. Hac methodo Abaelardus quam plu

rimum ad id contulit, ut philosophi scholastici a nimio pondere auctoritatum liberarentur et proprio ingenio in problemata inquirerent; et hac unice via philosophia scholastica saeculo subsequente ad culmen perfectionis pervenit. Etiam rationalistis Abaelardus adscribi non potest, quia fere eodem modo ac Anselmus rationalismum, puta Roscellini impugnat. Verum quidem est, eum in haud paucis ad rationalismum prope accedere, quia limites inter campum rationis et campum fidei nondum erant clare cogniti. Ita simili modo ac Anselmus conatur doctrinas fidei « quodammodo rationabiliter » cognoscere, relationes trinitarias in Deo sola ratione inquirere. Et revera unitatem in Deo adeo premit, ut Trinitas dispareat et nonnisi tres modalitates divinitatis remaneant, sc. Deus ut summum bonum est simul omnipotentia seu Pater, omniscientia seu Filius, et ordinans omnia amor seu Spiritus Sanctus. Hinc et philosophis ethnicis cognitionem Trinitatis adscribere potest: Plato idem docuit, si de Bono, de ideis et de anima mundi loquitur. Ex conceptu perfectissimae bonitatis et potentiae Dei concludit falso ad determinismum: Deus nihil potest omittere eorum quae facit. In opere « Scito te ipsum » exhibet Abaelardus philosophicum systema ethices, praesertim doctrinae de virtutibus et vitiis, quae hucusque communiter in psychologia tractabantur. Sed ex una parte deprimit valorem doctrinae evangelicae, cum haec iuxta ipsum nihil aliud sit quam restitutio legis naturalis, quam etiam philosophi secuti sint; ex altera parte adeo conscientiae primas partes tribuit, ut opera ut talia moraliter indifferentia doceantur, et ita periculum subiectivismi non plane evitetur.

Abaelardus non solum per methodum suam magnum influxum exercuit, sed etiam doctrina, praesertim Introductione ad Theologiam. H. Denifle affert quattuor magna opera sententiarum, quae Introductionem sequuntur, inter alia Librum sententiarum *Rolandi Bandinelli*, qui postea pontifex Alexander III. factus est, magistri *Omnebene*, et praesertim Quattuor libri sententiarum *Petri Lombardi* († 1164), quod opus per plura saecula multum erat in usu.

Abaelardum secutus est alius haud exiguus huius saeculi philosophus, *Gilbertus Porretanus* (de la Porrée, 1076-1154), successor Bernardi Carnotensis in munere cancellarii, qui postea tum ut magister Parisiis tum ut episcopus Pictaviensis (Poitiers) docere non destitit. Meritum eius consistit praesertim in eo, quod (in Libro sex principiorum, qui diu erat in usu) categorias Aristotelis complere studuit; deinde quod in doctrina de universalibus illam sententiam praeformavit, ex qua immediate realismus moderatus scholasticorum se evolvit, scilicet genera et species existere tantum in individuis multiplicata, intellectum rationem communem « abstrahere ». Sed praeter doctrinas iam plene scholasticas etiam apud ipsum inveniuntur defectus et contradictiones, praesertim ubi agitur de systematica compositione doctrinarum. Ita v. g. cum omnibus fere huius temporis philosophis habet formam proprietatem essentiae. Praeterea nimio adhuc realismo favens de Deo non recte docuit, asserendo distinctionem realem inter divinitatem et Deum, inter na-

turam et tres personas in Deo. Quare accusatus a. 1148 Remis se defendere debuit.

Perfectissima synthesis philosophica hoc saeculo habetur apud *Hugonem a S. Victore*, *Ioannem Saresberensem* et *Alanum ab Insulis*, qui iam immediate praeparant classica systemata saeculi XIII. Primus exhibet novam, perfectiorem classificationem scientiarum; de ipso autem infra inter mysticos erit sermo; alter et tertius stabiliunt rectam habitudinem inter philosophiam et artes liberales ex una, inter philosophiam et theologiam ex alia parte; uterque etiam multum augment auctoritatem Aristotelis.

Ioannes Saresberensis (de Salisbury, quia in Salisbury natus, inter 1110-1120, † 1180), postquam celeberrimos sui temporis philosophos, ut Abaelardum, Robertum a Meleduno (Melun), Guilelmum de Conchis, Gilbertum Porretanum audivit, non solum eminebat magna auctoritate in scientiis, sed et in rebus publicis; erat enim a secretis et consiliarius duorum primatum Angliae (Theobaldi et Thomae Becket) et amicus pontificum Eugenii III. et Hadriani IV. Etiam apud regem Angliae Henricum II. multum valuit, sed gratia eius perditam profectus est in Galliam in exilium; tandem factus est episcopus Carnotensis. Scripta eius, inter quae praecipua sunt: *Polieraticus* sive de nugis curialium et vestigiis philosophorum, et *Metalogicus*, excellunt elegantia et puro sermone. « Polieraticus » inter alia exhibet theoriam « organicam » status, a qua multae doctrinae medii aevi dependent; « Metalogicus » defendit logicam. In extruendo systemate procedit caute, adhibendo dubium methodicum, in omnibus quaestionibus respiciendo etiam auctores sui temporis. Influxus Aristotelis apparet praesertim in doctrina de processu cognitionis, quae a sensibus incipiendo per memoriam et phantasiam ope abstractionis ad res suprasensibiles, immateriales ascendit; ratio apprehendit formas essentielles rerum, intellectus cognoscit ultimas rationes et causas rerum naturales. De universalibus iam docet theoriam abstractionis et moderatum realismum, sed prudenter subiungit: ne philosophi huic quaestioni unice insudantes senescant, multas alias quaestiones esse magni momenti. Etiam de dialectica praeclare docet eam solam manere sterilem, ac proin simul cum aliis philosophiae partibus tractandam esse. Sicut ex una parte demonstrabilitatem existentiae Dei docet, ita ex alia parte iam clare cognoscit, Trinitatem divinam esse mysterium rationi humanae impervium. Dum Abaelardus primus medio aevo systema philosophicum ethices exhibet, Ioannes idem in politica seu philosophia iuris publici praestat. Status iuxta ipsum est organismus divino beneficio animatus, ratione et iustitia ordinatus. Praecipuas ideas desumit ex opere pseudoplutarchico « De institutione principis »; e Polieratico

autem *Helinandus de Fremont* in suo opere « De bono regimine principis » multa excerptis. Licet Ioannes proprie dictam scholam non fundaverit, tamen insignem locum occupat ob animum moderatum, sobrium et vere philosophicum, amplum et universalem.

Alanus ab Insulis (de Lille, 1128-1202), qui Parisiis docuisse videtur et tertio Concilio Lateranensi interfuit, postea autem ordinem Cisterciensium ingressus est, ob vastam et universalem eruditionem meritus est cognomen « Doctoris universalis ». (Hoc tempore incipit mos imponendi titulos magistris eminentibus). Alanus non dedit synthesim propriam, sed potius collexit et composuit inter se diversas theorias, ita ut philosophia platonica, aristotelica et neopythagorica apud ipsum in unum systema concors cum doctrina christiana confluant. Notatu dignum est, Alanum ubique, etiam in theologia, methodum mathematicam et deductivam adhibere et argumenta rationis auctoritatibus praeferre, quia, ut recte dicit, auctoritas nimis facile oppositis doctrinis adaptari potest. Haec methodus mathematico-deductiva, quae simili modo procedit sicut postea Ethica more geometrico demonstrata Spinozae, apparet praesertim in opere « Regulae (vel Maximae) theologicae ».

Eadem methodus geometrica adhuc magis applicatur in opere « *Ars catholicae fidei* », quod usque ad recentissima tempora Alano ab Insulis adscribebatur, iuxta inquisitiones autem *M. Grabmann*, *Gesch. d. schol. Methode*, II 459 sqq., non Alano, sed *Nicolaso de Amiens* tribuendum est. Quinque libris Artis catholicae fidei praemittuntur pauca quaedam axiomata, quibus decursu totius operis diversae theses explicantur et probantur. Attamen veritates fidei propriae dictae non probantur ita modo rationalistico, sed ope horum axiomatum tantum explicantur, illustrantur.

Scientia et fides distinguuntur ab Alano ut « diversa », non tamen ut « adversa », i. e. contradictoria. Ceterum in multis Alanus praeformavit et stabilivit terminologiam philosophicam scholasticorum; hoc valet de conceptu substantiae et accidentis, naturae et personae. Quatuor causis Aristotelis subiungit duas alias, causam occasionalem et instrumentalem. Varia eius principia de causalitate a posteris sunt assumpta. In doctrina de mutatione substantiali theoria aristotelica magis apparet quam apud praecedentes; ita conceptus materiae iam melius est evolutus; conceptus formae autem adhuc non dicit aliquod esse seu principium substantiale, sed summam qualitatum seu proprietatum rei. In cosmologia Alanus docet quidem creationem, sed formationem materiae primae exhibet ad modum Platonis et Bernardi Carnotensis per impressionem formarum ut specierum rerum et per dispositionem omnium secundum relationes numericas. De Deo admittit cognitionem tantum inadaequatam et impropriam via causalitatis,

via comparationis, negationis et ratione adiuncti. Via *causalitatis* ostenditur existentia Dei tum ut causae supremae tum ut primi principii motus; via *comparationis* diversae expressiones symbolicae, ut lux, fons, oriens, vita de Deo praedicantur; ratione *adiuncti* concludimus modo anthropomorphistico ad certas proprietates divinas, e. gr. ex eius punitione delictorum ad eius iram; via *negationis* autem cum Pseudo-Dionysio habetur ut optima. Sed omnia haec argumenta, etiam ex causalitate, non putantur esse stringentia. Hinc videri posset, iuxta Alanum, rationem humanam non posse pervenire ad certam cognitionem existentiae Dei; nihilominus ex altera parte Alanus conatur mysterium Trinitatis ope solius rationis demonstrare.

Sic apparent apud ultimum magnum philosophum saeculi XII. varia adhuc minus perfecta, minus clara et minus inter se cohaerentia, quod est proprium toti philosophiae scholasticae ante S. Thomam.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Petrus Abaelardus*: Editio completa a Victore Cousin, adiuvante C. Jourdain I, Par. 1849, II 1859. Opera theologica edita apud Migne, P. L. 178; Vitam suam ipse describit in Historia calamitatum mearum (Migne, P. L. 178). — J. A. Bornemann, Anselmus et Abaelardus sive initia scholasticismi. Havniae 1840; *Charles de Rémusat*, Abélard. 2 voll. Paris 1845; *L. Tosti*, Storia di Abelardo e dei suoi tempi, Napoli 1854; *H. Bittcher*, Ueber die Schriften, den philos. Standpunkt u. d. Ethik des Peter Ab. Zeitschrift f. hist. Theol. 1870, 1-90; *Mc Cabe*, Peter Abélard. London 1901; *Grabmann*, Gesch. d. schol. Meth. II (1911) 168-229; *F. Picavet*, Abélard et Alexandre de Hales créateurs de la méthode scolastique. Paris 1896; *K. Heidmann*, Der Substanzbegriff von Abaelard bis Spinoza. Berlin 1890; *B. Geyer*, Die Stellung Abälards in der Universalienfrage nach neuen handschriftlichen Texten. Münster 1913 (Festgabe f. Cl. Baemker). — *H. Ligeard*, Le rationalisme de Pierre Abélard. Recherches de sc. relig. 1911, 384-396; *F. Schreiber*, Petrus Abälards Anschauungen über das Verhältnis von Glauben und Wissen. Leipzig 1912; *J. Schiller*, Abälards Ethik im Vergleich zur Ethik seiner Zeit. München 1906. — 2) *Gilbertus Porretanus*: Eius Commentarius ad Boethii 4 tractatus theologicos ed. apud Migne, P. L. 64, 1255-1412. De sex principiis ap. Migne, P. L. 188, 1257-1270. — *J. Bach*, Dogmengeschichte d. Mittelalters II. Wien 1875, 133-168; *A. Berthaud*, Gilbert de la Porrée et sa philosophie, Poitiers 1892; *A. Clerval*, Les écoles de Chartres, Paris 1895, 163 sqq., 185 sqq., 261 sqq.; *Schmidlin*, Die Philosophie Ottos v. Freising. Philos. Jahrb. 18 (1905) 312 sqq., 407 sqq.; *M. Grabmann*, Gesch. d. schol. Methode II (1911) 408-430. — 3) *Joannes Saresberensis*: Editio omnium operum ab J. A. Giles. Oxonii 1848, 5 voll., quae etiam prostat apud Migne, P. L. 199. — *Herm. Reuter*, Joh. v. Salisbury, zur Gesch. der christl. Wissenschaft im 12. Jahrh. Berlin 1842; *Karl Schaarschmidt*, Joh. Sar. nach Leben u. Studien, Schriften u. Philosophie. Leipzig 1862; *M. Deminuid*, Jean de Salisbury. Paris 1873; *E. Buonaiuti*, Giovanni da Salisbury e le scuole filosofiche del suo tempo. Riv. stor.-crit. della sc. teol. 1908, 384-396; *Grabmann*, Gesch. d. schol. Meth. II (1911) 438-452. — 4) *Alanus ab Insulis*: Diversae editiones eius operum priores inveniuntur collectae apud Migne, P. L. 210. — *Rousselot*, Etudes sur la philos. dans le moyen-âge. Paris 1840, I,

305 sqq.; *Dupuis*, Alain de Lille. Etude de philos. scol. Lille 1859; *Cl. Baercker*, Handschriftliches zu den Werken d. Alanus. Fulda 1894; *Baumgartner*, Die Philos. d. Alanus de Ins. im Zusammenhang mit d. Anschauungen des 12 Jahrh. dargest. Münster 1896 (Beitr. zur Gesch. d. Philos. d. Mitt. II, 4); *M. Grabmann*, Gesch. d. schol. Meth. II (1911) 452 sqq.

ARTICULUS III.

Mysticismus saeculi XII.

Dum philosophia speculativa ope rationis ad cognoscendas ultimas causas, praesertim ad Deum pervenire conatur, mystica tendit ad unionem cum Deo per vitam practicam, ascetico-religiosam. Omnibus itaque temporibus, quibus fides robusta viget, floret etiam quaedam mystica; hinc nil mirum, si tempore, de quo nunc agimus, etiam mysticismus evolvitur non solum practicus (multi Sancti, Ordines religiosi), sed etiam theoreticus; scholastici enim etiam hunc campum systematice et scientifice exhibere studuerunt. Distinguenda est autem duplex mystica: si unio cum Deo ope gratiae supernaturalis quaeritur, habetur mystica *orthodoxa*, vera, theologica; si autem haec unio quaeritur solis viribus naturalibus cognitionis et affectus, habetur mystica *heterodoxa*, falsa, philosophica et mere naturalis, quae semper magis vel minus in monismum pantheisticum abit.

Mystica *pantheistica* medio aevo prima vice apud *Ioannem Scotum Eriugenam* apparet, deinde vero demum saeculo XII. de novo oritur. Mystica *orthodoxa* etiam prioribus saeculis suos habuit fautores, ut *Rupertum de Deutz* († 1135), *Odonem Tornacensem* (de Tournai), *Gualterum ab Insulis*, *Honorium Augustodunensem* (de Autun). Studium vero methodicum mysticae incipit saeculo XII. Auctor mysticae scienticae et theologicae est *S. Bernardus*. Praeter ipsum eiusque sectatores fovetur mystica theologia praesertim in celebri monasterio Parisiensi ad *S. Victorem*, a *Hugone* et *Richardo a S. Victore*.

1. **S. Bernardus** (1091-1153), natus Fontibus (Fontaines), anno 23. vitae ingressus est ordinem Cisterciensium (in Cîteaux), et iam tres annos post abbas Claravallensis factus, in rebus socialibus, politicis et religiosis praecelara gessit. Sicut theologi antidialectici, de quibus supra pag. 146 diximus, non quidem omnino adversatur scientiae, attamen eam, si propter seipsam quaeritur, habet « turpem curiositatem »; quaerendo unice « sublimiorem philosophiam, scire Iesum et hunc crucifixum » non aestimat magnos illos fines, quos sibi philosophia *Abaelardi* et *Gilberti* proposuerat. Hinc etiam suis tractatibus et sermoni-

bus quaestiones philosophicas non multum tetigit, nisi psychologicas excipias, quae cum rebus moralibus et religiosis cohaerent. Ita agit de unione corporis et animae, quam docet esse «nativam», naturalem et primitus intentam, imo adeo essentialem, ut post mortem anima desiderio unionis cum suo corpore ita detineatur, ut demum hac unione restituta perfecte Deo se dare possit. Libertatem arbitrii docet consistere in «libertate a necessitate» tum externa tum interna; liberam electionem inter bonum et malum autem non pertinere ad essentiam voluntatis liberae, quia etiam in Deo et in beatis non invenitur. Per peccatum homo perdidit non solum «libertatem a peccato», sed etiam «libertatem a miseria», et tantum hinc inde, amore ad extasin et immediatam Dei intuitionem raptus, e misera hac conditione ad altiora evolat. Haec beatitudo unionis cum Deo, quae in terra rarissime tantum habetur, in altera vita erit status noster permanens; homo totus in Deo quasi absorbebitur et cum eo unietur, sicut gutta aquae in vino quodammodo vinum, sicut ferrum in igne quodammodo ignis, aer in luce lucidus fit. «Sic affici est deificari». Attamen S. Bernardus diligenter evitat monismum: substantia hominis etiam in hoc statu permanebit, sed in alia forma, alia claritate et potestate.

Sic in vita mystica et scientia sanctorum Bernardus est magister egregius et praeclare delineavit fundamenta vitae mysticae, quae a posteris magis evolvebantur. Et quidem fundamenta ponit in humilitate et amore Dei. Ex hoc fundamento assurgit homo ad veritatem et sapientiam partim per *considerationem*, quam Bernardus definit «intentio animae vestigantis verum», partim per *contemplationem*, quae est «verus certusque intuitus animi», tandem per *extasin* (excessum, raptum), id est immediatum commercium cum Deo. Qui excessus partem aliam negativam, aliam positivam considerationi praebet; *negative* consideratus est recessus a sensatione et fere annihilatio sui ipsius, *positive* est summa fruitio Verbi et tandem deificatio. Ita doctor mellifluus partim ex propria vita interna, partim ex scriptis S. Pauli et S. Ioannis, partim ex Canticum Canticorum et Augustino praeclarum systema vitae mysticae exstruxit, quod usque ad nostra tempora scientiae sanctorum addiscendae est maximae utilitatis. Opera praecipua, in quibus hanc doctrinam exponit, sunt: «De gradibus humilitatis et superbiae», «De diligendo Deo», «De gratia et libero arbitrio», «Sermones in Canticum Canticorum», «De consideratione libri quinque».

Tum scientifica vitae mysticae tractatio, tum ipsa praxis vitae mysticae necessario ad quaestiones psychologicas ducunt; hinc nil mirum S. Bernardum etiam tales quaestiones tractasse, praesertim quae voluntatem et liberum arbitrium spectant. Plures Cistercienses ex eius

schola enim hac in re secuti sunt; amicus S. Bernardi **Guilelmus**, abbas de *St. Thierry* († c. 1150), qui praeter materias mysticas et exegeticas etiam dogmaticas tractavit, ubi praesertim ad partem subiectivam et psychologice fidei attendit; *Isaak a Stella* († 1169), qui in « Epistola ad quendam familiarem suum de anima » (c. 1162) totam psychologiam modo platonico-augustiniano exhibet et in quaestione de universalibus iam clare docet, essentias incorporeas rerum non in obiectiva realitate, sed tantum in ratione abstrahente possidere subsistentiam separatam a rebus individualibus; *Alcherus Claravallensis*, priori contemporaneus, in opere « De spiritu et anima ».

2. Alia schola, in qua studium mysticae et psychologiae maxime fluit, erat *Abbatia Canonorum S. Augustini a S. Victore ante portas Parisienses*. Scholam in hac abbatia fundaverat Guilelmus Campellensis, qui ab Abaelardo impugnatus (cfr. pag. 149) ibi ingressus munus docendi recepit. Maximam famam nacta est haec schola sub Hugone et Richardo a S. Victore.

Hugo a S. Victore (c. 1096-1141), e saxonica familia comitum de Blankenburg natus, est unus e praecipuis theologis et illustrissimis viris saeculi XII. De philosophia meritis est praesertim eo, quod universam sui temporis scientiam in unum systema redigere conatus est. Id praestitit opere « *Didascalicon* », quod theoriam artium liberalium exhibet tamquam praeparationem ad studium theologiae; scientia theologica comprehenditur « *Summa Sententiarum* » et « *De sacramentis* (i. e. mysteriis) christianae fidei ». Praeterea scripsit opus mysticum « *De contemplatione et eius speciebus* », Commentarios ad S. Scripturam, ad Pseudo-Areopagitam, etc. « *Didascalicon* » dat completam classificationem scientiarum, quae classificationibus saeculi XII. immediate praecedat. Sed philosophiam intelligit iuxta morem sui temporis summam eorum omnium, quae homo sive fide sive ratione cognoscere potest. Hinc dividit philosophiam in theoriam, praxim, mechanicam et logicam. Theoria complectitur theologiam, mathematicam, physicam; praxis ethicam, oeconomicam, politicam; mechanica septem artes illiberales; tandem logica comprehendit grammaticam et rationem disserendi, quae iterum dividitur in demonstrationem, doctrinam de probabilitate et de sophistica. Adhuc saeculo XIII. haec divisio apud Albertum M. et Robertum Kilwardby erat in usu. In doctrina de Deo novae periodo dat initium, reiiciendo omnia argumenta a priori et probando existentiam Dei unice ex experientia, partim externa, praesertim interna. Praecipua eius argumenta sunt tria: ex creatione animae humanae, ex mutatione rerum, ex ordine et finalitate rerum. In cosmologia docet quendam atomismum; in psychologia sequitur in genere

Augustinum, sed exhibet iam Aristotelicam doctrinam de intellectu agente, licet hic terminus nondum occurrat, et moderatum realismum in quaestione de universalibus. In theoria vitae mysticae distinguit triplicem cognitionem mysticam, tres visiones seu speculationes, sc. *cogitationem*, qua mens notione rerum transitoria tangitur; *meditationem*, quae est assidua cogitatio, qua vel aliquod involutum explicet vel occultum penetret; et *contemplationem*, quae est ipse contuitus animi in res perspiciendas; haec iterum alia est incipientium, i. e. contemplatio creaturarum; alia perfectorum, i. e. contemplatio creatoris. Sic homo ipse totus immediate ad serviendum Deo ordinatur, reliqua creatio autem homini subordinatur, ita ut homo ex una parte fruatur creaturis tamquam « bono necessitatis », ex altera parte Deo tamquam suo « bono felicitatis ».

Discipulus Hugonis et successor **Richardus a S. Victore** († 1773), natione Scotus, non adaequat Hugonem ingenio omni scientia exulto; est magis scholasticus quam mysticus; de re theologica praeclarum opus « De Trinitate » sex libris composuit. Eius doctrina de existentia Dei laudatur a historiographis ut optimum, quod inde a S. Anselmo usque ad S. Thomam haec in materia scriptum fuit. Ubique in philosophia, praesertim vero in quaestione de existentia Dei postulat non tam auctoritates, quam solida argumenta, quae omnia ultimatum « solido et velut immobili veritatis fundamento » inniti debent, « unde nemo dubitare valeat ». Theoriam contemplationis mysticae simili modo ac Hugo a S. Victore colens tractat de triplici facultate intellectiva: imaginatione, ratione, intelligentia, quibus tres gradus: cogitationis, meditationis, contemplationis adscribit; deinde agit de conditionibus, obiectis et gradibus mysticae contemplationis. Hi gradus describuntur ut « dilatatio », « elevatio » et « alienatio ».

Alii Victorini, ut *Gualterus a S. Victore* († post 1180), *Godefridus a S. Victore* († 1194), et *Thomas Gallus* (seu Thomas de Vercelli, † c. 1226) non valuerunt scholae victorinae illam famam conservare, quam Hugo et Richardus ei conciliaverant. Gualterus omnem usum rationis et dialecticae in theologia condemnavit adeo, ut dialecticam artem a diabolo proveniente diceret. Inde explicatur, cur quattuor libros « Contra quattuor Labyrinthos Franciae » (c. 1180) scripserit, i. e. contra Abaelardum, Gilbertum Porretanum, Petrum Lombardum et Petrum Pictaviensem. Per Thomam de Vercelli autem mysticismus scholae victorinae devenit primis decemniis saeculi XIII. ad primos discipulos S. Francisci de Assisi, praesertim *S. Antonium de Padua*.

BIBLIOGRAPHIA. De mysticis tum orthodoxis tum heterodoxis huius temporis agit *Wilh. Preger*, *Gesch. d. deutschen Mystik im Mittelalter*, I München 1874; *A. Jundt*, *Histoire du panthéisme populaire au moyen-âge et au seizième siècle*. Paris 1875; *Görres*, *Die christliche Mystik*. Regensburg 1836-42; *E. Gebhart*, *L'Italie mystique. Histoire de la renaissance religieuse au moyen-*

âge. Paris 1890,³ 1906; *Th. Heitz*, La philosophie et la foi chez les mystiques du XIe siècle. Revue des sc. philos. et théol. 2 (1908) 522 sqq.; *Delacroix*, Etudes d'histoire et de psychologie du mysticisme. Paris 1908; *Scharpe*, Mysticism. Its true nature and value. London 1910; *A. Gemelli*, L'origine subcoscientista dei fatti mistici³ Firenze 1913; *Bernhart J.*, Die philos. Mystik des Mittelalters. München 1922.

S. Bernardus: Editio completa eius operum prima est a *Ioanne Bocard*. Par. 1508. Editio optima a *Ren. Massuet* et *Fr. Texier* Parisiis 1719 continetur etiam apud *Migne*, P. L. 182-185, Par. 1854-55. — *L. Ianaushek*, Bibliographia Bernardina. Wien 1891; *Ncander*, Der hl. Bernhard u. sein Zeitalter. Berlin 1813. Neuherausg. von *M. Deutsch* 1889-1890; *E. Vacandard*, Vie de St. Bernard. 2 voll. Paris 1895,⁴ 1910; *R. Storrs*, Bernard of Cl., The times, the man and his work. London 1894; *P. Schlögl*, Geist d. hl. Bernhard, 4 voll. Paderborn 1898 sqq.; *I. Ries*, Die Gotteslehre des hl. Bernhard, Jahrb. f. Philos. u. spek. Theol. 20 (1906) 450-462; *idem*, Das geistliche Leben in seinen Entwicklungsstufen nach der Lehre des hl. Bernhard. Freiburg i. Br. 1906; *G. Salvaayre*, S. Bernard, maître de vie spirituelle. Avignon 1910. — *Gualtmi de St. Thierry* opera ap. *Migne*, P. L. 180, 205-726; 184, 365-436. — *Isaak a Stella*, eius opera ap. *Migne*, 194, 1689-1890. — *Alcheri Claravallensis* De spiritu et anima ed. ap. *Migne* 40, 779-832 inter opera S. Augustini.

Schola victorina. — *Hugonis a S. Victore* prima editio completa Parisiis 1518. Melior et magis completa editio apud *Migne*, P. L. 175-177. — *Richardi a S. Victore* opera apud *Migne*, P. L. 196, et 177, 193 sqq., ubi Liber excerptionum inter opera Hugonis recensetur. — *Gualteri a S. Victore*, Contra quattuor labyrinthos Franciae partim editum ap. *Migne*, P. L. 199, 1127-1172; praeterea vide *B. Geyer*, Die Sententiae divinitatis, ein Sentenzenbuch der Gilbertschen Schule. Münster 1909, Appendix I, pg. 175*-199* (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. VII, 2-3). — *Godefridi a S. Victore*, Fons philosophiae partim ed. ap. *Migne* P. L. 196, 1417-1422, totum ab *A. Charma*, Godefroi de Breteuil, Fons Philosophiae. Caen 1868. — *Thomae de Vercelli* Commentarii in Pseudo-Dionysium in editione latina operum Dionysii. Argentorati 1502, Coloniae 1536; Extractiones de mystica theologia ed. a *Io. Eck*, Aug. 1519; Commentarius ad Canticum Canticorum ap. *Migne*, P. L. 206, 9-862. — Praeterea cfr. *Hauréau*, Les oeuvres de Hugues de S. Vict., Essai critique. Paris 1886; *C. Hettwer*, De fidei et scientiae discrimine et consortio iuxta mentem Hugonis a St. Victore. Breslau 1875; *A. Mignon*, Les origines de la scolastique et Hugues de St. Victor. 2 voll. Paris 1895; *G. Santini*, Ugo da S. Vittore. Alatri 1898; *H. Ostler*, Die Psychologie des Hugo v. St. Victor. Münster 1906 (Beiträge z. Gesch. d. Philos. d. Mitt. VI, 1); *M. Grabmann*, Gesch. d. schol. Meth. II (1911) 229-290; *G. B. Grassi-Bertazzi*, La filosofia di Ugo da San Vittore. Albrighi 1912. — *J. G. V. Engelhard*, Richard v. S. Victor u. Johannes Ruysbroek. Erlangen 1838; *G. Buonamici*, Ricardo di S. Vittore: saggio di studi sulla filosofia mistica del sec. XII. Alatri 1898; *G. Grunwald*, D. Gesch. d. Gottesbeweise im Mittelalter. Münster 1907 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mitt. VI, 3) 78-87.

ARTICULUS IV.

Scholae theologicae earumque ad philosophiam relatio.

Hoc loco non est nobis agendum de theologis ut talibus, sed solum quatenus studium theologiae huius saeculi habitudinem theologiae ad philosophiam illustravit. Saeculo XII. theologia ut sui iuris scientia iam est clare circumscripta et separata a philosophia, et praesertim duplici ratione multum hoc saeculo profecit: 1) ordinata dispositione materiae theologiae, et quidem tum in « *Libris Sententiarum* », tum in « *Summis* ». Libri sententiarum exhibent doctrinas Patrum et Scripturae secundum diversas materias in unum totum ex ordine dispositas: Summae vero exhibent iam proprium systema theologicum rationale iuxta illum modum, quem Abaelardus in « *Sic et Non* » praeformaverat. 2) Licet solutiones nondum sint semper clarae, tamen magis magisque apparet usus methodi philosophicae seu, ut aiebant, dialecticae in ipsa tractatione theologiae: philosophia debet veritates fidei quantum fieri potest, probare, vel saltem rationi convenientes, a contradictione liberas demonstrare. Sic oritur et evolvitur methodus philosophica apologetica.

Attamen sicut in periodo praecedente, ita etiam nunc hic usus philosophiae in theologia non omnibus placet; hinc oriuntur vividissimae controversiae, quae theologos in tria castra dividunt.

Theologi *dialectici* multum aestinant philosophiam in seipsa et utuntur ea diligenter etiam in inquisitionibus theologicis. Inter hos alii sequuntur Abaelardum, alii Gilbertum Porretanum, alii scholam victorinam; generatim sequuntur Abaelardum quoad methodum, Victorinos quoad materiam; et hi theologi parant viam excultae methodo magnorum theologorum saeculi XIII. Huc pertinent *Rolandus Bandinelli*, postea papa Alexander III. († 1181), *Omnibene*, *Radulphus Ardens*, *Hugo Rothomagensis*, *Robertus Meledunensis* et alii.

Iis opponuntur theologi *conservativi*, qui propter varios abusos et excessus philosophiae in materiis theologicis philosophiam plane a theologia arcere voluerunt et de studio philosophiae ut « inutiles inquisitiones » vel « inventiones diaboli » loquebantur. Iam *Gualterus* et *Absalon a S. Victore* philosophiam condemnabant. Item *Petrus Bloisius*, *Stephanus Tornacensis*, *Ernaldus de Bonneval*, *Hugo de Amiens*, *Michael de Corbelio* multique alii dialecticam ut causam omnium errorum tunc temporis in theologia grassantium prosequuntur.

Mediam inter utrosque viam tenebant theologi *utilitares* seu po-

sitivi, qui philosophiam quidem adhibebant, sed unice ut instrumentum theologiae, non propter proprium ipsius valorem. Inter hos eminet *Petrus Lombardus* († 1164), discipulus Abaelardi, cuius « *Quatuor Libri Sententiarum* » (scripti intra 1150-1152) postea communiter in scholis erant in usu et tanta gaudebant toto medio aevo auctoritate, ut fere innumeri commentarii in ipsos fuerint scripti. Sed Petrus Lombardus diversas sententias modo tantum eeclectico exhibet, praecipue insistendo traditioni augustinianae et anselmianae. In theoria cognitionis sequitur quidem realismum, attamen non sat clare doctrinam suam exhibet, ita ut etiam nominales ut Durandus in commentariis suis ad ipsum provocaverint. Doctrinas theologorum dialecticorum generatim cautius assumit quam conservativorum; hinc invenimus apud ipsum insufficientem definitionem voluntatis anselmianam, et doctrinam Petri Damiani, Deum facta infecta reddere posse. Varii sententiarum altero medio saeculo XII. imitantur Petrum Lombardum, puta *Petrus Pictaviensis* († 1205) et *Magister Bandinus* († 1150), *Simon Tornacensis* († 1216), *Martinus de Cremona*, *Petrus de Capua* († 1242), *Praepositinus* († 1217) et alii.

Generatim tamen tenendum est: si hoc tempore haud raro philosophi et theologi philosophantes ab auctoritatibus ecclesiasticis damnantur, non ipsa philosophia ut talis, nec usus methodi dialecticae in theologia per se damnatur, sed tantum abusus huius methodi, qui ad erroneas vel saltem periculosas doctrinas in ipsa theologia deduxit. Non damnatur philosophia, sed falsae doctrinae theologiae.

Cum singuli theologi, de quibus erat sermo, ad historiam philosophiae directe non spectent, haec brevis adumbratio sufficiat. Solum de *Petro Lombardo* quaedam subiungere iuvabit ob ingentem influxum, quem toto medio aevo habuit. Petrus, natus prope Novaram in Lombardia, studuit Bononiae, Remis et praesertim Parisiis in schola ad S. Victorem. Inde ab a. 1140 docuit in schola cathedrali Parisiensi, anno 1159 creatus est episcopus Parisiensis. Eius opus praecipuum « *Libri quattuor sententiarum* », compositum 1150-1152, agit in primo libro de Deo tamquam bono absoluto, quo fruimur, in secundo de creaturis, quibus utimur, in tertio de incarnatione, redemptione et de virtutibus, in quarto de septem sacramentis et de eschatologia. Amplam huius operis materiam ex Patrum operibus, ut ipse ait, diligenter congressit, ut qui veritatem quaerit, non debeat innumeram librorum copiam ipse evolvere. Longe maior pars huius materiae, circiter mille citationes, desumpta est ex operibus S. Augustini. Praeterea occurrunt Hilarius, Ambrosius, Hieronymus, Gregorius M., Cassiodorus, Isidorus, Beda, Boethius, Ivo Carnotensis, Algerus Leodunensis, Hugo a S. Victore, Abaelardus. Prima vice in occidente apparet apud Lom-

bardum Joannes Damascenus. Sic ergo conatur Lombardus systema theologiae super amplissimum traditionis patristicae fundamentum exstruere. *Philosophiam* videtur ab hoc systemate arcere: « Illae enim et huiusmodi argutiae in creaturis locum habent, sed fidei sacramentum a philosophicis argumentis est liberum. Unde Ambrosius in libro I. de fide c. 5 in fine: Aufer argumenta, ubi fides quaeritur. In ipsis gymnasiis suis iam dialectica taceat; piscatoribus creditur, non dialecticis ». (Sent. III. d. 22. c. 1). Nihilominus philosophia non excluditur. Hoc apparet: 1) ex ipsa *methodo*, quam adhibet Lombardus; semper enim procedit iuxta regulas concordantiae et methodum Sic et non ab Abaelardo statutas; 2) ex *doctrina*; etenim docet cum Augustino, Anselmo et aliis, quaedam ratione probari debere, antequam credi possint: « Unde colligitur non posse sciri et intelligi credenda quaedam, nisi prius credantur; et quaedam non credi, nisi prius intelligantur; et ipsa per fidem amplius intelligi ». (Sent. III. d. 24. c. 3). Homo ratione ipsa cognoscere potest existentiam Dei, creationem mundi a Deo, immortalitatem et hinc spiritualitatem animae, eius originem a Deo per creationem.

BIBLIOGRAPHIA. Opera omnia Petri Lombardi apud *Migne* P. L. 191, 192. — De scholis theologicis earumque ad philosophiam relatione cfr. *Simmier*, Des sommes de théologie. Paris 1871; *Denifle*, Abaelards Sentenzen und die Bearbeitung seiner Theologia. Arch. f. Lit.-u. Kirchengesch. d. Mittelalt. 1885, 1; *Portalié*, Ecole théologique d'Abélard. Dict. théol. cath. I. 49 sqq.; *Protois*, P. Lombard, son époque, sa vie, ses écrits, son influence. Paris 1881; *Espenberger*, Die Philosophie des Petrus Lombardus und ihre Stellung im 12. Jahrh. Münster 1901 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. III, 5); *G. Robert*, Les écoles et l'enseignement de la théologie pendant la première moitié du XIIe siècle. Paris 1909; *de Ghellink*, Le mouvement théologique du XIIe siècle. Paris 1914.

CAPUT III.

Philosophia non-scholastica saeculo XII.

Praeter philosophiam scholasticam oriuntur in occidente christiano quaedam doctrinae antischolasticae, partim materialisticae, partim pantheisticae. Sed et philosophiae orientales, byzantina, arabica et iudaica magis magisque evolvuntur et ad notitiam scholasticorum perveniunt, imo haud exiguum exercent influxum. Quare hoc loco varias has philosophandi rationes sub uno aspectu exhibemus.

ARTICULUS I.

Philosophia materialistica et pantheistica in Occidente.

Materialismus dualisticus docetur a sectis *Catharorum* et *Albigensium*, quae in Gallia et Italia late divulgabantur. Eorum doctrina repetit materialismum et atomismum *Epicuri* et *Lucretii*, negat proinde spiritualitatem et immortalitatem animae et sanctionem in altera vita. Praeterea assumit etiam dualismum *Manichaeorum* de principio bono et malo.

Pantheismus emanativus, quem *Scotus Eriugena* saeculo IX. docuerat, nunc reviviscit et opus *Eriugena* « De divisione naturae » multum legitur. Talem pantheismum docet *Bernardus Turonensis*, qui in opere « De mundi universitate » (c. a. 1150) defendit emanationem monisticam ad modum neoplatonicorum et neopythagoreorum. Item *Amalricus de Benes* († c. 1206) in theologia pantheismum proficitur. Ex eius doctrina orta est secta Amalricanorum, qui pessimum influxum in vitam et mores habuerunt; docebant enim non solum Christum, sed omnem hominem esse Deum, non posse peccare, hinc omnia licita esse. Quare doctrina Amalrici a synodo Parisiensi a. 1210 damnata est. Etiam multi sacerdotes et clerici Parisienses huic sectae addicti damnati sunt, nihilominus quinque annis post Concilium Lateranense hanc condemnationem repetere debuit. Tandem sub finem saec. XII. *David de Dinant* pantheismum materialisticum docuit. Eius opus « De tomis, id est de divisionibus », quod etiam « Quaternuli » vocatur, ab eadem synodo Parisiensi a. 1210 condemnatum est, et Cardinalis Parisiensis Robertus prohibuit, ne opera Davidis in facultatibus theologicis et philosophicis legerentur.

BIBLIOGRAPHIA. *Bernardi Turonensis* sive *Bernardi Silvestris* De mundi universitate ll. II, sive megacosmus et microcosmus, ed. in Bibliotheca philosophor. mediae aet. a C. S. Barach I, Oeniponte 1876. — De *Amalrico de Bene* referunt *Chronicum universale* anonymi Laudunensis, M. G. SS. XXVI, 454, 7 sqq.; *Martini Poloni* *Chronic. expeditiss.*: M. G. SS. XXII, 438, 28; *Henricus de Hervordia*. Liber de rebus memorabilioribus, ed. *Potthast*, Gottingae 1859, pg. 178, 181. De Amalrico et Amalricanis cfr. *Chr. U. Hahn*, *Geschichte der Ketzer im Mittelalter*, t. III; *A. Chollet*, *Amaury de Bène*. Dict. de théol. cath. Paris 1909, I, 936-940; *F. G. Hann*. Ueber Amalrich von Bena und David von Dinant. Villach 1882. — De *Davide de Dinant* referunt *Chronicum universale* supra citatum; *Albertus M.* *Summa theol.* p. II, tract. XII, qu. 72, membr. 4, art. 2, n. 4; *Thomas Aquinas*, In II. libr. sent. dist. XVII, qu. 1, a. 1; *Summa theol.* I, q. 3, a. 8 c. Praeterea cfr. opus *F. G. Hann* supra citatum et *G. Bareille*, *David de Dinan*, Dict. de théol. cath. Paris 1909, I, 157-160.

ARTICULUS II.

Philosophia Arabum.

Arabes, qui iam ante saeculum VII. aliquomodo culturam christianam cognoverant, altero medio saeculo VIII., proprio imperio fundato, philosophiam colere coeperunt. Abbasidae invitarunt syriacos eruditos, qui in urbe Bagdad classica opera philosophiae graecae, iam in linguam syriacam versa, ex hac in linguam arabicam transtulerunt. In hunc finem *El-Mamun* c. a. 852 in urbe Bagdad fundavit integrum institutum, ubi usque ad saeculum X. opera philosophiae graecae in linguam arabicam vertebantur. Et sic transtulerunt opera *Aristotelis* et commentarios in Aristotelem *Alexandri Aphrodisiae*, *Porphyrii*, *Themistii*, *Anmonii*. Celebris Isagoge *Porphyrii* plus quam quingentos commentarios arabicos nacta est.

Exinde iam patet in philosophia arabica vigere maximam aestimationem Aristotelis. Sed non genuina doctrina Aristotelis ad Arabes pervenit. Nam versiones non fiebant immediate e textu graeco, sed e syriaco vel hebraeo sermone; versio frequenter nimis verbalis reddidit textum haud raro obscurum. Praeterea ad interpretandum textum commentarii neoplatonicorum adhibebantur. Hinc variae doctrinae Aristotelis, praesertim quae spectant intellectum, falso intelligebantur et aliis doctrinis non-aristotelicis admiscebantur. Sed licet Aristoteles prae omnibus auctoritate gauderet, philosophia arabica non est pure aristotelica, sed exhibet quendam syncretismum; praeter doctrinas aristotelicas admittit theoriam emanationis et alias doctrinas neoplatonicorum et gnosticorum alexandrinorum. Etiam scientiae naturales, praesertim physiologia Galeni aliorumque medicorum graecorum assumuntur. Omnes autem philosophi arabes multum incumbunt studio ostendendi et stabiliendi harmoniam inter cogitata philosophica et doctrinas religiosas Islami.

Haec philosophia colitur partim in Oriente, partim in Occidente.

§ 1. **Philosophia arabica orientalis.** Licet aliqui philosophi praecesserint, ut *Abu'l Hodel* (752-840), *An-Nazzam* (c. 835), tamen fundator philosophiae arabicae habetur *Al-Kindi* († c. 870), qui magna scientia encyclopaedica instructus diversa opera Aristotelis transtulit et commentariis exornavit. Apud ipsum iam invenitur doctrina de intellectu agente extra homines existente; in homine triplicem intel-

lectum distinguit: in potentia, in habitu, et in actu. Maiore fama tamen gaudet *Al-Farabi* († c. 950), egregius commentator Graecorum et praesertim Aristotelis, cuius logicam assumit. Eius metaphysica sapit pantheismum emanativum neoplatonicum iunctum cum mysticismo. Dicitur primus docuisse intellectum agentem ut formam puram a materia intrinsece independentem; hic intellectus agens cogitatur simul cum Alexandro Aphrodisia et omnibus Aristotelicis arabibus ut omnibus hominibus communis, cuius illuminatione nostra cognitio fit possibilis.

Celeberrimus inter philosophos arabes in Oriente est *Ibn-Sina*, latine *Avicenna* (980-1037), qui in urbe Bagdad studiis philosophiae et medicinae absolutis, primo ibidem, deinde in Ispahan cathedram philosophiae et medicinae rexit. Eximius theologus, philosophus et medicus, Avicenna erat fidelissimus Aristoteli, cuius doctrinam, prouti erat Arabibus nota, a multis, non tamen ab omnibus, elementis platoniciis purgavit. Celebris est eius *divisio philosophiae*, quae saeculo XIII. apud Scholasticos multum erat in usu, in theoreticam et practicam. Philosophia theoretica complectitur physicam, mathesim, theologiam, quarum unaquaeque ulterius in partem puram et partem applicatam dividitur. Philosophia practica complectitur ethicam, oeconomicam, politicam. Metaphysica Avicennae vult quendam pantheismum cum individualismo componere. Fundamentum huius metaphysicae ponitur in quaestione, quomodo multitudo ex Uno oriatur. Hinc docet plures emanationes ex Deo alteram alteri inferiores: intellectum, spiritum sphaericum, animam et corpus sphaerae limitatae. etc., usquedum ad intellectum agentem hominum perveniat. Hic intellectus agens est ultima emanatio purarum intelligentiarum et regit nostrum mundum sublunarem; ex ipso procedunt omnes formae substantiales, quas materia recipit. Ergo intellectus agens non adhibetur tantum ad psychologiam explicationem cognitionis in homine, sed etiam ad metaphysicam explicationem ortus tum animarum humanarum tum omnium aliarum formarum substantialium. Materia tamen, in qua hae formae recipiuntur, non dicitur esse emanatio, sed pura potentia ab aeterno praeter Deum existens. Mundus ergo est Deo coaeternus, non tamen aeternitate a se, sed quia ab aeterno a Deo causatus. E doctrina Aristotelis Avicenna assumit doctrinam de causis, de universalibus, de potentiis animae. Reiecit praeeistentiam et metempsychosim seu melius reincarnationem animarum, probat earum spiritualitatem et immortalitatem. Et in hoc habetur illud elementum individualisticum, quod pantheismum emanativum modificat.

Sicut apud Scholasticos, ita etiam apud Arabes plures *theologi orthodoxi* philosophiam eiusque usum in theologia impugnabant et unice Corano tam.

quam fonti veritatis innitebantur. Inter hos eminet *Al-Gazali* (1058-1111). Opere suo « *Destructio philosophorum* » philosophos aggressus docet originem mundi in tempore, negat emanationem sphaerarum, imo etiam causalitatem creaturarum. Al-Gazali est etiam praecipuus inter mysticos arabes; hic mysticismus orthodoxus Arabum, qui *Sufismus* vocatur, per ascetim ad contemplationem mysticam Dei ascendere posse asserit.

§ 2. **Philosophia arabica occidentalis.** Post Avicennam nulli inveniuntur in Oriente philosophi maioris momenti; eo magis floret philosophia arabica in Hispania. Ibi inde a saec. X. ad XIII. magna regnabat libertas cogitandi, quae intensis studiis tum scientiarum tum philosophiae ansam dedit. Saeculo XII. eminent duo philosophi mystici *Ibn-Badja*, latine *Averpace* († 1138) et *Ibn-Tophail*, latine *Abubacer* († 1185). maxime vero *Ibn-Roschd*, latine *Averroës* (1126-1198), qui summa auctoritate apud Scholasticos gaudebat. Natus Cordubae patri suo in munere supremi iudicis et sacerdotis successit, sed in matura aetate contemptus religionis accusatus e communitate islamica exclusus, postea iterum eidem restitutus est. Famam nactus est praesertim commentariis in Aristotelem, quare « *Commentator* » sine addito appellabatur. Praeterea scripsit Epistolam de connexionione intellectus abstracti cum homine; De animae beatitudine; De intellectu possibili; Destructio destructionis contra opus Al-Gazali et alia. Aristotelem adeo aestimabat, ut eum unicum ducem in rebus philosophicis et summum ingenium, quod inter homines sit possibile, haberet. Non obstante hac Aristotelis veneratione non omnino genuinam eius doctrinam exhibet. Systema metaphysicum Averrois ad haec praecipua capita reduci potest: 1) Coelum constat pluribus sphaeris, quarum quaevis habet spiritum tamquam formam, et quarum motus sphaerae inferiori communicatur. Ultima sphaera coelestis est sphaera lunaris, cuius spiritus seu forma est intellectus humanus. 2) Hinc omnes homines habent unicum intellectum, qui utpote forma immaterialis et aeterna tantum per accidens cum individuis humanis unitur. Non datur ergo immortalitas personalis hominum, sed tantum immortalitas huius intellectus. 3) Materia est aeterna et potentia universalis ad omnes formas, et ita oritur evolutio mundi materialis necessaria et aeterna tum a parte ante tum a parte post. 4) Quod relationem inter fidem et rationem attinet, sequitur quendam rationalismum; in Corano distinguit sensum literalem et allegoricum et putat tantum sensum allegoricum, philosophis unice pervium, ad veritatem ducere; sensum literalem theologorum per se solum ad veritatem ducere non posse. Ita Averroës praeformavit *theoriam duplicis veritatis*, postea ab Averroistis latinis multum adhibitam. 5) Cum Avicenna et Averroës docet talem unitatem et simplicitatem Dei, ut omnis distinctio realis inter

attributa divina excludatur. Etiam processus intelligentiarum e Deo eodem modo ab utroque exhibetur; de sphaera autem sublunari non docet cum Avicenna formas rerum emanare ex intellectu agente in materiam, sed eas sub influxu intellectus agentis per generationem e potentia materiae educi.

Contra hos philosophos alii potius orthodoxi et Coranum fidelius sequentes, sic dicti *Mutakállimun* (i. e. docentes Kalam, verbum, quia Legem explicabant, non simpliciter tradebant) philosophiam religionis Arabum exhibent et doctrinis Aristotelis reiectis atomismum quandam sequuntur, quem melius cum doctrinis religiosis in Corano contentis componi posse putant. Omnia corpora componuntur atomis inter se perfecte aequalibus; hae atomi sunt unicae substantiae. Hinc nulla dantur corpora specificè inter se diversa, nulla generatio et corruptio proprie dicta, cum omnis mutatio tantum diversa coniunctione et separatione atomorum constet. Omnis substantia seu atomus habet certa quaedam accidentia; haec autem ita fluunt, ut nullum accidens duobus temporis momentis durare possit. Quare quodvis accidens ac proinde etiam quaecvis substantia quovis momento de novo creari debet. His positis, Mutakállimun negant quancumque potentiam activam rerum, et docent quandam occasionalismum et fatalismum: effectus sequitur causam solum propterea, quia Deus cum certo statu, quem causam vocare solemus, certum alium statum seu effectum coniungit. Et quia idem valet de homine, homo non est liber nec activus, sed caecum et mere passivum instrumentum in manu Dei. Praeterea contra Aristotelicos negant potentiam supponere materiam tamquam subiectum et reponunt eam in hoc tantum, quod intellectus noster neque in eo, quod aliquid est, neque in eo, quod non est, contradictionem videt. Tandem negant dari posse infinitum tum simultaneum tum successivum; hinc reiciunt tempus et spatium infinitum. Mundus ergo habet initium, et quidem per creationem, quam probant ex eo, quod mundus aequè bene existens et non existens cogitari potest ac proinde pro existentia reali causam efficientem postulat; praeterea ex mundi contingentia seu illa determinata atomorum compositione, qua singula corpora constituuntur; tandem e necessitate continuæ creationis tum accidentium tum substantiarum. Contra Avicennam et Averroëm docent realem distinctionem attributorum Dei tum a divina substantia tum inter se; et quia nullam activitatem propriam creaturarum, ne hominis quidem, admittunt, providentia divina ut absolutus fatalismus concipi debet.

Saeculo XII. elapso philosophia arabica multos quidem adhuc habuit cultores, qui tamen nec doctrinis nec auctoritate prioribus aequiparantur et partim demum recentissimis temporibus sunt detecti.

Ceterum in evolutionem philosophiae scholasticae nullum habuerunt influxum.

BIBLIOGRAPHIA. *Casiri*, Bibliotheca arabico-hispana, Matriti 1760; *Schmöl-
ders*, Documenta philosophiae Arabum, Bonnae 1836; *idem*, Essai sur les écoles
philosophiques chez les Arabes. Paris 1842; *Hammer-Purgstall*, Gesch. d. arab.
Literatur. t. I-VII. Wien 1850-1856; *S. Munk*, Mélanges de philosophie juive et
arabe, Paris 1859; *Friedrich Dieterici*, Die Philosophie der Araber im X. Jahrh.
n. Chr. 8 voll. Leipzig u. Berlin 1858-1879; *T. J. de Boer*, Geschichte der Phi-
losophie im Islam. Stuttgart 1901; versio anglica a *E. R. Jones*, London 1903;
C. Sauter, Die peripatet. Philosophie bei den Syrern n. Arabern. Archiv f.
Gesch. d. Philos. 17 (1904) 516-533; *J. Pollak*, Entwicklung der arabischen u.
jüdischen Philos. im Mittelalter, ibidem 17 (1904) 196 sqq.; 433 sqq.; *J. F. Par-
kinson*, Essay on islamic philosophy. London 1909; *G. Ritturangen*, De Filo-
sopia Hispano-Arabiga. Madrid 1909; *Carra de Vaux*, La doctrine de l'Islam.
Paris 1909. — De mystica arabica: *Tholuck*, Sufismus sive Theosophia Persa-
rum pantheistica. Berolini 1821; *E. H. Palmer*, Oriental mysticism. London
1867; *Pizzi*, Del misticismo o sufismo persiano. Riv. stor.-crit. delle sc. teol.
1905, fasc. 10.

De singulis philosophis arabibus: 1) *Al-Kindi*. Eius tractatus philosophici
ed. prima vice ab *Albino Nagy* in Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. II, 5.
Münster 1897. — *G. Flügel*, Al-Kindi, genannt der « Philosoph der Araber »,
ein Vorbild seiner Zeit und seines Volkes. Leipzig 1857; *H. Malter*, Al-Kindi,
« the philosopher of the Arabs ». Hebrew Union College Annual 1904, 55-71. —
2) *Al-Farabi*. Quaedam eius opera edita a *Schmölbers*. Documenta philos. Ara-
bum. Bonn 1836, scilicet De scientiis, De intellectu et intellecto, De rebus stu-
dio Aristotelicae philosophiae praemittendis commentatio, Fontes quaestio-
num. — *Moritz Steinschneider*, Alfarabi, des arab. Philos. Leben u. Schriften
nebst Anhängen, in Mémoires de l'acad. imp. des sciences de St. Pétersbourg,
VII. série, tom. XIII, nr. 4, etiam separatim, Petersburgi et Lipsiae 1869. —
3) *Avicenna*. Avicennae peripatetici philosophi... opera in lucem redacta. Ve-
netiis 1495 et saepius; *M. Horten*, Das Buch der Genesung der Seele. Eine
philosophische Enzyklopädie Avicennas. Die Metaphysik Avicennas. Halle
1907-1909. — *Carra de Vaux*, Avicenne. Paris 1900; *C. Sauter*, Avicennas Bear-
beitung der aristotel. Metaphysik. Freiburg i. Br. 1912. — 4) *Algazel*, Logica
et philosophia Algazelis Arabis ed. latine a *P. Lichtenstein*. Venet. 1506. De-
structio philosophiae ed. arabice Kairo 1888; traductio a *Carra de Vaux*. Mu-
sëon 1903 sq. — *E. Narducci*, Intorno ad una traduzione italiana fatta nel se-
colo decimo quarto, del trattato d'ottica d'Alhazen, Bulletino di bibliogr. e di
storia delle sc. matematiche e fisiche pubb. da B. Boncompagni, t. IV, Roma
1871. 1-48; *Siebeck*, Zur Psychologie der Scholastik. Alhazen. Arch. f. Gesch. d.
Philos. 2 (1889) 414 sqq.; *H. Bauer*, Die Psychologie Alhazens. Auf Grund
von Alhazens Optik dargestellt. Münster 1911 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d.
Mittelalt. X, 5); *Miquel Asin Palacios*, Algazel. Dogmatica, Moral, Ascetica.
Zaragoza 1901; *H. Bauer*, Die Dogmatik Al-Ghazalis. Halle 1912. — 5) *L. Gau-
thier*, Ibn Thofail, sa vie et ses oeuvres. Paris 1909. — 6) *Averroës*. Eius opera
sunt in versione latina inde ab a. 1472 frequenter typis edita; ut optima habe-
tur editio Venetiis 1553. Metaphysica edita ab *M. Horten*, Die Metaphysik des
Averroës. Nach d. Arab. übersetzt u. erläutert. Halle 1912. Destructio destruc-
tionis ed. arabice Kairo 1903, germanice ab *M. Horten*, Die Hauptprobleme des
Averroës nach seiner Schrift: Die Widerlegung des Gazali. Aus. d. arab. Ori-
ginal übersetzt und erläutert. Bonn 1913. — *E. Renan*, Averroës et l'averroïsme.

Paris 1852,³ 1869: *Lasinio*. Studi sopra Averroe. Firenze 1874; *A. Farah*, Averroës u. seine Philosophie. Alexandria 1903; *G. M. Manser*, Die göttliche Erkenntnis der Einzeldinge u. die Vorsehung bei Averroës, Jahrbuch f. Philos. u. spek. Theol. 23 (1909) 1-29; *idem*, Das Verhältnis von Glaube u. Wissen bei Averroës. Paderborn 1911.

ARTICULUS III.

Philosophia Iudaeorum.

Iudaei sub imperio Arabum in Hispania magna gaudebant libertate; et quia mediantibus Arabibus cognoverunt philosophiam graecam, imprimis aristotelicam, eorum philosophia oritur ex conciliatione doctrinarum religiosarum Iudaismi cum doctrinis arabibus et graecis, praesertim neoplatonicis et aristotelicis. Hinc philosophi iudaei partim colunt doctrinas religiosas, mystico-cabbalisticas, partim neoplatonicas, partim aristotelicas; quare tres scholae philosophicae distingui possunt.

1. Philosophia cabbalistica. Cabbala seu traditio vocatur occulta philosophia antiquitus tradita, quam ipse Deus Moysi communicasse ferebatur, quaeque oretenus tantum et occulte fuerit tradita. Hinc Iudaei praetendebant opera « Iezirah » (creatio) et « Sohar » (splendor), quae hanc traditionem occultam continebant, esse magnae antiquitatis; revera autem intra saec. IX. vel postea sunt scripta; Sohar demum circa a. 1300 in Hispania. Certum est varias doctrinas Philonis, neoplatonicas et alias in doctrinas his duobus operibus contentas influxisse. Primum principium iuxta Cabbalistas est unitas indeterminata, Ensoph seu Non-ens, lumen primordiale, quod totum spatium impleverat; sed ut aliquid aliud fieri posset, se contraxit et ita spatium vacuum reliquit. Deinde emisit ex se lumen diversis gradibus magis magisque debile, quod vacuum implevit et ita mundum formavit. Nihilum ergo, ex quo Deus mundum creavit, est ipsum ineffabile Ensoph divinum. Harum emanationum, quae ut patet doctrinam neoplatonicam repetunt, prima erat Adam Kadmon, prototypus totius creationis, primus homo. Deinde per ipsum prodierunt ex Deo decem Sephiroth, qui ex una parte considerati sunt attributa creantia deitatis seu modi essentiae divinae, prouti haec in phaenomenis ad extra apparet; in relatione autem ad mundum considerati sunt decem circuli lucis concentrici, conditio existentiae creationis. Hi decem Sephiroth formant corpus Adami Kadmon seu supremum mundum, cui tres alii succedunt: mundus idearum seu Beriah, mundus animarum vel an-

gelorum seu Iezirah, et mundus sublunaris, sensitivus, seu Asijjah. Ex his tribus mundis quivis altior est exemplar et prototypus inferioris. Anima humana constat tribus partibus, quarum unaquaeque ad unum ex his tribus mundis pertinet. Ultimus limes huius lucis e Deo emanantis, lumen quasi extinctum, est materia, quae tantum in infimo mundo Asijjah existit, et est principium malum. Cum hac phantastica cosmogonia aliqui Cabbalistae insuper coniungunt doctrinam de animarum praeexistentia et migratione.

2. **Philosophia neoplatonica.** Huic philosophiae cabbalisticae opponuntur philosophi proprie dicti aristotelici et arabistae, qui Cordubae propriam academiam instituerunt. Inter philosophos neoplatonicos eminent saeculo X. *Isaak ben Salomon Israeli* († 940) logieus et medicus; *David ben Merwan*, cuius coaevus et adversarius *Saadja* initia dedit philosophiae religionis Iudaeorum (cfr. infra); praesertim autem *Salomon Ibn Gebirol* († c. 1070), quem Scholastici *Avicebron* vel *Avencebrol* vocabant et Arabem esse putabant. Eius opus praecipuum «Fons vitae» magna auctoritate apud Latinos gaudebat multumque erat in usu. *Avicebron* docet omnia creata componi ex materia et forma: hinc admittendam esse unam materiam primam communem tum entibus corporeis tum entibus spiritualibus; solum Deum esse puram formam. Mundum asserit quidem effectum esse a divina voluntate, et ita pantheismum emanativum Arabum aristotelicorum reicit; attamen in ulteriore explicatione systematis mundi eandem doctrinam neoplatonicam de diversis gradibus entium seu sphaerarum sibi succedentium sequitur.

3. **Philosophia aristotelica** eo differt a neoplatonica, quod ope philosophiae aristotelicae dogmata religionis iudaicae explicare conatur. Praelusit huic philosophiae *Saadja Faijumi* († 942), qui in opere «*Emunoth Wedeoth*» seu Liber de fide et scientia ostendere conatus est, dogmata iudaismi esse consona cum ratione, e contra omnia alia dogmata et asserta philosophica, quae doctrinae iudaicae contradicunt, esse falsa et intrinsecus repugnantia. Adhuc disertius concordiam inter fidem et scientiam conatus est ostendere ex fundamentis philosophiae aristotelicae *Abraham ibn Daud* († 1180) in opere «*Fides sublimis*». Praecipuus autem huius philosophiae fautor est *Moses Maimonides* (1135-1204), celeberrimus inter omnes philosophos iudaicos medii aevi. Sed Aristotelem modo averroistico concepit, hinc docet etiam multitudinem sphaerarum, unitatem intellectus et duplicem sensum Scripturae literalem et allegoricum, licet non eousque in sensu literalis rei-ciendo procedat ut Averroës. Opus eius «*Moreh Nebûchîm*» seu «*Doctor perplexorum*» hoc intendit, ut dubitantes et errantes ad veram fidem reducat. Tum in religione tum in ethica cognitio est sum-

num et summi momenti; cognitio Dei plus valet quam oboedientia; hinc etiam virtutes dianoeticae praeferuntur virtutibus moralibus. Maimonides diserte docet Dei unitatem, immaterialitatem et simplicitatem, denegat tamen Deo quaecumque attributa positiva. In quaestione de mundi aeternitate concedit « Legem » docere aliud, aliud Aristotelem; attamen nulla argumenta ex mera ratione sive aeternitatem mundi sive eius initium in tempore striete probare posse; hinc initium mundi philosophice saltem possibile esse; quaestionem facti ergo non ex philosophia, sed unice ex « Lege », i. e. fide et revelatione dirimi posse. Homini Deus dedit liberam voluntatem; divina providentia singulos homines gubernat; si hominem excipias, providentia non respicit singula entia, sed tantum rationes universales, genera et species. Tamen aliae res non possunt dici esse creatae propter hominem; omne ens habet proprium finem et a Deo propter seipsum est productum. Quia autem homini libertatem tribuit, reicit doctrinam fatalisticam de praedeterminatione ad bonum vel malum.

Hanc Maimonidis doctrinam permulti secuti sunt, attamen non defuerunt qui eam impugnabant. Praesertim illi Iudaei, qui doctrinam fidei rigide sequebantur, obieciabant Maimonidem S. Scripturam Graecis vendere. Saeculo XIV. (1346) *Aaron ben Elia* contra Maimonidem scripsit celebrem refutationem sub titulo: « Arbor vitae » (Ez-Chaine), quae tamen a « Doctore perplexorum » non multum differt. Alii philosophi Iudaei, qui post Maimonidem scripserunt, tantum diversa opera philosophorum arabum traustulerunt.

BIBLIOGRAPHIA. *Julius Fürst*, Bibliotheca iudaica, bibliogr. Handbuch d. gesamten jüdischen Literatur. Leipzig 1849-1863; *Mor. Eisler*, Vorlesungen über die jüd. Philosophen d. Mittelalters, 3 partes, Wien 1870, 1876, 1884; *J. Happel*, Die religiösen u. philosophischen Grundanschauungen der Juden. Giessen 1902; *J. Goldziher*, Mélanges judéo-arabes. Revue des études juives. t. 43, 44, 45, 47, 49, 50, 52, 55, 60; *David Neumark*, Gesch. d. jüdischen Philosophen d. Mittelalters nach Problemen dargestellt. Berlin 1907, 1910, 1913; *A. Grünfeld*, Die Lehre vom göttlichen Willen bei den jüd. Religionsphilosophen d. Mittelalters von Saadja bis Maimūni. Münster 1909 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. VII, 6).

De Kabbala: Liber « Jezirah » ed. latine a. *Jo. Pistorio*, Artis Cabbalisticae scriptores. Basileae 1587; cum traductione, adnotationibus et introductione a. *Laz. Goldschmidt*. Francof. ad M. 1894. Liber « Sohar » cum versione latina a *Christiano Knorr von Rosenroth* in Kabbala denudata seu doctrina Ebraeorum transcendentalis et metaphysica atque theologica, I. Sulzbach 1677-78; II. Francof. 1684; gallice in Sepher Ha Zohar ab *J. de Pauly* et *E. Lafuma Giraud*. 6 voll. Paris 1905-1911. — *Ad. Franck*, Système de la Kabbala. Paris 1842; germanice ab *A. Jellinek*, Die Kabbala oder die Religionsphilosophie der Hebräer, Leipzig 1844; *M. S. Freystadt*, Philosophia cabbalistica et pantheismus, ex fontibus primariis adumbr. Regiom. 1832; *Ginsburg*, The Kabbalah, its doctrines, development and literature. London 1865; *Pappus*, Die Kabbala, übersetzt von *J. Nestler*. Leipzig 1911.

De singulis philosophis iudaicis: 1) *Isaak Israeli*, Opera omnia. Lugduni 1515. — *J. Guttman*, Die philosophischen Lehren des Isaak ben Salomon

Israëli, Münster 1911 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. X, 4). — 2) *Saadja*. Eius liber de religionibus et doctrinis ed. arabice a *Landauer*. Leiden 1880; germanice (sed inexacte) a *Jul. Fürst*, Lipsiae 1845. — *Sal. Munk*. Notice sur Saadja. Paris 1838; — *Jul. Fürst*. Glaubenslehre und Philosophie des Saadja, Leipzig 1845; *J. Guttman*, Die Religionsphilosophie des Saadja, dargestellt u. erläutert, Göttingen 1882. — 3) *Avencebrol*. Eius, « Fons vitae » ed. cum versione gallica ab *S. Munk* in *Mélanges de philos. juive et arabe*. Par. 1859; versio latina ed. a *Cl. Baumer*, *Avencebrolis Fons vitae*, Münster 1892-1895 (Beiträge z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. I, 2-4); cum versione hispanica a *Fed. de Castro y Fernandez*. 2 voll. Matriti 1901. — *I. Guttman*, Die Philosophie des Salomon Ibn Gebirol dargestellt u. erläutert, Göttingen 1889; — *Kaufmann*. Studien über Salomon ibn Gebirol. Budapest 1899; *M. Wittmann*, Die Stellung des hl. Thomas v. Aquin zu Avencebrol. Münster 1900 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalters III, 3). — *A. Kahlberg*. Die Ethik des Bachja ibn Pakuda, Breslau 1906; — *D. Kaufmann*. Jehuda ha-Levi, Versuch e. Charakteristik. Breslau 1877. — *M. Doctor*, Die Philosophie des Josef (ibn) Zaddik, nach ihren Quellen, insbesondere nach ihren Beziehungen zu d. lauterer Brüdern untersucht, Münster 1895 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalters II, 2). 4) *Abraham ben David*. Eius opus « Emunah Ranah » seu Fons (Fides) sublimis ed. in versione antiqua hebraica cum translatione germanica a *Simson Weil*. Francof. ad M. 1852. — *J. Gugenheimer*. Die Religionsphilosophie des Abraham ben David. Augsburg 1850. — 5) *Moses Maimonides*. Eius Dux perplexorum ed. latine Par. 1520 et Basileae 1629; versio germanica a *Fürstenthal*, *M. E. Stern* et *S. Scheyer*, Krotoschin et Francofurti ad M. 1838; arabice cum versione gallica ab *S. Munk*, *Le guide des égarés*, 3 voll. Par. 1856, 1861, 1866. *Maimonides Ethica* ed. in versione germanica a *Sim. Falkenheim*, Königsberg 1832. — *Simon Scheyer*, Das psychol. System des Maimonides. Frankf. a. M. 1845; *Rosin*, Die Ethik des Maimonides, Breslau 1876; *J. Guttman*, Das Verhältnis d. Thomas v. Aquino zum Judentum. Göttingen 1891; *D. Yellin* et *J. Abrahams*, Maimonides, Philadelphia 1903; *L. G. Lévy*, Maimonide (Les grands philosophes) Paris 1912; *A. Rohner*, Das Schöpfungsproblem bei Moses Maimonides, Albertus M. u. Thomas v. Aquin. Münster 1913 (Beiträge z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. XI, 5).

LIBER SEXTUS

**Plena evolutio philosophiae scholasticae; periodus
culminis (saec. XIII)**

CAPUT I.

Ortus et character generalis huius philosophiae.

Ad plenam evolutionem philosophiae scholasticae hoc saeculo tres praecipue circumstantiae contulerunt: plena notitia Aristotelis, origo universitatum et ordines Mendicantium.

Iam circa a. 1140 sic dicta Logica nova Aristotelis (cfr. pg. 149) nota erat Scholasticis; initio saeculi XIII. reliqua Stagiritae opera innotuerunt, eius doctrinae de metaphysica, physica, psychologia, ethica et politica. Haec opera primo translata sunt ex lingua arabica, praesertim Toleti in Hispania; sed medio saeculo XIII. fiunt etiam versiones ex ipsa lingua graeca. Hae via genuina doctrina Aristotelis multo melius innotuit, et ita factum est, ut elementum augustinianum hucusque praedominans paulatim doctrinis aristotelicis cedere debuerit. Sed praeter doctrinam ipsius Aristotelis etiam opera Arabum et Iudaeorum haud parvam habent auctoritatem.

Accedit, quod inde ab ultimis annis saeculi XII. oriuntur Universitates, praesertim Parisiensis, quae mox exemplar omnium aliarum existit. In his Universitatibus quasi in quibusdam focis studia magis magisque coadunantur et tum maiore numero magistrorum et discipulorum, tum diligentiore selectione ipsorum magistrorum, tum novis aptisque ordinationibus multum iuvantur. Universitas Parisiensis seu « Universitas magistrorum et scholarum Parisiis studentium » orta est ex coniunctione omnium scholarum earumque magistrorum et discipulorum, quae in insula Sequanae sitae Cancellario ecclesiae Notre-Dame suberant. Praeter Parisiensem florebat aequalis ipsi antiquitate Bononiensis, deinde etiam Oxoniensis et Cantabrigiensis; scholae cathedralis autem et monachales multum prioris auctoritatis amiserunt.

Tandem ad incrementum philosophiae et theologiae ordines Mendicantium plurimum contulerunt, quia tum studia domestica intense fovebant, tum in ipsis Universitatibus cathedras acquisiverunt. Annis 1229 et 1231 Dominici duas cathedras theologicas Parisiis naeti sunt, item Franciscani unam, postquam Alexander Halensis, magister theologiae Parisiensis, anno 1231 ipsorum ordinem amplexus est. Inter hos Regulares haud pauci magistri profunditate et copia doctrinae primum occuparunt locum; et licet aemulatio et invidia saecularium circa medium saeculum XII. diuturnas et vehementes excitaverit lites, tamen Regulares non solum ab auctoritate Summorum Pontificum defendebantur, sed et ipsi plurimum ad auctoritatem suam et aestimationem stabiliendam contulerunt.

Nihilominus non statim ab initio culmen evolutionis philosophicae attingitur. Philosophia peripatetica primo fere tantum in modo loquendi et in terminologia apparet; ideae manent adhuc augustinianae. Sed ipse Augustinismus diversimode evolvitur tum apud magistros cleri saecularis tum apud magistros utriusque Ordinis Mendicantium tum denique apud ipsos magistros O. S. Francisci Parisiis et Oxonii docentes. Paulatim et doctrina peripatetica magis animos penetrat: primo apud Averroistas in facultate artium Universitatis Parisiensis, deinde apud Aristotelicos in Ordine Praedicatorum, inter quos Albertus M. et Thomas Aquinas eminent. Haec innovatio per aliquod tempus vehementissime impugnatur, attamen duce Doctore Angelico victrix evadit. Rigidior et purior peripatetismus iuvat ad strictam unitatem systematicam efformandam, et ita philosophia hoc saeculo pervenit ad culmen perfectionis tum in hac unitate systematicae expositionis, tum in plenitudine materiae tractandae, tum denique in forma externa literaria et methodo dialectica. Opera encyclopaedica huius temporis conantur totam humanae scientiae summam colligere, dum « Summae » potius methodicum systema rationale philosophiae et theologiae exhibere intendunt. Philosophia et theologia simul tractantur, quia Scholastici persuasum habent veritatem esse unam tantum et omnem veritatem, sive sit lumine naturali acquisita sive per fidem et revelationem communicata, ultimatim ex eodem fonte procedere. Sed dubia de finibus et ambitu cognitionis naturalis, quatenus ad veritates et mysteria fidei refertur, quae adhuc sub finem saeculi XII. praecipuos philosophos occupant et hinc inde quendam rationalismum generant, apud principes scholasticos huius saeculi clare superantur.

Hanc philosophiae evolutionem historicam sequentes agemus *primo* de philosophia praethomistica, ubi elementa augustiniana adhuc primum retinent locum, sed paulatim Aristoteli cedere debent; *secundo* de philosophia S. Thomae, quae perfectissimam synthesium peripateti-

eam exhibet; *tertio* de philosophia post S. Thomam, quae praesertim apud Ioannem Duns Scotum tendentiam criticam evoluit.

BIBLIOGRAPHIA. A. Jourdain, Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote, Paris 1819, 2. ed. 1843, germanice a Stahr, Halle 1831; H. Denifle et A. Chatelain, Chartul. Univers. Parisiensis I, Paris 1889; J. Forget, Dans quelle mesure les philosophes arabes, continuateurs de la philosophie grecque, ont-ils contribué à l'essor de la philos. scolastique? in Science catholique 9 (1895); P. Mandonnet, Siger de Brabant et l'Averroïsme latin au XIIIe siècle, Fribourg 1899, 2. ed. Louvain 1911.

CAPUT II.

Philosophia praethomistica.

ARTICULUS I.

De cognitione totius philosophiae aristotelicae.

Ut supra diximus, nova literatura peripatetica non cognoscitur a Scholasticis statim ab initio in textu originali, sed ex versionibus arabibus et iudaeis. Vidimus autem has translationes Arabum et Iudaeorum subiisse magnum influxum Neoplatonismi; hinc etiam Scholastici primo Aristotelismum neoplatonicum cognoverunt. Inde explicatur, cur Scholastici non statim doctrinas Aristotelis ab aliis doctrinis distinguere et separare valuerint, cur varia opera neoplatonica, ut Liberum de causis, pro aristotelicis habere potuerint. Et haec confusio doctrinae peripateticae cum pantheismo neoplatonico erat una ex causis, cur auctoritas ecclesiastica novam hanc literaturam minus benigne recepit. Quia Scholastici nondum genuinum et purum Aristotelem noverunt, non potuerunt in eius doctrina vera et certa a falsis et minus bene probatis, puta a doctrina de aeternitate mundi, discernere. Hinc iam a. 1210 Concilium provinciale Parisiense prohibuit, ne libri Aristotelis de philosophia naturae eorumque commentarii in scholis Parisiensibus adhiberentur, donec corrigerentur. Anno 1215 eadem prohibitio a legato apostolico est renovata. At revisio auctoritativa librorum Aristotelis nunquam instituta est; nihilominus opera haec multum legebantur, praesertim inde a tertio decennio saeculi XIII. Quo magis docti hisce operibus incumbabant, eo magis vera a falsis discernere valebant; prohibitiones licet non fuerint publice revocatae, tamen in

praxi non urgebantur. Tandem a. 1255 facultas artium Universitatis Parisiensis omnia Aristotelis opera pro scholis praescripsit et etiam praeclarissimi magistri ecclesiastici haec opera in scholis coeperunt adhibere. Hac ratione doctrina Aristotelica plenam auctoritatem nacta est, quin utique aliae doctrinae antea vigentes statim evanuerint.

De cognoscenda et divulganda literatura aristotelica praeclare meritus est archiepiscopus Toletanus *Raimundus* (1126-1151). Hic instituit Collegium eruditorum, qui opera Aristotelis, Avicennae, Algazeli, Alfarabi, Maimonidis, Averrois, Fontem vitae Avencebrolis e lingua arabica in latinam transtulerunt. Praecipui viri huius Collegii erant *Ioannes Hispanus*, olim Iudaeus, et *Dominicus Gundissalinus*. Etiam in aula imperatoris *Friderici II.* in Sicilia eiusque successoris *Manfredi* varia opera in latinum sermonem sunt translata. Sed brevi defectus harum versionum e lingua arabica ad id adduxerunt, ut inde ab a. 1220 ex ipso textu originali graeco translationes fierent. Celeberrimi, qui hac de re bene meriti sunt, sunt praeter supra nominatos *Henricus de Brabantia*, *Gerhardus de Cremona* et *Michael Scottus*; ex ipsa lingua graeca transtulerunt varia opera *Robertus Grosseteste*, qui scholam franciscanam Oxoniensem fundavit, et prae aliis amicus S. Thomae Dominicanus *Guillemus de Moerbeke*.

Dominicus Gundissalinus, medio saeculo XIII. archidiaconus Segoviensis, praeter plures versiones et ipse varia opera composuit, ut « De divisione philosophiae », « De anima », « De immortalitate animae », « De unitate », « De processione mundi ». In his operibus apparet potius ut compilator eclecticus, dependens partim a Boethio et Augustino, partim ab Aristotele, quem tamen modo neopythagorico et neoplatonico intelligit. Pantheismum neoplatonicum autem diserte reicit. Magni momenti pro intelligenda evolutione philosophiae huius temporis est eius *divisio scientiarum*. Scilicet distinguit divinam scientiam seu theologiam et humanam scientiam; haec complectitur disciplinas philosophicas, logicam tamquam disciplinam instrumentalem, et disciplinas propaedeuticas. Hae comprehendunt scientias literales seu grammaticam, et scientias civiles (poeticam, historiam, rhetoricam). Disciplinae philosophicae dividuntur in physicam (medicina, indicia, nigromantia, ymagines, agricultura, navigatio, specula, alquemia), mathematicam (arithmetica, geometria, musica, astrologia, scientia de aspectibus, de ponderibus, de ingeniis) et metaphysicam. Hanc divisionem secutus est *Michael Scottus* in sua introductione in philosophiam et postea *Robertus Kilwardby* in « De ortu et divisione scientiarum ». Progressus in hac divisione in eo est, quod *Gundissalinus* artes liberales philosophiae proprie dietae subordinat, totum Aristotelem respicit et multa nova problemata ponit, praesertim metaphysica. In aliis operibus tractat duas quaestiones, de ortu et ordine mundi et de anima humana. Supremum ens est Deus, seu « creatrix unitas », ex quo per

creationem mundus seu «creata unitas» procedit. Haec creatio simul est «compositio»: omnia creata sunt composita ex materia et forma. Quo magis creaturae a Creatore recedunt (intelligentiae, animae, res corporeae), eo maior est compositio et multiplicitas, eo obscurior et densior materia. Sic clare apparent vestigia neoplatonis emanativi, licet pantheismus emanativus vitetur. In opere autem *de anima* Gundissalinus omnia conegessit, quae philosophi hucusque de anima docuerant. Prima vice apud Latinos hic invenimus doctrinam peripateticam de anima et multa nova problemata a prioribus nondum mota. Gundissalinus reiecit doctrinam de una anima mundi; animae plantarum, animalium et hominis specificè inter se differunt, sed anima rationalis potentias animae vegetativae et sensitivae in se continet. Animae humanae singulae de novo creantur, non autem immediate a Deo, sed per angelos tamquam instrumenta Dei, qui animas e materia spirituali educunt; nam et animae componuntur e materia et forma. Non obstante hac compositione docetur tum simplicitas tum immortalitas animae. Immortalitatem fuse tractat eamque multis argumentis sive iam notis, sive e novis fontibus arabibus depromptis probat. Argumenta haec dividuntur in argumenta ab extrinseco, quae praesertim ad iustitiam divinam provocant, et ab intrinseco ex activitate et natura animae, ex eius tendentia in beatitudinem et similibus. Utrumque opus Gundissalini de anima multum contulit ad evolutionem psychologiae rationalis apud Scholasticos.

Alii, qui novam literaturam peripateticam norunt et in suis operibus adhibent, magis adhuc quam Gundissalinus doctrinas augustinianas retinent, ita ut recentiore tempore de Augustinismo huius temporis sermo institui potuerit. Haec elementa augustiniana partim apud clerum saecularem, partim in ordine S. Francisci et S. Dominici suos habent fautores. Inter magistros cleri saecularis eminet **Guilelmus de Alvernia** († 1249), unus e praecipuis philosophis et theologis Universitatis Parisiensis, dein (1228) episcopus Parisiensis, quare et Guilelmus Parisiensis vocatur. Amicus Mendicantium ipsos in acquirendis cathedris Universitatis iuvit; praeterea multum contulit, ut edicta contra philosophiam naturalem Aristotelis ex annis 1210, 1215 et 1231 mitigarentur. Nova opera ex lingua arabica cognita magno applausu recepit et studuit, imo Avencebrolem vocat «unicum omnium philosophantium nobilissimum». Licet frequenter contra philosophos Alfarabi, Avicennam, Averroem, imo et Avencebrolem disputet, tamen multa ex iis desumit et ita elementa aristotelica cum arabibus et iudaicis componit, quin perfecta unitas systematica obtineatur. Eius opera philosophica tractant partim de Deo, ut in «De Trinitate», partim de universo eiusque relatione ad Deum («De universo»), par-

tim de anima humana (« De anima », « De immortalitate animae »). Eius doctrina *de Deo* ostendit clare diversa, imo heterogenea elementa e diversis philosophiis deprompta. Ita loquitur cum Aristotele de Deo tanquam primo principio et de ente necessario per se in oppositione ad ens contingens, sed simul cogitat Deum cum neoplatonicis ut summum ens in significatione entis universalissimi, ad quod per generalisationem logicam ascendere possumus, quodque menti nostrae ut prima eius apprehensio impressa est. Distinctionem platonico-augustinianam entis secundum essentiam et entis per participationem evolvit in quoddam argumentum pro existentia Dei, simile argumento ontologico S. Anselmi. Non obstante transcendentia Dei admissa loquitur modo pantheistico de Deo tanquam « esse omnium », « esse formale » rerum. Forsan primus inter Scholasticos Guilelmus tractat diserte de *origine cognitionis*. Sed etiam hic ideae Augustini cum aristotelicis componuntur. Ita putat animas primitus cognovisse res externas luce ipsis interna et sine adiutorio sensuum; per peccatum autem anima hoc lumen amisit et nunc mediantibus sensibus res externas cognoscere est coacta. Sed ex altera parte desumit divisionem et localisationem sensuum internorum ab Avicenna, et tribuit phantasiae et memoriae speciale munus in actu cognitionis intellectualis. Haec facultas intellectiva est unica, quae termino ab Arabibus desumpto « intellectus materialis » vocatur, i. e. facultas habens potentiam ad conceptus ex se formandos, ita ut activitas sensuum sit tantum occasio. Hinc non admittit aristotelicam theoriam abstractionis. In omni cognitione tum experimentalis tum pure intellectuali ratio ex se formas producit; quare facta immediata conscientiae sine formis intelligibilibus cognoscuntur ac proin habent immediatam evidentiam; eadem immediata evidentia gaudent « prima intelligibilia », suprema principia theoretica et practica, quae a Deo animae irradiantur. Quod *psychologiam* attinet, Guilelmus probat existentiam animae immaterialis et a corpore distinctae argumentis ex conscientia desumptis, simili modo ac Augustinus et postea Cartesius; docet cum Augustino substantialem unitatem animae earumque potentiarum, quae proinde non distinguuntur realiter ab ipsa anima; intellectum agentem reicit non solum in sensu monopsychismi arabici, sed etiam in sensu aristotelico, tamen simul cum Aristotele principio immateriali in homine potentias vegetativas et sensitivas tribuit. Opus « De immortalitate animae » est tantum repetitio operis Gundissalini de eadem materia.

Alfredus Anglicus (de Sereshel, c. 1220) cum metaphysica neoplatonica iungit psychologiam aristotelicam et physiologiam Aristotelis et Galeni. Ipse primus medio aevo modo aristotelico animam rationalem tanquam formam seu entelechiam corporis definit.

BIBLIOGRAPHIA. De cognitione totius Aristotelis apud Scholasticos initio saeculi XIII. tractant A. Jourdain, Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote. Paris 1819, 2. ed. 1843, germanice a Stahr. Halle 1831; V. Rose, Ptolemaeus u. d. Schule von Toledo. Hermes 8 (1874) 327 sqq.; F. Wüstenfeld. Die Uebersetzungen arabischer Werke ins Lateinische. Abh. d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen 1877; H. Denifle et A. Chatelain, Chartul. Universit. Paris. I. Paris 1889; P. Mandonnet, Siger de Brabant et l'Averroïsme latin au XIII. e siècle, Cap. I. Louvain 1911; G. H. Luquet, Aristote et l'université de Paris pendant le XIII. e siècle (Bibl. de l'école des hautes études. Sc. relig. 16, 2) Paris 1904; M. Grabmann, Forschungen üb. d. lat. Aristotelesübersetzungen des XIII. Jahrh. Münster 1916 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. XVIII, 5-6).

De singulis philosophis: 1) *Dominicus Gundissalinus*. Eius opus De processione mundi ed. a Menéndez Pelago, Historia de los heterodoxos Españoles I. Matriti 1880, 691-711. De unitate ed. a P. Correns, Münster 1891 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. I, 1). De immortalitate animae a G. Bülow, Münster 1897 (eadem Beiträge II, 3). De divisione philosophiae ab L. Baur, Münster 1903 (eadem Beiträge IV, 2-3). — I. A. Endres, Die Nachwirkung von Gundissalinus de immortalitate animae. Philos. Jahrb. 12 (1890) 382 sqq.: Cl. Baeumker, Dominicus Gundiss. als philos. Schriftsteller. Münster 1899. — 2) *Guilelmus de Alvernia*. Eius opera ed. a Blaise Lefevre, Aureliae 1674; eius De immortalitate animae critica ed. a G. Bülow in opere supra cit. — M. Baumgartner, Die Erkenntnislehre des W. v. Auvergne. Münster 1893 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. II, 1); St. Schindeler, Beiträge zur Metaphysik des W. v. Auv. München 1900. — 3) *Alfredus Anglicus*. Excerpta e libro Alfr. Angl. De motu cordis, ed. C. S. Barach, Oeniponte 1878 (Bibl. philos. med. aet. II). — Cl. Baeumker, Die Stellung des Alfred v. Sareshel (Alfr. Angl.) u. s. Schrift De motu cordis in d. Wissenschaft d. beginnenden XIII. Jahrh. Sitzungsber. d. K. bayr. Akad. d. Wiss. philos.-philol. u. hist. Klasse. München 1913, 28 sqq. — 4) *Robertus Grosseteste*, editio critica ab L. Baur, Die philos. Werke des Rob. Gr. Münster 1912 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. IX). — Pegge, the life of Robert Gr. Lond. 1793; R. Felten, Rob. Grosse-teste, Bischof v. Lincoln. Freiburg 1887.

ARTICULUS II.

Prior schola franciscana.

Circa a. 1220 primi ex ordine S. Francisci Parisios venerant, sed primis annis non tam doctrina et institutione, quam potius vita humili et paupere in iuventutem academicam influxum exercebant. Multi hoc exemplo allecti ordinem eorum amplexi sunt, non solum discipuli, sed et magistri Universitatis Parisiensis, ut *Haimo de Faversham* et *Bartholomaeus Anglicus* (uterque c. a. 1225). In «De proprietatibus rerum» Bartholomaei Anglici, qui 1225-1231 Parisiis vixit, deinde rector monasterii Magdeburgensis factus est, apparet iam mystica doctrina Ordinis Minorum, quia in doctrina de Deo amplum locum tribuit opi-

nionibus Pseudo-Dionysii, Hermetis Trismegisti, S. Bernardi, Victorinorum. Auctoritas Ordinis Minorum in Universitate Parisiensi multum crevit, quando *Alexander Halensis* a. 1231 eum ingressus est. Ex eo tempore studium Ordinis Parisiense factum est centrum literarium et scientificum totius ordinis; huc lectores diversarum provinciarum studiorum gratia conveniebant, inde studia ordinis in Gallia, Anglia, Germania et Italia inspirabantur.

Non obstantibus prohibitionibus ex anno 1210 et 1215 nova Aristotelis opera non solum Oxonii, ubi haec edicta non valebant, sed et Parisiis multum legebantur, et ipse Alexander Halensis iis in sua Summa theologica diligenter utebatur. Joannes de Rupella et etiam Bonaventura utilitatem et necessitatem studii philosophici omnibus viribus inculcabant. Magistri ex Ordine Minorum manserunt quidem fideles philosophiae augustinianae, quae usque ad saec. XIII. communiter in scholis regnabat; nihilominus admiserunt varias doctrinas aristotelicas, praesertim in illa forma neoplatonica, quam ab Arabibus acceperant. Cum his doctrinis fere apud omnes philosophos franciscanos coniungebatur quaedam mystica, quae ab ipso fundatore haereditate accepta iam apud Bartholomaeum Anglicum apparuit et a S. Bonaventura plurimum evoluit. Contra hanc studiorum evolutionem surrexerunt s. d. Spirituales, i. e. illa pars rigidior Ordinis, qui contempta scientia saeculari et sapientia mundana unice paupertatem et humilitatem S. Francisci sequi volebant.

§ 1. **Alexander Halensis.** Opus praecipuum *Alexandri Halensis* (natus intra 1170 et 1180; † 1245) est « Summa universae theologiae », quae ad exemplar Petri Lombardi quattuor partibus de Deo, de creaturis, de redemptione et de sacramentis tractat; tamen ipse Alexander opus non absolvit. Etiam postquam Alexander IV. Guilelmo de Melitona hanc Summam complendam commendavit, opus mansit imperfectum, et nunc sat difficile est diiudicare, quid ab ipso Alexandro proveniat. Hic iam invenitur perfecta illa forma trichotomica expositionis, prouti saeculo XIII. est in usu. Rigore dispositionis systematicae multum superat priores Summas; nihilominus nondum habet illam perfectam unitatem doctrinae, qua Summa S. Thomae excellit; etenim diversae doctrinae partim augustinianae, partim aristotelicae frequenter iuxtapositae apparent. Iuxta Alexandrum omne ens creatum componitur ex essentia et existentia, materia et forma; et inde tota schola franciscana docuit compositionem hylemorphicam omnium entium contingentium et pluralitatem formarum substantialium.

Pro cognoscenda evolutione philosophiae scholasticae hoc tempore est magni momenti *Alexandri doctrina de Deo* tamquam obiecto cognitionis, de subiecto cognoscente et de medio cognitionis Dei. a) Deus non cognoscitur a nobis modo positivo, sed privativo, et in specie mysterium SS. Trinitatis a ratione humana cognosci non potest; etenim

per peccatum originale oculus mentis ad ea cognoscenda, quae natura sua sunt clarissima, ita est debilis sicut oculus corporeus ad videndum solem. Hinc cognoscimus Deum tantum a posteriori, ex eius effectibus. Nihilominus cum Anselmo, quem plurimum aestimat, admittit argumentum ontologicum. b) In subiecto cognoscente distinguit Alexander cum Augustino rationem et intelligentiam. Sola intelligentia cognoscit Deum, licet mediante speculo creationis. Sed Alexander conatur theoriam Augustini de cognitione innata et theoriam Aristotelis de cognitione abstractiva conciliare; hinc admittit cognitionem Dei habitualement et innatam, et inde explicatur, cur praeter cognitionem Dei « secundum habitum acquisitum per viam sensus » etiam dè « habitu innato » cognitionis Dei loquitur. c) Eadem conciliatio Augustini et Aristotelis apparet, ubi de medio cognitionis Dei est sermo. Alexander distinguit duplicem motum in humana cognitione, alium incipientem a sensibus, alium procedentem ex altiore illuminatione, quae ab initio humanae naturae est indita. In cognitione procedente a sensibus vocat phantasiam humanam propter essentialem eius relationem ad intellectum « intellectum materiale », quem ergo alio sensu quam Averroes sumit. Intellectus possibilis seu potentia ad recipiendas formas abstractas cognitionis est potentia pure spiritualis, cui intellectus agens ~~in~~ principium activum respondet. Sed et hic ideae aristotelicae adiungit doctrinam augustinianam: Aristoteles dixerat, τὸ ποιητικὸν ἀγερὲς οὖρον τὸ φῶς; illud lumen in anima est imago Dei tamquam primae veritatis, quam anima in se habet. Haec prima veritas animae habitualiter inhabitans est « lux intelligibilis » Augustini, « rectitudo mente perceptibilis » Anselmi; haec prima veritas est primum principium practicum cognitionis, et ut lex naturalis norma eorum, quae sunt facienda vel omittenda. Simul admittit doctrinam averroisticam de intellectu agente separato, attamen tantum pro cognitione supernaturali, quae rationem naturalem transcendit. Hoc sensu Deus dici deberet intellectus agens. Praeterea autem Deus exhibetur ut causa exemplaris omnium, quae doctrina a s. d. exemplarismo scholae franciscanae est assumpta.

Etiam in *psychologia* variae doctrinae Aristotelis et Augustini iuxtapositae inveniuntur. Alexander admittit quidem definitionem animae tamquam formae essentialis corporis, attamen timet, ne hoc modo anima nimis a corpore dependens cogitetur et hinc asserit animam esse etiam substantiam ut ens per se et praeter corpus. Originem animae explicat per creationem, sed cum quadam haesitatione; etiam anima componitur e materia et forma; materia autem animarum non est unica, sed numerice distincta. Deinde probat animae simplicitatem, unitatem et similitudinem seu imaginem Dei, ubi conceptio au-

gustiniana recurrit. Cum Augustino non distinguit realiter inter animam eiusque potentias; attamen influxus Aristotelis in eo apparet, quod anima a suis potentiis « in essentia », non « in substantia » distincta dicitur. Multum etiam agit de voluntate et libertate humana, sicut etiam, hic iterum sequendo Augustinum, de lege aeterna et temporali. Brevi tota doctrina antiquioris scholae franciscanae Parisiensis apud Alexandrum apparet praeformata.

Successor Alexandri Halensis in cathedra Parisiensi est *Ioannes de Rupella* (de la Rochelle, 1200-1245), quem iam a. 1238 inter magistros Universitatis invenimus. Contra impugnaciones Spiritualium studia philosophica viriliter defendit et ipse diligenter coluit. Eius « Summa de anima », quae de essentia, de potentiis et de activitate animae tractat et materiam iuxta ordinem logicum exacte disponit, totam fere summam doctrinarum psychologiae sui temporis confert, attamen nondum habet unitatem organicam. Etiam ipse assumit compositionem corporum e materia et forma, et clarius quam alii docet compositionem ex essentia et existentia esse fundamentum distinctionis inter ens creatum et increatum; materiam spirituales tamen seu compositionem entium incorporeorum e materia et forma unicus e priore schola franciscana reiecit.

§ 2. **S. Bonaventura.** Celeberrimus inter priores Franciscanos scholae Parisiensis, discipulus Alexandri Halensis, est *Ioannes Fidanza* († 1274), quem S. Franciscus Assisiensis puerum miraculo sanavit ac propterea *Bonaventuram* appellavit. Septemdecim annis natus ingressus est ordinem S. Francisci; studiis theologicis Parisiis absolutis a. 1248 promotus est ad licentiatum cum venia legendi. Inde docuit usque ad a. 1255 eodemque tempore maiorem partem operum scripsit. Sed iam inde ab a. 1252 exorta est pugna contra Mendicantes, primo Dominicanos, dein etiam contra Franciscanos; 1255-1257 propter illas lites in Universitate nullae habitae sunt praelectiones. Postquam autem a. 1257 Alexander IV. Mendicantibus cathedras concedendas decrevit, Bonaventura simul cum amico S. Thoma ad doctoratum theologiae promoti sunt. Sed interim electus est Praepositus Generalis sui ordinis; a. 1273 creatus Cardinalis et episcopus Albanensis. Mortuo in itinere ad alterum Concilium Lugdunense S. Thoma Bonaventurae totus labor impositus est, sed et ipse nimis laboribus exhaustus mense Iulio eiusdem anni de vita decessit. Opera eius sunt vel theologica, vel mystica et ascetica, sed ubique etiam quaestiones philosophicae dispersae tractantur.

Eius *philosophia* exhibet doctrinam typicam in antiquiore ordine S. Francisci, quam Alexander Halensis quoad maximam partem praeform-

maverat. a) Apud ipsum multo clarius evolvitur doctrina augustiniana *de illuminatione*, quam Halensis iam innuerat: omnis humana cognitio et scientia requirit illuminationem a Deo, Patre luminum. Ad exercendas artes mechanicas requiritur «lumen exterius», quod etiam cognitionem sensitivam possibilem reddit, quae cognitio relate ad alias cognitiones est «lumen inferius». Cognitio philosophica habetur per «lumen interius», quod occultas rerum rationes manifestas reddit. Altior est cognitio per «lumen superius» S. Scripturae et revelationis. Lumen philosophiae secundum tres eius partes, Logicam, Physicam, Ethicam in tria lumina dividitur, ita ut tota vita terrena comprehendat sex illuminationes, iuxta sex dies hebdomadae. Elapsis his diebus, ubi omnis scientia cessat (I Cor. 13,8), succedit dies quietis cum «illuminatione gloriae». Haec doctrina, quae in opere «De reductione artium ad theologiam» exhibetur, completur celeberrimo Bonaventurae opere «Itinerarium mentis ad Deum». Intelligentia nihil cognoscere potest sine cognitione entis purissimi, simplicissimi et aeterni: nequit cognoscere defectibile et imperfectum, quin cognoscat perfectum; nequit certo cognoscere enuntiationes veras, quia earum immutabilitas nec a rebus mutabilibus, nec a mente mutabili, sed unice ex increato, immutabili lumine procedere potest; nequit etiam ratiocinari, quia consequentia ratiocinii nec ab existentia rerum materialium, nec ab existentia rerum in nostra mente procedit, sed «ab exemplaritate in arte aeterna». Videmus ergo apud Bonaventuram eandem speciem ontologismi ac apud Augustinum; imo c. 5. Itinerarii diserte dicit primum cognitum esse Deum. Theoriam cognitionis aristotelicam tamen non excludit. Etiam ipsi cognitio sensitiva est causa humanae cognitionis; etiam ipse admittit abstractionem specierum intelligibilium, licet intellectum agentem et possibilem tantum ut duas differentias eiusdem potentiae exhibeat. Sed, ut ait in Quaestione disputata de cognitionis humanae suprema ratione, ubi haec de re ex professo agit: praeterea requiritur «lucis aeternae evidentialis», cognitio «in luce aeternarum rationum». Et quidem non sufficit influxus quidam generalis luminis divini, sed anima, utpote Dei imago, attingere debet «rationes aeternas», etsi non clare et distincte. Quia autem non tota anima est imago Dei, hinc praeter illum immediatum contactum cum rationibus aeternis indiget formis abstractis cognitionis tamquam principiis propriis et distinctis, quae nonnisi speciali revelatione divina suppleri possunt. Haec est illa doctrina augustiniana de illuminatione divina seu «exemplarismi», quae constituit unam e praecipuis notis propriis scholae antiquiori franciscanae. b) Etiam in doctrina *de Deo* remanent quaedam reliquiae exemplarismi. Deus est ipsum esse et ipsum bonum; hinc est esse primum et irrecep-

tum, est aeternum, simplicissimum, actualissimum et omnem potentiam excludens, est perfectissimum sine ulla defectibilitate, est summe unum sine ulla diversitate. c) In *Cosmologia* reiecit cum Alexandro Halensi aeternitatem mundi et docet eius creationem in tempore. Imo asserit nullum philosophum etiam minimae intelligentiae unquam docuisse, cum omnes res ex nihilo sint creatae, mundum esse aeternum vel ab aeternitate productum; esset enim aperta contradictio tribuere esse aeternum enti, quod habet esse post suum non-esse. Ceterum omnia creata sine ulla exceptione componuntur e materia et forma tamquam principiis constitutivis. Materia in se considerata nullum habet esse, nullas formas, nullum discrimen; est homogenea et indefinita potentialitas ad recipiendas varias formas. Cum his formis coniuncta est «fuleimentum variationis» accidentalis. Praesertim in corporibus materia coniungitur cum diversis formis, primo cum «forma corporeitatis» seu «forma communi», dein cum «formis elementaribus», dein cum «formis mixtionis», etc., usquedum ad plenitudinem essentiae perveniat; forma ultimo ens corporeum perficiens est nobilissima. Sed praeter hanc doctrinam aristotelicam de materia tamquam potentia pura et mere passiva assumit etiam doctrinam Augustini de rationibus seminalibus, quin utraque doctrina harmonice in unum componatur. Formae enim iam antea in materia continentur et actuantur in generatione novi corporis; hinc ratio seminalis est vis activa materiae increata, quae ope virium naturalium novam formam producit. Secus enim dicendum esset formas e nihilo produci. d) *Anima* humana, utpote non solum forma, sed et substantia, quae sola existere potest, etiam est composita e materia et forma; animae brutorum autem nihil sunt nisi formae corporibus immersae. Quod relationem potentiarum animae inter se et ad ipsam animam attinet, affert quidem varias sententias, et ipse praefert sententiam de distinctione potentiarum inter se, quia eam dicit sententiam praedecessorum, attamen putat difficulter unam vel alteram sententiam ratione refutari posse, et ipsam hanc quaestionem magis esse curiositatis quam utilitatis. Notandum tamen est non obstantibus his differentiis inter suam doctrinam et innovationes, quas S. Thomas introduxit, nullam apud Bonaventuram inveniri oppositionem contra doctrinas amici sui S. Thomae.

Mystica S. Bonaventurae. Licet philosophia et theologia S. Bonaventurae sit magni momenti pro studiis in ipso ordine S. Francisci, tamen maiore auctoritate gaudet Bonaventura ut mysticus. Hic nititur doctrinis Patrum, Pseudo-Dionysii et S. Bernardi, praesertim vero ulterius evolvit doctrinam Victorinorum. Praecipua opera mystica sunt «Soliloquium», «De triplici via», «Lignum vitae» et no-

tissimum usque ad nostra tempora « Itinerarium mentis ad Deum », ubi summa cum arte sextuplicem viam ad Deum describit. Doctrina hic exposita affinis est ei, quam supra apud mysticos cognovimus. Cum Augustino distinguit tres gradus elevationis ad Deum, per mundum sensibilem, qui exhibet Dei vestigia, per animam et spiritum, qui sunt imagines Dei, et per aeternam, nostrae menti coniunctam veritatem. Duplicando has vias devenit Bonaventura ad eundem symbolicum numerum sextum. His sex viis respondent sex potentiae psychicae: sensus, imaginatio, ratio, intellectus, intelligentia, apex mentis seu synteresis scintilla. In supremo gradu, apice mentis seu ekstasi, mens humana ab omni cognitione sensitiva et intellectiva remota transcendit omne ens et non-ens, pervenit ad statum doctae ignorantiae et immergitur contemplationi essentiae et unitatis divinae, incenditur perfecto amore Dei et ita perfectissime Deo ipsi unitur. Leo XIII. non sine iure Bonaventuram « principem mysticorum » vocat.

E schola S. Bonaventurae multi prodierunt discipuli, qui tamen statim inierunt eam philosophandi viam, quam postea *Duns Scotus* secutus est. Etenim quo magis doctrinae intra utrumque ordinem Mendicantium evolvebantur, eo magis apparebant differentiae profundae. Quia autem schola franciscana magis traditionem fovebat, hinc nil mirum, ex ea schola ortam esse criticam novae philosophiae peripateticae, prouti ab Alberto M. et magis adhuc a S. Thoma cum pleno rigore defendebatur. Initia huius criticae videmus iam apud Matthaeum ab Aquasparta et Ioannem Peckham; manifesta fit in « Correctorio fratris Thomae » *Guilelmi de la Mare* († 1298), quod philosophiae thomisticae apertum bellum indixit. *Matthaeus ab Aquasparta* (1235/40-1302) docuit post Bonaventuram Parisiis, deinde Romae ut lector S. Palatii, postea electus est Generalis sui Ordinis et creatus Cardinalis. Eius « Quaestiones disputatae » et in his praesertim « Quaestiones de cognitione » sunt magni momenti pro historia philosophiae huius temporis cognoscenda. Etiam *Ioannes Peckham* (1240-1292) primo docuerat Parisiis, dein Oxonii, tandem Romae ut lector S. Palatii, donec creatus est archiepiscopus Cantuariensis. Peckham fideliter secutus est antiquiorem philosophiam augustinianam sui ordinis. Doctrinam S. Thomae multo vehementius impugnavit quam moderatus Matthaeus ab Aquasparta, praesertim doctrinam de unitate formae in homine. Acta Sanctorum scribunt sub 7. Martii in processu Inquisitionis (Canonizationis S. Thomae), Ioannem Peckham in disputatione fratrem Thomam « verbis ampullosis et tumidis » exasperasse. Ad antiquiores Franciscanos pertinet etiam *Petrus Ioannis Olivi* (1248-1298), qui ut caput Spiritualium strictissimam paupertatem in suo ordine inducere voluit; eius nota doctrina de triplici parte

substantiali animae humanae eiusque unione cum corpore a Concilio Viennensi a. 1311 damnata est. Unus e censoribus huius doctrinae erat *Richardus de Mediavilla* (de Middleton. † post a. 1300), qui Oxonii, dein Parisiis docuit, et e studio Oxoniensi studia empirica Parisios transtulit.

§ 3. **Oxonienses.** Etenim studium Franciscanorum Oxoniense haud parum a studio Parisiensi differt. Anno 1224 Franciscani venerant in Angliam eodemque anno Oxonii conventum aperuerunt, cui multi graduati et discipuli Universitatis nomen dederunt. Auctoritas ipsorum in Universitate crevit, quia celeberrimus eius magister *Robertus Grosseteste* in eorum collegio docuit. Grosseteste (i. e. grossum caput. 1175-1253) iure merito a Bacone laudatur ut qui « prae aliis hominibus scivit scientias »: etenim optime versatus erat non solum in artibus liberalibus, philosophia et theologia, sed et in linguis, iure et medicina. Inde ab a. 1205 magister regens Oxoniensis, docuit ab anno 1226 etiam in schola Franciscanorum, quam diligentem curam pro studiis Minorum non minuit, postquam episcopus Lincolnensis factus est. Eius opera hucusque nondum in lucem edita tractant quaestiones theologicas, philosophicas, naturales, mathematicas et astronomicas. Sed omnes aliae scientiae theologiae et studio S. Scripturae inservire debent. Hoc enim est *discrimen inter scholam Franciscanorum Parisiensem et Oxoniensem*, quod illa est potius systematica et speculativa, haec positiva. Parisienses scribunt libros Sententiarum, commentarios et Summas; Oxonienses colunt studia biblica et omnes scientias positivas, quantum ad profundiores intelligentiam S. Scripturae iuvare possunt.

Roberto facto episcopo successerunt tres sacerdotes saeculares in eius cathedra, qui eodem ac ipse sensu docuerunt: *Magister Petrus, Rogerus Wesham* et *Thomas Wallensis*. Huic ultimo, qui a. 1247 dignitate episcopali auctus est, successit primus ex Ordine S. Francisci *Adam de Marsh* (de Marisco) ut magister regens in theologia. Posterius vocabant eum « doctor illustris » et Rogerus Bacon ipsum Roberto aequiparat. Cum Adamo incipit longa series praeclarorum Magistrorum Oxoniensium ex Ordine S. Francisci, quorum primi post Adamum de Marisco sunt *Radulfus de Colebruge*, *Eustachius de Normanneville*, *Thomas de Eboraco*, *Richardus Rufus*. De Rogero Bacone autem, in quo studium positivum Oxoniensium huius temporis ad culmen pervenit, infra dicetur.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Alexander Halensis*: Optima editio eius Summae Venerabilis 1576, 4 voll.; aliae Norembergae 1442, Coloniae 1622. *Jos. A. Endres*, Des Al. v. H. Leben u. psychol. Lehre, in *Philos. Jahrb.* 1 (1888); *F. Picavet*, Abélard et Alexandre de Hales créateurs de la méthode scolastique. *Biblioth. des beaux arts.* Paris 1896; *Lucio M. Munciz*, Alessandro de Alès fundatore de la escolastica. *Rev. d. estudios franciscanos*, 1909; *O. Keicher*, Zur Lehre der

ältesten Franziskanertheologen vom intellectus agens. Festgabe für G. v. Hertling. Freiburg. Br. 1913. — 2) *Joannes de Rupella*: Eius Summa de anima ed. a P. Theoph. Domenichelli et P. Marc. da Civezza. Prato 1882 (sed non critica). — *G. Manser*, Johann von Rupella. Ein Beitrag zur Charakteristik mit bes. Berücksichtigung seiner Erkenntnislehre. Jahrb. f. Philos. u. spek. Theol. 26 (1912) 290-324; *idem*, Die Realdistinctio von Wesenheit u. Existenz bei Joh. v. Rup. Revue thomiste 19 (1911) 89-92. — 3) *S. Bonaventura*: Optima editio critica 10 voll. ad Claras Aquas (Quaracchi), 1882-1902. — *Joannes a Rubino* et *Ant. Maria a Vicetio*, Lexicon Bonaventurianum, Venetiis 1880; *P. L. Lemmens*, Der hl. Bonaventura, Kardinal u. Kirchenlehrer aus d. Franziskanerorden. Kempten u. München 1909; *Krause*, Die Lehre des hl. Bonaventura über d. Natur d. körperl. u. geist. Wesen u. ihr Verhältnis zum Thomismus. Paderborn 1888; *Ziesché*, Die Lehre von Materie u. Form bei Bonaventura. Philos. Jahrb. 1900; *idem*, Die Naturlehre Bonaventuras, Philos. Jahrb. 1908; *Lutz*, Die Psychologie Bonaventuras nach den Quellen dargestellt. Münster 1909 (Beitr. z. Gesch. z. d. Philos. d. Mittelalt. VI, 4-5); *G. Menaissou*, La connaissance de Dieu chez S. Bonav. Rev. de philos 1910, juillet et août; *L. Costelloe*, S. Bonaventure, the seraphic doctor. London 1911; *L. Baur*, Die Lehre vom Naturrecht bei Bonav., Festgabe f. Cl. Baemker. Münster 1913, 217-239; *S. Belmond*, L'idée de création d'après S. Bonaventure et Duns Scot. Etudes francisc. 1913. — 4) *Matthaeus ab Aquasparta*: Fr. Matth. ab Aquasparta, Quaestiones disputatae selectae. Ad Claras Aquas 1903 (Bibl. Francisc. Schol. medii aevi I). — *M. Grabmann*, Die philos. u. theol. Erkenntnislehre des Matth. ab Aquasparta. Wien 1906 (Theol. Studien. d. Leogesellschaft 14, 14-19). — 5) *Joannes Peckham*: Collectaneum Bibliorum, Par. 1514; Perspectiva communis. Venetiis 1504; *C. T. Martin*, Registrum epistularum Fr. Jo. Peckham, 3 voll. London 1882-1885; Tractatus tres de paupertate Aberdeen 1910. — *Fr. Ehrle*, Archiv f. Lit. u. Kirchengesch. des Mittelalt. 5 (1889) 603-635; *idem*, Zeitschr. f. kath. Theol. 13 (1889) 172-194; *W. T. Wagh.* Archbishop Peckham and Pluralities. Engl. hist. Rev. 1913, 625-635. — 6) *Guillemus de la Mare*: *Fr. Ehrle*, Der Kampf um die Lehre des hl. Thomas v. Aquin in den ersten fünfzig Jahren nach s. Tode. Zeitschr. f. kath. Theol. 37 (1913) 266-218; *P. Mandonnet*, Premiers travaux de polémique thomiste. Revue des sc. philos. et théol. 7 (1913) 54 sqq. — 7) *Adam de Marisco*: *Reinhold Pauli*, Bischof Grosseteste u. Adam v. Marsh. Tübingen 1864. — 8) *Thomas de Eboraco*: *M. Grabmann*, Die Metaphysik des Thomas von York. Festgabe f. Cl. Baemker. Münster 1913, 181-193. — 9) *Richardus de Mediavilla* (Middletown): Comm. in 4 ll. Sent. Brixiae 1591. — *P. Duhem*, Etudes sur Léonard de Vinci, 2.e série. Paris 1909, 368 sqq.; 411 sqq.; 442 sqq.; *K. Heim*, Das Gewissheitsproblem in d. system. Theol. Leipzig 1911, 89-91. — 10) *Petrus Joannis Olivi*: Quaestiones in secundum librum Sententiarum. Vol. I. Qu. 1-48, ed. *B. Jansen*, Ad Claras Aquas 1922. — *Zigliara*, De mente Concilii Viennensis in definiendo dogmate unionis animae humanae cum corpore, Romae 1878; *Fr. Ehrle*, Petrus Joannis Olivi, sein Leben u. seine Schriften, Arch. f. Lit. — u. Kircheng. d. Mittelalt III (1887) 409-552; *B. Jansen*, Die Erkenntnislehre Olivis. Auf Grund der Quellen dargestellt u. gewürdigt. Berlin 1921. — De Roberto Grosseteste vide supra pg. 181.

ARTICULUS III.

Prior Schola dominicana.

§ 1. **Priores Dominicani.** Dominicani iam ante Franciscanos in Universitate Parisiensi duas cathedras theologicas acquisiverant; primam occupavit a. 1229 *Rolandus de Cremona*, alteram a. 1231 *Ioannes a S. Agidio* (de St. Gilles). Sed hoc tempore Ordo Praedicatorum unice studium theologiae coluit. Constitutiones Ordinis ex a. 1228 diserte prohibent studium ethnicorum et philosophorum, scientias saeculares et artes liberales; et non nisi ex speciali licentia Magistri Generalis Ordinis vel Capituli generalis aliquis fratrum hisce studiis incumbere potest. Hinc primi magistri ex O. Pr. usum philosophiae in theologia omnino reiciunt. *Ioannes de S. Agidio*, *Hugo de St. Cher*, *Rolandus de Cremona* nihil sunt nec volunt esse nisi theologi. Mox autem conditiones temporum etiam Dominicanos ad colendum studium philosophiae necessitarunt. Dispensationes et exceptiones ex ordinatione Constitutionum anni 1228 fiebant frequentiores; iam anno 1259 Capitulum generale Ordinis studium philosophiae praescripsit, et nunc fratres tanto cum ardore huic studio incubuerunt, ut Capitulum generale a. 1271 nimium ardorem coercere debuerit, ne studia theologiae detrimentum paterentur.

Inde ab hoc tempore *duplex sententia* in O. Pr. distingui potest, altera antiquioris Augustinismi, altera iunioris Aristotelismi. Augustinismum secuti sunt primi theologi exclusivi, de quibus supra erat sermo, praeterea *Petrus a Tarantasio*, qui a. 1259 simul cum Alberto M. et S. Thoma novam ordinationem studiorum praeparavit, 1276 summus pontifex Innocentius V. electus, sed iam eodem anno mortuus est. Omnes hi docebant Parisiis. Oxonii Augustinismum secuti sunt *Richardus Fitzacre* († 1248) et celeberrimus inter Dominicanos Oxonienses *Robertus Kilwardby* († 1279), qui postquam per 13 annos docuit, factus est Provincialis Ordinis, deinde archiepiscopus Cantuariensis, tandem Cardinalis. Opera eius, quae complectuntur varios commentarios, etiam in nova opera Aristotelis et librum Sententiarum, nondum sunt edita; opus « De ortu et divisione philosophiae » ab historicis habetur optima introductio mediaevalis in philosophiam. Hic utitur operibus eiusdem generis Hugonis et Richardi a S. Victore, Dominici Gundissalini et Michaelis Scotti et conatur, sequendo Aristotelem, internum nexum singularum disciplinarum dilucidare. Quomodo de quaestionibus philosophicis tunc temporis multum agitatis iudicave-

rit, apparet ex propositionibus ab ipso mense martio 1277 publice proscriptis: formam abire in purum nihilum; nullam dari potentiam activam in materia; animam vegetativam, sensitivam et intellectivam eodem tempore in embryone inveniri; animam vegetativam, sensitivam et intellectivam constituere unam simplicem formam. Ex condemnatione propositionis, in materia nullam dari potentiam activam, sequitur Robertum defendisse doctrinam augustinianam de rationibus seminalibus. Praeterea cum antiquiore schola docuit animam humanam compositam esse ex tribus partibus realiter distinctis; Robertus primus fuit, qui contrariam doctrinam S. Thomae publice condemnavit.

Brevi antea etiam episcopus Parisiensis *Stephanus Tempier* varias doctrinas a S. Thoma defensas condemnaverat, et ita antiquior schola augustiniana videbatur supra novam philosophiam peripateticam victoriam reportasse. Nihilominus brevi tempore profunda rerum mutatio successit; Capitula generalia Parisiis habita annis 1279 et 1286 obligarunt Ordinem Pr. ad doctrinam S. Thomae, i. e. ad philosophiam peripateticam sequendam.

Interim enim philosophia aristotelica in Ordine Praedicatorum praeclaros invenerat defensores. Iam *Vincentius Bellovacensis* (de Beauvais, † c. 1264), qui unus e primis fuisse videtur, qui Ordini Parisiis nomen dederunt, citat Aristotelem, licet mira cum cautione et verecundia, quae nonnisi prohibitionibus Ordinis explicari potest. Eius «*Speculum maius*» exhibet amplissimam omnium encyclopaediarum, quae medio aevo sunt scriptae, quaeque optimum sunt argumentum, quanta aviditate philosophi mediaevales studiis non solum theologiae, sed omnium scientiarum se dederunt, ut quam amplissimam omnium rerum divinarum et humanarum cognitionem acquirerent. Et haec cupiditas scientiae forte praecipua causa fuit, cur nova opera Aristotelis non obstantibus prohibitionibus fuerint tam diligenter lecta. Speculum Vincentii complectitur quattuor partes: speculum doctrinale, historicale, naturale, morale; quarta pars autem demum circiter 50 annis post eius mortem ab alio auctore addita est. Licet hoc ingens opus sit tantum compilatorium, tamen pro historia philosophiae est magni momenti, quia revera totam scientiam et literaturam huius temporis quasi in uno speculo exhibet.

§ 2. **Albertus Magnus.** Celeberrimus autem Aristotelicus ex Ordine Praedicatorum ante S. Thomam est eiusdem magister *Albertus Magnus* (1193 vel 1206-1280) e nobili familia de Bollstädt. Sat iuvenis Ordinem Praedicatorum ingressus, studuit diu non solum philosophiae et theologiae, sed etiam scientiis naturalibus. Deinde docuit Coloniae, Hildesheimi, Friburgi, Ratisbonae, Argentorati (Strassburg).

iterum Coloniae, deinde Parisiis, ubi maxima fama et auctoritate pollebat et ubi a. 1245 S. Thomas erat eius discipulus. Parisiis coepit multa et magna opera in lucem edere. Anno 1248 rediit Coloniam ad instituendum studium generale sui ordinis. S. Thomas huc eum secutus est. Sed brevi nominatus Provincialis, deinde archiepiscopus Ratisbonensis creatus, muneris docendi valedixit. Anno 1262 depositis omnibus muneribus iterum docuit Coloniae, ubi usque ad mortem a. 1280 degebat. Semel tamen hoc tempore, non obstante prope aetate, contulit se Parisios (a. 1277), ut praedilectum suum discipulum Thomam contra condemnationem archiepiscopi Parisiensis defenderet. Quanta fuerit eius auctoritas, iam exinde patet, quod ipse contra morem tunc temporis non citabatur vocabulo «quidam» ut alii, sed allato nomine sicut Aristoteles, Avicenna, Averroës. Idem honor postea etiam S. Thomae obvenit. Discipulus eius Ulricus Argentoratensis laudat eum ut «nostri temporis stupor et miraculum». Ex operibus eius in historia philosophiae nominari merentur Commentarii in opera Aristotelis, in Introductionem Porphyrii et De sex principiis Gilberti Porretani; opera systematica sunt «Summa de creaturis», quae tractat de materia, tempore, coelo, angelis et de homine; «Summa theologiae», cui insertus est tractatus «De unitate intellectus contra Averroistas», et nuper a Mandonnet detectum opus «De quindecim problematibus».

Albertus cognovit non solum totum Aristotelem, sed etiam plures philosophos arabes et iudaeos quam ullus alius Scholasticis, imo per multos alios auctores scribentes de materiis non philosophicis. Meritum eius, quod historiam philosophiae attinet, est duplex, alterum de philosophia, alterum de scientiis naturalibus. Intenso suo labore philosophico non solum theologos contemnentes philosophiam et scientias profligavit, scientias et philosophiam magna auctoritate ampliando, sed etiam in ordine suo novae traditioni viam paravit et fundamenta iecit philosophiae peripateticae. Etenim ingens et audax ei consilium erat totum Aristotelem in lingua latina reddere, imo commentari et complere. Licet inscriptiones librorum Aristotelis sequatur, tamen non exhibet simplicem eorum commentarium, sed fusam paraphrasim et explicationem, ubi multa propria inserit et exponit. Hac methodo autem factum est, ut eius opera sint nimis diffusa, ut desit clara dispositio, ut difficulter distingui possit, ubi aliorum tantum doctrinas refert, ubi propriam dat sententiam. Sed philosophiam Aristotelis purgat ab elementis arabibus, iudaicis et neoplatonicis, in variis partibus eam corrigit et complet in sensu christiano-scholastico. Hinc *momentum eius philosophicum* non tam in perfecta synthesisi systematica situm est, quam potius in eo, quod philosophiam aristotelicam universam in

studium scholasticum introduxit, hoc modo ingentem campum scientiae coaevis aperuit et ita plurimum ad id contulit, ut supra hoc amplo fundamento plena et perfecta synthesis superstrueretur. Licet hoc ultimum demum discipulus eius S. Thomas perfecerit, tamen vix aut ne vix quidem id efficere valuisset, nisi Albertus viam aperuisset et materiam praeparasset.

Quia Albertus ipse nondum perfectam synthesim exhibuit, nil mirum praeter doctrinas aristotelicas varia elementa alia, praesertim augustiniana, arabica et neoplatonica apud ipsum iuxtaposita inveniri. Ut quaedam tantum exempla afferantur, putat Librum de causis continere doctrinas peripateticas, imo apicem metaphysicae peripateticae. Praeterea loquitur de principiis formarum in materia, de productione formae e materia et de rationibus seminalibus in materia sitis. Nihilominus praeparat rigidum Aristotelismum multo magis quam ullus alius Scholasticorum, terminologia est magis peripatetica, ideae aristotelicae amplum occupant locum. a) In *doctrina de Deo* intuitionismus et voluntarismus platonico-augustinianus recedunt et omnia principio causalitatis diriguntur. Deus exhibetur ut causa prima, et quidem efficiens, formalis seu exemplaris, et finalis. Hanc Dei causalitatem autem explicat modo intellectualistico, non voluntaristico: Deus est efficiens causa omnium per intellectum agentem universaliter, quia ipse est primus intellectus, cuius solius est omnino et omnimode universaliter agere. Deus est primum principium mundi per actum creationis, hinc nequit cogitari mundo immanens, sive ut forma, sive ut materia, multoque minus ut anima mundi. Hac ratione Albertus suam doctrinam disertis verbis distinguit tum ab omni explicatione pantheistica inde ab antiquitate usque ad Davidem de Dinant, tum ab extremo Aristotelismo. Quia autem putat conceptum creationis « ex principiis naturae » seu sola ratione acquiri non posse, explicat errores Aristotelis aliorumque philosophorum ethnicorum circa originem mundi. b) In *Cosmologia* reiecit doctrinam de mundi aeternitate. Considerata sola potentia divina possibilitas mundi aeterni cogitari potest, non autem considerata sapientia divina et ordine a Deo intento. Etenim esset contradictio in conceptu creaturae, si diceretur quidem creata, sed sine initio in tempore. Et si quis diceret: quia Deus ut causa mundi efficiens est aeternus et sine initio durationis, hinc etiam mundus, licet ab ipso secundum esse suum creatus, duratione sua potest esse Deo coaeternus et sine initio durationis, hoc esset aliquid dicere, quod homo intelligere non potest. c) *Psychologia* variis elementis componitur, peripateticis, neoplatonicis et augustinianis, hinc neque consonam definitionem animae exhibet. Ex una parte substantialitas animae urgetur, sed tunc tantum de anima humana est sermo; ex al-

tera parte affert definitionem Aristotelis, et tunc eam intelligit etiam de anima belluina et plantarum. Monopsychismum averroisticum reiecit, sed non putat intellectum individualem esse sufficientem ad cognitionem veritatis: cum Franciscanis postulat illuminationem intellectus humani per lumen divinum, quandocumque aliquid veri cognoscit.

Praeterea Albertus gaudet summa auctoritate in *scientiis naturalibus*: ipse et *Rogerus Bacon* hac in re sunt viri celeberrimi huius temporis. Optime novit zoologiam; primus diversa mammalia in Germania existentia describit et prima initia anatomiae insectorum exhibet; botanicam, in qua inde ab Aristotele usque ad recentiora tempora unicuius laudem meretur; praeterea geographiam, astronomiam, mineralogiam, alchimiam, medicinam. Multa in unaquaque harum disciplinarum, praesertim in scientiis biologicis, nova attulit non solum facta, sed etiam explicationes. Multum institit necessitati observationis, inductionis, experimenti: « Earum autem (doctrinarum), quas ponemus, quasdam quidem ipsi nos experimento probavimus, quasdam autem referimus ex dictis eorum, quos comperimus non de facili aliqua dicere, nisi probata per experimentum. Experimentum enim solum certificat in talibus, eo quod de tam particularibus naturis syllogismus haberi non potest » (Opp. ed. Jammy, V. 430 a).

Albertus plures habuit eminentes discipulos, ut *Hugonem* et *Ulricum* († 1277) Argentoratenses; omnes autem longe superavit Divus Thomas. Antequam ad doctrinam eius exponendam gressum faciamus, operae pretium erit ea breviter resumere, *quae antiquiori Augustinismo in oppositione ad Peripatetismum sunt propria*: 1) doctrina de materia spirituali et compositione hylemorphica omnium entium praeter Deum, 2) de rationibus seminalibus seu de formis in potentia materiae latentibus, 3) de pluralitate formarum substantialium etiam in homine, 4) de cognitione in regulis aeternis seu in luce increata, 5) de cognitione directa rerum individualium (singularum) per intellectum, 6) de immediata et intuitiva cognitione animae per ipsius essentiam, 7) negant characterem accidentalem potentiarum animae relate ad ipsam, 8) consentiunt argumento ontologico anselmiano, quod cohaeret cum n. 4. 9) de primatu voluntatis supra intellectum, 10) quod ipsis praecipuae auctoritates sunt Plato, Augustinus et Anselmus. Haec antiquiori Augustinismo sunt communia et propria, licet non omnia ab omnibus aequo modo admittantur vel defendantur. Praeterea autem intra hos communes limites quasdam *differentias* cognovimus tum inter Franciscanos et Dominicanos antiquiores, tum apud ipsos Franciscanos inter scholam Parisiensem et Oxoniensem. Apud Franciscanos Augustinismus purissimam et maxime evolutam formam acquisivit, dum priores Dominicani tantum theologiam, seclusa philosophia tracta-

bant et elementa peripatetica mox apud illos maiorem occupabant locum. ita ut specifica essentia Augustinismi non eodem gradu fuerit exulta quo apud Minores. Discrimem autem inter scholam franciscanam Parisiensem et Oxoniensem in eo situm est, quod illa traditionem diligenter colligit, auget et in unitate sive encyclopaedicam sive systematicam redigere conatur, haec vero synthetico labore seposito inquisitionibus positivis incumbit earumque adiutorio ad profundiorum intelligentiam tum S. Scripturae tum quaestionum theologicarum progredi conatur. Ut uno verbo rem complectar: schola Parisiensis dici potest speculativa et synthetica, Oxoniensis positiva et analytica.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Petri a Tarantasia* Commentaria in 4 ll. sent. ed. Tolosae 1649-1652. — *Roberti Kilwardby* De ortu et divisione philosophiae ed. partim tantum ap. *B. Hauréau*, Hist. de la philos. scol. II. 2 (1880) 29-32; Notices et extraits V (1892) 115-130; *L. Baur*, Dominicus Gund. 369-375. — *Vincentii de Beauvais* Speculum quadruplex ed. Venetiis 1484 et saepius. — 2) *Alberti M.* opera omnia edita sunt a *Petro Jammy*, Lugduni 1651, 21 voll. in folio, dein revisa et locupletata cura et labore *Augusti Borgnet*, Parisiis 1890-1899 in 38 voll. in quarto. Alberti M. de vegetalibus libri septem historiae naturalis pars XVIII, editionem criticam ab Ernesto Meyero coeptam absolvit *Carolus Iessen*, Berolini 1867. Historiam animalium critice edidit *H. Stadler* in Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. t. 15 et 16. Orationes super quattuor libros sententiarum edidit *N. Thömes*, Berolini 1893. — Quoad criticam operum Alberti M. cfr. *A. Jourdain*, Recherches critiques. Paris 1843; *G. v. Hertling*, Albertus M. Beiträge zu seiner Würdigung. Festschrift. Köln 1880; *M. Weiss*, Primordia novae bibliographiae beati Alberti M. Paris 1898, ² 1905; *P. de Loë*, De vita et scriptis beati Alberti M., in *Analecta Bollandiana*, Bruxelles 19 (1900), 20 (1901), 21 (1902); *Fr. Pangerl*, Studien über Albert d. Gr. Zeitschr. f. kath. Theol. 36 (1912). — *Octave d'Assailly*, Albert le Grand, l'ancien monde devant le nouveau. Paris 1870; *R. de Lietchy*, Albert le Gr. et S. Thomas d'Aquin ou la science du moyen-âge. Paris 1880; *E. Michael*, Albert d. Gr. Zeitschr. f. kath. Theol. 25 (1901), 27 (1903). — *M. Gossner*, Das objektive Princip d. arist.-schol. Philos., besonders Alberts d. Gr. Lehre vom objektiven Ursprung d. intellektuellen Erkenntnis. Regensburg 1880; *A. Mansion*, L'induction chez Albert le Gr. Revue Néo-scol. 13 (1906). — *Th. Heitz*, La philos. et la foi chez Albert le Gr. Rev. des sc. philos. et théol. 2 (1908). — *Th. de Rémon*, La métaphysique des causes d'après S. Thomas et Albert le Gr. Paris 1885, ² 1906; *H. Fronöber*, Die Lehre von der Materie u. Form nach Alb. d. Gr. Breslau 1909. — *A. Schneider*, Die Psychologie Alberts d. Gr. Münster 1903 et 1906 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. IV, 5, 6). — *Willy Feiler*, Die Moral des Albertus Magnus. Leipzig 1891. — *F. A. Pouchet*, Histoire des sciences naturelles au moyen-âge, ou Albert le Grand et son époque. Paris 1853; *Th. Schmitt*, Die Meteorologie u. Klimatologie des Albertus Magnus. Dürkheim 1909; *S. Killermann*, Die Vogelkunde des Albertus M. 1910. — 3) *Hugo Argentoratensis*: Compendium theologiae veritatis editum est inter opera Alberti Magni ed. *Borgnet* t. 34. Paris 1895. — *L. Pfleger*, Hugo v. Strassburg u. d. Compendium theologiae veritatis. Zeitschr. f. kath. Theol. 28 (1904); *M. Grabmann*, Studien über Ulrich v. Strassburg. Zeitschr. f. kath. Theol. 29 (1905). —

Ulricus Argentoratensis: De eius Summa theol. edita sunt tantum fragmenta, cfr. *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II. ed. 10. 462. — *C. Schmidt*, Notice sur le couvent et l'église des Dominicains de Strasbourg jusqu'au seizième siècle. Bulletin de la Société pour la conservation des monuments historiques d'Alsace, 2.e série, vol. IX, 1874-1875.

CAPUT II.

Peripatetismus scholasticus apud S. Thomam.

ARTICULUS I.

S. Thomae vita et character generalis.

S. Thomas natus est a. 1225 (vel 1227) in castello Roccasecca in provincia Neapolitana e familia comitum *de Aquino*. Iuxta morem nobilium huius temporis venit quinto aetatis anno in monasterium Monte Cassino, ubi ab avunculo suo, abbate Sinibaldo, educatus est. Nono aetatis anno missus est Neapolim, ut studio artium liberalium operam navaret. Anno 1243, ergo probabiliter absoluto trivio et quadrivio, in eadem urbe ingressus est Ordinem Praedicatorum in monasterio S. Domenico Maggiore. Novitiatus anno finito venit Parisios; ibi per tres annos audivit Albertum M. eumque etiam a. 1248 Coloniam secutus est. Anno 1252, ergo 25. vel 27. annum agens, coepit Parisiis munus docendi ut baccalaureus; hoc tempore coepit etiam scribere; quinque annos post, 1257, accepit a Cancellario Heimerico simul cum amico Bonaventura licentiam docendi, i. e. promotus est ad dignitatem magisterii. Hoc fiebat eo modo, ut Cancellarius ecclesiae Notre-Dame nomine Pontificis baccalaureo sibi praesentato, qui condiciones prae-requisitas impleverat, veniam tribueret proprias lectiones habendi; talis magister vocabatur «actu regens». Ita promotus receptus est in collegium professorum et coepit munus docendi sic dicto «principio» seu prima lectione publica. Anno 1259 vel 1260 profectus in Italiam per tres annos morabatur in aula Urbani IV. Hic convenit cum confratre suo Guilelmo de Moerbeke, quem, utpote linguam graecam callentem, movit ut opera Aristotelis partim immediate e graeco sermone transferret, partim exstantes iam versiones e textu originali corrigeret. Anno 1265 praepositus est studio sui Ordinis romano, sed iam post tres annos iterum missus est Parisios. Tunc enim de novo exarserat pugna contra Mendicantes, et Averroismus duce Sigerio de Brabantia magno erat periculo, ita ut superiores ordinis putarent

praestantissimum magistrum Parisios mittendum esse, ut periculis imminentibus obveniret. Albertus M. primus ad hoc munus destinatus ob senectam aetatem renunciaverat, quare iuniorem Thomam Parisios miserunt. Postquam strenue summa cum eruditione, fortitudine simul et moderatione cum adversariis Mendicantium, cum Averroistis in facultate artium et cum theologis franciscanis, praesertim Ioanne Peckham (cfr. supra pg. 187), qui Augustinismum sequebantur, pugnavit rediit a. 1272 Neapolim. Universitas Parisiensis aegerrime tantum tulit abitum celeberrimi sui magistri et omnia effecit, ut a Capitulo generali ordinis mense iunio 1272 Florentiae habito reditum eius impetraret, sed nihil efficere valuit. Thomas iussus est instituere studium generale theologiae, quod de facto Neapoli erexit, ubi etiam ipse docebat. Sed iam duobus annis post, 1274, in itinere ad Concilium Lugdunense, mortuus est in monasterio Cisterciensium Fossanuova prope Terracinam. Nuntius mortis Parisiis animos summo perstrinxit maerore. Missis ad Capitulum generale Ordinis Florentiae habitum litteris, in quibus Thomas summis laudibus ut « lux et sol saeculi » extollitur, facultas artium Parisiensis petiit, ut corpus Parisios mitteretur ibique sepeliretur. Sed post diversas sortes, sepultum est in ecclesia O. Pr. Tolosae. Inde a revolutione gallica requiescit in eadem urbe in ecclesia S. Sernini.

Quod opera S. Thomae attinet, multum attendendum est, quo tempore Thomas ea scripserit. Coepit scribere anno 1252, quo munus docendi ut baccalaureus obiit. Ex hoc tempore provenit « De ente et essentia » (1252-3) contra Avencebrolem, et « Commentarius in IV libros Sententiarum » (1253-1255), ubi adhuc influxus prioris scholae augustinianae apparet. « Quaestio disputata de veritate » scripta est infra annos 1256 et 1259; « Contra impugnantes Dei cultum et religionem » anno 1256 vel 1257 contra Guilelmum de S. Amore eiusque tractatum « De periculis novissimorum temporum ». Tempore reditus in Italiam 1260-68 et secundae periodi magisterii Parisiis 1268-1272 scripsit praeclariora et maturiora sua opera. Hinc 1) imprimis « Commentarios in Aristotelem » toto hoc tempore 1260-1272: ad Perihermeneias 1269-1271; ad Analytica posteriora, octo libros Physicorum, decem libros Ethicorum (tres ultimi Commentarii scripti sunt, quando in Aula pontificia morabatur, 1261-1264); ad tres libros de anima, Parva Naturalia, quattuor libros Meteorologiae 1269-1271; ad libr. 1-3 De coelo et mundo, duos libros de generatione et corruptione, quattuor primos libros politicorum 1270-1272. — 2) Opera systematica: « Compendium theologiae ad Reginaldum », post a. 1260; « Summa contra Gentiles » 1259-1264; « Summae Theologiae » pars I et II, 1265-1271, pars III, 1271-1273. Supplementum Summae theol. scripsit *Reginaldus a Piperno*. — Quaestiones disputatae et quodlibetales sunt partim praeparatio, partim complementum praecipuorum operum, et scriptae sunt decursu totius fere temporis inde ab a. 1256 usque ad a. 1274. Idem valet de scriptis polemicis et aliis scriptis minoribus.

Licet Thomas ex una parte propter novas doctrinas in philosophia vehementissime impugnaretur, tamen ex altera parte iam apud coevos, etiam adversarios, summis laudibus cumulabatur. *Tolomeo de Lucca* vocat eum « arcem philosophiae et theologiae »; *Ioannes de Colonna* « comparabilem magistrum ». Simili modo loquuntur alii confratres, ut *Bernardus de Clermont*, *Armandus de Bellovisu*, praesertim *Guilelmus de Tocco*. His alii extra ordinem Praedicatorum consentiunt. *Nicolaus Trevet* laudat eius acumen ingenii et addit, eius doctrinam ita esse omnibus notam, ut simpliciter « doctor » vocetur. *Godfridus de Fontibus* appellat eum « doctorem famosissimum » et ait post doctrinam Patrum Ecclesiae eius doctrinam esse utilissimam et summa laude dignam; demum per ipsum doctrinam aliorum theologorum accipere veritatem, saporem et condimentum. Imo et *Sigerus de Brabantia*, unus ex infensissimis adversariis S. Thomae, vocat ipsum et Albertum Magnum « praecipuos viros in philosophia ». Si autem quaeritur, cur S. Thomas iam a coaevis ita fuerit aestimatus, non debent unice considerari eius doctrina et opera scripta, sed etiam vita innocens, humilis et sancta. Totus erat deditus studio et orationi. Recreationi et somno brevissimum solebat tribuere tempus. Summo mane celebrabat missam, deinde aliam in gratiarum actionem audiebat; si vero ipse non celebravit, duabus missis interesse solebat. Totus deditus meditationi sive rerum divinarum sive humanarum frequenter pluribus scriptoribus dictitabat. Numquam coepit scribere, quin antea intensissime, frequenter lacrimans oraverit. Animo erat ita collecto, ut etiam ab aliis ad mensam invitatus rebus divinis vel speculationi philosophicae deditus esset. Ita narratur eum aliquando a rege Galliae S. Ludovico invitatum durante refectione manu mensam pulsanter exclamasse: « Nunc inveni peremptorium argumentum contra Manichaeos ». Non obstante magna fama erat humillimus et omnes dignitates, v. g. archiepiscopatum Neopolitanum ipsi a Clemente IV. oblatum constanter recusabat.

Vitae sanctitati adiunxit strenuum studium et laborem scientificum. Horum studiorum finis erat quam perfectissima cognitio rerum divinarum et humanarum (cfr. S. c. G. I, 1). Ad hunc finem adipiscendum tribus usus est mediis: studio philosophiae praecedentis et coevae, proprio labore speculativo, mediis ethico-religiosis. De ultimo iam diximus. Sed etiam theoretice profundas inquisitiones in vitam moralem, virtutes, mysticam cum Deo coniunctionem instituit. Ita S. Th. II II^{ae} qu. 179-182 exhibet solidam et elaram theoriam vitae contemplativae, ad quam ethici, ascetici et mystici catholici posteriorum temporum frequenter recurrunt. Praeterea studio philosophiae praecedentis et coevae multum laboris impendit, licet apud ipsum non

illa vasta eruditio et cognitio literaturae appareat, quam Albertus M. vel Vincentius Bellovacensis praeferunt. Frequenter inquisivit in lentam evolutionem scientiarum; et melius quam Albertus M. cognovit historiam philosophiae eiusque evolutionem (cfr. In II. Met. l. 1: «Adiuvatur unus ab altero...»; In III. Met. l. 1, Quartam rationem). Et licet numquam historiae philosophiae propter ipsam studuerit, sed ut eum iuvaret ad veritatem plenius cognoscendam et errores refellendos, tamen quantum fieri potuit ad ipsos fontes recurrit eosque in optima semper editione voluit habere. Nota ei erant opera philosophiae graecae, praesertim Aristotelis, opera Patrum, opera philosophiae contemporaneae. Ubique primo quaerebat, quid ipse auctor dixerit, dein autem inquisivit, num verum dixerit. Hinc eius commentarii in Aristotelem non sunt fusae paraphrases ut Alberti M., sed interpretationes exegeticae. Hinc etiam apud philosophos summae auctoritatis, ut Aristotelem, Averroëem, alios doctrinas falsas reiecit, ambigua vel incerta mutavit, sed etiam vera apud ipsos inventa sine haesitatione in proprium systema admisit. Adiutus melioribus versionibus Aristotelis melius quam alii fundamenta inconcussa philosophiae perennis ab ipso posita cognovit, expolivit et cum rigida consequentia ad omnes, etiam remotiores quaestiones applicavit. Ex eo tempore philosophia et theologia scholastica ex augustiniana facta est peripatetica. Imo in proprio eius labore sub hoc respectu profectus apparet, nam maturiora opera sunt puriora et magis uniformia iunioribus. Cognita melius authentica doctrina Aristotelis melius etiam perspexit eam in multis cum doctrinis augustinianis, neoplatonicis et arabibus componi in unum systema logicum non posse; hinc praesertim Augustinum quidem non ex toto reiecit, imo permultas eius doctrinas assumpsit, attamen citationum sensum mutavit, correxit, imo quod hodie nullomodo placeret, violenter interpretatus est. Ita ut unum exemplum afferam, etiam Thomas loquitur de cognitione in luce aeternae veritatis, attamen contra mentem Augustini tales expressiones sic interpretatur, quod intellectus noster continet reflexum divini luminis vel quod lumen naturale cognitionis in nobis causatum est a Deo. Inde a S. Thoma Neoplatonismus et Augustinismus hucusque vigens cedunt in secundum locum.

Praecipuum autem meritum consistit in eius proprio labore speculativo, methodico et systematico, quem huic priori fundamento superstruit. 1) Primo enim quaerit unice veritatem iuxta dicta in XII. Met. l. 9; «Quia in eligendis opinionibus vel repudiandis non debet duci homo amore vel odio introducens opinionem, sed magis ex certitudine veritatis». 2) Diligentissime distinguit inter ea, quae sunt certa et probata, et quae sunt incerta et minus probata, inter principia,

theses, theorias et hypotheses plus minusve probabiles. 3) In hac inquisitione veritatis nullam fugit difficultatem, sed fortiter eam aggreditur, donec solutionem invenerit; imo ipsis difficultatibus et obiectionibus, vel etiam erroribus ad profundiorum rerum cognitionem excitatur. 4) Quia semper in ultimas rerum causas et nexus inquit et ultimum finem inquisitionis prae oculis retinet, numquam sinit se abripi quaestionibus aut inutilibus, aut quae solvi non possunt, aut quae sunt nimis subtiles aut ad rem propositam non pertinent. Hinc mira illa ars synthetica, dispositionis systematicae, aretissimae omnium partium et doctrinarum inter se connexionis. Sub hoc respectu est omnino princeps scholasticorum, licet ab Alberto M. vastitate eruditionis literariae et positivae, a Duns Scoto acumine critico superetur. Praesertim Summa theologia est praeclarum artificium, cuius 3 partes, 38 tractatus, 631 quaestiones, circa 3000 articulorum et circa 10.000 obiectionum miro modo in unum totum et organicum systema coalescunt. 5) Inde fuit etiam singularis illa doctrinae claritas, quae iure merito tum in praelectionibus tum in scriptis libris omnibus erat admirationi. 6) Sed cum hac speculativa inquisitione iunxit etiam observationem, cum synthesisi analysisim, praesertim in theoria cognitionis, psychologia, ethica, scientia sociali et politica, minus autem in scientiis naturalibus.

ARTICULUS II.

Systema philosophicum S. Thomae.

§ 1. **De scientia in genere; ratio et fides.** Scientia in genere est cognitio rerum ex earum causis. Quia autem haec cognitio triplici via acquiri potest, triplex distinguitur scientia: divina, humana et mixta seu divino-humana. Divina haurit cognitionem e speciali revelatione divina et habet ut obiectum res divinas, et haec scientia vocatur *fides*; humana refertur ad obiecta partim humana, partim divina, quatenus ad ea ipsa rationis inquisitio pertingere potest; ad ipsam pertinent omnes *scientiae sensu stricto*: mathematicae, positivae (historicae et naturales), philosophicae. Mixta tandem complectitur utriusque prioris tum fontes tum obiecta cognitionis, ut deinde e veritatibus revelatis tamquam fundamento ope rationis posteriores deducat veritates: et haec est *theologia*. Ad scientiam humanam pertinent non solum veritates, quae ad mundum et hominem, sed etiam quae ad Deum referuntur, ut Dei existentia, unitas, omnipotentia aliaeque attributa. Hae veritates, sicut etiam animae humanae spiritualitas, libertas, immortalitas, non sunt articuli fidei sensu stricto, qui nonnisi per divinam revelatio-

nem innotescere possunt, sed sunt praeambula fidei. Hinc scientia divina seu fides non tollit scientiam humanam nec ei opponitur, sed praesupponit eam ut fundamentum necessarium. Sed ut S. Thomas initio Summae contra Gentes dilucide ostendit, Deus propter diversas rationes etiam has veritates revelavit, et sic pro hominibus in genere sunt etiam articuli fidei. Nam sine revelatione hae veritates solum a paucis, post longum tempus et teste historia non sine erroribus cognosci possent. Hinc revelatio, quae cognitionem harum veritatum adeo pro vita humana necessariarum omnibus, etiam indoctis, facilem reddit et ab erroribus purgat, est pro genere humano non onus intolerabile, non impedimentum propriae facultatis cognoscitivae, sed magnum beneficium.

Inde vero sequitur plena concordia tum inter fidem et rationem, tum inter theologiam et philosophiam. Sicut dona gratiae in genere naturam non tollunt, sed perficiunt, ita etiam lumen fidei non destruit lumen naturalis cognitionis, sed roborat, elevat, ab erroribus liberat et perficit. Cum enim utrumque lumen sit nobis a Deo, Deus esset nobis auctor falsitatis, si inter scientiam divinam et humanam esset repugnantia. Ergo theoria duplicis veritatis, scilicet aliud posse esse verum in fide et theologia, aliud in philosophia, ut falsa et erronea est reiicienda. Inde sequitur inter theologiam et philosophiam tum relatio concordantiae, tum relatio subordinationis. Concordantia consistit in eo, quod utraque est naturalis evolutio luminis cognitionis, illa cognitionis per fidem, haec cognitionis per rationem. Philosophicae veritates autem deficiunt a veritatibus theologicis et hinc hisce subordinantur, quia veritates theologicae habent altius obiectum et e fonte altiore promanant. Ergo philosophia nequit devenire ad conclusiones contradicentes veritatibus fidei; « si quid autem in dictis philosophorum inveniatur contrarium fidei, hoc non est philosophiae, sed magis philosophiae abusus ex defectu rationis ». Theologia ergo quadruplici modo utitur philosophia: 1) ut demonstret ea, quae sunt praeambula fidei; 2) ut per comparationes et analogias veritates pure theologicas melius intelligat; 3) ut difficultates contra fidem motas solvat; 4) ut e veritatibus fidei ad alias veritates vel certas vel probabiles concludat. Falsus autem esset usus philosophiae in theologia: 1) si in theologiam errores introducerentur, qui licet a multis forsitan philosophis doceantur, tamen non sunt genuinus fructus inquisitionis philosophicae; 2) si ordine inverso philosophia etiam in theologia ut criterium unicum admitteretur, ita ut nihil in theologia statueretur, nisi quod et quatenus a philosophia docetur (cfr. Expos. in l. Boet. de Trin. q. 2. a 3).

Divisio scientiae. Quia suprema perfectio intellectus humani, in quantum est cognoscens, secundum S. Thomam consistit in hoc, « ut

in ea (sc. anima) describatur totus ordo universi et causarum eius », intellectus est, ut cognoscat ordines rerum, dum facultas sensitiva singulas res concretas ut tales cognoscit. Hic ordo rerum autem est triplex: 1) ordo *essendi* seu ordo rerum, quem intellectus non producit, sed cognoscendum adiuvit; 2) ordo *cognoscendi* seu ordo, quem intellectus suis actibus producit, singulos conceptus et veritates ad invicem iungendo; 3) ordo *moralis* seu ordo, quem intellectus non in propriis, sed in voluntatis actionibus producit. Hinc tota philosophia in tres partes dividitur: philosophiam *realem* seu theoreticam; philosophiam *rationalem* seu logicam; philosophiam *moralem*, practicam seu ethicam.

Philosophia theoretica (quam etiam philosophiam naturalem sensu latiore vocat, ita ut metaphysicam comprehendat), ulterius a S. Thoma, qui hac in re Aristotelem et Boëthium sequitur, iuxta diversum gradum abstractionis et universalitatis dividitur, sub quo obiectum consideratur. Et sic triplex classis scientiarum oritur: 1) scientiae *physicae* (seu philosophia naturalis sensu presso), quae abstrahunt a notis individuantes, non vero a proprietatibus seu accidentibus sensibilibus, seu, ut ait S. Thomas, quae abstrahunt « a materia singulari »; harum obiectum est « ens mobile »; 2) scientiae *mathematicae*, quae abstrahunt « a materia sensibili », i. e. etiam ab omnibus proprietatibus corporeis excepta quantitate; earum obiectum est « ens quantum »; 3) scientiae *metaphysicae*, quae abstrahunt « a materia intelligibili », i. e. tum a notis individuantes, tum a proprietatibus sensibilibus, tum ab extensione; earum obiectum est « ens in quantum ens ». Inde sequitur obiectum scientiae proprium et necessarium esse universale, nec unquam individuum quia individuum posse esse obiectum alicuius scientiae. Universale autem, prout est obiectum scientiae, iuxta S. Thomam nequit intelligi universale reale a parte rei ad modum, quem docuit Plato, neque universale tantum in conceptu vel voce, ut docuit nominalismus, sed universale, quod est fundamentaliter in rebus, quatenus ipsa rerum natura cogitatur et denominatur universalis; formaliter autem tantum in intellectu, quatenus hic naturam a differentiis individuantes per abstractionem separat et tunc ut universalem seu pluribus communem cognoscit. Sic ergo prima omnium scientiarum est metaphysica, quia primas causas et ultimas rationes rerum inquit, et quia omnibus aliis scientiis dat fundamentales conceptus et suprema principia. In acquirenda autem scientia primum locum occupat logica, quia est organon, seu instrumentum omnium aliarum scientiarum, et quia docet methodum scientificam in genere.

Quae est haec *methodus scientifica*? In omnibus scientiis adhibenda est methodus deductiva et inductiva, ratiocinium et experientia,

quia omnes scientiae utroque indigent elemento. Quia tamen methodus naturae uniuscuiusque scientiae respondere debet, in diversis scientiis una prae alia methodo praevalebit. Et sic methodus rationalis praevalet in logica, in scientiis mathematicis et metaphysicis; methodus empirica in scientiis physicis et naturalibus, dum in scientiis psychologicis, moralibus et socialibus utraque ex aequo est adhibenda. Idem dicendum est de gradu certitudinis, qui conclusionibus diversarum scientiarum convenit: «omnimoda certitudo non potest inveniri, nec est requirenda similiter in omnibus»; etenim «ad hominem bene instructum pertinet, ut tantum certitudinis quaerat in unaquaque materia, quantum rei natura patitur». Ergo non ubique quaerenda est certitudo mathematica: «quidam non recipiunt quod eis dicitur, nisi dicatur eis per modum mathematicum. Et hoc quidem evenit propter consuetudinem, his qui in mathematicis sunt nutriti, quia consuetudo est similis naturae. Potest enim hoc quibusdam contingere propter indispositionem, illis scilicet qui sunt fortis imaginationis, non habentes intellectum multum elevatum» (Met. I. I. lectio 5). *Medium* autem in scientiis humanis ad veritatem cognoscendam est ratio naturalis, individualis. Auctoritas nonnisi secundo loco accedit: etenim «studium sapientiae non est ad hoc quod sciatur quid homines senserint, sed qualiter se habeat veritas rerum. Specialiter tamen hoc oportet facere philosophos, qui sunt professores sapientiae, quae est cognitio veritatis». Nihilominus et in philosophia auctoritas seu cognitio, quid philosophi dixerint, suam habet utilitatem: «Adiuvatur unus ab altero ad considerationem veritatis dupliciter, uno modo directe, alio modo indirecte. Directe quidem iuvatur ab his, qui veritatem invenerunt, quia dum unusquisque praecedentium aliquid de veritate invenit, simul in unum collectum, posteriores introducit ad magnam veritatis cognitionem. Indirecte vero, in quantum priores errantes circa veritatem posterioribus exercitii occasionem dederunt, ut diligenti discussione habita veritas limpidius appareret» (In II. Met. I. 1).

§ 2. **Metaphysica generalis.** Metaphysica entis, prouti eam S. Thomas evolvit, exhibet subtilem synthesim metaphysicae aristotelicae et augustinianae; ab Aristotele desumit fundamentum empiricum et dispositionem, cum Augustino ascendit ad summum ens divinum contemplandum. Etiam e philosophia arabica, in specie Avicennae, et e philosophia neoplatonica varia elementa assumuntur. Quia S. Thomas, ut infra videbimus, theoriam neoplatonicam et augustinianam de illuminatione intellectus per lumen divinum reicit et cum Aristotele docet, intellectum propria virtute e sensibilibus ad veritates su-

prasensibiles ascendere posse, eius ontologia procedit a fundamentis empiricis ad supremos conceptus, non modo contrario, ut fecit metaphysica neoplatonica. Attamen cum S. Augustino ubique ostendit, quomodo ens finitum et participatum ducat ad ens infinitum et absolutum, quomodo omnes proprietates entis in divino ente suam ultimam habeant rationem, quomodo omnes causae ducant ad primam causam incausatam.

Una e fundamentalibus doctrinis in metaphysica S. Thomae est de *analogia entis*. Sanctus Doctor summa cum arte conceptum entis eiusque diversas significationes dilucidavit. Ens est illud, quod intellectus noster tamquam primum et notissimum apprehendit. Omnes alii conceptus sunt tantum huius determinationes. Quia autem ad ens nihil addi potest nisi quod et ipsum sit aliqua ratione ens, hinc conceptus entis non est genericus et univocus, sed analogus, et ut talis totam entium diversitatem ab eo, quod vix a nihilo recedit, usque ad plenitudinem divini esse comprehendere potest. Analogia haec imprimis valet, si esse Dei cum esse creaturarum comparatur. Nam Deus est ens per essentiam, « ipsum esse essentialiter », absoluta necessitate a se ipso existens, omnia alia autem praeter Deum non sunt ens per essentiam, sed habent esse ab alio; Deus est actus purus sine ulla potentialitate; creaturae componuntur saltem actu et potentia, quia sunt subiectae mutationi sive accidentali, sive substantiali; in Deo sunt essentia et existentia unum idemque, in creaturis omnibus autem essentia et existentia distinguuntur: « Talis res, quae sit suum esse, non potest esse nisi una; unde oportet quod in qualibet alia re praeter eam sit aliud esse suum, et aliud quidditas vel natura ».

E philosophia arabica (Alfarabi) et sub influxu philosophiae augustinianaee et neoplatonicae orta est inter Scholasticos inde a *Guilermo de Alvernia* quaestio de distinctione inter essentiam et existentiam in rebus. Ut discrimen inter Deum et creaturas disertius exhiberet, Thomas (iuxta communem sententiam) statuit in creaturis distinctionem realem. Cum autem *Henricus Gandavensis* et alii hanc distinctionem impugnarent, primi discipuli S. Thomae hanc doctrinam de reali distinctione ulterius eolverunt.

Alia doctrina fundamentalis ontologiae, quam Thomas a Stagira assumpsit, ulterius evoluit et ad quaestiones philosophicas et theologicas applicavit, est de *actu et potentia*. Sicut actus et potentia sunt prima principia essendi, ita veritates immediate evidentes sunt prima principia cognoscendi. Primum inter ea locum occupat principium contradictionis: « primum principium indemonstrabile est quod non est simul affirmare et negare, quod fundatur supra rationem entis et non entis, et super hoc principio omnia alia fundantur ». Quia autem

principium contradictionis ipsi conceptui entis innititur, ens ipsum vero a nobis in se, ut aliquod obiectivum cognoscitur, hinc principium contradictionis et alia ex eo derivata, ut principium rationis sufficientis, principium causalitatis, non sunt solum principia (subiectiva) cogitandi, sed etiam principia (obiectiva) essendi; omnis explicatio mere empiristica, subiectivistica et psychologistica est insufficiens. Et quia ipse conceptus entis, utpote analogus, totum entis ordinem complectitur, etiam haec principia de omni ente valent seu habent non solum valorem obiectivum, sed etiam absolutum et universalem. Etiam in hac doctrina Thomas unit Peripatetismum cum Augustinismo: prima principia cognoscendi sunt imago veritatis divinae in mente humana; in divino intellectu et ultimatim in divina essentia habent ultimam rationem suae necessitatis et immutabilitatis.

Conceptus potentiae et actus fundamentum etiam praebent doctrinae *de causis*. Cum Aristotele distinguit Thomas quadruplicem causam: 1) finalem seu id, cuius gratia aliquid fit, id quod allicit et movet ad agendum; 2) materialem, seu substratum sive materiam, ex qua aliquid fit; 3) formalem seu formam, actum, quae simul cum materia essentiam rei constituit; 4) efficientem, seu vim activam, quae in materiam agendo in ea novam formam producit. Causa instrumentalis, cuius theoriam pro inquisitionibus theologicis diligenter evolvit, reducit ad causam efficientem; exemplaris, quam e philosophia Platonis et Augustini assumit, ad causam formalem. Amplissimus locus tribuitur a S. Thoma considerationi causae finalis, et sic iterum Aristotelismus cum Augustinismo et Neoplatonismo coniungitur: sicut causalitas efficiens omnes res cum Deo certo iungit ordine, ita eadem res cum Deo per causalitatem finalem ordine inverso sunt connexae. Consideratio causalis et finalis ubique apud S. Thomam mutuo se suscipit et diligenter ad diversos campos cosmologiae, psychologiae, ethicae et theologiae applicatur.

Causa efficiens sui generis habetur in *creatione*; hic enim nulla exstat causa materialis; nihilum relate ad actionem creativam non est materia ex qua, sed terminus a quo (cfr. S. th. I, 65, 3; I, 44, 2). Talis causalitas unice Deo convenit: «impossibile est quod aliqua creatura ad creationem operetur, etiam quasi instrumentum; nam creatio infinitam virtutem requirit in potentia a qua egreditur» (cfr. S. th. I, 45, 5). Nihilominus substantiis finitis convenit causalitas efficiens proprie dicta, et falsum esset asserere Deum esse unicam causam efficientem in universo: «Quidam hoc non intelligentes in errorem inciderunt, attribuentes Deo hoc modo omnem naturae operationem, quod res naturalis penitus nihil ageret per virtutem propriam» (De Pot. q. 3. a. 7). Ex altera autem parte causalitas efficiens Dei et crea-

turarum confundi non potest; Deus enim possidet virtutem infinitam, creatura finitam; in Deo activitas et essentia sunt a parte rei unum idemque, in creaturis profuit ex facultatibus activis; in Deo ipsa sibi sufficit, in creatura requirit concursum causae primae.

Omni enti necessario conveniunt *attributa* unius, boni et veri. Ens est unum, quatenus in se est indivisum et divisum ab omni alio ente: est bonum, quatenus appeti potest; est verum, quatenus est conforme cum intellectu cognoscente, sive agatur de conformitate necessaria et actuali, sive de contingente et potentiali. In primo casu habetur veritas ontologica, realis, transcendens, scilicet conformitas rei cum intellectu divino; in secundo casu habetur veritas logica et formalis, quae consistit in conformitate inter intellectum et rem cognitam; «et ideo, proprie loquendo, veritas est in intellectu componente et dividente, non autem in sensu, nec in intellectu cognoscente quod quid est». Unitas, bonitas et veritas dicuntur proprietates transcendentes entis, sive quia omni omnino enti conveniunt, sive quia non distinguuntur realiter a realitate entis, sed sunt tantum diversi modi unam eandemque entitatem considerandi.

Cum bono arte cohaeret *pulchrum*, nam «pulchrum est idem bono sola ratione differens». Utrumque convenit in hoc, quod in eo quietatur appetitus; differunt in hoc, quod bonum est id, quod simpliciter convenit appetitui; pulchrum autem id, cuius ipsa apprehensio placet. Ratio autem obiectiva huius complacentiae est in eo, quod pulchrum consistit in debita proportionem (S. th. I, q. 5. a. 4. ad 1.; I II^{ae} q. 27. a. 1. ad 3.). Philosophia pulchri S. Thomae, quae nititur Pseudo-Dionysio, comprehendit ergo tum elementum metaphysicum tum psychologicum, seu est metaphysica pulchri et aethetica.

Ens autem, quod subest categoriis, dividitur a S. Thoma cum Aristotele in *substantiam et accidens*. Conceptus substantiae, qui est obiectivus, est magni momenti in tota metaphysica Aquinatis. Nondum quidem fusius inquit in realitatem et originem psychologicam huius conceptus, attamen positivam metaphysicam substantiae diligenter evolvit. Substantia est ens, quod non indiget esse in alio seu quod substat accidentibus; esse in se seu per se, non indigere alio tamquam subiecto inhaesionis est elementum primum substantiae, quod omni substantiae convenit; subesse accidentibus est elementum secundarium, quod tantum substantiae creatae convenit. Accidens autem est ens, quod ex natura sua indiget esse in alio tamquam in subiecto inhaesionis. Cum Aristotele distinguitur substantia prima seu individuum concretum, et substantia secunda seu essentia specifica. Praeterea Aquinas evolvit conceptum suppositi seu hypostasis, et conceptum personae seu hypostasis rationalis, qui conceptus ontologicus personae

praebet fundamentum aliis inquisitionibus sive psychologicis, sive ethicis et iuridicis personae.

§ 3. **Theologia naturalis** seu cognitio naturalis Dei est culmen et apex metaphysicae S. Thomae. Hac in re Thomas non solum Aristotelem longe superat, sed omnem laborem philosophiae graecae, patristicae, scholasticae et arabicae suum facit et in unum dilucidum systema redigit. Primo loco evolvit doctrinam *de existentia Dei*. Existentia Dei in se considerata est quidem veritas per se nota et quoad se, quia in Deo existentia essentiae necessario convenit, non est autem nobis per se nota, sed indiget demonstrari per ea quae sunt magis nota quoad nos et minus nota quoad naturam, scilicet per effectus. Propositio: Deus existit, non est pro nostro intellectu propositio analytica; non enim existentiam Dei in se cognoscimus; neque habemus innatum conceptum Dei. S. Thomas reicit ergo omnem ontologismum et omne argumentum a priori pro existentia Dei ex solo conceptu: argumentum anselmianum, quod iam Victorini reiecerant, Thomas adeo inviete ut impossibile impugnat, ut inde ab hoc tempore fere ab omnibus sit derelictum. Omnia argumenta pro existentia Dei construit Thomas super principium causalitatis ut principium metaphysicum, obiectivum et reale, transcendens et absolutum. (S. th. I, 2. 1 sq.; S. c. G. I. 10 sq.).

Quinque viis probat Aquinas existentiam Dei. *Prima* procedit ex motu, quem reapse haberi experimur, et concludit ad primum motorem immobilem. Etenim nullum ens motum potest esse ratio adaequata sui motus (principium rationis sufficientis), hinc debet ab alio moveri (principium causalitatis); regressus autem in his causis moventibus non potest procedere in infinitum. Hoc argumentum depromptum ab Aristotele prima vice a S. Thoma introducitur in philosophiam scholasticam. *Secundum* argumentum, quod ab Avicenna sumitur et item prima vice in philosophiam scholasticam introducitur, procedit ex essentia causae efficientis. Res, quae quaedam efficere cognoscimus, et ipsae habent causam efficientem. Series autem causarum efficientium nequit esse infinita, quia si nulla haberetur causa prima, nulla esset etiam media et ultima, quod est contra experientiam. *Tertium* argumentum, quod etiam hic primo in scholastica occurrit, est melior evolutio argumenti a Mose Maimonide statuti, et procedit e conceptu contingentiae et necessitatis. Existunt enim res contingentes, hae autem rationem suae existentiae in alio habere debent et quidem ita, ut tandem aliquando ad ens necessario existens perveniatur. *Quartum* argumentum desumptum ex Augustino et Anselmo, quod Thomas per considerationem causalem perficit, procedit ex gradibus perfectionum in

rebus. Determinatae enim perfectiones boni, veri, etc. requirunt ens aliquod perfectissimum, quod est causa omnis bonitatis et perfectionis rerum. *Quintum* tandem argumentum concludit ex ordine et finalitate rerum ad supremum intellectum ordinantem, est ergo argumentum teleologicum iam ab antiquis, a Patribus et scholasticis prioribus usitatum. (S. th. I, 2, 3; S. c. G. I, 13).

Probata Dei existentia S. Thomas procedit ulterius ad doctrinam de *attributis* divinis evolvendam. Etiam hic utitur Thomas tota cognitione priorum philosophorum: Aristotelis, Augustini, Pseudo-Areopagitae, Avicennae, Ioannis Damasceni, S. Anselmi, S. Bernardi et aliorum, ut stricte cohaerens systema evolvat. Perfectiones Dei non quidem perfecte, multoque minus comprehensive cognoscere possumus, quia ad id intellectus infinitus requireretur; attamen duplici via, analogiae et negationis, ad aliquam cognitionem valemus ascendere. Prima via attribuimus Deo omnes perfectiones, quas in rebus creatis invenimus, et quidem purgatas et elevatas, ut esse Dei absolutum postulat: « Quidquid dicitur de Deo et creaturis, dicitur secundum quod est aliquis ordo creaturae ad Deum ut ad principium et causam, in qua existunt excellenter omnes rerum perfectiones » (S. th. I, q. 13, a. 5). Secunda via removemus a Deo realitates et perfectiones creatas, v. g. corporeitatem, potentialitatem, successionem: « Est autem via remotionis utendum praecipue in consideratione divinae substantiae. Nam divina substantia omnem formam, quam intellectus noster attingit, sua immensitate excedit, et sic ipsam apprehendere non possumus cognoscendo quid sit, sed aliqualem eius notitiam habemus cognoscendo quid non est; tanto enim eius notitiae magis appropinquamus, quanto plura per intellectum nostrum ab eo poterimus removere » (S. c. G. I. c. 14). Sic probat S. Thomas Deum ut ens a se per seipsum et necessario existere, eum esse infinitum, immutabilem, aeternum, immensum, perfecte cognoscentem, liberum et omnipotentem. Deus est ens simpliciter existens sine ulla potentialitate, non ens abstractissimum Neoplatonicorum et pantheistarum (Cfr. De ente et essentia, c. 6), sed actus purus, ens infinite perfectum et plenissimum, ens realissimum, intellectus ipse et persona subsistens. Et ita licet nostra cognitio Dei sit tantum mediata, analoga, composita et imperfecta, tamen non est falsa, neque illusio, quia Deus est aliquid, quod revera his conceptibus nostris respondet (I. Sent. d. 2, l. 7).

Quaestio, in quonam S. Thomas *essentiam metaphysicam* Dei reponat, ex qua omnia alia attributa necessario fluant, a diversis commentatoribus diverso modo soluta est. Alii putant iuxta Thomam hanc essentiam esse aseitatem (*Capreolus, Bannez, Molina*); alii actualement cognitionem absolutam (*Io. a S. Thoma, Gonetius, Billuart*); alii absolutam immaterialitatem (*Ferre,*

Godoy). S. Thomas exhibet Deum semper ut ipsum esse, quod est actus purus sine ulla potentialitate. (De ente et essentia, c. 6; I. Sent. d. 8, 1, 1).

Quia ergo divina substantia est infinite perfecta, est etiam infinitis modis *imitabilis*, seu continet ideas omnium rerum possibilium; in divina essentia habetur ratio possibilitatis realis rerum, et suprema ratio sufficiens earum distinctionis. A parte Dei consideratae ideae hae « sunt ipsa creatrix essentia »; multitudo idearum est tantum in nostro modo concipiendi, quatenus divina essentia in diversis rebus possibilibus diversimode est imitabilis. (Cfr. S. th. I, 15; I, 44, 3).

Sic S. Thomas iungit id, quod verum est in Aristotelismo, cum eo, quod verum est in Platonismo et Augustinismo. Cum Aristotele reicit doctrinam Platonis de ideis separatis; cum Augustino et antiquiore schola franciscana ponit eas in intellectu divino; attamen hunc exemplarismum divinum contra antiquiorem Augustinismum in philosophia scholastica vigentem aliter in theoria cognitionis evolvit, asserendo cum Stagirita capacitatem solius rationis naturalis ad veritates suprasensibiles cognoscendas (vide infra doctrinam S. Thomae de cognitione).

In Deo sunt *intellectus*, actus intellectus, species intelligibilis seu impressa, conceptus seu species expressa, tandem obiectum cognitum unum idemque, sc. ipsa Dei essentia: « Non est in intellectu eius aliqua species praeter ipsam divinam essentiam ». « Oportet quod in Deo intellectus et intellectum sint idem omnibus modis... neque species intelligibilis sit aliud a substantia intellectus divini, et sic ipsum per seipsum intelligit ». Quia ergo in Deo « ipsum eius intelligere est eius essentia et eius esse », et quia cognitio divina est cognitio intuitiva et comprehensiva totius divinae essentiae et hinc etiam eius potentiae, Deus cognoscit etiam in seipso et adaequate omnes res sive existentes sive possibiles, sive sint praesentes, praeteritae vel futurae. « Deus est per essentiam suam causa essendi aliis. Cum itaque suam essentiam plenissime cognoscat, oportet ponere quod etiam alia cognoscat ». « Manifestum est enim quod seipsum perfecte intelligit, alioquin suum esse non esset perfectum, cum suum esse sit suum intelligere. Si autem perfecte aliquid cognoscitur, necesse est quod virtus eius perfecte cognoscatur. Virtus autem alicuius rei perfecte cognosci non potest, nisi cognoscantur ea, ad quae virtus se extendit. Unde cum virtus divina se extendat ad alia, eo quod ipsa est prima causa effectiva omnium entium, necesse est quod Deus alia a se cognoscat ». (S. th. q. 14, a. 5).

Etiam *voluntas divina* est idem ac essentia divina. Spectato autem termino seu obiecto voluntatis potest in Deo voluntas necessaria et libera distinguui. Necessaria est, quatenus ipsa divina bonitas est primum et necessarium obiectum divinae voluntatis; libera autem est

relate ad creaturas: «quidquid Deus vult in seipso, ex his quae ad Dei essentiam pertinent, de necessitate vult; quidquid autem vult circa creaturam, non ex necessitate vult». Et quidem hoc valet non solum de singulis creaturis, sed de creatura in genere: «nec inest ei aliqua necessitas respectu totius creaturae, eo quod divina bonitas in se perfecta est, etiamsi nulla creatura existeret, quia bonorum nostrorum non eget». Quia autem Deus de facto mundum creavit, debet qua primum ens primaque causa 1) ipsum esse producere, et quidem non solum ubi agitur de creatione ex nihilo, sed etiam ubi agitur de generatione substantiali, ita ut quaevis nova substantia tum a Deo tum a causis secundis dependeat: «Non sic idem effectus causae naturali et divinae virtuti attribuitur, quasi partim a Deo, partim ab agente naturali fiat, sed totus ab utroque secundum alium et alium modum, nempe a Deo ut a primo ente et causa omnis entis, a creato agente tamquam a causa secunda et agente particulari talis entis» (S. c. G. III. c. 70; cfr. S. th. I, 104); 2) res creatas in esse conservare (S. th. I, 104, 2); 3) influere in causas secundas, non solum tribuendo eis virtutem activam, sed cooperando cum ipsa earum activitate, sive agatur de actione causae necessariae, sive voluntatis liberae: «In libero autem arbitrio hoc modo agit, ut virtutem agendi ministret, et ipso operante liberum arbitrium agat». (Cfr. S. th. I, 105 tota quaestio. De pot. 3, 7; S. th. I, 83, 1 ad 3); 4) totum universum a se creatum per providentiam gubernare (S. th. I, tota qu. 22). Hoc modo Deus agit etiam in actibus hominum moraliter malis, quatenus sc. sunt actus physici et reales et ut tales bonitatem ontologicam omni enti communem possident, non autem quatenus sunt difformes a lege, quae difformitas unice ex voluntate humana provenit. «Malum secundum quod est malum, non est aliquid in rebus, sed est alicuius particularis boni privatio, alicui particulari bono inhaerens». «Oportet ergo quod malum, quod naturaliter opponitur bono, opponatur etiam ei quod est esse. Quod autem opponitur ei quod est esse, non potest esse aliquid reale: unde dico quod id quod est malum, non est aliquid. Sed id cui accedit esse malum, est aliquid». (De malo, q. 1. a. 1.).

§ 4. **Cosmologia.** Mundus cum omnibus, quae in ipso sunt, creatus est a Deo in tempore vel melius cum tempore (S. th. I, 46, 1 et 2); mundus ergo neque est pars neque evolutio divinae substantiae, neque etiam ex materia praeiacente et a Deo independentem existente creatus est. Conceptus creationis ab aeterno non involvit contradictionem, si agitur de entibus permanentibus, sed videtur absolute impossibilis relate ad entia successiva: «Si ponatur causa produciens effectum suum subito, non repugnat quod non praecedat duratione suum causatum;

repugnat autem in causis producentibus effectum per motum, quia oportet ut principium motus praecedat finem eius». (Opuse. 27).

Plurimi Scholastici cum *Mutakállimun*, *S. Bonaventura* et *Alberto M.* creationem aeternam ut conceptum intrinsece repugnantem reiecerunt. *S. Thomas* autem docet nos solum ex revelatione certos esse, mundum in tempore incepisse; sola, ratione impossibilitatem creationis ab aeterno cum evidētia probari non posse. *Aquinas* sequitur hac in re *Mosēn Maimoniden*, et timet, « ne forte aliquis, quod fidei est, demonstrare praesumens, rationes non necessarias inducat, quae praebeant materiam irridendi infidelibus existimantibus nos propter huiusmodi rationes credere quae fidei sunt ». (*S. th. I. 46. 2.*). Quomodo autem omnes et singulae res in unum ordinatum universum formandum conveniant sibi invicem certo ordine et tandem Deo subordinentur, cfr. *S. th. I. 65. 2.*

Mundus est perfectus, si consideratur finis, quem Deus in eius creatione intendit; non est autem perfectissimus inter omnes mundos posibles, quia Deus perfectiorem creare potuisset.

Omnes substantiae sublunares seu terrenae sunt compositae ex *materia prima* et *forma* substantiali tamquam primis principiis intrinsecis. *Materia prima* cogitanda est ut entitas substantialis, attamen in ordine substantiae incompleta et essentialiter potentialis, quia ex natura sua nullam continet formam seu actualitatem, sed est pura potentia ad aliquam formam recipiendam: « Illa materia quae intelligitur sine qualibet forma dicitur materia prima ». *Forma* substantialis est realitas incompleta et substantialis, quae materiae primae primam et immediatam determinationem et actualitatem, primum actum tribuit, ita ut cum ipsa materia simul constituat essentiam specificam et substantiam singularem seu individuum. Et quia forma substantialis est actus primus, hinc est etiam principium radicale omnium modificationum, proprietatum, attributorum, potentiarum et omnis activitatis substantiae, quam actuat et informat. *Forma* substantialis est principium unitatis et differentiae rerum specificae; materia est principium unitatis et differentiae numericae. Quare principium individuationis est « materia signata quantitate », i. e. materia in relatione ad determinatam extensionem quantam: « principium diversitatis individuum eiusdem speciei est divisio materiae secundum quantitatem ».

Hinc substantiae seu *essentiae simplices*, quae scilicet nec materiam nec extensionem habent, non possunt distingui tantum numerice. « *Essentiae* rerum compositarum, ex eo quod recipiuntur in materia designata vel multiplicantur secundum divisionem eius, contingit quod aliqua sint idem specie et diversa numero. Sed cum essentia simplicium non sit recepta in materia, non potest ibi esse talis multiplicatio. Et ideo non oportet quod inveniantur plura individua unius speciei

in illis substantiis, sed quot sunt individua, tot sunt species». (De ente et essentia, c. 5).

Anima rationalis est quidem substantia simplex, attamen individuationi subiecta, quia est forma substantialis materiae quantitate signatae, et in virtute huius unionis et informationis retinet individuationem etiam post separationem a corpore. « Haec anima differt ab illa solo numero, ex hoc quod ad aliud numero corpus habitudinem habet, et sic individuantur animae humanae ».

Quod naturas corporeas attinet, in illis habentur non solum *mutationes* accidentales, sed etiam substantiales. Mutatio seu generatio substantialis tunc habetur, si materia forma sua substantiali amissa aliam formam substantialem acquirit; hinc generatio unius semper est corruptio alterius. Sed in hoc casu generationis nova forma substantialis non producit creatione, sed speciali activitate causae efficientis hanc formam e potentia materiae educentis, ita ut productio formae procedat tum e potentia passiva materiae, tum e potentia activa causae efficientis.

Spatium non habet realitatem obiectivam a corpore realiter distinctam, sed est a parte rei idem ac dimensio et extensio corporum. *Spatium* simpliciter sumptum est repraesentatio et conceptus extensionis omnium corporum, quae universum efficiunt. *Spatium* tandem, quod cogitamus extra hunc mundum et ante eius creationem, est tantum repraesentatio imaginationis, illusio. *Tempus* est numerus et mensura motus et mutationis in corporibus. Eius realitas obiectiva consistit in ipsa realitate motus et mutationis; conceptus temporis oritur ex comparatione unius motus cum alio vel partis prioris motus cum parte posteriore. « Totalitas motus accipitur per considerationem animae comparantis priorem dispositionem mobilis ad posteriorem... Ipsa totalitas temporis accipitur per ordinationem animae numerantis prius et posterius in motu ».

Ceterum quoad naturam universi, S. Thomas sequitur opinionem communem huius temporis. Admittit unum tantum universum, et quidem ex consideratione finali; attamen in hoc universo distinguit corpora coelestia, quae sunt immutabilia, licet etiam ex materia et forma constant, et mundum sublunarem mutabilem. Corpora coelestia seu sphaerae altiores moventur non per animas ipsa informantes, sed a substantiis intelligentibus per contactum virtutis earum. Tamen S. Thomas habet hanc theoriam sui temporis tantum probabilem, ut patet ex S. th. I, 32, 1 ad 2: « Alio modo inducitur ratio non quae sufficienter probet radicem, sed quae radici iam positae ostendat congruere consequentes effectus; sicut in astrologia ponitur ratio excentricorum et epicyclorum, ex hoc quod hac positione facta possunt salvari apparentia, sensibilia circa motus coelestes; non tamen ratio haec est sufficienter probans, quia etiam forte alia positione facta salvari possent ». Cfr. etiam De coelo et mundo II, 17.

§ 5. **Anthropologia.** In mundo speciali dignitate eminet homo, qui est substantia completa, composita ex anima rationali tamquam forma substantiali (S. th. I, 76, 1), et ex materia prima tamquam primo subiecto omnis substantiae corporeae; totum compositum constituit unitatem essentiae et personae humanae; etenim demum per unionem substantialem animae et corporis oritur individuum humanum. Hinc subsistentia completa et persona convenit non soli animae (S. th. I, 75, 4), sed homini ut composito; nam demum compositum est in se et per se tum quoad esse tum quoad operari: quoad esse, quia constituit essentiam completam, genus completum in serie entium, et quia ut tale non requirit unionem cum alia substantia, ut possit esse et operari; quoad operari, quia est principium et subiectum sufficiens omnium facultatum earumque actuum. Anima autem sola non est perfecte sui iuris quoad esse et operari, quia indiget unione cum corpore ad constituendum genus essendi completum, et quia indiget hac unione ad activitatem vegetativam et animalem exercendam. Hinc licet anima rationalis sit subsistens et personalis, quia etiam separata a corpore existere actionesque intelligendi et volendi ponere potest, tamen est subsistentia et persona incompleta tantum. Sic ergo status naturalis animae est status unionis cum corpore; status separationis non est quidem sensu stricto contra, at praeter naturam, nam « pars est propter totum, et anima propter animatum ». Ac propterea resurrectio hominis, licet sit supernaturalis « ex parte principii efficientis », tamen quodam modo est naturalis « ex parte termini », quia unio animae cum corpore est naturalis.

S. Thomas psychologiam *methaphysicam* fuse tractat S. c. G. II. 46-90; S. th. I. 75-90; 1 II. 22-48 et in Quaest. disp. Sed non desunt fundamenta *empirica*, ut patet ex eius doctrina de memoria in Comm. ad De memoria et reminiscentia; ex eius theoria affectuum S. th. 1 II, 22-44; ex eius observationibus de gradibus discendi et docendi De verit. 11. Hac in psychologia quam maxime principia peripatetica contra philosophiam sui temporis evoluit; hinc etiam hac de re maxima ardebat pugna. Imprimis impugnabatur doctrina de unitate (unicitate) formae in homine tamquam plane nova, et quidem tum ab ipsis Dominicis, tum a Franciscanis. *Ioannes Peckham* aggreditur eam Parisiis, *Gualelmus de la Mare* in suo « Correctorium fratris Thomae ». Orta est tota literatura pro et contra unitatem formae.

Demum definitio Concilii Viennensis contra *Petrum Ioannis Olivi* impugnationi S. Thomae finem imposuit. Nihilominus doctrina de unitate formae in homine usque ad nostra tempora est inter Scholasticos disputata; Ecclesia quaestionem, num in homine habeatur unica tantum forma, an praeter animam sit forma corporeitatis, non decedit.

Non obstante natura sua incompleta anima humana est simplex, spiritualis substantia, praedita intellectu et libera voluntate, capax existendi etiam sine corpore et naturaliter immortalis. Et quia est anima

altioris ordinis, continet eminenter perfectiones animae brutorum et principii vitalis plantarum. Ut forma substantialis autem et actus primus materiae est principium radicale omnis activitatis vitalis in homine, inde ab imperfectissima actione vitae vegetativae, usque ad abstractissimam et altissimam cognitionem. Imo anima est principium radicale et unicum omnis actus in homine, etiam corporeitatis. «Non ergo sic est intelligendum, quod anima sit actus corporis, et quod corpus sit eius materia et subiectum, quasi corpus sit constitutum per unam formam, quae faciat ipsum esse corpus, et superveniat ei anima faciens ipsum esse corpus vivum, sed quia ab anima est et quod sit, et quod sit corpus vivum». (De anima, l. II, lect. 2). «Homo ab ipsa anima rationali perficitur secundum diversos gradus perfectionum, ut scilicet sit corpus et animatum corpus, et animal rationale».

Activitas vitalis non procedit immediate ab homine nec ab anima, quia «nulla substantia creata est immediate operativa», sed a *potentiis*, quae quidem in anima radican- tur, attamen sunt eius derivationes et immediatum principium actionum vitalium; anima ipsa est primum et mediatum earum principium. Hae potentiae, quae a S. Thoma cum *Aristotele* et *Avicenna* et contra psychologiam *Augustini*, *Guilelmi de Alvernia* et aliorum docentur esse realiter distinctae a substantia animae (S. th. I, 77), in quinque classes dividi possunt: locomotiva, vegetativa sive nutritiva, sensitiva, appetitiva, intellectiva. Singulae classes comprehendunt plures potentias subordinatas, v. g. vegetativa comprehendit potentiam nutritivam, generativam, etc.; sensitiva complectitur sensus externos et internos et ita porro (S. th. I, 78). Omnes hae activitates sunt immanentes, quia homo est earum principium totale quod elicivum et simul subiectum totale in quo recipiuntur. Hinc etiam omnes actiones attribuuntur personae completae, non soli animae, quia «actiones sunt suppositorum». Nihilominus inter has facultates viget discrimen essenziale. Facultates enim immateriales intellectus et voluntatis resident totae et unice in anima, quin aliquid organum informant; facultates autem vegetativae et sensitivae resident in certis organis, ita ut «tali- um potentiarum nulla sit actio nisi per organum corporeum». Nihilominus et facultates immateriales intellectus et voluntatis aliquo modo corpore indigent, ut in actum trans- eant, «licet enim intellectus non sit virtus corporea, tamen in nobis intellectus operatio compleri non potest sine operatione virtutum corporearum, quae sunt imaginatio et vis memorativa et cogitativa». Et ita distinguuntur potentiae organicae et anorganicae. Exinde si anima a corpore est separata, potentiae intellectuales manent in ea actu et formaliter, potentiae vegetativae et sensitivae tantum in radice et virtualiter.

Inde plura sequuntur: 1) In homine habetur infinita fere distantia inter rationem et potentias inferiores: «Potentia autem intellectus est quodam modo infinita in intelligendo. Imaginatio non est nisi corporalium et singularium, intellectus autem universalium et incorporaliū est». 2) Inter diversas potentias habetur quaedam activitas mutua, quia omnes in eodem principio radican- tur: «Secundum naturae ordinem propter colligationem virium animae in una essentia, et animae et corporis in uno esse compositi, vires superiores et etiam corpus invicem in se influunt; et inde est quod ex apprehensione animae transmutatur corpus... et similiter est ex converso, quod transmutatio corporis in animam redundat... Similiter ex viribus superioribus fit redundantia in inferiores, ut cum ad motum voluntatis intensum sequitur passio in sensuali appetitu, et ex intensa contemplatione retrahuntur vel impediuntur vires animales a suis actibus; et e converso, ex viribus inferioribus fit redundantia in superiores, ut cum ex vehementia passionum in sensuali appetitu existentium obtenebratur ratio». (De Verit. q. 26. a. 10.). 3) Maior vel minor perfectio organorum potest directe influere in maiorem vel minorem perfectionem potentialium et actuum vegetativorum et sensitivorum, indirecte autem et in potentias et actus partis intellectivae. «Ad bonam complexionem corporis sequitur nobilitas animae. Qui sunt boni tactus, sunt nobilioris animae et perspicacioris mentis. Solertia contingit ex aptitudine naturali, et etiam ex exercitio. Ex complexione enim aliqui sunt magis aliis ad concupiscentias vel iram apti». 4) Anima rationalis, utpote substantia immaterialis in origine novi hominis neque traducitur: «haereticum est dicere quod anima intellectiva traducatur cum semine», neque generatur: «cum sit immaterialis substantia, non potest causari per generationem, sed solum per creationem a Deo».

Ex immaterialitate animae solvitur etiam quaestio, quomodo sit in corpore: «Relinquitur ergo quod secundum totalitatem essentiae simpliciter enuntiari possit esse totam animam in qualibet corporis parte, non autem secundum totalitatem virtutis, quia partes corporis difformiter perficiuntur ab ipsa ad diversas operationes, et aliqua operatio est eius, scilicet intelligere, quam per nullam partem corporis exequitur. Unde sic accepta totalitate animae secundum virtutem, non solum non est tota in qualibet parte, sed nec est tota in toto, quia virtus animae capacitatem corporis excedit». (De spir. creatis q. 1. a. 4.).

Doctrina de cognitione non tractatur a S. Thoma ut critica et theoria cognitionis sicut a modernis, qui hac ratione demum viam sternunt ad metaphysicam, sed modo metaphysico ut pars totius metaphysicae.

Cognitio humana procedit a sensibili ad intelligibile (S. th. I, 84 et 85). Primo agunt sensus externi, dein interni, tandem intellectus. Et propterea recte dici potest, quod nihil est in intellectu, quin prius fuerit in sensu. Ubi primum autem intellectus est in actu, cognoscit multa, quae sensus cognoscere non possunt, v. g. Deum, prima principia, animam; et hoc sensu non omne quod est in intellectu, prius fuit in sensu. « Principium humanae cognitionis est in sensu; non tamen oportet quod quidquid ab homine cognoscitur, sit sensui subiectum, vel per effectum sensibilium immediate cognoscatur; nam et ipse intellectus intelligit seipsum per actum suum, qui non est sensui subiectus ».

S. Thomas docet (S. th. I. 87. 1) intellectum cognoscere seipsum seu animam non per suam essentiam, sed per suos actus, et probat hoc ex potentialitate intellectus, ex eius natura passiva. Schola franciscana, quae characterem activum intellectus defendit, docuit consequenter, intellectum cognoscere seipsum non per suos actus, sed per suam essentiam, non per conclusionem, sed per intuitionem. Sic v. g. *Matthaeus ab Aquasparta*: « Dico quod anima semetipsam et habitus, qui sunt in ipsa, cognoscit non tantum arguendo, sed intuendo et cernendo per essentias suas obiective » (Ed. Quaracchi 1903, pg. 334).

Licet intellectus humanus sit essentialiter altior sensibus, tamen in ordine intellectuum est infimus, quia est pura potentia in ordine intelligibili, et in principio est sicut tabula rasa, in qua nihil est scriptum (S. th. I, 79, 1 et 2). Hinc non dantur ideae sensu proprio innatae; attamen dantur quaedam conceptiones universales, et quaedam primae veritates, quae ita sunt obviae et evidentes, ut statim intellectui obversentur, quando actu cognoscit. Et hoc sensu dici potest: « hominibus sunt innata prima principia », quia « homo per lumen intellectus agentis statim cognoscit actu principia naturaliter cognita ».

Sensus possunt tantum obiecta singularia et materialia cognoscere; obiectum autem intellectus est universale et immateriale; hinc intellectus debet habere facultatem altiorem, qua ex repraesentationibus sensibilibus et individualibus potest abstrahere ideas universales seu species intelligibiles. Haec facultas vocatur *intellectus agens*; eius proprium est abstrahere intelligibilia a phantasmatibus, i. e. ex obiectis individualibus a phantasia repraesentatis speciem universalem formare; hac ratione illuminat *intellectum possibilem*, ut has species in se recipiat et ita obiecta per has species repraesentata cognoscat. Sic actio intellectus agentis est abstrahere intelligibilia; intellectus possibilis, recipere intelligibilia. Duplex haec activitas non est actus duplicis diversae potentiae formaliter intellectivae, sed duplex momentum ad completum actum cognitionis concurrens: « nec tamen sequitur quod sit duplex intelligere in homine, quia ad unum intelli-

gere oportet quod utraque istarum actionum concurrat ». (Cfr. S. th. I, 79).

Intellectus iuxta S. Thomam (S. th. I. 86, 1) nequit cognoscere singulare in materialibus primo et directe, quia principium singularitatis in rebus materialibus est materia individualis, intellectus autem intelligit abstrahendo speciem intelligibilem ab huiusmodi materia. Potest autem cognoscere singulare indirecte et per quandam reflexionem, scilicet convertendo se ad phantasmata. Etiam haec quaestio erat multum controversa inter assecclas S. Thomae et scholam franciscanam, v. g. *Matthaeum ab Aquasparta*, qui docet intellectum nostrum res singulares directe per speciem singularem cognoscere.

Intellectus humanus, in specie qua intellectus agens consideratus, est adeo sublimis potentia, ut derivatio infiniti intellectus divini dici debeat, participatio luminis increati rationes rerum aeternas in se continentis, quaedam similitudo increatae veritatis in nobis resultantis. Hinc nil mirum hoc « lumen receptum in anima a Deo » adeo potens esse, ut species intelligibiles producat, quarum ope intellectus ad cognoscendas veritates universales ascendit; ut agendo in imagines sensitivas eas adeo immutet, ut fiat materia apta cognitionis intellectivae. (S. th. I, 84, 5).

Praeter species intelligibiles impressas, quarum est obiecta ut universalialia exhibere, existunt in intellectu species expressae, ideae sive conceptus, quos de obiectis cognitis qua cognitis formamus, verbum mentis, quod obiectum cognitum repraesentat, quasi interne edicit. Primae sunt velut principium cognitionis, secundae terminus; illae repraesentant obiectum cognoscibile, hae obiectum cognitum. Hinc species impressae sunt id quo, non id quod cognoscitur: « habet se species intelligibilis sicut id quo intelligitur, sicut et species coloris in oculo non est quod videtur, sed id quo videmus » (Cfr. S. th. I, q. 80. a. 2.). Obiectum vero naturale et proportionatum intellectus humani in statu unionis cum corpore est quidditas rerum sensibilem, quia anima « ex unione ad corpus habet aspectum inclinatum ad phantasmata ». Nihilominus obiectum reale et absolutum intellectus est ens in tota sua latitudine; ens est etiam « quod primo cadit in apprehensionem », quia eius « intellectus (conceptus) includitur in omnibus quae quis apprehendit ». Hinc conceptus entis potest dici « quasi innatus »; et perceptio obiectivae realitatis entis est actus maxime proprius intellectus, quatenus hic a ratione distinguitur; scilicet « intellectus cognoscit simpliciter intuitu, ratio vero discurrendo de uno in aliud ».

In hac theoria et psychologia cognitionis, in qua S. Thomas Aristotelis vestigia arctissime premit, apparet quam maxime eius *oppositio ad theoriam cognitionis augustinianam*, prouti in schola franciscana vigeat. *Plato, Augustinus, Bonaventura, Matthaeus ab Aquasparta, Ioannes Peckham, Rogerus*

Marston, alii premunt elementum vitale, activum et subiectivum in origine cognitionis humanae; *Aristoteles*, *Thomas Aquinas*, *Thomas de Suttona*, *Bernardus de Trilia*, *Ioannes Neapolitanus* et alii discipuli S. Thomae e contra premunt elementum passivum, receptivum cognitionis. Praeterea in schola augustiniana cognitio sensitiva et intellectualis minus arcte cohaeret, quia iuxta hanc scholam cognitio rerum suprasensibilium non procedit ex cognitione sensitiva, sed vel ex reflexione animae supra seipsam, vel ex intuitione idearum aeternarum in mente divina per participationem quandam luminis divini. Iuxta Thomam autem utraque cognitio arctissime cohaeret, quia mens humana ad omnem cognitionem, etiam maxime abstractam et suprasensibilem, ex sensatione ascendit; et quia illuminatio divini luminis non est necessaria, cum intellectus per sensationem motus deinde propria virtute ad cognitiones altiores ascendere valeat. Haec theoria arcte cohaeret cum doctrina de anima tamquam forma substantiali corporis; theoria augustiniana fuit e spiritualismo platonico in designanda natura et essentia animae. Si S. Thomas nihilominus ad quaestionem « Utrum anima intellectiva cognoscat res immateriales in rationibus aeternis » (S. th. I. 84. 5) affirmative respondet, dat huic affirmationi plane alium sensum ac schola augustiniana, sc. anima non cognoscit in ideis aeternis tamquam in *medio*, sed solum tamquam in *principio* cognitionis, quatenus lumen intellectus est participatio luminis divini et quatenus res sunt verae et cognoscibiles, quia sunt imagines, imitationes idearum in mente divina.

Doctrina de voluntate. Sicut verum est obiectum intellectus, ita bonum est obiectum appetitus. Natura autem et conditiones facultatis appetitivae respondent naturae et conditionibus praecedentis cognitionis; nihil enim volitum nisi praecognitum. « Quia igitur est alterius generis apprehensum per intellectum et apprehensum per sensum, consequens est quod appetitus intellectivus sit alia potentia a sensitivo ».

Appetitus sensitivus invenitur tum in animalibus brutis tum in homine et complectitur facultatem concupiscibilem et irascibilem; obiectum illius est possessio boni sensibilis, obiectum huius est fuga mali sensibilis et remotio impedimentorum, quae bono adipiscendo obstant. Ex utraque profluunt passionem tamquam functiones speciales appetitus sensitivi. Quia autem « appetitus sensitivus in homine est rationalis per participationem », cum sit subordinatus intellectui et liberae voluntati, appetitus sensitivus in homine capax est virtutis et etiam certarum passionum, quae apud bruta non habentur, v. g. vanae gloriae, pudoris, avaritiae.

Sicut intellectus non potest non assentiri primis principiis, ita et « voluntas ex necessitate inhaeret ultimo fini qui est beatitudo » seu bono universali. Hinc relate ad bonum universale, quod totam eius capacitatem explet, voluntas non est libera, sed est libera relate ad bonum in particulari (S. th. I II, 5. 8.). Electio inter haec bona est proprius actus voluntatis, non autem appetitus sensitivi; hinc « brutis

animalibus electio non convenit». Electio libera debet praeparari et dirigi per considerationem, quae plures actus comprehendit aretissima dependentia mutua ex intellectu et voluntate procedentes, ita ut electio libera, quae est actus specificus voluntatis, complectatur actus tum intellectus tum voluntatis. Hinc liberum arbitrium stricto sensu neque est voluntas sola neque solus intellectus; quare S. Thomas liberum arbitrium definit: « facultas voluntatis et rationis ». (Cfr. S. th. 1. II, totam q. 13).

§ 6. **Ethica.** In secunda parte Summae theologiae S. Thomas primus completum systema philosophiae et theologiae moralis exponit, in 1 II ethicam generalem, in 2 II ethicam specialem, et quidem tanta cum arte, ut multi hoc systema ethices praclarissimum opus non solum in tota philosophia scholastica, sed inter ipsa Angelici opera recenseant. Praeterea S. Thomas hic prima vice non solum totam ethicam Nicomachicam Aristotelis profundius evolvit, sed etiam totum ulteriorem progressum suum fecit, ita ut praeter *Aristotelem* philosophia Stoicorum, doctrinae *S. Scripturae* et *Patrum*, doctrinae ad theologiam moralem spectantes in *Libris sententiarum* et *Summis*, praesertim in *Summis* de virtutibus et vitiis *Petri Cantoris*, *Roberti de Courçon*, *Ioannis de Rupella* etc. contentae, tandem et opera mystica *Victorinorum* in praeclaram unitatem systematicam concurrant.

Per liberum arbitrium homo capax est ordinis moralis. Ultimus finis actuum liberorum hominis est bonum sive beatitudo; quodcumque libere vult, « nihil vult nisi sub ratione boni », sive in obiecto, quod appetit, videat bonum in communi et absolutum, sive partem huius boni. Bonum universale, quod intellectus in abstracto cognoscit et quod voluntas actibus suis obtinere intendit, tantum in Deo utpote bono infinito concrete et realiter invenitur, et « solus Deus voluntatem hominis implere potest » (S. c. G. III, 25-37). Hinc contra rationem et dignitatem hominis est, quaerere in creaturis beatitudinem, quam solus Deus praeberere potest: « erubescant igitur, qui felicitatem hominis tam altissime sitam in infimis rebus quaerunt ». Haec suprema hominis perfectio et beatitudo solum in vita futura intuitionem et fruitionem divinae essentiae obtineri potest; beatitudo autem imperfecta, qualis hic in terris haberi potest, consistit in contemplatione veritatis, in exercitio virtutum per virtuosas actiones, quarum haec beatitudo est praemium. (S. th. 1 II, q. 2-5).

In quavis actione libera homo *finem* aliquem obtinere intendit, et quia voluntas nihil appetit et eligit nisi quatenus est bonum, voluntas quovis actu libero quaerit bonum vel perfectionem particularem et per ipsam bonum absolutum et perfectionem supremam. Impossibile autem est, ut bonum creatum constituat perfectionem hominis; ergo

ultimus finis actuum liberorum hominis est consecutio boni absoluti, quatenus hoc propriae naturae est possibile, per actus qui propriam essentiam evolvunt et perficiunt; hic finis obtinetur in perfecta consecutione bonitatis infinitae ut boni supremi. Licet igitur non sit malum, sed e contra laudabile, bonum facere et malum vitare ad consequenda praemia et fugiendam poenam, tamen perfectius et homini virtuoso magis proprium est, bonum propter se facere malumque propter se vitare. «Retrahitur aliquis a peccato et operatur bonum propter se, et aliquis propter aliud. Propter aliud autem dupliciter: vel ad vitanda supplicia, vel ad consequenda praemia; et neutrum virtuosi est, qui bonum propter se operatur et malum propter se fugit».

Moralitas actuum humanorum dependet imprimis a bonitate morali obiecti: «prima bonitas actus moralis attenditur ex obiecto convenienti»; bonitas moralis obiecti consistit in conformitate cum natura humana qua tali: «Bonum virtutis moralis consistit in adaequatione ad mensuram rationis. Quod autem ratio humana sit regula voluntatis humanae, ex qua eius bonitas mensuratur, habet ex lege aeterna, quae est ratio divina». Hinc actio est moraliter bona, quatenus ab homine libere ponitur conformiter ad rectam rationem naturalem. Haec conformitas vel difformitas cognoscitur per conscientiam moralem. S. Thomas mox obiectum, mox finem exhibet ut causam essentialem et directam bonitatis vel malitiae actuum humanorum. Et hoc propterea, quia finis proprius et immediatus actus liberi seu «finis operis» coincidit cum obiecto proprio voluntatis, quatenus hoc obiectum ordini morali sive rectae rationi est conforme vel difforme. Hinc «quantum ad actum voluntatis non differt bonitas quae est ex obiecto a bonitate quae est ex fine». (Cfr. S. th. 1 II, q. 18-20).

Praeter hanc bonitatem vel malitiam *essentialem* et primariam, quae ex obiecto proprio et fine operis voluntatis resultat, actus huius voluntatis etiam alios gradus vel species bonitatis vel malitiae habere potest, quae resultant vel e circumstantiis, vel e finibus particularibus, qui obiecto ipsi sunt tantum *accidentales* ab eoque diversi. Si igitur obiectum actus in se ipso consideratum, i. e. abstrahendo a fine et circumstantiis, nullam conformitatem vel difformitatem cum ordine morali dicit, actus relate ad tale obiectum dicitur indifferens quoad speciem; quia tamen voluntas libere agens necessario finem concretum et particularem intendit, qui necessario rectae rationi vel conformis est vel difformis, hinc «necesse est omnem actum hominis a deliberativa ratione procedentem in individuo consideratum bonum esse vel malum».

Virtus moralis «secundum quandam inchoationem» considerata est homini naturalis et quodammodo innata, et quidem tum homini

generice tum homini ut individuum considerato. In primo casu virtus est homini naturalis non solum, quia in natura humana sunt « quaedam seminaria intellectualium virtutum et moralium », sed etiam, quia « in voluntate inest quidam naturalis appetitus boni, quod est secundum rationem ». In altero casu virtus naturalis dici potest, quia « secundum naturam individui in quantum ex corporis dispositione aliqui sunt dispositi vel melius vel peius ad quasdam virtutes, prout scilicet vires quaedam sensitivae actus sunt quarundam partium corporis, ex quarum dispositione adjuvantur vel impediuntur huiusmodi vires in suis actibus, et per consequens vires rationales, quibus huiusmodi sensitivae partes deserviunt, et secundum hoc unus homo habet naturalem aptitudinem ad scientiam, alius ad fortitudinem, alius ad temperantiam ». (S. th. q. 63. a. 1.). Sed haec « secundum quandam aptitudinis inchoationem sunt in nobis a natura, non autem consummatio earum ». Virtus perfecta, virtus ut habitus sive perdurans et firma facilitas bonum faciendi non habetur nisi frequenti repetitione bonorum actuum certae virtutis.

Lex (S. th. 1 II, q. 90 sqq.; S. c. G. III, 91-94) est ordinatio rationis bonum commune intendens et a superiore societatis perfectae promulgata. Hic conceptus omni legi convenit; in specie distingui potest lex aeterna, lex naturalis et lex humana, tandem etiam lex divina positiva, quae tamen ut in supernaturali revelatione christiana fundata ad philosophiam non pertinet. Lex aeterna nihil aliud est quam « ratio divinae sapientiae, secundum quod est directiva omnium actuum et motionum creaturarum ». Omnes aliae leges, « in quantum participant de ratione recta, in tantum derivantur a lege aeterna ». Inde sequitur legem naturae esse tantum participationem legis aeternae in homine: « omnis enim cognitio veritatis est quaedam irradiatio et participatio legis aeternae, quae est veritas incommutabilis; veritatem omnes aequaliter cognoscunt, ad minus quantum ad principia communia legis naturalis » (S. th. 1 II, q. 93, a. 2.). Et consequenter etiam « omnis lex humanitus posita in tantum habet de ratione legis, in quantum a lege naturae derivatur ». Sic omnes leges sine exceptione ultimatum in lege aeterna radican-
tur.

Lex naturalis complectitur duo genera praeceptorum: alia sunt *primaria* et respondent in ordine practico primis principiis in ordine speculativo: alia sunt *secundaria* et sunt applicationes et deductiones magis vel minus remotae ex prioribus. Sicut principium contradictionis est fundamentum omnium aliorum principiorum in ordine speculativo, ita praeceptum boni faciendi et mali vitandi est fundamentum omnium aliorum in ordine morali: « Sicut ens est primum quod cadit in apprehensione simpliciter, ita bonum est primum quod cadit in

apprehensione practicae rationis, quae ordinatur ad opus. Et ideo primum principium in ratione practica est quod fundatur supra rationem boni. Hoc est enim primum praeceptum legis, quod bonum est faciendum et prosequendum, et malum vitandum; et super hoc fundantur omnia alia praecepta legis naturae. (S. th. 1 II, 94. 2.).

Relate ad prima principia legis naturae et hinc ordinis moralis nequit dari *ignorantia*; potest autem accidere ignorantia invincibilis relate ad praecepta secundaria in certis circumstantiis. « Lex naturae, quantum ad prima principia communia, est eadem apud omnes et secundum rectitudinem et secundum notitiam; sed quantum ad quaedam propria, quae sunt quasi conclusiones principiorum ut in paucioribus potest deficere... etiam quantum ad notitiam (S. th. 1 II, 94. 4.).

§ 7. **Politica.** Etiam in hac parte philosophiae practicae doctrina S. Thomae designat magnum progressum, quia Thomas hic prima vice doctrinam *Aristotelis* cum doctrina *augustiniana* in strictam unitatem systematicam composuit; ita ut tum abstracta principia philosophica tum concretae hominum condiciones aequo modo sapientissime respiciantur et utrique parti aequum ius tribuatur. S. Thomas exponit suam doctrinam partim in Commentario ad Aristotelis Politicam, partim in Summa theol., partim in opusculis De regimine Iudaeorum ad ducissam Brabantiae et De Regimine principum ad regem Cypri, cuius tamen solum l. I et II, c. 1-4 ipsi Thomae adscribitur, reliqua sunt a *Tolomeo de Lucca* composita.

Societas civilis habet radicem in ipsa natura humana; « naturale est homini, ut sit animal sociale et politicum, in multitudine vivens... Si ergo naturale est homini quod in societate multorum vivat, necesse est in hominibus esse per quod multitudo regatur ». Finis autem proprius auctoritatis legitimae est, bonum commune societatis procurare; « si vero non ad bonum commune multitudinis, sed ad bonum privatum regentis regimen ordinatur, erit regimen iniustum atque perversum ». Tale regimen tyrannis vocatur, sive unus tantum regat sive totus populus.

Si societas a tali regimine tyrannico gubernatur, habet ius ei resistendi et se defendendi, sed tantum sub quibusdam conditionibus, praesertim si agitur de « tyranno regiminis », i. e. de tyranno, cuius potestas est per se legitima. Conditiones praecipuae sunt: a) ut tyrannis sit extraordinario modo gravis; b) si e resistentia non est maius malum timendum; c) ut non privata, sed publica auctoritate tyrannidi resistatur, et ne limites transcendantur, quos iusta defensio societatis postulat: « Contra tyrannorum saevitiam non privata praesumptione aliquorum, sed auctoritate publica procedendum. Et quidem, si non fuerit excessus tyrannidis, utilius est remissam tyrannidem tolerare ad tempus, quam

contra tyrannum agendo multis implicari periculis, quae sunt graviora ipsa tyrannide.. Quod si praevalere quis possit adversus tyrannum, ex hoc ipso proveniunt multoties gravissimae dissensiones in populo, sive dum in tyrannum insurgitur, sive dum post deiectionem tyranni erga ordinationem regiminis multitudo separatur in partes... Malis autem solet esse grave dominium non minus regum quam tyrannorum». (De reg. princ. I, 6.). Si vero agitur de usurpatore, qui vi regimen arripuit, conditiones minus severae requiruntur, ut resistantia sit licita. Imo bonum est in genere potestatem publicam temperare: «sic eius (sc. regis) temperetur potestas, ut in tyrannidem de facili declinare non possit».

Numquam tamen S. Thomas docet liceitatem *tyrannicidii*. Primus asseruit theologus Parisiensis *Ioannes Petit* (1407) Aquinatem favere doctrinae de liceitate tyrannicidii, et multi idem repetierunt, attamen ex operibus S. Thomae hoc probari nequit.

Si a conditionibus particularibus abstrahitur, sub quibus certa regiminis forma certo populo aliis est praeferenda, et si quaestio in genere consideratur, «optima ordinatio principum est in aliqua civitate vel regno, in quo unus praeficitur secundum virtutem, qui omnibus praesit, et sub ipso sint aliqui principantes secundum virtutem; et tamen talis principatus ad omnes pertinet, tum quia ex omnibus eligi possunt, tum etiam quia ab omnibus eliguntur. Talis vero est omnis politica bene commixta ex regno, in quantum unus praeest, et aristocratia, in quantum multi principantur secundum virtutem, et ex democratia, id est potestate populi in quantum ex popularibus eligi possunt principes, et ad populum pertinet electio principum». (S. th. I II, 105. 1; De reg. princ. I, 1. 2.).

Hoc autem est, «ad quod maxime rector multitudinis intendere debet, ut pacis unitatem procuret; pax enim non solum in se est magnum bonum, sed etiam necessaria est ad exercitium virtutum et vitam iuxta ordinem moralem perfectam, in quo verus et proprius societatis finis consistit». Hinc rector multitudinis «ad hoc praecipuum studium debet intendere, qualiter multitudo sibi subdita bene vivat; quod quidem studium in tria dividitur, ut primum quidem in subiecta multitudine bonam vitam instituat, secundo ut institutam conservet, tertio ut conservatam ad meliora promoveat». Ratio huius autem est in eo, quia ultimus finis societatis politicae, praesertim christianae, consistit in suprema beatitudine in vita futura acquirenda per vitam virtuosam in hac terra, quae est finis immediatus et proximus societatis. «Quia igitur vitae, qua in praesenti bene vivimus, finis est beatitudo coelestis, ad regis officium pertinet ea ratione vitam multitudinis bonam procurare, secundum quod congruit ad caelestem beatitudinem

consequendam, ut scilicet ea praecipiat quae ad coelestem beatitudinem ducunt, et eorum contraria, secundum quod fuerit possibile, interdicit». (De reg. Princ. I, 14, 15).

Tamen inde non sequitur, ut qui praesunt, unice bonum intellectuale et morale subditorum prae oculis habeant, sed praeterea etiam paci conservandae et bonis materialibus ad vitam necessariis provideant: «requiritur, ut per regentis industriam necessariorum ad bene vivendum adsit sufficiens copia». (De reg. princ. I, 15).

Quae S. Thomas de *iure gentium* breviter habet, v. g. de relationibus inter populos et civitates, de obligatione standi contractibus initis, de inviolabilitate legatorum, postea a Francisco de Vittoria et praesertim a Francisco Suarez sunt fuse evoluta.

BIBLIOGRAPHIA. Editiones optimae operum S. Thomae sunt tres: Piana, auspicante Pio V, Romae 1570; Parmensis, Parmae 1852; Leonina, iubente Leone XIII, inde ab a. 1882, sed nondum est completa. — De aliis editionibus cfr. *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II. ed. 10. 479-482.

Antiquissimae vitae S. Thomae sunt: *Ptolomaeus de Lucca*, Hist. eccles. nova, lib. XXII, c. 20-24, 39; lib. XXIII, c. 8-15, ed. *Muratori*, Rer. ital. script. XI. Mediolani 1727; *Guilelmus de Tocco*, in Acta Sanctorum, Martii I, Antwerpiae 1668; *Bernardus Guidonis*, partim ed. apud B. *Mombritius*, Sanctuarium seu Vitae sanctorum, t. II; *Petrus Calo* apud D. *Plümmer*, Vita S. Thomae Aqu. auctore Petro Calo. Tolosae 1911. Recentiores vitae sunt: A. *Touron*, Vie de St. Thomas d'Aquin, Paris 1737; K. *Werner*, Der hl. Thomas v. Aquin. Regensburg 1858 sqq.; *Roger B. Vaughan*, St. Thomas of Aquin, his life and labours, 2 voll. Hereford 1871-1872; V. de Groot, Het leven van den h. Thomas van Aquino. Utrecht 1882, 2. ed. 1907; versio gallica Lovanii 1909; J. *Jansen*, Der hl. Thomas v. Aquin. Kevelaer 1898; P. *Béral*, S. Thomas d'Aquin. Paris 1903; *Endres*, Thomas v. Aquino. Mainz 1910 (in Weltgeschichte in Charakterbildern); M. *Grabmann*, Thomas v. Aquino. Eine Einführung in seine Persönlichkeit u. Gedankenwelt. München 1912, 4. ed. 1920, in plures linguas translatum.

De doctrina S. Thomae: N. *Cacheux*, De la philosophie de St. Thomas d'Aquin. Paris 1858; Z. *Gonzalez*, Estudios sobre la filosofía de Santo Tomas, 3 voll. Manila 1864, germanice a C. I. *Nolte*, 3 voll. Regensburg 1885; E. *Plassmann*, Die Schule des hl. Thomas von Aquin. Soest 1857-1862; A. *Moglia*, La filosofia di S. Tommaso d'Aquino nelle scuole italiane. Piacenza 1885; E. V. *Maumus*, Thomas d'Aquin et la philosophie chrétienne, 2 voll. Paris 1890; A. D. *Sertillanges*, S. Thomas d'Aquin, 2 voll. Paris 1910 (Les grands Philosophes); P. *Conway*, S. Thomas Aquinas. London 1911; S. *Bové*, S. Tomaso de Aquino. El descenso del entendimiento. Barcelona 1913; *Etienne Gilson*, Le thomisme. Introduction au système de S. Thomas d'Aquin. Strasbourg 1920.

De singulis quaestionibus apud S. Thomam, ut de relatione inter fidem et scientiam, de logica et theoria cognitionis, de metaphysica, de argumentis pro existentia Dei, de philosophia naturali, de psychologia, ethica, philosophia sociali et oeconomica, de philosophia politica, philosophia iuris, aesthetica, de mystica, paedagogia, de relatione S. Thomae ad alios philosophos et de relatione S. Thomae ad tempora moderna vide amplissimam bibliographiam apud *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II. ed. 10-168*-178* in fine voluminis.

ARTICULUS III.

Prima fata Thomismi.

Nihil tam clare ostendit, quantopere S. Thomas suis innovationibus coaevorum animos excitaverit, quam acerrima illa pugna, quae ut videtur inde a secunda commoratione Thomae Parisiis 1268-1272 contra ipsum exarsit. *Ioannes Peckham* ipse scribit Thomam Parisiis praesertim propter doctrinam de unitate formae in homine tum ab episcopo Parisiensi, tum a magistris theologiae, tum etiam a confratribus vehementer fuisse vituperatum et impugnatum, sed ipsum omni cum humilitate sententias suas iudicio Universitatis Parisiens subiecisse.

1. Et quidem primo coepit impugnatio ex parte *auctoritatis ecclesiasticae*. Tunc temporis enim Parisiis periculum Averroismi puritati doctrinae catholicae haud parum imminabat; *Sigerus de Brabantia* cum aliqua parte facultatis artium propugnabat monopyschismum et alias doctrinas cum doctrina fidei minime consonas. Episcopus Parisiensis *Stephanus Tempier*, iussus a Pontifice huic periculo obvenire, condemnavit die 7 martii 1277, tres annos post mortem S. Thomae, 219 propositiones, quoad maximam partem Averroisticas, sed quibus modo quodam subdolo etiam aliquas propositiones S. Thomae inseruerat, praesertim de principio individuationis, ut ita etiam eius doctrinam profligaret. Paucis diebus post, 18 martii 1277, archiepiscopus Cantuariensis. *Robertus Kilwardby* O. Pr. etiam varias doctrinas Aquinatis condemnavit; praesertim de unitate formae in homine, quae omnibus maximo erat scandalo. Generatim Dominicani Oxonienses doctrinae Aquinatis parum favebant. Sed et Franciscani, qui Alexandrum Halensem et Bonaventuram sequebantur, impugnarunt innovationes peripateticas. *Ioannes Peckham*, qui Roberto in sede archiepiscopali successerat, renovavit die 29 octobris 1284 et die 30 aprilis 1286 condemnationem praedecessoris. Quanta fuerit oppositio scholae antiquioris Augustiniana contra novam philosophiam peripateticam, apparet quam maxime ex epistola Ioannis Peckham ad episcopum Lincolnensem (1 Junii 1285): «Praeterea noverit ipse, quod philosophorum studia minime reprobamus, quatenus mysteriis theologicis famulantur; sed profanas vocum novitates, quae contra philosophicam veritatem sunt in sanctorum iniuriam citra viginti annos in altitudines theologicas introductae, abiectis et vilipensis sanctorum assertionibus evidenter. Quae sit ergo solidior et sanior doctrina vel filiorum S. Francisci, sanctae se.

memoriae fratris Alexandri ac fratris Bonaventurae et consimilium, quī in suis tractatibus ab omni calumnia alienis sanctis et philosophis inniuntur, vel illa novella quasi tota contraria, quae quidquid docet Augustinus de regulis aeternis et luce incommutabili, de potentiis animae, de rationibus seminalibus inditis materiae et consimilibus innumeris, destinat pro viribus et enervat, pugnas verborum inferens toti mundo, videant antiqui, in quibus est sapientia, videat et corrigit Deus coeli ».

His condemnationibus successit *impugnatio scientifica*. Varii quidem theologi, praesertim ex Ordine Praedicatorum, iam antea vivente Thoma doctrinas suas ei simpliciter opposuerunt, quin philosophiam Thomae aperte aggredierentur. Ita *Rolandus a Cremona* († 1250), *Hugo de St. Cher* († 1263), in Anglia *Richardus Fitsacre* († 1248). Sed alii theologi aperte aggressi sunt Thomam: discipulus Bonaventurae *Mathaeus ab Aquasparta* († 1302), *Guilelmus de Ware* (sub finem saec. XIII) et duo praecipui critici thomismi ex Ordine S. Francisci *Ioannes Duns Scotus* († 1308) et *Guilelmus de la Mare* († 1298). Guilelmus de la Mare brevi post condemnationem Parisiensem scripsit « *Correctorium fratris Thomae* », ubi 117 sententias ex operibus Thomae extractas crisi et censurae subicit. Hanc impugnationem Guilelmi fuisse non tantum opus unius, sed ex mente Franciscanorum, apparet ex monito dato Provincialibus in Capitulo Ordinis 1282 Argentoratensi a Ministro Generali: « non permittant multiplicari Summam fratris Thomae nisi apud lectores notabiliter intelligentes, et hoc nisi cum declarationibus Guilelmi de Mara, non in marginibus positis, sed in quaternis, et huiusmodi declarationes non scribantur per aliquos saeculares ». Inter professores saeculares maxime impugnavit Thomam *Henricus Gandavensis* († 1293), celeberrimus defensor Augustinismi inter magistros saeculares. Henrici Gandavensis philosophia designat transitum ab antiquiore schola Franciscana ad philosophiam Duns Scoti. Negat distinctionem realem inter essentiam et existentiam; materiam primam concepit ut aliquod existens receptaculum formarum; principium individuationis ponit non in materia, sed in negatione; in cognitione abstractiva reicit species intelligibiles; in psychologia tribuit primatum non intellectui, sed voluntati, et consequenter etiam finem ultimum ponit non in cognitione, sed in amore Dei; unitatem formae agnoscit tantum in anorganicis, plantis et animalibus, non vero in homine, ubi praeter formam animae formam corporeitatis seu formam mixtionis admittit. Hinc in multis quaestionibus primi momenti doctrinae S. Thomae opponitur.

2. Sed impugnationes hae et sat universales et vehementes Ordini Praedicatorum incontinenti erant, ut celebrem et sanctum filium eiusque doctrinam defenderet. Impugnantium armis similia arma opposuit.

Primo Ordo ut talis *auctoritate sua* Thomam defendit. Iam a. 1278, ergo unum annum post condemnationem Parisiensem, Capitulum generale Mediolani habitum Thomam doctorem Ordinis declaravit et duos lectores in Angliam misit, qui severe procederent contra fratres sinistro modo de scriptis venerabilis fratris Thomae iudicantes. Simili modo egerunt Capitula generalia Parisiis 1279 et 1286 habita. Capitulum generale Saragossae 1309 doctrinam S. Thomae tanquam normam studiorum Ordinis definivit. In Capitulo generali Divoduri (Metz) 1313 habito, « doctrina venerabilis fratris Thomae de Aquino » ut « sanior et communior » celebrata statutumque est, ut nullus frater Parisios ad acquirendos gradus mitteretur, quin per tres annos Thomae philosophiae et theologiae studuerit. In Capitulis generalibus Bononiae 1315 et 1329, Carcassonae 1342, Madriti 1346 laudes S. Thomae eiusque doctrinae magis magisque extollebantur. Capitulum provinciae Romanae in Arezzo 1315 habitum suspendit fratrem quemdam Ubertum Guidi a munere docendi et imposuit ei ieiunium decem dierum cum sola aqua et pane, quia contra Thomam locutus erat; ex quo apparet, adhuc saeculo XIV. inter Dominicanos aliquam partem philosophiae antiquiori, antithomisticae adhaesisse.

Sed ex alia parte opera S. Thomae iam a primis temporibus in *scholis Ordinis* multum legebantur et adhibebantur. Patet hoc ex multis manuscriptis, excerptis, abbreviationibus, tabulis, concordantiis. Ex ipso Ordine Praedicatorum statim primis decenniis plane adhaeserunt doctrinae S. Thomae *Galienus de Oyto*, qui abbreviationem 2 II aefecerat, *Ioannes de Cajatia*, *Reginaldus de Piperno*, *Petrus de Andria*, *Tolomeus de Lucca* († 1327), qui etiam varia opera ab ipso Sancto non ad finem perducta suppleverunt; *Bernardus de Tribia* († 1292), qui theoriam cognitionis S. Thomae ulterius evoluit.

Mox etiam fratres Ordinis Praedicatorum coeperunt mediis *scientificis* S. Thomam defendere. Contra « Correctorium fratris Thomae » Guilelmi de Mara orta sunt varia opera, quae vocabantur *Correctoria*, *Correptoria* vel *Defensoria* « Corruptorii » fratris Thomae, ut opus Guilelmi acerbè vocabant. Hucusque quinque talia Correctoria sunt detecta, quorum optimum est « Apologeticum veritatis super corruptorium » *Ramberti dei Primadizzi* († 1308).

Propositiones damnatae Parisiis et Oxonii, praesertim de unitate formae, variis tractatibus defendebantur, qui omnes « De unitate formae » inscribuntur. Tales tractatus scripserunt *Petrus de Tarentasia*, *Richardus Klapwel*, *Thomas de Sutona*, *Aegidius de Letinis*, *Guilelmus de Hotum*, *Hugo de Billom*, *Guilelmus de Makelesfield*. Etiam *Aegidius Romanus* scripsit talem tractatum. Optimus omnium, qui hucusque noti sunt, est *Aegidii de Letinis*, scriptus a. 1278 contra Robertum Kil-

wardby. Contra condemnationem Parisiensem in specie defendit S. Thomam *Ioannes Neapolitanus*, qui Parisiis docuit et in processu canonizationis Thomae partes habuit.

Quia Thomas suas doctrinas paulatim evolverat et in primis operibus, praesertim in Commentariis in IV libros Sententiarum, adhuc elementa augustiniana et arabica habet, quae in posteris operibus, imprimis in Summa theol. magis magisque removit, haud erat difficile varias doctrinas sibi oppositas apud ipsum invenire. Adversarii hac re libenter usi sunt, ut eum impugnarent eique contradictiones obicerent. Hinc plures Dominicani conati sunt differentias et contradictiones explanare, harmonizare. Sic ortae sunt plures *Concordantiae*. Ita v. g. Dominicanus *Benedictus de Assignano* († 1339) scripsit opus « Concordia contradictionum fratris Thomae in scripto Sententiarum cum Summa et aliis suis quaestionibus ». Item *Thomas de Suttona* composuit « Librum de concordia ».

Idem Thomas de Suttona est etiam e numero eorum, qui Thomam contra *Henricum Gandavensem* defenderunt. Alii Gandavensem impugnantes sunt *Bernardus de Gannat*, *Robertus de Herford*, *Guilelmus de Makelefield*, praesertim vero *Herveus Natalis* (de Nédellec), postea Praepositus Generalis O. Pr., mortuus 1323, qui magnum opus « Defensio doctrinae divi Thomae » quattuor partibus coepit, at non perfecit. Herveus est tempore primus inter magnos commentatores S. Thomae, praecursor Capreoli et Caietani, et acerrimus impugnator omnium doctrinarum, quae philosophiae et theologiae thomisticae erant adversae.

Tandem ultimis decenniis saeculi XIII. coepit etiam impugnatio doctrinarum *Duns Scoti* ex parte thomistarum. Primus inter hos erat Dominicanus anglicus *Thomas de Jorz*, magister in Universitate Oxoniensi. Sed de Scoto infra erit sermo.

Hac ratione evenit, ut doctrina S. Thomae brevi tempore in ipso ordine S. Dominici primum occuparet locum, licet philosophia antiquior Augustiniana adhuc diu in ordine viguerit, praesertim in monasteriis Germaniae, et licet adhuc saeculo XIV. v. g. *Durandus de S. Porciano* O. Pr. († 1332) Thomam impugnaverit.

3. Mox doctrina S. Thomae etiam ab aliis, partim ordinibus, partim magistris saecularibus est assumpta. In Ordine *Eremitarum S. Augustini* thomismum introduxit *Aegidius Romanus* (1247-1316). Hic audierat Thomam secunda vice Parisiis docentem, et ubi episcopus Parisiensis aliquas propositiones thomisticas condemnavit, iuvenis baccalaureus acriter contra ipsum scripsit opere « Liber contra gradus et pluralitatem formarum ». Sed rem haud parum exaggerando ostendere conatus est doctrinam de pluralitate formarum esse contra fidem et experientiam. Episcopus Aegidium iussit sententiam revocare, quod

eum hic non effecit, eum non promovit ad magisterium, imo ex Universitate cedere coegit. Demum post mortem episcopi Stephani, intercedente Honorio IV., promotus est ad magisterium. Hae occasione Ordo Eremitarum S. Augustini accepit cathedram Universitatis. Anno 1292 in Capitulo generali Ordinis Florentiae habito Aegidii doctrina ut doctrina Ordinis est assumpta. Postea Aegidius ipse electus est Generalis sui Ordinis. Licet sit S. Thomae omnino addictus, tamen retinet varias doctrinas augustinianas, quibus a S. Thoma differt. Sed in suo Ordine eodem abhinc auctoritate gaudebat, qua S. Thomas in Ordine Praedicatorum. Schola aegidiana, quae ab ipso nomen duxit, permansit usque ad saeculum XVIII. Inter eius discipulos praecipui sunt: *Iacobus de Viterbo* († 1308), *Augustinus Triumphus* († 1328), *Thomas Argentoratensis* († 1357). In Ordinem Cisterciensium thomismum introduxit *Humbertus de Prulliac* († 1298), in Ordinem Carmelitano-*rum Gerhardus de Bologna* († 1317), postea Generalis sui ordinis, qui Parisiis docuerat.

Magistri cleri saecularis, qui doctrinae S. Thomae addicti erant, maiori cum libertate, ut facile patet, Aquinatem sequebantur. Prae aliis eminent *Petrus de Alvernia* († 1305), qui aliquos commentarios S. Thomae in Aristotelem supplevit, et *Godefridus de Fontibus* († post 1306), praeter Henricum Gandavensem, quem magistrum audierat, celeberrimus e magistris cleri saecularis huius temporis in Universitate Parisiensi. Licet in pugna saecularium cum mendicantibus steterit pro partibus impugnantium, tamen modum procedendi episcopi Stephani Tempier aperte et vehementer vituperavit, item eius successorem Stephanum de Bucy, quia condemnationem praedecessoris noluit revocare. Contra magistrum suum Henricum Gandavensem sequitur thomismum. In variis doctrinis tamen ab eo differt: negat distinctionem realem inter essentiam et existentiam; principium individuationis non ponit in materia signata quantitate, sed in forma substantiali.

Cum itaque conditio doctrinae S. Thomae ex toto fuerit mutata, et cum die 18. Iulii 1323 Thomas a Ioanne XXII, in Sanctorum coetum fuerit assumptus, episcopus Parisiensis Stephanus de Borreto condemnationem ex anno 1277 revocavit die 14. Februarii 1325. Anno 1567 S. Thomas a Pio V. quattuor magnis Ecclesiae in occidente doctoribus Augustino, Hieronymo, Ambrosio, Gregorio Magno ut quintus annumeratus est. Notandum tamen est doctrinam S. Thomae non in omnibus, quae contra Augustinismum nova statuerat, victricem prodiisse, sed varias doctrinas usque ad nostra tempora in scholis disputari. Thomas id effecit, ut philosophia peripatetica philosophiae augustinianae praevaleret, attamen intra philosophiam scholastico-peripateticam, quae hoc sensu historico iure thomistica vocari potest, distinguenda est phi-

losophia peripatetica sensu latiore, et philosophia thomistica sensu stricto, quae scilicet in omnibus Doctorem Angelicum fideliter sequitur.

BIBLIOGRAPHIA. De pugna inter Augustinismum et Aristotelismum (Thomismum) cfr. *B. Hauréau*, Hist. de la philos. scol. II. 2, Paris 1880, 95-128; *E. Krebs*, Der Kampf um Thomas v. Aquin im Mittelalter. Internationale Wochenschrift 5 (1911) N. 36; *idem*, La lotta intorno a S. Tomaso d'A. nel medio evo. Riv. di filos. neo-scol. 1913; *Fr. Ehrle*, Der Kampf um die Lehre des hl. Thomas v. A. in den ersten fünfzig Jahren nach seinem Tod. Zeitschr. f. kath. Theol. 37 (1913) 266-318; *M. de Wulf*, Histoire de la philos. médiévale. 4. ed. nr. 328 sqq.; *M. Baumgartner* in Ueberweg, Grundriss II. ed. 10. (1915) 507 sqq.

De singulis philosophis: *L. Lucchini*, Il beato Rolando di Cremona, Cremona 1886. — *Petrus de Tarantasia*: eius Commentarius editus: Innocentii Quinti in quattuor libros sententiarum commentaria. Tolosae 1649-1652; *Mothon*, Vie du bienheureux Innocent V. Romae 1896. — *Robertus Kilwardby*: De ejus opere De ortu et divisione philosophiae cfr. *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II. ed. 10. 504; *Fr. Ehrle*, Beitr. z. Gesch. d. mittelalt. Scholastik. Arch. f. Lit.-u. Kirchengesch. d. Mittelalt. 5 (1889) 603-635. — *Henricus Gandavensis*: ejus opera philos. edita a *P. Angelo Ventura*, Magistri Henrici Gandavensis philos. tripartito doctrinarum et rationum. Bononiae 1701; Magistri Henrici a Gandavo aurea quodlibeta commentariis doctissimis illustrata *M. Vitalis Zuccolli* Patavini, Venetiis 1608; Summa quaestionum ordinarium Henrici a Gandavo Parisiis 1520 (Ioannes Badius); *François Huet*, Recherches historiques et critiques sur la vie, les ouvrages et la doctrine de Henri de Gand. Gand 1838; *U. Berlière*, Die neuesten Forschungen über H. v. G. in Zeitschr. f. kath. Theol. 14 (1890); *G. Hagemann*, De Henrici Gandavensis quem vocant ontologismo. Münster 1898. — *Ioannes Quidort* Parisiensis: de operibus manuscriptis partim tantum editis cfr. *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II. ed. 10. 505. — *Thomas de Sutton*: Eius liber de concordia editus inter opera S. Thomae, ed. Vivès, Par., t. 28, 560 sqq. de manuscriptis cfr. *Ehrle*, Thomas de Sutton. Festschrift f. G. v. Hertling. Kempten 1913, 431-450. — *Aegidius de Lettinis*: eius opus de unitate formae editum ab *M. de Wulf*, Gilles de Lessines. Louvain-Paris 1902. — *Herveus Natalis*: de editionibus cfr. *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II. ed. 10. 505; *Jellouschek*, Verteidigung der Möglichkeit einer anfangslosen Welterschöpfung bei Herveus Natalis. Jahrb. f. Philos. u. spek. Theol. 26 (1912). — *Godefridus de Fontibus*: de operibus manuscriptis cfr. *A. Pelzer*, Revue néo-scol. 1913, 365 sqq.; 491 sqq.; *Wittert*, Godefroid de Fontaines. Liège 1873. — *Aegidius Romanus*: editiones operum cfr. ap. *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II ed. 10. 506; *N. Mattioli*, Studio critico sopra Egidio Romano Colonna, Romae 1896; *G. Boffito*, Saggio di Bibliografia Egidiana. Firenze 1911. — *Augustinus Triumphus*, de editionibus cfr. *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II ed. 10. 507. — *Thomas Argentoratensis*: Acutissimi Thomae de Argentina scripta super quattuor libros Sententiarum. Argent. 1490, Venetiis 1564, 1588, Genuae 1588, Genevae 1625.

CAPUT III.

Philosophia post S. Thomam.

ARTICULUS I.

Scotus et philosophia scholae scotisticae.

Post S. Thomam ingenium forte potentissimum est **Ioannes Duns Scotus** (1270-1308), Doctor subtilis appellatus. Natus est paulo ante a. 1270, non tamen certo constat, num in Scotia, Anglia vel Hibernia. Admodum iuvenis ingressus Ordinem S. Francisci studia peregrit Oxonii, ubi deinde magno cum plausu usque ad annum 1304 docuit, quo eum Generalis Ordinis Parisios misit, ut ibi gradum magistri acquireret. Postquam Parisiis 1305-1308 docuit, missus est Coloniam, sed iam eodem anno 8 novembris mortuus et in ecclesia Ord. Min. sepultus est.

Non obstante hoc brevi vitae curriculo incredibilem fere operum copiam conscripsit. Editio Lugdunensis (Lucas Wadding) 1639 complectitur 12 volumina, licet commentarios in S. Scripturam non contineat. Ad philosophiam spectant praeter commentarios in Aristotelem « 26 Quaestiones generales super philosophiam », quae communiter « De rerum principio » citantur. « De primo rerum omnium principio » tractat de Dei existentia et essentia; « De Cognitione Dei » et « Collocationes seu disputationes subtilissimae » de Dei cognitione et voluntate; « Theoremata subtilissima » inquirunt in quaestiones fundamentales philosophiae. Opus eius praecipuum s. d. *Opus Oxoniense* vel Anglicanum exhibet amplissimum commentarium in IV libros Sententiarum, a quo distinguendum est s. d. *Opus Parisiense* seu Reportata Parisiensia, quae sunt abbreviatio prioris, nixa praelectionibus Parisiis habitis.

Momentum et indoles philosophiae scotisticae. 1) Duns Scotus est forte acutissimus et subtilissimus inter omnes medii aevi philosophos. Hoc eius ingenium apparet tum in summa arte dialectica et arte distinguendi, tum in subtili et rigorosa critica doctrinarum praecedentis philosophiae. Sicut Thomas sua indole naturali erat ingenium metaphysicum et systematicum, ita Scotus excelluit ingenio dialectico et critico. Hinc recte dici potest (cum O. Willmann, Geschichte des Idealismus II 516 sqq. et M. Baumgartner, Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie II ed. 10. 577): Duns Scotus se habet ad Tho-

nam fere eodem modo quo Kant ad Leibnitium. Thomas et Leibniz sunt dogmatici, Duns Scotus et Kant critici; illi adnituntur systema philosophicum construendum, hi doctrinas traditas crisi subiciendas. Et revera Scotus crisi subicit philosophiam Thomae Aquinatis, Bonaventurae, Aegidii Romani, Rogerii Baconis, Richardi de Middleton, Godefridi de Pontibus et praesertim Henrici Gandavensis. 2) E schola Oxonieni Duns scotus hauserat aestimationem matheseos et scientiarum naturalium, generatim inquisitionum positivarum. Hinc inclinatio quaedam apud Scotum introducendi in philosophiam et theologiam modum probandi mathematicum; hinc exaggerata critica argumentorum, quae hanc evidentiam mathematicam non evincunt. 3) Si vero non tam de ingenio Scoti, quam de eius philosophia iudicium ferendum est, dici debet Duns Scotum esse fundatorem novae scholae franciscanae. Proprium autem eius philosophiae est, quod Aristotelismum quidem assumit, sed nihilominus Augustinismum antiquioris scholae franciscanae retinet, imo in quibusdam doctrinis adhuc augeat. Summae auctoritates ipsi sunt non Aristoteles, sed Augustinus et Anselmus. 4) Ex hac indole augustiniana et dialectico-critica orta est maxima illa oppositio contra philosophiam thomisticam, quae philosophiae Scoti propria dici debet; sub hoc aspectu continuat tantum eandem rationem antithomisticam, quam iam in antiquiore schola franciscana cognovimus, praesertim apud Guilelmum de Mara et Ioannem Peckham.

Praecipuae doctrinae Scoto propriae hae fere dici possunt:

1) *De relatione inter philosophiam et theologiam.* Iuxta S. Thomam philosophia et theologia distinguuntur non secundum obiectum materiale, sed secundum obiectum formale, id est, licet utraque scientia possit habere diversum obiectum et de facto obiectum materiale sit partim diversum, tamen non in hoc situm est discrimen, sed in via et methodo inquisitionis: theologia utitur auctoritate Dei revelantis, philosophia vero unice cognitione rationis naturalis. Hinc iuxta Thomam philosophia potest demonstrare etiam veritates revelatas, ergo theologicas, ut existentiam et attributa Dei, imo potest ostendere mysteria esse quidem supra, at non contra naturam. Iuxta Scotum philosophia et theologia distinguuntur etiam obiecto materiali seu nihil revelatum, pertinet ad obiectum philosophiae. Hinc non solum mysteria Trinitatis, Incarnationis etc., sed etiam Dei omnipotentia, omnipraesentia, infinitas, origo animae per creationem, immortalitas animae nequeunt naturali ratione probari, sed tantum fide credi. Ergo Scotus multum coaretat ambitum philosophiae. Ex altera parte, quia theologia et philosophia obiecto tum materiali tum formali plane differunt, seu methodus ad instar matheseos, methodus inquisitionis mere naturalis in theologia applicari nequit, theologia nequit dici scientia sensu stricto; non est scientia specu-

lativa, sed ethico-practica. Scotus ergo utramque scientiam, inter quas Thomas intimum nexum statuerat, omnino separat. Nihilominus etiam ipsi philosophia manet ancilla theologiae eique inferior, quia intellectus est debilior fide.

2) *Metaphysica*. In quaestione de universalibus docet Scotus realismum, non tamen materiam, sed formam habet principium individuationis. Etenim Scotus, apud quem empirismus Oxoniensium semper suas retinet partes, videt elementum constitutivum individui non solum in essentia specifica rerum, sed et in essentia individuali; haec forma individualis seu haecceitas est ratio ultima individuationis. Et quidem haecceitas est distincta a natura universali non solum in intellectu, sed etiam in re ipsa, non tamen distinctione reali, sed formali a parte rei. Quae distinctio adeo frequenter a Scoto adhibetur, ut eius philosophia recte « formalismus » sit appellata. Exinde ens individuale in philosophia Scoti multo plus valet quam apud S. Thomam; empirismus oxoniensis adeo crescit, ut Scotus ad plenam certitudinem de realitate rei perceptionem sensilem tamquam praerequisitam conditionem postulet. Omne ens contingens componitur e materia et forma, materia autem concipitur non ut mera potentia, sed ut realitas quaedam, et distinguitur materia *primo-prima*, quae nullas habet formas, omnibus creaturis est communis, imo una eademque in omnibus entibus corporalibus et incorporeis; haec materia, a Deo creata, habet propriam existentiam et realitatem, quae per formam substantialem non accipit esse simpliciter, sed determinatum; deinde materia *secundo-prima* est substratum formarum substantialium ulterius materiam determinantium seu substratum generationis et corruptionis; tandem materia *tertio-prima* est materia iam ultimo determinata formis substantialibus et substratum mutationum accidentalium. Hinc iam patet formam non esse unicam, sed plures haberi; in homine v. gr. praeter animam habetur forma corporeitatis. Anima ergo, quae omnes altiores potentias in se continet, coniungitur a Deo cum organismo vitae capaci; doctrina Thomae, iuxta quam corpus informatur primo anima vegetativa, dein sensitiva, tandem rationali, a Scoto reicitur. Dum S. Thomas primatum intellectus prae voluntate docuerat, Scotus defendit primatum voluntatis prae intellectu, quem primatum praesertim in libertate arbitrii videt. Dum enim intellectus ab obiecto ad activitatem suam determinatur et necessitatur, et ita similis est causalitati naturali, voluntas determinans se ad agendum nullo modo indiget motione intellectus, sed ipsa est causa totalis suae volitionis; apprehensio intellectus non est nisi conditio praerequisita. Etiam in Deo ratio metaphysica volitionis nulla est alia nisi ipsa voluntas. Hinc ordo moralis, naturalis et supernaturalis unice a voluntate divina, non ab intellectu

vel essentia divina dependet. Haec doctrina de primatu voluntatis non potuit utique auctoritatem scientiae obiectivae tueri, sed subiectivismo et nominalismo viam parabat, non obstante rigido realismo eius philosophiae.

3) In *theoria cognitionis* Scotus reicit cum S. Thoma augustinianam theoriam de illuminatione, i. e. elementa aprioristica cognitionis, et cum Aristotele docet cognitionem intellectualem non haberi sine cognitione sensitiva: « nihil intelligimus in universali, nisi cuius singulare phantasiatur ». Attamen relationem intellectus ad sensationem et imaginationem concipit potius ad modum scholae prioris.

Sicut Ordo Praedicatorum S. Thomam doctorem ordinis statuerat, ita mox Scotus factus est doctor ordinis apud Franciscanos; oppositio, quae antea inter scholam antiquiorem augustinianam et peripatetismum viguerat, permanet inter duas magnas scholas, thomisticam et scotisticam. Sed de schola scotistica infra dicemus.

BIBLIOGRAPHIA. Scoti opera omnia philosophica et dogmatica (ergo exceptis Commentariis ad S. Scripturam) ed. a Patribus Collegii ad S. Isidorum Romae (*Luca Wadding*), Lugduni 1639. In hac editione opus Oxoniense comprehendit voll. V-X, Opus Parisiense vol. XI. Editio nova iuxta edit. Waddingi Parisiis 1891-1895. — Lexica ad studium operum Scoti utilia exstant a *Hieronymo de Ferrariis*, Loci communes ex libris Sent. et quodl. Io. D. Scoti. Venetiis 1597; *C. Franc. de Varisio*, Promptuarium Scoticum, Venetiis 1620; *M. Fernandez Garcia*, Lexicon scholasticum philosophico-theologicum etc. Ad Claras Aquas 1906-1910.

Ioannes de Rada, Controversiae theologicae inter S. Thomam et Scotum super 4 ll. sententiarum, in quibus pugnantes sententiae referuntur, potiores difficultates elucidantur et responsiones ad argumenta Scoti reiciuntur. Venetiis 1599, Coloniae 1620; *K. Werner*, Johannes Duns Scotus. Wien 1881; *A. Vacant*, La philos. de Duns Scot comparée à celle de S. Thomas. Annales de philos. chrét. 1887-1889; *E. Pluzanski*, Essai sur la philos. de D. Scot. Paris 1887, versio italiana ab *Alfani*, Saggio della filos. del D. S. Firenze 1892; *H. Klein*, Der Gottesbegriff des Johannes Duns Scotus vor allem nach seiner ethischen Seite betrachtet. Paderborn 1913. Magni momenti sunt plurimae elucidationes *P. Minges* citatae apud Ueberweg-Baumgartner, Grundriss II ¹⁰ 193*.

ARTICULUS II.

Scholae philosophicae secundariae.

§ 1. **Averroismus latinus.** — Eodem tempore, quo in Universitate Parisiensi peripatetismus christianus apud S. Thomam maxime floruit, peripatetismus ethnicus in eadem Universitate duce *Sigero de Brabantia* fidei et doctrinae christianae magno erat periculo. Etenim in hac

Universitate quidam magistrorum in facultate artium volebant totum Aristotelem sine ulla limitatione assumere, et quidem in ea forma neoplatonica, qua commentatores arabes, praesertim Averroës, Aristotelem interpretati sunt. Hinc peripatetismus ille ethnicus, qui inde a medio saeculo XIII. multum divulgabatur, Averroismus latinus vocari consuevit. Primum documentum huius Averroismi exstat nobis in opere *Alberti Magni* « De unitate intellectus contra Averroistas » ex anno 1256. Sigerus, qui erat magister cleri saecularis, magna gaudebat auctoritate in facultate artium et anno 1266, quando lites inter quattuor nationes in facultate artium exarserant, in ipsis partes habuit. Opera eius nobis nota sunt: « Quaestiones logicales »; « Questio, utrum haec sit vera: homo est animal, nullo homine existente »; « Impossibilia »; « Quaestiones naturales »; « De aeternitate mundi »; « Quaestiones de anima intellectiva ». Ultimum opus, quod est praecipuum et ortum c. a. 1270, ansam dedit *S. Thomae* ad scribendum Tractatum fratris Thomae contra magistrum Sigerum De unitate intellectus. Eodem anno 1270 episcopus Parisiensis *Stephanus Tempier* tredecim propositiones averroisticas condemnavit. Quare Averroistae in facultate artium duce Sigero secesserunt et tantas difficultates excitarunt, ut praelectiones per longius tempus suspendi deberent. Die 7 Martii 1277 altera vice Averroismus a Stephano Tempier damnatus est; Sigerus, a magno inquisitore Franciae ad tribunal citatus contulit se in urbem Orvieto ad aulam romanam, sed ibi 1282 a suo secretario occisus est.

Doctrinae praecipuae, quae damnationi ansam dederunt, sunt hae: Deus est quidem causa omnium, sed non omnium immediate; res contingentes producuntur a sphaeris caelestibus; immutabilitas Dei postulat, ut materia et omnes res a Deo ab aeterno procedant; tantum singula individua, producta a sphaeris, orta sunt in tempore. Deus utpote spiritus purus cognoscit tantum universale et immateriale et quod necessario existit, hinc res contingentes et materiales non sunt obiectum divinae cognitionis, hinc nulla dari potest providentia. Animae humanae sunt aeternae non solum ex parte post, sed etiam ex parte ante. Anima intellectiva non est unica forma corporis continens plures potentias, sed ut eus immateriale est realiter distincta ab anima vegetativa et sensitiva, cum corpore tantum accidentaliter, per operationem, coniuncta. Haec anima intellectiva est una tantum, non multiplicata in individuis, nam multiplicatio tantum per materiam haberi potest; substantiae spirituales autem nullam habent materiam. Praeterea Sigerus negat libertatem arbitrii hancque sententiam putat esse veram opinionem Aristotelis. Nihilominus dantur actiones moraliter malae, eae scilicet, quae bonum societatis humanae impediunt. Ratio huius malitiae reponitur in debilitate humani intellectus, qui influxui neces-

sitanti causarum a prima causa intentarum subicitur. Hinc malum morale est inevitabile et homo caret responsabilitate. Tandem Sigerus renovat theoriā duplicis veritatis ad doctrinās fidei salvandas.

Easdem doctrinās defendebant *Boetius de Dacia* († ante 1284) et *Bernerus de Nivelles*; et ipsorum doctrinae condemnatae sunt; Boetius, sicut Sigerus clericus et magister in facultate artium, simul cum ipso Parisios relinquere debuit. Non obstantibus condemnationibus auctoritas Averrois mansit sat magna et adhuc saeculo XIV. aliqui Averroistae existebant. *Ioannes Iandunus* († 1328) Averroismum profitebatur; alii autem, ut Franciscanus *Petrus Aureoli* († 1321) et Carmelita *Ioannes Baconthorp* († 1346), princeps Averroistarum dictus, Averroismum quidem retinebant, sed ita mitigatum, ut oppositio ad doctrinā catholicā evanesceret. Demum tempore humanismi Aristotelismus ethnicus in schola Patavina de novo refloruit.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Sigerus de Brabantia*, editiones: *Cl. Baeumker*, Die Impossibilia des Siger von Brabant. Eine philos. Streitschrift aus dem 13. Jahrh. Zum ersten Male vollständig herausgeg. u. besprochen. Münster 1898 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. II. 6); *P. Mandonnet*, Siger de Brabant et l'averroïsme latin au XIII. siècle. Etude critique et documents inédits. Fribourg 1899. Collectanea Friburgensia. fasc. VIII. — *P. Mandonnet*, Polémique averroïste de Siger de Brabant et de S. Thomas d'Aquin. Revue thomiste 3 (1895), 4 (1896), 5 (1897); *Cl. Baeumker*, Zur Lebensgeschichte des Siger v. Brabant. Archiv f. Gesch. d. Philos. 13 (1900); *idem*, Zur Beurteilung Sigers v. Brabant. Philos. Jahrbuch 1911; *A. J. Rahilly*, Averroism and Scholasticism. Studies. An Irish Quarterly Review, 1913-1914. — 2) *Boëtius de Dacia*: *P. Doncoeur*, Notes sur les Averroïstes latins. Boèce de Dace. Rev. d. sc. philos. et théol. 1910, 500-511. — 3) *Ioannes Iandunus*, editiones: Quaestiones in XII libros metaphysicae. Venetiis 1525 et saepius; Quaestiones in libros physicorum. Venetiis 1488 et saepius. Parisiis 1506; Quaestiones in libros de coelo et mundo. Venetiis 1501 et saepius; Quaestiones in II. animae. Venetiis 1473 et saepius; Quaestiones super parvis naturalibus. Venetiis 1505 et saepius; Quaestiones in Averroëm de substantia orbis. Venetiis 1481 et saepius. — *N. Valois*, Jean de Jandun et Marsile de Padoue, auteurs du Defensor pacis. Histoire litt. de la France. t. 33 (1906) 528-623. — 4) *Ioannes Baconthorp*, editiones: Joannis Baconis Commentaria seu quaestiones super 4 ll. sententiarum. Lugduni 1484 et saepius; Quaestiones in 4 ll. sententiarum et Quodlibetales a Chrys. Marasca... dilucidatae. Cremona 1618; *Scheeben* in Kirchenlexikon 1^a (1882) 1838 sq.

§ 2. **Schola neoplatonica.** — Sub influxu arabum et neoplatonicorum variae ideae neoplatonicae intrarunt in philosophiam neoscholasticā saeculi XIII. Inveniuntur quidem tales ideae etiam apud Albertum M., Ulricum Argentoratensem et S. Thomam, sed apud hos secundarium tantum occupant locum. Apud alios autem ita toti systemati dominantur, ut etiam elementa aristotelica et thomistica immutentur, ita ut apud hos iure de philosophia neoplatonica sermo esse possit. *Discrimen* autem inter neoplatonismum saeculi XIII. et neoplatonismum antiquum est triplex: 1) neoplatonismus scholasticus omnino reicit mo-

nismum neoplatonismi antiqui; 2) dum sub finem antiquitatis neoplatonismum praecipua erat philosophia, nunc inferiorem occupat locum; 3) neoplatonici saeculi XIII. praeter speculationem philosophicam colunt etiam scientias naturales, in quibus aliqui ex iis excellunt.

Iam apud *Robertum Grosseteste* (c. 1175-1253; cfr. supra pag. 188) apparent initia doctrinae neoplatonicae; praesertim metaphysica lucis ut subtilis substantiae, quae simul est prima forma materiae, in eius doctrina insignem occupat locum. Magis adhuc evolvitur haec metaphysica neoplatonica lucis apud *Silesium Witelo* (c. 1230-1270), qui Patavii studiis incubuerat et amicus erat Guilelmi de Moerbeke; diligenter tractavit mathesin, opticam et psychologiam experimentalem; opus eius « *Perspectiva* » sequitur philosophum arabem *Alhazen*. Opus « *De intelligentiis* » forte ipsi attribui debet. Ex Ordine Praedicatorum hanc philosophandi methodum sequitur *Theodoricus Teutonicus de Vriberg* (Dietrich von Freiburg, post 1310), magister theologiae in Universitate Parisiensi. Opera eius, ut « *De coloribus* », « *De luce et eius origine* », « *De iride et radialibus impressionibus* », « *De elementis corporum naturalium* », « *De miscilibus in mixto* », « *De intellectu et intelligibili* » testantur, quanta cum diligentia studiis naturalibus incubuerit; praesertim eius explicatio iridis per duplicem fractionem et reflexionem lucis solaris in imbre mentionem meretur. In mystica in multis accedit ad *Eckehardum*; in philosophia proprias et audaces prosequitur vias. Assumit quidem plures doctrinas thomisticas, ut de possibilitate aeternae creationis, de compositione corporum e materia et forma; in aliis autem sequitur *Augustinum* et praesentim neoplatonismum *Procli* et *Avicennae*. Ita assumit emanationem neoplatonicam, tamen sine monismo neoplatonico; in theoria cognitionis docet intellectum activum esse principium causale animae eiusque cognitionis, quia veritates immutabiles et aeternas in se continet.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Witelo*, editiones: *Friedrich Risner*, *Opticae thesaurus*, *Alhazeni Arabis libri septem*, nunc primum editi. Eiusdem liber de *Crepusculis* etc. Item *Vitellonis Turingopoloni libri X*. Basel 1572; Opus *De intelligentiis*, quod probabiliter *Witeloni* adscribendum est, edidit *Cl. Baumecker*, *Witelo*, ein Philosoph u. Naturforscher des 13. Jahrh. Münster 1908 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. III. 2). — *L. Wituski*, O zyciu i dziele optycznym *Vitellona*, Poznan 1870; *W. Rubczynski*, Traktat o porzadku istnien i umyslów i jego domniemany autor *Vitellion*. Acad. scient. Cracoviensis, hist.-philos. classis, series II. t. II. (totius collectionis t. 27 Cracoviae 1891). — 2) *Theodoricus Teutonicus*, editiones: *Tractatus de intellectu et intelligibili* et *Tractatus de habitibus* editi ab *E. Krebs*, *Meister Dietrich, sein Leben, seine Werke, seine Wissenschaft*. Münster 1906 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. V, 5, 6); *Tractatus de iride et radialibus impressionibus* ed. a *Würschmidt*, Münster 1914 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalters XII, 5, 6). — *C. Gauthier*, *Thierry de Fribourg*, *Revue Augustinienne* 15 (1909), 16 (1910).

§ 3. **Schola empirica.** Notitia operum naturalium Aristotelis, medicorum graecorum et arabum multum contulit ad evolutionem scientiarum naturalium. Licet scholastici in genere magis speculationi quam observationi incubuerint, tamen scientiae positivae apud Albertum M., apud Oxonienses et neoplatonicos scholasticos amplum occupabant locum. Etiam alii philosophi huius temporis scientiis naturalibus se dabant. Altero medio saec. XIII. *Petrus Peregrinus de Maharicuria* scripsit « Epistolam de magnete », quae ut primum opus compositum methodo inductiva scientifica laudatur; *Henrici Bate Mechlinensis* (n. 1244, † initio saec. XIV) « Speculum divinatorum et quorundam naturalium » multum tractat psychologiam, physiologiam, physicam aliasque scientias naturales. Inter Franciscanos in Anglia eminet *Rogerus Marston* († post 1298), qui in multis ad Baconem accedit, maxime vero ipse **Rogerus Bacon**.

Rogerus Bacon (1210/15-1292/4) est praecipuus et celeberrimus cultor methodi experimentalis et positivae, quae in Universitate Oxoniensi erat in usu. Studia peregit primo Oxonii, ubi Robertum Grosseteste audierat, deinde Parisiis, ibique etiam docuit. Propter varias doctrinas a superioribus admonitus et reprehensus misit opera sua (Opus maius, minus et tertium) ad Clementem IV.; sed postquam Hieronymus de Ascoli Generalis ordinis factus est, ab ipso propter doctrinas scandalosas et inoboedientiam erga disciplinam ordinis 1278 carcere punitus est. Paucis annis post mortuus est Oxonii ibique in ecclesia Ordinis Minorum sepultus. Eius *Opus maius* exhibet totam opticam, astronomiam et mathesin, sed et astrologiae multum favet. *Opus minus* est compendium prioris, *Opus tertium* utriusque supplementum. Praeterea scripsit Epistolas de secretis artibus et naturae operibus et de nullitate magiae. Totum suum systema voluit uno magno opere « Scriptum principale » comprehendere, attamen tantum fragmenta eius sunt scripta. Bacon proprios labores nimium aestimabat et omnes homines et instituta sui temporis ut parvi momenti vilipendebat acrique crisi subiciebat, etiam summis auctoritatibus et Pontifici minime parcendo. Hinc intelligitur, cur superiores severe eum puniverint.

In *doctrinis philosophicis* Augustinismum antiquioris scholae franciscanae sequitur; docet pluralitatem formarum, materiam spiritualement, rationes seminales et theoriam de speciali illuminatione intellectus. Philosophia adeo theologiae subordinatur, ut non sit nisi pars theologiae, quae cum ipsa idem initium eundemque finem habet. Et enim sapientia divina continetur in sacris Scripturis, hae autem duplici modo explicari possunt, altero literali, mystico altero. Literalis explicatio est obiectum philosophiae, ita ut sacra Scriptura etiam pro-

philosophia sit verus et proprie dictus fons cognitionis. Nam sacra Scriptura est fidelis transcriptio magni libri creationis, et in hac Scriptura homo invenit omnes res plenamque veritatem. Philosophus nixus huic fonti in naturas et proprietates rerum inquirere debet. Philosophia ergo ultimatim nititur divinae revelationi; haec revelatio etiam eos philosophos attigit, qui non pertinebant ad populum electum. Et homo necessario indigebat hac revelatione, nam propter peccatum originale non valuit pervenire ad certam cognitionem. Hinc etiam nunc haec primitiva revelatio traditione et instructione propagari debet. Ita Bacon ulterius evolvendo doctrinam antiquioris scholae franciscanae de necessitate immediati contactus cum divino lumine ad apertum traditionalismum devenit. Adhibendo aristotelicum conceptum intellectus agentis ait hunc intellectum agentem esse primario Deum, secundario angelos, qui nos illuminant. Exinde patet, inter theologiam et philosophiam iuxta Baconem non esse discrimen essenziale: sicut revelatio christiana est continuatio primae revelationis philosophicae, ita theologia est naturale complementum philosophiae. Philosophia et theologia quodammodo identificantur; utraque scientia simul sumpta constituit « philosophiam completam, perfectam ».

Ex altera autem parte totam cognitionem *experientiae* superstruit. Distinguit enim triplicem cognitionem: per auctoritatem, per rationem et per experientiam; prima requirit secundam, haec tertiam; hinc omnis cognitio ultimatim fundatur experientiae, quae est partim per sensus externos, partim per sensum internum et divinas inspirationes. Sed propter supra dictum nexum philosophiae cum theologia et revelatione, et quia concedit demonstrationem nixam experientiae ad veram scientiam ducere, nequit haberi praecursor positivismi vel empirismi proprie dicti, ut aliqui historici volunt. Bacon est vero sensu scholasticus, non obstante elemento empiristico.

Sed praecipuum momentum Baconis situm est potius in *scientiis naturalibus*. Optime enim novit mathesim, perspectivam et opticam, geographiam, astronomiam, alchimiam, scientiam linguarum. Ipse etiam methodum experimentalem, quam theoretice evolvit, in praxi multum adhibebat; instrumenta optica nova construxit, alia perfecit, et hac ratione non solum scholasticos, sed arabes multum superat. In « De secretis operibus artis et naturae » videtur nobis divinari recentissimas inventiones artis et technicae; loquitur enim de navibus, quae summa cum celeritate moventur, licet unus tantum homo eas dirigat; de curribus, qui a nullo animali tracti citissime procedunt; de navibus in aëre volantibus, de microscopio et telescopio. Sed etiam de historia philosophiae sui temporis et praeteritorum temporum bene meritus est; Opus maius, I. pag. 45-54 (ed. Bridges) exhibet brevem

conspectum huius historiae. Lingua, qua scribit, est vivida, fortis et nervosa; Baco vitat methodum scribendi scholasticam, sed materiam ad modum scribendi modernum continuam exhibet. Sic iure habetur praecursor recentiorum temporum.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Petrus Peregrinus de Maharicuria*. Eius epistola de magnete edita per A. P. Gasserum, Augsburgi in Suevis 1558. Cfr. E. Schlund, Archiv. Francisc. Historic. 1911, 436 sqq.; 633 sqq. 1912, 22 sqq.; F. Picavet, Pierre de Maricourt, le Picard et son influence sur Roger Bacon. Rev. internat. de l'enseignement, vol. 54, Nr. 10 (1907). — 2) *Henricus Bate Mechliniensis*: M. de Wulf, Henri Bate de Malines et son Speculum divinorum. Bulletin de la classe des lettres de l'Acad. royale de Belgique. Nov. 1909. — 3) *Rogerus Bacon*, editiones: Opus maius ad Clementem IV. nunc primum ed. Sam. Jebb. Londini 1773; Fr. Rogeri Bacon opera quaedam hactenus inedita, ed. J. S. Brewer, London 1859; Opera hactenus inedita Rogeri Baconis, ed. Rob. Steele. Oxonii 1905-1913. — H. Siebert, Roger Bacon, sein Leben und seine Philosophie. Marburg 1861; A. Parrot, Roger Bacon, sa personne, son génie, ses œuvres et ses contemporains. Paris 1894; A. Valdarnini, Esperienza e ragionamento in Rogero Bacone. Roma 1896; H. Feider, Gesch. d. wissenschaftl. Studien im Franziskanerorden. Freiburg i. Br. 1904; H. C. Longwell, The theory of mind of Roger Bacon. Münster 1910; L. Marchal, Roger Bacon. Sa méthode et ses principes. Louvain 1911.

§ 4. **Schola methodi combinatorii.** Iam inde ab initio medii aevi philosophi multum inquirebant in methodum inquisitionis scientificae et inveniendae veritatis. His inquisitionibus s. d. logica vetus Aristotelis ansam dederat; logica nova eas haud parum promovit. Inde observamus in philosophia scholastica duplicem rationem methodologicam, alteram moderatam, alteram fere ad rationalismum progredientem, ope cuius philosophiam, imo et theologiam more mathematico évolvere, et etiam veritates fidei «rationibus necessariis» probare conantur. Huc spectant, licet sub diverso respectu et in diverso gradu, *Ioannes Scotus Eriugena*, *S. Anselmus*, *Abaelardus*, *Alanus ab Insulis*, *Nicolaus de Amiens*, *Richardus a S. Victore*, *Ulricus Argentoratensis*, *Ioannes Duns Scotus*.

Hanc methodum medio aevo ad culmen perduxit *Raymundi Lulli* (1235-1315) «Ars Magna». Natus in insula Maiorca Raymundus primo vitam liberam egit, postea saeculi voluptatibus renuntians ordinem Minorum S. Francisci ingressus totis viribus in hoc incubuit, ut Averroismum profligaret et incredulos doctrinae fidei catholicae conciliaret. Quem in finem non solum multa scripta contra Averroismum composuit, sed ipse ter ad Saracenos se contulit ad philosophiam averroisticam extirpandam. Erat non solum philosophus, sed et mysticus, polygraphus et celeberrimus auctor mediaevalis in lingua catalanica. Apud coevos multos discipulos et admiratores nactus vocabatur «doctor illuminatus» et «tuba Spiritus Sancti». Hodie autem tantum notus

est propter suam « *Artem magnam* » seu « *scientiam generalem* », cuius essentia in eo consistit: Assumit seriem supremorum conceptuum, novem conceptus, qui praedicata absoluta, divina exhibent, novem conceptus praedicatorum relativorum, novem conceptus quaestionum, item subiectorum, virtutum, vitiorum, quos terminos vocat « *principia* ». Ex his conceptibus putat ad omnes possibiles propositiones et scientias pervenire posse « *per ordinatam mixtionem* » seu combinationem. Ut has diversas combinationes ad oculos demonstraret, designavit singulos conceptus literis, eorum combinationes possibiles delineavit tabulis, columnis et figuris, praesertim triangulis et circulis rotantibus. Hinc finis huius « *artis magnae* » est methodo combinatoria singulas scientias synthetice construere et quasi calculo combinatorio mathematico deducere.

Licet modus, quo ipse Lullus hanc artem magnam excoluit, sit sat puerilis, tamen idea principalis huius artis usque ad recentissima tempora egregios viros multum occupabat: saeculo XVI. *Agrippam de Nettesheim* († 1535), *Iacobum Fabrum Stapulensem* († 1537), *Carolus Bovillum* († 1553), *Gior-danum Bruno* († 1600); saeculo XVII. *H. Alstedt* († 1638), *Athanasium Kircher* († 1680), *Gassendium* († 1655), praesertim vero *Leibnitium* in eius « *Dissertatione de arte combinatoria* » (1666). Recenti tempore s. d. *Algo-rythmus* seu *Logica algebraica* simile quid intendit.

BIBLIOGRAPHIA. *Raymundi Lulli* editiones: Raimundi Lulli opera ea, quae ad inventam ab ipso artem universalem scientiarum artiumque omnium... pertinent. Argentorati 1598; Beati Raimundi Lulli opera omnia, ed. ab *Irone Salzinger*, Moguntiae 1721-1742, 10 voll. (sed non videtur editio completa). De aliis editionibus cfr. *Ueberweg-Baumgartner*. *Grundriss* II. ed. 10. 528 sqq. — 10. *Henr. Alstedtii* *clavis artis Lullianae et verae logicae*. Argentorati 1609; *C. Prantl*, *Gesch. d. Logik* III, Leipzig 1867, 145-177 dat bonam expositionem *Artis magnae*; *F. de P. Canalejas*, *Las doctrinas del Doctor iluminado Raimundo Lullo*. Madrid 1870; *F. Ribera*, *Orígenes de la filosofía de Raimundo Lullo*. Madrid 1899; *O. Keicher*, *Raymundus Lullus u. s. Stellung zur arabischen Philosophie* Münster 1909; *M. I. Avinyo*, *Beat Ramón Lull. La vida y la historia contemporanea*. Igualada 1912.

LIBER SEPTIMUS

Occasus philosophiae scholasticae

CAPUT I.

Causae occasus philosophiae scholasticae.

Scholae philosophicae praecedente saeculo ortae tempore huius periodi perseverabant et multos habebant discipulos; auctoritas, qua diversi ordines suos doctores circumdabant suosque alumnos ad eos sequendos obligabant, id effecit, ut qui certo ordini nomen dedit, etiam eius doctrinam amplecteretur. Nihilominus singulis certa quaedam libertas concedebatur, ita ut variae exceptiones ab hac regula observari possint. Huc accessit quidam eclecticismus multorum, qui diversarum scholarum proprias doctrinas inter se comparare et conciliare conabantur. Sed dum traditio magnarum scholarum ita colebatur, nominalismus, qui saeculo XI. et XII. floruerat, de novo ortus plures philosophos magnae auctoritatis nactus est. Subvertendo fundamenta veteris metaphysicae, seiungendo scientiam a fide, veritatem philosophicam a veritate theologia nominalismus magno erat periculo; hinc realismus eum fortiter impugnabat, dum alii realismum cum nominalismo modo eclecticico conciliare conabantur. Eodem tempore scholastica mystica, quae inde a saeculo XI. semper vigeat, de novo reffloruit, at paululum mutata; etenim magis recessit a philosophia scholastica, intensius innixa experientiae religiosae, intuitioni et affectui unionis cum Deo. Haec mystica, praesertim in Germania, multum adlaboravit, ut cognitio philosophica non aetis scholae parietibus circumdaretur, sed ad utilitatem omnium conferret; quem in finem lingua germanica utens praeclara initia dedit terminologiae et literaturae philosophicae germanicae. Etiam inquisitiones naturales et methodus positiva haud parum colebantur.

Ita etiam hoc tempore varia momenta ad ulteriorem progressum conferunt; attamen generatim periodus haec periodus occasus vocari debet. Et quidem causae huius occasus rapidi sunt partim externae, partim internae. Bella Gallorum cum Flandris et Anglis; terribilis pestis, quae medio saeculo XIV. grassabatur; schisma occidentale; dissen-

siones inter principes et Ecclesiam perturbarunt pacem et quietem publicam et impedierunt studia profundiora. Accessit quod saeculo XIV. et XV. praeter Universitatem Parisiensem, Oxoniensem, Cantabrigensem et Patavinam multae aliae Universitates sunt ortae: saeculo XIV. Tolosae, Pisae, Pragae, Florentiae; saeculo XV. in ipsa Gallia Dol 1421/2, Poitiers (Pictavii) 1431/2, Caen 1324, Bordeaux (Burdigalae) 1439/41; Lovanii 1425 et aliae. Omnes hae novae Universitates vel accipiunt facultatem promovendi ad gradus academicos, vel hanc facultatem simpliciter usurpant; ut plures auditores attrahant, faciunt promotionem ad gradus, sed eo ipso ad occasum scientiarum et philosophiae conferunt. His conditionibus externis accedunt causae occasus internae: obligatio singulorum ordinum ad certum doctorem sequendum nimium coarctabat libertatem et impendebat proprium laborem. Philosophi minus inquirebant in ipsa problemata, et fere toti insudabant exponendis et defendendis auctoritatibus. Sic premebantur fere unice vestigia priorum, ingenia praeclara et robusta evolvi non poterant. Sed nec haec systemata priora bene norunt, crescit ignorantia magnorum philosophorum, negligitur lingua, quae magis magisque fit barbara, nimium indulgetur merae dialecticae et inanibus subtilitatibus. Verbo, quo plures sunt scholae, quo plures, qui studiis philosophicis occupantur, eo minus haec studia sunt profunda. Origo nominalismi et terminismi excitat lites et pugnas inter scholam terministicam, scoticam et thomisticam, quae pugnae et disceptationes scholasticae animos a profundioribus inquisitionibus avertunt. Haec omnia effecerunt, ut auctoritas philosophiae scholasticae decreceret, ut alia systemata non-scholastica orirentur, quae philosophiam scholasticam vehementer nec sine effectu impugnabant.

Hinc rem ita exponemus, ut primo de philosophia scholastica, deinde de mystica, tandem de philosophia non-scholastica sit sermo.

CAPUT II.

Philosophia scholastica.

ARTICULUS I.

Innovatio nominalismi (terminismus).

1. Praecursores. Eventus maxime influens in fata philosophiae huius temporis et totius scholasticae posterioris est vehemens reactio contra realismum thomisticum et scoticum. Problema universalium,

quod saeculo IX. et X. ortum saeculo XI. et XII. acerrimas pugnas inter philosophos excitaverat, tandem altero medio saeculo XII. et XIII. in sensu realismi moderati solutum erat, nunc iterum acriter disputatur. Etiam nunc sicut saeculo XI. et XII. partes realium et nominalium, vel prout nunc vocantur, terministarum vel conceptistarum e diametro sibi opponuntur.

Primi, apud quos tendentia nominalistica clare apparet, sunt Dominicanus Durandus de S. Porciano, et Franciscanus Petrus Aureoli. *Durandus de S. Porciano* (de St. Pourçain, † 1332/4), postea episcopus in tribus diversis dioecesibus (Limoux, Puy-en-Velay, Meaux), « doctor resolutissimus » appellatus, primo adhaeserat thomismo, postea autem eum acriter impugnavit, existentiam realem universalium negavit (« esse universale non est conditio realis, sed rationis ») et hinc docuit primum obiectum intellectus non esse universale, sed singulare. Eius doctrina in ordine Praedicatorum tamen non valuit magnum influxum exercere, licet aliqui confratres, ut *Armandus de Bellovisa* († 1334) et *Robertus Holcot* († 1349) eum sint secuti. E schola franciscana nominalismum docuit *Petrus Aureoli* († 1332), « doctor facundus », lector Bononiae, dein Tolosae, ubi in concionibus et disputationibus immaulatam Virginis Mariae conceptionem contra Dominicanos publice defendit, postea magister theologiae Parisiis, tandem archiepiscopus in urbe Aix (Aquae Sextiae). Aureoli est potius criticus nullique scholae se addixit. In theoria cognitionis distinguit obiectum prout est in rerum natura, et obiectum intentionale in conscientia et intellectu (noumenon et phaenomenon iuxta terminologiam Kantii): obiectum proprie dictum cognitionis statuit illud esse intentionale (phaenomenale), hinc species in mente ipsi non est medium quo, sed medium quod. Aperte ergo favet nominalismo conceptualistico.

2. Guilelmus Occam. Restaurator vero nominalismi, qui maximum influxum habuit, est *Guilelmus Occam* (natus brevi ante a. 1300, mortuus 1349 vel 1350), qui propterea etiam « venerabilis inceptor » vocatur. Origine Anglus, amplexus est ordinem Minorum S. Francisci, studuit et docuit Oxonii, sed iam a. 1324 haereseos accusatus Avenionem citatus est. Per quattuor annos retinebatur Avenione in carcere, sed a. 1328 aufugit ad imperatorem Ludovicum Bavarum simul cum confratre Bonagratia et cum Generali Ordinis Michaela Cesena. Quare die 6 iunii 1328 Occam simul cum Michaela Cesena et Bonagratia excommunicati sunt. Sed apud imperatorem fruebantur efficaci tutela; cum ipso profecti sunt Monachium, ubi Occam receptus in monasterio Minorum contra Pontificem eiusque modum procedendi politicum scripsit; hic etiam opera sua philosophica et theologica quoad maximam par-

tem composuit. Mortuo imperatore Occam voluit redire ad unionem cum suo ordine et cum Ecclesia; non est tamen certum, num revera hunc finem adeptus sit.

Eius doctrina. Occami philosophia est ultimum magnum systema scholasticum, sed iam fere in extremo limite versatur. Occam non solum coaretat, ut Scotus, ambitum propositionum theologicarum, quas ratione probari posse S. Thomas docuerat, sed omnino negat dari tales propositiones theologicas, quae ratione probari possint; hinc docet ipsam Dei existentiam, unitatem, infinitatem, item animam esse immortalem, incorruptibilem, quae tota est in toto corpore et tota in qualibet parte corporis, esse meros articulos fidei. Haec opinio autem logice fluit ex eius doctrina *de cognitione*. Iuxta Occam tantum singulare est reale, universale est merus conceptus mentis. Haec doctrina nominalistica ratio erat, cur singulare tum in experientia externa tum interna praeprimis factum sit obiectum inquisitionum. Ita ergo nominalismus natura sua a speculatione magis ad observationem ducitur, et hinc nil mirum, praesertim in schola terministica inquisitionem naturalem maiorem progressum fecisse. Revera praecursores recentis scientiae naturalis erant philosophi e schola occamista.

Nominalismus autem Occami quattuor constituitur doctrinis: 1) *negatione omnis realitatis universalium*. Occam fuisse probare conatur, e quacumque realitate universalis admissa absurda sequi; neque ex existentia scientiarum necessario sequi existentiam universalium realium, ut Scholastici reales docebant. 2) *theoria vocum et conceptuum*. Ex prima sententia sequitur, universalia non esse extra mentem, sed a) in anima ut quaedam intentiones vel conceptus formati per intellectum, et b) in voce prolata, quae est terminus conceptus. Universalis primo sensu accepta vocat universalis naturalia, altero sensu accepta vocat universalis per voluntariam institutionem. Ad quaestionem autem, quid faciat vocem et conceptum seu actum intelligendi universalem, respondet 3) *theoria signi vel significationis*. Quodlibet universale natum est esse signum plurium, et quidem universale naturale seu conceptus est signum naturale de multis praedicabile; universale arbitrarium seu vox prolata est signum voluntarie institutum ad plura significanda. Tandem ex significatione seu praedicabilitate sequitur 4) *theoria suppositionis terminorum* seu elementorum iudicii. Quia conceptus et voces sunt signa plurium rerum, supponunt pro pluribus rebus. Iamvero termini ($\delta\pi\omicron\tau\epsilon\iota$) iudicii componuntur ex voce et significatione, hinc ipsi termini supponunt pro singulis rebus extra mentem existentibus et hinc sunt universales. Propter hanc doctrinam occamistae etiam *terministae* (Gerson) vel *conceptistae* (Petrus

Nigri) vocabantur. Ergo saeculo XIV. et XV. nominales, conceptistae, terministae non inter se distinguuntur, sed nomina haec designant tantum varias proprietates nominalium in oppositione ad reales; imo in aliquo documento Universitatis Parisiensis simpliciter vocantur « nominales terministae ».

Ex hac doctrina ulterius sequitur *primo*, non dari pro Occam sicut et Aureolo quaestionem de principio individuationis, quia haec quaestio supponit dari aliquod universale reale, quod per aliquid aliud ad singulare determinatur; *secundo*, quia datur et cognoscitur tantum singulare, forma naturalis nostrae cognitionis est intuitio, quae in cognitione intellectuali est id, quod apprehensio immediata obiecti est in cognitione sensitiva; *tertio*, omnino superfluum esse tum speciem intentionalem impressam tum speciem intelligibilem expressam seu medium in quo. Hinc Occam sua doctrina ex duplici fonte scepticismo viam aperuit, ex fundamento empiristico, nos id tantum naturaliter cognoscere posse, quod immediate et intuitive cognoscimus, et ex eo quod actus cognitionis mere subiectivus consideratur. Etiam in ordine morali subiectivismo et scepticismo viam paravit, quia docet nihil esse natura sua bonum vel malum, sed bonum et malum esse tale unice per voluntatem divinam, ita ut per omnipotentiam Dei absolutam ordo moralis per alium quaecumque suppleri posset.

3. Primae sortes Occamismi. Adhuc vivente Occam eius doctrina tum in eius ordine tum extra illum plurimos nacta est assecclas, qui haud exiguum influxum in philosophiam coevam exercebant. Ex altera parte et thomistae et scotistae novam hanc scholam vehementer impugnabant. Occamismus vocabatur « *via moderna* », thomismus et scotismus « *via antiqua* »; sic Antiqui et Moderni, Reales et Nominales (Terministae) adversa castra formabant.

Brevi enim sectatores viae antiquae videbant pericula scepticismi, quae in hac via moderna latebant. Die 25. septembris 1339 facultas artium Parisiensis prohibuit doctrinam occamisticam. Quam parum autem haec prohibitio effecerit, apparet ex eo, quod 29. decembris 1340 iterum doctrinae occamisticae prohibitaе sunt: eas esse periculosas pro philosophia et theologia, plenas errorum et ducere ad opiniones philosophiae scholasticae omnino contrarias. Ipse Clemens VI. scripsit mense maio a. 1346 ad magistros et scholares Universitatis Parisiensis, ne « varias et extraneas doctrinas sophisticas » sequerentur, quae « pestifera pullulant semina ». Sed non obstantibus his prohibitionibus et admonitionibus maior pars magistrorum Parisiensium partim publice, partim occulte occamismum defendebant, et ipso adhuc Clemente VI. regnante rector Universitatis Parisiensis, *Ioannes Buridanus*,

unus e notissimis et summae auctoritatis magistris, aperte occamismum docuit. Etiam saeculo XV. prohibitiones renovari debuerunt. Anno 1473/4 Ludovicus XI. conatus est occamismum ex Universitate et tota Gallia expellere et realismum saeculi XIII. restaurare; omnes magistri debuerunt promittere se unice realismum docere velle. Sed occamismus iam adeo erat praepotens, ut octo annis post (1481) haec ordinatio fuerit retracta. In aliis Universitatibus occamismus vicit, nullo fere resistente: ita in Universitate *Viennensi*, *Coloniensi*, *Heidelbergensi*. Res eo devenit, ut anno 1425 aliqui magistri Colonienses ab Electore vituperarentur, quod non «magistros moderniores», sed «antiquos alti sermonis doctores», i. e. Albertum M. et Thomam sequerentur. Etiam Oxonii in ipso monasterio Fratrum Minorum schola occamistica orta est, quae scholam scotisticam impugnabat.

Primi occamistae notiores erant *Adam Wodham* vel *Goddam* O. Fr. Min. († 1358), qui docuit Oxonii; *Robertus Holcot* († 1349) O. Pr.; *Gregorius Ariminensis* († 1358) ex Ord. Eremit. S. Aug. Doctrinae occamisticae *Joannis de Mirecuria* O. Cist. et *Nicolai de Ultricuria*, magistri saecularis, qui ambo erant magistri Parisienses, damnatae sunt. Celeberrimi autem occamistae sunt magistri Parisienses *Ioannes Buridanus* († post 1358), *Albertus de Saxonia* († 1390), postea episcopus Halberstadtensis, et *Nicolaus Oresmus* († 1382), episcopus Lexoviensis (Lisieux). Ipsi tractabant etiam multum scientias naturales et posuerunt fundamenta recentis dynamicae et physicae coelestis et iam eas theorias evolverunt, quae communiter Copernico et Galileo Galilei attribui solent. (Cfr. inquisitiones *Pauli Duhem*, Etudes sur Léonard de Vinci, Paris, 1906-1913; Le système du monde, ib. 1913-1917). Omnes hi magis eminent in physica quam in philosophia. Buridanus primus ostendit physicam Aristotelis esse falsam et novis theoriis suppleri debere. Occamismum sequitur etiam *Marsilius Inghensis* († 1396), magister, dein rector Universitatis Parisiensis; hic ut primus rector Universitatis Heidelbergensis (1386) ibi occamismum introduxit. *Henricus de Hassia* (von Hainbuch, † 1397), primo magister Parisiensis, occamismum in Universitate Viennensi introduxit, ubi ut rector Universitatis magna gaudebat auctoritate. Item magister Parisiensis *Henricus de Oyta* († 1397) terminismum Pragae et Viennae propagavit.

Summum decus autem Universitatis Parisiensis sub finem saeculi XIV. et initio saeculi XV. erant occamistae *Petrus de Alliaco* et *Ioannes Gerson*. *Petrus de Alliaco* (1350-1420), primo magister, postea episcopus, Cardinalis et Legatus apostolicus, similiter sicut Descartes et Berkeley docuit cognitionem sui esse certiore cognitione rerum exterarum; ibi errorem esse impossibilem, hic possibilem. *Ioannes Gerson* (1363-1429), magnae auctoritatis cancellarius Universitatis Parisiensis, erat discipulus Petri de Alliaco simulque cum ipso in Concilio Constantiensi (1414-18) partes habuit. Ex eius operibus ad philosophiam spectant «Concordia metaphysicae cum logica» et «Theologia mystica speculativa et practica». Licet Gerson addictus sit scholae termini-

sticae, tamen magis independens est ab occanismo, varias scholas inter se conciliare studet et plus theologiae mysticae quam philosophiae incumbit. Gerson non admittit inter theologiam et philosophiam illam separationem et oppositionem, quam Occam docuerat; fines utriusque scientiae sunt quidem diversi, quia philosophia intendit scientiam, theologia fidem, attamen theologia complet limitatam scientiam humanam et tribuit ipsi maiorem certitudinem et confirmationem. Etiam inter extremum realismum « Formalisantium », i. e. Scotistarum, et nominalismum « Terministarum » mediam init viam; illi enim « esse obiectale » seu esse, prouti est in cognitione, habent esse reale et formale, hi autem tantum significationes earumque species considerant; sed revera inter naturam rei, prouti in se est, et inter rem ut cognitam est distinguendum. Cognitionis nostra universalitatem efficit ope abstractionis intellectus: sed haec universalitas habet fundamentum in individuis, ex quibus deducitur; secus nihil esset nisi figmentum mentis. Maioris momenti autem est, quod Gerson inutiles subtilitates et speculationes scholasticae posterioris acriter impugnat et ad fines practicos theologiae attendit. Experientia Dei et amor Dei plus valent quam mera cognitio et eruditio. Cum scholastica theologia coniungenda est theologia mystica. Huius theologiae mysticae theoriam fuse evolvit et varias doctrinas Victorinorum et S. Bonaventurae assumit ad proprium systema formandum.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Durandus de S. Porciano*: Durandi a S. P. in sententias theologicas Petri Lombardi Commentariorum libri quattuor. Parisiis 1508 et saepius. — *K. Werner*, Die nominalisierende Psychologie der Scholastik des späteren Mittelalters. Sitzungsbericht der k. Akademie der Wiss., phil.-hist. Klasse. Bd. 99. Wien 1882, 214-254; *P. Mandonnet*, Premiers travaux de polémique thomiste. Rev. des sc. philos. et théol. 7 (1913) 65 sqq. — 2) *Petrus Aureoli*: Eius Commentarii in libros sententiarum et Quodlibeta edita fuere Romae ex typographia Vaticana 1596 et Romae ex typographia Al. Zanetti 1605, sed haec editio est nimium manca. — *F. Stanonik*, Ueber d. äusseren Lebensgang u. d. Schriften des Petrus Aureoli. Der Katholik 62 (1882) I 315 sqq.: 415 sqq.; 479 sqq.; *R. Dreiling*, Der Konzeptualismus in der Universalienlehre des Franziskanerbischofs Petrus Aureoli. Münster 1913 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. XI, 6). — 3) *Guilelmus Occam*: Super quattuor libros sententiarum subtilissimae quaestiones earumque decisiones. Lugduni 1495; Quodlibeta septem. Parisiis 1487; Expositio aurea, Bononiae 1496; Tractatus logicae sive Summa totius logicae. Parisiis 1488 et saepius; Quaestiones in octo ll. physicorum. Argentorati 1491 et saepius; Summulae in libros physicorum sive Philosophia naturalis. Bononiae 1494 et saepius. — *B. Hauréau*, Hist. de la phil. scol. II, 2 (1880) 356-430; *K. Werner*, Die Scholastik des späteren Mittelalt. II. Wien 1883; *Giulio Canella*, Il nominalismo e Guglielmo d'Occam. Firenze 1907; *Muscietti*, Breve saggio sulla filosofia di G. d'Ockam. Bellinzona 1908; *A. Käthmann*, Zur Geschichte des Terminismus. Leipzig 1911; *H. Grlsar*, Luther I. Freiburg i. Br. 1911; *L. Kugler*, Der Begriff der Erkenntnis

bei W. v. Ockham. Breslau 1913. — 4) *Adamus Godham*. Eius Commentarius in II. Sent. editus Parisiis 1512. — *Roberti Holcot* quaedam scripta edita Lugduni 1497 et saepius. — *Gregorii de Rimini*, Lectura in primum et secundum librum sententiarum ed. Parisiis 1482 et saepius; tractatus De usuris. Arimini 1622. — *Ioannes de Mirecuria*, cfr. *Du Plessis d'Argentrée*, Collectio iudiciorum I (1724) 343 sqq.; *H. Denifle*, Chart. Univ. Paris II, 1 (1891) 610 sqq. — *Nicolaus de Ultricuria*, cfr. *Du Plessis d'Argentrée*, op. cit. I, 355 sqq.; *H. Denifle*, op. cit. II, 1, 576 sqq.; *L. Lappe*, Nicolaus von Autrecourt. Sein Leben, seine Philosophie, seine Schriften. Münster 1908 (Beitr. z. Gesch. d. Phil. d. M. VI, 2). — *Ioannes Buridanus*, eius Summulae seu Compendium logicae. Parisiis 1487 et saepius; Quaestiones super 8 II. Phys. Parisiis 1509; Quaestiones in II. de anima. Parisiis 1516; In met. Arist. Quaestiones. Parisiis 1518; Quaestiones super 10 II. ethic. Arist. ad Nic. Parisiis 1489 et saepius. — *P. Duhem*, Etudes sur Léonard de Vinci, 2.e série (1909) 379 sqq.: 420 sqq.; 431 sqq.; 438 sqq.; 3.e série (1913) 1-112; 113-259; 279-286; 350-360. — *Alberti de Saxonia* diversa opera edita cfr. *Ueberweg-Baumgartner*, Grundriss II. ed. 10. 609; *G. Heidingsfelder*, Albert v. Saxen. Sein Lebensgang u. s. Commentar zur Nikom. Ethik des Arist. Münster 1921 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. XXII, 3, 4). — *Joannis Gersonii* opera omnia, studio *M. L. E. Du Pin*, Antverpiae 1706; *A. J. Masson*, Jean Gerson, sa vie, son temps, ses oeuvres, précédé d'une introduction sur le moyen-âge. Lyon 1894; *A. Lafontaine*, Jean Gerson. Paris 1906. — *Gabrielis Biel* Epitome et collectorium ex Occamo super 4 II. sententiarum. Tübingae 1495 et saepius; *Linsenmann*, Gabriel Biel. Tüb. Theol. Quartalschrift 1865.

ARTICULUS II.

Scholarum priorum continuatio.

Occamismus quidem plurimos et haud exiguos nactus est discipulos, attamen etiam scholae priores doctrinas suas colebant, partim eas defendendo contra impugnationes terministarum, partim ulterius evolviendo.

1. Scotismus. Ioannes Duns Scotus habuit multos sequaces, sed hi potius defectus Scoti exaggerabant, nimium insistentes distinctioni formali a parte rei, et subtilibus abstractionibus. Metaphysica scholae scotisticae tota referta est realitatibus subtilibus et chimaericis; hinc vehementer impugnabatur tum a Thomistis tum maxime a Terministis. Schola scotistica adeo neglegebat methodum et linguam, ut ipsa simul cum schola terministica quam plurimum ad occasum philosophiae scholasticae contulerit.

Celebriores inter Scotistas sunt *Franciscus de Mayronis* († 1325), qui propter nimium usum abstractionum « magister acutus abstractionum » dictus est; praeterea *Antonius Andreae* († 1320), *Ioannes Canonicus* (c. 1320); *Ioannes de la Rive*; *Gerhardus Odo*; *Ioannes de Bas-*

solis († c. 1347; *Ioannes Dumbleton*; *Nicolaus de Lire* († c. 1349). Praeterea *Alexander de Alexandria* († 1314); *Petrus de Aquila* († 1370), dictus «*Scotellus*»; *Nicolaus de Ortellis* († 1455); *Lychetus de Brescia* († 1520); *Gualterus Burlaeus* († post 1343); *Thomas Bradwardine* († 1349). Sub finem saeculi XV. orti sunt commentatores Scoti; sed hi iam ad subsequentem periodum pertinent. Generatim dicendum est, in Ordine Minorum S. Francisci non esse ortam traditionem scholarem proprie dictam; etenim S. Bonaventura minus coluerat ipsam philosophiam nec tradiderat doctrinas philosophicas exacte circumscriptas, quibus propria schola inniti potuisset. Nunc demum inde a saeculo XV. doctores huius ordinis doctrinas Bonaventurae assumunt. Duns Scotus autem nimis brevem habuit vitam et activitatem, quam ut maiorem discipulorum numerum formare potuisset. Eius ingenium magis criticum, imo aliquomodo scepticum ansam dederat potius criticae doctrinarum evolutioni quam traditioni dogmaticae scholari.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Franciscus de Mayronis*: Quaedam opera edita a Hieronymo de Nuciarellis, Venetiis 1517; In 4 ll. sententiarum, Venetiis 1504-1507; Quodlibetales Quaestiones, Venetiis 1507. — *Prantl*, *Gesch. d. Logik* III (1867) 283 sqq.; *P. Duhem*, *François Meyrannes O. F. M. et la question de la rotation de la terre*, *Archiv. Francisc. Hist.* 1913, 23-25. — 2) *Antonius Andreae*: Scripta seu expositiones super artem veterem et super Boetium de divisionibus, Venetiis 1492 et saepius; Quaestiones super XII ll. metaphysicae, Venetiis 1481 et saepius; De tribus principiis rerum naturalium, Venetiis 1489. — 3) *Ioannes de Bassolis*: In quatuor ll. sententiarum, ed. *Fr. Reynault* et *Jean Frelon*, Parisiis 1516-1517. — *Hauréau*, *Hist. de la phil. scol.* II, 2 (1880) 308 sqq.; *P. Duhem*, *Etudes sur Léonard de Vinci*, 2.e série (1909) 373 sqq. — 4) *Walter Burlaeus*: De vitis et moribus philosophorum, Coloniae 1492 et saepius; Super artem veterem Porphyrii et Aristotelis expositio, Venetiis 1485; Scriptum super libros posteriorum, Venetiis 1497; Summa totius logicae, Ven. 1508; Expos. in ll. Physicorum Arist. Ven. 1482; De intentione et remissione formarum, Ven. 1496; De materia et forma, Oxonii 1500. — *P. Féret*, *La faculté de théologie de Paris* III (1896) 242 sqq. — 5) *Thomas Bradwardine*: De causa Dei adv. Pelagium et de virtute causarum ad suos Mertonenses libri tres... opera et studio Henrici Savillii, Londini 1618; Tractatus de proportionibus velocitatum, Parisiis 1495; De arithmetica speculativa, Parisiis 1495; De geometria speculativa, Parisiis 1495. — *Gottl. Lechler*, *De Thoma Bradwardino commentatio*, Lipsiae 1863; *S. Hahn*, *Thomas Bradwardine u. s. Lehre v. d. menschlichen Willensfreiheit*, Münster 1905 (*Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalters* V, 2).

2. Thomismus. Aliter res se habebant in schola thomistica. S. Thomas perfectum et undequaque absolutum systema doctrinale exhibuerat, cuius exacta methodus, claritas expositionis et character dogmaticus maxime apta erant ad traditionem scholarem proprie dictam efformandam. Nihilominus valde mirum est, philosophiam thomisticam nunquam eam sectatorum copiam acquisivisse quam schola occamista et

scotistica. Maxima pars thomistarum invenitur utique, ut patet, in ordine Praedicatorum; attamen et hoc mirum videri debet thomistas saeculi XIV. magis eminere quam immediatos discipulos S. Thomae, quorum ceterum pauca tantum nomina nobis sunt tradita. Huc pertinent *Thomas de Ioriz* († 1310), unus ex acerrimis adversariis Scoti; *Herveus Natalis*, de quo supra erat sermo *Ioannes Neapolitanus* († 1330); *Petrus de Palude* († 1344); *Durandus Aureliacensis* († 1380), cognomento Durandellus, qui contra Durandum de S. Porciano pugnavit; *Armandus de Bellovisu*; *Gratiadei de Ascoli*, alii. Sed etiam in aliis ordinibus erant haud exigui thomistae. Citari meretur Generalis Ordinis Carmelitarum *Gerardus Bononiensis* († 1317); ex ordine Carthusianorum *Dionysius Carthusianus* (de Ruckel, 1402-1471). Etiam ordo Cisterciensium habuit plures thomistas. Inter magistros saeculares *Radulphus Brito* (primo medio saeculi XIV.) et *Ioannes de Polliaco* (de Pouilli), magister Sorbonensis, sequuntur paulo liberiores aristotelismum thomisticum.

Inter celeberrimos autem thomistas huius aevi numerandus est Dominicanus *Ioannes Capreolus* (1380-1444), propter magnum opus « Libri defensionum », quo Thomismum fortiter contra alias scholas defendit, « princeps thomistarum » appellatus. Hoc opus est longe praecipuus fons doctrinae thomisticae, prouti Scotismo et Occamismo opponitur, et quasi encyclopaedia controversiarum scholasticarum saeculi XIV. et XV. Sed etiam apud ipsum apparent iam defectus methodici, qui occasum indicant. Alius Dominicanus *Antoninus Florentinus* (1389-1459) in praecipuo opere suo « Summa theologiae » principia S. Thomae feliciter applicat ad varias quaestiones novas, praesertim ethico-sociales, puta de divitiis, de productione mercium, de valore et pretio, de pecunia, proprietate, contractu opificio, de educatione, de quaestionibus politicis et de iure belli.

Hic videtur etiam nominandus *Raymundus de Sabundia* († 1432), qui in opere « Liber naturae sive creaturarum » vel « Theologia naturalis » vult doctrinas christianas ex libro naturae probare. Eius doctrina est scholastica et fere tota thomistica, sed differt methodo, quia unice procedit ex ratione, experientia interna et externa. Eius philosophia est ultima reactio philosophiae scholasticae ea aetate, qua regnabat nominalismus scepticus et qua coepit nova philosophia.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Ioannes Neapolitanus*: J. Iellouschek, Jahrb. f. Philos. u. spek. Theol. 26 (1912) 155 sqq.; 325 sqq.; P. Mandonnet, Premiers travaux... 255 sqq. — 2) *Dionysius Carthusianus*. Prima editio opp. omnium Coloniae 1530, sed non absoluta. Nova editio completa cura et labore monachorum S. Ord. Cartusianorum, Montreuil-sur-mer et Tournai coepit a. 1896. — Welters, Denys le Chartreux, Roermond 1882; A. Mougel, Denys le Char-

treux, Montreuil-sur-mer. 1896; versio germanica Mülheim a Rh. 1898. — 3) *Joannes Capreolus*: Liber I-IV defensionum theologiae divi doctoris Thomae de Aquino. Venetiis 1483 et saepius; nova editio a C. Paban et Th. Pègues, Tours 1899-1908. — K. Werner, Die Scholastik des späteren Mittelalt. II (1883) 438-575; M. Grabmann, Joh. Capreolus, Jahrb. f. Philos. u. spek. Theol. 16 (1902) 275 sqq. — 4) *Antoninus Florentinus*: Editio completa Venetiis 1474, Florentiae 1741, sed non absoluta; Summa theologica, Venetiis 1477 et saepissime. — H. Crohns, Die Summa theol. des Antonin v. Florenz. Helsingfors 1903; C. Ilgner, Die volkswirtschaftlichen Anschauungen Antonins v. Fl. Paderborn 1904. — 5) *Raymundus de Sabundia*: Theologia naturalis sive liber creaturarum. Argentorati 1496 et saepius; recentius ab I. F. von Seidel, Sulzbach 1852. Excerptum huius operis est Viola animae Carthusiani P. Dorland, Lugduni 1568 et saepius; — David Matzke, Die natürliche Theologie des Raymund v. S. Breslau 1846; Huttler, Die Religionsphilosophie des Raymund v. S. Augsburg 1851; Fil. Cicchitti-Suriani, Sopra Raim. S. teologo, filosofo e medico del secolo XV. Aquila 1889; I. H. Probst, Le Lullisme de Raymond de Sebonde. Thèse. Toulouse 1912.

CAPUT III.

Mysticismus scholasticae posterioris.

Occasus philosophiae scholasticae, discordiae inter scholas, inanes disputationum subtilitates, diffidentia erga valorem rationis, quam praesertim schola scotistica et occamistica provocaverant, magna disidia in toto mundo christiano multis ansam dederunt, ut relicta philosophia et theologia scholastica ad mysticam confugerent et in immediata per vitam internam Dei fruitione illam cordis quietem et mentis certitudinem invenirent, quam conditiones externae scholarumque disputationes dare non valebant. Hanc temporum animorumque rationem optime exhibet auctor libri « De imitatione Christi », ubi scribit (I. 3): « Felix, quem veritas per se docet, non per figuras et voces transeuntes, sed sicuti se habet. Nostra opinio et noster sensus saepe nos fallit et modicum videt. Quid prodest magna cavillatio de occultis et obscuris rebus, de quibus nec arguemur in iudicio, quia ignoravimus? Grandis insipientia, quod neglectis utilibus et necessariis ultro intendimus curiosis et damnosis... Et quid curae nobis de generibus et speciebus? Cui aeternum Verbum loquitur, a multis opinionibus expeditur ». Haec nova mystica autem non tam in ordine Minorum S. Francisci colitur, quam potius in Ordine Praedicatorum. Pietas mystica in ipsum populum intrat, praesertim in Germania, multosque inter eum invenit sectatores, quod iam exinde patet, quia pleraque mysticorum scripta in lingua vernacula componuntur.

Sed distinguenda est hoc tempore duplex mystica: altera, orthodoxa, manet catholica et nititur fundamentis philosophiae scholasticae; altera, heterodoxa, a doctrina religionis catholicae multum deviat. Inter utramque habetur quaedam media, quae non quidem extra doctrinam Ecclesiae versatur, attamen doctrinas minus rectas, nam ad pantheismum inclinantes, continet.

1. Mystica orthodoxa. Inter mysticos catholicos citandus venit *Ioannes Ruysbroeck* (1293-1381), capellanus ad St. Gudulam Bruxellis, qui deinde monasterium Augustinorum in Groenendael ingressus est, ut totus contemplationi se dare posset. Ruysbroeck fortiter pugnavit contra falsum mysticismum et praeclaris verbis laudat dulcedinem vitae contemplativae, quam philosophia ignorat. Magnum influxum habuit in *Gerhardum Grot.* (1340-1384), caput « fratrum vitae communis »; huic confraternitati annumerandus est etiam *Thomas a Kempis* (1380-1471), cui notus liber « De imitatione Christi » adscribitur. *Petrus de Alliaco* (1350-1420), quem inter occamistas cognovimus, in operibus mysticis « Speculum considerationis » et « Compendium contemplationis » Richardum a S. Victore sequitur. Brevi post Ioannem Ruysbroeck *Ioannes Gerson* (Ioannes Arnandi de Gersonio, 1363-1429), de quo iam supra erat sermo, in Gallia eadem magna auctoritate gaudet, qua Ruysbroeck in Batavia. Hic lites politicas fastidians relictis Parisiis Lugdunum se contulerat, ubi multa opera mystica composuit. Vestigia premens Bonaventurae describit supernaturalem raptum animae per divinum amorem, in quo raptu omnes inferiores activitates annihilantur; pantheismum autem diligenter vitat. In Batavia praecipuus Scholasticus saeculi XV. est *Dionysius Carthusianus* (1402-1471); hic omnes scientias considerat ut inferiores gradus et praeparationem ad vitam contemplativam. Dulcedinem extasis et vias ad ipsam perveniendi exhibet in Commentariis ad Pseudo-Dionysium et in suis scriptis mysticis « De oratione », « De meditatione », « De contemplatione », « De donis Spiritus S. » et aliis.

2. Mystica minus orthodoxa apparet apud Dominicanum *Magistrum Eckehart de Hoheim* (c. 1260-1327), qui totam vitam praedicationi verbi divini et mysticae dedit, latine « Opus tripartitum », germanice multos sermones conscripsit, et in suo monasterio Coloniae multos discipulos nactus est. Sed anno 1326 archiepiscopus Coloniensis eius doctrinas ut periculosas prohibuit; Eckehart appellavit ad S. Sedem, sed brevi post mortuus est. Duobus annis post eius mortem (1329) Ioannes XXII. damnavit 28 articulos ex eius operibus latinis extractos. Et revera Eckehart docet in metaphysica sententias, quae omnino pantheismum sapiunt, etenim dicit Deum esse ipsam existentiam creatu-

rarum; creaturas non habere aliam existentiam nisi Deum, in quo subsistunt. Hinc etiam psychologia exhibet animam humanam ut ipsam essentiam Dei. Sed Eckehart ipse non putavit se pantheismum docere, sed tantum doctrinam S. Thomae evolvere et ad vitam mysticam applicare; ipse est quidem scholasticus, attamen nimis in Neoplatonismum inclinatus et aliquas doctrinas scholae, quae pantheismo ansam dare possunt, falso interpretatur; religio et praxis mystica, quam in suis operibus exhibet, est tota christiana.

Eckehart est praecipuus propugnator mysticismi germanici huius temporis. Iam ante ipsum *Mechtildis de Magdeburg* († 1277) et *Diétrich de Freiburg* (cfr. supra pag. 237) mysticam lingua germanica tractaverant, *Eckehart* autem creavit terminologiam germanicam, apte vertit terminos scholasticos in linguam vulgarem; hinc meritum eius haud exiguum de literatura germanica. Discipuli Eckeharti sunt *Ioannes Taulerus* (1300-1361), suo tempore celeberrimus concionator Argentorati; et *B. Henricus Suso* (O. Pr. (c. 1300-1365), qui tamen multo magis quam Eckehart rectam doctrinam sequuntur. Taulerus reiecit omnem unionem cum Deo, ex qua destructio propriae voluntatis propriaeque essentiae creaturarum sequeretur. Etiam Henricus Suso impugnat omnem pantheismum, in specie pseudomysticum pantheismum et libertinismum Begardorum et « fratrum liberi spiritus »; uterque iam magis fines practicos, pastorales et asceticos sequitur simili modo sicuti Thomas a Kempis in noto suo libello. Etiam liber ignoti auctoris e saeculo XIV. « *Deutsche Theologie* » (theologia germanice scripta), quem Lutherus detexit et edidit, exhibet doctrinas mysticas Eckeharti.

3. Mystica ex toto heterodoxa, quae in multis confraternitatibus saeculi XIV. et XV. colebatur, praeparavit paulatim viam ad s. d. reformationem. Apud omnes hos pseudomysticos praevaluit idea de pantheistica unione animae cum Deo, et ex hac identitate hominis cum Deo deveniunt logice ad id, ut totum ordinem moralem destruerent. Ita *Margharita Porrette* docuit in libro quodam a theologis Parisiensibus damnato, « quod anima annihilata in amore conditoris sine reprehensione conscientiae vel remorsu potest et debet dare naturae, quidquid appetit vel desiderat ». Similes doctrinas statuit *Blommardine*. Sed tota haec pseudomystica potius fines practicos prosecuta est; ad scientificam mysticae evolutionem nihil contulit.

BIBLIOGRAPHIA. 1) De mystica germanica saec. 14. et 15. in genere. Editiones: *Deutsche Mystiker des 14. Jahrh.*, hrsg. v. *F. Pfeiffer* 2 voll. Leipzig 1854, 1857, ² Göttingen 1914; *Quellen u. Forschungen z. Gesch. d. deutsch. Mystik*, von *R. Langenberg*. Bonn. 1902; *Texte aus d. deutschen Mystik des 14. u. 15. Jahrh.*, hrsg. von *A. Spamer*. Jena 1912. — Commentaria: *J. B. Dalgairns*, *The German Mystics of the fourteenth Century*. London 1858; *Albin*

Barrau, Etudes sur quelques tendances du mysticisme avant la réformation. Strasbourg 1868; *W. Preger*, Gesch. d. deutschen Mystik im Mittelalter. Nach den Quellen untersucht u. dargestellt. 3 Teile. Leipzig 1874, 1881, 1892; *E. Schmidt*, Die Gnosis. Bd. II. Jena 1907; *W. R. Inge*, Studies of English Mystics. London 1906. — 2) De singulis mysticis: *Ruysbroeck*, Opp. latine, ed. *Surius*, Coloniae 1552 et saepius; germanice a *Gottfr. Arnold*, Offenbach 1701; Editio nova completa critica: Jan van Ruysbroeck... uitgeg. door *Dom Ph. Müller*, Brussel-Leuven, inde ab a. 1911; *Ch. Schmidt*, Etude sur Jean R., Strasbourg 1859; *M. W. de Vreese*, Jan de Ruysbroeck, Bruxelles 1909. — *Thomae Hemerken a Kempis* O. S. Aug. Opp. omnia Freiburg i. Br. 1902 sqq.: *J. Pohl*, Thomas a Kempis. Theologie u. Glaube 1913, 265 seqq.; *M. Byron*, Thomas a Kempis. London 1910. — *Ioannis Gerson* theologia mystica translata in linguam germ. a *Hundeshausen*, Zeitschr. f. hist. Theol. IV (1834) 79-165. — *Magister Eckhart*. Meister Eckharts Schriften u. Predigten, übersetzt u. herausgeg. von *H. Büttner* 2 voll. Jena 1903, 1909; Meister Eckhart. Ausgewählt u. übers. von *J. Bernhart*, Kempten u. München 1914; *E. Kramm*, Meister E. im Lichte der Denkförmigen Fünde. Bonn 1889. — *Mechtildis de Magdeburg*: Revelationes Gertrudianae ac Mechtildianae. t. II. Solesmes 1877; *M. v. M.* Das fließende Licht der Gottheit. In Auswahl übersetzt von *W. Oehl*, Kempten u. München 1911. — *Io. Tauler*. Editio iuxta textum originale *Ferdinand Vetter*, Die Predigten Taulers. Berlin 1910; Io. Taulers Predigten, übertr. u. eingel. v. *W. Lehmann* 2 voll. Jena 1913; Oeuvres complètes de Jean Tauler. Traduct. par *E. P. Noël*, Paris 1911 sqq. — *Henricus Suso*. Opera edita Augustae 1482 et saepius; latina ed. a *Surio*, Coloniae 1555, recenter edita a *Diepenbrock*, Regensburg 1829, 1837, 1854. Editio critica textus a *K. Bihlmeyer*, H. Seuse. Deutsche Schriften. 2 voll. Stuttgart 1907; *S. Hahn*, II. Susos Bedeutung als Philosoph, in Festgabe für *Cl. Baumeister*, Münster 1913, 347-356. — *H. Büttner*, Das Büchlein vom vollkommenen Leben, eine deutsche Theologie, in d. ursprüngl. Gestalt hrgeg. u. übertr. Jena 1907. — *Fr. Klein*, Etude sur l'association des frères de la vie commune, ses fondateurs et son influence. Strasbourg 1860. — 3) De mystica heterodoxa cfr. *Delacroix*, Essai sur le mysticisme spéculatif en Allemagne au XIVe siècle. ch. 3, 4.

CAPUT IV.

Philosophia non-scholastica.

Iam apud plures mysticos, qui ceteroquin ad scholasticos pertinent, apparent ideae non scholasticae, apud alios autem quosdam philosophos doctrinae a recto tramite philosophiae scholasticae ex toto deviant. Hoc imprimis de Averroismo latino dicendum est.

1. Averroismus latinus. Licet diversis temporibus plura decreta prohibentia doctrinas averroisticas prodierint, tamen nunquam Averroismus non habuit suos asseclas; et hoc quidem tempore, regnante in Gallia Philippo Pulchro, Averroismus denno reviviscens partim Parisiis, partim in Italia, inde a medio saeculo XIV. usque ad saeculum

XVII. vigebat. Centrum huius Averroismi in Italia erat Universitas Patavina. Hic fundavit scholam averroisticam *Petrus de Abano* (c. 1250-1315); ad hanc scholam pertinent *Urbanus Bononiensis* O. Serv. B. M. V. († 1405); *Paulus Venetus* († 1429), *Caictanus Thyenaeus* († 1465); *Nicolaus Vernias* (c. 1500).

Essentiam huius Averroismi iam supra descripsimus: docet aeternitatem mundi eiusque motus, omnia possibilia necessario aliquando existere, omnes essentias esse aeternas et sine ullo malo, Deum non posse essentias creare nec quidquam extra se cognoscere, intellectum humanum esse unum substantialiter et aeternum, non dari libertatem arbitrii. Hi philosophi caece sequuntur Averroem, imo *Ioannes de Janduno* seipsum nominat «similiam Averrois et Aristotelis» et dicit: «Licet ratione mea omnes doctrinas Averroismi veras habeam, tamen coram religione mea habeo eas pro falsis». Exinde apparet Averroistas latinos etiam doctrinam de duplici veritate assumpsisse.

2. Aliae formae philosophiae non-scholasticae oriuntur praesertim propterea, quia doctrinae Occami multum exaggerantur et in extremum subiectivismum et determinismum vertuntur. Huc spectat e. gr. determinismus *Thomae Bradwardine* (c. 1290-1349), qui fuit unus e celeberrimis viris in Marton College Universitatis Oxoniensis, postea archiepiscopus Durovernensis (Canterbury). Iuxta ipsum «non est ratio nec ulla lex necessaria in Deo prior eius voluntate»; hinc voluntas Dei est causa necessitans necessitate antecedente omnis activitatis contingentis etiam volitionum humanarum. Hac doctrina destruitur libertas humana et ethica christiana scholastica. Dum hoc modo Oxonii ideae antischolasticae pedem figunt, in Universitate Parisiensi dux philosophiae antischolasticae fuit *Nicolaus de Ultricuria* (c. 1340), cuius variae doctrinae ab Ecclesia damnatae sunt (Denz.-Bannwarth, ed 11. 553-570). Ipse dixit se esse a Deo inspiratum, et ad hoc vocatum, ut scientiam regeneraret. Erat occamista exaggeratus, qui ad plenum subiectivismum et scepticismum devenit. Etiam *Ioannes de Mircuria* docuit determinismum et fatalismum, cuius doctrina anno 1347 damnata est. Item *Aegidius de Medonta*, damnatus a. 1354, docuit determinismum iunctum pantheismo.

3. Nicolaus Cusanus. In ipso limine huius periodi amplissima activitate non solum scientifica, sed et politica et diplomatica excelluit unus ex illustrissimis viris huius temporis, *Nicolaus Chrypffs* (1401-1464), natus in Cues in regione Trevirensi ac propterea *Cusanus* communiter dictus. Primo studio iurisprudentiae et matheseos incumbens postea ad studium theologiae transiit. In Conciliis Basileae, Ferrariae et Florentiae magnas partes habuit summaque gaudebat auctoritate.

Creatus Cardinalis a Pontificibus ad difficillimas et maxime honorificas legationes et negotia adhibebatur, tandem nominatus est episcopus Brixinensis.

Philosophia Nicolai Cusani designat manifesto *transitum ad nova tempora*. Ex una parte enim nititur quidem philosophiae et theologiae scholasticae tum quoad doctrinam tum quoad methodum, ex altera autem parte vult tempus praeterlapsum concludere et novam evolutionem exordiri. Haec autem nova tendentia apparet praesertim in tribus: loco entis immobilis et summe perfecti ponit primo motum, tum in ipso Deo, tum in eius relatione ad mundum, tum in mundo. Hinc postquam toto medio aevo theoria evolutionis cosmogonicae nullos habuit fautores, Cusanus est primus, qui iterum ideam evolutionis premit, quae in recenti philosophia tam insignem occupat locum. Secundo mundus magnum acquirit in eius philosophia valorem, quia concipitur ut evolutio Dei. Inde ab hoc tempore mundus magis magisque aestimatur. Tertio: motus et divinitas etiam in essentia hominis eiusque activitate premuntur, praesertim in activitate cognoscitiva. Hinc sicut mundus, ita etiam homo in consideratione Cusani crescit et plus aestimatur propter seipsum. Transitus autem a medio aevo ad nova tempora in eo quam maxime apparet, quod res naturae et mundi, et ipse homo multo magis fiunt obiectum amoris et studii.

Praecipuae autem doctrinae, quae essentiam philosophiae Cusani exhibent, hae quattuor dici possunt: 1) *doctrina de coniecturis*. Veritas ut talis, seu prouti est in se, est supra omnem cognitionem nostram; et cognitio, hoc ita esse, est prima et vera scientia, quae a Cusano vocatur docta ignorantia. Hinc omnis nostra cognitio veritatis intelligibilis est tantum coniecturalis; cognoscimus tantum partem quasi externam, phaenomenalem, « alteritatem » Unius Veritatis. 2) *doctrina de coincidentia oppositorum*. Deus utpote infinitus est supra omne ens. hinc supra omnes categorias et supra omnes oppositiones inter singula entia; in Deo ergo omnes oppositiones coincidunt seu sunt unum idemque. 3) *doctrina de « possest »*. Quidquid existit, est possibile. Iamvero enti possibili ens actuale praecedere debet; hoc autem iterum debet esse prius possibile, secus non esset actuale. Ita possibilitas esset simul posterior et prior enti actuali. Sed hoc esse non potest, hinc in Deo tamquam primo principio et possibilitas et actualitas essendi coincidere debent; Deus ergo non est simplex esse, nec simplex posse esse, sed « possest ». 4) *doctrina de complicatione et explicatione*. Deus ut absolute simplex « possest » est omne id, quod est possibile, hinc est complicatio omnium rerum: « Deus complicate est omnia, sed est nihil omnium explicite ». Quod autem in Deo est unum complicate, explica-

tur in mundo in multitudinem rerum. Hinc discrimen inter Deum et mundum est tantum relativum; Deus relate ad mundum non habet in se plus entis, sed tantum aliter habet. «Mundus est Deus transmutabilis in vicissitudine obumbrationis; et mundus intransmutabilis et absque omni vicissitudine obumbrationis est Deus aeternus» (De dato patris lum. c. 3). Haec omnia sapiunt aliquomodo pantheismum; ex alia parte eius doctrina de docta ignorantia ad scepticismum accedit. Utriusque erroris accusatus defendi se recte; nihilominus negari non potest germina scepticismi et pantheismi apud ipsum latere. Hinc mirum non est eius doctrinam in Gallia vulgatam a *Iacobo Fabro Stapulensi* († 1537) eiusque discipulo *Bovillo* († 1553) sinistram exequisse influxum. Causa vero harum doctrinarum quaerenda est in eo, quod Cusanus praeter philosophiam scholasticam etiam neoplatonismum, pythagoreismum et mysticismum Ekeharti assumpsit.

Vita et modus cogitandi Nicolai de Cues cadunt iam in ea tempora, quae culturam et philosophiam recentem seu modernam immediate praeformarunt. Quare nunc nobis dicendum est, quomodo subsequentibus saeculis ex ingenti illa pugna inter philosophiam mediaevalem ex una parte et novas ideas ex altera parte paulatim novus modus philosophandi sit ortus.

BIBLIOGRAPHIA. 1) Averroismus. *Petri de Abano* Conciliatorum differentiarum philosophorum et praecipue medicorum ed. Venetiis 1476 et saepius; Expositio problematum Aristotelis, Mantuae 1475. — *Urbanus* Averroista scripsit Commentarium ad commentarium Averrois ad physicam Aristotelis, editum Venet. 1492. — Cfr. *K. Werner*, Der Averroismus in der christlich-peripetatischen Psychologie des späteren Mittelalters. Wien 1881. Sitzungsber. d. K. Akad. d. Wissensch. philos.-hist. Klasse, Bd. 98; *idem*, Die Scholastik des späteren Mittelalters IV, 1. Wien 1887. — 2) Determinismus: *Thomae Bradwardini* De causa Dei adversus Pelagium et de virtute causarum ad suos Mertonenses libri tres... studio *Henrici Savillii*. Londini 1618. — *Nicolai de Ultricuria* theses condemnatae ed. ap. *Du Plessis d'Argentrée*. Collectio iudiciorum de novis erroribus I. Lut. Par. 1724. 355 sqq.; cfr. *Lappe*, Nicolaus von Autrecourt. Münster 1908 (Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalt. VI. 2). — *Ioannis de Mirecuria* propositiones condemnatae ex Commentario ad 4 II. Sent. (ms.) apud *Du Plessis d'Argentrée* l. c. I. 343 sqq. — 3) *Nicolai Cusani* opp. edita Argentorati 1484, Parisiis 1514 a *Iacobo Fabro Stapulensi*; versio germanica praecipuorum operum a *F. A. Scharpff*. Freiburg 1862. — *L. Ferri*, Il cardinale N. di C. e la filosofia della religione, in Nuova Antologia di scienze ecc. vol. 20 (1872) 100-125; *J. Uebinger*, Die Gotteslehre des Nic. Cusanus. Münster d. Paderborn 1888; *idem*, Die Philos. Schriften des N. C. Zeitschr. f. Philos. 103 (1893) 65-121; 105 (1894) 46-105; 107 (1895) 48-103; *G. Rossi*, N. de C. e la direzione monistica del rinascimento. Pisa 1894; *J. Uebinger*, Der Begriff docta ignorantia in s. geschichtl. Entwickl. Arch. f. Gesch. d. Philos. 8. 1-32, 206-240; *P. Rotta*, La filosofia dei valori nel pensiero di Nicolò da Cusa., in Riv. di Filos. Neoscol. 2, 244 sqq.

CONSPECTUS IN PHILOSOPHIAM MEDII AEVI.

1. Character generalis philosophiae medii aevi. Sicut philosophia patristica, ita etiam philosophia medii aevi non est partus proprius ingenii eorum a quibus colitur, sed tota nititur in philosophia graeca et quidem ita, ut initio philosophia platonica et neoplatonica praevalcat, decursu temporis autem magis magisque fiat aristotelica. Hic modus dependentiae apparet iam in tota ratione philosophandi; etenim philosophia medii aevi evolvit se primo per modum glossarum, deinde commentariorum in philosophos antiquos, et demum paulatim oriuntur expositiones systematicae, primo in libris sententiarum et concordantiis, deinde in Summis. Quia autem ex una parte auctoritas antiquorum philosophorum est eximia, quia ingenia oriuntur ad speculationem aptissima, observatio naturae ex altera parte est valde adhuc imperfecta, philosophia huius temporis est tota fere unice *deductiva*; colitur potissimum metaphysica tum generalis tum specialis. Praeterea tota haec philosophia, sicut et patristica et antiqua quoad maximam partem, est *dogmatica*, i. e. valor cognitionis simpliciter supponitur, nec dubitatur de possibilitate veritatis cognoscendae, nec in ipsam modo recentius usitato inquiritur. Demum sub finem huius aetatis apparent quaedam tendentiae scepticae, praesertim in nominalismo, sed et hic scepticismus procedit non methodice, sed per accidens tantum ex fundamentis dogmaticis. Quia omnes huius temporis philosophi, non solum christiani, sed et iudaei et arabes, sunt credentes, in tota haec philosophia, sicut et in philosophia patristica, apparent iterata et diversissima tentamina *componendi philosophiam cum religione*, sive cum fide catholica, ut apud scholasticos, sive cum Libris Veteris Testamenti vel cum Corano, ut apud Iudaeos et Arabes. In hoc tamen est discrimen a philosophia patristica et ulterior profectus, quod medio aevo, saltem primis difficultatibus superatis, quaestiones philosophicae non tantum occasione dogmatum theologicorum tractantur, sed separatae a theologia ad modum disciplinae propriae. Limites inter scientiam et fidem non statuuntur quidem ab initio recto certoque modo, attamen paulatim clare circumscribuntur.

Quae hisce diximus, valent de tota philosophia mediaevali in genere. Si autem *character philosophiae scholasticae in specie* describi debet, praeterea haec notentur: 1) Magis quam philosophia arabica et iudaica philosophia scholastica tendit in hoc, ut speculatio philosophica omnino cum fide sit consona nihilque in philosophia ut cer-

tum doceatur, quod sit contra aliquod dogma revelatum. Hac ratione assumitur habitudo rationis ad revelationem iam a philosophia patristica agnita, quae habitudo per systematicas inquisitiones magis determinatur. 2) Hinc sicut in philosophia patristica theologia est norma negativa philosophiae, et hoc sensu philosophia manet « ancilla theologiae ». 3) Ex hac aretissima inter philosophiam et theologiam unione, ex eo quod omnes philosophi scholastici simul sunt theologi, evenit, quod saltem initio ea praecipue problemata philosophica sunt tractata, quae a theologia ortum duxerunt et cum ipsa intime cohaerebant. Etiam sub hoc respectu philosophia scholastica traditionem patristicam assumit et perficit. 4) Exinde ulterius sequitur, philosophiam scholasticam in praecipuis quaestionibus, saltem si eae considerantur, quae cum doctrinis fidei quam aretissime cohaerent, concordem esse et uniformem doctrinam evolvere. Sub hoc respectu apparet quam maximum discrimen inter philosophiam scholasticam ex una, philosophiam antiquam et modernam ex altera parte. Etiam hic videmus ulteriorem evolutionem eorum, quae a philosophia patristica erant tradita. Ambiguitates, haesitationes et errores, quos adhuc in philosophia patristica observavimus, procedente inquisitione magis magisque evanescunt; principales doctrinae exponuntur clarius, profundius, cum maiore argumentorum apparatu, maiore ordine et methodo systematica. Haec uniformitas in doctrinis cum fide arete cohaerentibus tamen non impedit magnam sententiarum diversitatem in iis, quae magis a doctrinis fidei distant et potius ipsam evolutionem et synthesis philosophicam respiciunt. 5) Ex hac eadem unione cum revelatione et Ecclesia oritur illa constantia et uniformis evolutio doctrinarum, illa aestimatio veritatis obiectivae, cui inquirendae et cognoscendae intellectus totis viribus incumbere debet, propriis uniuscuiusque inclinationibus propriaeque laudi originalitatis modeste renuntiando. 6) Hinc etiam mira illa obiectivitas philosophiae scholasticae, ita ut singuli philosophi ut homines individui quam maxime in secundum locum cedant. Etiam sub hoc respectu apparet profundum discrimen inter philosophiam scholasticam et philosophiam graecam et praesertim recentem, ubi modus philosophandi multo intimius cum caractere, educatione, indole individuali cuiusque philosophi connectitur. 7) Mira illa et profunda aestimatio veritatis obiectivae secum duxit quendam conservativum, quandam interdum nimiam erga traditas doctrinas, praesertim erga Aristotelem, observantiam, quae tamen raro tantum eousque processit, ut ipsa auctoritas antiquioris alicuius philosophi argumentorum pondus suppleret. 8) Omnia quae diximus: illa uniformitas, stabilitas, dependentia a revelatione et fide, intima cum Ecclesia coniunctio, aestimatio valoris obiectivi veritatis, tractatio philosophiae fere unice in scholis,

causae sunt cur progressus fiat valde lentus, ast solidus et profundus, ut vix aliqua profunda immutatio, sed potius organica evolutio habeat locum. 9) Ex dietis etiam patet, discrepantes sententias, saltem postquam philosophia scholastica ad perfectam evolutionem pervenerat et praecipua systemata stabilita erant, tantum in quaestionibus minoris momenti oriri potuisse, et quia singulae scholae suum quaeque magistrum sequebantur, sub finem huius aetatis frequenter controversiae de minutiis primum occupabant locum et philosophos cum damno ipsius philosophiae a principalibus quaestionibus abstrahabant. 10) Tandem si doctrinas spectamus, in quibus omnes scholastici conveniebant, quaeque essentiam philosophiae scholasticae in genere constituunt, haec dici possunt: philosophia scholastica docet dualismum, non monismum (Deus et mundus, materia et spiritus); admittit ens absolutum et substantias, non merum ens relativum et actualitatem sine subiecto; reicit mechanismum et docet dynamismum moderatum (actus et potentia, materia et forma); admittit finalitatem non solum in entibus rationalibus, sed etiam in toto regno animalium et plantarum et in mundo anorganico; in theodicea docet creationem mundi, non emanationem; in theoria cognitionis tenet moderatum realismum; contra apriorismum et nativismum docet necessitatem cognitionis sensitivae et experientiae, contra sensualismum immaterialitatem cognitionis rationalis, contra subiectivismum possibilitatem cognoscendae veritatis obiectivae, contra positivismum possibilitatem metaphysicae. In psychologia est antimaterialistica, sed pariter reicit extremum dualismum in homine, praeeexistentiam et migrationem animarum. Eius ethica est normativa, non mere descriptiva; non autonoma, sed dependens a religione et summo legislatore, et iungit harmonice obligationem cum beatitudine, finem ultimum subiectivum cum obiectivo. (Cfr. *M. de Wulf*, *Histoire de la philosophie médiévale*, 1912, n. 99-115, 242-276; *M. Grabmann*, *Die Philosophie des Mittelalters* 1921, 26-48).

2. Evolutio philosophiae scholasticae. a) Inde a magnis Patribus periodi patristicae usque ad philosophiam scholasticam proprie dictam plura saecula transierunt. Primo necessarium erat thesaurus antiquitatis graecae et christianae quodammodo de novo detegere et ex disiectis ruinarum lapidibus magno cum labore aedificium philosophiae de novo extruere. Usque ad Anselmum Cantuariensem, ergo usque ad saeculum XI. nequit esse sermo de philosophia proprie dicta. Pauci auctores, qui noti sunt, recipiuntur quidem avide; sed scribuntur tantum florilegia, glossae et excerpta, materiae in operibus Patrum contentae cognoscuntur et disponuntur; brevi, docti huius temporis conantur potius discere quam docere, doctrinas perditas colligere quam propria specu-

latione ad alta ascendere. Philosophia nihil aliud erat quam sat ieiuna et manca dialectica, prouti in scholis tractabatur. Unicum ingenium vere philosophicum hoc tempore est Ioannes Scotus Eriugena saeculo IX.; hic glossis ad opera theologia Boethii aliquatenus ad methodum scholasticam praeparandam contulit; sed ex una parte cultura intellectualis in genere erat nimis manca, ex altera parte eius systema philosophico-theologicum nimis dissitum erat a doctrinis religionis catholicae, quam ut magnum influxum exercere et scholam philosophicam formare potuisset. Et revera demum saeculo XII. et XIII. eius ideae a philosophis assumuntur, ut a Honorio Augustodunensi, Alano ab Insulis, Garniero de Rochefort, Simone Tornacensi, praesertim vero in pantheismo Amalrici de Bene et Davidis de Dinant. Saeculo X. et XI. studium philosophicum iam est intensius, licet et hic disiecta potius membra habeantur et quaestiones philosophicae tantum occasione disputationum theologicarum assumantur. Porphyrius et Boethius ansam dant problemati de universalibus tractando, quod tamen primo non mere philosophice, sed dependenter a quaestionibus theologicis, praesertim de SS. Trinitate et de transmissione peccati originalis discutitur. Multum imperfecta cognitio, quomodo intellectus in veritate cognoscenda procedat, num et sub quibus conditionibus cognitio nostra sit obiectiva, induxit ad quendam rationalismum vel potius semirationalismum, qui nimis pronus erat ad admittendam plenam aequalitatem inter conceptus et res; hinc dialectici haud raro iustos limites sunt transgressi, ut Anselmus Peripateticus, Berengarius; multi autem theologi hos dialecticos impugnantes, ut Otloh a St. Emmerano, Petrus Damiani, Manegold de Lautenbach et alii dialecticam et philosophiam nimium spreverunt. Medii in his pugnis et litibus philosophico-theologicis unus fere S. Anselmus Cantuarensis auream viam mediam ingreditur, initia dat philosophiae scholasticae proprie dictae tum quoad materiam, praesertim in theodicea, tum imprimis quoad methodum.

b) Saeculo XII. apparet iam progressus valde conspicuus non solum in theologia, sed et in scientiis et in philosophia. Cultura generalis medii aevi est fere evoluta; studia scientiarum florent in pluribus scholis conspicuis; theologia tum speculativa tum mystica efformat suam indolem specificam; cognitio sic dictae logicae novae multum confert ad methodos exactiores; termini philosophici exactius circumscribuntur; fundamentales doctrinae plenius evolvuntur, et sic omnia sunt praeparata, ut philosophi et theologi ad synthesin proprie dictam progredi valeant. In celebri quaestione de universalibus recta doctrina magis magisque circumscribitur et ita haud parum confert tum ad naturam cognitionis, tum ad essentiam metaphysicae recte stabilendam. Methodus scholastica ab Anselmo Cantuarensi praeformata de-

cursu unius saeculi plene evolvitur apud Petrum Abaelardum, Ioannem Saresberensem, Alanum ab Insulis et utrumque Victorinum, Hugonem et Richardum. Verum quidem est etiam hoc saeculo naturam et indolem philosophiae, eius momentum pro theologia non ab omnibus recte intelligi; hinc illae pugnae inter theologos dialecticos et conservativos; hinc illi excessus ex una, defectus ex altera parte. At tamen mediis in his litibus clarior apparet vera indoles et methodus tum philosophiae tum theologiae, iura et limites utriusque scientiae plenius agnoscuntur. Hoc saeculo plures scholae florent, magnumque in scholasticam perficiendam influxum exercent. Aliae, ut Guillelmi Campellensis, Anselmi Laudunensis, potius theologiam positivam colunt; in iis oriuntur libri Sententiarum. Aliae, ut Abaelardi, evolvunt praeter theologiam dialecticam et methodum philosophicam. Aliae, ut Alani ab Insulis, Nicolai de Amiens, in hac methodo dialectica eousque progrediuntur, ut fere more geometrico totum systema non solum scientiae philosophicae, sed et theologiae construere conentur. Medium locum occupat schola Carnotensis, ubi praeter philosophiam et theologiam tum artes liberales, tum scientiae naturales coluntur, dum schola S. Bernardi et schola Victorinorum mysticam evolvunt, illa cum neglectu et contemptu quodam philosophiae, haec in arctissima cum philosophia connexionem. Sic diversissimae tendentiae invicem aemulantur, frequenter inter se pugnant et hoc modo ad velocem progressum conferunt. Eodem saeculo innotescit iam totus Aristoteles, primo mutilus et neoplatonicus, deinde autem genuinus; innotescit etiam ditissima literatura philosophica Arabum et Iudaeorum.

c) His in conditionibus nascitur perfecta evoluptaque forma philosophiae scholasticae. Praepotens influxus Augustini et Neoplatonismi est causa cur primo philosophia s. d. augustiniana praevaleat. Alexander Halensis, Ioannes de Rupella, Robertus Grosseteste, S. Bonaventura, Matthaeus ab Aquasparta, Ioannes Peckham apud Franciscanos; Petrus a Tarantasia, Vincentius Bellovacensis, Robertus Kilwardby apud Dominicanos hunc Augustinismum sequuntur, licet uterque Ordo paulo alio modo, et apud Franciscanos ipsos alio modo schola Parisiensis, alio Oxoniensis, ut supra (pag. 188, 195) diximus. Sed praeter hanc philosophiam augustinianam colitur alia magis a theologia independens, quae potius studio logicae, scientiarum naturalium, medicinae incumbit et doctrinas aristotelicas nunc plenam iam notas avidè assumit. Dominicus Gundissalinus, Alfredus Anglicus, Petrus de Hibernia et Averroismus latinus in facultate artium Parisiensi huc pertinent. Albertus Magnus, qui totum Aristotelem cognoscit et optime perspectum habet, quantae utilitatis eius studium pro

philosophia evolvenda esse possit, ingenti labore suo totam philosophiam suo tempore notam culturae europaeo-christianae patefacere conatur. Sic totam materiam tum speculativam tum empiricam con-gessit, disposuit, adaptavit, ut ex illa vere universalis et philosophica synthesis systematica erigi posset. Opus hoc praestitit modo plane singulari et eminenti discipulus eius S. Thomas. Quae Albertus undequaque congesserat, Thomas in splendidum aedificium construendum ordinavit et assumpsit; quae ille paraverat, hic perfecit. Sic Albertus et Thomas totam philosophiam scholasticam in unum colligunt, ad culmen perducunt, ita ut unus sine altero fere cogitari non possit. Albertus praebet materiam, Thomas formam; Albertus porrigit nutrimentum, quod Thomas quasi principio vitali in unum perfectum et adultum organismum vivificat. Hunc in finem diversae doctrinae hucusque vigentes removendae, aliae iis substituendae erant, ut perfecta unitas systematica haberetur. Inde illae vehementissimae pugnae inter Aristotelismum thomisticum et Augustinismum traditionalem; inde subtilissimae et profundae illae inquisitiones et disceptationes, inter quas synthesis S. Thomae paulatim, saltem quoad essentialia, victrix evasit et toti inquisitioni philosophicae subsequenti quodammodo normam indicavit et viam. Etiam post S. Thomam vigent modi philosophandi priores, imprimis augustinianus et neoplatonicus; at etiam hi nunc systema et totum modum procedendi S. Thomae respicere debent.

d) Hoc quam maxime apparet, si relatio Ioannis Duns Scoti eiusque philosophiae, ut ita dicam criticae, ad antiquiorem scholam franciscanam consideratur. Licet traditionem sui Ordinis sequatur, tamen ubique subit influxum philosophiae thomisticae, sive quando ab aliquibus doctrinis prioris scholae franciscanae recedit, sive quando inexorabili critica in doctrinam Aquinatis inquit. Et Scotus in toto philosophiae scholasticae aedificio recte intelligendo primas occupat partes; dum enim Albertus M. materiam congessit, Thomas ex ea aedificium construxit, Scotus in id inquisivit, num hoc aedificium firmum sit et solidum. Viam negativo-criticam, quam Scotus inchoavit, nominalistae posteriores, Durandus a S. Porciano, Petrus Aureoli, Guilelmus Occam eiusque sequaces ulterius prosecuti sunt, tamen a theoria cognitionis realistica ad nominalisticam transeunt. Sed orto hoc nominalismo criticismus Scoti alium, peiorem et magis periculosum accepit aspectum; fundamenta ordinis obiectivi, metaphysicae magis magisque labefactantur; obiectivismus scholasticus vertitur in subiectivismum, intellectualismus in quendam voluntarismum. Sic paratur praesertim in schola terministica dissolutio et occasus philosophiae scholasticae. Cum subiectivismo huius scholae sternitur via ad indivi-

dualismum et autonomismum, qui partim in rebus politicis et socialibus, partim in rebus philosophicis et theologicis magis in dies crescit. Eius fructus est protestantismus in campo religionis, individualismus, subiectivismus et autonomismus in campo philosophiae et vitae publicae. Sed quae philosophia scholastica laborioso conatu effecerat, non perierunt. Saeculo XVI. et initio XVII. philosophia scholastica reffloruit in Hispania; inde ab altero medio saec. XVII. usque ad alterum medium saec. XIX. multum quidem languit, at traditionis thesauros conservavit, quae, ut infra patebit, inde a medio saeculo XIX. de novo incipiunt plenius vivere seseque evolvere.

3. Fructus philosophiae scholasticae. Progressus, quem philosophia scholastica fecit, et fructus, quem attulit, quam maxime apparet, si cum philosophia tum graeca tum patristica comparatur. Etenim philosophia scholastica est ulterior et organica evolutio tum philosophiae graecae, tum praesertim philosophiae patristicae: illius, quatenus, quae vera sunt in doctrinis Graecorum, puta Platonis, Aristotelis, Stoicorum, Neoplatonicorum, assumit, ab erroribus liberat, a dubia haesitatione ad claram et reflexam cognitionem scientificam evehit; huius, quatenus eadem via ulterius progrediendo rectos limites inter scientiam et fidem, philosophiam et theologiam stabilit, singulas doctrinas philosophicas plenius evolvit. Et quidem haec evolutio habetur a) in eo, quod methodus philosophica, praesertim metaphysica undequaque dilucidatur et elaboratur; b) quod omnes et singulas partes metaphysicae diligenter tractat et plene evolvit, etiam eas quaestiones, quae cum theologia non sunt immediate connexae; c) quod haec omnia tum quoad methodum tum quoad summam doctrinarum paulatim ad perfectam, amplam, universalem synthesisin systematicam evehit. Sicut philosophia attica tempore Platonis et Aristotelis, ita philosophia scholastica saeculo XII. et XIII. est tempus $\alpha\alpha\tau'$ $\xi\epsilon\sigma\chi\acute{\eta}\nu$ philosophicum, systematicum. Numquam decursu totius historiae philosophiae habetur adeo universalis et perfecta synthesis philosophica sicut saeculo XIII.; synthesis, quae adeo totum ambitum rerum humanarum et divinarum, theoriae et praxis, vitae publicae et privatae sub uno aspectu scientifico exhiberet. Numquam inter vitam religiosam et laborem scientificum, inter politicam et philosophiam, inter speculationem et artes tam aeta et organica habetur connexio, tam perfecta harmonia quam saeculo XIII. Quae succedunt saecula usque ad nostros dies, multa quidem plenius dilucidaverunt, novos scientiae campos aperuerunt, multos errores removerunt, novos modos considerandi res et inquirendi in ipsas patefecerunt, ita ut nos hodie in systemate scholastico medi aevi, si ut totum cum omnibus et singulis elementis consideratur, nullatenus

consistere possimus; attamen propter rigorosam logicam, propter profundam metaphysicam eiusque aptissimam ad philosophiam tum naturalem tum moralem applicationem, propter methodum aequa lance experientiae atque speculationi innitentem, propter organicam coniunctionem cum traditione critice emendata, philosophia scholastica semper nobis manebit praeclarum proprii laboris exemplum, expeditus dux, peritus tutusque magister.

AETAS QUARTA

Philosophia moderna, seu ingens pugna circa principia philosophiae christianae tempore recenti

---

1. Introductio. Altero medio saeculo XV. et saeculo XVI. oritur universalis omnium conditionum eversio tum in quaestionibus religiosis, politicis, oeconomiceis et socialibus, tum in cultura intellectuali, philosophia, artibus, scientiis et literis. Hinc si annus 1453, quo urbs Constantinopolis a Tureis capta est, communiter ut finis medii aevi assumitur, hic annus designat potius aliquem eventum politicum, signum externum mutatarum conditionum quam limitem proprie dictum.

In rebus *politicis* imprimis notanda venit cessatio imperii christiani et origo diversarum civitatum diversarumque nationum. Feudalismus structurae socialis medii aevi cedit locum aliis formis socialibus, praesertim parvis civitatibus et incremento oppidorum. Detectio Americae et ortum inde totius orbis commercium funditus mutant rationes oeconomicas et commerciales.

Culturae *intellectualis* autem mutationem profundam inducit sic dicta renascentia et *humanismus*, id est reditus ad antiquitatem classicam. Iam ante medium saeculum XV. varii docti venerant e Graecia in Italiam, attulerant opera classica literaturae graecae et sic excitantur amorem et studium literarum antiquarum. Harmonica et perfecta tum operum artis tum literarum graecarum et romanarum pulchritudo alliciebat animos. Inventio artis imprimendi, faciliior communicatio inter diversas nationes et terras multum contulerunt ad horum operum et studiorum divulgationem primo in Italia, deinde in Gallia, Germania, Anglia, Hollandia et Polonia. Sed reditus ad pulchritudinem *formae* antiquitatis multis occasio fuit etiam ad *ideas* antiquitatis redeundi; hinc restaurantur fere omnia systemata

philosophiae antiquae, et ita simul cum humanismo christiano oritur et paulatim magis divulgatur humanismus plane ethnicus, qui, reiectis religionis christianae dogmatibus, plenam rationis autonomiam morumque libertatem proclamat. Ita praeparatur magna illa saeculi XVI. revolutio religiosa, nota sub nomine reformationis (pronuntiatio publica thesium a Luthero a. 1517). Contra hunc libertinismum moralem, qui totum fere mundum catholicum pervadit, Pontifices et multi sancti et docti viri fortiter pugnant, et praesertim Concilium Tridentinum (1545-1563) difficillimum munus aggreditur verae reformationis Ecclesiae catholicae. Fructus huius laboris est restauratio vitae catholicae et nova felixque evolutio philosophiae et theologiae catholicae.

Sed debilitas ipsorum catholicorum, laxati mores, individualismus in dies crescens, plenior notitia systematum antiquitatis et magnus profectus scientiarum naturalium maius in dies robur maioremque audaciam dant novis rationibus cogitandi, quae audacter contra philosophiam scholasticam insurgunt et paulatim omnes ita sibi devinciunt, ut philosophiae scholastica fere unice in scholis diversorum Ordinum colatur.

Ergo philosophia recens, si mere historice sumitur, complectitur totam philosophiam inde a medio saeculo XV. usque ad nostra tempora, hinc etiam philosophiam scholasticam et neoscholasticam; sensu autem magis usitato et presso intelligitur illa, quae se hac aetate in oppositione et pugna contra philosophiam scholasticam et in genere contra ideas christianas evolvit.

2. Divisio. Philosophiam recentem dividimus in tres periodos:

Prima periodus complectitur tempus inde ab expugnatione urbis Constantinopolis usque ad Cartesium, ca. 1450-1640. Hoc tempore nova philosophia, quae in locum regnantis hucusque philosophiae scholasticae succedit, paulatim oritur. Apparent diversa tentamina novam philosophiam condendi, quin tamen magis universalem et stabilem influxum exercere valeant. Tempus hoc vocari potest periodus *transitus*.

Altera periodus comprehendit tempus inde a Cartesio usque ad Kantium, ca. 1640-1800. Cartesius conatur philosophiam funditus reformare; eius methodus et doctrinae principales adeo magnam nanciscuntur auctoritatem, ut tota evolutio philosophiae huius temporis ulterior explicatio philosophiae Cartesianae dici debeat. Tempus hoc vocari solet periodus *rationalismi Cartesiani* vel periodus philosophiae *recentioris*.

Tertia periodus durat inde a Kantio usque ad nostra tempora. Kantius critice inquit in fundamenta totius philosophiae prioris et introducit plenam revolutionem in toto modo philosophandi; ulterior

philosophia partim ideas kantianas diversimode evolvit, partim ipsas impugnat vel modificat. Quare tempus hoc vocari potest periodus *criticismi kantiani* vel periodus philosophiae *recentissimae*.

3. Fontes philosophiae recentis sunt imprimis ipsa philosophorum opera, quae cum sint omnia typis mandata, in singulis capitibus indicabuntur.

Praeterea consulantur opera, quae de philosophia recenti fusius tractant. Praeter ea, quae initio huius operis indicavimus, quae de universa historia philosophiae tractant, hic in specie citari merentur: *Ioh. Gottfr. Buhle*, *Gesch. d. neueren Philosophie seit der Epoche der Wiederherstellung d. Wissenschaften*, Göttingen 1800-1805; *Ludw. Feuerbachs* sämtl. Werke, Bd. 3, *Geschichte d. neueren Philosophie von Baco von Verulam bis Benedikt Spinoza*. Herausgeg. v. Friedr. Iodl. Stuttgart 1906; *Kuno Fischer*, *Gesch. d. neueren Philosophie*. Jubilaeumsausgabe. Mannheim u. Heidelberg 1897 sqq.; *F. Papillon*, *Histoire de la philosophie moderne dans les rapports avec le développement des sciences de la nature*. Paris 1876; *F. Bowen*, *Modern philosophy from Descartes to Schopenhauer and Hartmann*. London 1877; *W. Windelband*, *Die Geschichte der neueren Philosophie in ihrem Zusammenhang mit d. allgem. Kultur u. d. besonderen Wissenschaften*. 2 voll. Leipzig 1878 sqq.; 5. editio 1911; *idem*. *Storia della filosofia*. Trad. italiana di I. Zamboni. Palermo 1911; *G. M. Bertini*, *Storia della filosofia moderna*. Parte prima, dal 1596 al 1690, vol. I. Torino 1881; *A. Stöckl*, *Gesch. d. neueren Philosophie von Bacon u. Cartesius bis zur Gegenwart*. 2 voll. Mainz 1883; *R. Falckenberg*, *Gesch. d. neueren Philosophie v. Nicolaus v. Kues bis zur Gegenwart*. Leipzig 1886. ed. 8. 1919; *I. Royce*, *Spirit of modern philosophy*. Boston 1892; *H. Höffding*, *Den nyere Filosofis Historie*. Kjöbenh. 1894 sqq.; versio germanica ab F. Bendixen, 2 voll. Leipzig 1894 sqq.; versio anglica, Londini 1900; versio gallica, Parisiis 1908; versio italica, Torino 1906, ed. 2. 1913; *E. Blanc*, *Histoire de la philosophie et particulièrement de la philos. contemporaine*, 3 voll. Paris 1897; *Rob. Adamson*, *The Development of modern Philosophy with other lectures and essays*, 2 voll. Edinb. and London 1903, ed. 2. 1908; *G. Barzellotti*, *Il razionalismo nella storia della filos. moderna sino al Leibniz*. Roma 1881; *A. Bonila y San Martin*, *Historia della filosofia española*. Matriti 1908; *B. Spaventa*. *La filosofia italiana nelle sue relazioni con la filosofia europea*. Bari 1908; *Th. M. Forsyth*, *Engl. Philosophy*. London 1910; *G. de Ruggiero*, *La filosofia contemporanea*, 2 voll. ed. 2. Bari 1920.

LIBER OCTAVUS

Philosophiae renascentiae et humanismi; periodus transitus

Conspectus generalis in hanc periodum. Supra exposuimus, quomodo culturae medii aevi universalis omnium conditionum tum exterarum tum internarum mutatio successerit. Ex una parte quidem philosophia medii aevi ulterius tractatur et evolvitur; imo philosophia scholastica de novo floret, praesertim in Hispania; sed aversio quaedam a philosophia scholastica et generatim ab ideis christianis magis magisque invalescit, et sic immediate praeparatur et inchoatur philosophia moderna. Sic ergo philosophia huius temporis partim pertinet adhuc ad philosophiam medii aevi, partim iam ad philosophiam recentem, qua duplici habitudine tempus transitus designatur. Hinc in prima parte tractabimus de prosecutione prioris philosophiae, in altera parte de praeparatione philosophiae novae.

Prosecutio prioris philosophiae autem duplici modo se habet. Etenim primo philosophia immediate praecedens scholastica ulterius colitur; sed varii philosophi, relicta et contempta scholastica, recurrunt ad systemata philosophiae antiquae et sic renascuntur antiquorum systemata. Praeparatio autem novae philosophiae variis procedit viis. Origo recentis scientiae naturalis causa est, cur etiam in philosophia multo magis quam antea natura et mundus consideretur; inde sicuti etiam e renascentia antiquorum systematum oriuntur varia tentamina reformandae philosophiae, quae in multis ad pantheismum, occultismum et theosophismum ducunt; tandem construuntur prima systemata nova, quae reformationem philosophiae cartesianam immediate praecedunt quaeque characterem naturalisticum praeseferunt.

CAPUT I.

Prosecutio prioris philosophiae.

ARTICULUS I.

Philosophia scholastica.

§ 1. Conditiones philosophiae scholasticae usque ad restaurationem. Ignorantia magnorum Scholasticorum, quae iam sub finem ultimae pe-

riodi erat vituperanda, hoc tempore in dies crescit ita, ut deinde saeculo XVII. et XVIII. ne ipsi professores quidem philosophiae aristotelicae eos noverint. Hinc Scholastici varios conceptus fundamentales perperam intelligunt, v. g. materiae et formae, potentiarum, specierum intentionalium. Praeterea inter philosophos scholasticos oriuntur parvae factiones, quae suum quaeque magistrum sequentes omnes alios contemnunt. Eriguntur cathedrae, quarum magistri doctrinas minorum philosophorum profitentur. Basileae habentur a. 1464 quattuor professores terministae, tres realistae. Friburgi in Brisgovia docetur 1456-1484 terminismus, deinde iussu archiducis Sigismundi reales admittuntur. In Universitate Tubingensi (1477), Ingolstadtensi (1472), aliis regnat terminismus. Imo in ipsa schola peripatetica oriuntur partes: Coloniae duae scholae se invicem impugnant, quarum altera Albertum Magnum, altera S. Thomam sequitur. Novis ideis philosophicis Scholastici se vix opponunt; suis litibus et subtilitatibus praeoccupati magis magisque omnem cum suo tempore contactum amittunt, nec philosophiam nec scientias sui temporis curant multoque minus falsis systematibus novis impugnandis insudant. Demum quando philosophia cartesiana orta et magnam apud plurimos auctoritatem nacta est, Scholastici diligentius in eam inquisiverunt eamque conati sunt impugnare, sed tunc iam adeo auctoritatem amiserunt, ut hac impugnatione ceterum frequenter nimis debili nihil effecerint. Hinc *Franciscus Bacon* eos acerbè vituperat ut «historiam et naturae et temporis maxima ex parte ignorantes». In hac universali fere philosophiae inertia exceptio laudabilis habetur apud Scholasticos hispanos, qui novam evolutionem philosophiae scholasticae afferunt omnesque temporis indigentias respiciunt.

Omnes scholae maiores prioris temporis suos habent fautores. Et quidem

a) In philosophia *Scoti*, quae praesertim in Ordine Fratrum Minorum colitur, quattuor diversae scholae possunt distingui. Primo tempore nulli habentur philosophi maioris momenti. Extremum formalismum profitentur *Petrus de Aquila* († 1370) cognomento Scotellus, *Nicolaus Bonetus* († 1360), *Petrus Thomas*, *Ioannes Anglicus* († 1483), *Antonius Sirectus* († 1484), *Nicolaus Tincto* († 1498). Moderatiorem formalismum docet *Stephanus Brulifer* († c. 1496). Scotismum purum volunt defendere *Ioannes Magister* († 1482), *Antonius Trombeta* († 1518), *Franciscus Lychetus a Brixia* († 1520), *Ioannes de Colonia*, *Mauritius Hibernicus*. Alii tandem Scotistae in nominalismum Occami inclinant, ut *Thomas Bricot*, *Georgius Bruxellensis*, *Ioannes Faber de Werdea* († 1500), et *Petrus Tartaretus* († 1494) qui ceteris Scotistis huius temporis antecedit.

Demum saeculo XVII. schola scotica de novo floruit, ita ut Carum y Lobkowitz scribere potuerit: « Scoti schola numerosior est aliis scholis ». (Theol. fundam. II, disp. 10). Novae huic evolutioni initia dedit *Wadding*, qui a. 1625 celebre collegium scoticum fundaverat. Restauratio philosophiae scoticae id effecit, ut a. 1633 Capitulum Generale Ordinis in Urbe Toledo habitum totum Ordinem ad sequendam Scoti doctrinam obligaverit. Inter coevos ipsi *Wadding* et posteriores sunt celebriores Scotistae in Hispania *Merinero* († 1663), in Italia *Brancatus de Lauria* († 1693), in Lusitania *Macedo* († 1681), in Gallia *Claudius Frassen* († 1711), in Bohemia (Pragae) *Sannig*; alii sunt coevus ipsi *Wadding Ioannes Poncius* (ca. 1550), dein *Mastrius, Faber* († 1630), *Hieronymus de Montefortino* (primo medio saeculo XVIII.). Adhuc saeculo XVII. Scotismus habuit suas cathedras Coimbrae, Salmanticae, Compluti in Hispania, Paviae, Patavii, Romae in Italia.

b) Schola *occamistica* habet saec. XV. fere in omnibus Universitatibus suos magistros. Notissimus est *Gabriel Biel* (c. 1425-1495), qui frequenter « ultimus Scholasticus » vocatur, tamen sine iure. Eius « *Collectorium* » exhibet methodicam et fidelem expositionem Occamismi. Praeter ipsum nominandi sunt *Oliverius de Siena* (c. 1491) eiusque discipuli *Alexander Sermoneta* et *Benedictus Victorius Faventinus*. Occamismus regnat praesertim in Universitate Parisiensi, donec Ludovicus XI. decreto 1 martii 1473 edito doctrinam Occami et opera eius sequacium vetuit et philosophiam « realem » S. Thomae vel Duns Scoti scholis imposuit.

c) Diversi Ordines hoc tempore diversos doctores seligunt et sequuntur. Ordines *FF. Min. Capuccinorum* et *Conventualium* redeunt medio saeculo XVI. ad doctrinas S. Bonaventurae; ex operibus Doctoris Seraphici composuit Summam a. 1622 *Longus de Coriolis*. Ordo *Eremitarum S. Augustini* sequitur scholam Aegidianam, v. g. *Aegidius de Viterbo* († 1532), *Raphael Bonherba, Gavardi*. Ceterum constitutio Ordinis ex anno 1560 agnovit S. Thomam ut secundum doctorem Ordinis. Aliqui tamen, ut *Estacio di Trinidad* (natus 1676), sequuntur restaurationem hispanicam. In Ordine *Servorum B. M. V.* assumitur saeculo XVII. doctrina Henrici Gandavensis ut obligatoria; eam docent e. gr. *Burgus, Lodigerius, Maria Canali, Gosius, Sogia, Ventura*. Tandem plures *Congregationes Benedictinae* assumpserunt S. Anselmum ut proprium doctorem; eius doctrinas evolvit inter alios *Cardinalis d'Aguirre*.

d) Schola tamen, quae sin minus numero, attamen pondere et auctoritate philosophorum alias hoc tempore antecedit, est sine dubio schola *peripatetico-thomistica*. Et quidem hic *duplex* periodus distin-

qui debet: thomismus antiquior ante Concilium Tridentinum, et ulterior evolutio peripatetismi post Concilium.

Non obstante universali occasu philosophiae scholasticae thomismus habet etiam hoc tempore plures idque haud exiguos doctores, inter quos nominari merentur *Ioannes Versor* († 1480) *Petrus Nigri*, *Heimericus de Campo* († 1460), *Henricus de Gorkum* († 1460), *Gerhardus de Monte* († 1480), *Lambertus de Monte* († 1499), *Barbus Paulus Soncinas* († 1494), *Ioannes a Lapide* († 1495), *Franciscus Taegius*, *Michael Saravetius*, qui thomismum contra scotismum defendit, *Dominicus Flandrensis* († 1500), *Konradus Köllin*, qui habetur unus ex optimis thomistis sui temporis, *Bartholomeus Marzulus*, *Diego de Deza* († 1523), *Javellus* (initio saec. XVI.). Parisiis post restaurationem Ludovici XI. floret *Petrus Bruxellensis*, qui primo occamismum defenderat, postea vero Ordinem Praedicatorum ingressus thomismo nomen dedit. Hic non solum profundas inquisitiones instituit, sed etiam stylum politum prosequitur et discipulum suum *Vittoriam* ad eandem diligentem cultamque formam educavit.

Prae ceteris autem longe eminent duo celebres commentatores S. Thomae ex Ordine Praedicatorum, *Franciscus Silvester Ferrariensis* (1474-1528) et *Thomas Caietanus de Vio* (1469-1534). Primus erat regens studii Dominicanorum Bononiae, dein Generalis Ordinis. Caietanus primo in suo Ordine ad insignia munera suscipienda applicatus, deinde creatus est Cardinalis, postea episcopus Gaetae et legatus in Hungaria. Uterque scripsit commentarios in S. Thomam, praesertim in Summam Theologicam et Summam contra Gentiles, qui commentarii eminent soliditate doctrinae et claritate expositionis. Caietanus magnum influxum habuit in Vittoriam, qui scholae Salmanticensi novum impulsus dedit, ita ut eveniret centrum praeclaræ restorationis in Hispania.

§ 2. **Restauratio philosophiae scholasticae in Hispania.** Brevi post Concilium Tridentinum, anno 1567 Pius V. declaravit S. Thomam doctorem Ecclesiae. Sed iam tempore ipsius Concilii Doctor Angelicus maxima gaudebat auctoritate. Concilium id in mente habuit, ut collapsos mores et disciplinam laxatam restitueret et ulteriorem progressum pseudoreformationis impediret, sed ad hunc finem obtinendum omnino necessarium duxit, ut studium philosophiae et theologiae solide restauraretur; hinc multum commendavit studium magnorum scholasticorum, praesertim S. Thomae.

Sapientia haec monita non carebant effectu. Revera inde a Concilio Tridentino incipiunt florere primo studia theologica, deinde etiam philosophica. Philosophi redeunt ad magna systemata saeculi XIII.,

nunc autem ea iam non tantum commentantur, sed solidae inquisitioni criticae subiciunt, evolvunt et ad varias ultiores quaestiones applicant. Sic oriuntur diversae theoriae novae, quae tamen philosophiam paripatetico-thomisticam non evertunt, sed complent et perficiunt. Restauratio humanarum literarum et philosophiae graecae etiam id effecit, ut politior lingua et exacta dialectica colerentur; variae quaestiones recentes, quas temporum mutatae conditiones excitaverunt, praesertim sociales et politicae, diligenter discutuntur.

Centrum huius restorationis philosophicae saeculi XVI. est Hispania, inde se extendit ad Lusitaniam, Italiam, partim etiam Germaniam. Et quidem restauratio exordium ducit e tribus Universitatibus, *Salmanticensi*, ubi *Franciscus de Vittoria* O. Pr. 1526-1544 docuit studiisque novum impulsum dedit, *Complutensi*, quam celeberrimus Cardinalis *Ximenes* a. 1499 fundaverat, et *Conimbricensi*, erecta a. 1508. Iam in Universitatibus Lipsiensi et Rostochii (Rostock) ultimis temporis loco Libri Sententiarum Summa theologia S. Thomae tamquam liber textus adhibebatur; idem nunc fit in Universitate Salmanticensi; aliae Universitates laudabilem hunc morem sequuntur. Quia nova haec philosophiae evolutio in Hispania incipit, tota haec philosophia nomine «scholasticae hispaniae» designatur. Restauratio floret partim in Ordine Praedicatorum, partim in recenter (1540) fundata Societate Iesu.

Ut supra innuimus, ex Ordine Praedicatorum *Franciscus de Vittoria* (1480-1546) Salmanticae auctor erat novi felicisque progressus studiorum scholasticorum. Ipse Parisiis philosophiam scholasticam melius cognoverat; magister Salmanticae factus assumpsit Summam theol. S. Thomae ut librum textus et omnibus viribus in id incubuit, ut philosophiam scholasticam a defectibus liberaret, profunditatem et soliditatem doctrinae cum politiori lingua et clariore quaestionum dispositione coniungeret, speculationem inquisitionibus positivis, historicis cerneret. Discipuli eius miro amore et veneratione magistrum suum hac in re sequebantur. Iunior paulo collega eius *Dominicus Soto* (1494-1560) exhibet in Commentariis ad Aristotelem claram, a nimis subtilitatibus liberam, haud raro novam explicationem doctrinae aristotelico-scholasticae, cui etiam recentissimas quaestiones philosophiae naturalis subnectit. *Melchior Canus* (1509-1560), discipulus et successor Francisci de Vittoria, inter omnes eminet puritate sermonis; classico suo opere «De locis theologicis» evolvit praeclaram rationem reformationis totius philosophiae et initia dat theologiae positivo-historicae. Bannesio, qui ei elegantiam sermonis vituperio fecit, recte respondit hanc formam externam esse necessariam, ut ipsa sana doctrina etiam ab haereticis et modernis humanistis reciperetur. *Dominicus Bannez* O. Pr. (1528-1604) simul cum *Bartholomeo de Medi-*

na O. Pr. (1527-1581) scribunt integrum commentarium in Summam theologicam S. Thomae. Paulo postea eminent inter Dominicanos Itali *Zanardi* († 1642) et *Hieronymus Medices* († 1622); Lusitani *Antonius de Siena* († 1584) et *Ioannes a S. Thoma* (1589-1644), cuius est notissimus «Cursus philosophicus ad exactam, veram et genuinam Aristotelis et Doctoris Angelici mentem».

Brevi etiam iuvenis *Societas Iesu* sub felici influxu scholae Salmanticae profundiora studia philosophiae et theologiae promovit et plurimum ad hanc studiorum restaurationem contulit. S. Ignatius, qui doctrinam S. Thomae Parisiis cognoverat, eum ut doctorem Ordinis elegit, et Congregatio generalis a. 1593 obligavit socios in theologia ad sequendum Thomam; in philosophia maiorem reliquit libertatem, attamen praecepit, ne nimis facile a Doctore Angelico recederetur. Salmanticae quidem Socii cathedram initio non obtinuerunt, sed in Collegio Conimbricensi, quod mox summam celebritatem nactum est, studia philosophica et theologica praeclare promoverunt. Etiam in aliis Societatis collegiis: Romano (fund. 1549), Complutensi, Vallisoletano, Eboracensi, Pragensi, Ingolstadtensi, Wirceburgensi, Duacensi, Lovaniensi haec studia florebant. Cardinalis *Franciscus Toletus* (1532-1596), qui in Collegio Romano docuit, erat discipulus Dominici Soto. Conimbrae prae aliis *Petrus Fonseca* (1548-1597), «Aristoteles hispanicus» appellatus, praeclara collegio huius urbis initia dedit. Ipso auctore plures professores S. I. magnum commentarium in Aristotelem scripserunt, notum sub nomine «Cursus Conimbricentium»; praeter *Fonsecam*, qui metaphysicam et dialecticam exhibuit, operam suam ad hunc Cursum contulerunt *Sebastianus de Conto* († 1639), *Manuel de Goes* († 1593), *Magelliano*, *Balthasar Alvarez*. Cursus hic, pura lingua compositus, exhibet essentiam omnium commentariorum, qui hucusque in Aristotelem erant scripti, et multas quaestiones ulterius promovet. Ad instar huius Cursus Conimbricentium brevi post *Carmelitani discalceati* Universitatis Complutensis (Alcala) scripserunt magnum «Cursum Complutensem», qui thomismum rigorosum sequitur. Mox varii professores e Societate Iesu etiam in aliis terris studiorum splendorem auxerunt: in Germania *Gregorius de Valencia* (1551-1603); in Belgio *Robertus Bellarminus* (1542-1625), postea Cardinalis creatus, et *Leonardus Lessius* (1554-1623); in Italia, praesertim in Collegio Romano praeter dictum iam Toletum *Iacobus Ledesma* († 1575) et *Gabriel Vasquez* († 1604), cuius sunt multum laudatae «Disputationes metaphysicae». Mediolani docuit et scripsit *Cosmas Alamannus* (1559-1634); in Mexico *Antonius Rubio* (1548-1615). Saeculo XVII. eminent in Collegio Romano *Petrus Arrubal*, *Ioannes de Lugo* Cardinalis, *Antonius Perez*, *Nicolaus Martinez* et praesertim *Sylvester Mau-*

rus (1619-1687), cuius « Quaestionum philosophicarum libri quinque » et commentaria in Aristotelem eminent acumine ingenii et claritate expositionis.

§ 3. **Franciscus Suarez.** Sed omnes hos excedit coaevus Vasquesio *Franciscus Suarez* (1548-1617). Natus Granatae coepit iam anno aetatis 23. docere primo philosophiam, deinde theologiam. Docuit Segoviae, Alcalae, Salmanticae, Conimbrae, Vallisoleti, Romae in Collegio Romano 1580-1585. Praeter multa quae ad theologiam et ascetim spectant (omnia opera complectuntur 26 voll. in folio), composuit plura opera, quae philosophiam tractant. Prae aliis notandum est celebre opus « *Metaphysicarum disputationum*, in quibus et universa naturalis theologia traditur et quaestiones omnes ad duodecim libros Aristotelis pertinentes accurate disputantur... tomi duo », Salmanticae 1597; deinde tractatus « *De anima* », qui tamen demum post mortem auctoris (1622) simul cum tractatu « *De opere sex dierum* » editus est, et opus « *De legibus* », editum a. 1612. Plura manuscripta, ut commentarii in Logicam et alios libros Aristotelis, videntur periisse. Ceterum, ut ex epistola Suaresii ad Generalem Mutium Vitelleschi ex anno 1617 apparet, consilium ei erat completum cursum systematicum totius philosophiae componere, et quidem probabiliter sequendo eandem methodum, quam in Disputationibus metaphysicis tenuit.

Tractatus de legibus continet plures quaestiones ad philosophiam moralem spectantes et fere completam philosophiam iuris et societatis. Tractatus de anima exhibet e. g. libro secundo rem ab Aristotele in « *De generatione et corruptione* » expositam, libro quarto multum agitatae quaestiones de cognitione intellectuali, ut de abstractione, de cognitione rerum individualium, libro sexto quaestionem de anima separata. Iam hic, licet opus scriptum sit in aetate iuniore et non fuerit a Suaresio perpolitum, apparet magna independentia in disponenda et tractanda materia. Sed prae aliis *Disputationes metaphysicae* Suaresio brevi magnam auctoritatem conciliaverunt. Summus Pontifex Pius V. in epistola, qua Suaresio gratias rependit pro duobus operibus ipsi dicatis, vocat eum « theologum eximium et pium qui tantum eruditione in Ecclesia eminet »; inde Generalis Ordinis Mutius Vitelleschi paucis annis post Suaresii mortem ei nomen « doctoris eximii » tribuit. Alexander autem VII. se gratum discipulum magni Hispani vocare consuevit, et Suaresium profundissimum philosophum et in theologia tutissimum et maxime eminentem doctorem esse laudavit.

Doctrina Suaresii, quatenus philosophiam spectat, complectitur theoriam cognitionis, metaphysicam et ius gentium.

a) *Theoria cognitionis*. Ut actus cognitionis fiat possibilis, ne-

cessaria est quaedam coniunctio obiecti cum facultate cognoscitiva. Haec fit eo modo, ut activitate tum principii cognoscentis tum obiecti cogniti principium cognoscens quandam similitudinem cum obiecto cognito recipiat. Haec similitudo seu imago vocatur species intentionalis; species, quatenus est forma repraesentans obiectum, intentionalis, quatenus est conditio repraesentationis seu notionis (De an. l. 3. c. 1; De angelis l. 2. c. 3. n. 7). Haec species est quidem realis, attamen relate ad potentiam cognoscitivam est merum accidens (De an. l. 3. c. 2, 1 sqq.). Actus cognitionis non coincidit cum specie, sed conditionatur partim potentia cognoscitiva, partim specie; hinc principium totale actus cognitionis est potentia, quatenus specie informata est. Per actionem cognoscitivam in fieri producit verbum, quod realiter et formaliter est ipse actus cognoscendi in facto esse, seu ut est qualitas; distinguitur tamen modaliter ab illa actione, ut est productio, unde verbum non ponitur ex indigentia obiecti, sed ex vi et natura cognitionis (De an. l. 3. c. 5, 7). Hoc verbum non est id, in quo fit cognitio, sed id, quo ipsum obiectum cognoscitur tamquam conceptu formali rei cognitae; unde verbum est conceptus *formalis* mentis; conceptus *obiectivus* vero est id quod cognoscitur (ib. n. 11). Quia in homine habetur facultas cognoscitiva sensitiva et rationalis ab invicem essentialiter distincta, etiam species *sensibilis* et *intelligibilis* distingui debet. Species sensibilis producit in sensu externo immediate ab obiecto; hinc ad formandam hanc speciem nullus sensus agens requiritur (ib. l. 3. c. 9). Repraesentationes hac ratione per sensum productae sunt materia, ex qua intellectus speciem intelligibilem abstrahit et ita ad suprasensibilem cognitionem essentiae rerum ascendit. Sed quia species sensibilis nequit immediate in intellectu speciem intelligibilem producere vel seipsam in illam transformare, requiritur potentia activa in intellectu, quae speciem intelligibilem ex sensibili abstrahat. Haec potentia vocatur intellectus *agens* in oppositione ad intellectum *possibilem*, qui speciem intelligibilem in se recipit et mediante ipsa cognoscit (ib. l. 4. c. 2, 12). Ad producendam speciem intelligibilem concurrunt ergo tum species sensibilis tum intellectus agens. Actio vero, qua species sensibilis intellectum agentem determinat, non consistit in hoc, quod phantasma in eum influxum exerceat, sed quod materiam et quasi exemplar intellectui agenti praebet ex vi unionis, quam habet in eadem anima (ib. l. 4. c. 2, 11 sqq.). Atque ita fit, ut anima, ut primum phantasiando rem aliquam cognoscit, per virtutem spiritualem, quam intellectum agentem vocamus, quasi rem eandem in intellectu possibili depingat, et hinc actionem transeuntem ponat, quae ipsa proinde cognitio non est (ib. c. 2, 12). Si ergo S. Thomas loquitur de triplici actione intellectus agentis: «illuminare phan-

tasmata, efficere res actu intelligibiles, abstrahere species a phantasmatibus». haec triplex operatio est unus idemque realiter actus (ib. 1. 4. c. 2, 5).

Obiectum adaequatum *nostri intellectus* per se spectati est omne ens (ib. 1. 4. c. 1, 2. 3). Sed obiectum proportionatum intellectui humano secundum statum naturalem suum est res sensibilis seu materialis (ib. n. 5). Etenim « anima nostra secundum naturalem suam conditionem postulat esse in corpore, cuius forma est: unde intellectus noster etiam ex se vindicat intelligere per species a sensibus acceptas; ergo ex se vindicat tantum cognoscere res sensibiles, utpote illi proportionatas. Consequentia valet, quoniam harum tantum rerum potest intellectus recipere species per sensus. Illud autem est obiectum proportionatum intellectui, quod ab illo per propriam speciem potest cognosci, quare etc » (ib. n. 5). Uterius Suarez movet quaestionem, num intellectus *singulare directe an indirecte tantum cognoscat*. Suarez defendit primum, quia intellectus utpote potentia altior et universalior quam sensus perfectiore modo idem praestare posse debet, quod sensus praestat; iamvero si intellectus habet proprium et distinctum conceptum rei singularis, debet etiam habere speciem propriam, rei singulari ut tali correspondentem. Talem speciem esse possibilem sequitur praeterea ex eo, quod etiam universalia in materialibus fundata per speciem intellectualem repraesentari possunt. Ergo, concludit Suarez, intellectus cognoscit res singulares directe, non solum per quandam reflexionem; et quidem primo cognoscit singulare, et demum mediante ipso universale (ib. 1. 4. c. 3, 3. 5. 7. 12. 15).

Inde sequitur, quid de *obiectivo valore cognitionis nostrae* universalis iudicandum sit. Quia intellectus possibilis per speciem universalem naturam rerum singularum sine notis individuantibus apprehendit et cogitat, intellectus agens autem per abstractionem hanc speciem universalem format, natura, quae in universali ab intellectu in forma universali cogitatur, invenitur in rebus ipsis, et hinc dicendum est universale quoad id quod esse obiective reale (ib. 1. 4. c. 3. n. 12, 19). Sed natura non existit in illa forma universali abstracta, sub qua ab intellectu cogitatur: hanc accipit demum per intellectum comparantem et abstrahentem; nihilominus ratio huius universalitatis est in ipsis rebus obiectivis. Quare intellectus iure universale ad res singulares referre et id, quod universale dicit, de individuis praedicare potest (Metaph. disp. 6. sect. 5. 2; De anim. 1. 4. c. 3, 2). « Ex dictis constat *triplicem* posse considerari universalitatem in natura. Primam, qua a parte rei dicitur universalis; *alteram*, quam habet ab intellectu per extrinsecam denominationem et abstractionem, iuxta quam ipsa natura repraesentatur ut communis et indifferens; *tertiam* relationis,

quae est quasi applicatio secundae universalitatis ad naturam ipsam, ac si in illa existeret realiter. Natura primo modo solet dici universale *physicum*, quia ut sic est subiecta motui et accidentibus sensibilibus.

Secundo modo dicitur universale *metaphysicum*, tertio universale *logicum* » (ib. n. 22). « Intellectus ergo... proprio conceptu attingit sensibilia propria, atque etiam communia, quae aliquo modo per se in specie relucent; quia vero natus est adunata dividere, potest talia sensibilia propriis et distinctis conceptibus apprehendere; subiectum tamen accidentium ac caetera, quae per speciem non repraesentantur, discursu colligit, quatenus considerans accidentia, ac praecipue cognoscens illorum transmutationem, quae fit circa idem subiectum, discursu colligit aliquid substare illis, sicque concipit substantiam per modum subiecti substantis, et ita de reliquis » (ib. l. 4. c. 4, 3). Hinc etiam intellectus seu anima non cognoscit seipsam per seipsam, per suam propriam substantiam, sed solum per suam activitatem, in qua essentia se manifestat; aliis verbis anima non cognoscit seipsam, suas potentias suosque habitus per proprias, sed per alienas species, scilicet activitatis (ib. l. 4. c. 5, 2). A fortiori Deus et omnis spiritus purus nequit a nobis naturaliter cognosci per propriam speciem, prout est in seipso, sed solum per effectus (ib. l. 4. c. 6, 2). Sed *quod* Deus est, possumus ex mundo creato cum evidentia concludere, sicut etiam ex rebus creatis concludere possumus, *quid* Deus sit, licet imperfecte tantum (ib. n. 3).

Ubi autem invenitur *veritas nostrae cognitionis*, num in simplici apprehensione, an solum in componendo et dividendo seu in iudicio? Suarez respondet etiam simplici apprehensioni convenire veritatem, sed solum transcendentalem; veritas autem formaliter sumpta invenitur tantum in intellectu componente et dividente (Metaph. disp. 8. sect. 1, 3; sect. 3, 8; disp. 9. sect. 1, 15).

b) *Metaphysica*. Obiectum metaphysicae est ens ut tale seu ens reale. Ens reale autem est illud, quod habet realem essentiam, sive existat sive non existat, etenim ab existentia actuali hic abstrahitur. Dum ergo aliae scientiae solum certum genus entium considerant, metaphysica habet ens in tota sua amplitudine pro obiecto. Hinc debet inquirere tum in conceptum entis et in passionem entis seu attributa omni enti propria, tum in causas entis, tum in singula genera entis, imprimis ens infinitum et finitum, ens spirituale et materiale. Sed quia metaphysica totum ambitum entis considerat, solum in supremas eius causas inquirere debet. Quare cognitio, ad quam metaphysica pervenit, in oppositione ad cognitionem singularum scientiarum vero nomine *sapientia* vocatur.

Communes passionem entis sunt unum, verum, bonum. *Unitatis* tri-

plex conceptus distingui debet: individualis, formalis et universalis. Quidquid existit vel existere potest, est unum *individuale*. Individualitas est aliquid reale superadditum ad naturam communem, sed hoc reale superadditum non est ex natura rei a natura rei distinctum (Metaph. disp. 5. sect. 2, 8. 9. 16). Hinc non potest dici in individuis haberi realem compositionem ex natura communi et individuatione; sed « omnis substantia singularis se ipsa per entitatem suam est singularis, neque alio indiget individuationis principio praeter suam entitatem, vel praeter principia intrinseca, quibus eius entitas constat » (ib. disp. 5. sect. 6, 1). In hac re Suarez sententiam S. Thomae dereliquit, licet eam habuerit probabilem et ipsa ei aliquando placuerit. Unitas *formalis* est unitas essentiae alicuius rei et distinguitur ab unitate numerica per hoc, quod haec individuo ut tali, illa naturae seu essentiae individui convenit. Ergo sicut numerica, ita etiam formalis unitas convenit rei singulari in se et independenter a nostra cogitatione; hinc tot habentur unitates formales, quot habentur individua (ib. disp. 6. sect. 1, 11). Inde ulterius sequitur, quod unitas universalis ab unitate formali essentialiter distinguitur, nam unitas *universalis* demum per operationem intellectus comparantem et abstrahentem constituitur (ib. disp. 6. sect. 2, 8, 9 sqq.; sect. 5). *Veritas* transcendentalis significat entitatem rei, connotando cognitionem seu conceptum intellectus, cui talis entitas conformatur, vel in quo talis res repraesentatur, vel repraesentari potest, prout est (ib. n. 25). Haec conformitas potissime ac per se sumenda est in ordine ad intellectum divinum, secundario ad intellectum creatum (ib. 26, 28, 29). Tandem *bonitas* dicit perfectionem rei connotando convenientiam seu denominationem consurgentem ex coexistentia plurium, quatenus sc. res propter suam perfectionem cum aliis rebus coexistentibus convenit (ib. disp. 10. sect. 1, 6. 12).

His statutis Suarez transit ad considerationem *causarum*. Hic cum schola distinguit quattuor causas. Causa *materialis* solum in rebus materialibus haberi potest et est materia prima, subiectum primum omnium mutationum (ib. disp. 13. sect. 1, 4 sqq.). Materia prima rerum omnium sublimarium est una tantum (ib. sect. 2, 8), sed haec materia non est cogitanda ut corpus neque ut aliquod elementum sensibile, neque ut substantia sensu stricto composita ex potentia et actu, sed ut nudum substratum omnium determinationum (ib. sect. 3. sect 5.). Nihilominus ei actualis entitas essentiae a forma independens, licet ad illam essentialiter ordinata, denegari non potest, quae entitas a creativa Dei activitate deducenda est (ib. sect. 4, 9). Corpora coelestia e materia et forma sicut terrestria componi probabile quidem, sed non stricte probatum est; vix autem negari potest materiam corporum coe-

lestium a materia terrestrium diversam esse (ib. sect. 10, sect. 11). Causae *formales* sunt in rebus admittendae (ib. disp. 15. sect. 1, 6, 7, 8, 16 sqq.). Sed omnes aliae formae praeter animam humanam non oriuntur creatione ex nihilo, sed per eductionem e potentia materia (ib. n. 14. 15). Causalitas formae consistit in actuali unione cum materia; et quidem in omni substantia composita e materia et forma *una* tantum forma substantialis esse potest (ib. sect. 10, 62. 64). Causa *finalis* est vera et proprie dicta causa, nam « causa efficiens, ne temere agat, alicuius gratia agere debet: ergo et ipse effectus causae efficientis ut per se ab illa fieri possit, intrinsece postulat, ut alicuius gratia fiat: ergo talis effectus sicut per se pendet ab efficiente ut a quo fit, ita in suo genere per se pendet ab aliquo, cuius gratia fit; ille autem est finis: ergo per se pendet a fine; ergo e contrario finis est vera causa eius rei, quae propter finem fit » (ib. disp. 23. sect. 1, 7). In omni autem serie activitatum, quae propter finem fiunt, habetur ultimus finis, qui ad nullum altiorem refertur, in quem ergo tota series activitatum exit; processus in infinitum hic est impossibilis. Hic ultimus finis est Deus (ib. disp. 23, sect. 1, 2; sect. 1, 9; sect. 2). Tandem causa *efficiens* distinguitur a materiali et formali eo, quod effectui non proprium esse formale tribuit, sed per activitatem efficientem effectui aliud esse a suo proprio distinctum tribuit; hinc causa efficiens est causa non intrinseca, sed extrinseca (ib. disp. 17. sect. 1, 6). Praecipua autem divisio causarum efficientium est in causam primam increatam seu Deum et in causas secundas seu creatas. Hinc imprimis causa increata consideranda venit.

Si quaeritur, num *existentia Dei* demonstrari possit, Suarez respondet, sententiam *Petri de Alliaco*, qui demonstrabilitatem Dei negavit, falsam esse et Dei existentiam striete probari posse. Ad quaestionem autem, *quomodo* Dei existentia probari possit, ait solum argumenta metaphysica stringentia esse, non argumenta physica. Nam demonstratio physica nititur axiomati « Quidquid movetur, ab alio movetur »; iam vero hoc axioma non est universale; si autem esset universale, exinde non posset probari principium primum movens esse necessario substantiam immaterialem (disp. 29. sect. 1, 7 sqq.). Loco principii physici « Quidquid movetur, ab alio movetur » principium metaphysicum substituendum est: « Omne quod fit, ab alio fit » (disp. 29, sect. 1. n. 20). Hac via existentia entis primi, improducti striete probari potest, quia non omnia entia producta esse possunt (ib. n. 21 sqq.). Sed hoc argumento est quidem probatum Deum ens immateriale esse debere; num autem haec immaterialitas omnem aliam materialitatem et omnem quantitatem a Deo excludat, ulterius aliis argumentis probari debet (ib. n. 39, 40; sect. 2, 1). Id praestat Suarez disputatio-

ne 29. Probata existentia et unitate Dei probat ulterius, Deum esse ens per se necessarium, eum esse « suum esse per essentiam » et deducit omnia alia attributa Dei (disp. 30). Fuse tractat deinde in eadem disputatione de cognitione et de voluntate seu de omnipotentia Dei, in specie de creatione, conservatione et concursu.

Doctrinae de Deo succedit doctrina de *rebus creatis*, et imprimis de *homine* eiusque natura. Cum Aristotele et S. Thoma definit *animam* ut actum primum substantialem corporis physici organici potentia vitam habentis (De anim. l. 1. c. 1. 1 et sqq.), distinguit animam vegetativam, sensitivam et rationalem et probat ex rationibus philosophicis, animam humanam esse substantiam immaterialem, spiritualem (De anim. l. 1. c. 8. 9), hinc esse incorruptibilem et immortalem (ib. l. 1. c. 10. 9). Quaestionem de relatione animae ad corpus, quam in metaphysica iam in genere tractaverat, ubi de compositione ex materia et forma erat sermo, in opere de anima ulterius dilucidat (De anim. l. 1. c. 12, 8 sqq.). Potentiae animae tum inter se tum ab essentia animae realiter distinguuntur (ib. l. 2, c. 1); potentias vegetativas dicit radicas esse in corde (ib. l. 2. c. 4-12); sensorium commune autem potentiarum sensitivarum esse in cerebro (ib. l. 3. c. 13). Praeter sensus externos habentur sensus interni seu potius unus sensus internus, qui sub diversis respectibus diversa nomina accipit, ut sensus communis, phantasia, imaginatio, aestimativa, memoria, reminiscentia; inter has diversas potentias non habetur discrimen reale (ib. n. 13 sqq.). Potentia cognoscitiva altior seu intellectus distinguitur, ut supra dictum est, in intellectum agentem et possibilem, quae tamen non cogitantur ut duae potentiae realiter ab invicem distinctae (ib. l. 4. c. 8, 12 sqq.). Deinde tractat de appetitu sensitivo et rationali, de appetitu naturali et elicto, et in specie de voluntate. Voluntas humana est libera, id est non substat neque necessitati extrinsecae neque intrinsecae ad unum determinanti; id probatur non solum ex conscientia, sed cum S. Thoma etiam ex perfectione et universalitate intellectus, in quo voluntas redicatur. (Metaph. disp. 19. sect. 2). Intellectus autem non est liber, quia ex natura determinatur ad assentiendum vero et respuendum falsum. Nihilominus recte dicitur a S. Thoma liberum arbitrium esse facultatem voluntatis *et* rationis, qui intellectus, licet formaliter non sit liber, tamen radicaliter ad liberum arbitrium pertinet, cum sine ratione et cognitione voluntas et libertas non esset possibiliis (ib. sect. 5. n. 21). Hinc ad actuandum actum liberum requiritur iudicium intellectus practicum de bonitate vel malitia rei, ad quam voluntas se movere vult. Quoad bonum in genere voluntas non est libera, sed quoad specificationem actus, quo bonum in communi appetit, et quoad exercitium actus; non datur actus simpliciter necessarium quoad exercitium, sive

circa finem, sive circa media (ib. sect. 7. n. 9). Si tandem quaeritur, quatenus potentia sit praestantior, intellectus an voluntas, dicendum est sub hoc respectu intellectum esse praestantiores, quia obiectum intellectus est magis simplex et abstractum, et quia dignitas homini propria in intellectu fundatur, qui propterea etiam differentiam specificam hominis constituit (De anim. l. 5. c. 9, 2).

c) *Doctrina de iure gentium*. Etiam in hac materia Suarez non quaerit novam aliquam theoriam, sed vult probatam doctrinam philosophiae scholasticae ulterius evolvere et dilucidare. Haec doctrina exhibet unum corpus doctrinarum tum inter se, tum cum tota reliqua philosophia scholastica arete et logice cohaerens. Nihilominus Suarez eam non simpliciter repetit, sed nixus tum cognitioni literaturae et conditionum suorum temporum, tum propriae inquisitioni in haud paucis quaestionibus rem promovit.

Communitas politica coalescit medio consensu et voluntate singulorum (De leg. l. 3. c. 3. n. 1); potestas autem politica « datur communitati hominum ab auctore naturae, non tamen sine interventu voluntatum et consensuum hominum, ex quibus talis communitas perfecta congregata est... In praesenti voluntas hominum solum est necessaria, ut unam communitatem perfectam componant; ut autem ea communitas habeat praedictam potestatem, non est necessaria specialis voluntas humana » (n. 6). Et quia omnis civitas est instituta gratia alicuius boni, ut docet S. Thomas (Polit. l. 1. lect. 1), hinc etiam Suarez cum Thoma inquit, quid illum bonum sit et respondet: « Nunc congregantur familiae hominum in unam civitatem, quia una familia non sufficit ad se sustentandam vel ad servandam communem iustitiam inter diversas familias vel ad se tuendum ab omnibus incommodis vel ad se et suos defendendum ab hostibus et alias similes vitae corruptibilis necessitates » (De op. sex dierum l. 5. c. 7. n. 4). Sed Suarez docet etiam sum S. Thoma, propensionem ad formandam societatem hominibus adeo esse naturalem, ut etiamsi peccatum originale non fuisset, in societates convenissent. Hinc quia societas in natura humana fundata est, haec natura autem a Deo est, etiam societas a Deo intenta est, saltem si in genere spectatur, nam societates concretae, oriuntur ex concretis conditionibus, evolutione historica et similibus causis. Quare potestas publica immediate provenit a Deo: « Omnia quae sunt de iure naturae, sunt a Deo ut auctore naturae; sed principatus politicus est de iure naturae; ergo est a Deo ut auctore naturae » (Defensio fidei cath. l. 3. c. 2. n. 7; De legibus l. 3. c. 2). Exinde autem ulterius sequitur societatem publicam perfectam esse personam iuridicam seu moralem, quae propriis iuribus gaudet, quaeque iura a Suaresio exactius circumscribuntur.

Praeterea Suarez diligenter tractat de *mutuis relationibus iuridicis societatum* publicarum inter se. Quaecvis societas perfecta est ut talis ab aliis independens, quare « quod quidam aiunt supremos reges habere potestatem ad vindicandas iniurias totius orbis, est omnino falsum et confundit omnem ordinem et distinctionem iurisdictionum. Talis enim potestas neque a Deo data est neque ex ratione colligitur » (De bello, sect. 4. n. 3). Solum si qui regulariter potius ferarum more quam hominum vivunt, quales dicuntur ii, qui cum nullam habeant humanam politiam, nudi prorsus incedunt, carnibus vescuntur humanis etc., ab aliis debellari possunt, « non tamen ut interficiantur, sed ut humano modo instituantur et iuste regantur » (De bello sect. 5. n. 5, 3). Ulterius Suarez tractat quaestiones, num principes litigantes inter se teneantur agnoscere aliquem supremum arbitrum; sub quibus conditionibus et quando bellum ex motivis religiosis sit licitum; num et quomodo principes inter se contractus inire possint et similia.

Tractando de *iure gentium* distinguit triplex ius, scilicet ius naturale, ius gentium propriissime dictum et ius civile, quod per legitimos contractus oritur. Etenim duobus modis aliquid de iure gentium dici potest: « uno modo, quia est ius quod omnes populi et gentes variae *inter se* servare debent; alio modo quia est ius quod singulae civitates vel regna *intra se* observant, per similitudinem autem et conventionem ius gentium vocatur. Prior modus videtur mihi propriissime continere ius gentium re ipsa disinctum a iure civili, prout illud explicuimus » (De leg. l. 2. c. 19. n. 8). Ad ius propriissime dictum pertinet e. gr. usus legatorum et commerciorum (n. 7). Diligenter tractantur quaestiones de obligationibus iuridicis et moralibus iuris gentium, de bonis internis et externis in iure gentium, de obligatione praecepti septimi et octavi in decalogo etiam in iure gentium, de tutela iuris, de liceitate belli aggressivi et defensivi; de rationibus, quae bellum iustificare possunt, de arbitris in casibus iuris dubii. Principium sic dictae « non-interventionis » a Suaresio diserte ut falsum reicitur. Super omnia autem iura stat *praeceptum caritatis*, etiam si de diversis nationibus et societatibus agitur: « Humanum genus quantumvis in varios populos et regna divisum semper habet aliquam unitatem non solum specificam, sed etiam quasi politicam et moralem, quam indicat naturale praeceptum mutui amoris et misericordiae, quod ad omnes extenditur etiam extraneos et cuiuscumque nationis. Quapropter licet unaquaeque civitas perfecta, respublica aut regnum sit in se communitas perfecta et suis membris constans, nihilominus quaelibet earum est etiam membrum aliquo modo huius universi, prout ad humanum genus spectat » (De leg. l. 2. c. 19. n. 9). Sic cum Aristotele et S. Thoma etiam Suarez ex imperfectione et indigentia variis singularum ci-

vitatum probat obligationem naturalem ad mutuam auxilium et iuvamen: « Nunquam enim illae communitates adeo sunt sibi sufficientes singillatim, quin indigeant aliquo mutuo iuvamine et societate ac communicatione, interdum ad melius esse maioremque utilitatem, interdum vero etiam ad moralem necessitatem et indigentiam, ut ex ipso usu constat » (De leg. l. 2. c. 19. n. 9; cfr. S. Thom. De reg. princ. l. 1. c. 1).

Momentum Suaresii. Ex dictis apparet momentum Suaresii in historia philosophiae esse duplex: alterum quoad ipsam doctrinam, alterum et praecipuum quoad methodum. In inquisitionibus suis accurate in omnia systemata maioris momenti inquit, doctrinas solidae criticae quoad ipsarum fundamenta subiecit et demum ea, quae videntur vera et bene probata, in unum totum et proprium systema colligere, vetera novis augere et perficere conatur. Prae omnibus aliis premit vestigia S. Thomae, quem summo amore, summa reverentia prosequitur. Fere in unaquaque pagina ad Doctorem angelicum provocat, in singulis quaestionibus prae aliis S. Thomam respicit, eius doctrinas exponit, novis argumentis illustrat, ultiores sequelas deducit et ad novas quaestiones applicat. Si autem ei a doctrina S. Thomae recedendum esse videtur, hoc non nisi magna cum reverentia et post diligentissimam in omnia argumenta inquisitionem facit.

Hinc primum momentum methodicum situm est in caractere *positivo-historico* eius doctrinae. Sed longe eminet alia ratio methodica apud Suaresium, quae novum omnino momentum philosophiae affert. Etenim ipse primus est, qui metaphysicam non exhibet secundum libros Aristotelis, sed ut aliquod totum organicum iuxta ipsam rerum connexionem. Inde a Suaresio incipiunt loco commentariorum in Aristotelem systematici « *Cursus philosophici* ». Iam priore quidem tempore Oxoniensis *Thomas de York* O. Min. († 1260) « *Metaphysicam* » scripserat; ex eodem fere tempore provenit « *Summa philosophiae* », quae *Roberto de Grosseteste* (sine iure) adscribitur; deinde in schola Alberti M., praesertim apud *Ulricum Argentoratensem* (l. IV. eius Summae) apparent tentamina quaestiones metaphysicas independentes a dispositione aristotelica exponendi. Etiam commentarius in metaphysicam Aristotelis *Petri Fonseca* praesefert maiorem independentiam. Nihilominus tota literatura philosophica saeculi XIV., XV., XVI. sequebatur libros aristotelicos sive strictius, per modum commenti, sive liberius, per modum quaestionis. Hac in re ergo Suarez mutationem summi momenti introducit. Etenim, ut supra breviter exposuimus, primo inquit in naturam metaphysicae, deinde in ipsum conceptum entis, in summa principia, quae exinde fluunt, dein in proprietates transcendentales entis (unitas, veritas, bonitas), in causas in communi et in specie. Alterum

volumen tractat de ente infinito seu Deo, de ente finito et quidem de substantia et singulis accidentibus. Tandem concludit ultima (54^a) disputatione de ente rationis. Haec dispositio materiae, quae hodie nobis est trita, tunc temporis ut aliquid omnino novum et progressum magno opere iuvans iure est consideratum.

Brevi Disputationes metaphysicae Suaresii maximam auctoritatem nactae sunt. Iam a. 1617, quo Suarez mortuus est, opus hoc in tota Europa erat divulgatum; intra annos 1605 et 1620 decem novae editiones in Gallia, Germania, Italia prodierunt. Inter antiquiores *Hugo Grotius*, inter recentiores catholicos *Carolus Werner*, *Henricus Scheeben*, *Th. Gonzalez O. Pr.*, *Franciscus Brentano*, *Martinus Grabmann*; inter acatholicos *Guilclmus Windelband*, *Arthur Schopenhauer* multique alii summis laudibus illas celebrant. Saeculo XVII. Disputationes hae in multis Universitatibus protestantium adhibebantur. Philosophus *Heerboord* (Leidae in Hollandia, † 1659) celebrat Suaresium ut « omnium metaphysicorum papam atque principem » et ait omnes libros tractantes bono ordine de metaphysica ab ipso dependere. Item philosophus protestanticus *Joachim Iungius* († 1659) studuit metaphysicae Suaresii; theologus reformationum *Iacobus Revius* († 1658) edidit « Suaresium repurgatum »; item theologi protestantici *Valentinus Veltheim* († 1700, Ienensis), et *Ioannes Ioachim Zentgrav* (Argentorati). Veltheim adeo Suaresium magni fecit, ut ipsi alii protestantes obiecerint, eum habere in philosophia morali S. Thomam ducem, in metaphysica Suaresium papam, Vasquesium, Sanchezium, Molinam, Valentiam et Conimbricenses viros dignos immortalitate. Imo metaphysica Suaresii in Universitatibus protestantium removit libros scholares a Melanchthone conscriptos et in iis usque ad id tempus, quo juvenis Leibnitiis studia universitatis obiit, auctoritate gaudebat.

Ceterum et philosophi scholastici brevi hanc Suaresii methodum imitabantur, ita ut post ipsum habeatur ingens fere numerus operum, quae influxum doctoris eximii subierunt. Ita in Societate Iesu *Cosmas Alamannus* († 1634), *Petrus Hurtado de Mendoza* († 1651), *Rodriguez de Arriaga* († 1667), *Compton Carleton* († 1666), *Richardus Lyncaeus* († 1676), *Franciscus de Oviedo* († 1651), *Honorius Fabri* († 1688), poloni *Mlodzianowski* († 1686) et *Morawski* († 1700), multique alii. Schola stricte thomistica a doctrina Suaresii iuxta supra dicta discrepat, at eandem eius methodum sequuntur Dominicani *Ioannes a S. Thoma* († 1644), *Antonius Goudin* († 1695), *Nicolaus Arnu* († 1692), *Alexander Piny* († 1709), *Didacus Ortiz* († 1640), *Ioannes Syrus Uvadanus* († 1727), *Iacobus Casimirus Guinerois* († 1703). Ex ordine Carmelitarum discalceatorum hue spectat *Philippus a SS. Trinitate* († 1671); ex ordine S. Benedicti *Suenz d'Aguirre*

(† 1699), *Augustinus Reding* († 1692), *Ludovicus Babenstuber* († 1726), *Alphonsus Wenzel* († 1743), *Paulus Mezger* († 1702). *Theatinus Zacharias Pasqualigo* († 1664) et methodice et quoad doctrinam fere omnino *Suaresium* sequitur. Extra hos ordines nominandi sunt *Raphael Aversa* († 1657), *Emanuel Meignan* († 1676), *Ioannes Bapt. Duhamel* († 1706). Hae rerum conditiones permanserunt usque ad ea tempora, ubi sub influxu *Wolffii*, discipuli *Leibnitii*, in locum philosophiae aristotelico-scholasticae successit philosophia *Leibnitiana*. Ab ipso etiam *Wolffio* praecipue originem ducit praeparata iam ante ipsum apud *Em. Meignan* divisio metaphysicae in ontologiam seu metaphysicam generalem, et in cosmologiam, psychologiam, theologiam naturalem ut partes metaphysicae specialis. Apud *Suaresium* posterioresque ipsi scholasticos semper tota metaphysica indivisa tractatur.

Sed hac rerum expositione iam usque ad saeculum XVIII. progressi sumus. Quare redeundum nobis est ad saeculum XV., ubi humanismus varia systemata philosophiae antiquae resuscitat.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *De schola scotica* cfr. *Wadding*, Vita Duns Scoti (in editione operum Scoti t. I.); *Karl Werner*, Iohannes Duns Scotus, Wien 1881; *idem*, Der Endausgang der mittelalterlichen Scholastik, Wien 1887 (Die Scholastik des späteren Mittelalters I, et IV, 1.); *P. Dominique*, Merveilleux épanouissement de l'école scotiste au XVII. siècle (Etudes francisc. 1910, 1911). — De editionibus singulorum scotistarum vide de *Wulf*, Hist. de la philos. médiévale nr. 486. *Petri de Aquila* Commentaria in 4 ll. Sent. ed. C. Paolini, 1907-9; *Petri Thomae* Formalitates ed. Venetiis 1515; *Mastrius*, Disputationes ad mentem Scoti in XII Arist. ll. metaph. Venetiis 1708. — 2) *De schola occamista* cfr. *Karl Werner*, Der Endausgang der mittelalterlichen Scholastik, Wien 1887, (Die Scholastik des späteren Mittelalters IV, 1.) 262 sqq. *Gabrielis Biel* Epitome et collectorium ex Occamo super quattuor libros sententiarum Tubingae 1495 et saepius; Tractatus de potestate et utilitate monetarum, Norimbergae 1542. De G. Biel vide articulum a *C. Ruch* in Dict. théol. cath. 1904. — 3) *De schola thomistica*: *Gerhardus de Monte*, Commentarius ad De ente et essentia, Coloniae 1489; *Lambertus de Monte*, Commentarius, Coloniae 1493 et saepius; *Conradi Köllin* Quodlibeta, Monachii 1523; *Io. Silvestri Ferrariensis* Commentaria ad Summam contra gentes, Parisiis 1660, nova editio a *Sestili*, Romae 1898 sqq., 4 voll. Commentaria *Caietani* ad Summam theol. S. Thomae edita habentur in editione *Parmensi* S. Thomae, vol. IV.-XII. *Francisci de Victoria* opera Pinciae 1561 et saepius; *Dominici Soto*, Venetiis 1572 et saepius; *Melchioris Cani*, Salamanticae 1550-58, *Bannesii* Commentarius, Salamanticae 1584 et saepius; *Medinae* Commentarius, Salamanticae 1577 et saepius; *Io. a S. Thoma*, Cursus, Lugduni 1633, nova editio Parisiis (*Vives*) 1883; *Toleti* opera, Lugduni 1609, Enarratio in Summam S. Thomae, Romae 1879; *Fonseca*, Comm. in Metaphys. Romae 1577; Institutiones dialecticae, Olissipone 1564; Isagoge philosophica ib. 1591; *Gabriel Vasquez*, Disputationes metaphysicae, Matrili 1617; *Franciscus Suarez*, Opera, Venetiis 1740, Parisiis, *Vives* 1856. — *Fr. Ehrle*, Die vatikanischen Handschriften der Salmantizenser Theologen des 16. Iahrh. von Victoria bis Bannez. Der Katholik 1884-85; *Ferreira-Deusdado*, La philosophie thomiste en Portugal, Rev. Néoscol. 1898, 305 sqq.; *Karl*

Werner, Franz Suarez und die Scholastik der letzten Jahrhunderte, Regensburg 1861; G. Saitta, La scolastica del secolo XVI. e la politica dei Gesuiti, Turini 1911; R. de Scorraille, François Suarez, 2 voll. Paris 1913; M. Grabmann, Die Disputationes metaphysicae des Fr. Suarez in ihrer methodischen Eigenart und Fortwirkung, in P. Franz Suarez S. I. Gedenkblätter zu seinem 300 jährigen Todestag, Innsbruck 1917, 29-73; De influxu « Disputationum » Suaresii in Protestantess Germaniae cfr. P. Petersen, Gesch. d. aristot. Philosophie im protestantischen Deutschland, Leipzig 1921, 287 sqq.

ARTICULUS II.

Reditus ad antiquitatis systemata.

In philosophia medii aevi, praesertim inde ab exeunte saeculo XII. praevaluerat auctoritas Aristotelis. Medio autem saeculo XV., ut diximus, plures docti et philosophi graeci venerunt in Italiam et cultum philosophiae antiquae huc transtulerunt. In Italia enim propter conditiones politicas, dissolutionem in multas parvas civitates, propter frequentes relationes commerciales prius quam in aliis Europae regionibus ordo feudaliss medii aevi cesserat; florentes urbes et licet parvi, tamen divites et potentes principes inter se pugnabant; dissolutio antiqui ordinis tanta erat, ut quo quis erat fortior et audacior, eo citius ad auctoritatem et influxum pervenire potuerit. Ceterum et lingua moresque in Italia quam maxime antiquitati classicae erant affines. Hinc nil mirum, si antiqua systemata philosophica et literae classicae mox in universa Italia summo cum applauso fuerunt recepta. Iam magni poetae priorum saeculorum *Dante* (1265-1321), *Petrarca* (1304-1374) et *Boccaccio* (1313-1378) hunc reditum ad pulchram formam antiquitatis praeparaverant. Ipsos nunc sequuntur scholae et universitates, rhetores, philologi et philosophi. Summi Pontifices humanistas ad aulam suam attrahunt et frequenter magnis expensis opera auctorum classicorum vel ex toto mundo coemunt vel transscribenda curant. Idem faciunt diversi principes, inter quos familia Mediceorum primum occupat locum. Hos sequuntur aliae hominum classes usque ad mercatores et negotiatores. Sub influxu literarum antiquarum totus mundus alium praesefert aspectum, videtur nunc pulchrior, ditior, maioris pretii. In plena dissolutione politica et sociali non iam singulae hominum classes, sed singula individua acquirunt valorem; homo individualis ut ita dicam de novo detegitur, et revera Italia huius temporis habet homines eminentes: *Vittoria Colonna*, *Leonardo*, *Miche-*

langelo, multosque alios. Ars architecturae inde ab initio saeculi XV. in Italia novas ingreditur vias per imitationem architecturae graecae (*Brunelleschi*, *Alberti*); ars sculpturae hoc tempore maxime floret (*Donatello*, *Michelangelo*); item ars picturae (*Leonardo da Vinci*, *Michelangelo*, *Raffaello Sanzio*); musica in *Ioanne Palestrina* (1526-1594) perducit cantum polyphonicum ad magnam perfectionem. In politica *Nicolaus Macchiavelli* (1469-1527) restaurat theorias politicas antiquitatis. Nil ergo mirum, si etiam philosophi ad ideas antiquitatis redeunt.

1. Platonici. Quia autem Plato quam maxime inter antiquos philosophiam in pulchra forma exhibuerat, ipse prae aliis multos nanciscitur qui eum admirantur et sequuntur. *Georgios Gemisthos Plethon* (c. 1355-1450) venit cum imperatore graeco a. 1438 ad Concilium Ferrariense et Florentinum; deinde accepit a Cosimo de Medici cathedram philosophiae Florentiae et movit ipsum ad fundandam «Academiam Platoniceam» in eadem urbe; inde cultus Platonis non solum totam Italiam, sed universam fere pervasit Europam. Plethon scripserat librum «De platonicae et aristotelicae philosophiae differentia», ubi Platonem laudibus effert, Aristotelis autem tantum defectus exhibet. Hinc ab Aristotelicis acriter impugnabatur, praesertim a *Georgio Trapezuntio* et *Georgio Scholario* (Gennadio), qui iterum Aristotelem defendentes Platonem deprimebant. Cardinalis *Bessarion* (1403-1472) conatus est utrumque philosophum et utramque partem conciliare. Sed Platonismus primum occupabat locum. Celeberrimus Academiae Platonicae moderator *Marsilius Ficinus* (1433-1499) Platonis et Plotini opera exhibuit eleganti sermone latino; unde patet simul cum Platone etiam Neoplatonismus reviviscere. Apud posteriores Platonicos, ut comitem *Ioannem Pico de Mirandola* (1463-1499), eius nepotem *Franciscum*, apud Venetianum *Franciscum Zorzi* (1460-1540) Neoplatonismus multo clarius apparet, imo Platonismus cum arte cabalistica coniungitur. Eisdem ideas in Germania divulgavit *Ioannes Reuchlin* (1455-1522) et *Cornelius Agrippa de Nettesheim* (1457-1535), qui in opere suo «De occulta philosophia» artem magicam et cabalisticam aperte profitetur.

2. Aristotelici. Sed et Aristotelici, qui praesertim in Universitate Patavina florebant, non valebant se subtrahere novis humanismi tendentiis. Incipiunt contemnere commentatores scholasticos tamquam barbaros et praeferunt antiquos commentatores graecos; eo ipso etiam reiciunt interpretationem scholastico-christianam et redeunt ad ideas graeco-paganas. Mox Aristotelici dividuntur in duas partes, *Averroistas* et *Alexandrinus*, qui invicem inter se acriter pugnant. Primi sequuntur interpretationem pantheisticam Averrois, alteri interpreta-

tionem naturalisticam et materialisticam Alexandri Aphrodisiensis. Acerrima inter ipsos pugna ardebat circa quaestionem de animae immortalitate. Utrique negabant immortalitatem personalem, sed Alexandrini reiciebant omnem vitam post mortem, Averroistae autem docebant reditum animae rationalis in animam universalem. Inter Averroistas numerandi sunt imprimis *Alexander Achillinus* (« alter Aristoteles » vocatus), *M. Antonius Zimarra*, *Augustinus Niphus*; inter Alexandrinos eminent *Petrus Pomponatius*, *Andreas Caesalpinus*, *Iacobus Zabarella*, *Caesar Cremonius*, *Lucilius Vanini*. Quia autem Alexandrini non obstantibus doctrinis suis christiani esse volebant, recurrerant ad theoriam de duplici veritate. Id fecit praesertim Petrus Pomponatius, qui libro « De immortalitate animae » hominum oculos ad se convertit; ibi enim aperte docet, iuxta philosophiam animam materiale et mortalem dici debere, licet fides eam immaterialem et immortalem habere debeat. Iussu Leonis X. Augustinus Niphus scripsit confutationem; etiam Caspar Contarenus et alii Pomponatii librum impugnaverunt.

3. Sed et alia systemata antiqua reviviscunt. Philosophiam ionicam restaurat *Claudius de Berigard* medio saeculo XVII.; stoicam Lovaniensis philologus *Iustus Lipsius* (1547-1606), epicuream *Daniel Sennert* (1572-1637), *Magnenus* et *Laurentius Valla* Paviae, et praesertim *Petrus Gassendi* (1592-1655) Parisiis. Tandem et scepticismus sophistarum et academiae reviviscit apud *Michaelem de Montaigne* (1533-1592), eius amicum *Petrum Charron* (1541-1603) et *Franciscum Sanchez* (1562-1632).

Factum quod hoc tempore scepticismus de novo oritur, videtur ex iisdem causis explicandum esse, ex quibus sub finem philosophiae anteaeraticae et sub finem totius philosophiae graecae scepticismus ortus est, sc. e maxima diversitate doctrinarum frequenter sibi e diametro oppositarum. Sicut veteres sophistae, ita et *Montaigne* in suis ceteroquin magna cum arte compositis « Essais » ostendere conatur hominem ad certitudinem cognitionis pervenire non posse; omnem cognitionem nostram hauriri e sensuum experientia, sensus autem nullam certitudinem praebere posse, quia nullum praesto sit criterium, quo certi esse possimus sensationes obiectis conformes esse. Simili modo docet *Charron* in libro « De la sagesse » sapientiam in eo consistere, ut a iudicio abstineamus et passiones coerceamus. Ceterum Charron in multis, praesertim in doctrinis ethicis, philosophiae stoicae innititur. Notandum est eum iam modernam theoriam de independentia moralitatis a religione docere: moralitas est primum, ex ipsa natura et sensu communi procedens, religio debet esse fructus moralitatis. Dum hi priores scepticismum sine ordine systematico docent, professor medicinae et philosophiae in

Monte Pessulano (Montpellier) *Franciscus Sanchez* in opere « Tractatus de multum nobili et prima universali scientia, quod nihil scitur », scepticismum methodico et scholari modo evolvere conatur, ut deinde revelationem tanquam unicum fontem nostrae certitudinis exhibeat. Sed facile patet hunc scepticismum et ipsam revelationem et totum ordinem supernaturalem necessario subvertere.

BIBLIOGRAPHIA. 1) Editiones: *Plethonis* quaedam scripta edita et inedita, a W. Gass, Wratislaviae 1844. *Bessarionis* opera omnia, Migne, P. G. t. 161, Parisiis 1866. *Marsilii Ficini* translatio Platonis, Florentiae 1483-84; Plotini 1492; Theologia Platonica, Florentiae 1482. *Ioannis et Francisci Pico de Mirandola* opera edita simul Basileae 1572-73. *Agrippae de Nettesheim*, De occulta philosophia ed. Coloniae 1510 et saepius; opera omnia Lugduni 1550; germanice, Stuttgart 1856. *Pomponatii*, De immortalitate animae, Bononiae 1516 et saepius; Apologia (contra Contarinum) Bononiae 1517; Defensorium (contra Niphum), ib. 1519; De fato, libero arbitrio, praedest., provid. Dei II. 5. ib. 1520 et saepius. — *Montaigne*, Essais, Bordeaux 1580, dein saepissime; germanice a Wald. Dyhrenfurth, Breslau 1895, 1897. *Charron*, De la sagesse, Bordeaux 1601 et saepius. *Sanctius* (Sanchez), Tractatus de multum nobili... scientia, Lugduni 1581; Tractatus philosophici, Rotterdani 1649. — 2) Literatura: *Girol. Tiraboschi*, Storia della letteratura italiana, 13 voll. Modena 1771-1782; 16 voll. Mediolani 1822-1826; *Mor. Carriere*, Die philos. Weltanschauung der Reformationszeit 1847, 2. ed. 1887; *Iac. Burckhardt*, Die Kultur d. Renaissance in Italien, Basel 1860, 10. editio cura L. Geiger, Leipzig 1908; *Franc. Fiorentino*, Il risorgimento filosofico nel quattrocento., Napoli 1885; *Ch. Huit*, Le Platonisme pendant la Renaissance, Annales de philos. chrét. t. 65-67, 1895-1898. — *P. Bonnefon*, Montaigne, l'homme et l'oeuvre, Paris 1893; *M. E. Lowndes*, M. de Montaigne, Cambridge 1898; *W. Weigand*, Montaigne, München 1911. *L. Wessel*, Die Ethik Charrons, Diss. Erlangen 1904; *Cesare Giarratano*, Il pensiero di Francesco Sanchez, Napoli 1903.

CAPUT II.

Praeparatio novae philosophiae.

Origo recentis scientiae naturalis. Sic ergo variae tendentiae, frequenter sibi oppositae, hoc tempore concurrerunt et maximam animorum dissensionem excitaverunt. Philosophia scholastica videbatur despicienda et reliquenda, novum aliquid quaerendum. Iam inde a saeculo XIV. novae inquisitiones scientificae everterant physicam Aristotelis et novam rerum naturalium cognitionem inchoaverant. Magis magisque adhibebantur instrumenta, chronometra, telescopia, fiebant varia experimenta, adhibebatur inductio, observatio, hypothesis; in scientias naturales introducebatur mathesis, cuius ope in locum con-

siderationis qualitativae hucusque vigentis quantitativa et mechanica successit.

Non est huius loci hanc scientiae naturalis recentis evolutionem diligentius exhibere. Praecipui viri, qui priorum profectum compleverunt et in magnum systema naturale redegerunt, sunt *Leonardo da Vinci* (1452-1519), universalis et profundi ingenii vir, qui iam methodum novam inductivam, experimentalem et mathematicam in inquisitionibus naturae praeformavit; *Nicolaus Copernicus* (1473-1543), qui hac methodo ad astronomiam applicata contra geocentricam mundi conceptionem novam heliocentricam fundavit; *Ioannes Kepler* (1571-1630), qui doctrinam Copernici ulterius evolvendo notas tres leges keplerianas statuit, quas leges postea *Newton* (1642-1727) deductione ex universali lege gravitationis comprobavit; et *Galileo Galilei* (1564-1642), qui recentem physicam mechanicam creavit, multas leges in physica detexit; item constructo telescopio montes et valles lunae, quattuor lunas Iovis, Saturnum et maculas solares detexit et theoriam copernicanam ardentem amplexus est.

Nos hodie vix ac ne vix quidem imaginari valemus, quantam animorum perturbationem ex una parte, ex altera laetitiam et elationem haec funditus mutata universi cognitio, hae novae in dies detectiones produxerint. Crevit audacia intellectus humani et fiducia in proprias vires, crevit valor et pulchritudo mundi; crevit persuasio hominem ope intellectus et observationis totum mundum sibi subicere posse, hinc iam non ita esse dependentem a Deo ignotisque casibus. Et haec rerum mutatio non potuit carere influxu in ipsam philosophiam; multi putabant philosophiam tum antiquam tum scholasticam ex toto concidisse; novam esse quaerendam. Hinc oriuntur varia tentamina novae reformationis philosophiae.

ARTICULUS I.

Tentamina novae reformationis philosophiae.

Tentamina haec ad omnes fere philosophiae partes se extendunt.

1. In *dialectica et methodologia* pugnant praesertim philologi humanistae contra dialecticam Scholasticorum; unica pulchritudine linguae et styli occupati totam philosophiam habent instrumentum tantum dialecticum pro arte dicendi. Ita humanistae philologi *Laurentius Valla* (1407-1459), *Rodolphus Agricola* (1443-1485), *Ludovicus Vives* (1492-1540), *Erasmus Rotterdamsis* (1467-1536; proprie appellatur Desideratus Gerhard), *Marius Nizolius* (1498-1566), praesertim autem

Petrus Ramus (de la Ramée, 1515-1572), qui in promotione ad gradum magisterii artium hanc thesim defendendam assumpsit: « Quaecumque ab Aristotele dicta sunt, commentitia sunt ». Iuxta ipsum dialectica nihil aliud est nisi « virtus disserendi »; nihilominus haec dialectica Rami brevi a multis Universitatibus Helvetiae, Germaniae, Galliae, Angliae recepta est, unde ortae sunt acerrimae lites inter « Ramistas » et « Antiramistas ».

2. At multo profundior erat influxus novarum idearum in *philosophiam naturae*. Etiam ipsa rumpit omnes nexus cum auctoritatibus antiquis, conatur novas ingredi vias, propria experientia et observatione ad profundiores naturae cognitionem procedere. Utique non omnes doctrinae antiquae traditae statim derelinquuntur; imo non obstantibus bonis et veris observationibus viget multum speculatio phantastica, theosophica, pseudomystica; hinc in operibus huius temporis multa falsa, imo absurda et ridicula veris admixta sunt. Et quidem duplex oritur philosophia naturae: *mechanicam* interpretationem quaerunt prae aliis medicus *Theophrastus Paracelsus* (Bombast de Hohenheim, 1493-1541), cui adhaerebat medicus anglus *Robertus Fludd* (1574-1637), item medicus *Ioannes Bapt. Helmont* (1577-1644), *Hieronymus Cardanus* (1501-1576), maxime autem *Bernardinus Telesius* (1508-1588), qui Neapoli constituit « Academiam Telesianam » vel « Consentinam », quae aristotelicam philosophiam naturae sepelire novamque ope observationis et experientiae fundare voluit. *Dynamicam* vero naturae explicationem tentant sub influxu Neoplatonismi *Franciscus Patritius* (1529-1577), *Thomas Campanella* (1568-1639), qui etiam novam metaphysicam et philosophiam iuris socialis construere voluit, et *Giordano Bruno*, horum omnium notissimus.

3. Quos ultimo loco citavimus, etiam novam *metaphysicam* exhibere volebant. *Nicolaus Taurellus* (Oechslein, 1547-1606) conatus est in oppositione ad Lutherum omnem philosophiam reicientem et Melancthonem, qui Aristotelem sequebatur, proprium systema philosophicum construere, quod cum fide protestantica cohaereret eique fundamentum rationale praeberet. *Thomas Campanella* exposuit suam novam metaphysicam in opere « Universalis philosophiae seu metaphysicarum rerum iuxta propria dogmata partes tres, libri octodecim », ubi sicut Augustinus et plures occamistae ex absoluta certitudine propriae existentiae initium philosophandi sumit, et iam simili modo ac Cartesius ex nostra idea Dei eius existentiam probare conatur, quia finitus intellectus ideam entis infiniti producere non valeat.

Maximam autem famam nactus est *Giordano Bruno* (1548-1600). Hic, annum agens decimum quintum, ingressus est Ordinem Praedicatorum, sed post tredecim annos aufugit, fidem catholicam negavit, An-

giam, Germaniam et Helvetiam peragravit et multa scripsit contra fidem et cultum catholicum. His diversis itineribus factis venit Venetiam, sed ibi comprehensus ab Inquisitione missus est Romam, ubi, quia revocare noluit, traditus est brachio saeculari et ad ignem condemnatus. Giordano Bruno in metaphysica docet apertum *pantheismum* et *panpsychismum*: Deus est natura naturans, mundus vero natura naturata, hinc transcendentia Dei est tantum relativa. Consequenter Bruno nec agnoscit immortalitatem animae personalis nec libertatem arbitrii; suprema lex moralitatis est amor universi utpote divini. Sic Bruno ulterius evolvit semina pantheistica Cusani in apertum pantheismum, et hinc apud eum adhuc magis crescit valor et aestimatio naturae et mundi.

Hodie adhuc Bruno extollitur a pantheistis et naturalistis, tamquam martyr suae persuasionis, heros proclamans libertatem cogitandi et liberationem, ut aiunt, a catenis Ecclesiae medii aevi. Nova « Italia unita » posuit ipsi Neapoli monumentum, ubi etiam 7 ianuarii 1865 academici combusserunt encyclicam pontificiam de die 8 septembris 1864. Item Romae erectum est in eodem loco, quo rogos stabat (in s. d. Piazza di Campo di Fiori) die 9 iunii 1889 monumentum, qua occasione latomi (massones) itali magnam festivitatem praepararunt, cui multae deputationes massonicae etiam exterarum nationum intererant. Praefuit festo diei senator *Jacobus Moleschott*, notus materialista et latomus; oratores festivi erant *Trezza* et *Bovio* massones, qui inter alia dixerunt: « Templum dogmatum christianorum corrui; debemus ergo novum templum extruere et quidem non ope fidei christianae, sed fidei in immortalem scientiam... Nova religio non habet prophetas, sed philosophos ».

4. Alii conati sunt *philosophiam iuris socialis* reformare, partim redeuntes ad ideas platoniceas de societate ideali, partim funditus mutando res politicas et sociales in novo sensu individualistico et naturalistico. Omnibus praecedit *Nicolaus Macchiavelli* (1469-1527) Florentinus, qui in opere suo « Il principe » plenum absolutismum politicum profitetur: societas politica est supremus finis, cui omnia alia subordinantur; hic finis est norma moralitatis tum pro ipso principe, tum pro subditis. (Haec politica macchiavellistica in praxim deducta est e. gr. a Ludovico XIV. et XV. in Gallia, a Friderico II. in Borussia). E contra Gallus *Ioannes Bodin* (1530-1596) docet suprematiam populi, sicut et *Ioannes Althusius* (1557-1638). Batavus *Hugo Grotius* (1583-1645) accedit magis ad doctrinas Aristotelis et Scholasticorum; per ipsum distinctio inter « ius naturale » et « ius voluntarium vel civile » (seu positivum), licet iam antea fuerit hinc inde in usu, in recentiorem philosophiam iuris introducta est. Tandem *Thomas Morus* (1480-1535) cancellarius regis Angliae Henrici VIII. docet quidem in opere suo « De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia » aliquem phanta-

stico-idealem communismum republicanum (hinc « utopismus »), sed non est certum, num hoc serio dicat an tantum abusus sui temporis per ironiam carpere velit. Similem utopismum sequitur citatus iam Thomas Campanella in opere « Civitas solis ».

5. Etiam *philosophia mystica*, quam iam in praecedente periodo paulum in pantheismum abire vidimus, nunc theosophicis et occultisticis tendentiis in philosophia naturali et pantheismo metaphysico huius temporis addicta, novas quaerit vias. In Germania hanc mysticam in novum systema religiosum evolvunt *Valentinus Weigel* (1533-1588), pastor lutheranus in Saxonia, et *Iacobus Boehme* (1575-1624), pastor ovium, deinde sutor in Silesia, qui sub influxu Theophrasti Paracelsi et mysticorum germanorum praecedentis periodi phantasticam philosophiam composuit; ope huius philosophiae putavit se ad elevationem mysticam pervenire posse, id est ad plenam passivitatem sub influxu illuminantis Dei. Non obstantibus his phantasticis doctrinis opera eius multum legebantur inveneruntque multos discipulos non solum in Germania, sed etiam in Anglia et Gallia.

Sic videmus haec tempora chaoticam animorum perturbationem praeseferre. Derelicta philosophia scholastica medii aevi, partim etiam sprete religione catholica quaeruntur novae viae, sed his tentaminibus deest sobria critica et obiectivitas. Hinc varia quidem nova germina sanae evolutionis sparguntur, praesertim in scientiis naturalibus, sed haec germina veri permixta sunt cum gravissimis erroribus et speculationibus phantasticis. Brevi tamen ex hac idearum perturbatione oriuntur quaedam systemata magis philosophica, quae novas ideas melius in unitatem redigunt et elementa phantastica, theosophica et pseudomystica reiciunt.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Laurentius Valla*, opera ed. Basileae 1540-1543. *Rodolphus Agricola*, opera ed. cura *Alardi*, 2 voll. Coloniae 1539. *Lud. Vives*, opera, cura Don Gregorio Majans. 8 voll. Valentiae 1782-1790. *Erasmus Rotterdam.*, opera ed. a Clerico 10 voll. Leidae 1703-1706. *Marius Nizolius*, *Antibarbarus* sive de veris principiis et vera ratione philosophandi contra pseudo-philosophos (i. e. Scholasticos). Parmae 1553. *Petrus Ramus*, *Animadversiones in dialecticam Aristotelis*, Par. 1534; *Institutiones dialecticae*, ib. 1543; *Scholarum physic.* II. 8. ib. 1565; *Scholarum metaphys.* II. 14, ib. 1566. — 2) *Paracelsus*, opera Basileae 1559. *Fludd*, *Hist. macro et microcosmi metaphysica, physica et technica*. Oppenheim 1617; *Clavis philosophiae et alchymiae* 1633. *Helmont*, opera, Amst. 1648. *Hier. Cardanus*, opera, cura Caroli Sponii, Lugduni 1663. *Telesius*, *De natura iuxta propria principia*, Neapoli 1586. *Patritius*, *Nova de universis philosophia etc.* Ferr. 1591 et saepius. *Campanella*, *Opere di Tommaso C.* ed. ab *Alessandro d'Ancona*. Torino 1854. — 3) *Nic. Taurellus*, *Philosophiae triumphus etc.* Basil. 1573; *Synopsis Arist. Metaphysices ad normam Christianae religionis explicatae, emendatae et completae*, Hanoviae 1596; *De mundo*, Ambergae 1603; *De rerum aeternitate, Metaphysicae universalis partes quattuor*, Marpurgi 1604, *Giordano Bruno*, *Opera italica lingua conscripta*

edita ab *Ad. Wagner*, Lipsiae 1829, nova ed. a *P. de Lagarde* voll. 2. Göttingae 1888-89; con note di *G. Gentile*, Bari 1907, 1908 (Classici della filosofia moderna, 2, 6); *Bruni Nolani* opera latine conscripta ed. a *Fiorentino* I, II, Neapoli 1880, 1886; III, IV curant. *F. Tocco* et *H. Vitelli*, Florentiae 1889. Editio germanica a *Ludov. Kühlenbeck*, Lipsiae 1890 sqq. — *Plumptree*, Life and Works of G. B. 2 voll. Lipsiae 1884; *Acanfora-Venturelli*, Il Monismo teosofico in G. B., Palermo 1894; *Jul. Reiner*, G. B. u. seine Weltanschauung. Berlin 1907. — 4) *Machiavelli*, opera, Romae 1531-32 et saepius; germanice a *Ziegler*, Karlsruhe 1832-1841. *Jo. Bodin*, Six livres de la république, Par. 1577, latine Par. 1584. *Althusius*, Politica methodice digesta etc., Herborni 1603, ed. aucta Groning. 1610. *H. Grotius*, De iure belli et pacis, Par. 1625 et saepius. *Thomas Morus*, De optimo reipublicae statu etc. Lovan. 1516 et saepius; germanice a *H. Kothe*, Lipsiae 1874. — *C. v. Kaltenborn*, Die Vorläufer des Hugo Grotius, Lpzg. 1848; *Villari*, Nic. Machiavelli e i suoi tempi, 3 voll. Flor. 1877 sqq., germanice a *Mangold*, Lipsiae 1877-1883. — 5) *Iac. Boehme*, opera ed. a *K. W. Schiebler*, Lipsiae 1831-1847, 2. ed. 1861 sqq. Plura eius opera sunt a *Louis Claude St. Martin* in linguam gallicam translata. — *A. Israel*, Weigels Leben u. Schriften. Zschopau 1889; *E. Ludovici*, Jakob Boehme, Bitterfeld 1909.

ARTICULUS II.

Primi philosophi novas ideas in systema redigentes.

Primi conatus novas ideas philosophice probare et in unum systema redigere, occurrunt in Anglia. *Franciscus Bacon* exhibet in oppositione ad philosophiam metaphysicam novam philosophiam inductivam, empiristicam; *Thomas Hobbes* applicat hanc novam philosophiam ad ius sociale et civile et sic opponit ordini sociali fundato ultimatum in Deo ordinem socialem mere naturalem; *Herbertus Cherbury* autem evertit religionem revelatam supernaturalem et opponit ei religionem mere naturalem seu naturalismum religiosum. Aliis verbis: oppositio contra totum ordinem christianum mediaevalem exhibetur eo modo, ut Bacon construat *novam methodum philosophicam* in genere, Hobbes eam ad *vitam socialem* applicet, Cherbury ad *vitam religiosam*; philosophia Baconis ergo dici potest naturalismus philosophicus seu methodicus, Hobbesii naturalismus socialis, Herberti de Cherbury naturalismus religiosus.

§ 1. **Naturalismus et empirismus methodicus apud Baconem.** *Franciscus Baco de Verulam* (1561-1626), natus Londini, studuit iurisprudentiae Cantabrigii; deinde fuit Cancellarius Iacobi I, sed 1621 corruptelae accusatus in carcerem Tower coniectus, pecunia 40.000 libellarum muletatus, omnes dignitates sedemque in Parlamento amisit. Post paucos iam dies liberatus et restitutus, tamen vitae publicae valedixit

totusque studiis scientiarum et philosophiae se dedit. *Consilium* ei erat scientiam funditus reformare, ut tum metaphysicus modus tractandi mediaevalis, tum phantasticae, cabbalisticae, theosophicae aberrationes sui temporis vitari possent. Hinc opus suum praecipuum inscripsit « Instauratio magna », quae tres partes contineret: 1) novam organisationem seu classificationem scientiarum, quam exponit in « De dignitate et augmentis scientiarum » (anglice 1605, latine 1623); 2) novam methodum, quae ad hanc scientiarum restaurationem duceret, quamque exhibet opere « Novum organum scientiarum » (1620); 3) ipsas singulas scientias ope huius novae methodi exstructas. Sed huius tertiae partis scripsit tantum quaedam fragmenta: « Sylva rerum sive historia naturalis » et « Sermones fideles ».

Singulas *scientias* Baco *dividit* secundum facultates humanas, memoriam, phantasiam, rationem. Primae respondet historia tum civilis tum naturalis; secundae poesis, epica, dramatica et didactica; tertiae philosophia, quam dividit in philosophiam primam seu scientiam universalem, et philosophiam secundam seu doctrinam de Deo, de homine et de natura; philosophiam naturae ulterius dividit in philosophiam naturae operativam et speculativam, hanc ultimam in physicam et metaphysicam. Hinc metaphysicae dat omnino aliam, novam significationem. Doctrinam de Deo, de anima, de ethica et religione brevissime exhibet, quia iuxta eius opinionem hac in re philosophice fere nihil, sed tantum ex revelatione aliquid scimus. Hanc tamen revelationem sicut et religionem christianam nullatenus negat; ab ipso notissima illa provenit sententia: « Quin potius certissimum est atque experientia comprobatum, leves gustus in philosophia movere fortasse ad atheismum, sed pleniores haustus ad religionem reducere ». Praecipua pars philosophiae ipsi est philosophia naturae; haec est mater omnium scientiarum. Hic clare apparet funditus mutata philosophiae conditio: sicut antea Deus erat centrum et apex philosophiae, ita nunc natura eandem dignitatem sibi vindicat. Etenim finis primarius philosophiae est detectio legum naturae, ut adhibeantur ad novas inventiones et ad augmentum domini hominis supra naturam, quae est nova habitudo hominis moderni ad mundum. Scientia est idem ac potestas: « tantum possumus, quantum scimus »; ergo scientia est tantum medium ad fines practicos. Ut autem ad hunc finem perveniamus, debemus unice ipsam naturam ope observationis et experimenti diligenter auscultare, nihil ad eam ex nostra parte, ex praeeconceptis ideis afferre.

Quare *nova methodus philosophica* duplex est: alia *negativa* removet omnia, quae non ex ipsa natura sunt, sed ex homine; alia *positiva* his remotis in ipsam naturam systematice inquirat. Methodo negativa philosophia removet praeeconceptas ideas, quas Baco vocat idola. Haec

sunt quadruplicis generis: a) *idola tribus*, id est ea, quae ex natura humana fluunt, ut quando causae finales in natura quaeruntur; b) *idola specus*, quae in proprietatibus singulorum ut in eruditione et educatione, in medio sociali, in quo vivimus, in indole proprii ingenii et characteris originem habent; c) *idola fori*, quae ex commercio humano proveniunt, ut vocabula sermonis et falsae, sed ab omnibus receptae ideae; d) *idola theatri*, quae ex diversis dogmatibus philosophicis oriuntur; haec enim loco naturae realis posuerunt fictionem poeticam, theatrum.

His ergo ideis falsis remotis succedit vera inquisitio naturae ope methodi *positivae*. Hic Baco exponit suam doctrinam de *inductione*: ope observationis et experimenti multa facta singula colligi et comparari debent; deinde quaeritur causa facti per tabulam praesentiae, absentiae, comparisonis et reiectionis. Scilicet tabula *praesentiae* notat casus, in quibus hoc factum adest; tabula *absentiae* notat casus, in quibus factum non adest; tabula *comparisonis* notat casus, in quibus factum inaequali modo invenitur; tandem tabula *reiectionis* notat casus, qui nullam affinitatem cum facto praeseferunt. Ita hauritur conceptus universalis et lex; dein ulterius eiusdem inductionis adiutorio procedendum est ad altiores et ita porro usque ad altissimas leges, sed maxima cum cautione, nullo membro intermedio omisso, quia secus periculum aprioristicae deductionis vitari non posset. Hinc Baconis dictum: « Rationi non addendae alae, sed plumbum ».

Momentum et meritum Baconis in eo praecipue consistit, quod fortiter et efficaciter pugnavit contra nimiam, saepe phantasticam sui temporis metaphysicam et contra arbitrarias deductiones aprioristicas in interpretatione naturae, quam methodum tempore immediate ipsum praecedente regnare vidimus; secundo quod stravit rectam viam ad scientificam interpretationem naturae, licet ipsa expositio novae methodi in singulis sit adhuc multum manca; tertio quod elementa sana in novo motu philosophico ad synthesim scientificam redigere et a falsis et erroneis purgare conatur; tandem in eo, quod doctrinas suas in optima forma styli scientifici exhibet, quae iam omnino moderna haberi debet. Sed ex altera parte etiam *errores* haud leves apud Baconem inveniuntur. Etenim non solum campum metaphysicae et rationis nimium coarctat, sed philosophiam in utilitarismum vertit, cum doceat scientiam esse medium ad potestatem. Hac re positivum praeparavit. Cum hoc arcte cohaeret, quod reiecta deductione et syllogismo philosophiam ad empirismum restringit, et hanc methodum mere empiricam ad ethicam, politicam, religionem applicando posteriorem naturalismum, imo et relativismum et agnosticismum praeformavit. Sicut in omni oppositione contra nimis exaggeratas doctrinas fieri solet, quod scilicet et ipsa in contrarium extremum incidit, ita et apud Baconem

videmus errores et exaggerationes in metaphysica sui temporis nimium generalizari et hinc etiam multa vera et bona reici, non sine gravi damno ipsius inquisitionis naturae.

Ceterum notandum est Baconem nondum esse philosophum modernum in pleno huius vocis sensu, sed characterem sui temporis praeferre. Hoc patet ex eo, quod mathesim adhuc ad modum mysticismi neopythagorici, non ad formam exactam a Galilei adhibitam intelligit; quod leges naturae ipsi sunt potius formae quaedam metaphysicae quam constantes et inviolabiles modi agendi prouti nunc intelliguntur. Hinc etiam eius inductio nondum est illa inductio scientifica modernorum, quam I. St. Mill perpolivit, sed potius processus quidam abstractionis. Etiam in eo character sui temporis apparet, quod theologia et revelatio apud ipsum adhuc primum locum occupat. Tandem deest perfecta harmonia doctrinarum; ex una parte cognitio humana exhibetur ut omnino vacua, dependens a natura; ex altera parte activitas humana huic eidem naturae dominatur et praevallet.

BIBLIOGRAPHIA. Opera Baconis ed. a *William Rawley*. Amst. 1663; melius a *Maillet*, Londini 1740, 1765; recens ed. ab *Ellis, Spedding, Heath* 12 voll. Londini 1857-1872. Editio latina operum Francof. 1666 et saepius; gallica a *F. Riaux*, Paris 1852. Operum praecipuorum extant etiam versiones germanicae. — *Ios. de Maistre*, Examen de la philos. de Bacon, Paris 1836, 9. ed. 1873; *Kuno Fischer*, Fr. Bacon von Verulam. Lpzg. 1856, 2. ed. 1875; *W. H. Laing*, Lord B's philosophy, a criticism, Lond. 1878; *E. Bullon*, De los origines de la filosofía moderna. Los precursores españoles de Bacon y Descartes, Salamanca 1906.

§ 2. **Naturalismus socialis-iuridicus apud Thomam Hobbes.** Easdem ideas, quas Bacon modo generali in systema redigere conatus est, eius discipulus et amicus *Thomas Hobbes* (1588-1679) ad quaestiones politicas et sociales applicavit. Ansam dederunt perturbationes civiles in Anglia, quae tempore Elisabethae (1558-1603), Iacobi I. (1603-1625), Caroli I. (1625-1649) et succedentis ipsi belli civilis, dein tempore restaurationis Caroli II. Stuart (1660-1685) eiusque fratris Iacobi II. (1685-1688) regnabant. Hobbes partibus regalistarum contra republicanos nomen dederat; quare a. 1640 fugere coactus Parisios se contulit ibique praeceptor iuvenis regis Caroli II. nominatus est. Parisiis cognovit etiam Cartesium recentemque scientiam naturalem, in Italia Galileum eiusque methodum mathematicam. Hoc etiam exilii tempore sua opera composuit, inter quae notanda sunt: *Elementa philosophica de cive* (1642); *Human nature or the fundamental element of policy* (1650); *Leviathan sive de materia, forma et potestate civitatis ecclesiasticae et civilis* (1651, 1670); *De corpore* (1655); *De homine* (1658). Studium philosophiae cartesianae varia ipsi dubia movit, quae habentur in *Serie tertia obiectionum adversus Meditationes Cartesii*. Amisso

favore familiae regiae Hobbesius rediit in Angliam ibique totus studiis se dedit.

Eius *philosophia in genere* nititur pleno *materialismo*; etenim docet substantiam et corpus esse idem, dari tantum corpora eorumque motus. Ex hoc fundamento omnes aliae doctrinae ipsi propriae logice fluunt: a) Obiectum philosophiae sunt tantum corpora; hinc philosophiae est generationem corporum e causis naturalibus cognoscere, et ex iisdem causis ad ultiores generationes, quae oriri possunt, concludere. b) Quia corpora vel sunt naturalia vel civilia (seu moralia), tota philosophia dividitur in naturalem et civilem. c) Obiectum philosophiae naturalis est praeter naturam in genere homo ut ens singulare. Patet ex dictis iuxta Hobbesium hominem esse merum corpus; animam nihil esse nisi corpus quoddam subtilius; hinc non dari cognitionem rationalem essentialiter diversam a cognitione sensitiva, sed omnem cognitionem esse tantum motum quendam procedentem ex obiecto per organa ad cerebrum et inde ad cor, et respondentem huic motui reactionem subiecti. Hinc nequit haberi cognitio obiectiva rerum, sed omnis cognitio est subiectiva tantum repraesentatio motus impressi. Ergo non dantur conceptus universales cum valore obiectivo, sed tantum nomina universalia. Patet in hoc systemate etiam libertati arbitrii locum esse non posse: voluntas nihil aliud est nisi reactio necessaria ad motum impressum. d) Obiectum philosophiae civilis est homo ut ens sociale seu societas humana. Sed de hac philosophia civili paulo exactius dicendum est.

Doctrina enim de *societate* praecipuam partem in philosophia Hobbesii occupat. Quia omne corpus unum tantum habet appetitum, scilicet conservationis sui ipsius, hinc etiam homo utpote merum corpus non nisi ad sui conservationem tendit. Homo ergo ex natura sua et essentialiter est egoista; utilitas propria est unicum et supremum criterium boni et mali; homo habet ius absolutum contra omnes et ad omne id, quod egoismo inservire potest. Concrete spectatum hoc ius nihil aliud est nisi ius fortioris. Hinc status primitivus a Hobbesio describitur ut « bellum omnium contra omnes »; homo hominem non curat nisi inquantum utilitati propriae inservit vel eam aggreditur: « homo homini lupo ». Talis autem status absoluti egoismi impedit, quominus egoismo satisfiat, hinc ipso egoismo duce quaeritur eiusmodi forma vivendi socialis, quae cum minimis singulorum sacrificiis maximam libertatem fovendi egoismi coniungeret. Homines ergo conveniunt ope contractus ad societatem civilem. Demum orta hac societate oritur primo ius et obligatio; lex civilis statuit deinde discrimen inter bonum et malum. Quia autem omnes simul gubernare non possunt, populus transfert iura in unum caput, sive sit individuus homo sive collegium quoddam, et hoc caput totam potestatem possidet. Cessis auctoritati iuribus po-

pulus nulla iam iura erga potestatem civilem habet; haec est absoluta et illimitata; haec statuit, quid sit bonum vel malum morale, quae religio sit amplectenda. Hinc eadem ideae etiam ad religionem applicantur.

Doctrina de religione. Deus quidem iure naturae gaudet absoluto dominio in hominem; de facto tamen gubernat secundum contractum initum cum homine, primo in Paradiso, deinde cum Abraham, tandem per Christum. Christus est hominum magister, salvator et rex, sed rex erit demum post resurrectionem omnium, quia tunc demum regnum Dei erit plene constitutum. Ad hunc secundum Christi adventum sacerdotes (ministri) ecclesiae homines praeparare debent exhortatione, adhortatione et consilio; aliam potestatem non habent. Ecclesia ergo non gaudet potestate gubernandi; hinc ecclesia non est societas in se perfecta, sed coincidit cum societate civili. Eadem nempe societas vocatur civilis, inquantum singula eius membra sunt cives, ecclesia, inquantum sunt christiani. Caput civitatis est ergo etiam caput ecclesiae et habet etiam in rebus religionis absolutam potestatem; ipse determinat, quaeenam dogmata doceri et credi debeant; hinc ipse numquam haereticus esse potest; haeresis enim est opinio religiosa hominis privati contra opinionem principis. Ad singulorum salutem requiritur tantum fides in Christum ut Messiam et obedientia erga leges.

Sic doctrina Hobbesii magis adhuc a doctrina christiana recedit quam baconiana, quia germina apud Baconem latentia evolvit, applicando eius principia tum ad vitam socialem et civilem, tum ad vitam moralem et religiosam. De facto enim, licet revelationem divinam, Christum ut verum Deum et Ecclesiam a Christo fundatam admittat, devenit in purum naturalismum. In eius philosophia Deus cognosci non potest, imo nec est, quia sunt tantum corpora; in ordine morali conceditur quidem in abstracto ius absolutum Dei supra hominem, sed in concreto Dei ingerentia in mundum dependet a contractu, ergo saltem ex una parte a voluntate humana; Deus iam non est nec ultima ratio nec suprema sanctio boni, sed totus ordo moralis dependet ab auctoritate civili et ultimatum per contractum socialem ab ipso homine; in ordine religioso iterum potestas divina restringitur ad tempus post resurrectionem, ergo in hac vita negatur. In ordine tandem sociali-politico Hobbesius videtur quidem favere populo, revera autem absolutismum machiavellisticum ulterius evolvit et dat fundamentum philosophicum axiomati hoc tempore primo a protestantibus, dein ab omnibus usitato « cuius regio, eius religio ». Ceterum tum philosophia civilis, tum doctrina de ecclesia nititur concretis sui temporis suaeque nationis conditionibus iisque adaptatur. Hinc nil mirum eius « Opera omnia » ab Ecclesia prohibita fuisse primo a. 1649, deinde a. 1701 et 1703.

BIBLIOGRAPHIA. Opera omnia latine Amst. 1668 cura ipsius Hobbesii; ed. *Molesworth*, 5 voll. London 1839-1845; English Works, ed. by *Molesworth*, 11 voll. London 1839-1845. De cive habetur versio gallica a Sorbière 1649, germanica ab I. H. v. Kirchmann, Lpzg. 1873; *Leviathan*, versio gallica 1653; germanica Halle 1794. — *Ch. Lyon*, La philosophie de Hobbes, Paris 1893; *Tarrantino*, Saggio sulle idee morali e politiche di H., Napoli 1900; *M. Whiton Calvins*, The Metaphysical System of Hobbes. Chicago 1905; *Ferd. Tönnies*, Hobbes (in *Klassiker der Philosophie* Bd. II).

§ 3. **Naturalismus religiosus apud Herbertum de Cherbury.** *Eduardus Herbertus de Cherbury* (1581-1648) naturalismum et empirismum, quem Hobbes timide tantum et non cohaerenter cum principiis ad religionem applicaverat, omnino in campo religioso evolvit et ita fundamenta dedit naturalismo religioso. Herbertus de Cherbury, qui in perturbationibus politicis sub Carolo I. partes oppositionis amplexus est et per longum tempus vitam inquietam gessit, philosophiam suam exhibuit praesertim operibus: *Tractatus de veritate* prout distinguitur a revelatione, a verosimili, a possibili et falso (Parisiis 1624); *De causis errorum* T. I., una cum tractatu de religione laica etc. (Londini 1645); *De religione gentilium errorumque apud eos causis* (1645 perfectum, sed totum editum Amstelodami 1663). In his operibus evolvit partim suam theoriam cognitionis, partim eam ad philosophiam religionis applicat.

Theoria cognitionis. Principium verae et indubie certae cognitionis Cherbury invenit in consensu generis humani, id est in iis, in quibus omnes homines omnium temporum conveniunt. Talis consensus adest, quia sunt quaedam «notitiae communes» menti ab ipsa natura impressae. Cherbury relinquit ergo empirismum stricte dictum et profitetur quendam apriorismum rationalisticum; nihilominus exinde etiam ad naturalismum devenit, praesertim in doctrina de religione.

Philosophia religionis. Si enim hoc tantum indubie certum et verum est, quod ab omnibus omnium temporum hominibus ut verum habetur, in religione omnes doctrinae, quae ab hoc communi consensu differunt vel ad eum aliquid addunt, ad veram religionem pertinere non possunt, sed sunt additamentum humanum, ut scilicet hoc modo dominium sacerdotum stabiliatur. Consensus enim habetur tantum in his quinque veritatibus, quae proinde solae ad veram religionem pertinent: a) quod Deus est, b) quod ei serviendum est, c) et quidem per virtutem et pietatem, d) quod si nos peccatorum poenitet, Deus iustus ea nobis condonat, e) quod datur retributio partim in hac, partim in futura vita.

Cherbury recte fecit quaerendo ultimum criterium veritatis absolute certum, ut diversitati doctrinarum philosophicarum obveniret, sed falso posuit hoc criterium in consensu, ut in philosophia probatur. Cherbury opponit aperte religioni revelatae christianae religionem natura-

lem, reicit ergo proprie totum id, quod religionem christianam ut talem constituit. Et ita praeformat celebrem illam distinctionem inter essentialia christianismi et accessoria, non essentialia, quae distinctio hodie usque a multis, praesertim protestantibus rationalizantibus tenetur, praeformat sic dictam libertatem cogitandi in rebus ad religionem pertinentibus, id est illam opinionem late divulgatam, religionis veritatem unice ope rationis naturalis stabiliri posse omnemque dependentiam a revelatione, a sacra Scriptura, ab auctoritate Ecclesiae esse excutiendam; et sic Cherbury initia dat s. d. libere cogitantibus vel sentientibus (Freidenker, Freigeister; freethinkers; libres penseurs, libertins, esprits forts; liberi pensatori; wolnomyslui). Ut enim infra videbimus, multi eum hac in re secuti sunt; imo totum saeculum XVIII., quod tempus « illuminationis » (Aufklärung appellari solet, eadem vestigia premit.

Eodem tempore, quo in Anglia Baco, Hobbes et Cherbury naturalismum divulgaverunt, alius philosophus in Gallia fundamentalem philosophiae immutationem praeparavit, a qua tota evolutio philosophica subsequens dependet, Renatus Cartesius. Quare cum ipso secundam periodum philosophiae recentis exordimur.

BIBLIOGRAPHIA. Editiones operum vide in textu indicatas. Praeterea Cherbury scripsit autobiographiam, editam a S. L. Lee, *The Autobiography of E. Lord H. of Cherbury etc.* London 1886. — *Ch. de Rémusat*, Lord H. de Ch., sa vie et ses oeuvres. Paris 1853; *W. R. Sorley*, *The Philosophy of H. de Ch.*, Mind 1894; *C. Güttler*, Ed. Lord H. v. Ch. Ein krit. Beitrag zur Gesch. des Psychologismus u. d. Religionsphilosophie. München 1897.

LIBER NONUS

Reformatio philosophiae cartesiana; periodus rationalismi et empirismi

---

Introductio. Omnes illae ideae, quas tempore humanismi et reformationis regnare vidimus, quas naturalistae anglici methodice evolvere et applicare conati sunt, a Cartesio in unum novum systema rediguntur. Ipse nititur quidem adhuc in fundamentis philosophiae scholasticae, quam juvenis didicerat, sed tota eius constructio systematis philosophici, usus radicalis dubii methodici, interpretatio naturae mechanica et idealismus metaphysicus exhibent eum praecipuum ducem sic dictae « illuminationis » (Aufklärung) totiusque philosophiae recentis. Eius philosophia vere dici potest fons, ex quo omnes aliae philo-

sophandi rationes altero medio saeculo XVII. et toto saeculo XVIII. fluunt.

Iam vero si character generalis huius periodi breviter delineari debet, dicendum est: 1) relatio inter fidem et philosophiam non solum laxatur et solvitur, sed principia fidei christianae magis magisque a philosophia impugnantur; 2) ratio philosophica plenissimam autonomiam et independentiam a revelatione sibi vindicat, quam progrediente tempore ad omnes philosophiae et vitae practicae campos extendit; 3) philosophia autem scholastica magis magisque auctoritatem suam perdit et difficulter tantum rectam relationem ad philosophiam et scientiam modernam invenit.

Quare historiam huius periodi tribus capitibus absolvemus: primo exhibemus novam philosophiam Cartesii eiusque prima fata; deinde describenda est transformatio systematis cartesiani in rationalismum ex una parte, empirismum ex altera parte; tertio ostendimus, quomodo haec philosophia rationalistico-naturalistica saeculo XVIII. in tota Europa sit divulgata. De philosophia autem catholica huius temporis in fine operis libro duodecimo separatim agemus.

CAPUT I.

Nova philosophia cartesiana.

ARTICULUS I.

Renatus Cartesius eiusque doctrina.

Renatus Cartesius (Descartes, 1596-1650), e nobili et divite familia oriundus, in qua vita vere catholica vigeat, iuxta morem nobilium et voluntatem patris militiae se dare debuisset, sed propter debiliorem corporis constitutionem et eximium animi ingenium amplexus est studia scientiarum et philosophiae. Iam in regia schola S. I. Flexensi (La Flèche) manifestavit ingens desiderium sciendi; conatus est pervenire ad cognitionem veritatis absolutam, ad perfectam scientiam, quae omne dubium excluderet. Sed in varia dubia incidit; quare vovit peregrinationem Lauretanam, si B. Virgo ei solutionem suorum dubiorum impetraret. Studiis absolutis diversa suscepit itinera, deinde addixit se militiae, primo sub Mauritio de Nassau, deinde sub Tilly et Bouequoi, sed etiam toto hoc tempore studiis et meditationi philosophiae diligenter incubuit. Postquam his meditationibus ad prima sui systematis fundamenta pervenit, fecit a. 1624 votum iter Lauretanum. Ex itine-

ribus et servitio militari reversus inde ab a. 1629 degit in Batavia in solitudine, per integros 20 annos totus construendo et perpoliando suo systemati deditus. Paulatim eius ideae in Gallia, Batavia, Anglia, aliisque terris divulgabantur et partim summo studio accipiebantur, partim etiam ab insignibus philosophis impugnabantur. Invitante Christina regina Sueciae profectus est Holmiam (Stockholm), ubi iuvenem reginam instruebat. Rogante eadem regina academiam scientiarum in eius urbe erigendam suscepit, sed iam anno subsequente, aspero huius regionis coelo succumbens, morte praematura abreptus est. Cartesius non solum in historia philosophiae recentis magni est momenti, sed etiam de mathesi et physica optime meritus est. Etenim initia dedit geometriae analyticae; in physica statuit doctrinam de refractione lucis, de iride et designavit pondus aeris; inquisitionibus anatomicis et physiologicis contulit ad biologiam et medicinam, analysi perceptionis ad psychologiam empiricam promovendam.

Opera eius praecipua, quae ad philosophiam spectant, sunt *Discours de la méthode* (1637); *Meditationes de prima philosophia*, ubi de Dei existentia et animae immortalitate (1641), quibus accedunt septem series Objectionum et Responsionum; *Principia philosophiae* (1644); *Les passions de l'âme* (1650); *Traité de l'homme* (1664); *Regulae ad directionem ingenii*; *Inquisitio veritatis per lumen naturale*; tandem multae *Epistolae*, in quibus quaestiones philosophicae tractantur, quaeque ad melius intelligendam ipsius doctrinam haud parum conferunt.

Doctrina Cartesii. 1) *De methodo cartesiana.* Modus procedendi philosophiae scholasticae potius dogmaticus, quippe qui totus nititur persuasioni, nos veritatem et res, ut sunt in se, cognoscere posse, videbatur Cartesio non posse satisfacere; et ipse occasus et frequentes impugnationes philosophiae scholasticae eum in hac opinione confirmabant. Ex altera vero parte coeva philosophia abierat in diversas partes. Inde Cartesio dubium est ortum, num in genere veritatem cognoscere possimus. Ingenium eius mathematicum et rationalisticum tetendit in hoc, ut sicut in geometria ita et in philosophia totum systema doctrinae ex aliquibus veritatibus supremis et evidentibus stricte deduceretur. Hinc orta est ipsi quaestio moderna, quam hucusque tantum Augustinus et quidam nominales tetigerant: quid est illud indubie certum et primum, ex quo omnis philosophia exordiri debet? Et simul alia quaestio: quomodo hoc invenire possumus? Respondet Cartesius: ut hoc inveniam, dubitabo primo de omnibus, de existentia mundi, proprii corporis, Dei, imo de veritatibus evidentibus, ut 2 plus 3 sunt 5; si autem ita aliquid inveniam, de quo nullum dubium sustineri potest, hoc debet esse primum principium philosophandi. Hac via procedendo Cartesius invenit: etiamsi de omnibus omnino dubitarem, non possum

tamen dubitare de hoc me habere *dubium* et *me* habere *dubium*; aliis verbis: prima veritas est «cogito ergo sum». Cur autem etsi de omnibus dubitarem, de hac veritate dubitare non possum? Seu: quale est criterium huius primae veritatis? Si enim hoc invenio, habeo criterium, quod de omni veritate indubia valebit. Iam vero ad hoc respondet Cartesius: non possum de hac veritate dubitare, quia omnino clare et distincte video me cogitare, et meam existentiam in hac cogitatione contineri. Ergo «omne id est verum, quod clare et distincte percipio». Sic ergo tria in hoc initio stabiliuntur: 1) methodus dubitandi; 2) veritas fundamentalis: sum cogitans; 3) criterium veritatis: clara et distincta perceptio.

2) *Metaphysica*. Stabilitis methodo et principio philosophandi. Cartesius ope huius criterii ultra primam veritatem progreditur, primo ad veritates quas vocat aeternas, ut «ex nihilo, nihil fit», «impossibile est idem simul esse et non esse», «causa debet saltem tantum perfectionis et realitatis continere, quantum continet effectus», alia, quae veritates propter eandem rationem ac prima sunt indubie verae; secundo ad cognitionem existentiae Dei, tertio ad cognitionem existentiae mundi externi. Et quidem sic procedit. Inter varias ideas, quas in me invenio, habetur etiam idea Dei, ut entis infinite perfecti. Iamvero talis idea nequit esse a me, utpote ente finito, sed causa huius ideae, quam in me invenio, debet esse aliquod ens infinite perfectum; ergo existit tale ens seu Deus. Haec autem certitudo de existentia Dei, qui ut infinitus simul est infinite sapiens et verax, ducit me ad agnoscendam existentiam mundi externi. Etenim natura nostra adeo propensa est ad mundum realem extra nos admittendum, ut huic nisi resistere non possumus; iamvero Deus nobis illuderet, si nobis hunc impetum invincibilem dedisset, quin mundus revera existeret. Atqui Deus infinite verax nequit nobis illudere, ergo existit mundus externus. His prima fundamenta metaphysicae sunt posita.

Sed cognitio nostra vult debetque ulterius progredi. Etenim licet certa sit *existentia* tum mei ipsius ut entis cogitantis, tum mundi externi, tamen hac ratione nihil de *essentia* sive corporum sive animae stabilitum habetur; philosophiae autem est, essentias rerum cognoscere. Qua via possumus ad cognitionem essentiae pervenire? Quod in specie res externas attinet, non valemus earum essentiam ope sensationis cognoscere, quia sensationes seu qualitates sensibiles non conveniunt rebus ipsis, sed sunt modus, quo subiectum sentiens motui rerum externarum in ipsum respondet. Unice clara et distincta idea, quippe quae rem obiective existentem repraesentat (hic apparet dogmatismus Cartesii innixus veracitati Dei), potest nobis essentiam tum rerum externarum tum subiecti cogitantis exhibere. Iamvero in hunc finem cogitatio utitur

tribus conceptibus, substantiae, attributi, modi. *Substantia* definitur a Cartesio ut id, quod ita existit, ut nulla alia re indigeat ad existendum. *Modus* autem non existit in se, sed in substantia ut eius determinatio vel accidens. Per modos substantia, quam in seipsa non cognoscimus, se nobis manifestat. Ille autem modus, sine quo substantia desineret esse *haec* substantia certae speciei, vocatur *attributum*. Hinc modus designat accidens seu proprietatem non necessariam, amissibilem; attributum vero proprietatem inamissibilem, necessariam.

Ope horum conceptuum determinari potest, quae sit essentia corporis seu rei materialis, quae animae seu rei immaterialis. *Corpus* manifestat se suis proprietatibus; sed omnes proprietates ut figura, magnitudo, motus, color etc., sunt mutabiles, hinc non necessariae; iam vero sine extensione corpus cogitari nequit, quin desineret esse substantia corporea, ergo extensio est modus necessarius seu attributum substantiae corporeae; seu quia attributum manifestat essentiam: *essentia corporis existit unice in extensione*. Similiter anima potest cogitari sine hac vel illa idea, hac vel illa perceptione, non vero sine cogitatione in genere, ergo: *essentia animae consistit unice in cogitatione*. Quia ergo corpus est extensio et tantum extensio, non datur vacuum. Nam vacuum esset extensio sine corpore, quod propter identitatem utriusque conceptus repugnat: sicut extensio, ita et materia est infinita et in infinitum divisibilis; omnes mutationes sunt tantum motus locales. Unde autem hi motus? Motus nequit procedere a materia, quia extensio nihil dicit de motu; ergo est aliunde, scilicet certa quantitas motus indita est initio materiae a Deo. Haec quantitas motus est immutabilis; per hunc motum initio inditum totus mundus, qui hodie existit, paulatim se evolvit. Omnia ergo corpora sunt tantum extensio mota seu mechanismi; corpora anorganica, plantae, animalia et ipsum corpus hominis. Omnes motus animalium, quos ut signa vitae psychicae considerare solemus, ut locomotio, clamores etc., sunt automatici motus reflexi ex causis mere mechanicis explicandi. Animam in brutis putat Cartesius non posse admitti, quia anima est substantia cogitans et immaterialis et hinc immortalis; ianvero animalibus non posse animam immortalem adscribi. (Cartesiani conabantur his argumentis vivisectionem animalium in fines scientificos, quae tunc erat vetita, defendere).

Anima ergo et corpus sunt ex toto diversa; inter utrumque viget extremus dualismus. Quomodo autem tunc natura *hominis* est explicanda, qui ex utroque componitur et nihilominus est unum ens? Hae in re Cartesio maximae difficultates obieiebantur, quas ipse numquam sufficienti modo solvere valuit. Iuxta ipsum homo non est una substantia composita ex duabus substantiis incompletis, sed completis. Anima

unitur corpori ita, ut per conarion (glandulam pinealem) actionem «spirituum animalium» i. e. subtilissimarum particularum sanguinis per nervos fluentium patiat; deinde reagit in spiritus animales et mediante motu in eis producto movet nervos et musculos corporis. Hinc unitas hominis explicatur non per unionem substantialem, sed per mutuam activitatem; nihilominus anima cum schola forma substantialis corporis vocatur. Sensationes et passiones sunt solius animae, attamen eas ponit solum propter unionem cum corpore. Ipsa anima est immortalis et libera.

3) *Theoria cognitionis*. Cartesius distinguit triplicem classem idearum: innatas, adventitias, et factitias. Ex *innatis*, quae ex nobismet-ipsis procedunt, oritur cognitio intellectualis; experientia enim exhibet nobis solum facta singularia et relationes corporum ad nosmetipsos. Ad ideas innatas pertinent omnes ideae universales et necessariae, ut ens, substantia, ratio, causa etc. Ideae *adventitiae* sunt eae, quas ex experientia haurimus; ideae tandem *a me ipso factae* sunt ideae ex innatis vel adventitiis vel utrisque ad arbitrium compositae. Innatas ideas primo dixit esse «entia quaedam» animae nostrae a Deo impressa; postea vero docuit eas esse tantum potentialiter innatas, i. e. *animam* posse ex se ipsa has ideas formare. Ope harum idearum cognoscimus res intellectualiter, etenim Deus, qui est causa tum rerum, tum animae, dedit nobis tales ideas, quae rebus respondent. Ut autem hae ideae *actu* in nobis oriantur, experientia est necessaria tamquam causa occasionalis. Cognitio fit completa in iudicio, quo ideas de obiectis praedicamus. Quia autem ad affirmandam vel negandam identitatem ideae cum obiecto requiritur assensus, assensus autem est voluntatis, hinc *actus iudicii pertinet ad voluntatem*, non ad intellectum. Omnis ergo error procedit unice ex voluntate. Hinc in homine voluntas debet sequi intellectum, ut vero assentiri possit; in Deo autem voluntas est prima ratio veritatis, etiam necessariae. Si Deus contrarium voluisset, contrarium esset verum.

Quid de philosophia cartesiana iudicandum sit, ipsa evolutio philosophiae saeculis XVII. et XVIII. luculentissime demonstrat. Etenim in evolutionem hanc philosophia cartesiana quam maximum exercuit influxum; fere tota pugna recentioris philosophiae contra fundamentales doctrinas philosophiae scholasticae et christianae e philosophia cartesiana originem sumpsit. Influxus autem Cartesii in subsequentem philosophiam in his praecipue consistit: 1) quod initium philosophandi sumit non in supremis veritatibus per se evidentibus et experientia certa, sed in subiecto, in facto indubio propriae cogitationis. Hisee initium dedit recenti theoriae et criticae cognitionis; 2) quod statuit doctrinam de ideis innatis et de impossibilitate res externas di-

recte et in se ipsis cognoscendi; haec praeparavit phaenomenalismus et idealismus; 3) quod experientiam a philosophia excludit et modo mathematico, ope solius rationis omnes veritates e prima deducere conatur; ita initium dedit rationalismo moderno; 4) quod negat omnem vim et activitatem in corporibus; qua doctrina philosophiam naturae mechanisticam inchoavit. 5) Maxime autem extremus ille dualismus in philosophia cartesiana ulteriori evolutioni ansam dedit: dualismus in cognitione inter ideas innatas et adventitias, hae enim proveniunt unice ex experientia, illae unice ex anima; dualismus inter Deum et mundum, nam activitas Dei in mundum intelligi nequit; dualismus inter spiritum et corpus, nam explicari nequit, quomodo anima possit cognoscere corpus et agere in corpus; dualismus inter hominem et brutum, quia licet cognitione et volitione sensitiva videantur esse simillima, tamen ex toto differunt, cum animal sit merus mechanismus, homo autem etiam activitatem sensitivam solum per animam rationalem ponat.

Evolutio autem philosophiae cartesianae sic se habet: 1) in ipsis initiis doctrina cartesiana a discipulis *simpliciter assumitur*, simulque excitat impugnationes sive catholicorum, sive reformationum; rationalismo exaggerato opponitur philosophia cuiusdam fideismi sceptici. 2) Succedit deinde prima proprie dicta *evolutio* doctrinae cartesianae in occasionalismo et ontologismo. Sed quo magis principia huius novae philosophiae discutuntur et evolvuntur, eo magis apparet singulas eius doctrinas non esse satis inter se aptas atque colligatas. 3) Quare alii philosophi Cartesium sequentes, conantur principia sic *modificare* et adaptare, ut aetior connexio logica et systematica habeatur; hoc fit ex una parte per rationalismum Spinozae et Leibnitii, ex altera parte per empirismum anglicum Lockii. 4) Succedit eiusdem philosophiae *divulgatio*, scilicet hic rationalismus naturalisticus modo ad caput populi accommodato proponitur et late per totam Europam diffunditur. 5) Quia autem tota haec evolutio et transformatio abunde manifestat principia cartesiana aut non sufficere, ut perfectum certumque systema philosophicum ex iis construi possit, aut si ita modificentur, ut ad tale systema construendum valeant, ipsum nihilominus obiectivae rerum realitati non respondere, Kantius non iam e fundamentis cartesianis procedit, sed iis ut falsis et nimis dogmaticae assumptis reiectis de novo problema philosophicum ponit et alia via solvere conatur. Et sic ipsa evolutio philosophiae cartesiana ad id deducit, ut tota desatur et novae revolutioni criticismi kantiani cedere debeat.

BIBLIOGRAPHIA. Opera philosophica Cartesii edita sunt Amstelodami 1650 et saepius in lingua latina; opera omnia in lingua gallica Parisiis 1701, a *Vict. Cousin* 1824-1826; opera philosophica gallice a *Granier* Par. 1835, ab

Aimé-Martin Par. 1882. Nova editio completa ab *Adam* et *Tannery* 10 voll., Par. 1897-1908; prima 5 voll. continent epistolas, reliqua opera. Opera philosophica in linguam germanicam translata ab *I. v. Kirchmann*, Berlin 1870, ab *Arth. Buchenau* 1904 sqq. in «Philosophische Bibliothek». Versio anglica in: *Descartes*, Sel. and Transl. by *H. A. P. Torrey*, 14. ed. London 1908 (In: *Modern Philosophers*, ed. by Prof. *E. H. Sneath*). — *H. G. Hotho*, De philos. Cartesii. Diss. Berol. 1826; *I. N. Huber*, Die cartes. Beweise vom Dasein Gottes. Augsb. 1854; *E. Meiser*, Augustini atque Cartesii placita de mentis humanae sui cognitione, quomodo inter se congruant a seseque differant, quaeritur. Diss. Bonnae 1860; *Ch. Waddington*, Descartes et le Spiritualisme, Paris 1868; *E. Boutroux*, De veritatibus aeternis apud Cartesium, Par. 1875; *W. Cunningham*, Descartes and English speculation, London 1875; *L. Liard*, Descartes, Paris 1882; *P. Natorp*, Descartes' Erkenntnislehre, eine Studie zur Vorgeschichte des Kritizismus, Marburg 1882; *Carl Ludwig S. J.*, Die Substanztheorie bei Cartesius im Zusammenhang mit d. scholast. u. neueren Philosophie, Fulda 1893; *Revue de Métaph. et de Morale* a. 1896 in tertium centenarium totum fasciculum de Cartesio edidit; *G. v. Hertling*, Descartes' Beziehungen zur Scholastik. Sitzungsber. d. Kgl. Bayr. Akad. d. Wissensch., München 1898, 1899; *E. S. Haldane*, Descartes, his Life and Times, London 1905; *Foucher de Careil*, Descartes, la princesse Elisabeth et la reine Christine d'après des lettres inédites, Nouvelle éd. Paris 1908.

ARTICULUS II.

Prima fata Cartesianismi.

Ut supra innuimus. Cartesius ex una parte plures nactus est sectatores, qui eius doctrinas fideliter profitebantur, ex altera autem parte etiam non defuerunt, qui eum impugnabant.

1. Schola immediata. Novitas, dilucida claritas et concinnitas systematicae cartesiani, quod omnes huius temporis ideas in unitatem stricte systematicam redegit et ita philosophiae in devia aberranti iterum certum firmumque fundamentum dedisse videbatur, multorum allexit animos. Non solum inter saeculares, sed etiam inter religiosos Cartesius nactus est multos admiratores et sectatores. In Batavia doctrina Cartesii mox a pluribus Protestantibus est recepta. Sufficiat afferre *Christophorum Vittich* (1625-1687), *Renerium, Regium Racy, Heidannum, Heereboortum*, qui tamen Scholasticis propius accedit, et *Stephanum Chauvin* (1640-1725) Gallum, cuius celebre fuit «Lexicon rationale, sive Thesaurus philosophicus ordine alphabetico digestus» (1692). In Germania divulgavit Cartesianismum citatus iam Chauvin, qui per aliquod tempus Berolini docuerat, *Ioannes Clauberg*, de quo infra erit sermo, et *Balthasar Becker* (1634-1695) opere: «De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera» (1668). In Belgio placita Cartesii propugnavit *Arnoldus Geulincx*, de quo inter occasionalistas dicemus. In Anglia Franciscanus Duacensis *Antonius le Grand* pluribus scriptis Cartesianismum divulgavit: «Philosophia veterum e mente Renati Cartesii» 1671; «Institutiones philosophiae secundum principia Renati des Cartes nova methodo adornatae» 1672; «Apolo-gia pro Cartesio contra Samuelem Parkerum» 1672. In Italia integra schola

«Cartesianismi Neapoli formata est; ad eam pertinent *Thomas Cornelius* (1614-1684) physicus, *Ioannes Alphonsus Borelli* (1608-1679), qui in tractatu «*De motu animalium*» (1680) modo cartesiano phaenomena vitalia mechanice explicavit, *Gregorius Caloprese* (1650-1715) medicus, *Paulus Matthias Doria*, et praesertim *Michelangelus Fardarella* (1650-1718) Siculus, qui Romae et Neapoli docuit, et in sua philosophia certitudinem de existentia corporum e sola fide repetit. In Gallia Cartesianismo se adiunxit *Marinus Mersenne* O. Min. (1588-1648), fidelis Cartesii amicus (*La vérité des sciences contre les sceptiques et les pyrrhoniens*, 1630'; *L'impunité des déistes et des plus subtils libertins découverte et réfutée* 1624); *Adrianus Baillet*, qui *Vitam Cartesii* scripsit (1691); *Claudius de Clersehier* († 1686), qui opera posthuma Cartesii edidit: *Ludovicus de la Forge*, et *Giraldus de Cordemoy*, qui uterque occasionalismum professi sunt; *Silvanus Régis* (1632-1707) in suo opere «*Cours entier de la Philosophie*» (1690); *Antonius Arnauld* (1612-1694), unus e iansenistis Portus Regalis (Port-Royal); hic quartam seriem obiectionum adversus Meditationes Cartesii composuit, attamen et ipse in suis operibus: «*La logique ou l'art de penser*» (vulgo *Logique de Port-Royal*, 1662), «*Traité des vraies et des fausses idées*» methodum et ideologiam Cartesii sequitur, eiusque socius *Petrus Nicole* (1625-1695) in suis «*Essais de morale*» 1671-1674.

Intra Societatem Iesu favebant Cartesio *Vatier* et *Mesland*, sed mox superiores Ordinis periculum agnoscences remedia adhibuerunt; nihilominus apparet influxus Cartesii in operibus *Claudii Buffier* (1661-1737): «*Traité des premières vérités et de la source de nos jugements*» (1724), qui tractatus 1822 ab aliquo discipulo Lammenaisii mutilus et sub novo titulo «*La doctrine du sens commun*» denuo editus est; «*Eléments de Métaphysique à la portée de tout le monde*» (1725); «*Traité de la société civile et du moyen de se rendre heureux*» (1726); etiam *Yvo André* (1675-1764) adeo Cartesio favebat, ut a munere docendi removeri debuerit; eius opera sunt: «*Essai sur le beau*» (1741); «*Traité de l'homme selon les différentes merveilles qui le concernent*» (1766); «*Vie du P. Malebranche*» (ed. Ingolst. 1886). — Ex ordine S. Benedicti Cartesio favebant *Ioannes Mabillon* in suo «*Traité des études monastiques*», et *Franciscus Lami*; *Robertus Desgabets* (1620-1678), qui doctrinam de Eucharistia cum philosophia cartesiana componere studuit, a munere docendi amotus est. E Congregatione S. Genovefae Cartesio se addixerunt *Petrus L'Allemand* et *Renatus le Bossu*. De aliis Cartesianis infra Libro duodecimo agemus, ubi de philosophia catholica erit sermo.

2. Impugnatio Cartesii. Sed statim ab initio etiam difficultates in systemate Cartesii apparuerunt; hinc alii contra ipsum pugnarunt, partim difficultates et defectum logicae connexionis singularum doctrinarum detegendo, partim totum systema impugnando. Horum adversariorum sunt praecipui *Caterus Antverpiensis*, cuius sunt «*Obiectiones primae*»; *Hobbes*, cuius sunt: «*Obiectiones tertiae*»; *Gassendi* (1592-1655): «*Obiectiones quintae*»; «*Disquisitiones anticartesianae*» (1649); *Bourdin S. J.* «*Obiectiones septimae*»; *Daniel S. J.* «*Voyage du monde de Descartes*» (1690); «*Nouvelles difficultés proposées par un Péripatéticien touchant la connaissance des bêtes*» (1696); *Huet* «*Censura philosophiae cartesianae*» (1689); *Hardouin S. J.* «*Athei detecti*» (1733); *Bayle* (1647-1705); *Gisbertus Voet* (1589-1676), pro-

fessor theologiae protestanticae Traiecti ad Mosam; *Raphael Cudworth* (1617-1688) argumenta Cartesii pro Dei existentia eiusque systema cosmologicum confutavit: «The true intellectual system of the universe, wherein all the reason and the philosophy of atheism is confuted» (1678); *Henricus More* (1614-1687) «*Enchiridion metaphysicum*», «*Enchiridion ethicum*» (1679).

Etiam auctoritates contra Cartesianismi divulgationem variis prohibitionibus remedia adhibebant. Ecclesia condemnavit opera philosophica Cartesii 20 novembris a. 1663 «donec corrigantur». Iam anno 1656 et 1657 Synodus Reformatorum Dordrechtensis et Delftensis prohibuerat, ne doctrinae cartesianae docerentur.

Quia plures professores philosophiae doctrinam cartesianam praelegebant, prodiit 30 ianuarii 1675 mandatum regium pro Universitate Andegavensi, ut divulgatio doctrinae cartasiana impediretur. Quare Universitas decrevit inter alia ut omnes theses iudicio decani facultatis philosophicae aliorumque deputatorum subicerentur. Unus superior Oratorii, moderator Collegii Andegavensis, appellavit Parlamentum; sed rex hanc appellationem nullam declaravit et iussit 2 Augusti 1675, ut et Oratoriani se ipsius mandatis subicerent. Die 3 Martii 1677 facultas theologica Cadomi (Caen) reiecit principia cartesianae theologiae opposita et decrevit, ne ullus, qui haec principia teneret, ad gradus academicosmitteretur. Mense septembri 1678 Congregatio Oratorii Parisiensis prohibuit septem propositiones cartesianas de extensione, corpore, accidentibus et vacuo spatio et agnovit doctrinam aristotelicam; idem fecit Capitulum Generale Canonicorum regularium ad S. Genovefam. Universitas Parisiensis iam 1671 decretum regium per archiepiscopum ipsi communicatum, ut doctrinae cartesianae arcerentur, pleno assensu acceperat, et die 28 Octobris 1691 prohibuit undecim propositiones: 1) de omnibus dubitandum esse, antequam de cognitione aliqua certi esse possimus; 2) etiam de existentia Dei primo dubitandum esse, donec certo sit cognita; 3) Deum nos forte ita creare voluisse, ut etiam in rebus evidentibus falleremur; 4) philosophiam nihil curare debere consequentias alicuius doctrinae fidei nocivas; 5) materiam corporum nihil aliud esse nisi eorum extensionem, et unam sine alia existere non posse; 6) omnia argumenta reiicienda esse, quibus hucusque theologi et philosophi cum S. Thoma ad demonstrandam Dei existentiam usi sunt; 7) fidem, spem et charitatem et generatim habitus supernaturales nihil esse spirituale ab anima diversum, sicut habitus naturales nihil sint spirituale ab intellectu et voluntate distinctum; 8) omnes actiones infidelium esse peccata; 9) statum naturae purae esse impossibilem; 10) ignorantiam invincibilem legis naturalis non excusare a peccato; 11) hominem esse liberum, etiamsi cum necessitate agat, dummodo cum iudicio et plena conscientia agat. Ultimae propositiones cum doctrina Jansenistarum coincidunt. Die 31 Decembris 1693 Sorbona de novo professores philosophiae admonuit, ne ab Aristotele ad Cartesium discederent. Omni conatu in Gallia et in Belgio Cartesiani a cathedris arcebantur. Duaci et Lovanii iam antea plures professores Cartesianismum docuerant; quidam Cardinalis 1662 hac de re literas dedit ad unum e theologis Lovaniensibus et Pronuntius propterea facultatem philosophiae et medicinae admonuit; facultas theologica censurae subiecit cartesianam definitionem substantiae, doctrinam de extensione, negationem accidentium realium. (Cfr. *Du Plessis d'Argentré*. Collectio iudic. III, 1. 149 sq.; III, 2. 338-340; 344 sqq.; 356 sqq.; I, App. p. XXXV.

3. Reactio fideismi sceptici contra Cartesianismum. Nimia fiducia in vires rationis humanae, quae apud Cartesianos apparebat, quaeque totum cognitionis philosophiae systema modo mathematico e supremis principiis deducere conabatur, quosdam philosophos, ut *Franciscum de la Mothe le Vayer* (1586-1672), *Blasium Pascal* (1623-1662) et *Danilem Huet* (1636-1721) ad id movit, ut contrariam sententiam statuerent: ipsi urgent necessitatem revelationis, ut ratio ad omnimodam certitudinem, praesertim de Deo, religione et vita morali pervenire possit. *La Mothe le Vayer*, praeceptor Ludovici XIV. eiusque fratris, in operibus suis multa ex Evangeliiis et Epistolis Sancti Pauli confert, ut ostendat scientiam humanam nihil valere et ut ita scepticismum « christianum » fundet. (Opera: *Trente et un problèmes sceptiques*; *Du peu de certitude qu'il y a dans l'histoire*; *Cinq dialogues faits à l'imitation des anciens*; Opera omnia (sine Dialogis) Parisiis 1654-1656 et saepius). Eius discipuli sunt *Samuel Sorbière* (1615-1670), qui Hypotyposes Pyrrhoneas Sexti Empirici in linguam gallicam vertit et canonicus *Simon Foucher* (1644-1696), qui in opere « *Histoire des Académiciens* » (1690) scepticismum academicum aperte commendavit, et in sua « *Critique de la Recherche de la vérité* » (1675) opus Malebranchii « *Recherches de la vérité* » sceptico modo discerpit.

Blasius Pascal, qui propter suas « *Lettres provinciales* », in quibus theologiam moralem iesuiticam acerrime impugnat, magnam brevi tempore famam adeptus est, cum Galileo et Cartesio ad perfectam et absolutam certitudinem ad modum mathesis pervenire conatus est, sed mox cognovit talem certitudinem nobis non esse ubique perviam. Hinc distinguit inter ordinem materialem, qui per mathesim cognoscitur, ordinem rationis, qui est obiectum scientiae et philosophiae, ordinem religiosum, qui tantum fidei et cordi est pervius. Cognitio mathematica praebet maximam certitudinem, attamen fundamentales conceptus matheseos, ut spatium, tempus, motus, explicari ulterius non possunt, et fundamentalia principia matheseos, e quibus omnia alia probantur, ulterius probari nequeunt. Sic cognitio mathematica suis circumscribitur limitibus; etenim nequit comprehendere infinitum, in quo vivimus, multoque minus potest satisfacere indigentis nostris moralibus et religiosis. « Car enfin qu'est-ce que l'homme dans la nature? Un néant à l'égard de l'infini, un tout à l'égard du néant, un milieu entre rien et tout ». Ordo rationis ope scientiae valet tantum ad probabilitates, non ad certitudinem pertingere, neque ad suprema vitae problemata responsum certum firmumque dare potest. Sed praeter cognitionem mathematicam et philosophico-scientificam praesto nobis est cognitio altior intuitiva, quae procedit ex corde et fide: « Le cœur a ses raisons que la raison ne connaît pas ». Ratio potest quidem usque ad certum gra-

dum naturam cognoscere; attamen postquam homo omnia quae rationi sunt pervia scrutatus est, cognoseit se proprie nihil scire, et redit ad eandem ignorantiam, ex qua exordium sumpserat. « Mais c'est une ignorance savante, qui se connaît ». Ratio ducit nos tantum usque ad portas fidei et veritatis christianae; hanc ipsam iam cognoscere non valet, quippe quae tantum intuitioni, cordi, sensui morali et experientiae practicae est pervia. Licet Pascal praematura morte abreptus systema suum perfecte evolvere non potuerit, sed diversa cogitata, suo modo ingenioso et acuto, attamen fragmentario exposuerit, quae particulae errabundae postea sub titulo « Pensées sur la religion » editae sunt, et propterea de genuina eius philosophia multum disputatum sit, tamen e recentissimis inquisitionibus concludere licet eum non esse proprie scepticum, sed potius contra nimium rationalismum sui temporis campum rationis naturalis ad suos limites revocare voluisse.

Ad apertum fideismum progreditur adiutor praeceptoris Delphini et postea episcopus Abbricensis *Petrus Daniel Huet* (1630-1721) in suis operibus « Quaestiones de concordia rationis et fidei » (1690) et « Traité philosophique de la faiblesse de l'esprit humain » (1722). — Etiam abbas Praemonstratentium Pragensis, *Hieronymus Hirnhaym* († Pragae 1679) in opere « De typho generis humani, sive scientiarum humanarum inani ac ventoso tumore, difficultate etc. » (Pragae 1676) scientiam humanam sceptico modo subvertit, ut fidem in revelationem et ascetin premat. Ita putat principia rationis destrui dogmatibus christianis, v. g. principium causalitatis dogmate de creatione. Attamen inquisitionibus scientificis non adversatur. — In Anglia eundem sensum scepticum praeferat capellanus Caroli II. *Iosephus Glanville* (1636-1680). In suis scriptis: « The vanity of dogmatizing or confidence in opinions, manifested in a discourse of the shortness and incertainty of our knowledge and its causes » (1661-1665 de novo editum mutato titulo « Scepticism or confessed ignorance, the way to science »), et « De incrementis scientiarum » (1670) impugnatur dogmatismum aristotelicum, hobbesianum et cartesianum et monet nos in iudiciis proferendis maxime cautos esse debere. Sed sicut nimius criticismus et scepticismus facile in errores abire solet, ita et hic factum est: sub finem vitae superstitionibus se dedit, ut ex opere posthumo « Sadduceism triumphans » (1681) apparet.

BIBLIOGRAPHIA. De historia Cartesianismi vide prae aliis *Franc. Bouiller*, Histoire de la philosophie Cartésienne, Paris 1854, 3. ed. 1868; *Georges Monchamp*, Histoire du Cartésianisme en Belgique, Bruxelles 1887; *I. Kohler*, Jansenismus u. Cartesianismus, Düsseldorf 1905. — *C. Liebmann*, Die Logik von Port-Royal im Verhältnis zu Descartes, Diss. Leipzig 1902. — *Pascal*, Les provinciales ou lettres écrites par Louis de Montalte à un provincial de ses amis avec les notes de Guill. Wendrock, Cologne 1657 et deinde saepissime; recens ed. a

Molinier 2 voll. 1892; germanice ab *I. I. G. Hartmann*, Berlin 1830; *Pensées sur la religion*, ed. a *Molinier* 2 voll. Par. 1877-79; germanice a *von Herber-Rohow*, 2 voll., Jena 1905. Opera omnia Bl. Pascal ed. a *Bossut* 6 voll., Par. 1819; 3 voll. Par. 1870. — *Cousin*, *Etudes sur Pascal*. 5. éd. Paris 1857; *Sierp*, *Pascals Stellung zum Skeptizismus*, *Phil. Jahrb.* 2. Bd.; *I. Tailor*, *Pascals thoughts on religion and philosophy*, London 1894; *W. Williams*, *Newman, Pascal, Loisy and the catholic church*. London 1906; *F. Strowski*, *Pascal et son temps*, Paris 1907, 1909; *U. Uhlir*, *De philosophia Pascal*, *Ceska Mysl* XI, 1910. — *A. Flottes*, *Etudes sur D. Huet*, Montpellier 1857. — *K. Sigism. Barach*, *H. Hirnhaym*, ein Beitrag z. Gesch. d. phil.-theol. Kultur im 17. Jahrh. Wien 1864.

ARTICULUS III.

Prima evolutio Cartesianismi.

Dum ita pugna pro Cartesianismo et contra ipsum ardebat, aliqui philosophi posteriores sequelas ex ipsius praemissis deducentes ad occasionalismum et ontologismum devenerunt.

1. Occasionalismus ortus est ex hac difficultate: Iuxta doctrinam Cartesii corpus et spiritus sunt substantiae ex toto diversae et oppositae, ita ut fatente ipso Cartesio eorum unio et mutua actio per ideam claram et distinctam cogitari nequeat, imo videatur impossibilis. Iamvero talis unio et mutua activitas de facto habetur. Ergo nequit explicari ex natura et activitate harum substantiarum, sed unice e causalitate divina. Scilicet voluntas nostra est pro Deo causa occasionalis efficiendi in nostris membris motum correspondentem, et similiter impressio sensibilis est ipsi causa occasionalis efficiendae in nostra anima representationis.

Hanc conclusionem deduxerunt iam *Ioannes Clauberg* (1625-1665) professor philosophiae Herbornensis, *Ludovicus de la Forge* et *Giraldus de Cordemoy* († 1684), *Nicolaus Malebranche*, de quo infra dicemus, praesertim autem *Arnoldus Geulinx* (1625-1669). Geulinx erat discipulus professoris Lovaniensis Guilelmi Philippi, qui totus Cartesio deditus erat; e principiis Cartesii et occasionalistarum consequenter ulterius progrediens docuit: Si Deus est causa unica in sic dicta mutua activitate inter corpus et animam, est etiam causa unica in activitate corporum inter se; quod enim mera extensio est, agere nequit. Hinc eius principium: «Causae secundae non agunt». Neque etiam ex definitione Cartesii corpora vel spiritus substantiae proprio sensu dici possunt, cum Deus sit unicum ens, quod non indigeat alio ad existendum. Hinc omnes spiritus sunt tantum «modi mentis» scilicet divinae. Pantheismus Spinozae hic iam apparet praeformatus. Facile etiam patet,

in tali philosophia ethicae proprie locum nullum superesse. Quia nosmet ipsi nihil agere possumus, sed activitatem divinam in nobis modo mere passivo contemplamur, unica virtus est humilis subiectio erga gubernationem divinam. Alia praecepta moralia non dantur, nam « ubi nihil vales, nihil velis ».

2. Ontologismus vero ex eadem difficultate alio modo procedit. Si anima et corpus, cogitatio et extensio sunt toto coelo diversa, si nulla activitas mutua cogitari potest, impossibile est, ut idea corporis seu extensionis ex ipsis corporibus in mente oriatur. Idea extensionis est tantum in mente divina, et nos cognoscimus ideas rerum solum in Deo.

Talem ontologismum docet *Nicolaus Malebranche* (1638-1715), sacerdos Congregationis Oratorii (fundatae ab amico Cartesii, Cardinale Berulle in finem scientificae evolutionis doctrinae catholicae) et totus Cartesianismo deditus. In opere suo: « De la recherche de la vérité où l'on traite de la nature de l'esprit de l'homme et de l'usage qu'il doit en faire pour éviter l'erreur dans les sciences » Parisiis 1675, ita docet: Quaestio, unde habeamus ideas rerum, absolute spectata triplici modo solvi posset: aut ex ipsis corporibus, aut ex propria anima, aut ex Deo. Primum autem reiecit Malebranche ut impossibile propter admissum fundamentum cartesianum, item secundum reiecit ut impossibile, quia anima deberet has ideas aut creare, quod admitti nequit, aut ut innatas in se portare, quod iterum esse nequit, cum extensio utpote attributum essentiale et distinctivum corporum in anima ut re mere cogitante haberi nequeat. Ergo has ideas habemus ex Deo, ita ut per participationem quandam intellectus divini ideas in ipso contemplerur. Quare omnes animae sunt in Deo eiusque intellectu simili modo, sicut locus omnium corporum est in spatio: « Deus est locus (spatium) spirituum ». Sic et Malebranche nequit vitare pantheismum, licet suam doctrinam velit apprimè distinguere a doctrina Spinozae, cum dicat: iuxta Spinozam Deus est in universo, secundum meam doctrinam universum est in Deo. Hinc rectius eius doctrina panentheismus vocari posset. Nil mirum Ecclesiam praecipua eius opera damnasse, ita Recherche de la vérité anno 1707, Entretiens sur la métaphysique et sur la religion a. 1712 et eodem anno: Traité de morale.

Malebranchii doctrinam de Deo plures secuti sunt: *Bernardus Lamy* (1640-1715) et *Franciscus Lamy* O. S. B. (1636-1716); *Thomassinus* (1619-1695); *I. I. Dortous de Mairan* (1678-1771); *de Lanion, Claude Lefort de Morinière*. Similes doctrinas exposuit in Italia monachus tirolensis *P. Giovenale* (1635-1713).

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Occasionalismus*: *Io. Clauberg*, Logica vetus et nova 1658; Opera philosophica, ed. cura *Schalbruch*, Amst. 1691. Iuxta inquisitiones *Herm. Müller*, J. Clauberg u. seine Stellung im Cartesianismus, Jena 1891,

Clauberg non est occasionalista proprie dictus; adhibet quidem terminum « occasio », sed alio sensu, sc. processus in corpore est pro anima (non pro Deo) occasio, ut ex seipsa correspondentem actum psychicum ponat. — *L. de la Forge*, Traité de l'esprit de l'homme, de ses facultés, d'après les principes de Descartes, 1666. — *Cordemoy*, Le discernement de l'âme et du corps en six discours, 1666. — *A. Geulincx*, Completa et diligens editio eius operum ab *I. P. N. Land*, Arnoldi Geulincx Antverpiensis Opera philosophica, 3 voll. Hagae Com. 1891-1893. — *Edm. Pfleiderer*, A. Geulincx als Hauptvertreter der occasionalistischen Metaphysik u. Ethik, Univ.-Progr., Tübingen 1882; *Viktor van der Haeghen*, Geulincx, Etude sur sa vie, sa philosophie et ses ouvrages, Gand 1886; *M. de Wulf*, A. G. et le procès de la philosophie Aristotélicienne au XVIIe siècle, in Rev. Néo-Scol. t. 17, 53 sqq. — 2) *Ontologismus*: *N. Malebranche*, De la recherche de la vérité, ed. maxime completa Par. 1712; germanice Von der Wahrheit, Halle 1776; Oeuvres, Paris 1712; Nouvelle édition collat. sur les meilleurs textes et précédée d'une introduction par *Jules Simon*, 4 voll. Paris 1871. — *Léon Ollé-Laprune*, La philosophie de M., 2 voll. Paris 1870-1872; *Max Grunwald*, Das Verhältnis M.s zu Spinoza, Diss. Rostock 1892; *Mario Novaro*, La teoria della causalità in M., Reale Acc. dei Lincei, Estratto dei Rendiconti 1893; *L. M. Billa*, Malebranche psicofisico, Atti dell'Acad. di Rovereto 1911; *J. Lewin*, Die Lehre von den Ideen bei M., Halle 1912.

CAPUT II.

Transformatio Cartesianismi in rationalismo.

Introductio. Jam haec, quam hucusque cognovimus, philosophiae cartesianae evolutio in occasionalismum et ontologismum clare ostendit aliqua saltem elementa in hac philosophia debere esse falsa, cum ad apertos gravesque errores ducat. Hinc alii philosophi non iam conati sunt e concessis principiis Cartesii eius systema ulterius evolvere, sed illa elementa in ipsis fundamentis, ex quibus tam mirae consequentiae fluunt, expungere et alia meliora ipsis substituere. Aliis verbis, dum hucusque mera repetitio et ulterior evolutio philosophiae cartesianae habebatur, nunc incipit secundus gradus huius evolutionis, nempe *transformatio* Cartesianismi primo partialis apud Spinozam, deinde totalis apud Leibnitium. Et quidem duplici via haec transformatio procedit. Alii assumunt elementa rationalistica Cartesii et conantur systema ita transformare, ut tota rerum cognitio tamquam perfecta unitas systematica logice ex ipsis principiis sequatur; hi evolvunt philosophiam *rationalisticam* saeculi XVII. et XVIII. et sunt genuini haeredes cartesianismi. Alii e contra assumunt elementa empiristica et abeunt in *empirismum* et *materialismum*. Hinc tota philosophia usque ad Kantium duobus quasi fluminibus currit, rationalistico altero, altero empiristico; si quae aliae apparent novae ideae philosophicae, oriuntur ut oppositio contra unum alterumve motum.

ARTICULUS I.

Monismus pantheisticus Benedicti Despinosae.

1. Vita et opera. Prima transformatio Cartesianismi rationalistica pro subsequente historia magni momenti instituitur a Spinoza. Systema Cartesii voluit ita procedere, ut e principiis inconcussis totum mundum ope strictae deductionis quasi geometricae intelligeret. Iamvero fundamentalis dualismus inter corpus et animam hanc perfectam deductionem impedit. Hinc Spinoza ipsa principia paululum mutat; admittit dualismum inter cogitationem et extensionem, sed tollit dualismum substantiae immaterialis et materialis. Sic oritur eius pantheismus rationalisticus et naturalisticus.

Baruch (Benedictus) *d'Espinoza* (de Spinoza; nomen hoc provenit ex parvo oppido in Hispania; 1632-1677) natus est Amstelodami ut unus filius e nobili familia iudaea, quae propter persecutiones Iudaeorum in Hispania et Lusitania ortas in Bataviam aufugerat. Ob egregiam ingenii indolem missus a parentibus in scholam rabbiniticam brevi tempore in scientiis profecit. Sed cum multum supra doctrinas in veteri Testamento et Talmude contentas reflecteret, incidit in graves difficultates, quas rabbini ipsi solvere non poterant. Hinc consilium cepit propriis viribus non solum haec dubia superare, sed ad totum systema philosophicum efformandum adniti. Paulo post cognovit opera Cartesii, quae summo studio legit; ipse fassus est se omnem cognitionem philosophicam operibus Cartesii debere. Maxime ei placuit principium methodicum Cartesii, nihil ut verum admittendum esse, nisi quod e certissimis fundamentis probetur. Omnia haec studia movebant ipsi gravia dubia de veritate suae religionis, quare cum semper animo erat candido omnemque simulationem summo odio habebat, non frequentabat synagogam. Iudaei conati sunt eum ad meliorem frugem reducere; deinde obtulerunt ei redditum annuum 1000 florenorum, si vellet manere iudaeus, et hinc inde saltem synagogam adire, sed cum omnes hi conatus incassi manerent, conati sunt eum ex insidiis interficere. Tandem pronuntiaverunt in ipsum anathema, et quidem non anathema minus, quod Niddni Schamatta vocatur et in exclusionem a communione religiosa per 30 dies consistit, sed anathema magnum et solemne Cherem. Inde a suis excommunicatus degebat in summa solitudine et egestate, labore manuum, (lentes pro perspicillis parando) vitam sustentans. Per integros 20 annos phthisi aegrotans nihilominus semper aequo animo, meditationibusque philosophicis erat deditus. Vita eius moralis erat omnino proba et ho-

nesta; ipse de se dixit: «Omitto malum, quia repugnat meae naturae et quia me retraheret a via cognitionis et amoris Dei». De veritate autem suae philosophiae adeo erat persuasus, ut diceret: «Non puto me optimam philosophiam invenisse, sed scio me veram cognoscere».

OPERA DESPINOZAE. *Renati des Cartes Principiorum philosophiae* pars I. et II. more geometrico demonstratae, per B. de Sp., accesserunt eiusdem *Cogitata metaphysica*, in quibus difficiliore, quae Metaphysices tam parte generali quam speciali circa ens eiusque affectiones, Deum eiusque attributa et mentem humanam occurrunt, quaestiones breviter explicantur. Amst. 1663; *Tractatus theologicus-politicus* continens dissertationes aliquot, quibus ostenditur libertatem philosophandi non tantum salva pietate et reipublicae pace posse concedi, sed eandem nisi cum pace reipublicae ipsaque pietate tolli non posse. Hamb. (Amst.) 1670. Demum post mortem editum est eius opus principale, et quidem simul cum quibusdam minoribus tractatibus sub titulo: *B. d. S. opera posthuma*. Amst. 1677. In hac editione continentur: 1) *Ethica ordine geometrico demonstrata* et in quinque partes distincta, in quibus tractatur I. de Deo, II. de natura et origine mentis; III. de origine et natura affectuum, IV. de servitute humana, V. de potentia intellectus seu de libertate humana; 2) *Tractatus politicus*, in quo demonstratur, quomodo societas, ubi imperium monarchicum locum habet, sicut et ea, ubi optimi imperant, debet institui, ne in tyrannidem labatur, et ut pax libertasque civium inviolata maneat. 3) *Tractatus de intellectus emendatione* et de via, qua optime in veram rerum cognitionem dirigitur. 4) *Epistolae* doctorum quorundam virorum ad B. de Sp. et auctoris responsiones, ad aliorum eius operum elucidationem non parum facientes. 5) *Compendium grammaticae* linguae hebraeae. — Tandem ultimo saeculo detecta et edita sunt: *Tractatus de Deo et homine eiusque felicitate* lineamenta atque adnotationes ad tractatum theol-polit. ed. et illustr. *Ed. Boehmer*, Halae 1852; Ad B. de Sp. opera quae supersunt omnia supplementum, contin. tractatum hucusque ineditum de Deo et homine, tractatulum de iride, epistolas nonnullas ineditas et ad eas vitamque philosophi Collectanea. *Ed. I. van Vloten* Amst. 1862.

2. Philosophia Spinozae complectitur duplicem partem, unam metaphysicam, alteram ethico-religiosam. Hinc de utraque agendum.

a) *Metaphysica*. Spinoza dici potest classicus inter rationalistas et dogmatistas, supponit enim tamquam fundamentum totius philosophiae axioma: «ordo idearum est idem ac ordo rerum», id est, non solum unicuique ideae respondet res (corpus) et vicissim, sed etiam inter dependentiam rerum ab invicem et idearum ab invicem habetur perfecta aequalitas seu potius identitas. Hinc in ipso principio philosophiae ponitur conceptus *causae sui*, i. e. illius entis, quod est ratio omnium aliorum, quod autem ipsum rationem sui iam non in alio, sed in se ipso habet. Haec causa sui autem est *substantia*; substantia enim secundum Spinozam est: «id quod in se est et per se concipitur, hoc est id cuius conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat». Ex hac definitione sequitur 1. substantiam nullam habere causam, nam secus per causam conciperetur nec per se esset; 2. eam esse infi-

nitam, nam secus per aliud limitaretur; 3. eam esse unicam, nam propter infinitudinem omnem aliam excludit. Hinc unica substantia idem est ac Deus, et nihil aliud existere potest praeter Deum. Ergo Deus est idem ac mundus seu natura: viget apertus pantheismus; discrimen inter Deum et mundum consistit tantum in hoc, quod Deus concipitur ut ratio naturae (natura naturans), mundus autem ut rationatus per Deum (natura naturata). Deus est summe liber, quia a nullo dependens; sed omnia in ipso sunt absolute necessaria, quia omnia ex ipso eadem necessitate fluunt, sicut rationatum fluit ex rationante, v. g. sicut proprietates trianguli vel circuli necessario fluunt ex natura harum figurarum.

Praeter substantiam distinguenda sunt *attributa*, seu «id quod intellectus de substantia percipit tamquam eius essentiam constituens», et *modi*, seu «id quod in alio est, per quod concipitur». E supradictis patet praeter substantiam divinam non dari nisi attributa et modos. Substantia divina utpote infinita habet infinita attributa; nos autem propter limitatam facultatem nostram cognoscitivam cognoscimus tantum duo, *extensionem* et *cogitationem*; de his ergo unice philosopho agendum. Attributum extensionis constituit «mundum corporeum»; attributum cogitationis «mundum spirituale»; et quia utrumque attributum est infinitum et in substantia divina coincidit, hinc omne extensum est simul cogitans et omne cogitans extensum, seu viget monisticus parallelismus psychophysicus. Et sic iam cessat difficultas contra systema cartesianum praecipue mota, quomodo corpora possint agere in spiritus et viceversa.

Infinitis attributis respondent infiniti modi, et quidem cogitationi respondet intellectus et voluntas, extensioni motus et quies. Isti modi infiniti includunt infinitam seriem modorum finitorum, qui sunt singula corpora et singuli spiritus. Hinc si consideratur natura naturata, habetur in serie causarum regressus in infinitum, nec ullo modo ad causam primam ascendi potest. Deus enim ut causa infinita nequit esse causa modorum finitorum, sed tantum totius seriei modorum, prouti est infinita.

Si haec principia applicantur *ad hominem*, apparet etiam ipsum esse modum extensionis et cogitationis; aliis verbis, anima et corpus sunt idem, semel consideratum ut modus finitus cogitationis, aliter consideratum ut modus finitus extensionis. Et in ipso homine iterum omni cogitationi debet respondere aliquis motus corporalis et viceversa; seu etiam in homine viget parallelismus psychophysicus, et sic invincibilis in systemate Cartesii difficultas de relatione animae ad corpus est explosa.

Ex hac doctrina sequitur 1. non posse dari in mundo *fines*, sicut in

relatione proprietatum trianguli ad naturam trianguli nequit esse sermo de fine, cum omnia necessario fluant; 2. non dari *bonum* et *malum*, quia in rationibus necessariis non est locus bonitatis et malitiae; 3. non dari *libertatem* in homine, imo non dari ullam activitatem, ullam generationem et corruptionem, ullam mutationem et successionem. Omnia enim sunt logice simul necessaria. Sic rigidus monismus rationalisticus Eleatensium apud Spinozam sub nova et politiori forma reviviscit.

b) *Doctrina ethico-religiosa*. Hucusque Spinoza totum suum systema cum rigida consequentia (aliquibus tamen exceptis!) e supremis axiomatibus deduxerat. Sed mundus realis non respondet huic deductioni. In mundo enim habetur mutatio, successio in tempore; in mundo habentur fines, saltem in homine; in mundo datur discrimen inter bonum et malum. Hinc Spinoza debuisset aut haec omnia ut meras illusiones negare, aut deductiones rationalisticas secundum facta experientiae corrigere. Sed nec unum facit nec alterum; conatur ex una parte suam metaphysicam, ex altera parte realitatem empiricam in pleno vigore retinere et inter se sociare: conatus utique impossibilis, qui ad multas contradictiones ducere debet.

In hunc finem Spinoza distinguit inter *essentiam* et *existentiam*. In Deo ut causa sui essentia et existentia sunt necessario idem. In finitis rebus autem essentia non includit existentiam, sed haec ad illam ut quid aliud accedit. Accedit autem demum in decursu causalitatis infinitae seriei rerum, et sic explicatur, cur singulae res seu modi finiti oriuntur in tempore, evolvuntur in tempore, generantur et corrumpuntur. Sic ergo existentiae rerum non eodem modo eademque necessitate ex Deo sequuntur sicut essentiae, et hinc singulae res essentias modo imperfecto tantum et mutabili exhibent.

Idem valet etiam de homine. Homo utpote imperfecta realizatio ideae, implicatus causalitati rerum finitarum, non est id, quod deberet esse; subest imperfectioni et mutabilitati; sic oritur in ipso discrimen inter bonum et malum, oritur ordo moralis et religiosus. Hinc finis moralis hominis est, ut redeat ad perfectionem ideae, quam habet in mente divina. Ethica Spinozae vult ergo ostendere, quomodo homo perfici, salvari, redimi possit, seu docet simul soteriologiam. Medium autem ad salutem concipitur a Spinoza modo genuino rationalistico, scilicet ut consistens unice in cognitione. Spinoza distinguit triplicem cognitionis gradum. Primus est *imaginatio* seu cognitio sensitiva, imperfectissima, qua verae rerum essentiae cognosci nequeunt. Ex ipsa utpote imperfecta et apparente oriuntur passionες, quae hominem vexant et perturbant. Secundus gradus est *ratio*. Haec format ideas universales ex cogitatione sensitiva, praesertim ideas communes infinitae extensionis et cogitationis, et per has ipsius Dei; et ita iam aliquo

modo ad Deum ascendit. Tertius et supremus gradus est *scientia intuitiva*, ope cuius aeternam essentiam divinam immediate intuemur et cognoscimus, quomodo omnes res secundum veram essentiam suam in Deo contineantur et ex ipso necessario fluant. Haec cognitio, « sub specie aeternitatis » unit nos cum Deo, manifestat nobis, nos participes esse immutabilis essentiae divinae et illius amoris, quo Deus seipsum perfectissime amat. Hic est « *amor intellectualis* », status beatitudinis in unione cum Deo, perfecta quies animi et libertas a passionibus. Quomodo autem ad hunc tertium gradum cognitionis pervenire possimus, et num hic tertius gradus in suo systemate logice sit possibilis, Spinoza non ostendit. Caeterum haec cognitio intuitiva, hic amor intellectualis Dei, qui tantum in eius philosophia valent, patefaciunt mirum elementum mysticum apud extremum rationalistam!

c) *Conclusio*. Ex hac doctrinae expositione patet, quid de Spinoza iudicandum sit. 1) Spinoza e quibusdam principiis Cartesii melius consequentias deduxit quam ipse Cartesius et ita mediate ostendit philosophiam Cartesii iam in suis fundamentis esse falsam, cum ad pantheismum necessario ducat. 2) Methodum geometricam rationalisticam exactius servavit quam Cartesius, sed eo ipso ostendit rationalismum deductivum ad explicandum mundum esse ineptum. Multos enim conceptus Spinoza unice ex experientia, non e supremis suis principiis haurire potest, puta conceptum attributi in genere et duorum attributorum, distinctionem inter essentiam et existentiam in creaturis, maiorum, distinctionem inter essentiam et existentiam in creaturis, maxime autem successionem temporalem et mutationem. 3) In specie quoad ordinem existentiae non valet explicare, cur praeter Deum existat mundus multiplex, mutabilis, imperfectus; quoad ordinem moralem autem non potest explicare, cur existat discrimen inter bonum et malum, nec quomodo malum vinci et homo ad beatitudinem per unionem cum Deo pervenire possit. 4) Imo eius pantheismus rationalisticus deducit ad pessimas sequelas, nam ad identitatem imperfectionis et mali cum Deo, ad absolutum determinismum et fatalismum, hinc ad negationem ordinis et finis moralis. Quare Leibniz iure merito philosophiam Spinozae vocavit « philosophiam pessimae notae ». 5) Et revera Spinoza est primus philosophus recentiorum temporum, qui non solum sicut praecedentes ponit fundamenta evertentia religionem christianam, imo omnem philosophiam theisticam, sed qui consequentias ex his fundamentis fluentes aperte deducit, profitetur et ad diversas quaestiones applicat. Spinoza est etiam primus, qui (praesertim in Tractatu theologico-politico) praeparat modernum statum politico-religiosum, postulat enim a) plenam libertatem philosophandi, praesertim contra religionem et revelationem, et hanc libertatem unice pacem publicam et veram pietatem fovere posse

autumat; b) plenam separationem philosophiae a theologia, Status ab Ecclesia; c) docet religionem humanitatis sine dogmate et sine cultu, quae pseudoreligionis forma in posterum a positivismo, rationalismo et sectis latomicis assumpta est.

3. Fata Spinozismi. Initio quidem hic pantheismus ab omnibus vehementer impugnabatur. Spinoza tum a iudaeis, tum a christianis vituperabatur ut « infelix literator », « irreligiosissimus auctor ». *Petrus Poi-ret* vocat eius Ethicam « curriculum et catechismum atheismi absolutum » et ait: « Tria in scriptis, maxime vero in Ethicis Spinozae regnant: impietas, fatuitas et mathematicae veritatis seu certitudinis larva ». Scepticus *Bayle* appellat eius philosophiam « la plus monstrueuse hypothèse, qui se puisse imaginer ». Etiam ipsi *Cartesiani* Spinozismum impugnabant, dum alii arcta affinitate inter utrumque systema perspecta Spinozismum simul cum Cartesianismo reiecerunt. Cancellarius Kiloniae (Kiel) *Christianus Kortholt* scripsit in famoso libello « De tribus impostoribus », id est, Herberto de Cherbury, Hobbesio, Spinoza: « Benedictus Spinoza, quem rectius Maledictum dixeris, quod spinosa ex divina maledictione terra maledictum magis hominem et cuius monumenta tot spinis obsita vix umquam tulerit ». Sed hae impugnationes adeo ultra modum egressae sunt, ut etiam facilioris impugnationis gratia doctrinas ipsius Spinozae corrumperent, ita ut *Lessing* non sine iure dicere potuerit Spinozam « sicut mortuum canem » tractatum fuisse.

Sed post integrum fere saeculum, editis a *F. H. Jacobi* epistolis ad Mosem Mendelssohn de doctrina Spinozae (Ueber die Lehre des Spinoza 1785), sententia de Spinozae philosophia funditus mutari coepta est. Etenim Jacobi magna persuadendi vi asseruit, omnem philosophiam, quae suas doctrinas stricte vult probare, Spinozismum esse debere. Hanc eius opinionem multi haud exiguae auctoritatis philosophi in Germania secuti sunt, puta: *Herder*, *Goethe*, *Schleiermacher*, *Schelling*, *Hegel*, ut infra patebit. Hae re factum est, ut sub finem saeculi XVIII. et saeculo XIX. pantheismus Spinozae praesertim in Germania multos invenerit sectatores et admiratores. Idem dicendum est de eius theoria parallelismi psychophysici. Magnam tandem auctoritatem nacta est postulata a Spinoza « libertas in cogitando », praesertim in philosophia et religione; iam ipse Spinoza hac libertate in cogitando ad S. Scripturam applicata initia dederat criticae rationalisticae S. Scripturae, quae haud parum ad labefactanda fundamenta religionis christianae contulit.

BIBLIOGRAPHIA. Inter editiones completas operum Spinozae citari meretur tamquam optima: B. Spinozae opera quotquot reperta sunt. Recognoverunt *J. van Vloten* et *J. P. N. Land*, 2 voll., Hagae 1882, 1883; 2. ed. 3 voll.

1895. — Ex amplissima literatura de philosophia Spinozae haec citentur: *J. Freudenthal*, Spinoza u. d. Scholastik, in *Philos. Aufsätze*, Ed. Zeller zum 50 jähr. Doktorjubil. gewidmet. Lpzg. 1887, 83-138; ad hoc cfr. *M. Glossner* in *Jahrb. f. Philos. u. spek. Theologie* 3 (1889) 486 sqq.; *B. Worms*, La morale de Sp., Paris 1891; *Jos Hoff*, Die Staatslehre Spinozas, Berlin 1895; *Em. Ferrière*, La doctrine de Sp. exposée et commentée à la lumière des faits scientifiques, Paris 1899; *G. M. Ferrari*, L'etica di B. Spinoza, Napoli 1902; *A. Rivaud*, Les notions d'essence et d'existence dans la phil. de Sp., Paris 1906; *E. E. Powell*, Spinoza and Religion. Chicago 1906; *Alfr. Wenzel*, Die Weltanschauung Sp. s., Leipzig 1907; *St. v. Dunin-Borkowski S. J.*, Der junge De Spinoza, Leben und Werdegang im Lichte der Weltphilosophie, München 1910; *B. Menasci*, Benedetto Sp. e la teosofia ebraica, Casale Monferrato 1910; *Sir F. Pollock*, Sp., his life and Philosophy, London 1912. — *De historia Spinozismi* vide *Buhle*, De ortu et progressu pantheismi inde a Xenophane usque ad Spinozam, in: *Com. soc. sc. Gott.* vol. X. 1791; *Jäsche*, Der Pantheismus nach seinen verschiedenen Hauptformen, Berlin 1826-1832; *Chr. A. Thilo*, Sp. s. Religionsphilosophie, Langensalza 1906; *Janet*, Le Spinozisme en France, *Rev. philos.* 13 (1882) 109-132; *Max Grünwald*, Sp. in Deutschland. Gekrönte Preisschrift, Berlin 1907.

ARTICULUS II.

Pluralismus monadologicus Leibnitii.

1. Erroneus conatus Spinozae systema Cartesii corrigendi Leibnitium ad id impulit, ut alia via hoc systema transformaret et ad universum melius explicandum adaptaret. Spinoza retinuerat dualismum inter extensionem et cogitationem, reiecerat tantum dualismum inter substantiam extensam et substantiam cogitantem. Leibniz ergo ulterius progrediendum esse putat, etiam hunc dualismum reicit, et ita principia Cartesii ex toto transformat, ipsum problema autem a Cartesio positum relinquit intactum. Quo pacto? Dualismus Cartesii difficultates solvere non valet, hinc Spinoza assumpsit substantiam unam, monisticam. Sed ita perit ipsum fundamentum et initium, ex quo Cartesius exierat: cogito ergo sum. Etenim immediata et evidens conscientia sui ipsius erat Cartesio criterium infallibile existentiae sui ipsius ut substantiae cogitantis. Si vero anima iuxta opinionem Spinozae non est substantia, sed tantum modificatio substantiae divinae, conscientia sui ipsius iam non est infallibile criterium veritatis, et sic perit tota possibilitas verae rectaeque cognitionis. Ergo, concludit Leibniz, quia neque principia dualistica Cartesii, neque transformatio monistica Spinozae satisfacere possunt, principia a Cartesio assumpta aliter sunt transformanda. Conceptus substantiae scilicet ita debet definiri, ut tum conscientia sui ipsius, tum substantialitas singulorum entium salvetur. Si autem singulae substantiae dividuntur in oppositas

classes corporum et spirituum, praecipua difficultas manet insolubilis. Hinc conceptus substantiae ita est immutandus, ut oppositio inter cogitationem et extensionem a Spinoza non sublata evanescat. Oppositio haec apud Cartesium orta est, quia identificavit spiritum et cogitationem sui consciam. Hoc autem est falsum, dantur enim activitates animae non consciae vel subconsciae, seu anima et cogitatio sui conscia non est simpliciter idem. Ergo ex eo quod corpora conscientiam sui non habent, nequit concludi ea non habere animas; aliis verbis inter corpora et spiritus non habetur differentia essentialis, sed quoad gradum tantum. Ita conceptus substantiae mutatur a Leibnitio in conceptum monadae, in locum monismi pantheistici succedit pluralismus theisticus.

Godefridus Guilelmus Leibniz (1646-1716, nomen est polonicum vel bohemicum: Lubenicz), natus est Lipsiae ut filius Friderici Leibniz iurisconsulti et philosophiae moralis professoris. Coeptis decimo quinto aetatis anno in Universitate Lipsiensi studiis cognovit Aristotelem, neoplatonicos, Scholasticos et Cartesium. Annum 17. agens composuit primum tractatum « *De principio individui* »; tribus annis post, iam novem diversi generis elucubrationibus in lucem editis, lauream iuris summa cum laude adeptus est. Munus tamen professoris in Universitate ipsi oblatum respuit, ut totus rebus vitae publicae se dare posset. Quattuor annis post nominatus est a consiliis supremi iudicii electoris Moguntiae Ioannis Philippi. Parisios et Londinum profectus, cognovit celeberrimos sui temporis viros, quibuscum deinde per totam vitam frequenter epistolas de variis quaestionibus scientificis et philosophicis communicabat. (In Bibliotheca Hannoveriana conservantur circa 15.000 epistolarum eius ad fere 1000 personas scriptarum). Multa scripsit, sed fere tantum fragmenta; tamen ideae principales strictum systema exhibent. Anno 1684 edidit elucubrationem « *Nova methodus pro maximis et minimis* » ubi inventum a se calculum infinitesimalem ordine exponit. Fere eodem tempore Newton « *arithmeticeam fluxionum* » invenerat, quae idem obiectum tractat. Litem inde inter utrumque exortam, uter hunc calculum primus excogitaverit. Societas Regia Scientiarum Londinensis a. 1713 pro Newtonio decidit. Si iudicio optimorum mathematicorum: Euler, Lagrange, Laplace, Biot fidere placet, dicendum videtur Newtonem quidem primum calculum invenisse, Leibnitium autem eum non solum prius publici iuris fecisse, sed etiam melius expoluisse et ad usum practicum aptiorem reddidisse. Deinde Leibniz varia munera obiit; in urbe Hannover fuit bibliothecarius ducis Ioannis Friderici de Braunschweig-Lüneburg et Hannover; regem Borussiae Fridericum I. movit ad fundandam Societatem Scientiarum, ex qua hodierna Academia Scientiarum

Berolinensis orta est; item Dresdae, Viennae, Petropoli tales academias erigere conatus est. Imperator Russiae Petrus Magnus petiit ab ipso consilia, quibus modis scientias cultioremque vitae usum in suo imperio promovere posset. Postea per duos annos Viennae commoratus, ibi nobilitatus et a consiliis Imperatoris (Reichshofrat) nominatus est. Hoc tempore scripsit a. 1714 pro principe Eugenio de Savoya summam sui systematis in lingua gallica, sed hoc opus demum post ipsius mortem in lucem prodiiit.

2. Doctrina Leibnitii. a) *Fundamenta methodica et criteriologica.*

Inde a prima iuventute Leibniz omni conatu in id intendit, ut in omni scientia, quam tractabat, ad prima ipsius principia perveniret. Ita iam anno aetatis vigesimo composuit «artem combinatoriam», qua modo a Raymundo Lullo diverso omnes cognitiones ad supremas et maxime simplices ideas reducere voluit. Deinde analysi subiecit prima fundamenta tum arithmeticae tum geometriae et primus formavit «principium continuitatis», quod eum ad inveniendum calculum infinitesimalem perduxit. Idem fecit in scientiis naturalibus, mechanica, physica, biologia, ubi considerationem mechanicam cum teleologica harmonice coniungit; idem in scientiis philosophicis, ut ethica, philosophia historiae, societatis, iuris, religionis et in philosophia pulchri seu aesthetica.

Quod in specie *theoriam cognitionis* attinet, Leibniz docet cum Cartesio nos non rem ipsam sed ideam immediate cognoscere, eam tamen naturam seu proprietatem rerum exprimere. Ideas distinguit primo *subiective* secundum gradum perfectionis in claras et obscuras, distinctas et confusas, adaequatas et inadaequatas, intuitivas et symbolicas; secundo *obiective* secundum diversitatem obiectorum in sensitivas et intellectuales. Veritas autem, quae ex mutua relatione idearum et rerum oritur, distinguitur duplex: veritates *contingentes* et *necessariae*, «*vérités de fait*» et «*vérités de raison*». Contra Locke ideas innatas Cartesii impugnantem Leibniz defendit thesim omnes ideas et principia intellectus, utpote necessaria et universalialia, esse innata; hinc empiristarum axiomati «nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu» ait addendum esse: «nisi intellectus ipse». Ideas autem innatas esse intelligit non potentialiter tantum, nec etiam actualiter, sed virtualiter, i. e. intellectus habet e natura sua certam dispositionem et virtutem illas ideas et veritates ex se producendi. Anima utpote substantia cogitans cogitat semper, sed haec cogitatio non est semper conscia. Fit demum conscia seu, ut Leibniz ait: «*apperceptio*» accedente experientia sensitiva tamquam occasione excitante. Etiam ideae sensitivae ab anima ex se ipsa producuntur; perceptio sensilis in cerebro est tantum causa occasionalis correspondentis ideae: «anima enim

non habet fenestras, per quas obiecta sensibilia in ipsam intrare possent ». Discrimen inter utrasque ideas solum in eo consistit, quod cognitio ope idearum rationis acquisita est necessaria, cognitio occasione experientiae hausta contingens. Veritates necessariae ultimatum dependent ab intellectu divino, veritates contingentes (puta leges physicae) a voluntate divina.

Haec theoria cognitionis arete cohaeret cum Leibnitii Metaphysica.

b) *Metaphysica*. Supra vidimus, quomodo Leibniz per criticam inquisitionem in philosophiam Cartesii et Spinozae ad conceptum monadae pervenit. Res, ait, debent tandem aliquando ex unitatibus, ex elementis individualibus constare; quia autem materia non potest esse principium unitatis et indivisibilitatis, unitas in principio formali, id est in vi reponenda est. Haec vis nequit esse materialis, quia secus iterum in principio materiali ratio unitatis quaereretur, ergo est cogitanda ut aliquid immateriale ad analogiam animae humanae, i. e. ut facultas percipiendi et appetendi. Ergo ultima rerum principia sunt entia simplicia, immaterialia, praedita vi perceptionis et appetitus. Haec principia a Leibnitio « monades » vocantur. Cum sint substantiae simplices, monades non a viribus naturae, sed tantum a divina potentia creativa produci et corrumpi possunt. Praedita innata vi immateriali quaevis monas valet totum universum repraesentare; est vivum speculum universi. Tandem quia sunt ultimae unitates, monades debent inter se esse diversae; nequeunt dari duae monades plane aequales (principium identitatis indiscernibilium). Hinc Leibniz statuit continuam seriem monadum unice perfectione percipiendi et appetendi inter se differentium. Infimum gradum occupant monades « nudae », quae corpora anorganica constituunt et infinite parvum gradum perceptionis et appetitus habent; succedunt monades plantarum, in quibus vis percipiendi quodammodo dormit; deinde animalium, hominum, altiorum spirituum. Omnes monades autem exsuperantur monade absolute perfecta seu Deo, qui a tota serie aliarum monadum essentialiter differt. Praeterea Leibniz distinguit monades *centrales* et *periphericas*: illae sunt animae plantarum, brutorum, hominum et afficiunt unitatem *per se* alicuius entis; hae sunt monades quibus *corpus* organicum constituitur. In anorganicis autem non dantur monades centrales, hinc anorganica sunt unum *per accidens* seu unum aggregationis. Extensio corporum non est ipsis essentialis, cum monades, e quibus componuntur, sint immateriales, sed est tantum apparentia quaedam orta ex impressione in nostros sensus. Etiam densitas, impenetrabilitas, pondus, spatium, nihil sunt reale. Monades in se invicem agere nequeunt, vis enim non potest ex una monade exire et in aliam intrare. Hinc non datur causalitas transiens, sed tantum immanens; inde intelligitur,

cur Leibniz doceat animam non habere fenestras, per quas obiecta in ipsam intrare possent. Ordo itaque in mundo nequit explicari mutua causalitate, neque etiam theoria occasionalismi, quae Deo est indigna, sed unice *harmonia praestabilita* (harmonie préétablie) i. e. Deus creando omnes monades, ita eas ad invicem adaptavit, ut causalitas inere immanens singularum monadum causalitati immanenti omnium aliarum responderet. Haec theoria, licet sit nimium audax et arbitraria, tamen verissimam doctrinam continet, totum ordinem in universo ex una suprema et absoluta, creativa causa omnium rerum deduci debere. Haec autem theoria semel admissa, Leibniz concludit, omnes monades in ipso initio simul fuisse creatas et omnes usque ad finem mundi perduraturas esse; aliis verbis non oriri proprie ullum novum ens (neque animae humanae); sed haberi tantum perpetuam mutationem. In hoc sita est essentia theoriae evolutionis leibnitianae.

Notandum tamen est Leibnitium suam monadologiam unice pro interpretatione mundi *metaphysica* habuisse, nec eam ad *physicam* applicari voluisse. Physica enim, quae unice de corporibus agit, debet *res mechanice* explicare. Imo etiam mutationes corporales in organismis mechanice explicari debent. Quare iuxta opinionem Leibnitii Cartesius recte processit. Ita apud Leibnitium spiritualismus teleologicus in metaphysica cum rigido mechanismo in scientiis physicis miro modo consociantur.

c) *Ethica et theodicea*. Sicut totus mundus, ita etiam homo habet rationem sui sufficientem in Deo, cuius existentiam Leibniz non solum ex fide, sed etiam ex rationibus philosophicis admittit. Ex argumentis pro existentia Dei evolvit cum Cartesio et Spinoza argumentum ontologicum et praeterea multa argumenta a posteriori, quae principio rationis sufficientis innituntur. Haec partim ex veritatibus necessariis depromuntur, partim ex rebus contingentibus; haec ulterius tum ex rerum contingentium existentia, tum ex ipsarum harmonia, ordine, pulchritudine. Modus quo mundus est et existit, determinatur veritatibus aeternis et necessariis, quibus omnis realitas respondere debet. Res autem mundi debent non solum in se possibles esse, sed etiam cum aliis rebus congruere, seu cum aliis esse compossibiles; aliis verbis, in mundo regnat non solum *principium logicum possibilitatis*, sed etiam *principium teleologicum compossibilitatis* (principe de convenance, principe du meilleur). Deus autem est summa intelligentia, omnipotentia et bonitas; hinc voluntas divina tendit in res tum in se possibles, quod per se patet, tum in res quam maxime compossibiles; hinc optimae quaeque combinationes ad effectum deducuntur; quare mundus a Deo creatus est inter omnes mundos possibles optimus (optimismus Leibnitii).

Sed hic occurrebat Leibnitio *difficultas ex existentia mali*. Ex hac existentia mali tum physici tum moralis scepticus Bayle voluerat probare, mundum non posse ab aliquo Deo bono provenire. Baylii impugnationibus cognitis *Sophia Carolina*, uxor regis Friderici I. et discipula Leibnitii, ipsum rogavit, ut Baylii refutationem susceperet. Hac occasione motus Leibniz scripsit *Theodiceam* (primus hunc terminum exinde multum usitatum eudit), ut ostenderet existentiam mali optimismo suo et generatim philosophiae theisticae non contradicere. Docet ergo mundum non esse quidem absolute perfectum, sed tantum perfectissimum inter omnes mundos possibiles. Quia entia finita, ex quibus mundus constat, sunt essentialiter limitata et imperfecta, malum metaphysicum est inseparabile a mundo creato. Ex hoc malo metaphysico autem sequuntur necessario mala physica, quae ceterum nos multum iuvant, ut fiamus meliores. Malum morale autem Deus debuit permittere propter maius bonum morale libertatis, sine quo responsabilitas, virtus et meritum esse non possunt.

Finis ergo hominis in hoc mundo in eo est, ut bonum morale clare cognoscat et in vita sua practica contra cupiditates et passiones, quae ex perceptionibus confusis et obscuris oriuntur, prosequatur. Ratio ostendit nobis non fugacem delectationem, sed beatitudinem stabilem finem nostri appetitus esse. Haec *beatitudo* autem consistit in sapientia et virtute, quae amorem erga proximos includit. Virtus autem omnis perficitur amore Dei; hic oritur ex cognitione Dei tamquam entis perfectissimi et ex cognitione mundi tamquam optimae Dei creaturae.

3. *Conclusio*. Ita Leibniz varias quidem doctrinas statuit minus aptas minusque probatas, ut monadologiam, negationem causalitatis transeuntis et cognitionis proprie dictae rerum extra nos, harmoniam praestabilitam; nimium etiam rationalismo et methodo geometricae ex una parte, mechanicismo ex altera parte indulgebat; negari tamen nequit, eum diversissimas scientias multum promovisse et in philosophia magis quam Descartes et Spinoza continuitatem traditionis et vestigia aristotelico-scholastica premendo plus quam hi philosophi ad evolutionem philosophiae contulisse. Huc spectat imprimis methodus reductionis scientiae ad prima principia, principium continuitatis, coniunctio mechanismi cum principiis teleologicis, theodicea. Leibniz iure merito dici potest summus inter philosophos germanos saeculi XVII. et unus ex hominibus latissimi et fertilissimi ingenii in tota historia generis humani. Non sine iure dicitur ipsum totam academiam repraesentasse: erat enim philosophus, theologus, mathematicus, historicus, philologus, iuris et scientiarum naturalium cultor, praeterea in legationibus obeundis rebusque publicis gerendis versatissimus. Ubique

profundis novisque cogitationibus magnum exercuit influxum. Ubique solitus est in id tendere, ut multitudinem ad unitatem redigeret, in multitudine continuitatem, ordinem et unitatem ostenderet, et quidem non solum in philosophia et scientia, sed etiam in rebus politicis, adlaberando totis viribus ad aequilibrium europaeum constituendum, et in rebus religionis, promovendo unionem variarum sectarum protestantismi inter se et unionem protestantismi cum catholicismo. Hinc dictum illud philosophi gallici *Diderot*: « Hic vir unus Germaniae tantum attulit famae, quantam Plato, Aristoteles et Archimedes simul Graeciae attulerunt ». Praecipuae autem ideae ubique apud ipsum regnantes dici possunt hae: 1) perfectus consensus universi cum ratione; 2) valor substantiarum individualium in universo; 3) perfecta omnium harmonia; 4) infinitas quantitativa et qualitativa universi; 5) hypothesis mechanicae explicationis naturae. Scholam proprie dictam Leibniz non condidit, quia ingenii erat nimis universalis et placabilis, quam ut unam ideam prae aliis rigide premeret; nihilominus auctoritas eius usque ad Kantium, imo usque ad nostra tempora est haud parva. Sed antequam de eius influxu dicamus, altera mutatio philosophiae cartesianae in empirismum exponenda est.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Opera praecipua*: Multi tractatus editi sunt in Acta eruditorum Lips. inde ab anno 1684 et in Journal des Savants inde ab anno 1691. Contra opus Lockii de intellectu humano scripsit *Nouveaux essais sur l'entendement humain* 1704, editum demum 1765. *Essais de Théodicée* sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal, Amst. 1710, latine Coloniae 1716, Francoforti 1719; germanice Hannover 1720; *Principes de la nature et de la grâce*, fondés en raison; probabiler 1714 pro principe Eugenio scriptum; *La Monadologie*, primo edita a J. H. Köhler germanice sub titulo: Des Herrn Gottfr. Wilh. von Leibniz Lehrsätze über die Monadologie, imgleichen von Gott, seiner Existenz, seinen Eigenschaften und von der Seele des Menschen, Frankf. 1720. Deinde opus hoc translatum est ex lingua germanica in latinam et editum primo in Acta erud. Lips., suppl. t. VII, 1721. In lingua originali gallica opus primo edidit iuxta manuscriptum in bibliotheca regia Hannoverana conservatum Erdmann 1840 sub titulo: *Monadologie*, in sua editione operum philosophicorum Leibnitii; editio emendata ab E. Boutroux, Paris 1881; translatio anglica a R. Latta, Oxford 1898. — Editiones magis completae sunt: 1) Oeuvres philos. latines et françaises du feu Mr. Leibniz, tirées des manuscrits, qui se conservent dans la bibliothèque royale à Hanovre, et publiées par R. E. Raspe, avec une préface de Kästner, Amst. et Leipz., 1765; editio germanica cum additamentis et notis ab I. H. F. Ulrich, Halle 1778-1780. 2) Gothofr. Guil. Leibnitii opera omnia, nunc primum collecta, in classes distributa, praefationibus et indicibus ornata studio Ludovici Dutens, 6 voll., Genevae 1768. 3) Scripta germanica edidit G. E. Guhrauer, Berlin 1838-1840. 4) Maxime divulgata editio est: Godofr. Guil. Leibnitii opera philosophica quae exstant Latina, Gallica, Germanica omnia, a Jo. Ed. Erdmann, Berolini 1840. 5) A. Foucher de Careil edidit: Lettres et opuscules inédits de Leibniz, Paris 1854-1857; Oeuvres de Leibniz publiées pour la première fois d'après les mscr. orig. Paris 1859 sqq.; 2. editio Paris

1867 sqq. 6) Die philosophischen Schriften von G. W. Leibniz, herausg. von G. J. Gerhardt, 7 voll., Berlin 1875-1890. 7) G. W. Leibnizens Hauptschriften zur Grundlage der Philosophie, übersetzt von A. Buchenau. Durchgesehen u. mit Einleitungen u. Erläuterungen hrsg. von E. Cassirer, 2 voll., Leipzig 1904-1906 in « Philosophische Bibliothek ». Anno 1901 in primo Congressu Internationalis Associationis Academicarum Parisiis habito Parisiensis Académie des Sciences morales et politiques ansam dedit, ut omnia scripta Leibnitii modo critico ederentur; citata Academia Parisiensis, praeterea Parisiensis Académie des Sciences et Berolinensis Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften editionem hanc parare debebant; propter ingentes difficultates hucusque tantum quaedam parata sunt.

2) *Ex literatura de Leibnitio* cfr. S. Auerbach, Zur Entwicklungsgeschichte d. Leibnizisch. Monadenlehre, Berlin 1884; G. M. Mayer, Der Optimismus des Leibniz, Inaug.-Diss., Jena 1886; v. Nostitz-Rieneck S. J., Leibniz u. d. Scholastik, Phil. Jahrbuch 1894; A. Weissmann, L'influenza del Malebranche sulla filosofia del L. Diss., Berna 1895; Seitz, L.s Monadensystem u. d. Determinismus, Phil. Jahrb. 11 (1898); J. Jasper, L. u. d. Scholastik, Diss., Leipz. 1899; B. Russel, A critical exposition on the philosophy of L., Cambridge 1900; Fritz Rintelen, L.s Beziehungen zur Scholastik, Arch. f. Gesch. d. Philos. 16 (1903) 157 sqq., 307 sqq.; Bertazzi G. B. Grassi, L'inconscio nella filosofia di L., Catania 1903; Carra de Vaux, Leibniz, Paris 1907; Alb. Görland, Der Gottesbegriff bei L., Giessen 1907; E. de Biéma, L'espace et le temps chez L. et chez Kant, Paris 1908.

CAPUT III.

Transformatio Cartesianismi empiristica.

Introductio. Dum Spinoza et Leibniz elementa rationalistica Cartesianismi ulterius evolverant, alii philosophi assumpserunt eius doctrinas empiristicas, et sic pervenit *Locke* ad sensualismum, *Berkeley* ad idealismum, *Hume* ad scepticismum, usquedum tandem ex hoc empirismo *materialismus* anglicus et gallicus ortus sit.

Sensualismus quasi uno passu e principiis Cartesii attingitur. Si essentia spiritus consistit in conscientia sui seu cogitatione, omne quod in mente est, in conscientia sui manifestari debet, hinc ideae primitivae, innatae omni conscientiae semper praesentes esse debent. De facto autem hoc non obtinet, ergo non dantur ideae innatae, sed intellectus est tabula rasa et accipit omnes suas ideas ex perceptione sive externa sive interna. Hac via *Locke* intendit Cartesium refutare et *sensualismum* statuere: ex ipso autem ulterius oriuntur duae philosophiae e diametro sibi oppositae, idealismus et materialismus.

Iuxta Cartesium nihil est verum nisi immediate evidens aut quod ex immediate evidenti stricte deduci potest. Respondet *Berkeley*: hanc

immediatam certitudinem habemus solum de ideis nostris, i. e. perceptionibus et conceptibus; ergo illae sunt unicum obiectum nostrae cognitionis; independenter a mente ideas habente nihil datur, reale. Dantur ergo spiritus eorumque ideae, omnia alia sunt tantum phaenomena. Ita Berkeley devenit ad *idealismum* spiritualisticum.

Ex alia parte *materialismus* sic a Cartesio derivatur. Iam ipse Cartesius principiis propriis ad id adactus aliquando concessit, animam esse extensam et materialem. Extensio enim est de essentia corporis, corpus in animam agere nequit, anima autem habet conceptum extensionis, ergo debet eum habere ex se ipsa, seu ipsa debet esse extensa, hinc materialis. Sic Lamettrie docet, non dari discrimen essenziale inter hominem et animal, sed et hominem esse meram machinam. Quod autem de homine et brutis valet, a potiori valet de universo, quam conclusionem deducit « Le système de la nature ».

ARTICULUS I.

Sensualismus Lockii.

1. Ioannes Locke (1632-1704) Anglus, natus est prope urbem Bristol eodem anno quo Spinoza. Iam familia eius liberalismo indulgebat; ipse in Universitate Oxoniensi magis adhuc a religione abductus, studiis theologicis, quibus primum se dare ipsi mens erat, derelictis studium chimicae et medicinae amplexus est. Postea multa longaque itinera fecit in Germaniam, Galliam, Bataviam; post revolutionem anni 1688 in patriam reversus oblatum sibi munus publicum et luculentum propter valetudinis debilitatem recusavit et totus tum literis tum quaestionibus publicis se dedit. Ubique propugnabat libertatem tum personalem tum oeconomicam, politicam, religiosam; docuit quaestiones religiosas ad auctoritatem publicam nullatenus pertinere (contra Hobbesium), sed omnibus religionibus aequalia iura concedenda esse. Religionem autem christianam intelligebat non ut religionem positivam, cum dogmatibus, praeceptis et cultu, sed ad eum fere sensum, quem H. de Cherbury propugnaverat, i. e. ut religionem humanitatis et amoris. Sic exstitit pater liberalismi moderni, quem praesertim in rebus politicis fovit et auxit.

2. Doctrina Lockii. a) *Theoria cognitionis empiristica.* Contra Cartesium Locke docet nullas dari nec dari posse ideas innatas, sed omnes ideas primitivas ex experientia tum externa (sensatio), tum interna (reflexio) oriri, omnes alias autem ideas ex his primitivis for-

mari. Hinc eius axioma fundamentale: nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu. Ideae autem distinguuntur simplices et compositae; illae oriuntur immediate ex sensatione vel reflexione, hae ab ipsa mente e pluribus simplicibus efformantur. Inter ideas, quas res extra nos existentes in nobis excitant, sunt aliquae, quae proprietatibus rerum respondent; hae proprietates proinde qualitates primariae vocantur; aliae sunt tantum in mente, quin ipsis proprietates in rebus respondeant (qualitates secundariae). Inter corpora et spiritus ponit quidem discrimen essenziale, tamen aliquatenus iam theoriam idealisticam Berkeley praeformat, cum dicat Deum forte materiae facultatem cogitandi indidisse. Quia ideae altiores iuxta Locke nihil aliud sunt quam compositiones idearum simplicium, hae autem in sensationes seu perceptiones resolvuntur, patet eum nullum agnoscere discrimen inter conceptus stricte dictos et perceptiones sensiles, hinc neque inter intellectum et sensum, sed totam cogitationem, etiam abstractissimam, ad sensationem reduci. Et haec est ratio, cur ipsius theoria cognitionis iure *sensualismus* vocatur. Quaedam sensationes apparent stabili modo simul coniunctae, et ita per consuetudinem devenimus ad admittendum aliquod substratum iis respondens seu ad conceptum *substantiae* tum materialis, tum spiritualis; sed num huic conceptui aliquid in rebus respondeat, et quid illud sit, plane ignoramus. Ad perceptiones nostras aliis communicandas formamus voces; quia autem impossibile esset singulas perceptiones seu res propriis terminis exprimere, formamus voces universales. Sic ergo Locke cum sensualismo coniungit stricte dictum nominalismum, qui reapse ex sensualismo necessario fuit. Certitudo consistit in eo, quod convenientiam vel disconvenientiam idearum vel immediate intuemur vel ex tali immediata intuitionem deducimus. Ita certi sumus de propria existentia, de veritatibus mathematicis, de existentia Dei, de existentia mundi externi; de *natura* autem mundi externi tantum probabilem opinionem formare possumus.

b) *Philosophia practica*. Etiam in ordine morali et religioso Locke reiectis quibuscumque ideis innatis quendam empirismum docet, qui sequenti tempore utilitarismum et empirismum moralem anglicum praeformavit. Fons moralitatis est libera voluntas, quae movetur gaudio et dolore; hinc si accedit lex quasdam actiones imperans vel prohibens, oritur gaudium ex praemio et dolor ex poena, et ita nascitur discrimen inter bonum et malum morale. Ergo virtus et vitium nihil sunt nisi actiones, quae opinionibus hominum respondent vel contrariae sunt; similiter distinguuntur actiones, prout respondent vel non respondent legi civili et legi divinae; lex autem opinionis et lex civilis cum lege divina conformes esse debent. Locke admittit quidem revelationem divinam et redemptionem per Iesum Christum, attamen unica

ratio naturalis discernit, qualis sit sensus revelationis; aliis verbis, revelatio subicitur rationi tamquam supremo et unico criterio. Hisce Locke sic dictum «christianismus rationalem» docet.

In *philosophia vitae publicae* (politica) Locke contra *Hobbesium*, qui absolutismum auctoritatis politicae, et contra *Filmer* (1604-1653), qui originem immediate divinam potestatis regiae docuerat, pro liberalismo et constitutionalismo pugnat: potestas publica oritur ex libero hominum contractu. Ius naturale ad libertatem personalem et ad proprietatem non tollitur per Statum, cuius officium e contrario est, ut haec singulorum iura tueatur. Locke postulat, ut potestas legislativa et executiva separentur. Potestas legislativa est suprema et penes totum populum residet, qui legitimos patronos delegat. Rex non est supra legem, sed et ipse legi subicitur; hinc si eam violat, dignitate sua et potestate a populo privari potest.

Etiam de *educatione* Locke opusculum confecit, licet nullam theoriam scientificam, sed potius consilia practica exhibeat, quae tamen magnam, praesertim in Anglia, nacta sunt auctoritatem. Etiam in hac materia praevalent quidam empirismus et utilitarismus, quem deinde in Gallia *J. J. Rousseau* suum fecit. Sed non desunt bonae observationes et consilia practica, praesertim ubi diligenter inculcat educationem non debere quasi ab extra ad discipulum accedere eumque violento modo cogere, sed quantum fieri potest, propriam ipsius indolem excitare et evolvere. Multum etiam commendat exercitium corporis, quod abhinc in educatione anglica haud exiguum occupat locum; educationem privatam praefert publicae.

3. *Conclusio*. Ita Locke in omnibus fere materiis empirismum et positivismum docet. Non defendit quidem purum empirismum, quia admittit apodicticas veritates mathematicas, admittit obiectivum valorem principii causalitatis, et ope huius etiam existentiam Dei et substantiarum. Sed principia eius in theoria cognitionis sensualistica, logice evoluta et applicata, ad negandam existentiam substantiarum, obiectivae causalitatis et Dei ducere debuerunt et revera duxerunt. Praecipuum momentum, quod Lockio in historia philosophiae tribuendum est, consistit in eo, quod in suo opere principali «An essay concerning human understanding» prima vice cognitionis humanae fundamenta et criticam fuse et complete tractat, et ita *criteriologiam ut propriam scientiam*, tum a metaphysica tum a psychologia distinctam, constituit. Quaestio ipsa a Lockio mota non est quidem nova, nam toto saeculo XVII., praesertim inde a Cartesio frequenter discutebatur; neque etiam Locke valuit considerationem logicam et criticam a consideratione metaphysica et psychologica ubique exacte distinguere; tamen modus, quo quaestionem posuit solvendamque aggressus est,

sequentibus philosophis, praesertim Berkeley et Hume ad hanc novam disciplinam ulterius evolvendam locum dedit.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Opera*: Lockii praecipuum opus est *An essay concerning human understanding*, London 1690. Magni pretii est editio ab A. C. Fraser facta cum annotationibus, 2 voll., Oxford 1894. Huius quarta editio translata est in linguam gallicam a Coste, Amst. 1700 et saepius; latina editio a Burridge, London 1701, et a G. H. Thiele, Lipsiae 1731; hollandica Amst. 1736; germanica a H. E. Poley, Altenb. 1757; editio completa germanica prostat a W. G. Tennemann, Lipsiae 1795-1797, et ab J. H. Kirchmann in «Philos. Bibliothek», Lipsiae 1872-1873; in «Reclams Universal-Bibl.» a Th. Schultze, Lipsiae. Alia opera Lockii sunt: *Some Thoughts on education*, 1693; *Reasonableness of Christianity, as delivered in the Scriptures*, 1695; *Two treatises of government*, 1689; *Epistolae de tolerantia* editae sunt anonymae, prima latine 1685, cum duabus aliis 1689. — *Opera omnia* edita sunt Londini 1714; alia editio 9 voll. Londini 1853; opera philosophica tantum edita a St. John 2 voll., Londini 1854.

2) *Literatura*: V. Cousin, *La philosophie de L.*, Paris 1829, 6. ed. 1863; S. Turbiglio, *Analisi storica della filosofia di L. e di Leibniz*, Torino 1867; Giuseppe Tarantino, *Giovanni Locke*, Milano e Torino 1886; A. Campbell Fraser, *Locke*, London 1890; G. v. Hertling, *J. Locke u. die Schule von Cambridge*, Freiburg i. Br. 1892; W. Küppers, *J. Locke u. die Scholastik*, Diss., Bern 1894; M. Ferrari, *L. e il sensismo francese*, Modena 1900; A. C. Fraser, *J. L. as a factor in modern thought*, London 1905, H. Ollion, *La philosophie générale de L.*, Paris 1909; E. Crous, *Die Grundlagen der religionsphilos. Lehren Lockes*, Diss., Bonn. 1909; *idem*, *Die religionsphilos. Lehren L.s. u. ihre Stellung zum Deismus seiner Zeit*, Halle 1910.

ARTICULUS II.

Acosmismus idealisticus Georgii Berkeley.

1. *Georgius Berkeley* (1685-1753) e nobili familia anglica oriundus, studuit in Universitate Dublinensi, ubi tunc temporis Baco, Descartes, Malebranche, Bayle, Newton, Locke diligenter legebantur. Praecipuum opus suum «*Tractatum de principiis cognitionis humanae*» iam anno 25. vitae suae (a. 1710) composuit. Fecit multa itinera in Galliam, Italiam, Americam septentrionalem et variis scriptis pugnavit contra «libere sentientes», quorum numerus in dies augebatur. Anno 1734 episcopus anglicanus in Hibernia meridionali (Cloyne) creatus non desiit occupari studiis theologicis, mathematicis et naturalibus. Erat homo in sua religione pius, qui multum adlaboravit, ut iuvenes boni ingenii iis studiis se darent, quae vitam et mores meliores reddere sunt apta. Fidem in Deum semper habuit validissimum virtutis motivum et praesidium contra vitia; et frequenter repetiit primum locum occu-

pare cognitionem Dei nostrarumque obligationum; summam hominis perfectionem consistere in cognitione et executione salutarium veritatum, quae in Evangeliiis continentur. Sed non obstante hac pietate in vita practica philosophia eius haud parum contulit ad evertenda sana principia philosophiae et hinc etiam religionis christianae. Opera eius scripta sunt pulchro et claro simulque concinno sermone. Etiam vis logica, qua ex praemissis empirismi semel admissis consequentias deducit, maior est quam apud Locke.

2. *Doctrina.* Haud secus ac Locke Berkeley exorditur ex eo, quod tantum impressiones (ideas, quae vox apud ipsum semper tantum perceptiones sensiles significat) percipimus. Neque datur duplex diversus fons cognitionis, sensatio et reflexio, ut voluit Locke, sed tum sensatio, tum reflexio procedit e sensu interno. Omnia ergo, quae cognoscimus, sunt affectiones subiectivae, seu, ut Berkeley disertis verbis asserit, esse est idem ac percipi. Ergo nullus datur mundus materialis extra nos. Hinc neque substantiae corporeae admitti possunt, cum res, quas substantias vocare consuevimus, nihil aliud sint nisi perceptiones, videlicet summa qualitaturn primarum et secundarum. Ergo solae substantiae spirituales existunt, id est nosmetipsi, qui perceptiones habemus. Sed de substantia spirituali nullam ideam nobis formare valemus; esse animae ergo non est idem ac percipi, sed idem ac percipere. Praeterea distinguendum est inter ideas, quas ipsi pro lubitu effeimus, et ideas, quae a nobis sunt independentes. Iam vero ideae a nobis independentes aliunde nobis obvenire debent; quia autem nonnisi in mente aliqua existere possunt, debet existere mens aliqua divina omnes has ideas secundum certas leges producens. Ergo corpora existunt obiective et realiter, non quidem ut substantiae materiales, sed primario ut ideae in Deo et secundario etiam ut ideae in mentibus hominum. Hac ratione Berkeley existentiam mundi materialis negat eumque in summam idearum seu perceptionum resolvit; quare eius philosophia *acosmismus idealisticus* vocatur.

His dictis patet Berkeley in subvertenda metaphysica ultra Lockium progredi; etenim Locke admiserat existentiam substantiarum tum materialium tum spiritualium et asseruerat tantum nos de earum essentia nihil seire posse; Berkeley autem existentiam substantiarum materialium aperte negat. Si existentiam proprii ego ut substantiae spiritualis, aliarum animarum et Dei adhuc admittit, id sine iure et fundamento statuit, nam ex ipsius principiis proprie sequeretur theoria actualitatis et solipsismus. Sic Berkeley iam recentem idealismum tum subiectivum tum obiectivum praeformavit, et non multum deest, ut ex eius doctrina ad idealismum obiectivum pantheisticum perveniatur.

3. Similem immaterialismum docuit *Arthurus Collier* (1680-1732), sacerdos anglicanus, qui ductum tum Malebranchii, tum probabiliter etiam Berkeleyi sequens in suo opere « *Clavis universalis or a new inquiry after truth, being a demonstration of the non-existence or impossibility of an external world* », London 1713; (versio germanica ab *Eschenbach*, Rostock 1756) existentiam mundi tum visibilis tum cuiuscumque invisibilis reicit et tantum spiritus humanos et spiritum divinum admittit.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Opera*. Opus praecipuum Berkeleyi est *Treatise on the principles of human knowledge*, Dublin 1710; versio germanica a *F. Ueberweg* in « *Philos. Bibliothek* », Berlin 1869; 4. editio 1906. Aliud opus maioris momenti: *Three dialogues between Hylas and Philonous*, London 1713; versio gallica Amstelodami 1750; germanica Lipsiae 1781 et recentius sub titulo: *B. s. drei Dialoge zwischen H. u. Ph. Ins Deutsche übersetzt u. mit e. Einleitung versehen von Raoul Richter*, Leipzig 1901. — *Editiones completae*: 1) *Works*, including many of his writings hitherto unpublished, with preface, annotations, life and letters, and account of his philosophy by *Alex. Campbell Fraser*, 4 voll., London 1871, nova editio Oxford 1901. 2) Alia editio a *George Sampson* in *Bohns Standard Library*, London 1897-1898.

2) *Literatura*: *Charles R. Teape*, Berkeleyian Philosophy, Diss. Göttingen 1871; *A. Penjon*, Etude sur la vie et sur les oeuvres philosophiques de G. B., Paris 1878; *A. C. Fraser*, Berkeley (Philos. classics) London 1881; *M. L. Carrau*, La philosophie religieuse de B., Rev. Philos. 1886, II, 376-399; *L. A. Freedman*, Substanz u. Kausalität bei B., Diss. Strassburg 1902; *Giov. Papini*, Giorgio B., Il Rinascimento, Milano 1908, fasc. II, 235-261.

ARTICULUS III.

Scepticismus empiricus Davidis Hume.

1. Sicut Berkeley doctrinas Lockii ulterius evolvit simulque transformatur, ita doctrina tum Lockii tum Berkeleyi evolvitur et transformatur a **Davide Hume** (1711-1776). Natus Edinburgi ut secundus filius scotici possessoris praediorum, iam in prima iuventute magnum studium literarum et philosophiae manifestavit. Conditione mercatoris post breve tempus utpote ipsius indoli minime grata relicta profectus est in Galliam ibique ruri in solitudine victitans « *Tractatum de natura humana* » composuit, ubi methodum empiricam ad totam animae activitatem, intellectum, passiones, moralitatem applicare conatus est. Sed spes, quam in hoc opere reposuerat, eum fefellit, nam opus mansit ignotum. Maiore applausu legebantur eius diversae elucubrationes de re morali, politica et literaria, quas tecto nomine ediderat. Postea ut secretarius legationi Viennae et Augustae Taurinorum addictus, coepit primum opus suum corrigere et perpolire. Ita orta est « *Inquisitio in rationem humanam* », « *Inquisitio in principia moralitatis* », « *Disquisitiones*

politicae », « Historia naturalis religionis », alia. Quibus operibus mox magnam assecutus famam totus vitae publicae et politicae se dedit, munera in legatione Parisiensi obiit, et tandem ultimos annos, divitem et commodam vitam degens, in iucundo et frequenti usu cum eruditissimisque amicis transegit. Doctrinae eius summam auctoritatem nactae sunt in Gallia, minorem in ipsa Anglia, in Germania demum post Kantium.

2. Doctrina Humii. a) In *theoria et critica cognitionis* Hume deducit ultiores conclusiones e sensualismo Lockii et idealismo Berkeleyi. Cum Lockio docet philosophiam imprimis per inquisitionem in nostrarum idearum originem naturam rationis cognoscere debere. Cum Locke et Berkeley distinguit, licet alia terminologia utatur, inter « impressiones », quae a sensatione producuntur et vividiorum indolem praeseferunt, et harum minus vividas repetitiones et imitationes, quas « ideas » vocat. Tota facultas mentis consistit in hoc, ut materiam ab impressionibus et ideis congestam iungat, disponat, modificeet. Hinc et ipse in theoria de origine idearum sensualismum et empirismum profitetur.

Deinde *criticam* cognitionis aggreditur et quaerit imprimis, undenam necessaria illa coniunctio diversarum impressionum et idearum criatur. Rationem huius rei reponit in *legibus associationis*, quarum tres statuuntur: a) secundum similitudinem, b) secundum contiguitatem loci et spatii, c) secundum causalitatem. Sicut impressiones et ideae, ita et associationes veniunt ex experientia. Fusius tractando de *principio causalitatis* conatur ostendere ipsum esse principium nec a priori, nec a posteriori obiective certum, sed unice ex consuetudine oriri, scilicet ex frequenti observatione stabilis successione duorum eventuum; hanc consuetudinem in nobis expectationem quandam seu « fidem » gignere; hinc principium causalitatis esse mere empiricum et subiectivum. Sed Hume perperam « principium » causalitatis cum concretis « legibus » causalitatis identificat; hinc intelligitur, cur ex eo, quod nonnisi experientia ducti determinatas causas certorum effectuum assignare valemus, concludat nos etiam ipsum nexum seu principium causalitatis nonnisi ex experientia scire posse. Et quia obiectivam necessitatem nexus inter causam et effectum non agnoscit, hinc etiam discrimen inter necessitatem et libertatem negat; libertatem voluntatis nihil aliud esse dicit nisi libertatem a coactione. Eodem modo inquit in conceptum *substantiae* et ulterius progrediendo quam Locke et Berkeley docet conceptum substantiae esse mere subiectivum, pari modo sicut conceptus causae ortum ex consuetudine, qua quasdam impressiones stabiliter coniunctas observamus. Substantiae corporeae, quae vocantur, sunt tantum summa quarundam impressionum;

substantiae spirituales vel potius Ego est nihil aliud nisi « fasciculus perceptionum ». Deinde inquit in varios *gradus certitudinis* inde ab evidentia usque ad infimum gradum probabilitatis; tamen *criterium* certitudinis non videt in aliquo elemento obiectivo et logico, sed subiectivo et psychologico, scilicet in consuetudine, ex qua necessitas quaedam psychica et fides oritur.

Sic ergo Hume iam diserte evolvit *phaenomenalismum*, *theoriam actualitatis* et *psychologicum subiectivismum*. Ex inquisitionibus suis concludit nec impressiones nostras ad res extra nos existentes referri, nec discrimen inter qualitates primarias et secundarias sustineri posse, ac si hae essent subiectivae, illae autem obiectivae, nec posse cum Cartesio « puram cogitationem » admitti; praedecessorem suum Berkeley, destruendo hos conceptus « scholasticos », licet invitum, tamen quam plurimum ad restaurandum scepticismum contulisse; nihil enim remanere nisi « aliquid ignotum et indefinibile ». Sic videmus Humum undequaque philosophiae kantianae viam sternere. Nihilominus Hume non admittit scepticismum extremum (Pyrrhonismum), quem, utpote experientiae vitae cotidianae contrarium, tamquam « morbum » et « melancholiam philosophicam » reiecit, sed tantum moderatum scepticismum ad modum « Academicorum ». Philosophus, ait, niti debet factis empiricis vitae communis, quae facta tantum corrigat et in ordinem redigat; quaestiones, quae hunc experientiae communis ambitum excedunt, relinquat poetis et oratoribus vel « artibus sacerdotum et politicorum ». Inquisitionem suam hisce finit verbis: Liber theologicus vel metaphysicus, qui nec inquisitionem mere mathematicam continet nec factis empiricis innititur, proiciatur in ignem, « quia potest tantum subtilitates et illusiones continere! » Videmus empirismum Humii genuino fructu suo abundantem: in locum altissimarum inquisitionum metaphysicarum et logicarum succedit mere positiva observatio et classificatio factorum experientiae.

b) *Philosophia practica*, quatenus Hume eam tractavit, complectitur *moralem*, doctrinam *de societate* et philosophiam *religionis*. Sicut philosophia pulchri, ita etiam philosophia moralis non est obiectum intellectus, sed sensus et affectus. Hinc tota moralitas a Hume mere empirice et psychologice explicatur. Non datur bonum et malum in se, sed totum discrimen inter utrumque dependet ab humanis affectibus et passionibus. Finis omnis activitatis humanae, ergo etiam activitatis moralis, est felicitas; criterium actionis moraliter bonae vel malae est gaudium vel taedium, quod actio in nobis producit. Quia autem habemus facultatem compatiendi cum aliis hominibus, non solum egoismus, sed etiam sympathia (seu altruismus) in nostras actiones nostraque de actionibus iudicia influunt. Ergo sensus moralis dirigitur

utilitate sive immediata, sive mediata, quam ego et alii ex aliqua actione capere possumus. Et quidem unice sensus, affectus determinat, *quid* nobis utile sit; rationis est tantum media ad hunc finem apta invenire et observare, quinam sint effectus ex actione fluentes. Hinc virtutes distinguuntur: a) in tales, quae sunt iucundae vel nobis (ut hilaritas, audacia), vel aliis (ut modestia, urbanitas); b) in tales, quae sunt utiles vel nobis (ut robur corporis et voluntatis, diligentia, ingenium), vel aliis (ut benevolentia, amor hominum, iustitia). Hae (sc. virtutes aliis utiles) vocantur virtutes sociales, et supremum locum occupant. Ceterum iustitiam vocat virtutem non naturalem, sed « artificialem », cum nullo modo cum amore hominum cohaereat.

Conceptus iustitiae sponte ducit ad *doctrinam de societate civili et politica*. Secundum Hume ius ortum est ex utilitate, quam societas intendit, non quidem per primitivum contractum explicitem, ut voluerunt Hobbes et Locke, sed implicitum seu conventionem; finis autem iuris est defensio bonorum, sine quibus societas existere non potest, ut proprietatis, fidei in standis promissis. Ut societas hoc ius tueri possit, delegat auctoritatem, et ita ex societate oritur status seu respublica.

Idem empirismus et naturalismus viget in *doctrina de religione*. Hume movet tres quaestiones: de *fundamentis rationalibus*, de *origine historica* et de *veritate* religionis. Existentiam Dei putat quidem ex ordine in mundo certo deduci posse. Attamen doctrinam christianam de miraculis et prophetiis sceptico modo subvertit; nullum miraculum posse ita certo probari, ut tanquam fundamentum religionis assumi valeat. « Sanctissima religio nostra nititur fidei et non rationi, et certo certius labefacteretur, si obiceretur periculo, quod in nullo casu feliciter subire potest ». Num admittenda sit providentia et vita futura, scire non possumus; attamen talia « praeiudicia » a populo auferri non debent, quia revera conferunt ad mores perficiendos et vitia comprimenda. Qui populum a talibus praeiudiciis liberare vellet, esset forte bonus « logicus » sed nullo pacto « bonus civis et politicus »! Ex altera parte Hume docet statum omnes doctrinas philosophicas admittere debere, cum doctrinae philosophorum plebem nullo modo attrahant, neque ullum influxum in ipsam exerceant. Uno verbo dici potest Humium non admittere probationem rationalem religionis supernaturalis et revelatae, sed tantum eas veritates, quae religioni mere naturali subsunt.

Quod autem quaestionem de *historica origine* religionum attinet, docet omnes et singulas religiones ex indole mentis humanae necessario oriri. Hume exhibet primum tentamen *naturalisticae historiae evolutionis religionum*, inde a primitivis persuasionibus religiosis populorum per diversas formas polytheismi ad monotheismum; quod tentamen deinde, maxime sub influxu naturalismi et rationalismi moderni ex una

parte, theoriae evolutionis darwinianae ex altera parte, frequenter et variis modis restauratum est.

Tandem ad quaestionem de *veritate* religionis respondet modo satis sceptico. Non reicit quidem religionem naturalem (positivam et supernaturalem omnino respuit), sed putat eius veritatem scientifice probari non posse. Quare litem inter theistas et atheos, scepticos et dogmaticos habet litem de verbis tantum, quam prudens et sensatus homo vitae practicae deditus non curat. Religiones positivas autem comparat cum « somniis febricitantis » et vilipendit; homo iuxta eius opinionem debet potius curare, ut sit probus e motivis naturalibus, quam ut in actionibus suis motivis religiosis moveatur. Nihilominus ipse ex mero opportunismo ecclesiam suam frequentare non omisit. Quia iam in iuvenili opere suo omnem substantiam negaverat et animam merum « fasciculum perceptionum » habuerat, nil mirum, eum *immortalitatem* personalem admittere non posse et *suicidium* licitum habere.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Opera*: 1. *Treatise on human nature*, 3 voll., London 1739-1740; Versio germanica a Ludovico Henrico Jacob, Halle 1790-1791; Traktat über die menschliche Natur. Ein Versuch die Methode der Erfahrung in die Geisteswissenschaft einzuführen, in deutscher Bearbeitung mit Anmerkungen u. e. Sachregister herausgegeben von Theodor Lipps, 2 voll., Hamburg u. Leipzig 1885, 2. editio 1904, 1906. — 2. *Enquiry concerning human understanding*, London 1748; versio germanica a Sulzer, Hamburg u. Leipzig 1755; a W. G. Tennemann, Jena 1793; ab J. H. v. Kirchmann, Berlin 1869, huius 6. editio a R. Richter, Leipzig 1907. — 3. *Essays and treatises on several subjects*, London 1770; complectitur *Essays moral, political and literary*, edita primo 1741; *A dissertation on the passions, An inquiry concerning the principles of moral*, editum primo 1751; *The natural history of religion*, primo edita 1755. Deutsche Uebersetzung d. Anfänge u. d. Entwicklung d. Religion m. Einl. v. W. Bolin, Leipzig 1909. — 4. *Dialogues concerning natural religion*, opus posthumum editum ab eius amico Adam Smith, London 1779; Dialoge über natürliche Religion, über Selbstmord und Unsterblichkeit der Seele, ins Deutsche übersetzt von Fr. Paulsen (Phil. Bibl.) 1877, ed. 3. 1905; Untersuchung über die Prinzipien der Moral, deutsch herausgeg. v. Thomas Garrigue Masaryk, Wien 1883. — *Editiones completae*: Edinburgi 1827, 1836; Londini 1856, a Green et Grose 1874. *Humii autobiographia* edita ab Adamo Smith. Lond. 1777, latine 1787.

2) *Literatura*: Friedr. Jodl, *Leben u. Philosophie* D. Humes, Halle 1872; A. Paoli, *Hume e il principio di causa*, Milano 1882; William Knight, *Hume* (Philos. Classics) London 1886; H. Meinardus, *D. Hume als Religionsphilosoph*. Diss. Erlangen 1897; Lechatier, *D. H. moraliste et sociologue*, Paris 1900; Orr, D. H. and his influence in philosophy and theology, Lond. 1903; J. Didier, *Hume*, Paris 1912.

CAPUT III.

Divulgatio philosophiae rationalistico-naturalisticae saec. XVIII.

Introductio. — Novae ideae tempore humanismi et reformationis sparsae, quibus Franciscus Bacon, Hobbes et Cherbury formam philosophicam dederant, quasque Cartesius eiusque sequaces magis magisque evolverant, intrabant sensim sine sensu omnes fere regiones Europae omnesque campos tum scientiae tum vitae practicae, tum artium et literarum. In locum traditionis et auctoritatis successit ratio individualis autonoma, in locum religionis christianae supernaturalis sic dicta religio naturalis, seu potius summa quaedam paucarum veritatum naturalium, quae vix ullum influxum in vitam moresque exercere valebant quaeque et ipsae haud raro in dubium vocabantur. Ubique praevalerat conatus perveniendi ad claras et distinctas ideas de natura, origine, valore phaenomenorum, siue agebatur de ordine physico, siue de ordine intellectuali, sociali, politico, vel religioso, conatus acquirendi cognitionem certam et inconcussam, quae vel in ideis immediate evidentibus vel in factis indubiis experientiae niteretur. Sic orta est illa mentis habitudo saeculi XVIII., quam primo in Anglia, deinde in Gallia et Germania sic dicti libere cogitantes praeseferebant quaeque termino germanico recepto « Aufklärung » (illuminatio) appellari solet. Nostrum proinde est, huius philosophiae « illuminationis » historiam in diversis regionibus, praesertim in Anglia, Gallia, Germania breviter exhibere.

BIBLIOGRAPHIA. De « illuminatione » in genere vide *Hettner*, *Literaturgeschichte des 18. Jahrh.*, III. ed. 5. 1894; *Br. Bauer*, *Geschichte d. Politik, Kultur u. Aufklärung des 18. Jahrh.* Charlottenb. 1843-1845; *A. Tholuck*, *Vorgeschichte des Rationalismus*, Halle 1853-1862; *idem*, *Geschichte des Rationalismus*, Berlin 1865; *E. H. Lecky*, *History of the spirit of rationalism in Europe*, London 1910; *F. G. Hibben*, *The philosophy of enlightenment*, London 1910.

ARTICULUS I.

Philosophia « illuminationis » in Anglia.

§ 1. **Evolutio philosophiae Lockii.** In Anglia prae aliis huic « illuminationi » viam paravit Ioannes Locke suo empirismo gnoseologico

et morali, suo « christianismo rationali », autonomia et liberalismo in rebus socialibus et politicis.

Quantus fuerit influxus doctrinarum Lockii in Anglia, inde quam maxime apparet, quod ex ipsis quattuor diversae scholae, ut ita dicam, philosophicae ortae sunt, quae et ipsae pro cultura anglica recentiorum temporum non sunt sine magno momento, videlicet philosophia deismi, philosophia sensus moralis, philosophia materialistica, maxime vero ulterior evolutio theoriae cognitionis.

a) Quod primo *deismum* attinet, iam priora systemata naturalistica in Anglia, puta Baconis, Hobbesii et Herberti de Cherbury eum praeparaverant; Locke autem sua philosophia eum multum promovit. Vox quidem « Deistae » orta est iam saeculo XVI. in oppositione ad atheismum: deistae appellabantur omnes, qui Deum personalem admittebant; hinc initio oppositio inter « deismum » et « theismum » erat ignota: terminus « theismus » potius ab iis qui Ecclesiae adhaerebant, adhibebatur. Mox tamen inter « deismum » et « theismum » distinctio facta est: uterque docet Deum personalem ut creatorem mundi, sed deismus negat Deum mundo semel creato eum resque in ipso evenientes ulterius curare, dum theismus conservationem, concursum et providentiam defendit.

Huc spectant *Matthaeus Tindal* (1656-1733), qui in opere « Christianity as old as the creation » (1730) docet Christi munus fuisse unice religionem naturalem in sua puritate restituere; *Ioannes Toland* (1670-1722), qui in opere « Christianity not mysterious » (1696) ipse de se suisque primo adhibet vocem « we freethinkers », qui terminus toto saeculo XVIII. usque ad nostra tempora multum ubique est in usu; postea Toland ad pantheismum transiit (ipse etiam primus vocem « pantheista » eudit); *Thomas Chubb* (1679-1747), qui in libro « De vero Christi evangelio » aperte iam deismum docet, i. e. Deum non curare mundum et homines, hinc orationem inutilem esse; *Antonius Collins* (1676-1729); *Lord Bolingbroke* (Henry St. John 1698-1751), qui tamen libertatem cogitandi in rebus religiosis classibus altioribus societatis concessit, populum autem ob rationes politicas ad religionem auctoritatis civilis sequendam obligavit. Hi « libere sentientes » Ecclesiae apertum bellum indixerunt et varias eius doctrinas vehementer impugnabant; ita e. gr. inter ipsos et Ecclesiae fideles vehementissima lis de immortalitate animae orta est.

b) *Philosophiam sensus moralis* simul cum deismo docent *Shatfesbury* (1671-1713); *Richardus Cumberland* (1632-1719; *Franciscus Hutcheson* (1694-1747), alii. Hi exordiantur e lockiana negatione idearum innatarum et contra Lockium docent moralitatem esse innatam, non quidem ad modum idearum, sed sub forma sensus cuiusdam boni

et mali, qui cum quodam sensu aesthetico coniungitur. Fundamentum moralitatis sunt sensus egoisticius iunctus cum sympathico (qui hodie altruisticus vocari solet). Norma moralitatis autem est ipsis « maxima felicitas maximi hominum numeri », ergo quidam velatus utilitarismus. Ceterum docent moralitatem esse plane independentem tum a religione (contra theologos) tum ab auctoritate (contra Hobbes). Haec philosophia sensus moralis nititur cuidam optimismo; contra eam *Mandeville* scripsit famosam « fabulam de apibus », ubi docet hominem non nisi egoismo ad laborem et hinc ad culturam propelli; vitia privata esse beneficia pro communitate.

c) *Psychologia materialistica* docetur a *Davide Hartley* (1704-1757) eiusque discipulo *Iosepho Priestley* (1733-1804). Doctrina quam Hartley propugnat, originem ducit ex aliquo capite apud *Locke* de associationibus idearum. Hartley docet totam vitam psychicam nihil aliud esse, nisi mechanicam associationem singulorum elementorum psychicorum, quem processum psychicum semper processus materiales in nervis et cerebro comitantur. Hartley ipse loquitur tantum de parallelismo inter processus psychicos et corporeos; Priestley ulterius progrediendo utrumque processum identificat: processus psychici sunt motus physiologici; psychologia nihil aliud est, nisi physica nervorum, et tota ad physiologiam ut eius pars pertinet. Etiam deista *Toland* docet materialismum sub forma pantheistica. Non obstante suo materialismo Priestley negat, ex ipso sequi negationem immortalitatis et originis mundi a Deo.

§ 2. **Influxus Humii in "illuminationem."** Theoria cognitionis lockiana ulterius evolvitur et transformatur in idealismum acosmisticum a *Georgio Berkeley*, sed haec philosophia utpote ab indole anglica potius practica et positiva nimis aliena, non nisi paucos in Anglia naeta est sectatores. Eo maior fuit influxus *Humii* eiusque empirismi sceptici.

a) Philosophia Humii designat culmen naturalismi et empirismi in Anglia saeculo XVIII. Sub omni fere respectu sternit viam menti modernae. Eius theoria et critica cognitionis deducit ultimas consequentias e principiis cartesianis, et resolvit totum illud superbum rationalismi metaphysici aedificium in scepticum nihilismum. In specie sceptica inquisitio in conceptum substantiae et causalitatis, quae a plurimis ut inconcussa agnoscebatur et saeculo XIX. a Kantio alia sub forma restaurata est, sepulcrum parat metaphysicae levemque positivismum introducit. Tum principia in theoria cognitionis formata, tum eorum applicatio ad vitam moralem, sociale, politicam et religiosam conferunt ad hoc, ut toto saeculo exeunte XVIII. et saecu-

lo XIX. empirismus et naturalismus ubique primum occupet locum. Ipse introducit falsum maximeque funestum conceptum tolerantiae, quae in re morali et religiosa quaestione de veritate seposita indifferentismo practico, aversioni erga religionem christianam revelatam fundamentum pseudoscientificum praebet. In doctrina de anima inchoat psychologiam sine anima seu actualisticam, quae usque ad nostra tempora sub diversis formis late divulgatur, quaeque ordinem moralem et iuridicum proprie annihilat, responsabilitatem, sanctionem, fidem in immortalitatem et vitam futuram impossibilem reddit. Sed ex alia parte Hume multum contulit ad profundiores analysim phaenomenorum vitae cognoscitivae, moralis, oeconomicae et politicae. Suo opere de historia Angliae (*History of England 1754-1762*) inde ab invasione Romanorum usque ad ruinam Stuartorum egregie promovit sensum historicum et historiographiam anglicam saeculi XVIII. ad culmen perduxit. Licet totus ad « illuminationem » saeculi XVIII. pertineat et sit unus e primis, qui hanc saeculi mentem repraesentant, tamen ipse ad superandam hanc philosophiam haud parum contulit, ut infra patebit.

Influxus Humii duplex distingui potest, immediatus et medius. *Medius* influxus apparet in philosophia Galliae, in Germania demum post Kantium, qui ipse concessit se a Humio e somno dogmatico excitatum fuisse; et generatim in efformanda illa moderna mundi conceptione, quam breviter descripsimus. Influxus autem *immediatus* est duplex, directus in Adamum Smith et psychologiam associationis, indirectus in eo, quod in schola scotica reactio contra ipsum oritur, et quod ipse suis principiis finem philosophiae « illuminationis » parat.

b) Iam Hume philosophiam sensus moralis, de qua diximus, ulterius evolverat. Has eius doctrinas iterum assumit et explicat *Adamus Smith* (1723-1790), professor philosophiae moralis Glasguensis. Smith videt in sympathia, quae elementum egoisticum cum altruistico coniungit, tum fontem, tum criterium moralitatis. In elucubrationibus suis manifestat acutam et sublimem observationem morum et psychologiae hominum, sed fundamenta eius philosophica sunt debilissima; docet enim conscientiam boni et mali nihil aliud esse nisi quandam imaginem eorum, quae alii de nobis iudicant (recte quidem conscientiam vocat « spectatorem impartialem in nobis », sed falso hoc interpretatur); hinc iuxta ipsum homo singularis non posset esse ens morale, seu totus ordo moralis esset effectus societatis humanae, quod utique sustineri nequit. Multo maiorem famam nactus est A. Smith « Inquisitione in naturam et causas divitiarum apud nationes ». Hoc opus exhibet systema oeconomiae nationalis, quod ingentem auctoritatem in modernam oeconomiam populorum nactum est. Essentia

eius doctrinae est haec: homo natura sua est egoista et utilitarista, qui natura duce ad divitias possidendas tendit. (Dum ergo in philosophia morali Smith sympathiam seu unionem egoismi et altruismi ut fundamentum assumpserat, hic e contra considerat egoismum ut unicum vel saltem praeceptum fundamentum). Fontes autem divitiarum sunt labor et parsimonia. Respublica ut talis huic sphaerae activitatis nec praeceptis nec prohibitionibus se immiscere, sed plenam libertatem relinquere debet; tunc enim ipsae conditiones quaestum spectantes aequilibrium afferre, omnia recte disponere et divitias totius societatis producere valebunt. Haec theoria, quae individualismum, sensualismum et empirismum sapit, quia falso putat societatem nihil aliud esse, nisi summam singulorum hominum, et quia causas altiores, scilicet intellectuales, morales et religiosas excludit, ansam dedit moderno « liberalismo oeconomico » et non obstante impugnatione ex parte scholae oeconomiae historicae paulatim ubique regnare coepit; hic liberalismus produxit capitalismum, capitalismus genuit « quaestionem sociale » modernam et theoriam socialisticam (communisticam), quae in oppositum incidit errorem.

Etiam *psychologia associationis*, quae a Locke originem sumpserat, subiit influxum Humii. Praeter citatos iam Hartley et Priestley hic nominari debet avus Caroli Darwin, *Erasmus Darwin* (1731-1802), qui theoriam Lockii et Humii ad explicandam vitam organicam, praesertim phaenomena instinctus adhibuit; docet instinctum oriri ex experientia et associatione, e cura sui conservandi et accommodatione ad rerum circumdantium condiciones; imo docet proprietates hac via acquisitas etiam posteris haereditate transmitti. Ita psychologiam associationis in universalem theoriam evolutionis biologicae evoluit.

c) Sed mox contra doctrinam Humii oppositio orta est in s. d. « schola scotica ». Antesignanus eius erat *Thomas Reid* (1704-1796), qui, ut ipse narrat, primo doctrinis Lockii et Berkeleyi adhaeserat, legendo autem tractatum Humii de mente humana perterritus cognovit, ad quasnam periculosas sequelas haec philosophia ducat, scilicet ad destruendam omnem scientiam, virtutem, religionem et sanam mentem (common sense) hominum. Hic sensus communis, prior omni philosophia et ab ipso Deo nobis inditus, contra criticum septicismum et exaggeratum rationalismum restituendus est. Sic quidem ipsum consilium Reidii defendendi veritatem contra modernos philosophos optimum erat, attamen doctrina qua hunc finem obtineri posse putavit, minus est felix, quia instinctus ille naturalis, seu fides quaedam naturalis firmum certumque criterium veritatis et certitudinis exhibere non valet.

Principium Reidii *Iacobus Battie* (1735-1803) applicat ad quaestiones aestheticas: theologus *Iacobus Osuuld* († 1793) conatur ipsius ope veritates re-

ligiosas contra scepticismum defendere: *Dugald Stewart* (1733-1828) doctrinam Reidii ulterius evolvit et partim etiam mutat; huius autem doctrina iterum ab eius discipulo *Thoma Brown* (1778-1820) modificatur: Brown enim recte cognovit principium «sensus communis» non multum differre a subiectivo principio Humii. hinc iterum in multis redit ad Hume et psychologiam associationum. Sic schola scotica tandem redit ad eandem philosophiam, quam initio impugnaverat. Non obstantibus autem debilibus, quibus nititur fundamentis schola haec haud parvum habuit influxum; in Anglia praeter alios in *Hamilton*, in Gallia in spiritualismum, quem *Jouffroy* et *Cousin* formarunt, in Germania in *Jacobi* et philosophos s. d. populares.

§ 3. **Finis illuminationis in Anglia.** Ceterum iam ipse Hume, licet totus ad philosophiam «illuminationis» pertineat, multum contulit ad hanc periodum concludendam et dissolvendam. Ex una enim parte labefactat et subvertit fundamentum huius rationalisticae periodi, superbam fiduciam rationis in proprias vires naturales, negando vel saltem in dubium vocando valorem universalem et obiectivum eius cognitionis. Ex altera parte reducit omnia, simili modo ut I. I. Rousseau in Gallia, non ad rationem, sed ad appetitum, affectum, instinctum; ita non solum ethicam, aestheticam et religionem, sed et ipsius rationis principia, praesertim causalitatis et substantiae super fundamenta instinctus cuiusdam aedificare conatur. Etiam philosophia sensus moralis deducit moralitatem ex sensu, sed systema morale conatur probare ope intellectualismi; Hume autem saltem fundamentum huius intellectualismi multum debilitat. Similiter in philosophia religionis contra deistarum theorias religionem non ex ratione, sed ex indigentis practicis deducit: religio naturalis ipsi non est prior positivis, ut volebant rationalistae, sed omnes formae religionum pari modo necessario e natura humana et quidem ex eius parte affectiva oriuntur.

BIBLIOGRAPHIA. 1) De *illumismo* in Anglia in genere: *John Tulloch*, Rational theology and christian philosophy in England in the 17th Century, 2 voll., Lond. 1872; *Leslie Stephen*, History of English thought in the 18th Century, London 1876; *L. Carrau*, La philosophie religieuse en Angleterre depuis Locke jusqu'à nos jours, Paris 1888. — 2) *Deismus*: *Mosheim*, De vita, factis et scriptis Jo. Tolandi, in: *Vindiciae antiquae Christianorum disciplinae*, 2. ed., Hamb. 1722; *H. G. Thorschmid*, Krit. Lebensgeschichte A. Collins', des ersten Freidenkers in England, 1755; *Hassall*, Life of Visc. Bolingbroke, Lond. 1888. — 3) *Philosophia sensus moralis*: *James Mackintosh*, On the progress of Ethical philosophy etc., ed. by W. Whewell, 4. ed. Edinb. 1872; *Shaftesbury*, Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times, ed. recens a *Robertson*, London 1900; germanice Leipzig 1776; *Cumberland*, De legibus naturae disquisitio philosophica etc., Lond. 1672, anglice Lond. 1727; gallice Amst. 1744; *Hutcheson*, Opera, 5. voll., Glasgow 1772; *Sittenlehre der Vernunft*, 2. voll., Leipzig 1756; *Mandeville*, The fable of the bees, or private vices made public benefits, London 1714, 1719; *Ad. Smith*, The Works complets, 5 voll., Edinb. 1811-1812. — 4) *Psychologia materialistica*: *Hartley*, Coniecturae quaedam de motu sensus et idearum generatione, Lond. 1746; *Observations of man etc.*,

London 1749, 6. ed. 1834; *Priestley*, *Hartleys Theory of human mind*, Lond. 1775; *Disquisitions relating to matter and spirit*, Lond. 1777; *Free discussions of the doctrines of materialism*, Lond. 1778; *E. Darwin*, *Zoonomia or the Laws of organic life*, 2 voll., Lond. 1794-1796. — 5) *Scola scotica: Th. Reid*, *The Works*, ed. by *Hamilton*, Edipb. 1827 et saepius; versio gallica a *Jouffroy*, *Oeuvres de Th. Reid*, Paris 1828-1835; *J. Battie*, *Essay on the nature and immutability of truth in opposition to sophistry and scepticism*, Edinb. 1770; opera germanice, Lipsiae 1778; *J. Oswald*, *Appeal to common sense in behalf of religion*, Edinb. 1766-1772; *D. Stewart*, *Collected works*, ed. by *W. Hamilton*, 10 voll., Edinb. 1854-1858; *Thom. Brown*, *An inquiry into the relation of cause and effect*, Edinb. 1804; *Lectures on the philosophy of human mind*, 4 voll., Edinb. 1820, 19. editio, London 1856.

ARTICULUS II.

Philosophia « illuminationis » in Gallia.

Novae doctrinae a Locke, deistis et aliis philosophis anglis propagatae statim magno cum plausu in Gallia recepta sunt et hic aliam assumpserunt formam ac in Anglia, tum propter indolem gentis gallicae, quae semper ad ultimas conclusiones alicuius doctrinae semel admissae procedere solet, tum propter dissolutas rerum socialium, politicarum et ecclesiasticarum conditiones, praesertim vero propter summe corruptos mores sub imperio Bourbonum. Etenim in Anglia nova haec philosophia pugnavit tantum contra religionem christianam revelatam, sed apertum materialismum vitavit, in Gallia e contra progressa est statim usque ad crassum atheismum materialisticum; in Anglia nova philosophia fere unice apud eruditos colebatur, in Gallia multum infecit ipsum populum; in Anglia non sine fructu promovit varias inquisitiones scientificas, in Gallia habuit fere tantum influxum negativum in ipsos mores vitamque practicam, in literaturam totamque culturam. Novae ideae philosophicae nullae toto hoc tempore in Gallia apparent.

Philosophia illuminationis in Gallia hoc modo evolvitur, ut primo empirismus materialisticus praeparetur et introducatur, deinde in extremum sensualismum et materialismum exerescat, et per encyclopaedistas ubique divulgetur, donec tandem I. I. Rousseau ei finem imponat.

§ 1. **Praeparatio et introductio empirismi anglici in Gallia.** Novae philosophiae in Gallia viam stravit scepticus et polyhistor *Petrus Bayle* (1647-1706). Filius presbyteri hugenottici, in iuvenili adhuc aetate sub ductu Patrum Societatis Iesu fidem catholicam professus est, sed iam post 1 $\frac{1}{2}$ annos ad reformatores defecit. Propter nimiam liber-

tatem opinionum philosophicarum amisit munus professoris, et exinde vitam privatam degens libris scribendis se dedit. Notus est praesertim eius « Dictionnaire historique et critique » 1695 duobus, 1740 quattuor magnis voluminibus editus, qui fere totam scientiam sui temporis complectitur, eleganti acutoque sermone dogmatismum in omnibus rebus impugnat et ubique in religione christiana contradictiones et difficultates sceptico modo detegere conatur. Ita putat apertam contradictionem esse inter revelationem et rationem, ac propterea docet religionem ope rationis corrigendam esse, ethicam a religione esse omnino independentem, de existentia Dei creatoris dubitat, quia malum in mundo existit (quare contra ipsum Leibniz scripsit suam theodiceam), dubitat de realitate mundi externi, imo de certitudine testimonii conscientiae et axiomatum mathematicorum. Hae doctrinae scepticae non solum in philosophos, sed etiam in omnes classes hominum cultiores in Gallia magnum obtinuerunt influxum et ita mentes ad recipiendam philosophiam anglicam praepararunt.

Aliquot annos antequam Hume in Galliam venerat, ut in solitudine primum opus suum componeret, duo iuvenes galli visitarunt Angliam, cognoverunt ibi novas ideas de religione et Ecclesia, de philosophia et politica, easque in patria, quae hucusque partim purum Cartesianismum, partim doctrinam catholicam (Iesuitae, Iansenistae) professsa erat, introduxerunt. Hi duo iuvenes sunt *Montesquieu* et *Voltaire*. De ipsis scripsit Fridericus II. Borussiae rex a. 1767. ad Voltaire: « Bayle bellum indixit (dogmatismo et Ecclesiae catholicae); aliqui Angli eum secuti sunt. Vos nunc vocati estis ad hoc bellum feliciter finiendum ».

Carolus Montesquieu (1689-1755) ortus e nobili familia prope Burdigalam (Bordeaux)) primo famam nactus est suis « Lettres persanes », ubi sub personis duorum Persarum per Galliam iter facientium conditiones Galliae politicas et religiosas acerbissime carpit et novas ideas laudibus effert. Praecipuum autem opus « *Esprit des lois* », quod editum a. 1748 primis 18 mensibus plus quam vigesies de novo editum est, sequitur ex toto ideas politicas Lockii, quas tamen proprio modo adhibet et applicat. Sed multo maioris momenti in subvertendis fundamentis doctrinae et religionis christianae erat *Ioannes Maria Arouet de Voltaire* (1694-1778). In Anglia degebat 1726-1728, et plenus admiratione erga novas ideas scripsit a. 1728 epistolas sub titulo « Sur les Anglais », quae tamen in Gallia iubente censura combustae sunt. Etiam eius « *Elementa philosophiae Newtonis* » non gaudebant initio felici successu. Etenim non nisi anno 1741 facultas ea imprimendi concessa est. Voltaire sequitur philosophiam Lockii et deistarum: ipse nullum systema exhibet, sed tantum has ideas dextro modo, praesertim in « Dic-

tionnaire philosophique portatif» (1764) ad captum populi exponit. Ecclesiam catholicam summo odio tamquam superstitionem persequabatur (notum est eius dictum: «écrasez l'infâme», quibus verbis multas literas subscribere solebat), sed etiam atheismum impugnabat et existentiam Dei ad modum deistarum admisit (ab illo provenit illud: «Si Deus non existeret, deberet inveniri»). Postea tamen tum de existentia Dei, tum praesertim de libertate et immortalitate dubitabat. Vix dici potest, quantum eius scripta ad incredulitatem et atheismum, non solum in Gallia, sed in tota Europa divulgandum contulerint, licet momentum philosophicum nullum habeant. Bayle, Voltaire et encyclopaedistae, subvertentes omnem auctoritatem, magna ex parte revolutionem gallicam praepararunt. Ceterum Voltaire est primus qui adhibet terminum «philosophia historiae» (1765).

2. **Evolutio extremi sensualismi et materialismi.** Empirismus Lockii in plenum sensualismum evolutus est a sacerdote quodam gallico, qui Parisiis frequens commercium cum Rousseau, Voltaire, aliis habuit, *Stephano Bonnot de Condillac* (1715-1780). Hic primo quendam principem Parmensem educavit, postea autem in suo praedio victitans totus scientiis se dabat. Inter omnes hoc saeculo in Gallia philosophantes ipsi forte optimum ingenium philosophicum adscribendum est. Condillac agnovit tamquam unicum fontem cognitionis sensationem, ex qua etiam reflexio oritur, et sic strictissimum sensualismum profitetur. Celebris est eius fictio statuae, in qua unus post alium sensus paulatim expergefiunt et sic totum cognitionis campum patefaciunt. Eius analysim mentis humanae sic dicta *schola ideologica* secuta est.

Nomen ideologiae provenit a *Destutt de Tracy* et analysim psychologicam designare intendit. Huic scholae adscribendi sunt *Carolus Bonnet* (1720-1793), qui sensualismum Condillacii in sensu spiritualistico evolvit, et medicus *Cabanis* (1757-1808), reorganizator scholarum medicinae in Gallia et parens psychologiae materialisticae, qui e contra e sensualismo ad materialismum devenit. Etiam comes *Destutt de Tracy* (1754-1836) pariter sicut Cabanis cognitionem et volitionem e sensationibus nervorum explicare conatur. Idem sensualismus apparet in schola aethetica huius temporis, *Dubos* (1670-1743), *Batteux* (1713-1780). Haec ideologica Condillacii philosophia tempore magnae revolutionis et primi imperii adeo in Gallia praevalebat, ut philosophi simpliciter «ideologi» vocarentur. Imo ultimis decenniis inde ab a. 1885 ideologia ut philosophia publica in institutionem philosophicam scholarum assumpta est, et demum nuper sub influxu philisophiae bergsonianae haec in re mutatio successit.

Materialismus. Dum Newton existentiam Dei in suo systemate ad-

miserat. *Buffon* (1707-1788) in ingenti opere suo « *Historia naturalis universalis et specialis* » (36 voll. cum 7 voll. supplementi) nomen Dei adhuc quidem adhibuit, sed iam ad naturalismum accessit. Perfectum autem materialismum profitetur medicus et philosophus *Lametrie* (1709-1751), qui prius studiis theologiae designatus mox ad studia artis medicinae transiit. *Lametrie* aperte docet animam nihil aliud esse quam corpus, non solum bruta animalia, ut *Cartesius* voluerat, sed et hominem meram machinam esse. Propter hanc doctrinam materialisticam conditionem medici militaris amisit et fugere debuit; quare in Bataviam profectus, sed etiam inde fugere coactus, venit Berolinum, ubi *Fridericus II.* philosophorum libere sentientium fautor atque protector, eum (ut et *Voltaire*) recepit, praelectorem suum et membrum academiae nominavit. *Lametrie* vult ostendere suum materialismum legitimo ratiocinio e Cartesianismo sequi. Ceterum sensualismum materialisticum etiam ad ethicam extendit: non sumus creati ut docti, sed ut felices fiamus, reddimur autem felices per delectationem (hedonismus). Etiam altissima virtus nihil est, nisi species quaedam delectationis. Quia in ipsius systemate libertati non est locus, hinc sceleratum ut aegrotum considerandum esse docet; in locum theologorum et iuris peritorum medici succedere debent. Forte Deus existit et forte datur vita futura, quia etiam eruca nescit, se in papilionem mutatum iri, sed in vita practica non debemus has theorias curare; atheus beatissimus vivit.

Etiam alii scientiarum naturalium cultores simili, licet non adeo crudo et aperto modo materialismum profitebantur; unicus *Robinet* (1735-1820) in opere suo « *De la nature* » e contrario mundum anorganicum ex organico explicat et derivat, ergo *vitalismum* quemdam universalem defendit. Sed et apud ipsum cognitio Dei est valde mutila, putat enim nos nihil de eius natura scire posse; omnes proprietates quas ei tribuere solemus, esse anthropomorphismos: Deum ad summum tamquam ignotam mundi causam statui posse.

§ 3. **Divulgatio huius philosophiae per encyclopaedistas.** Nova philosophia Lockii, deistarum, sensualistarum et materialistarum statim omnibus viribus divulgari coepta est, praesertim a deistis et latomis (francomurariis), quorum societas a. 1717 in Anglia constituta, mox etiam in aliis terris, imprimis in Gallia et Germania diffundebatur. Ut hanc philosophiam « illuminationis » maxime contra « dogmatismum », ut aiebant, catholicum efficacius introducere possent, duo viri, *Diderot* et d'*Alembert*, anno 1750 coeperunt editionem magnae Encyclopaediae « *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* ». Fere omnes viri in scientiis et philosophia tunc temporis eminentes huic operi nomen dederunt: *Montesquieu*, *Voltaire*, *Quesnay*, *Turgot*, *Holbach*, *Rousseau*; fere omnes erant latomi. Prima iam editio

nacta est 4250, qui se nominis subscriptione emptores operis professi sunt. Pluries ab auctoritate vetitum et nihilominus iterum iterumque editum, opus hoc usque ad annum 1780 in 37 volumina excrevit et in tota Europa multas quidem scientias utiles, sed etiam ideas philosophiae rationalisticae et naturalisticae sub forma frequenter tecta, attamen callida, astuta, subtiliter et eleganter excogitata divulgabat. Introductionem seu « discours préliminaire » scripsit mathematicus *d'Alembert* (1717-1783), qui theoriā sensualisticā Lockii amplexus de veritatibus altioribus sceptice iudicavit, attamen in scriptis persuasionem suam non aperte ostendit. Multo apertius novam philosophiam profitetur *Denis Diderot* (1713-1784), qui doctrinam Lockii et Shaftesbury secutus initio quidem philosophiam theisticam admisit, postea autem ad scepticum deismum et tandem ad pantheisticum seu potius atheisticum materialismum transiit. Crudum materialismum docet *Dietrich Holbach* (1723-1789), qui iuvenis ex Palatinatu in Galliam transmigravit, hic philosophiam Dideroti amplexus est et in domo sua tum Parisiis, tum ruri omnes philosophos sui temporis, qui novam philosophiam « liberam » sequebantur, frequenter recipere solebat. Scripsit notum « *Système de la nature* » (1770), quod « biblia materialismi » tunc temporis habebatur. Iuxta ipsum existit tantum materia necessaria et aeterna, cui motus est essentialis. Hinc nullus datur Deus, nulla anima, nulla libertas, nulla finalitas. Hinc moralitas nihil aliud est nisi universalis corporum ad sui conservationem tendentia applicata ad vitam humanam, id est moralitas est idem ac amor sui ipsius. Bonum morale est id, quod est utile; malum morale id, quod est nocivum. Religio est homini maxime nociva, quia eum a natura et inclinationibus naturalibus abstrahit; vera hominis beatitudo unice in atheismo acquiri potest. Ad hunc coetum pertinet etiam *Helvetius* (1715-1771), qui item e sensualismo ad ethicam pure materialisticam progressus est. Eius discipuli *St. Lambert* (1717-1803) et *Volney* (Comes Chasseboeuf, 1758-1820) eodem modo moralitatem ex egoismo derivare conantur. Sed eorum tempore iam magna revolutio in Gallia orta est, fructus practicus huius pessimae philosophiae.

Supradictam Encyclopaediam plures aliae imitatae sunt, frequenter easdem doctrinas repetentes. Ita prodiit Encyclopaedia Livorni 73 voll. 1776, alia Genevae, 86 voll., 1778, alia, sic dicta « *Encyclopédie Suisse* » Yverdoni 1770-1780, 58 voll.; haec ultima autem materialismum et atheismum gallicum respuit. Contra Encyclopaediam gallicam Dideroti prodierunt etiam Encyclopaediae catholicae, de quibus infra in historia philosophiae catholicae saec. 18. dicitur.

Ceterum quantopere hoc saeculo philosophia materialistica et sensualistica totam Galliam infecerit, apparet vel maxime ex eo, quod quidam patriarchus catholicus ruralis ex Gallia septentrionali *Ioannes Meslier* (1664-1730) in opere suo, quod multis annis post *R. Charles* sub titulo « *Le testament de*

Jean Meslier » (3 voll. Amstelodami 1864) edidit, atheismum et materialismum adhuc apertius et crudius profitetur, quam ipse Holbach.

§ 4. **Finis philosophiae "illuminationis"**, imponitur in Gallia a *Iohanne Iacobo Rousseau* (1712-1778) eiusque philosophia affectus. Et enim contra levem rationalismum sui temporis animum convertit ad magnum momentum, quod sensui, affectui, generatim facultati affectivae prae rationalitribuendum est. In reliquis autem eiusdem philosophiae vestigia premit. Nam initio Rousseau totus philosophiae sui temporis se dederat, adeo ut membrum coetus encyclopaedistarum haberetur. Sed cum anno 1749 academia Divionensis (Dijon) thema elaborandum proposuit: « Num renovatio scientiarum et artium ad mores meliorandos contulerit », quaestio haec ipsum vehementer percelluit, cognovit novam illam eruditionem mere rationalisticam nihil ad homines meliores efficiendos contulisse, plurimum autem ad hunc finem valere affectum hucusque in philosophia plane neglectum, naturam, personalitatem, curam internae et individualis vitae. Solutionem quaestionis ab Academia propositae aggressus est opere, quo praemium cum themate coniunctum tulit. Licet probatio data sit sat debilis, tamen inflammatio animi in suo opere elucescens effecit, ut subito ad magnam pervenerit famam. Quinque anni post, ad aliam quaestionem eiusdem academiae: « Quae sit origo inaequalitatis inter homines et num haec inaequalitas sit in lege naturae fundata », alio respondit opere. Sicut primo opere eruditioni intellectualisticae sui temporis bellum indixerat, ita hic conditionibus socialibus et politicis suo tempore vigentibus. Postea his duobus operibus, quae philosophiam sui temporis potius negant et critice evertunt, duo alia positiva subiunxit; in « *Emile ou sur l'éducation* » conatus est veram animi culturam, in « *Contrat social* » sanas conditiones sociales et politicas docere. Iuxta Rousseau homo natura sua est bonus; si eius dona naturalia plene evolvi possent, homo esset bonus et felix. Tota ergo educatio in id tendere debet, ut hominem a falsa cultura ad naturam reducat; conditiones sociales et politicae ita reformari debent, ut homo conformiter cum natura vivere possit. Infantis corpus debet exerceri et evolvi, sed eius animus quam diutissime unice influxui naturae circumdantis et propriae evolutioni spontaneae relinquatur; hinc nec ideis scientificis, nec religionis imbuatur. Nihilominus religio occupat centrum verae educationis et sapientiae, ut recte Rousseau asserit; hinc docet etiam « veram », ut putat, religionem, scilicet religionem affectus et admirationis naturae. Iuxta eius opinionem religio nihil habet commune cum ratione, sed nec est contra rationem; imo contra materialistas docet dari spiritum et Deum, qui est voluntas creativa naturae immanens, sed et hoc non tam ex ratione, quam potius ex affectu probat. Sicut contra mate-

rialistas pugnat, ita etiam contra supernaturalem religionem christianam: revelatio supernaturalis est superflua: vera religio christiana nititur sensui et affectui a Deo nobis immediate indito. Etiam doctrinam de rebus socialibus et politicis in principiis ex affectu haustis fundare conatur, scilicet in sensu libertatis et aequalitatis omnium. Rousseau defendit rempublicam democraticam et suprematiam populi. Haec suprematia populi nunquam perit, formae autem quibus suprematia exercetur, seu formae regiminis mutari possunt. Potestas executiva potest tantum apud paucos esse, sed hi dependent a voluntate populi, (*volonté générale* in oppositione ad *volonté de tous*), quae semper bonum commune intendit. Ultimatin autem Rousseau haesitat inter omnipotentiam status et individualismum singulorum. Ceterum postulat religionem publicam, quae quattuor articulos profiteatur: 1) existentiam Dei, 2) remunerationem post mortem, 3) sanctitatem constitutionis reipublicae et legum, 4) exclusionem intolerantiae. Non obstante hoc quarto articulo, unusquisque sub poena expulsionis ad hanc publicam religionem obligatur!

Fere idem docent s. d. catechismi laicales (*cathéchisme de morale laïque* vel *civique*) saec. XIX. usque ad nostra tempora. — Ceterum patet Rousseau introducto momento affectus non contulisse ad meliorandam philosophiam, sed magis subiectivismum promovisse. Rationalistae « libere cogitantes » reiecerunt quidem revelationem, positivam religionem et ecclesiam, traditionem philosophicam, sed retinuerunt saltem rationem naturalem et sensum communem ut fontem cognitionis obiectivae, licet negari non possit in sensualismo, empirismo et idealismo iam maximum periculum subiectivismi imminere; Rousseau autem spreto etiam hoc fonte nullum iam medium cognitionis obiectivae, sed tantum subiectivae habet.

BIBLIOGRAPHIA. De philosophia gallica saec. 18. consulatur opus praecipuum: *Ph. Damiron*, *Mémoires pour servir à l'histoire de la philosophie au 18.e siècle*. I, II Paris 1858, III 1864; *Lanfrey*, *L'église et les philosophes au 18.e siècle*, 2. ed. Paris 1857; *M. Rouston*, *Les philosophes et la Société française au 18. siècle*, Paris 1911. — *Montesquieu*, *Oeuvres*, Paris 1875 sqq. 7 voll.; germanice *Sämtliche Werke*, Stuttgart 1827. — *Voltaire*, *Oeuvres*, Paris 1828-1834; 1882 sqq.; germanice a *Förster* et *Ungewitter*, 29 voll., Leipzig 1827 sqq.; De Voltaire et encyclopaedistis cfr. egregiam elucubrationem *P. Rob. de Nostitz-Rieneck S. J.*, *Das Triumvirat der Aufklärung*, *Zeitschr. f. kath. Theol.* 24 (1900) 37 sqq.; 482 sqq.; 593 sqq.; *Paul Sakmann*, *Voltaire als Philosoph*, *Arch. f. Gesch. d. Philos.* 18 (1905) 166 sqq.; 322 sqq.; *G. Pellissier*, *Voltaire philosophe*, Paris 1908. — *Condillac*, *Oeuvres complètes*, 23 voll., Paris 1798; 31 voll. 1803; 16 voll. 1822; *Traité des sensations*, germanice ab *Ed. Johnson*. Berl. 1870 (*Philos. Bibl.*); — *Bonnet*, *Oeuvres*, Neufchâtel 1779; — *Cabanis*, *Rapports du physique et du moral de l'homme*, 1802; germanice a *L. H. Jakob* 2 voll. 1808; — *Destutt de Tracy*, *Eléments d'idéologie*, Paris 1801-1815; — *Lamettrie*, *Oeuvres philos.*, London (Berlin) 2 voll., 1751; *L'homme machine*, germanice a *Brahn*, Leipzig 1909 (*Philos. Bibl.*); — *Diderot*, *Oeuvres philos.*, 6 voll. Amst. 1772; *Oeuvres compl.*, Paris 1798, 1821; — *D'Alembert*, *Oeuvres*

philosophiques, historiques et littéraires, ed. a *Bastien* 18 voll., Paris 1805; a *Didot* Paris 1821; — *Holbach*, *Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral*, London 1770; germanice Lipsiae 1841: — *Helvetius*, *Oeuvres*, 5 voll., Paris 1792; germanice: *Diskurs über d. Geist des Menschen*, Leipzig 1760; *Vom Menschen, von dessen Geisteskräften u. von d. Erziehung desselben*, Breslau 1774; — *J. J. Rousseau*, *Oeuvres*, ed. a *Musset-Pathey*, 22 voll., Paris 1818-1820; ab *A. de Latour*, Paris 1868; Rousseaus ausgewählte Werke in 6 Bänden, übers. v. *J. H. G. Hensinger*, Stuttgart 1897; *H. Höfding*, *Rousseau u. seine Philosophie*, Stuttgart 1897, 3. ed. 1909; *Aurelio Stopponi*, *G. G. Rousseau*, Roma 1906; *F. Macdonald*, *J. J. Rousseau*, Lond. 1906; *J. Lemaitre*, *J. J. Rousseau*, Paris 1907; *E. Champion*, *J. J. Rousseau et la révolution française*, Paris 1910.

ARTICULUS III.

Philosophia rationalismi in Germania.

§ 1. **Philosophia tempore Leibnitii.** Philosophiae rationalisticae in Germania Leibniz, ut vidimus, initia dedit; post ipsum autem similiter sicut in Gallia, toto hoc saeculo nullus philosophus maioris momenti exstitit. Vivente adhuc Leibnitio aliqui in Germania, ut physicus *Christophorus Sturm* Cartesio, alii, ut *Ioannes Jungius*, Baconi adhaerebant. Alii, ut notus iam nobis abbas Pragensis *Hieronymus Hirnhaym* (cfr. pag. 314) sceptico modo de valore scientiae iudicant et ad fidem confugiunt. *Samuel Pufendorf* (1632-1694), historicus et professor iuris naturalis, vult methodo geometrica e doctrina Hobbesii de tendentia in sui conservationem, et Grotii de vita sociali totum systema iuris naturalis deducere et — primus in Germania — modo rationalistico huius temporis philosophiam plane a theologia separare. Eandem methodum adhibet *Gualterus comes de Tschirnhaus* (1651-1708), qui physicam supremam scientiam habet, legibus suis quam maxime nobis influxum divinum manifestantem. Etiam *Christianus Thomasius* (1655-1728) sub influxu Pufendorffii philosophiam a theologia et traditione scholastica separat. Ipse primus est, qui in Germania praelectiones in lingua vernacula habuit et (1688) primum periodicum scientificum in lingua germanica condidit. Eius rationalismus immediate a Lockio, mediate a Cartesio exorditur. Philosophiam summis tantum labiis gustando problemata metaphysica odio habet et naturalem sensum communem profitetur; in specie philosophiam moralem nihil aliud esse putat, nisi artem ope rationis et virtutis ad vitam beatam, urbanam et iucundam perveniendi. Ceterum omnes hi philosophi, praesertim vero *Thomasius* pugnant contra varias doctrinas religiosas, tamquam vanas, falsas, praeiudicatas.

§ 2. **Rationalismus scholaris systematicus.** Maxime autem hunc rationalismum in Germania divulgavit immediatus et praecipuus Leibnitii discipulus *Christianus Wolff* (1679-1754). Postquam influxum Cartesii, Spinozae, Tschirnhaus, maxime vero Leibnitii subierat, nominatus est 1706 professor in Universitate Halensi, et brevi tempore tum praelectionibus tum scriptis libris magnam famam nactus est. Sed ab orthodoxis et pietistis accusatus debuit 1723 iussu regis intra 48 horas urbem et regnum sub poena laquei relinquere; comes autem de Hessen statim eum professorem universitatis Marburgensis creavit; ibi Wolffius ad maiorem adhuc famam pervenit. Mox Fridericus II. regnum Borussiae adeptus Wolffium revocavit et magno salario, dignitatibus et nobilitate ornavit. Sed inde ab hoc tempore labor scientificus Wolffii et influxus in iuventutem academicam decrescere coepit. Opera eius tractant omnes partes philosophiae, quam primo germanice (quae opera fere in omnes linguas europaeas translata sunt), deinde iterum 23 voluminibus latine exhibuit. Momentum Wolffii consistit primo in eo, quod philosophiam leibnitianam in ordinem systematicum redegit, et hac ratione ita divulgavit, ut exinde in omnibus fere Universitatibus Germaniae philosophia leibnitio-wolffiana doceretur; praeterea multa vocabula philosophiae propria in lingua germanica formavit, quae usque ad nostra tempora ut termini technici sunt in usu. Novas autem ideas nullas exhibet. Ceterum non assumit integrum systema Leibnitii; e. gr. duas praecipuas doctrinas Leibnitio proprias de monadologia et de harmonia praestabilita multum ad sensum communem accomodavit. A Wolffio provenit illa divisio scientiarum et philosophiae, quae hodie adhuc fere communiter est in usu. Procedens e distinctione inter facultates sensitivas et rationales ex una, inter facultates cognoscitivas et appetitivas ex altera parte dividit: 1° scientias empiricas seu historicas, et scientias rationales seu philosophicas; 2° scientias philosophicas dividit ita, ut cognitioni respondeat philosophia theoretica, appetitui philosophia practica. Philosophia theoretica seu metaphysica dividitur ulterius, prouti habet tamquam objectum sive ens in genere, sive in specie (scilicet mundum, animam, Deum), in ontologiam seu metaphysicam generalem, et in metaphysicam specialem sc.: cosmologiam, psychologiam, theologiam. Philosophia practica considerat hominem ut individuum, ut civem, et ut membrum familiae, ac proinde dividitur in ethicam, politicam, oeconomicam, quibus disciplinis praecedunt philosophia practica generalis et philosophia iuris naturalis. Logica formalis ponitur ut introductio in utramque philosophiam, tum theoreticam tum practicam. De doctrina Wolffii nihil est exactius dicendum, quia communem huius temporis rationalismum sequitur, tum theologicum tum philoso-

phicum, prouti se inde a Cartesio per Spinozam et Leibnitium evol-
verat.

Wolff erat primus philosophus in Germania, qui scholam philosophicam condidit. Diversissimi homines eius doctrinam sequebantur, viri et mulieres diversarum vitae conditionum, orthodoxi et libere sentientes, protestantes et catholici, imo et quidam religiosi. Sed nemo ex eius schola maiorem auctoritatem nactus est; unus *Alexander Baumgarten* (1714-1762) eius systema ulterius evolvit et nova disciplina auxit, i. e. philosophia pulchri, quam «aestheticam» vocavit. Ait enim: sicut logica introducit ad recte cogitandum, ita aethetica ad recte de obiectis sentiendum. Alii ad scholam wolffianam pertinentes, *Casimirus von Creuz* et *Ioannes Henricus Lambert* conantur rationalismum wolffianum cum empirismo lockiano coniungere; *Lambert* affert iam distinctionem inter materiam et formam cognitionis et ponit quaestionem, quomodo iudicia synthetica a priori sint possibilia et obiective valida; et licet hoc aliter quam Kant intelligat, tamen immediate systemati kantiano praeludit.

Sed etiam haud pauci philosophiam Wolffii impugnarunt. Sufficiat afferre *Andream Rüdiger* (1671-1731), *Chr. Aug. Crusium* (1712-1775), theologum *Franciscum Buddem*, (cuius discipulus *I. F. Brucker* scripsit unum e primis operibus de historia philosophiae moderno sensu tractantibus: «*Historia critica philosophiae*», 5 voll. 1742-1744; 2. editio, 6 voll. 1766-1767); sed hi omnes levem eclecticismum colunt. Prae aliis impugnabant determinismum e rationalismo wolffiano fluentem.

§ 3. **Philosophia popularis seu scientifica.** Philosophia wolffiana, coniuncta cum empirismo anglico, magis magisque totam pervasit Germaniam. Metaphysica, theoria cognitionis, philosophia naturae ut superfluae et inutiles subtilitates neglegebantur; considerabatur fere unice homo ut individuum et quidquid immediate ad eius felicitatem conferre potest; hinc multum tractabantur quaestiones morales, immortalitas animae et existentia Dei et, sub influxu empirismi anglici, psychologia. Et quia haec philosophia non tam inquisitiones striete philosophicas promovere, quam potius notitias philosophicas apud omnes eruditos divulgare intendebat, neglegebat rigorosam et methodicam formam scholarem; adhibebat modum scribendi limpidum et elegantem, at frequenter etiam levem et parum exactum. Hoc non solum de philosophis popularibus proprie dictis, sed etiam de gravioribus, ut *Mose Mendelssohn* (1729-1786), *Christiano Garve* (1742-1798), *Friderico Nicolai* (1733-1811). Inter eos qui psychologiam tractabant, eminet *I. N. Tetens* (1736-1805), qui a more inde ab Aristotele recepto facultates animae in cognitionem et appetitum dividendi recedit et triplicem potentiam distinguit: cognitionem, sensationem, volitionem, (*Denken, Fühlen, Wollen*); hanc tripartitam divisionem subsequente tempore permulti in Germania assumpserunt.

Inter maxime claros et acutos philosophos huius rationalismi germanici numerandus est *Hermannus Samuel Reimarus* (1694-1768),

qui Hamburgi in gymnasio docebat. Sequitur deismum rationalisticum; ex una quidem parte atheismum fortiter impugnat, ex altera vero etiam religionem supernaturalem exaggerata critica evertere conatur. Omnia argumenta desumit e philosophia wolffiana. Unica revelatio Dei omnibus pervia et ad salutem necessaria continetur in libro naturae; qui aliam, supernaturalem per miracula admitteret, derogaret perfectioni divinae et immutabilitati eius providentiae. Praeter hanc considerationem generalem conatur e rationibus specialibus, ut ex incertitudine testimonii humani in genere, e contradictionibus in sacris libris, ex ambiguitate sensus horum librorum, ex imperfectionibus moralibus personarum, qui in ss. libris ut missi a Deo exhibentur, credibilitatem tum veteris, tum novi Testamenti labefactare. Nulla habetur inspiratio horum librorum; resurrectio Christi est tantum fictio inventa ab apostolis; dogmata de Trinitate, de peccato originali, de divinitate Christi hominis, de eius redemptione, et de poenis aeternis gehennae exhibentur ut rationi contraria, hinc ut falsa. Dum Wolff tantum principia huius rationalismi et naturalismi statuerat, Reimarus ea ad religionem christianam applicat et omnes conclusiones ex his principiis deducit. Fere omnes difficultates, quae hodie usque nomine rationis humanae contra doctrinas religionis christianae moventur, apud ipsum, ut generatim apud auctores rationalisticos huius saeculi, inveniuntur et inde ad nos devenerunt.

Etiam *Gotthold Ephraim Lessing* (1729-1781), qui novam, sic dictam classicam periodum literaturae germanicae inchoat, et sub hoc respectu magno gaudet merito, qui in operibus «Laokoon» et «Dramaturgia hamburgica» novas et profundas ideas de pulchro evolvit, huc pertinet, si eius cogitata philosophica spectantur. Momentum eius situm est praesertim in tribus: 1° conatur varia dogmata christiana (ut de Trinitate, peccato originali, satisfactione) ope rationis speculativae interpretari et probare, 2° conceptum evolutionis leibnitianum applicat ad historiam religionum positivarum, 3° non reicit religiones positivas, sed habet eas necessarias formas intermedias, e quibus religio naturalis evolvitur. Dum alii rationalistae religionem naturalem habent primam et antiquissimam, positivas religiones huius formas ab hominibus corruptas, Lessing putat religiones positivas fuisse primas, et ex ipsis religionem naturalem ut perfectam et puram religionem paulatim se evolvisse. Eius methodum, licet sit eodem modo arbitraria ac prima, multi sunt secuti. Sed et Lessing unice veritates religionis naturalis agnoscit ut veras, et reicit facta positiva, historica religionis christianae, quia, ut ait, facta historica, quae ex natura sua sunt contingentia, nunquam necessarias veritates rationales probare possunt.

Finem philosophiae rationalisticae in Germania imponit antirationalistica philosophia fidei, quam F. G. Hamann († 1788), Herder (1744-1803), et Frid. Henr. Jacobi (1743-1819) colebant, praeterea philosophia romantica et Kantius. Sicut in Gallia a Rousseau, ita etiam in Germania a philosophis fideistis (Glaubensphilosophen) et romanticis contra rationem discursivam momentum sensus, affectus, vitae premitur. Discrimen autem inter rationalismum germanicum et rationalismum anglicum et gallicum situm est praesertim in eo, quod ille nec in evolutionem scientiarum positivarum influit sicut in Anglia, nec tam late inter totum populum divulgatur, nec etiam ad materialismum delabitur sicut in Gallia, sed potius formam doctrinalem et scholarem retinet et fere unice ab eruditis, imprimis a magistris scholarum mediarum et Universitatum tenetur. Hinc etiam forma literaria, qua opera rationalistica in Germania scripta sunt, non est tam popularis et facilis ut apud Anglos, nec tam elegans, captiosa et illecebris plena ut apud Gallos, sed potius sobria, sicca et scholaris, licet non defuerint, qui sermone magis eleganti et polito utebantur, ut ab hominibus facilius legi et recipi possent.

BIBLIOGRAPHIA. De rationalismo germanico in genere cfr. *K. G. Ludovici*, Ausführlicher Entwurf einer vollständigen Historie der wolffischen Philosophie, 2 voll., Leipzig 1737; *Lévy-Bruhl*, L'Allemagne depuis Leibniz, Paris 1890. — *Pufendorf*, Elementa iuris universalis, Hagae Com. 1660; De iure naturae et gentium, Londini 1672. — *Tschirnhauss*, Medicina mentis s. artis inveniendi praecepta generalia, Amst. 1687. — *Thomasius*, Institutionum iurisprudentiae divinae libri tres, Francof. et Lips. 1688; Fundamenta iuris naturae et gentium, Hallae 1705; Introductio in philosophiam rationalem, Lipsiae 1701; Einleitung zur Vernunftlehre, Halle 1691; Ausübung der Vernunftlehre, ib. 1691. — *Chr. Wolff*; eius opera tum germanica tum latina complectuntur totam philosophiam cum omnibus eius partibus; singulae editiones videantur apud *Ueberweg-Frisch-eisen-Köhler*, Grundriss 11. ed. III 277; Gesammelte kleinere Schriften, 6 voll., Halle 1736-1740. Wolffii autobiographiam edidit *Wuttke* Lipsiae 1841. — *Alex. Baumgarten*, Metaphysica, Halle 1739; Ethica philosophica, Halle 1740; Aesthetica, Francof. ad Viadr. 2 voll. 1750-1758. — *Chr. A. Crusius*, Entwurf der notwendigen Vernunftwahrheiten, inwiefern sie den zufälligen entgegengesetzt werden, Leipzig 1745. — *Mendelssohn*, Sämtl. Werke, ed. a *G. Benj. Mendelssohn*, 7 voll., Lips. 1843-1844. — *Tetens*, Abhandlung von den vorzüglichsten Beweisen des Daseins Gottes, 1761; Philosophische Versuche über die menschliche Natur u. ihre Entwicklung, 2 voll., 1776-1777. — *Reimarus*, Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion, Hamburg 1754; Vernunftlehre, Hambg. u. Kiel 1756. — *Lessing*, Erziehung des Menschengeschlechts, 1780. — *Hamann*, Opera omnia ed. a *F. Roth*, Berol. 1821-1843; a *C. H. Gildemeister*, 6 voll., Gotha 1857-1873. — *Herder*, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, Riga 1784-1791; nova editio a *Jul. Schmidt*, Lipsiae 1869; Verstand u. Erfahrung, Vernunft u. Sprache, e. Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft. Leipzig 1799. — *Friedr. Heinr. Jacobi*, Werke, Leipzig 1812-1825.

ARTICULUS IV.

Divulgatio huius rationalismi in aliis terris.

Doctrinae rationalismi, empirismi et naturalismi etiam in aliis regionibus divulgabantur, licet earum influxus non fuerit tantus sicut in Anglia, Gallia et Germania.

In **America septemtrionali** philosophia orta est e fundamentis systematicis theologiae Ioannis Calvini; sed praeter ipsius ideas etiam philosophia anglica Baconis, Newtonis, Lockii et Berkeleyi colebatur. Praecipuus inter hos philosophos americanos est *Jonathan Edwards* (1703-1758), qui independenter a Berkeley similem idealismum construxit, et *Samuel Johnson* (1696-1772), amicus et discipulus Berkeleyi, qui primus collegio regio (Kings College, nunc Columbia University) praefuit. Tempore revolutionis regnabat quidam idealismus practicus, iunctus philosophiae deisticae et materialisticae, cuius philosophiae patronus erat *Benjamin Franklin* (1706-1790). Sub finem saeculi XVIII. philosophia sensus communis scholae scoticae in America recepta est.

BIBLIOGRAPHIA. *Jon. Edwards*, The Works of J. E., with an Essay on his Genius and Writings, ed. by *Henry Rogers*, 2 voll., Lond. 1840. — *S. Johnson*, Introd. to the study of Philosophy, 1723; Elementa philosophica, 2. ed. Lond. 1754. — *B. Franklin*, Life and Writings of B. F., ed. by *Smythe*, 10 voll., New York 1907. — *J. Woodbridge Riley*, American Philosophy. The Early Schools. New York 1907; *L. van Becalaere O. Pr.*, La philosophie en Amérique depuis les Origines jusqu'à nos jours, New York 1904.

In **Italia** Neapolitanus *Ioannes Bapt. Vico* (1668-1744) philosophiae historiae, psychologiae populorum et aestheticae initia dedit. In metaphysica iungit philosophiam Platonis et Augustini cum quadam doctrina, quae ad monadologiam leibnitianam accedit. Etiam Baconem aestimat, philosophiam vero cartesianam, quae tunc Neapoli multum colebatur, fortiter impugnat. Theoriam cognitionis exhibet similem ac Malebranche. Illuminismum seu rationalismum vulgarem in Italia meridionali (Salerni) introduxit *Antonius Genovesi* (1712-1769). *Condillac*, qui Parmae in Italia 1758-1767 morabatur, hic suum sensualismum multum propagavit; etiam influxus politicus Galliae in Italiam tunc temporis vicens ad hunc sensualismum divulgandum contulit. *Franciscus Soave* (1743-1806) e Congregatione a Somascha doctrinas Lockii introduxit; *Vincentius Miceli* (1733-1781) rationalismum Wolffii adhuc exaggerat et ad pantheismum Spinozae accedit.

quin oppositionem harum idearum cum doctrina catholica viderit. Cardinalis *Hyacinthus Gerdil* (1718-1802) impugnât quidem Lockium et Encyclopaedistas, attamen Cartesium et Malebranchium sequitur. Sub finem saeculi XVIII. et initio saeculi XIX. *Romagnosi* (1761-1835) et *Gioja* (1767-1828) sensualismum ulterius evolvunt et ad scientias iuridicas applicant. Demum *Galluppi* (1770-1846) sensualismo se opposuit, sed ipse iam potius ad saeculum XIX. pertinet.

BIBLIOGRAPHIA. *I. B. Vico*, Opera, 8 voll., Neap. 1858-1869. — *A. Genovesi*, Elementa scientiae metaphysicae, 4 voll., Neap. 1743; 2. ed. italice, 5 voll. 1766; Meditazione filosofica sulla religione e la morale, 1758. — *Gerdil*, Opera, ed. a *P. Fontana* et *P. Scati*, Romae 1806-1821. — *Romagnosi*, Genesi del diritto penale, Pavia 1791; Che cosa è la mente sana, Milano 1827. — *Gioja*, Elementi di filosofia, 1818; Ideologia, 1822. — *Galluppi*, Saggio filosofico sulla critica della conoscenza, Napoli 1819-1832; Elementi di filosofia, Messina 1820-1827; Storia della filosofia, Napoli 1842. — *V. di Giovanni*, Storia della filosofia in Sicilia dai tempi antichi al sec. XIX. Palermo 1873.

In **Suecia** etiam post reformationem ibi introductam regnabat philosophia aristotelico-scholastica, adaptata utique doctrinis theologorum reformationum. Mox autem principia philosophiae Cartesii, qui ut scimus in Suecia mortuus est, invaluerunt, et quidem Upsalae iam sub finem saeculi XVII. Novam hanc philosophiam propugnabant polyhistor et physicus *Olaf Rudbek*, mathematicus *Ioannes Biberg*, postea *Andreas Rydelius* (1671-1738). Deinde etiam philosophia leibnitio-wolffiana coli coepta est a professore Upsalensi *Nils Wallerius* (1706-1764). Sed philosophia cartesiana et leibnitiana fere unice in scholis altioribus apud earum professores erat in usu. Multo magis divulgabatur in diversis hominum classibus philosophia «sensus communis» empiristica, utilitaristica et sceptico-rationalistica Lockii, Shaftesbury, Humii, Voltairi et Rousseau. Haec rerum conditio perduravit, usquedum sub ipsum finem saeculi XVIII. philosophia kantiana fuerit cognita et recepta.

Vide *H. Hofberg*, Svenskt Biografiskt Handlexikon, Stockholmi 1906, 2 voll.; *Axel Nyblåus* scripsit de Philosophia in Suecia inde a fine saeculi XVIII., Lund 1873 sqq.

In **Batavia** philosophia Cartesii, Spinozae, Geulinx nullum fere influxum habuit, et demum initio saeculi XIX. philosophia magis coli coepta est.

Vide *Van der Aa*, Biographisch Woordenboek der Nederlanden, 21 voll., Haarlem 1852-1877; *Winkler Prins*, Geillustreerde Encyclopaedie, Amsterdam 1914 sqq.

In **Hungaria** inde a saeculo XVI. philosophia paululum colebatur, praesertim ab iis, qui Universitates in Germania et Batavia frequentaverant. Ortae sunt scholae protestanticae, in quibus philosophia aristotelica iuxta libros Melanchthonii docebatur. Novam philosophiam cartesianam introduxit *Ioannes Csere de Apácza* (1625-1659), qui a. 1648 in Bataviam profectus ibi philosophiam Rami et Cartesii cognoverat. Tamen in promovendam in Hungaria philosophiam non magnum habuit influxum, maiorem in culturam intellectualem in genere augendam et perficiendam; etiam post ipsum philosophia catholica scholastica primum occupabat locum. Neque empirismus anglicus neque rationalismus Leibnitii et Wolffii in Hungaria invenit sectatores. Demum saeculo XIX. philosophia kantiana novo motui philosophico an- sam dedit.

J. Csere de Apácza, Encyclopaedia hungarica, Ultrajecti 1655; Magyar Logicas, Karlsburgi 1654. — *Johannes Hetényi*, Grundriss einer Geschichte der ungarischen Philosophie 1837; *Jo. Erdélyi*, Die Philosophie in Ungarn, Budapest 1885; *Matth. Szldvik*, Zur Geschichte u. Literatur der Philosophie in Ungarn. Zeitschr. f. Philos. Bd. 107 (1896) 216 sqq.

In **Polonia** iam inde a saeculo XIII. habentur quaedam initia philosophiae. Sed demum ubi rex Casimirus anno 1363 Cracoviae « Studium generale » fundavit, et ubi rex Ladislaus Jagiello anno 1400 hoc Studium generale in Universitatem cum quattuor facultatibus mutavit. studium philosophiae intensiore colebatur modo. Inde ab a. 1400 usque ad finem saeculi XVIII. quattuor periodi distingui possunt: 1) periodus scholastica toto saeculo XV., praesertim in Universitate Cracoviensi; 2) periodus humanistica inde a fine saeculi XV. et saeculo XVI.; 3) restauratio philosophiae scholasticae a fine saeculi XVI. usque ad medium saeculum XVIII. 4) in quarta periodo inde ab a. 1740 usque ad ultimam divisionem Poloniae philosophia nova incipit primo sub influxu philosophiae germanicae Leibnitii et Wolffii, deinde sub influxu gallico. Quartam hanc periodum inchoavit *Stanislaus Konarski* (1700-1773) Schol. piar. Sub dynastia Saxonum in Polonia regnante coepit influxus philosophiae germanicae, praesertim Leibnitii. *Antonius Wisniewski* (1718-1774), qui Konarskium in reformandis scholis adiuvabat, studuerat in Germania sub Wolff et Gottsched. *Casimirus Narbutt* (1738-1807) scripsit primam Logicam in lingua polonica iuxta placita philosophiae leibnitianae; *Martinus Swiatkowski*, discipulus Wolffii, docuit philosophiam leibnitio-wolffianam in Universitate Cracoviensi. Imo, quando Wolff ex Universitate Halensi expulsus est, episcopus Cracoviensis Andreas Zaluski voluit eum Cracoviam accire. Sub ultimo rege Stanislao Poniatowski, qui a. 1764 regnare coepit, praevaluit influxus gallicus. In reorganizatione schola-

rum Poloniae et Universitatis Cracoviensis consilia philosophorum gallorum petuntur; Condillac rogatus scripsit Logicam pro scholis polonicis, quam Ioannes Znosko in linguam polonicam transtulit. Iam rex *Stanislaus Leszczyński* (1677-1766) multum philosophiae gallicae faverat; ipse cognomen accepit «*Philosophe bienfaisant*».

M. Swiatkowski, Prodrum polonus etc., Berolini 1765; *Stan. Leszczyński*, Oeuvres du philosophe bienfaisant, 4 voll., Lipsiae 1764. — *H. v. Struve*, Die polnische Literatur zur Gesch. d. Philosophie, Arch. f. Gesch. d. Philos. t. VIII. 89, 259, 401; t. XVIII. 273, 423, 559; *K. Hankiewicz*, Grundzüge der slavischen Philosophie 2. ed. 1873; *M. Straszewski*, Historia filozofii polskiej, Kraków 1909.

In **Russia** saeculo XVI. tractabatur philosophia scholastica in scholis ecclesiasticis Russiae meridionalis, praesertim in academia ecclesiastica Kijoviensi. Discipuli huius academiae postea in diversis partibus Moscoviae scholas condiderunt, et sic philosophia scholastica fere in omnibus scholis colebatur. Anno 1755 prima Universitas in urbe Moscovia constituta est, et ab hoc tempore plures professores sequuntur philosophiam wolffianam; etiam influxus Lockii, at non magnus, apparet.

Vide *Ruskij biograficeskij slovar*. 21 voll. Petropoli 1896-1912, qui rem usque ad literam T prosequitur; *F. Lannes*, Coup d'oeil sur l'histoire de la philosophie en Russie. Revue philos. 1891, décembre; 1892, juillet.

! 1

In **Hispania** viguit semper philosophia scholastica. Versus finem autem saeculi XVIII. diffunditur sensualismus Lockii et Condillacii; primum sequitur *Gaspar de Jovellanos* (1744-1811), alterum aliquo modo *Antonius Eximeno S. I.* (182-1808).

Vide *Nicol. Antonius*, Bibliotheca Hispana nova sive Hispanorum scriptorum notitia, ab a. 1500 usque ad a. 1783, 2 voll. Matriti 1783-1788; *Luis Vidart*, La filosofía española 1866; *San Bonilla*, A Historia de la filosofía española, Matriti 1908.

Etiam in **Lusitania** introducitur sensualismus a *S. P. Ferreira* (1769-1846).

CONSPECTUS IN PERIODUM « ILLUMINATIONIS ».

1. Evolutio philosophiae inde a Cartesio. Antequam ad ultimam partem historiae philosophiae exhibendam transimus, operae pretium est in evolutionem philosophiae inde a Cartesio respicere eiusque habitudinem tum ad religionem christianam (et in specie catholicam) tum ad philosophiam scholasticam cognoscere. Ex hoc conspectu enim apparebit, quo iure initio huius periodi (pag. 267 sq.) diximus, eam esse periodum ingentis pugnae contra doctrinam christianam et principia philosophiae perennis.

a) Iam in exponenda periodo 1450-1600 vidimus novum quendam motum exurgere, qui primo contra philosophiam scholasticam, deinde etiam contra religionem christianam dirigebatur. Restaurabantur antiqua systemata apud humanistas platonicos, aristotelicos, stoicos, epicureos et scepticos; et cum literis antiquis assumebantur etiam ideae morales et religiosae ethnicorum. Corruptio morum ex una parte, corruptio sanae philosophiae per nominalismum et humanismum ex altera parte duxerunt ad s. d. « reformationem », quae magnam Europae partem ab unitate Ecclesiae catholicae separavit. Utrumque momentum duxit ad contemnendam philosophiam scholasticam, et sic orta est maior in dies ignorantia principiorum sanae philosophiae, orti sunt conatus novam philosophiam condendi. Cognovimus illos conatus in logica et methodologia, in philosophia naturae (Paracelsus, Telesius, Campanella), iuris socialis et politici (Machiavelli), in metaphysica (Giordano Bruno). Pugna contra philosophiam et religionem christianam duxit ad philosophiam occultismi, theosophismi, pantheismi.

b) Saeculis XIV. usque ad XVI. cognitio naturae ingentem progressum fecerat; natura et mundus, quae hucusque magis vel minus sub immediato influxu divino concepiebantur, legibus novis detectis ex causis naturalibus intellegi potuerunt. Hoc progressu homines ad exaggeratam fiduciam in propriae rationis vires pervenerunt; et sicut naturam ex seipsa magis magisque intellegebant, ita nunc etiam alios scientiarum et philosophiae, imo totius vitae practicae campos ex seipsis, ex causis mere naturalibus intelligere volebant. Sic orta sunt prima systemata, quae totum ordinem altiore a Deo separare et modo naturalistico explicare conabantur: *Baco* separat cognitionem et scientiam in genere a Deo et principiis metaphysicis et pugnat contra varia

« idola », *Hobbes* coniungit ordinem sociale et iuridicum a Deo et principiis metaphysicis, *Herbertus de Cherbury* ordinem religiosum.

c) Nova reformatio philosophiae, ad quam *Cartesius* eiusque successores omnibus viribus adnitebantur, hoc modo erat praeparata. Pugna contra Ecclesiam eiusque philosophiam fit in dies intensior pluresque in dies invenit bellatores. Nova philosophia excedit limites scholarum et hominum scientiae deditorum, desinit quodammodo esse aristocratica et fit universalis et democratica. Deismus anglicus separat religionem a revelatione et Ecclesia et conatur eam supra meram rationem naturalem fundare, imo vehementer impugnatur omnia, quae in religione paucas illas veritates omnibus communes excedunt; philosophia moralis anglica proclamat plenam autonomiam ordinis moralis; psychologia materialistica in Anglia et magis adhuc philosophia materialismi et naturalismi in Gallia negant omnia fundamenta religionis christianae, puta existentiam Dei, immaterialitatem et immortalitatem animae, et hinc vitam futuram, libertatem arbitrii et hinc responsabilitatem moralem, negant essenziale discrimen inter bonum et malum morale, imo essenziale discrimen inter ordinem moralem et ordinem mere naturalem, sicut et essenziale discrimen inter hominem et animalia bruta. Huic philosophiae *Cartesius*, *Locke*, *Berkeley*, *Hume* fundamenta theoretica et argumentorum arma suppeditaverant. Omnes hae doctrinae simul cum sceptico-critica subversione christianismi proclamantur nomine et auctoritate rationis autonomae. Totum saeculum XVIII. vocat seipsum « saeculum philosophicum », « rationalisticum ». Rationalismus hic summis effertur laudibus, ac si genus humanum hucusque tenebris caecae fidei in auctoritates obvolutum nunc primum solem rationis naturalis, lumen verae rerum cognitionis perspexisset; hinc etiam vox « illuminationis » (Aufklärung), quae toti huic philosophiae mentisque habitudini tribui solet. Illuminatio coepit in *Batavia*, quae novos philosophos alibi expulsos recepit et ita fomes huius motus facta est. In *Anglia* coepit illuminatio theoretice cum philosophia Lockii eiusque sectatorum, practice cum revolutione anni 1688, cum actu tolerantiae concessa a. 1689 a Guilelmo III. et cum libertate imprimendi data anno 1694. Ex Anglia venit in *Galliam*, ubi *Montaigne*, *Gassendi*, *Descartes* et praesertim scepticus *Bayle* solum praeparaverant. *Voltaire* in sua villa « Ferney » erat centrum huius motus philosophici qui, quia in Gallia non illa libertas politica et religiosa regnabat quae in Anglia, multo longius quam in Anglia progressus est et characterem ex toto negativum et destructivum induit. *Voltaire*, *Encyclopaedistae*, *Condillac*, *Helvetius*, *Lamettrie*, *Holbach* et *Rousseau* designant culmen huius « illuminismi », qui mox omnes Europae terras omnesque principum aulas infecit. *Voltaire* conatus est religio-

nem et ecclesiam catholicam radicitus evertere. « Fastidit me, scribit, iterum iterumque audire, duodecim viros satis fuisse ad christianismum divulgandum; equidem summo desiderio ostendere vellem unum hominem ad eundem destruendum sufficere ». Voltaire, qui epistolas verbis iniuriis et blasphemis « *écrasez l'infâme* » (i. e. Ecclesiam) subscribere solebat et Christum fere tantum « le pendu » appellabat, simul cum sociis encyclopaedistis innumeros libros et libellos in Batavia quotannis imprimendos curavit, qui novam « philosophiam » divulgarent, cum omnibus fere principibus Europae usum quaerebat, et ita opinionem publicam in tota Europa brevi tempore infecit. Hinc *de Grimm* scribere potuit: « Omnes principes Europae, etiam iuvenes principes Austriae, profitentur rituale de Ferney. Voltaire creavit hoc saeculum, cui non aliud nisi eius nomen tribuetur ». Suppressio Societatis Iesu in Gallia et Lusitania (Pombal) erat praecipuum opus horum laborum. Ipse Voltaire ita scripsit de fructibus, quos ex late propagato atheismo et rationalismo sperabat: « Circumspicienti mihi ob oculos versantur semina revolutionis sine dubio futurae, cui tamen proh dolor interesse non potero. Illuminatio adeo est divulgata, ut, prima occasione data, perturbatio oriri possit. Aetate iuniores beati sunt dicendi, quia pulchras res videbunt ». In *Germania* quidem « illuminatio » utpote magis doctrinalis conservandis ordinis socialis et religiosi conditionibus inserviebat, attamen et hic amplas hominum classes infecit et solum criticismo kantiano praeparavit. Uno verbo dici potest: incredulitas moderna, aversio a religione christiana, indifferentismus et liberalismus in rebus morum et religionis, subversio cuiuscumque auctoritatis in dies ubique crescens, nisus ad autonomismum et hedonismum, aversio ab ideis altioribus et plena conversio ad scientias mere positivas, qui iusto nimium aestimantur: haec modernae mentis habitudo est effectus perniciosissimus philosophiae saeculi XVIII., quam philosophia saeculi XIX. tantum ad ultiores deduxit sequelas.

2. Character generalis “ illuminismi. „ a) Quae supra diximus, clarius illucescent, si in notas essentielles huius philosophiae diligentius inquirimus: 1° Apparet ingens *nisus liberandi* se a traditione et omni auctoritate; libertas in cogitando et agendo, in vita individuali, oeconomica, sociali, politica et religiosa; unica ubique norma est ratio humana et quidem ratio individualis uniuscuiusque hominis. 2° Quia ratio est unica ubique norma, hinc oritur *extremus intellectualismus*: cognitio, scientia est unicum et supremum medium ad omnes fines homini acquirendos; scientiam vita sponte sua sequetur. Haec autem scientia magis magisque abit in utilitarismum. Affectus et cor et generatim omnia, quae sunt in homine praeter rationem et scientiam, negleguntur; hinc tota periodus praesefert characterem literatum et

siccum. 3° Exaggerata fiducia in vires propriae rationis gignit *optimismum*: homo est naturaliter bonus; ratio ad omnia cognoscenda et vincenda idonea. Etiam de seipsa periodus haec optimistice iudicat: ipsa est vera lux expellens tenebras praecedentium temporum. Hinc symbolum ubique tunc temporis usitatum: imago solis supra densas nubes exsurgentis. Hinc illud praeiudicium de « obscuro » medio aevo, quod hucusque mentes etiam maxime cultorum praeoccupare solet. 4° In omnibus hominum institutionibus, in moribus, educatione, legislatione, poenis iuridicis incipit quidam *philanthropismus*; conduntur institutiones in hunc finem, ut pauperes et miseri iuventur, ut bella religiosa cessent, ut lites intra theologos componantur, ut ubique, praesertim in rebus religiosis, tolerantia regnet. 5° Cum his notis cohaeret crescens in dies *aestimatio huius mundi*: mundus iam non est vallis lacrimarum, non praeparatio vitae futurae, sed vera et unica hominis patria. Doctrinae ecclesiae et religionum habentur catenae, hinc abiciuntur. Animum occupat unice, quod est huius mundi: natura, scientiae, res politicae et oeconomicae, institutiones ad bonum humanitatis promovendum aptae.

In specie philosophia « illuminismi » sub triplici respectu maximum exercuit influxum: *primo* originem dedit novae habitudini mentis humanae, ex qua *secundo* orta est saecularisatio totius culturae, *tertio* et maxime saecularisatio religionis.

b) Et primo quidem *nova mentis habitudo* apparet tum in supra dicto principio autonomiae rationis, tum in applicatione huius principii ad singulas disciplinas. Etenim hoc tempore oritur dubium de veritate traditionis, hinc quaeritur certum et inconcussum fundamentum verae et ut ita dicam absolutae veritatis. *Baco* pugnat contra idola, *Cartesius* movet dubium universale, *Thomasius* impugnat praeiudicia in omnibus materiis. In primum locum, quem hucusque religio occupaverat, succedit scientia et ratio. Exinde oritur *naturale systema scientiarum*: quaeruntur principia et fundamenta rationalia et naturalia pro religione et moralitate, pro philosophia iuris et societatis. Hinc reiciuntur, quae ex revelatione et fide proveniunt, reicitur in specie doctrina, quod lumen naturale rationis sit per peccatum originale debilitatum, sed assumitur doctrina scholastica de naturali lumine rationis et de lege naturae. Quia ratio apud omnes homines et omnibus temporibus eadem esse dicitur, periodus haec non valet intelligere id, quod est historicum, individuale, positivum; haec omnia ut mere contingentia et minoris momenti vilipenduntur. Hinc non obstante profundo discrimine a periodis praecedentibus communis est persuasio de veritatis aeternitate et immutabilitate. Solum hinc inde apparent vestigia scepticismi, ut apud *Montaigne*, *Bayle*, *Voltaire*.

Haec principia ad singulas scientias applicata profundam mutationem induxerunt. 1) Quod *scientias naturales* attinet, iam tempore renascentiae apparet magnus nisus naturam profundius cognoscendi, attamen nisus hic nimis phantastico mysticismo erat infectus, quam ut sanos fructus producere potuisset. Nunc incipit systematica observatio, inductio, experimentum; regnat methodus mechanico-mathematica; *Galilei* et *Isaac Newton* sunt praecipui, qui novam hanc methodum efformant. Accedit universi consideratio mutata per stupenda inventa *Copernici*, *Galilei*, *Kepleri*: terra iam non est centrum universi; hinc diuturna impugnatio huius doctrinae per ecclesias. 2) Eadem methodus mathematico-mechanica, applicata ad *philosophiam*, hic magnam gignit evolutionem; altero medio saeculo XVII. pervenit ad culmen per philosophos rationalistas *Cartesium*, *Spinozam*, *Leibnitium*, et per empiristas *Hobbesium* et *Lockium*. Ratio autonoma conatur totum universum independenter a revelatione explicare et construit nova systemata. Demum secundo loco philosophi christiani, ut *Cartesius*, *Locke*, *Berkeley*, *Leibniz* inquirunt, quomodo haec nova philosophia cum religione christiana componi possit, dum alii philosophi religionem omnino non curant, imo ad doctrinas religioni christianae aperte oppositas deveniunt. 3) Etiam scientia *historiae* hoc tempore novam evolutionis formam incipit. Ex una quidem parte haec periodus ad rectam considerationem historicam pertinere non valet, quia, ut diximus, tantum aeternam et immutabilem veritatem agnoscit ac propterea sine criterio ideas sui temporis ad tempora praeterita applicat et omnia, quae ab iis recedunt, iniusto et falso modo diiudicat; ex altera tamen parte quaeruntur causae et fontes naturales eventuum historicorum; ut auctoritates melius impugnari possint, quaeruntur argumenta contraria ex historia; commercium in dies excrescens, missiones catholicae et protestanticae dilatant cognitionem geographicam simulque historicam; loco principiorum theologicorum adhibentur in historia scribenda principia politica (*Pufendorf*), humana (*Bolingbroke*), culturae (*Voltaire*). Modus hucusque usitatus dividendi totam historiam in quattuor monarchias *Danielis* nunc demum relinquitur.

Huic mutatae conditioni scientiarum subiungitur ingens *nisus novas ideas ubique propagandi*. Conduntur periodica scientifica (a *Bayle* 1684, *Leclerc* 1686), periodica, quae ad omnes homines cultos spectant (a *Thomasio* 1688, periodica singulis hebdomadibus edita in Anglia inde a 1709). Qui philosophiam et scientias colunt, utuntur non iam lingua latina, sed vulgari. Deismus anglicus non solum a philosophis colitur, sed in ipsum populum intrat; opera *Voltairei* ingentem ubique et in omnes nanciscuntur influxum; philosophia popularis in Gallia et Germania adaptat novas ideas ad captum populi et ita multum

confert ad hoc, ut hae ideae ipsum populum inficiant; eduntur encyclopaediae, quae cognitionem harum idearum faciunt et ubique spargunt (*Bayle*, Dictionnaire historique et critique 1695 et 1697; *Ephraim Chambers*, Encyclopaedia 1728; magna encyclopaedia gallica a *Diderot* et *d'Alembert* 1751-1765); eundem finem intendit et revera obtinet societas secreta (ordo) latomica constituta Londini a. 1717 ab archaeologo *Giorgio Payne* et praedicatoribus reformatorem *Theophilo Desaguliers* et *James Anderson*, translata in alias Europae terras (Parisios 1725, Florentiam 1733, Hamburgum 1737, Berolinum 1740). Dum hucusque totus populus in rebus universum, Deum, vitam spectantibus religionem christianam ducem et moderatricem sequebatur, nunc oritur cultura, philosophia et literatura ab ecclesia et religione independens, imo huic adversa, quae officium instruendi et educandi generis humani sibi arripit.

c) Nil inde mirum hanc rerum conditionem sponte sua saecularisationem culturae universae producere. 1) Et primo quidem saecularisatio apparet in *rebus ad vitam publicam spectantibus* (status, ius, vita oeconomica, commercium, coloniae, politica). Hac in re iam priora quidem tempora mutationem praeparaverant et sub hoc respectu illuminismo praecedunt; sed illuminismus plurimum contulit ad novas ideas re exsequendas. Ex autonomismo individuali orta est in politica theoria iurium hominis (*Menschenrechte*, *droits de l'homme*), in re oeconomica theoria liberalismi et liberae aemulationis in rebus ad commercium spectantibus. Status politicus magis magisque a Deo et religione separatur (priore tempore *Macchiavelli* et *Hobbes*; praesertim vero *Hugo Grotius*, De iure belli et pacis, 1625, *Pufendorf* († 1694), *Thomasius* († 1728), *Locke* († 1704); unica reipublicae norma est ratio status (*die Staatsraison*) et bonum commune. Theoria iuris naturalis postulat plenam tolerantiam in rebus religiosis; character theocraticus, christianus vitae publicae perit. Batavia et Anglia promulgant actum tolerantiae a. 1689, in Borussia introducitur tolerantia a Friderico II. Inde vero natura sua ecclesia statui subicitur; oritur theoria territorialismi (*Hobbes*, *Thomasius* et *Iustus Henning Böhmer*), iuxta quam statui competit absoluta suprematia super ecclesiam, et quidem unice titulo possessionis totius territorii. 2) Eidem saecularisationi subiicitur *ordo moralis*. Regnante consideratione optimistica, de qua diximus, superfluum habetur omne auxilium supernaturale hominis. Obligatio moralis non nititur in voluntate et essentia divina, sed in natura morali hominis ipsius; hinc superflua putatur deductio ordinis moralis metaphysica, sufficit explicatio psychologica et empirica, quam revera *Hobbes*, schola *Cantabrigensis*, *Locke*, *Shaftesbury*, *Hutcheson* introducunt. Iam *Bayle* separaverat ordinem moralem a religioso et docue-

rat etiam atheos posse esse morales, quae assertio hucusque fuerat inaudita. Hinc fere ubique persuasio divulgatur omnia in homine ab eius habitudine morali, nihil ab eius religione dependere. 3) Cum ordine morali saecularisatur *educatio et instructio* iuventutis. Iuxta opinionem huius temporis recta cognitio sponte sua gignit bonos mores et beatam vitam, hinc illuminismus magno studio promovet educationem et institutionem. Iam saeculo XVII. *Ratichius* († 1635), *Balthasar Schupp* († 1661), *Amos Comenius* († 1670) postulant in educatione methodum naturae convenientem, neglegunt studium veterum linguarum et urgent cognitionem rerum. Ubi prius « sapiens et eloquens pietas » finis omnis educationis habebatur, nunc homo in mundo versatus (der Weltmann, galanthomme) aestimatur, qui linguas modernas callet, geographia, mathesi, politica bene est instructus. Ut autem cognitio utilium scientiarum quam maxime divulgetur, aperiuntur scholae; academiae nobilium pro iuventute aristocratica, scholae reales (ab a. 1747) pro civibus, scholae elementares; hae scholae inde ab elementaribus usque ad universitates subtrahuntur auctoritati ecclesiae, subiiciuntur auctoritati publicae (in Borussia a. 1794). Sic licet nondum habeatur plena separatio scholae ab ecclesia, magis magisque classis magistrorum et professorum e statu laicali efformatur. 4) Omnes has tendentias ad culmen evehit *postulatum tolerantiae et libertatis conscientiae*. Tolerantia illuminismo maxime cordi est. *Spinoza* est unus e primis, qui libertatem conscientiae philosophice probare anhelant; in tractatu theologico-politico conatur ostendere hanc libertatem fundatam esse in ipso iure naturae, qua proinde homo abdicare se numquam potest. Eandem tolerantiam postulant *Bayle* in Gallia, *Locke* in Anglia, *Pufendorf* et *Thomasius* in Germania; plurimum autem in tota Europa effecit *Voltaire* assidua pugna contra « intolerantiam », sub qua utique ecclesiam catholicam subintellegebat. Notandum tamen est eandem hanc periodum tolerantiae ideam proclamantem omnes doctrinas ipsi repugnantes, praesertim aetatem patristicam, philosophiam et theologiam scholasticam et omnia in religione et ecclesia catholica, quae sunt positiva et supernaturalia, summo odio persecutam esse.

d) Ex his, quae diximus, apparet gravissimam rerum mutationem in iis omnibus successisse, quae ad *religionem* spectant. 1) Et quidem primo, quia illuminismus non auctoritatem et traditionem, sed unice rationem humanam ut fontem veritatis agnoscit, agnoscit etiam unice *religionem naturalem*. *Lessing* breviter ea exprimit, quae toti periodo illuminismi sunt communia, cum dicat: veritates historicae contingentes numquam argumentum veritatibus necessariis rationis praestare possunt. Hinc saeculo XVIII. innumera opera et opuscula, quae argu-

menta pro existentia Dei et immortalitate animae tractant, praesertim in Germania inde a *Christiano Wolff* usque ad *Mosen Mendelssohn*; hinc theodicea *Leibnitii* et theologia naturalis scholae wolffianae; hinc diversi et frequenter ridiculi conatus ubique finalitatem in rebus ostendendi, ut ex hac finalitate ad existentiam Dei concludi possit, quos conatus Kantius iure merito ludibrio habet. Illuminismus agnoscit tantum tres veritates religionis: Deum, virtutem sive libertatem, immortalitatem, quia hae tres ideae rationi naturali sunt perviae et omnibus religionibus communes. Conceptum religionis naturalis habet quidem communem cum doctrina catholica, attamen significatio et valor huius conceptus mutatur. Iuxta doctrinam Ecclesiae religio mere naturalis numquam ut talis exstitit, sed iam a primordiis generis humani est elevata et perfecta per religionem supernaturalem; iuxta philosophos rationalistas et empiristas religio naturalis est unica religio vera et certa, revelatio supernaturalis magis magisque sceptico modo subvertitur. Aliqui revelationem quidem adhuc agnoscentes aut dicunt eam veritatibus religionis naturalis novas veritates superaddere, aut putant eam tantum veritates naturales comprobare; alii ulterius progredientes omnes doctrinas revelatas tantum corruptelam religionis naturalis habent, effectum superstitionis, stultitiae vel dominandi cupiditatis. Iam tempore renascentiae huiusmodi ideae apparuerunt; *Herbertus de Cherbury* († 1648) philosophiam religionis naturalis systematico modo fundavit; deistae angliei *Toland* († 1722) et *Tindal* († 1733), in Germania rationalista *Wolff* id effecerunt, ut hae ideae late divulgarentur. 2) Ex hoc naturalismo in rebus religionis sequitur sceptica *subversio fidei in miracula*. E scientia naturali mathematico-mechanica orta est persuasio, ubique in rerum natura leges naturales inviolabiliter regnare, omnia phaenomena hucusque nondum explicata progrediente scientia naturaliter explicari posse. Empirismus huius temporis sponte sua omnibus narrationibus de factis miraculosis diffidebat. Initio disparent superstitiones, doctrinae magicæ et occultisticae de influxu siderum, de obsessionibus daemoniis, de contractibus cum daemonibus, de veneficiis et incantationibus, quae doctrinae in periodo praecedente magnum habebant influxum. Deinde labefactatur fides in dona supernaturalia adnexa signis sensibilibus; sacramenta considerantur ut merae caerimoniae. Miracula e prioribus temporibus tradita per longius adhuc tempus vera habentur, attamen apud protestantes et rationalistas magis magisque ad aetatem biblicam restringuntur, donec tandem etiam miracula in sacris libris narrata in dubium vocantur, negantur, modo mere naturali explicantur. Sic tota religio christiana non iam consideratur ut institutio supernaturalis, sed ut eventus mere naturalis, eidem causalitati naturali sicut omnes alii eventus historici subiec-

tus. *Spinoza* primus negat miracula, innixus principiis suae philosophiae; *Newton*, *Leibniz*, *Locke*, *Wolff* miracula multum restringunt; *Hume* tandem miracula ut plane improbabilia impugnat. 3) Ubique apparet conatus *religionem cum philosophia moderna conciliandi*, ita tamen, ut omnia huic philosophiae non consona e religione expungantur. Consideratio mundi mechanica favet determinismo; negatio finalitatis ducit apud multos ad negandum Deum ut providum mundi gubernatorem. Hinc *Spinoza* identificat Deum cum absoluta necessitate et docet pantheismum (Deus sive natura), quem et *Toland* et *Shaftesbury* profitentur: hinc alii deveniunt ad purum putumque materialismum, praeformatum a *Hobbes*, *Hartley*, *Priestley*, evolutum ab atheistis gallis ut *Lametrie* et *Holbach*. Quare revolutio gallica tollit et interdicet non solum religionem christianam, sed omnem fidem in Deum. Maxima quidem pars philosophorum fidem in Deum et immortalitatem retinet, attamen omnes anthropomorphismi, omnis intercessio supernaturalis Dei in mundum negantur. Alii ut *Newton* et *Leibniz* considerationem naturae mechanicam maximo cum rigore evolventes praecise e mirabili mechanismo mundano existentiam causae intelligentis et supremae deducere conantur, et ita argumentum teleologicum evenit unum e maxime usitatis. Sed ex eadem consideratione hauriuntur argumenta contra miracula: mundus adeo bene ordinatus ex se surget existentiam et magnitudinem Dei, miracula autem derogarent huic magnitudini divinae et sunt superflua. 4) Eadem conciliatio religionis cum mente moderna id effecit, ut essentia religionis *in mera moralitate* reponeretur et *omnia dogmata negarentur*. Finis hominis ponitur non in salute animae et beatitudine post mortem, sed in praesenti felicitate interna, quae e vita honesta sponte efflorescit. Hinc dogmata et cultus vel reiciuntur, vel ut res minoris momenti vilipenduntur; hinc firma fides in dogmata ut ad salutem absolute necessaria tamquam « intolerantia » impugnatur, affectus et sensus religionis ut « mysticismus » et « fanaticismus » contemnuntur. Optimistica persuasio, hominem natura sua esse bonum, pugnat cum dogmate de peccato originali; quare hoc dogmate reiecto peccatum in genere parvi putatur. Reiecta autem doctrina de peccato originali et de gravitate peccati in genere doctrina essentialis christiana de satisfactione et redemptione generis humani per Christum perdit suum momentum et valorem, neque dogma de aeternitate gehennae amplius sustinetur. Etiam ipsa religio fit optimistica: dum tempus patristicum et medium aevum ex defectibilitate omnium rerum creaturarum, ex existentia peccati et dolorum ad mundum altiorem et beatiorem ascenderat, nunc religio reponitur in grata delectatione hausta e mundo a Deo tam mirabili pulchritudine et ordine disposito. 5) Cum his ulterius cohaeret *rationa-*

lismus in diiudicanda s. Scriptura et historia ecclesiastica. Christus Dominus magis magisque consideratur ut merus homo, qui meram moralitatem docuit et religionem naturalem restituit. Exinde illa distinctio inter religionem Iesu et religionem christianam, quae ut humana corruptio illius condemnatur et reicitur; exinde ille pessimismus in diiudicanda historia Ecclesiae, exinde rationalistica critica sacrorum librorum, qui iam non divinitus inspirati, sed opus mere humanum habentur. Hanc rationalisticam criticam s. Scripturae inchoat *Spinozae* tractatus theologico-politicus, dictionarium a *Bayle* conscriptum et deismus anglicus; *Voltaire* in Gallia, *Edelmann* († 1767) et *Reimarus* († 1768) in Germania hanc criticam ulterius evolvunt; *Lessing*, *Semler* et theologi ab eo dependentes ponunt prima fundamenta studiis historico-criticis s. Scripturae. Inquirunt, quaenam sint proprietates sacrorum scriptorum, quomodo eorum opiniones a conditionibus culturae, temporis, historiae dependeant; conantur ostendere dependentiam ss. librorum a religionibus orientalibus, praesertim persica et aegyptiaca; detegunt contradictiones in ss. libris et conantur eas harmonizare, narrationes miraculorum rationalistico modo interpretari. 6) Et ita mirum videri non potest, rationalismum hunc et illuminismum ipsas ecclesias magis minusve inficere. Ordo clericorum perdit pristinam auctoritatem, imo frequenter contemnitur; tamen odium apertum contra Ecclesiam non nisi apud paucos, praesertim *Voltaire* eiusque coetum nutritur. Iam *Cartesius* haud parvum influxum in theologiam exercuit; in Batavia integra schola theologica cartesiana orta est. *Locke* et schola theologorum Cantabrigiensis arcte inter se connectuntur. Maximus influxus rationalismi in theologiam apparet apud protestantes Germaniae. Iam *Christianus Wolff* magnam in theologos auctoritatem nactus est; altero autem medio saec. XVIII. orta est s. d. schola neologica et rationalistica (*Semler*, *Teller*, *Spalding* eorumque heredes). Minore gradu illuminismus etiam Ecclesiam catholicam infecit: hinc pugna contra Societatem Iesu, hinc episcopalismus febronianus, hinc politica Iosephi II. in Austria, hinc conatus *Wessenbergi* constituendi ecclesias nationales; hinc tandem quaedam theologia rationalistica apud Wirceburgenses *Franciscum Oberthür*, *Franciscum Berg*, alios. Sed ipsam doctrinam Ecclesiae catholicae rationalismus non infecit; demum saeculo XIX. auctoritas ecclesiastica periculum rationalismi fortius impugnare erat coacta.

3. Fructus huius philosophiae. Non obstantibus his perniciosis sequelis philosophia rationalistica saeculi XVII. et XVIII. etiam aliquos fructus attulit et sic evolutionem philosophiae promovit. 1) Et quidem primo in genere historia huius periodi exhibet praeclarum ar-

gumentum positivum, principia, ex quibus haec recens philosophia exordium sumpsit, scilicet naturalismum Baconis, Hobbesii et Herberti de Cherbury, methodum rationalisticam Cartesii et Spinozae, empirismum Lockii et Humii vera esse non posse, cum ad tam funestas doctrinas deducant. Multo clarius adhuc quam in philosophia antiqua apparet, quam arcti sint limites solius rationis humanae, quam periculosum sit alia adiumenta praeter intellectum ratiocinantem spernere. Tandem tum haec tum etiam subsequens periodus exhibet invictum documentum historicum, mentem humanam eo certius eoque citius in devia abire et etiam fundamentum veritatum mere naturalium perdere, quo magis se a principiis philosophiae christianae avertit eaque impugnando proprio Marte et alia via veritatem attingere autumat. Fructus hic a philosophia huius periodi non est quidem directe intentus, attamen indirecte obtentus. 2) Si autem philosophia in specie consideratur, haec periodus sub duplici respectu evolutionem promovit, alio *methodico* seu formali, alio *reali* seu materiali. a) Evolutio methodi mathematico-mechanicae, cui scientiae naturales tam ingentem progressum debent, etiam ipsi philosophiae non erat sine utilitate. Etenim methodus procedendi deductiva, abstracta, metaphysica hucusque vel unice regnans vel saltem nimium praevalens removetur ex iis philosophiae campis, ubi deductio non nisi cum rigorosa inductione scientifica, abstractio non nisi post exactam phaenomenorum observationem, metaphysica non nisi cum adiutorio scientiarum positivarum ad certas et exactas cognitiones attingere valet. Viatrix scientia moderna tollit regnantem hucusque antiquam physicam et ita philosophiae aperit novos et ingentes campos inquisitionum. Quo exactius facta observantur, eo magis derelinquuntur diversae ideae occultisticae, mysticae et aprioristicae, quae a praeconceptis opinionibus metaphysicis deducebantur. b) Ope huius methodi perfectioris philosophia etiam sub respectu *materiali* haud exiguum progressum fecit. Hoc valet imprimis de philosophia naturali, quae cum scientiis naturalibus arctissime connectitur. Sed idem conatus omnes partes mundi sive materialis, sive intellectualis et moralis e causis et conditionibus naturalibus et immarentibus explicandi, etiam alias partes philosophiae multum iuvat. Hoc obtinet in psychologia in genere et in psychologia cognitionis in specie, in philosophia morali et philosophia iuris, in historia, psychologia et philosophia religionis. Minimum fructum hausit metaphysica proprie dicta, nisi dixeris ob varias impugnationes et falsas theorias praesertim empiricas, eam coactam fuisse ad diligentiores inquisitionem et defensionem suorum principiorum. Ac propterea etiam disciplinae, quae metaphysicam specialem constituunt, minus quoad partem metaphysicam quam positivam profecerunt. Sub influxu Car-

tesii, Lockii, Berkeleyi, Humii et scepticorum eae inquisitiones veterum et Scholasticorum, quae occasione data cognitionem humanam, eius naturam, obiectum, fontes et valorem tractabant, in novam et specialem disciplinam theoriae et criticae cognitionis excreseunt. Frequentissimae et diversae impugnationes veritatum naturalium de Deo eiusque relatione ad mundum ex parte deismi, pantheismi, empirismi, scepticismi et atheismi materialistici evolvunt theodiceam seu theologiam naturalem. 3) De influxu positivo illuminismi rationalistici in alias scientias praeter philosophiam non est, cur hoc loco fusius agamus. Hoc tantum notetur *theologiam positivam* hoc tempore multum profecisse; evolvitur apologetica seu theologia fundamentalis, in specie scientia biblica et quaestio de inspiratione ss. librorum; augentur inquisitiones in historiam religionum; incipit scientia comparativa religionum; tandem propter impugnationes rationalisticas variorum dogmatum religionis christianae haec dogmata diligentius et fusius ut a contradictionibus libera et rationi consentanea exponuntur. Tamen concedendum est philosophiam et theologiam non eo, quod temporum condiciones postulabant, studio thesaurum traditae veritatis conservasse et contra adversariorum impugnationes defendisse. Demum saeculo XIX. theologia et etiam philosophia christiana restaurantur et pro temporum indigentiis evolvuntur.

INDEX RERUM

QUAE IN HOC PRIMO VOLUME CONTINENTUR

DEDICATIO	Pag.	v
LECTORI BENEVOLO		vii
Prooemium de conceptu, methodo, fine, utilitate et fontibus historiae philosophiae		1

AETAS PRIMA

Philosophia graeco-romana seu praeparatio philosophiae perennis apud antiquos.

INTRODUCTIO (13) — Divisio (14) — Fontes philosophiae graecae (14) .	Pag.	13
LIBER PRIMUS: Primae inquisitiones in rerum naturam: periodus formationis, antesocratica seu cosmologica. Introductio (16)		16
Caput I. <i>Inquisitio in principia essendi rerum.</i> Conspectus (17)		17
ARTICULUS 1. — <i>Ionici antiquiores.</i> Thales Milesius (18) Anaximander (18) Anaximenes (18) Diogenes ex Apollonia (19) Bibliographia (19)		18
ARTICULUS 2. — <i>Schola Pythagorica.</i> Pythagoras (19) Progressus apud ipsum (20) Schola pythagorica (20) Bibliographia (21)		19
ARTICULUS 3. — <i>Schola eleatica.</i> Character generalis (21) Xenophanes (21) Parmenides (22) Zeno (22) Bibliographia (23)		21
Caput II. <i>Inquisitio in principia mutationis rerum.</i> Conspectus (23) . .		23
ARTICULUS 1. — <i>Dynamismus Heracliti.</i> Heraclitus (23) Eius momentum (24) Bibliographia (24)		24

ARTICULUS 2. — <i>Mechanismus Ioniorum iuniorum. Generalia</i> (24) Empedocles (25) Anaxagoras (25) Atomistae (26) Momentum mechanismi (26) Bibliographia (27)	Pag. 24
Caput III. Occasus philosophiae antesocraticae apud Sophistas. Causae scepticismi (27) Nomen sophistae (28) Scepticismus <i>theoreticus</i> : Protagoras (28) Gorgias (29) Scepticismus <i>practicus</i> (29) Momentum scepticismi (29) Bibliographia (30)	27
LIBER SECUNDUS: Plena efformatio philosophiae classicae: periodus evolutionis seu anthropologica. Introductio: character huius periodi (30) Divisio (31)	30
Caput I. Constitutio philosophiae classicae; periodus systematica:	
ARTICULUS 1. — <i>Institutio methodi scientificae per Socratem.</i> 1) Socratis vita (31) Methodus (32) Finis philosophiae (32) Obiectum (33) Bibliographia (33) — 2) Socratici minores: Conspectus (34) Schola megarica (34) eliaca (34) cyrenaica (34) cynica (35) Bibliographia (35)	31
ARTICULUS 2. — <i>Constitutio idealismi obiectivi per Platonem.</i> Vita (35) Quaestio platonica (35) Doctrina: 1) Dialectica, num vera scientia possibilis (36) quomodo (37) Ideae in seipsis (37) Earum relatio ad res (38) Idea Boni (38) Deus (38). — 2) Physica: de macrocosmo (39) de microcosmo (39). — 3) Ethica: individualis (40) politica (41). — 4) Aesthetica (42) Momentum Platonis (42) Bibliographia (43) — Academia vetus (43) Bibliographia (43)	35
ARTICULUS 3. — <i>Constitutio realismi organici apud Aristotelem.</i> Vita (44) Doctrina: 1) Logica et theoria cognitionis (44) — 2) Physica, generalia (45) Theoria geocentrica (46) Anima (46) — 3) Metaphysica (47) — 4) Ethica, individualis (47) socialis (48) politica (48) Plato et Aristoteles (48) Bibliographia (49)	44
Caput II. Occasus philosophiae classicae in periodo ethica. Character generalis (50)	50
ARTICULUS 1. — <i>Schola peripatetica</i> (50) Bibliographia (51)	50
ARTICULUS 2. — <i>Schola stoica, eius logica</i> (51) ethica (52) Triplex stoa (52) Bibliographia (52)	51
ARTICULUS 3. — <i>Schola epicurea.</i> Epicurus (53) Epicureismus et stoicismus (53) Bibliographia (54)	53
Caput III. Dissolutio philosophiae atticae per scepticismum et eclecticismum; periodus sceptica. Rationes huius occasus (54)	54
ARTICULUS 1. — <i>Scholae scepticae.</i> Schola pyrrhonica (55) Academiae posteriores (55) Neopyrrhonic (56) Medici empirici (56) Bibliographia (56)	55
ARTICULUS 2. — <i>Philosophia eclecticismi.</i> Origo eclecticismi (57) Eius nota characteristica (57) Diversae scholae (58) Bibliographia (58)	57

LIBER TERTIUS: Syncretismus philosophiae graecae cum mysteriis religiosi orientalis; periodus mystico-theosophica. Introductio: Character generalis (59) Divisio (60)	Pag. 59
--	----------------

Caput I. Praeparatio Neoplatonismi:

ARTICULUS 1. — <i>Theosophia apud ethnicos.</i> Doctrina Neopythagoreorum (60) Praecipui neopythagorici (60) Platonici pythagoreizantes (61) Doctrinae communes (61) Bibliographia (61)	60
ARTICULUS 2. — <i>Theosophia apud Iudaeos alexandrinos.</i> 1) Conditiō Iudaeorum inde a captivitate babylonica (62) Influxus in persuasiones philosophico-religiosas Iudaeorum (62) Aristobulos (62) — 2) Philo et Philonismus (63) Bibliographia (64)	62
ARTICULUS 3. — <i>Theosophia apud christianos gnostico-manichaeae.</i> Generalia (64) Gnosis, doctrinae communes (65) Patres adversarii (65) Gnosis monistica (65) dualistica (66) — 2) Manichaeismus (67) Bibliographia (67)	64

Caput II. Philosophia Neoplatonismi. Character generalis (68) Divisio (68):

ARTICULUS 1. — <i>Schola philosophica.</i> Priores philosophi (69) Plotinus (69) Theoria cognitionis (69) Metaphysica: de Uno ut principio rerum (70) De emanatione rerum ex Uno (70) De mystico reductu omnium in Unum (71) Porphyrius (71)	69
ARTICULUS 2. — <i>Schola religiosa-mystica.</i> Iamblichus (72) Iulianus Apostata (72)	72
ARTICULUS 3. — <i>Schola encyclopaedica.</i> Byzantii (73) Alexandriae (73) Athenis (73) Bibliographia (74)	73
CONSPECTUS IN PHILOSOPHIAM GRAECAM: 1) Character (74) — 2) Evolutio philosophiae graecae (76) — Eius fructus (79)	74

AETAS SECUNDA

**Philosophia patristica seu emendatio philosophiae antiquae
ope veritatis christianae apud Patres Ecclesiae.**

INTRODUCTIO: 1) Revelatio Jesu Christi tamquam semen novae philosophiae (81) — 2) Divisio philosophiae post Christum (82) — 3) Divisio philosophiae patristicae (82) — 4) Fontes philosophiae patristicae (83)	Pag. 81
---	----------------

LIBER QUARTUS et unicus de philosophia patristica.

Caput I. Initia philosophiae patristicae in periodo antenicaena. Character generalis (85)	85
--	----

ARTICULUS 1. — *Origines religionis christianae et philosophiae*. Novum Testamentum (86) Patres Apostolici (86) Bibliographia . Pag. 86

ARTICULUS 2. — *Defensio fidei christianae philosophica apud Apologetas*. 1) Conditiones mutatae (87) Apologetae: Aristides (88) Justinus (88) Tatianus (88) Athenagoras (88) Theophilus (89) Ep. ad Diognetum (89) Hermias (89) Summa doctrinae philosophicae apologetarum: de possibilitate philosophiae (89) de philosophia graeca (90) de cognitione veritatis (90) de Deo (90) de homine (91) cosmologia (91) Bibliographia (91) — 2) Patres antignostici (92) Irenaeus (92) Hippolytus (93) Bibliographia (93) — 3) Apologetae in Occidente (94) Minutius Felix (94) Tertullianus (94) Bibliographia (95) 87

ARTICULUS 3. — *Tentamina systematicae expositionis fidei*. Motiva horum tentaminum (96) Quae Clementi et Origeni communia (96) Clemens Alexandrinus (97) Origenes (97) Lactantius (98) Bibliographia (99) 96

Caput II. *Tempus magnorum Patrum Ecclesiae; periodus culminis*. Character generalis (100) 100

ARTICULUS 1. — *Pugna contra errores trinitarios et christologicos*. Arius, Nestorius, Eutyches (101) Patres impugnantes (101) Athanasius (101) Basilii Magnus (102) Gregorius Nyssenus (102) Hilarius (104) Eusebius (104) Bibliographia (105) 101

ARTICULUS 2. — *Pugna contra errores anthropologicos*. Pelagius (105) S. Augustinus, vita et opera (106) Doctrina, character generalis (106) — 1) De cognitione (107) — 2) De Deo (108) metaphysica lucis (109) — 3) Cosmologia (111) — 4) Psychologia (111) — 5) Ethica (111) — 6) Philosophia historiae (112) — 7) Relatio inter fidem et rationem (112) Conclusio (112) Bibliographia (113) 105

Caput III. *Cessatio ulterioris evolutionis; periodus conservationis*:

ARTICULUS 1. — *Conditiones generales huius temporis*. Migratio populorum (114) Imperium occidentale et orientale (115) 114

ARTICULUS 2. — *Scriptores ecclesiastici in Oriente*. Nemesius (116) Synesius (116) Aeneas de Gaza (116) Zacharias (116) Joannes Philoponus (116) Pseudodionysius (117) Maximus Confessor (117) Joannes Damascenus (118) Bibliographia (118) 116

ARTICULUS 3. — *Scriptores ecclesiastici in Occidente*. Generalia (120) Claudianus Mamertus (120) Boethius (121) Ordo S. Benedicti et Gregorius M. (122) Isidorus Hispalensis et Beda Ven. (122) Bibliographia (122) 120

CONSPECTUS IN AETATEM PATRISTICAM: 1) Character generalis philosophiae patristicae (123) — 2) Evolutio philosophiae patristicae (124) — 3) Fructus philosophiae patristicae (127) 123

AETAS TERTIA

**Philosophia scholastica seu constitutio systematica et plena evolutio
philosophiae christianae medio aëvo.**

INTRODUCTIO: 1) Philosophia mediaevalis in genere (129) Philosophia scholastica (129) — 2) Divisio (130) — 3) Fontes (131) . . . . . Pag. 129

**LIBER QUINTUS: Restauratio inquisitionis philosophicae et prima evolutio
philosophiae scholasticae.**

Caput I. *Prima tentamina restaurandae philosophiae; periodus formatio-
nis.* Character generalis (133) 133

ARTICULUS 1. — *Origo philosophiae scholasticae.* Carolus M. eiusque cura in promovendis studiis (134) Alcuinus et Hrabanus Maurus (134) Scholarum huius temporis ratio et auxilia (135) Modus philosophandi (136) Bibliographia (136) 134

ARTICULUS 2. — *Controversia de universalibus.* Eius origo a Porphyrio et Boethio (137) Duplex responsum (137) 137

§ 1. Realismus: diversae formae (138) Praecipui reales (138) . . . 138

§ 2. Antirealismus: eius character (139) Praecipui antireales (139) Dialectici peripatetici (139) Bibliographia (140) 139

ARTICULUS 3. — *Primi philosophi systematici:*

§ 1. Joannes Scotus Eriugena, eius vita (140) Systema philosophico-theologicum (141) Momentum et influxus (142) 140

§ 2. S. Anselmus Cantuariensis, vita (143) Methodus et doctrina (143) Theodicea (144) Arg. ontologicum post Anselmum (144) Momentum (145) Bibliographia (145) 143

ARTICULUS 4. — *Controversiae theologicae et philosophiae.* Generalia (146) Abusus dialecticae in theologia (146) Impugnatio per anti-dialecticos (146) Auctoritas ecclesiastica (147) Bibliographia (147) . . 146

Caput II. *Plenior evolutio philosophiae scholasticae saeculo XII:*

ARTICULUS 1. — *Character generalis et quaestio de universalibus.*

1) Character generalis: evolutio culturae (148) Character philosophiae (148) — 2) Quaestio de universalibus: a) Realismus: Guilelmus Campellensis (149) Schola Carnotensis (150); b) Antirealismus: Adaelardus Bathensis et Gualterus de Mortagne (150) Bibliographia (157) 148

ARTICULUS 2. — *Praecipui philosophi saeculi XII.* 1) Petrus Abaelardus, vita et momentum (152) Methodus Sic et Non non est sceptica (152) Influxus (153) Gilbertus Porretanus (153) — 2) Joan-

nes Saresberensis, vita ed doctrina (154) — 3) Alanus ab Insulis, vita et doctrina (155) Bibliographia (156)	Pag. 152
ARTICULUS 3. — <i>Mysticismus saeculi XII</i> . Duplex mystica (157) Mystica pantheistica (157) — 1) S. Bernardus, doctrina in genere (157) Mystica (158) Quaestiones psychologicae in eius schola (158) — 2) Victorini: Hugo a S. Victore (159) Richardus a S. Victore (160) Alii Victorini (160) Bibliographia (160)	157
ARTICULUS 4. — <i>Scholae theologicae et philosophiae</i> . Generalia (162) Theologi dialectici (162) conservativi (162) positivi (163) Petrus Lombardus (163) Bibliographia (164)	162
Caput III. Philosophia non-scholastica saeculo XII	164
ARTICULUS 1. — <i>Philosophia materialistica et pantheistica in Occidente</i> . 1) Materialismus (165) — 2) Pantheismus (165) Bibliographia (165)	165
ARTICULUS 2. — <i>Philosophia Arabum</i> . Generalia (166) Character aristotelicus (166)	166
§ 1. Philosophia arabica orientalis: Alkindi et Alfarabi (166) Avicenna (167) Theologi orthodoxi (167)	166
§ 2. Philosophia arabica occidentalis: Averroes (168) Mutakallimun (169) Bibliographia (170)	168
ARTICULUS 3. — <i>Philosophia Iudaeorum</i> . Generalia (171) — 1) Philosophia cabbalistica (171) — 2) Philosophia neoplatonica (172) — 3) Philosophia aristotelica (172) Maimonides (172) Bibliographia (173)	171
LIBER SEXTUS: Plena evolutio philosophiae scholasticae; periodus culminis.	
Caput I. Ortus et character huius evolutionis. Notitia plena Aristotelis (175) Origo Universitatum (175) Ordines mendicantium (176) Character generalis (176) Divisio (176) Bibliographia (177)	175
Caput II. Philosophia praethomistica:	
ARTICULUS 1. — <i>De cognitione totius philosophiae aristotelicae</i> . Character philosophiae praethomisticae (177) Prima notitia Aristotelis neoplatonica (177) Toledo et Sicilia ut centra translationum (178) Dominicus Gundissalinus (178) Eius divisio scientiarum (178) Guilelmus de Alvernia (179) Alfredus Anglicus (180) Bibliographia (181)	177
ARTICULUS 2. — <i>Prior schola Franciscana</i> . Influxus in universitatem Parisiensem (181) Character (182)	181
§ 1. Alexander Halensis (182) Eius doctrina de Deo (182) Psychologia (183) Joannes de Rupella (184)	182
§ 2. S. Bonaventura, eius vita (184) Philosophia (184) Mystica (186) Eius schola (187)	184
§ 3. Franciscani Oxonii (188) Bibliographia (188)	188

ARTICULUS 3. — *Prior schola Dominicana:*

§ 1. Primi Dominicani Parisiis et studium philosophiae (190) Duplex tendentia (190) Vincentius Bellovacensis (191) . . . . . Pag. 190

§ 2. Albertus Magnus, vita ed opera (191) Momentum et character (192) Eius philosophia (193) Momentum pro scientiis naturalibus (194) Discrimen inter Augustinismum et Peripatetismum (194) Bibliographia (194) 191

Caput III. *Peripatetismus scholasticus apud S. Thomam:*

ARTICULUS 1. — *S. Thomae vita et character generalis.* Vita (196) Chronologia operum (197) Laudes S. Thomae (198) Vitae sanctitas (198) Studium et labor scientificus (198) Modus speculationis (199) 196

ARTICULUS 2. — *Systema philosophicum S. Thomae:*

§ 1. *De scientia in genere:* triplex scientia (200) fides et ratio (201) divisio scientiae (201) methodus scientifica (202) 200

§ 2. *Metaphysica generalis:* eius fontes (203) analogia entis (204) prima principia (204) doctrina de causis (205) creatio (205) attributa entis (206) substantia et accidens (206) 203

§ 3. *Theologia naturalis:* existentia Dei (207) quinque viae argumentationis (207) attributa Dei (208) imitabilitas Dei ad extra (209) intellectus divinus (209) voluntas (209) 207

§ 4. *Cosmologia:* creatio ab aeterno (210) materia et forma (211) essentiae simplices (211) mutationes rerum (212) spatium et tempus (212) relatio S. Thomae ad physicam sui temporis (212) 210

§ 5. *Anthropologia:* a) de homine in genere (213) Psychologia S. Thomae (213) anima (213) potentiae (214) plures sequelae (215) praesentia animae in corpore (215) b) de cognitione: realismus (215) cognitio ipsius intellectus (216) num ideae innatae (216) intellectus agens et possibilis (216) sublimitas intellectus (217) species impressae et expressae (217) oppositio ad theoriam illuminationis (217) c) de voluntate: eius obiectum (218) duplex appetitus (218) libertas (218) 213

§ 6. *Ethica:* S. Thomae systema ethicum (219) ordo moralis (219) finis hominis (219) natura moralitatis (220) duplex bonitas et malitia (220) virtus moralis (220) lex in genere (221) duplex genus praeceptorum (221) ignorantia ordinis moralis (222) 219

§ 7. *Politica:* generalia (222) societas civilis (222) tyrannis (222) forma regiminis (223) finis a gubernatore intendendus (223) bonum temporale societatis (223) Bibliographia (224) 222

ARTICULUS 3. — *Prima fata Thomismi.* Influxus S. Thomae (225). —

1) *Impugnatio* auctoritatis ecclesiasticae (225) scientifica (226) — 2) *Defensio* S. Thomae, ab eius ordine (227) usus in scholis (227) defensio scientifica (227) tractatus de unitate formae (227) concordantiae (228) defensio contra Henricum Gandavensem et Scotum (228) — 3) *Acceptio* S. Thomae: ordo Eremitarum S. Augustini, Aegidius Romanus (228) alii ordines (229) clerus saecularis (229) mutata conditio Thomismi (229) Bibliographia (230) 225

Caput III. Philosophia post S. Thomam:

ARTICULUS 1. — *Scotus et philosophia scholae scoticae*. Scoti vita et labor (231) momentum (231) praecipuae doctrinae: relatio inter philosophiam et theologiam (232) metaphysica (233) theoria cognitionis (234) Bibliographia (234) . . . . . Pag. 231

ARTICULUS 2. — *Scholae philosophicae secundariae:*

§ 1. *Averroismus latinus* (234) eius doctrinae (235) divulgatio (236) Bibliographia (236) 234

§ 2. *Schola neoplatonica*: discrimen a neoplatonismo (236) fautores (236) Bibliographia (236). 236

§ 3. *Schola empirica*: praeparatio (238) Roger Bacon (238) doctrinae philosophicae (238) experientia (239) Bibliographia (240) . . . 238

§ 4. *Schola methodi combinatorii*: praeparatio (240) Raymundus Lullus (240) Influxus (241) Bibliographia (241) 240

LIBER SEPTIMUS: Occasus philosophiae scholasticae.

Caput I. *Causae occasus philosophiae scholasticae*: diversitas tendentiarum (242) crescens numerus Universitatum (242) tractatio quaestionum futilium (243) 242

Caput II. Philosophia scholastica:

ARTICULUS 1. — *Innovatio nominalismi* (terminismus). 1. Generalia (243) Primi nominalistae (244) — 2) Guil. Occam (249) eius doctrina (245) quattuor capita (245) sequelae (246). — 3) Influxus (246) impugnatio (246) primi occamista (247) Joannes Gerson (247) Bibliographia (248) 243

ARTICULUS 2. — *Scholarum priorum continuatio*. 1) Scotismus eiusque fautores (249) Bibliographia (250) — 2) Thomismus (250) primi commentatores (251) Raymundus de Sabundia (251) Bibliographia (251) 249

Caput III. *Mysticismus scholasticae posterioris*. Causa eius originis (252) diversae formae (253) — 1) Mystica orthodoxa (253) — 2) Mystica minus orthodoxa, Magister Eckehart (253) alii (254) — 3) Mystica heterodoxa (254) Bibliographia (254) 252

Caput IV. *Philosophia non-scholastica*. 1) Averroismus latinus (255) — 2) Determinismus et subiectivismus (256) — 3) Nicolaus Cusanus Vita (256) character (257) praecipuae doctrinae (257) momentum (258) Bibliographia (258) 255

CONSPECTUS IN PHILOSOPHIAM MEDII AEVI. — 1) Character philosophiae medii aevi in genere (259) philosophiae scholasticae in specie (259) — 2) Evolutio philosophiae scholasticae. Prima initia et formatio usque ad finem saeculi XI. (261) Progressus saeculo XII. (262) Indoles saeculi XIII. (265) Criticismus scoticus et subiectivismus terminismi (264) — 3) Fructus philosophiae scholasticae, relate ad philosophiam graecam (265) patristicam (265) recentem (265). 259

AETAS QUARTA

**Philosophia moderna, seu ingens pugna circa principia philosophiae
christianae tempore recenti**

INTRODUCTIO: 1) Mutatae conditiones politicae et sociales (267) culturae
universalis (265) — 2) Divisio (268) — 3) Fontes philosophiae re-
centis (269) . . . . . Pag. 267

**LIBER OCTAVUS: Philosophia renascentiae et humanismi; periodus transi-
tus.** Introductio: Conspectus in hanc periodum (270) 270

Caput I. Prosecutio prioris philosophiae:

ARTICULUS 1. — Philosophia scholastica:

§ 1. *Conditiones philosophiae scholasticae usque ad restauratio-
nem.* Conditio universalis (270) Scotismus prior (271) posterior (271)
Occamismus (272) in diversis ordinibus (272) Thomismus (272) Fer-
rariensis et Caletanus (273) 270

§ 2. *Restauratio philosophiae scholasticae in Hispania.* Concilium
Tridentinum (273) eius influxus in philosophiam (273) prima restau-
ratio (273) Philosophi Dominicani (274) e Societate Jesu (275) . . . 273

§ 3. *Franciscus Suarez, eius opera* (276) Doctrina: a) theoria cogni-
tionis, actus cognitionis (276) obiectum intellectus (278) obiectivus
valor cognitionis (278) veritas cognitionis (279) — b) metaphysica,
existentia Dei (281) de anima (282) — c) de iure gentium: commu-
nitas politica (283) relationes iuridicae societatum (283) triplex ius
gentium (284) — Momentum Suarezii (285) Influxus Metaphysicarum
Disp. apud exteros (286) apud scholasticos (286) — Bibliogra-
phia (287) 276

ARTICULUS 2. — Reditus ad antiquitatis systemata. Conspectus gene-
ralis (288) Platonici (289) Aristotelici (289) Aliae scholae (290)
Sceptici (290) Bibliographia (291) 288

Caput II. Praeparatio novae philosophiae. Origo novae scientiae naturalis
(219) eius influxus (292) 291

ARTICULUS 1. — Tentamina novae reformationis philosophicae. In
dialectica (292) philosophia naturae (293) metaphysica (293) Gior-
dano Bruno (293) philosophia iuris socialis (294) philosophia my-
stica (295) Nota generalis huius temporis (295) Bibliographia (295) 292

ARTICULUS 2. — Primi philosophi novas ideas in systema redigentes.
Conspectus generalis (296) 296

§ 1. *Naturalismus et empirismus methodicus apud Baconem.* Baco
eiusque philosophia (296) divisio scientiarum (297) nova methodus,

negativa (297) positiva (298) momentum et meritum (298) Baco et philosophia scholastica (299) Bibliographia (299) . . . . . Pag. 296

§ 2. *Naturalismus socialis-iuridicus apud Thomam Hobbes*. Vita et opera (299) Philosophia materialistica (300) doctrina de societate (301) de religione (301) conclusio (301) Bibliographia (302) 299

§ 3. *Naturalismus religiosus apud Herbertum de Cherbury*. Vita et opera (302) theoria cognitionis (302) philosophia religionis (302) Bibliographia (303) 302

LIBER NONUS: Reformatio philosophiae cartesianae; periodus rationalismi et empirismi (1640-1800) — Introductio: Relatio Cartesii ad priores philosophos (303) Character generalis huius periodi (304) Divisio (304) 303

Caput I. Nova philosophia Cartesiana:

ARTICULUS 1. — *Renatus Cartesius eiusque doctrina*. Vita (304) opera (305) Doctrina: methodus cartesiana (305) metaphysica (306) criterium cognitionis certae (306) essentia corporis et animae (307) natura hominis (307) theoria cognitionis (308) Conclusio: influxus Cartesii (308) evolutio eius philosophiae (309) Bibliographia (309) 304

ARTICULUS 2. — *Prima fata Cartesianismi*. 1) Schola immediata (310) — 2) Impugnatio Cartesii philosophica (311) auctoritatis (312) — 3) Reactio contra Cartesium in fideismo sceptico (313) Blasius. Pascal (313) Daniel Huet (314) — Bibliographia (314) 310

ARTICULUS 3. — *Prima evolutio Cartesianismi*. 1) Occasionalismus, eius origo (315) asseclae (315) — 2) Ontologismus, eius origo (316) asseclae, Malebranche (316) Bibliographia (316) 315

Caput II. Transformatio Cartesianismi in rationalismo. Conspectus (317):

ARTICULUS 1. — *Monismus pantheisticus B. Despinosae*. 1) Nexus (318) vita Spinozae (318) opera (319) — 2) Doctrina: a) Metaphysica (319) de attributis (320) de modis (320) de homine (320) sequelae (321) b) Ethica et religio: difficultas (321) distinctio inter essentiam et existentiam (321) de hominē eiusque triplici cognitione (321) c) Conclusio (322) — 3) Impugnatio Spinozae (323) acceptio (323) Bibliographia (323) 318

ARTICULUS 2. — *Pluralismus monadologicus Leibnitii*. 1) Nexus (324) vita Leibnitii (325) — 2) Doctrina: a) fundamenta methodica (326) theoria cognitionis (326); b) Metaphysica (327) metaphysica et physica (328) c) Ethica et theodicea (328) de malo (329) finis hominis (329) — 3) Conclusio (329) Bibliographia (330) 324

Caput III. Transformatio Cartesianismi in empirismo. Conspectus et nexus (331) 331

ARTICULUS 1. — *Sensualismus Lockii*. 1) Vita (332) — 2) Doctrina: theoria cognitionis empiristica (332) philosophia practica (333) philosophia politica (334) de educatione (334) — 3) Conclusio (334) Bibliographia (335) 332

ARTICULUS 2. — *Acosmismus empiricus Davidis Hume*. 1) Vita (335)
— 2) Doctrina (336) relatio ad Lockium (336) — 3) Arthur Collier
(337) Bibliographia (337) . . . . . Pag. 335

ARTICULUS 3. — *Scepticismus empiricus Davidis Hume*. 1) Vita (337)
— 2) Doctrina: theoria et critica cognitionis (338) de causa et sub-
stantia (338) character eius theoriae cognitionis (339) Philosophia
practica: utilitarismus ethicus (339) de societate (340) de religione:
eius fundamentum (340) origo historica (340) veritas (341) Biblio-
graphia (341) 337

Caput IV. *Divulgatio philosophiae rationalistico-naturalisticae saec. XVIII*.
Introductio: de illuminatione (Aufklärung 342) Bibliographia (342). 342

ARTICULUS 1. — *Philosophia « illuminationis » in Anglia:*

§ 1. *Evolutio philosophiae Lockianae*: Deismus in Anglia (342)
Philosophia sensus moralis (343) Psychologia materialistica (344) . 342

§ 2. *Influxus Humii in « illuminismum »*. Momentum Humii (344)
influxus immediatus et mediatius (344) Adam Smith (345) psychologia
associationis (346) Reactio contra Humium in schola scotica (346) . 344

§ 3. *Finis illuminationis in Anglia per ipsum Hume* (347) Biblio-
graphia (347) 347

ARTICULUS 2. — *Philosophia « illuminationis » in Gallia*. Introduc-
tio (348):

§ 1. *Praeparatio et introductio empirismi anglici in Gallia*. Petrus
Bayle (348) Montesquieu, Rousseau, Voltaire (349) 348

§ 2. *Evolutio extremi sensualismi et materialismi*. Schola ideolo-
gica (350) materialismus in Gallia (350) 350

§ 3. *Divulgatio huius philosophiae per encyclopaedistas*. Historia
Encyclopaediae (351) influxus in catholicos (352) 351

§ 4. *Finis illuminationis in Gallia*: J. J. Rousseau (353) eius opera
(353) Conclusio (354) Bibliographia (354) 353

ARTICULUS 3. — *Philosophia rationalismi in Germania:*

§ 1. *Philosophia tempore Leibnitii* (355) 355

§ 2. *Rationalismus scholaris systematicus*: Chr. Wolff (356) eius
schola (357) adversarii (357) 356

§ 3. *Philosophia popularis seu scientifica*: eius asseclae (357) S.
Reimarus (357) Lessing (358) Finis illuminationis in Germania (359)
Bibliographia (359) 357

ARTICULUS 4. — *Divulgatio rationalismi in aliis terris*. In America
septemtrionali (360) Italia (360) Suecia (361) Batavia (361) Hun-
garia (362) Polonia (362) Russia (363) Hispania (363) Lusitania (363) 360

CONSPECTUS IN PERIODUM ILLUMINATIONIS. — 1) *Evolutio philo-*
sophiae inde a Cartesio. Praeparatio huius periodi in antecedente

(364) Scientiae naturales (364) Reformatio Cartesiana (365) — 2)
Character generalis « illuminationis ». Notae characteristicae (366)
 Nova habitudo mentis humanae: autonomia (367) saecularizatio
 culturae, in vita publica (369) ethica (369) educatione (370) postula-
 tum tolerantiae (370) Religio naturalis (370) subversio fidei in mi-
 racula (371) conatus conciliationis (371) negatio dogmatum (372)
 S. Scriptura et historia ecclesiastica (373) — 3) *Fructus huius*
periodi: generatim (373) in philosophia quoad methodum (374)
 quod doctrinam (374) in theologia (375) . . . . . Pag. 364

INDEX RERUM, QVAE IN HOC PRIMO VOLUMINE CONTINENTUR 377

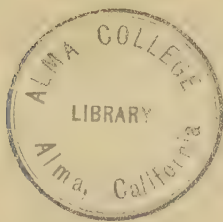
FRIDERICUS KLIMKE S. I.

DOCTOR THEOL., IN PONTIFICIA UNIVERSITATE GREGORIANA
IN URBE PHILOSOPHIAE LECTOR

INSTITUTIONES
HISTORIAE PHILOSOPHIAE

VOLUMEN ALTERUM

1923

ROMAE (19)
Sumptibus Universitatis Gregorianae
Via del Seminario, 120

FRIBURGI BRISG.
Herder et Co., Typographi Editore
Pontificii

LIBER DECIMUS

Révolutio philosophiae kantiana; crescens separatio philosophiae a principiis christianis; periodus criticismi

---

Introductio. Ut vidimus, philosophia abierat in rationalismum et empirismum, deinde in levem philosophiam Encyclopaedistarum. Nec rationalismus nec empirismus valuit profundiora philosophiae problemata solvere, imo obscuritates et ambiguitates potius auxit quam removit. Hoc obtinet praesertim in tribus quaestionibus magni momenti: *primo*, qualis sit relatio inter sensum et rationem; etenim intellectualismus cartesianus et leibnitio-wolffianus premit unice rationem, sensualismus et empirismus anglicus et materialismus gallicus unice experientiam sensitivam. *Secundo*: qualis sit relatio inter cognitionem et volitionem, inter philosophiam theoreticam et practicam; etenim philosophia practica ex toto a principiis metaphysicis avulsa et separata in levem positivismum abierat. *Tertio*: qualis sit relatio inter philosophiam et scientias mathematicas, quae saeculo XVIII. ad tantos fructus tantamque auctoritatem pervenerant; nam rationalismus, qui philosophiam more geometrico construere voluit, magis magisque a rerum realitate recedebat, empirismus autem natura sua incapax erat ad essentiam matheseos intelligendam.

Has obscuritates tollere et philosophiam exactam solide fundare conatus est *Kant*, qui, ut hunc finem obtineret, totam philosophiam hucusque vigentem derelinquendam et primum problema philosophiae funditus mutandum esse putavit. Sic exorta est philosophia criticismi, quae toti saeculo XIX. suam indolem imprimit.

Sed revera finis a Kantio intentus non obtinetur; imo perturbatio mentium et confusio idearum in dies crescit. Criticismus kantianus partim in idealismum transcendentalem, partim in realismum evolvitur et transformatur; contra philosophiam transcendentalem oritur

oppositio materialismi et positivismi moderni; contra intellectualismum autem omnibus his scholis communem exurgit recens philosophia antiintellectualistica seu neoromantica. Brevi, philosophia in tot diversa systemata, tot oppositas sibi scholas dilabitur, ut vix aut ne vix quidem de aliqua lege evolutionis sermo institui possit. Unica philosophia catholica sana principia traditionis, licet timide et caute, conservat, mox autem novo vigore reviviscit et in dies augetur.

Hinc philosophiam saeculi XIX. ita exhibemus, ut primo systemate criticismi kantiani descripto eius transformationem in idealismum et realismum proponamus, deinde oppositionem contra philosophiam transcendentalem et metaphysicam constructivam in materialismo et positivismo, tertio loco reactionem contra intellectualismum in antiintellectualismo neoromantico exhibeamus, quibus tandem subnectuntur, quae de philosophia recenti in diversis terris et de philosophia catholica dicenda sunt.

CAPUT I.

Criticismus kantianus.

ARTICULUS I.

Immanuel Kant eiusque doctrina in periodo antecritica.

§ 1. **Immanuel Kant** (1724-1804) natus est Regiomonti (Königsberg) quartus filius honestorum parentum, quos, imprimis matrem, per totam vitam tenero amore et veneratione prosequabatur. Mater puerum saepe secum in campos oppido adjacentes sumpsit, demonstrando ipsi ex pulchritudine naturae omnipotentiam, sapientiam et bonitatem divinam. Sic educatus est diligenter in spiritu pietistico, qui sub finem saeculi XVII. et initio saeculi XVIII. inter protestantes Germaniae multum regnabat. Octavum vitae annum agens venit in Collegium fridericianum in eodem oppido, ubi linguam et literas classicas, praesertim latinas, solide didicit. Decimo sexto aetatis anno coepit studia in Universitate patria, initio theologia, postea magis philosophica, mathematica et naturalia. Studiis absolutis per octo fere annos subiit munus instructoris in diversis familiis; incipiente autem semestri hiemali 1755/56 coepit docere in Universitate regiomontana. Per integros quindecim annos fuit libere docens (docens privatus), hinc ut vitam sustentare posset, coactus erat ad quam plurimas praelectiones habendas (16-20 per hebdomadam). Res, de quibus praelegebat, erant diversissimae: mathesis et physica, logica et metaphysica, philosophia moralis

et ius naturae, encyclopaedia philosophica, anthropologia et geographia physica, theologia naturalis et paedagogia. Sicut Cartesius, Spinoza, Locke, Leibniz, ita et Kant non duxit uxorem, ut eo intensius meditationibus philosophicis incumbere posset; eo magis aestimabat et colebat amicitiam cum viris doctis et eruditis. Divisionem temporis cotidianam summa cum diligentia observare solebat: hora 5^a e somno surgebat, h. 7-9 tempore aestatis, 8-10 tempore hiemali habebat praelectiones, reliquum tempus usque ad primam dabat intenso labori; prandio semper intererant aliqui amici, quibuscum de diversis quaestionibus sive philosophicis et scientificis, sive politicis disputare solebat. Deambulationi post prandium cotidianae succedebat meditatio et lectio faciliior usque ad cubitum. Ex urbe patria excepto tempore, quo munus instructoris susceperat, numquam discessit. Nihilominus vastissima eius notitia populorum et terrarum erat multum exacta et subtilis. Omnes coevi laudant eius gravitatem morum, vitae sobriam simplicitatem, animi aequilibrium et benevolentiam.

OPERA KANTII in triplicem periodum a historiographis disponi solent: *prima* periodus fere usque ad annum 1755 complectitur imprimis elucubrationes, quae de scientiis naturalibus tractant, licet quaestiones philosophicae non desint. In *altera* periodo inde ab anno 1760 praevalent res philosophicae et theologia naturali, metaphysica et aesthetica, in quibus Kant adhuc priorem philosophiam sui temporis sequitur, attamen semina criticismi hinc inde iam apparent. Deinde fere per quindecim annos Kantius nihil typis mandavit, donec novae eius ideae maturescerent. Demum cum anno 1781, *Critica rationis purae* in lucem edita, incipit *tertia* et praecipua periodus critica, in qua magna sua opera edidit. Alii brevius distinguunt periodum *antecriticam* seu *geneticam* (usque ad a. 1780) et periodum *criticam*.

Opera praecipua haec sunt: 1) in periodo antecritica: *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte* und Beurteilung der Beweise, deren sich Leibniz u. andere Mechaniker in dieser Streitsache bedient haben (De vera notione virium vivarum), Königsberg 1747; *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes, nach Newtonschen Grundsätzen abgehandelt (Historia naturalis universalis et theoria de coelo), Königsberg u. Leipzig 1755; *Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio*, Königsberg 1755; *Metaphysicae cum geometria iunctae usus in philosophia naturali*, cuius specimen I. continet monadologiam physicam, Königsberg 1756; *Versuch einiger Betrachtungen über den Optimismus* (Meditationes de optimismo), Königsberg 1759; *Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren* (Falsa subtilitas quattuor figurarum syllogismi), Königsberg 1762; *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes* (Unicus fons argumenti possibilis ad demonstrandam existentiam Dei), Königsberg 1763; *Versuch, den Begriff der negativen Grössen in die Weltweisheit einzuführen* (Tentamen conceptum quantitatum negativarum in philosophiam inducendi), Königsberg 1763; *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral* (De principiorum theologiae naturalis et philosophiae moralis claritate). Haec elucubratio simul cum alia phi-

Iosphi Mendelssohn « Ueber die Evidenz der metaphysischen Wissenschaften » exhibet solutionem problematis ab Academia Scientiarum Berolinensi in annum 1763 propositi; utraque elucubratio simul typis edita est Berolini 1764 sub titulo: « Dissertation qui a remporté le prix proposé par l'Académie Royale des sciences et belles-lettres de Prusse, sur la nature, les espèces et les degrés de l'évidence avec les pièces qui ont concouru ». *Träume eines Geistessehers, erläutert durch Träume der Metaphysik* (Somnia patientis visiones spirituum, explicata per somnia metaphysicae), Königsberg 1766.

2) E periodo critica: *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*, dissertatio pro loco professionis log. et metaph. ordin. rite sibi vindicando, Regiomonti 1770. — *Kritik der reinen Vernunft* (Critica rationis purae), Riga 1781, Versio gallica: Critique de la raison pure, trad. par J. Tissot, Dijon et Paris 1864; traduction nouvelle avec introduction et notes par A. Tremesaygues et B. Pacoud, 3. éd. Paris 1912; traduction nouvelle avec introduction et notes par Fr. Picavet, 4. éd. Paris 1912; versio italica: Critica della ragion pura, tradotta da G. Gentile e G. Lombardo Radice, Bari 1909, 1910; versio hispanica: Crítica de la razón pura, texto de las dos ediciones, por D. José del Perojo, Madrid 1883; versio anglica: Critic of Pure Reason, by Meiklejohn, London 1854; Im. Kants Critic of Pure Reason in commemoration of the Centenary of its first publication, transl. into English by F. Max Müller, with a historical introduction by Ludwig Noiré, 2 voll. London 1881; versio polonica: Krytyka czystego rozumu, a P. Chmielowski, Varsaviae 1904. Editio secunda Criticae rationis purae ex a. 1787 in multis est mutata; hinc fere omnes editiones recentiores variationes utriusque editionis continere solent. — *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, die als Wissenschaft wird auftreten können (Prolegomena ad omnem metaphysicam futuram, quae ut vera scientia praesentari poterit), Riga 1783. Versio gallica: Prolégomènes à toute métaphysique future, par J. Tissot, Dijon et Paris 1865; anglica: Prolegomena, transl. by Ernest Belfort Bax, London 1883; polonica ab R. Piatkowski, Varsaviae 1901; a B. Bornstein ib. 1918. — *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (Principia metaphysicae morum), Riga 1785. Versio gallica: Fondements de la métaphysique des mœurs. Traduction nouvelle par H. Lachelier, 2. éd. Paris 1911; italica: Il fondamento della metafisica dei costumi, trad. di G. Vidari, Pavia 1910; trad. di N. Palanza. Prefazione di B. Varisco, Roma 1911; anglica: The Metaphysic of Ethics, with an introduction by Henry Calderwood, Edinburgh 1866. — *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* (Principia metaphysica scientiae naturalis), Riga 1786. Versio anglica: Metaph. Foundations of nat. Science, transl. by Ernest Belfort Bax, London 1883. — *Kritik der praktischen Vernunft* (Critica rationis practicae), Riga 1788. Versio gallica: Critique de la raison pratique. Traduction nouvelle avec introduction et notes par Fr. Picavet, 4. éd. Paris 1912; anglica: Critic of practical reason and other works of the theory of Ethics, transl. by Th. K. Abbot, 4. ed. London 1889; polonica ab F. Kierski, Leopoli 1911; a B. Bornstein Varsaviae 1911. — *Kritik der Urteilkraft* (Critica facultatis iudicativae), Berlin und Libau 1790. Versio italica: Critica del giudizio, trad. da Gargiulo, Bari 1907; anglica: Critique of Judgement, transl. by J. H. Bernard, London 1892. — *Ueber das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee* (Cur omnia tentamina theodiceam philosophicam construendi non succedant), in: Berliner Monatsschrift, September 1791. — *Ueber die von der Kgl. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin für das Jahr 1791 ausgesetzte Preisaufgabe: Welches sind die wirklichen Fortschritte, die die Metaphysik seit Leibniz*

und Wolffs Zeiten gemacht hat? (Responsum ad problema ab Academia Scientiarum Berol. propositum: quem verum progressum metaphysica inde a temporibus Leibnitii et Wolffii fecerit). Herausgeg. von F. Th. Rink, Königsberg 1804. — *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft* (Religio intra limites solius rationis), Königsb. 1793. — *Zum ewigen Frieden* (Pro pace aeterna), Königsberg 1795. — *Metaphysik der Sitten* (Metaphysica morum), Königsberg 1797. Opusculum hoc complectitur duas elucubrationes, quarum prima de metaphysica iuris, altera de metaphysica virtutis agit. — *Logicam* Kantii edidit J. B. Jäsche, Königsberg 1800. — *Paedagogiam* edidit Rink, Königsberg 1803; nova editio cura O. Willmann, in Pädagog. Bibliothek, hrsg. von K. Richter, Band X, Leipzig 1874. Praelectiones de *philosophia religionis* edidit Pölitz 1817. Praelectiones de *metaphysica* ab eodem editae 1821. *Reflexionen Kants zur kritischen Philosophie*. Aus Kants handschriftlichen Aufzeichnungen herausgeg. von Benno Erdmann (Reflexiones Kantii de philosophia critica) I, Leipzig 1882; II, Leipzig 1884.

§ 2. **Doctrina Kantii in periodo antecritica.** In periodo antecritica, i. e. usque ad a. fere 1770, Kant a dogmatismo leibnitio-wolffiano sui temporis paulatim per scepticismum ad criticismum transiit. Ipse postea elucubrationes ante a. 1770 scriptas nihili aestimabat et aperte fassus est, eas cum persuasionibus, ad quas postea pervenerat, non concordare. Nihilominus etiam haec periodus saltem breviter respici debet, ut criticismus eius historice melius intelligatur.

Etenim etiam hoc priore tempore Kant independentiam quandam servavit, ut apparet in opusculo «*Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio*» (1755). Magis recedit a communi philosophorum doctrina in inquisitionibus de rerum natura, in quibus Newtonem sequitur; ita praesertim in «*Historia naturali universali et theoria de coelo*» (1755), ubi celebrem illam theoriam evolvit, quae quattuor decenniis post etiam a Laplace statuta, exinde theoria kant-laplaciana vocatur. Iam hic apparet exacta distinctio inter methodum stricte mechanicam in quaestionibus naturalibus et agnitionem conceptuum religiosorum in quaestionibus ethicis.

Circa a. 1760 succedit mutatio quaedam in sensum empiristico-scepticum, et transitus a quaestionibus naturalibus ad quaestiones logicales et ethicis. Hoc enim tempore cognovit philosophos anglos et gallos: Hutcheson, Shaftesbury, Rousseau, d'Alembert, Maupertuis, Locke et praesertim Hume. Anno 1762 scripsit «*De falsa subtilitate quattuor figurarum syllogismi*», ubi ostendere conatur, tantum primam figuram esse naturalem. Anno subsequente scripsit «*De unico possibili fonte argumenti ad determinandam Dei existentiam*», scilicet hoc unicum argumentum non posse procedere ex existentia alicuius rei, quam experientia nobis manifestat, sed ex conceptu absolutae necessitatis, et esse argumentum stricte a priori, quia existentiam Dei ex eo, quod ontologie prius est, id est ex natura absolutae necessitatis deducit. In scientiis autem na-

turalibus procedendum esse docet ad supremas leges naturales; influxum supernaturalem hic non esse admittendum, nisi graves rationes id postulent. Ex eodem anno provenit « *De claritate principiorum naturalis theologiae et philosophiae moralis* », ubi methodum philosophicam cum methodo mathematica comparat et ait, metaphysicam striete scientificam nondum exstare, eam esse unice possibilem analysi iudiciorum certorum experientiae cum adiumento, si opus est, mathe- seos. In « *Tentamine conceptum quantitatum negativarum in philosophiam introducendi* » (1763) iam aggreditur quaestionem, quemnam valorem habeat principium causalitatis a Hume negatum, seu quaerit: « Quomodo intelligere debeo, quod quia aliquid est, aliquid aliud est? » Magis tendentia sceptica apparet in opere contra Swedenborg (1) scripto « *Somnia cuiusdam visiones spirituum patientis* » (1766), ubi nexum causalem unice ex experientia hauriri posse asserit et momentum, quod vitae practicae proprium est premit: non possumus quidquam cognoscere, quod experientiam transcendit, sed niti possumus et debemus certitudini morali et vitae practicae; quibus in ideis influxus Humii et Rousseau apparet. At etiam in hac periodo non reicit omnem metaphysicam, sed tantum eam, quae hucusque colebatur; imo putat a vera metaphysica verum et stabile bonum generis humani dependere. Tamen notandum est eum hanc metaphysicam « veram » non habere scientiam de essentiis rerum, sed « scientiam de limitibus humanae rationis ». Numquam autem Kant dubitavit de veritate scientiae, quo nomine intelligit mathesin et puram, i. e. mechanicam scientiam naturalem; imo ubi vidit Hume dubium etiam ad mathesin extendere, conatus est existentiam et valorem scientiae contra Humii scepticismum defendere et explicare. Anno 1770 scripsit illam elucubrationem, quae proprie transitum ad periodum criticam designat: « *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis* ». Hic iam « Critica rationis » praeformata apparet: sensatio non exhibetur cum Leibnitio ut cognitio obscura et confusa, sed ut proprius fons cognitionis praeter et iuxta rationem; spatium et tempus iam non dicuntur esse conceptus, sed formae, i. e. leges sensibilitatis, quibus impressio (Empfindung) tamquam materia opponitur. Nihilominus sensatio dicitur adhuc esse facultas inferior rationi; illa cognoscit res, prouti apparent, con-

---

(1) Emmanuel Swedenborg (1688-1772) Stockholmiensis primo coluit philosophiam naturalem sub influxu Cartesii, Wolffii, Leibnitii, et voluit omnia in mundo unice per vires mechanico-geometricas explicare, sed maximam difficultatem ei peperit animae spiritualitas. Anno 1745 habuit Londini visionem, qua existentiam propriam, a materia independentem animae intuebatur. Ex hoc tempore Sw. se dedit theosophiae et spiritismo, et mutavit doctrinam christianam in quendam theosophismum. Hodie adhuc existit secta Swedenborgianorum in Anglia, Suecia, Statibus Unitis et aliis terris.

ceptus rationis exhibent res, prouti sunt. Sed naturam conceptuum nondum positive explicat; reducit eos cum metaphysica sui temporis ad Deum tamquam primam rationem omnium rerum. Imprimis autem nondum docetur coniunctio perceptionis sensilis (Ausschauung) et conceptus (Begriff) ad unitatem experientiae (Erfahrung). Deinde Kant per integros decem annos nihil fere scripsit, totum tempus meditationibus impendendo. Post 12 annos talis meditationis composuit quattuor vel quinque mensium tempore « *Criticam rationis purae* » quae cum aliis posterioribus eius operibus tam ingentem influxum in totum saeculum subsequens exercuit.

ARTICULUS II.

Doctrina Kantii in periodo critica

I. Praeambula.

§ 1. **Origo problematis critici.** Ut criticismum Kantii recte intelligamus, adhuc semel ad Cartesium nobis redeundum est. Cartesius initio de omni nostra cognitione dubitaverat, et deinde invenit in idea clara et distincta criterium obiectivae veritatis et certitudinis. Non autem dubitavit de facultate cognoscitiva ut tali, id est num apta sit ad verum cognoscendum. Cognovimus eius extremum dualismum; vidimus, quomodo rationalismus partim evolutione, partim mutatione principiorum Cartesii defectus corrigere conabatur, quomodo ex altera parte empirismus et materialismus se ex ipsius philosophia evoluerat. Nullum est dubium rationalismum esse magis legitimum foetum Cartesianismi, quam empirismum et materialismum. Sed totus hic labor duorum fere saeculorum non produxit aliquod systema, quod tum principiis Cartesii, tum experientiae sine internis contradictionibus satisfecisset; imo philosophia haesit magis magisque in superficie; pro vita autem practica habuit funestissimum effectum, quia destruxit omnia fundamenta vitae practicae moralis, socialis, politicae et religiosae.

Haec rerum conditio iam Humium in Anglia, Rousseau in Gallia ad criticas inquisitiones de natura et facultate rationis humanae moverat. Humii autem scepticismus iuvenem Kantium, ut ipse ait, « e somno dogmatico » excitavit. Kant cognovit tria illa problemata, de quibus supra erat sermo (II 1), putavit nullam a philosophia praecedente iis datam esse solutionem, hinc voluit ea solveere ita, ut veritas, quae unicuique ex oppositis sententiis convenit, ex uno supremo principio intelligeretur et deduceretur. Aliis verbis, conatus est superare tum rationalismum et empirismum, tum dogmatismum et scepticismum.

Hinc redit ad primum problema a Cartesio statutum et ait: non sufficit inquirere, num et quae singulae cognitiones sint verae; ipsum problema falso statutum est a Cartesio, cum facultatem cognoscendi obiectivam realitatem dogmaticae supponat. Primo loco ponenda est quaestio critica, quae in id ipsum inquit, quod Cartesius omnesque ante et post ipsum philosophi supposuerant, num et quomodo ratio humana ad veritates universales et necessarias, seu ad veram scientiam pervenire possit. In scientiis mathematicis et mechanica scientia naturalis talis vera scientia omnibus consentientibus habetur; exinde in earum veritatibus admittendis plenus consensus, exinde verus progressus. In metaphysica autem, licet indoles naturalis ad eam semper de novo homines propellat, hucusque talis consensus non habetur, quod multiplex systematum oppositio et discrepantia abunde probat, nec talis verus progressus, quia quivis philosophus funditus evertendum putat, quod praedecessores docuerunt. Quaestio ergo est: *quomodo hoc factum verae scientiae (mathematicae) explicari potest?* Etenim tunc tantum, si ultimam rationem huius facti inveniemus, poterimus dicere, cur in metaphysica tot sint doctrinae oppositae; num et quomodo etiam metaphysica ut scientia, id est de veritatibus universalibus et necessariis, sit possibilis. Exinde apparet Kantium nullo modo agere seepiticum, ac si diceret: antequam rationi meae fidere possum, debeo in ipsam hanc rationem inquirere, num sit apta ad cognoscendum. Sed Kant ita procedit: datur scientia proprie dicta et obiectiva; ergo inquirendae sunt conditiones eius possibilitatis. Eo ipso concedit et supponit aptitudinem mentis ad cognoscendum. Aliis verbis, Kant non movet quaestionem *facti*, sed quaestionem *iuris*, tum in iudiciis scientificis, tum in iudiciis practicis moralibus, tum in iudiciis aestheticis. Ex altera parte tamen concedendum est Kantium per suam inquisitionem tandem ad dubium de valore obiectivo nostrae cognitionis pervenire.

Exactius hoc problema ita exhibetur: scientia componitur serie iudiciorum, quae de una veritate necessaria et universali ad aliam procedunt. Iamvero iudicia distinguuntur in iudicia a priori et a posteriori, analytica et synthetica. Iudicia analytica et a priori sunt quidem universalis et necessaria et sic uni conditioni verae scientiae satisfaciunt, sed non ducunt nos ad novam veritatem, quia praedicatum iam in subiecto continetur; deest ergo altera conditio verae scientiae. Iudicia synthetica et a posteriori satisfaciunt alteri conditioni, quia praedicatum affert aliquid novi, quod in subiecto non continetur; non autem primae conditioni, quia nituntur factis experientiae et hinc exhibent tantum veritatem singularem et contingentem, non universalem et necessariam. Ergo vera scientia neque iudiciis analyticis et a priori, neque synthe-

ticis et a posteriori constitui potest. Quia autem de facto datur vera scientia, dari debent etiam iudicia, quae sicut synthetica novam cognitionem exhibent, huius autem novae cognitionis universalitatem et necessitatem non ex experientia hauriant, sed independenter ab ipsa praebeant. seu dari debent *iudicia synthetica a priori*. Et revera iuxta Kant habentur talia iudicia, v. gr. in mathesi: linea recta est brevissima inter duo puncta; in physica: in omnibus mutationibus mundi corporei quantitas materiae manet semper eadem; in metaphysica: quidquid existere incipit, causam habet.

Ergo tota inquisitio, quomodo vera scientia sit possibilis, redit ad hanc quaestionem: *quomodo iudicia synthetica a priori sunt possible?* Iamvero scientia ab omnibus ut talis agnita est mathesis et pura scientia naturalis. Hinc quaestio dilabitur in duas: 1° quomodo mathesis pura est possibilis? 2° quomodo pura scientia naturalis est possibilis? Et ita tandem responderi poterit ad quaestionem 3° quomodo metaphysica ut scientia est possibilis?

§ 2. **De methodo transcendentali.** Ut autem hoc problema solvatur, nova methodus est adhibenda. Kant vocat eam methodum criticam seu *transcendentalem* et opponit eam omnibus methodis hucusque adhibitis, methodo dogmaticae et scepticae, methodo empiricae, logicae et metaphysicae. Et finis, quem Kant sibi in suis operibus criticis proponit, est eam ipsam methodum docere, cuius ope unice vere philosophari possimus, non autem perfectum et absolutum «systema philosophicum» proponere, quod tantum «addisci» possit. In quo consistit haec methodus transcendentalis?

a) *Transcendentalis* cognitio definitur a Kant «omnis cognitio, quae versatur non circa obiecta ipsa, sed circa nostrum *modum* obiecta cognoscendi in genere, quatenus scilicet hic modus a priori possibilis esse debet». Ergo philosophia kantiana non habet ut immediatum obiectum (in recto) ipsas res, quas cognoscimus, sed nostram cognitionem rerum, et solum ut obiectum mediatum et consequens primum (in obliquo) etiam ipsas res. Sub hoc respectu Kant de novo assumit problema idealisticum Cartesii eiusque sequacium, sed primo problema ipsum aliter, ut vidimus, ponit, et secundo suum idealismum, quem «formalem», «criticum», «transcendentalem» vocat, apprime distinguit ab omni idealismo tum Cartesii, tum Berkeley et aliorum. Neque intendit hoc idealismo formali existentiam rerum extra nos in dubium vocare, sed superando tum dogmatismum et scepticismum, tum rationalismum et empirismum conatur ostendere methodum unice possibilem, qua illa existentia rerum scientificè intelligi possit.

b) Methodus transcendentalis quaerit illum modum cognitionis

qui « *a priori* possibilis esse debet ». Hoc « *a priori* » a Kantio non intelligitur tempore seu *psychologice*, id est non quaerit quomodo cognitiones in nobis de facto oriantur, sed intelligitur *metaphysice* seu illud, quod in cognitione universali et necessaria est independens a variabili experientia sensuum, sed e quibusdam ultimis elementis nostrae conscientiae provenit (v. g. in iudicio: quaevis mutatio habet causam); et exactius adhuc intelligitur *transcendentaliter*, scilicet « *a priori* » est illa conditio in nostra mente sita, quae est fundamentum universalitatis et necessitatis tum in experientia, tum in scientia, tum in cultura humana in genere.

c) Quale ergo est *obiectum* methodi criticae seu transcendentalis? Est omnis cognitio humana (seu experientia=*Erfahrung*) tum scientifica, tum moralis, tum aesthetica. Hic Kant distinguit cognitionem transcendente[m] et transcendentalem. *Transcendens* vocatur cognitio vel conceptus, qui limites experientiae transgreditur. Kant autem persuasum habens, omnem cognitionem nostram ab experientia inchoari, non quaerit cognitionem transcendente[m], sed *transcendentalem*, seu id, quod quidem omnem experientiam « praecedat », attamen « ad nil aliud est destinatum, quam unice ad hoc, ut cognitionem experientiae possibile[m] reddat ». Hinc finis eius philosophiae, obiectum eius methodi criticae est « possibilitas experientiae » (utique scientifice interpretanda) seu « conditiones possibilis experientiae ».

d) Kant ergo tria facta ut indubia supponit: 1° factum, quod scientia proprie dicta existit; 2° factum, quod genus humanum habet ideas morales iisque in activitate sua dirigitur; 3° factum, quod genus humanum sentit seu percipit pulchrum. Hanc triplicem factorum classem philosophia transcendentalis vult explicare seu detegere conditiones, sub quibus haec facta sunt possible. Hinc Kant suum *criticismum* opponit *dogmatismo*, qui omnia, etiam difficillima problemata solvere conatur, quin inquirat, num ratio ea solvere possit vel non possit; opponit etiam *scepticismo*, qui si logice ad finem deducitur, seipsum perimit, hinc non ut « seria opinio philosophica » haberi, sed tantum ut « paedagogica castigatio dogmatismi rationalistici » utilis esse et methodum criticam praeparare potest. Quia ergo methodus kantiana est methodus criticae inquisitionis in cognitionem, differt ab aliis methodis scientificis, quae etiam sunt legitima[e], sed aliud habent obiectum formale et alium modum scientificum procedendi. Differt ergo a methodo *logicae formalis*, quae inquit in formas nostrae cognitionis seu modum, quo cogitamus; a methodo *genetica*, quam Kant vocat physiologicam, quae ostendit, quomodo in natura et historia unum phaenomenon ex aliis oritur et se evolvit; a methodo *psychologica*, quae inquit, quomodo phaenomena psychica sive cognoscitiva,

sive moralia, sive aesthetica in nobis oriantur. Psychologia ostendit tantum, quomodo iudicia et cum ipsis universa experientia scientifica oriatur; critica autem inquit, *num* haec experientia scientifica sit *necessaria* et *cur* sit *necessaria*.

c) Si methodus critica seu transcendentalis etiam *formalis* appellatur, hoc alio sensu quam in logica formali intelligendum est. Id est, methodus formalis kantiana vult universam experientiam nostram ad « perfectam cohaerentiam », « consonantiam cum seipsa », brevi ad unitatem reducere, seu *ex uno principio* ostendere, quomodo tota nostra cognitio cohaereat. Hinc critica Kantii tendit in systema construendum, non quidem systema dogmatico-speculativum, sed in systema criticum « inquisitionis iuxta principia unitatis, cui inquisitioni unice experientia materiam praebere valet »; aliis verbis, systema Kantii non est unitas *cognitionum* de universo, sed unitas *methodorum*, iuxta quas producit nostra cognitio de diversis campis conscientiae et in nostra conscience « iuxta principia unitatis » formatur. Hi autem campi experientiae seu conscientiae humanae sunt tres: natura, moralitas (cum religione), ars. Naturam cognoscimus in iudiciis scientificis, bonum et malum morale in iudiciis ethicis, pulchrum in iudiciis aestheticis. Hinc totum systema criticum Kantii dividitur in tres partes: « *Critica rationis purae* » inquit in scientiam; « *Critica rationis practicae* » in ethicam; « *Critica facultatis iudicativae* » in aestheticam. Alia minora opera periodi criticae diversimode ad has tres partes pertinent.

Ex his, quae hucusque praemisimus, non potest negari finem, quem Kant sibi proposuit, esse sublimem et laborem ingentem requirere; nec etiam negari potest viam, quam ad solvendam quaestionem ingreditur, esse omnino novam et valde subtilem. Hinc Kant iam propterea meretur nomen magni philosophi, imo unius e maximis, etiamsi solutio ipsa ab eo proposita non satisfaciat. Sicut Aristoteles et S. Thomas de Aquino, ita Kant iungit in summo gradu indolem analyticam et syntheticam. Quod influxus eius pariter magnus non tam positivus est quam potius destructivus, videtur explicandum partim ex eo, quod ignorans philosophiam traditionis unice philosophiae sui temporis nitebatur, partim ex eo, quod praecise propter suum ingenium omnes tendentias philosophicas sui temporis in unum systema redegit et magno cum mentis acumine omnes consequentias ex eo deduxit. Certum enim est criticismum kantianum non fuisse futurum possibilem, si systema cartesianum eiusque evolutio partim rationalistica, partim empiristica non praecessisset.

II. Systema philosophiae transcendentalis.

Ut supra diximus, criticismus Kantii conatur detegere et stabilire fundamenta ordinis intellectualis seu scientiae, ordinis moralis seu ethicae, et ordinis aesthetici seu pulchri. De singulis separatim agendum est.

A. TRANSCENDENTALIS FUNDATIO SCIENTIAE.

Transcendentalis fundatio scientiae exhibetur a Kantio in « Critica rationis purae », « Prolegomena ad omnem futuram metaphysicam », « Fundamenta metaphysica scientiae naturalis » et complectitur iterum tres partes: 1) novum fundamentum transcendente mathe-
thesis datur in « aesthetica transcendentali », 2) fundamentum transcendente purae scientiae naturalis in « analytica transcendentali », 3) fundamentum transcendente metaphysicae in « dialectica transcendentali ».

§ 1. **Critica transcendentalis matheseos.** Omnis experientia seu cognitio, quae scientifica vocatur, oritur e duobus elementis, perceptione sensili et ratione. Hinc primo inquirendum est, quid perceptio sensilis ad scientiam conferat. Methodus ergo transcendentalis inquit, quaenam sint elementa a priori perceptionis sensilis, seu quaenam sint formae, quae materiam indeterminatam, sed determinabilem determinant ita, ut habeatur obiectum scientiae universale et necessarium. Haec determinatio fit in mathesi; hinc aliis verbis inquirendum est, cur mathesis sit vera scientia, i. e. composita e iudiciis universalibus et necessariis, quae iudicia semper in experientia verificantur seu sunt obiectiva. Mathesis componitur e geometria et arithmetica. Geometria tractat de lineis et figuris, ergo de determinationibus spatii; arithmetica autem tractat de numeris, numerus autem est successio unitatum, hinc tractat de determinationibus temporis. Item mechanica pura, quae versatur circa leges motus, agit ultimatim de determinationibus temporis.

a) *Doctrina de spatio.* Kant non ponit quaestionem psychologiam, quomodo perceptio spatialis in nobis oriatur, sed quaestionem metaphysicam (sensu supra pg. 10 descripto) et in specie quaestionem transcendentalem. Ad quaestionem metaphysicam, quid sit illud, quod in cognitione spatii universali et necessaria est independens a variabili experientia sensuum, respondet Kant duplici thesi, altera con-

tra empiristas anglos, altera contra rationalistas: 1° spatium non est conceptus experientiae, id est aliquid e factis experientiae externae abstractum, sed e contra omni experientiae externae praesupponitur; 2° spatium non est conceptus rationis, sed pura intuitio (*Anschauung*). Ad quaestionem transcendentalem autem, seu quae sit illa conditio in nostra mente sita, quae est fundamentum universalitatis et necessitatis spatii, Kant respondet thesi: spatium est non solum necessaria conditio a priori omnis experientiae, sed in specie geometriae ut scientiae, et quidem spatium non ut conceptus, sed ut forma intuitionis a priori.

Thesis *prima metaphysica*, spatium omni experientiae externae iam praesupponi, duplici argumento probatur: *Arg. 1*): ut sensationes (*Empfindungen*) ad aliquid extra nos referri vel ut iuxta se positae repraesentari possint, intuitio spatii iam supponitur, hinc experientia externa demum per ipsam fit possibilis; aliis verbis, spatium non est in experientia, sed experientia in spatio. *Arg. 2*): numquam possumus imaginari non dari spatium, sed possumus imaginari, non dari res in spatio. Ergo spatium non est aliquid a phaenomenis, seu ab experientia dependens, sed e contra est conditio, ut phaenomena seu res experientiae esse possint, seu est forma a priori. Item *altera* thesis metaphysica, spatium non esse conceptum rationis, sed puram intuitionem, duplici argumento probatur. *Arg. 3*): possumus tantum unicum spatium nobis repraesentare, cuius diversa spatia sunt solum partes; ergo diversa spatia non praecedunt spatio, sed tantum ut in ipso contenta cogitari possunt. Atqui inferiora alicuius conceptus abstracti hunc praecedunt, non ut in ipso contenta cogitari possunt. Ergo spatium non est conceptus rationis et hinc nihil aliud esse potest nisi intuitio. Omnes propositiones geometricae non deducuntur e conceptibus universalibus, sed ex intuitionem. *Arg. 4*): spatium repraesentatur ut magnitudo infinita (*eine unendlich gegebene Grösse*). Nullus autem conceptus ita cogitari potest, ut infinitam multitudinem repraesentationum in se contineat. Ergo spatium non est conceptus, sed intuitio a priori. Tandem thesis *transcendentalis* ita probatur: ex facto geometriae tamquam scientiae sequitur spatium esse formam intuitionis a priori. Si enim spatium esset conceptus rationalis, nihil posset ex ipso concludi, nisi quod in eo continetur (ut ostendit logica formalis), hinc haberentur tantum iudicia analytica. Si autem spatium esset conceptus ex experientia haustus, omnes propositiones ex ipso deductae essent singulares et contingentes. Atqui geometria non constat iudiciis analyticis, nec iudiciis a posteriori, ergo iudiciis syntheticis a priori, et hinc supponit eius obiectum, i. e. spatium, esse independens ab experientia, seu esse intuitionem a priori.

Ex his argumentis Kant deducit plures conclusiones: 1) spatium non est proprietas rerum, prouti independenter a nobis existunt, sed conditio subiectiva et formalis, sub qua unice sensus externi nobis obiecta exhibere possunt; 2) ut conditio formalis spatium dependet a nostra organizatione; hinc alia omnino quaestio pro nobis indifferens est, num dentur alia entia cum alia intuitione et hinc etiam cum alia geometria (1); 3) spatium habet obiectivum valorem relate ad omnem possibilem (nobis) experientiam externam, i. e. omnia phaenomena externa sunt iuxta se in spatio; hinc habet *realitatem empiricam*, sed nullum habet valorem obiectivum, « si conditio possibilitatis omnis experientiae omittitur », i. e. habet *idealitatem transcendentalem*; 4) spatium est *unica* forma a priori obiectiva intuitionis obiectorum exteriorum, quia perceptiones colorum, sonorum, caloris etc. sunt affectiones sensuum nostrorum, non intuitiones; 5) « res in se » ergo interim nihil aliud dicit nisi obiecta, prout in se sunt, nobis (id est experientiae nostrae sensili) non esse cognoscibilia; sed experientia in ipsa etiam nunquam inquit.

b) *Doctrina de tempore* procedit simili modo. Inquisitione *metaphysica* Kant conatur ostendere, tempus nec esse ex experientia abstractum, nec esse conceptum universalem, sed meram intuitionem a priori (formam intuitionis internae). Argumenta pro hac duplici thesi eodem modo sicut pro spatio construuntur: 1) Coincidentia vel successio non perciperetur in experientia, nisi intuitio temporis iam a priori subesset; 2) non possumus imaginari, non dari tempus, sed possumus imaginari, non dari phaenomena in tempore. Ergo tempus non hauritur ex experientia; 3) diversa tempora non sunt nisi partes eiusdem temporis; 4) tempus repraesentatur ut magnitudo infinita; ergo tempus non est conceptus universalis, sed intuitio a priori. Deinde inquisitione *transcendentali* ostendit tempus esse conditionem a priori tum arithmeticae, quae ad conceptus numerorum pervenit solum « successiva compositione unitatum in tempore », tum mechanicae universalis, quae leges motus solum ope temporis ut intuitionis formare potest. Et argumenta afferuntur duo, quod scilicet diversa tempora non possunt coincidere, et quod tempus non potest inverti.

Notandum est apud Kantium inquisitionem transcendentalem esse principalem et peremptoriam; inquisitio metaphysica cum suis argumentis videtur esse tantum comprobatio, licet primo loco sit posita, et videtur a Kant esse excogitata, postquam deductio transcendentalis iam facta erat. Ut haec deductio transcendentalis melius intelli-

---

(1) In hac cogitatione nititur moderna metageometria.

gatur, in alia forma eam exhibere placet: Mathesis et mechanica pura habent characterem necessarium et universalem, quia determinationes spatii et temporis, de quibus hae scientiae tractant, sunt necessariae et universales. Hoc posito ita arguitur: Leges necessariae spatii et temporis conveniunt obiectis experientiae aut quia res ipsae habent naturam spatialem et temporalem, ex qua mens illas leges abstrahit, aut quia inter res et mentem existit harmonia a creatore statuta, aut quia mens ipsa obiecta formis spatii et temporis induit. Prima explicatio admitti nequit, nam sensatio non percipit res, sed phaenomena (quae sententia a Kant dogmatice ut vera supponitur); secunda explicatio nihil valet, quia ita admitteretur «deus ex machina» et vera explicatio non daretur; ergo remanet tertia explicatio. Aliis verbis: distinguendum est inter materiam et formam experientiae. Materia est id, quod procedit ab obiecto, a re in se, quae agit in sensum, materia sunt ergo elementa sensationis nondum disposita secundum tempus et spatium; mens haec elementa indeterminata ordinat secundum formas a priori temporis et spatii. Et distinguenda est duplex applicatio harum formarum, prima transcendentalis, quasi automatica et non conscia, quae obiectum constituit, alia empirica, conscia et reflexa, quae obiectum cognoscit. Veritas consistit in coincidentia huius duplicis usus. (Idem a fortiori valet de categoriis).

Ex doctrina sua de tempore Kant item plures deducit conclusiones: 1) etiam tempus non est proprietas rerum in se, sed «forma intuitionis sensilis», et quidem «internae», id est nostri ipsorum nostrorumque statuum; 2) forma temporis est universalior quam forma spatii, et haec est illi subordinata; spatium enim est solum forma intuitionis externae, tempus autem omnis intuitionis, immediate intuitionis internae, mediate etiam externae; 3) tempus habet idealitatem transcendentalem, quia est forma a priori nostrae sensibilitatis; realitatem autem empiricam, quia omnia phaenomena sunt in tempore. Aliis verbis: tempus et spatium recte obiectis sensuum ut talibus adscribuntur, quia haec obiecta, prouti in relatione ad subiectum cognoscens cogitantur, numquam sine determinatione temporis et spatii haberi possunt. Sensatio ergo non est «confusa» repraesentatio rerum, ut docuerunt Leibniz et Wolff, sed necessarium elementum «experientiae». Sine ipsa nec propositiones geometricae nec mathematicae leges motus possent esse absolute necessariae. Factum, quod mechanica mathematice fundata applicari potest obiectis experientiae iisque respondet, unice exinde explicatur, quia spatium et tempus sunt formales conditiones experientiae. Quia ergo leges spatii et temporis sunt «necessaria conditio» «obiectorum possibilis experientiae», hinc sunt «reales» et nullo modo merae apparentiae.

Hanc aestheticam transcendentalem e subsequentibus philosophis unicus *Schopenhauer* totam recepit; sed iuxta ipsum mundus phaenomenalis fit mundus mere apparens, seu illusio, quod Kant expresse reiecerat. Alii conati sunt hanc Kantii doctrinam ita interpretari, ut *aprioritatem* harum formarum retinerent, *subiectivitatem* seu relationem ad facultatem cognoscitivam negarent. Sed hoc modo ipsa doctrina Kantii graviter immutaretur.

§ 2. **Transcendentalis critica scientiae naturalis purae.** Praecedens critica matheseos ostendit, spatium et tempus esse conditiones a priori sensibilitatis. Sed ut experientia sensu scientifico oriatur, non sufficit sensatio hucusque considerata: accedere debet cogitatio rationis. Hinc aestheticae transcendentali, quae est scientifica inquisitio sensibilitatis, succedit transcendentalis logica, quae est scientifica inquisitio rationis, id est formarum a priori cogitationis. Hanc logicam transcendentalem Kant dividit in «logicam veritatis» seu *analyticam* transcendentalem, et in «logicam apparentiae», seu *dialecticam* transcendentalem. Hic agitur de analytica transcendentali, quae in cognitionem rationis in genere a priori inquit; haec iterum agit primo de analytica *conceptuum*, secundo de analytica *principiorum*. Ad eandem inquisitionem ducit problema scientiae naturalis. Ope matheseos et mechanicae nondum cognoscimus obiectum, prout est physicum; hinc physica praeter ea, quae a mathesi et mechanica supponuntur, alia adhuc supponere debet. Logica transcendentalis inquit ergo in haec principia supposita in quantum sunt philosophica. Aliis verbis: *aesthetica* transcendentalis ostendit quomodo natura *materialiter* sumpta, id est ut summa phaenomenorum, est possibilis; *logica* transcendentalis ostendit quomodo natura *formaliter* sumpta sit possibilis, id est ut scientia naturalis, ut summa regularum, secundum quas omnia *phaenomena* ut in una experientia coniuncta cogitari debent.

a) *Analytica conceptuum*. Quaestio solvenda est haec: sensatio exhibet nobis multitudinem et varietatem diversarum impressionum. Homo autem rationalis vult hanc multitudinem ad unitatem, ad synthesis redigere, seu vult eam scientifice cognoscere. (Et quidem non quaeritur, quomodo talis synthesis psychologica *oriatur*, sed qualem habeat *valorem* transcendentalem). Iamvero multitudo mutatur in unitatem, in totum eo, quod reducitur ad *conceptus*, conceptus enim (a concipere, zusammen-fassen, be-greifen) multa in unam cognitionem comprehendit. Illi conceptus, quorum ope scientia naturalis multitudinem phaenomenorum comprehendit, vocantur a Kant *categoriae* (ergo alio sensu ac Aristoteles hunc terminum intellexerat). Quae sunt illae categoriae? Ut eas inveniat, Kant adhibet duplicem deductionem, quarum unam metaphysicam vocat, alteram transcendentalem.

Metaphysica deductio sita est in hoc: ratio, ait Kant, quae operatione synthetica experientiam (scientificam) producit, est eadem,

quae operatione analytica diversas formas iudiciorum construit. Ergo ex diversis formis iudiciorum diversae categoriae cognosci seu deduci possunt. Iamvero iudicia distinguuntur: 1) secundum quantitatem in iudicia singularia, particularia, universalia; 2) secundum qualitatem in iudicia affirmativa, negativa, infinita seu limitativa; 3) secundum relationem in iudicia categorica, hypothetica, disiunctiva; 4) secundum modalitatem in iudicia problematica, assertoria, apodictica. Hinc facile « *tabula categoriarum* » deduci potest: 1) considerata *quantitate* habentur categoriae: unitas, pluralitas, totalitas; 2) considerata *qualitate*: realitas, negatio, limitatio; 3) considerata *relatione*: inhaerentia et subsistentia, causalitas seu dependentia, mutua causalitas; 4) considerata *modalitate*: possibilitas et impossibilitas, existentia et non-esse, necessitas et contingentia. Haec deductio « metaphysica » ostendit iuxta Kant, categorias habere originem in organizatione mentis nostrae.

Transcendentalis deductio vult ostendere, quo pacto hi conceptus a priori ad obiecta referri possunt, seu ostendere, categorias esse « conditiones formales » experientiae et sic habere valorem obiectivum. Etenim aesthetica transcendentalis exhibet nobis obiectum tantum ut « phaenomenon », id est ut obiectum « indeterminatum ». Categoriae determinant hoc obiectum ad obiectum « cogitatum »; obiectum enim cogitare nihil est aliud nisi multitudinem in tempore et spatio, quam nobis intuitio praebet, in uno conceptu comprehendere. Iamvero ultima ratio huius « comprehensionis » seu unionis est in eo, quod diversa elementa experientiae conscia in *unica* conscientia suiipsius iunguntur; et sic oritur « *synthetica unitas apperceptionis* ». Kant videt in hac « transcendentali unitate conscientiae suiipsius » culmen totius philosophiae transcendentalis. Aliis verbis: ut diversa data, seu elementa experientiae fiant « obiectum » experientiae proprie dictum seu scientificum, haec data debent esse *mea*, mihi ut subiecto uni conscia, tunc demum diversa data a me in uno conceptu comprehenduntur et fiunt « obiectum » experientiae. Iamvero conceptus, quorum ope haec comprehensio fit, sunt categoriae. Ergo categoriae sunt « conditiones possibilitatis experientiae », « instrumentum (Leitfaden) », « clavis », « forma intellectualis » eius. Categoriae « imponunt naturae leges », imo eam primo possibilem reddunt, et hinc sunt etiam principia scientiae naturalis purae.

Etiam hac in re deductio transcendentalis apparet ut principalis, et deductio metaphysica tantum ut comprobatio quaedam sat artificialis et arbitraria. Quae deductio transcendentalis aliter etiam ita exhiberi potest: existit physica pura, quae leges universales et necessarias statuit, quibus non solum experientia hucusque facta, sed etiam nova experientia respondet, ita ut dici debeat naturam his legibus subiacere. Quomodo hoc est possibile, ut mens tales leges naturae statuatur? Quia

haec scientia de facto existit, omnes conditiones ad eam necessariae etiam reales esse debent. Hoc posito Kant arguit ita: aut cognitio physica conditionata est per naturam, id est subiectum cognoscens dependet ab obiecto; aut natura conditionata est per cognitionem, seu obiectum dependet a subiecto; aut aliquis spiritus supremus impressit menti nostrae leges, quae vigent in natura. Atqui tertium, quod *Crusius* admiserat, esset nimis simplex explicatio nec discerni tunc posset, quando mens verum cognoscit et quando non cognoscit; primum esset contradictio, quia ex experientia nequeunt haberi iudicia a priori; ergo remanet tantum secunda explicatio.

b) *Analytica principiorum*. Perceptio sensilis subest categoriis tamquam necessaria conditio. Categoriae autem in se sunt « merae formae cogitationis », nondum habent valorem obiectivum. Ut ergo cogitatio evolvatur in cognitionem, categoriae debent applicari ad intuitionem sensilem, ad obiecta sensuum. Quare categoriae iustificantur et comprobantur demum per principia, i. e. « illa iudicia synthetica, quae ex puris conceptibus rationis a priori fluunt et omnibus cognitionibus a priori subsunt ». Hoc fit per « schematismum rationis purae ». « *Schema transcendente* » vocatur a Kant illa « formalis et pura conditio sensibilitatis », qua unice categoria ad aliquod obiectum applicari potest. Schema debet ergo ex una parte categoriis respondere, hinc esse « intellectuale »: ex alia parte debet respondere phaenomeno, hinc esse sensibile. Aliis verbis: cognitio debet esse intuitiva (anschaulich), ut sit plus quam merum cogitare. Categoriae sunt tantum « conceptus de obiectis in genere (von Objekten überhaupt) »; nos autem volumus obiecta concreta, nempe res experientiae cognoscere. Hinc formae sensibilitatis (spatium et tempus) et formae rationis (categoriae) coniungendae sunt, ut cognitio oriatur. Hoc autem praestat « schema », quod proinde est conditio transcendentalis seu via, qua vera cognitio oriatur. Singula schemata nihil aliud sunt nisi diversae determinationes aprioristicae temporis. Ope horum schematum e conceptibus oriuntur principia rationis purae.

Iudicare vel cogitare est repraesentationes in una conscientia coniungere. Non agitur autem hic de iudiciis contingentibus et subiectivis, sed de obiectivis, quae pro omni conscientia valent, et ex iis iterum non de iudiciis analyticis, sed syntheticis, quia haec unice scientiam naturalem constituere possunt. Supremae regulae horum iudiciorum seu conditiones, ut necessario in conscientia coniungantur, vocantur principia; ergo haec principia exhibent systema naturae, « quod omnem cognitionem naturae empiricam praecedat, eam simpliciter (zuerst) possibilem reddit ac propterea proprie dicta scientia naturalis universalis et pura vocari potest ». Ergo haec principia sunt simul universales *leges* naturae eiusque unitatem constituunt. Iuxta modum, quo

applicantur, dividuntur in principia *mathematica*, quae tantum intuitionem spectant et hinc valorem apodicticum habent, et in principia *dynamica*, quae existentiam phaenomeni in genere spectant et hinc tantum mediata evidentia gaudent.

Kant statuit quinque suprema principia, quorum priora duo sunt mathematica, reliqua dynamica, scilicet: 1° « omnes intuitiones sunt quantitates extensivae »; 2° « in omnibus phaenomenis illud reale, quod est obiectum sensationis, est quantitas intensiva, id est gradus »; 3° « in omni mutatione phaenomenorum remanet substantia quantitative invariabilis »; 4° « omnes mutationes fiunt secundum legem connexionis inter causam et effectum »; 5° « omnes substantiae, in quantum simul in spatio percipi possunt, subsunt mutuae activitati ».

His principiis accedunt « *postulata cogitationis empiricae in genere* », quae tantum conceptus possibilitatis, realitatis et necessitatis « in ipsorum usu empirico » explicant. Primum postulatum *possibilitatis* sonat: « Possibile est, quod concordat cum formalibus conditionibus experientiae (secundum intuitionem et conceptus) »; secundum postulatum est *realitatis*: « Reale est, quod cohaeret cum materialibus conditionibus experientiae »; tertium postulatum *necessitatis*: « Necessario existit, cuius connexio cum realitate iuxta universales condiciones experientiae est determinatum ».

Ita principia possibilis experientiae sunt etiam universales leges naturae. Et sic quaestio, quomodo pura scientia naturalis sit possibilis, est soluta in forma systematica, prouti a scientia requiritur. In opere « *Principia metaphysica scientiae naturalis* » haec principia ad scientiam naturalem mathematicam applicantur. Ex tota expositione apparet, quomodo Kant hac sua theoria intellectualismum et sensualismum, rationalismum et empirismum superare et coniungere studet. Re autem vera intellectualismus Kantii rationalismum Leibnitii adhuc excedit, quia ratio est quasi apparatus totum mundum creans; leges cogitandi sunt leges universi; sensualismus Kantii adhuc ulterius progreditur quam sensualismus Lockii, quia formae cognitionis unice applicari possunt ad « *variā perceptionem sensilem* (das Mannigfaltige der Empfindung) », ita ut nulla cognitio habeatur, ubi haec perceptio sensilis deest.

§ 3. **Transcendentalis critica metaphysicae.** Tertio tandem loco Kant exhibet in « *dialectica transcendentali* » inquisitionem transcendentalem in metaphysicam. Licet aesthetica et analytica transcendentalis obiectum scientiae iam perfecte definiant, tamen ratio humana ulterius progredi desiderat. *Cognitio* nostra continetur limitibus experientiae, prouti haec subest legibus spatii, temporis et causalitatis, sed *cogitatio* nostra his limitibus non concluditur. Tota enim experientia est aliquod

« omnino contingens », comparanda « insulae, quae circumdatur magno et ventoso oceano apparentiae ». Phaenomena, ad quorum cognitionem nos limitare debemus, videntur tamen esse phaenomena alicuius entis. Aliis verbis: num praeter mundum *phaenomenalem*, sensibilem, datur mundus *noumenalis*, intelligibilis? Ad hoc respondet analytica transcendentalis: illud « aliquid », illud « obiectum transcendente » est plane indeterminatum, de quo nec quidquam scimus, nec supposita intellectus nostri organizatione quidquam scire possumus; est tantum « correlatum » quod hypothetice assumitur, quodque unitati respondet, ad quam multitudinem empiricam reducimus. « Noumenon » ergo non est conceptus positivus, sed negativus, est *limes* (Grenzbegriff), cui duplex significatio convenit, alia negativa, positiva alia: a) Significatio *negativa* consistit in hoc: « ens in se » nihil est aliud nisi effectus communis nostri modi cogitandi, ac si adhuc aliquid remaneret, etiam abstractis omnibus formis intuitionis et conceptuum, quae in nobis sunt; est proinde pura apparentia, illusio, « repraesentatio ex toto vacua (eine inhaltlich ganz leere Vorstellung) ». b) Significatio *positiva* autem in eo est, quod « ens in se » ducit ad id, quod est ultra experientiam mathematico-scientificam « contingentem ». Nam ultra universales leges naturae, quas analytica transcendentalis invenit, cognitio nostra tendit ad « totalitatem absolutam omnis possibilis experientiae », ut cognoscat « unitatem collectivam totius experientiae possibilis ». Aliis verbis: ratio quaerit illud « inconditatum (seu *absolutum*), quo demum unitas cognitionis intellectus conditionatae absolvitur ». Conceptus huius absoluti seu « totalitas conditionum pro aliquo conditionato » vocatur a Kant *conceptus rationis*, seu *idea*.

Haec idea « transcendentalis » differt ex toto ab idea, prouti hic terminus in philosophia anglica et gallica adhibebatur, et significat aliquem « focum imaginarium », mere cogitatum, in quem cognitio nostra tendit, ergo conceptum mere heuristicum seu problematicum. Idea sensu kantiano non est aliquid experientiam *constituens* (ut categoriae et principia), sed experientiam mere *regulans* seu principium regulativum; ideae non sunt conceptus proprie dicti, sed problemata, quae rationem incitant, ut unitatem cogitationum, quantum fieri potest, usque ad Absolutum perducant, et hoc sensu sunt « necessario fundatae in natura rationis humanae ». Ope idearum unitas *synthetica* categoriarum ampliatur ad unitatem *systematicam* idearum. Idea ergo non producant novum obiectum, sed ordinant tantum obiecta ita, ut universa cognitio intellectus (i. e. experientia) ex aggregato contingente fiat systema secundum necessarias leges in se cohaerens. Hoc fit utique « tantum » in idea, ideis enim numquam obiectum experientiae plane adaequatum respondere potest.

Sic ergo iam *analytica* transcendentalis ostenderet (supposita eius

veritate!) metaphysicam non posse esse scientiam veram, obiectivam. Haec conclusio corroboratur inquisitione directa in ideas, quae fit in *dialectica* transcendentali. Metaphysica complectitur quattuor partes: ontologiam, psychologiam, cosmologiam, theodiceam. Ontologiam in genere esse impossibilem tota critica ostendere conatur, quia « ens in se » est quidem cogitabile, sed non est cognoscibile. Tres aliae partes metaphysicae respondent tribus ideis: anima, mundus, Deus.

a) *Critica psychologiae rationalis*. Solemus loqui de « Ego ». et recte quidem, quia hic habetur realitas, quae negari nequit. Attamen sensus huius termini exacte definiri debet. Aesthetica transcendentalis docuerat omnia phaenomena interna apparere nobis sub forma temporis, quae forma non convenit rei ipsi, τῷ Ego, sed menti cognoscenti τὸ Ego. Ergo τὸ Ego non apparet nobis umquam, prouti est in se, in suo esse noumenali, sed ut Ego phaenomenale, empiricum. De hoc Ego tantum loquitur sensus communis. De Ego autem puro nihil scimus nisi quod est conditio necessaria cognitionis. Nihil scimus, num sit substantia, num sit spirituale, immortale an non. Nam neque analysi a priori neque synthesisi a posteriori aliquid de hac re dicere possumus. Non primum, nam ex conceptu « conditionis » nequit per analysim erui conceptus « substantiae »; non secundum, nam experientia non habetur extra formas spatii et temporis. Si autem ad notionem substantiae pervenire non possumus, a fortiori non possumus pervenire ad alias notiones, quae substantiam supponunt. Ergo omnia argumenta psychologiae rationalis sunt « paralogismi », etenim mutant τὸ Ego, quod tantum in transcendentali apperceptione habetur et est repraesentatio sine ullo positivo contento (« an Inhalt gänzlich leere Vorstellung ») in aliquod ens per se subsistens. Ex simplicitate ideae subiecti non licet transire ad simplicitatem subiecti ipsius. Hinc psychologia rationalis est scientia falsa, pseudo-scientia illusionum. Conceptus animae habet tantum valorem regulativum, id est iuvat nos, ut omnes activitates conscientiae unitas cogitare possimus.

b) *Critica cosmologiae rationalis*. Anima vel « Ego » est idea regulativa, quae multitudinem phaenomenorum psychicorum in unoquoque homine in unitatem comprehendit. Altius ascendit idea cosmologica, quae omnia phaenomena externa in unitatem redigit. Sed si mens humana hanc ideam evolvere conatur, necessario incidit in contradictiones; idea haec implicat « antinomias », et quidem in omnibus quattuor classibus categoriarum.

Prima *antinomia quantitatis* oritur ex consideratione *compositionis* mundi. Habetur enim *thesis*: mundus tum secundum tempus tum secundum spatium consideratus habet initium seu limitem. Nam si mundus non haberet initium in tempore, momento praesenti praeces-

sisset infinita series phaenomenorum, et quidem actualis et completa. Atqui talis series repugnat. Et similis ratio valet de spatio. Huic thesi opponitur *antithesis*: mundus nullum habet initium in tempore et nullos limites in spatio. Nam si mundus haberet initium, praecedere deberet tempus, quo mundus nondum erat, id est tempus vacuum. Atqui in tempore vacuo nulla res oriri potest, quia nulla pars temporis vacui conditionem existentiae potius quam non-existentiae in se continet. Ergo in mundo quidem res incipere possunt, non autem ipse mundus.

Secunda *antinomia qualitatis* oritur ex conditione *divisionis* rerum. Etenim probatur *thesis*: omnia in mundo sunt ex partibus simplicibus composita. Si enim non essent composita ex partibus simplicibus, omni compositione per cogitationem sublata nihil remaneret. *Antithesis* autem haec est: nulla res composita in mundo constat ex partibus simplicibus; nam omne extensum est in infinitum divisibile. Atqui res omnes mundanae sunt extensae; ergo sunt in infinitum divisibiles seu non datur ulla res composita ex partibus simplicibus.

Tertia *antinomia relationis* oritur ex consideratione *originis* mundi. *Thesis* est: praeter causalitatem ex legibus naturae admittenda est ad explicationem phaenomenorum in mundo causalitas libera, secus enim nunquam perveniretur ad causam primam, quod est absurdum. *Antithesis* autem affirmat: nulla datur in mundo libertas, sed omnia fiunt secundum necessarias leges naturae. Et probatur, quia si causa se ad agendum determinaret, quin haec determinatio rationem suae existentiae saltem in aliquo statu priore haberet, et ita porro, ipsum principium causalitatis tolleretur.

Quarta tandem *antinomia modalitatis* oritur ex consideratione *dependentiae* mundi. Habetur hic *thesis*: ad mundum requiritur, sive ut pars, sive ut causa, ens absolute necessarium. Nam series phaenomenorum utpote contingens requirit causam non contingentem, et quidem ipsa haec causa debet esse in tempore seu debet pertinere ad phaenomena. Huic thesi opponitur *antithesis*: nullum datur ens absolutum, nec in mundo, nec extra mundum, ut eius causa. Etenim ens absolutum non est in mundo, nam nequit esse nec pars mundi utpote contingentis, nec summa phaenomenorum eius, quia etiam haec summa, composita ex contingentibus, esset contingens; non est extra mundum, eo ipso enim momento, quo inciperet eius relatio ad mundum, haberet initium, esset ergo in tempore seu in mundo, quod est contra hypothesin.

Qua ratione hae antinomiae solvi possunt? Kant respondet dari tantum duplicem viam: aut debemus admittere errorem occultum in ipsis hypothesibus, quia duae propositiones contradictoriae nequeunt simul esse falsae, nisi ipse conceptus, cui innituntur, sit repugnans. Et hoc obtinet iuxta Kant in duabus primis antinomiis « mathematicis ».

Ipse enim conceptus mundi ut entis est repugnans; mundus non est nisi « idea », « symbolum », id quod deductiones analyticae comprobant. Aut thesis et antithesis non referuntur ad idem obiectum secundum eandem considerationem, et tunc utique contradictio disparet. Hic alter casus obtinet in duabus ultimis antinomiis « dynamicis ». Scilicet theses (quod datur libertas et ens absolutum) non valent de mundo phaenomenali, sed in mundo transcendente saltem ut possibiles cogitari possunt. Aliis verbis: hae ideae sunt principia regulativa, id est, nos debemus mundum ita cogitare, *ac si* hae conditiones haberentur. Speciale momentum habet antinomia tertia, scilicet pro philosophia morali; character empiricus seu homo phaenomenalis subest causalitati necessariae; character autem intelligibilis seu homo noumenalis est liber, quia « relatio actionum ad obiectivas rationes non est relatio temporalis ». Sed libertas hic consideratur tantum ut *idea* transcendentalis; Kant non vult probare nec realitatem nec possibilitatem libertatis, sed tantum ostendere, causalitatem liberam non repugnare.

c) *Critica theologiae rationalis*. Adhuc altius quam per ideam mundi mens humana ascendit in idea Dei, quae est summa et ultima unitas. Sed conceptum Dei esse ideam et non conceptum intellectus apparet iam ex eo, quia evidenter omnem experientiam superat. Idea Dei est quidem « necessaria hypothesis ad quietandam rationem », sed est tantum « subiectiva conditio nostrae cogitationis », quae falso in « obiectivam conditionem rerum ipsarum » mutatur. Kant conatur hoc probare inquisitione in argumenta pro existentia Dei.

Iuxta Kantium *triplex tantum via ad probandam existentiam Dei* est possibilis: 1) aut ex concretis, determinatis conditionibus seu proprietatibus rerum experientiae; 2) aut ex existentia rerum experientiae in genere; 3) aut abstrahendo ab omni experientia, ex meris conceptibus. Sic oriuntur tria argumenta: physico-theologicum procedit ex proprietatibus rerum; cosmologicum ex existentia rerum; ontologicum ex solo conceptu. Atqui omnia haec argumenta sunt illusoria, et « frustra ratio nostra extendit alas, ut vi solius speculationis supra mundum phaenomenalem evollet ».

Primo loco argumentum *ontologicum* analysi subiicitur; Kant ostendit, ex mero conceptu alicuius rei tantum eius possibilitatem, numquam vero eius realitatem probari posse. Ceterum categoria existentiae extra ambitum experientiae omni valore et significatione destituitur.

Argumentum *cosmologicum*, ut sit completum, duo continere debet: a) ex existentia entis contingentis concluditur ad existentiam entis necessarii; b) dein probatur hoc ens necessarium esse perfectissimum seu Deum. Atqui in prima parte argumenti fit illegitimus transitus a finito ad infinitum, a contingente ad necessarium; analytica transe-

dentalis ostendit, conceptum causae habere tantum significationem transcendentalem, non transcendentem. Secunda pars vero argumenti coincidit cum argumento ontologico, ergo etiam nihil valet.

Argumentum *physico-theologicum* ex finalitate est quidem antiquissimum, clarissimum et maxime venerandum, attamen et ipsum est fallax, nam ope huius argumenti ad summum conclusio fieri posset ad architectum mundi imperfectum, non ad Deum ut ens perfectissimum. Ceterum et hoc conceditur tantum « ad hominem », scilicet *si* obiectiva finalitas supponitur. Kant autem docet in « Critica facultatis iudicativae » (p. 2. tract. 2, § 75) principium finalitatis valore obiectivo destitui.

Sic ergo argumenta nihil evincunt. Sed sicut existentia Dei scientificè probari nequit, ita etiam non-existentia. Ergo Deus non est principium *constitutivum* mundi, sed tantum *regulativum* seu idea, id est nos ita res omnes mundanas cogitare debemus, *ac si* e suprema aliqua, perfectissima causa procederent.

Conclusio generalis ex hac inquisitione critica in fundamenta transcendentalia scientiae ex dictis patet: Ergo scientia mathematica et scientia naturalis pura est iustificata; metaphysica autem ut scientia de anima, mundo et Deo est impossibilis. Hinc metaphysica ut scientia de entibus transcendentibus non existit; existit tantum *ut doctrina de limitibus cognitionis humanae*. Sed ex altera parte inde *non sequitur non dari animam, mundum, Deum, quia sicut horum obiectorum existentia, ita etiam non-existentia probari non potest*. Homo adiutorio facultatis cognoscitivae non potest in his rebus pervenire nisi ad *agnosticismum*. Fortasse autem alia via realitas huius ideis respondens probari potest. Hanc alteram viam Kant in transcendentali critica ordinis moralis ostendere intendit.

B. TRANSCENDENTALIS FUNDATIO ORDINIS MORALIS.

Etiam in hac inquisitione Kant exorditur ex *facto* indubio, scilicet existere obligationem moralem, et movet quaestionem *iuris*, quomodo valor obiectivus talis obligationis et hinc valor scientiae moralis in genere scientificè, reflexe iustificari possit. Et quidem primo Kant instituit criticam transcendentalem ordinis moralis, deinde inquit in metaphysicam ordinis moralis. Cum philosophia morali tandem cohaerent, quae Kant de philosophia religionis, iuris et societatis docet.

§ 1. **Transcendentalis critica ordinis moralis.** Ille imperativus, qui in obligatione morali habetur, nequit esse imperativus *hypotheticus*:

fac hoc, si illud vis obtinere; talis enim imperativus non iubet, nisi in quantum volo conditionem, et ita obligatio meo arbitrio subordinata esset. Solutio tantum in eo esse potest, ut omne ens rationale *necessario* velle debeat certum obiectum (quod ipsam conditionem constituit) et ita « natura ipsa daret legem »; sed tunc haec lex « esset contingens, quia unice ex experientia cognosceretur et demonstraretur, et ita incapax esset ad stabiliendam apodicticam regulam practicam, qualis regula moralis esse debet ». Ergo remanet tantum, ut si obligatio vere existit, sit imperativus *categoricus*: fac hoc. Iudicium, quod exhibet imperativum hypotheticum, est analyticum, quia voluntas finis continet voluntatem medii (debeo velle hoc, si volo obtinere illud); iudicium autem, quod exhibet imperativum categoricum, est syntheticum, nam conceptus voluntatis non continet necessario voluntatem talis actus particularis voluntatis (debeo velle hoc). Et quia ex altera parte imperativus categoricus est universalis et necessarius, hinc habemus in casu *iudicium syntheticum a priori practicum*. Quaestio ergo est: *quae conditiones requiruntur, ut tale iudicium sit possibile et obiectivum?* Ut haec quaestio solvi possit, debet primo determinari id, quod hic imperativus in se continet. Et sic primo quaeritur, *quid* sit obligatio, deinde *num* sit obligatio.

a) *Quid est obligatio*. Kant exhibet tres formas imperativi moralis, ut determinet, quid obligatio in se sit.

Prima forma imperativi moralis. Distinguenda est iuxta Kant « lex obiectiva » et « maxima seu regula subiectiva ». Lex obiectiva est illud, quod activitatem creaturae rationalis in ipso ordine obiectivo regulat; eius existentia deducitur ex veritate generali, quam Kant simpliciter assumit: « omne ens naturale agit secundum leges ». Maxima seu regula subiectiva est « principium, secundum quod subiectum agit ». Maxima subiectiva evidenter legi obiectivae conformis esse debet, et haec conformitas est illud ipsum, quod imperativus categoricus iubet, et est totum, quod continet. Haec lex autem est lex mere formalis, id est nullam habet materiam, non determinat immediate aliquam actionem concretam, quia tunc perderet illum characterem universalem, qui ipsam ut legem constituit. Tunc autem imperare, ut maxima meae actionis sit conformis legi, est simpliciter idem ac iubere, ut sit universalis. Hinc imperativus categoricus ita potest exhiberi: *age secundum talem maximam, ut simul possis velle, ut haec maxima fiat lex universalis*, Omnes obligationes particulares exinde deducuntur. Sic e. gr. non potest esse licitum in difficili aliqua conditione falsam promissionem facere; si enim haec regula fieret universalis, promissa proprie iam non haberentur; generalisatio maximae esset eiusdem destructio. Haec formula imperativi categorici est prima et demonstrat obiectivitatem obli-

gationis moralis. Quia autem ad cognoscendas obligationes particulares frequenter est incommoda, Kant subiungit duas alias formulas.

Secunda forma imperativi moralis. Procedamus ex facto, quod homo semper (subiective) propter finem aliquem agit, et quaeramus, qualis hoc supposito « maxima » eius activitatis esse debet. Patet omnes fines materiales, « fines nobis » removendos esse; hi enim nequeunt maximam universalem constituere, quia non determinant voluntatem nisi vi relationis ad facultatem appetitivam subiecti. Restat ergo « finis in se », seu finis cuius valor non dependet ab utilitate, quam nos exinde habere possemus, sed est absolutus. Etiam antequam sciamus, num tales fines dentur, possumus iam dicere « maximam » fore hanc: non debemus his finibus uti, sed debemus eos observare, revereri. Id est, maxima erit negativa, definiens potius legalitatem quam moralitatem. Tales fines in se autem sunt entia rationalia eaque sola. Hinc maxima erit: *age ita, ut genus humanum numquam, nec in teipso, nec in aliis personis, inserviat ut simplex medium, sed ut finis.* Ope huius maximae cognoscitur, v. gr. servitutem, suicidium, mendacium esse moraliter mala.

Tertia forma imperativi moralis. Ut homo agat moraliter, debet iuxta dicta in secunda formula adimplere legem propter seipsam, seu motivum actionis non debet esse extraneum ipsi legi. Hoc autem accideret, si lex esset extranea voluntati. Ergo, si habetur obligatio moralis, debet ex ipsa voluntate procedere. Quomodo hoc est possibile? Voluntas intelligibilis (quae non est confundenda cum voluntate noumenali) vult necessario legem, voluntas autem sensibilis trahitur motivis, quae sunt extra legem sita. Ita voluntas intelligibilis imponit legem voluntati sensibili; homo sentit se constrictum ad internam unionem voluntatis sensibilis cum intelligibili, habito respectu propriae dignitatis. Hoc sensu dici potest voluntatem sibi ipsi esse fontem obligationis moralis seu obedire propriae legislationi; sed statim addendum est: in quantum haec legislatio est universalis, id quod patet ex prima forma imperativi moralis. Sic oritur maxima: *age ita, ut tuam voluntatem ut universalem legislatricem consideres.*

b) *Num est obligatio.* Altera quaestio, num obligatio revera existat, potest nunc habito respectu eorum, quae dicta sunt, ita poni: sub qua conditione potest et debet homo illum imperativum, ut numquam nisi secundum maximam agat, quae universalis esse potest, considerare ut sibi impositum? Ad hoc requiritur unica conditio, scilicet ut sit liber. Si enim homo non est liber, non potest agere in virtute legis mere formalis; e contra, si homo maxima intelligibili se determinare debet, debet esse positus extra causalitatem phaenomena concatenantem seu debet esse liber. Num autem haec conditio verificatur? Kant respondet: verificatur, aut saltem omnia se habent ita, *ac si libertas existeret.* Pa-

rum interest, num homo sit aut non sit liber, de facto enim nequit aliter cogitare nisi se esse liberum, et haec persuasio non est absurda, dummodo libertas ponatur in mundo transcendente. Hinc homo persuasum habere debet legem ad ipsum dirigi seu se esse obligatum lege. Ergo obligationi phaenomenali respondet obligatio realis, aut saltem pro omnibus omnia se habent ita, ac si res ita essent.

Sic etiam patefit praeclarus parallelismus inter rationem puram et practicam: sicut enim conceptus intellectus puri simul cum iis, quae per intuitionem sensilem data sunt, possibilia reddunt iudicia synthetica a priori speculativa, ita coniunctio voluntatis purae practicae simul cum voluntate sensibili reddit possibile iudicium syntheticum a priori practicum seu imperativum categoricum.

Haec de deductione obligationis moralis in genere. Quae Kant de deductione obligationum particularium seu «materiae» vitae moralis habet, hic ut minoris momenti omitti possunt.

§ 2. **Metaphysica ordinis moralis.** Ex hac doctrina tres conclusiones magni momenti sequuntur, primo de primatu voluntatis, secundo de postulatis rationis, tertio de relatione inter fidem et scientiam.

a) *Primatus voluntatis.* Ex dictis sequitur rationem practicam aliter ac rationem theoreticam puram ultra limites immanentes seu experientiae progredi posse. Fundamentum autem huius discriminis, licet ratio practica nihil aliud sit nisi ratio speculativa sub alio respectu considerata, in eo est, quia hic non agitur de obiecto dato (gegeben), quod cognosci, sed de obiecto imposito (aufgegeben), quod effici, realizari debet. Ut in primo casu usus transcendens rationis posset esse legitimus, requirerentur conditiones, quas obiectum nec verificat, nec verificare potest; in secundo casu, conditiones requisitae non sunt ex parte obiecti, quia hoc obiectum non est, sed esse debet, sed stant ex parte subiecti, et omnes reducuntur ad libertatem. Hanc autem conditionem libertatis homo non potest, ut vidimus, considerare ut non verificatam. Sed exinde etiam patet rationem speculativam non esse rationi practicae coordinatam, sed subordinatam. Etenim ratio speculativa non potest realitates metaphysicas cognoscere, sed tantum concipere seu cogitare; ratio autem practica indiget realitatibus metaphysicis, et hinc imperat rationi speculativae concipienti tantum has realitates, ut eas, habito respectu rationis practicae, tamquam realiter existentes affirmet.

Haec doctrina Kantii est magni momenti, ut diversae doctrinae philosophiae modernae intelligantur; ex ipsa fluit philosophia vitalistica moderna, et in genere recens philosophia antiintellectualistica seu neoromantica. Vide huius operis librum XI. caput 2. et 3.

b) *Postulata rationis*. Hae autem realitates metaphysicae sunt tres: libertas, immortalitas animae, existentia Dei. Vidimus iam, quomodo Kant ostendere conatur, non quidem *libertatem* existere, sed affirmationem eius existentiae esse necessariam et legitimam. Simili modo probat Kant, non quidem *immortalitatem* esse, sed affirmationem eius existentiae esse legitimam et necessariam. Homo enim habet absolutam obligationem efficiendi, realizandi supremum bonum, hinc debet illud bonum considerare ut possibile. Si autem voluntas humana in aliquo momento temporis efficeret summum bonum, id est, si esset perfecte conformis legi, omnis obligatio pro ipsa cessaret. Iamvero hoc est impossibile, quia in essentiali dualismo humano voluntas habet perpetuum fontem obligationis. Ergo haec conformitas requisita numquam est in esse, sed semper in fieri, numquam est status, sed semper tendentia. Ergo summum bonum consistit in progressu indefinito; anima autem non posset in indefinitum progredi, si desineret existere; ergo anima debet semper vivere. — Ita etiam debemus et possumus iure affirmare *existentiam Dei*. Homo nequit cogitare summum bonum nisi iunctum summae felicitati; ex altera parte ordo moralitatis est essentialiter heterogeneus ordini felicitatis. Ergo beatitudo debet inveniri per moralitatem quin per eam quaeratur. Atqui hoc est impossibile, nisi existat ens morale summe intelligens et volens, quod revera moralitatem hominis cum eius beatitudine coniungit. Hoc autem non potest esse nisi creator hominis, Deus; ergo Deus debet necessario existere.

c) *Relatio inter fidem et scientiam*. Affirmare aliquid, non quia cognoscitur, sed quia adest indigentia affirmandi, est secundum Kant *credere*; et propositiones theoreticae, quae sunt obiectum talium affirmationum, vocantur *postulata*. Hinc adhaesio hisce postulatis (non ex obligatione, quia relate ad propositionem theoreticam nequit dari obligatio, sed ex indigentia) est *fides*. Quia autem haec indigentia est in natura rationis practicae fundata, et hinc universalis, dici potest hanc fidem esse fidem fundatam, assensum fidei esse (subiective) legitimum. Sed haec fides non auget cognitionem speculativam seu scientiam. Etenim non possumus cognoscere libertatem, immortalitatem, Deum existere; sed tantum possumus et debemus affirmare ea existere. Ergo haec obiecta habent quodammodo existentiam practicam; ergo numquam possunt esse materia, obiectum speculationis. *Dogmatismus moralis* relinquit ergo intactum *agnosticismum speculativum*.

§ 3. **De religione intra fines solius rationis.** *Religio* iuxta Kant consistit unice in eo, ut « omnes nostras obligationes tamquam mandata divina consideremus ». Hinc dependet ab ethica, quia sine ipsa religio numquam haberet materiam. Religio ergo extra ethicam nullam habet

significationem: omnia dogmata, omnis theologia speculativa est superstitio. Hinc etiam oratio a Kantio damnatur; oratio ut devotio interna et formalis et hinc ut medium gratiae obtinendae considerata est superstitio, fetischismus; vera oratio consistit unice in hoc, ut omnes nostras actiones ita absolvamus, *ac si* in servitio divino fierent.

Inde explicatur iudicium Kantii de *religione christiana* in specie. Si id, quod haec religio docet, recte intelligitur, coeincidit cum eo, quod religio mere naturalis (*der Vernunftglauben*) docet. E. gr. mysterium peccati originalis nihil est aliud nisi quod etiam philosophia docet, scilicet ad explicandam existentiam mali moralis admittendam esse fundamentalem inclinationem malam in natura humana, quae nonnisi ex arcana quadam actione voluntatis noumenalis provenire potest. Philosophia potest etiam admittere salutem generis humani dependere a persona et historia Christi. Etenim exemplar (*das Ideal*) perfectionis moralis, humanitas beneplacens Deo, vocari potest «*filius Dei*». Ut vero indicetur, hoc exemplar nobis esse arcano modo immanens, nos hoc exemplar in nostra conscientia portare, dici potest filium Dei descendisse de coelis et induisse humanam naturam. Imo hominibus generatim sumptis utilius est hanc summam perfectionem in aliquo homine historico concretam exhibere. Iure ergo Iesus se Filium Dei esse dixit; hoc enim modo iunxit immediate fidem rationalem in exemplar summae perfectionis cum fide historica in suam personam. Sed sensim sine sensu religio historica purificari debet, usquedum ad puram religionem rationis pervenerit. Quamdiu hoc stadium evolutionis nondum est obtentum, quae in S. Scriptura narrantur, considerata sunt ut vehiculum (*adiutorium*) moralitatis, ut quoddam symbolum, etiamsi loco sensus literalis alia interpretatio religioni rationali conformis substitui deberet. Fides «*ecclesiastica*», sicut ipsa ecclesia visibilis hunc habet finem, ut genus humanum paulatim ad religionem puram rationis educando seipsam reddat superfluum.

Ex dictis patet Kantium, qui ordinem intellectualem ad autonomiam rationis humanae, ordinem moralem ad autonomiam voluntatis intelligibilis revocaverat, ordinem religiosum totum cum ordine morali identificare, totum autem campum cognitionis, in quantum ad religionem pertinere dicitur, rationi naturali tamquam unico et supremo arbitro subiugare. Ergo sub hoc respectu Kant pertinet ad philosophiam rationalistico-deisticam saeculi XVIII. Sub alio autem respectu Kant huic philosophiae «*illuminismi*» finem imponit, et quidem primo, in quantum critica inquisitione in facultatem rationis humanae eam aretis limitibus experientiae circumscribit; et secundo, in quantum primatum rationis practicae (et voluntatis) prae ratione pura speculativa proclamat.

§ 4. **Philosophia iuris et societatis.** Ad criticam inquisitionem in fundamenta transcendentalia ordinis moralis revocantur etiam, quae Kant de philosophia iuris et societatis habet. Etiam hac in re devenit ad plenum autonomismum, ut per se ex praemissis patet. Etenim ius nihil aliud est nisi summa earum conditionum, sub quibus arbitrium et licentia (*Willkür*) unius cum arbitrio et licentia aliorum secundum legem universalem coexistere potest. Hinc ius non habet originem in Deo vel in natura humana, sed in mera conventionem seu contractu quodam hominum. Nam unice per hominum conventionem eae conditiones circumscribi possunt, sub quibus licentia unius cum licentia omnium aliorum coexistere potest. Ut autem haec conventio suum finem obtinere possit, duo requiruntur, ut scilicet *in lege* formam legalem accipiat, et ut adsit *potestas*, quae ad observationem huius legis singulos cogere valeat. Societatis civilis officium est haec duo praestare. Ergo societas civilis a iure postulatur, et homines tenentur ad societatem civilem coire, ut ius servare possint. Sed lex civilis est mere externa, i. e. non requirit motivum morale ad observandam legem, sed unice, ut lex observetur; aliis verbis, lex civilis praescribit meram legalitatem externam et nititur unice in coactione. Hinc ordo moralis et ordo iuridicus sunt ordines disparati; ordo iuridicus ligat tantum libertatem hominis externam, ordo moralis autem internam; ille stat in mera coactione, hic in motivo interno morali.

C. TRANSCENDENTALIS FUNDATIO ORDINIS TELEOLOGICO-AESTHETICI.

Sicut genus humanum inde ab antiquissimis temporibus mundum cognoscere studet, sicut moraliter agit, ita etiam pulchrum aestimat et artes colit. Ergo tertius campus, in quem methodus transcendentalis inquirere debet, est aestheticus, aliis verbis: methodus haec ostendere debet, *quomodo iudicia synthetica a priori aesthetica* sint possibilia et qua ratione a iudiciis theoreticis et practicis differant. Facultas, quae hic in actum transit, vocatur a Kant *iudicativa* (*Urteilkraft*), id est facultas inveniendi illud universale, quod obiectis individualibus et concretis, nobis per experientiam datis, respondeat. Ut autem facultas iudicativa individuales leges empiricas in unitatem seu in universale quoddam comprehendere possit, debet procedere ex *principio ipsi a priori* insito; et hoc principium est *finalitas*. Ergo conceptus finalitatis non potest tamquam ex ordine obiectivo abstractus considerari, sed est merum principium *regulativum* facultatis iudicativae, quia unum ex tribus modis constituit, iuxta quos subiectum a priori agit. Et quidem

duplex finalitas distingui debet, *obiectiva et subiectiva*: illa respicit immediate obiecta naturae, teleologiam naturae, organismos; haec tantum relationem facultatum repraesentandi (das Spiel der Vorstellungskräfte) seu est finalitas repraesentationum in animo contemplantis, ut certam formam in facultatem imaginationis recipiat. Finalitas obiectiva est obiectum seu principium facultatis iudicativae *teleologicae*, finalitas subiectiva facultatis iudicativae *aestheticae*.

§ 1. **Facultas iudicativa teleologica** (teleologische Urteilskraft). Eius obiectum, ut diximus, est obiectiva finalitas naturae. Aliis verbis, si naturam organicam intelligere volumus, debemus eam ita considerare, *ac si* organismi ad certos fines agerent. Et quidem non agitur hic de finalitate *extrinseca*, quatenus una res naturae alteri inservire potest vel reapse inservit, sed de *intrinseca*, quatenus organismus est id, « in quo omnia simul sunt finis et simul media », seu quatenus omnes partes per ideam totius determinantur. Finis autem non est principium, cuius ope natura organica scientifice deduceretur seu explicaretur, tale enim principium habetur unice in causalitate mechanica, sed est principium nostrae interpretationis naturae, ut sc. eam ita intelligamus, ut non maneat quid mere contingens. Hinc Kant facultatem iudicativam vocat non determinantem (bestimmende Urteilskraft), sed reflectentem (reflektierende U.). Facultas quaedam intuitiva posset forte omnes organismi partes tamquam in et cum toto condeterminatas intelligere, et tunc non indigeret conceptu finalitatis ad organismum ut totum quid intelligendum; sed nostra ratio discursiva cogitat totum semper tamquam partium suarum summam; sic autem organismus intelligi nequit, cum in eo non partes totum, sed totum partes determinet. Hinc tota consideratio teleologica naturae est mere subiectiva, necessaria nobis, non ipsis obiectis, utpote ex natura nostri intellectus fluens.

Qualis itaque est *relatio principii mechanici ad teleologicum*? Quomodo causalitas et finalitas componenda? Principium mechanicum, causalitas pertinet ad facultatem *determinantem*; principium teleologicum, finalitas ad facultatem *reflectentem*; principia mathematico-mechanica sunt naturae *constitutiva*, principia teleologico-aesthetica naturae *regulativa*. Interpretatio mechanica « sine ullo limite » in explicanda natura progredi debet, et nunquam finalitas explicationem scientificam processuum naturae dare valet; finalitas obiectiva est tantum principium, maxima heuristica, methodica, quam scientia empirica adhibet, ut naturam recto modo interrogare, observare, in eam inquirere possit. Unice principium causarum efficientium pertinet ad « doctrinam », i. e. scientiam; principium causarum finalium pertinet ad

« criticam », i. e. ad methodum inquisitionis; quare utraque consideratio apprimè est distinguenda.

Relatio teleologiae ad theologiam, ethicam, aestheticam. Sicut unusquisque organismus, ita etiam tota natura tamquam « systema, complexus finium » considerari potest, hinc posset oriri cogitatio, totam naturam a suprema causa intelligente, Deo, provenire et dependere. Kant hanc hypothesin non negat, sed eam plane e campo scientiae removet. Quod in « Critica rationis purae » docuerat, id in « Critica facultatis indicativae » repetit et complet: teleologia non pertinet ad theologiam, finalitas numquam argumentum pro existentia Dei praebere valet. Fines naturae, ait, non sunt fines divini. Homines ipsi suum proprium cogitandi modum naturae imponunt, si de fine in rerum natura loquuntur. Scientia naturalis sine consideratione religiosa in naturam inquirere debet. Et ex eadem ratione etiam a consideratione ethica abstrahere debet. Finis enim ut sic, finis ultimus est tantummodo in persona, in ente rationali, ergo in ethica; natura autem non habet finem ultimum, etiamsi ita considerari potest, *ac si* eum haberet. Tandem consideratio naturae teleologica ducit quidem ad aestheticam, quia unitas in rebus naturae, quam ope finalitatis obiectivae cognoscimus, praebet delectationem aestheticam, sed finalitas obiectiva non est eadem ac subiectiva.

§ 2. **Facultas iudicativa aesthetica.** *Sensus (Gefühl) ut principium aestheticum.* Iudicium aestheticum differt tum a iudicio theoretico, quod obiectum scientifice cognoscit, tum a iudicio practico, quod obiectum producit; hinc facultas, quae his iudiciis subest, nec est cognitio nec volitio, sed sensatio (Gefühl); et cum haec sit intermedia inter cognitionem et volitionem, facultas iudicativa est media inter rationem puram (theoreticam) et rationem practicam. Sed sensus aestheticus non est identicus cum sensu delectationis vel cum sensu boni (sensu morali); est complacentia quaedam, quae nullum emolumentum proprium quaerit, quae obiectum non exprimit conceptibus, et nihilominus est universalis et immediata. Sensus aestheticus oritur ex libero concursu facultatum animi, imaginationis et intellectus (Verstand) in pulchro, imaginationis et rationis (Vernunft) in sublimi; etenim libertas imaginationis cum necessitate intellectus componi debet, et sic oritur intrinseca utriusque facultatis ad invicem habitudo, quae neque ut labor neque ut negotium (Geschäft), sed tantum ut otium (Beschäftigung) definiri potest. Tamen nequit permitti, ut sensus subiectivus liberum concursum facultatum dirigat, cum hic sensus sit multum inconstans, sed concursus facultatum certis regulis subici debet, ut aesthetica possibilis reddi possit. Etiam iudicium aestheticum po-

stulat valorem universalem, non quidem obiectivum, sed subiectivum, quatenus unusquisque cum nostro iudicio consentire *debet* (non quatenus *reapse consentit*). Sensus communis aestheticus non est principium constitutivum iudiciorum aestheticorum, sed principium regulativum, idea, norma.

Haec *idea aesthetica* differt ab ideis rationis theoreticae: hae sunt «indemonstrabiles» (nicht beweisbar), i. e. conceptus rationis, quae nulla intuitionem sensili (Anschauung) exhiberi possunt; illa est «inexponibilis» (nicht ausdrückbar), i. e. intuitio imaginationis, quae nullo conceptu exprimi potest. Idea aesthetica est repraesentatio infiniti, cui nullus conceptus aequivalet, quae proinde nulla lingua exprimi potest. Haec indefinita idea infiniti seu «substrati intelligibilis» in nobis est clavis et principium iudiciorum aestheticorum, sensus aesthetici; ultra hunc limitem principium aestheticum explicari nequit.

Aesthetica applicata. Analytica facultatis iudicativae aestheticae dividitur in analyticam pulchri et analyticam sublimis. *Pulchrum* est id, quod absque conceptu universaliter placet, est forma finalitatis alicuius obiecti, quatenus sine cognitione (conceptu) finis in ipso percipitur. Pulchrum differt a iucundo et a bono; iucundum est id, quod delectat; bonum, quod propter suum valorem obiectivum aestimatur; pulchrum, quod simpliciter placet. Hinc quando animus coram obiecto pulchro consistit, immoratur in eius contemplatione modo quieto, sine passionum excitatione. Ergo pulchrum refertur unice ad formam obiecti, quae in eius limitatione consistit (die Form des Gegenstandes, die in seiner Begrenzung besteht). *Sublime* autem potest etiam ad obiectum sine forma, ad obiectum illimitatum, infinitum referri. Pulchrum oritur ex harmonia, sublime ex diversitate (Kontrast). In pulchro complacentia nostra propius ad delectationem accedit, in sublimi ad admirationem, verecundiam, cultum. Quatenus sublime ad facultatem cognoscitivam vel appetitivam refertur, dividitur in sublime *mathematicum* et *dynamicum*. Sublime mathematicum est infinite magnum vel parvum; sublime dynamicum illud, quod est ingenti potentia praeditum, puta phaenomena naturae, quae timorem excitant, et in quae nihilominus ut personae morales, ad altissimum finem destinati, imperium exercemus.

ARTICULUS III.

*Quale sit momentum philosophiae kantianae
pro historia philosophiae modernae.*

Kant complet et perficit *autonomismum*, qui se inde ab exitu medii aevi magis magisque evolverat: in theoria cognitionis apud Bacon, Descartes, Locke, Hume; in metaphysica apud rationalistas Cartesium et Spinozam ex una, apud empiristas ex altera parte; in ethica apud moralistas anglos; in philosophia sociali apud Hobbes, Locke, Rousseau; in philosophia religionis apud Herbertum de Cherbury, Hume, deistas et rationalistas; in tota vita religiosa et practica apud philosophos « illuminationis ». Kant comprehendit omnes has tendentias in unum magnum systema novum ad apparentiam striete cohaerens et scientificum. Hinc magna eius auctoritas et summa aestimatio apud coaevos et posteros. Revolutioni religiosae per Lutherum saeculo XVI., revolutioni politico-sociali in Gallia sub finem saeculi XVIII. Kant superaddit revolutionem philosophicam, quae simul omni alii revolutioni fundamentum scientificum praebet.

Si autem quaeritur, quanam *praecipuae ideae philosophicae* kantianae in subsequentem philosophiam transmissae ab eaque ulterius evolutae sunt, hae enumerandae sunt: 1) Quod « natura » seu « mundus externus » vocari solet, nihil est aliud nisi materia sensationis, nondum ordinata seu bruta. Non datur ex una parte summa rerum externarum naturam constituentium, ex altera mens hanc naturam cognoscens, sed habetur tantum materia informis et mens humana, quae eam partim per formas intuitionis, partim per categorias intellectus disponit, ordinat, organizat. Intellectus constituit « naturam » et natura hunc intellectum reflectit. Ex hac idea se evolvit partim idealismus constructivus transcendentalis, partim idealismus communis criticus, partim recentes quaedam formae positivismi, philosophia immanentiae, philosophia quae vocatur « Philosophie des Gegebenen » (philosophie d'immanence), monismus s. d. experientiae (Erfahrungsmonismus), empiriocriticismus. — 2) Hinc veritas non constituitur adaequatione inter intellectum et rem, quia non dantur res, quae mere ab intellectu cognoscerentur. Sed ontologice considerata consistit in stabili lege operationum, quibus mens humana obiectum suum format, quin huius activitatis ordinantis et formantis conscia sibi sit; logice considerata consistit in conformitate usus empirici categoriarum cum earum usu transcendentali. Hinc obiectivitas non consistit in eo, quod aliquid existit in se, sed quod

omni intellectui humano identico modo apparet; nota propria huius obiectivitatis est necessitas. Exinde fluit fere tota theoria cognitionis idealistica moderna, quae etiam a multis, qui scientias naturales colunt, assumitur. — 3) Ergo philosophia non amplius debet occupari obiectis, sed se restringere ad scientiam subiecti cognoscentis. Hinc explicatur, cur ultimis decenniis nomine philosophiae fere unice theoria et critica cognitionis et psychologia cognitionis intelligatur; cur philosophia proprie dicta, id est metaphysica sive generalis sive specialis fere ex toto evanuerit. — 4) Ratio limitatur ad sola phaenomena seu ad usum immanentem. Quidquid campum experientiae transgreditur, potest quidem a mente humana cogitari seu concipi, non autem cognosci; hinc usus transcendens rationis est illicitus. Extra intuitionem seu experientiam conceptus nostri sunt vacui nullamque habent significationem obiectivam. Haec idea est unus e praecipuis fontibus moderni phaenomenalismi, positivismi et empirismi; in ipsa fundatur magna ex parte aversio ab omnibus inquisitionibus metaphysicis. — 5) Hic agnosticismus metaphysicus compleri debet dogmatismo morali: indigentia practica fundat legitimam persuasionem de obiectivo valore vel existentia alicuius ideae. Hoc est principium primum recentis philosophiae immanentiae, quam non solum philosophia moderna antiintellectualistica, sed etiam philosophia et theologia modernistica sequitur. — 6) Fides est agnitio realitatum, quas ordo moralis requirit ex motivis subiectivis; credere est sub imperio rationis practicae existentiam idearum affirmare, non quia haec existentia cognoscitur, quod est impossibile, sed quia adest indigentia practica eam affirmandi. Debemus nos practice ita gerere, ac si revera existeret libertas, immortalitas, Deus. Ex hac doctrina evolvitur recentior protestantismus, pragmatismus et affinis huic « philosophia actionis » (*philosophie d'action*); etiam modernismus eam suam facit. — 7) Scientia et fides constituunt ordines plane diversos, quare nec invicem se iuvare nec invicem iura alteri auferre possunt. Hinc nequit esse sermo de discordia, de oppositione inter scientiam et fidem seu religionem; stabilita est pax inter utrumque campum. Quae opinio a recenti philosophia religionis multisque philosophis et doctis comprobatur. — 8) Illud solum pertinet ad ordinem moralem, quod fit unice ex motivo obligationis. Hinc est immorale agere propter beatitudinem, vel ex metu poenarum, vel ex amore humanitatis. Haec doctrina non tot invenit sequaces, ut aliae, attamen viget in formalismo et rigorismo morali et est praecipua ratio, cur tot philosophi religioni et moralitati catholicae utilitarismum obiciant. — 9) Religio est functio ordinis moralis, est idem ac moralitas; quidquid in religione hos limites excedit, non habet valorem ontologicum, sed tantum oeconomicum et paedagogicum; hinc solum ad tempus admitti potest,

donec educatio moralis generis humani maiorem progressum fecerit. In hac doctrina, saltem quoad partem, nititur moderna ethica independens et laicalis vel saecularis, et illae innumerae opiniones, quae in religione partem intellectualem, puta doctrinas et dogmata, partem historicam, puta originem religionis per aliquem fundatorem, et partem ad cultum, sacramenta, caerimonias spectantem vel ut aliquid mere secundarium et accessorium, vel ut elementum puritatem religionis corrumpens vilipendunt et neglegunt, imo condemnant.

Ex his doctrinis Kantii priores quattuor ordinem intellectualem seu rationem puram speculativam spectant, reliquae quinque ordinem moralem seu rationem practicam. Plures ex his doctrinis a subsequentibus philosophis modo potius vulgari et in sensu latiore, quam quem ipse Kant stabiliverat, evolutae sunt et sic facile ad sequelas duxerunt, quae menti philosophiae kantianae sunt alienae. Haec interpretatio vulgaris et ad vitam practicam applicatio locum obtinuit praesertim in doctrina Kantii de autonomia tum rationis tum voluntatis humanae; sicut ratio humana, seu potius sensus unitus cum intellectu est supremus arbiter in omnibus, quae ordinem physicum et intellectualem spectant, ita voluntas humana est supremus arbiter in omnibus, quae sunt ordinis moralis, socialis, iuridici et religiosi. Nec intellectus dependet in veritate cognoscenda ab ullo obiecto, nec voluntas in bono faciendo ab ullo legislatore; homo est finis in se absolutus hoc sensu, quod nulli alteri fini est subordinatus, ne quidem Deo. (Cfr. *Valensin*, artic. « Criticisme kantien », in Dictionnaire apologétique de la foi catholique).

DE DIVERSIS INTERPRETATIONIBUS DOCTRINAE KANTIANAE. Inde ab ipso initio doctrina Kantii tum ab eius sectatoribus, tam ab adversariis diversimode intellecta est, id quod in subsequente evolutione huius philosophiae et in diversis scholis Neokantianismi quam luculentissime apparet, cum unaquaque schola affirmet, se genuinam et veram Kantii doctrinam sequi. Et re quidem vera apud Kantium elementa diversarum doctrinarum inveniuntur, quae in unitatem logicam redigere sat est difficile, imo vix possibile.

1) Controversia imprimis ardet circa conceptum *rei in se* (Ding an sich). Difficultas inde oritur, quod Kantius ex una parte supponit res in se existentes, quae in nos agunt et sic materiam cognitionis efficiunt, ex altera parte totam cognitionem nostram limitibus experientiae possibilis, i. e. mundi phaenomenalis includit, ita ut categoriae, v. g. existentiae, causalitatis, etc. nullo pacto ad noumenon applicari possint. Iamvero vix admitti potest Kantium hanc contradictionem, quae ab unoquoque eius Criticam legente facile animadvertitur, non vidisse vel diserte voluisse. Quare interpretes utrumque elementum sic componere student, ut contradictio dispareat. Sed hac in re in duas abeunt partes, aliis sensum mere *logicum*, aliis *metaphysicum* entis in se defendentibus. Primi dicunt ens in se esse tantum conceptum methodicum, qui ad nihil quod extra cognitionem situm esset, refertur; alteri statuunt Kantium revera ens in se, i. e. plane independentem a nostra cogni-

tione existens supponere et admittere. Utrique iterum diversas excolunt theorias. Sic qui sensum logicum tantum entis in se admittunt, vel dicunt cum *Cohen*, ens in se esse ideam (sensu kantiano), quae exprimit, quid cognitio praestare debeat; vel cum *Cassirer*, hac voce exprimi necessariam tendentiam nostri intellectus, ut res extra se ponat, sine quibus cognitio a nobis non habetur; vel cum *Br. Bauch*, ens in se exprimere legem unitatis formae et materiae in determinato phaenomeno; vel cum *Vaihinger*, illud esse falsam quidem, attamen necessariam fictionem, quia in tota cognitione nostra omnia sic se habent, ac si res in se existerent. Qui autem sensum realem, metaphysicum tenent, disputant, num illud reale sit idem, quod etiam subiecto cognoscenti subest, an sit a noumeno subiecti cognoscentis essentialiter diversum. Alii cum *Kuno Fischer* putant Kantium admittere tantum subiectum metaphysicum, negare obiectum cognitionis metaphysicum, ad eum fere modum quo Berkeley idealismum docuerat; alii cum *Riehl* e contra asserunt etiam obiectum metaphysicum iuxta Kant admittendum esse. In prima theoria tota realitas phaenomenalis, tum quoad materiam tum quoad formam esset effectus organizationis nostrae rationis et hinc perfecte cognoscibilis; in secunda autem tantum forma phaenomeni et experientiae in genere dependeret ab organizatione conscientiae, non vero determinata materia, quae hanc formam induit, ipsa autem per « transcendentem affectionem » noumeni oritur. Praeterea disputant, num Kantius in determinando ente in se elementa intuitionis adhibuerit necne, et si ita, quo ambitu et quo iure.

2) Altera controversia versatur circa conceptum « *a priori* ». Interpretatio *psychologica*, ac si Kantio tantum de origine psychologica formarum et categoriarum ageretur, et interpretatio *physiologica* seu *anthropologica*, quae formas intuitionis et categorias ex physiologica organizatione hominis derivare conatur, hodie, post diligentes inquisitiones a *Cohen* et *Riehl* institutas, non iam tenentur. Omnes conveniunt unicam interpretationem logicam *transcendentalem* (cfr. p. 9 sq.) rectam esse. Attamen quaeritur, num hic sensus transcendentalis essentialiter supponat praemissas psychologicas seu certam theoriam de conscientia. Licet enim Kantius « *a priori* » non intelligat anthropologice, tamen supponit ubique nostrum humanum modum cogitandi, nostram humanam naturam. Vel quaeritur, num logica interpretatio unice quaestionem de valore obiectivo et logico formarum *a priori* moveat. Doctrina de spatio et tempore in « *aesthetica* », et solutio antinomiarum primam considerationem essentialiter supponunt; « *analytica* » vero potius secundam considerationem premit. Hinc alii, ut *Helmholtz* et *Frid. Alb. Lange*, totum systema Kantii iuxta primam, alii, ut *Cohen*, e contrario, totum systema iuxta alteram considerationem interpretari conantur. Sed tum prima tum altera theoria nimis violenta videtur, quia de facto utraque consideratio apud Kantium occurrit.

BIBLIOGRAPHIA. *Editiones completae praecipuae.* G. Hartenstein, 10 voll., Leipzig 1838-1839. — Karl Rosenkranz u. Friedrich Wilh. Schubert, 12 voll., Leipzig 1838-1842. — Nova editio a G. Hartenstein, 8 voll., Leipzig 1867-1869. — Editio in « *Philosophische Bibliothek* » a Buek, Kinkel, Schiele et Vorländer, Leipzig 1904 sqq. — Completa editio critica ab Academia Scientiarum Berolinensi, inde ab a. 1910, complectitur circa 24 voll. — Editio latina operum criticorum Kantii a F. G. Born, 4 voll. Lipsiae 1796-1798. Editio anglica operum criticorum: Kants critical philos. for. English readers by John Mahaffy, 3 voll., London 1872-1874.

Literatura: Kuno Fischer, *Geschichte d. neueren Philosophie*. Mannheim u. Heidelberg 1865; 5. ed. 1909, ubi duo volumina de Kantio agunt; W. Wal-

Iucc. Kant, Oxford 1882; *C. Cantoni*, Kant, 3 voll., Milano 1883 sq.; *Friedr. Paulsen*, Kant, Sein Leben u. s. Lehre, Stuttgart 1898, 4. ed. 1904; *Théod. Ruys-ssen*, Kant, Paris 1900 (Les grands philosophes); *O. Külpe*, Em. Kant, Leipzig 1907; 4. ed. 1917; *Bruno Bauch*, Kant, 1911; 2. ed. Berlin u. Leipzig 1921; *R. M. Wenley*, Kant and his Philosophical Revolution, Edinburgh 1911; *H. Bund.* Kant als Philosoph des Katholizismus, Berlin 1913; *Glossner*, Kant der Philosoph des Protestantismus, in Jahrb. f. Philos. u. spek. Theol. XXII, 1; *J. Watson*, The Philosophy of Kant explained, London 1908; *F. Tocco*, Studi Kantiani, Palermo 1909; *Domet de Vorges*, De Kant à St. Thomas, in Revue de Philos., IX, 26 sqq.; *C. Coignet*, De Kant à Bergson, Paris 1912. — *Benedikt Stattler*, Anti-Kant, 2 voll., München 1788; Wahres Verhältnis der Kantschen Philosophie zur christlichen Religion und Moral, 1794; *H. Vaihinger*, Kommentar zur Kritik d. reinen Vernunft, I, Stuttgart 1881, II, 1892; *Edw. Caird*, The critical philosophy of I. Kant, 2 voll., London 1899; *L. Chiesa*, La Base del Realismo e la critica neo-kantiana, Roma 1900; *M. de Wulf*, Kantisme et Néo-Scholastique, in Revue Néo-Scol. IX (1902) 5 sqq.; *J. Fontaine*, Les infiltrations kantienues et protestantes et le clergé français, Paris 1902; *Przegląd Filozoficzny*, Warszawa t. VII, fasc. 4 et 5. solum de Kantio tractant; *Sentrout*, L'objet de la métaphysique selon Kant et selon Aristote, Louvain 1905; etiam germanice: Kant und Aristoteles, Kempten 1911; *Farges*, Comment il faut réfuter Kant, in Revue de philos., VII (1907); *Herm. Cohen*, Kommentar zu I. Kants Kritik d. reinen Vernunft, Leipzig 1907; *A. Valensin S. J.*, La théorie de l'expérience d'après Kant, in Revue de Philos. VIII (1909) 44 sqq.

Amplam bibliographiam de Kantio et singulis eius philosophiae partibus vide apud *Ueberweg-Frischeisen-Kochler*, Grundriss d. Gesch. d. Philos. III, ed 11, 67*-100* in fine voluminis.

ARTICULUS IV.

Primae sortis Kantianismi.

1. Pugna cum gubernio. Vivente adhuc Kantio statim exorta est vehementissima pugna circa eius doctrinam. Iam quaedam minores elucubrationes tractantes de quaestionibus religiosis, quae deinde sub communi titulo «Religio intra limites solius rationis» editae sunt, ansam dederunt difficultatibus ex parte gubernii. Rex Borussiae Fridericus II. eiusque ministerium cultus von Zedlitz, item ministerium cultus Wöllner regnante successore Friderici II. Kantio multum favebant. Sed primus tractatus libri de religione «Ueber das radikale Böse in der menschlichen Natur» (de malo radicali in natura humana), editus in lucem anno 1792 in periodico «Berlinische Monatschrift» non accepit regium Imprimatur nisi cum addito: «imprimi potest, quia tantum docti, qui sunt profundi ingenii, scripta Kantii legunt». Cum vero Kant alterum tractatum: «Von dem Kampf des guten Prinzips mit dem bösen um die Herrschaft über den Menschen» (de pugna

boni et mali principii in homine) edere vellet, gubernium Berolinense licentiam imprimendi denegavit. Quare Kant petiit et accepit Imprimatur a facultate philosophica Universitatis Ienensis; tractatus Ienae impressus, Regiomonti tantum in lucem prodiiit. Hoc libello iam in lucem edito, Kant in epistola scripta ad ipsum 1. octobris 1794, a ministerio Berolinensi ex speciali mandato regis Friderici Guilelmi II. (qui erat adversarius philosophiae « illuminationis ») accusatur, quod in libro « Religio intra limites solius rationis » et in aliis minoribus elucubrationibus philosophia perversa utatur, varias doctrinas fundamentales S. Scripturae et religionis christianae depravet et extenuet, et admonetur, ut auctoritatem suam suumque ingenium ad promovendas intentiones regis pro bono publico patriae adhibeat. Eodem tempore omnes professores theologiae et philosophiae in Universitate Regiomontana subscripto nomine obligati sunt, ne de hoc libro Kantii praelectiones instituerent. Quare Kant missa ad regem epistola probare conatus est, se neque ut professorem iuventutis academicae neque ut magistrum populi religionem christianam depravare; ceterum promissit se in posterum neque in praelectionibus neque in scriptis libris de religione sive naturali sive revelata quidquam tractaturum esse. Sed ut ex notitia quadam ab ipso scripto relicta apparet, hoc promissum ita intellexit, se non esse obligatum ad persuasionem suam derelinquendam, quod esset plane indignum, obligationem autem ad silentium valere tantum regnante tunc temporis rege Friderico Guilelmo II.; hoc rege defuncto se iterum plenam libertatem habiturum. Nihilominus, et licet in prooemio opusculi « De lite facultatum » sc. Universitatum (Ueber den Streit der Fakultäten) despotismum regium acriter vituperaverit et plenam philosophandi libertatem postulaverit, de philosophia religionis nullas amplius praelectiones instituit.

2. Acceptio et impugnatio philosophica. Maior erat pugna circa ipsum eius systema ex parte philosophorum. Initio quidem nec eius opera nec eius intentio philosophica intelligebantur; « Critica rationis purae » mansit liber arcanus et demum « Prolegomena in metaphysicam » ad intelligendam aliquo modo eius methodum transcendentalem contulerunt. Postquam autem fundamentalis idea eius philosophiae cognita fuit, criticismus kantianus magis magisque divulgabatur, ita ut vivente adhuc Kantio philosophia leibnitio-wolffiana et philosophia « popularis », quae hucusque in scholis regnabat, criticismo locum cedere debuerit. In Universitate Regiomontana professi sunt criticismum *Io. Schulz, Kraus, Pörschke*; Berolini *Erhard, Kiesewetter, Maimon*; in Universitate Halensi *Jacobi, Hoffbauer, Born, Krug, Heydenreich*; Klagenfurti *von Herbert* et alii; Göttingae *Buhle, Bürger*; Vienna

Ben David. Iam anno 1793 edi potuerunt « Collectanea ad historiam philosophiae criticae » duobus voluminibus. Mox etiam aliae scientiae: mathesis, scientia naturalis, philosophia iuris, politica, scientia linguarum et praesertim theologia protestantica influxum philosophiae kantianae subierunt. Praecipui inter immediatos sectatores Kantii sunt: *Carolus Christianus Erh. Schmid* (1761-1812), qui iam anno 1786 Compendium Criticae rationis purae et vocabularium ad faciliorem usum operum Kantii scripsit, quod hodie adhuc gaudet valore. *Salomon Maimon* (1754-1800) in philosophiam Kantii subtiliter et profunde inquisivit et ita in ulteriorem evolutionem Kantianismi praecipue influxit. Maimon admittit quidem philosophiam Kantii, sed reiecit conceptum « entis in se » ut in hac philosophia impossibilem. Loco doctrinarum ab ipso reiectarum assumit quasdam doctrinas leibnitianas, et praeformat iam systemata Fichte et aliorum. Professor Ienensis *Carolus Leonardus Reinhold* (1758-1823) editis in lucem « epistolis de philosophia kantiana » hanc philosophiam ad captum populi exposuit et ita plus quam ullus alius e sectatoribus Kantii ad eam divulgandam contulit; praelectionibus autem de philosophia kantiana in Universitate Ienensi in eadem centrum studii philosophiae criticae condidit. *Jacobus Sigismundus Beck* (1761-1840), professor in Universitate Rostock, simul cum Salomone Maimon reiecit « ens in se » ut aliquid existens extra subiectum cognoscens. Etiam *Bouterweck* (1766-1828), *Guilelmus Traugott Krug* (1770-1842), et poeta *Schiller* (1759-1805) Kantianismo adhaerent. De catholicis philosophiam Kantii amplectentibus infra (libro XII.) erit sermo.

Mox criticismus kantianus etiam extra Germaniam fautores et sequaces nactus est. In Batavia professor philosophiae Amstelodamensis *Paulus van Hemert* (1756-1825) iam anno 1796 opere « Beginsels der kantianische Wysgeerte » (Principia philosophiae kantianae) hanc philosophiam propugnavit; imo a. 1798 periodicum « Magazin voor de kritische Wysgeerte » ad criticismum in Batavia divulgandum condidit. Eum *Daniel Wytttenbach* acerrime impugnavit. Van Hemert socium invenit philosophum *F. Kinker*, qui item Kantianismum in Batavia defendit; opus eius, translatum in linguam gallicam: « Essai d'une exposition succinete de la critique de la raison pure de Mr. Kant » (Amsterdam 1801) primum fuit, quod criticismum in Gallia introduxit, ubi ceterum etiam *Carolus Villers* et philosophus polonus *Hoene-Wronski* criticismum assumpserunt. In Anglia notitiam criticismi primi divulgaverunt *Nitsch* opere « General and introductory view of Kant's principles » (1796) et *Willich* opere « Elements of the critical philosophy » (1798).

Sed non deerant, qui Kantium impugnabant. Praeibant aliis catho-

lici, ut *Benedictus Stattler* S. I., professor theologiae Ingolstadtensis, operibus « Antikant » (1788), « Wahres Verhältniss der kantischen Philosophie zur christlichen Religion und Moral » (Vera habitudo philosophiae kantianae ad religionem et ethicam christianam, 1793), « Meine noch immer feste Ueberzeugung von dem vollem Ungrunde der kantischen Philosophie » (Firma semper persuasio mea de insufficientia philosophiae kantianae, 1794), et *Antonius Zallinger* (1735-1814), prof. philosophiae Monachii, Dillingae et Oeniponti in opere « Disquisitiones philosophiae kantianae » (1799). Praeterea criticismo adversabantur professor in Universitate Halensi *Eberhard* (1738-1809), qui philosophiae Leibnitii et Wolffii adhaerebat; historicus *Tiedemann* (1746-1806); *Io. Christ. Zwanziger* (1792); *Garve* (1792-1802) in sua critica inquisitione in principia moralitatis, multique alii.

3. Oppositio in philosophia fidei. Brevi nova sic dicta « *philosophia fidei* » (Glaubensphilosophie) orta est, quae simili modo sicut in Gallia Rousseau et in Anglia Hume, ad affectum tamquam ad unicum fontem cognitionis philosophicae provocavit et hac via rationalismum in genere et criticismum kantianum in specie vehementer impugnavit. Huius philosophiae fidei primipili sunt *Herder* (1744-1803), *Hamann* (1730-1788) et *Jacobi* (1743-1819). Scientia, ait Jacobi, qui hanc philosophiam prae aliis evolvit, si tantum dialecticae rationis nititur, necessario ad Spinozismum materialisticum ducere debet. Kant demonstravit quidem invictae impossibilitatem metaphysicae ut scientiae; attamen et eius systema admitti nequit: « sine ente in se non possumus intrare in doctrinam Kantii; cum ente in se non possumus in ea manere ». In homine admittenda est duplex facultas cognoscitiva, experientia sensibilis et ratio. Sicut sensus immediate percipiunt res materiales, ita ratio immediate percipit obiecta suprasensibilia: libertatem, obligationem moralem, Deum. Haec intuitio rationis manifestatur nobis per quandam sensum seu affectum (Gefühl); adhaesio his veritatibus suprasensibilibus ope intuitionis et affectus vocatur fides.

Sed patet hanc philosophiam non multum differre a Kantianismo nec aptam esse, ut eum efficaciter impugnet; quare philosophi fideistae nec magnum influxum exercuerunt, nec multum suas doctrinas divulgaverunt. Fideismus hic non multum differt a Kantianismo, quia concedit Kantio impossibilitatem metaphysicae ope rationis speculativae, et quia fere eodem modo, sicut Kant rationi practicae, affectui primatum prae ratione pura tribuit, quippe qui unice obiecta suprasensibilia attingere potest. Neque est aptus ad criticismum efficaciter impugnandum, quia non ostendit, cur methodus transcendentalis kantiana sit falsa et in quibus erret, sed simpliciter ad aliquem sensum et affectum, ergo ad criterium mere subiectivum provocat. Et ita fideismus, eodem fere modo sicut Kantianismus, in subiectivismo haeret.

BIBLIOGRAPHIA. 1) De historia Kantianismi usque ad finem saec. XVIII, tractat *W. L. G. Freih. v. Eberstein*, Versuch e. Geschichte d. Logik u. Metaph. bei d. Deutschen von Leibniz an, Halle 1799 in vol. II. Historiam Kantianismi posteriorem tractat etiam *Rosenkranz* in vol. XII. editionis completae, Lipsiae 1840. — 2) Sectatores Kantii: *C. Chr. E. Schmid*, Grundriss d. Kritik d. rein. Vernunft nebst e. Wörterbuch z. leichteren Gebrauch der kantischen Schriften, 1786; *S. Maimon*, Versuch über die Transcendentalphilosophie, Berlin 1790; Versuch e. neuen Logik oder Theorie des Denkens, Berlin 1794, nova editio cura B. C. Engel 1912; Kritische Untersuchungen über d. menschl. Geist, Leipzig 1794; *K. L. Reinhold*, Briefe über d. kantische Philosophie, Leipzig 1790-1792; *J. S. Beck*, Erläuternder Auszug aus Kants kritischen Schriften, Riga 1793 sqq, 3 voll.; Grundriss der kritischen Philosophie, 1796; *E. Bouterwek*, Idee einer Apodiktik, Halle 1799; Aesthetik, Leipzig 1806; Religion d. Vernunft, Götting. 1824; *W. Tr. Krug*, Allgem. Handwörterbuch d. philos. Wissenschaften, Leipzig 1827-1834; Organon d. Philosophie, Meissen 1801; *Ch. Villers*, Philosophie de Kant ou principes fondamentaux de la philosophie transcendente, 2 voll., Metz 1801; *Hoene-Wronski*, Philosophie critique découverte par Kant, Marseille 1803, pars II et III, Paris 1803. — 3) Adversarii, praeter opera in textu citata *Eberhard*, Allgemeine Theorie des Denkens u. Empfindens, 1776; Sittenlehre der Vernunft, Berlin 1781; *D. Tiedemann*, Theätet oder über das menschliche Wissen, e. Beitrag z. Vernunftkritik, Frankf. a. M. 1794; *J. Chr. Zwanziger*, Kommentar über Hr. Prof. Kants Kritik d. r. Vernunft, Leipzig 1792; *Chr. Garve*, Abhandlung über d. verschied. Prinzipie der Sittenlehre von Aristoteles bis auf unsere Zeit, Breslau 1798-1801. — 4) Philosophia fidei: *Herder*, Ideen zur Philos. d. Geschichte d. Menschheit, Riga 1784-1791; Verstand u. Sprache, eine Metakritik zur Kritik d. rein. Vernunft, Leipzig 1799; *J. G. Hamann*, Werke, hrsg. v. F. Roth, Berlin 1821-1843; *Frdr. H. Jacobi*, Werke, Leipzig 1812-1825; *C. Roessler*, De philosophandi ratione F. H. Jacobi, Jenae 1848; *L. Lévy-Bruhl*, La philosophie de Jacobi, Paris 1894; *G. Gentile*, La filosofia in Italia dopo il 1850, III; *G. M. Bertini* e l'influsso di Jacobi in Italia, in La Critica III (1905); *Fr. A. Schmidt*, F. H. Jacobi, Heidelberg 1908.

CAPUT II.

Evolutio et transformatio Kantianismi idealistica

Kant sua philosophia transcendentali errores et insufficientiam tum rationalismi tum empirismi superare et utriusque veritatem in unam altiore synthese redigere conatus est. Hinc nil mirum tum elementa rationalistica, tum empiristica apud ipsum inveniri neque mirum sectatores eius magis sive prima, sive secunda prementes criticismo transcendentali diversas dedisse formas. Et ita ex eadem philosophia kantiana tamquam fonte communi subsequens philosophia duplici, ut ita dicam, flumine promanat: ex una parte habentur tentamina reconstruendae metaphysicae super fundamenta a Kantio posita; ex altera

parte oriuntur systemata antimetaphysica, quae unice elementum empiricum, experientiam premunt. Uterque fluvius iterum duplici dividitur alveo, altero idealistico, realistico altero. Sic ergo quattuor brachiis philosophia kantiana saeculo XIX. usque ad nostros fere dies descendit: idealismo transcendentali, realismo metaphysico, idealismo immanentiae et certis quibusdam formis positivismi neokantiani. Hoc loco de primis duabus tantum formis, utpote Kantio immediate succedentibus, loquemur, de reliquis duabus, quae recentiori demum tempore ortae sunt, infra dicturi.

PARS I.

Idealismus transcendentalis constructivus.

Introductio. Licet Kant conatus sit probare, omnem metaphysicam ut scientiam de ente esse impossibilem, tamen immediate post ipsum tres philosophi magna systemata construxerunt, quae idealismum criticum et methodicum in idealismum metaphysicum et dogmaticum deflectunt. Kant enim docuerat, rationem humanam tum spatium et tempus, tum totam rerum iuxta categorias et ideas determinationem a priori producere; remanserat tantum, et quidem illogice, materia bruta (i. e. materia sensationum) et factum conscientiae propriae. Inde unus tantum passus erat ad doctrinam, rationem omnem omnino realitatem producere et efficere. Hunc passum, licet unusquisque alio modo, fecerunt « philosophi transcendentales » Fichte, Schelling, Hegel.

Omnibus quaedam capita sunt communia: 1° Omnes tres philosophi exeunt e criticismo kantiano, sed difficultates et incohaerentias in Kantii doctrina corrigere strictioremque unitatem systematicam construere conantur. 2° Omnes tres assumunt principium rationalisticum: esse=cogitari, hinc omnem experientiam spernentes volunt totum systema philosophicum, imo totam realitatem ex uno supremo principio aprioristico deducere. 3° Omnes tres perveniunt in ultimis conclusionibus ad negandam realitatem rerum singularum, ergo ad idealismum, et ad statuendum unum ens absolutum, ergo ad pantheismum. 4° Omnes tres magnum influxum habuerunt non solum in ipsam philosophiam, sed etiam in scientias, in quaestiones morales, religiosas, sociales et politicas.

Sed intra hos limites communes unusquisque alia via systema deducere et evolvere conatur. *Fichte* procedit e doctrina Kantii de transcendentali unitate conscientiae et devenit ita ad aliquam conscientiam absolutam, Ego absolutum tamquam supremum omnium rerum prin-

cipium; huius Ego absoluti limitatio est id, quod naturam vocamus. Sed sic tota natura nihil aliud est quam mera apparentia, umbra. Hinc *Schelling* realitati naturae eundem locum in evolutione absoluti assignare conatur, quem habet realitas idealis, ac propterea concipit Absolutum non ut aliquod Ego, quandam conscientiam universalem, sed ut indifferentem identitatem ordinis realis et idealis; demum per evolutionem sui ipsius ex hoc Absoluto uterque ordo, idealis et realis, nascitur. Contra hanc theoriam arguit *Hegel*, supremum principium non posse esse aliquam identitatem indifferentem, sed debere concipi ut aliquod spirituale, ut aliquis conceptus, Idea absoluta. Sic *Fichte* docet idealismum *subiectivum*, *Schelling* idealismum *obiectivum*, *Hegel* idealismum *absolutum* seu panlogismum.

ARTICULUS I.

Idealismus subiectivus Fichteanus.

1. Ioannes Gottlieb (Theophilus) **Fichte** (1762-1814) natus est in Rammenau in Lusatia e familia sat paupere. Cum puer bonum ingenium manifestaret, cura cuiusdam nobilis (Freiherr von Miltitz) scholas frequentare potuit. Sed benefactore mortuo studia in Universitate Ienensi summa in egestate peragere debuit, lectionibus privatis modestissime victitando. Tempore studiorum, quo theologiae, magis tamen philosophiae se dabat, absoluto tanta laborabat penuria, ut desperatione impulsus vitam finire statueret; oblata tamen ipsi eodem momento occasione suscipiendi muneris instructoris privati (Tiguri, Zürich), conditiones vitae pessimas paululum mutavit. Anno 1790 Lipsiam profectus, ubi iterum lectionibus privatis vitam sustentabat, cognovit philosophiam Kantii, quae eum summa admiratione implevit, ita ut ad fratrem suum scribere potuerit, tempus hoc fuisse felicissimum totius vitae suae (1). Anno subsequente Regiomontem profectus tradidit Kantio manuscriptum primi sui operis « Versuch einer Kritik aller Offenbarung » (critica revelationis), quod ei benevolentiam philosophi Regiomontani conciliavit. Typographus, quem ipsi Kant procuraverat, edidit hoc opus suppresso nomine et praefatio-

---

(1) Epistola ex 5 sept. 1790: « Ich fand darin (in philosophia kantiana) eine Beschäftigung, die Kopf und Herz füllte; mein ungestümer Ausbreitungsgeist schwieg; das waren die glücklichsten Tage, die ich je erlebt habe. Von einem Tag zum andern verlegen um Brot, war ich dennoch damals vielleicht einer der glücklichsten Menschen auf dem weiten Rund der Erde ».

ne auctoris; fere omnia periodica philosophica et plures philosophi putabant hoc opus esse genuinum Kantii. Cum vero Kant mox publice declarasset non se, sed iuvenem Fichte auctorem huius operis esse eumque laudasset, Fichte subito ad magnam famam pervenit. Anno 1794 accepit munus professoris philosophiae in Universitate Ienensi, sed iam quinque annis post ex hac Universitate recedere debuit. Etenim tractatui Friderici Caroli *Forberg* (1770-1848) «*Entwicklung des Begriffs der Religion*» (evolutio conceptus religionis) praemiserat elucubrationem de rationibus, cur divinam mundi gubernationem admittimus (Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung), in qua Deum cum ordine morali in mundo identificat. Hinc quidam anonymus cum et Forbergum (2) atheismi accusavit. Gubernium Electoratus Saxoniensis hos tractatus publice conquisivit et postulavit, ut Fichte et Forberg punirentur; secus subditis suis Universitatem Ienensem prohiberet. Quo audito Fichte minatus est, se, si a Senatu academico reprehenderetur, munus professoris esse depositurum et etiam alios professores eiusdem Universitatis idem facturos esse. Fichte deinde revera muneri renuntiare debuit. Contulit se Berolinum, docuit per breve tempus in Universitatibus Erlangensi et Regiomontana, tandem in Universitate Berolinensi nuperrime erecta, cuius etiam erat primus electus rector magnificus. Quando exercitus Gallorum anno 1806 Borussiae invasit, Fichte cepit consilium publicis adhortationibus populum ad amorem patriae et iugum externorum abiciendum incitare, et semestri hiemali 1807/8 in aedificio Academiae Berolinensis, media in urbe ab exercitu gallico occupata et non sine maximo vitae periculo, adhortationes: «*Reden an die deutsche Nation*» habuit, quae ei maximam famam conciliarunt. Iam sex annis post correptus morbo contagioso, quem eius uxor milites gallos curando contraxerat, morte occubuit. Fichte erat vir non solum magni ingenii speculativi, licet nimium abstracti et theoretici, sed etiam plenus industria et assiduitate, imo pertinacia in ideis suis opere exsequendis. In omnibus fere campis scientiae et vitae conditiones praesentes funditus mutare conabatur, qui modus procedendi uti-

---

(1) Forberg in citato tractatu docet, existentiam Dei esse incertam; polytheismum pari modo sicut monotheismum cum religione componi posse, imo sub aspectu aesthetico esse praestantiorum; religionem duobus tantum articulis contineri: fide in immortalitatem virtutis et fide in regnum Dei in terra, i. e. tamdiu bonum in terra promovendum esse, quamdiu impossibilitas felicitis eventus non est certo demonstrata. Forberg atheismum profitetur et immortalitatem animae diserte negat; Fichte autem hanc immortalitatem semper, licet diversis temporibus modo diverso, affirmabat.

que, ut facile patet, difficultatibus eum implicavit. Ipse de se dixit passionem suam fundamentalem esse nisum ad activitatem.

OPERA PRAECIPUA: *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* (Tentamen inquisitionis criticae in omnem revelationem), Königsberg 1792. — *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*, als Handschrift für seine Zuhörer (Fundamenta doctrinae universalis scientifica, i. e. sui systematis), Jena u. Leipzig 1794. — *Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre* (Fundamenta iuris naturalis iuxta principia suae philosophiae), Jena u. Leipzig 1796. — *Das System der Sittenlehre nach den Prinzipien der Wissenschaftslehre* (Systema philosophiae moralis secundum principia suae philosophiae), Jena u. Leipzig 1798. — *Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung* (Cur divinam mundi gubernationem admittamus), in « Philosophisches Journal » 1798. — *Die Bestimmung des Menschen* (De fine hominis), Berlin 1800. — *Der geschlossene Handelsstaat; ein philosophischer Entwurf als Anhang zur Rechtslehre* (De statu commercialis clauso), Tübingen 1800. — *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* (Quae sint notae essentialia nostrorum temporum), Berlin 1806. — *Anweisung zum seligen Leben* (Instructio ad vitam beatam obtinendam), Berlin 1806. — *Reden an die deutsche Nation* (Sermones ad nationem germanicam habiti), Berlin 1808.

2. Systema idealismi subiectivi. *Finis*, quem Fichte sua philosophia intendit, est, in criticismum kantianum maiorem unitatem systematicam introducere, ita ut totum systema ex ultimis principiis derivari possit. Et quidem in specie: Kant assumpsit tantum *factum* conscientiae, Fichte vult ultimam *rationem* huius facti exhibere; Kant dedit tantum *prolegomena* ad omnem veram metaphysicam, Fichte vult *ipsam* hanc metaphysicam evolvere; Kant dat tantum *criticam* philosophiae, Fichte vult *systema* philosophiae construere; Kant principium suum, obiecta debere formari iuxta indolem aprioristicam mentis nostrae, non adhibuit in omnibus modo logico et absoluto, Fichte vult hoc principium complere et perfecte evolvere; Kant desumpsit formas intuitionis et categorias ex experientia, Fichte vult haec omnia ex essentia rationis deducere, et quidem ita perfecte, ut nihil remaneat, quod non sit deductum ex hoc principio.

Exordium philosophandi. Ut hunc finem obtineat, assumit Fichte doctrinam kantianam de transcendentali unitate conscientiae sui. Quia ens in se iuxta principia Kantii proprie assumi nequit, ratio producit non solum formam, sed etiam *materiam* cognitionis, id est omnem omnino realitatem. Ratio sui conscia seu τὸ Ego est ergo ens absolute primum sive ens realissimum. Hoc Ego absolutum (quod non est confundendum cum ego empirico) est infinitum et illimitatum; non est esse, sed agere; non substantia, sed activitas, positio (Setzung).

Origo multitudinis rerum. Ut multitudo rerum experientiae et praesertim multitudo subiectorum sui consciorum seu plurium « ego » explicetur, Fichte adhibet deductionem *theoreticam* et *practicam*. Sci-

licet Ego, prouti est actio, positio, ponit primo seipsum in esse (primum principium); quia autem Ego ut tale opponitur omni, quod non est, hoc Ego, hinc ponendo seipsum ponit eo ipso etiam τὸ Non-ego (secundum principium); et quia Ego et Non-ego sunt in eadem conscientia absoluta et se invicem limitant, oritur synthesis τοῦ Ego et Non-ego (tertium principium). Ex primo principio (A est A) oritur principium identitatis et categoria realitatis; ex secundo principio (Non-A non est A) oritur principium contradictionis et categoria negationis; ex tertio tandem principio (A partim est A, partim Non-A) oritur principium rationis sufficientis et categoria limitationis. Ope huius processus per thesin, antithesin et synthesin conatur Fichte ulterius omnes formas intuitionis (spatium et tempus) et omnes categorias deducere. Rationem vero ultimam, cur *realiter* existant diversa entia et praesertim plures homines, non potest consideratio theoretica dare, sed practica. Etenim τὸ Ego est secundum essentiam suam activum, et quia est sui conscius, hinc est morale. Iamvero ut activitas moralis haberi possit, plura subiecta moralia requiruntur. Ergo pluralismus realis non sequitur in systemate fichteano ex ratione speculativa, sed ex ratione practica; aliis verbis, sicut in systemate kantiano, ita etiam apud Fichte ratio practica seu voluntas (moralis) primum occupat. Totus mundus nihil aliud est nisi aliquid productum ab Ego absoluto in hunc finem, ut ipsum moraliter agere possit.

Ethica et religio. Ego, ut est absolutum, conatur removeere limitem, qui per Non-ego ipsi opponitur. Et in hoc consistit finis moralis τοῦ Ego; hinc unusquisque conformiter cum suo ego et cum suo munere agere debet, ut ita τὸ ego fiat quam maxime independens. Agendo hoc modo voluntas producit praeter ordinem physicum ordinem moralem; «hic ordo moralis vivens et activus est ipse Deus»; quia autem Deus et ordo moralis in mundo sunt idem, hinc religio nihil aliud est nisi moralitas, id quod etiam Kant docuerat.

Posteriore tempore Fichte suam doctrinam paulum mutavit, sed pantheismus, qui iam priorem formam eius systematis pervadit, tunc adhuc clarius evolvitur.

3. PRIMAE VICISSITUDINES EIUS DOCTRINAE. Systema philosophicum, quod Fichte in sua «Wissenschaftslehre» evolverat, iuxta mentem auctoris erat unica veritas philosophica; hinc nil mirum, eam multos nactam esse adversarios. Tum rationalistae, ut *Nicolai*, *Kant* et Kantiani; tum philosophi fideistae *Herder* et *Jacobi* eam impugnabant. Ipse Kant, qui iuvenem Fichte benigne receperat et publice laudaverat, declaravit postea (7. augusti 1799), systema fichteianum esse omnino mancum nec posse ad ipsum tamquam patrum provocare; quo dicto Fichte non verebatur Kantium conviciis connectari (vocavit Kantium «einen Dreiviertelskopf»). Sed ex altera parte Fichte multos nactus est, qui eum admiratione celebrabant eiusque doctrinas

sequebantur. Inter antiquiores nominandi sunt *Forberg*, de quo supra erat sermo, *Reinhold*, *Niethammer*, *J. B. Schad*. Imo romanticus *Fridericus Schlegel* (1772-1829) vocavit opus principale fichteanum « *Wissenschaftslehre* », opus « *Wilhelm Meister* » a Goethe conscriptum et revolutionem gallicam « tres principales eventus huius saeculi ». Etiam e recentioribus philosophis ei plures adhaerent, licet cum quibusdam mutationibus: *Rudolphus Eucken*, *J. Bergmann*, partim *Lipps*, *Münsterberg*, *Rickert*, *Windelband*.

BIBLIOGRAPHIA. *Editiones completae:* 1) Editio praecipua est Joh. Gottlieb Fichtes *Sämtliche Werke*, hrsg. v. *J. H. Fichte*. 8 voll. Berlin 1845-1846; cui addendum est complementum: *J. G. Fichtes Nachgelassene Werke*, hrsg. v. *J. H. Fichte*, 3 voll. Bonn 1834-1835. — 2) *J. G. Fichtes Werke*, Auswahl in 6 Bänden, hrsg. u. eingel. v. *F. Medicus*, Leipzig 1908-12 (nunc in « *Philosophische Bibliothek* ») — 3) *J. G. Fichtes Leben u. literarischer Briefwechsel*, hrsg. v. *J. H. Fichte*, Sulzbach 1830, complectitur praeter amplam biographiam a filio philosophi scriptam omnes epistolas. — In linguam *anglicam* translata sunt: *Popular works* transl. by *W. Smith*, 2 voll. London 1848-49; *Science of knowledge*, transl. by *A. E. Kröger*, Philadelphia 1868; *Science of rights*, transl. by *A. E. Kröger*, Philadelphia 1869; *The vocation of man*, Chicago 1906. Versio *italica*: *Dottrina della scienza*, Bari 1910. — Aliae versiones referuntur in *Baldwin*, *Dictionary of Philosophy* III, 1, pg. 204.

Literatura: *K. Fischer*, *Gesch. d. neueren Philosophie*, vol. VI; *Rob. Adamson*, *Fichte*, London 1881 (*Philos. Classics*); *Xavier Léon*, *La philosophie de Fichte*, Paris 1902; *Adolfo Ravà*, *Introduzione allo studio della filosofia di Fichte*, Modena 1909; *A. B. Thompson*, *The Unity of Fichte's Doctrine of Knowledge*, Boston 1896; *L. Perego*, *L'idealismo etico di Fichte e il socialismo contemporaneo*, Modena 1911; *Em. Hirsch*, *Fichtes Religionsphilosophie im Rahmen der philos. Gesamtentwicklung Fichtes*, Göttingen 1914; *M. Raich*, *Fichte, s. Ethik u. s. Stellung zum Problem des Individualismus*, Tübingen 1905; *A. Buchenau*, *Die philos. Grundlagen der Fichteschen Erziehungslehre*, Langensalza 1913 (*Pädagog. Magaz.* Heft 518).

ARTICULUS II.

Idealismus obiectivus schellingianus.

1. **Fridericus Guilelmus Schelling** (1775-1854), natus ex familia ministri protestantici Würtembergensis, inde ab infantia praeclaram mentis indolem manifestavit et iam 16. aetatis anno seminarium theologicum Tubingense ingressus est, ubi non solum theologicis, sed et philologicis et philosophicis studiis incubuit. Postea Lipsiae etiam scientiis mathematicis et naturalibus se dedit, Ienae audivit praelectiones philosophicas Ioannis Theophili Fichte, tandem a. 1798 in Universitate Ienensi munus professoris accepit et mox ad magnam auctoritatem pervenit. Annis 1803-1806 docuit in Universitate Wirceburgensi, deinde electus membrum Academiae scientiarum Monacensis

docuit 1820-1826 in Universitate Erlangensi, ab anno 1827 in recenter erecta Universitate Monacensi. Anno 1841 rex Borussiae Fridericus Guillelmus IV. adscivit eum Berolinum ut membrum Academiae scientiarum, « contra venenum pantheismi hegeliani », « non ut communem professorem, sed ut philosophum a Deo electum et ut magistrum suorum temporum, cuius sapientia, experientia et animi robore rex coram uti desiderat ». In Universitate Berolinensi legit per aliquot annos de mythologia et revelatione; sed cum hae praelectiones in scio auctore typis editae fuerint, Schelling, qui in causa contra editorem Paulum apud gubernium nullum adiutorium invenit, hac re indignatus munus professoris deposuit et usque ad mortem vitam privatam et occultam egit. Ceterum iam inde fere ab eo tempore, quo Berolinum venit, influxus eius cito imminutus est; etenim in locum idealismi transcendentalis successerat interim philosophia materialistica et systemata speculativa contemptui dabantur. Indoles Schellingi valde universalis et ad omne pulchrum, magnum et sublime inclinata, sed etiam volubilis et influxui alienarum cogitationum facile succumbens, causa est praecipua cur Schelling non unam eandemque ideam philosophicam retinuit, sed pluries suum systema mutavit. Hinc a historiographis in eius philosophia plura stadia distinguuntur; alii, ut *Windelband*, distinguunt quinque periodos, alii cum *Zeller* et *Kuno Fischer* quattuor; alii tres; alii tandem, ut *Eduardus Hartmann* et *Arthur Drews*, duas.

OPERA PRAECIPUA. Antiquissimi de prima malorum origine philosophematis explicandi tentamen criticum, 1792. — *Ueber die Möglichkeit einer Form der Philosophie überhaupt* (De possibilitate philosophiae), Tübingen 1795. — *Vom Ich als Prinzip der Philosophie* oder über das Unbedingte im menschlichen Wissen (De Ego ut principio philosophiae sive de absoluto in scientia humana), Tübingen 1795. — Philosophische Briefe über Dogmatismus u. Kritizismus (Epistolae philos. de dogmatismo et criticismo), in « *Philos. Journal* » 1796. — *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (Cogitata de philosophia naturae; pars prima et unica), Landshut 1797. — *Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie* (Primum tentamen systematis philosophiae naturalis), Jena u. Leipzig 1797. — *System des transcendentalen Idealismus* (Systema idealismi transcendentalis), Tübingen 1800. — *Darstellung meines Systems* (Expositio mei systematis) in « *Zeitschr. f. spekul. Physik* », 2 voll. Jena u. Leipzig 1800-1801; hoc periodicum editum a Schelling praeter hanc etiam alias eius elucubrationes continet; item periodica « *Neue Zeitschrift f. spekulat. Physik* », Tübingen 1802, et « *Kritisches Journal der Philosophie* », Tübingen 1802-1803, quod Schelling simul cum Hegel edidit. — *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums* (Praelectiones de methodo studii academici), Stuttgart u. Tübingen 1803, continet totum eius systema philosophicum in forma ad captum faciliiori. — *Philosophie und Religion* (Philosophia et religio), Tübingen 1804.

2. Doctrina Schelling generatim quandam oppositionem ad philosophiam fichteanam manifestat, quia naturam realem et experien-

tiam, quam Fichte unice ex conceptu deducere voluit, magis quam hic respicit; ita idealismum pantheisticum subiectivum mutat in idealismum obiectivum. In evolutione eius doctrinae cum pluribus historiographis tria stadia distinguimus: stadium philosophiae identitatis, stadium neoplatonicum et stadium theosophicum, quod ipse vocat positivum.

Stadium philosophiae identitatis incipit cum opere « *Darstellung meines Systems der Philosophie* » a. 1801. Antea conatus est contra Fichte ostendere, non solum eius theoriam evolutionis a spiritu ad naturam, sed etiam evolutionem a natura ad spiritum et intellectum per diversa stadia esse possibilem. Sic ergo Schelling concepit spiritum ut a natura productum. Nunc autem premit theoriam originariae identitatis inter spiritum et naturam. Schelling initium sumit quidem ex doctrina fichteana, sed sub duplici respectu eam perficere conatur: 1º, ut diximus, complendo eius systema per philosophiam naturae; 2º ultra τὸ Ego, quod Fichte statuerat, ad altius principium ascendendo: neque Ego, neque Non-ego potest esse supremum principium, quia sunt conceptus relativi, sed identitas seu indifferentia absoluta inter Ego et Non-ego, inter ens ideale et reale, inter spiritum et naturam. Hoc principium absolutum et divinum nequit deduci, cognosci ope rationis discursivae, sed manifestatur nobis unice in immediata *intuitione* intellectuali. Ex hoc principio ita cognito Schelling a priori deducit totam rerum universitatem et multitudinem. Conatur ostendere, quomodo haec identitas absoluta transeat e potentia ad actum, ex indifferentia ad oppositionem inter spiritum et naturam, et ita porro, donec tota multitudo rerum naturae ex una parte, tota diversitas scientiarum ex altera parte oriatur. Quae utique deductio falso supponit ordinem idearum esse identicum cum ordine rerum, non explicat transitum ab ideis ad existentiam et est tantum ad apparentiam a priori, quia de facto semper ad experientiam recurrere debet, quam nihilominus frequentissime violat.

Stadium neoplatonicum incipit cum elucubratione ex a. 1804 de philosophia et religione. Schelling conatur exactius originem rerum finitarum et contingentium ex Absoluto explicare. Absolutum seu Deus est pura idealitas, sed seipsum intuendo hoc esse suum ideale mutat in reale, et ita producit imaginem sui esse, aliud Absolutum, in quo seipsum manifestat. Ut autem haec manifestatio sit perfecta, et ipsum hoc alterum Absolutum debet idealitatem suam in realitatem mutare posse, quae in diversis formis fit obiectiva. Hac secunda productione oriuntur Ideae. Sed hac ratione origo et existentia rerum finitarum nondum est explicata. Schelling bene perspexit continua emanatione ex Absoluto finitas res oriri non posse; hinc docet mundum visibilem aliter explicari non posse nisi per aliquam revolutionem, *vio-*

lentam separationem ab Absoluto, id est per peccatum. Mundus habet originem suam in eo, quod Ideae contra Deum insurgunt. Iamvero talis revolutio per peccatum est possibilis, quia Absolutum suae imagini, et haec iterum suae imagini seu Ideis libertatem et independentiam communicavit, sine quibus naturam absolutam non haberent. Etiam anima humana est talis Idea a Deo separata. Ideae vero non possunt iam quidquam reale producere, sed tantum debiles suiipsarum imagines; hae sunt res sensibiles et corporeae. Hinc mundus sensibilis non habet esse reale, sed tantum apparentiam quandam, cuius tota realitas nihil aliud est quam realitas Idearum. Mundus est tantum vestigium quoddam seu ruina mundi altioris idealis. Finis moralis hominis seu potius animae est, ut ad Absolutum redeat; hoc fit per aversionem ab omnibus, quae ad sensum et mundum corporeum pertinent.

Stadium theosophicum seu positivum incipit a. 1809 cum elucubratione de essentia humanae libertatis et maxime cum eius «Philosophia mythologiae et revelationis». In hoc stadio magis recedit a pantheismo et accedit ad doctrinam christianam, sed assumendo ideas *Iacobi Boehme* vult ostendere, quomodo Deus ex primo ente absoluto per processum creationis et redemptionis pervenit ad trinitatem personarum et ita ad completam suam et perfectam realitatem. «Positivam» vero vocat hanc philosophiam in oppositione ad systema hegelianum: hoc exhibet tantum necessitatem logicam et condiciones negativas realitatis, dum ipse non a conceptu ad existentiam Dei, sed ab ente existente ad conceptum Dei procedat. Schelling distinguit in Deo tres potentias: 1) rationem primam seu naturam in Deo, quo Deus vult esse; 2) Deum realiter existentem et voluntatem realem ut divinum velle, quod possibilitatem creationis in se continet; 3) Deum ut personalem seu velle divinum, prouti est sui conscium, quae voluntas cum libertate absoluta agit. Omnes tres potentiae sunt tantum tria momenta eiusdem processus, quo Deus se evolvit. Mundus *necessario* a Deo procedit, quia Deus in mundo ulterius se evolvit. Hinc etiam in mundo tres potentiae divinae relucent: materia, conscia sui libertas, personalitas in homine. Schelling putat se ope huius doctrinae prima vice in tota historia philosophiae originem mali explicasse: scilicet malum habet fundamentum suum in Deo quidem, sed in aliquo quod non est ipse Deus, nempe in prima potentia seu natura Dei. Haec natura contra voluntatem seu alteram potentiam Dei surrexit, et quia tres potentiae divinae in mundo manifestantur, malum consistit in rebellionem naturae creatae contra voluntatem, et in specie in homine in rebellionem naturae humanae contra humanam voluntatem.

His fundamentis innititur *philosophia religionis et revelationis*. Tota historia generis humani est manifestatio, revelatio Dei et eo ipso

etiam revelatio illius pugnae in ipso Deo. Ex una parte est Satanas. i. e. ratio prima seu natura in Deo, quae contra voluntatem insurgit; ex altera parte est Filius Dei seu secunda potentia, qui harmoniam inter tres potentias turbatam restituit et ita mundum cum Deo reconciliat. Totus hic processus complectitur tres periodos: mythologiam ethnicam, revelationem christianam seu incarnationem Verbi et historiam Ecclesiae christianae; haec ultima iterum tria perecurrit stadia: stadium Petrinum est stadium Pontificatus et auctoritatis, Paulinum est stadium protestantismi et scientiae, Ioanneum est futurum stadium libertatis et amoris.

3. Quomodo doctrina Schellingi recepta fuerit. Per aliquod tempus doctrinae schellingianae maximo cum plausu receptae fuerunt et magno influxu in tota Germania gaudebant. Ut autem hic influxus rite intelligi possit, non tam est consideranda eius deductio singularem rerum et quaestionum, nec etiam arbitraria nimis et violenta constructio diversarum doctrinarum, quam potius fundamentales ideae, quae eius philosophiam pervadunt. Hae autem sunt praesertim duae: idea dominans in eius philosophia *naturae*, et tentamen totam historiam evolutionis humanae, quantum respicit *religionem*, philosophice explicandi.

Philosophia naturae, quam Schelling evolvit, est potius ingeniosus lusus quam philosophica et scientifica inquisitio; tum deductio omnium phaenomenorum ex Uno absoluto tum explicatio multorum factorum solidis carent fundamentis. Attamen plena ingenii et poeseos interpretatio naturae, quae totum mundum ut organismum quendam animatum, ut magnum quoddam artificium et quasi vivens carmen considerat, 1° plurimum placuit coetui illi poetarum, qui tunc temporis in Germania ortus est (*Goethe, Schiller* et romantici *Friedrich Schlegel* eiusque frater *Augustus Guilelmus, Tieck, Novalis*), et per hos viros in commune quasi patrimonium culturae recentioris transiit; 2° inquisitiones naturales haud parum promovit, etenim consideratio naturae ut unitatis cuiusdam intrinsecae et organice cohaerentis, in qua e formis inferioribus paulatim perfectiores usque ad ipsum intellectum se evolvunt, scientiae naturali novas aperuit vias; *Steffens* exhibuit evolutionem geologicam terrae; *Carus* ope anatomiae comparativae ostendit, in magna illa organismorum varietate communes valere leges; *Oken* progreditur usque ad evolutionem regni animalis et plantarum ex aliqua primitiva, communi forma; *Theophilus Henricus von Schubert* conatur ope phaenomenorum somnambulismi ostendere, quomodo anima mundi sui inconscia in anima humana paulatim ad plenam sui conscientiam elevatur. Licet et hic multae theo-

rae fuerint arbitrariae, imo phantasticae, tamen eximius amor naturae haud paucos protulit solidos fructus.

Quod vero philosophiam historiae et religionum attinet, etiam hic idea profundioris cuiusdam unitatis totius historiae humanae in se et connexionis huius historiae cum divinitate incitavit ad philosophiam historiae et religionum tractandam, quae a *S. Augustino* prima vice delineata, posterioribus temporibus sopita, nunc demum de novo assumitur et toto saeculo XIX. usque ad nostros dies plurimos invenit cultores. Sic Schelling — et idem valet de philosophia hegeliana — optimum praebet exemplum, quomodo ingeniosa aliqua conceptio cognitionem nostram foecundare possit, etiamsi ipsius evolutio et probatio gravissimis abundet erroribus.

Quare Schelling iure vocatur philosophus *romanticismi*, qui tum in campum aesthetico-literarium, tum in scientias naturales, tum in vitam religiosam et politicam huius temporis magnopere influxit. Ab ipsius auctoritate dependent etiam theosophi ut *Franciscus Baader* (1765-1841), *Franciscus Hoffmann*, et politici ut *L. von Haller* († 1854), *Adam Müller* († 1829), *F. Stahl* († 1861).

BIBLIOGRAPHIA. Praecipua editio completa operum Schellingi est Fr. W. Schellings *Gesamte Werke*, hrsg. v. *K. F. A. Schelling*, 14 voll. Stuttgart u. Augsburg 1856 sqq. Editio *selectorum* tantum operum: Schellings *Werke*, Auswahl in 3 Bänden, hrsg. v. *Otto Weiss*, Leipzig 1907. De *versionibus* in alias linguas vide *Baldwin*, *Dictionary of Philosophy* III, 1, pg. 453 sqq. — *L. Noack*, Schelling u. d. Philosophie der Romantik, Berlin 1859; *E. v. Hartmann*, Schellings philos. System, Leipzig 1897; *J. Lindsay*, The Philosophy of Sch., Philos. Rev. XIX (1910); *E. Bréhier*, Schelling, Paris 1912; *Matter*, Schelling ou la philos. de la nature et la philosophie de la révélation, Paris 1845; *M. Losacco*, Filosofia della natura secondo Schelling, Cult. filos. IV (1910); *E. A. Weber*, Examen critique de la philos. religieuse de Sch., thèse, Strasb. 1860; *Th. Hoppe*, Die Philosophie Schellings u. ihr Verhältnis zum Christentum, Diss. Rostock 1875.

ARTICULUS III.

Idealismus absolutus hegelianus.

1. Omnes philosophos transcendentales, si Kantium excipias, superavit auctoritate et influxu **Georgius Guilelmus Fridericus Hegel** (1770-1831). Natus Stutgardiae a patre militum praefecto et educatus in rigoroso protestantismo iam in gymnasio humanistico literas classicas antiquorum cognovit. Ingressus seminarium Tubingense a. 1788 absolvit studia philosophica et theologica, ibique contraxit amicitiam cum *Hölderlin* et *Schelling*. Ipsa studia minorem ei attulerunt utilitatem;

multo maiorem consuetudo cum duobus amicis, studium operum Kantii, Jacobi (eius epistolae de Spinoza) et Schilleri, revolutio gallica et occupatio literis antiquorum Graecorum et Romanorum. Studiis absolutis munus instructoris in familiis privatis suscepit, otium suum philosophiae, theologiae et rebus politicis impendendo. Accepto post mortem patris parvo patrimonio, profectus est Ienam, ubi proprium systema elaborare coepit. Quaestiones, quae eum prae ceteris occupabant, erant philosophia religionis et philosophia iuris politici; Kant, Fichte et Schelling haud parum in eum influebant; a religione christiana magis magisque recedens pantheismum quendam mysticum amplexus est. Nominatus a. 1805 professor extraordinarius in Universitate Ienensi munus hoc propter conditiones bellicas et invasionem Gallorum deposuit; deinde 1808-1816 fuit director Gymnasii Aegidiani Norimbergae. Ab anno 1816 docuit in Universitate Heidelbergensi, ab a. 1818 Berolini; hic pervenit ad culmen famae et auctoritatis, non solum per praelectiones et opera, sed etiam quia apud ministrum Altenstein plurimum valuit. Plenus adhuc vigore et activitate, mortuus est a. 1831. Hegel unit miro quodam modo ideas irrationalismi romantici cum summa indole speculativa; hinc eius philosophia, licet quam maxime individualis et personalis, tamen induit formam mere obiectivam. Praecipuum meritum situm est in eo, quod totum campum realitatis historicae, in specie historiam, artem, religionem et philosophiam, ut fundamentum sui systematis assumit. Priores philosophi Cartesius, Spinoza, Leibniz, Locke, Hume, Kant, Fichte et Schelling, hic saltem in priore periodo, non considerabant mundum sub aspectu historico. Constructiones aprioristicae eius systematis nostris temporibus evanuerunt, sed profundae intuitiones philosophico-historicae usque ad nostros dies sunt foecundae.

OPERA PRAECIPUA. *Phaenomenologie des Geistes* (Phaenomenologia spiritus) Bamberg u. Würzburg 1807. — *Wissenschaft der Logik* (Scientia logicae), Nürnberg 1812-16. — *Enzyklopaedie der philosophischen Wissenschaften im Grundriss* (Delineamenta encyclopaediae scientiarum philosophicarum), Heidelberg 1817. — *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Principia philosophiae iuris), Berlin 1821. Fere omnes eius Praelectiones ab aliis sunt editae, item multa opera posthuma.

2. Doctrina. Etiam Hegel aggreditur idem problema ac Fichte et Schelling; vult doctrinam Kantii complere et totam rerum universitatem ex uno supremo principio deducere. Etiam ipse proclamat principium rationalisticum; ordinem et processum rerum nihil aliud esse nisi ipsum ordinem et processum idearum. Sed Fichte neglexit naturam et sic haesit in idealismo subiectivo; Schelling assumpsit quidem naturam et docuit idealismum obiectivum, sed, saltem in periodo phi-

losophiae identitatis et platonicae, neglexit historiam, praeterea reale et ideale ex ente absoluto indifferente deducere voluit, quod est impossibile; omnis realitas deducenda est ex Idea absoluta, quae est continua evolutio, continuum fieri absolutum. Sic Hegel statuit idealismum absolutum, logicum seu Panlogismum. Doctrinam suam exhibet in « *Phaenomenologia* » (1807) et praesertim in « *Encyclopaedia scientiarum philosophicarum* » (1817); opus hoc maxima cum arte dialectica ad modum rigidae deductionis scholasticae totam rerum et scientiarum diversitatem deducit et hinc ingentem influxum exereuit. Dicamus breviter de fundamentis eius philosophiae, de divisione philosophiae et de applicatione eius philosophiae ad res religiosas et politicas.

a) *Fundamenta philosophiae.* Obiectum philosophiae est ens reale in tota sua universalitate. Quod autem vere est reale, est universale et obiectivum; et quia est reale tantum in diversis suis differentiis, hinc est activitas, et haec activitas est cogitatio. Ergo ens reale seu universale est ipsum cogitare; esse et cogitare sunt idem. Quia autem universale ut tale est tantum in conceptu, hinc est reale in conceptu et ut conceptus. Ergo conceptus logicus est unica realitas, principium mundi, essentia rerum, substantia universalis omnium phaenomenorum. Ergo est etiam ens absolutum et divinum (hinc idealismus «absolutus»). Et quia hic conceptus simul est actus cogitandi, activitas ab uno conceptu ad alium procedens, hinc totus mundus tum realis, tum idealis nihil aliud est nisi logica evolutio Ideae seu conceptus. Ergo omne rationale est reale; omne reale est rationale et necessarium. Ut ergo evolutio et diversitas ordinis realis cognosci possit, considerata est evolutio conceptus. Conceptus evolvitur ope principii contradictionis. Etenim cogitando conceptus ponit in seipso limitationem et ita negat suam universalitatem; nihilominus manens identicus secum ipso negat quodammodo suam limitationem, quam posuerat, et retinet eam tantum potentialiter (als aufgehobenen Begriff). Sic conceptus procedit primo ponendo (cogitando) seipsum, deinde negando seipsum per positionem limitationis in seipso; tandem negando hanc negationem, quia non obstante prima negatione manet identicus secum ipso. Procedendo sic per thesin, antithesin et synthesin conceptus magis magisque se determinat, eius comprehensio crescit, et ita evolvitur in diversos conceptus magis concretos. Ergo contradictio logica non tollit ordinem logicum et metaphysicum, sed e contra eum constituit et est radix et fundamentum omnis evolutionis. Evolutio conceptus logici est simul obiectiva dialectica realitatis; tota realitas est ratio existens obiectiva. Ratio humana seu ratio subiectiva est eadem ratio obiectiva, quatenus est sui conscia. Philosophiae est, rationem realem obiectivam

ad rationem consciam subiectivam evolvere; hinc philosophia definienda est scientia rationis, quatenus in conceptu logico fit sui conscia, et quidem sui, in quantum est identica omni enti.

b) *Divisio philosophiae* sponte fluit ex consideratione dialecticae evolutionis conceptus. Conceptus seu, quod idem est, ens absolutum est in tribus stadiis positionis, semel in thesi per se seu simpliciter (an sich), deinde in antithesi extra se (ausser sich), tandem in synthesisi in se (in sich). Conceptus per se in ordine reali est *Deus*, cui in ordine ideali respondet conceptus logicus seu *logica*; conceptus extra se est in ordine reali *natura*, in ordine ideali *philosophia naturae*; conceptus in se est in ordine reali *spiritus*, in ordine ideali *scientia spiritus* (Geistesphilosophie).

Logica, quam Hegel in opere « *Wissenschaft der Logik* » (1812-16) tractat quaeque, ut ex dictis patet, idem est ac metaphysica, considerat evolutionem conceptus in tribus stadiis thesis, antithesis et synthesis, et sic exhibet primo conceptum ut merum esse, deinde ut essentiam, tandem ut conceptum proprie dictum. Merum esse iterum ulterius evolvitur iuxta tres categorias qualitatis, quantitatis et mensurae; *essentia* primo est tantum essentia ut radix existentiae, deinde est extra se ut phaenomenon (Erscheinung), tandem in se ut realis existentia (Wirklichkeit); *conceptus* autem primo est subiectivus, dein obiectivus, tandem idea. Sic omnes conceptus, licet se magis magisque usque ad ideam determinent, tamen unum quasi organismum constituunt. Idea, quae est suprema forma evolutionis conceptuum, iterum transit processu evolutivo in antithesin et sic fit natura.

Philosophia naturae. Naturae munus est, ut conceptui tamquam stadium intermedium ad obtinendam synthesisin in mente sui inseruiat; hinc etiam ipsa natura magis magisque evolvitur ita ut idea, mens, spiritus maiore semper perfectione in natura appareat. Et ita philosophia naturae est ex una parte continuatio logicae, ex altera praeambulum ad philosophiam spiritus. Singulis stadiis evolutionis naturae respondent singulae partes philosophiae naturae, quae proinde mechanicam, physicam et organicam complectitur. — Sed neque Hegel hoc schematismo evolutionis dialecticae explicare valet, cur ideae fiant reales, existentes in concretis et limitatis singulis rebus, nam in nullo pantheismo vel monismo, multoque minus in pantheismo rationalistico vel panlogismo hoc explicari potest. Quidquid sit, conceptus ex stadio naturae iterum in se per synthesisin redire debet; natura debet mori, ut spiritus seu mens humana oriatur. Et ita e philosophia naturae evolvitur philosophia mentis.

Philosophia mentis. Quando conceptus in tertio stadio ad se redit, seipsum cognoscit seu fit sui conscius, fit cogitatio conscia. Haec co-

gitatio iterum evolutionem dialecticam percurrit; in thesi est cogitatio per se seu ut talis, quae mundum tamquam obiectum cognoscit, est mens subiectiva; in antithesi exit ex seipsa, producit ordinem libertatis, seu est mens obiectiva, libera voluntas universalis; tandem in synthesis redit ad seipsam, liberat se a mundo ex se producto, seu est spiritus (mens) absolutus. In unoquoque ex his tribus stadiis iterum tria stadia percurrit; spiritus subiectivus primo est anima seu spiritus naturae (Naturgeist) et ut talis obiectum anthropologiae, deinde fit conscientia sui et est ut talis obiectum phaenomenologiae, tandem est spiritus completus, obiectum pneumatologiae. Spiritus obiectivus immediate ut talis est ius, deinde moralitas (Moralität), tandem unio veritatis in iure et moralitate seu honestas (Sittlichkeit). Haec honestas ulterius evolvitur in familia, in societate civili et in statu. Tandem spiritus absolutus, qui in se redeundo plene sui conscius est, id tribus diversis formis esse potest: vel in forma intuitionis et in imagine, et constituit artem, vel in forma affectus et repraesentationis (Vorstellung) et constituit religionem, vel in perfectissima forma cogitationis, conceptus, et constituit philosophiam.

c) *Applicatio huius philosophiae ad vitam practicam* habetur imprimis, ubi Hegel de spiritu obiectivo et absoluto tractat. Et primo quidem quod *societatem politicam seu statum* attinet, patet iam ex supra allato schemate, Statum esse supremam formam evolutionis spiritus obiectivi. Ut synthesis iuris et moralitatis est suprema realisatio utriusque, est absolutus finis in se, est Deus realis in terra praesens, est ipsa voluntas divina. Ut finis absolutus in se Status possidet supremum ius in singulos subditos, qui se huic supremae auctoritati subicere et sacrificare debent; supremus finis, suprema singulorum obligatio est, ut sint bona membra societatis. Unica vero forma regiminis, quae huic conceptui Status respondet, est monarchia constitutionalis, quam Hegel modo perfectissimo in regno borussiano verificatam esse putabat.

Conciliatio conceptus in thesi considerati seu ideae, et conceptus in antithesi considerati seu naturae habetur in tribus stadiis spiritus absoluti, in arte, in religione et in philosophia. *Ars* sensibili modo exprimit ideam, quam mens ut veram cognovit, seu est unio naturae et ideae, materialis expressio ideae. Iamvero in opere artis vel idea vel materia praevalere potest, et sic diversae periodi artis distinguui et diversimode aestimari possunt. Ubi idea et forma sibi invicem perfecte respondent, habetur ars classica, et hinc sculptura est proprium obiectum huius artis; ubi idea prae forma dominatur, habetur ars romantica, cuius obiectum sunt pictura, musica et poesis (Hegel ipse poesin tamquam perfectissimam formam artis exhibet; rectius tamen iuxta

hanc theoriam Schopenhauer procedit, qui musicae primum locula tribuit, quia in ipsa idea praevallet et forma externa, materialis fere nulla est).

Altius quam ars ascendit *religio*, quae sine ullo medio sensibili unitatem inter finitum et infinitum modo mere interno exhibet. Nam religio nihil aliud est quam conscientia hominum de Deo tamquam spiritu absoluto, et scientia Dei de seipso tamquam spiritu absoluto in homine, ita ut uterque actus, in Deo et in hominibus, sit unus idemque actus. Hinc religio et philosophia habent idem obiectum, sub diverso tantum aspectu consideratum: quod religio ope repraesentationis et affectus exhibet ut relationem temporalem et realem inter Deum et mundum, hoc philosophia ope conceptuum exhibet ut meram relationem idealem et logicam. Formae religionum sunt diversae iuxta diversum medium, ope cuius mens absoluta in homine sui conscia fit; hinc illae religiones sunt minus perfectae, quae tantum ope affectus et sensus ad Absolutum referuntur, perfectiores illae, quae per repraesentationem inter imaginem et eius significationem distinguunt. Perfectissima est religio christiana, quia in ipsa habetur unitas naturae divinae et humanae, hinc perfecta conciliatio entis absoluti cum ente limitato. — Ex supra allata doctrina de Statu fluit gravissima doctrina quoad *relationem inter Statum et religionem et hinc Ecclesiam*. Quia Status est praesens in terra Deus seu Absolutum ad extra se manifestans, religio autem conscientia de Deo ut Absoluto, hinc Status et religio sunt inseparabiles, sunt unum idemque sub diverso tantum aspectu. Hinc Ecclesia, quae a Statu esset independens, est logice et metaphysice impossibilis. Et inde explicatur, cur Hegel Ecclesiam catholicam acerrime condemnavit et de ipsa opiniones sparsit, quae posteriorem « pugnam culturalem » (Kulturkampf) praeparaverunt. Ex altera parte ecclesiam protestanticam magis adhuc auctoritati supremae civili subiecit, quod utique principibus non potuit non esse gratum.

Obiectum, quod religio modo quodam imperfecto cognoscit, *philosophia* ope conceptus cognoscere et exhibere debet. Hinc philosophia est culmen evolutionis Absoluti. Sed non uno quasi gressu philosophia ad clarum conceptum pervenire potest. Idea continuo transit per antithesin ad synthesin, ut in altiori gradu iterum per thesin, antithesin et synthesin adhuc altius ascendat. Hic processus evolutivus conceptuum philosophicorum in genere humano est obiectum historiae philosophiae; *ac proinde historia philosophiae est non solum culmen totius philosophiae, sed est proprie ipsa et sola philosophia*. Etenim cognitio humana numquam in uno loco consistit, sed semper ulterius progrediendo unum systema philosophicum alio systemate evertit. Quodcumque systema consideretur, nihil est nisi expressio illius status matu-

ritatis, quem cognitio humana hoc tempore acquisivit, supra quem alius et altior ascendere debet.

3. Influxus philosophiae hegelianae. Sicut in diiudicanda sub aspectu historico philosophia Kantii eiusque successorum Fichte et Schelling, ita etiam apud Hegel non tanti est momenti eius constructio dialectica totius universi omniumque scientiarum, quanti est finis, quem in hoc systemate construendo intendit, et anima, quae ipsius philosophiam vivificat. Omnis rationalismus, et in specie rationalismus hegelianus efflorescit ex innato desiderio intellectus humani, ut ad quam perfectissimam omnique ex parte certam et absolutam cognitionem rerum perveniat; ex altera parte est oppositio contra philosophiam mere empiristicam, positivisticam et scepticam. Hinc praelectiones in Universitate Heidelbergensi hisce verbis suscepit: « Ich darf zunächst nichts in Anspruch nehmen, als dass Sie vor allem nur Zutrauen zu der Wissenschaft und Vertrauen zu sich selbst mitbringen. Der Mut der Wahrheit, der Glaube an die Macht des Geistes ist die erste Bedingung der Philosophie. Das zuerst verborgene und verschlossene Wesen des Universums hat keine Kraft, die dem Mute des Erkennens Widerstand leisten könnte; es muss sich vor ihm auftun und seinen Reichtum und seine Tiefen ihm vor Augen legen und zum Genusse geben ». Kant et Hegel ex eodem fonte procedunt eodemque spiritu animantur, et nihilominus quam maxime sibi opponuntur: Kant docuit unicam realitatem, quam nos cognoscere valemus, esse realitatem empiricam, phaenomenalem; realitatem in se seu metaphysicam nobis esse plane imperviam; Hegel e contra docet nos nihil aliud nisi esse absolute reale et universale cognoscere; cognitionem empiricam non mereri veri nominis cognitionem. Quo magis criticismus kantianus intellectum humanum limitaverat, eo vehementius nativus nisus hominis ad cognoscendum verum apud Hegel has catenas recusat et abiecit. Sic Hegel ipse sua philosophia praeclarum affert exemplum, quomodo thesis ex se ipsa exeundo in antithesin transit et demum in synthesis perfectionem et veritatem acquirit: nec in empirismo, nec in rationalismo invenitur tota veritas, sed in unione utriusque; criticismus et dogmatismus, si separantur, deficiunt, si uniuntur, recta via progredi possunt. Idea, quae totum modum philosophandi hegelianum animat et dirigit, sita est in quaestione: *ad quid* sunt omnes res et *cur* existunt? Quaestionem potius scientificam, *quomodo* res sunt, non multum curavit. Etenim recte cognovit singulas res in se solas, separatim a toto universo consideratas, vix ullum habere sensum; si recte cognosci et aestimari volunt, debent considerari ut partes et membra totius, non secundum apparentiam externam, sed secundum ideas et leges universales, quas

quaevs res pro suo modulo exprimit. Et propterea, licet exsecutio consilii sit manca et a conditionibus sui temporis multum dependens, Hegel merito eximiis philosophis adnumeratur.

In specie philosophia hegeliana in *triplici quaestione* magnum exercuit influxum: in philosophia *iuris et societatis*, in philosophia *religionis* et in philosophia *historiae*. Generatim numerosi, qui Hegelium sequebantur eiusque doctrinas ulterius evolvere conati sunt, in tres abierunt partes, quae a historicis ut «*pars dextera*», «*pars sinistra*» et «*centrum*» distingui solent. Pars «*dextera*» constituitur philosophis moderatioribus et adversariis omni innovationi, qui quidem idealismum profitentur, sed ad theismum christianum propius accedunt. Hi putant, philosophiam hegelianam esse theisticam, assumunt identitatem philosophiae et theologiae quoad utriusque obiectum, docent immortalitatem personalem et Christum esse verum Deum-hominem. Ad partem «*sinistram*» pertinent ii philosophi audaciores et liberiores, qui Deum universalem aeternamque substantiam habent, quae demum in homine ad conscientiam sui evolvitur, immortalitatem personalem negant, loco dogmatum religiosorum speculationem rationis ponunt, et tandem magis vel minus ad materialismum et atheismum transeunt et generatim doctrinae christianae sunt maxime infensi. Medium inter utrosque locum occupat «*centrum*», id est ii philosophi et theologi protestantes, qui fere in omnibus hegelianum rationalismum et pantheismum sequuntur.

Parti «*dexterae*» adnumerari solent: *Georgius Andreas Gabler* († 1853), successor Hegelii in Universitate Berolinensi (1835), qui doctrinam hegelianam capto faciliorem reddere conatus est; prof. in Univ. Halensi *Herm. Frid. Guhl. Hinrichs* († 1861); *Carolus Frid. Göschel* († 1861), qui tribus argumentis similibus argumentis pro existentia Dei immortalitatem animae probare conatus est; *Carolus Daub* († 1836), theologus Heidelbergensis, qui primo Kantio, dein Schellingio addictus, tandem Hegelium sequebatur et dogmata fidei protestanticae modo rationalistico interpretatus est; *Bruno Bauer* in sua prima periodo, postea ad «*sinistram*», transiit; *Ioannes Eduardus Erdmann* († 1892), professor philosophiae Halensis, cuius nota est *Historia philosophiae*; prof. theologiae Berolinensis *Philippus Conradus Marheineke* († 1846), qui dogmata christiana, imprimis de Trinitate et Incarnatione, modo hegeliano interpretatus est. Praeterea a pluribus historicis parti «*dexterae*» adscribuntur filius prioris Fichte, prof. Tubingensis *Immanuel Hermannus Fichte* († 1879), qui mediam viam incedit inter monismum hegelianum et pluralismum Herbarti, Deum personalem et creatorem mundi admittit; prof. Lipsiensis *Christianus Hermannus Weisse* († 1866), qui etiam theismum ethicum et creationem mundi docet, immortalitatem autem iis tantum tribuit, qui e spiritu Dei renascuntur; prof. Heidelbergensis *Richardus Rothe* († 1867), iuxta quem religio et moralitas sunt idem et Ecclesia christiana cum statu civili perfecte coincidit; *Hermannus Ulrici* († 1884), prof. Halensis, qui item theismum docet. Alii historici quattuor ultimo loco citatos inter adversarios Hegelianismi recensent, quia eum in multis critice impugnant.

Ad «*centrum*» pertinent plures historici philosophiae et theologi liberales. Inter historicos eminent *Eduardus Zeller* († 1908), cuius est classicum opus de philosophia graeca, qui tamen postea philosophiam hegelianam dereliquit; *F. K. A. Schwegler* († 1857); *Io. Carolus Frid. Rosenkranz* († 1879), prof. in Univ. Regiomontana, qui in opere «*Meine Reform der Hegelschen Philosophie*» 1852, philosophiam hegelianam in pluribus reformandam esse docet; *Kuno Fischer* († 1907), qui ut prof. Heidelbergensis magna auctoritate magnoque influxu gaudebat et auctor est multum usitatae historiae recentioris philosophiae; *Carolus Prantl* († 1888), prof. philosophiae Monacensis, auctor eruditae et acutae historiae logicae in Occidente (*Geschichte der Logik im Abendlande*, 4 voll. 1850-1870), quae hodie adhuc est pretiosa. Hi omnes, quos diximus, historice conantur ostendere historiam philosophiae esse necessariam evolutionem mentis humanae et singulas periodos philosophiae a conditionibus temporis dependere. — Theologi protestantici huc spectantes sunt *Aloysius Em. Biedermann* († 1885), prof. theol. Tigurinus (Zürich); iuxta ipsum Deus nequit dici personalis, cum conceptus personae limitatam finitudinem contineat, hinc persona absoluta esset spiritus finitus et simul infinitus, quod contradictionem involveret; *Otto Pfleiderer* († 1908), prof. theol. Berolinensis, qui plura de philosophia religionis scripsit. Essentia religionis iuxta ipsum consistit in eo, quod homo scit se esse in Deo et Deum in se, se esse in Deo unum cum ordine universi et per Deum liberum ab omni finitudine rerum mundanarum. Dogmata ad essentiam religionis non pertinent, sed sunt opus rationis reflectentis supra religionem; hinc diversae doctrinae variarum religionum oriuntur. Etiam Pfleiderer reicit personalitatem Dei, immortalitatem individuum animae, et Incarnationem Christi rationalistico modo interpretatur. *Guilelmus Vatke* († 1882), prof. theol. Berolinensis, recedit a Hegel praesertim in eo, quod in religione non representationem theoreticam Dei, sed unionem practicam cum Deo videt. *Ferd. Christianus Baur* († 1860), prof. theol. Tubingensis et caput s. d. «*scholae Tubingensis*», quae est schola critico-theologica et ad quam praeter alios Hilgenfeld, Köstlin, Schwegler, Zeller pertinebant. Baur assumit praeter doctrinas hegelianas etiam ideas Schellingi et Schleiermachers. Ope evolutionis conceptus per thesin, antithesin et synthesis originem religionis christianae explicare conatur. Momentum personae Christi iuxta ipsum in eo est, quod in Christo identitas naturae divinae et humanae, quae realiter in omnibus adest, prima vice sui conscia facta est. Conscientia finita in homine est tantum «*momentum*» in spiritu absoluto, qui decursu evolutionis historicae paulatim seipsum cognoscit.

Partem «*sinistram*» constituunt: *Fridericus Richter*, qui cum ostendere conatus sit in doctrina hegeliana immortalitatem animae, quam ceterum tantum egoistae resignationis incapaces exoptent, admitti non posse, acrem inter Hegelianos litem pro et contra immortalitatem excitavit. *Arnoldus Ruge* († 1880) simul cum Carolo Marx edidit «*Annales germanico-gallicas*» et in Anglia, ubi diu morabatur, cum Ledru-Rollin, Mazzini, Bratiano et aliis «*Consilium internationale democraticum*» constituit. *Bruno Bauer* († 1882) docuit theologiam in Universitate Bonnensi, sed propter nimis liberas opiniones munus docendi deponere debuit. Priore tempore pertinebat ad «*dexteram*» hegelianam, ut supra diximus, et vitam Christi a Strauss conscriptam acerrime impugnavit; postea autem et ipse ad radicalismum defect; religionem christianam ut naturalem evolutionem e romana cultura stoico-alexandrina derivat, aperte atheismum profitetur et generatim doctrinas exhibet, quibus logice totus ordo moralis et religiosus, imo et socialis et politicus negatur. *Carolus*

Ludovicus Michelet († 1893), prof. Berolinensis, in multis operibus de philosophia historiae, de rebus moralibus et religiosis tractantibus doctrinas hegelianas fidelissime sequitur. — Extremus radicalismus materialistico-atheisticus in schola hegeliana excultus est a *Strauss*, *Feuerbach*, *Marx*, *Stirner*. Strauss applicat doctrinam hegelianam ad criticam historicam Evangeliorum, Feuerbach ad religionem in genere et invertit idealismum Hegelii ad materialismum, Marx ad condiciones sociales ope materialisticae philosophiae historiae, Stirner tandem ad totum ordinem moralem et proclamat extremum autonomismum et egoismum individui humani. Quia de Feuerbach et Marx infra erit sermo, hic de reliquis dicendum est. *David Fridericus Strauss* (1808-1874), qui tempore studiorum doctrinas Schellingi, Schleiermachers et praesertim Hegelii cognoverat, fuit repetitor in seminario Tubingensi, sed hoc munus propter « Vitam Iesu » in lucem editam amisit. Deinde nominatus est professor theologiae in Universitate Tigurina, sed incolae huius urbis hac de causa tantum tumultum excitarunt, ut munus suum adire non potuerit. In sua « Vita Iesu » conatur ostendere omnes narrationes in Evangeliiis de miraculis Christi esse tantum mythos; non Iesus historicus, sed universa humanitas est verus Deus-homo. Alio opere « *Die Glaubenslehre in ihrer geschichtlichen Entwicklung u. im Kampfe mit der modernen Wissenschaft dargestellt* » (Evolutio doctrinae fidei eiusque pugna cum scientia moderna. 1840-41) totum dogma christianum subvertit et in eius locum pantheismum hegelianum substituit. Tandem in tertio opere de Fide antiqua et nova (« Der alte und der neue Glaube ») proficitur materialismum. Ponit quattuor quaestiones: 1) num sumus adhuc christiani, 2) num habemus adhuc religionem, 3) quomodo intelligimus mundum, 4) quomodo ordinamus vitam nostram. Ad primam quaestionem respondet negative; ad secundam positive, sed religionem dicit esse sensum dependentiae ab universo; ad tertiam respondet, mundum esse universum mere mechanicum sine finalitate, sensationem et cogitationem esse effectus materiae; tandem ad quartam quaestionem respondet, finem vitae humanae esse evolutionem quam ditissimam huius vitae; nova religio sita est in eo, ut obligationes erga nos aliosque homines adimpleamus, in locum cultus religiosi succedit occupatio artibus et literis. — *Max Stirner* (1806-1856, proprie vocatur *Ioannes Caspar Schmidt*) opere suo: « *Der Einzige und sein Eigentum* » (1845) per breve tempus hominum animos ad se convertit et magnum motum excitavit, ita ut opus hoc a gubernio proscriptum fuerit (quae proscriptio brevi propter « absurditatem » libri retracta est), mox autem tum liber tum auctor oblivioni dati sunt. Stirner adeo autonomismum hominis exaggerat, ut hominem in locum Dei, cultum hominis in locum timoris Dei ponat, et singulo homini plenissimam independentiam a quacumque auctoritate concedat, tum in ordine cognitionis, tum in ordine morali et sociali. Relatio hominis seu τοῦ Εγὼ ad mundum unice in eo consistit, ut mundo fruatur eumque in propriam utilitatem consumat. Apud Stirner, qui ceterum multa cogitata *Friderici Nietzsche* praeformavit, pantheismus absolutus philosophiae transcendentalis eiusque doctrina de identitate hominis sui conscii cum Deo ad ultimas conclusiones vitae practicae descendit, et ita abunde manifestat, hunc pantheismum ordinem veritatis, ordinem moralem et ordinem sociale funditus evertere.

4. Conclusio. Ut ea, quae de schola hegeliana dicta sunt, breviter resumantur, notandum est: 1° Hegel, sicut iam Schelling in ultima periodo, *philosophiae historiae* novum impulsus dedit, ita ut haec di-

sciplina exinde diligenter et non sine fructu tractaretur; sed simul in inquisitiones philosophico-historicas relativismum introduxit, qui omne stadium historiae ut necessarium quidem gradum evolutionis considerat, sed nullibi veritatem proprie dictam agnoscit, cum omnia et singula stadia suam habeant veritatem relativam.

2° Quod *philosophiam religionis* et in specie religionis christianae attinet, Hegel suo rationalismo complevit et auxit id, quod inde ab exeunte medio aevo naturalismus, deismus, rationalismus, philosophia « illuminationis » et tandem Kant, Fichte, Schelling praeformaverant. Negatur omnis character supernaturalis religionis christianae, negatur divinitas Christi-hominis sensu proprio eiusque Ecclesiae divina institutio, et tota religio christiana naturali et necessariae evolutioni generis humani subieitur.

Tandem 3° in *philosophia iuris et societatis* Hegel diserte docet absolutismum politicum (ut Hobbes et Macchiavelli, cui totus ordo moralis et religiosus subordinatur. Doctrina hegeliana de Statu causa fuit, cur eius philosophia ab auctoritate publica in Borussia multum protegebatur et in omnes Universitates Germaniae septemtrionalis introducebatur, adeo ut per longius tempus tantum ii professores nominarentur, qui huic philosophiae addicti erant. Mediate etiam aliae theoriae politicae ab eius doctrina derivantur, quae a centralismo et absolutismo politico incipientes usque ad extremum progrediuntur anarchismum.

In specie distingui possunt: 1) *theoria centralismi socialis vulgaris*. Status est fons omnis iuris, moralitatis et religionis; obligationes morales et sociales sunt relativae tantum et cum tempore mutantur. Iura Ecclesiae, supernaturalia munera religionis negantur. Huic pertinet *Theobaldus Ziegler* (natus 1846), qui per D. Fr. Strauss a Hegel dependet, ceterum autem potius positivismum profitetur. 2) *Theoria socialismi politici* (Staatssozialismus): Status dirigit omnem productionem rerum et mercium et habet supremum ius in proprietatem nationalem. Ita docet inter alios *Radbertus* (†1875). 3) *Theoria socialismi democratici*, quem *Ferdinandus Lasalle*, *Carolus Marx*, *Fridericus Engels* evolverunt. Hi omnes nituntur philosophiae hegelianae, sed evolvunt elementum materialisticum in systemate hegeliano latens. Ceterum apud omnes rationalistas et pantheistas semina materialismi latent. Si enim ordo ac connexio rerum eadem sunt ac ordo et connexio idearum, si esse est plane idem ac cogitare, tunc perinde est, sive idea consideretur sive res materialis; primum facit idealismus, secundum materialismus. Et ideo brevi tempore post idealismum hegelianum successit purus putusque materialismus. 4) *Theoria socialismi anarchici*. Pater huius theoriae *Petrus Iosephus Proudhon* (1809-1865)

cognovit philosophum germanicum Parisiis et superbivit se unicum inter Gallos dialecticam hegelianam servare. Etiam anarchismus, quem in Germania *Bruno Bauer* eiusque frater *Edgar Bauer*, *Feuerbach*, *Stirner* docebant, a philosophia hegeliana procedit. 5) Tandem *theoria anarchismi extremi*, qui deinde formam nihilismi, tandem bolschevismi (1) assumpsit. *Michael Bakunin* († 1876) est fidelis discipulus Hegelianismi. Recte et acute *Willmann* (*Geschichte des Idealismus* III, 2. ed. 598 sqq.) ait e hegeliana destructione religionis sequi religionem destructionis.

BIBLIOGRAPHIA. Editiō completa et unica est G. W. Hegels Werke, vollständige Ausgabe durch e. Verein von Freunden des Verewigten, 19 voll., Berlin 1832-1845 et 1887. Ad primam notitiam eius philosophiae inservire possunt anthologiae: *G. Lasson*, Hegel. Ein Ueberblick über seine Gedankenwelt aus seinen Werken, Stuttgart 1906; Hegel, Translated with an Introduction by *Josiah Royce* (Modern Philosophers), Oxford 1912. De versionibus eius operum in linguam gallicam, anglicam, italicam et hispanicam vide *Benedetto Croce*, Ciò che è vivo e ciò che è morto di filosofia di Hegel, Bari, 1907; versio germanica aucta: Lebendiges und Totes in Hegels Philosophie, Heidelberg 1909. — *R. Haym*, Hegel u. s. Zeit, Berlin 1857; *E. Caird*, Hegel, London 1883; italice Palermo 1912; *K. Fischer*, Hegels Leben, Werke u. Lehre, 2 voll., Heidelberg 1901, 2. ed. 1911; *P. Roques*, Hegel, sa vie et ses oeuvres, Paris 1912; *B. Croce*, Saggio sullo Hegel, Bari 1913; *P. Barth*, Die Geschichtsphilosophie Hegels u. der Hegelianer bis auf Marx u. Hartmann, Leipzig 1890; *J. M. Sterret*, Studies in Hegels philosophy of religion, Lond. 1891.

De schola hegeliana: *G. A. Gabler*, Lehrbuch der philos. Propädeutik I, 1827; *K. Frd. Göschel*, Von den Beweisen für d. Unsterblichkeit der menschl. Seele im Licht der spekulativen Philosophie, Berlin 1835; *J. H. Fichte*, Die theistische Weltanschauung u. ihre Berechtigung, Leipzig 1873; *Chr. H. Weisse*, Philosophische Dogmatik oder Philosophie des Christentums, 3 voll., Leipzig 1855-1862; *H. Ulrich*, Gott und die Natur, Leipzig 1862, 3. ed. 1875; Gott u. d. Mensch, 2 voll., Leipzig 1866, 1873; *J. E. Erdmann*, Grundriss d. Philosophie. Versuch e. wissenschaftl. Darstellung d. Gesch. d. neuer. Philosophie, 1834-1853, 4. ed. 1895-1896; *Ed. Zeller*, Die Philos. d. Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, 5 voll. 1859-68, ed. nova Leipzig 1919 sqq.; *J. C. F. Rosenkranz*, Kritische Erläuterungen des Hegelschen Systems, 1840; Wissenschaft der logischen Idee, 1858-1859; *A. E. Biedermann*, Unsere junghegelsche Weltanschauung oder der sog. neueste Pantheismus, 1849; *O. Pfleiderer*, Die Religion, ihr Wesen u. ihre Geschichte, 1869, 2. ed. 1878; Religionsphilosophie auf geschichtl. Grundlage 1878, 3. ed. 1896; *F. Ch. Baur*, Die Tübinger Schule u. ihre Stellung zur Gegenwart, 1859, 2. ed. 1860; *F. Richter*, Der neue Unsterblichkeitsglaube, 1833; *D. Fr. Strauss*, Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet, 1835; Der alte und der neue Glaube. Ein Bekenntnis, 1872; Gesammelte Schriften, hrsg. v. *E. Zeller*, 12 voll., Bonn 1876-1881.

(1) Nomen « *Bolschevismi* » inde ab a. 1903 erat in Russia in usu. Etenim organisatio socialistica orta a. 1898 divisa est a. 1903 in duas partes: maior numerus huius organisationis secuti sunt *Lenin* eiusque rigidum centralismum; minor numerus duce *Martow* hunc centralismum impugnaverunt. Hinc Leniniani vel maximalistae vel bolscheviki, i. e. qui numero sunt plures, vocantur.

PARS SECUNDA.

Modificatio idealismi transcendentalis in systematibus affnibus.

Auctoritas et magna aestimatio, quam Kant eiusque sequaces Fichte, Schelling, Hegel in tota Germania et imprimis in Universitatibus nacti sunt, tanta erat, ut omnes fere tunc temporis studiis philosophicis incumbentes ipsorum influxum magis vel minus subierint. Nulla alia via philosophandi videbatur existere nisi methodus critica kantiana ex una parte, rationalistica constructio metaphysica ex altera parte. Quae philosophi praeteritorum saeculorum docuerant, oblivioni et contemptui dabantur. Sed praeter discipulos, qui admiratione pleni magistros suos fideliter et caeco quasi modo secuti sunt, alii melioris ingenii non potuerunt diversos errores et defectus in magistrorum systematibus non detegere; hinc conati sunt vel errores corrigere vel defectus complere. Sic orta sunt varia nova systemata, quae quidem inter se magnopere differunt, attamen ex communi fonte manant. Inter philosophos, qui idealismum transcendentalem modificant, tres, ut ita dicam, scholae prae ceteris excelluerunt magnumque ex sua parte influxum in posteros habuerunt: *philosophia identitatis*, quae principia pantheistica apud Fichte, Schelling et Hegel evoluit; *philosophia religionis*, quae supra hoc fundamento metaphysico novam theoriam religionis construit; *philosophia pessimismi*, quae huic metaphysicae aestimationem ethico-practicam subnectit. Inter primos eminet Krause, inter alteros Schleiermacher, dum tertium philosophiae modum Schopenhauer excoluit.

ARTICULUS I.

Philosophia identitatis.

Pantheismus Friderici Krause. Iuxta idealismum constructivum totus ordo realis nihil aliud est nisi manifestatio seu diversimoda evolutio Absoluti, supremae Ideae. Hanc doctrinam evolvunt *Ioannes Erich von Berger* (1772-1833), professor in Universitate Kiel, qui mediam viam inter theoriam fichteanam et schellingianam ingreditur, et simili modo prof. Berolinensis *Carolus Ferdinandus Solger* (1780-1819). *Ioannes Iacobus Wagner* (1775-1841), professor Wirceburgensis, et *Ignatius Paulus Vitalis Troxler* (1780-1866), prof. Basileae et

Bernae, eo differunt a Schelling, quod loco eius triadum omnes quaestiones et res quadrifariam dividunt. Etiam *D. Theod. Aug. Suabedissen* (1773-1835), prof. Marburgensis, praeter Kantium imprimis Schellingium sequitur.

Ast formam magis independentem et propriam dedit philosophiae identitatis *Fridericus Krause* (1781-1832), qui primo per aliquod tempus libere docens Berolini et Göttingae, postea Monachium se contulit, quia Göttingae causa capitis in eum illata fuit. Etenim Krause docuit quandam «societatem humanam» (*Menschheitsbund*), quae unice aetati maturae generis humani responderet, et propterea societatem latomorum ingressus est, in qua principia suae theoriae verificata putabat (postea autem litibus obortis hunc ordinem deseruit). Exinde privatam vitam honestam quidem, sed plenam egestate usque ad mortem egit. Eius philosophia, quam plurimis in scriptis exposuit, conatur Kantii et Fichte subiectivismum cum absolutismo Schellingi et Hegelii in unum systema coniungere. Philosophia eius sapit etiam pantheismum; sed quia Deus est simul transcendens mundum et mundo immanens seu quia, ut ait, non tam Deus est in mundo quam potius mundus in Deo, suam doctrinam *panentheismum* vocat. Doctrina essentialis eius systematis est de pura, totali et indivisa cognitione seu intuitione fundamentali: Deus sive Essentia; hinc philosophia est scientia de Deo seu de Essentia. In singulis operibus fusius demonstrare conatur, quomodo hoc sensu non solum metaphysica, sed et anthropologia, philosophia moralis, philosophia religionis, iuris, historiae fundamentum et cardinem habeat in Deo. Inter singulas partes philosophiae ab ipso tractatas eminet philosophia *iuris*, quae iuxta ipsum philosophiae morali ut fundamentum praemitti debet. Recte hic postulat Krause, ut talis sit ordo iuridicus in toto genere humano, ut unusquisque sine ullis impedimentis ad suam perfectionem moralem tendere possit.

Krause per totam vitam suam latebat ignotus, praesertim quia mira eius terminologia, qua omnes conceptus philosophicos in lingua germanica reddebat (v. g. *Orwesen*, *Gegenwesenheit*, *Vereinselbganzenweseninnesein*, *Omwesenheit*, alia) omnibus offensioni erat et causa, cur opera eius difficulter intelligerentur. Post eius mortem autem eius philosophia, imprimis philosophia iuris, magis colebatur. Praecipuus discipulus eius est *Henricus Ahrens* (1808-1874), prof. Lipsiae, philosophus iuris, qui doctrinas magistri polita oratione reddidit et etiam in linguam gallicam transtulit, quare philosophia krauseana in Gallia et Belgio fuit recepta. In Gallia divulgaverunt eam *Bouchitté* et *Duprat*, in Belgio *G. Tiberghien* (1819-1901), cuius iterum plurima opera in linguam hispanicam, lusitanicam et italicam translata in iis terris s. d.

Krausismus spargebant. Praeterea Hispanus *J. Sanz del Rio* († 1869), qui *Roeder* et *Leonhardi*, discipulos Krausei, magistros habuerat, et ipse opera krauseana in linguam hispanicam transtulit; qua re factum est, ut multi professores philosophiae et iuris in Hispania habeantur, qui « Krausistae » vocantur, v. g. *Frederico de Castro*, prof. Hispanensis (Sevilla), *Nicolaus Salmeron*, prof. metaphysicae Matritensis et olim praeses reipublicae hispanicae, *Giner de los Rios*, *Gonzales Serrano*, qui doctrinas catholiceas impugnant. Ultimis decenniis plures sectatores doctrinae krauseanae eam, edendo multa Krausei opera hucusque in manuscriptis servata, ad novam vitam suscitare conati sunt, attamen sine prospero eventu.

BIBLIOGRAPHIA. *J. E. v. Berger*, Allgemeine Grundzüge der Wissenschaft, 4 voll., Altona 1817-1827; *C. F. Solger*, Erwin, Vier Gespräche über das Schöne u. die Kunst, Berlin 1815; nova ed. 1907; *J. J. Wagner*, Organon der menschlichen Erkenntnis, Erlangen 1830; *Trozler*, Vorlesungen über die Philosophie, Bern 1835; *Suabedissen*, Grundzüge d. philos. Religionslehre, Marburg 1831; Grundzüge der Metaphysik, ib. 1836; *Fr. Krause*, ex multis eius operibus praecipua sunt: Vorlesungen über das System der Philosophie, Göttingen 1828; Vorlesungen über d. Grundwahrheiten d. Wissenschaft, Lpzg. 1829; 3. ed. a Wünsche, ib. 1911; *H. Ahrens*, Cours de droit naturel ou philos. du droit, Paris 1838, ed. 6. Bruxelles 1868; Naturrecht oder Philosophie des Rechts u. d. Staates, Wien 1850 sq., 6. ed. 1870-1871; versio italica ab Alb. Marghieri, Nap. 1872; *G. Tiberghien*, Exposition du système philos. de Krause, Bruxelles 1844; *J. Sanz del Rio*, Sistema de la filosofia, Añálsis, 1860; Lecciones sobre el sistema de la filosofia, 1868; *F. de Castro*, El progreso interno de la razón, Matriti 1861; Metaffsica, 2 voll. Sevilla 1888-1893; *N. Salmerón*, Las leyes de la historia, 1864; Concepto de la metaffsica, 1870; *Giner de los Rios*, Filosofia del derecho, 1871; *G. Serrano*, Estudios de moral y de filosofia, 1875; Crítica y filosofia, 1888.

ARTICULUS II.

Philosophia religionis.

Schleiermacher eiusque theoria affectus. Dum Krause theorium identitatis pantheisticam praesertim ad quaestiones iuris applicavit, Schleiermacher super hac eadem philosophia identitatis novam theoriam religionis evolvit, quae usque ad nostros dies maximum influxum in theologiam protestanticam et philosophiam religionis liberalem exercet. *Fridericus Ernestus Daniel Schleiermacher* (1768-1834), minister protestanticus et professor theologiae primo in Universitate Halensi, dein Berolinensi, sermonibus de religione, typis anno 1799 editis, magnum motum et admirationem movit. Etiam eius « Critica doctrinae

moralis » (1803) et opus theologicum « De fide christiana » famam et auctoritatem ei conciliaverunt.

In *theoria cognitionis et metaphysica* sequitur in multis Kant, Fichte, Schelling, Hegel, sed et fideismum Jacobi et pantheismum Spinozae. Possibilitatem et veritatem cognitionis explicat exinde, quia ordo idearum et ordo rerum in Deo tamquam in utriusque identitate coeincidit. Deus autem concipitur modo pantheistico, fere ut apud Spinozam mundus est totalitas omnium rerum existentium, Deus autem est unio et unitas in hac totalitate. Hinc mundus est obiective idem ac Deus. Et quia in Deo non datur discrimen inter posse et velle, hinc omnia de facto in mundo fiunt, quae Deus causare potest.

Haec doctrina nihil affert novi, nova autem est eius *philosophia religionis*. Religio nec theoreticae probari vel impugnari potest, ut putabant rationalistae, nec est idem ac moralitas, ut voluit Kant, sed est affectus quidam, cui praesentia Dei patefit, et in specie sensus plenae dependentiae nostrae; etenim in hoc sensu dependentiae habetur simul proprium esse finitum et Dei esse infinitum; haec unitas et identitas infiniti et finiti in sensu vel affectu constituit essentiam religionis. Ratio reflectendo in hunc sensum exhibet varias doctrinas religiosas ope conceptuum, et ita oriuntur dogmata diversarum religionum; sed haec speculatio theoretica non pertinet ullo modo ad ipsam religionem. Haec dogmata possunt esse falsa; religio ipsa semper manet vera. Sicut ipse Deus est infinitus, ita et religio, utpote praesentia Dei in nostro affectu, est infinita et hinc infinitis modis se manifestare debet. Hi modi manifestationis sunt religiones positivae; religio sic dicta naturalis non datur (contra deistas et rationalistas); positivae autem omnes aequalem habent valorem. Quia tamen sensus religiosus diverso gradu diversaque perfectione manifestari potest, hinc possunt, non obstante aequali omnium valore, religiones imperfectiores et perfectiores distinguui; religio christiana est perfectissima forma, qua sensus religiosus manifestatur. Immortalitas animae individualis adeo non est necessaria pro religione et moralitate, ut potius desiderium immortalitatis personalis sit contrarium verae pietati, quae in plena et perfecta confusione hominis cum divina essentia consistit. Unica et vera immortalitas consistit in hac unione cum divinitate immortalis.

A Schleiermacher plures philosophi immediate dependent: *Franciscus Vorländer* († 1867), theologus *Richardus Rothe* († 1867), *Leopoldus George* († 1874) et historici philosophiae *Brandis* († 1867) et *Henricus Ritter* († 1869). In theologia protestantica Schleiermacher multum valuit duobus operibus theologicis: « Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Gebrauche für Vorlesungen » (1810) et « Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhang dargestellt » (1821). Scholam proprie dictam tamen non condidit; nihilominus omnes fere partes theologiae prote-

stanticae ab eius theoriis dependent: sic dicti theologi « restorationis » *Claus. Harms, Lücke, A. Neander, Tholuck*; theologi « positivi » *A. Twisten et K. J. Nitzsch*; schola Erlangensis *J. C. K. von Hofmann et F. H. R. Frank*; *Alexander Schweizer* et dictus iam *Richardus Rothe*. Multo arctius ad Schleiermacherum accedunt recentius « Schola religionis historica »: *Hermannus Gunkel, Guilelmus Bousset, Ioannes Weiss*, qui omnes religiones positivas aequali modo considerant et discrimen supernaturale religionis christianae ab aliis religionibus negant, et schola *Ernesti Troeltsch* (1865-1923), professoris Heidelbergensis, qui principia scientiae religionum simili modo ac Schleiermacher tractat. Extra Germaniam Schleiermacher vix ullos nactus est discipulos, tamen in Gallia *Augustus Sabatier* (1839-1901) suo opere « *Esquisse d'une philosophie de la Religion d'après la Psychologie et l'Histoire* » (1897) multum ad theoriam Schleiermacheri accedit. Recentiori tempore etiam *modernismus* catholicus fere eandem theoriam religionis christianae evolvit. Et quidem in pluribus convenit cum theoria schleiermacheriana: 1) essentia religionis consistit in interno sensu; 2) revelatio alia non datur, nisi quae ex hoc sensu redundat; 3) ratio reflectendo in hunc sensum intimum efformat dogmata, quae proinde ad religionis essentiam non pertinent; 4) haec dogmata possunt esse varia pro diversis temporibus diversaque hominum evolutione. Sed de Sabatier et modernismo infra dicitur.

BIBLIOGRAPHIA. *Schleiermacher*, eius praecipua opera: Ueber die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern, Berlin 1799 et saepius; Grundlinien e. Kritik der bisherigen Sittenlehre, Berlin 1803, krit. Ausg. v. *Herm. Mulert*, Lpzg. 1808; Der christliche Glaube nach d. Grundsätzen der evangel. Kirche im Zusammenhange dargestellt, 2 voll., Berlin 1821-1822, krit. Ausg. v. *Carl Stange*, Lpzg. 1910. Editio completa operum tribus sectionibus Berol. 1835-1864; Opera selecta 4 voll. cura *A. Dorner et Ottone Braun*, Lpzg. 1910-1913. — *E. Cramausse*, La philosophie religieuse de Schl., Paris 1909; *H. Süsskind*, Christentum u. Geschichte bei Schl., Tübingen 1911. — *F. Vorländer*, Schleiermachers Sittenlehre, Marburg 1851; *R. Rothe*, Theologische Ethik, Wittenberg 1845-1848, 2. ed. 1867-1871; *L. George*, Ueber Prinzip u. Methode d. Philos. mit Rücksicht auf Hegel und Schleiermacher, Berl. 1842; *H. Ritter*, Die Halbkantianer und der Pantheismus, Berl. 1827; Enzyklopaedie d. philos. Wiss., 3 voll. Göttingen 1862-1864.

ARTICULUS III.

Philosophia pessimismi et voluntarismi.

Arthurus Schopenhauer. Si idealismus criticus Kantii cum metaphysica Absoluti philosophorum transcendentalium coniungitur, haec fere mundi consideratio exsurgit; mundus, prouti nos eum cognoscimus, non est realis, sed tantum apparentia quaedam, phaenomenon alicuius essentiae, quam intellectu et ratione cognoscere non valemus. Haec essentia est illud unum, Absolutum, praeter quod nihil datur, cuius omnes et singulae res sunt tantum partes, manifestationes. Haec essentia determinanda est ut voluntas: ratio practica, seu potius voluntas, cui

Kant rationem theoreticam subordinaverat, consideranda est ut principium metaphysicum, ut vera essentia Absoluti omniumque rerum. Iamvero quia totum universum est unum Absolutum, hinc malum, dolor, infelicitas in mundo etiam in Absoluto inveniuntur; vera philosophia necessario pessimismum profiteri debet. Hoc modo Schopenhauer recenti pessimismo fundamenta dedit, iungendo criticismum kantianum, cui addictissimus erat, cum pessimistico mysticismo veterum philosophorum Indorum. Et licet totam philosophiam constructivam postkantianam ut funestam deviationem a genuino Kantianismo reiecerit et prae aliis hegelianam metaphysicam acerrime persecutus sit, tamen negari non potest et ipsum Schopenhauer in idealistico pantheismo seu monismo haesisse.

Arthurus Schopenhauer (1788-1860), filius divitis argentarii et mercatoris, diversis itineribus et studiis in Universitate Göttingensi et Berolinensi peractis, iam vicesimosexto aetatis anno principale suum opus «*Die Welt als Wille und Vorstellung*» composuit. Deinde ab anno 1820 ad 1831 in Universitate Berolinensi libere docens, tamen sine ulla satisfactione ulloque successu, anno 1831 peste in hac urbe grassante, Francofortum ad Moenum se contulit ibique usque ad mortem vitam privatam, commodam et non obstante sua philosophia pessimistica amoenam degit, praesertim postquam opus eius praecipuum magnam ipsi famam conciliavit.

In *theoria cognitionis* Schopenhauer sequitur fideliter Kantium, imo frequenter asserit se esse unicum, qui Kantium recte intellexerit: et ipse distinguit noumenon et phaenomenon, docet nos sensibus et intellectu tantum phaenomena cognoscere posse, consentit spatium et tempus et categorias, inter quas categoria causalitatis primum locum occupat, esse mere subiectiva. *Differt* autem a Kantio eo, quod docet eius philosophiam complendam esse. Kant negavit, nos essentiam rerum in se cognoscere posse, et recte quidem, si unica via cognitionis esset illa, quam Kant in *Critica rationis purae* tractavit. Sed praesto nobis est alia via ad cognoscendam essentiam rerum: intuitio interna, conscientia patefacit nobis nostram ipsorum essentiam. Sic ergo *metaphysica* est possibilis. Cognoscimus enim hac via nosmetipsos ut voluntatem; et eodem modo omnis alia essentia est voluntas. Et sicut nostrum corpus est tantum externa apparentia, repraesentatio, «*obiectivatio*» voluntatis, ita etiam omnia corpora, totus mundus est «*obiectivatio*» voluntatis. Haec voluntas in singulis rebus est quidem diversa, attamen in omnibus est tantum emanatio, irradiatio quaedam unius eiusdemque voluntatis, quae est ἐν καὶ πᾶν, quae omnibus *rebus subest* et demum in entibus intelligentibus ad conscientiam sui pervenit.

Pessimismus. Sed Schopenhauer formam pantheismi tunc tempo-

ris apud philosophos transcendentales regnantem odio habet. Ipsi enim docent hoc Unum absolutum per diversos gradus evolutionis ad maiorem semper perfectionem progredi, et sic adhaerent optimismo, dum e contrario historia et experientia ostendunt procedente evolutione mundi et in specie generis humani malum et infelicitatem augeri. Huic pessimismo Schopenhauer dat fundamentum metaphysicum: essentia Absoluti est voluntas carens cognitione (ad quam demum in homine pervenit); voluntas autem destituta cognitione nullum habet finem, cuius assecutio eam quietare potest. Voluntas nil aliud potest velle, quam ipsum velle; hinc incessanter volendo ulterius tendit, numquam aliquo obiecto quiescit et beata. Sic Absolutum ex essentia sua est infelix. Divisio unius voluntatis primariae in infinite multas voluntates individuales auget adhuc summam doloris et inquietudinis, quia quaevis voluntas vult tantum seipsam, expensis aliarum; volendo autem necessario implicatur doloribus. Summa dolorum in mundo longe superat summam delectationum; imo delectatio nihil est positivi, sed tantum interruptio doloris. Hinc theismus iudaico-christianus cum suo optimismo est pessima omnium religionum; optima et sapientissima est religio indica, propter doctrinam de Nirwana; religio christiana dici potest vera solum in quantum docet necessitatem redemptionis et hunc mundum ut vallem lacrimarum considerat.

Super hoc fundamento metaphysico Schopenhauer construit suam theoriam *ethicam*. Omnia quae pati debemus, causam habent in culpa originaria, id est in eo, quod homo libere in hoc mundo existit. Homo quidem phaenomenalis, character eius empiricus, subest necessariae connexioni causarum; sed homo intelligibilis seu noumenalis non subest categoriae causalitatis, est liber. Narratio biblica de peccato originali est tantum symbolica descriptio huius veritatis: actus, quo novus homo procreatur, est peccatum vere primum et originarium; ipsum sequuntur dolores, passionem et mors. Mors annihilat quidem individuum, prouti est aliqua pars mundi phaenomenalis, sed non ens in se, essentiam, id est voluntatem essendi. Hinc neque occisio sui ipsius doloribus finem imponere potest. Liberatio a malis seu redemptio debet procedere non ab homine empirico, sed unice ab homine noumenali, id est ab ipsa voluntate. Ethica docet tres gradus, quibus homo a malis liberari potest. Primus est *delectatio aesthetica*, quia hic silet inquieta voluntas et homo pulchrum sine ullo desiderio intuetur. Alter gradus est *misericordia*, qua moti cum doloribus aliorum compatimur, et quidem nixi persuasioni, alios proprie non esse a nobis distinctos, sed eandem nobiscum essentiam constituere. Supremus gradus est *negatio voluntatis*, plena eius annihilatio per ascetismum, mortificationem cuiuscunque delectationis, aversionem ab existentia ut tali.

Schopenhauer ipse putabat suam doctrinam ethicam identicam esse cum doctrina christiana, christianam autem doctrinam de redemptione a malo identicam esse cum doctrina Buddhismi, et hac sua opinione magnae conceptuum confusionis auctor exstitit. Etenim discrimen inter ethicam christianam et ethicam Buddhismi adeo est profundum, ut vix intelligi possit, quomodo utraque identificari queat. Finis ascesis christianae est positivus, non negativus, non est negatio voluntatis, sed eius sanctificatio. Buddhismus exorditur ex consideratione dolorum et malorum et quaerit liberationem a malis; religio christiana procedit ex peccato et quaerit liberationem a peccato. Schopenhauer habet tantum similitudinem quandam externam cum doctrina christiana; ceterum tota eius doctrina est buddhistica: doctrina de metaphysica et transcendentali natura mali, ita ut quaevis delectatio, quodvis gaudium sit tantum illusio et carentia mali; doctrina de viis, quibus a malo liberari possumus, et doctrina de fine, qui est Nirwana. Et sicut in Buddhismo, ita etiam apud Schopenhauer conceptus huius finis vacillat; mox exhibetur ut merum nihilum, mox ut status quidam beatitudinis positivae, de quo tamen hac in vita nihil certi edicere valemus.

Opera a Schopenhauer conscripta haud exiguum nacta sunt auctoritatem. Et primo quidem non solum eius opus praecipuum, sed et diversae minores elucubrationes, scriptae sermone polito, iucundo, faeceto et ingenioso, plenae eruditionis classicae et subtilis observationis morum humanorum, adeo avide legebantur, ut per longum tempus apud multos homines cultos in Germania fere moris erat, modo schopenhaueriano cogitare et loqui. Pessimismus, quem deinde *Eduardus von Hartmann* (vide infra) profundius probare et ut verum fundamentum philosophiae moralis exhibere conatus est, cultiores hominum classes et incolas magnarum urbium infecit. Aversio a religione, desperatio de veritate cognoscenda, quam nimis audacia systemata idealismi constructivi provocaverant, crescens in dies divitiarum voluptatumque cupiditas, laxati mores, neurasthenia plurimum contulerunt ad pessimismum divulgandum. Sic ortus est ingens fere numerus operum et tractatum, quorum alii pessimismum defendebant, alii impugnabant. Demum sub finem saeculi hic pessimismus practicus et aestheticus optimismo cessit.

In philosophia autem inter eos, qui Schopenhauer sequuntur, nominandi sunt: *Iulius Frauenstädt* (1813-1879), qui epistolis de philosophia Schopenhaueri (I 1854, II 1876) multum ad eius philosophiam divulgandam contulit; *Philippus Mailänder* (proprie Phil. Batz, 1841-1876), qui seipsum occidit; *Julius Bahnsen* († 1881), *Paulus Deussen* (1845-1919). Praeter dictum E. v. Hartmann etiam *Fridericus Nietzsche* (vide infra) et musicus *Richardus Wagner* (1813-1883) multum a Schopenhauer dependent.

Voluntarismum suo quisque modo excoluerunt *Fridericus Nietzsche*, *Fridericus Paulsen* et *Guilelmus Wundt* in Germania; in Gallia *Maine de Biran*, *Royer-Collard*, *Lachelier*, *Bergson*; in America *Münsterberg* et *Pragmatismus*; in Anglia *Martineau*, *J. Ward*, *Hodgson*; in Italia de *Sarlo*, *G. Villa*, *Credaro*, *Mantovani*.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *Schopenhauer*, opera praecipua: Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grund, Rudolst. 1813, 6. ed. Lpzg. 1908; Die Welt als Wille und Vorstellung, Leipzig 1819; Die beiden Grundprobleme der Ethik, Frankf. a. M. 1841; Parerga und Paralipomena, Berl. 1851. *Editiones completae*: a *Julio Frauenstädt* 6 voll., Lpzg. 1873-1874; editio nova 1908; ab *Ed. Grisebach*, 6 voll., Lpzg. 1891, Lpzg. 1905-1910. Editio nova critica a *Paulo Deussen* 14 voll., München inde ab anno 1911. — *Joh. Volkelt*, A. Schopenhauer, seine Persönlichkeit, s. Lehre, s. Glaube, Stuttgart 1900, ed. 3. 1907; A. *Covotti*, La vita e il pensiero di A. Sch., Torino 1909; Th. *Ruyssen*, Schopenhauer, Paris 1911. Inde ab anno 1912 editur in urbe Kiel *Jahrbuch der Schopenhauer-Gesellschaft*.

2) *Schola schopenhaueriana*: *Jul. Frauenstädt*, Briefe über die Schopenhauersche Philosophie, Leipzig 1854; Neue Briefe über d. Schopenhauersche Philosophie, ib. 1876; *Ph. Mailänder*, Die Philosophie der Erlösung, Berlin 1876; *J. Bahnsen*, Beiträge zur Charakterologie, Leipzig 1876; Der Widerspruch im Wissen und Wesen der Welt, Berlin 1880-1881; *P. Deussen*, Elemente der Metaphysik, Aachen 1877 et saepius.

CAPUT TERTIUM.

Transformatio Kantianismi realistica.

Kantiani idealistae vel « rem in se » reiciebant ita ut nihil aliud remaneret nisi ipsa cognitio, quae cum obiectiva realitate identificabatur; vel retinebant « rem in se » ut incognoscibilem ope rationis purae, sed cognoscibilem aliis viis, ut affectus, voluntatis, etc. Alii autem Kantiani retinebant « rem in se » ut aliquid nostram cognitionem determinans et cognoscibile; aliis verbis, defendebant realitatem singularum rerum nostrae experientiae subiectarum; hinc *Kantiani realistae* vocantur. Fatendum tamen est inter Kantianos idealistas et realistas non semper exacte distingui posse, cum realitas a singulis propugnata stante theoria cognitionis idealistica diversimodo concipi possit. Inde explicatur, cur iidem philosophi ab aliis historiographis idealistis adnumerantur, ab aliis autem realistis. Nos hanc divisionem ita intelligimus, ut hoc loco ii afferantur philosophi, qui vel expresse realismum metaphysicum docent vel saltem talem formam mitigatam idealismi, ut elementum realisticum praevaleat. Inde etiam divisionem huius capitis desumimus, primo de realismo rigidiore, deinde de me-

taphysica inductiva, quae mitiorem et cum idealismo coniunctam formam realismi exhibet, tractaturi.

ARTICULUS I.

Realismus metaphysicus pluralisticus.

Ioannes Fridericus Herbart (1776-1841), professor philosophiae et paedagogiae in Universitatibus Göttingensi et Regiomontana, assumpsit in diserta oppositione ad philosophos transcendentales illas philosophiae kantianae doctrinas, quae realismo favent; has cum doctrinis Eleatensium, Platonis et Leibniti coniungens efformavit systema quod ipse Realismum appellat. Philosophiae est conceptus ab experientia haustos ita formare, ut omnis contradictio in iis dispareat; in specie logica intendit distinctionem conceptuum, metaphysica rectitudinem conceptuum, aesthetica complet hos conceptus iudiciis, quae aestimationem seu valorem exprimunt. Logica Herbarti non differt a kantiana; *metaphysica* autem multum discrepat. Etenim iuxta Herbart valemus ultra phaenomena ad realitatem ipsam progredi; hinc eius philosophia idealismo ut *realistica* opponitur. Et quidem haec realitas cogitanda est ut composita ex multis substantiis ad modum monadum Leibniti; hinc docet *pluralismum*, non monismum. Harmonica, teleologica ordinatio et dispositio singularum entitatum requirit originem mundi a Deo; Herbart docet *theismum* contra pantheismum idealisticum. Ergo possumus Dei existentiam probare; attamen essentiam Dei non valemus cognoscere. Ideas sapientiae, sanctitatis, bonitatis, iustitiae, etc., quae tantum valorem practicum habent, non possumus ratione cognoscere, sed sola fide tenere.

Ut diximus, philosophia debet iuxta Herbart conceptus ab omni contradictione emendare. Etenim conceptus, prouti ex experientia hauriuntur, non sunt liberi a contradictionibus; iamvero quia illae contradictiones non in re ipsa esse possunt, ex altera autem parte conceptus nostri, utpote obiectivi, non simpliciter abici possunt, nullum aliud medium remanet nisi eorum logica formatio. Hoc autem praestandum est imprimis quoad quattuor conceptus: 1) *rei eiusque proprietatum*, quia sic cogitaretur ens simul ut unum et ut plura, 2) *mutationis*, quia res simul maneret eadem et esset alia, 3) *materiae*, quae simul set finita et ex partibus infinite multis constans, 4) *subiecti cogitantis* seu τοῦ *Ego*, in quo contradictiones in primo et secundo conceptu contentae conservantur. Emendando, ut putat, hos conceptus Herbart pervenit ad doctrinas, quae sustineri non possunt; docet compositio-

nem rerum ex monadibus (quae a Herbart « reales » vocantur) simplicibus, indivisibilibus, immutabilibus, quae proinde neque sunt in spatio neque in tempore, negat omnem activitatem transeuntem in « reales » et admittit unicam activitatem immanentem, quae in « conservatione sui » consistit, et hinc logice ad aliquam harmoniam praestabilitam devenire debet; negat unionem substantialem in homine, cum anima sit monas, quae in corpore tantum habitat, quin ullum influxum in illud exercere possit; imo cum Cartesio exhibet animam ut ens cogitans; vitam dicit materiae corporis attribuendam esse. In psychologia docet quandam mechanismum quantitativum, applicando leges staticae et mechanicae ad originem et combinationem representationum, in quibus anima seipsam conservare conatur. Hinc non solum cognitionem proprie dictam (quae tamen in eius systemate haberi nequit, cum corpora in animam agere non possint!), sed etiam affectus, passiones, actus voluntatis, verbo totam vitam psychicam ad diversimodam combinationem representationum reducit.

Magnam auctoritatem nacta est Herbarti *paedagogia*. Ipsa debet ostendere finem et media educationis. *Finis* distinguendus est duplex: alter *necessarius* omni homini, qui est moralitas et virtus, et huic fini formatio voluntatis et characteris inservire debet; alter *arbitrarius*, attamen primo fini subordinatus, qui consistit in acquirenda aptitudine ad munus aliquod exercendum. Ut autem hic duplex finis obtineatur, apta *media* sunt adhibenda, i. e. educatio cum instructione coniungenda est. Nulla datur educatio sine instructione, nulla instructio sine educatione. Instructio autem, ut recte procedat, requirit gubernationem et disciplinam. Ipsa instructio ut talis debet esse clara, associata, systematica, methodica; hinc quattuor gradibus procedit: primo ostendit res, deinde eas coniungit, tertio de iis docet, quarto de iis philosophatur. Ut discipuli cum amore et iucunditate instructionem sequantur, haec debet niti in intuitione (anschaulich), debet esse continua seu cohaerens, debet animos elevare, et debet arcte connexa esse cum realitate rerum et vitae practicae. Quod attinet methodum instructionis, Herbart distinguit expositivam (darstellend), analyticam et syntheticam (1). — Paedagogia Herbarti, quae per longum tempus summae fuit auctoritatis in Germania et Austria tum in theoria tum in praxi paedagogica, multa continet vera et utilia, attamen nimium aestimat media externa coactionis, minarum et custodiae, dum momentum aucto-

(1) Fusius de paedagogia herbartiana vide apud *Frđ. Dittes*, Uebersicht der Pädagogik Herbarts, in *Pädagogium*, Monatsschrift f. Erziehung und Unterricht, 1885; *L. Gockler*, La pédagogie de H., Paris, 1905; *Karl Krings*, Darf der Mensch nach den Prinzipien Herbarts erzogen werden? *Phil. Jahrbuch* 20, 1907; *A. M. William*, *Fr. Herbart, A Study in Pedagogics*, London 1911.

ritatis et amoris aequo minoris habetur pretii; praeterea nimium neglegit activitatem spontaneam et propriam discipuli; tandem eius paedagogia est nimium individualistica; partes, quas habent conditiones sociales, vix tanguntur. Sub hoc respectu imprimis *Paulus Natorp* paedagogiam ulterius evolvit; sub priori respectu paedagogia recentior catholica in Germania duce *Ottone Willmann*, qui ipse erat discipulus Herbarti, meliorem fecit profectum.

Ad scholam herbartianam pertinent *Drobisch* (1802-1896), qui Lipsiae per integros 70 annos docuit, *G. Hartenstein* (1808-1890), *F. Erner* (1802-1853), hic minister instructionis in Austria; realismo magistri addicti contulerunt ad profectum philosophiae, quia premebant necessitatem experientiae et scientiarum postivarum. Psychologiam herbartianam eolverunt *Volkemann* (1822-1877), *Nahfowsky* (1812-1885), *Theodor Waitz* (1821-1864), *L. Strümpell* (1812-1899). In theologia protestantica assumunt doctrinam Herbarti *Thilo* (1813-1894), *Allihn* (1812-1885), *Otto Flügel* (1812-1914). Paedagogiam Herbarti excoluerunt *Dörpfeld*, *Kern*, *Stoy*, *Ziller*, *W. Rein* et *Otto Willmann* (1839-1919), qui postea philosophiam aristotelico-scholasticam amplexus est. Etiam philologus *H. Bonitz* (1815-1888) et aestheticus *R. Zimmermann* (1824-1898) ad scholam herbartianam pertinent. Philosophiam herbartianam colunt periodica: « *Zeitschrift für exakte Philosophie im Sinne des neueren philosophischen Realismus* », (1860-1875; 1883-1896), et « *Zeitschrift für Philosophie und Pädagogik* », editum a *W. Rein* inde ab a. 1894. Psychologiam linguae et populorum colunt ad modum Herbartii *M. Lazarus* (1824-1903) et *H. Steinthal* (1823-1899) et eorum periodicum: « *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* » (1860-1890). Partim etiam ad ideam herbartianas accedunt *G. Glogau* (1844-1895), *Fr. Eduardus Beneke* (1798-1854), *G. Th. Fechner* (1801-1887), *Rud. Herm. Lotze* (1817-1881) et *Guilclmus Wundt*.

Magis adhuc quam Herbart realismum evolvit *Adolf Trendelenburg* (1802-1872), professor philosophiae Berolinensis, qui tum praelectionibus tum scriptis libris magnam auctoritatem nactus est. Philosophia eius, quam ipse « organicam » vocat, diserte pluralismo monadologico Herbarti, magis adhuc philosophiae hegelianae opponitur; eius critica inquisitio in Hegelianismum prae aliis omnibus id effecit, ut haec philosophia tandem primum locum occupans cedere debuerit. Trendelenburg est unus e primis, qui exercitia practica (seminaria) in Universitates introduxerunt. Ad scholam kantianam vix dici potest pertinere, cum prae aliis Aristotelem sequatur, ad cuius notitiam restaurandam haud parum contulit. Conceptus fundamentales in eius « organica philosophia » sunt *motus*, qui inter cogitare et esse intercedit, et *finis*, qui omni activitati in rerum natura dominatur. Etiam anima humana, cuius immaterialitatem contra materialistas acriter defendit, considerata est sub conceptu finis; ipsa est quidem principium constitutivum in homine, at simul entelechia corporis. Quantopere critica subversio metaphysicae kantiana etiam in Trendelenburg, non

obstante eius realismo aristotelico, influxerit, apparet quam maxime exinde, quod putat argumentis usitatis metaphysicis existentiam Dei probari non posse; tamen admittit eus inconditionatum, quod est supra mundum contingentem.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *I. Fr. Herbart*, opera praecipua: Allgemeine Pädagogik, Göttingen 1806, ed. a. *Bernh. Maydorn*, Lpzg. 1910; Allgemeine praktische Philosophie, Göttingen 1808; Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie, Königsb. 1813; Lehrbuch zur Psychologie, Königsb. u. Lpzg. 1816; Allgemeine Metaphysik, Königsb. 1828-29, *Éditiones completae*: a *G. Hartenstein*, 13 voll., Lpzg. 1850-1852; a *C. Kehrbach* et *O. Flügel*, 19 voll., Lpzg. u. Langensalza 1882 sqq.; Principales oeuvres pédagogiques. Trad. par *A. Pintoche*, Lille 1914. — *Maurion*, La métaphysique de H. et la critique de Kant, Par. 1895; *H. M. et E. Felkin*, An introduction to Herbart, Lond. 1896; *W. Kinkel*, Herbart, sein Leben und seine Philosophie, Giessen 1903. — 2) *Schola herbartiana*. *M. W. Drobisch*, Grundlehren d. Religionsphilosophie, Lpzg. 1840; Empirische Psychologie, Lpzg. 1842; *W. F. Volkmann*, Lehrbuch der Psychologie, Göttingen 1875, ed. 4. 1894; *J. W. Nahlowsky*, Das Gefühlleben, Lpzg. 1862, ed. 3. 1907; *Th. Waitz*, Lehrbuch d. Psychologie als Naturwissenschaft, Braunschweig 1849; *L. Strümpell*, Die pädagogische Pathologie, Lpzg. 1890, ed. 4. 1910; *O. Flügel*, Die Probleme d. Philosophie u. ihre Lösungen, Göttingen 1876, ed. 4. 1906; Die spekulative Theologie d. Gegenwart kritisch beleuchtet, Göttingen 1878, ed. 3. 1908; *W. Rein*, System der Pädagogik, Langensalza, 1902 ed. 2. 1911-1912; *O. Willmann*, Didaktik als Bildungslehre, 2 voll. 1882-89, ed. 4. 1909; *M. Lazarus*, Das Leben der Seele, Berl. 1856-57, ed. 3. 1883-97; *H. Steinthal*, Abriss der Sprachwissenschaft, Berlin 1871, ed. 2. 1881. — 3) *Trendelenburg*, Logische Untersuchungen, Berl. 1840, ed. 3. 1870; Naturrecht auf d. Grundlage d. Ethik, Lpzg. 1860, ed. 2. 1868; Elementa logices Aristotelis, 9. ed. Berol. 1892.

ARTICULUS II.

Realismus empiristicus psychologicus.

Criticam transcendentallem Kantii alii philosophi in psychologismum mutaverunt, hoc modo magis ad realismum accedentes. Praecipui inter hos sunt Fries et Beneke, quorum prior Kantianismo fidelius adhaeret quam alter.

Iacobus Fries (1773-1843), prof. philosophiae in Universitatibus Heidelbergae et Ienae, philosophiam kantianam tanti aestimavit, ut eam culmen et finem totius historiae philosophiae haberet; tantum singulas quasdam doctrinas emendandas esse. Emendationem autem ita intellexit, ut methodum transcendentallem cum psychologica confunderet. Quia enim omnis cognitio est actus psychicus, hinc iuxta ipsum psychologia seu «psychica anthropologia» est prima disciplina philosophica et ceterarum fundamentum; imo quia etiam omnes cognitio-

nes aprioristicas ex mera introspectione psychologica hauriri posse putat, totam philosophiam ad psychologiam empiricam reduxit. Tamen hunc « *psychologismum* », qui ordinem logicum et metaphysicum in ordinem mere psychologium resolvit, non omni ex parte profitetur, quia admittit obiectivum valorem cognitionis in eius adaequatione ad rem existentem. Ceterum cum Kantio distinguit mundum phaenomenalem et noumenalem, quem obiectum non scientiae, sed fidei esse dicit; etiam in *Ethica Kantium* sequitur.

Notam maxime individualement praeseferit eius *philosophia religionis*. Cum Kantio distinguit inter Deum et mundum, et ita pantheismo idealistico opponitur, cum romanticismo autem moralitatem fere identificat cum pulchritudine (doctrina de virtutibus nihil aliud est quam doctrina de animae pulchritudine), et essentiam religionis reponit in affectu. Distinguit enim tres gradus seu formas, quibus alicui veritati adhaeremus: scientiam proprie dictam; fidem seu promanantem ex interna animae essentia persuasionem de existentia animae, Dei et vitae futurae; tandem divinationem seu intuitionem quandam (*Ahnung*), quae in « puro affectu » oritur et ope cuius Ens divinum positive attingimus.

Eius schola. Fries integram scholam condidit; et quidem distinguitur schola antiquior et schola recentior frieseana. Ad scholam *antiquiorem* pertinent *Ernestus Fridericus Apelt* (1815-1859), qui totam philosophiam magistri in sua « *Metaphysica* » ad usum scholarum optime disposuit; *E. S. Mirbt*, *F. v. Calker*, *Ernestus Hallier*, *Schlömilch*, *Gauss*, *Iacobus Schleiden*, *Jürgen Bona Meyer*, theologus *de Wette*, tandem *Beneke*, de quo mox dicetur. — Scholae *iunioris* dux est *Leonardus Nelson* (natus 1882), qui eo animos ad se convertit, quod totam theoriam cognitionis impugnatur et probare conatur, quaestionem de valore obiectivo cognitionis esse absolute insolubilem. Alii ad iuniorem scholam frieseanam pertinentes sunt *Gerardus Hessenberg*, *Otto Apelt*, *P. Bernays*, *Carolus Brinckmann*, *H. Eggeling*, *G. Fraenkel*, *K. Greling*, *F. Kopperschmidt*, *Otto Meyerhoff*, *Rudolf Otto*, *Elsenhaus* et alii. Haec schola edit ab a. 1904 « *Abhandlungen der Fries'schen Schule* ».

Eundem psychologismum ac Fries sequitur *Fridericus Eduardus Beneke* (1798-1854), professor philosophiae Berolinensis, cui similiter psychologia tamquam scientia de experientia interna fundamentum est totius philosophiae; omnes aliae disciplinae philosophicae, ut logica, metaphysica, ethica, paedagogia, philosophia iuris et religionis, nihil aliud sunt nisi « *psychologia applicata* ». Quod in specie *metaphysicam* attinet, Beneke speculationi idealistarum transcendentalium e diametro opponitur: sola cogitatione ordo realis cognosci non potest; metaphysica supra fundamentum experientiae internae construi debet; ultimum criterium tum veritatis tum existentiae rerum est « *universalis conscientia humana* ». Sic Beneke magis adhuc quam Fries realismum

kantianum in empirismum, imo fere in positivismum vertit. Inde etiam explicatur, cur possibilitatem cognitionis rerum suprasensibilium negat, cur existentiam Dei et immortalitatis animae non obiectum scientiae, sed fidei esse asserit, qui duo campi exactissime sunt distinguendi. Imperfectiones et contingentiae mundi empirici cogunt nos, ut aliquod Absolutum, Divinitatem admittamus. Tamen conceptio huius Absoluti pantheistica non satisfacit, quia nequit componi cum existentia mali neque vitae morali robur et firmamentum praebere valet; conceptio theistica maxime satisfacit, attamen de Deo fere nihil scimus et hinc ad fidem recurrere debemus. Hisce doctrinis in metaphysica et praesertim in philosophia religionis Beneke praeformavit sic dictam *metaphysicam inductivam*, illam scilicet recentem philosophiam, quae cum Kant criticismum et phaenomenalismum retinens tantum alia via, ope inductionis ex experientia et complementi huius experientiae metaphysicam quandam construere posse sperat. Sic Beneke optime designat transitum ad tertiam classem philosophorum, qui idealismum kantianum aliquo modo retinentes, tamen magis in realismum inclinant et metaphysicam inductivam colunt.

BIBLIOGRAPHIA. 1) *I. F. Fries*, opera praecipua: *Neue Kritik der Vernunft*, 3 voll., Heidelberg. 1807, ed. 2. 1828-31; *System der Logik*, ib. 1811, ed. 3. 1837; — *E. F. Apelt*, *Die Epochen der Geschichte der Menschheit*, Jena 1845-46, ed. 2. 1851; *Metaphysik*, Lpzg. 1857, ed. a R. Otto, Halle 1910; *L. Nelson*, *Die Reformation der Philosophie*, Lpzg. 1918. — 2) *F. E. Beneke*, *Erkenntnislehre*, Jena 1820; *Neue Grundlegung der Metaphysik*, Berlin 1822; *Lehrbuch der Psychologie als Naturwissenschaft*, Berl. 1833, ed. 4. 1877; *Die Philosophie in ihrem Verhältnis zur Erfahrung, zur Spekulation u. zum Leben dargestellt*, Berl. 1833; *Grundlinien des natürlichen Systems der praktischen Philosophie*, 3 voll., Berl. 1837 sqq.

ARTICULUS III.

Metaphysica inductiva.

Iam ii, de quibus ultimo loco sermo erat, philosophi magis magisque aprioristicam methodum constructivam dereliquerunt et ad empirismum quandam accesserunt, qui facta experientiae diligentius respuerent. Eodem autem tempore, post revolutionem a. 1831 et magis adhuc a. 1848, ubi scientiae naturales magnum fecerunt progressum, oriuntur plures philosophi, qui totum progressum scientiarum positivarum suum faciunt, methodum aprioristicam idealismi constructivi plane reiciunt et super fundamentum empiricum novam metaphysicam construere conantur. De causis, quae hanc profundam mutationem effecerunt,

aptius infra dicemus, ubi de originibus materialismi et positivismi tractabimus; hic notasse sufficiat philosophos, de quibus nunc sermo est, conatos esse, praeter et supra considerationem mundi mechanisticam ordinem et sensum altiozem, profundiozem et suprasensibilem quaerere, qui unice indigentis mentis humanae satisfacere posset. Unice ex conditionibus temporis profunda haec mutatio explicari potest: idealismus romanticus, nimium viribus rationis purae fidens, coluerat metaphysicam absolutam, deductivam; ratio est, quae naturae leges dictat, ordinem ponit, imo res constituit: nunc autem philosophi scientias naturales earumque methodum inductivam bene norunt; hinc quaerunt metaphysicam non ex supremis rationis principiis deducendam, sed ex factis et legibus scientiarum modo, ut aiunt, inductivo et hypothetico construendam.

Essentia huius metaphysicae inductivae continetur quattuor thesibus: 1. non dantur principia et veritates, quae independenter ab experientia valorem obiectivum et universalem habeant. 2. Ad omnem cognitionem fundamentum empiricum est necessarium, non solum per modum conditionis, sed per modum elementi intrinsece veritatem cognitionis constituentis. 3. Unice hac via ratio humana etiam ad veritates suprasensibiles et universales ascendere potest. 4. His autem universalibus et altioribus doctrinis metaphysicis solum in tantum veritas inest, in quantum per ipsam experientiam probantur; omne quod hanc experientiam excedit, non potest esse absolute certum, sed solum plus minusve hypotheticum et probabile.

Praecipui, qui hanc metaphysicam inductivam coluerunt, sunt Fechner, Lotze, E. v. Hartmann, Paulsen et Wundt.

§ 1. **Panpsychismus Fechneri.** *Gustavus Theodorus Fechner* (1801-1887), professor physicae in Universitate Lipsiensi, qui tamen propter imminens periculum caecitatis munus suum deponere debuit, non solum exactas methodos scientiarum naturalium optime novit, sed etiam magna indole speculativa, potius poetica et phantastica quam discursiva, praeditus erat. Hinc ex una parte firmiter tenuit explicationem naturae mechanisticam et totum mundum compositum docuit ex atomis simplicibus, ex altera autem parte hanc considerationem nimis audacibus et phantasticis speculationibus metaphysicis complevit. Ita pervenit ad quendam *panpsychismum*: non datur ens physicum, quod non simul esset psychicum; natura physica et natura psychica sunt tantum duo diversi aspectus unius eiusdemque essentiae (*parallelismus psychophysicus*). Omnes atomi sunt tantum membra unius supremae conscientiae, quae diversis gradibus in diversis entibus manifestatur. Non solum totum universum habet unam conscientiam, sed

etiam sidera, terra, animae hominum, animalium et plantarum; brevi totum universum est unum systema multarum conscientiarum sibi invicem ita subordinatarum, ut inferiores tamquam partes in superioribus contineantur. Hae doctrina Fechner panpsychismum per quendam *pantheismum* complevit: Deus est unitas omnis entis omnisque activitatis, est ens unicum, quod nihil extra se habet. Sicut animae singularum cellularum in homine sunt tantum partes animae humanae; sicut animae hominum, animalium etc. sunt partes tantum animae terrenaе, ita anima terrae aliorumque siderum sunt tantum partes animae universalis, divinae. « Quando aliquam cogitationem cogitamus, supremus spiritus cogitat eam per nos et in nobis, et in supremo spiritu et per ipsum cogitat eam Deus. Est ergo unica cogitatio ». Fechner habet hanc considerationem tam pulchram et sublimem, ut eam tamquam « diurnam » (Tagesansicht) considerationi « nocturnae » (Nachtansicht), videlicet scientiae mechanisticae opponat. Quia autem singulae atomi ab altioribus unitatibus conscientiae assumuntur, vocat suum atomismum « synechologicum » in oppositionem ad « monadologicum » Hermannii Lotze.

Fechner *methodum metaphysicae inductivae* iam clare expressit in s. d. « principio theoretico », quod ita exhibet: « Initium sumendum est ex quam amplissimo ambitu rerum experientiae subiectarum, ut ita ope generalisationis, ampliationis et gradationis earum rationum, quae ex hoc ambitu experientiae fluunt, ascendatur ad ea, quae supra hanc experientiam in aliis latioribus et altioribus ordinibus existentiae valent, ad quos ordines nostra experientia propter ipsorum altitudinem accedere non potest, seu qui propter amplitudinem et altitudinem nostram experientiam superant et excedunt. Sed hic progressus cogitationis ita caute fieri debet, ut illa generalisatio, ampliatio et gradatio supra campum experientiae eo tantum sensu eaque via assumatur, quae iam intra ipsos experientiae limites aliquomodo coepta est. Hinc in illis aliis, latioribus et altioribus ordinibus existentiae id tantum statuere cum valore obiectivo licet, quod iam in ipso ordine experientiae subiecto fit magis generale, magis ampliatum et gradatum, quo amplius et altius ipsa cognitio empirica ascendit, dummodo plena ratio habeatur illius discriminis, quod ex maiore altitudine et amplitudine huius ordinis superioris oritur ». Ita Fechner diserte se opponit metaphysicae Leibnitii et Spinozae, qui ex suprema aliqua definitione procedentes naturam et essentiam Dei et mundi definire volunt. « Non aliquis conceptus Dei in ipso initio positus determinat essentiam Dei, sed divinum illud, quod in mundo et in nobis experimur ». Qua in doctrina non solum apparet omnes quattuor theses metaphysicae inductivae supra enumeratas esse contentas, sed etiam patet hanc metaphysicam inductivam esse tantum velatum quendam empirismum et positivismum. Ad intelligendam autem metaphysicam modernam non solum horum, de quibus nunc est sermo, sed etiam plurium philosophorum in aliis terris haec theoria et methodus metaphysicae inductivae et hypotheticae summi est momenti.

BIBLIOGRAPHIA. *Fechner*, Nanna oder über das Seelenleben der Pflanzen, Lpzg. 1836, ed. 7. 1911; *Zend-Avesta* oder über d. Dinge d. Himmels u. d. Jenseits, 3 voll., Lpzg. 1851, ed. 3. 1906; Ueber die physikalische u. philos. Atomlehre, Lpzg. 1855, ed. 2. 1864; *Elemente der Psychophysik*, Lpzg. 1860, ed. 3. 1907; *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtsicht*, Lpzg. 1879; ed. 2. 1904. — *K. Lasswitz*, G. Th. *Fechner*, Stuttgart 1896, ed. 3. 1910; *E. Dennert*, *Fechner als Naturforscher und Christ*, e. Beitrag z. Kritik des Pantheismus, Halle 1913; *G. E. Müller*, *Zur Grundlegung der Psychophysik*, Berlin 1878.

§ 2. **Spiritualismus Hermannii Lotze.** Simili modo sicut *Fechner* paulo iunior *Rudolphus Hermannus Lotze* (1817-1881) eruditionem exactam in scientiis naturalibus cum indole philosophica, imo poetica coniungit. Sub magistris E. H. Weber, A. W. Volkmann et *Fechner* studuit medicinae et physicae, ad philosophiam autem idealisticam duxit eum amor poeseos et artium. Professor in Universitatibus Göttingensi et Berolinensi magna gaudebat auctoritate; eius opera multo magis quam *Fechneri* excellunt diligenti cura ideas accurate, subtiliter et clare exprimendi. Licet cum idealistis teneat mundum experientiae nostrae subiectum non esse imaginem mundi realis, spatium et tempus esse formas tantum subiectivas, tamen putat nos res ipsas extra nos aliquo, quamvis valde imperfecto modo cognoscere posse. Sed in hunc finem via methodo idealismi constructivi e diametro opposita incedendum est: ope experientiae debemus id adniti, ut mundum nobis accessibilem intellegamus. Hinc ex una parte retinet theoriam mechanisticam, ex altera autem parte concedit hanc considerationem alia, teleologica complendam esse; et sic tandem pervenit ad *pantheismum spiritualisticum*.

Omnes enim res singulares ipsi sunt spiritus conscientia sui magis minusve clara praediti; qui ut modi in una spirituali substantia mundi, i. e. in Deo personali existunt. Etenim inter omnes res vigent relationes reales secundum stricta leges; haec relatio realis autem supponit, omnibus rebus earumque mutationibus subesse *unam* communem substantiam. Hinc singulae res sunt substantiae relativae, si inter se considerantur, sed sunt tantum modi, si in relatione ad illud unum substratum concipiuntur. Suprema substantia divina est personalis, quia est spiritualis, sui plene conscia; est absoluta et non limitata, quia omnem cognitionem ex se ipsa producit. Sed existentiam Dei proprie et stricte *probare* non conatur, etenim concedit Kantium impossibilitatem argumentorum theoreticorum invicte demonstrasse. Doctrinae religiosae non sunt theoremata, quae argumentis rationis fulciri possunt, sed persuasio de ipsarum veritate est opus voluntatis (rationis practicae iuxta Kant). *Lotze* diligenter distinguit inter *veritatem* alicuius cognitionis eiusque *valorem* (Wert), sicut etiam inter actum psychicum,

quo aliquid cogitatur, et intentionem seu sensum logicum eius, quod cogitatur. Sic aliqua cogitatio potest habere « valorem » suum et hoc sensu veritatem, quin de veritate sensu logico quidquam evinci possit.

Hac « theoria valorum », quae theoriae a Schleiermachers expositae (cfr. II 68) similis est, Lotze magnum influxum in logicam et praesertim philosophiam religionis exercuit. Nam et Lotze sua distinctione inter veritatem et valorem devenit ad illam doctrinam, propositiones theologicas et dogmata non pertinere ad essentiam religionis, licet sint necessaria, ut id, quod de Deo proprie exprimi non potest, symbolice vel per imaginem exhibeatur; ipsa potius problemata ponunt quam solvunt. Hinc nemo potest obligari, ut formulas dogmaticas verbatenus admittat. Lotze conatur sua philosophia pluralismum et monismum, pantheismum et theismum, mechanismum et teleologiam, realismum et idealismum conciliare, quod utique est impossibile.

Mediante theologo et philosopho protestantico *Albrechto Ritschl* (1822-1899) Lotze magnam nactus est auctoritatem in recentiore theologia et philosophiam religionis protestanticam, quae praesertim eius doctrinam de natura et valore dogmatum communiter recepit. Eadem doctrina etiam modernismum infecit. Metaphysicam Lotzeanam sequuntur *M. Wentscher* (n. 1862), *Iulius Baumann* (n. 1837), *Ludov. Busse* (1862-1907); multum ad eum accedunt *Gustavus Teichmüller* (1832-1888), *Guntherus Thiele* (1841-1911), *Gustavus Glogau* (1844-1895), *Herm. Siebeck* (n. 1842), qui omnes quendam theismum docent.

BIBLIOGRAPHIA. *R. H. Lotze*, *Metaphysik*. Lpzg. 1841; *Logik*, ib. 1843; *Medizinische Psychologie oder Physiologie der Seele*, Lpzg. 1852; gallice a *Penjon* 1876, anglice ab *E. Hamilton* et *C. Jones*, Edinb. 1885, ed. 4. 1904; *Mikrokosmos, Ideen zur Naturgesch. und Gesch. d. Menschheit*, 3 voll., Lpzg. 1856-58, ed. 5. 1896-1909; *System der Philosophie*, Lpzg. 1874-79, ed. 2. a *G. Misch* 1912. — *T. M. Lindsay*, *H. Lotze*, *Mind* 1876; *L. Ambrosi*, *Lotze e la sua filosofia*, Roma 1912; *M. Wentscher*, *H. Lotze*, I: *Leben u. Werke*, Heidelberg 1913. — *A. Ritschl*, *Theologie u. Metaphysik*, Bonn 1881; *M. Wentscher*, *Ethik*, Leipzig 1902-1905; *Einführung in die Philosophie*, Lpzg. 1906; *F. Baumann*, *Elemente der Philosophie*, Lpzg. 1891; *L. Busse*, *Philosophie u. Erkenntnistheorie*, Lpzg. 1894; *Geist u. Körper, Seele und Leib*, ib. 1903; *G. Teichmüller*, *Die wirkliche und die scheinbare Welt*, Breslau 1882; *G. Thiele*, *Die Philosophie des Selbstbewusstseins*, Berlin 1898; *G. Glogau*, *Abriss der philosophischen Grundwissenschaft*, Breslau I 1880, II 1888; *H. Siebeck*, *Lehrbuch der Religionsphilosophie*, Freiburg 1893.

§ 3. **Pessimismus Eduardi von Hartmann.** Eandem metaphysicam « inductivam » intendit *Eduardus von Hartmann* (1842-1906), qui primo militum tribunus, in iuvenili adhuc aetate (1861) ob morbum alterius pedis servitio militari valedicere debuit et deinde totam vitam sedendo vel cubando transigens intensius studiis philosophicis se dedit. Methodum inductivam paulo aliter adhibuit ac *Fechner* et *Lotze*; etenim eam methodo speculativa complendam esse docet, nam

ultima et suprema principia nequeunt via empirica, sed tantum intuitione mystica principii inconscii in nobis obtineri. Et revera in suo systemate illa suprema principia metaphysica, ad quae intuitu quodam speculativo (qui iuxta Hartmann identicus est cum mystico) pervenit, non tam inductione scientifica probare, quam potius exemplis et analogiis undequaque collatis illustrare et roborare conatur, ita ut non obstante methodo inductiva, quam extrinsecus praesefert, philosophia eius sit deductio aprioristica totius universi ex principiis metaphysicis ab initio iam ut certis admissis. Hae via componit systema hegelianum cum voluntarismo et pessimismo Schopenhaueri in « *concretum monismum* », quem vocat.

In *theoria cognitionis* assumit aliquomodo idealismum kantianum, sed eum complet ad s. d. « *realismum transcendentalem* », id est: nos non possumus quidem immediate cognoscere nisi phaenomena, sed possumus certo concludere ad existentiam rei realis in se independentem a nobis existentis. Hanc realitatem concipit in sua *philosophia naturali* ad modum dynamismi atomistici. Ultimam vero essentiam atomorum non dicit esse materiam, cum haec sit phaenomenon tantum, sed aliquid spirituale, quod analogice ad nostrum esse spirituale, in specie ad nostram voluntatem concipi debet, licet natura anorganica nullam conscientiam huius velle sui habeat. Multo clarius apparet natura psychica tum in plantis, tum in animalibus, praesertim in organisatione et activitate finali; hinc E. v. Hartmann theoriam materialisticam et mechanisticam vitae tunc temporis fere ubique dominantem fortiter impugnabat. Vires illae psychicae sunt quidem intelligentes et praeditae voluntate, attamen inconsciae. Hanc *theoriam principii inconscii* in omnibus rebus, imo in toto universo, summa cum eruditione et mirabili acumine undequaque expolivit.

Ita paulatim ascendit ad *metaphysicam* mundi et entis absoluti considerationem. Etiam Absolutum est principium intelligens et volens, attamen inconscium; conscientia oritur in Absoluto demum ex pugna inter intelligentiam et voluntatem. Primum principium esse inconscium duplici praesertim argumento probare conatur: *primo*, quia tota finalitas in rerum natura est inconscia, hinc iuxta principia metaphysicae inductivae etiam primum principium ut tale admittendum est; *secundo*, quia in theoria monistica sic unice putat existentiam tum mali physici tum moralis explicari posse; si enim Deus esset conscius et liber, malum necessario in ipsum redundaret nec Deus a culpa posset liberari. Existentiam vero tum singularum rerum tum conscientiae et libertatis in homine metaphysica quadam evolutione ipsius Absoluti explicat: omne ens ultimatim reducendum est ad primam et unam (monisticam) voluntatem, quae ideas omnium rerum inconscio modo (quia est tantum

aliquod velle) in se continet. Haec voluntas absoluta et inconscia non est cogitanda ut quid reale et substantiale, sed est pura potentia, proprie nihil existens. Sed prout voluntas necessario tendit in aliquod obiectum, ut hoc possesso quietetur et beetur; merum velle enim, quod est primus status Absoluti, est aliquid haerens inter potentiam et actum, est aeternum desiderium beatitudinis, quae non a voluntate ipsa, sed tantum a cognitione dari potest, hinc est absoluta infelicitas. Ut hunc statum desiderii fugiat et beata fiat, voluntas arripit quodammodo ideas in ipsa latentes; eo ipso autem primum velle inane, i. e. sine obiecto, transit in velle verum et actuale, nam in voluntatem certi obiecti. Ubi primum autem in Absoluto verum et reale velle oritur, eo ipso id, quod haec voluntas intendit, est, seu est reale; sic ideae a voluntate apprehensae realizantur, ponuntur in mundo reali. Hinc mundus nihil aliud est nisi effectus, quem nisus voluntatis inconsciae ad fugiendam infelicitatem et obtinendam beatitudinem producit. Mundus realis hac ratione ortus paulatim evolvitur; ex anorganicis evolvuntur organismi, in organismis altioribus evolvitur cerebrum. Deficiente cerebro non possunt dari repraesentationes, ideae, nisi in quantum voluntati sunt immanentes et hinc inconsciae. Ubi primum autem oritur cerebrum, oriuntur in ipso sub influxu obiectorum repraesentationes, quae iam non dependent a voluntate. Sed ita oritur summi momenti revolutio in universo; idea, quae antea in Absoluto voluntati erat plane subiecta, nunc existit a voluntate separata, libera; imo est aliqua vis realis, quae ipsam voluntatem sibi subiecit et dirigit. Quo facto obstupescit voluntas absoluta, et haec voluntatis stupefactio est conscientia. Nunc demum voluntas absoluta, sui conscia, cognoscit modo conscio ideas, cognoscit totum mundum a se realizatum. Et sic explicatur, cur ex una parte in mundo sit tam admirabilis ordo et finalitas, ex altera tamen parte tot dysteleologiae, imperfectiones et mala, et cur nihilominus Absolutum nullam culpam exinde contraxerit.

Sed eodem momento, quo Absolutum fit in homine conscium, cognoscit etiam, medium ad vitandam infelicitatem apprehensum esse vanum, se esse magis adhuc infelix quam antea. Summa dolorum et infelicitatis in mundo longe superat summam felicitatis et delectationum. Hinc Absolutum in genere humano omni modo studet cruciatus effugere, sed ubicumque beatitudinem quaerit, incidit in novam illusionem. Sic percurrit *tria stadia illusionis*: in primo quaerit beatitudinem in diversis bonis terrenis: divitiis, sanitate, amore, honoribus; in secundo stadio quaerit beatitudinem in altera vita et persuasionibus religiosis; in tertio, in progressu culturae; ast ubique frustra, ubique homo et Absolutum in ipso decipitur, et ita pervenit ad persua-

sionem, mundum realem melius non fuisse. Sic Hartmann tandem proficitur *pessimismum*. Hac ratione voluntas, quae mundum posuit, convertitur in voluntatem annihilandi mundum. *Annihilatio ergo est ultimus finis totius evolutionis*. Sed eo ipso, quod mundus in hunc finem tendit, ut Absolutum a conscientia sui et hinc a maiori infelicitate liberetur, mundus hic inter omnes alios possibles est relative optimus. Pessimismo ergo iungitur *optimismus evolutionisticus*. Quo magis conscientia et scientia evolvitur, quo maior et citior est progressus culturae, eo citius veniet ultimus finis, annihilatio mundi et reditus Absoluti in primum statum purae potentiae. Hinc prima et summa *obligatio moralis* hominis in eo consistit, ut pro viribus ad progressum culturae et civilisationis conferat et sic ultimum finem acceleret, seu Absolutum in hoc reditu e stadiis illusionis ad suum statum absolutum adiuvet. Aliis verbis: ultimus et profundissimus sensus mundi realis et generis humani est in eo, ut genus humanum salvet Deum, non ut Deus salvet genus humanum. Sic *religio pessimistico-monistica* Hartmanni e diametro opponitur religioni christianae et omni alii religioni, excepto Buddhismo.

Si hanc theoriam, quae potius fabulam mythologicam sapit quam systema metaphysicum via inductionis et deductionis constructum, veste ab auctore ipsi data destituimus, apparet E. v. Hartmann eadem tria problemata movere, quae omni mythologiae, omni religioni omnique profundiori philosophiae subsunt: 1° experientia docet nos mutationem rerum; cogitatio requirit necessario unitatem; ergo quomodo multitudo cum unitate componi potest? 2° experientia docet nos mutationem rerum; cogitatio ascendit ex omni mutatione ad aliquod immutabile; ergo quomodo ex ente immutabili mutatio oriri potest? 3° experientia docet nos realitatem mali; cogitatio postulat necessario supremum aliquod bonum; ergo quomodo existente supremo bono malum quodcumque, et praesertim morale, existere potest? Sed iam ex succincta hac philosophiae Hartmanni expositione apparet, eam nullum ex his problematibus solvere vel solvere posse.

Philosophia haec, licet initio maximum excitaverit strepitum, tamen profundiorum influxum nullum exercuit, si forte pessimismum excipias, qui iam ante a Schopenhauer excultus et variis conditionibus ipsi faventibus (cfr. II 69 sqq.) nutritus hic novam formam pseudoscientificam induit. Tamen et Hartmann habet aliquos discipulos, ut *Max Schneidewin* (natus 1843), *Leopold Ziegler*; praecipuus autem et fidelissimus est *Arthur Drews* (natus 1865), propter divulgationem monismi et impugnationem divinitatis, imo existentiae historicae Christi famosus.

BIBLIOGRAPHIA. E. v. Hartmann, opera praecipua: *Philosophie des Unbewussten. Versuch einer Weltanschauung*, Berlin 1869, ed. 11. Sachsa 1904; *Phaenomenologie des sittlichen Bewusstseins*, Berlin 1879; *Religionsphilosophie*, I Berlin 1882, ed. 3. 1906, II Berlin 1882, ed. 3. 1907; *Kategorienlehre*, Lpzg. 1896; *Geschichte der Metaphysik*, Lpzg. 1899-1900; *System der Philosophie im Grundriss*, 8 voll., Sachsa 1906-1909. — *Joh. Volkelt*, *Das Unbewusste und der Pessimismus*, Berl. 1873; *Bonatelli*, *La filosofia dell'inconscio* di Ed. v. Hart-

mann esposta ed esaminata, Roma 1876; W. Caldwell, The Epistemology of E. v. H., Mind 1893; A. Faggi, La religione secondo E. v. H., Firenze 1892; J. P. Steffes, E. v. H.'s Religionsphilos. des Unbewussten, Mergentheim 1921. — M. Schneidewin, Die Unendlichkeit der Welt nach ihrem Sinn u. nach ihrer Bedeutung für die Menschheit, Berl. 1900; L. Ziegler, Das Wesen der Kultur, Lpzg. 1903; A. Drews, Das Ich als Grundproblem der Metaphysik, Tübingen 1897; E. v. Hartmanns philosophisches System, Heidelberg 1903, ed. 2. 1906; Einführung in die Philosophie, Berl. 1921.

§ 4. **Voluntarismus Guilelmi Wundt.** Ad perfectam formam methodus metaphysicae inductivae evoluta est a *Guilelmo Wundt* (1832-1920), professore psychologiae et philosophiae in Universitate Lipsiensi, qui primo studiis medicinae se dederat, deinde vero ad physiologiam sensuum, psychologiam experimentalem et tandem ad philosophiam tractandam transiit. Lipsiae primum institutum psychologiae experimentalis condidit (1878), ad cuius exemplar deinde in pluribus Universitatibus tum ipsius Germaniae, tum aliarum regionum similia instituta condita sunt. Cum circiter 60 annos munus professoris exercuerit et praeclarum ingenium cum amplissima eruditione indefessoque labore coniunxerit, magnum formavit discipulorum numerum, qui e diversissimis regionibus Europae, Asiae et Americae oriundi ipso duce novas methodos psychologiae empiricae cognoverunt et ulterius evolverunt. Wundt multo rigidius quam priores methodum inductivam in philosophia applicat. Dum Hartmann hac methodo potius ad illustrandas et comprobandas deductiones aprioristicas usus est, dum Fechner et Lotze etiam indigentias practicas et aestheticas ad formandam synthesin philosophicam assumunt, Wundt conatur unice ope experientiae et earum methodorum, quae iam in singulis scientiis adhibentur, systema metaphysicum construere. Iuxta eius enim sententiam *metaphysica non distinguitur a singulis scientiis* nec obiecto nec methodo, sed tantum eo, quod laborem singularum scientiarum ultra limites singulis positos continuat et cognitiones, ad quas singulae pervenerunt, in unum systema in se logice cohaerens componit (1). Sic ex una parte agnoscit cum positivismo experientiam tamquam unicum fundamentum nostrae cognitionis, ex alia tamen parte non sistit cum positivismo in mera experientia, sed concedit cognitionem rationalem necessario sua ipsius indole ad transcendendam experientiam propelli.

1. *Fundamenta psychologica.* Quia Wundt e psychologia ad phi-

(1) « Philosophie ist die allgemeine Wissenschaft, welche die durch die Einzelwissenschaften vermittelten Erkenntnisse in einem widerspruchslosen System zu vereinigen und die von der Wissenschaft benützten allgemeinen Methoden und Voraussetzungen des Erkennens auf ihre Prinzipien zurückzuführen hat ». Einleitung in die Philosophie, ed. 4. (1906) 19. Iam in hac definitione apparet character inductivus eius philosophiae.

losophiam transit, principia ab ipso in psychologia adhibita etiam eius philosophiae notam specificam imprimunt. Quia quodvis elementum naturae prouti scilicet est obiectum perceptionis, obiectum psychologiae fieri potest, psychologia non differt a scientia naturali obiecto materiali, sed formali tantum seu respectu, sub quo obiecta considerat: scientia naturalis considerat obiecta experientiae, prouti independenter a subiecto percipiente esse cogitantur, psychologia considerat obiecta experientiae in suis relationibus ad subiectum percipiens; aliis verbis, scientia naturalis sistit in experientia mediata, psychologia in immediata. Hinc non datur quaestio de relatione inter mundum physicum et psychicum, cum sit unus idemque sub diverso tantum respectu consideratus. Hinc omni processui elementari in ordine psychico processus elementaris in ordine physico (principium parallelismi psychophysici) respondere debet. Hoc principio autem neque de unione inter elementa psychica neque de valore horum elementorum quidquam praedicatur. Imo acriter contra materialistas defendit causalitatem psychicam, quae sit sui iuris. Natura specifica huius causalitatis tribus principiis determinatur, quae pro tota philosophia Wundti sunt magni momenti: 1) *principium actualitatis*: omne ens psychicum est processus, actus, non obiectum stabile et constans. Hinc in psychologia de substantia sermo esse non potest; anima est tantum summa actuum psychicorum; unitas conscientiae consistit in eorum cohaerentia. Si autem natura horum actuum magis determinatur, dicendum est actus voluntatis pro omnibus aliis esse typicos; omnes processus psychicos ad analogiam actuum voluntatis esse considerandos. Sic Wundt proficitur *voluntarismum psychologicum* (1). 2) *principium synthesis creatricis* (Prinzip der schöpferischen Synthese), id est ubicumque elementa psychica componuntur, eorum productum habet novas qualitates, quae in elementis componentibus nondum continentur. Dum ergo in ordine physico principium stabilis energiae physicae valet, in ordine psychico principium crescentis energiae psychicae obtinet. 3) *principium analysis referentis* (Prinzip der beziehenden Analyse), id est quando aliquem actum psychicum compositum in sua elementa resolvimus, haec elementa non sunt mere iuxta se posita, sed retinent relationem ad totum et eo ipso certas proprietates, quas non habent, si sunt sola. Si unum tale elementum non obstante connexionem cum aliis in uno actu complexo speciali modo attenditur, habetur *apperceptio*.

2. *Theoria cognitionis*. Cognitio spontanea initio non distinguit inter cognitionem ipsam eiusque obiectum. Obiectum ergo et eius repraesentatio non sunt duo facta radicitus diversa. Hic theoria cogni-

---

(1) Terminum «voluntarismus» prima vice adhibuit *Frid. Paulsen*.

tionis exordiri debet, secus enim nulla datur possibilitas transeundi ex ordine subiectivo ad ordinem obiectivum. Quia haec unitas cogitationis et essendi est primum factum immediatum, cogitatio eam tollere non potest. Tantum in singulis casibus debemus propter certas rationes inter repraesentationem et obiectum distinguere, debemus quasdam proprietates ordini subiectivo, non obiectivo attribuere. Sic distinguimus inter imagines phantasiae vel memoriae et obiecta realia, et in his inter proprietates obiectivas et subiectivas. Ergo theoriae cognitionis non est nisi realitatem obiectivam conservare, ubi est, eius existentiam stabilire, ubi est dubia, non autem creare realitatem obiectivam ex elementis, quae eam nondum continent. Si facta experientiae immediatae observamus, invenimus in ipsis varias contradictiones; ut eas removeamus, utimur conceptibus et procedimus a perceptione ad cognitionem rationalem. Cognitionis autem rationalis utitur ad interpretandam experientiam principio rationis sufficientis seu principio cohaerentiae inter rationem et rationatum (Satz des Zusammenhanges von Grund und Folge). Quia hoc principium valorem universalem habet, cognitio necessitatur ordinem experientiae transcendere, seu cognitio rationalis (Verstandeserkenntnis) ascendit ad cognitionem intellectualem (Vernunftkenntnis). Sic cognitio necessario ascendit ad metaphysicam; singulis enim connexionibus secundum principium rationis necessario universalis connexio secundum hoc principium supponitur. Hinc tum empirismus purus tum scepticismus sunt reiiciendi, licet stringentia argumenta logica in contrarium afferri non possint.

3. *Metaphysica.* Ex dictis patet iuxta Wundt non dari exactos limites inter scientias et metaphysicam. Iam omnes et singulae scientiae aliquatenus principia metaphysica continent in iisque fundantur. Progrediendo a singulis scientiis ad supremam unitatem, metaphysica pervenit ad ideas cosmologicas, psychologicas et ontologicas. In unoquoque autem campo duplici modo experientiam transcendit: per regressum *universalem* pervenit ad ideam totalitatis infinitae, per regressum *individualement* ad ideam absolutae et indivisibilis unitatis. Sic in processu *cosmologico* formamus ideam totius mundi tamquam unius universi, et ideam atomorum tamquam ultimorum materiae elementorum. In processu *psychologico* formamus ideam universalis voluntatis humanae (menschlicher Gesamtwiller), et ideam animae individualis, quae tamen non per modum substantiae concipienda est, cum haec experientiae immediatae repugnet (vide supra), sed per modum puri velle actualis. Problema *ontologicum* tandem oritur ex quaestione de relatione inter ideas cosmologicas et psychologicas. Utraque series ad superiorem unitatem ita tantum reduci potest, ut aut una series alteri subordinetur, aut utraque series in aliquam entitatem exeat, quae tum a

serie materiali tum a serie psychica sit diversa. In hoc ultimo casu haberemus ideam, quam nullo modo determinare possemus quaeque proinde nullum valorem pro nostra cognitione haberet. Ergo manet tantum prior via; iamvero series psychica nequit subordinari seriei physicae, seu metaphysica materialistica est absona, quia experientia immediata nobis verum esse ut psychicum manifestat; ergo series physicae seriei psychicae subsumi debet, seu admittenda est *metaphysica spiritualistica in forma voluntarismi actualistici*; essentia ultima omnis entis est aliquod velle fluens, non substantia activa, sed activitas producens substantias. Huic regressui individuali respondere debet regressus universalis, ope cuius ad supremam unitatem tum ordinem physicum tum psychicum totum in se continentem ascendimus.

4. *Philosophia religionis*. Scilicet suprema unitas, ratio ultima totius universi (der Weltgrund) est aliquod esse actuale, psychicum, ad modum voluntatis, est universalis voluntas, quae se in evolutione mundi et generis humani manifestat et ipsa quoque evoluit, ad quam evolvendam quaevis voluntas individualis pro suo modulo confert. Mechanismus cosmicus, quem scientiae singulae construunt, est tantum velamen quoddam alicuius entis spiritualis, quod analogice ad nosmetipsos agit et producit, cognoscit, sentit et vult. Haec entitas suprema potest vocari Deus, attamen *praeter necessitatem huius ideae*, quae in natura nostrae cognitionis nititur, neque necessitatem alicuius *realitatis*, quae huic ideae responderet, neque quidquam de eius *natura* probare valemus. In vita quidem practica homo sentiens et ex natura sua religiosus hanc ideam variis modis concretam exhibet, et sic oriuntur diversae religiones earumque dogmata; attamen omnes hae representationes religiosae, dogmata et formae cultus habent tantummodo valorem cuiusdam symboli. Etiam immortalitas animae individualis nulla habet fundamenta nec psychologica nec metaphysica, sed fluit tantum ex egoistico desiderio beatitudinis; mens nostra est immortalis ut actualitas psychica in tota actualitate universi contenta. Sic Wundt tandem pervenit ad quendam pantheismum seu *monismum actualisticum, voluntaristicum et evolutionisticum*. Exinde etiam intelligitur eius *ethica*: obligatio moralis neque est immutabilis, ut vult apriorismus kantianus, neque est effectus contingens certarum conditionum, ut docet empirismus, sed est aliquid, quod secundum certas leges ex universali evolutione necessario oritur. Hinc finis moralis ultimus et absolutus in se est tantum vita universalis continua evolutione progrediens; quare obligationes individuales subordinantur socialibus, hae obligationibus humanis, hae tandem ipsi continuo progressui Universi.

Ex dictis apparet Wundt non obstante sua methodo inductiva ad veri nominis metaphysicam non posse pervenire, sed cum Kantio in phaenomenalismo

et empirismo, licet moderato, haerere. Supremae ideae cosmologicae, psychologicae et ontologicae habent et pro ipso, sicuti pro Kantio, valorem regulativum tantum, non sunt cognitiones obiectivae rationis purae, sed postulata rationis practicae, quarum realitatem scientia vel philosophia evincere non potest.

Systema philosophicum, quod Wundt exhibuit, vix aliquos invenit sectatores; nihilominus diversae eius doctrinae mentem modernam formarunt, puta theoria parallelismi psychophysici, theoria actualitatis animae, voluntarismus psychologicus et metaphysicus, theoria progressismi moralis. *Meritum*, quod Wundt in historia philosophiae habet, est in eo, quod diffusum suo tempore materialismum ex toto profligavit, quod fortiter possibilitatem et necessitatem metaphysicae defendit, et quod ostendit scientias positivas non sine philosophia, philosophiam non sine adiutorio scientiarum progredi posse. Unicus fere, qui eius philosophiam sequitur, est *Rudolphus Eisler* (natus 1873); alii, ut *Raoul Richter* (1871-1912), *P. Barth* (n. 1858), *G. Frid. Lipps* (n. 1865), *Frid. Reinh. Lipsius* (n. 1873), *Frid. Paulsen* (1846-1908) tantum in aliquibus doctrinis ab ipso pendent. Inter hos eminet *Fridericus Paulsen*, non tam profunditate doctrinae, quam elegantia styli et formae. Paulsen et ipse methodum inductivam in metaphysica adhibet, sed potius ad eum modum, quo E. v. Hartmann systema aprioristicum illustrare conatus est, et sequendo praeter Wundt Fechnerum et Spinozam pantheismum idealisticum suis operibus, praesertim facili et eleganti « *Introductione in philosophiam* » late divulgavit. Alio modo *Guilelmus Ostwald* (n. 1853), olim prof. chimiae in Universitate Lipsiensi, metaphysicam « inductivam » colit, qua ad monismum energeticum pervenit, qui nihil aliud est nisi species quaedam materialismi. Hinc de ipso in historia materialismi et monismi infra dicetur. Ceterum *omnis materialismus*, prouti est systema philosophicum, tandem aliquando methodice in iisdem principiis nititur, quae essentiam metaphysicae inductivae constituere supra diximus. — Multo maior est numerus eorum, qui in schola Wundti exculsi psychologiam tractant et ulterius evolvunt. Notiores sunt *O. Külpe*, *Kraepelin*, *Meumann*, *Störing*, *Wirth*, *Th. Ziehen*, *Klemm*, *Marbe*, *F. Cohn*, *Krüger*, *G. F. Lipps*, *Hellpach*, *Kiesow*, ex italica *G. Villa*, ex americanis *Titchener* et *Münsterberg*.

BIBLIOGRAPHIA. W. Wundt, opera praecipua: Vorlesungen über d. Menschen u. Tierseele, Lpzg. 1863, ed. 5. 1911; Grundzüge d. physiol. Psychologie, Lpzg. 1854, ed. 6. 1908-11; Logik, Stuttgart 1880-83, ed. 3. 1906-08; Ethik, Stuttg. 1886, ed. 3. 1903; System der Philosophie, Lpzg. 1889, ed. 3. 1907; Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos u. Sitte, Lpzg. 1900 sqq.; Sinnliche u. übersinnliche Welt, Lpzg. 1914. Praeterea multa edidit in « Philosophische Studien » inde ab. a. 1881 ab ipso publicatis, 20 voll. — *Edm. König*, W. Wundt, seine Philosophie u. Psychologie, Stuttg. 1901, ed. 3. 1909; italica Pal. 1912; *Frdr. Klimke*, Der Mensch. Darstellung u. Kritik d. anthropol. Problems in d. Philos. W. Wundts, Graz 1908; *H. Lachelier*, La métaphysique de Wundt, Rev. philos. XXIX (1890). — *R. Eisler*, Kritische Einführung in d. Philosophie, Berlin 1905; *R. Richter*, Der Skeptizismus in d. Philosophie, Lpzg. 1904-1908; *P. Barth*, Die Philosophie der Geschichte als Soziologie, Lpz. 1897; *F. Lipps*, Mythenbildung u. Erkenntnis, Lpzg. 1907; *F. R. Lipsius*, Einheit der Erkenntnis u. Einheit des Seins, Lpzg. 1913; *Frdr. Paulsen*, Geschichte des gelehrten Unterrichts auf d. deutschen Schulen u. Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart, Lpzg. 1885, ed. 2. 1895; System der Ethik, Berlin 1889 et saep.; Einleitung in die Philosophie, Berlin 1892 et saep.

§ 5. **Metaphysica inductiva in aliis terris.** Eaedem causae, quae in Germania ad evolvendam metaphysicam inductivam in oppositione ad constructiones aprioristicas contulerunt, etiam in aliis terris metaphysicae inductivae colendae favebant. Videmus eam apud *G. Heymans* in Batavia, apud *Spencer, Hodgson* et *Clifford* in Anglia, apud *James* in America, in Gallia apud *Ravaisson, Taine, Renouvier, Bergson* et prae aliis apud *Alfredum Fouillée*, qui opere suo « *L'avenir de la métaphysique fondée sur l'expérience* » ed. 2. Paris 1890, huic rei singulare studium dedit. Praeterea huc pertinent varii positivistae recentes, qui nixi principiis positivismi omnem quidem metaphysicam oretenus ut impossibilem reiciunt, nihilominus et ipsi de Deo, de anima, de universo, de ordine morali et religioso doctrinas philosophicas omnem experientiam transcendentes statuunt.

Momentum huius metaphysicae inductivae pro historia philosophiae situm est in eo, quod ex una parte contra apriorismum constructivum ad sanum illud principium philosophiae aristotelico-scholasticae rediit, omnem cognitionem etiam suprasensibilem ex experientia exordiri debere, ex altera autem parte contra empirismum mere scientificum et praesertim mechanisticum, qui hoc tempore ubique fere regnabat et metaphysicam contemptui dabat, denuo agnovit, mentem humanam non posse quietari mera scientia, sed necessario profundiores causas et nexus quaeri debere, nisi totum universum vitaeque ipsa humana omnem rationabilem sensum perdat. Valor autem *obiectivus* huic metaphysicae inductivae *tribui nequit*, etenim ignorat veram naturam cognitionis rationalis et condiciones, sub quibus haec unice valorem obiectivum acquirere potest; hanc autem naturam ignorat, quia vel nimium haeret in empirismo quodam positivistico et psychologico, ut *Fechner* et *Wundt*, vel nimium fidit intuitioni cuidam speculativae, ut *E. v. Hartmann*. Hic empirismus videtur etiam esse ultima ratio tacite admissa, cur inductio ultra iustos limites extendatur, ubi iam nullum criterium ipsi praesto esse potest. Ceterum ipse eventus docet methodum metaphysicae inductivae rectam esse non posse; impossibile enim est, ut ex iisdem factis experientiae a scientiis agnitis, ope eiusdem methodi ad tam diversas sibi quaeque frequenter oppositas conclusiones perveniatur. Recentissimo tempore etiam moderni philosophi melius perspicere videntur, methodum inductivam ad veri nominis metaphysicam ducere non posse (v. g. *H. Rickert*, *System der Philosophie* I. Tübingen 1921, 18).

CAPUT QUARTUM.

Reditus ad Kantium in Neokantianismo.

Origo Neokantianismi. Medio saeculo XIX., quando in Germania erudus materialismus regnabat et omnis profundior inquisitio metaphysica contemnebatur, persuasio communis paulatim orta est, unice in reditu ad solidiorem philosophiam salutem consistere. Omnibus anteivit *Fridericus Albertus Lange*, qui in sua *Historia materialismi* (1886) e principiis criticismi kantiani in materialismum subtilissime inquisivit eumque funditus evertere conatus est. Eodem tempore plures alii philosophi certum fundamentum philosophicum quaerentes ad Kantium redeundum esse dixerunt. Hoc consilium historici hegeliani *Eduardus Zeller* et *Kuno Fischer*, ille in tractatu « *Ueber die Bedeutung und Aufgabe der Erkenntnistheorie* »; hic in sua ampla historia philosophiae recentis (1860 sqq.) dabant. *Otto Liebmann* singula capita sui libri « *Kant und die Epigonen* » (1865) hac sententia repetita finivit: « Ergo ad Kantium est redeundum! ». Etiam *Schopenhauer*, cuius fama in dies crevit, animos ad philosophiam kantianam convertit. *Helmholtz* et *Zöllner* ex inquisitionibus scientificis conclusiones philosophicas deduxerunt, quae theoriam kantianam confirmare videbantur. Mox orta est specialis disciplina philologiae kantianae, qui diligentissimam criticam et editionem textus kantiani curabat. Crevit in dies numerus operum, quibus explicaretur, quaenam fuerit genuina Kantii doctrina, operum, quae inquirerent in evolutionem doctrinae kantianae eiusque relationem ad praedecessores, coaevos et successores. In hunc finem Academia Berolinensis omnia opera, epistolas et notas Kantii critice edenda suscepit (ab a. 1900); in hunc finem *Ioannes Vaihinger* a. 1896 proprium periodicum « *Kantstudien* » et anno 1904 societatem scientificam « *Kantgesellschaft* » condidit.

Sed Neokantiani non erant omnes eiusdem opinionis. Dum alii in positivismum physiologicum abierunt (Cfr. infra de positivismo), alia eorum pars methodum transcendentalem criticam restaurare et evolvere conabatur. Praeterea alii, ut *Fr. Alb. Lange*, *Stadler*, *Albrecht Krause*, *Alois Riehl*, *Guil. Windelband*, *Jo. Vaihinger* postulabant, ut doctrina Kantii retineretur, cum scholae postkantianae ab ea aberravissent; alii autem, ut *Ed. Zeller*, *H. Cohen* et *Kuno Fischer* exigebant, ut philosophia per criticam inquisitionem in Kantium ultra ipsum progrediretur, nisi omnino perire vellet. Hinc diversi modi philosophandi

orti sunt, qui vix ad unitatem quandam redigi possunt; quare praecipuas scholas tantum earumque notas distinctivas exhibebimus. Illarum autem praeter scholam physiologico-positivisticam, de qua in historia positivismi sermo erit, tres numerantur: schola realistico-metaphysica, schola logistica seu Marburgensis, et schola theoriae valorum seu Badensis. Si de Neokantianismo in Germania sensu presso est sermo, tantum duae scholae ultimo loco dictae subintelligi solent.

ARTICULUS I.

Neokantianismus realis-metaphysicus.

Omnes philosophi huc pertinentes procedunt ultra criticam kantianam eiusque limitationem scientiae ad sola obiecta experientiae ad inquisitiones de ipsis rerum naturis; criticismus debet compleri realismo, quia non solum phaenomena, sed etiam noumena cognoscere valemus. Eo ipso autem metaphysica debet dici possibilis. Alii ei tantum valorem hypotheticum attribuunt; alii valorem stricte scientificum. Exinde plures philosophi, quos supra metaphysicae inductivae adnumeravimus, v. gr. Guil. Wundt et Fr. Paulsen, ab aliis historicis hoc loco afferuntur.

Maxime ad positivismum accedit *Alois Riehl* (natus 1844), prof. philosophiae in diversis Universitatibus, ultimo Berolini, quia cum positivismo omnem metaphysicam reicit et fere tantum scientias positivas agnoscit. Philosophia ut scientia potest esse tantum theoria et critica cognitionis. Omnis cognitio debet sensationibus verificari, excepta mathesi, ubi res et conceptus coincidunt. Attamen sensationes solum simul cum ratione experientiam constituunt, nam ad elementum materiale cognitionis formale accedat oportet. Hinc non manet in phaenomenalismo, sed ad realismum procedit: omnia, etiam actus interni, sunt tantum phaenomena, attamen alicuius realitatis transcendens. Totus mundus aeternus est realis, sed quae sit qualitas huius realitatis nescimus, scimus tantum ens reale esse nosque afficere. Metaphysicam Riehl admittit tantum ut modum quandam aestimandi mundum, dantur enim valores absoluti, at valores non simpliciter cognoscuntur, sed agnitione quadam productiva vivuntur et eo ipso creantur.

Magis quam Riehl favet metaphysicae *Otto Liebmann* (1840-1912), prof. philosophiae Ienensis et in scientiis naturalibus multum versatus. Experientiae nostrae phaenomenali respondent realitates transcendentes, licet nobis ignotae. Philosophia non est solum theoria cogni-

tionis, sed complectitur disciplinas metaphysicas: in id quod *est*, inquirunt philosophia naturalis et psychologia; in id quod *debet* esse, ethica et aesthetica. Talis metaphysica « critica », id est quae de essentis rerum hypotheses statuit, est omnino possibilis. Ad recentem idealismum tamen Liebmann eatenus accedit, quatenus immediatam conscientiam tamquam factum primum premit, quo suppresso nihil remaneret nisi quaedam entitas absolute ignota, absolutae tenebrae. In ethica autem et aesthetica inclinatur ad relativismum, quia putat nihil esse in se bonum vel malum, pulchrum vel foedum.

Adhuc diligentius *Ioannes Volkelt* (natus 1848), prof. philosophiae in Universitate Lipsiensi, viam ad metaphysicam criticam sternit. Cognitio nostra procedit ex experientia pura et absolute immediata conscientia ope reflexionis et cogitationis ad cognitionem necessitatis logicae et metaphysicae, quae demum elementis chaoticis experientiae purae ordinem, nexum et sensum dat. Hinc iam omnis cognitio naturalis et praescientifica, multo magis autem cognitio quaevis scientifica necessario elementa metaphysica continet, i. e. transcendentia experientiam puram, quae tamen tum ratione tum experientia optime iustificentur. Ergo positivismus purus nullus datur nec dari potest, et etiam theoriae positivismi extremi refertae sunt doctrinis metaphysicis. Praeter certitudinem experientiae purae, quae est immediata et absoluta, et certitudinem reflexam metaphysicam, quae est mediata et hypothetica tantum, datur tertia certitudo intuitiva, quae totam vitam practicam et religiosam dirigit, quae est immediata, sed non eius naturae, quae scientiae satis esse possit. Volkelt in diversas theorias positivismi, rationalismi et logicismi subtiliter et solide inquit.

Tandem metaphysicam inductivam, attamen paulo alio modo quam philosophi supra citati, docet *Oswald Külpe* (1862-1915), ultimo professor psychologiae et philosophiae Monachii. Negatio mundi realis ex parte idealismi, positivismi idealistici et immanentismi (conscientialismi) nullis probatur solidis argumentis; e contrario potest philosophice ostendi non solum realitatem extra conscientiam admittendam esse, sed etiam hanc realitatem, licet fortasse non complete, quoad naturam eius determinari posse. In suo opere « *Die Realisierung* » Külpe exhibet maxime completam et diligentem inquisitionem in omnes recentiores doctrinas philosophicas, quae vel realitatem mundi externi vel eius cognoscibilitatem negant. Praeterea bene meritis est eo, quod novis inquisitionibus psychologicis naturam actuum cogitandi essentialiter altiore esse actibus sensitivis ostendit et ita merum empirismum sensualisticum ipsa experientia scientifica profligavit. Metaphysica etiam post Kantium est non solum possibilis, sed necessaria. Külpe diligenter inquit in diversas theorias metaphysicas et multum accedit ad meta-

physicam Scholasticorum, tamen a proprio et ultimo iudicio nimis caute abstinet.

Praeter dictos multi alii e castris Kantianorum metaphysicam possibilem esse docent, licet ei tantum indolem inductivam et hypotheticam tribuant. Huc spectat aliquomodo *Eduardus Zeller* (1814-1908), historicus philosophiae, a quo terminus theoriae cognitionis (Erkenntnis-theorie) provenit; *Franciscus Erhardt* (n. 1864); *Ernestus Dürr* (1878-1913); *Aug. Messer* (n. 1867); *Gustavus Störring* (n. 1860); *Otto von der Pfordten* (n. 1861); *Carolus Stumpf* (n. 1848); *Ericus Becher* (n. 1882); *Max Frischeisen-Köhler* (n. 1878); *Willy Freytag* (n. 1873); *Traugott Constantin Oesterreich* (n. 1880).

BIBLIOGRAPHIA. *A. Riehl*, Der philosophische Kritizismus u. seine Bedeutung f. d. positive Wissenschaft, Lpzg. 1876 sqq.; Zur Einführung in d. Philosophie d. Gegenwart, Lpzg. 1903, ed. 7. 1913. — *O. Liebmann*, Zur Analysis der Wirklichkeit, Strassburg 1876, ed. 4. 1911; Die Klimax der Theorien, ib. 1884; Gedanken und Tatsachen, I, ib. 1882, ed. 2. 1904; II 1901. — *J. Volkelt*, Erfahrung und Denken, Hamb. u. Lpzg. 1886; Die Quellen der menschl. Gewissheit, München 1900; Gewissheit und Wahrheit, München 1918. — *O. Külpe*, Einleitung in die Philosophie, Lpzg. 1895; ed. 10. 1921; Das Ich und die Außenwelt, Philos. Studien, Vol. VII et VIII; Die Realisierung. Ein Beitrag zur Grundlegung der Realwissenschaften I Lpzg. 1912; II (ed. ab *A. Messer*) ib. 1920; III (ed. ab *A. Messer*) ib. 1923.

ARTICULUS II.

Schola Marburgensis logicistica.

Haec schola eo praesertim a priore differt, quod e doctrina Kantii, quidquid psychologismi vel metaphysicae habeat, ut spurium reicit et solam methodum transcendentalem ulterius evolvendo totam philosophiam in puram logicam transmutat, adeo ut res sensu scientifico intellecta nihil aliud sit quam cogitatum. Non datur distinctio inter cognitionem et obiectum cognitum, inter conscientiam et noumenon. Sola cogitatio, et quidem non ut actus considerata — hic enim ad psychologiam pertinet — sed ut id quod cogitatur, valor logicus, qui non ut aliquid staticum, sed dynamicum, ab uno conceptu ad alium procedens consideratur, constituit veram realitatem. Quod ante hanc cogitationem nobis flatum est, non est realitas, sed problema cogitationi ad solvendum impositum. Hinc schola Marburgensis scholae positivisticae Avenarii, etc. est contrarie opposita; haec statuit monismum perceptionum, illa monismum logicum; in hac quaevis cogitatio seu cognitio nihil aliud est nisi summa elementorum realium, in illa quidquid est reale, nihil aliud est nisi effectus cogitationis.

Dux huius scholae est *Hermannus Cohen* (1842-1918), professor Marburgensis, qui a. 1871, cum tota philosophia in Germania in naturalismum et positivismum abierat, opere suo « *Kants Theorie der reinen Erfahrung* » non solum novam interpretationem Kantii, sed novum motum philosophicum inchoavit. Deinde in « *System der Philosophie* » (1902-1912) proprium systema profunde, at etiam valde obscure proposuit. Cohen in multis ultra Kantium procedendum esse docet: 1° problema calculi infinitesimalis in logicam assumendum est; 2° cogitationi nequit sensatio ut aliud medium cognitionis praemitti; 3° Kantii « res in se » tamquam conceptus intelligendus est, qui non aliquam realitatem, sed merum limitem (*Grenzbegriff*) designat; 4° in locum synthesis kantianae, quae aliquid supponit, quod per synthesis componitur, mera productio (*Erzeugen*) cogitationis ponenda est; 5° categoriae non sunt formae a priori innatae, sed modi (*Grundrichtungen*), quibus iudicium fit; 6° deductio categoriarum kantiana e modis iudiciorum reicienda est, quia haec relatio inter categorias et iudicia arbitrarie statuitur.

Tribus partibus culturae: scientiae, moralitati, arti, quae a Cohen triplicis generis effectus conscientiae vocantur, respondent tres partes eius systematis philosophici: logica, ethica, aethetica. Philosophia debet illa elementa « puri » cogitare, velle, sentire detegere, quae hunc triplicem ordinem « producant », « fundant ». Sensatio seu intuitio (*Anschauung*), quae est obiectum « aetheticae » kantianae, non est medium cognitionis, quia simpliciter in conscientia habetur; et quia non omnia exhibet, quae a cogitatione scientifica ut « realia » agnoscuntur, sed est merum « signum interrogationis », indicans quoddam problema a cogitatione solvendum. Demum cogitatio logica ponit et solvit problema, et quidem ope categoriarum, quae sunt pura creatio cogitationis, attamen creatio quae ad sensationem refertur. Hinc idealismus Marburgensis non negat mundum realem, imo vult esse verus suique conscius realismus, qui ostendit non sensationem, sed solam cogitationem probare realitatem. Realismus obvius et hominibus communis (*der naive Realismus*) utique reicitur, quippe qui putat totam realitatem esse simpliciter datam, et a cognitione solum repraesentari; res cogitationi non sunt « datae » (*gegeben*), sed ut problema impositae (*aufgegeben*). Cogitatio logice procedendo simul in et cum cognitione « obiectum » producit. Cogitare (id est id quod cogitatur, sensu scholastico conceptus obiectivus) et esse (id est obiectum cogitationis) est unum idemque; conceptus (obiectivi) non repraesentant esse, sed sunt ipsum hoc esse. Quidquid ultra hunc ordinem logicum ut « transcendens » admitteretur, nullum habet sensum.

Sic etiam consueta oppositio inter logicam tamquam philosophiam theoreticam, ethicam et aetheticam tamquam philosophiam practicam

a Cohen negatur: cogitatio ponit, producit ordinem realitatis, sicut voluntas producit ordinem moralitatis, sensus pulchri ordinem aestheticum. Nam etiam logicae seu scientiae obiectum non est id quod est, sed id quod debet esse, quod debet fieri seu produci per cogitationem scientificam. Etiam ethica est independens ab experientia, «quia ope experientiae cognosci potest, quid est, non quid esse debet». Hinc Cohen omni ethicae descriptivae, positivisticae ethicam normativam tamquam unice veram opponit. Ceterum in ethica Kantium sequitur, quia et ipsi actio est moralis, si unice propter obligationem ponitur. Tamen magis quam Kant evolvit momentum sociale. Status seu societas publica non est finis in se, sed eius munus est moralitatem in singulis individuis promovere. Religio nihil aliud est quam moralitas; omnis «mythologia», omnia dogmata ab ea removeri debent. Conceptus Dei idem est ac idea perfectae moralitatis; existentiam autem Dei asserere finita cognitio humana non valet.

Alter dux scholae Marburgensis est *Paulus Natorp* (natus 1854), item prof. Marburgensis, qui logicismum proprio modo et clarius quam Cohen evolvit. «Idealismum transcendentelem» vocat «genuinum empirismum», quia in experientia nihil absoluti agnoscitur. «Factum (die Tatsache) sensu absoluto sumptum est ultimum, ad quod cognitio attingere deberet, revera autem numquam pervenit, est ipsius aeternum X». Magnam auctoritatem nactus est Natorp in paedagogia, ubi elementum sociale diligenter evolvit. In philosophia religionis differt a Cohen, quia cum Comte ideam humanitatis supremam ideam religiosam habet: sicut psychologia sine anima possibilis est et recentiore tempore colitur, ita et religio sine Deo.

Inter iuniores eminent *Ernestus Cassirer* (n. 1874) et *Arthurus Liebert* (n. 1878). Praeterea ad hanc scholam pertinent *Alb. Görland*, *Nicolai Hartmann*, *Arthurus Buchenau*, *Io. Paulsen*, *B. Kellermann*, *Gualterus Kinkel*, *Paulus Stern*, *Kurd Lusswitz* (1848-1910), *Aug. Stadler* (1850-1910), *A. Krause* (1838-1903), *Carolus Vorländer* (n. 1860), *Franciscus Staudinger* (n. 1849), *Rud. Stammler* (n. 1856), *Berth. Kern* (n. 1848) et alii.

BIBLIOGRAPHIA. *H. Cohen*, *System der Philosophie*, I: *Logik der reinen Erkenntnis*, Berlin 1902, ed. 2. 1914; II: *Ethik des reinen Willens*, ib. 1904, ed. 2. 1907; III: *Aesthetik des reinen Gefühls*, ib. 1912; *Kommentar zu Kants Kritik d. rein. Vernunft*, Lpzg. 1907. — *P. Natorp*, *Sozialpädagogik*, Stuttgart 1899, ed. 3. 1909; *Platos Ideenlehre*, Lpzg. 1903; *Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften*, Lpzg. 1910; *Philosophie, ihr Problem u. ihre Probleme*, Gött. 1911. — *E. Cassirer*, *Substanzbegriff und Funktionsbegriff*, Berlin 1910. — *A. Liebert*, *Das Problem der Geltung*, Berl. 1906.

ARTICULUS III.

Schola theoriae valorum Badensis.

Haec schola, quae etiam Friburgensis vocatur, convenit cum schola Marburgensi primo eo, quod et ipsa in theoria cognitionis idealismum transcendentalem docet et cogitationem ut productionem, creationem realitatis considerat; exinde sequitur quod utraque schola realitatem transcendentem, a cogitatione independentem negat et hinc omnem metaphysicam ut inquisitionem de noumenis respuens praecipuum munus philosophiae in eo videt, ut ostendat, quomodo universa cultura humana cum singulis eius partibus: scientia, moralitate, religione, iure, arte iuxta certas leges a mente creatur. Sed habentur sat profunda discrimina: 1) schola Marburgensis considerat cum Kant mathesin et scientiam naturalem mathematicam ut fundamentum omnis cognitionis scientificae et proinde tantum in structuram cognitionis scientificae inquit; Badenses autem vident magnum periculum philosophiae imminere, si ad solam theoriam cognitionis restringeretur, et hinc totum ambitum culturae humanae philosophiae ut obiectum tribuunt; breviter: Marburgensibus philosophia est theoria cognitionis scientificae, Badensibus scientia critica de valoribus, qui ab omnibus agnosci debent (von den allgemeingültigen Werten. *Windelband*); 2) Marburgenses magis accedunt ad rationalismum, quia omnem materiam cognitionis e forma cognitionis deducunt et hinc nihil alogicum vel praelogicum agnoscunt; Badenses magis accedunt ad realismum, quia iuxta ipsos cognitio obiecta non ex se creat, sed ita agnoscit, prouti obiective postulatur. Illud obiectivum seu transcendens tamen non est aliquod esse, aliqua realitas, sed est aliquod «debere», «valor» quidam. Ab individuo dependet tantum actus agnitionis huius obiecti, non eius valor; 3) Marburgenses non statuunt essentielle discrimen inter scientias naturales et historicas, ac si illae universale, hae individuale pro obiecto haberent; Badenses utramque classem apprime distinguunt; obiectum scientiae historicae est ens individuale, scientiarum naturalium leges et naturae universales. Praecipui duces huius scholae sunt *Windelband*, *Rickert* et *Lask*.

Guilelmus Windelband (1848-1915), prof. philosophiae Argentorati et Heidelbergae, eo Neokantianismum evolvit, quod criticam transcendentalem etiam ad scientias historicas applicandam esse docet. Iam in celebri oratione, quam munere rectoris Universitatis fungens «*De historia et scientia naturali*» a. 1894 habuit, ideas suas enuntiat: utraque scientia est empirica, sed physicus videt in facto concreto tantum

speciem et quaerit relationes et leges universales, historicus videt in facto concreto individuum ut tale et vult illud scientificè cognoscere: physicus considerat res et eventus sensibiles, *qui* sunt contingentes et mutabiles, ut ex iis immutabiles leges abstrahat; historicus inquit in easdem res et eventus, *quatenus* sunt contingentes et mutabiles. Quare Windelband distinctionem inter scientias naturales (Naturwissenschaften) et noologicas (Geisteswissenschaften) reiecit, cum non diversa obiecta, sed logica structura scientiarum praebat principium divisionis, et proponit distinctionem inter scientias « nomotheticas » (naturales) et « idiographicas » (historicas; Gesetzeswissenschaften und Ereigniswissenschaften). Hisce stabilitis ponit quaestionem, cuinam classi scientiarum praecipuum momentum in scientifica doctrina de mundo et vita (Welt- und Lebensanschauung), quae est principale munus philosophiae,tribuendum sit, et respondet: non scientiis naturalibus, sed historicis. Evolutione et probatione huius doctrinae Windelband multum contulit ad naturalismum (sensu pressiore, prouti mechanicismum physico-biologicum dicit) e philosophia germanica expungendum. Ceterum iuxta eius opinionem historia non est solum series singulorum eventuum mutabilium et contingentium, sed realisatio, effectus ideae seu rationis, et hoc sensu Neokantianismum per Neohegelianismum complere studet. Si autem ex una parte dantur immutabiles leges naturae, ex alia normae activitatis, quomodo utrumque inter se conciliari potest? Aliis verbis, num datur libertas? Windelband reiecit kantianam distinctionem inter necessitatem characteris phaenomenalis et libertatem characteris noumenalis, quia nihil noumenale agnoscit. Solutio iuxta ipsum sita est in eo, quod simul ac normae cognoscuntur, etiam earum immediata evidentia, valor et obligatio cognoscitur, et sic ipsa cognitio normarum in activitatem psychicam causaliter influit, ita ut non obstante universali causalitate huius activitatis tamen realisatio normarum seu « vera » libertas sit possibilis. Praeterea Windelband reiecit kantianam doctrinam de immortalitate et de Deo, cum eius argumenta moralia ex ratione practica nihil valeant. Immortalitas ad summum in eo consistere potest, quod illud nostrae essentiae nostrorumque operum permanebit, eni valor aeternus inest. Pro existentia autem Dei nulla argumenta metaphysica nec moralia quidquam efficere possunt; imo problema theodiceae, quomodo malum physicum et praesertim morale cum Deo creatore et conservatore mundi componi possit, est insolubile. Ordo realitatis et ordo valorum mutuo ad invicem referuntur, attamen non coincidunt; nostrum est, ut iuxta normas agamus et valores in ordine reali procreemus; si enim realitas et valor coinciderent, nihil nobis agendum et volendum remaneret.

Eodem modo ut Windelband naturalismum impugnat *Henricus Rickert* (n. 1863), prof. primo Friburgi, dein Heidelbergae, diligentius adhuc scientias naturales et historicas distinguendo. Licet tota realitas empirica possit esse obiectum tum scientiarum naturalium tum historicarum, tamen utrumque scientiarum genus non solum formaliter, sed etiam materialiter differt, quia in scientiis historicis realitas noologica (geistige Wirklichkeit, non confundenda cum realitate conscia vel psychica) maius momentum habet quam corporea. Tamen scientiae naturales et historicae non sunt ita considerandae, ac si aliquam communem realitatem transcendentem, metaphysicam diverso tantum modo repraesentarent, sed in utraque scientia alius mundus logicus producitur seu creatur. Sed duplex hic mundus est obiectivus, quia creando ipsum ratio certos valores seu normas necessario agnoscere debet; a diversitate valorum seu normarum dependet diversitas conceptuum quos formamus, hinc et diversitas scientiarum, quas colimus. Ergo philosophia non habet aliquod obiectum reale ab obiecto reali singularum scientiarum distinctum (cum *omnis* realitas sit obiectum alicuius disciplinae specialis), sed eius obiectum sunt praecise illi valores, non prouti a nobis agnoscuntur vel in nos influunt, sed prouti in se sunt seu valent (gelten). Et quidem hi valores obiectivi inveniuntur in cultura humana, cultura autem orta est in evolutione historica; hinc scientia historiae debet esse fundamentum philosophiae, secus haec in subiectivismum et relativismum incideret. Si autem philosophia ita consideratur, illae recentes theoriae, quae vitae ut tali summum valorem tribuunt, a limine sunt reiiciendae. Vitae ipsi nonnisi valor derivatus inest, quatenus scilicet vita est conditio sine qua non valorum, i. e. bonorum culturae (Kulturgüter) efficiendorum. Rickert fortiter impugnat modernam philosophiam intuitivam, « vitalisticam », quippe quae ipsa sibi contradicat. Sed philosophia non est tantum systema valorum; ut doctrina de mundo et vita (Welt- und Lebensanschauung), ut sapientia debet illos valores e consideratione historiae culturae abstractos iterum ad vitam realem applicare et ita « *tertium regnum* » invenire, ubi identitas realitatis et valorum habetur. Hoc tertium regnum potest dici in eo consistere, quod « sensum » (den Sinn) totius universi et vitae intelligimus, interpretamur. Tunc demum invenimus responsum ad quaestiones, quonam nos tendamus, qualis sit finis existentiae, quid agere debeamus; tunc invenimus claras fixasque normas pro voluntate et activitate nostra. Et hoc est sublimissimum munus philosophiae, quae est vera sapientia.

Etiam *Hugo Münsterberg* (n. 1863), primo prof. philosophiae Friburgi, ab a. 1892 prof. psychologiae et director laboratorii psychologici in Harvard-Universitate, Cambridge, Mass., philosophiam concepit ut systema valorum.

Etiā ipsi realitas non existit extra cognitionem nostram, sed per ipsam; cognitio enim « ponit », producit valores (Seins und Zusammenhangswerte); mundus physicus et psychicus oritur exinde, quod immediatam experientiam ope intellectus obiective ponimus (Objektivierung). Fundamentum omnium valorum est « actio (Tathandlung in sensu fichteano) prima, quae existentiae nostrae sensum aeternum tribuit et sine qua vita est vanum somnium, chaos, nihilum ». Haec actio est liber actus voluntatis, ut sit (existat) mundus. Omnes valores fluunt ex illa prima positione. Münsterberg distinguit valores vitales et valores culturae (Lebenswerte, Kulturwerte) et comprehendit ita non solum ethicam et aestheticam, sed logicam, theoriam cognitionis, metaphysicam. Tum religio, quae est supremus valor vitae practicae, tum philosophia, supremus valor culturae, requirunt aliquam ultimam rationem, ex qua omnes valores fluunt; haec ratio est « sanctum » (das Heilige), est Supra-Ego, actus purus.

Ad scholam Badensem pertinent discipuli Windelbandi *Emil Lask* (1875-1915), *Hans Ehrenberg*, *Nicolaus v. Bubnoff*, *A. Ruge*, *Bruno Bauch* (n. 1877); discipuli Rickerti *Rich. Kroner*, *Sergius Hessen* (Petersburgi), *G. Mehlis*, *G. v. Schulze-Gävernitz*, *Herm. Leser*, *Broder Christiansen*, *Frid. Kuntze*, alii. Etiā *Ionas Cohn* (n. 1869, prof. Friburgi), doctrinam Rickerto similem evoluit.

Ad scholam ipsam quidem non pertinet, at simili modo naturalismum impugnat et scientiarum noologicarum (Geisteswissenschaften) naturam inquit *Guilelmus Dilthey* (1833-1912), prof. Berolini. Ipsi historia est quasi magnum quoddam flumen, ex quo paulatim mundus spiritualis exsurgit, qui ad ens transcendens, divinitatem ipsam tendit, imo in quibusdam momentis in eam transire videtur. Item ad scholam non pertinet, at ei accedit *Georgius Simmel* (1858-1918), qui primo formas a priori kantianas psychologicè interpretatus iam ante *W. James* (a. 1895) theoriam veritatis pragmatisticam docuerat: illae cognitiones sunt verae, quae per selectionem oriuntur; verum est idem ac utile speciei. Postea tamen hunc relativismum evolutionisticum deseruit et admisit veritates, quae « valorem » obiectivum habent eo sensu, quo *Lotze* et *schola Badensis* docent. Cum *Windelband* et *Rickert* inquit in theoriam scientiarum historicarum, et theoriam kantianam etiam ad has scientias applicat, sc. sicut in scientiis naturalibus phaenomena a noumenis distinguuntur et nos per formas a priori materiam sensibilitatis formamus, ita etiam in historia cognoscimus tantum phaenomena, quae per « apriori historicum » in systema scientificum historiae redigimus. In Gallia theoriam cognitionis historicae colunt *Lacombe*, *Berr*, alii, in Rumania *Xénopol*.

BIBLIOGRAPHIA. *W. Windelband*, Präjudien, Freiburg 1884, ed. 4. Tübingen 1911; Die Prinzipien der Logik, in Enzyklop. d. philos. Wissenschaften, Tüb. 1912; Einleitung in die Philosophie, Tüb. 1914; *H. Rickert*, Der Gegenstand der Erkenntnis, Frbg. 1892, ed. 3. Tüb. 1915; Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, Frbg. 1896-1902, ed. 4. 1921; Kulturwissenschaft u. Naturwissenschaft, ib. 1899, ed. 2. 1910; System der Philosophie I: Allgemeine Grundlegung, Tüb. 1921; *H. Münsterberg*, Philosophie der Werte, Lpzg. 1908; *E. Lask*, Die Logik der Philosophie u. die Kategorienlehre, Tüb. 1911; Die Lehre vom Urteil, ib. 1912; *J. Cohn*, Untersuchungen über d. Grundfragen der Logik, 1908; Voraussetzungen u. Ziele d. Erkennens, 1908; *W. Dilthey*, Einleitung in d. Geisteswissenschaften I, Lpzg. 1883; Das Wesen der Philosophie, in Kultur der Gegenwart, System. Philosophie, Lpzg. 1907, ed. 3. 1921; Gesammelte Schriften, 6 voll., Berlin-Lpzg. 1913 sqq.; *G. Simmel*, Einleitung in die Moralwiss., Berl. 1892; ed. 3. Stuttg. 1911; Die Probleme

der Geschichtsphilosophie, Lpzg. 1892, ed. 3. 1907; Hauptprobleme der Philosophie, Lpzg. 1910, ed. 3. 1913.

Meritum scholae Badensis consistit in hoc, quod philosophiae non solum theoriam cognitionis, sed ultimas rationes totius realitatis cognoscendas tribuit, imo philosophiam ut sapientiam considerat, quae sensum et normas vitae et activitatis humanae stabilire debet; quod exclusivum dominium scientiarum naturalium impugnando naturalismum mechanisticum ex inquisitionibus philosophicis removit; quod duplex novum problema clare cognovit et excussit, sc. quanam sit natura, methodus et valor obiectivus scientiarum historicarum, et quidnam sint valores in genere. Praecipuus *defectus* autem in eo est, quod vestigia Kantianismi premens omnem metaphysicam abhorret et tantum valores agnoscit, qui nihil aliud esse videntur quam Kantii postulata rationis practicae. Re ipsa tamen haec philosophia valorum est velata quaedam metaphysica; et aliqui scholae Badensis sectatores, ut *E. Lask*, *Broder Christiansen* iam aperte metaphysicam docent.

ARTICULUS IV.

Phaenomenologia et theoria obiectorum (Gegenstandstheorie).

In ipso limine nostri saeculi (1900) edidit *Edm. Husserl* opus «*Logische Untersuchungen*», cum quo nova schola philosophica incipit, quae, saltem in Germania, omnes alias ultimorum decenniis auctoritate et influxu superat: sic dicta philosophia phaenomenologica. Et eodem fere tempore *Al. Meinong* in Austria simili modo philosophandi independentem a Husserl initia dedit. Uterque autem est discipulus *Francisci Brentano* (1838-1917), professoris philosophiae Wirceburgi et Viennae, qui in logica Aristotelis et Scholasticorum bene excultus fere unus inter maiores philosophos recentiores Kantium impugnauerat.

Edmundus Husserl (n. 1859), prof. Göttingae, nunc Friburgi, psychologismum et empirismum in logica et theoria cognitionis fortiter impugnavit et veram naturam cogitationis et conceptuum universalium quasi de novo detexit. Psychologismus (1), ait, necessario ad absurda devenit; ex ipso enim sequeretur, quod normae et praecepta logicae formalis haberent tantum naturam empiricam; quod leges logi-

---

(1) Psychologismus vocatur doctrina, quae inter repraesentationes sensiles et conceptus nullum discrimen admittit et totam naturam cognitionis, etiam abstractae, ex actibus cognitionis, prouti sunt actus psychici, explicare conatur, seu quae conceptum obiectivum cum conceptu subiectivo confundit et identificat.

cae essent tantum inductivae et probabiles; quod deberent habere characterem psychologium et existentiam ordinis psychici necessario supponerent seu includerent. Iamvero haec omnia sunt absurda, imo interpretatio psychologistica sensum et naturam legum logicarum ex toto falsificat. Obiectum logicae purae non sunt actus psychici, quibus iudicium ferimus, sed iudicia in se spectata seu propositiones. In omni enim cognitione triplex nexus apprime distinguendus est: nexus *psychologicus* actuum cognitionis; nexus *obiectivus* rerum, quae a scientia cognoscuntur, et nexus *logicus* conceptuum seu veritatum. Logica est absolute independens a psychologia et habet naturam aprioristicam, ab experientia, factis, realitate independentem. Logica debet essentiam et formas universales, quae omni scientiae theoreticae necessario conveniunt, exhibere. Sic considerata logica est theoria cognitionis, seu theoria omnis theoriae scientificae; est disciplina mere formalis, quae nihil curat quaestionem de realitate (v. g. mundi externi), haec enim ad metaphysicam spectat. Omnis cogitatio, conceptus, iudicium, etc. est aliqua « intentio », « significatio ». Ut talis est eadem et identica, sive ab aliquo de facto cogitetur, sive non, sive ab uno vel alio, sive semel vel pluries cogitetur. Conceptus ergo, iudicia, etc. habent suum proprium et speciale esse, esse logicum, ideale. Illae « intentiones » sunt vel individuales vel universales; Husserl evolvit hic fuse et subtiliter veram naturam conceptuum universalium, et fere ad theoriam scholasticam accedit.

Postquam ita via ad puram logicam parata est, *phaenomenologia* tamquam fundamentum philosophiae evolvi debet, ut deinde philosophia ipsa ad dignitatem scientiae sensu stricto ad modum matheseos evehi possit. Phaenomenologia autem est scientia « eidetica », i. e. de essentiis rerum. Methodus huius scientiae primae est « intuitio eidetica » (Wesensschau), quae non intelligitur ut mystica, antiintellectualistica intuitio, sed ut immediata (vel mediata) apprehensio abstracta essentiae in phaenomenis (intelligibilis in sensibilibus). Si v. g. sonum aliquem audio, in hoc facto experientiae individuali et concreto apprehendo per intellectum abstrahentem « essentiam » sonus in oppositione v. g. ad colorem, extensionem, rem, etc. Ubicumque essentiam ita intuiti sumus, valemus independenter ab omni experientia statuere, quid ad hanc essentiam pertineat. Haec essentia est nec universalis nec individualis (universale directum Scholasticorum), non potest probari nec indiget probatione, potest tantum ad plenam evidentiam elevari. Hinc distinguendae sunt scientiae eideticae (Wesenswissenschaften) et scientiae factorum (Tatsachenwissenschaften): hae continent veritates contingentes (vérités de fait Leibnitii), illae veritates necessarias (vérités de raison). Scientiae eideticae valent a priori, independenter ab

omni experientia, etiamsi ope experientiae ad earum veritates statuendas pervenerimus. Sic quae valent de essentia trianguli, de propositione: totum est maius suis partibus, valent semper et ubique, valent necessario et immutabiliter. Sed ex ipso modo, quo ad essentias cognoscendas pervenimus, patet, scientias eideticas non esse independentes a scientiis factorum seu ab experientia. Omnis experientia, omne factum concretum continet essentiam, sed non viceversa. « Essentiae » et « relationes essentiales inter has essentias » (wesenhafte Sachverhalte) non sunt quidquam reale sive physicum sive psychicum, sed pertinent ad tertium ordinem « idealem », ad ordinem eorum, quae valent (des Geltenden), qui non est confundendus cum noumenis kantianis vel cum « realitatibus metaphysicis » sensu moderno.

Simili modo *Alexius Meinong* (n. 1853), prof. Graecensis (Graz in Austria) suam « theoriā obiectorum » (Gegenstandstheorie) evolvit, licet alia terminologia utatur. Omne aliquid (Gegenstand) potest esse obiectum inquisitionis scientificae, sive existat sive non, imo si est merum possibile vel etiam impossibile. Haec cognitio, quae tantum in naturam, essentiam (Sosein) inquit, est a priori et ex toto diversa ab omni cognitione, quae de existentia vel non-existentia quaerit.

E schola Francisci Brentano prodierunt praeterea *Ant. Marty* (n. 1847), eiusque discipulus *Hugo Bergmann*, *Franciscus Hillebrand* (n. 1863), *Oscar Kraus* (n. 1872), *Alfr. Kastil* (n. 1874). Influxum phaenomenologiae subierunt ex antiquioribus *Theodor Lipps* (1851-1914), prof. Monacensis; praeterea discipuli, quos Husserl excoluit: *Er. Heinrich*, *Henr. Hofmann*, *D. H. Kerler*, *Aug. Gallinger*, *Th. Lessings*, *Paulus F. Linke*, et praesertim *Max Scheler* (n. 1874), qui methodum phaenomenologicam ad ethicam et religionem applicando ad philosophiam catholicam redit et obiectivitatem « valorum » sensu realistico ut proprietates obiectivas rerum defendit. Ad philosophiam iuris applicat eandem methodum *Reinach*, ad aestheticam *Geiger* et *Utz*. Dici potest in Germania ultimis annis fere omnes disciplinas philosophicas subiisse influxum phaenomenologiae. — Meinong sequuntur *Conradus Zindler* (n. 1866), *Eduardus Martinak* (n. 1859), *Stephanus Witasek* (n. 1870), *Vittorio Benussi*, *Ernestus Mally*, *Christ. v. Ehrenfels* (n. 1850), *Ios. Clem. Kreibitz* (n. 1863), *Hans Pichler*. Etiam *Alois Höfler* (n. 1853), prof. Viennensis, huc spectat.

Licet in singulis multum differant, tamen propter multas doctrinas affines huc referri debent *Ioannes Rehmke* (n. 1848), prof. Gryphiswaldensis (Greifswald), qui primo magis ad philosophiam immanentiae et empiriocriticismum accessit, sed in « *Philosophie als Grundwissenschaft* » fere phaenomenologiam docet, et *Hans Driesch* (n. 1867), prof. Heidelbergae, qui metaphysicam ut necessariam et principalem partem philosophiae defendit.

Etiam in aliis regionibus independenter et eodem tempore logicismus invenit validos fautores, ita in Anglia *G. E. Moore*, qui quandam realismum neoplatonicum docet, et *Bertrand Russell* (n. 1872), prof. Londinensis; in Gallia *Ludovicus Couturat* (n. 1868), prof. in Collège de France, qui praeterea theoriā algorithmi evolvit. Plures inter hos: Husserl, Russell, Couturat, in philosophia matheseos profundas inquisitiones instituerunt.

BIBLIOGRAPHIA. *Fr. Brentano*, Psychologie vom empirischen Standpunkte I, Wien 1874; Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis, Lpzg. 1889, anglice Westminster 1902; Die vier Phasen der Philosophie, Stuttg. 1895; *Edm. Husserl*, Philosophie der Arithmetik I, Halle 1891; Logische Untersuchungen, Halle 1900 sqq.; ed. 2. 1913-1921; praeterea plures elucubrationes in Jahrb. f. Philos. u. phänomenol. Forschung, Halle, inde ab a. 1913; *Al. Meinong*, Psycholog.-ethische Untersuchungen zur Werttheorie, Graz 1894; Ueber Gegenstände höherer Ordnung, Zeitschr. f. Psychol. XXI (1899); Ueber Annahmen, Lpzg. 1902, ed. 2. 1910; Ueber d. Stellung der Gegenstandstheorie im System d. Wissenschaften, Lpzg. 1907; Gesammelte Abhandlungen, 3 voll., Lpzg. 1913 sqq.; *M. Scheler*, Der Formalismus in d. Ethik, Fahr. 1913; Vom Ewigen im Mereschen, Lpzg. 1921; Die transcend. u. d. psycholog. Methode, 2. ed. Lpzg. 1922; *Joh. Rehmke*, Philosophie als Grundwissenschaft, Lpzg.-Frkf. 1910; *H. Driesch*, Ordnungslehre, Jena 1912; Wirklichkeitslehre, Lpzg. 1917; Wissen u. Denken, Lpzg. 1919; *G. E. Moore*, plures articuli in Mind, 1898 sqq.; Principia ethica, Lond. 1903; *B. Russell*, The Principles of Mathematics I, Cambridge 1903; plures articuli in Mind, 1896 sqq.; Philos. Essays, New-York 1910; *L. Couturat*, Les principes des Mathématiques, Paris 1905, germanice a C. Siegel, Lpzg. 1908.

CAPUT QUINTUM.

Divulgatio idealismi in aliis terris.

Supra (pg. 40) vidimus, quomodo doctrina Kantii iam sub finem saeculi XVIII. in aliis terris introducta fuerit. Saeculo autem XIX. influxus Kantianismi in omnibus fere regionibus Europae et in Statibus Unitis, praesertim autem in Gallia, Anglia et Italia magis magisque crevit.

ARTICULUS I.

Idealismus in Gallia.

§ 1. **Eclecticismus et spiritualismus.** In Gallia idealismus primo apparet in *spiritualismo* et quidem in eclecticismo Victoris Cousin. *Cousin* (1792-1867) fuit inde ab a. 1814 professor in Schola Normali et postea in Sorbona. Tempore feriarum 1817 et 1818 cognovit in Germania Hegel, Schelling, Jacobi et Goethe. 1828-29 habuit celebres suas praelectiones de historia philosophiae, quae Hegelianismo imbutae sunt. Cum liberalismo adhaereret, gubernium eum protegebat; factus est director Scholae Normalis, rector Universitatis, tandem minister instructionis publicae.

Eius philosophia conatur mediam tenere viam inter scholam sco-

ticam, quae omnem metaphysicam negat, et philosophiam criticismi transcendentalis, quae metaphysicam a priori docet. Hunc in finem quaerit fundamenta physicae in psychologia; cum Kantio impugnat philosophiam Lockii, contra Kantium statuit rationem impersonalem, quae ad theoriā schellingianam accedit. Scilicet ratio, quando reflectit, est subiectiva; quando autem spontaneo modo cognoscit, unitur immediate cum Absoluto et cognoscit illud, et tunc non iam est subiectiva, sed obiectiva seu potius impersonalis, absoluta. Anno autem 1828, in praelectionibus de historia philosophiae, plane transiit ad idealismum absolutum Hegelii, cuius doctrinam ipse primus in Gallia introduxit. Omnia ope trium idearum explicanda sunt: infiniti, finiti et relationis inter utrumque. Hae tres ideae, ab invicem inseparabiles, ubique recurrunt. Deus necessario requirit mundum, et mundus Deum; hinc creatio est absolute necessaria; historia est tantum idearum evolutio, etiam historia philosophiae, quae evolutionem et mutuam diversorum systematum successionem exhibet. Omnia systemata ad quattuor formas unice possibiles reduci possunt: sensualismum, idealismum, scepticismum et mysticismum. Haec systemata se invicem secundum necessariam legem suscipiunt, et quidem ita, ut unumquodque in forma perfectiore recurat. Hinc omnia systemata sunt vera, quatenus quoad essentiam semper redeunt, falsa quoad ea, quibuscum tantum in determinata forma historica semel apparent. In hac doctrina consistit fundamentum *eclecticismi*, quem Cousin suum facit. Posteriore tempore Cousin magis magisque ab idealismo recedit et Cartesianismum restaurat; attamen non adhibet methodum geometricam in philosophia et retinet fere tantum Cartesii « Cogito ergo sum ». Cogitatio nunc iam non est, ut prius, ipsa entis essentia, sed phaenomenon; ex eo ascendit ad conceptum causae, substantiae, deinde ad existentiam proprii Ego et Dei.

Sic ergo in prima periodo Cousin sequitur scholam scoticam, in altera Hegelium, in ultima Cartesianum. Maioris momenti quam eclecticismus sunt eius opera e historia philosophiae, v. g. de sensualismo, de schola scotica, de Kantio, de Aristotele, eius versio operum Platonis, et praesertim eius activitas publica; regnante Ludovico Philippo simili auctoritate in tota Gallia gaudebat, sicut Hegel in Germania, ita ut omnes Universitates Galliae eius eclecticismum amplecterentur.

Post revolutionem a. 1848 hic eclecticismus abit in levem syncretismum, positivismus fere tantum psychologiam et psychophysiologiam tractat. Tamen tres philosophi: Ravaisson, Secrétan et Vacherot spiritualismum colunt; omnes tres a germanica philosophia transcendentali dependent.

Felix Ravaisson-Mollin (1813-1900) tempore studiorum Monachii Schellingi praelectiones frequentaverat, deinde factus prof. philosophiae Rhedonibus (Rennes) et per plures annos inspector scholarum al-

tiorum non solum philosophiam, sed et historiam artis et archaeologiam coluit. Iam a. 1840 criticas inquisitiones in eclecticismum instituit, nihilominus et ipse est eclecticus, cum Aristotelem, Leibnitium et Schellingum sequendo realismum spiritualisticum construere conetur. In opere « *Rapport sur la philosophie en France au XIXme siècle* » (1867) dedit philosophiae suae formam ultimam, profitendo *metaphysicam spiritualistico-theisticam*. Cum doctrina christiana admittit Deum personalem, cuius sapientia et perfectio in mundo visibili modo imperfecto relucet; ex altera tamen parte discedit a philosophia christiana, quia negat nos ope ratiocinii ad existentiam et naturam Dei cognoscendam ascendere posse. Etiam intuitionem intellectualem Dei ad modum ontologismi vel philosophiae transcendentalis reicit; Deus iuxta eius opinionem cognoscitur per intuitionem totius animae in tota eius activitate vitali, per immediatam intuitionem pulchritudinis et harmoniae in universo. Sic Ravaisson praeludit iam intuitionismo vitalistico anti-intellectualistico, quem postea Bergson docet.

Etiam *Carolus Secrétan* (1815-1895) fuerat discipulus Schellingi tempore studiorum Monacensium; deinde Lausannae suscepit munus professoris philosophiae. Cardinem eius philosophiae constituit quaestio de libertate; inde procedit ad totum systema, quod fidem christianam per rationem iustificare conatur. Primum principium seu Absolutum debet necessario existere seu in se rationem suae existentiae habere; ut tale autem necessario debet esse vivens, spirituale, liberum. Inde explicat praecipuas doctrinas philosophiae christianae: creationem ut liberam productionem mundi; peccatum ut liberam oppositionem hominis contra legem divinam; redemptionem et immortalitatem ut possibilitatem, quam Deus generi humano praebet, ut libere ad ordinem divinum redeat. Attamen iam hic apparet tentamen rationalisticae interpretationis et depravationis christianismi. Posteriore tempore Secrétan magis adhuc a doctrina christiana recessit, eam in rationalismum ethicum immutando; nam ex revelatione removet omnia miracula, dogmata conatur per interpretationem mere moralem criticismo et scientiae modernae adaptare, divinitatem Christi sensu stricto negat. Sed etiam in hac periodo docet unicam religionem christianam omnia desideria animi religiosi plene et concreto modo adimplere, et omnia problemata politica et socialia solum per intimam coniunctionem generis humani cum Christo eiusque doctrina solvi posse.

Stephanus Vacherot (1908-1897), prof. philosophiae in Schola Normali et Sorbona, 1871-75 membrum republicanum Conventus nationalis, independenter a schola Cousini spiritualismum docet. Dependuntia ab idealismo kantiano apparet in eo, quod quidem metaphysi-

cam tractat, ut patet ex eius opere praecepto « *La Métaphysique et la Science* » (1858, ed. 2. 1863) et Deum admittit, attamen ens infinitum tantum ut « ideale », i. e. ideam seu postulatum sensu kantiano habet, videlicet ut conceptum supremae unitatis, quam nos per scientiam et activitatem moralem efficere conamur. Theodiceae ergo simile momentum inest ac geometriae, quae, licet obiectum reale non habeat, tamen pro aliis scientiis est norma. Ceterum Vacherot negat ex aseitate et infinitate Dei etiam eius perfectionem infinitam sequi. Infinitum actu nequit esse obiectum metaphysicae, quae potius ad scientiam de principiis universalibus scientiae et activitatis moralis reducitur.

Spiritualismus horum philosophorum id habet meriti, quod sensualismum materialisticum ex una parte, ex altera monismum et pantheismum deterministicum aequo modo impugnando doctrinae christianae magis favebat, cuius conceptum Dei personalis et liberi et libertatis humanae suum facit. Sed inde factum est, quod philosophi catholici huic spiritualismo eclecticico nimium arridentes philosophiam catholicam depravarunt, ut exempla *Ludovici Bawtain* (1796-1867) et *H. Maret* (1804-1884) (1) probant.

BIBLIOGRAPHIA. De philosophia in Gallia huius temporis in genere cfr. *M. Ferraz*, *Etudes sur la Philosophie en France au XIXe Siècle*: I. Socialisme, Naturalisme et Positivism, Paris 1877, ed. 3. 1882; II. Traditionalisme et Ultramontanisme, ib. 1880, ed. 2. 1886; III. Spiritualisme et Libéralisme, ib. 1887; *H. Taine*, *Les philosophes classiques français du XIXe Siècle*, Paris 1857.

V. Cousin, *Cours de l'Histoire de la Philosophie moderne*. 1e Série, 5 voll. Paris 1841, ed. 2. 1846; 2e Série, 3 voll. Paris 1829, 2. ed. 1847. Singula volumina huius cursus postea aliis sub titulis de novo edita sunt, inter quae eminent Introduction à l'Histoire de la Philos. ed. 6. 1865, anglice a *Linberg*, Lond. 1852, in lingua lusitana a *Figueiredo*, Buenos-Ayres 1834; Du Vrai, du Beau et du Bien, 1837, ed. 12. 1872; anglice ab *O. W. Wight*, Edinb. 1854. — *C. E. Fuchs*, *Die Philosophie V. Cousins*, Berl. 1847; *Secrétan*, *La philosophie de V. C.*, Paris 1868. — *Ravaisson-Mollin*, *Essai sur la Mét. d'Aristote*, Par. 1837-46; *La philosophie en France au XIXe s.*, Paris 1868, ed. 3. 1889; germanice ab *E. König*, Eisenach 1889; *La Vénus de Milo*, Par. 1862; *C. Secrétan*, *La Philos. de la Liberté*, Par. 1849, ed. 3. 1879; *La Raison et le Christianisme*, Lausanne 1863; *La Civilisation et la Croyance*, Par. 1887; *E. Vacherot*, *Histoire de l'Ecole d'Alexandrie*, 3 voll. Par. 1846-51; *La Métaphysique et la Science*, Par. 1858, ed. 2. 1863; *Essais de Philosophie critique*, Paris 1864; *Le nouveau Spiritualisme*, Par. 1884.

§ 2. **Neocriticismus.** Systema maxime evolutum et completum, quod philosophia gallica sub influxu Kantianismi elaboravit, est neocriticismus *Caroli Renouvier* (1815-1903). Licet numquam docuerit et totam vitam studiis privatis dederit, tamen multis suis et profundis operibus, quae in lucem edidit, magnam auctoritatem in Gallia nactus

(1) De ipsis vide infra in historia traditionalismi.

est. 1872-89 edidit etiam periodicum «*La Critique philosophique*», ubi partim philosophicas, partim politicas quaestiones critice discussit.

In systemate suo construendo Renouvier exorditur a Kantio, attamen adeo *criticismum Kantii immutat*, ut eius doctrina potius transformatio quam continuatio Kantianismi dici debeat. Etenim 1) negat criticam factum et certitudinem verae scientiae, sc. mathesis et mechanicae purae, ut fecit Kantius, supponere posse. E contrario critica debet omnem certitudinem probare; ut autem hoc facere possit, debet ex unico facto absolute indubio, scilicet ex facto immediato conscientiae, procedere. 2) Negat noumenon seu ens in se. Res, quas cognoscimus, sunt tantum phaenomena, quorum summa ambitum totius experientiae constituit. Si enim essent res in se, essent in spatio et tempore, haec autem supponunt infinitam multitudinem partium actu, quod admitti nequit. 3) Hoc statuto reiciuntur antinomiae kantianae: tantum theses sunt admittendae, antitheses reiiciendae, quia falso supponunt infinitum. 4) Exinde reicit etiam distinctionem Kantii inter seriem infinitam causarum necessariarum in mundo phaenomenali et absolutum initium per libertatem in mundo noumenali: quia universum (phaenomenale) est finita summa entium finitorum, potest et debet quaestio poni de initio rerum, hinc de prima libera causalitate quoad originem rerum. Ergo libertas est in hoc mundo possibilis; quod autem reapse existit, probatur ex ipsa conscientia, et quidem per motus vitales voluntarios et magis adhuc per reflexivam cogitationem intellectus. Tamen Renouvier concedit Kantio, non posse afferri argumentum directum pro existentia libertatis; ipsa assertio, dari libertatem, est actus libertatis. 5) Reicit distinctionem kantianam inter formas sensibilitatis et formas intellectus. Spatium et tempus reducenda sunt ad categoriam situs et successionis, omnes categoriae subordinantur universali categoriae relationis; singulae categoriae, inter quas staticae et dynamicae distinguuntur, sunt novem, quarum quaevis in thesin, antithesin et synthesin dispescit, ita ut 27 categoriae habeantur. 6) Reicit kantianam theoriam transformismi et evolutionismi: res concretae non possunt ex una vel paucis formis primitivis deduci, nam essentiae rerum sunt diversae et ab invicem distinctae; hinc mundus nequit reduci ad unitatem, sed potius hypothesis primitivae multiplicis, cuiusdam polytheismi admittenda est. 7) Ethicam mere formalem Kantii supplet per ethicam concretam societatis humanae et conditionum historicarum. 8) Tandem non admittit immortalitatem τὸν Ego transcendentis, sed statuit immortalitatem subiecti realis, empirici, personae humanae ut postulatum moralitatis.

Theoria cognitionis debet procedere ex repraesentatione, quatenus est factum indubium conscientiae. Sic initium philosophandi continet

quidem inevitabilem petitionem principii, attamen per reflexionem critica redit ad conditiones constructionis systematicae considerandas et agnoscit eas ut legitimas. Quia autem noumenon non datur, et nos non nisi phaenomena cognoscimus, evidentia etiam tantum de phaenomeno esse potest. Sed praeter hanc evidentiam necessariam de phaenomeno praesente, datur certitudo libera, quae oritur ex insita in nobis naturaliter fide in existentiam ordinis. Fides est assensus voluntatis ad assertiones, quarum veritatem vel falsitatem ratio pura certo statuere non valet. Quodam sensu ergo sceptici recte docent, si dicunt nos de omnibus dubitare *posse*; attamen non sumus *coacti* de omnibus dubitare, quia debemus vivere et agere, ac proinde debemus formare iudicia, credere.

In *cosmologia* Renouvier profitetur quendam panpsychismum seu *spiritualismum pluralisticum*. In successione diversorum phaenomenorum distinguimus certas connexiones plus minusve constantes, hinc si ita res considerantur, leges naturae exprimunt tantum certas successiones phaenomenorum per longam experientiam comprobatas. Sed experientia propria de nexu quodam inter voluntatem nostram et certos actus corporis edocti distinguimus etiam in mundo externo inter meram successionem et conditiones determinantes phaenomenorum. Inde formamus hypothesin, etiam res externas esse subiecta analogice ad nostram voluntatem agentia. Mundus ergo cogitari debet ut summa « conscientiarum » plus vel minus distincto appetitu praeditarum. Attamen hae conscientiae non sunt monades seu substantiae leibnitianae, sed activitates, vires, « passiones activae ». Quod si hae « conscientiae » unum mundum ordinatum constituunt, hoc non provenit ex legibus mechanicis, sed ex consona omnium activitate.

In *philosophia morali* agnoscit imperativum categoricum: ens rationale et liberum necessario cognoscit, inter diversas possibilitates dari quid melius, dari aliquid, quod fieri, realizari debet. Attamen hic imperativus non est efficax nisi in societate humana, ubi singuli sperare possunt etiam alios iuxta hanc obligationem acturos esse. Quia autem de facto non omnes ita agunt, hinc necessariae sunt leges, praecepta libertatem singulorum limitantia. Ergo leges necessario concretis hominum conditionibus adaptantur, seu lex positiva continet obligationem moralem solum sub conditionibus historicis.

Tandem quod *theologiam* attinet, dictum iam est Renouvier hypothesin primitivae pluralitatis hypothesi unius conscientiae universalis praeferendam putare. Existentia Dei non potest poni supra nec extra leges universi, sed Deus cogitandus est in mundo ipso tamquam causa et radix omnium legum, omnis repraesentationis et conscientiae. Deus est conscientia una et universalis, quae sola harmoniam inter

phaenomena et unionem conscientiarum sufficienter explicare valet. Hoc ens divinum nequit tamquam infinitum in tempore, i. e. ab aeterno existens admitti; quomodo autem primo ortum sit, numquam intelligere poterimus. Prima origo mali in mundo reponenda est ante originem generis humani.

Inter discipulos Renouvieri nominandi sunt *L. Prat*, quocum simul opus « *La nouvelle Monadologie* » (1899) edidit; *Fr. Pillon*, qui in periodico « *Critique philosophique* » multa scripsit et inde ab a. 1889 edendo periodico « *L'Année philosophique* » praefuit; *Victor Brochard* (1848-1907), qui tantum in theoria cognitionis neocriticisum, in ethica autem eudaimonismum sequitur; *Victor Delbos* († 1915), qui Kantii philosophiam practicam evolvit; *Octavius Hamelin* (1856-1907), cuius « *Essai sur les éléments principaux de la Représentation* » (1907) praecipuis operibus criticismi gallici adnumeratur et qui contra Renouvier categorias non empirice invenire, sed ad modum hegelianum a priori per thesin, antithesin et synthesin deducere conatur; *F. Evellin* (1835-1910), qui praesertim kantianas antinomias resolvere studet; *I. I. Gourd* (1850-1909), qui cum Renouvier monismum reicit. Supra ordinem theoreticum et practicum ordinem « incoordinabilis » admitit, ex hoc deducit conceptum sat vagum Dei, quem ita contra difficultates scientiae et philosophiae criticae in tuto collocare posse sperat; *Leonellus Dauriac* et alii.

BIBLIOGRAPHIA. *Ch. Renouvier*, Essais de Critique générale, I: Logique, Par. 1854; II: Psychologie rationnelle, 1859; III: Principes de la Nature 1864; IV: Introduction à la Philos. analytique de l'Histoire 1864. Altera editio 1875-1896 est multum aucta; Esquisse d'une Classification systém. des doctrines philos., Par. 1885-86; La nouvelle Monadologie (en collab. avec L. Prat), Par. 1899; Les dilemmes de la Métaph. pure, Par. 1903; Le Personnalisme, Par. 1901; L'idée de Dieu 1897. — *Janssens*, Le Néocriticisme de Ch. R., Par. 1904; *F. Feigl*, R. s. Philos. d. prakt. Vernunft, Lpzg. 1905. — *V. Brochard*, De l'Erreur, Par. 1879, ed. 2. 1897; plures tractatus in Rev. philos. 1901, 1902; *O. Hamelin*, Essai sur les Eléments principaux de la Représentation, Par. 1907; *F. Evellin*, La Raison pure et les Antinomies, 1907; *I. I. Gourd*, Le Phénomène, Par. 1888; Les trois Dialectiques, 1897; Philosophie de la Religion, 1911.

§ 3. **Metaphysica libertatis.** Tertia forma, sub qua Kantianismus in Gallia apparet, est recentior metaphysica libertatis, quam *Lachelier* condidit, *Boutroux* ulterius evolvit, *Bergson* super novum fundamentum extruere conatus est. Omnes conveniunt in duobus: *primo* admittunt criticisum kantianum, attamen putant cognitionem entis in se possibilem esse; *secundo* impugnant mechanismum et determinismum et defendunt existentiam libertatis.

Iulius Lachelier (1832-1918), membrum Instituti, per duo circiter decennia (1860-1880) valde magna auctoritate gaudebat non tam paucis, quae edidit scriptis, quam potius praelectionibus in Schola Normali Superiore habitis. Etiam ipse exiit a Kantio, attamen sub influxu Renouvieri transiit ad realismum spiritualisticum. Cum Kan-

tio docet leges universi non esse leges ipsarum rerum, sed postulata rationis. Si tantum *causalitas* haberetur, non posset dari in universo coordinatio singularum serierum ad invicem, in quibus causalitas regnat. Hinc cogitatio postulat legem *finalitatis*, quae phaenomena in unitatem internam et organicam redigit. Mechanismus et determinismus attingunt res tantum quodammodo ab extrinseco, finalitas et libertas ab intrinseco. Ergo mundus considerandus est ut unitas diversorum systematum, quorum unumquodque ex unitatibus conscientia praeditis et finaliter agentibus componitur. Omne ens est quaedam vis, omnis vis quaedam cogitatio; vis tamen hic non sumitur ut entitas absoluta, essentia seu substantia, sed ut motus ad finem, i. e. tendentia cogitationis ad plenam sui evolutionem. Sic Lachelier docet quendam *spiritualismum actualisticum*; eius vis, quae simul est cogitatio, affinis est ultimis elementis in metaphysica *Alfredi Fouillée*, quae «*idées-forces*» vocat. — *Emilius Boutroux* (n. 1845), professor historiae philosophiae in Schola Normali usque ad a. 1885, deinde in Universitate Parisiensi et membrum Instituti, est discipulus prioris et simili modo libertatem in mundo defendit. Iuxta ipsum totum universum componitur ex formis sibi invicem subordinatis, quarum quaevis est praeparatio altioris, ita tamen, ut haec non secundum legem causalitatis geometricae ex illa oriatur, quia plus perfectionis continet, sed ut per principium liberum et creativum producat. Quo inferior est forma, eius magis regnat necessitas mechanica; quo magis formae ad altiores, scilicet vitam et cogitationem accedunt, eo magis regnat libertas creatrix. Ubi haec libertas est, ibi est essentia realis; hinc scientia non attingit essentiam realem, sed tantum phaenomenon. Exinde vero sequitur, possibilem esse religionem, scientia enim libertatem negare non potest, philosophia autem ens divinum non quidem probare, sed neque negare potest, hinc possumus in Deum personalem credere, eum amare eique servire.

Etiā *Arthurus Hannequin* (1856-1905) exit e philosophia kantiana et evolvit quandam monadologiam; symbola monadum sunt atomi. Ergo et ipse putat non obstante fundamento critico ad metaphysicam construendam procedi posse. — *Bergson* convenit cum Kantio, intellectum tantum apparentiam rerum externam cognoscere, differt a Kantio, quia putat nos per intuitionem ad essentias rerum cognoscendas pervenire. Quare de ipso infra dicitur, ubi de intuitionismo sermo erit.

BIBLIOGRAPHIA. *J. Lachelier*, Du Fondement de l'Induction, Par. 1871, ed. 4. 1902; germanice Lpzg. 1908; Etudes sur le Syllogisme, Par. 1907. — *E. Boutroux*, De la Contingence des Lois de la Nature, Par. 1874, ed. 4. 1902; germanice Jena 1911; De l'Idée de Loi naturelle, Par. 1895; germanice Jena

1907; Science et Religion, Par. 1908; germanice Lpzg. 1910; anglice Lond. 1913. — A. Hannequin, Essai sur l'Hypothèse des Atomes dans la Science contemp. Par. 1895.

§ 4. **Philosophia religionis protestantica: A. Sabatier.** Tandem hic dicendum est de philosophia religionis protestantica in Gallia, quae fere totam criticam Kantii admittendo doctrinam theologicam reformare et immutare conatur. Applicando ex una parte rationalismum ad totum campum revelationis christianae, ex altera parte negando possibilitatem cognoscendi noumena seu possibilitatem metaphysicæ, omnes doctrinas theologicas resolvit in meras metaphoras, in symbola, quae valorem non theoreticum et metaphysicum, sed practicum tantum et vitalem habent ac proinde simul cum actu vitali mutationi et evolutioni sunt obnoxia. In hac evolutione philosophiæ religionis protestanticæ in Gallia, cuius culmen est symbolismus criticus a Sabatier elaboratus, recurrunt doctrinae Kantii, Schleiermacher et Ritschl.

Iam *Alexander Vinet* (1797-1847), qui primo Basileae literas gallicas, deinde Lausannae theologiam docuerat, huic philosophiæ religionis initia dedit. In religione christiana agnoscit fere unice partem moralem ut essentialem; omnes doctrinae positivæ sunt tantum immutatio quaedam primitivæ religionis naturalis. Item *Secrétan* (cfr. pg. 108) videt in dogmate christiano tantum expressionem quandam doctrinae ethicae; ipse praeludit novæ apologeticæ, quia divinitatem religionis christianæ unice ex conscientia religiosa probat, et modernismo, quia omne miraculum stricte dictum totumque ordinem supernaturalem extenuat. Longius adhuc procedit *Edmundus Scherer* (1815-1889), prof. exegescos Genevensis, qui essentialiam religionis christianæ ad ethicam et affectum seu sensum religiosum reducit, et ab hac essentialia omnem theologiam tamquam vanam speculationem criticae subiectam separat. *Gaston Frommel* (1862-1906) accedit ad philosophiam religionis pragmatisticam, quia veritatem religionis unice ex experientia psychologica probat, quod scilicet iuxta religionem viventes non solum ad pacem internam pervenimus, sed etiam finem hominis et totius universi intelligimus. *Felix Pécaut* (1827-1898) resolvit religionem Christi, quæ a religione Israelis et religione ethnicorum et philosophorum gradu tantum, non essentialiter differt, in monotheismum moralem et omne supernaturale et miraculum negat. Praeterea huc spectant *Caesar Malan* (1821-1864), *Ernestus Naville* (1816-1909), *Georgius Fulliquet* (n. 1863), *Henricus Bois* (n. 1862), *Fridericus Godet* (1812-1900), *Albertus Réville* (1826-1906), *E. Pétavel-Ollif* (n. 1836), *Wilfredus Monod* (n. 1836), *E. Ménégoz* (n. 1838).

Formam maxime dilucidam et systematicam dedit huic philosophiæ religionis *Augustus Sabatier* (1839-1901), prof. in Facultate protestantica Universitatis Argentoratensis, deinde decanus Facultatis protestanticæ mixtæ Parisiis in opere « *Esquisse d'une Philosophie de la Religion d'après la Psychologie et l'Histoire* » (1897). Conando religionem cum cultura et philosophia moderna conciliare, multum accedit ad theorias, quas in Germania *Schleiermacher* statuerat, et evol-

vit theoriam s. d. *symbolofideismi*, quae tantam auctoritatem in Gallia et in Germania nacta est et tot invenit sectatores etiam inter catholicos, ut Sabatier parens modernismi proprio sensu dici debeat.

In opere citato tractat primo de religione in genere, secundo de religione christiana, tertio de dogmate.

1) *Religio* habet originem in experientia illius contradictionis, quam unusquisque in se sentit, miseriae ex una parte, magnitudinis ex altera parte. Ut exinde se liberet, homo ascendit per actum confidentiae ad intimam unionem cum spiritu universali. Haec confidentia seu fides, ex qua necessario supplicatio ad divinitatem efflorescit, est essentia omnis religionis; cognitio intellectualis quaecumque, licet deesse non possit, tamen neque ad essentiam neque ad fundamentum religionis pertinet, sed continuo in evolutione religiosa variatur. Formulae doctrinales et ritus liturgici sunt tantum media, quibus religio utitur ad seipsam signis sensibilibus exprimendam et ad genus humanum educandum, sed quae religio quaecumque crisi philosophica exorta imutare potest. Ritus et doctrinae obsolescunt vel moriuntur, religio ipsa est immortalis. Et sicut homo per orationem ad Deum ascendit, ita Deus in oratione homini respondet; in hoc consistit essentia omnis revelationis. *Revelatio* ergo non est communicatio doctrinarum immutabilium semel facta, quae in posterum teneri debent, sed habetur in omni homine et tota humanitate; in hoc consistit effusio et inhabitatio Spiritus Sancti, per quam omnes fiunt filii Dei. Hinc absonum est requirere aliud criterium revelationis praeter ipsam revelationem, scilicet splendorem lucem eius veritatis, pulchritudinis et efficacitatis. Omnis revelatio ergo est individualis et subiectiva, est simul naturalis et supernaturalis, est unio elementi individualis cum elemento universali in conscientia religiosa. *Miraculum*, sub aspectu religioso et morali consideratum, est « oratio exaudita »; sub aspectu scientifico consideratum est illius infinitae et occultae energiae in universo effectus, quem scientia nondum ad certas leges certasque formulas reducere valuit. Religio, quae est actus vitalis, compellit homines necessario ad unionem, ut simul orent et adorent, et in hac ipsa unionem hominum religio fit efficacior et nobilior: ex angustissimo particularismo evolvitur paulatim ad universalismum totum genus humanum complectentem. Haec evolutio autem non fit modo inconscio, sed est opus morale et liberum quorundam hominum electorum: Confucii, Boudhae, Socratis, prophetarum, Mahometis, Christi. « In religione Iesu tantum id est religiosum, quod est genuine morale, et in vita humana nihil est morale, quod non sit vere religiosum. Religio perfecta coincidit cum moralitate absoluta; haec natura sua se extendit et toti generi humano se imponit ».

2) Fundamentis ita positis explicantur *origo, essentia et diversae formae historicae religionis christianae*. Ipsa est tantum perfectior et mere naturalis evolutio religionis hebraicae. Ut essentia seu principium religionis christianae detegatur, non debent singulae formae christianismi interrogari, sed quaerendum est, quid sit illud elementum intrinsecum in anima, illa experientia religiosa, quae conscientiam omnium christianorum determinat et specificat, quaeque absentiam vel defectum omnium aliarum rerum supplet, ipsa autem per nihil aliud suppleri potest. Ad quaestionem hanc solvendam sufficit comparatio historica et psychologica. Haec autem docet religionem christianam non esse systema cognitionum supernaturalium, sed perfectam relationem hominis ad Deum et Dei ad hominem, prout ipsa experientia interna docet; et secundo hanc relationem perfectam non esse opus singulorum christianorum, nec eorum parentum, nec ipsius Ecclesiae, sed natam esse ex experientia creatrice et originaria in conscientia Iesu Christi. Conscientia autem religiosa Christi in eo consistit, quod seipsum interne expertus est Filium Dei, Deum suum patrem esse. Ergo essentia religionis christianae consistit in hac relatione filiali ad Deum; ex ipsa sequitur relatio fraternitatis ad omnes homines. Evangelium Christi est tantum traductio popularis et applicatio immediata huius principii in illo medio sociali, in quo Iesus vivebat; ipse nullam legem, nullum dogma promulgavit, nullam Ecclesiam instituit, sed unice conatus est vitam moralem excitare et fecundare. Sed quia religio est vita interior, hinc et religio christiana duas illas qualitates omni vitae proprias possideat oportet: est *idealis* quoad essentiam, *realis* quoad manifestationes. Vita non potest esse et exerceri nisi in organis, quae creat et vivificat; sed numquam his organis determinatis includitur et exhauritur, semper manet aliquid plus et altius, semper nova organa creare potest. Ita et religio christiana manifestatur in diversis organis; haec sunt diversae formae historicae, quas decursu temporum assumpsit et in futurum assumet.

3) Ex dictis sequitur, quid de *dogmate* sit iudicandum. Dogma sensu stricto dicitur una vel plures propositiones doctrinales, quae decidente auctoritate legitima societatis religiosae in ea factae sunt obiectum fidei et regula morum. Sicut omnis religio natura sua ad formandam ecclesiam ducit, ita ecclesia necessario ad dogmata assumenda et definienda devenit, quia ecclesia, sicut quaevis societas moralis, rationem suae existentiae explicare et definire debet. Ergo dogma est effectus, manifestatio vitae religiosae, quatenus est socialis. In dogmate tria elementa sunt distinguenda: elementum *religiosum* proveniens ex pietate; elementum intellectuale seu *philosophicum* proveniens ex reflexione; elementum *auctoritatis* proveniens ab Ecclesia. Elementum

primum est internum et essentialia; elementum secundum est magis externum et mutabile; sicut enim primum, scilicet ipse affectus et sensus religiosus, necessario, utpote actus vitalis vivit, se immutat et evolvit, ita et formae intellectuales, theoreticae, quas haec vita assumit, se immutare et evolvere debent. Ergo religio non habet metaphysicam ut fundamentum, sed e contrario religio et vita moralis est fundamentum metaphysicae. Distinguendus est enim duplex ordo cognitionis et iudiciorum: iudicia, quae constituunt scientiam *physicam*, sunt iudicia *existentiae*; quae constituunt scientiam moralem et religiosam, sunt iudicia *valorum* (jugements d'estimation ou de dignité). Prima sunt obiectiva, altera subiectiva. Certitudo prioris ordinis habet pro fundamento evidentiam intellectualem; certitudo secundi ordinis sensum vitae subiectivae seu evidentiam moralem. Prima satisfacit intellectui; altera dat toti animae sensum ordinis restituti, sanitatis recuperatae, roboris et pacis. Ergo nullius utilitatis est velle existentiam Dei obiective probare; nihil enim efficit pro eo, qui religionem non habet, et superflua est pro eo, qui eam possidet. Recta theologia in religione minus valet quam calor verae pietatis. Secunda proprietas cognitionis religiosae est eius character *teleologicus*, dum cognitio scientifica est mechanica et causalis. Sed principium causalitatis valet tantum de mundo phaenomenali; extra ambitum spatii et temporis ducit ad insolubiles antinomias (Kant). Ut ergo mens humana supra experientiam ad universum ascendat, indiget teleologia; omnis autem affirmatio teleologica de universo est affirmatio religiosa. Tertio omnis cognitio religiosa est *symbolica*, id est omnis notio, inde a prima metaphora, quam sensus religiosus gignit, usque ad abstractissimam ideam speculationis theologiae, est necessario obiecto inadaequata. Symbolum est unica lingua, quae religionem decet. Inde tandem sequitur quarto, quod omnis cognitio religiosa necessario *subest legi transformationis*, quae regit omnes manifestationes vitae et cogitationis humanae. Hinc in omni dogmate distinguendum est inter eius essentiam et formam accidentalem, inter germen internum vivum et corticem circumdantem. Hinc omnis Ecclesia errat, quae dogmata sua partem essentialem religionis habet, quae corticem mortuum confundit cum nucleo vivo. E contrario iuxta hanc theoriam symbolismi evolutionistici quivis potest in Ecclesia et traditione invenire id cuius eius fides religiosa indiget.

Haec fusius exhibuimus, quia Sabatier post Schleiermacher recenti philosophiae religionis liberali classicam quodammodo formam dedit et sub uno conspectu doctrinas exhibuit, quas Modernistae hinc inde dissitas et sparsas suas fecerunt. Quae Encyclica « Pascendi » de systemate modernistico habet, fere verbotenus cum doctrina Sabatieri conveniunt.

BIBLIOGRAPHIA. A. Vinet, Discours sur quelques Sujets relig. Par. 1831-1853; E. Scherer, La Critique et la Foi, Par. 1850; G. Frommel, Le Danger de l'Evolutionisme relig., Laus. 1898; Etudes mor. et relig., S. Blaise 1907; F. Pécaut, De l'Avenir du Théisme chrét., Par. 1864; A. Sabatier, praeter opus in textu citatum, Religion et Culture moderne, Par. 1897; Les Religions de l'Autorité et la Religion de l'Esprit, ib. 1903. — J. E. Alaux, La Religion en France, Par. 1904; A. Houtin, Crise du Clergé, 2. ed. Par. 1908; A. Lelièvre, Pragmatisme, Modernisme, Protestantisme, Par. 1909.

ARTICULUS II.

Kantianismus in Anglia et Statibus Unitis.

§ 1. **Philosophia sensus communis.** In Anglia, initio saeculi XIX. regravit quidem philosophia sensus communis *Reidii* (cfr. I. 346), assumpta a *Guilelmo Hamilton*, attamen ipse iam subiit influxum Kantii et immutavit realismum Reidii in relativismum criticum, adeo ut vix quidquam ex principiis philosophiae Reidii remanserit. *Henricus Mansel* introduxit philosophiam Hamiltonis Oxonii, sed eam mitigat cognoscibilitatem saltem proprii Ego concedendo.

Guilelmus Hamilton (1788-1856) studiis Glasguae et Oxonii absolutis primo causidicus, 1821 prof. historiae, ab a. 1836 prof. logicae et metaphysicae Edinburgi, famam nactus est critica inquisitione in doctrinam Schellingi et Cousini de Absoluto. Ipse evolvit metaphysicam sensu latiore seu philosophiam spiritus, quam in tres partes dividit: psychologiam empiricam seu phaenomenologiam spiritus, quae phaenomena conscientiae describit; alteram partem, quae leges cognoscendi seu logicam, leges sentiendi seu aestheticam et leges volendi, seu ethicam, complectitur; tandem ontologiam, quae ad causas incognitas phaenomenorum ascendit, scilicet ad essentiam τοῦ Εγώ, Non-ego et ad existentiam Dei. Hamilton fuse evolvit doctrinam de conscientia, primo in se seu quatenus est cognitio immediata seu intuitiva, secundo, quatenus se sub conditionibus realibus evolvit, tertio quatenus est fons principiorum a priori cognitionis.

Duo principia fundamentalia conscientiae sunt principium relativitatis cognitionis et principium sensus communis. *Primum* principium (principle or law of the conditioned) sequitur ex essentia ipsius conscientiae, cuius conditio essentialis est dualismus subiecti et obiecti, quae se mutuo supponunt et limitant, deinde ex eo, quia omnia phaenomena externa in spatio et tempore percipimus; spatium autem et tempus nec ut maximum nec ut minimum cogitari possunt, quare omnia in spatio et tempore existentia limitata sunt et relativa. Hinc inconditionatum, i. e.

tum absolutum tum infinitum, neque repraesentare neque intelligere possumus. *Alterum* principium (sensus communis) docet, data conscientiae qua talia testante ipsa conscientia ut vera agnoscenda esse. Haec data sunt duplicis generis: facta perceptionis sensilis, sc. realitas statuum propriae conscientiae et realitas mundi externi; data rationis, ut principium contradictionis, causalitatis, conceptus substantiae et accidentis, etc. Principium causalitatis tamen non oritur exinde, quia ipsum positive cognoscimus, sed ex incapacitate nostrae naturae res aliter quam causalitati subiectas cogitandi. Hamilton evolvit etiam logicam, et quidem aristotelicam, attamen in consideratione kantiana, prouti haec a *Krug* et *Esser* exposita erat.

Non obstante principio relativitatis Hamilton putat *theologiam* naturalem esse possibilem. Philosophia non valet quidem nisi limites nostrae cognitionis determinare, attamen fides potest τὸ ὄν certarum quarundam veritatum cognoscere, quarum τὸ δῖόντι nobis est plane imperium. Quaevis existentia conditionata supponit existentiam inconditionatam; hanc, sc. Deum, possumus et debemus credere. Motivum praecipuum huius fidei est pro Hamilton, sicut pro Kantio, dignitas moralis hominis.

Praecipuus discipulus Hamiltonis est *Henricus Longueville Mansel* (1820-1871), qui primo theologiam moralem et metaphysicam, deinde historiam ecclesiasticam Oxonii docuit et ab a. 1868 Decanus ecclesiae S. Pauli fuit. Mansel, qui magis quam Hamilton Kantium sequitur, videt principalem metaphysices quaestionem in determinando discrimine inter realitatem et phaenomenon, et dividit proinde metaphysicam in psychologiam seu scientiam factorum conscientiae ut talium, et ontologiam seu scientiam eorundem factorum, prout ad res extra nos referuntur. Mansel asserit, nos nullum positivum conceptum existentiae seu essentiae in genere habere, sed tantum existentiam concretam et limitatam percipere et cogitare posse. Tantum in psychologia ipsam realem existentiam conscientiae immediate percipimus. Si philosophia asserit nos ens inconditionatum cognoscere, ut voluerunt *Fichte*, *Schelling*, *Hegel*, necessario ad theismum vel pantheismum devenit. Mansel rursus putat, si incognoscibilitas Absoluti tenetur, doctrinam christianam philosophice defendi posse. Fides in Deum personalem nequit quidem argumentis logicis probari, sed neque destrui; sensus autem propriae contingentiae, dependentiae et obligationis moralis ducunt ad fidem in Deum personalem. — In hanc doctrinam de incognoscibilitate Absoluti critice inquisiverunt *Henricus Calderwood* et *James M'Cosh*.

Arthur James Balfour (n. 1848) in multis cum Mansel convenit et praesertim philosophiam rationis practicae in sensu kantiano evolvit, quae prope ad theorias pragmatismi et modernismi accedit. Naturalismus, qui tantum scientias positivas agnoscit et aliquid extra limites harum scientiarum cognosci posse negat, a Balfour reicitur, quia theoria cognitionis naturalistica theoriae rerum naturalisticae contradicit, et

quia naturalismus indigentis ethicis, aestheticis et rationalibus satisfacere non valet. Deinde evolvit propriam theoriam. Vita practica hominibus, ait, nititur necessario certis persuasionibus, quae tamen scientificè probari non possunt, sed e conditionibus irrationalibus oriuntur. Hae conditiones, quas Balfour nomine «auctoritatis» comprehendit, producant religionem, ethicam, vitam socialem et politicam, imo etiam fundamenta necessaria scientiae naturalis. Religio et praesertim dogmata christiana satisfaciunt indigentis altioribus naturae humanae, ac propterea sunt vera.

BIBLIOGRAPHIA. W. Hamilton, *The Works of Thomas Reid*, 2 voll., 1856; *Lectures on Metaphysics and Logic*, edited by Mansel and Veitch, 4 voll., Lond. 1859-1860. — H. L. Mansel, *Prolegomena logicae: A Series of psychological Essays introductory to the science*, 1851; *Metaphysics, or the Philosophy of Consciousness*, 1860; *The Limits of Religious Thought*, Lond. 1858; ed. 3. 1867; *Philosophy of the Conditioned, Remarks on Sir William Hamilton's Philosophy*, 1866; H. Calderwood, *Philosophy of Infinite*, Lond. and Cambr. 1851, ed. 2. 1861; M' Cosh, *Method of Divine Government*, 1850; *Intuitions of the Mind*, 1860; *The Supernatural in Relation to the Natural*, 1862. — J. Balfour, *A Defence of Philosophical Doubt, being an Essay on the Foundations of Belief*, 1879; *The Foundations of Belief, being Notes introductory to the study of Theology*, 1895; *Reflections suggested by the New Theory of Matter*, Lond. 1904.

§ 2. **Idealismus hegelianus.** Philosophia associationis empiristica (James Mill, John Stuart Mill, Alexander Bain) exhibet maxime genuinam philosophiam anglicam hoc tempore et vix ullum idealismum kantianum admixtum habet. Etiam evolutionismus Darwini et Spenceri est a Kantianismo independens. Iamvero Spenceri distinctio inter Cognoscibile et Incognoscibile, inter Absolutum nobis impervium et ens relativum, quod unice cognoscimus, videtur sub influxu Kantianismi orta esse. Agnosticis Spenceri eiusque assecularum est logica sequela phaenomenalismi kantiani. James Martineau et alii hunc agnosticis impugnaverunt, et metaphysicam dualisticam, theisticam excoluerunt, quae a Kantianismo longe distat.

Sed altero medio sacc. XIX. iterum idealismus in philosophia anglica invaluit, et quidem in forma hegeliana. Hutchinson Stirling edidit a. 1865 opus *«The Secret of Hegel»*, quo prima vice philosophia idealismi transcendentalis anglica occurrit; a. 1876 dedit Edward Caird solidam expositionem et criticam *«Criticae rationis purae»*; a. 1874 prodiit Thomae Hill Green'i *«Introduction to Hume»*, quo opere idealismus criticus germanicus in forma anglica defenditur. Eum multi alii sequuntur; tamen methodus dialectica hegeliana non simpliciter ab ipsis repetitur, sed haud parum immutatur. Etenim magnus progressus in scientiis naturalibus interea factus non potuit non influere etiam in methodum dialecticam idealismi. Scilicet idealismus anglicus non evolat uno quasi saltu, sicut Hegel, ad speculationes metaphysicas, sed

quaerit solidius et latius metaphysicae fundamentum. Attamen in hoc apparet fructus idealismi germanici in Anglia, quod philosophi non iam in mero empirismo et utilitarismo haerent, sed a scientiis naturalibus et noologicis ad metaphysicam pervenire conantur, quae totum universum explicare nititur.

Thomas Hill Green (1836-1882), professor philosophiae moralis Oxonii, videt essentiam philosophiae hegelianae in distinctione inter obiectivum processum idearum in Absoluto et discursivum processum cogitationum in mente finita; haec autem doctrina nititur in kantiana distinctione inter ego empiricum et ego transcendente. Green ipse etiam distinguit inter nostram conscientiam et conscientiam universalem et sic ex eadem distinctione kantiana exorditur. Omnia quae sunt, sunt unum systema relationum; tale systema autem supponit multitudinem in unitate; si ergo mundus realis est non solum pro nostro intellectu, sed aliquid ab ipso independens, debet existere principium multitudinem rerum uniens, quod analogice ad nostrum intellectum cogitari debet: et quidem hoc principium, haec conscientia universalis debet esse extra spatium et tempus. Cognitio totalis est obiectum conscientiae infinitae et est ut talis identica cum mundo reali; haec conscientia universalis reproducitur in nostra conscientia. Ita Green devenit cum Hegel ad quendam pantheismum spiritualisticum; principium divinum, quod cum universo est identicum, fit reale, non in humanitate in genere, sed in individuis (personis) humanis eminentibus, in quibus omnis progressus generis humani nititur.

Eduardus Caird († 1908), magister in Balliol-Collegio Oxonii, scripsit duo opera, quae maxime completam expositionem et criticam doctrinae kantianae in Anglia exhibent: «*A Critical Account of the Philosophy of Kant*» (1877) et «*The Critical Philosophy of Immanuel Kant*» (1889). Praeterea proponit theoriam religionis evolutionisticam: omne ens conscium est necessario religiosum; sed quia homo primo divinitatem sub imaginibus sibi repraesentat et demum paulatim ad conceptum Dei ascendit, tota evolutio historica religionis est continua pugna inter modum imaginandi et postulata conceptus abstracti, qui his imaginibus subest. Etiam frater eius *John Caird* (1820-1898) tractavit philosophiam religionis, in qua Hegelium sequitur.

Francis Herbert Bradley (n. 1846) etiam sicut Green a kantiana distinctione inter Ego empiricum et transcendente exorditur, quatenus experientiam universalem, absolutam docet, cuius quaevis experientia finita (id est conscientia humana) quodammodo particeps est. Tamen reiecit doctrinam Green'i de conscientia universali quae sit extra tempus. Absolutum est aliquod individuale et aliquod systema, quod optime ut «*experientia*» definiri potest, experientia scilicet, quae est

ipsa realitas. Nostra autem experientia attingit tantum phaenomena: nam res cum proprietatibus et relationibus, spatium et tempus, mutatio, causalitas, activitas sunt conceptus, qui contradictiones involvunt, hinc non possunt exhibere ipsam realitatem, cum haec sibi contradicere non possit, sed tantum phaenomena. Tamen mundus phaenomenalis debet aliquo modo ad realitatem pertinere. Sic omnia entia finita seu phaenomena sunt in Absoluto, non quidem ita, ut absorbeantur, sed ut transformentur ab ipso.

Magis adhuc quam Bradley Hegelianismum profitetur *Bernardus Bosanquet* (n. 1848), prof. philosophiae in St. Andrews. Cohærenter cum suo pantheismo idealistico docet essentiam religionis esse in persuasionem, hominem pertinere ad realitatem, in qua omne id immutabile perdurat, quod amat! Alii qui idealismum criticum sequuntur, sunt *Guilelmus Wallace* (1843-1897), prof. Oxonii, qui opera Hegeli in linguam anglicam vertit et ad ea Prolegomena scripsit, qua re prae aliis ad divulgandum in Anglia Hegelianismum contulit; *Henricus Jones* (n. 1852), prof. Glasgae, qui quendam pantheismum spiritualisticum et actualisticum docet; *F. M. Ellis Mc Taggart* (n. 1866), qui philosophiam Hegeli in monadologiam transformat et putat fidem in immortalitatem animae etiam existentia Dei non admissa sustineri posse; *Andreas Seth* (n. 1856, Pringle-Pattison), qui dualismum in epistemologia, in metaphysica autem monismum idealisticum profitetur, attamen non putat, nos per cognitionem dialecticam metaphysicam Absoluti construere, sed tantum mediante vita morali et religiosa aliquatenus Absolutum cognoscere posse; *James Ward* (n. 1843), qui materialismum et scepticismum, deinde etiam pluralismum discutit, primas duas philosophandi formas ut plane insufficientes reicit, tertiam quidem possibilem habet, sed non ad satisfaciendum intellectui humano idoneam, cum omnis pluralitas entium necessario rationem sui ultimam in aliqua unitate reali habere debeat. Hinc ipse admittit theismum et creationem, attamen cum Kantio putat praecipuum argumentum pro existentia Dei et immortalitate animae esse argumentum morale, theismum ergo non esse obiectum scientiae, sed fidei. Iterum alio modo *G. F. Stout* (n. 1860) idealismum evolvit, qui tum ab idealismo transcendentali (Bradley), tum a spiritualismo monadologico (Ward) haud parum differt: sicut quivis nostrum partem realitatis cognoscendo experitur, ita debet existere spiritus universalis et ubique praesens, qui totam realitatem experitur.

Tandem etiam Pragmatismus anglicus et sic dictus Realismus Hodgson'ii et aliorum recentiorum philosophorum non sunt ab influxu Kantianismi liberi. *Pragmatismi* theoriam, de qua infra fusius erit sermo, introduxerunt in Anglia plures philosophi: *G. F. Stout*, *F. C. S. Schiller*, *W. R. Boyce Gibson*, *G. E. Underhill*, *R. R. Marett*, *H. Sturt*, *F. W. Bussel*, *Hastings Rashdall*, qui a. 1902 opus ediderunt: «*Personal Idealism, Philosophical Essays by eight Members of the University of Oxford*», et qui, licet in singulis differant, tamen consentiunt cognitionem non ut activitatem theoreticam, sed practicam, a toto homine eiusque omnibus facultatibus procedentem considerari debere. — *Realismus* recentior a *Shadworth H. Hodgson* (n. 1832) fundatus est.

qui a Kantio exiit, attamen postea magis magisque ab ipso recessit. Hodgson distinguit in metaphysica partem analyticam, quae experientiam sensu communi in eius ultima elementa resolvit et formas unionem horum elementorum constituentes eruere conatur, et partem constructivam, cuius obiectum est mundus invisibilis tamquam continuatio mundi visibilis. In priore parte docet quendam realismum, qui tamen non sensu peripatetico-scholastico intelligi potest, sed eo fere modo, quem Avenarii empiriocriticismus et monismus experientiae Ernesti Mach (cfr. infra) docuerunt. Etiam Hodgson docet principium oeconomiae huic philosophiae proprium. Sed et in altera parte metaphysicae non adeo differt a Kantio, ut nomen «realismi» indicare videtur; nam hic mundus altior invisibilis asseritur esse phaenomenalis, non noumenalis; et idea suprema Dei nequit probari theoreticae, sed practicae tantum. — *Robertus Adamson* (1852-1902) putat problema kantianum, quomodo iudicia synthetica a priori sint possibilia, de novo esse ponendum, solutionem kantianam esse insufficientem. Adamson negat cum empiriocriticismo et affinibus theoriis, distinctionem inter subiectum et obiectum esse principalem, sed putat eam demum per processum psychicum paulatim oriri. Cum monismo autem identitatis docet realitatem nec esse materiam nec spiritum, sed tum materiam tum spiritum esse tantum partiales manifestationes unius eiusdemque realitatis.

BIBLIOGRAPHIA. *Th. H. Green*, Introduction to Hume's Treatise on Human Nature (in Hume's Philos. Works, ed. by Green and Groose, 1874-1875); Works of Th. H. Green, ed. by R. L. Nettleship, 3 voll., 1885-1888; — *Edw. Caird*, praeter in textu citata: Social Philosophy and Religion of Comte, 1885; Hegel, 1888; The Evolution of Religion, 1893; Idealism and the Theory of Knowledge, Proc. of Brit. Acad. I, 1903; The Influence of Kant on Modern Thought, Quart. Rev. Oct. 1904. — *F. H. Bradley*, The Principles of Logic, 1883; Appearance and Reality, A Metaphysical Essay, 1893; ed. 2. 1897; Essays on Truth and Reality, 1914; multi articuli in Mind. — *Bosanquet*, Knowledge and Reality, 1885; Logic, or the Morphology of Knowledge, Oxf. 1888, ed. 2. 1911; The Distinction between Mind and its Objects, Manchester 1913; articuli in Mind et aliis periodicis. — *W. Wallace*, The Logic of Hegel, 1873, ed. 2. 1892; Kant, 1882; Hegel's Philosophy of Mind, 1893; *H. Jones*, A Critical Account of the Philosophy of Lotze, The Doctrine of Thought, 1895; Idealism as a Practical Creed, 1909; The Immanence of God and the Individuality of Man, 1912; *Mc. Taggart*, Studies in the Hegelian Dialectic, 1896; Studies in Hegelian Cosmology, 1901; *A. Seth*, The Development from Kant to Hegel, 1882; Hegelianism and Personality, 1887, ed. 2. 1893; *J. Ward*, Naturalism and Agnosticism, 1899, ed. 2. 1903; The Realm of Ends, or Pluralism and Theism, 1911, ed. 2. 1913; *G. F. Stout*, articuli in Mind; Proc. of Arist. Soc.; Proc. of British Academy. — *S. H. Hodgson*, The Metaphysic of Experience, 4 voll. 1898; *R. Adamson*, On the Philosophy of Kant, 1879, germanice a C. Schaarschmidt, Lpzg. 1880; Fichte, 1881; The Development of Modern Philosophy, 1903.

§ 3. **Idealismus in Statibus Unitis.** In *Statibus Unitis* Americae septentrionalis apparet influxus idealismi primo in « *transcendentalismo neoanglico* », qui potius totum complexum vitae religiosae, socialis et politicae quam certum systema philosophicum designat. Huius transcendentalismi propugnatores praecipui sunt: *W. E. Channing* (1789-1843), *Orestes Brownson* (1803-1876), *Alcott* (1794-1888) et praesertim *Ralph Waldo Emerson* (1803-1882). Emerson diserte asseruit a. 1842 idealismum americanum appellari transcendentalem iuxta usum, quem hic terminus apud Kantium habet; etiam idealismum americanum praeter veritates ex experientia haustas agnoscere ideas et veritatem non ex experientia, sed ex ipsa mente provenientes; mentem et voluntatem non tam ab experientia dependere, sed potius toti experientiae et naturae dominari. Et *Ripley* a. 1836 in societate quadam, quae postea « *Transcendental Club* » nominabatur, dixerat dari plures homines, qui philosophiam huius temporis reformandam esse putant; ipsos vocari Transcendentalistas, quia admittunt veritates, quae ambitum cognitionis sensitivae transcendunt. Eorum principium fundamentale esse dominium spiritus supra materiam; et propterea asserunt veritatem religionis non dependere a traditione nec a factis historicis, sed eam spectatae fidei testem in anima ipsa habere. — Ex his patet transcendentalismum hunc tantum nexum quendam levem cum Kantianismo habere.

Mox autem inter ipsos Transcendentalistas notitia philosophiae europaeae et praesertim idealismi germanici magis percrebuit. Primo philosophia *Cousini* invaluit. *Georgius Ripley* coepit a. 1838 diversa opera philosophica, imprimis *Cousini*, in versione anglica typis edere; 14 volumina huius collectionis multum contulerunt ad idealismum divulgandum. *Georgius Bancroft* exhibuit in suis operibus: « *Literary and Historical Miscellanies* » (1857) et « *Studies in German Literature* » (1824 sqq.) brevem summam doctrinarum Kantii, Fichte, Schellingi, Hegelii et Jacobi. Anno 1867 condidit *William T. Harris* periodicum « *Journal of Speculative Philosophy* », quo studium philosophiae idealisticae multum augebatur, quia frequenter opera philosophorum germanorum in hoc periodico translata et disputata fuerunt. Etiam in collectione « *Philosophical Classics* » a *George S. Morris* (1840-1889) Kantii, Hegelii et aliorum opera edebantur. Inter philosophos americanos, qui hunc idealismum germanicum et etiam anglicum sequuntur, eminent citatus iam *William T. Harris*, qui Hegelianismum amplectitur; *Josiah Royce* (n. 1855), qui Absolutum quoddam spirituale, conscium et personale admittit, cuius nostra voluntas est particula quaedam; *George T. Ladd*, qui monismum profitetur; *John Watson*, *George H. Howison* et *Borden P. Bowne*, qui spiritualismum monadologicum et personalem docent; tandem *Münsterberg*, qui Fichteanismum sequitur, et *I. Mark Baldwin*, qui suum systema « idealismum aesthonomicum » vocat, quia iuxta ipsum conscientia per contemplationem aestheticam ad seipsam in aliqua synthesis altiori redit.

Ex coniunctione huius idealismi cum indole practica Americanis propria orta est deinde prima philosophia genuina americana sub nomine *Pragmatismi*, de quo infra dicitur.

Tandem recentissima schola philosophica Americae septemtrionalis, s. d. «*Neo-Realismus*», etiam ex idealismo exiit, attamen ipsum, et praesertim speculationem metaphysicam transcendentalem, fortiter impugnatur et ad realismum quandam devenit, qui theoriis empiriocriticismi, Ernesti Mach et aliorum valde affinis est ac proinde ibi tractabitur.

BIBLIOGRAPHIA. *W. E. Channing*, Works, Boston 1880; *O. Brownson*, Works, 10 voll. Detroit 1812; *R. W. Emerson*, Works, ed. by John Morley, 6 voll. Lond. 1887; Centenary edition, 12 voll. Boston 1904; Werke (germanice) 6 voll. Jena 1905 sqq.; *W. T. Harris*, Exposition of Hegel's Logis, Chicago 1900; Introduction to Philosophy, New-York 1890; *J. Royce*, Religious Aspect of Philosophy, Boston 1885; The Spirit of Modern Philosophy, ib. 1892; The World and the Individual, 2 voll. New-York 1900; *G. T. Ladd*, Introduction to Philosophy, New-York 1890; The Philosophy of Mind, ib. 1895; Phil. of Knowledge, ib. 1897; A Theory of Reality, ib. 1899; *J. Watson*, Kant and his English Critics, Glasgow and New-York 1881; The Philosophy of Kant, ed. 6. 1908; The Philos. Basis of Religion, Glasgow and New-York 1907; *G. H. Howison*, The Conception of God, 1897; The Limits of Evolution, 1901, ed. 2. 1904; *B. P. Bowne*, Metaphysics, 1882, ed. 2. 1898; Philosophy of Theism, 1888, ed. 2. 1902; Theory of Thought and Knowledge, 1897; *Baldwin*, Mental Development in the Child and in the Race, N. Y. 1896; germanice Berlin 1898; Genetic Logic, N. Y. and London 1906-1908; germanice: Das Denken und die Dinge, 3 voll. Lpzg. 1908-1914.

ARTICULUS II.

Idealismus in Italia.

§ 1. **Kant et Hegelianismus.** In Italia philosophi ex initio saeculi XIX., puta *Fr. Soave*, *Romagnosi*, *Galluppi*, *Rosmini* Kantium non cognoverunt ex ipsius propriis operibus, sed ex valde imperfecta translatione latina a *F. G. Born* (1796-98) facta, e compendiis a *Viller* (1801) et *Kinker* (1801) compositis, e historiis philosophiae *Degerando* et *Buhle*, deinde ex *Mantovani*, qui 1820-29 Criticam rationis purae sat imperfecto modo in linguam italicam transtulerat, tandem e bona, valde exacta translatione a *Tissot* 1835 facta. Demum ex tempore huius operis *Tissoti* genuina Kantii doctrina in Italia innotuit. Hinc philosophi generatim Kantium impugnaverunt, quin eum recte cognoverint. Exactius cognoverunt genuinam Kantii doctrinam *Borelli* (1785-1855) et *Pasquale Galluppi* (1770-1846), qui ipsi sensualismum Condillacii profitentes Kantium impugnabant. Attamen non obstante hac impugnatione Galluppi haud parum e criticismo kantiano assumit. Idem valet de ontologismo *Rosminii* (1797-1855), de *Vincenzo de Grazia* (1785-1856), qui contra subiectivismum Kantii realismum quidem defendit, sed postea S. Tho-

nam cum Kantio conciliare conatus est. Magis ad Kantium accessit *Ottavio Colicchi* (1773-1847), et totam eius doctrinam sequebatur *Alfonso Testa* (1784-1860) Placentinus. Testa initio sensualismum tunc temporis in Italia divulgatum, deinde scepticismum subiectivisticum profitebatur, inde ab anno autem 1841 Kantianismum amplexus est. Scripsit amplam expositionem Criticae rationis purae, ubi Kantium quam exactissime et clarissime Italis explicare conatus est. Nixus huic philosophiae kantianae Testa impugnabat omnes alias philosophias tunc in Italia divulgatas: thomismum, sensualismum, empirismum et ontologismum; ipse Kantianismum in scholis italis introducere conabatur. Sed eodem tempore in Italia septentrionali floruit ontologismus, in Italia meridionali receptus est idealismus absolutus hegelianus, qui in Germania criticismum Kantii secutus erat; et propterea conatus Testae mansit incassus.

Prima forma idealismi transcendentalis, quae in Italia divulgatur, non est Kantianismus ipse, sed *Hegelianismus*. Medio enim saeculo XIX. Neapoli plures iuvenes occulte convenire solebant apud *G. B. Ajello*, qui eis opera Hegelii interpretabatur. Libertate politica recuperata numerus horum Hegelianorum adeo crevit, ut ipsam invaderet Universitatem, ubi *Augusto Vera* (1813-1885) et *Bertrando Spaventa* (1817-1883) primi erant professores, qui de philosophia hegeliana legebant. Vera adeo hanc philosophiam aestimabat, ut eam unice veram et salutiferam philosophiam haberet; Spaventa autem ostendere conatus est, celeberrimos philosophos itales huius temporis: Galluppi, Rosmini, Gioberti philosophis idealismi multum esse affines.

Ad hunc coetum Hegelianorum pertinebant non solum philosophi, sed et homines literati, historici, iurisperiti, medici, artifices. Inter ipsos autem philosophos Hegelianismum sequentes citari merentur *Nicola Marselli*, qui postea magis positivismo, et *Federico Persico*, qui postea philosophiae scholasticae favit, *Pietro Ardito*, *Alessandro Novelli*, *Vincenzo de Luca*, *Francesco Desanctis*. Ex hac schola Neapolitana prodierunt plures professores Universitatum et lyceorum: *Francesco Fiorentino* (1835-1884), qui ab ontologismo ad Hegelianismum transit et Spaventae Neapoli successit; *Antonio Tari* (1809-1888) Neapoli; *Raffaele Marriano* (n. 1840), item Neapoli; *Pasquale d'Ercole* (n. 1831) Augustae Taurinorum; *Camillo de Meis* (1817-1892) Bononiae; *S. Maturi* Neapoli; *D. Jaia* Pisae; *Pietro Ragnisco* Romae. Etiam mulier *Marianna Florenzi-Waddington* (1802-1870), quam Cousin, Schelling et Mamiani magni aestimaverunt, philosophorum *P. R. Trojano*.

BIBLIOGRAPHIA. *Pasquale Borelli*, Introduzione alla filos. naturale del pensiero, Lugano 1824; Principii della genealogia del pensiero, ib. 1825; *P. Galluppi*, Saggio filosofico sulla critica della conoscenza, Napoli 1819-32; Elementi di filosofia, Messina 1820-27; Considerazioni sull'idealismo transcendente e sul razionalismo assoluto, 1841; *De Grazia*, Saggio sulla realtà della scienza umana, 1851; *O. Colicchi*, Osservazioni critiche sopra alcune

questioni più importanti di filosofia, 1843; *A. Testa*, Filosofia della mente, Piacenza 1836; Della critica della ragion pura di Kant, 3 voll., Lugano-Piacenza 1841-49; *A. Vera*, Introduction à la philosophie de Hegel, Par. 1855, ed. 2. 1864; *L'hégélianisme et la philosophie*, Par. 1861; Problema dell'assoluto, Napoli 1872; *B. Spaventa*, Introduzione alle lezioni di filosofia, Napoli 1862; Principi di filosofia, ib. 1867; La dottrina della conoscenza, Napoli 1889; *F. Fiorentino*, Elementi di filosofia (plures editiones); Manuale di storia della filosofia, 3 voll. Napoli 1879-81; *A. Tari*, Confessioni filosofiche, 1872; *R. Mariano*, Lassalle e il suo Eraclito, saggio di filos. hegeliana, Firenze 1865; *La philosophie contemporaine en Italie*, Paris 1868; Dall'idealismo nuovo a quello di Hegel, Firenze 1908; *D'Ercole*, Il teismo filosofico cristiano, 1884; *S. Maturi*, L'idea di Hegel, Napoli 1891; *D. Jaia*, Saggi filosofici, Nap. 1886; Ricerca speculativa. Teoria del conoscere, Pisa 1893; *P. Ragnisco*, Storia critica delle categorie dai primordi della filosofia greca fino ad Hegel, 2 voll., Nap. 1870; *M. Florenzi*, Saggio sulla filosofia dello spirito, Firenze 1867.

§ 2. **Neokantianismus.** Interim conditionum politicarum in Italia haud parva successit mutatio. Tota Italia in unum regnum unita, philosophi italici non iam quaerebant propriam quandam et nationalem philosophiam, sed potius arctiorem nexum cum cogitatis philosophicis aliarum regionum. In locum Hegelianismi nimis aprioristici successit studium historiae philosophiae et critices. Relationes politicae inter Italiam et Germaniam arctiores id effecerunt, ut opera philosophorum germanorum diligentius in Italia legerentur, et ut multi iuvenes itali studiorum gratia Universitates Germaniae adirent. Quia autem hoc tempore Neokantianismus in Germania regnabat, hinc nil mirum eundem Neokantianismum etiam in Italia invaluisse.

Inter Neokantianos in Italia eminet *Carlo Cantoni* (1840-1906), prof. Paviae. Cantoni scripsit amplissimam expositionem criticam philosophiae kantianae: «*Emanuele Kant*, vol. I: La filosofia teoretica; vol. II: La filosofia pratica; vol. III: La filosofia religiosa, la critica del giudizio e le dottrine minori», Milano, 1879-1884. Opus hoc nactum est magnum praemium regium Academiae dictae «dei Lincei». Hic eventus sicut et frequens usus eius «*Corso elementare di filosofia*» (1896 et multae editiones) in lyceis italicis ostendunt, quantopere recens Italia Kantianismo favet. Cantoni plurimam operam dedit, ut studium philosophiae kantianae non solum in Universitatibus, sed in lyceis intense coleretur, ut ope huius philosophiae doctrina catholica eiusque philosophia impugnaretur. Etenim iuxta eius opinionem philosophia kantiana est non solum aptissima ad studium scientiarum hodie adeo intensum promovendum, non solum efficacissimum medium ad positivismum impugnandum, sed maxime idonea ad philosophiam et scientiam cum indigentis moralibus et religiosis hominum conciliandam, ad oppositionem inter religionem et naturalismum in dies crescentem

superandam. Hunc in finem acquisivit periodicum « *Rivista* » a Mamiani, deinde a Ferri editum et mutato eius nomine in « *Rivista filosofica* » simul cum aliis philosophis multas elucubrationes de philosophia kantiana ibi typis mandavit.

Filippo Masci (1844-1901), prof. philosophiae in Universitate Neapolitana, sequitur quidem criticismum et subiectivismum, non tamen phaenomenalismum Kantii, sed putat metaphysicam esse possibilem. Attamen metaphysica non potest ex meris conceptibus evolvi, ut idealistae transcendentales voluerunt, sed debet ex universali theoria experientiae procedere. Ita Masci devenit ad monismum evolutionisticum.

Praeter dictum Cantoni *Felice Tocco* (1845-1911), prof. philosophiae in « Istituto di studi superiori » Florentiae, multum contulit ad philosophiam kantianam in Italia divulgandam.

Alii Neokantiani in Italia sunt: *Sebastiano Turbiglio* (1842-1901); *Giacomo Barzellotti* (n. 1844), prof. in Universitate Romana; *Alessandro Chiappelli* (n. 1857), prof. Neapoli, qui in problemate critico a Kant posito cardinem et principale motivum moderni modi cogitandi videt, intellectualismum impugnat et monismum quendam spiritualisticum et ethicum docet; *Giuseppe Zuccante*, prof. Mediolani, qui criticismum Kantii cum empirismo anglico iungit et ita ad metaphysicam quandam inductivam pervenit; *Adolfo Faggi* Paviae, qui criticismum cum positivismo coniungit, materialismum mechanicum ut principium methodicum tantum, non constitutivum admittit et ita scientiam modernam cum philosophia conciliare conatur; *Francesco de Sarlo* a positivismo ad neocriticismum et voluntarismum Guilelmi Wundt transiit. Elusdem Wundt philosophiam sequitur etiam *Luigi Credaro* (natus 1860), prof. in Universitate Romana et per aliquod tempus minister instructionis publicae, eiusque discipulus *Giuseppe Mantovani* (n. 1860). *C. Guastella*, prof. Panormi, amplectitur empirismum et phaenomenalismum et docet omnes conceptus et methodos experientiam phaenomenalem transcendentem esse meras illusiones naturales nostri intellectus. *B. Varisco* (n. 1850), prof. Paviae, quendam parallelismum psychophysicum tenet. *G. Cesca* (n. 1859), prof. Messinae, conatur criticismum theoreticum ad humanismum practicum evolvere, ita ut philosophia etiam vitae practicae solida fundamenta dare possit; religio debet in ethicam humanitatis immutari, scilicet ut omnes homines ad communes fines prosequendos coniungere possit. Neapoli docet Neokantianismum *I. Petrone* (n. 1870); Romae *G. M. Ferrari*, *F. Orestano*, *G. Villa*; Catinae (Catania), *G. Rossi*; Augustae Taurinorum *P. R. Trojano*.

BIBLIOGRAPHIA. *C. Cantoni*, Corso elementare di filosofia, 3 voll. 1896 sqq.; *F. Masci*, La dialettica del limite nella logica di Hegel, Bologna 1869; Le categorie del finito e dell'infinito di Hegel, ib.; *F. Tocco*, Studi kantiani, Roma 1880, 2. ed. Milano 1909; *E. Kant*, Pavia 1899; *Barzellotti*, La nuova scuola del Kant e la filosofia scientifica contemporanea in Germania, N. Antol., 1880; Il razionalismo nella storia della filosofia moderna sino al Leibniz, 1886; *Chiappelli*, Nuovi studi sul criticismo, in « Filosofia delle scuole italiane », 1885; *Zuccante*, Saggi filosofici, Torino 1892; Fra il pensiero antico e il moderno, Milano 1905; *Faggi*, Il Materialismo psicofisico, Palermo 1901; *De Sarlo*, Saggi di filosofia, Torino 1896-97; Metafisica, scienza e moralità, Roma

1898; *Credaro*, Lo scetticismo degli Accademici, 2 voll., Milano 1893; La pedagogia di G. F. Herbart, Roma 1900, ed. 2. 1902; *Mantovani*, Manuale di psicologia fisiologica, Milano 1896; *Guastellà*, Saggi sulla teoria della conoscenza, 2 voll., Pal. 1898-1905; *Varisco*, Introduzione alla filosofia naturale, Roma 1903; La conoscenza, Pavia 1904; *Cesca*, Storia e dottrina del criticismo, Verona 1884; *Villa*, La psicologia contemporanea, Tor. 1899; germanice Lpzg. 1902; gallice Par. 1909.

§ 3. **Neohegelianismus.** Ultimis temporibus invaluit idealismus in forma Neo-Hegelianismi, cuius praecipui fautores sunt B. Croce et G. Gentile. *Benedetto Croce* (n. 1866), prof. Neapoli, conatus est verum sensum methodi dialecticae hegelianae explicare et evolvere. Etenim distinguendum esse ait inter ea, quae in systemate hegeliano hodie adhuc sunt viva, et quae hodie emortua suo tantum tempore valorem quendam habuerunt; hinc philosophiam naturae et historiae hegelianam misam facit, item distinctionem inter phaenomenologiam et systema philosophicum reicit. Meritum verum Hegelii consistit in eius dialectica oppositorum, sed inde falso deduxit dialecticam distinctorum, id est formarum spiritualium. Proprium systema exhibet Croce in opere « La filosofia come scienza dello Spirito », quod quattuor partibus aestheticam ut scientiam expressionis in genere, logicam seu scientiam de puro conceptu, philosophiam practicam et theoriam historiographiae tractat. Croce impugnatur logicam formalisticam et statuit doctrinam de conceptu puro, a qua demum conceptus impuri seu improprii matheseos et scientiae naturalis dependent. Ergo philosophia nullo modo dependet a scientiis, sed ex seipsa vivit et evolvitur, nam materiam suarum inquisitionum haurit ex propria historia, e problematibus ab intellectu humano positis et e solutionibus ad haec problemata decursu temporum datis. Dialectica distinctorum ducit Croce ad sic dictos « gradus spiritus »: primus et inferior nititur intuitivae activitati phantasiae, alter superior, qui primum supponit et includit, activitati cogitationis logicae. Sic distinguit duas formas principales spiritus, theoreticam videlicet et practicam et in unaquaque duas formas subordinatas, in prima intuitionem et conceptum, in secunda oeconomiam et ethicam. Vita spiritus consistit in transitu ab una forma ad aliam et in perpetuo reditu singularum. Croce convenit cum Hegel, si religionem ut imperfectiorem, philosophiam ut ultimam et perfectissimam formam spiritus absoluti describit: utraque conatur universum explicare, religio per imagines, philosophia per conceptum. Et sic religio est quasi philosophia quaedam anticipata et imperfecta, quae, vera philosophia ad formam perfectam et adultam evoluta, natura sua cessabit.

Giovanni Gentile (n. 1875), prof. Romae, item sicut Croce putat ad Hegel redeundum eiusque philosophiam nostris temporibus adaptandam

esse. Gentile, qui apud iuventutem academicam in Italia magna auctoritate gaudet, impugnatur positivismum, pragmatismum et neo-criticis-mum, conatur ostendere, quid historia philosophiae italicae ad idealis-mum promovendum contulerit, et applicat Hegelianismum etiam ad paedagogiam. Gentile asserit identitatem philosophiae cum eius histo-ria, non quidem immobilem et staticam, sed dynamicam, ita ut philoso-phia procedendo per saecula creet suam historiam et per hanc seipsam. Ergo veritas philosophica est processui historico absolute immanens, et hic processus est simul phaenomenologicus processus Spiritus. Ut au-tem absolutas formas Spiritus inveniatur, Gentile exorditur ex conceptu scientiae sui tamquam cuiusdam synthesis inter subiectum et obiectum. In hac synthesisi logice tres formae distingui possunt: positio subiecti, positio obiecti, positio eorum synthesis seu indentitatis. Iis respondent tres formae absolutae Spiritus: ars ut conscientia subiecti, religio ut conscientia obiecti, philosophia ut conscientia indentitatis syntheticae subiecti et obiecti. Inde concludit artem in se esse contradictoriam et indigere compleri per religionem; etiam religionem in se esse contra-dictoriam et indigere complemento artis; hinc utramque formam Spi-ritus mutuo se ad unum et integrum totum supplere in philosophia. Sic philosophia est suprema forma Spiritus, eius plena veritas et actualitas. Inde etiam intelligitur, cur Gentile philosophiam non ut formam quan-dam particularem Spiritus definiat, sed ut eius plenitudinem vitae omnes eius formas complectentem; philosophia est conscientia libertatis, qua Spiritus in sua historia seipsum creat. — Eadem ideas evoluit *Guido de Ruggiero*.

(*Giorgio del Vecchio* (n. 1878), professor philosophiae iuris Bono-nae, theoriam hegelianam ad philosophiam iuris applicat.

BIBLIOGRAPHIA. B. Croce, Ciò che è vivo e ciò che è morto della filosofia di Hegel, Bari 1907; La filosofia come scienza dello Spirito, I: Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale, 1902, ed. 4. 1912; II: Logica come scienza del concetto puro, 1902, ed. 2. 1908; III: Filosofia della pratica. Economia ed etica, 1909; IV: Teoria e storia della storiografia, 1920; Saggi filosofici, 6 voll. 1911 sqq. — *Emilio Chiocchetti*, La filosofia di B. Croce, ed. 2., Milano 1920. — G. Gentile, Teoria generale dello spirito come atto puro, Bari 1920; Il modernismo e i rapporti tra religione e filosofia, ed. 2. ib. 1921; I problemi della scolastica e il pensiero italiano, ib. 1909, ed. 2. 1921; Sistema di logica come teoria del conoscere, ed. 2. ib. 1922; Sommario di pedagogia come scienza filosofica, I: Pedagogia generale, ed. 2. ib. 1920; II: Didattica, ib. 1922; La riforma della dialettica hegeliana, Messina 1913; Le origini della filosofia contemporanea in Italia, I: I Platonici, Messina 1917; II: I Positivisti, Mes-sina 1921; III: I Kantiani e gli Hegeliani, ib. 1921; *Em. Chiocchetti*, La filo-sofia di G. Gentile, Milano 1922; G. de Ruggiero, La scienza come esperienza assoluta, 1913.

ARTICULUS IV.

Idealismus in aliis regionibus.

§ 1. **Hispania et terrae affines.** In *Hispania* e systematibus idealisticis praesertim *Krause* per *J. Sanz del Rio* introductus est, ut suo loco diximus. Demum post «Krausismus», qui tamen hodie adhuc suos habet fautores, Kantianismus et Hegelianismus invaluit. *M. Nieto Serranó* sequitur neocriticismus *Renouvieri*; *Rey y Heredia* idealismum kantianum; *Indalecio Armesto* philosophiam *Vacheroti*; *A. M. Fabié* transtulit Hegelii logicam, philosophiam naturae et philosophiam spiritus in linguam hispanicam; *F. Fernandez y Gonzalez* applicat Hegelianismum ad aestheticam.

In *Iusitania* neokantianismo adhaerent *Sousa Lobo*, *Jayme Moniz* et alii.

In *America meridionali* et *Mexico* incipit influxus idealismi inde fere ab a. 1900; *Fouillée*, *Guyau*, *Boutroux*, *Bergson* ibi magna gaudent auctoritate.

BIBLIOGRAPHIA. *Nieto Serranó*, *Filosofía de la naturaleza*, Madrid 1884; *Rey y Heredia*, *Lógica*; *Ética*; *Tradado de cantidades imaginárias*, 1863; *I. Armesto*, *Cuestiones metafísicas*; *A. M. Fabié*, *Examen del Materialismo*; *F. Fernandez y Gonzalez*, *La idea de lo bello*; *Naturaleza, fantasía y arte*, 1873.

§ 2. **Regiones septentrionales.** 1. In *Suecia* incipit cum notitia Kantianismi nova periodus philosophiae inde ab initio saeculi XIX. Kant, Fichte, Jacobi, Schleiermacher, Schelling, Hegel multum leguntur; sub ipsorum influxu evolvitur philosophia quaedam idealistica nationalis, cuius primipili sunt *Boëthius*, *Höijer*, *Biberg*, *Grubbe*. *E. G. Geijer* et praesertim *Boström*. *Boström* multos habuit discipulos, qui eius doctrinas ulterius evolventes magnum systema «idealismi rationalis» construere conati sunt. Etiam alii philosophi recentes, qui *Lotze*, *Neokantianos*, *Spencer*, *Höfding*, *Wundt*, *Eucken* sequuntur, idealismo cuidam aprioristico favent.

Daniel Boëthius (1751-1810) prof. Upsalae, primus philosophiam kantianam in Suecia introduxerat. Ipse coluit praesertim philosophiam morum, ubi contra Kant docet religionem esse fundamentum essentielle moralitatis. — *Benjamin Höijer* (1767-1812), item prof. Upsalae, sequebatur idealismum transcendentalem Fichte, Schelling et Hegel et docet constructionem conceptuum non solum in mathesi, ut voluit Kant, sed in tota philosophia possibilem esse. — *Nils Fredrik Biberg* (1776-

1827), prof. Upsalae, conatur contra pantheismum transcendentalium theismum evolvere, quippe qui melius nostris indigentis practicis et religiosis respondeat. Hinc etiam in philosophia morali discedit a Kantio: eius formalismo opponit individualismum energeticum; moralitas est illa voluntatis determinatio, qua individuum humanum divinam voluntatem suam facit. Sed idealismum sequitur, quatenus a ratione intellectum distinguit, quo mens humana antecederet ad omnem experientiam cognitionem concretam suprasensibilem habet, et quidem primum in forma obscura et potentiali, quam speculatio philosophica ad claros conceptus evolvere debet. Sic intellectus est intuitio quaedam realitatis suprasensibilis, essentiae aeternae et divinae. Quatenus haec intuitio est obscura, vocatur fides, quae per rationem in scientiam evolvitur; sic potest haberi fides sine scientia, non vero scientia vere philosophica sine fide. — Hanc Bibergi theoriam sequitur *Samuel Grubbe* (1786-1853), prof. Upsalae. In iuniorae aetate Grubbe secutus est pantheismum Schellingi, postea autem idealismum Schellingi in theismum speculativum mutavit. De Deo ut ente infinito et absoluto, personali, sui conscio et morali generatim recte docere videtur, attamen ad pantheismum recedit, si creationem animarum et spirituum negat; omnis spiritus finitus est aeterna idea Dei, quae eo ipso est realis. — Etiam historicus et philosophus *Erik Gustaf Geijer* (1783-1847) prof. historiae Upsalae, pantheismum idealisticum in theismum emendare conatus est. Eius problema praecipuum est hoc, quomodo relativa independentia multorum spirituum finitorum conciliari possit cum eorum communi origine ex Deo absoluto et eorum omnimoda dependentia a Deo.

Praecipuus autem philosophus Sueciae est *Christopher Jacob Boström* (1797-1866), prof. Upsalae, qui quidem in multis Biberg, Grubbe et Geijer sequitur, attamen proprium systema excoluit, quod maximum influxum in totam educationem nationis sueciae et multos sectatores nactus est. Fundamentum eius philosophiae est in eo, quod omnis vita est conscientia sui, licet infinitis diversis gradibus perfectionis. Conscientia sui autem sumitur non ut conscientia proprii Ego, sed ut illud, quod et in perceptione inconscia est substantiale et essentiale. Quia « esse » et « percipi » sunt conceptus identici, hinc nihil existit nisi entia conscientia praedita et determinationes huius conscientiae. Sic totum universum componitur ex entibus personalibus, et philosophia est scientia de ente personali. Ens absolutum est persona infinita seu Deus; omnia entia finita vivunt in Deo et per Deum ut eius ideae aeternae. Boström vocat suum systema idealismum *rationalem*, quo innuere vult, illud omnem determinationem spatii et temporis a Deo eiusque ideis plane remove. Non obstante hac doctrina de Deo personali Boström non valuit pantheismum evitare; nam omnem creationem reiecit; omnia entia sunt ut ideae

Dei ab aeterno entia realia, viventia, perceptione praedita. Omne sensibile est tantum phaenomenon realitatis suprasensibilis, quae sola est vera realitas. Hoc sensu ethicam docet esse transformationem seu culturam naturae sensibilis; religionem regnum Dei in vita hominis verificatum. Etiam societas humana, tum privata tum publica, consideratur ut ens personale, ut idea divina realis et personalis, quae ut talis est fundamentum specialium iurium et obligationum, quae extra societatem non habentur. Plures societates publicae constituunt systema societatum; imo omnes societates humanae formant quandam unitatem personalem, quae tamen demum tempore futuro realis evadet.

Discipuli Boströmi id praesertim intenderunt, ut principales magistri ideas, quas ipse frequenter summis tantum lineis designaverat, ulterius evolverent et ad singulas philosophiae disciplinas applicarent. Inter eos eminent *Sigurd Ribbing* (1816-1899), *Axel Nyblaeus* (1821-1899), *C. Y. Sahlén* (n. 1824), *Kristian Claesson* (1827-1857), *C. T. Odhner* (1836-1904), *Hans Edfeldt* (1836-1909), *C. P. Wikner* (1837-1888), *P. I. H. Leander* (1831-1907), *Reinhold Geijer* (n. 1849), *Hans Larsson* († 1862), *Axel Herrlin* (n. 1870) et multi alii. — Hegelianismum purum defendit *J. J. Borelius* (1823-1908).

In Finlandia sequitur Hegelianismum *F. V. Snellmann* (1806-1881), *Th. Rein* (n. 1838), professores in Helsingfors.

BIBLIOGRAPHIA. *D. Boëthius*, Om moralitetens grund; *B. Höijer*, Om den filosofiska Konstruktionen Stockh. 1799; germanice ib. 1801; Opera omnia 5 voll.; *N. F. Biherg*, Notionum ethicarum, quas formales dicunt, dialexis critica, Upsala 1823-24; Opera omnia, ed. a Delldén, 3 voll.; *S. Grubbé*, ipse edidit opus de doctrina iuris et societatis; Nyblaeus cum Reinh. Geijers ediderunt: Praktiska filosofiens historia, 2 voll. et alia; *E. G. Geijer*, Människans historia, ed. a Ribbing 1856, continet praelectiones de philosophia historiae; *Chr. J. Boström*, Opera edita a H. Edfeldt, Upsala 1883 et Stockh. 1901; *Ed. Mötnér*, Boströms Philosophie in: Philosophische Monatshefte 3 (1869) 203 sqq.; *A. Nyblaeus* scripsit magnum opus de philosophia historiae (incompletum), Lund 1873-97; *S. Ribbing*, Genetische Darstellung der Platonischen Ideenlehre, Lpzg. 1863; De pantheismo, 1849; *J. J. Borelius*, Die Philosophie Boströms u. ihre Selbstauflösung, Philos. Monatshefte 1885; Ueber d. Satz des Widerspruchs u. d. Bedeutung der Negation, Philos. Monatshefte 1881; Metaphysik.

J. V. Snellmann, Die Idee der Persönlichkeit, Tübingen 1840-41; De spiritus ad materiam relatione, 1848; *Th. Rein*, Om den filosofiska metoden, Helsingfors 1868.

2. Etiam in Dania philosophia kantiana haud parvum habuit influxum. Idealismus Schellingi et Hegelii plures invenit sectatores, qui tamen speculationem aprioristicam temperarunt. Inde ab a. 1880 praeter positivismum etiam Neokantianismus receptus est.

Anno 1802 habuit *Henricus Steffens* Hauniae (Kopenhagae) seriem praelectionum de philosophia contemporanea, inde innotuit in Dania philosophia Schellingi et studia philosophica intensius coli coepta sunt. Primus, qui in Dania

hanc philosophiam coluit, est *Frederik Christian Sibbern*, qui tamen postea apriorismum idealisticum dereliquit. Philosophiam Kantii et Fichte amplexus est *Andres Sandoe Oerstedt* (1778-1859). Hegelianismus habuit medio saeculo XIX. multos fautores: *Io. Lud. Heiberg*, qui Hegelium Berolini cognovit; *Poul Martin Möller* (1794-1838), theologi *Mynster* et *Martensen*, et *Rasmus Nielsen* (1809-1884) iuniore aetate.

Influxum philosophiae Schellingi et Hegelii subiit etiam *Sören Kierkegaard* (1813-1855), qui inter philosophos et scriptores Daniae saeculi XIX. est praecipuus. Doctrinas suas non quidem systematice exhibuit, sed simili modo sicut Nietzsche, cui etiam in variis cogitatis affinis est, disiecit et sub forma oratoria vel poetica tectas dedit. Et ipse, sicut Hegel, procedit per quandam methodum dialecticam, quam *quantitativam* vocat, ut eam a dialectica hegeliana distinguat. Discrimen maxime essentielle inter Kierkegaard et Hegel est in eo, quod Hegelii absolutam et rationalem unitatem universi reiecit: dum apud Hegel processus dialecticus idearum seu rationis est ipse processus Absoluti, Kierkegaard docet quandam pragmatismum et subiectivismum; s. d. veritas obiectiva nihil valet, si pro vita nullius est utilitatis. Dum Hegel ens logicum, i. e. universale veram realitatem habet, ita ut reale et rationale plane identificentur, Kierkegaard docet ens individuum esse veram realitatem; individuum autem numquam cum logico identificatur, quia logica seu cogitatio rationis potest tantum id cognoscere, quod est perfectum, absolutum, ens reale autem numquam est absolutum, sed continuo fit. Qua doctrina Kierkegaard praeludit theoriae Bergsonii et James (vide infra). Dum apud Hegel non datur veritas nisi obiectiva, quia veritas est ipse processus idearum, iuxta Kierkegaard non datur veritas nisi subiectiva, quia arctissime cum ente individuali, personali cohaeret; hinc eius dictum: «subiectivitas est veritas». Dum iuxta Hegel totum universum est continua evolutio ideae per tria stadia thesis, antithesis et synthesis, Kierkegaard distinguit plura stadia vitae, inter quae transitus ab uno ad aliud non nisi per violentum saltum fieri potest. Talis saltus est necessarius, ut homo a primo stadio aesthetico (eudaimonistico vel egoistico) transeat ad stadium ethicum, et magis adhuc, ut transeat ad stadium religiosum. Etenim si homo per religionem intrat in relationem ad Deum, seu Absolutum, Deus postulat, ut homo se totum Deo det et omni enti relativo renuntiet. Huic doctrinae in-nixus Kierkegaard christianismum hodiernum vehementer impugnat, etenim ait, hodie christiani quaerunt ubique religionem cum cultura moderna et saeculari conciliare; verus autem christianismus postulat perfectam abnegationem et separationem a mundo, ut primi christiani fecerunt. Sic Kierkegaard potius prophetam et reformatorem agit quam philosophum. Inde etiam, sicut ex toto modo scribendi patet, cur Kierkegaard non obstante summo influxu in Dania et Nor-

vegia scholam philosophicam proprie dictam non fundaverit. E philosophis eum sequitur *Rasmus Nielsen* in altera vitae periodo.

E recentioribus philosophis ad idealismum accedunt *Hans Bröchner* (1820-1875), prof. Hauniae, qui Neo-Hegelianismum docet; *Georg Morries Cohen Brandes* (n. 1842), prof. Hauniae, qui multa ex J. St. Mill et H. Spencer assumit et magis problemata culturae in genere quam philosophiam stricte dictam colit; *Sophus Heegaard* (1835-1884), prof. Hauniae, qui influxus Kantii et Lotze, sed et empirismi anglici subiit. Kantianismum sequuntur *Kristian Kroman* (n. 1846), *Claudius Wilkens* (n. 1844), *Anton Thomsen* (n. 1877), omnes professores Hauniae. Notissimus e recentioribus philosophis *Harald Höffding* (n. 1843), item prof. Hauniae, etiam non est liber ab influxu kantiano, attamen magis empirismum anglicum et gallicum sequitur.

BIBLIOGRAPHIA. *F. Ch. Sibbern*, *Spekulativ Kosmologi*, Kioebenh. 1849; *A. S. Oerstedt*, *Om Religion og Stat*, Eumonia, Kioebenh. 1807; *J. L. Heiberg*, *Om den menneskelige Frihed*, 1824; *P. M. Möller*, *Opera edita a F. C. Olsen*, 6 voll. 1855-56; *S. Kierkegaard*, *Samlede Vaerker*, 14 voll. Kioebenh. 1900-1906; *Gesammelte Werke*, germanice, Jena 1909 sq.; *M. C. Brandes*, *Samlede Skrifter* (opera collecta) 17 voll., 1899-1906; germanice 1902-1907; *H. Höffding*, eius fere omnia opera etiam in lingua germanica sunt edita: *Psychologie*, ed. 5. Lpzg. 1914; *Die Grundlagen der modernen Ethik*, Bonn 1880; *Die neuere Geschichte der Philosophie*, Lpzg. 1896; italice Torino 1913; *Der menschliche Gedanke, seine Formen u. Aufgaben*, Lpzg. 1911; gallice Par. 1911; *Religionsphilosophie*, Lpzg. 1901; *G. Schott*, *H. Höffding als Religionsphilosoph*, München 1913; *K. Kroman*, *Unsere Naturerkenntnis*, 1883; *Allgemeine Ethik*, 1904; *Kurzgefasste Logik u. Psychologie*, Lpzg. 1890; *A. Thomsen*, *Religion og Religionsvidenskab*, 1911; germanice Berl. 1914.

3. In *Norvegia* assumit doctrinam kantianam, praesertim in ethica, *Niels Treschow* (1751-1833), prof. Hauniae, deinde Christianiae; postea excoluit theoriam identitatis ad modum idealismi transcendentalis Schellingi et Hegelii: spiritus et corpus sunt tantum duo modi, quibus una eademque entitas tum sensui externo, tum interno apparet; omne ens finitum est modus, phaenomenon finitum entis Absoluti, unius et infiniti. Totus mundus est complexus idearum, quae processu aeterno ex infinitate divina generantur. Treschow est primus, qui sub influxu Erasmi Darwin in suis praelectionibus de philosophia historiae 1806-1807 originem hominis ex animali docuit.

Postea per longum tempus *Hegelianismus* in Norvegia regnabat, cuius praecipuus propugnator est *Marcus Iac. Monrad* (1816-1897), prof. philosophiae Christianiae. Eum sequuntur *G. V. Lyng* († 1884), partim etiam *Waldemar Dons* (n. 1849) et *F. Mourly Vold* (1850-1907). Finem philosophiae speculativae in Norvegia imposuit *Arne Løchens* (n. 1850) prof. Christianiae, qui philosophiam empirismi profitetur.

BIBLIOGRAPHIA. *N. Treschow*, *Forelæsninger over den Kantiske Philosophie*, Kioebenh. 1798; germanice Kioebenh. u. Lpzg. 1798; *Almindelig Logik*, Kioebenh. 1811; *M. J. Monrad*, *Tankeretninger i den nyere Tid*, Christ. 1874;

germanice: *Denkrichtungen der neueren Zeit*, Bonn 1879; *Christendommens Mysterier fra Fornuftens Standpunkt*, Christ. 1895; germanice: *Die Mysterien des Christentums v. Gesichtspunkt der Vernunft betrachtet*, Lpzg. 1896; *J. M. Vold*, *Ueber den Traum*, 2 voll. ed. ab O. Klemm, Lpzg. 1910-12.

4. In *Hollandia* criticismus kantianus invaluit primo medio saeculo XIX. usque fere ad a. 1860, dum rationalismus speculativus paucos tantum habuit sectatores. Kantianismum introduxerunt in *Hollandia* *Paulus van Hemert* et *F. Kinker* (1764-1845), quorum hic magis philosophiae identitatis schellingianae favebat. Kantianismum sequuntur etiam *Le Roy*, qui eum cum fide christiana conciliare studet; *J. A. Bakker*; *Io. Frid. Lud Schröder* (1779-1845), prof. Traiecti ad Rhenum (Utrecht). Neokantianismum docent *M. H. du Marchie van Voorthuysen*, *H. Y. Groenewegen*, prof. Lugduni Batavorum (Leydae), *Cornelius Bellaar Spruyt* († 1901), prof. Amstelodami, et *Lud. Guil. Ernestus Rauwenhoff* (1828-1889). Hegelianismum docent *Kiehl*, *van Gerth*, *Backerkoff* et recentius *G. J. P. J. Bolland* († 1822), prof. Leydensis. Hic primo philosophiam Eduardi v. Hartmann amplexus est, postea autem magis magisque ad Hegelianismum transiit, quem magno cum successu inter iuventutem academicam divulgavit. Hegelianismum sapit etiam periodicum «*Tijdschrift voor Wijsbegeerte*», cuius inter editores *Iulius de Boer*, *L. H. Grondys*, *K. I. Penn* sunt Hegeliani. *I. Bierens de Haan* idealismum pantheisticum profitetur, at modo a Hegel sat diverso.

BIBLIOGRAPHIA. *P. van Hemert*, *Beginnels der kantianische Wysgeerte*, Amsterdam 1796; *Magazin for de kritische Wysgeerte*, inde ab a. 1798; *J. Kinker*, *Essai d'une exposition succincte de la critique de la raison pure de Mr Kant*, Amst. 1801; *Le dualisme de la raison humaine*, 1850, 1852; *J. F. L. Schröder*, *Oratio de nostra cognitione animi comparata cum cognitione rerum corporearum*, in *Annalibus Academiae Utrechtensis* 1824; *M. H. du Marchie van Voorthuysen*, *Nagelaten Geschriften*, eerste Deel: *De theorie der Kennntnis van Em. Kant*, Arnheim 1886; *H. Y. Groenewegen*, *Twee Fragen uit de Wijsbegeerte van den Godsdienst*, 1891; *C. B. Spruyt*, *Proeve van eene geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen*, Leid. 1879; *Geschiedenis der Wijsbegeerte*, Haarlem 1904; *L. W. E. Rauwenhoff*, *Wijsbegeerte van den godsdienst*, Leiden 1887; germanice: *Religionsphilosophie*, transl. ab J. R. Hanne, Braunschw. 1889, ed. 2. 1894; *Bolland*, *Alte Vernunft und neuer Verstand oder d. Unterschied im Prinzip zwischen Hegel u. E. v. Hartmann*. *Ein Versuch z. Anregung neuer Hegelstudien*, Leid. 1902; *Denken und Werkelijkheid*, Amst. 1905; *J. Bierens de Haan*, *De Weg tot het Inzicht*, ed. 3. 1920; *Wereldorde en Geestesleven*, 1919; cfr. *L. Steins Bisschop*, *Conspectus hodiernae philosophiae in Hollandia*, in *Gregorianum* III (1922) 98 sqq.

§ 3. **Kantianismus in Hungaria et regionibus slavicis.** 1. In *Hungaria* Kantii eiusque sequacium philosophia magno cum plausu recipiebatur; imprimis placuit philosophia moralis et religionis kan-

tiana, et mox ortae sunt vehementes lites pro et contra Kantium. *St. Márton* (1768-1831), qui systema philosophiae criticae scripsit, tantam invenit oppositionem, ut primum tantum volumen (1820) edere potuerit. Sed et alii Kantianismum propugnabant: *Samuel Kőteles* (1770-1831), *Sig. Carlowszky* († 1821), *P. Sárváry* (1765-1846), *Sam. Jeremias* († 1851), *I. Imre* (1766-1838). Contra hos impugnabant Kantium *Fr. Budai* (1760-1802), *Jos. Rozgonyi*, *G. Ruzek* et alii. Recentiore tempore Kantianismum promovet *Bernardus Alexander*, qui biographiam Kantii scripsit, Prolegomena et Criticam rationis purae in linguam hungaricam transtulit.

E philosophis transcendentalibus invenit Fichte paucissimos, Schelling plures, Hegel plurimos sectatores. Schellingianismo addicti sunt *G. Aranka* (1737-1817), *L. Schedius* (1768-1817), *St. Nyíri*, *Cyrell Horváth*. Hegelianismum primus *Ludov. Tarczy* (1807-1881) adeo audacter defendit, ut 1836 admonitus loco philosophiae physicam et mathesin docere debuerit; *K. Taubner* (1809-1850), *Io. Erdélyi* (1814-1868), cuius opus historicum de philosophia in Hungaria hodie adhuc aestimatur; *J. Warga* (1804-1875), *G. Szeremlei* (1807-1867), *K. Kerkápolyi* (1824-1891). Quantopere philosophia hegeliana invaluerit, inde maxime apparet, quod etiam multi alii docti, historici, iurisperiti, aesthetici, etc. ei adhaerebant.

Circa a. 1830 orta est in Hungaria philosophia s. d. *harmonistica*, quae philosophiam nationalem creare et non solum theoriam, sed fundamentum pro tota vita practica dare voluit; haec philosophia sicut affinis huic *Concretismus* etiam, quoad partem saltem, ex idealismo Schellingi et Hegelii prodierunt. Philosophiae harmonisticae praelusit Kantianus *Sam. Kőteles* in posterioribus operibus; fundator eius est *Jo. Hetényi* (1786-1853), qui a. 1834 opus de systemate harmonistico edidit; eam evolvit *G. Szontágh* (1793-1858), cuius est opus de principiis et characterе philosophiae hungaricae. Professor Budapestensis *Cyrellus Horváth* (1804-1884) excoluit systema eclecticum sub nomine *Concretismi*, quod tamen scriptis non edidit.

Praeter hos alii diversos Kantianos sequuntur, ut *Fries*, *Schopenhauer*, *E. v. Hartmann*, *Wundt*, etc. In philosophia iuris et sociologia Kantianismum docent *A. Virozil* (1792-1868) et *Theod. Pauler* (1816-1886); in philosophia religionis profitetur *Eug. H. Schmitt* Hegelianismum.

BIBLIOGRAPHIA. *St. Márton*, Systema philosophiae criticae I, 1820; *S. Kőteles*, Elementa philosophiae moralis, 1817; Encyclopaedia scientiarum philosophicarum, 1829; *S. Carlowsky*, Logica 1815; *P. Sárváry*, Moralis philosophia, 1802-1804; *S. Jeremias*, Ueber die Voraussetzungen der menschlichen Glückseligkeit, 1830; *Fr. Budai*, Briefe über d. kantische Philosophie, 1801; *G. Ruzsek*, Philos. Enzyklopädie, 1811; *B. Alexander*, Kants Lehre vom Erkennen, Diss. Lpzg. 1877; Biographia Kantii, I 1881; *K. Taubner*, Krit. Un-

tersuchungen über d. Hegelsche Philosophie, 1838; Die Idee der Seele m. bes. Rücksicht auf Hegel, 1839; *J. Erdélyi*, Die Gegenwart der Philosophie in Ungarn, 1857; *J. Hetényi*, Das harmonistische System, 1834; Pragm. Geschichte der Weltgottheit, 1839; *G. Szontágh*, Propyläen zur ungar. Philosophie, 1839; Prinzipien u. Charakter d. ungar. Philosophie, 1840; *C. Horváth*, Ueber den Ursprung der Gottesidee 1846; Ueber den gegenwärtigen Zustand der philos. Methoden, 1868-69; *A. Virozil*, Ius naturae privatum methodo critica pertractatum, 1833; *Th. Pauler*, Propädeutik d. Vernunftrechts, 1864; *E. H. Schmitt*, Das Geheimnis der Hegelschen Dialektik, 1887; Die Religion des Geistes, 1892; Die Gnosis I 1903, II 1907; Kritik der Philosophie vom Standpunkte der intuitiven Erkenntnis, 1908.

2. Inter nationes slavicas maxime evolutam et divitem philosophiam possidet *Polonia*. Prima periodus saeculi XIX., quam historicus huius philosophiae *M. Straszewski* periodum Vilmensem vocat, quaeque a fine saec. XVIII. usque ad revolutionem anni 1831 durat, est tempus, quo empirismus contra Kantianismum et idealismum speculativum romanticum pugnat. In secunda periodo ab a. 1831 usque ad a. 1870, praevallet praeter mysticismum idealismus speculativus. Sed et in ultima periodo inde ab a. 1870 non desunt, qui Kantianismum sub diversis sequuntur formis.

In prima periodo Kant haud parvum habuit in Polonia influxum. Quia Universitas Regiomontana non multum distans facile adiri potuit, multi Poloni eo se contulerunt. Iam saec. XVIII. *Marcin Nikuta* (1741-1812) docuit Varsaviae Kantii logicam et philosophiam practicam. Alius discipulus Kantii, *Józef Bychowiec*, transtulit opuscula Kantii de pace aeterna et de ideis ad universalem historiam in linguam polonicam. Kantii criticam cognitionis defendit iam a. 1799 physiologus *Andrzej Sniadecki* (1768-1838). Totum systema Kantii assumit *Józef Kalasanty Szaniawski* (1764-1843), item Kantii discipulus. In Universitatibus Cracoviensi et Vilnensi introduxerunt Kantianismum duo Germani, Cracoviae *Venceslaus Voigt*, qui ibi docuit 1805-1810, et Vilnae 1803-1813 *Jo. Henr. Abicht*. Etiam successor Voigti *Felix Jaronski*, qui 1810-17 docuit, erat Kantianus. Successor Abichti *Amiol Dowgird* (1776-1835) iunxit Kantianismum cum philosophia scholae scoticae, hanc in theoria cognitionis, illum in metaphysica sequendo. Contra Kantianismum pugnat *Jan Sniadecki* (1754-1830), frater supra dicti Andreae. Idealismum transcendentalem sequitur *Józef Marya Hoëne-Wronski* (1778-1853), qui sicut Fichte systema scientiae absolutae creare conatus est, tamen loco methodi dialecticae methodum mathematicam ad omnia problemata philosophiae, etiam practicae, solvenda adhibuit. Praeterea loco primatus rationis practicae apud Fichte ponit primatum rationis theoreticae, quae est immediata manifestatio Absoluti; loco continuae revolutionis in universo statuit continuam evolutionem. — *Józef Goluchow-*

ski (1797-1858), discipulus et amicus Schellingi, item idealismo transcendentali adhaeret. Philosophia est ipsi sublimis intuitio universi ut totius. Goluchowski docet iam quandam philosophiam vitalisticam, antiintellectualisticam, quae recentissime multos habet fautores: cardo et fundamentum philosophiae est vita; in activitate vitali autem non cognitio theoretica, sed affectus nobis Absolutum in singulis entibus immediate manifestat.

In secunda periodo plures philosophi poloni, qui Berolini Hegelium audiverant, idealismum transcendentalem modo proprio et nationi polonae adaptato evolvere conabantur. In hunc finem studebant speculationem aprioristicam cum experientia conciliare et idealismo hegeliano dare formam christianam. Huc spectant *Carolus Libelt* (1807-1875), *Bronislaw Trentowski* (1808-1869), *Józef Kremer*. Sub finem huius periodi oppositio positivistica contra hunc idealismum orta est, cuius caput est *Józef Supiński* (1804-1890).

Recentiore tempore ad Kantianismum accedunt *Wojciech Dzeduszycki* (1848-1909), *Alexander Raciborski*, *Alexander Skórski*. Sub finem saeculi XIX. Neokantianismus invaluit; opera praecipua Kantii in linguam polonicam sunt translata. Neokantiani sunt *Wladyslaw M. Kozłowski* (n. 1858); *Henryk Goldberg*, *Maryan Massonius*, *Antoni Złotnicki*, *Jacób Lewkowicz*, *Stanislaw Garfein-Garski*, *Stanislaw Brzozowski*. *W. Tatarkiewicz* adhaeret neokantianismo scholae Marburgensis; *Adam Mahrburg* philosophiae Avenarii et Mach.

BIBLIOGRAPHIA. *J. K. Szaniawski*, Co to jest filozofia; Rady przyjaciele młodemu czcicielowi nauk i filozofii; *J. M. Hoene-Wronski*, Philosophie critique découverte par Kant, fondée sur le premier principe du savoir, 1803; Philosophie absolue de l'histoire; Propedeutyka mesyaniczna. Zasady filozofii absolutnej, transtulit e gallico in polonicum *J. Jankowski*, Varsaviae 1912; *J. Goluchowski*, Die Philosophie in ihrem Verhältnis zum Leben ganzer Völker u. einzelner Menschen. Erlangen 1822; *K. Liebelt*, opera omnia, 16 voll., Posnaniae 1874; opera selecta, Varsaviae 1912; *B. Trentowski*, Grundlage der universellen Philosophie, Karlsr. 1837; Panteon wiedzy ludzkiej, Posnaniae 1873-1887; *J. Kremer*, opera omnia, 12 voll., Varsaviae 1877-1881; *J. Supiński*, Mysl ogólna fizyologii wszechswiata; *St. Garfein-Garski*, Neuer Versuch über das Wesen der Philosophie, Heidelb. 1909; *W. Tatarkiewicz*, Logika czystego poznania.

3. In *Bohemia* praevaluit initio saeculi XIX. philosophia identitatis, cui deinde realismus hegelianus successit. Idealismum proficitur *Fr. Palacký* (1798-1876); *Aug. Smetana* (1814-1851), qui primo sacerdos et religiosus, dein excommunicatus, systema intermedium inter Schellingianismum et Hegelianismum construere conabatur; *Ign. Haanus* (1812-1869); *Fr. Klácel* (1808-1882), Ord. S. Augustini, qui deinde in America communitatem positivisticam condidit, postea tandem ad

Hegelianismum transiit; Schellingo adhaeret *Io. Purkyne* (1787-1869). — Realismum herbartianum tenent *K. Fcrl. Hyna, Jos. Durdik* (1837-1903), *O. Hostinsky* (1847-1910), *Fr. Cupr* († 1882), et alii. — E recentioribus Kantianismo adhaerent *Fr. Cádá* (n. 1855), *Fr. Mares* (n. 1857).

BIBLIOGRAPHIA. *A. Smetana*, Die Bedeutung d. gegenwärtigen Zeitalters, 1848; Die Katastrophe u. d. Ausgang der Geschichte d. Philosophie, Hamb. 1850; Der Geist, sein Entstehen u. Vergehen, Prag 1865; *Fr. Klácel*, Tentamen philosophiae linguae bohemicae (bohemic), Brünn 1843; Ethica (bohemic), Pragae 1847; *J. Durdik*, Leibniz und Newton, 1869; Historia philosophiae recentis (bohemic), I 1870, II 1887; Critica (bohemic), 1874; De progressu ethices (bohem.), 2. ed. 1896; *Fr. Cupr*, Esse vel non-esse philosophiae germanicae in Bohemia (bohem.), 1947; *Fr. Cádá*, Conspectus noeticus (boh.), 1904; *Fr. Mares*, Idealismus et realismus in scientiis naturalibus (boh.), 1901; Principia cognitionis theoreticae et activitatis moralis iuxta Kantium (boh.), 1902.

4. In *Russia* apparet influxus Kantianismi iam sub finem saeculi XVIII. Primo autem medio saec. XIX. invaluit philosophia Schellingi et Hegelii, dum philosophia wolffiana antea late divulgata solum in academiis et seminariis clericalibus colebatur. Notitiam Schellingi primus in *Russia* divulgavit *Wellanskij* (1774-1847), prof. in Academia medico-chirurgica Petropolitana. Etiam *Dawydow* (1794-1863) docuit philosophiam Schellingi in Universitate Moscoviensi, sed mox propterea a munere docendi recedere debuit. E philosophia Hegelii orta est in *Russia* duplex philosophia nationalis, s. d. occidentalis et slavophila. Duces « occidentaliū » sunt criticus *Bjelinskij*, notus agitator *Bakunin* et *Herzen*. Ad « slavophilos » pertinent *F. Kircjewskij* (1806-1856), *Chomjakow* (1804-1860), *K. Aksakow* (1817-1860), *Jurij Ssamarin* (1819-1876); e posterioribus *Danilewskij* (1822-1885) et *Strachow* (1828-1896). Hi omnes « slavophili » applicabant philosophiam historiae hegelianam ad historiam *Russiae* et evolvebant ita propriam philosophiam historiae. Item Hegelianismum summi pretii habent *Gogozkij* (1813-1889), prof. *Kijoviae*, *B. Cziczerin* (1828-1904), prof. iuris publici in Universitate Moscoviensi.

BIBLIOGRAPHIA. *Wellanskij*, Conspectus philosophiae naturalis (russ.), Petropoli 1815; *Dawydow*, Elementa logica (russ.), Moscoviae 1821; *Danilewskij*, *Russia* et *Europa* (russ.), 1871; De darwinismo (russ.), Petrop. 1885-89; *Strachow*, *Mundus ut totum quid* (russ.), Petrop. 1872, ed. 2. 1892; De veritatibus aeternis (russ.), ib. 1887; *Gogozkij*, Meditationes criticae philosophiae kantianae (russ.), *Kijew* 1847; Lexicon philosophicum (russ.) 4 voll., ib. 1857-1873; Conspectus systematis philosophiae hegelianae (russ.), ib. 1860; *B. Cziczerin*, *Scientia et religio* (russ.), Mosc. 1879; *Mysticismus in scientia* (russ.), ib. 1880; *Philosophia positiva et unitas scientiarum* (russ.), ib. 1892; *Fundamenta logices et metaphysices* (russ.), ib. 1894; *Philosophische Forschungen*. Aus d. Russ. übers. mit e. Vorw. d. Verfassers, Heidelberg 1899.

LIBER UNDECIMUS

Reactio contra philosophiam transcendentalem; plena negatio philosophiae christianae; periodus materialismi et positivismi

---

Introductio. Postquam evolutionem philosophiae kantianae cognovimus, redeundum nobis est ad primum medium saeculi XIX. Eodem enim tempore, quo systemata idealismi transcendentalis summa gaudebant auctoritate, orta est consideratio mundi materialistica et positivistica, idealismo plane opposita, quae brevi adeo excrevit, ut idealismum fere ubique profligaverit.

Causae oppositionis materialistico-positivisticae praecipuae sunt tres: exaggerationes in ipsa philosophia idealistica et romantica, mutatae conditiones politicae et oeconomicae, et prae ceteris magnus progressus scientiarum naturalium. Philosophia idealistica gloriabatur se posse a priori, e solis conceptibus, nulla ratione habita experientiae, totum universum construere. *Kant* dederat inquisitionem mere formalem in cognitionem humanam, *Fichte* non valuit explicare multitudinem rerum contingentium, *Schelling* dogmatice statuit identitatem τοῦ Ego et Non-Ego et potius violavit, quam interpretatus est naturam, *Hegel* idem fecit quoad totum campum realitatis, imprimis quoad res morales, religiosas et politicas. Secundum philosophiam hegelianam Status est ipsum Absolutum inter homines praesens; eius axioma: « Quod est rationale, est etiam reale, et omne reale est rationale » defendit conditiones politicas sui temporis haud parum autocraticas ut unice rectas et iustas. Sed postquam admiratio audacium constructionum systematis hegeliani sobriae reflexioni et observationi ipsius realitatis locum cessit, dubium de valore huius philosophiae constructivae magis magisque crevit. In Anglia et Gallia iam diutius considerationes practicae primum occupabant locum; in Anglia successerat ingens evolutio commercii et artium quaestuosarum, in Gallia magna revolutio politico-socialis et praepotens imperium Napoleonis. Novae ideae in rebus politicis, socialibus et commercialibus paulatim etiam regiones Germaniae penetrarunt, et eo ipso absolutismus logico-dialecticus eique respondens absolutismus politicus auctoritatem suam perdere coeperunt. Successit revolutio anni 1831.

deinde anni 1848, sed reactio politica, quae populo omnem spem meliorum conditionum abstulit, doctrinam hegelianam de «ratione in historia» ad absurdum deduxit. Brevi etiam in Germania crevit progressus commercii et industrialium. Periodum philosophicam excepit periodus politica, idealismus positivismus, speculationem romanticam scientia naturalis.

Magna systemata idealismi non caruerunt quidem omni utilitate pro scientiis naturalibus, nam animos excoluerunt ad ideas et leges toti naturae communes considerandas; attamen nunc scientiae naturales coeperunt inquirere in leges empiricas phaenomenorum, et haec via brevi tempore tantum fecerunt progressum, quanto philosophia naturalis idealistica numquam potuit gloriari. Iam sub finem saeculi XVIII. quaedam leges magni momenti erant detectae: *Lavoisier* introduxit methodum quantitativam in chimiam et stabilivit legem conservationis materiae. *Priestley* et *Lavoisier* detexerunt oxygenium, sepeliverunt veterem theoriā de phlogisto et fundamenta iecerunt novae doctrinae de combustionē. In locum veterum quattuor elementorum metaphysicorum, quae inde a philosophia graeca hucusque tenebantur, successit nova methodus elementa chimica stabiliendi. Inquisitiones de mutatione materiae in nutritione plantarum et animalium manifestarunt arctissimum nexum inter mundum organicum et anorganicum. Sed omnia haec, licet in se magni momenti, tamen philosophiam nondum immutaverunt.

Primo autem medio saeculo XIX. novus progressus scientiarum obstinet. *Oerstedt* detexit actionem fluminis electrici in acum magneticam; ex altera parte *Faraday* a. 1831 ostendit in filo cupreo convulso, acui magnetica appropinquante, flumen electricum oriri. Eodem tempore evolvitur chimia organica (*Wöhler* 1828). *Schleiden* detexit 1838 omnes plantas componi ex cellulis (1). Anno subsequente *Schwann* idem in toto regno animali ostendit. In geologia successit theoria catastropharum *Cuvier*'i a. 1830, theoria continuitatis a *Carolo Lyell* in «Principles of Geology» statuta. Haec omnia autem magis magisque ostendebant omnes partes et ordines naturae arctissime inter se cohaerere et unum quoddam totum constituere.

Iam saeculis praecedentibus theoria mechanistica naturae multum colebatur, praesertim in philosophia (Cartesius, Spinoza, Leibniz etc.). Primo medio saeculo XIX. haec theoria accipit fundamenta scientifica: omnes mutationes corporum reducuntur ad motus immutabilium particularum materiae; omnes mutationes qualitativae reducuntur ad mere

---

(1) Prima indicia huius doctrinae habentur iam apud *Robertum Hooke* (1635-1703), quae ulterius evolvuntur a *Grew* et *Malpighi*, qui anatomiam plantarum fundarunt.

quantitativas. *Dalton* statuit 1808 theoriam atomismi mechanistici; lex conservationis energiae, statuta fere eodem tempore a medico germanico *Iulio Roberto Mayer* (1842), a physico danico *L. A. Colding* (1843) et a physico anglo *J. P. Joule* (1843), huic theoriae fundamenta scientifica praebuit. *J. R. Mayer* conatus est eandem legem etiam ad processus vitales applicare; *Dulong*, *H. Helmholtz*, *Rubner* et alii experimentis calorimetricis probarunt, hanc legem revera etiam in organismis valere. Lex autem conservationis energiae simul cum iuvene chimia organica theoriam vitalisticam fere subverterunt. Omnes hae novae cognitiones scientificae acceperunt formulam communem in principio seu *axiome de causalitate naturali (physica) clausa*. Principium hoc applicabatur etiam ad totum ordinem psychicum; *principium parallelismi psychophysici* est tantum applicatio huius axiomatis.

Omnibus his pandebatur via ad universalem theoriam mechanisticam, quae in philosophia Germaniae mox formam materialismi metaphysici accepit. Etenim idealismus constructivus mentes assuefecerat ad hoc, ut quaedam principales ideae modo systematico ad totum universum extenderentur; ubi ergo in locum constructionis aprioristicae scientifica theoria mechanistica successit, sponte sua in philosophiam materialisticam excrevit. Materialismus hic brevi tantum tempore regnabat; mox ei successit moderatior paululum empirismus et positivismus, qui iam antea in aliis terris, praesertim in Gallia et Anglia, suos invenerat magistros et fautores.

CAPUT PRIMUM

Philosophia materialismi.

Essentia materialismi. Licet materialismus et positivismus philosophicus in pluribus convenient, tamen sunt apprime distinguendi. Etenim materialismus: 1° non excludit metaphysicam sicut positivismus, sed est ipse forma quaedam metaphysicae; 2° et quidem metaphysica, quae docet essentias rerum omnium nihil aliud esse quam materiam, dum positivismus a quaestione, quidnam sit essentia rerum, tamquam insolubili abstinere solet (1). Si materia conceipitur ut ens mere extensum, quod nullis mutationibus qualitativis, sed tantum quantitativis magnitudinis, figurae et motus localis subest, materialismus induit for-

---

(1) Materialismus saeculi XIX. sub influxu criticismi kantiani frequenter etiam docet, nos de essentia interna huius materiae nihil scire.

mam mechanicismi; sed praeter hanc rigidissimam adhuc aliae formae materialismi habentur; 3° hinc materialismus negat omnem substantiam spirituales, processus autem seu phaenomena psychica, prouti sunt factum experientiae, non negat, sed explicat vel ut proprietatem, vel ut effectum, vel ut functionem vel apparentiam internam processuum physicorum; positivismus autem ordinem psychicum a physico diversum non necessario negat; 4° sicut positivismus, ita etiam materialismus Deum proprie dictum non admittit; sed dum positivismus ab hac quaestione tamquam non positiva potius abstinet et agnosticisum profitetur, materialismus Deum vel sub quacumque forma negat (atheismus materialisticus), vel cum rerum materialium universitate identificat (pantheismus vel monismus materialisticus).

A materialismo antiquo et gallico saeculi XVIII. *differt* materialismus huius saeculi: 1° eo, quod saltem aliquo modo admittit theoriam cognitionis kantianam; 2° quod, generatim saltem, cautior est in explicandis phaenomenis psychicis; 3° et maxime, quod doctrinam suam maiore cum consequentia ad ordinem moralem, iuridicum, socialem, politicum et religiosum applicat, praesertim vero ordinem moralem et religiosum proprie dictum, i. e. ab ordine mere naturali essentialiter diversum negat. Distinguendae sunt autem *tres formae materialismi* saeculo XIX.: materialismus s. d. scientificus, materialismus oeconomicus et materialismus monisticus. Prior conatur dare scientificam et philosophicam interpretationem universi, alter intendit reformationem conditionum socialium, tertius tandem proclamat novam religionem.

ARTICULUS I.

Materialismus scientificus.

Materialismus scientificus originem traxit e Hegelianismo, qui specietenus quam maxime a materialismo distat. Sed eius idealismus absolutus identificat cogitare et esse, ideam et rem materialem. Rationalismus unice ad primum momentum attendit; postquam autem e causis supra allatis animi hominum magis ad considerandas res experientiae attenderunt, facilis erat conclusio res materiales esse verum esse, animum vero, ideam esse tantum aliquid secundarium, functionem quandam rerum naturalium. Praeterea Absolutum devenerat in doctrina hegeliana quidam conceptus asubstantialis, qui demum in reali evolutione universi, ergo in natura et homine, plenam et veram realitatem suam nanciseitur. Quid inde mirum, si materialismus asseruit hoc materiale universum esse unicam et veram realitatem, Deum nihil reale,

sed ad summum aliquem conceptum esse, qui totum universum in unitatem complectitur?

§ 1. **Dívilgatio materialismi in Germania.** Primus hunc transitum a Hegelianismo ad materialismum perfecit *Ludovicus Feuerbach* (1804-1872), filius Anselmi Feuerbach, causarum publicarum periti. Initio Hegelianismum, postea naturalismum, tandem apertum materialismum atheisticum professus est, ut ipse de se fatetur: « Prima cogitatio mea erat Deus, altera ratio, tertia et ultima homo ». Tamen homo mere materialistice considerandus est: « Homo est id, quod comedit ». Cum in theoria cognitionis quendam sensualismum sequeretur, totam philosophiam et religionem ad anthropologiam reduxit. Praecipua ei cura erat religionem christianam, quam D. Fr. Strauss rationibus historicis et theologicis impugnauerat, argumentis psychologicis evertere. Religio habet unicam originem in egoismo humano. Essentia religionis consistit in sensu dependentiae a natura; hinc natura in primis et infimis formis religionis modo anthropomorphico repraesentatur, deinde in divinitatem mutatur, tandem in religione christiana haec divinitas ficta supra naturam elevatur. Sed in omnibus religionibus Deus nihil aliud est nisi essentia hominis, quam homo sibi ipsi ut ens extra se existens opponit. « Religio, saltem christiana, est modus gerendi se hominis erga se ipsum talis, ut homo seipsum tamquam aliud ens sibi opponat ». Radix egoismi autem quam maxime apparet in fide in creationem, providentiam, miracula, immortalitatem personalem, beatitudinem aeternam in coelo. Hinc religiones positivae et praesertim christiana sunt tantum productum quoddam phantasiae. Unicum, quod vere divinum est et absolutum, est homo, non ut individuum, sed ut genus consideratus. « Homo homini deus est »: haec est vera religio. Omnes relationes sociales inter homines, imprimis quae ad hominem ut genus spectant, ut relationes maritales inter virum et uxorem et relationes familiae inter parentes et infantes, sunt vere religiosas et essentiam religionis constituunt. — Etiam D. Fr. Strauss (1898-1874), de quo supra (II 62) erat sermo, ex Hegelianismo ad materialismum pervenit: in opere « *Der alte und der neue Glaube* » aperte profitetur, unicum Absolutum esse ipsum universum; universum autem est « materia in infinitum mota ».

Maxime autem crudo modo materialismum evolverunt I. Moleschott, Carolus Vogt, Ludovicus Büchner, dum Henricus Czolbe materialismum magis sub forma sensualismi defendit. *Iacobus Moleschott* (1822-1893), inde ab a. 1879 prof. physiologiae in Universitate Romana, in opere suo praecipuo « *Der Kreislauf des Lebens* » (1852) multis factis e physiologia, chimia aliisque scientiis naturalibus congestis, conatur non solum materialismum ut unice fundatam scientiam exhibere, sed etiam ut

unice veram philosophiam inter cultas hominum classes divulgare; haec philosophia constituit veram sapientiam veramque religionem. Non datur distinctio inter noumenon et phaenomenon, sed res, prouti a sensibus apprehenduntur, sunt unica et vera essentia; materia autem, quia subest legi conservationis, est aeterna et immortalis. Tota activitas psychica et vitalis est tantum functio materiae; voluntas est necessarius effectus praecedentium causarum materialium. Moleschott docet etiam illam theoriam, quam duces socialismi tamquam fundamentum suae doctrinae assumpserunt: moralitatem esse effectum soli, in quo homo habitat (1). Iam inter Moleschott et chimicum *Iustum Liebig* orta est lis de quibusdam doctrinis materialisticis. Mox vehemens pugna exarsit inter materialistas et alios, qui theismum defendebant, quae pugna eo maiorem strepitum excitavit, quia de existentia et immortalitate animae agebatur. Ansam dedit oratio die 18 sept. 1854 in congressu Göttingensi, ad quem medici et physici totius Germaniae convenerunt, habita a professore physiologiae Göttingensi *Rudolpho Wagner* († 1864) sub titulo: «Creatio hominis et substantia animae», in qua citando quasdam doctrinas materialisticas *Caroli Vogt* conqueritur, persuasionem de anima substantiali et immortalis magis magisque evanescere, qua re fundamenta moralia ordinis socialis necessario evertuntur. *Carolus Vogt* (1817-1895), professor zoologiae in Universitate Genevensi, qui iam antea purum putumque materialismum docuerat, hoc sermone offensum scriptis polemicis, tum publicis praelectionibus omnem philosophiam spiritualisticam et theisticam, et omnem religionem, praesertim christianam ludibrio habuit: cogitationes eodem modo dependere a cerebro sicut fel a hepate vel urina a renibus; animas humanas non esse diversas ab animabus brutorum et esse tantum certum quendam complexum virium organismi; non dari libertatem arbitrii nec proinde discrimen essentiale inter bonum et malum; doctrinam de Deo personali et mundi creatore cum regulis sanae rationis nullo modo posse componi; religionem subjective spectatam nihil aliud esse quam indigentiam animi hominibus et brutis communem, obiective vero spectatam cum doctrinis scientiarum naturalium aperte pugnare; brevi materialismum in cosmologia, psychologia, ethica, aethetica et religione tamquam unice rationalem et scientificam philosophiam exhibuit. — Simili modo *Ludovicus Büchner* (1824-1899), primo in Universitate Tübingensi libere docens, deinde medicus Darmstadii, crasso materialismo se addixit; doctri-

---

(1) «Und so gewinnt es eine tiefe, stoffliche Bedeutung, wenn es heisst, dass der Mensch an der Scholle klebt. *Die Gesittung gehört zu den Wirkungen des Bodens*, die man vielfach übersieht, weil man entweder hochmütig nicht hinter die nächste Ursache forschen will, oder demütig sich mit der allerfernsten begnügt». *Kreislauf d. Lebens* ed. 3. 100.

nas Moleschotti et Vogti in suo opere, *Kraft und Stoff* (1855) facili et iucunda forma ad sensum popularem accomodavit, ita ut opus hoc ubique, etiam extra Germaniam, multum et avide legeretur et ut « biblia materialismi » haberetur. Opus in plures linguas translatum plurimum ad divulgandum materialismum circa medium saeculum contulit, sed mox etiam tum in Germania, tum in Gallia (a P. Janet) et in Italia (ab E. Rossi) fortiter impugnabatur. Doctrinas philosophicas alicuius momenti continet nullas; multis factis et experimentis e diversis scientiis dextre compositis incultus populus in opinionem inducitur, materialisticam philosophiam unicam legitimam conclusionem scientiarum esse.

Ab his materialistis medicus *Henricus Czolbe* (1819-1873), licet et ipse naturalismum sequatur, differt tum maiore sobrietate et obiectivitate scientifica, tum eo, quod sensualismum colit; tantum id est reale, quod est obiectum sensuum. Hinc reicit omnes vires in natura, conatur actus psychicos per physicam explicare (conscientiam sui reducit ad motus circulares in cerebro); qualitates sensibiles habet reales et obiectivas, et quidem cum Democrito putat qualitates a corporibus resolvere, per organa sensuum in nos intrare et postea in perceptionem consciam mutari. Praeterea differt a materialismo communi eo, quod admittit aeternitatem non solum materiae in genere, sed etiam singulorum corporum universi, imprimis organismorum, qui mere mechanice explicari non possunt; et eo quod admittit teleologiam in universo: finis totius universi est beatitudo omnium entium sensatione praedictorum.

Hic materialismus apud physicos, medicos et apud vulgus per longum adhuc tempus haud parvum influxum et auctoritatem habuit; in ipsa philosophia autem mox fere totus evanuit. Etenim plures philosophi, nixi principiis theoriae cognitionis, materialismum ut doctrinam omni fundamento critico earentem impugnarunt et reiecerunt. Inter hos eminent *Lotze*, *E. v. Hartmann* et praesertim *Wundt*, qui ipse in iuniorae aetate materialismo faverat. Sed etiam ex scientiarum naturalium cultoribus haud pauci ut *Ioannes Müller* et *H. Helmholtz*, ostenderunt, materialismum nec esse sequelam harum scientiarum nec etiam cum iis componi posse.

BIBLIOGRAPHIA. *L. Feuerbach*, Zur Kritik der Hegelschen Philosophie, Hallesche Jahrbücher 1839; Das Wesen des Christentums, Lpzg. 1841; Vorlesungen über das Wesen der Religion, 1851; Editiones completae: ab ipso *L. F.* 10 voll., Lpzg. 1846-66; a *W. Bolin* et *F. Jodl*, 10 voll., Stuttg. 1903-11. — *J. Moleschott*, Der Kreislauf des Lebens, physiologische Antworten auf Liebig's chemische Briefe, Mainz 1852, ed. 5. 1876; Die Einheit des Lebens, Giessen 1864; *C. Vogt*, Köhlerglaube u. Wissenschaft, Giessen 1854; Physiologische Briefe, Stuttg. 1845-47; Vorlesungen über den Menschen, s. Stellung in d. Schöpfung u. in d. Geschichte d. Erde, Giessen 1863; *L. Büchner*, Kraft und

Stoff, Frankfurt 1855, ed. 21. 1904; *Natur und Geist*, ib. 1857; *Der Gottesbegriff* u. dessen Bedeutung für die Gegenwart, Lpzg. 1874; *tertia editio* sub titulo: *Gott u. d. Wissenschaft*, Lpzg. 1897; *Das künftige Leben u. d. moderne Wissenschaft*, Lpzg. 1889; *H. Czolbe*, *Neue Darstellung des Sensualismus*, Lpzg. 1856; *Entstehung des Selbstbewusstseins*, ib. 1856; *Grundzüge einer extensionalen Erkenntnistheorie*, ed. ab Ed. Johnson, Plauen 1875. — *E catholicis impugnant materialismum* *J. F. Frohschammer*, *Menschenseele u. Physiologie*, Münch. 1855; *D. Christentum u. d. moderne Naturwissenschaft*, Wien 1868; *Das neue Wissen u. d. neue Glaube*, Lpzg. 1873; *Frdr. Michelis*, *Der Materialismus als Köhlerglaube*, Münst. 1856; *Ant. Tanner*, *Vorlesungen über den Materialismus*, Luzern 1864; *Alb. Stöckl*, *D. Materialismus geprüft in s. Lehrsätzen u. deren Konsequenzen*, Mainz 1877. *Ad historiam pugnae materialisticae* cfr. *Frdr. Klimke*, *Der deutsche Materialismusstreit im 19. Jahrhundert u. s. Bedeutung f. d. Gegenwart*, Hamm i. W. 1907. *Inter protestantes scribunt contra materialismum* *Frdr. Fabri*, *Briefe gegen den Materialismus*, Stuttgart 1856, ed. 2. 1864; *C. Ph. Fischer*, *Die Unwahrheit des Sensualismus und Materialismus*, Erlangen 1853.

§ 2. **Materialismus in aliis terris.** Sed et in aliis terris non desunt philosophi materialistae. Ita in *Gallia* proficitur materialismum *P. F. G. Cabanis* (1757-1808), qui in relationes inter activitatem physicam et psychicam inquisivit. De ultimis rerum essentiis et causis nihil certi statuit asserendo nos de existentia Dei et essentia animae neque argumenta positiva neque negativa afferre posse. Doctrina, ad quam Cabanis maxime inclinatur, est quidam materialismus stoicus pantheisticus. *Destutt de Tracy* (1754-1836) potius sensualismum docet, quem « ideologiam » vocat, sed eo convenit cum materialismo, quod omnes regulas practicas pro educatione, ethica et politica unice e cognitione scientifica mundi physici et organizationis psychophysicae deducere conatur. Ultimo tandem tempore materialismus fere totus in Gallia extinctus erat; solus *Felix Le Dantec* (1869-1917) eum defendit. *Basilius Conta* (1846-1882) erat quidem oriundus e Moldavia in Rumania et professor Bukaresti, attamen plura opera in lingua gallica edidit, in quibus materialismum positivisticum et evolutionisticum proficitur. Sed cum inquisitiones positivae materialismi hominibus non satisfaciant, putat eas per modum poesis cuiusdam scientificae ad doctrinam metaphysicam de Absoluto compleri posse et debere.

In *Anglia* materialismum cum agnosticismo iungit *Thomas Henricus Huxley* (1825-95), qui potius ad historiam scientiarum naturalium pertinet et evolutionismum Darwini statim ab initio defendit. Materialismum eo sensu sequitur, quod theoriam materialisticam vitae hypothese[m] unice pro scientiis fertilem habet; attamen materia et vis sunt tantum nomina certorum quorundam statuum conscientiae; quid essentiae rerum in se ipsis sint, ignoramus. Hinc philosophiam suam *Agnosticismum* vocat, quae denominatio inde communiter est recepta. Etiam

G. J. Romanes (1848-1894), qui a multis inter materialistas numeratur, potius quendam psychomonismum materialisticum docet. Totum universum constat quadam materia spirituali (Mind-Stuff) ita, ut omnes eventus in ipso unam tantum seriem causarum constituent, cuius unumquodque membrum tum partem materialem tum spirituales praebet.

BIBLIOGRAPHIA. *Cabanis*. Les rapports du Physique et du Moral de l'homme, Par. 1802, germanice a L. H. Jacob, 1808; opera omnia a F. Thurot, 5 voll. Par. 1823-25; *Destutt de Tracy*, Opera omnia, 4 voll. Par. 1824-25; *F. Le Dantec*, Les limites du connaissable, 1903; Les lois naturelles, 1904; Les influences ancestrales, 1904; cfr. *J. B. Saulze*, Le Monisme matérialiste en France. Exposé et critique des conceptions de Le Dantec, Conta etc., Par. 1912; *B. Conta*, Théorie du fatalisme, Essai de philosophie matérialiste, 1877; Philosophie matérialiste I: Introduction à la Métaphysique 1880; *G. J. Romanes*, Mind and Motion and Monism, 1895.

§ 3. **Schola phrenologica et criminalistica.** E doctrina materialistica, omnem activitatem psychicam a conditionibus organicis, praesertim cerebri dependere, procedentes voluerunt s. d. phrenologi characterem, indolem, inclinationes, passiones, bona et praesertim mala hominum opera explicare. Phrenologiam fundavit medicus *Franciscus Iosephus Gall* (1758-1828), qui Wittembergae natus, maximam partem vitae Parisiis degit; in opere suo « *Anatomie et physiologie du système nerveux* » (1810-20) e diversa formatione calvae capitis ad diversam hominis indolem concludit et sic 27 potentias psychicas fundamentales statuit. Nomen ipsum phrenologiae provenit a *Spurzheim*, qui hanc doctrinam (Gall vocavit eam « organologiam ») ulterius evolvit; idem fecerunt *C. G. Carus*, *G. de Struve*, *Schewe* et alii.

Idem principium materialisticum assumit s. d. *schola criminalistica* duce *Cesare Lombroso* (1836-1909); secundum eius doctrinam homines malefici sunt potius aegroti quam mali, curandi non a iudicibus, sed a medicis. Tota haec schola negat libertatem arbitrii et hinc conceptum responsabilitatis immutat; delictum, quod quis perpetrat, est necessaria sequela tum organizationis anormalis ipsius delinquentis, tum conditionum physicarum, oeconomicarum et socialium, in quibus vixit. Quare poenae communiter nihil efficere possunt; causae sociales criminum sunt inquirendae et removendae, ut ipsa crimina dispareant. Ad hanc scholam sat multi iurisperiti et philosophi iuris pertinent. Alii, ut *Benedikt*, *Kräpelin*, *Kurella*, *Gaupp* explicant crimen e causis biologico-psychologicis ipsius delinquentis, e degeneratione, atavismis, hereditate acceptis passionibus irresistibilibus. Alii iterum magis in conditionibus socialibus causas criminum quaerunt, ut *E. Ferri*, *Garofalo*, *Sighele*, *Colajanni*, *v. Liszt*, *A. Baer*, *van Hamel*, *v. Lillienthal*, *Aschaffenburg*, *Forel*, *R. Sommer*. Hinc in schola criminalistica pars individua-

listica et pars sociologica distingui debet. Studia huius scholae ad id contulerunt, ut influxus hereditarii et externi melius intelligerentur et diligentius ponderarentur, et hac ratione ipsum modum tractandi delinquentes multum perfecerunt, attamen doctrina principalis est falsa, cum liberum arbitrium, responsabilitatem et omne discrimen internum inter bonum et malum morale tollat.

BIBLIOGRAPHIA. De schola phrenologica cfr. *Combe*, System of Phrenology, ed. 5. 1843; *Léclut*, La phrénologie, ed. 2. 1858; *G. Schewe*, Katechismus der Phrenologie, ed. 7. 1884; ad criticam vide *Sigwart*, Logik, II, ed. 2. 568 sqq. — Schola criminalistica: *C. Lombroso*, Genio e follia, 1864, ed. 4. 1882, germanice: Genie und Irrsinn, Lpzg. Univ. Bibliothek; *L'uomo delinquente*, ed. 5. Torino 1896, germanice: Der Verbrecher, Hamb. 1887-96; gallice ed. 9. Par. 1901; *L'uomo di genio in rapporto alla psichiatria*, Torino 1889, ed. 6. 1894, germanice Hamburg 1890, gallice ed. 4. Par. 1909; *H. Kurella*, C. Lombroso u. die Naturgeschichte des Verbrechers, 1892; *Colajanni*, Criminologie sociale, 1889; *F. v. Liszt*, Lehrbuch des deutschen Strafrechts, ed. 16-17. 1907; *Marucci*, La nuova filosofia del diritto criminale. Ad criticam cfr. *V. Cathrein* S. J., Recht, Naturrecht u. positives Recht, Freiburg 1901.

ARTICULUS II.

Materialismus oeconomicus.

Materialismus oeconomicus eodem tempore et eadem ratione ac materialismus scientificus ex philosophia hegeliana se evolvit. Auctores eius sunt *Carolus Marx* (1818-1883) et *Fridericus Engels* (1820-1895), qui e « sinistra » Hegelianismi, in specie e materialismo *Feuerbachii* exierunt. *Carolus Marx*, natus Treviris e familia origine hebraea, iam invenis multum quaestiones oeconomicas tractabat. E Borussia electus venit Parisios ibique una cum *Arnaldo Ruge* condidit Annales germanico-gallicas (*Deutsch-Französische Jahrbücher*), in quibus philosophiam iuris hegelianam corrigere omnesque conditiones iuridicas et politicas e materialibus vitae conditionibus deducere conabatur. Parisiis cognovit etiam *Proudhon* eiusque theoriā socialismi. Deinde profectus Bruxellas, sed etiam inde abire iussus, diversas Germaniae urbes peragravit, rediit Parisios, sed inde exturbatus venit Londinum, ubi simul cum amico suo et socio *Engels* usque ad mortem debebat. *Engels* praecipuam partem systematis Carolo Marx adscribit; tamen plures auctores optimae notae, ut *Sombart*, putant fundamenta philosophica potius ab *Engels*, a Marx applicationes practicas, oeconomicas provenire. Theoriā suā appellant « oeconomicam » seu « materialisticam considerationem historiae » (materialistische Geschichtsauffassung), seu et-

iam socialismum « modernum », « scientificum » in oppositione ad formas socialismi antiquiores, « utopicas ».

Etenim distinguendus est socialismus practicus et theoreticus, theoreticus iterum distinguitur antiquior seu utopicus et recentior seu scientificus.

§ 1. **Socialismus practicus.** Nomine socialismi *practici* comprehenduntur diversa tentamina practica inde ab antiquitate suscepta introducendi communismum. Iam circa a. 1300 a. Chr. viguit quidam communismus in insula *Creta*; institutiones politicae *Spartae* teste Aristotele exemplum Cretensium imitabantur. Praeterea in insulis *Liparicis* prope Siciliam habebatur communismus; apud primos christianos *Hierosolymae* vigeat communismus bonorum fundatus supra verum amorem fraternum. Medio aevo communismus erat fere ignotus; tantum diversae sectae Apostolicorum, Circumcellionum, Albigenium, Anabaptistarum ex una parte communismum propagabant, ex altera parte neoplatonici theoriam Platonis de statu ideali evolvere conabantur. *Plotinus* voluit civitatem « Platonopolim » in Campania condere. *Petri de Bosco* « De recuperationibus terrae sacrae » (1305-7) exhibet primam utopiam, si a theoria Platonis de Republica abstrahimus. Sed et diversae fabulae indicae, quae societatem communisticam depingunt, reviviscunt in fabulis Arabum, v. g. in scriptis s. d. « fratrum fidelium (purorum) » Ichwân as-safâ et in philosophica Robinsonada ab *Abu Bekr Ibn Tophail* († 1585) conscripta; diversae narrationes phantastico-poeticae de « insulis beatorum », quae in literis Graecorum et Romanorum colebantur, tempore humanismi refluoruerunt. Magnam famam deinde nacta est fabula politico-romantica, quam *Thomas Morus* (1480-1535) anno 1516 edidit: « De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia », ubi prima vice post Platonem exemplar perfectae communitatis politicae fuse depingitur. Haec « Utopia » multum in omnibus terris divulgata, exemplar facta est omnium similium elucubrationum. Anno 1611 scripsit *Thomas Campanella* (1568-1639) duo opera similia « Civitas solis » et « De Monarchia hispanica »; ex parte protestantium exstat *Ioannis Valentini Andreae* « Reipublicae Christianopolitanae descriptio » 1619. *Franciscus Bacon* composuit « Nova Atlantis » 1626, poeta *Ioannes Barclay* « Argenis » 1621; *Harrington* « Oceana » 1656; *Vairasse* « Historiam Sevarambum » et sic multi alii.

§ 2. **Socialismus theoreticus antiquior** iam initio saeculi XVIII. habuit praecursorem in catholico parochio gallico *Meslier* (1664-1730), cuius opus iam encyclopaedistis notum, demum a. 1864 sub titulo « Le testament de Jean Meslier » editum est (a R. Charles, Amstelodami, 3 voll.). Sed proprie socialismus theoreticus ortus est brevi ante magnam revolutionem gallicam. Sacerdos *Morelly* edidit suppresso nomine opus « Code de la nature » 1755; eum sequitur sacerdos *Mably* opere « De la législation » 1776. Ceterum iam I. I. Rousseau notam sententiam scripserat, primum auctorem inaequalitatis inter homines fuisse eum, « qui partem soli sepibus circumduxit, nec veritus est dicere: haec est mea proprietas! et qui invenit homines adeo fatuos, ut ei fidem haberent »; exinde conclusit fructus terrae ad omnes, terram ipsam ad neminem

pertinere; ulterius autem hanc ideam non evolverat. Saeculo XVIII. exstant plures auctores, qui « illuminismum » eiusque optimismum sequentes varia proponunt consilia reformandarum conditionum socialium et politicarum; ut fundamentum huius reformationis assumunt principia moralia iustitiae et misericordiae. Huc spectat imprimis comes *Henricus de Saint-Simon* (1760-1825), qui hac de re multa scripsit, v. g. « De l'industrie », « L'organisateur », « Catéchisme des Industriels », « Réorganisation de la société européenne », « Du système industriel », « Le nouveau Christianisme ». Exinde forma antiquior socialismi theoretici etiam Saint-Simonismus vocari solet. Saint-Simon enim nactus est multos discipulos, qui eius doctrinas sociales et religiosas assumentes in religione adunationem omnium hominum videbant in hunc finem, ut terram exercentes lucrum facerent, hereditatem quamcunque tollerent, sexum utrumque equipararent et opera carnis prae operibus spiritus colerent. Inter hos discipulos eminent *A. Bazard* (1791-1832), *Barthélemy Enfantin* (1796-1864), qui « papa Saint-Simonismi » appellabatur et emancipationem carnis adeo coluit, ut auctoritas publica eius sectam dissolvere cogeretur; et *Michael Chevalier* (1806-1879). Alia sub forma socialismum docuit *Carolus Fourier* (1772-1837), qui putabat novam societatem condi posse, in qua omnes inclinationes et appetitus hominum rationabili modo quietarentur. *Stephanus Cabet* (1788-1856) ideas in opere « Voyage en Icarie » (1840) expositas in America septentrionali frustra ad effectum practicum deducere conatus est; *Ludovicus Blanc* (1803-1882) in suo « Organisation du travail » (1840) communismum politicum docuit et a. 1848 in « officinis nationalibus » Parisiis re ipsa introduxit, ad breve tamen tempus. Eodem tempore in Anglia reformationem communisticam conditionum oeconomicarum intendunt medicus *Carolus Hall* (1745-1825) opere « The effects of civilisation on the people in European states » (1805); et praesertim *Robertus Owen* (1771-1858), officinarum lanificii proprietarius « A new view of society » (1813), « Book of the new moral world » (1836-49). Etiam Owen sequitur opinionem communem saeculo XVIII. de naturali bonitate hominis et putat cum Rousseau sufficere, ut « ordo naturalis rerum » restituatur, ut eo ipso homines meliores fiant. In Germania prima vice doctrinae socialisticae apparent apud sartorem *Weilling*, qui utopismum gallicum in libro « Gedanken der Harmonie und Freiheit » (1842) et altero multum lecto « Evangelium des armen Sünders » proletariis praedicabat. Semi-socialismum docet *Carolus Marlo* (proprie professor *Winkelblech*) « System der Weltökonomie » (1850-59); socialismum politicum *Carolus Rodbertus*, ad quem schola oeconomiae nationalis sic dictorum « socialistarum cathedralium » ut *Held*, *Schmoller*, *Adorf Wagner*, *Io. Huber*, *Schäffle*, *Rudolph Meyer*, alii provocabant. Aliam formam socialismi politici do-

cet *Antonius Menger*, « Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag », (1886); « Neue Staatslehre » (ed. 2. 1904); « Neue Sittenlehre » (1905).

Formam intermediam inter socialismum et individualismum docet Gallus *P. Iosephus Proudhon* (1809-1865), cuius opera 37 voluminibus a Lacroix Parisiis edita sunt. Prima eius elucubratio, quae maxime attentionem ad se convertit, movet quaestionem: « Qu'est-ce que la propriété? » Proudhon respondet, sicut iam *Brisson de Varrille* 60 annis antea: « Proprietas est furtum; la propriété c'est le vol ». Hoc tamen ita intelligit, ut non omnem proprietatem, sed eam tantum, quae labore alicrum acquiritur, furtum appellet. Ex alia parte etiam communismum impugnat, quippe qui contra aequalitatem et iustitiam offendat. Imo opere « Système des contradictions économiques » sive « Philosophie de la misère » (1846) sat acriter socialismum communisticum sui temporis aggreditur, ita ut *Carolus Marx* contra ipsum opus « Misère de la philosophie » (1847) ediderit. Proudhon defendit anarchismum, i. e. absentiam omnis auctoritatis publicae; religionem et Ecclesiam, quibus ius existendi denegat, persequitur, imo Deum tamquam principium malum (le mal) exhibet. Simili modo Saint-Simonista *Petrus Leroux* (1797-1871) Deum personalem vitamque futuram negat, sed credit in infinitum progressum hac in terra, quare secundum eius opinionem homo hic iam coelum sibi condere debet.

BIBLIOGRAPHIA. De socialismo in antiquitate et medio aevo cfr. *Thonissen*, Le socialisme depuis l'antiquité, Louvain 1852; *Steccanella*, Del comunismo, Roma 1892; *Pöhlmann*, Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus, 2 voll., Münch. 1893-1901. — *H. de Saint-Simon*, De l'industrie, 4 voll., 1817; Du système industriel, 1821-22; Catéchisme des industriels, 1822-23; Le nouveau christianisme, 1825; bibliographiam completam de Saint-Simon eiusque discipulis apud *Reybaud*, Etudes sur les réformateurs ou socialistes modernes, III, 302 sqq.; Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin, 47 voll., Par. 1865-78; *Ch. Fourier*, Théorie des quatre Mouvements et des Destinées générales, Lyon-Lpzg. 1808; Le nouveau Monde industriel, Par. 1829; Opera omnia 6 voll. Par. 1840-45; *E. Cabot*, Le Voyage en Icarie, Paris 1840, ed. 5. 1898; germanice Par. 1847; *P. J. Proudhon*, Qu'est-ce que la Propriété? Par. 1840; La révolution sociale, Par. 1852; germanice 1852; Philosophie du Progrès 1853.

§ 3. **Socialismus modernus, scientificus** seu Marxismus differt a socialismo antiquiore sub duplici praesertim respectu: *primo* non quaerit expletam et perfectam formam conditionum socialium tempore futuro multum distante obtinendam, sed inquit in leges reales societatis humanae et iam nunc vult remedium afferre; *secundo* non exorditur e consideratione morali et abstracta, quae hominem natura ipsa bonum et undequaque perfectum habet, sed ex concretis conditionibus evolutionis socialis. Quare in oppositione ad « utopicum » socialismum seipsum « scientificum » vocat.

1. *Fundamenta theoretica socialismi.* Ut diximus, theoria Marxii originem sumit e « sinistra » hegeliana et in specie e materialismo Feuerbachii. Processus a Hegel per Feuerbach ad Marx hic videtur esse: *Hegel* statuit ut verum et reale ens conscientiam absolutam (ideam), *Feuerbach* ostendit hanc conscientiam absolutam esse realem tantum in sociali connexione singulorum hominum seu in homine ut genus considerato; *Marx* tandem docet, etiam hominem ut genus consideratum esse abstractionem, unicam realitatem veram esse non singulos homines, etiam prout unum genus constituunt, sed *associationem* hominum humanarumque virium, cuius singulae activitates humanae sunt tantum functiones. Consequenter dialecticus processus necessarius idearum apud Hegel mutatur a Marx in necessarium processum conditionum socialium, oeconomicarum. Secundum doctrinam Marxii critica coeli locum cedere debet criticae terrae, critica religionis criticae iuris, critica theologiae criticae politicae. Methodus dialectica hegeliana applicanda est ad realitatem historicam, ut inveniri possit, quae proprie sint motiva activitatis hominum. Haec autem ultima motiva non sunt ordinis idealis, sed ordinis realis et materialis: conditiones oeconomicae societatis, in quibus homines nascuntur, sunt fundamentum reale, supra quod aedificium exstruitur politicae, iuris, moralitatis, religionis, artis et philosophiae, quas formas culturae Marx communi vocabulo « formas ideologicas » appellat. Non ergo ideae et cogitationes determinant modum vivendi socialem, sed e contrario hic modus vivendi socialis determinat ideas. Sed, ut Hegel ostendit, vita socialis continuo mutatur, continuo fluit. Hinc leges evolutionis huius mutationis socialis modo exacte scientificae inquirendae sunt, ut ita historia generis humani scientificae intelligatur. Propter continuam mutationem conditionum socialium elapso quodam temporis spatio fundamentum oeconomicum est ex toto mutatum, dum aedificium « ideologicum » superstructum immutatum mansit. Exinde oritur contradictio inter conditiones oeconomicas et ideologiam; hae contradictiones sunt causae revolutionum socialium, donec nova harmonia inter structuram oeconomicam et ideologiam sit stabilita. Haec est unica scientifica explicatio mutationum socialium. Decursu historiae sibi invicem successerunt formae productionis asiatica, antiqua graeco-romana, feudalis in medio aevo et tandem moderna. Quaevis prior forma ordinis socialis continet in se germina subsequentis, usquedum procedente tempore haec germina matureseant, et, quando sunt perfecte matura, formam priorem maiore vel minore vi abiciant. Ita necessario oriuntur catastrophae sociales.

2. *Philosophia materialistica.* Tota haec theoria supponit philosophiam materialisticam. Et revera Marx, Engels et iuniores theoretici socialismi docent aperte materialismum: essentia rerum sunt conditio-

nes biologicae et oeconomicae, vita et merces; omnis ideologia est tantum harum conditionum «functio», ut modo mathematico dici solet, id est accidens vel productum variabile ab his conditionibus modo determinato dependens. Anima immortalis in homine, vita futura, Deus, essentialia discrimen inter bonum et malum morale negantur; religio, sicut iam Feuerbach docuit, est tantum phantasiae imago, qua vires naturales hominibus ut aliquid supernaturale et divinum apparent, hinc mera illusio. Hunc materialismum volunt quidem Marx et Engels a materialismo vulgari L. Büchner, C. Vogt et aliorum exacte distingui, primo eo, quod materialismus «oeconomicus» originem sumit a philosophia «classica» Kantii eiusque sequacium, praesertim Hegel; secundo quia consideratio materialistica historiae non proponitur ut dogma, sed ut methodus tantum, ut organon inquisitionis de rebus oeconomicis; tertio, quia Marx et Engels etiam ideologiae concedunt quandam independentiam relativam; postquam enim ideologia e conditionibus socialibus orta est, fit quodammodo sui iuris, consideratur ab hominibus ut aliquid proprium et a materialibus conditionibus plane distinctum, et hoc modo ideologia capax est in homines et etiam in ipsam evolutionem oeconomicam influxum exercere.

«Defectus principalis omnis materialismi hucusque statuti, etiam eius, quem Feuerbach docuit, in eo consistit, quod id, quod sensatio reapse exhibet, unice sub forma obiecti seu repraesentationis (intuitionis) consideratur, non ut activitas, ut praxis humana et sensilis, ergo unice ex parte obiectiva, non subiectiva». Engels, Ludwig Feuerbach 59. Aliis verbis: materialismus vulgaris considerat nexum causalem vitae socialis mere extrinsece, ut productum *passivum* conditionum *externarum*; materialismus oeconomicus autem ut id, quod continua *activitate ipsorum hominum* producitur.

3. *Applicatio ad quaestiones sociales.* Supradicta theoria mutationum socialium applicatur deinde ad ipsum socialismum. Etenim etiam hodie viget talis contradictio inter antiquatum ordinem iuridicum proprietatis privatae (capitalismi) et modernam formam productionis. Monopolium capitalisticum, quod modernam productionem mercium procreavit, nunc, postquam haec nova productio evoluta est, ipsi est impedimento; ergo haec forma obsoleta abici debet. «Monopolium capitalisticum evasit vinculum et catena productionis, quae cum ipso et sub ipso effloruit... Involuerum capitalisticum disrumpitur. Sonat ultima hora capitalisticae proprietatis privatae. Expropriatores expropriantur». Loco hodiernae anarchiae productionis media productionis societati subici debent. Socialismi hodierni non est, rationem et ordinem «Status futuri» excogitare, qui demum creari deberet, sed suos adiutores immediate praeparare ad revolutionem futuram, quae sponte et necessario veniet.

4. *Ulterior evolutio socialismi*. Schola Marxismi iunior. Inter iuniores sectatores socialismi, qui socialismum etiam philosophice tractant, numerandi sunt in Germania *Carolus Kautsky* (n. 1854), qui inde ab a. 1883 edit periodicum singulis hebdomadibus prodians « *Die neue Zeit* ». Opus eius « *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung* » (1906) dat philosophiam moralem socialisticam, « *Der Ursprung des Christentums* » (1908) conatur omnes religiones e conditionibus socialibus, in specie religionem christianam e socialismo infimae plebis Romanae explicare. *Franciscus Mehring* (1846-1919) applicat in « *Die Lessing-Legende* » (1893) materialisticam considerationem historiae ad historiam literarum. Alii sunt *E. Bernstein*, *H. Cunow*, *Conradus Schmidt*. In Austria *Fridericus Adler*, *Max Adler*, *Otto Bauer*; in Gallia *Bonnier et Lafargue*; in Polonia *Casimirus de Kellès-Kraus*; in Russia *Plechanow* (1857-1918), *Beiträge zur Geschichte des Materialismus*; in Italia *Antonius Labriola* (1843-1904), professor in Universitate Romana, eiusque filia *Teresia Labriola*, quae Romae docet quaeque theoriam historiae materialisticam ad ius applicat; et discipulus Antonii Labriola *Paulus Orano*; in Hollandia *A. Pannekoek*. Licet omnes hi materialismum profiteantur, tamen aliqui influxum Kantianismi subeunt.

Mox aliqui socialistae cognoverunt philosophiam materialisticam non posse exhibere solida fundamenta aedificio socialistico et reformandis conditionibus oeconomicis, quae ad feliciorum statum perducerent. Hinc doctrinam suam criticae fundare et probare conantur, elementa ideologica magis considerantes. Haec pars, quae « *revisionistica* » vocatur, antesignanum habet *Eduardum Bernstein* (n. 1850): « *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie* » (1899); « *Wie ist wissenschaftlicher Sozialismus möglich?* » (1901). Bernstein antea Marx fideliter sequebatur, deinde vero ad criticismum kantianum deflexit. Organon « *Revisionistarum* » in Germania sunt « *Sozialistische Monatshefte* », per plures annos Bernstein edidit « *Dokumente des Sozialismus* ». Praeterea huc spectant *Ferdinandus Lasalle* (1825-64), *Iosephus Dietzgen* (1828-88) eiusque filius *Eugenius*; *Ludovicus Woltmann* (1871-1907), qui in libris « *System des moralischen Bewusstseins* » (1898), « *Der historische Materialismus. Darstellung und Kritik der marxistischen Weltanschauung* » Marxismum cum criticismo kantiano et evolutionismo darwiniano componere conatur; *Fridericus Adler* quaerit solidiora fundamenta in philosophia Ernesti Mach; *Max Adler*, « *Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft* », in *Marxstudien I.* (1904); *Marx als Denker* (1908, ed. 2. 1921); *Marxistische Probleme* (1913). Similes tendentias criticas praeseferunt Galli *Jean Jaurès* (occisus 1914) et *Chr. Rappaport*; Russi *Lawrow* (1823-1900), *P. de Struve*, qui postea ad liberalismum defecit, et *M. Tugan-Baranowski*. Inde a tempore ultimi belli multi socialistae agnoscunt necessitatem religionis et conantur fundamenta theoretica ita mutare, ut etiam religio in systemate socialistico debitum locum occupare possit; attamen generatim ad pseudo-religionem tantum naturalisticam et monisticam perveniunt.

De magno influxu socialismi in mutatas conditiones politico-sociales ultimorum annorum loqui non est huius loci; de profundis mutationibus autem, quas etiam in philosophica theoria socialismi nostris temporibus succedere videmus, certum quid hodie statui nondum potest.

BIBLIOGRAPHIA. *C. Marx* et *Frdr. Engels* simul ediderunt: Die heilige Familie od. Kritik der kritischen Kritik, e. Streitschrift gegen Br. Bauer zur Aufklärung des Publikums üb. d. Illusionen der spekulativen Philosophie u. üb. d. Idee des Kommunismus als die Idee des neuen Weltzustandes, 1845; Manifest der kommunistischen Partei (sine nomine), Lond. 1848. *C. Marx*, Misère de la philosophie, Brux. 1847, germanice 1885, ed. 3. 1895; Das Kapital I, 1867, II, 1885, III, 1894; *Frdr. Engels*, Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, Lpzg. 1878, ed. 5. 1904; D. Ursprung der Familie, d. Privateigentums u. des Staates, Zürich 1884, ed. 8. 1900; L. Feuerbah u. d. Ausgang d. klass. deutschen Philosophie, Stuttgart 1888, ed. 5. 1910; *H. Cunow*, Der Ursprung der Religion, 1913; *A. Labriola*, Difesa della dialettica di Hegel, 1862; Del socialismo, 1889; Del materialismo storico, ed. 2. 1902; Socialisme et Philosophie, Par. 1899; Saggi intorno alla concezione materialistica della storia, 1896-97; editio gallica magis completa: Essais sur la conception matérialiste de l'histoire, ed. 2. 1902; *P. Orano*, Il problema del Cristianesimo, 1900; I patriarchi del socialismo, 1904.

Ad criticam socialismi cfr. *V. Cathrein*, Der Sozialismus, ed. 11. Freiburg 1919, opus in fere omnes linguas europaeas translatum; *Fr. X. Kiefl*, Die Theorien des modernen Sozialismus u. d. Ursprung des Christentums, Kempten 1915; Sozialismus und Religion, ed. 2. Regensburg 1920; *H. v. Schubert*, Christentum u. Kommunismus Tübingen 1919.

ARTICULUS III.

Materialismus monisticus.

Criticismus et rationalismus, materialismus et naturalismus adeo fundamenta omnis religionis subverterant, ut summum periculum ortum sit, ne etiam totus ordo moralis et socialis labefactaretur. Quare diversa tentamina iam antea vigentia ordinem moralem independenter a quacumque religione constituendi, nunc de novo instaurata et aucta sunt; imo diversi coetus et societates in omnibus fere terris condebantur, quarum finis erat nova fundamenta scientifica pro ordine morali stabilire. Ut hae societates earumque opera literaria efficacius doctrinas suas propagare et etiam inferiores hominum classes propositis suis conciliare possent, arctiorem intra se unitatem inierunt; sic orta est «*Societas internationalis monistica*» constituta anno 1911 Hamburgi in Germania. Dux et caput huius societatis monisticae erat *Ernestus Haeckel*, unus e praecipuis et indefessis propagatoribus materialismi recentioris. Cum etiam alii duces huius monismi materialismum et naturalismum profiterentur, factum est, ut Societas illa internationalis monistica quoad maximam partem philosophiam materialisticam sequeretur.

§ 1. **Ernestus Henricus Haeckel** (1834-1919), praecipuus discipulus Darwini, iam iuvenili aetate magnam indolem ad scientias naturales patefecit. Studiis medicinae et scientiarum naturalium absolutis incubuit zoologiae inferiorum animalium, fecit plura itinera in regiones tropicas et docuit in Universitate Ienensi zoologiam inde ab a. 1861 usque ad mortem. Insigni indole observandi, singulari memoria optica et indefessa laborandi assiduitate praeditus totus in id incubuit, ut doctrinas Darwini usque ad minutas res evolveret et universale systema genealogicum organismorum construeret. Anno 1866 edidit opus « *Generelle Morphologie* », quod propter multas hypotheses ibi statutas a physicis repudiabatur. Anno 1868 prodiit « *Natürliche Schöpfungsgeschichte* », quae mox ubique diffundebatur. Demum postquam hoc opus editum est, prodiit in lucem Darwini « *Descent of man* ». 1874 scripsit Haeckel « *Anthropogonie* », quod opus maximam apud omnes indignationem movit, quia Haeckel omne discrimen essenziale inter hominem et brutum negavit hominemque e simiis se evoluisse docuit. Iam his tribus operibus multum contulit ad purum naturalismum materialisticum divulgandum, quin adhuc suum « monismum » efformaverit. Prima vice loquitur de monismo anno 1892 in oratione « *Der Monismus als Band zwischen Wissenschaft und Religion* », fusius in pessimae famae libro « *Die Welträtsel* » 1899. Dum philosophi et scientiarum cultores hunc librum unanimiter condemnarent, aliarum classium homines incredibili aviditate eum legebant et ideis atheisticis et materialisticis in eo contentis inficiebantur. Fere in omnes linguas magis usitatas transpositus brevi tempore plus quam quingentis milibus exemplarium non solum in sola Europa, sed etiam in aliis terris diffundebatur. Etiam si Haeckel ipse philosophiam coluit, et quidem rudem materialismum, qui nihil a materialismo antiquo differt, tamen philosophiam sui temporis, historiam philosophiae et rectam methodum philosophicam plane ignoravit. Religionem christianam adeo habuit odio, ut insulsissimis modis doctrinas de Deo personali, de anima substantiali et spiritali, de libertate arbitrii et immortalitate sit persecutus.

Eius « *monismus realis pycnoticus* ». Haeckel ipse doctrinam suam de universo appellat monismum realem pycnoticum, qui theoriae cognitionis realisticae innititur. Totum universum est unius naturae materialis; ubique regnant eadem leges naturae ab aeterno sine ulla exceptione. Huic conceptioni de universo repugnat, ut patet, anima substantialis, liberum arbitrium, voluntas Dei creativa et ab hisce legibus independens. Ipse doctrinam suam de universo octo thesibus comprehendit: 1) Spatium reale est infinite magnum et ubique substantia (materia) repletum; vacuum non datur; 2) Etiam tempus reale universi est

infinitum, est ipsa aeternitas; 3) Substantia ubique et continuo movetur et mutatur; quantitas tamen materiae et quantitas energiae manent eadem; 4) Motus universus materiae in mundo est aeternus motus circularis, in quo singula stadia evolutionis periodice recurrunt; 5) Haec stadia consistunt in periodica mutatione status aggregationis materiae, qua mutatione primo massa et aether separantur; 6) Materia magis magisque condensatur et format hoc modo infinite multa minima centra condensationis; 7) Dum in una parte universi hoc processu pycnotico (α πύκνωσις, cfr. supra I 18) primo minora, deinde maiora corpora coelestia oriuntur et aether inter ipsa magis tenditur, succedit in alia parte universi dissolutio corporum per eorum inter se conflictum; 8) Hac dissolutione ingentes quantitates caloris fiunt liberae, quae motum aeternum universi ulterius incitant. Super hoc fundamento materialistico Haeckel construit alias partes sui systematis monistici, praesertim anthropologiam et psychologiam. Quaevis particula materiae praedita est quadam vi psychica, quae tamen nihil est ab ipsa materia diversum. Hae « animae » singularum atomorum concreseunt conglobatis in maiora corpora atomis, sic lenta evolutione oriuntur cytopsyche, coenopsyche, histopsyche, phytopsyche, neuropsychē diversorum animalium et tandem anima humana, quae proinde nihil aliud est nisi productum virium psychicarum in singulis atomis corpus humanum constituentibus.

Ex dictis patet Deo personali in hoc systemate locum non esse; Deus et mundus sunt unum idemque, semel consideratum ut natura naturans, deinde consideratum ut natura naturata (Spinoza). In locum Dei creatoris et mundi creati succedunt ideae veri, boni et pulchri; verum est natura eiusque cognitio, prouti Haeckel eam intelligit; bonum est bonum morale (1), quatenus naturae innitur; pulchrum est aesthetica contemplatio naturae. « Monistica inquisitio naturae ut cognitio veri, monistica ethica ut educatio ad bonum, monistica aesthetica ut cultura pulchri: hae sunt tres praecipuae partes monismi, quarum harmonica evolutione illa unio inter religionem et scientiam obtinetur, quae vere beat quaeque hodie a multis tantopere desideratur. Verum, bonum et pulchrum sunt tres illae almae divinitates, quas genibus flexis adoramus; per earum naturalem unionem mutuumque complementum acquirimus purum conceptum Dei. Huic verae trinitati monisticae ap-

---

(1) Hic est *unicus* locus, ubi Haeckel religionem christianam agnoscit, scilicet eius legem moralem: diliges proximum sicut teipsum. Sed religio christiana hanc legem in altiori fundat: diliges Deum ex toto corde tuo etc., Haeckel fundat eam in ordine naturae eiusque legibus aeternis et immutabilibus. Ceterum et hic vituperat Christianismum, quod nimium pondus tribuit altruismo prae egoismo.

propinquans saeculum vigesimum altaria eriget». Der Monismus - (1905) 35/6.

§ 2. **Societas monistica eiusque doctrina.** Dum materialistae saeculi XVIII. in Gallia et saeculi XIX. in Germania religionem ut superstitionem quandam ludibrio habebant, Haeckel potius ad id se vocatum esse putavit, ut novam, puriorem et cum progressu scientiarum melius consonam religionem doceret. Etenim tempus rudis materialismi transiit; omnes homines ad magis idealem universi considerationem redibant. Iam anno 1892 Haeckel in supra citato sermone «Der Monismus als Band zwischen Wissenschaft und Religion», quem Credo cuiusdam scientiarum naturalium cultoris, «Glaubensbekenntnis eines Naturforschers» appellavit, principia generalia suae philosophiae monisticae exhibuerat; deinde pro decimo Congressu Internationali Libere Cogitantium anno 1904 Romae habito scripserat «Theses ad monismum organizandum», attamen tunc conditiones non erant adhuc ad recipiendum monismum maturae. Demum die 11 ianuarii 1906 condidit in Instituto zoologico Universitatis Ienensis «Germanicam Societatem Monisticam» (Deutscher Monistenbund), cui liberalis pastor protestanticus Bremensis *Albertus Kalthoff* reipsa, Haeckel autem honoris causa praesidebat. Alberto Kalthoff brevi mortuo successit *Guilelmus Ostwald*, deinde *Rudolphus Goldscheid*, qui omnes monismum magis vel minus materialisticum profitentur. Inter eruditos, qui huic Societati nomen dederunt, prae aliis nominandi veniunt *Svante Arrhenius*, *Guilelmus Bölsche*, *Augustus Forel*, *R. H. Francé*, *K. Hauptmann*, *Ernestus Horneffer*, *Fridericus Jodl*, *Iacobus Loeb*, *A. Kalthoff*, *W. Ostwald*, *R. Seimon*, *L. Wahrmund*, *Bruno Wille*.

Finis huius Societatis est, ut non religio aliqua, multoque minus religio christiana, quae a monistis ut iamdiu obsoleta habetur, sed moderna scientia cum continuo progressu suo tamquam fundamentum totius doctrinae de mundo (Weltanschauung) et tamquam dux vitae practicae assumatur. Prae ceteris intendit, ut educatio et instructio moralis iuventutis, quae hucusque cum religione arcte erat connexa, a religione separetur et paulatim in locum religionis succedat.

Initio fere unice materialismus ad eum fere modum, quem Haeckel docebat, in hac Societate admittebatur; mox tamen vividae discussiones ortae sunt, quomodo monismus scientificus intelligendus sit, praesertim cum monismus materialisticus a *Haeckel* et *W. Ostwald* propagatus plures in dies invenerit adversarios. Hinc verbis prolatis et specietenus quodcumque systema metaphysicum repudiabatur, vel potius admittebatur; revera tamen omnes, paucissimis exceptis, materialismum profitentur. Inde a pluribus annis Societas haec monismum

s. d. *methodicum* proficitur, i. e. tota vita humana cum omnibus quæstionibus socialibus, politicis, moralibus et religiosis unice e principiis scientiæ modernæ, repudiatis omnibus momentis supernaturalibus, est diiudicanda et ordinanda. Hinc plenissima sæcularisatio tum totius scientiæ, tum totius vitæ moralis et religiosæ ex una parte, radicalis extirpatio omnis religionis christianæ ex altera parte est unicum vinculum singula Societatis membra inter se uniens.

Mox omnia parabantur, ut hic motus ad totum mundum extenderetur. Variæ societates liberales, materialisticæ et naturalisticæ diversarum regionum, plurimæ sectæ latomicæ et socialisticæ huic monismo nomen dederunt. Sic in primo Congressu internationali monistico, habito Hamburgi ab 8. ad 11. Septembris 1911 constituta est *Societas internationalis monistica*, quæ ubique terrarum folia, libros et periodica edit, conventus cum propriis bibliothecis instituit et omnibus mediis in id incumbit, ut purus putusque naturalismus ubique religionem christianam evertat. Huic Societati internationali nomen dederunt omnes societates in Germania, quæ s. d. « Weimarer Kartell » constituunt, id est, præter « Deutscher Monisten-Bund », qui 41 coetus locales complectebatur: Deutsche Gesellschaft für ethische Kultur, Deutscher Freidenkerbund, Jungdeutscher Kulturbund, Bund für weltliche Schule und Moralunterricht, Bund für persönliche Religion, Kartell der freiheitlichen Vereine in München, Kulturkartell Gross-Berlin, Deutscher Bund für Mutter-schutz, Kartell freigeistiger Vereine Frankfurt a. M., Komitee Konfessionslos; præterea Bund freier religiöser Gemeinden Deutschlands, Freimaurerbund zur aufgehenden Sonne, Internationaler Orden für Ethik und Kultur, Friedensgesellschaft Hamburg. E societatibus aliarum nationum nomen dederunt: Société de la Morale de la Nature in Gallia; The Ethics of Nature Society in Anglia; The Truth Seeker Company, American Secular Union, Francisco Ferrer Association, Washington Secular League in America; Monismul haeckelian in Rumania, Institution internationale pour la diffusion des expériences sociales Parisiis, Berolini, Londini; Associatio esperantistarum Libera Penso; tandem multi ex Dania, Russia, Suecia, Finlandia, Hispania, America Meridionali, Belgium ultimum hanc Societatem internationalem, ut videtur, resolvit, attamen et nunc singulæ societates fines suos prosequuntur.

Doctrinam et activitatem huius monismi impugnât præsertim « *Societas Kepleriana* » (Kepler-Bund) protestantica, cui præsunt *Ioannes Reinke* et *E. Dennaert*. Ex parte catholicorum, a quibus monismus multo minus recipitur quam a protestantibus, populus, præsertim in oppidis habitans, multum tum publicis adhortationibus tum libris et foliis de pernicioso et falsis tendentiis monisticis instruebatur.

Ab hoc monismo populari, quem Societas monistica propagat et qui semper naturalismum extremum, frequentissime etiam materialismum docet, distinguendus est apprimè monismus philosophicus, qui generatim materialismum respuit et potius idealismum vel empirismum quendam, sub diversis tamen formis, sequitur. Huius monismi origines historicas, diversa systemata, modum argumentandi simul cum critica inquisitione exhibuimus in opere: *Der Monismus und seine philosophischen Grundlagen, Beiträge zu einer Kritik moderner Geistesströmungen*, Freiburg i. Br. 1911; versio italica a prof. A. Ferro: *Il monismo e le sue basi filosofiche*, 2 voll. Firenze 1914.

BIBLIOGRAPHIA. *E. Haeckel*, Generelle Morphologie d. Organismen, allgemeine Grundzüge d. organ. Formenwissenschaft, mechanisch begründet durch die von Ch. Darwin reformierte Deszendenztheorie, 2 voll., Berl. 1866; Natürliche Schöpfungsgeschichte, Berl. 1868, ed. 11, 1909; Anthropogonie, Lpzg. 1874, ed. 6, 1910; Der Monismus als Band zwischen Religion u. Wissenschaft. Glaubensbekenntnis eines Naturforschers, Bonn 1899, ed. 15, 1911; Die Welträtsel. Gemeinverst. Studien üb. monistische Philosophie, Bonn 1899, ed. 10, 1909; Die Lebenswunder. Gemeinverst. Studien über biologische Philosophie, Stuttgart 1894, ed. 4, 1905. — Ex ampla literatura contra Haeckel cfr. *O. D. Chwolson*, Hegel, Haeckel, Kossuth und das zwölfte Gebot, Braunschweig 1906; *E. Dennert*, Haeckels Weltanschauung naturwissenschaftlich-kritisch beleuchtet, Stuttg. 1906; *Loofs*, Anti-Haeckel, Halle 1900; *V. Brander*, Der naturalistische Monismus der Neuzeit, Paderborn 1907; *J. Engert*, Der naturalistische Monismus Haeckels, Wien 1907; *E. Adickes*, Kant contra Haeckel, ed. 2, 1906; *Baumann*, Haeckels Welträtsel nach ihrer starken u. schwachen Seite, Lpzg. 1900; *A. H. Braasch*, Ueber Haeckels Welträtsel, Tüb. 1900; *E. Menzi*, E. Haeckels Welträtsel oder der Neomaterialismus, Zürich 1901; *Michelitsch*, Haeckelismus u. Darwinismus, Graz 1900; *A. Müller*, Scheinchristentum u. Haeckels Welträtsel, Gotha 1901; *Fr. Paulsen*, Philosophia militans, 1901; *R. Hönigswald*, E. Haeckel. Der monistische Philosoph, ed. 2, Lpz. 1900; *E. Wasmann*, Haeckels Monismus eine Kulturgefahr, ed. 4, Freiburg 1919.

De monismo in genere cfr. Der Monismus, dargestellt in Beiträgen seiner Vertreter, hrsg. v. *Arthur Drews*, 2 voll., Jena 1908; Der erste internat. Monisten-Kongress in Hamburg. hrsg. v. *W. Blossfeld*, Lpzg. 1912; Der Magdeburger Monistentag, hrsg. v. *W. Blossfeld*, Münch. 1913; *W. Breitenbach*, Die Gründung u. erste Entwicklung d. deutschen Monistenbundes, Brackwede 1913; *Frdr. Klimke*, Der Monismus, Freiburg 1911, ubi etiam ampla bibliographia; versio italica, Firenze 1914; *idem*, Monismus und Pädagogik, ed. 2, München 1918.

CAPUT SECUNDUM.

Philosophia positivismi.

Introductio. *Notio.* Praeter Kantianismum forte nulla alia philosophia saeculo XIX. usque ad nostros dies tanta gaudet auctoritate et tantopere diffunditur ut philosophia positivismi. Licet in ulteriore sua evolutione et ipse influxum Kantianismi subierit, tamen ab eo tum origine tum natura sua multum differt. Positivismus (nomen provenit ab *A. Comte*, de quo infra) enim est philosophia, quae docet fundamentum et obiectum scientificae cognitionis esse unice facta experientiae externae et internae, seu nos nihil aliud cognoscere posse nisi quod est obiectum experientiae. De essentiis metaphysicis rerum, de substantiis, causis, viribus et potentiis nihil scire possumus, hinc neque de Deo neque de ultimo hominis fine. Et sicut omnes conceptus metaphysici,

ita etiam omnes formae cogitandi a priori seu categoriae sensu kantiano e cognitione scientifica removeri debent. Distinguendus est autem positivismus *scientificus* et *philosophicus*: ille conatur tantum exactam descriptionem factorum eorumque relationum et legum exhibere et restringitur ad laborem stricte scientificum; metaphysicam autem per se non excludit, licet eam non curet; hic vero theoriam et methodum philosophicam statuere conatur, et metaphysicam expresse propter hanc suam methodum « positivam » ut impossibilem excludit. Proinde omnis positivismus philosophicus simul est etiam agnosticismus, cum de essentiis rerum nos nihil dicere posse doceat; agnosticismus hic frequenter transit in scepticismum, frequentius autem in dogmaticam assertionem, praeter obiecta experientiae nihil omnino dari. In hac forma vix a materialismo differt, praesertim ab eo qui panpsychismum docet. Si vero positivismus ab hac dogmatica assertione abstinet, accedit ad criticismum kantianum dupliciter: *primo*, quia cum Kantianismo docet experientiam esse unicum obiectum cognitionis scientificae, hinc *secundo*, quia ratio pura obiecta metaphysica cognoscere nequit, sive agatur de eorum existentia sive natura. Ex hac similitudine intelligitur, cur positivismus tam facile formam idealisticam assumpserit. Etenim in positivismo philosophico iterum duplex forma est distinguenda, altera *realistica*, quae a Comte procedit et deinde cum empirismo et evolutionismo biologico iungitur, altera *idealistica*, quae vel directe a Kantianismo exordium sumit vel saltem cum illo in novam speciem concrescit.

Origo. Positivismus, si rem ipsam spectas, iam prioribus saeculis habuit suos praecursores et fautores; sufficiat afferre Protagoram, Cyrenaicos, Epicureos, Empiricos. Tempore Patrum et Scholasticorum non apparet, sed reviviscit cum philosophia recentiore in empirismo et maxime apud Hume, qui a philosopho veri nominis postulat, ut indomitum desiderium cognoscendi causas coerceat et acquiescat, si doctrinam super certum numerum observationum construere potest (Treat. I. sect. 4). Hinc *origo* historica positivismi non est quaerenda in oppositione ad speculationem idealismi constructivi, sed in empirismo anglico: Baco, Locke, Hume. Et revera positivismus anglicus est tantum huius ulterior evolutio. Positivismus gallicus originem ducit immediate ex Saint-Simonismo et encyclopaedistis (Saint-Simon habuit magistrum d'Alembert, et discipulum Comte), mediate per hos ex empirismo anglico Lockii et Baconis. Sed ad magnam *divulgationem* et ulteriorem *evolutionem* positivismi oppositio ad philosophiam constructivam plurimum contulit. Imo oppositio positivismi ad hanc philosophiam est profundior quam materialismi: hic opponitur philosophiae transcendentali tantum doctrinis, ad quas pervenit, non methodo, est enim et

ipse systema metaphysicum; positivismi autem oppositio apparet tum in doctrinis tum in tota methodo cogitandi.

Rem ita *dividimus*, ut primo de positivismo realistico, deinde de positivismo idealistico tractemus, tandem de philosophia vitae vel valorum positivistica, quae non tam theoreticam explicationem mundi, quam potius novam quandam moralitatem et religionem intendit. Positivismus *realisticus* hoc in omnibus formis suis habet commune, quod realem existentiam mundi externi admittit, etiamsi solitam opinionem hominum de natura huius mundi scientifice corrigendam putet. Ut hic positivismus clarius exponi possit, exhibemus primo originem eius in singulis regionibus, deinde eius evolutionem in biologismo, tandem specialem formam Pragmatismi positivistici.

ARTICULUS I.

Origo positivismi in singulis terris.

§ 1. **Positivismus in Gallia.** 1. Positivismo moderno originem et nomen dedit *Augustus Comte* (1798-1857). Natus in Montpellier e familia religioni catholicae fideliter addicta, incubuit Parisiis studiis scientiarum mathematicarum. Ibidem cognovit *Saint-Simon*, qui haud exiguum influxum in opiniones eius efformandas habuit. Annum 28. agens coepit in publicis praelectionibus fundamenta sui novi systematis exhibere. Mox tamen incidit in morbum adeo periculosum, ut propter mentis alienationem in manicomium deferri debuerit, ubi seipsum interficere conatus est. Sanitate recuperata denuo praelectiones excepit, imò cathedram in Schola polytechnica Parisiensi adeptus est, sed eam opere suo potissimo « *Cours de philosophie positive* » in lucem edito « propter immoralem falsitatem eius materialismi mathematizantis » amisit. Tamen praelectionibus de novo systemate suo nactus erat multos amicos et fautores, qui ei usque ad finem vitae pecuniis auxilio erant. Ab uxore sua separatus cognovit a. 1845 mulierem a marito separatam, Clotildam de Vaux, eamque cultu fere divino et mystico prosequabatur, qui cultus post huius mulieris mortem brevi subsecutam adeo excrevit, ut in ultima vitae periodo philosophiae positivisticae formam quandam mystico-religiosam et phantasticam impresserit.

2. **Doctrina Augusti Comte** constituitur tribus partibus: theoria cognitionis, sociologia et religione humanitatis.

a) *Theoria cognitionis.* Comte reiecit omnem metaphysicam. Phaenomena seu res experientiae subiectae sunt effectus legum naturae im-

mutabilium. Finis totius scientiae est has leges naturae detegere et, quantum fieri potest, ad supremam unitatem reducere. Plus ratio praestare non valet; imprimis inquisitio in causas primas et finales, utpote absona, est reliquenda. Metaphysica hoc modo seposita propriam doctrinam evolvit, quae duobus praesertim fundamentis nititur, legi trium stadiorum et novo systemati scientiarum.

Lex trium stadiorum. Tum totum genus humanum tum homo individualis paulatim cognitionem ad perfectionem evolvit. Progressus hic consistit in eo, ut in inquisitione naturae causae imaginariae, fictae magis magisque excutiantur (cfr. doctrinam *Baconis* de idolis). Et quidem hic progressus certae subest legi: in primo *theologico* stadio phaenomena naturae explicantur ex influxu numinum divinorum, sive plurium, sive unius. Ita genus humanum procedit a fetischismo (1) per polytheismum ad monotheismum. Quo magis ex naturae explicatione numina removentur, eo magis succedit eius explicatio per causas rebus quidem immanentes, sed metaphysicas, et sic stadio theologico succedit stadium *metaphysicum*: docentur causae occultae et abstractae, essentiae scholasticae, abstractiones, quae per modum realitatum concipiuntur, ut vis vitalis, causa finalis. Natura a priori explicatur. Tandem scientia progrediente etiam hae causae metaphysicae magis magisque expunguntur, et sic oritur stadium *positivum*: in locum essentiae et causae succedit conceptus legis; in locum constructionis subiectivae et aprioristicae observatio factorum et experimentum; in locum metaphysicae moderna scientia. Philosophiae positivae est hunc transitum a stadio metaphysico, in quo scientia humana nunc haeret, ad stadium positivum facilitare et accelerare. Finis proximus scientiae est, ex cognitione legum naturae futuros praevidere eventus et ita naturam hominum consiliis subicere, ei dominari, seu, ut ait Comte: « savoir pour prévoir pour pouvoir ». Ultimus autem scientiae finis est quam perfectissima cognitione legum naturae omnia phaenomena ad supremam unitatem reducere.

Classificatio scientiarum. Scientia theoretica in duplicem classem dividitur; altera incumbit legibus detegendis et est proinde universalis et abstracta; altera habet ut obiectum res singulas et est non abstracta, sed descriptiva; omnis scientia secundae classis alicui scientiae prioris classis tamquam fundamento innititur. Hinc philosophia nihil aliud est quam summa scientiarum in earum organica connexione. Quia autem classificationes scientiarum, quae sunt in usu, fundamento vel theolo-

---

(1) Fetischismus est cultus diversorum obiectorum, in quibus spiritus potentes habitare creduntur, qui homini vel nocere vel auxilio esse possunt. Cfr. *de Brosse* Du culte des dieux fétiches, Paris 1760; *Fr. Schultze*, Der Fetisch, 1871; *I. H. Müller*, Fetischismus u. Seelenverehrung bei Naturvölkern u. Chinesen, 1901.

gico vel metaphysico innituntur, *nova classificatio* est exhibenda, quae stadio positivo respondeat. In hoc novo ordine primum locum occupant scientiae maxime universales, abstractae et simplices, deinde proceditur ad minus universales, magis concretas et compositas, usquedum ad maxime particulares, concretas et compositas perveniatur. Ordo hic ita se habet: mathesis, astronomia, physica, chimia, biologia, sociologia. Quaevis scientia in hoc ordine omnes priores supponit iisque innititur.

b) *Sociologia* ergo est suprema et perfectissima scientia. Comte primus hoc nomen hodie usitatum introduxit et intelligit hoc nomine scientiam universalem de societate humana. Maximum meritum philosophiae positivae iuxta Comte situm est in eo, quod prima sociologiae rectum locum inter scientias assignat, eamque perficit, ut possit esse solidum fundamentum societati humanae emendandae et perficiendae. In hunc finem sociologia tria praestat: 1° ope biologiae statuuntur universales leges, quae vitae sociali, prouti re ipsa existit et se evolvit, subsunt; 2° deinde inquiritur in generales conditiones existentiae socialis tum individui, tum familiae et societatis, et hoc praestat sociologia *statica*; 3° tandem inquiritur in leges universales, quae evolutioni et progressui sociali subsunt, quod est munus sociologiae *dynamicae*. Initium societati humanae dederunt non contractus quidam, ut volunt Hobbes, Rousseau et alii, sed instinctus socialis, inclinationes altruisticae hominum. Homo individuus est tantum abstractio quaedam; homo realis est essentialiter ens sociale, ζῷον πολιτικόν. Initio quidem egoismus praevalet altruismo, sed quo magis intelligentia et cognitio veri emolumenti inter homines crescit, eo magis altruismus egoismo praevalet. Supremum ergo principium moralitatis est: vivere pro aliis, « vivre pour autrui ». Dynamica autem socialis ostendit, evolutioni vitae socialis subesse eandem legem trium stadiorum: stadio theologico respondet in societate stadium *militaristicum*, in quo auctoritas absoluta societati praeeat (hierarchia ecclesiastica catholica et imperium romanum in prima parte medii aevi); stadio metaphysico respondet stadium *iuridicum*; iurisperitorum est, classibus hominum mediis, qui ad aequalia cum superioribus classibus iura aspirant, haec iura determinare (stadium protestantismi); tandem stadio positivo respondet stadium *industriale*, ubi res commerciales et oeconomicae praevalent et tum institutiones statuum tum distributionem auctoritatis politicae magnopere determinant. Sicut antea classes mediae, ita nunc infima classis opificum maiora iura requirit; societatis est, etiam hanc infimam classem sibi organice assimilare, ita ut se membra unius totius sentiant. Comte postulat firmam auctoritatem tamquam principium ordinis etiam in nova societate, sed auctoritas revelationis divinae suppleri debet auctoritate scientiae positivae.

c) *Religio humanitatis*. Sociologia et historia docet genus humanum tantum sub ea conditione existere et se evolvere posse, si libertas individui aliquo modo restringitur et auctoritati subicitur; haec autem subiectio tantum ex motivis religionis praestari potest. Hinc oritur quaestio de relatione inter philosophiam positivam et religionem. Comte respuit tum theismum et pantheismum, tum atheismum et materialismum, quia hae omnes conceptiones pertinent ad stadium theologicum et metaphysicum. Quia ergo neque Deus neque natura ut obiectum cultus religiosi assumi possunt, nihil remanet nisi obiectum philosophiae positivae seu sociologiae, sc. humanitas. Hanc facit obiectum novae positivisticae religionis et cultus sub nomine « Magni Entis » (Grand Etre). « Magnum Ens » comprehendit omnes illos homines praeteritos, praesentes et futuros, qui aliquid ad progressum et felicitatem generis humani contulerunt vel conferent. Imo Comte phantastico modo res naturae ut animatas exhibet et in suam religionem assumit. Sic considerat spatium mundi ut aliquod ens mysticum, quod « Magnum Medium » (Grand Milieu) vocat, in quo terra tamquam « Magnus Feticus » formata est (1). Sic idem Comte, qui perfectissimum stadium scientiae et culturae humanae promovere vult, in primitivum et imperfectissimum stadium fetichisticum recidit! Tria haec, magnus Feticus, magnum Medium et magnum Ens constituunt Trinitatem religionis positivisticae, cuius dogma fundamentale est: « l'amour comme principe, l'ordre comme base, le progrès comme but » (amor ut principium, ordo ut fundamentum, progressus ut finis).

Imitando cultum catholicum Comte delineavit cultum et caerimonias positivisticae religionis usque ad minutissima. Cultus privatus constat memoria mortuorum et sensu obligationis erga posteros; cultus publicus exhibetur communi memoria magnorum virorum. In hunc finem composuit Comte calendarium positivisticum, in quo omnis dies, omnis hebdomada et omnis mensis suum patronum habent et decursu anni 84 dies festi celebrantur; praeterea instituit novem sacramenta socialia et sacerdotium positivisticum. Sacerdotes positivistici funguntur munere consilarii, praeceptoris et iudicis in societate; in familia autem mulier exerceat sacerdotium, primo loco uxor vel mater, hac deficiente filia maior natu.

3. *Influxus immediatus*, quem Comte habuit, non est magnus. Nactus est paucos tantum discipulos fideles: *Petrum Laffitte* (1823-1903), qui defuncto Comte alter « pontifex » ecclesiae positivisticae fuit, et

---

(1) Cultus positivisticus a Comte introductus sub alia forma revixit in societate latomica, quae antea deismum, nunc positivismum profitetur; praeterea in monismo populari et in diversis modernis pseudo-religionibus.

Emilium Littré (1801-1881), qui tamen postea ad positivismum mere scientificum rediit, tandem ad religionem catholicam se convertit. In Anglia positivismum ut novam religionem coluerunt *Frederic Harrison*, *Richard Congreve*, *Beesly*, *John Henry Bridges*. Eo maior tamen est influxus *mediatus*, ita ut dici possit philosophiam et scientiam modernam fere universam subesse partim influxui criticismi kantiani, partim positivismi. Sed, ut supra vidimus, ad divulgandum positivismum adhuc aliae causae contulerunt. Praeterea positivismus in diversis terris paulo diversum induit characterem: in Gallia colit praecipue philosophiam culturae, in Anglia psychologiam et ethicam, in Germania theoriam cognitionis. Ubique autem apparet tendentia quaerendi fundamenta philosophiae in scientiis physicis, biologicis, historicis. Hanc mentem positivisticam praeseferunt in Gallia *Hippolytus Taine* (1828-1893) et *Ernestus Renan* (1823-1892). *Taine*, scriptor elegans et versatissimus, qui non solum quaestiones philosophicas tractavit, sed etiam propter opera critica et historica, praesertim « *Les origines de la France contemporaine* » 5 voll. 1876-93, famam nactus est, in philosophia tum a positivismo Comte'i et Stuart Mill, tum a pantheismo Spinozae, Hegelii et Goethe dependet, in tantum a positivismo recedit, quod quandam tendentiam metaphysicam non respuit, imo necessariam putat. Sub hoc respectu ad metaphysicos inductivos pertinet, ut supra notavimus; sed vidimus etiam metaphysicam inductivam quoad essentiam a positivismo non multum differre. *Taine* considerat esse physicum et psychicum ut duos aspectus eiusdem realitatis obiectivae, in conscientia sui, anima seu « ego » videt tantum seriem processuum internorum ope memoriae inter se connexorum; totum universum habet systema partium inter se stricta lege necessitatis cohaerentium. Analysis metaphysica eo est altior analysi scientificae, quod leges et typos a scientiis statutos ad unam formulam universalem reducit. Perfecta metaphysica haberetur, si fundamentale axioma omnis motus detegeretur; licet hoc praestare nondum valeat, tamen ope abstractionis, verificationis et hypothesis ad veras leges altiores cognoscendas pervenire potest. Hac methodo ad scientias psychologicas et historicas applicata *Taine* statuit celebrem theoriam medii (*théorie du milieu*): omnis eventus vel institutio tantum ex eius relatione ad omnes condiciones praecedentes et concomitantes explicari potest. — Etiam *Ernestus Renan*, qui primo theologiam amplexus, postea fidem catholicam negavit et in *Vita Iesu Christi* (1863) aliisque operibus exegeticis et historicis rationalistico et positivistico modo omnia fundamenta religionis christianae destruere conatus est, non obstante positivismo non omnem metaphysicam respuit, licet eius conclusionibus valorem hypotheticum tantum tribuat. Iuxta ipsum ens infinitum solum in tantum existit, in

quantum sub formis finitis manifestatur. Natura non revelat nobis Deum, sed historia generis humani, quod decursu temporum magis magisque ad intelligendam et colendam perfectionem ascendit, patefacit Deum mundo immanentem; sensus religiosus consistit in conscientia huius immanentiae. Deus autem non debet cogitari ut aliquod ens, quod in mundum active influat, sed est occultus mundi finis.

Praeterea plures psychologi recentiores in Gallia positivismo favent: A. Binet, Theodulus Ribot (n. 1839) prof. in Collegio Franciae, I. Delboeuf (1831-1896) prof. Leodii, Janet, qui speciali modo in phaenomena occultismi (s. d. parapsychica) inquit et simul cum G. Dumas inde ab a. 1905 periodicum « Journal de Psychologie normale et pathologique » dirigit, et plures alii.

BIBLIOGRAPHIA. A. Comte. Cours de Philosophie positive, 6 voll. Paris 1830-42; ed. recens, 6 voll. 1908 sqq.; Discours sur l'Esprit positif, Par. 1848; Système de Politique pos. ou Traité de Sociologie, instituant la Religion de l'Humanité, 4 voll. Par. 181-54; anglice 1875-77; Catéchisme positiviste, ou Sommaire Expos. de la Religion universelle, Par. 1852; anglice a Congreve; germanice a Roschtau, Lpz. 1891; Synthèse subiective, ou Système universel des conceptions propres à l'humanité, I: Système de Logique positive, ou Traité de Philosophie mathématique, Par. 1856; La philosophie positive, Par. 1881; germanice ab I. H. v. Kirchmann, 2 voll. Heidelb. 1883-84; Testament d'Aug. Comte, Par. 1884. — Littré, A. Comte et la philos. positive, Par. 1863, ed. 3. 1877; I. St. Mill, C. and Positivism, ed. 2. Lond. 1866, gallice a Clémenceau, Par. 1868, germanice ab Elis. Gompertz, Lpz. 1874; Herm. Gruber S. J., A. Comte, der Begründer des Positivismus, s. Leben u. s. Lehre, Freib. i. B. 1889, gallice a Mazoyer, Par. 1892; Fornelli, L'opera di A. Comte, Palermo 1899; Lévy-Bruhl, La philosophie d'A. Comte, Paris 1900, ed. 2. 1905; anglice 1904; V. Bondonio, Il sistema filosofico di A. C. e il pensiero moderno, Torino 1911; G. Mehlis, Die Geschichtsphilosophie A. Comte's kritisch dargest., Lpz. 1909. — P. Lafitte, Les grands Types de l'Humanité, Par. 1875; Cours de Philos. première, Par. 1889; E. Littré, Analyse raisonnée du Cours de Philos. pos., Par. 1845; A. C. et Stuart Mill, 1866; La Science au Point de Vue philos., 1873, ed. 3. 1877; F. Harrison, Order and Progress, Lond. 1875; Science and Humanity, 1879; New Calendar of Great Men 1892; R. Congreve, Positivist School Addresses, 1874 sqq.; Comte's Theory of Man's Future, 1877; S. H. Reesly, Comte as a Moral Type, 1885; F. H. Bridges, Positivism and the Bible, 1885.

H. Taine, Le positivisme anglais, Par. 1864; Philosophie de l'art, Par. 1865, ed. 3. 1881; germanice Iena 1902, ed. 2. 1907; De l'intelligence, Par. 1870, ed. 7. 1885; germanice a Siegfried, Bonn 1886. — E. Renan, Averroës et l'Averroïsme, Par. 1852, ed. 3. 1869; Les Origines du Christianisme I. Vie de Jesus, Par. 1863, ed. 17. 1882; germanice ed 5. Lpz. 1893; II. Les Apôtres 1866; III. St. Paul, 1869; IV. L'Antéchrist; Dialogues et fragments philos., Par. 1876, germanice Lpz. 1877. — A. Binet, Introduction à la psych. expériment., 1894; L'âme et le corps, 1905; Th. Ribot, Les maladies de la volonté, 1883; Les maladies de la mémoire, 1881; L'hérédité, ed. 2. 1882, germanice 1875; L'évolution des idées générales, 1897; La psych. anglaise contemporaine. 1879; La psychologie allemande contemporaine, 1879, ed. 5. 1900, germanice Braunschweig 1881; I. Delboeuf, Théorie générale de la Sensibilité, Brux. 1876; Matière brute et ma-

tière vivante. Par. 1887; *Pierre Janet*, L'automatisme psychologique, 1889; Névroses et idées fixes, 1898.

§ 2. **Positivismus in Anglia** non procedit a Comte, sed est ulterior evolutio doctrinarum Baconis, Lockii, Humii, ethicae utilitaristicae et psychologiae associationis saeculi XVIII. Demum postquam hic positivismus iam constitutus erat, Comte etiam in ipsum influxum nactus est. Excultur autem *duplici* forma: in positivismo stricte dicto et in evolutionismo. Hoc loco tantum de priore forma sermo est, quae iterum in triplici campo colitur, in ethica utilitaristica, in logica inductiva et in psychologia associationis.

1. Ethica utilitaristica. Utilitarismi ethici in Anglia hoc tempore dux est *Ieremias Bentham* (1748-1832), qui doctrinam iuris coluit et theoriam iuris poenalis iuxta principia sanae rationis reformare conatus est, quaestiones vero ethicas solum tractavit, quatenus cum quaestionibus iuridicis cohaerent. Essentia eius utilitarismi est in eo, quod bonitas et malitia alienius actionis determinatur per experientiam, id est illa actio est moraliter bona, quae utilitatem vel delectationem affert, illa vero mala, ex qua dolor vel nocumentum sequitur. Ethica ergo definitur ars omnes hominum actiones ita disponendi et determinandi, ut ex ipsis quam maxima felicitas quam plurimorum hominum sequatur. Eadem theoria applicatur deinde ad ethicam publicam seu politicam.

Huic utilitarismo ethico-politico *James Mill* (1773-1836) conatus est dare fundamentum psychologicum, evolvendo ulterius psychologiam associationis Hartley'i. Cum Hume distinguit sensationes (sensations) et ideas (ideas); in praecipuo opere « *Analysis of the Phenomena of the Human Mind* » (1829) vult omnia phaenomena psychica per analysim in ultima elementa simplicia resolvere et deinde per principium syntheticum associationis ostendere, quomodo phaenomena composita ex illis elementis sint orta. Physiologicam theoriam tamen, quam Hartley statuerat, non admittit.

Omnes illi, qui theoriam utilitaristicam secuti sunt, vocabantur « *Benthamistae* ». Contra ipsos pugnabant scriptores quidam romantici, qui tamen philosophi proprie dicti vocari non possunt, et qui *individualismum* defendebant. *Samuel Taylor Coleridge* (1772-1834), qui sub influxu philosophiae germanicae, praesertim Schellingi, affectui magnum momentum tribuit, et praesertim *Thomas Carlyle* (1795-1881). Hic mechanismum, empirismum, utilitarismum et naturalismum impugnando scriptis suis magnam auctoritatem non solum in Anglia, sed etiam alibi sibi conciliavit.

2. Logica inductiva. Sed conditor positivismi in Anglia proprie dictus est *John Stuart Mill* (1806-1873), filius supra dicti James Mill. A patre diligenter, sed in spiritu positivistico educatus, iam anno oc-

tavo aetatis suae auctores antiquos legere valuit. Studium praecipui operis a Bentham scripti adeo eum percelluit, ut iuvenis 17 annorum « societatem utilitariam » conderet, in quo discursus de principio utilitatis habebantur. Operibus suis « *A System of Logic* » (1843) et « *An Examination of Sir William Hamiltons Philosophy* » (1865) doctrinam positivisticam independentem a Comte et super alia ac ille fundamenta construit. Etenim dum Comte evolutionem scientiarum et in genere evolutionem intellectualem generis humani obiective considerat, Mill, qui a patre suo in psychologiam associationis introductus erat, e considerationibus psychologicis et gnoseologicis procedit. Idea praedominans eius logicae est haec: omnis cognitio scientifica, mathematica non excepta, acquiritur ope inductionis; etiam omnis syllogismus, imo principium causalitatis nititur ultimam inductionem, inductio autem consistit in transitu ex uno facto singulari ad aliud factum singulare, ergo in associatione. Quia autem leges associationis sunt leges mere subiectivae, quae numquam necessitatem obiectivam evincere possunt, Mill autem nihilominus logicam ut aliquid obiectivum considerat, quod de ordine reali valet, ortae sunt illae frequentes haesitationes et contradictiones in eius operibus. Methodum inductionis, quam Franciscus Bacon modo imperfecto adumbraverat, Mill iam fere ad eam perfectionem evolvit, qua hodie adhibetur. Innitendo partim doctrinis *John Herschel* (On the Study of Natural Philosophy, 1831) et *William Whewell* (History of the Inductive Sciences, 1837), distinguit quattuor methodos inductionis scientificae: 1) methodum *concordantiarum*, sc. si plures casus, in quibus idem eventus occurrit, unam tantum circumstantiam habent communem, haec unica circumstantia communis est causa (vel effectus) huius eventus. 2) methodum *differentiarum*: si unus casus, in quo certus eventus habetur, et alius, in quo non habetur, omnes circumstantias excepta una, quae tantum in priore casu obtinet, habent communes, haec circumstantia est vel effectus vel causa vel pars necessaria causae huius eventus in priore casu. 3) methodus *residuorum*: si ab aliquo eventu id abstrahimus, quod nobis ex aliis inductionibus notum est ut effectus certarum circumstantiarum, residuum eventus est effectus aliarum circumstantiarum, quae in hoc casu manent. 4) methodus *variationum* sibi invicem respondentium: si aliquo eventu A certo modo mutato etiam eventus B mutatur, uterque eventus causaliter inter se connectitur. Solum una vel pluribus methodis adhibitis ad certam scientiam de causis pervenimus. Frequenter autem ipse eventus, si est complicatus, in sua elementa resolvi debet, antequam hae methodi applicari possunt. Sed omnes quattuor methodi tunc tantum valorem obiectivum habent, si nituntur in principio causalitatis, seu exactius, si in natura inter causas et effectus est nexus

necessarius et immutabilis. Hinc Mill in valorem ipsius *principii causalitatis* inquit, tamen aliud fundamentum non affert nisi meram associationem idearum per frequentem et generalem experientiam; et sic Mill tandem aliquando in solo empirismo haeret, imo scepticismo viam pandit. Idem principium subiectivum ei inservire debet ad explicandum mundum externum et proprium Ego: *mundus* nihil aliud est quam summa perceptionum, realium et possibilem; substantiae seu materia sunt permanens possibilitas sensationum (a permanent possibility of sensation). Etiam anima seu Ego (the mind) est tantum permanens possibilitas sentiendi et percipiendi: «the permanent possibility of feeling». In *ethica* Mill profitetur utilitarismum Ieremiae Bentham, a quo tantum sua probatione psychologica differt. Finis ultimus activitatis moralis non est felicitas propria, sed quam maxima summa felicitatis. In *philosophia religionis* primo erat libere sentiens et applicabat etiam ad religionem principium merae utilitatis; religio evolvit personalitatem humanam et dat omnibus desideriis et tendentiis nostris obiectum altum et ideale. Religio humanitatis a Comte statuta hoc perfectiori modo praestat. Sed idea Dei ut omnipotentis, infiniti et optimi creatoris neque logice neque ethice probari potest. Postea autem saltem existentiam Dei intelligentis, potentis et boni, licet finiti, admitti posse putabat.

3. Psychologia associationis. *Alexander Bain* (1818-1903), professor logices in Aberdeen, in praecipuis quaestionibus J. St. Mill sequitur et imprimis psychologiam associationis evolvit et ad logicam et ethicam applicat. *Henry Sidgwick* (1838-1900), prof. philosophiae moralis Cantabrigiensis, ethicam utilitaristicam tractat. Oppositionem inter factum, quod quivis homo propriam felicitatem quaerit, et necessitatem axiomatis, quod unusquisque beatitudinem omnium quaerere debet, ope intuitionis cuiusdam conciliare conatur. *Carveth Read* (1848-1911) utilitarismum ethicum cum aliis systematibus conciliare studet et videt summum bonum in cultura; *G. Croom Robertson* (1842-92) empirismum psychologikum ad construendam quandam monadologiam spiritualisticam ad modum Leibnitii adhibet.

BIBLIOGRAPHIA. *J. Bentham*, Traité de la Législation Civile et Pénale, trad. par *Etienne Dumont* d'après les Manuscrits confiés par l'auteur, Par. 1802, ed. 2. 1820; anglice Lond. 1864, germanice Berl. 1830; Deontology, or the Science of Morality, ed. by *J. Bowring*, 1834; gallice a *Laroche*, 1834, germanice 1834-35: Opera omnia ed. a *J. Bowring*, 11 voll. Edinb. 1838-43. — *James Mill*, Analysis of the Phenomena of the Human Mind, 1829, nova ed. 1869. — *S. T. Coleridge*, aids to Reflection, 1825; Essays on Method. 1845; *Th. Carlyle*, Sartor Resartus, 1834, germanice Lpz. 1882; Works, 34 voll. Lond. 1870-71. — *J. St. Mill*, A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, Lond. 1843, ed. 9. 1875, germanice

Braunschweig 1849; Examination of Sir William Hamilton's Philosophy, 1865, germanice Halle 1908; Three Essays on Religion 1874; *Alex. Bain*, J. St. Mill, A Criticism, Lond. 1882; *Ch. Douglas*, J. St. Mill, a Study of his Philosophy, Edinb. et Lond. 1895, germanice Freib. i. B. 1897; *S. Saenger*, J. St. Mill, sein Leben u. Lebenswerk, Stuttg. 1901; *H. Reichel*, Darstellung u. Kritik von J. St. Mills Theorie der induktiven Methode, Zeitschr. f. Phil. u. phil. Kritik 122 (1903) 176 sqq.; 123 (1904) 33 sqq., 131 sqq.; *E. Ferri*, L'utilitarismo di St. Mill, Milano 1892; *E. M. Kantzer*, La religion de J. St. Mill, Caen 1906. — *A. Bain*, The Senses and the Intellect, Lond. 1855, ed. 4. 1894; The Emotions and the Will, Lond. 1859, ed. 4. 1899. — *H. Sidgwick*, Methods of Ethics, Lond. 1875, ed. 6. 1901, germanice Lpz. 1909; History of Ethics, Lond. 1879, ed. 4. 1896. — *C. Read*, Logic, Deductive and Inductive, Lond. 1898, ed. 2. 1901; The Metaphysics of Nature, Lond. 1905, ed. 2. 1909; Natural and Social Morals, Lond. 1909. — *G. C. Robertson*, Philosophical Remains, ed. by A. Bain and J. Whittaker, Lond. 1895; Elements of General Philosophy, ed. by Rhys Davids, Lond. 1896.

§ 3. **Positivismus in Germania.** Positivismus in Germania, ut diximus, characterem imprimis gnoseologicum praesefert. Ratio huius sita est partim in tota evolutione philosophiae in Germania hoc saeculo, quae a Kantio dependet, partim in eo, quod eodem tempore, quo positivismus in Germania conditur, Neo-Kantianismus de novo problemata theoriae et criticae cognitionis movet. Hinc necessario positivismus in Germania cum theoria cognitionis kantiana concertare debuit. Hoc apparet apud *Ernestum Laas* (1837-85), qui opere suo «*Idealismus und Positivismus*» (1879-84) positivismum in Germania fundavit et modo quo potuit maxime rigoroso principium positivismi applicare conatus est, scilicet ut tantum id, quod per experientiam habetur, ad construendum systema philosophicum assumeretur. Laas ipse dependet multum a J. St. Mill, sed et a neokantianismo; momentum autem eius est praesertim in eo, quod doctrinam empiristicam a Berkeley et Hume statutam proprio modo evolvit et probare conatus est, et quod oppositionem inter positivismum et idealismum, quem etiam Platonismum vocat, in decursu totius historiae philosophiae sub uno aspectu exhibuit. Positivismus iuxta Laas est illa philosophia, «*quae nulla alia fundamenta agnoscit quam facta positiva, i. e. perceptiones externas et internas; quae ab omni opinione (doctrina) requirit, ut ostendat illa facta, illas experientias, in quibus nititur*». (*Idealismus und Positivismus* I 183). Tres propositiones fundamentales constituunt essentiam positivismi: 1° Obiecta sunt immediate data solum in conscientia, cui obiecta sunt, subiecta solum ut substratum seu centrum relationum, cui perceptiones et repraesentationes subiectae sunt. Obiecta ergo et subiecta non sunt res, essentiae in se, sed tantum prout ad invicem referuntur (principium *correlativismi*). 2° Id, quod perceptiones exhibent, mutatur in singulis individuis et momentis. Nihil datur absolute constans, nec physicum nec psychicum (principium *variabilitatis* obiectorum percepto-

rum). 3° Omnes processus et actus psychici, etiam superiores, sunt tantum transformatio quaedam perceptionum; scientia est perceptio (principium *sensualismi*). Totus mundus ergo est tantum summa phaenomenorum, hinc alicuius conscientiae, cui sunt phaenomena. Conscientia vero seu subiectum sentiens non est substantia, sed aggregatum statuum inter se certo modo connexorum. Ego existit tantum in oppositione ad Non-ego et viceversa. Realitas absolute certa est tantum illud, quod hic et nunc immediate in conscientia praesens est; omnia alia, praesertim alia «Ego» admittuntur tantum propter analogiam. Exinde autem non sequitur solipsismus, sed iuxta principium universalis correlativismi dicendum est: totus mundus est obiectum conscientiae, et quidem non individualis, sed conscientiae ut sic (*Bewusstsein überhaupt*). Sed haec «conscientia ut sic» est tantum conceptus fictivus auxiliaris (eine *Hilfsvorstellung*), ut possimus totum mundum cogitare tamquam aliquid, quod ab individuali conscientia contingente est independens. Omnia, quae a scientia naturali ad explicandum mundum assumuntur, ut undulationes aetheris, processus moleculares, atomi etc., sunt merae fictiones, attamen fictiones ad scientiam evolvendam utilissimae. Positivismus has fictiones non reicit, sed earum characterem fictivum detegit; propria eius explicatio est ex toto immanens. Sic E. Laas cum Berkeley et Hume praeparant modernam «philosophiam immanentiae».

Eodem fere tempore alii positivistae in Germania exstiterunt. *Theobaldus Ziegler* (1846-1918), item professor Argentoratensis sicut E. Laas, evolvit imprimis positivismum ethicum et religiosum: ordo moralis est effectus mere naturalis e mutua relatione inter passionem humanas et rationem ortus; religio est tantum sensus quidam; religio christiana coram scientia moderna omne ius existendi amisit. *Fridericus Jodl* (1849-1914), prof. Pragae et Viennae et unus e praecipuis propugnatoribus monismi (cfr. II 160), monismum materialisticum et ethicam positivam «independentem» defendit. *Georgius de Gizycki* (1851-1895), prof. Berolinensis, qui in ethica positivismum Anglicum sequitur, simul cum astronomo Berolinensi Guilelmo Foerster a. 1892 «Societatem germanicam ad fovendam culturam moralem» (*Deutsche Gesellschaft für ethische Kultur*; abbreviatum: D. G. E. K.) fundavit, quae late divulgata ethicam positivisticam intra populum spargere conata est; *Eugenius Dühring* (n. 1833), qui positivismum in materialismum vertit, cum omnes actus psychicos meros status materiae habeat; *Carolus Göring* (1841-1879), *Ferd. Tönnies* (1855-1916), *Hugo Spitzer* (n. 1854), *Gustavus Ratzenhöfer* (1842-1904).

BIBLIOGRAPHIA. E. Laas, *Kants Analogien der Erfahrung*, Berl. 1876; *Idealismus u. Positivismus* I Berl. 1879, II 1882, III 1884; *Th. Ziegler*, *Geschichte*

der Ethik, Bonn 1881-86; Sittliches Sein u. sittl. Werden, Grundlinien e. Systems d. Ethik, Strassb. 1890; Geschichte der Pädagogik, Münch. 1895, ed. 3. 1909; Die geistigen u. sozialen Strömungen des 19. Jahrh., Berlin 1899, ed. 20. 1911; D. Fr. Strauss, Strassb. 1908; *Fr. Jodl*, Geschichte der Ethik, ed. 2. Stuttg. 1906-12; Religion, Moral u. Schule, 1892; Was heisst ethische Kultur, Prag 1894; Lehrbuch der Psychologie, Stuttg. 1897, ed. 3. 1908; Der Monismus u. die Kulturprobleme, Lpz. 1811; *G. v. Gizycki*, Grudzüge der Moral, Lpz. 1883; Moralphilosophie, ib. 1888; *E. Dühring*, Natürliche Dialektik, Berl. 1865; Der Wert des Lebens, Breslau 1865, ed. 6. Lpz. 1902; Kritische Geschichte der Philosophie, ed. 4. Lpz. 1894; Kritische Geschichte d. allgem. Prinzipien d. Mechanik, Berl. 1873, ed. 3. Lpz. 1887; Kursus der Philosophie, Lpz. 1875; Logik u. Wissenschaftstheorie, Lpz. 1878, ed. 2. 1905; *C. Göring*, System der kritischen Philosophie, Lpz. 1874-75; Ueber den Begriff d. Erfahrung, Vierteljahrschrift f. wiss. Philos. I et II (1877 sq.); *F. Tönnies*, Gemeinschaft u. Gesellschaft, Lpz. 1887, ed. 2. Berl. 1912; Die Entwicklung d. sozialen Frage, Lpz. 1907, ed. 2. 1913; *H. Spitzer*, Nominalismus u. Idealismus in d. neuest. deutsch. Philos., Lpz. 1876; *G. Ratzenhofer*, Der positive Monismus, Lpz. 1899; Positive Ethik, Lpz. 1901.

ARTICULUS II.

Positivismus biologico-evolutionisticus.

Dum ita positivismus ubique, licet diversis modis, introducitur, oritur in Anglia *biologica theoria evolutionis*, quae positivismo novam formam dat et in hae forma longe maiorem adhuc auctoritatem tum in philosophia tum in scientiis nanciscitur, quam in illa, cui Comte initia dedit. Idea evolutionis iam in antiquitate graeca habuit fautores Heraclitum, Speusippum, Stoicos et omnes fere Neoplatonicos, et evolutionismus biologicus in specie iam ab Empedocle, Democrito et Anaxagora, Anaximandro et Aristotele docebatur. Postea illi philosophi, qui ut Dionysius Areopagita, Scotus Eriugena, Eekehardt, Nicolaus Cusanus, Giordano Bruno, Iacobus Boehme principia Neoplatonismi assumebant, etiam evolutionismum emanativum docebant. Etiam Leibniz et Kant, magis adhuc philosophi transcendentales Fichte, Schelling, Hegel evolutionismum docebant. Attamen omnes hae theoriae partim carebant fundamento scientifico, partim nimis rationalismo et apriorismo indulgebant et hinc maiorem auctoritatem non obtinuerunt. Nunc autem progressu scientiarum, empirismo et positivismo mentes erant optime praeparatae; hinc quando Darwin theoriae evolutionis dedit fundamentum empiricum et scientificum, Spencer autem eam ad universalem theoriā philosophicā evolvit, evolutionismus ingenti cum applausu receptus universale fere dominium nactus est.

§ 1. **Systema evolutionismi.** 1) *Theoria biologica darwiniana.* Carolus Darwin (1809-1882) theoriā transmutationis duobus operibus

exhibuit: « De origine specierum ope selectionis naturalis » (1859) et « De descendencia hominis » (1871). Fundamentum eius theoriae est hoc: sicut homo selectione artificiali variationes specierum producere valet, v. g. in columbis, in diversis floribus, ita et natura ipsa selectione naturali et mechanica totam diversitatem specierum in plantis et animalibus produxit. Initio tantum aliquae formae typicae organismorum imperfectae, forte una tantum exstiterunt. Hac selectione et adaptatione ad conditiones circumdantes totus mundus viventium, imo tota varietas vitae psychicae, cognitionis intellectualis, ordinis moralis et religiosi orta sunt. Posteriore opere Darwin hanc theoriam etiam, licet hypothetice tantum, ad hominem applicat, et quidem tum ad eius corpus tum ad animam.

Hanc theoriam, quam Darwin ut hypothesim tantum exhibet (Deum numquam negavit, licet sub finem vitae ad quendam agnosticismum accesserit), alii, ut *Huxley* in Anglia, in Germania *Carolus Vogt* et praesertim *Ernestus Haeckel* modo dogmatico excolentes ad plenum materialismum et atheismum devenerunt. Praeterea permulti alii principium evolutionis ad diversos scientiae campos applicarunt, ita ut fere communis mos, imo praecipuum dogma recentis scientiae ortum sit, omnia, etiam altissima phaenomena per evolutionem quandam mechanicam ex elementis maxime primitivis et simplicibus explicandi. Omnes formae huius positivismi evolutionistici hanc quoad essentiam ingrediuntur viam: initio dantur infinita elementa aeterna et necessaria; ex ipsis per longissima tempora tota varietas corporum, organismorum, vitae psychicae, totius historiae et culturae humanae modo necessario et mechanico se evolvit. Hinc Deus ut causa prima efficiens et ultima finalis, et generatim causae finales in universo non agnoscuntur.

2) *Theoria philosophica Spenceri*. Huic evolutionismo, qui ab ipso Darwin tantum ad scientias naturales biologicas applicabatur, formam universalem systematis philosophici dedit *Herbertus Spencer* (1820-1903). Filius ludimagistri et primo per aliquot annos in administratione viarum ferrearum occupatus, munus hoc anno 25. aetatis deposuit, ut se totus inquisitionibus scientificis et philosophicis dare posset. E studio geologiae, quam *Lyell* exposuit, et biologorum *Harvey*, *Wolff* et *Caroli Ernesti* de *Baer* cognovit, quanti momenti sit idea evolutionis, et concepit ideam, quae deinde quasi fundamentum omnium eius inquisitionum facta est, sc. evolutionem organicam consistere essentialiter in transitu e statu aequalitatis ad statum inaequalitatis. Cepit consilium totum systema philosophicum supra hanc legem extruendi, et licet per longum tempus summam egestatem pati debuerit et opera eius nihil a coaevis curarentur, tamen a proposito non

destitit. Praeter diversa alia opera scripsit hoc tempore *Systema philosophiae syntheticae* 10 voluminibus, quod totam fere huius aetatis scientiam in unum collegit. Magnam exinde famam nactus nihilominus dignitates et munera a variis Universitatibus et societatibus scientificis ei oblata constanter recusavit.

a) *Philosophia «incognoscibilis»*. Spencer in scientiis sequitur positivismum, et sicut ipsi scientia est synthesis plurium cognitionum, ita philosophia est suprema synthesis omnium scientiarum; ipsa debet a factis et legibus per singulas scientias cognitis ad leges generalissimas ascendere, et deinde iterum descendere ad facta ope istarum legum interpretanda, ad scientias ulterius corrigendas et complendas. Ergo cognitio philosophica distinguitur a cognitione scientifica solo gradu universalitatis. Hinc patet Spencer ex una parte profiteri positivismum, ex altera methodum metaphysicae inductivae (cfr. II 80, 92). Sed omnis haec scientia est relativa, quia cognoscimus res tantum comparatione et distinctione relationum inter ipsas vigentium. Omne ens relativum postulat quidem aliquod ens absolutum: « Si datur causa prima, haec debet esse incausata, independens, perfecta et infinita, uno verbo, debet esse absoluta. Ex altera autem parte causa ut talis nequit esse absoluta; absolutum ut tale nequit esse causa ». Ergo iuxta Spencer conceptus Absoluti ut ultimae rationis omnis entis relativi logice cogitari nequit. Ita devenit quidem ad infinitam quandam virtutem ut rerum causam admittendam, quae tamen ita est sublimis et supra cogitationem humanam elevata, ut numquam obiectum scientiae fieri possit. Hinc profitetur agnosticisum, attamen agnosticisus ex eius mente non est atheisus et absentia religionis, sed unica religio homini possibilis. Deinde inquit in universalissimas manifestationes entis incognoscibilis, scilicet spatium, tempus, materiam, motum, vim, et in leges universalissimas, quae hic valent. Ita pervenit ad

b) *Supremam et universalissimam legem evolutionis*. Omnis mutatio est in eo fundata, quod amisso motu oritur « integratio » materiae, cui succedit recuperatio motus et hinc « desintegratio » materiae. Ope inductivae inquisitionis in totum universum eiusque diversas partes tria momenta huius evolutionis distingui possunt: *primum* consistit in transitu e statu incohaerente in statum cohaerentem; *secundum* in transitu a statu homogeneo ad statum heterogeneum; *tertium* in transitu e statu indeterminato ad statum determinatum. Sic Spencer pervenit ad generalem *definitionem evolutionis*: « Evolutio est integratio materiae et connexa cum ea dissipatio motus, qua durante materia e statu indeterminatae et incohaerentis conformitatis transit ad statum determinatae et cohaerentis difformitatis, et qua simul motus latens seu potentialis determinato modo transformatur ».

c) *Vita psychica et in specie cognitio*. Vita in genere consistit in continua adaptatione relationum internarum ad externas, et quo magis haec adaptatio progreditur, eo magis evolvitur vita. Haec lex etiam ad psychologiam et theoriam cognitionis est applicanda. Etenim procedente hac adaptatione oriuntur organa sensuum, conscientia et cognitio; sensus autem, conscientia et cognitio permittunt meliorem adhuc adaptationem viventis ad relationes externas, non solum eas, quae subiectum immediate circumdant, sed etiam longe distantes, non solum praesentes, sed etiam futuras. Scientia, etiam perfectissima, nihil aliud est nisi praevisio conditionum, quae huic adaptationi viam pandunt. Status conscientiae seu experientiae, quae frequenter recurrunt, in subiecto necessitatem, habitudinem quandam producunt ita, ut uno elemento de novo recurrente etiam aliud succedat. Sic oriuntur quaedam formae et necessitates cogitandi, categoriae, quae sunt aprioristicae et valorem necessarium habent. Attamen hic apriorismus est tantum individualis, non universalis, id est si totum genus humanum consideratur, categoriae et leges cogitandi non sunt a priori, sed effectus repetitarum experientiarum; relate autem ad singula individua categoriae et leges sunt independentes ab omni experientia et ante ipsam, sunt a priori et imponunt nobis necessitatem. Sic Spencer ope theoriae biologicae evolutionis litem inter empirismum et apriorismum dirimere conatur; revera tamen problema non solvitur, sed tantum removetur, et omnis cognitio proprie dicta fieret hoc modo impossibilis.

d) *Ethica et religio*. Suprema principia evolutionis applicantur ad vitam socialem, moralem et religiosam explicandam. Scilicet etiam in vita sociali homo magis magisque conditionibus vitalibus adaptatur. Primo quaedam actiones ponuntur, aliae omittuntur ex motivo utilitatis vel timoris; quando autem longiore evolutione idea coactionis externae facta est magis universalis, orta est paulatim conscientia obligationis moralis. Motivum vero, quod ad hanc conscientiam sectandam propellit, est delectatio, ita ut nunc dici possit eam actionem esse moraliter bonam, quae vitam et evolutionem promovet, quae delectat et dolorem removet. Hinc philosophia moralis spenceriana nihil est aliud nisi utilitarismus anglicus iunctus evolutionismo biologico. Conscientia moralis et hinc discrimen inter bonum et malum morale non est dos ipsi naturae humanae primitus insita, sed effectus evolutionis e statu amoralis. Et revera sicut Darwin, ita et Spencer conatur in brutis animalibus vestigia, imo initia ordinis moralis et religiosi detegere. Quod tandem *philosophiam religionis* attinet, haec arcte cohaeret cum theoria de incognoscibili. Scientia et religio sunt duae diversae expressiones inadaequatae eiusdem Absoluti. Religio

consistit in eo, ut agnoscamus impossibilitatem cognoscendi causam primam; hinc religio nullas debet nec potest exhibere doctrinas de Deo eiusque relatione ad mundum (dogmata); quia tamen omnes religiones aliquo diverso modo summum illud problema de ultima causa exprimunt, hinc omnes sunt aequali iure aestimandae, dummodo omnis dogmatismus vitetur.

3. Evolutionismum hunc sub diversis formis profitentur in Anglia *John Tyndall* (1820-1893), *George Henry Lewes* (1817-1878), qui in sua *History of Philosophy* ostendere conatur, certitudinem metaphysicam homini esse impossibilem et philosophiam unice possibilem esse positivismum Comte'i; postea tamen in *Problems of Life and Mind* super fundamentum positivisticum metaphysicam quandam inductivam construit. Praeterea supra iam (II 149) citatus *G. I. Romanes* (1848-1894); *Alfred Barratt* (1844-1881), *William Kingdon Clifford* (1845-1879), qui non obstante biologica theoria cognitionis metaphysicam de essentiis rerum doctrinam colit: res constant ex atomis psychicis; representatio nostra ita se habet ad ens in se, sicut imago physica in systemate nerveo se habet ad obiectum physicum. *F. C. S. Schiller*, de quo infra apud pragmatistas sermo recurrit, tum monismum, tum dualismum reicit et ope theoriae evolutionis ad pluralismum quandam realisticum pervenit. Ad sociologiam et scientiam iuris applicat evolutionismum *Henry Maines* (1882-1888); ad formas praehistoricas culturae in genere *M' Lennan*, *Lubbock* et *E. B. Tylor*; ad anthropologiam et psychologiam *Francis Galton* (1822-1911); ad aestheticam *Grant Allen*; ad religionem *Winwood Reade*, *I. R. Seely*, *Henry Drummond* (1851-1897), *J. Allanson Picton*; ad ethicam *Leslie Stephen* (1832-1904), *Samuel Alexander*, *Benjamin Kidd*, *Alexander Sutherland*, et praesertim *Edward Westermarck* (n. 1862) prof. philosophiae moralis in Helsingfors. Eius opera: «*The Origin and Development of the Moral Ideas*» (1906-8) et «*The History of Human Marriage*» (1891) in plures linguas translata magnam nacta sunt famam. In Gallia huic evolutionismo favent prae aliis *Durand de Gros* (1826-1900), *Alfred Fouillée* (1838-1912) et *J. M. Guyau* (1854-1888), de quo infra dicetur; in Germania *Fridericus Nietzsche* (1844-1900); ad sociologiam et conditiones oeconomicas evolutionismum applicant *Carolus Marx* et *Fridericus Engels*, de quibus iam diximus.

BIBLIOGRAPHIA. *Ch. Darwin*, On the Origin of Species by means of Natural Selection, Lond. 1859, ed. 6. 1882; germanice Ueber d. Entstehung der Arten, Stuttg. 1860, ed. 8. 1899; Descent of Man and Selection in Relation of Sex, Lond. 1871, ed. 2. 1884; germanice Die Abstammung des Menschen u. d. geschlechtliche Zuchtwahl, Stuttg. 1871, ed. 7. 1902; Opera omnia, germanice a Carus, 14 voll. Stuttg. 1878-88; opera selecta germ. 6 voll. ed. 2. ib. 1886; *H. Spencer*, A System of Synthetic Philosophy, 1862-96 et saepius; editio germanica a B.

Vetter, Stuttg. 1875 sqq.; *F. Howard Collins*, An Epitome of the Synthetic Philosophy, Lond. 1889, ed. 5. 1905; germanice a V. Carus, Lpz. 1900. — *Otto Gaupp*, H. Spencer, Stuttg. 1897, ed. 3. 1906, italice Palermo 1911; *D. Mercier*, La Philosophie de H. Sp., Rev. Néo-Scolastique 1898; *K. Schwarze*, H. Sp., Lpz. 1909; *E. Parisot*, H. Sp., Paris 1911; *R. Ardigò*, L'inconoscibile di H. Sp. e il Noumenon di E. Kant, Padova 1901. — *J. Tyndall*, Fragments of Science, 1871: New Fragments, 1892, *G. H. Lewes*, Problems of Life and Mind, 4 voll. 1874-1879; *A. Barratt*, Physical Ethics, 1869; Physical Metempiric, 1883; *W. K. Clifford*, Seeing and Thinking, 1879; Lectures and Essays, 1879; *H. Maines*, Village Communities, 1871; Early History of Institutions, 1875; *J. Lubbock*, Prehistoric times, 1865, ed. 6. 1900; germ. a Passow, Jena 1875; Origin of Civilisation, 1870, ed. 6. 1901; germ. Jena 1876; *E. B. Tylor*, Early history of mankind and of civilisation, 1865, ed. 3. 1878; germ. Lpz. 1866, Primitiv Culture 1871, ed. 3. 1891; germ. 1873; *F. Galton*, Hereditary Genius, 1869, ed. 2. 1892; germ. Lpz. 1910; *G. Allen*, The Evolution of the Idea of God, Lond. 1897; *W. Reade*, The Martyrdom of Man, Lond. 1872, ed. 17. 1903; *H. Drummond*, The natural law in the spiritual world, Lond. 1883, germ. ed. 17. 1891; *J. A. Picton*, The Religion of the Universe, 1904; *L. Stephen*, The Science of Ethics, 1882; *S. Alexander*, Moral Order and Progress, 1889; *B. Kidd*, Social Evolution, 1894; *A. Sutherland*, The Origin and Growth of the Moral Instinct, 1898. — *Durand de Gros*, Electrodynamisme vital, Par. 1855; Les origines animales de l'Homme, ib. 1891; *A. Fouillée*, L'avenir de la Métaph. fondée sur l'expérience, Par. 1889, ed. 2. 1895; L'Evolutionisme des Idées-forces, Par. 1890, ed. 4. 1906, germ. Lpz. 1908; La Morale des Idées-forces, Par. 1908; Esquisse d'une Interprétation du Monde, Par. 1913.

§ 2. **Biologica theoria cognitionis.** 1. *Praeparatio.* Iam C. Darwin et magis adhuc H. Spencer vident in cognitione humana solum altiorem gradum cognitionis sensitivae apud bruta animalia et considerant cognitionem unice ut activitatem biologicam, functionem vitalem: cognitio est adaptatio quaedam ad conditiones externas circumdantes, est reactio biologica subiecti ad influxus a mundo externo provenientes, est modus conservandi sui ipsius contra diversos influxus externos, qui aequilibrium vitale subiecti perturbare possunt, brevi, est medium in « pugna pro vita » (struggle for life). *Hinc finis cognitionis non est veritas tamquam adaequatio inter rem et intellectum, sed utilitas practica vitalis; eadem utilitas est etiam unicum criterium veritatis.*

Causae, quae ad hanc considerationem duxerunt, sunt variae, omnes autem ad empirismum recentiorum temporum in dies latius divulgatum reduci possunt. Praeter progressum scientiarum naturalium (vide supra II 142) causae sunt imprimis theoria evolutionis biologica, voluntarismus in psychologia et metaphysica inductiva, tandem tota tendentia socialis et politica ultimo medio saeculi XIX. ubique praevalens, ut ex omni activitate humana quam maxima utilitas oriatur. Physiologia sensuum, physica et chimia, praesertim theoria thermodynamica et theoria lucis fundamentales conceptus ut symbola tantum realitatis obiectivae exhibebant et finem proprium scientiae physicae videbant non in detegendis causis, sed in phaenomenis quam exactissime descri-

bendis, ordinandis et ad quaedam principia quantum fieri potest simplicissima reducendis.

Exinde statuta sunt *tria principia*, quae theoriae positivisticae cognitionis dominantur: principium successus (Erfolgsprinzip), principium oeconomiae et principium stabilitatis. Hisce accedit tamquam quartum principium immanentiae, quod tamen non tam positivismo realistico quam potius idealistico est proprium ac proinde infra tractabitur. *Principium successus* sponte fluit e consideratione biologico-vitalistica cognitionis: si omnis actus cognoscitivus nihil aliud est quam actus psychicus, qui ut omnis actus vitalis sub influxu vel indigentiae internae vel incitamenti externi oritur, finis huius actus cognitionis in specie nequit esse alius quam finis omnis actus vitalis, scilicet conservatio vel potius evolutio individui et speciei. Ergo « veritas » alicuius cognitionis consistit in eius aptitudine ad hunc finem; ea cognitio est « vera », quae conservationem et evolutionem individui vel speciei promovet, « falsa », quae eam impedit et perturbat. Utilitas, successus vitalis, biologicus sunt criterium veritatis. Huic principio successus natura sua accedit *principium oeconomiae*: cognitio, utpote actus biologicus entis viventis, debet esse finalis hoc sensu, ut sit subiecto ipsi accomodata. Ut autem activitas vitalis sit finalis, debet esse non solum apta ad finem, in quem activitas tendit, obtinendum, sed insuper ad hunc finem cum minima contentione virium obtinendum. Tunc enim solum subiectum vivens vires suas ad ultiores fines obtinendos, ad maiorem progressum applicare potest. Tandem sequitur etiam principium *stabilitatis*: quavis actione mundi externi in ens vivum periclitatur aequilibrium entis viventis, hinc subiectum vivum reagit, ut aequilibrium vitale in omnibus mutationibus mundi circumdantis quam perfectissime conservet. Quod autem de activitate vitali in genere valet, valet etiam de activitate cognoscitiva: cognitio simplex et spontanea, cognitio scientifica et cognitio philosophica sunt conatus aequilibrium conservandi. Nam omne obiectum ignotum, omne problema scientificum et philosophicum est turbatio quaedam aequilibrii; scientia conatur rem ignotam ita cognitionibus iam acquisitis inserere et assimilare, ut aequilibrium restituatur; et status finalis scientiae tunc haberetur, quando nulla iam problemata oriri possent et omnis cognitio nostra formam immutabilem et stabilem acquireret. Sic tota theoria cognitionis et veritatis radicitus mutatur; omni intellectualismo spreto statuitur biologismus, pragmatismus, utilitarismus sub diversissimis quidem formis, attamen eandem essentiam praesferentibus (1).

(1) Expositionem accuratorem tum historicam tum criticam dictorum trium principiorum invenies apud Fr. Kümke, *Der Monismus* (1911) 451-482; in versione italica II, 623-666.

Haec theoria antiintellectualistica et biologica cognitionis iam inde ab antiquitate apud empiristas et utilitaristas suos habuit fautores, attamen in forma systematica et scientifica demum ultimis temporibus est evoluta. Principium successus profitentur *Ernestus Mach*, *R. Avenarius*, *H. Kleinpeter*, *B. Vetter*, *J. Petzoldt*, *H. Cornelius*; principium oeconomiae item prae aliis *E. Mach* et *R. Avenarius*, *H. Cornelius*, *Kleinpeter*, *J. Petzoldt*, *S. H. Hodgson*, *W. James* et generatim pragmatistae; principium stabilitatis sub hac forma expressum est a *J. Petzoldt*, sed invenitur iam apud *Hume*, *G. Th. Fechner*, *Hering*, *Boltzmann*, *Stallo*, *Spencer*, deinde apud *E. Mach* et *Avenarium*. Ideas multum affines profitentur *Vaihinger*, *Nietzsche*, *J. M. Guyau*, *Bergson* et generatim recentissima philosophia antiintellectualistica, de qua infra dicetur. Praecipui, qui hanc theoriam evolverunt, sunt *E. Mach* et *R. Avenarius*, qui in essentialibus conveniunt, licet ex oppositis procedant castris: *Avenarius* positivismum maxime realisticum defendit, *Mach* autem e criticismo kantiano exorditur et positivismum idealisticum docet. Hinc de *Mach* infra dicemus, hic solum empirio-criticismum *Avenarii* expositori.

2. Empiriocriticismus Avenarii vocatur ita, quia in oppositione ad Kantii criticam rationis purae *Avenarius* criticam experientiae purae dare intendit: sicut Kant conatus est detegere, quid in nostra cognitione a sola ratione independenter ab omni experientia et ante omnem experientiam proveniat, ita *Avenarius*, quid sit id et solum id, quod nobis experientia ipsa ante omnem activitatem rationis et independenter ab ipsa praebet. *Richardus Avenarius* (1843-1896) natus Parisiis, prof. philosophiae Tigurinus (Zürich), subierat influxum recentioris biologiae mechanicae, methodi geometricae Spinozae, realismi herbartiani et evolutionismi darwinistici. Ut doctrinam suam in forma quam rigidissima exhibere et influxum idearum metaphysicarum et generatim priorum systematum philosophicorum, quam perfectissime excludere posset, usus est nova, propria terminologia, quae tamen studium operis principalis *Kritik der reinen Erfahrung* (1880-90) difficillimum reddit. Brevius et captu facilius exposuit systema suum in *Der menschliche Weltbegriff* (1891).

a) *Fundamenta empiriocriticismi*. Omnis cognitio est functio organica, praedita finalitate vitali, id est, utilitate ad subiectum vivum in suo esse conservandum et evolvendum. Hinc cognitio procedit conformiter ad principium oeconomiae, ut relative minima applicatione et consumptione virium effectum relative maximum producat. Hinc reducimus ea, quae sunt incognita, ad iam nota; hinc comprehendimus diversitatem et multitudinem perceptionum in conceptus universales. Quia autem philosophia ut obiectum summam rerum seu universum ha-

bet, definiri potest conceptio universi per unum conceptum universalem iuxta principium oeconomiae. In hunc finem debet e cognitione omne id remove, quod in experientia pura non continetur. Philosophia ergo nec materialismum vel idealismum, nec monismum vel dualismum, nec oppositionem inter subiectum et obiectum, inter ordinem physicum et psychicum supponere potest, quia haec omnia continent iam certam interpretationem experientiae, non experientiam ipsam. Exeundum est ex hoc facto: omne individuum humanum percipit se circumdatum variis elementis, aliis individuis humanis, quae diversa enuntiant, et quae enuntiata aliquo modo a rebus circumdantibus dependent. Una eademque experientia continet eodem modo meipsum et mundum externum, et quidem utrumque in mutua relatione ad invicem (empiriocritica coordinatio principalis). Omnia systemata philosophica sunt tantum variationes huius conceptus mundi naturalis et omnibus communis. Hinc origo, valor et ius harum variationum sunt inquirenda, ut cognoscatur, quinam conceptus mundi sit unice rectus.

b) *Evolutio systematis.* Via qua aliquid intelligimus, duplex est: *reductionis* ignoti ad notum, et *subsumptionis* singularis sub universale. Prior tres gradus complectitur: reductionem *physiologicam* insoliti ad id, cui assuevimus, reductionem *psychologicam* ignoti ad notum, et reductionem *empiriocriticam*, in qua omnia ea, quae in experientia pura non sunt data, removentur. Demum hic tertius gradus constituit scientiam. Ea, quae in experientia pura non habentur, sed tantum a nobis ipsi superadduntur, vocantur apperceptiones, quarum Avenarius duas distinguit formas, *timematologicas*, quae rebus tribuunt id, quod tantum a nostra aestimatione rerum provenit (bonum, pulchrum et opposita), et *anthropomorphisticas*, quae formas nobismet ipsis proprias rebus adscribunt; et quidem *mythologica* apperceptio considerat res ut animatas; *anthropopathica* putat res amore et odio dirigi, res habere vim, voluntatem; *intellectualo-formalis* determinat res formis nostrae rationis, ut substantia, causalitas. Scientia moderna removet iam apperceptiones mythologicas et anthropopathicas, nunc etiam tertiam et ultimam formam apperceptionis remove debet. Sic prima via ducit ad experientiam puram sensu strictissimo.

Remanet altera via *subsumptionis* sub universale. Quia autem ex praecedentibus patet tantum tales conceptus universales adhiberi posse, quorum comprehensio tota ex experientia pura provenit, hinc conceptus mere formales excluduntur et tantum materiales adhiberi possunt. Aliis verbis, etiam philosophia ad experientiam puram pervenire debet, et quia scientiae idem intendunt, philosophia consistit tantum in eo, ut conceptus empiricos a singulis scientiis formatos in unum conceptum comprehendat et hunc conceptum ad totalitatem entis ap-

plicet. Ergo philosophia non est scientia sensu proprio, sed tantum *modus cogitandi scientificus* (ein wissenschaftliches Denken). Sic et Avenarius cum omnibus positivists logice devenit ad negandam philosophiam proprie dictam.

c) *Conclusiones*. Si haec duplex via ad intelligendum mundum adhibetur, apparet variationes, quas conceptus mundi naturalis in systematibus philosophicis subiit, oriri exinde, quod experientiae purae varia, quae ad ipsam non pertinent, admiscuntur. Haec additamenta adulterina seu spuria vocantur « introiectiones ». Demum per has introiectiones oritur oppositio inter rem eiusque perceptionem, inter animam et corpus, subiectum et obiectum, experientiam externam et internam, experientiam et cognitionem, substantias et accidentia, causas et effectus et ita porro. Mundus nihil aliud est nisi complexus « *elementorum* » ut color, sapor, sonus, etc., et « *characterum* » ut iucundum, ingratum etc. Patet per se, omnes inquisitiones de anima humana, de Deo tamquam ente supramundano et causa mundi, de fine ultimo hominis etc. iuxta hanc doctrinam esse meras « introiectiones » sine ullo valore obiectivo.

Empirioeriticismus Avenarii dici forte potest acutissimus conatus e fundamentis positivismi biologici totum systema philosophicum construendi. Si eius opinioni credere velimus, evolutio biologica generis humani necessario ad hanc philosophiam perveniet, ultra quam nulla evolutio ulterior est possibilis. Sic et Avenarius e mero relativismo biologico ad philosophiam absolutam pervenit, sicut Hegel e mero logiceismo. Et sicut Hegel, ita et Avenarius totum systema ex uno axioma supremo quodammodo mathematice deducere conatur, non obstante postulato experientiae purae. Hinc nil mirum, multa arbitraria, torta et violenta in hoc systemate inveniri. Sic historia ipsa probat tum rationalismum purum, tum empirismum purum incapacem esse ad universum intelligendum, et rectam viam philosophandi tantum in coniunctione harmonica rationis et experientiae consistere posse.

Inter discipulos et sequaces Avenarii numerandi sunt *Fr. Carstanjen*, *Carolus Hauptmann* (n. 1858), *Rudolphus Willy* (n. 1855), *W. Heinrich*, *Eduardus Abramowski*, *J. Kodisowa*, tres ultimi poloni, et praesertim *J. Petzoldt* (n. 1862), qui empirioeriticismo magis popularem formam dedit.

BIBLIOGRAPHIA. *R. Avenarius*, Philosophie als Denken der Welt gemäss dem Prinzip des kleinsten Kraftmasses, Lpz. 1876, ed. 2. 1903; Kritik der reinen Erfahrung, Lpz. 1880-90, ed. 2. 1907-08; Der menschliche Weltbegriff, Lpz. 1891, ed. 3. 1909; *Frdr. Carstanjen*, *R. Avenarius*, biomechanische Grundlegung der reinen allg. Erkenntnistheorie. E. Einführung in die Kritik der reinen Erfahrung, Münch. 1894; *C. Hauptmann*, Die Metaphysik in d. modernen Psychologie, Jena 1893, ed. 2. 1894; Uns. Wirklichkeit, Münch. 1899; *R. Willy*, Gegen d. Schulweisheit, e. Kritik der Philosophie, Münch. 1905; Die Gesamterfahrung

vom Gesichtspunkt des Primärmonismus, Zürich 1908; W. Heinrich, Zur Prinzipienfrage der Psychologie, 1899; Die moderne physiologische Psychologie in Deutschland, 1895; J. Petzoldt, Einführung in d. Philosophie der reinen Erfahrung, Lpz. I 1899, II 1904; Das Weltproblem vom Standpunkt des relativistischen Positivismus aus hist.-krit. dargestellt, Lpz. 1906, ed. 3. 1921. — Ad criticam W. Wundt, Ueber naiven u. kritischen Realismus, Philos. Studien 13 (1896); E. Husserl, Logische Untersuchungen I, Kap. IX; O. Ewald, R. Aven. als Begründer des Empiriokriticismus, Berl. 1905; F. van Cauwelaert, L'empiriocriticisme, Rev. Néo-Scol. 13 (1906), 14 (1907); Fr. Klimke, Der Monismus, Freib. i. B. 1911, 430-512.

ARTICULUS III.

Pragmatismus positivisticus.

§ 1. **Nexus cum positivismo.** Iam Augustus Comte positivismo suo quaestionem de *veritate* cognitionis removerat, ut in eius locum quaestionem de eius *utilitate* substitueret: « savoir pour prévoir pour pouvoir ». Biologismus evolutionisticus huic considerationi novum dedit fundamentum et evolvit novam theoriam vitalisticam cognitionis et veritatis. Pragmatismus idem fundamentum assumit, ut construat philosophiam, quae vitae practicae instituendae inservire possit, ut doceat methodum, ope cuius inter diversissimas theorias de vita humana et de mundo recta via incedere possimus. Pragmatismus est positivismus realisticus, et quidem ulterior et magis popularis evolutio utilitarismi anglici.

Historice pragmatismus cohaeret cum doctrinis *Protagorae*, *Lockii*, *Berkeleyi*, *Humii*, *Mill*, cum utilitarismo anglo-americano; originem autem habet in America. Et quidem primo apparet in elucubratione, quam Ch. S. Peirce anno 1878 in periodico *Popular Science Monthly* in lucem edidit: *How to make our ideas clear*, quem tractatum eodem anno *Revue philosophique* in versione gallica dedit. Peirce delineat hic fundamenta novae philosophiae, quin tamen vocabulo Pragmatismi utatur. Inde ab a. 1902 vox haec apparet non solum apud Peirce, sed etiam apud alios, ut J. Dewey, *Studies in Logical Theory* (Chicago 1903) et F. C. S. Schiller, *Humanism* (London 1903), *Studies in Humanism* (London 1907). Anno 1898 Peirce habuit sermonem publicum de pragmatismo in circulo philosophico professoris Howison in Universitate Californiana, et inde divulgabatur notitia pragmatismi in America.

Maxime autem contulit ad pragmatismum percrebrescendum *William James* (1842-1910), professor physiologiae, dein psychologiae et philosophiae in Harvard-Universitate, praelectionibus publicis Bostoni a. 1906, Neo-Aurelianensi a. 1907 habitis. Eodem anno has praelectio-

nes typis edidit: *Pragmatism, a New Name for some Old Ways of Thinking*, quae a. 1907 etiam in translatione germanica, a. 1910 in italica, a. 1911 in gallica sunt editae. Exinde notitia pragmatismi in tota Europa divulgabatur, et innumeri fere commentarii de ipso in diversis libris et periodicis editi sunt luculentum argumentum, quantumtopere haec philosophia animos occupaverit. James ipse hanc theoriam etiam ad quaestiones religiosas applicavit in celebri opere *The Varieties of Religious Experience* (1902).

§ 2. **Doctrina pragmatismi.** a) *Essentia pragmatismi.* Pragmatismus, ait James, non intendit dare completum vel novum systema philosophicum, sed novam *methodum*, ut innumeris litibus metaphysicorum finis imponatur. Pragmatismus non quaerit, quid in se sit verum, sed quinam fructus pro vita practica sequantur ex eo, num oppositae sibi doctrinae metaphysicae de aliqua re assumantur ut verae vel ut falsae. V. g. quam utilitatem vel quale damnum pro vita practica habebit genus humanum, si mundus est modo monistico vel pluralistico constitutus? si Deus mundum provide gubernat vel nullus Deus datur? si habetur liberum arbitrium, vita futura, vel non habetur? Si consequentiae practicae sententiarum sibi oppositarum inter se non differunt, utraque sententia habet eundem valorem et omnis disputatio de his sententiis est inutilis lis de verbo. Mundus externus alio modo concipitur a sensu communi hominum et cognitione naturali et spontanea, alio modo a recenti scientia physica, alio iterum modo a recenti criticismo philosophico. Si veritas consisteret in adaequatione inter intellectum et rem, patet omnes hos tres modos concipiendi mundum non posse esse veros, et nihilominus unusquisque horum conceptuum habet sua argumenta, suam praestantiam suumque valorem. Ergo dicendum est nullum horum conceptuum esse absolute verum, sed omnes esse tantum instrumenta ad certos quosdam fines practicos obtinendos. Brevi, omnis cognitio, omnis theoria est quoddam instrumentum practicum, quaedam adaptatio cogitationis ad facta; theoria non est solutio alicuius quaestionis, sed « programma » ulterioris laboris, indicat nobis, quanam media adhibere debeamus, ut mundum realem pro nostra utilitate immutare possimus. *Theoriae sunt instrumenta laboris.* Hinc veritas non est aliquid staticum, quaedam immutabilis proprietas rei vel cogitationis, sed aliquid *dynamicum*, medium ad dominium nostrum supra mundum realem stabiliendum et ipsum mundum pro utilitate nostra immutandum. Inde oritur

b) *Theoria veritatis genetica seu instrumentalis.* Omnes conceptus, iudicia, theoriae, quae vera dicimus, propterea sunt vera, quia exprimunt persuasionem nostram de existentia certae cuiusdam « realitatis ». Haec *realitas* autem tres complectitur campos: *primo* percep-

tiones sensiles, quae nobis obveniunt; ipsae nec sunt verae nec falsae, sed simpliciter sunt. *Secundo* relationes inter has perceptiones; harum aliae sunt contingentes et mutabiles, aliae immutabiles et essentielles. *Tertio* omnes nostras persuasiones et cognitiones, ad quas vel ipsi pervenimus vel quas ope traditionis et cultura praecedente assumpsimus. Quovis momento temporis occurrunt nobis novae perceptiones et cum iis novae relationes, sed in nostra potestate est, ad quae elementa animi advertamus, quomodo ea inter se iungamus, et quomodo facta nova cum nostra scientia hucusque habita conciliemus. *Hinc non datur «realitas» independens a nostra cogitatione*; omnis veritas est aliquid ab homine factum; quare pragmatista Schiller suam theoriam «humanismum» vocat. Mundus in se est materia informis (ὕλη) et fit demum id, quod nos ex hac materia formamus. Attamen impossibile est elementa obiectiva et subiectiva in hac «realitate» a nobis formata distinguere et separare. Si vero ordo et forma materiae a nobis dependet, nos disponendo et formando materiam, dilatamus realitatem, reddimus eam ditiores et perfectiores; non habemus nos passive, sed active, sumus creatores tum in cognoscendo, tum in agendo. Realitas ergo non est aliquid ab aeterno completum et perfectum, ut putat rationalismus, sed evolvitur cum nostra cognitione et per ipsam, et demum futuro tempore perficietur. Ergo veritas non est, sed fit, fit eodem gradu, quo realitas ditior et perfectior fit; veritas est eventus, actualitas ipsa. Quia ergo veritas non est ab aeterno in rebus vel iudiciis, sed continuo fit, hinc unica theoria cognitionis recta est theoria *genetica*. Cognitio est vera, si ei pondus tribuere possumus, si eam verificare, efficere, realizare valeamus; secus est falsa. Eadem theoria vocari potest *instrumentalis*, quia quaevis cognitio eatenus est vera, quatenus est instrumentum aptum ad realitatem perficiendam. *Haec utilitas, quam nobis cognitiones verae praebent, est unicum motivum eas ut veras admittendi*. Non propterea cognitio est bona et utilis, quia est vera, sed e contrario unice propterea est vera, quia est bona et utilis. Sic necessario pragmatismus et doctrina de methodo mutatur in doctrinam quandam metaphysicam de universo.

c) *Conclusiones metaphysicae*. Iam ex dictis patet, mundum a pragmatistis non considerari ut aliquid stabile vel aliquid, quod se quidem evolveret, attamen plane independentem a nostra cognitione, sed ut aliquid dynamicum, quod est in continuo motu, continua evolutione, et quidem per ipsam nostram cognitionem; cognitio humana est elementum essentielle et constitutivum huius mundi eiusque ad maiorem perfectionem progressus. Sic licet doctrinae metaphysicae respuantur, tamen pragmatismus inclinat ad realitatem ut aliquid actualisticum, psychicum et pluralisticum considerandam, et omnem monismum,

praesertim rationalisticum, incessanter impugnat; mundus non est universum monisticum, nec « pluriversum » materialisticum, sed « pluralisticum universum ».

Quod in specie *Deum* attinet, quaestio iuxta pragmatismum nequit esse haec, num Deus realiter existat et qualis sit eius natura, sed unice, num doctrina, quae Deum existentem asserit, conditiones vitae nostrae in futurum evolvere, meliores reddere valeat neque. Item pragmatismus nihil curat, quatenus e diversis *religionibus* sit vera, vel a Deo ipso revelata, sed num certa quaedam religio progressum humanum promoveri possit. Ergo religio consideratur unice ex parte subiectiva et biologica; eius essentia sita est in affectu et voluntate, quatenus hominem ad operandum incitat. Religio ergo et fides non est donum divinum, sed productum humanum, actus vitalis eiusdem naturae ac omnes alii actus biologici, qui sunt signum evolventis se vitae. Veritas religionis dependet unice ex hoc, num homo plene fidere possit, hanc religionem eum ad ulteriorem progressum incitare posse; religio est quasi quaedam perfecta species et forma cogitata (« ideale »), quae tamdiu habetur ut vera, quamdiu in eius vim motricem credimus. Et quia in diversos homines diversa motiva agere solent, hinc diversis temporibus et pro diversis hominibus diversae religiones possunt esse verae. Pragmatistae concedunt quidem religionem christianam, theisticam nostris temporibus maxime congruere et ad vitam promovendam esse efficacissimam; hinc reiciunt tum atheismum naturalisticum, tum pantheismum rationalisticum et docent « *typum pragmatisticum seu melioristicum theismi* ». Nun autem haec forma theismi sit absolute vera, dici nequit, « quia hodie nondum scimus, quatenus religionis forma futuris temporibus maximam efficaciam sit habitura ».

Sic essentia pragmatismi sita est in tribus: quod *exorditur* e novo conceptu veritatis genetico seu instrumentali, quod *finis* et scopus eius est unice practicus, biologicus, et quod *methodus* eius non est logica, sed psychologica et biologica, non intellectualistica, sed voluntaristica. Conceptus veritatis pragmatisticus non est transcendens, sed immanens; non est staticus, sed dynamicus; non absolutus, sed relativus; non theoreticus, sed practicus.

Eandem quoad essentiam doctrinam profitetur s. d. *philosophia actionis* (philosophie d'action) in Gallia, *nova schola apologetica* immanentiae, ex qua modernismus se evolvit, et *philosophia intuitionistica*, duce *Henrico Bergson*.

BIBLIOGRAPHIA. W. James, *Psychology*, 1892, germanice Lpz. 1909, russ. Petersb. 1910; *The Will to Believe*, 1897, germanice 1899; *The Varieties of Religious Experience*, 1902, germanice Lpz. 1907, ed. 2. 1914, gallice Par. 1908, russ. Moskau 1910; *Pragmatism, a New Name for Some Old Ways of Thinking*,

1907, germanice Lpz. 1908, gallice Par. 1911, italice Lanc. 1910; A Pluralistic Universe, 1908, germ. Lpz. 1908, gallice Par. 1910. — *Alb. Schinz*, Anti-Pragmatism, Bost. 1909, gallice Par. 1909; *J. B. Pratt*, What is Pragmatism, N. York 1909; *G. Jacoby*, Der Pragmatismus. Neue Bahnen in d. Wissenschaftslehre des Auslandes. Eine Würdigung. Lpz. 1909; *W. Switaski*, Der Wahrheitsbegriff des Pragmatismus nach W. James, Braunsberg 1910; *E. Boutroux*, W. James, Par. 1911, germ. Lpz. 1912, anglice Lond. 1912; *Fr. Klimke*, Pragmatyzm a modernism, in *Szkice o Modernizmie*, Cracoviae 1911, 191-227. *Th. Flownoy*, La philosophie de W. James, Saint Blaise 1912 (cum ampla bibliographia).

ARTICULUS IV.

Positivismus idealisticus.

Positivismus idealisticus, qui est altera forma evolutionis positivismi, eo praecipue a positivismo realistico differt, quod non e realistica, sed ex idealistica conceptione mundi procedit, aut, si e realismo procedit, ad idealismum devenit. In ulterioribus autem doctrinis frequenter cum positivismo realistico fere coincidit.

§ 1. **Criticismus physiologicus.** Positivismo idealistico praelusit iam inde ab eo tempore, quo Neokantianismus in Germania oriri coepit (cfr. II 93) *criticismus physiologicus*. Propugnatores enim huius theoriae putabant recentes inquisitiones physiologiae sensuum explicare et confirmare verum sensum doctrinae kantianae de formis a priori tum intuitionis tum cogitationis.

1) Iam *Ioannes Müller* (1801-1858) statuerat legem specificaе energiae sensuum et exinde concluderat sensatione non percipi qualitatem vel statum corporis extrinseci, sed qualitatem et statum nostrorum nervorum, productum per aliquam causam externam. Exinde conclusit ulterius: ergo sensationes nostrae et tota experientia sunt effectus nostrae organizationis physiologicae, sunt nostri proprii status interni; ipsi possunt quidem excitari causis externis, sed nihil de natura rerum externarum nobis revelant. Res externae cogitatae ut in se sunt, sunt illud noumenon seu «Ding an sich» quod Kant admiserat. Idem docebant physiologi *A. Classen* et *Rokitansky*, qui a. 1862 declaraverat idealismum kantianum esse necessariam sequelam scientiarum naturalium. Maxime autem contulerunt ad divulgandam hanc opinionem *H. Helmholtz* et *Fr. Alb. Lange*.

Hermannus Helmholtz (1821-1894), qui inquisitionibus physicis et physiologicis magnam nactus est auctoritatem, erat unus e conditoribus psychologiae experimentalis et professor physiologiae in Universitate Regiomontana, dein physicae in Universitatibus Heidelbergensi et Berolinensi. Innixus legi specificaе energiae sensuum a Io. Müller

statutae, quam ipse multum evolvit, docet nostras sensationes et totam nostram cognitionem mundi externi esse *effectum* in nostro systemate nerveo nostraque conscientia ab obiectis productum. Iamvero natura omnis effectus determinatur tum ab agente tum a patiente. Ergo omnis nostra cognitio sensitiva est absolute incapax ad naturam rerum adaequate repraesentandam. Perceptiones nostrae sunt tantum *symbola* rerum, quae non habent nisi veritatem practicam, i. e. si haec symbola recte interpretari didicimus, possumus eorum ope actiones nostras ita disponere, ut volitum effectum producant, ut scilicet novae perceptiones, quas exspectamus, oriantur. Perceptiones nostrae sunt systema symbolorum seu signorum, *de systemate autem signorum nequit quaeri, num sit verum, sed tantum, num sit, completum et utile*. Ergo ad admittendum mundum externum pervenimus tantum ope principii causalitatis seu rationis sufficientis per conclusionem quandam spontaneam et inconsciam; principium causalitatis autem est aprioristicum, i. e. ita in natura nostri intellectus fundatum, sicut in natura oculi situm est, ut lucem et colores videat.

Ex hac doctrina Helmholtz pervenit ad *meta-mathematicam* seu *geometriam non euclidianam* construendam; spatium trium dimensionum euclidianum non est aliquid, quod necessario tale cogitari debet, sed habet originem mere empiricam; Kantii doctrina de axiomatibus geometriae ut iudiciis syntheticis a priori est falsa; imo ope ipsius experientiae spatium sphaericum vel pseudosphaericum construere possumus. Eidem doctrinae de spatio innititur theoria relativitatis ab *Einstein* statuta.

Similes doctrinas evolverunt praeter dictos *Classen* et *Rokitansky*, *Ad. Fick*, *J. Stilling* physicus, *Henricus Hertz*, *Fridericus Schultze* (1846-1908), *Julius Schultz* (n. 1862); in Gallia *P. Duhem*, in Italia *Fridericus Enriques* (n. 1871) et multi alii, qui tamen ad positivismum proprie dictum non pertinent. Moderna theoria symbolismi et relativismi tum physiologici tum idealistici frequentissime his ideis innititur.

2) *Fridericus Albertus Lange* (1828-1875), primo professor gymnasialis, dein prof. philosophiae Tiguri (Zürich) et Marburgi, praeter quosdam tractatus de psychologia, theoria cognitionis et mathesi, scripsit celebrem historiam materialismi, in qua tamen expositione historica tantum utitur, ut propriam theoriam evolvat et probet. Valor criticae kantianae consistit unice in eius doctrina, quod nostri conceptus non dependent ab obiectis, sed obiecta a nostris conceptibus. Attamen haec doctrina nequit probari cum Kantio iudiciis syntheticis a priori, sed recenti physiologia sensuum, indicata iam a Schopenhauer, evoluta et probata a Ioanne Müller et H. Helmholtz; aliis verbis, nostra cognitio non est a priori, quia fluit e formis et categoriis a priori sensibilitatis purae et rationis purae, sed quia est necessarius effectus nostrae organizationis psycho-physicae. Et hoc sensu dantur non solum veritates a priori, sed etiam errores a priori, sc. fundati in eadem structura psy-

cho-physica. Etiam principium causalitatis hoc tantum sensu aprioristicum dici potest, et hinc nullo iure per usum eius transcendentem ad mundum extra nos, ad « res in se » concludere possumus. Omnia obiecta nostrae cognitionis sunt tantum *nostra* obiecta, tantum phaenomena; hinc ibi solum datur cognitio, ubi habetur experientia; omnis metaphysica ut cognitio, ut scientia est impossibilis. Haec via principalis doctrina *positivismi* reviviscit, « ens in se » tantum ut « limes » (Grenzbegriff) cogitari potest, sed et haec distinctio inter phaenomenon et noumenon nihil est nisi effectus nostrae organizationis, et nos nihil scire possumus, num huic distinctioni a parte rei quidquam respondeat.

Ex hac theoria cognitionis Lange deducit suam doctrinam de rebus *metaphysicis*. Quod primo materialismum attinet, ipse ut *methodus* inquisitionis naturalis, ut materialismus phaenomenorum a Lange approbatur, non vero ut doctrina metaphysica, quia nequit explicare, cur quibusdam processibus materialibus respondeant actus psychici; materialismus nequit intelligere, materiam ipsam, nostrum corpus nostraque organa phaenomena esse, non rem in se. Quia autem totus mundus noster est tantum phaenomenalis, hinc necessitatur ad aliquid ultra ipsum admittendum. Inde illi conatus systemata religiosa vel metaphysica construenda; sed omnes hae ideae sunt *fictiones* individuales, quaedam *poesis*. Discrimen inter scientiam empiricam et metaphysicam est hoc: illa est effectus organizationis humanae *genericae*, haec effectus organizationis *individualis*. Hinc nequit esse sermo de veritate, sed tantum de valore idearum metaphysicarum. Idem dicendum de *religione*: quatenus continet certas doctrinas de Deo, de creatione, anima, vita futura etc., veritatem sibi vindicare nequit et hinc critica scientifica facile ad plenam negationem religionis pervenit; quatenus autem consideratur valor religionis, videlicet eius capacitas mentem humanam supra nudam realitatem elevandi, religio est immortalis. Si ideae religiosae considerantur ut mythi, nulla inquisitio critica eas subvertere potest; « Quis vellet missam Palestrinae refutare, aut quis Madonnam Raphaelis erroris arguere? » Valor religionis immortalis est in eius parte ethica, non logica. — Rectissime tamen *Ed. v. Hartmann* de hac theoria scribit: « Falsitatem ut talem cognitam retinere velle mendacium est, et religionem et moralitatem supra mendacium aedificare velle insaniae est » (Neokantianismus, Schopenhauerianismus u. Hegelianismus, 24 sq.).

Haec theoria fictionis poeticae ab *I. Vaihinger* in amplum systema evoluta est, de quo statim. Etiam *Erich Adickes* (n. 1866), prof. philosophiae Tubingensis, similem doctrinam de metaphysica et religione profitetur: impossibiles ut scientiae, habent valorem ut persuasio subiec-

tiva individui. Ceterum Adickes amplectitur idealisticum monismum pantheisticum.

BIBLIOGRAPHIA. *J. Müller*, Zur vergleichenden Physiologie des Gesichtssinnes, Lpz. 1826; Ueber d. phantastischen Gesichterscheinerungen, Koblenz 1826; *A. Classen*, Physiologie d. Gesichtssinns, zum erstenmal begründet auf Kants Theorie der Erfahrung, Braunschweig 1877; *H. Helmholtz*, Handbuch d. physiologischen Optik, Lpz. 1856-66, 3. ed. 1909-11; Die Tatsachen d. Wahrnehmung, Berl. 1879; Schriften zur Erkenntnistheorie, hg. v. P. Hertz u. M. Schlick, Berl. 1921; *P. Duhem*, La théorie physique, son objet et sa structure, Par. 1906; *F. Enriques*, Problemi della scienza 1906, 2. ed. 1916, gallice Par. 1909, germ. Lpz. 1910, Il problema della realtà, 1911, gallice 1911; *F. A. Lange*, Geschichte des Materialismus u. Kritik s. Bedeutung in d. Gegenwart, Iserlohn 1866, 8. ed. Lpz. 1908, gallice 1877, anglisce 1879; Logische Studien, Iserlohn 1877, 2. ed. Lpz. 1894; *E. Adickes*, Philosophie, Metaphysik u. Einzelwissensch., Zeitschr. f. Philos. 113 (1898); Character u. Weltanschauung, Tüb. 1905; Die Zukunft der Metaphysik, in «Weltanschauung», Berl. 1911.

§ 2. **Philosophia immanentiae.** Eaedem inquisitiones physiologicae, de quibus supra erat sermo, contulerunt ad philosophiam immanentiae ut specialem formam positivismi idealistici evolvendam. Viam straverunt huic doctrinae *Cartesius*, *Locke*, *Berkeley* et in specie *Hume*, qui principium immanentiae iam diserte exhibet, si dicit, omnem cognitionem componi ex sensationibus (impressions) et ex conceptibus sive repraesentationibus, quae sunt tantum minus vividae reproductiones illarum impressionum. Hic psychomonismus per coniunctionem criticae cognitionis cum recentioribus inquisitionibus physiologicis et psychologicis multum invaluit. *Ernestus Laas*, *Anton von Leclair*, *Ioannes Müller*, *Hering*, *Guilelmus Schuppe*, *Richardus von Schubert-Soldern* magis vel minus elare principium immanentiae enuntiant. Sic ortae sunt diversae doctrinae, quae partim *psychomonismus* vel *monismus sensationum* (Empfindungsmonismus), partim *philosophia immanentiae* vel *monismus positivus* (Monismus des Gegebenen) vocantur; et licet in singulis multum differant, tamen in eo conveniunt, quod iuxta ipsas scientia nostra constituitur unice iis elementis, quae in conscientia ut data inveniuntur.

Praecipuus propugnator huius philosophiae est physicus *Ernestus Mach* (1838-1916), professor physicae, dein etiam philosophiae Vinnensis. Mach iam iuvenis 15 annorum Kantii Prolegomena legerat, quae deinde totum eius modum cogitandi determinarunt, attamen hoc sensu, ut ab apriorismo critico plane recederet et purum apriorismum profiteretur. Etenim studia physicae, physiologiae sensuum et theoriae darwinianae priorem eius opinionem phaenomenalisticam subverterunt et in huius locum positivismum sensationum (Empfindungen) substituerunt. Sic in fine fere plane cum doctrina *Avenarii* convenit (cfr. II 182).

Etiam iuxta Mach tota cognitio nostra et in specie scientia hunc unice finem habet, ut facta experientiae modo oeconomico exhibeat et ita nobis permittat, ut in mundo reali pedem figere, ei magis magisque dominari possimus. Sicut omnis actus vitalis minimis, quantum fieri potest, expensis suis semper melius conditionibus externis se adaptare conatur, ita etiam cognitio; hinc comprehensio plurium sensationum in unum conceptum, plurium factorum in unam legem. Tota scientia est medium ad vitalem sui conservationem, sed medium, quod ita excrescere potest, ut scientia tandem etiam propter seipsam colatur. Si autem quaeritur, qualis sit natura universi, dicendum est, totum mundum tum externum, tum internum constitui elementis sensationum. Corpora, substantiae materiales sunt tantum certi quidam complexus talium elementorum in tempore et spatio inter se connexorum, qui sunt relative constantes. Etiam anima seu Ego est talis complexus, speciali modo cum alio complexu, scilicet corpore meo, ligatus. Sed res, substantiae materiales vel spirituales, prout a sensu communi et a philosophia docentur, non existunt; corpus, substantia, Ego, etc., sunt tantum *symbola* oeconomica diversorum complexuum sensationum. Hinc nulla datur oppositio inter phaenomenon et ens in se, inter mundum externum et internum, inter Ego et corpora, inter perceptionem et rem perceptam, inter physicam et psychologiam; utraque scientia non differt obiecto materiali, sed formali tantum seu methodo inquisitionis. Principium causalitatis non est absolutum et metaphysicum, sed mere empiricum, cui rectius a scientia et philosophia substituitur conceptus functionis mathematicae, quippe qui ab omni metaphysica sit liber. — Patet utique in tali mundi consideratione de cognitione rerum suprasensibilium vel de earum existentia sermonem esse non posse.

Eadem vel saltem valde affines doctrinas defendunt praeter eos, quos ut sectatores Avenarii nominavimus, *Ioannes Rehmk*e in priore periodo, *Th. Ziehen*, *Max Verworn*, *H. Cornelius*, *H. Kleinpeter*, *W. K. Clifford*, *Stallo*, *Pearson*, *Poincaré*, *Rich. Wahle*, *H. Gomperz*, *Ad. Stöhr*, *Rich. Semon*, *E. v. Aster* et multi alii. Magna pars *Neo-Realistarum* in Statibus Unitis empiriocriticismum Avenarii et philosophiam immanentiae fere ex toto assumunt. Cur haec philosophia vocetur *philosophia immanentiae*, explicat *Th. Ziehen*, Ueber die allg. Beziehungen zwischen Gehirn u. Seelenleben, ed. 2. (1902) 50: « Sumus coacti « manere in » ordine psychico, et hanc ob causam haec theoria idealistica etiam philosophia « immanens » appellata est. Exinde patet hanc theoriam diserte ut *idealisticam* agnosci ac proinde a simili forma realistica positivismi (Avenarii) quoad principia esse distinctam. Cur vero *psychomonismus* vocetur, explicat *Max Verworn*, Naturwissenschaft u. Weltanschauung 29-31, 41-48: « Datur unum tantum, id est ditissima summa eorum, quae psyche comprehendit », (es gibt überhaupt nur Eins, das ist der reiche Inhalt der Psyche). Fusam expositionem et criticam huius principii immanentiae vide apud *Fr. Klimke*, Der Monismus 431-451; versio italica II, 595-623.

Aliqui horum philosophorum ex eodem principio ad extremum *solipsismum*

devenerunt, et quidem omnino recte, quia haec est necessaria sequela logica:
Martinus Keibel, Rich. v. Schubert-Soldern, Max Kaufmann.

BIBLIOGRAPHIA. *E. Mach*, Die Mechanik in ihrer Entwicklung hist.-krit. dargestellt, Lpz. 1883, 7. ed. 1912; Die Analyse der Empfindungen u. das Verhältnis d. Physischen zum Psychischen, Jena 1900, 6. ed. 1911; D. Prinzipien der Wärmelehre, Lpz. 1896, 2. ed. 1900; Erkenntnis u. Irrtum, Skizzen zur Psychologie d. Forschung, Lpz. 1905, ed. 2. 1906, gallice Par. 1908; russ. Mosc. 1909; *Th. Ziehen*, Psychophysiologische Erkenntnistheorie, Jena 1898, ed. 2. 1907; Erkenntnistheorie auf physikal. u. psychophysiol. Grundlage, Jena 1912; Lehrbuch d. Logik auf positivistischer Grundlage, Bonn 1920; *M. Verworn*, Naturwissenschaft u. Weltanschauung Lpz. 1904; D. Mechanik des Geisteslebens, Lpz. 1907, ed. 2. 1910; Kausale u. konditionale Weltanschauung, Lpz. 1912; *H. Cornelius*, Einleitung in die Philos., Lpz. 1903, ed. 2. 1911; *H. Kleinpeter*, D. Erkenntnistheorie der Naturforschg. d. Gegenwart, Lpz. 1905; *B. Stallo*, General Principles of the Philos. of Nature, New York 1841, germanice D. Begriffe u. Theorien d. modernen Physik, Lpz. 1901, *L. Poincaré*, La physique moderne, Par. 1906, germanice Lpz. 1908; La Science et l'Hypothèse, Par. 1902, anglisce Lond. 1905, germ. 3. ed. Lpz. 1914; La Valeur de la Science, Par. 1905, germ. Lpz. 1906; Science et Méthode, Par. 1909, germ. 1914, anglisce 1914; *R. Wahle*, Gehirn u. Bewusstsein, Wien 1885; Das Ganze der Philosophie u. ihr. Ende, Wien 1894; Ueber d. Mechanismus des geistigen Lebens, ib. 1906; *H. Gomperz*, Weltanschauungslehre, Jena I 1905, II 1908; *A. Stöhr*, Lehrbuch der Logik, Wien 1910; *R. Semon*, Die Mneme, Lpz. 1904, 3. ed. 1911; Die mnemischen Empfindungen, Lpz. 1909; *E. v. Aster*, Prinzipien d. Erkenntnislehre, Versuch zu e. Neubegründung des Nominalismus Lpz. 1913; *M. Keibel*, Wert u. Ursprung der philosophischen Transcendenz, Berl. 1886; *R. v. Schubert-Soldern*, Ueber Transcendenz des Objekts u. des Subjekts, Lpz. 1882; Das menschl. Glück u. die soziale Frage, Tüb. 1896; *M. Kauffmann*, Immanente Philosophie, I Lpz. 1893.

§ 3. **Fictionismus Ioannis Vaihinger.** Omnes doctrinae positivisticae et idealisticae, quas hucusque cognovimus, cum magno apparatu scientifico et raro mentis acumine ad extremas consequentias deductae sunt a *Io. Vaihinger* (n. 1852), prof. Hallensi, in opere: «*Die Philosophie des Als-ob, System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismum*» 1911; scriptum autem fuit hoc opus iam 1876-78). Vaihinger sequitur theoriam fictionum, quam supra apud Fr. Alb. Lange cognovimus, et putat hanc suam theoriam esse unice veram et rectam interpretationem Kantii, ex cuius operibus multos locos ad comprobendam suam opinionem affert. Praeterea Vaihinger manifestat magnam affinitatem cum theoriis cognitionis Avenarii, Mach et Fr. Nietzsche.

Vaihinger plane consentit positivistico-biologicae theoriae cognitionis, iuxta quam cognitio nihil aliud est quam functio organica, cuius finis non est veritas, seu adaequatio cum obiecto, sed utilitas ad vitam, activitatem practicam, evolutionem biologiceam. In hunc finem cogitatio creat quaedam media, inter quae maximi momenti sunt *hypotheses* et

fictiones. Hypothesis intendit ipsam realitatem explicare et potest transire in thesim; fictio numquam intendit exhibere realitatem et potest decursu temporis evadere superflua. Hypothesis potest verificari, fictio tantum iustificari, scilicet si eius utilitas ostenditur. Hypothesis dirigitur probabilitate, fictio sola utilitate seu finalitate. Fictiones ergo sunt instrumenta mentis, quibus nullum obiectum respondet, sunt conscia et volita falsitas. Fictiones in duas classes dividuntur: *semifictiones*, quae non sibimetipsis, attamen realitati datae in experientia contradicunt, et *fictiones proprie dictae*, quae tum realitati, tum sibi ipsis contradicunt. Semifictiones complectuntur *fictiones symbolicas* seu analogicas et *fictiones summatorias*. Omnes conceptus universales sunt *fictiones summatoriae*; Vaihinger ergo rigidum nominalismum profitetur, qui ceterum ex positivismo necessario sequitur. Fictiones symbolicae sunt omnes categoriae, quae, quia aliter quam in categoriis cogitare non valemus, sunt maximi momenti. Ad *fictiones proprie dictas* pertinent praecipui conceptus mathematici, ut punctum, linea, planities, spatium, numerus, differentiale; deinde sunt praecipui conceptus scientiarum physicarum, ut materia et atomus; conceptus metaphysici ut ens in se (Ding an sich), substantia, causa; conceptus ethici, ut libertas et qui eam consequuntur; tandem conceptus religiosi, ut Deus, immortalitas, ordo providentiae, etc. Omnes hae *fictiones proprie dictae* sunt aperti errores, attamen errores maxime frugiferi et utiles pro scientia et vita humana. Debemus ita vivere et agere, *ac si* Deus existeret, *ac si* nobis obligationem imponeret nobisque actiones bonas retribueret, *ac si* essemus liberi et immortales, etc. Et hoc est, quod Kant docere voluit (cfr. II 24, 27, 29); ubi primum hoc « ac si » mutatur in « quia », moralitas pura perit, et non remanet nisi crassus egoismus. *Veritas est tantum summa utilitas erroris, error est fictio minime utilis.*

In omni cognitione discursiva maximi momenti sunt categoriae, conceptus rei et conceptus causae. Sine usu categoriarum nullum iudicium est possibile. Quia autem categoriae sunt *fictiones*, hinc « *omne iudicium est falsum, quia fundatum in categoriis* ». Si ergo omnes *fictiones* remonentur, nihil remanet, nisi sensationes (Empfindungen) et earum successio et coexistentia. Omne assertum, quod ulterius progreditur, est iam fictivum. Hinc positivismus purus habetur tantum in *intuitione*, non in *cogitatione*. — Ultima ergo huius positivismi sequela esset annihilatio omnis cogitationis, nihilismus theoreticus et practicus. Tamen Vaihinger ab hac conclusione abstinet.

Huic fictionismo accedunt *Frid. Dreyer, W. Pollack, Ad. Lapp.*

BIBLIOGRAPHIA. *Vaihinger* scripsit praeter opus praecipuum in textu alatum Commentarium in Kantii criticam rationis purae, 1881-1892, quem tamen non absolvit. Ad magis evolvendam et discutiendam eius philosophiam con-

ditum est a. 1919 periodicum: *Annalen der Philosophie*, quod Lipsiae prodit. — Ad criticam cfr. W. *Switalski*, *Vaihingers Philosophie des Als-Ob*, Phil. Jahrb. 26 (1913); *Zeitschrift für Philosophie* tractat toto volumine 147 (1912) de *Vaihinger*; *Hugo Bund*, *Kant als Philosoph des Katholizismus*, Berlin 1913. — *Fr. Dreyer*, *Studien zur Methodenlehre und Erkenntniskritik*, Lpzg. 1895-1903; *W. Pollack*, *Perspektive u. Symbol in Philosophie u. Rechtswissenschaft*, Berlin 1913; *Adolf Lapp*, *Die Wahrheit*, Stuttgart 1913.

ARTICULUS V.

Philosophia valorum positivistica.

Eadem motiva, quae positivisticam theoriam cognitionis efformarunt, logice ad plenam negationem ordinis transcendentis, metaphysici ducere debuissent. Nihilominus positivistae, paucissimis exceptis, quendam ordinem metaphysicum, moralem et religiosum retinere conantur, attamen in his ideis non quaerunt — quod nec possunt — veritatem obiectivam, sed tantum valorem pro vita, utilitatem practicam. Sic orta est distinctio inter *iudicia theoretica* et *iudicia valorum* (Wahrheitsurteile u. Werturteile; vérités et valeurs), quae distinctio est maximi momenti, ut plures doctrinae recentes intelligantur. Praeformata a diversis theoriis mysticis, fideisticis et intuitionisticis praeteritorum saeculorum, invaluit in recenti philosophia per distinctionem kantianam inter rationem theoreticam et practicam, ulterius evoluta est a *H. Lotze*, *Schleiermacher*, *Fr. Alb. Lange* et aliis, de quibus iam in positivismo exponendo erat sermo, et tandem etiam ad ethicam et theologiam applicata a modernismo. Hoc loco duo praesertim philosophi nominandi sunt, quia in theoria cognitionis quendam positivismum profitentur: *Fridericus Nietzsche* in Germania, *I. M. Guyau* in Gallia.

§ 1. **Fridericus Guilelmus Nietzsche** (1844-1900), filius parochi protestantici, et ditissimi, sed etiam sat volubilis ingenii, fuit professor philologiae classicae in *Universitate Basileae*, sed iam brevi post a. 1871 incidit in morbum, qui eum diversa vicissitudine usque ad a. 1888 tenebat. Nihilominus hoc tempore, fere continuo inter vitam et vesaniam vel mortem haerens, maiorem partem suorum operum conscripsit. Ultimis diebus a. 1888 morbus exiit in insanabilem mentis alienationem. Opera eius singulari arte et vi sermonis composita, plena imaginationis splendidae et profundarum cogitationum, sed etiam obscuritatum, nullibi exhibent systematicam expositionem eius doctrinae, sed in forma poetica et ad modum aphorismorum potius diversas impressiones et reflexiones congerunt. Neque semper sibi in opinionibus constans fuit, sed

primo aestheticismum Graecorum cum pessimismo schopenhaueriano coniunxit, deinde transiit ad intellectualismum positivisticum, tandem ad positivismum antiintellectualisticum. Ob hanc opinionum diversitatem, sed et propter abruptum, poeticum, ambiguum et haud raro obscurum dicendi modum diversi diversimode eius opera interpretantur; dum alii ea summa veneratione prosequuntur, alii ut plena periculosissimi veneni condemnant. Certe iuvenibus opera haec sunt valde periculosa, et tantum homines maturi et solide exculi ea cum utilitate legere possunt. Hinc ea tantum hoc loco afferemus, quae ad praecipuas eius ideas intelligendas inservire possunt.

Imprimis tenendum est Nietzsche — excepta secunda periodo, ubi cognitionem adeo magni fecit, ut diceret: « Fiat veritas, pereat vita! » — amplecti biologicam et vitalisticam considerationem cognitionis, quam in toto fere positivismo regnantem cognovimus. Cognitio nihil aliud est nisi actus vitalis, medium ad vitam non solum conservandam, sed quam maxime evolvendam. Cognitionem medium ad veritatem cognoscendam habere, perniciosissimum est praeiudicium. Exinde fluit *principale problema*, quod Nietzsche movet: non quaerit de veritate, quid sit, ubi sit et quomodo acquiratur, sed quaerit de valoribus (cfr. II 99 sqq.), quibus adhaeremus, quid sint, ubi sit verus valor, ubi falsus. Ergo philosophia nietzscheana est *negative* considerata extrema impugnatio intellectualismi et omnium, quae eum consequuntur, *positive* considerata propugnatio positivismi biologici et voluntaristici.

Omnis cognitio est *fictio*, falsitas, error, utilis quidem, si agitur de ordine experientiae, sed *maxime perniciosa*, si agitur de *ideis transcendentibus*. Omnis idealismus metaphysicus est mendacium, violatio naturae, « decadentia ». Conceptus rei, subiecti, legis, identitatis legum naturae, et ita porro, sunt purae fictiones; hinc omne iudicium, tota logica stat in fictionibus. Tunc autem et totus ordo metaphysicus, moralis et religiosus est ingens fictio et mendacium. Exinde intelligitur, cur in opere: « *Die fröhliche Wissenschaft* » repetit: Deus est mortuus; cur totam ethicam et religionem christianam, quae essentialiter in ideis metaphysicis nititur, tamquam falsam, mendacem, venenosam, non naturalem impugnat. Sic ruunt omnia ea, quae hucusque a genere humano aestimabantur, succedit *mutatio omnium valorum* (Umwertung aller Werte). Ex hac antiintellectualistica critica ordinis metaphysici sequeretur extremus nihilismus. Attamen Nietzsche videt in nihilismo solum intermedium stadium pathologicum, quod per agnitionem aliorum valorum superari debet.

Etenim si unica realitas est ipsa vita, motus vitalis, prouti evolvitur in mundo experientiae; si mundus altior religiosus et christianus nihil est nisi fictio, omnes valores in hoc *mundo praesenti* quaerendi sunt. Et

quidem nequit quaeri, qualis sit finis huius mundi, quia ipsa haec quaestio supponeret fictivam ideam metaphysicam; ergo valor mundi non in aliquo eius fine, sed in *ipso motu* huius mundi, in *ipsa vita*, prouti est vivens, se movens, progrediens et obstacula vincens, reponendus est. « Cor terrae aureum est ». Hinc ingens ille cultus vitae, roboris, progressus apud Nietzsche, qui characterem divinum et religiosum assumit, idque eo magis, quia Nietzsche continuo aegrotans bono robustae valetudinis carebat.

Illic cultus vitae apparet in duabus praesertim doctrinis, de « *superhomine* » (Uebermensch) et de *aeterno reditu rerum*. Prima doctrina continet novam ethicam et aestheticam, altera novam metaphysicam et religionem. « Superhomo » adhibetur in duplici acceptione: est homo, in quo omnes proprietates vitae, etiam quae aliis sunt nocivae, in summo gradu apparent (Cesare Borgia, Napoleon); vel est undique expleta et perfecta forma hominis. Hinc intelligitur, cur semel « flavam bestiam » (die blonde Bestie) celebret, i. e. hominem, qui nihil aliud quaerit quam ut propriam potestatem augeat omnesque alios solum ut instrumenta ad suos fines obtinendos adhibeat; ex altera parte autem a « superhomine » maximam virtutem, continentiam, magnanimitatem, dominium super proprias passiones requirat. Hinc etiam conceptus boni et mali moralis vacillat; in prima acceptione bonum est, quodcumque propriam vitam, potestatem, voluntatem auget, malum, quod haec impedit; in altera acceptione bonum est illud, quod bestiam in homine latentem fortiter subiugat, quod non quaerit commodum et utilitatem, sed animi magnitudinem etiam in summis cruciatibus. Huic duplici conceptui boni respondet duplex conceptus pulchri; at uterque ultimim in *duplici conceptu vitae* fundatur, quae scilicet semel consideratur ut plena explicatio virium, nullo habito respectu aliorum, aliis autem in locis ut flos et apex nobilissimae vitae humanae.

Idea de aeterno reditu rerum non consideratur ut idea metaphysica, sed ut *symbolum perpetui motus vitalis*, ut imago illius desiderii nobis insiti, cuius virtute immortalitatem, et quidem beatam, perfectam, plenam anhelamus. Etiam hic vacillat consideratio, cum semel doceatur illud πάντα ῥετ Heracliti, quod semper idem immutabile recurrit, deinde vero perpetuus quidam reditus, qui tamen progressum, evolutionem, productionem « superhominis » secum fert. Sic omni metaphysica et religione reiecta nihilominus nova metaphysica et religio docetur: ultimus sensus realitatis et vitae est aeternus reditus rerum et superhomo tamquam summa vitae perfectio; nova religio autem est « amor fati », ut ait Nietzsche, fati seu necessariae evolutionis, in qua ortus « superhominis » est vera deificatio. Tamen utraque idea, superhominis et aeterni reditus, non est sensu logico sumenda, quia sic est tantum

fictio, sed biologice et vitaliter, ut symbolum evolutionis, voluntatis ad quam maximam potestatem (Wille zur Macht) obtinendam.

Sic doctrina, prouti eam Nietzsche evolvit, historice et philosophice recte perpensa ex una parte est extrema sequela moderni positivismi, ex altera parte invictum argumentum, positivismum se ipsum tandem aliquando destruere et ad ordinem metaphysicum et religiosum agnoscendum redire debere.

Nietzsche discipulos proprie dictos non habuit, quia eius doctrina concrete spectata notam nimis personalem praesefert; attamen in totum modum cogitandi et praesertim in ethicam modernam positivisticam et naturalisticam ingentem habuit influxum. Aliquomodo eum sequuntur *Rud. Steiner*; *P. Mongré* (proprie *Felix Hansdorff*); *Alexander Tille*; *Ludov. Kühlenbeck*; *Ernestus et Aug. Horneffer*; *Bruno Wille* multique alii.

Scholion. Tamen Nietzsche non potest solum considerari ut typus positivismi moderni biologici, sed etiam ut unus e primis philosophicis antiintellectualismi (de quo infra) et praesertim moderni *individualismi*. Hic individualismus ortus est ex oppositione ad pantheismum rationalisticum ex una, ad materialismum et socialismum ex altera parte, quae doctrinae valorem individualem personae humanae negant et hominem ad necessarium tantum et minimum membrum mechanismi universalis deprimunt. Hoc sensu iam historicus et philosophus anglus *Thomas Carlyle* (1795-1881) et poeta americanus *Ralph Waldo Emerson* (1803-1882) individualismum defenderant, praeterea *Henricus Ibsen* (1828-1906) et *Ellen Key* (n. 1849) in Suecia, *Sören Kierkegaard* (1813-1855) in Dania, *Leo Tolstoj* (1828-1910) in Russia. Alio sensu *Max Stirner* (1806-1856) individualismum docet.

BIBLIOGRAPHIA. *Nietzsche*, opera praecipua; *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, Lpz. 1872; *Menschliches, Allzumenschliches*, Chemnitz 1878; *Also sprach Zarathustra*, Chemnitz 1883-1908; *Jenseits von Gut u. Böse*, Lpz. 1886; *Ecce homo*, ed. a R. Richter, Lpz. 1908. Plura opp. translata prostant in lingua gallica, anglica, italica, russica etc. *Editiones completae*: 16 voll. Lpz. 1895; editio ad manum (Taschenausgabe) 10 voll. Lpz. 1906. Editio praecipua 19 voll. Lpz. 1905 sqq.; *Elisabeth Foerster-Nietzsche*, *Das Leben Fr. Nietzsches*, 3 voll. Lpz. 1895-1904; *Al. Riehl*, *Frdr. Nietzsche, der Künstler und der Denker*, Stuttgart 1897, ed. 5. 1909, italice Pal. 1912; *E. Zocchi*, *F. Nietzsche, La filosofia religiosa, la morale, l'estetica*, Modena 1898, ed. 2. Torino 1901; *Henri Lichtenberger*, *La philosophie de N.*, Paris 1898; *H. Vaihinger*, *N. als Philosoph*, Berl. 1902, ed. 3. 1905; *Francesco Orestano*, *Le idee fondamentali di F. N. nel loro progressivo svolgimento. Esposizione e Critica*, Palermo 1903; *Arth. Drews*, *N.'s Philosophie*, Heidelberg 1904; *D. Halévy*, *La Vie de Fr. N.*, Paris 1909, anglice Lond. 1911, italice Torino 1912; *Hill G. Chatterton*, *The Phil. of N.*, An expos. and an apprec., London 1912, N. Y. 1914. — *R. Steiner*, *Philosophie der Freiheit*, Berl. 1894; *P. Mongré*, *Sant'Ilario, Gedanken aus d. Landschaft Zarathustras*, Lpz. 1897; *A. Tille*, *Von Darwin bis Nietzsche*, Lpz. 1895; *L. Kühlenbeck*, *Im Hochland der Gedankenwelt*, Jena 1906.

§ 2. **Ioannes Maria Guyau** (1854-1888), philosophus et poeta, qui non obstante brevi vita et debilissima valetudine multa opera scripsit,

quae praeclaris dotibus styli et magna eruditione eminent, est praeter *Alfredum Fouillée*, eius vitricum, unus e praecipuis propugnatoribus evolutionismi in Gallia. Sicut Nietzsche, cui in multis est affinis, sequitur positivismum biologicum et conatus est praesertim supra hoc fundamentum novam ethicam et religionem positivistico-evolutionisticam construere.

Ethica scientifica, ait in opere: « *Esquisse d'une Morale sans obligation ni sanction* » (1885), nequit niti ideis transcendentibus, sed factis et natura. Iamvero essentia nostrae naturae consistit in vita, vita autem consistit in motu ad sui conservationem et incrementum. Ergo ethica est scientia, quae ut obiectum omnia media ad conservandam et augendam vitam materiale vel intellectualem habet. Vita autem est non solum nutritio seu assimilatio sibi ipsi, sed etiam fecunditas, quae aliis bona est; hinc ethica scientifica egoismum cum altruismo conciliat. Exinde sequitur *suprema obligatio*: possum, ergo debeo. Si haec maxima ad vitam cotidianam applicatur, oritur imperativus: esto individuum dives activitate intensiva et extensiva; *esto ens sociale et sociabile*. Haec obligatio etiam ad illos casus applicari debet, ubi vita ipsa est consecranda; aut enim tantum periculo exponitur, et tunc ipsa pugna contra pericula est summa evolutio vitae; aut revera consecratur, et tunc possunt esse casus, in quibus consecratio vitae est intensior expansio vitae quam conservatio eius in communibus conditionibus. Utique hoc in casu hypothesis metaphysica, videlicet de altera vita post mortem applicanda est; haec nullum habet valorem scientificum, gnoseologicum, attamen potest habere magnum valorem practicum. Guyau adhaerere supra descriptae theoriae veritatis biologicae, apparet ex eius dicto: si evolutio universalis consideratur, error fertilis verior est quam veritas nimis angusta et sterilis.

Philosophiam religionis evolvit Guyau in opere « *L'irréligion de l'avenir* » (1887). Religio orta est ex falsa interpretatione phaenomenorum naturalium. Primo considerantur res naturae ut manifestationes entium in ipsis habitantium et magna potentia praedictorum, deinde dii a rebus distinguuntur ut entia (non paraphysica, ut in primo casu, sed ut) metaphysica, exornantur magis magisque perfectionibus, usque dum ad monotheismum christianum perventum sit. Sed fides in revelationem et dogmata e diametro opposita est scientiae quaerenti veritatem. Contra catholicismum protestantismus maiorem libertatem in interpretanda fide introduxit, attamen et ipse media in via haesit. Omnia dogmata religiosa, utpote scientiae modernae contraria, sunt reicienda; retinendus est tantum ordo moralis et ille nisus formandi dogmata. Sed hic nisus apud diversos homines diversus est; « unicum, quod est aeternum, est plena libertas singulis concessa, ut sibi aeternum aenigma

suo modo repraesentent et se cum iis consociant, qui in iisdem conceptibus hypotheticis conveniunt». Hypothesis metaphysica, cui Guyau ipse favet, est *monismus naturalisticus*: totum universum est una entitas non ad modum substantiae, sed actualitatis cogitanda, et quidem entitas, quae consistit in fieri, in motu vitali; hic motus vitalis, ad perfectam formam evolutus, est fertilitas moralis et intellectualis. Utique haec hypothesis est tantum symbolum poeticum: «*metaphysica est quaedam poesis intellectus, sicut poesis est quaedam metaphysica sensus et cordis*». Sed quia practice agere debemus, debemus haec symbola ita considerare, ac si essent vera.

BIBLIOGRAPHIA. I. M. Guyau, La Morale anglaise contemporaine, 1879, ed. 6. 1902; Les Problèmes de l'Esthétique contemp. 1884, ed. 6. 1901; Esquisse d'une Morale sans Obligation ni Sanction, 1885, ed. 5. 1903; L'Irréligion de l'Avenir, 1887, ed. 7. 1904; Education et Hérité, 1889, ed. 5. 1900. Praecipua opera edita germanice: Philosophische Werke in Auswahl, ab E. Bergmann, Lpz. 1912-1914; A. Fouillée, La morale, l'art et la religion d'après Guyau, Par. 1889; G. Tarozzi, G. M. Guyau e il naturalismo critico contemporaneo, Riv. di fil. scientif. 1890; E. Zitron, I. M. Guyau's Moral- u. Religionsphilosophie, Diss. Bern 1908.

CAPUT TERTIUM.

Reactio contra intellectualismum in philosophia antiintellectualistica seu pseudomystica subversio philosophiae christianae.

Introductio. *Origo.* Ubicumque in historia philosophiae nimius rationalismus regnat, qui unice ope conceptuum, syllogismorum et deductionis syllogisticae et mathematicae totam universi realitatem quasi rebus capere et exhaustire posse putat, vel ubi scepticismus de cognoscenda realitate et veritate desperat, oritur citius ocius philosophia antiintellectualistica, irrationalistica, intuitionistica, mystica vel romantica. Si religiones et mythologias antiquorum Orientalium praetermittimus, apud Graecos quaedam philosophia intuitionis apparet apud *Platonem*, postea valde evoluta in *theosophia* alexandrino-neoplatonica. In philosophia christiana idem videmus partim in scholis mysticis, partim etiam in ipsa philosophia speculativa, praesertim apud *Augustinum* et deinde totam scholasticam augustinianam, quae theoriam augustinianam de illuminatione et irradiatione Dei, qui est lumen essentialiale et aeternum etiam pro intellectu humano, sequitur et evoluit. Antiintellectualismus platonicus reviviscit deinde in neoplatonismo huma-

nistico cum theosophismo et occultismo. Post Cartesium apparet ut oppositio contra rationalismum cartesianum apud *Danielem Huetium* († 1721), *Blasium Pascal* († 1662), in Anglia ut oppositio contra scepticismum Humii in s. d. schola scotica apud *Thomam Reid* († 1796), *James Oswald* († 1793), *James Battie* († 1803). Item rationalismus kantianus ansam dedit philosophiae romanticae apud *Schelling* et fideismum *Jacobi*, in Gallia apud *Kavaisson*. Saeculo ultimo philosophia ubique in scientismum naturalisticum, empirismum, positivismum et materialismum ex una parte, in rationalismum criticum, phaenomenalismum et agnosticisum ex altera parte abierat. Tota realitas reducebatur vel ad solos motus materiae, vel ad relationes necessarias inter mera phaenomena; possibilitas cognoscendi essentias rerum, inveniendi profundiorum sensum et finem tum mundi tum vitae humanae vel negabatur vel nomine «scientiae» et «philosophiae» modernae in dubium vocabatur. Inde ortus est ingens nisus recuperandae metaphysicae, religionis, sapientiae, stabiliendae relationis inter hominem et divinitatem. Quia autem haec via experientiae et cognitionis intellectualis non putantur posse obtineri, hinc varia tentamina, aliis viis ad veram philosophiam, sapientiam, religionem perveniendi; hinc arcta connexio huius philosophiae cum religione quadam mystica, occultistica.

Notio communis. Quantumcunque diversae formae philosophiae antiintellectualisticae inter se differant, in hoc tamen omnes conveniunt, nos ope experientiae sensilis et ope rationis, i. e. conceptuum, iudiciorum, syllogismorum, argumentationis sive deductivae sive inductivae non realitatem veram, ut est in se, attingere, sed eam ad modulum nostri intellectus transformare, quasi vitam et animam rerum interficere, ita ut nobis tantum quoddam mortuum, immutabile, discontinuum et extrinsecum supersit, quod non est idem ac plena et vivens realitas ipsa. Hinc aliam viam cognitionis ingrediendam esse, viam magis internam, nobis intimam, viam ipsius vitae, qua rerum essentias, ut sunt in se vere, capere, cognoscere, intelligere possimus. Haec via mox vocatur cor, affectus, sensus, instinctus, mox intuitio quaedam altior immediata, mox etiam ipsa activitas vitalis (die Tat, l'action, expérience vitale). Diversi philosophi diversimode antiintellectualismum docent et applicant. Hinc dicemus primo de semiintuitionismo, qui mediam viam tenet inter intellectualismum et antiintellectualismum, deinde de intuitionismo striete dicto Bergsoni et quae ad ipsum viam parabant, tertio de mysticismo pragmatismi et affinis quibusdam tendentiis occultisticis, tandem de quibusdam doctrinis neoromanticis.

ARTICULUS I.

Semiintuitionismus.

Nomine semiintuitionismi vocamus doctrinas quorundam philosophorum recentium, qui non quidem ut Bergson et alii omnem cognitionem intellectualem et discursivam e philosophia excludendam putant. attamen ei momentum *secundarium* et *subordinatum* tantum tribuunt, dum solutio profundiorum problematum alia, antiintellectualistica via obtineri debeat. Huc spectant iam partim ii, quos in positivismo biologico, pragmatistico et idealistico recensuimus, partim, quae Neokantianismo nomen dederunt, schola Badensis et schola phaenomenologica, praesertim autem Nietzsche et Guyau, qui positivismum valorum excoluerunt. Praeterea huc pertinent Dilthey, R. Eucken, eiusque plures sequaces, et plures theologi recentiores protestantici. Ceterum et Modernismus hic quoad partem saltem recensendus esset, sed de ipso infra agemus.

Guilelmus Dilthey (1833-1912), prof. Basileae, Kiliae (Kiel), Vratislaviae, tandem Berolini, habet in historia philosophiae duplex momentum: quia historiam noologiae multum coluit et quia theoriam cognitionis et methodologiam scientiarum noologicarum (*Geisteswissenschaften*) in oppositione ad theoriam cognitionis et methodologiam scientiarum naturalium condidit. Licet existentia metaphysicae sit factum historicum, ait, tamen hodie ei nullus valor scientificus adscribendus est, cum systemata metaphysica non ex principiis obiectivis cognitionis, sed ex principiis subiectivis cognoscentis sint derivanda. Et quidem haec systemata ad tres classes reduci possunt: ad positivismum et materialismum, si philosophus a mundo externo, prouti sensationi subest, exorditur; ad pantheisticum idealismum obiectivum, si ex aestimatione mundi procedit; ad theisticum idealismum libertatis, si factum propriae voluntatis ut exordium philosophandi assumitur. Omnia haec systemata habent aequalem valorem, nullum eorum refutari potest. Realitas enim ipsa est irrationalis et nullo systemate exhaustitur vel etiam attingitur. Hinc munus futurum philosophiae non erit, nova systemata construere vel antiqua repetere, sed tantum originem systematum explicare. Sic Dilthey profitetur scepticismum irrationalicum et relativismum psychologicum.

Eius scholae addicti sunt *Georgius Misch* (n. 1878), *Max Frischeisen-Kochler* (n. 1878), *Eduardus Spranger* (n. 1882), qui omnes in philosophia praeter elementum rationale aliud irrationale admittunt.

Alio modo semiintuitionismum evolvit *Rudolphus Eucken* (n. 1846), prof. in Universitate Ienensi, qui operibus suis tantam in toto orbe terrarum famam nactus est, ut dux neoidealismi hodierni dici debeat. Eius opera sunt in plures linguas translata; eius sectatores et amici inveniuntur non solum in Germania, sed in Anglia, Gallia, Scandinavia, Statibus Unitis, Iaponia aliisque terris. Eucken fortiter impugnat hodiernam culturam mere externam, super fundamenta scientiarum naturalium exstructam, et requirit agnitionem altioris mundi spiritualis (*Geisteswelt*), qui in ente absoluto, divino fundatur, et in scientia, arte, religione, moralitate se nobis manifestat. Ut suam doctrinam evolvat, adhibet methodum novam, «*noologicum*», quam methodo psychologicae opponit: haec cognoscit tantum singula subiecta empirica; illa admittit transsubiectivum et altius ens spirituale, in quo omnia subiecta empirica radicanantur. Licet Eucken hanc suam hypothesim, qua ad monismum idealisticum proxime accedit, diversis argumentis probare conetur, tamen motiva ad hunc mundum spirituales admittendum sunt potius antiintellectualistica, ex valore culturae, ex experientia profundiore egregiorum virorum et similibus considerationibus desumpta. Religioni christianae, quam summam perfectionem omnis religionis habet, multum favet, attamen supranaturalismum stricto sensu in ipsa non admittit et praeterea postulat, ut religio christiana ab omni ecclesia christiana separetur: illa est retinenda et perficienda, hae sunt omnes, catholica non excepta, tantum depravationes, mortua cadavera, crusta externa verae religionis et hinc derelinquendae. Sic Eucken ex una parte multum contulit ad naturalismum et positivismum superandum, ex altera autem parte confusionem conceptuum de religione late propagavit, nimium distinguendo inter religionem absolutam et formas historicas, inter essentiam religionis et facta christianismi vel dogmata ecclesiarum, inter religionem internam et organisationem ecclesiasticam.

Eandem altiore vitam spirituales ut Eucken docet *G. Class* (1836-1908), qui tamen non videtur ab Eucken immediate dependere. Sed plures theologi protestantes Eucken sequuntur. Ita *Ernestus Troeltsch* (1865-1923), professor primo theologiae Heidelbergae, ab a. 1893 philosophiae Berolini, docet quoddam «*a priori religiosum*» non solum eo sensu, quo Kantius formas a priori docuerat, sed eo sensu, quod altior ille mundus spiritualis conscientiae nostrae a priori innotescit; experientia huius «*a priori religiosi*» est fundamentum omnis religionis. Religionem christianam non habet quidem religionem absolutam et perfectissimam, attamen perfectiorem omnibus aliis. — *Augustus Dorner* (n. 1846), prof. theologiae Regiomonti, doctrinas Kantii, Schleiermacheri, Schellingi ex eius ultima periodo, et Euckeni coniungit. Metaphysicam putat esse possibilem, et distinguit metaphysicam Abso-

Intuiti et metaphysicam mundi. Dorner docet theismum et dualismum; attamen in metaphysica Absoluti putat methodum dialectico-speculativam adhibendam esse; hinc renovat argumentum ontologicum. — Etiam Georgius Wobbermin (n. 1869), prof. theol. Vratislaviensis, ad doctrinas Euckeni accedit. Ipse opus Guilelmi James « The Varieties of religious Experience » in linguam germanicam transtulit.

BIBLIOGRAPHIA. W. Dilthey, Einleitung in die Geisteswissenschaften I, Lpz. 1883; Erlebnis u. Dichtung, Lpz. 1905, ed. 3. 1910; Das Wesen der Philosophie, in Kultur der Gegenwart, Syst. Phil., Lpz. 1907, ed. 3. 1921; Der Aufbau der geschichtlichen Welt in d. Geisteswissenschaften. Sitzungsber. d. Berl. Akademie 1910; Gesammelte Schriften 6 voll., Berlin-Leipzig 1913 sqq. — G. Misch, Geschichte der Autobiographie I. Lpz. 1907; M. Frischeisen-Kochler, Wissen u. Wirklichkeit, Lpz. 1912; E. Spranger, Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft, Berl. 1905.

R. Eucken, Die Einheit des Geisteslebens in Bewusstsein u. Tat der Menschheit, Lpz. 1888; Die Lebensanschauungen der grossen Denker, Lpz. 1890, ed. 10. 1912; Der Kampf um e. geistigen Lebensinhalt, Lpz. 1896, ed. 2. 1907; Der Wahrheitsgehalt der Religion, Lpz. 1901, ed. 3. 1912; Grundlinien e. neuen Lebensanschauung, Lpz. 1907, ed. 2. 1913; Hauptprobleme der Religionsphilosophie d. Gegenwart, Berl. 1907, ed. 5. 1912; Einführg. in e. Philosophie des Geisteslebens, Lpz. 1908. — Ad criticam cfr. G. Wunderle, D. Voraussetzungen von R. Euckens Religionsphilosophie, Philos. Jahrb. 23 (1910); Die Religionsphilosophie R. Euckens, Paderborn 1912; G. Weingärtner, R. Euckens Stellung zum Wahrheitsproblem, Mainz 1914; G. Class, Untersuchungen zur Phänomenologie u. Ontologie d. menschl. Geistes, Erl. 1896; E. Troeltsch, Die Absolutheit des Christentums u. die Religionsgeschichte, Tüb. 1901, ed. 2. 1912; A. Dorner, Das menschliche Erkennen, Berl. 1887; Grundriss der Religionsphilosophie, Lpz. 1903; D. Metaphysik des Christentums, Stuttg. 1913; G. Wobbermin, Theologie u. Metaphysik, Berl. 1901; Monismus u. Monotheismus, Tüb. 1911; Systematische Theologie, I Lpz. 1913; II 1922.

ARTICULUS II.

Intuitionismus systematicus.

Philosophia romantica, prouti a Schelling evoluta est, magnum habuit influxum; ab ipsa dependet in Dania Soeren Kierkegaard, in Gallia mediante Ravaisson Henricus Bergson, in America mediante Bergson James. In Germania dependet a Schelling et Goethe, qui et ipse ad periodum romanticam pertinet, Arthurus Schopenhauer; ab hoc iterum dependent Richardus Wagner et Nietzsche. Nietzsche, Bergson et James sunt tres praecipui philosophi, qui intuitionismum vitalem evolverunt. Nietzsche frequenter inculcat vitam ipsam, et quidem vitam non prout a scientiis cognoscitur, sed prouti vivit, viget et se continuo evol-

vit, ultima mysteria universi nobis revelare; vitam esse illud continuo fluens, quod continuo se ipsum superat, ut novam, perfectiorem sui formam creet. Eadem cogitatio apud Bergson recurrit. Ceterum et in Gallia ipsa intuitionismo Bergsoni varii philosophi viam straverunt: *Carolus Renouvier, Emilius Boutroux, Henricus Poincaré, Loisy et Le Roy*, duces s. d. philosophiae actionis (philosophie d'action), *Mauritius Blondel et Laberthonnière, Brunetière* et alii. Omnes horum conatus et ideas in unum systema novum metaphysicum redegit Henricus Bergson, cuius opera mox propter audaciam doctrinae, inexorabilem impugnationem naturalismi mechanistici et splendidam, frequenter sublimen dicendi formam in toto mundo magnam auctoritatem et applausum invenerunt.

1. Henricus Bergson (n. 1859), primo prof. philosophiae in Schola normali superiore, deinde in Collegio Franciae, ab a. 1905 membrum Instituti, evolvit primo novam methodum philosophicam, ut eius ope ad novam metaphysicam perveniat.

a) *Methodus philosophica*. Duplex via ad obiectum aliquod cognoscendum est distinguenda. Una quodammodo circuit obiectum, altera intrat in ipsum; una dependet a modo rem considerandi, a symbolis, quibus cognitionem exprimit, alia non utitur symbolis, sed ipsam internam rei essentiam arripit; una haeret in relativo, altera progreditur usque ad absolutum. Prima methodus est via conceptuum, iudiciorum, syllogismorum, analysis et synthesis, inductionis et deductionis, brevi methodus in scientia et philosophia hucusque usitata, altera methodus est intuitio. Et quia prima methodus ad rem quodammodo ab extrinseco, mediis symbolis et abstractionibus accedit, hinc tam diversae scientiae, diversae scholae philosophicae, quarum una alteram impugnat: altera methodus immediata intuitionem in rem ipsam intrat et hinc ad unice veram philosophiam ducit, in qua nulla iam opinionum diversitas haberi potest. Scientia et philosophia hucusque exulta comparanda est pontibus et subterrenis fossis, dum vivum flumen realitatis inter utrosque elabitur; intuitio proiecit se medias in fluminis undas et sic deum realitatem ipsa experientia immediata cognoscit. Haec intuitio differt ab ea, quae opera artis dirigit, eo, quod eius obiectum est universale, essenziale, dum intuitio artificis habeat ut obiectum singulare et concretum. Intuitio est quidam violentus actus, nisus laboriosus, quo reiectis omnibus mediis intellectualibus philosophus in ipsam rerum essentiam penetrare conatur, quae nullis terminis, nulla lingua exprimi potest, quia omne vocabulum est signum conceptus, omnis conceptus autem rem mechanice, extrinsece, symbolice tantum exprimere valet. Et propterea omnes theoriae scientiarum, omnes doctrinae philosopho-

rum, omnia dogmata religionum non sunt nisi obscura symbola, umbrae rerum a veritate obiectiva longe distantes. Hae theoriae, doctrinae et dogmata facta sunt ab intellectu ob fines practicos et habent tantum veritatem relativam, quatenus sc. hisce finibus practicis obtinendis inserviunt. Sic Bergson in campo cognitionis intellectualis omnes theorias modernas suas facit, quas supra in exhibendo positivismo cognovimus: nominalismum et symbolismum Machii, Avenarii, Duhem; humanismum Schilleri et pragmatismum Guilelmi James, biologismum et relativismum. Sed philosophia intuitionis supra omnes has theorias evehitur.

b) *Metaphysica*. Ope huius intuitionis saltem unam realitatem immediate et absolute cognoscere valemus, sc. nostrum proprium ego, prouti in tempore perdurat, prout ab uno actu continuo, sine ulla divisione, in alium transit, prout non obstante multitudine et diversitate est unum quid continuo fluens, vivens, progrediens. Haec duratio successiva et grvida novis semper actibus vitalibus est non solum nostra ipsorum, sed totius mundi essentia. Fons, a quo omnium rerum tum spiritualium tum corporalium principia ducuntur, est impetus vitalis (*élan vital*), i. e. nisus quidam conscius vel supraconscius, continua evolutione novas semper, varias et meliores formas producendi. Hic impetus vitalis non est aliquod esse substantiale, immutabile, sed vis, pervicax cupido et impulsio progrediendi. In sua forma nativa omnes proprietates et potentiae huius impetus vitalis erant adhuc indivisae et inexplicatae; demum ipsa evolutio coegit impetum in diversas abire vias, ubi proprietates et potentiae magis magisque distinguebantur et dividebantur, aliquae proprietates perfectius evolvebantur, aliis in stadio quodam inchoato relictis. Et ita natus nisus vitalis divisus est primo in duo magna flumina: vitae vegetativae, ubi chlorophyllum produxit; et vitae animalis, ubi nervos et centra nervorum creavit. Ope systematis nervei impetus vitalis in essentia sua psychicus fit capax, ut se paulatim a materia liberet; materia est tantum inversio entis psychici, quando scilicet ens psychicum in spatio dilabitur, sicut unica et vitalis intuitio poetae statim in spatio dilabitur in verba, syllabas et literas. Haec liberatio e carcere materiae geometricae non obtinetur tamen unico quasi passu nec sine sacrificiis. In radice regni animalis instinctus et intellectus sunt adhuc indivisi, quodammodo sopiti. Sed decursu evolutionis efformatur in regno animali tantum instinctus, relicto intellectu; in homine rursus intellectus, suppresso instinctu. Solum in homine nisus vitalis elevatur ad plenam conscientiam sui plenamque libertatem. Sed eo ipso perdit instinctum, qui est proprie dicta facultas essentiam ipsam rerum apprehendendi. Intellectus enim cognoscit tantum relationes, non res; formam, non materiam. Aliis verbis, per-

fectus instinctus est facultas creandi et applicandi instrumenta organica; perfectus intellectus est facultas creandi et applicandi instrumenta anorganica. Homo ergo deberet proprie dici « homo faber », non « homo sapiens ». Inde sequitur conclusio summi momenti: sunt quaedam res, quas tantum intellectus quaerere potest, quia solus liber est a pondere materiae, quas tamen numquam invenit, quia ad relationem rerum, non ad res ipsas cognoscendas dirigitur. Has res posset tantum instinctus invenire; sed instinctus numquam eas quaeret, quia non est sui conscius, quia nequit reflectere, speculari. Hinc necessarium est facultatem instinctus cum facultate intellectus in unicam facultatem coniungere. Sic oritur *intuitio*; ipsa est suprema facultas impetus vitalis, est facultas cognoscitiva philosophi, metaphysici. Hodie quidem rarissime tantum, per vehementem virium contentionem, ad hanc intuitionem ascendere possumus, sed probabiliter genus humanum ad eum evolutionis gradum perveniet, ubi intuitio erit facultas ordinaria suique conscia. Tunc omnes scholae philosophicae disparescent, et vigebit una tantum, vera philosophia, quae ipsum verum et absolutum esse cognoscet.

Ex dictis patet Bergson adniti supremam unitatem systematicam et metaphysicam, explicationem totius diversitatis rerum e supremo fonte absoluto. Nam ille impetus vitalis primitus indivisus est ipsum Esse, est Deus. De Deo quidem Bergson fere nihil docet; uno tantum loco dicit Deum esse « centrum, ex quo mundi sine fine oriuntur sicut scintillae ex ingenti igne, dummodo hoc centrum non consideretur ut res aliqua, sed ut continuitas scintillandi. Ita definitus, Deus nihil habet completi, est incessabilis vita, actio, libertas » (1). Ergo dici deberet Bergson cogitare Deum ad modum monismi actualistici et evolutionistici. Sed iudicium ultimum proferri non potest; ad essentiam enim eius philosophiae pertinet, ut nullibi clare definitos, immutabiles et obiectivos conceptus admittat, quia ipsum esse ita est volubile, ut nullo momento eandem essentiam retineat.

2. Qui Bergsonem sequuntur. Bergson multos habet discipulos, etiam inter catholicos. Ex his magistro fidelissime adhaeret *Eduardus*

---

(1) Textus originalis ita habet: « Si partout, c'est la même espèce d'action qui s'accomplit, soit qu'elle se défasse soit qu'elle tente de se refaire, j'exprime simplement cette similitude probable quand je parle d'un centre d'où les mondes jailliraient comme les fusées d'un immense bouquet, — pourvu toutefois que je ne donne pas ce centre pour une chose, mais pour une continuité de jaillissement. Dieu, ainsi défini, n'a rien de tout fait: il est vie incessante, action, liberté ». *L'évolution créatrice*, ed. 6. (1910) 270.

Le Roy (n. 1870). Etiam ipse duplicem cognitionem distinguit; philosophiam, quae per intuitionem veram realitatem cognoscit, et scientiam, quae tantum relationes rerum conceptibus et legibus (formulis mathematicis) exhibet. Scientia est tantum altior gradus «sensus communis» seu cognitionis spontaneae et assumit facta a sensu communi cognita, ut ad certos fines practicos obtinendos maiorem ordinem inter haec facta inducat; sed iam haec «facta bruta» (faits bruts) sensus communis non sunt ipsa realitas, sed effectus intellectus humani certum finem practicum prosequentis. Hinc tota cognitio est tantum symbolica, relativa, pragmatistica. Etiam conceptus et leges mathematicae sunt tantum creatio intellectus nostri, quae ex hominum convento obiectivum quidem, sed non absolutum valorem habet, i. e. essentiam obiectivam rerum non attingit. Hanc tantum nova philosophia cpe intuitionis attingere potest, quae a Le Roy «*pensée-action*» in oppositione ad «*pensée-discours*» vocatur. Aliis verbis: intuitio est «cogitatio», quatenus a mente sui conscia ponitur, «actio» autem, quatenus non intelligitur ut conceptus, verbum mentis, sed ut ipsum fieri continuum huius cogitationis. Cogitatio discursiva est quidem necessaria ut praeparatio vel initium philosophandi; vera philosophia autem est «intuition vécue et non parlée», intuitio, quatenus eam vitaliter experimur, non quatenus in conceptibus et terminis figitur. Essentialis differentia inter hanc novam, «veram» philosophiam et antiquam «scholasticam» sita est in *conceptu veritatis*. Scholastica definitio exhibet veritatem ut adaequationem rei et intellectus, ut aliquid immutabile et aeternum; nova definitio separat immutabilitatem et aeternitatem a conceptu veritatis. Hinc quaevis veritas est relativa; quodvis systema philosophicum habet suam veritatem; imo dici posset veritatem alicuius systematis consistere in eo, quod in hoc systemate est transitorium et originem novi systematis praeparat. Unicuique criterium veritatis est ipsa vita, effectus, successus, utilitas. Exinde Le Roy deducit applicationes ad religionem et dogmata christiana. Haec non sunt theologice, sed philosophice consideranda, et totus modus procedendi et probandi hucusque usitatus relinqui debet, quia hodie iam ipsa fundamenta non agnoscuntur, in quibus antiquus probandi modus nititur. Methodus intellectualistica, discursiva est funditus falsa; in eius locum succedere debet methodus intuitiva, vitalistica, experimentalis. Si autem haec methodus applicatur, apparet dogmata habere valorem practicum tantum, id est ut regulae pro activitate, pro vita. Et hinc explicatur, cur dogma semper idem maneat, mutatis systematibus philosophicis et formis culturae, quia eandem regulam practicam exhibet, v. g. sic agas, ac si Deus personalis existeret, ac si Iesus Christus semper viveret. Et si de veritate dogmatum

quaeritur, etiam hic criterium unicum est effectus et vita, « son efficacité morale ». Existentia Dei argumentis probari non potest; unica via cognoscendi Deum est experientia immanens, quae in ipso exercitio vitae continetur. Deus innotescit nobis solum per suam vitam in nobis, per laborem nostrae deificationis.

BIBLIOGRAPHIA. *H. Bergson*, Essai sur les Données immédiates de la Conscience, Par. 1889, germanice Jena 1911, anglice Lond. 1910; Matière et Mémoire, ib. 1896, germanice Jena 1907; Introduction à la Métaphysique, in Rev. de métaph. 1903, germanice Jena 1909, anglice Lond. 1913; L'Évolution créatrice, Par. 1907, germanice Jena 1912. — *A. Steenbergen*, H. Bergsons intuitive Philosophie, Jena 1910; *René Gillouin*, H. Bergson, Par. 1910, hispanice ib. 1912; *I. Maritain*, La philosophie Bergsonienne. Etudes critiques, Par. 1914; *A. D. Lindsay*, The philosophy of Bergson, Lond. 1911; *Mgr. A. Farges*, La philosophie de Bergson. Exposé critique, Par. 1912; *I. de Tonquédec*, Dieu dans « l'Évolution créatrice », Par. 1912; *A. Keller*, Eine Philosophie des Lebens, H. Bergson, Jena 1914; *E. Ott*, H. Bergson, der Philosoph moderner Religion, Lpz. 1914. — *Ed. Le Roy*, Un positivisme nouveau, 1900-1901; Dogme et Critique, Par. 1907; Le Problème de Dieu, 1907.

ARTICULUS III.

Pseudomysticismus recentior.

1. Pragmatismus mysticus. Pragmatismus *Guilelmi James* non solum positivismum et relativismum biologicum evolvit, sed ex altera parte eundem fere antiintellectualismum metaphysicum et mystico-religiosum colit, quem apud Bergson vidimus. Tres causae ad id concurrerunt: influxus immediatus *Henrici Bergson*, psychologia, prout *James* eam interpretatur, et facta mysticismi religiosi. Actus psychici, ait *James*, sunt aliud omnino quam quod eorum definitio exhibet. Definitiones et conceptus sunt sibi ipsis identici, unus conceptus est ab alio plane distinctus et separatus; actus reales autem non sunt ab invicem distincti et separati, sed continuo unus actus in alium transit, unus alium penetrat, praecedens in subsequentem assumitur. Hinc vita realis psychica est continuum flumen quoddam fiendi, scientia autem ope conceptuum mutat hanc continuitatem vivam in mortuam multitudinem elementorum discontinuorum. Quare logica et scientia incapax est ad ipsam realitatem, prouti est in se, cognoscendam. Si autem ita ipsa experientia aliquid reale nobis testari potest, quod scientia numquam cognoscit, etiam nulla seria difficultas ex parte scientiae contra experientiam religiosam, contra mysticam et supernaturalem unionem hominis cum Deo moveri potest. Etenim sicut scientia suos conceptus suasque leges ex experientia deducit et per experientiam pro-

bat, ita etiam religio suas doctrinas per experientiam probat: vive iuxta doctrinas religionis, et sine dubio eius veritatem experieris. In hunc finem James in suo libro «*The Varieties of Religious Experience*» (1902) multa exempla et testimonia e diversis religionibus et sectis contulit, ut ostenderet religionem dare quietem animi, virtutem et beatitudinem. Si ergo scientia est vera, quia nobis utilitatem et progressum affert, etiam religio vera dicenda est; imo religio, utpote ipsa intima vita animae, penetrat veram essentiam rerum, dum scientia hanc essentiam tantum per symbola exprimere valet. Qui religiose vivit, realitatem immediate in illo unico puncto cognoscit et experitur, in quo id nobis est possibile. Omnis autem vita religiosa docet, nos esse intime iunctos et unitos alicui entitati altiori, a qua liberationem, vel saltem diminutionem nostrarum curarum et anxietatum obtinemus. Quid haec altior entitas in se sit, iam non immediate experimur, sed quatenus nobiscum unita est, est subconscia continuatio nostrae vitae psychicae consciae. James ipse putat ad modum hypothesis haec dici posse: haec subconscia continuatio seu prolongatio nostrae essentiae unit nos cum mundo mystico seu supernaturali; aliis verbis: homo in subconscientia seu conscientia «transmarginali» immediate unitus est Deo; ex hac unionem explicandae sunt subitaneae conversiones, revelationes et in genere omnia facta mysticismi. Hic altior mundus non est idealis tantum vel imaginarius, sed realis, quia reales effectus in nostro mundo producit. Optime hic mundus vocari potest Deus, qui proinde realiter existit, quia teste historia homines vere pii in oratione et unionem cum Deo singulares, imo haud raro miraculosos effectus huius unionis experti sunt. Attamen Deus nequit dici infinitus, quia existentia imperfectionis et praesertim mali moralis cum infinite perfecto Deo conciliari nequit. Ceterum quia essentia religionis unice in vita religiosa, in affectu consistit, doctrinae philosophicae et dogmata theologica in religione sunt tantum opus reflexionis et habent tantum subordinatum valorem ad eum fere modum, quem habet symbolum rei, vel translatio textus in aliam linguam. Argumenta speculativa pro existentia Dei nihil valent efficere; «utilitas practica religionis pro vita singulorum et totius humanitatis est optimum argumentum pro veritate religionis. Sed eo ipso consideratio scientifica religioni valorem stricte universalem et absolutum adscribere non potest».

2. Theosophia et occultismus. Ex dictis patet, James niti partim theoriae pragmatico-biologicae cognitionis, partim intuitionismo Bergsonii, partim doctrinis psychologorum religionis in America, ut *Hall, Starbuck, Leuba, Coe*, partim tandem recentissimis doctrinis oc-

cultisticis et spiritisticis. Et sic stat in ipso limine inter philosophiam proprie dictam et modernas theorias occultismi, quae iam philosophiae dici non possunt. Hae theoriae sub diversis formis hodie ubique late divulgantur; omnes affirmant se non solum unice veram religionem, sed etiam veram philosophiam et sapientiam docere. Praecipuae formae huius occultismi sunt theosophia, spiritismus et sic dicta Scientia christiana (christian science) americana. Omnes assumunt doctrinam antiintellectualismi, cum putent nos non ope rationis et scientiae, sed ope cuiusdam intuitionis internae et sublimioris experientiae veram rerum essentiam cognoscere et profundissima vitae problemataolvere posse.

a) *Theosophia* vult quasdam doctrinas christianas cum doctrinis buddhismi indici (potius neobuddhismi) in una «intuitione altiore, spiritali» coniungere. «Societatem theosophicam» condidit a. 1875 *Helena Blavatzky* (1851-1891), quae ex Russia oriunda tamen nationi anglicae nomen dedit, simul cum praefecto militum (colonel) americano *Henry Steel Olcott* († 1907); eius discipula est *Annie Besant* (n. 1847), quae mortuo Henrico Olcott societati praesidet. Theosophia intendit universalem confraternitatem omnium hominum cuiusvis nationis et religionis per doctrinam, cuius finis est universalis «cognitio verae naturae humanae sive essentiae divinae, quae omni realitati tamquam unitas subest». Ergo principium *philosophicum* est vagus quidam monismus seu pantheismus spiritualisticus; huic accedunt doctrina de septem principiis universi et naturae humanae, de quattuor regionibus conscientiae, de evolutione hominis per reincarnationem et Karma et de occulta hierarchia perfectorum. *Ethica* theosophica est plane negativa, buddhistica; philosophia *religionis* exhibet totum processum evolutionis mundi ut pugnam Dei in homine contra materiam et sensualitatem, donec ad plenam restitutionem aequilibrii (Karma) perveniatur. Sicut omnes religiones, ita etiam omnia systemata philosophica sunt emanationes divinae sapientiae; tota cultura humana est visibilis incarnatio activitatis divinae in genere humano. Studio comparativo omnium harum manifestationum divinitatis earum essentia vera et communis cognosci potest; et haec essentia communis, prouti eam theosophia docet, est remedium universale pro omnibus indigentis humanis.

Societas theosophica condidit a. 1879 «sectionem indicam» in Bombay, a. 1882 sedem figit in Adyar prope Madras, ubi hodie adhuc divitem coloniam cum propria bibliotheca, typographia etc., possidet. Inde divulgata est in toto orbe terrarum; periodicum primarium «officiale» est «*The Theosophist*» editum in Adyar, praeterea plus quam 50 periodica in diversis regionibus eduntur. Sed praeter hanc Societatem theosophicam aliae adhuc societates conditae sunt, praesertim in America et Germania; inde ab ultimo bello nu-

merus harum societatum multum crevit. Inter sectas theosophicas ultimis temporibus magnum strepitum facit in Germania s. d. *anthroposophia* Rudolphi Steiner, quae tribus gradibus praeparationis, illuminationis et consecrationis hominem ad immediatam, altiore intuitionem spiritualem ducere promittit et metaphysicam spiritualisticam, at valde phantasticam docet.

Simili modo alii sperant se posse alia via praeter scientiam: ascensi neobuddhistica, studio spiritismi et phaenomenorum occultorum telepathiae et similium, vel per « psychoanalysisin » *Sigismundi Freud* eiusque scholae intimas rerum essentias penetrare.

b) *Christiana scientia* (Christian Science) item promittit intimam cognitionem rerum et universi via antiintellectualistica. « Christian Science » condita est in America a *Mary Baker G. Eddy* (1820-1906), cuius opus « *Science and Health* » (1875) ab asseclis huius sectae tamquam sacer textus aestimatur. Etiam haec secta docet quandam metaphysicam spiritualisticam et mysticam: Deus est omnia in omnibus, est fons omnis essendi, omnis activitatis omnisque vitae. Hinc omne quod existit, est spirituale ut ipse Deus, mundus corporeus est tantum illusio sensuum. Omne malum tum morale tum physicum in homine, puta morbus et mors, inde solum originem habet, quod homo credit in realitatem materiae corporeae. Hinc tota moralitas et religio consistit in eo, ut homo hoc principali et funesto errore abiecto firmiter teneat, se esse naturae mere spiritualis et divinae. Deus autem morbo, doloribus et morti non est subiectus; ergo et homo has calamitates superabit, si ad veram cognitionem suae cum Deo identitatis ascendet.

Similem mysticismum docent in America *Ralph Waldo Trine* et *Orison Swett Marden*; in Germania formam magis naturalistico-monisticam praeseferunt *Bruno Wille*, *Guilelmus Bölsche*, *Henricus et Iulius Hart*, *Rainer Maria Rülke*, *Arthur Bonus*, *Kalthoff* et *Jatho*.

Omnes hae doctrinae pseudomysticae nostrorum temporum habent id cum pseudomysticismo commune, quod 1° cognitionem discursivam, stricte philosophicam et scientificam spernunt; 2° aliam sublimiorem viam perveniendi ad veritatem docent, et 3° hanc sublimiorem viam simul ut veram moralitatem et religionem laudant. Tandem 4° etiam recens pseudomysticismus semper ad vagum quandam et obscurum monismum spiritualisticum devenit. Sed negari nequit hunc pseudomysticismum non sine iure contra purum intellectualismum in rebus moralibus et religiosis protestari, qui totam vitam moralem et religiosam cum scientifica reflexione in ipsam confundit et hinc ipsam hanc vitam pessumdat vel saltem vilipendit. Contra hunc errorem recte premit antiintellectualismus, vitam ethicam et religiosam, observationem practicam mandatorum moralium et religiosorum, experientiam bonorum fructuum huius observationis pro homine esse maioris mo-

menti, quam cognitionem mere scientificam. Sed impugnando unum errorem in contrarium incidit.

BIBLIOGRAPHIA. Opera *Guilelmi James* vide supra II 188. *E. D. Starbuck*, Psychology of Religion, 1899, germanice Lpzg. 1909; *G. A. Coe*, The Religion of a Mature Mind, 1902; *J. H. Leuba*, A Psychol. Study of Religion, New-York 1912. — *H. P. Blavatsky*, Isis Unveiled, ed. 2. 1911; The Secret Doctrine, 1892-1897; *H. S. Olcott*, Old Diary Leaves, 1890-1904; *A. Besant*, The ancient wisdom, 1897, germanice 1898; *R. Steiner*, Die Mystik, 1901; Theosophie, 1904; Wie erlangt man Erkenntnisse der höheren Welten?, ed. 7. 1916; Die Geheimwissenschaft, ed. 6. 1916. Ad criticam anthroposophiae Rudolphi Steiner vide *Otto Zimmermann* S. I., Anthroposophische Irrlehren, Stimmen der Zeit 95 (1918) 328 sqq.; Mensch und Christ nach anthroposophischer Vorstellung, ib. 95 (1918) 453 sqq.; Der anthroposophische Mystizismus, ib. 95 (1918) 555 sqq. — *M. B. G. Eddy*, Science and Health, 1875, ed. 2. 1904. Ad criticam cfr. *E. W. Moore*, Die christliche Wissenschaft, was sie ist und woher sie stammt, 1904; *O. Pfölz* S. I., Die neue amerikanische Gnosis Christian Science, in Stimmen aus Maria-Laach, 1905.

ARTICULUS IV.

Philosophia neo-romantica.

Philosophiae intuitionisticae valde affines sunt quaedam doctrinae recentiorum scriptorum antiintellectualisticae, quae sub nomine romanticismi comprehendi solent.

Huc spectat *Ioannes Müller* (n. 1864), qui primo theologiae protestanticae studuit, postea autem tum conferentiis publicis, tum multis scriptis libris ad vitam vere personalem, ad « puriorem », « nostris temporibus magis accommodatum » christianismum incitare studet. Inde ab a. 1906 coegit in castello Mainberg in Frankonia inferiore (Unterfranken), ab a. 1914 in novo castello Elmau in Bavaria superiore multos homines, tum viros tum mulieres, qui taedio erga modernam culturam superficialem et mere intellectualisticam affecti vitam profundiorum, magis internam et personalem anhelant. Iuxta Müller homo habet in se scintillam, germen divinum, quod tamen corio lapideo sic dicti « ego » seu conscientiae obductum est, quae conscientia est tantum crusta superficialis et nociva, formata hereditate, educatione, praescriptis et moribus civilisationis, consuetudinibus nostrorum temporum, et praesertim intellectualismo. Finis hominis maxime sublimis et necessarius est in eo, ut hoc germen divinum, quod « genium » vocat, a corio ipsum ligante liberet; in eo consistit salus et redemptio hominis. Hinc primo « genius » hominis redimi debet, deinde potest formari et evolvi. Licet Müller omne systema philosophicum reiiciat, tamen et ipse dicendus est quendam pantheismum spiritualisticum profiteri, qui non multum distat a mysticismo *Guilelmi James* et christianae scientiae. Inde sequitur, eum divinam originem et stricte supernaturalem essentiam religionis christianae plane ignorare et totam hanc religionem cum supernaturali efficacia gratiae et sacramentorum in meram mo-

ralitatem naturalem extenuare. Müller non intendit ullam doctrinam logice construere, sed tantum ad veram et genuinam vitam humanam excitare; sub hoc respectu convenit cum biologismo, pragmatismo et vitalismo moderno harumque scholarum errores participat.

Etiam *Gualterus Rathenau* (1867-1922), director berolinensis « Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft » et tandem membrum ministerii, gessit se potius apostolum et reformatorem quam philosophum antiintellectualismi. Eius metaphysica spiritualistica docet « intuitionem » quae errare non potest: « anima, quae non cogitat (sicut intellectus), sed intuetur, erroris incapax est ». Haec intuitio autem seu vis rerum essentias videndi dicitur esse maxime sublimis et spiritualis gradus eiusdem facultatis, quae in gradu inferiore, « materiali » sensus communis vocatur. Ceterum ut intellectualismum efficacius impugnare suamque doctrinam facilius commendare possit, mutat receptum sensum verborum: ita intellectum appellat non facultatem discursivam, sed appetitum egoisticum delectationis inferioris; intellectum esse cogitationem rationalem solum in quantum media ad hunc appetitum quietandum quaerit et invenit; his autem theoriā « instrumentalem » pragmatismi et intuitionismi Bergsonii magis adhuc depravat. Ceterum recte postulat educationem « cordis » et « animae » prae sola instructione intellectus, magis aestimat bona spiritalia quam materialia, characterem moralem hominis quam eius doctrinam vel auctoritatem sive socialem sive politicam.

Prae ceteris autem *Oswald Spengler* (n. 1880) suo opere « Der Untergang des Abendlandes » (1918) oculos ad se convertit. Spengler distinguit cum Bergson inter cognitionem intellectualem et intuitionem vitalem. Omnis historia est aliquod fieri, quod tantum videri, quod experimento, vita ipsa immediate sentiri, non autem « cognosci » potest. Cognosci, id est exacte, mathematice determinari, potest tantum id, quod iam factum est, i. e. natura. Sic maxima oritur oppositio inter « historiam » et « naturam »: illa tantum intuitionem quadam poetica apprehendi potest; ubi primum intellectus suis conceptibus eam cognoscere vult, « interficit » vivam realitatem et mutat eam in obiectum rigidum, quod dividi, mensurari, calculo subici potest. Omnis « natura » est tantum symbolum realitatis « historicae ». Et sicut historia et natura, intuitio et intellectus distinguenda sunt, ita etiam fatum et causalitas, libertas et necessitas, cultura et civilisatio. Fatum, libertas, cultura pertinent ad vivum fieri historicum; causalitas, necessitas et civilisatio ad mortuum naturam. Determinismus et materialistica historiae consideratio confundunt utrumque ordinem. Omnis cultura est corpus vivum humanitatis, civilisatio corpus exanime. Sed sicut omnis organismus, ita etiam cultura habet sua stadia iuventutis, vigoris virilis et aetatis decrepitae. Nos inde fere ab a. 1800 sumus in stadio senii, in mera civilisatione. Huius decrepitae aetatis necessaria expressio est atheismus; atheismus, sicut et socialismus, non est manifestatio culturae, sed signum civilisationis mortuae. Sed oportet nos fatum nostrum amare. Ceterum quia omnis cultura est organismus vivus, tot dantur religiones, moralitates, artes, tot logicae, mathematicae et scientiae, quot habentur culturae. Cognitiones aliae quam anthropomorphae, veritates obiectivae, quae independentes ab omni cultura valerent, non dantur. Ultima forma philosophiae europaeae est « historico-psychologicus scepticismus ». — Sic etiam Spengler comprobatur, philosophiam intuitionisticam et vitalistico-biologicam necessario ad relativismum et scepticismum ducere.

Affinis est doctrina *Emilii Hammacher*. Cultura moderna praeceps it, et causa huius ruinae est intellectualismus. « An der Herrschaft der Abstraktion

werden wir zugrundegehen ». Rationalismus modernus conatus est mundum empiricum ope scientiae et industriarum sibi subicere; attamen hic conatus necessario frustrari debet, et exinde oritur alius conatus, voluntas scilicet ad metaphysicam conscientiam sui seu ad mysticam perveniendi. Nostorum temporum proprium est mysticam quaerere et colere, quae ad substantialem identitatem omnis realitatis empiricae in una essentia transcendente, in Absoluto ducit.

Similes doctrinae neoromanticae, quae intellectualismum nimium spernunt, etiam in aliis regionibus hisce diebus frequenter occurrunt. Ceterum dictos auctores non propter ipsorum gravitatem attulimus, sed potius explanationis gratia, ut essentia hodiernae philosophiae neoromanticae melius intelligatur.

BIBLIOGRAPHIA. *F. Müller*, Von den Quellen des Lebens, 1905; *Die Bergpredigt*, verdeutscht u. vergegenwärtigt, 1906; *Hemmungen des Lebens*, 1907. Inde ab anno 1898 edit « *Blätter zur Pflege persönlichen Lebens* » (*Grüne Blätter*); *W. Rathenau*, Zur Mechanik des Geistes; *O. Spengler*, Der Untergang des Abendlandes, 1918; *E. Hammacher*, Hauptfragen der modernen Kultur, 1914.

Ad criticam antiintellectualismi cfr. *Cl. Piat*, Insuffisance des philosophies de l'intuition, Paris 1908; *H. Rickert*, Die Philosophie des Lebens. Darstellung u. Kritik der philosophischen Modeströmungen unserer Zeit, Tübingen 1920; *R. Müller-Freienfels*, Irrationalismus, Umriss einer Erkenntnislehre, Lpzg. 1922; *Joh. Volkelt*, Die Gefühlsgewissheit, München 1922.

CONSPECTUS IN PERIODUM CRITICO-POSITIVISTICAM.

1. Evolutio philosophiae hoc tempore quoad essentiam tribus partibus exhiberi posse videtur: constitutione criticismi kantiani eiusque ulterioris evolutionis et transformationis, oppositione ad speculationem transcendentalem circa medium saeculum in materialismo et positivismo, tandem sub finem saeculi impugnatione sic dicti intellectualismi omnibus scholis prioribus communis in philosophia intuitionismi et vitalismi.

a) *Kantius* novam methodum inquisitionis detexerat, qua ad dignoscendam et stabiliendam veram essentiam omnis scientiae pervenire posset. Ope huius methodi statuit certas quasdam formas cognitioni tum sensitivae tum intellectivae a priori insitas, quibus rudis indigestaque moles experientiae formatur et ad cognitionem proprie dictam elevatur. Inde conclusit: quae omnem cognitionem scientificam, i. e. universalem et necessariam constituunt, etiam metaphysicam constituere debent, si verae scientiae nomen sibi vindicare velit; si vero in metaphysica haec essentialia constitutiva non inveniuntur, nec nomen scientiae, seu verae cognitionis meretur. Nullum est dubium Kantium initio hanc viam iniisse, ut litibus et diversitatibus metaphysicis finem imponeret et similem concordiam et stabilitatem progressus in metaphysica possibilem redderet, quali scientia

mathematica et mechanica pura gaudent; de facto autem in fine ad negativam conclusionem pervenit, sc. metaphysicam ut scientiam esse impossibilem et tractari posse tantum ut doctrinam de limitibus cognitionis realis ex una parte, ex altera parte ut doctrinam de ideis transcendentibus, quibus valorem obiectivum convenire numquam probari potest. Sic Kant exorsus est ex realismo metaphysico, licet scepticismo infecto, sed devenit ad idealismum transcendentalem essentialiter antimetaphysicum. Exinde explicatur, cur tum elementa realistica, tum idealistica apud ipsum inveniantur; cur non sine iure dictum fuerit, sine ente in se non esse possibile in philosophiam Kantii intrare, cum ente in se autem non esse possibile in hac philosophia manere.

Hinc nil mirum, successores Kantii in eius doctrina multas contradictiones, obscuritates, imperfectiones detexisse et emendare voluisse. Imprimis deerat deductio systematica categoriarum ex uno principio, deerat proprie dictum systema philosophicum. Neque Kant intenderat dare systema perfectum, sed eius consilium erat methodum unice veram docere, qua ad systema perveniri posset. Sic ergo primi, qui eum sequebantur philosophi, omnibus viribus in id incubuerunt, ut ope methodi transcendentalis tale systema construerent. *Fichte*, *Schelling* et praesertim *Hegel* summa cum audacia summoque mentis acumine systemata metaphysicae idealisticae construxerunt, *Fichte*, procedendo ex subiecto, *Schelling* ex subiecto et natura, *Hegel* ex subiecto, natura et historia; omnes autem ad cognitionem absoluti pervenisse et totam rerum universitatem exhaustisse putabant. Sed his systematibus idealisticis realitas rerum experientiae nimis neglegebatur, imo haud raro modo inaudito violabatur, et scientiae naturales suis progressibus et detectionibus idealistarum constructionibus aprioristicis illudebant. Hinc alii philosophi eodem fere tempore potius elementa realistica in criticismo Kantii contenta premenda esse putabant, ut ad verum systema philosophicum perveniri posset. Alii cum *Herbart* putabant dialectica emendatione conceptus entis realis metaphysicam construendam esse, alii cum *Fries* totam metaphysicam psychologiae, i. e. vitae reali psychicae innitebantur; alii tandem ex certis conclusionibus scientiarum positivarum procedendum esse putabant, ut ad metaphysicam universi considerationem perveniri posset. Sic orta sunt diversissima systemata philosophica partim idealistica, partim realistica, quae sibi fere omnia in maxime fundamentalibus doctrinis opponebantur; et nihilominus unusquisque philosophus putabat se absolutam, obiectivam realitatem et essentiam universi stabilivisse. Magna doctrinarum metaphysicarum diversitas saec. XVII. et XVIII., cui Kant finem imponere conatus est, post ipsum saeculo XIX. maior

adhuc excrevit, et ita indirecte probatum est, methodum kantianam transcendentalem sanam et veram esse non posse.

b) Quare nil mirum huic metaphysicae transcendentali tum idealisticae tum realisticae in dies plures ortos esse adversarios. Vivente adhuc *Hegel* oppositio adeo in Germania creverat, ut idem, qui iunior summus philosophorum celebrabatur, senior mutatam plane rerum faciem deplorare debuerit. Summam philosophiae constructivae in Germania audaciam excepit brevi summus eiusdem philosophiae contemptus; omnipotens idealismus locum cedere debuit crudo lateque divulgato materialismo. Et sicut idealismus kantianus in omnibus Europae terris pedem figerat, ita nunc eidem ubique bellum est indictum. Oppositio haec et impugnatio duplicem assumpsit formam: metaphysicam in *materialismo*, antimetaphysicam et pure scientificam in *positivismo*. Materialismus ortus est ex simplici inversione idealismi constructivi. Uterque docet cogitare esse idem ac esse, ideam coincidere cum realitate physica; sed dum idealismus ideam, cogitationem unice veram essentiam esse docuerat, materialismus plane oppositum statuit. Ille provocabat ad evidentiam conscientiae, hic ad invictum factum experientiae; ille ad necessitatem logicam, cui etiam res subordinari debent, hic ad leges inviolabiles naturae, quae a cogitatione tantum cognosci possunt. Quo maior erat audacia idealismi in neganda physica rerum realitate, eo magis materialismus ordinem psychicum et idealem omni valore proprio spoliabat. Sed arbitraria licentia par erat ex utraque parte, par etiam fundamentum metaphysicum hinc et illinc sine probatione suppositum. Exinde intelligitur, cur tum idealismus constructivus, tum materialismus dogmaticus diu regnare non potuerint. Utrumque brevi suscepit positivismus, qui omnem metaphysicam tamquam arbitriariam speculationem respuens unice inquisitionibus scientiarum acquiescendum esse docuit: si quae ultra scientificam experientiam sita sunt, ea nobis semper et necessario impervia manere. Licet positivismus in singulis regionibus, praesertim in Anglia, Gallia, Germania varias induerit formas, apud alios magis ad idealismum accedat, apud alios potius materialismum sapiat, quoad essentiam tamen sibi ubique est constans, cum doceat omnem metaphysicam esse vanam mentis speculationem: philosophiae munus unice in hoc consistere, ut veritates et leges, ad quas scientiae pervenerunt, in unum aliquod totum colligat et disponat. Sic positivismus ad idem, mutato tantum habitu, rediit, quod iam Kant docuerat, quaestionem de ultimis rerum essentiis et causis rationabiliter poni non posse, cum nulla nobis via ad eam solvendam praesto sit. Hac in re reditus ad Kantium in *Neokantianismo* vix quidquam mutavit, etiamsi neokantiani levem positivismi philosophiam iure merito impugnaverint, et ad restauratio-

nem philosophiae, quae numquam cum scientiis coincidere potest, haud parum contulerint.

c) Talem rerum statum semper duraturum nemo prudens potuit sperare. Nimis enim profunda et essentialis est inclinatio mentis humanae ad verum cognoscendum, quam ut positivismo acquiescere possit. Non solum ratio theoretica semper ad veras rerum essentias et ultimas earum causas cognoscendas necessario tendit, cum intellectus nonnisi vero perfecte possesso quietari possit; sed etiam vita practica, ordo socialis, moralis et religiosus omni rationabili fundamento destituerentur, si positivismus summam sapientiam constitueret. Homo non solum verum cognoscere sponte sua desiderat, sed magis adhuc sensum vitae suae et totius generis humani, sensum et finem totius universi ita saltem intelligere debet, ut vitam vere homine dignam agere possit. Iamvero positivismus talem ulteriorem inquisitionem impossibilem vel saltem inutilem reddit; systemata autem constructiva tum idealismi, tum materialismi, tum metaphysicae inductivae adeo in contrarias abierunt partes, ut potius seductores quam duces ad vitam vere humanam dici debeant, ut sensum vitae potius obtenebraverint quam dilucidaverint. Hinc prona erat conclusio: ratio ipsa humana, tum scientifica seu positiva, tum metaphysica seu speculativa incapax est ad verum cognoscendum; alia via cognitionem essentiarum et sensus vitae quaerendam esse. Sic de novo invaluit *antiintellectualismus*, qui iam praeteritis saeculis haud raro rationalismo et positivismo opponebatur. Hic antiintellectualismus primo partim tantum docebatur nec formam philosophicam, systematicam induit. Mox autem ei fundamentum criticum dare conatus est William James in suo pragmatismo et theoria subconscientiae, et fundamentum universale systematicum Henricus Bergson suo intuitionismo vitali. Pragmatismus deinde et occultismi diversae formae applicarunt eandem considerationem ad ordinem religiosum et efformarunt ita pseudomysticismum philosophicum; philosophia autem neoromantica easdem ideas ad diversos campos totius vitae practicae et scientiae modernae adaptare conatur. Sed neque hac via philosophia ad felicem pervenit eventum: diversitas et oppositio systematum in philosophia intellectualistica regnans per intuitionismum antiintellectualisticum nec est abrogata nec emendata, sed fere in immensum aucta, cum principium mere subiectionis criticae et obiectivae sit impervium. Hinc, quantumcumque singuli inter se discrepent, omnes auctores maioris momenti univoce agnoscunt, philosophiam recentem, si non singulae et speciales quaedam inquisitiones, sed totum corpus doctrinae de mundo, homine et Deo consideratur, naufragium omnium fecisse fortunarum.

2. Character generalis philosophiae modernae. Cum de philosophia neoscholastica et catholica infra dicetur, hic solum de philosophia recenti, prouti scholasticae opponitur, est sermo. Quaedam proprietates huic philosophiae recenti communes sunt cum periodo cartesianae, prouti eam supra (I 366 sqq.) descripsimus. Hoc valet imprimis de nova habitudine mentis humanae ad mundum visibilem, de autonomismo, de rationalismo et naturalismo, ex quibus saecularizatio universae culturae sponte secuta est. Omnes hae tendentiae saeculo XIX. magis et subtilius evolvuntur, maiore apparatu scientifico probantur, magis etiam magisque tum in Universitatibus tum in editis innumeris elucubrationibus divulgantur, ita ut fere in commune patrimonium hominum utcumque cultorum transierint. Hisce rationalismus, autonomismus et individualismus quodammodo speciem et formam axiomatum ab omnibus tacite admissorum induerunt, quorum veritas ne in dubium quidem vocatur.

Opinio per integrum saeculum XVIII. acriter defensa et divulgata, rationem sc. humanam esse supremum et unicum arbitrum in omnibus vitae et scientiae quaestionibus, a quo nulla appellatio ad altiorem iudicem datur, genuit illum *autonomismum* modernum, qui omnem auctoritatem praeter ipsam hominis rationem et voluntatem tamquam maxime indignam heteronomiam reiecit. Et re quidem vera hodie iam nulla pars culturae et vitae humanae superest, ubi homines auctoritatem sensu stricto admitterent. Hoc valet non solum de vita sociali et politica, de philosophia, artibus et scientiis, sed etiam de re morali et religiosa. Unica exceptio habetur in Ecclesia catholica, quae verum auctoritatis principium in essentia divina fundatum omnino purum agnoscit et defendit; quare etiam unica Ecclesia catholica se contra funestissimas autonomismi et individualismi sequelas efficaciter potuit munire.

Manifestum est enim autonomismum necessario ducere ad *extremum individualismum*, qui reapse aliam non minus funestam notam moderni temporis recentisque philosophiae exhibet. Nam auctoritas sensu vero et pleno solum ibi iure et efficaciter defendi potest, ubi Deus personalis admittitur, qui genus humanum gubernat, quique loco sui humanam auctoritatem substituere valet. Si vero praetermisso vel negato Deo res mere naturali considerantur modo, nullum iam efficace motivum habetur, cur homo alterius auctoritati subici debeat. Si nihilominus de facto alteri subicitur, hoc fit aut modo mere extrinseco propter inevitabilem vitae necessitatem, aut ex motivo propriae persuasionis, hanc agnitionem auctoritatis ipsi se eidem subicienti esse utilem. Sed hominum opiniones magnopere inter se differunt, ita ut ubi mere humana viget auctoritas, nihil nisi variae dissitaeque sententiae

remaneant. Ita vero veritas ipsa e regione obiectiva et immutabili detrahitur in paludes psychologismi et pragmatismi fitque mera functio uniuscuiusque subiecti cognoscentis. Imo ipsa qualiscumque sustineatur constantia subiecti resolvitur in continuum fluxum merae actualitatis, in quoddam πάντα ῥεῖ, ita ut veritas non solum a singulis hominibus dependeat, sed a singulis singulorum hominum momentis.

Cum hoc individualismo alia proprietas quam arctissime cohaeret. Eodem gradu, quo suprema auctoritas divina removebatur, momentum et pondus rerum magis magisque ex ordine obiectivo in subiectivum transit. Ex naturalismo, rationalismo, autonomismo et individualismo paulatim modernus ille *subiectivismus* excrevit, qui nullo modo considerari potest ut fructus mere scientificae et philosophicae inquisitionis. Haec immutatio quam maxime apparet in *phaenomenalismo* et *idealismo* nostrorum temporum. Iam scientiae naturales docuerunt cognitionem nostram sensitivam non exhibere unice proprietates rerum cognitarum, sed in ipsam ingredi varia elementa, quae nonnisi in natura organorum sensuum fundari videntur. Physiologia et psychologia experimentalis, biologia evolutionistica varia novaque attulerunt facta, quibus haec sententia efficacius comprobaretur. Sed et recens philosophia magis magisque ad idealismum devenit. Postquam Cartesius semen idealismi sparsit, Locke, Berkeley, Hume, Kant eorumque successores hoc semen ulterius eolverunt ita, ut tandem philosophia ad idealismum absolutum, ad solipsismum, imo ad nihilismum pervenerit. Iam Fichte maior recte animadverterat, idealismum proprie negare omne esse omneque cogitare, et sic pervenire ad merum quoddam somnium rerum, imo ad somnium cuiusdam somnii, cui ne subiectum quidem somnians assignari potest (Werke, II. 245). Ita vero historia ipsa optimum praebet argumentum, principium idealisticum falsum esse debere. Nullum vero dubium est principia idealismi, etsi variis moderata modis, hodie fere in universa regnare philosophia, et in hoc idealismo partem subiectivam prae obiectiva quam maxime praevalere.

Ex hoc subiectivismo sponte fluit alia nota essentialis recentis philosophiae, quae nomine *relativismi* vocari solet. Hinc iterum iterumque hodie repetitur, neque in scientiis neque in philosophia ipsa cognitionem absolute veram et certam dari, imo evidentissimas veritates, puta prima principia mathematica, esse tantummodo magnopere probabilia, non vero obiective et absolute vera; si alia sensuum organa, aliam structuram intellectus haberemus, forte ipsa principia identitatis et rationis sufficientis non iam obiectiva putaremus. Quibus doctrinis philosophia utique in nihilismum abire cogitur.

Si vero eundem phaenomenalismum, idealismum et relativismum

paulum mutata facie consideramus, devenimus ad novam recentioris modi cogitandi notam, ad *symbolismum* dico, qui non solum in arte et scientiis, sed etiam in philosophia, imo in quibusdam scholis theologice primas tenet partes. Quia iuxta phaenomenalismum nequimus scire, in quonam rerum consistat essentia, tota cognitio nostra habetur tantum quasi signum, symbolum realitatis. Sicut inscriptio quaedam areae apposita id, quod area continet, symbolice designat, quin inter rem contentam et inscriptionem ulla habeatur identitas, imo similitudo, ita tota nostra cognitio unice talibus symbolis constare dicitur. Scientiae empiricae iuxta hanc opinionem nonnisi symbolis utuntur, quae quidem practice cum obiectiva realitate identificantur; de obiectiva rerum natura hae scientiae nihil statuere valent. Idem eo magis de scientiis metaphysicis, de cognitione religiosa asserendum esse docent.

Ex dictis etiam patet, cur mens moderna adeo *positivismo* est imbuta. Etenim iuxta recentem philosophiam vel saltem permultos eius asseclas nostra cognitio non nisi sensationibus constat et perceptionibus; conceptus absoluti, universalis valoris obiectivi, principia inconcussa non habentur. Ergo quidquid scimus, haurimus vel ex experientia interna vel externa. Imo et conceptus et leges abstractissimae, principia quam maxime evidentia asseruntur aut tantum conscio modo ab ipsis doctis esse formata, aut se decursu saeculorum per totam generis humani evolutionem paulatim ex illis elementis experientiae evolvisse; hinc tantum id ut verum et certum admittendum esse, quod ope experientiae sive simplicis sive scientificae statui potest. Conceptus substantiae, causae, animae, Dei, etc. reiciuntur ut fictiones, quibus nihil in ordine obiectivo respondet, quippe qui non in experientia sint fundati. Ex his opinionibus sponte redundat psychologismus modernae logicae et theoriae cognitionis; intelligitur etiam, cur principia evolutionismi ad abstractissimas et immutabiles veritates tum logicas tum metaphysicas soleant ubique applicari.

Evolutionismus ille hodie non solum ipsi biologicae theoriae cognitionis multum dominatur, sed omnes partes philosophiae, omnes scientiae in suis inquisitionibus magis vel minus eidem innituntur. Imo haec theoria habetur ut clavis unica et universalis, quae omnia mundi tum materialis et spiritualis, tum sensibilis et intellectualis arcana aperire posse putatur. Licet haec sint falsa et exaggerata, tamen ex altera parte principium evolutionis non omni caruit utilitate. Etenim ad naturam et praesertim ad vitam humanam explicandam applicatum magnopere excoluit *historicam* rerum et eventuum cognitionem. Exacta phaenomenorum observatio erudit ad considerationem et descriptionem quam maxime obiectivam eventuum, ita ut propriae persuasiones, consuetudines et expectationes multo minorem influxum

exerceant. Evolutionis principio fuleita scientia moderna, quantum fieri potest, didicit proprietates alicuius rei vel eventus ex praecedentibus causis, conditionibus intelligere et explicare. Ita videmus saeculo XIX. criticum et obiectivum historismum magis magisque exerceri et invalescere. Scientia seu, ut melius dicam, ars et facultas praeterita tempora non iuxta nostra tempora considerandi et diiudicandi, sed ex seipsis intelligendi, quodammodo e singulis elementis reconstruendi, hoc saeculo mirum in modum profecit. Hinc non sine iure saeculum XIX. historicum in oppositione ad saeculum praecedens rationalisticum vocari potuit. Sed haec utilitas brevi propter aretam cum philosophia recenti connexionem in vitium versa est, in *historismum* dico *philosophicum*, qui nihil est aliud nisi forma quaedam relativismi, cum nullam veritatem absolutam agnoscat, sed omnem veritatem tamquam imaginem tantum sui temporis exhibeat.

Ceterum vidimus hanc historicam rerum considerationem e biologia et scientiis naturalibus ortam esse; exinde se extendit etiam ad cosmogoniam, geologiam, psychologiam et historiam populorum, psychologiam et historiam culturae, linguarum, morum, religionum tractandam. Et ita historismo accessit extremus quidam *biologismus* in omnibus scientiis et disciplinis philosophicis. Omnis eventus, omnis cognitio consideratur unice ut aliquod vivum, ut modus quidam, quod subiectum vivum influxibus e mundo circumdante provenientius respondet. Hinc iuxta empiriocriticismum omne problema philosophicum non est nisi signum quoddam, systematis centralis nervei aequilibrium esse per influxum externum turbatum. Ne ipsi quidem theologi catholici ab his biologismi et vitalismi illecebris satis caverunt, ut gravissimi errores modernismi luculenter docent.

Ita in toto fere philosophiae campo apparet, spreto intellectus genuino valore quendam *voluntarismum*, *pragmatismum*, *activismum*, *moralismum* praevalere. Quae theoriae id habent commune, quod primas partes non solum in vita practica morali et religiosa, sed etiam in philosophia facultatibus irrationalibus voluntatis, affectus, sentiementi, intuitionis cuiusdam tribuunt. Quodsi philosophia pragmatistico-humanistica, quae in America et Anglia primum coli coepit, brevissimo tempore in tota Europa tantum nacta est applausum, id prae aliis his, quas perstrinximus, modernis humanae mentis rationibus debetur, quippe quae optimas ad eam recipiendam condiciones excoluerunt. Praecipuum pragmatismi problema ultimis ante bellum annis adeo acriter discutebatur, ut quidam philosophus (Abel Rey) dicere potuerit, oppositionem inter intellectualismum et antiintellectualismum, inter theoreticam et practicam rerum aestimationem esse primariam recentis philosophiae antinomiam, utrum videlicet cognitio fundamentum

et exordium vitae, an e contrario eius sequela et effectus sit habenda.

Ac profecto si pragmatismi et activismi philosophiam perpendimus, recte dici potest eam non esse genuinum fructum insiti nobis desiderii, ut ad veritatem obiectivam cognoscendam perveniamus, sed meram imaginem theoreticam modernae activitatis. In tota vita recentissimorum temporum apparuit *ingens, inquieta sine interruptione activitas*; quaestio, ad quemnam finem obtinendum haec activitas tendere debeat, fere neglegebatur, et in ipsa activitate reponebatur finis eius. Negari autem nequit hanc activitatem nec fuisse iuxta legitimam normam exercitatum, nec prudentem et quietam, sed morbidè exaggeratam, aestuantem et febricitantem. Iam in Americanismo vidimus hunc exaggeratum activitatis nisum, qui traditionem et sanae antiquitatis documenta nimium neglegebat, philosophiam et religionem inficere, magis adhuc ille nisus in activismo, pragmatismo et modernismo primas occupavit sedes.

Ex hoc intenso nisu activo partim ortus est mirus ille *optimismus*, qui non obstantibus querelis de pessimis rerum conditionibus omnibus fere dominabatur. Omnes revolutiones recentium temporum tum politicae tum sociales fundatae erant in persuasionem, hominem ad novam lucusque inauditam perfectionem tum individualementum tum socialem et politicam ascendere posse. Ad quem animae habitum fovendum recens theoria evolutionis multum contulerat. Inde intelligitur, cur doctrinae christianae de peccato originali, de necessitate redemptionis, de ultimo iudicio et poenis aeternis pro peccato nostris temporibus vel non multum aestimentur vel ut antiquatae et falsae reiciantur; quas saeculo XVIII. rationalismus impugnaverat, easdem veritates saeculo XIX. evolutionismus et optimismus contemnit. Ita momento tragico religionis christianae substituitur etiam hoc ultimo saeculo, haud secus ac prioribus inde a humanismi origine, sentimentum hilare, liberum et effrenatum, quod ultra limites boni et mali progrediens peccatum eiusque sequelas plane ignorat. Et si supradictae doctrinae christianae a modernis retinentur, extenuantur in mere symbolica signa profundarum magis et universalium veritatum philosophicarum.

Sed sicut philosophia moderna anceps haeret inter historismum obiectivum et individualismum subiectivum, ita dubie haeret inter *optimismum* et *pessimismum*. Qui duo modi sentiendi et cogitandi simul vigent et sunt ab invicem inseparabiles. Pessimismus non est severus ille sensus religioni christianae proprius, quo homo culpam suam quidem cognoscit, sed ubi etiam fides in Deum et usus auxiliorum a religione christiana praestitorum dat internam pacem et hilarem animi tranquillitatem; est potius sentimentum deprimens et fatalisticum, quod omni sanae et rationabili activitati mortem et interitum minatur.

Qui pessimismus duplici e fonte promanat: uno theoretico, practico altero. Si enim corruptio et debilitas naturae humanae, culpa et poena, libertas et responsabilitas voluntatis humanae negantur, malum quod tamen multiplex in mundo esse plane negari nequit, quocumque tandem modo in ipsum principium metaphysicum mundi reponi et ad elementum essentiale et constitutivum universi elevari debet, ut systemata ab A. Schopenhauer et E. v. Hartmann constructa luculenter docent. Practice autem pessimismus oritur ex exaggerato optimismo ab omnibus fere philosophis modernis in diiudicanda cultura admissio. Qui in progressu culturae supremum finem tum singulorum hominum tum mundi universi videt, tandem aliquando ad eam conclusionem admittendam constringitur, profundissimas indigentias naturae humanae non solum non quietari, sed necessario frustrari. Etenim non solum maxima hominum pars nihil ad progressum culturae conferre valet, sed et ii ipsi, qui culturae promovendae intense incumbunt, frequenter fructus diuturni laboris vi elementari destructos deplorant et ultro fatentur, nullum haberi nexum necessarium inter progressum culturae externae ex una, bonitatem moralem et beatitudinem internam ex altera parte.

Hinc et *agnosticismus* ille, qui non solum in philosophia, sed et in vita practica multum divulgatur, nihil aliud est nisi alius adspectus eiusdem pessimismi, et partim pessimismum ipse praeparat, partim ex eo redundat. Agnosticismus adeo constituit notam essentialem nostrorum philosophorum, ut sine ipso recentia systemata philosophica ne cogitare quidem possimus. Ceterum etiam cum aliis notis supra enumeratis intime connectitur. Etenim ex phaenomenalismo, psychologismo et symbolismo sequitur agnosticismus quoad rem in se; ex positivismo et relativismo agnosticismus quoad principium mundi absolutum, seu Deum. Ex biologismo evolutionistico iuncto cum idealismo sequitur, totum mundum nostrae experientiae subiectum esse tantum functionem naturae organico-spiritualis humanae. Hinc mirum non est recentem philosophiam in supremis quaestionibus scepticismum profiteri et inquisitionem earum rerum praeferre, quae nobis magis perviae habentur.

Supradictas philosophiae recentis tendentias perpendenti persuasio sponte obvenire debet, nos numquam ad cognitionem veritatis et realitatis obiectivae, praesertim vero numquam ad cognitionem ultimarum causarum et rationum pervenire posse, si hanc philosophiam sequi velimus. Imo huic innixi dicendum esset obiectivam realitatem et veritatem plane non dari. Hinc nil mirum apud multos nasci animum ab hac philosophia aversum; hinc frequentes illae recentissimo tempore cohortationes, ut aut ipsi nobis novam realitatem construamus,

aut ut aliis viis ad veritatem et sensum vitae detegendum progrediamur. Moderatus realismus philosophiae perennis praebet quidem certam et securam viam. Ast, nisi paucos quosdam excipias, nihil forte magis mens nostra abhorret, quam ut hanc philosophiam amplectatur. Etenim ipsa ducit ad veritates, quas post Platonem et Aristotelem universa philosophia christiana agnovit, expolivit, perfecit; ad veritates praesertim, quae in vita practica, morali et religiosa a nobis plenam mutationem et reformationem totius vitae modernae habitus requirunt.

Inde moderni aliam praeferunt viam, ut scilicet ex seipsis, mediante affectu, sentimento, intuitione, voluntate, fide subiectiva mundum veritatis detegant, licet ipsi concedere debeant, eum nihil aliud esse nisi operam mentis mere subiectivam. Ita ortus est recens *fideismus*, *intuitionismus*, *theoria valorum*. Hoc est ultimum tentamen, pari tamen modo ac priora infelix, ut scientia et vita, religio et philosophia secum amice uniantur. Imo multi longius progredientes in spiritismo, theosophia et anthroposophia, in neobuddhismo, sic dicta « christiana scientia » et aliis occultis doctrinis, quas in *pseudomysticismum* quendam religiosum excolunt, salutem hominis veritatisque altioris cognitionem quaerunt. Sic ex dietis abunde demonstratur modernum philosophandi modum nec esse uniformem, cum in diversissimas et frequenter oppositas distrahatur opiniones, nec ad ullam e supremis vitae et cognitionis quaestionibus claram solidamque doctrinam praesto habere. Quo magis moderna mens a fide christiana recessit, quae tamen mater est et nutrix totius culturae, eo magis etiam illud lumen veritatis amisit, quo philosophi antiquitatis graecae utcumque imperfecto non tamen plane erant destituti. Hinc ipsi moderni ultro fatentur, philosophiam recentem non illud habere momentum, quo gaudebat in antiquitate et toto medio aevo, ubi erat vera vitae sapientia. Ex amore sapientiae sensu pleno et universali, quod nomen eius proprie significat, philosophia delapsa est vel in inquisitiones particulares, vel in figmenta mere subiectiva et arbitraria; et quae famulatum theologiae et fidei ut indignam servitutem abiecit, scientiis positivis, imo callidis politicorum vel etiam demagogorum consiliis cogitur ancillari.

3. Fructus huius periodi. Nihilominus falsum esset putare philosophiam saeculi XIX. omni carere fructu, utilitate et progressu. Imprimis omnimoda evolutio criticismi et positivismi antimetaphysici etiam historicum affert argumentum, philosophiam inquisitionibus metaphysicis renuntiare non posse, imo has inquisitiones cardinem et essentiam philosophiae constituere. Metaphysica quidem rationalistico-deductiva saeculi XVIII. obiit; idem de metaphysica constructiva transcendentali

idealistarum primi medii saec. XIX. est dicendum. Negationem omnis metaphysicae brevi excepit metaphysica inductiva, deinde vitalistico-intuitiva, sed primis applausibus mox successit cognitio etiam has methodos ad veram solutionem problematum philosophicorum ducere non posse. Metaphysicam autem peripatetico-scholasticam, quae a philosophia catholica hodie usque colitur, antiquatam esse et ad nullam cognitionem vere scientificam ducere plurimi quidem moderni affirmant, at toto saeculo XIX. nemo hanc opinionem serio et complete probare conatus est.

Secundo evolvitur et fere iam perfecte stabilitur plena separatio scientiarum sensu presso a philosophia, quae separatio tum scientiis tum philosophiae est utilis, dummodo ne eousque procedat, ut scientiae philosophiam, vel philosophia scientias plane neglegat. Praesens haec rerum conditio est effectus naturalis evolutionis praeteritae, et in specie evolutionis ipsarum scientiarum tum quoad singularum obiectum formale tum quoad methodum exactius determinandam. Huic evolutioni duplex inest momentum, alterum scientificum, philosophicum alterum. Scientiae divisae habentur in naturales et historicas, vel ut alii praefereunt, nomotheticas et idiographicas. Sic tota rerum natura tum physica tum psychica, et tota rerum et eventuum historia, quatenus immediatae vel mediatae experientiae subest, scientiis investiganda relinquitur. Nihilominus philosophia non est emortua, sed e contra diligentius a multis colitur. Sic theoria positivistica, quae philosophiam nihil aliud esse dixit nisi summam scientiarum, ut falsa reiecit. Etiam recens philosophia comprobatur antiquam definitionem philosophiae tamquam scientiae de ultimis rationibus et causis rerum: tendentiae metaphysicae probant hoc directe, tendentiae criticae et antimetaphysicae indirecte.

Tertio ambitus ipsius philosophiae fit quodammodo vastior, universalior; quaedam partes ulterius evolvuntur, aliae novae accesserunt. E prioribus multum evolvitur cosmologia, adiuta magnis progressibus scientiarum, tum generalis, quae de corporibus in communi tractat, tum specialis, quae de viventibus agit. Psychologia iuvatur psychologia experimentalis, psychologia comparativa barbarum, gentium, psychopathologia et similibus. Novae oriuntur vel e primis seminibus systematicae evolvuntur aesthetica, philosophia socialis et politica, philosophia historiae, philosophia religionis. Item in propriam disciplinam exerescit critica et theoria cognitionis, logica augetur diligenti evolutione methodologiae tum generalis tum specialis. Historia philosophiae hoc proprie saeculo efformatur et celebres naeta est cultores; incipiunt inquisitiones systematicae in methodum historiae philosophiae propriam. Ceterum omnes hae disciplinae multum iuvantur inquisitionibus positivis.

Vix ullus progressus habetur in ontologia seu metaphysica generali, nisi dicatur continuam pugnam cum doctrinis antimetaphysicis scepticismi, criticismi, positivismi ad conceptus et argumenta in metaphysica diligentius evolvenda contulisse. Et revera vix dici potest, quomodo metaphysica, prouti a magnis Scholasticis evoluta est, si minores quasdam quaestiones excipias, notabilem progressum facere possit. Demum recentissimo tempore prima problemata metaphysica denuo discutienda suscipiuntur. Item dicendum est philosophiam recentem theologiae naturali nullum progressum attulisse, imo eam a sublimi et exacta synthesi per Scholasticos elaborata multum deviasse.

Ex dictis concludendum est progressum haberi in singulis quibusdam inquisitionibus et disciplinis philosophicis, non in tota synthesi. Saeculum XIX. vidit quidem magna, ingeniosa et audacia systemata, sed eis potius constructio synthetica quam veritas obiectiva erat cordi; hinc quo rigidius synthesis formabatur, eo magis ab obiectiva veritate deviat. Philosophia saeculi XIX. videtur omnes posibles modos tractandi exhaustisse, omnes, quae a priori cogitari possunt rationes ad ultimas earum sequelas deduxisse. Hinc recentissimo tempore haud pauca tentamina habentur reditus ad saniozem philosophandi modum.

Ita tota philosophia, maxime autem philosophia recentis aetatis abunde probat, quae *S. Thomás* (S. c. G. I., 4) sapienter docet, multa videlicet inconvenientia sequi, si quae rationi pervia sunt, soli rationi inquirenda relinquerentur: « Unum est, quod paucis hominibus Dei cognitio inesset. A fructu enim studiosae inquisitionis, qui est veritatis inventio, plurimi impediuntur tribus de causis. Quidam siquidem impediuntur propter complexionis indispositionem, ex qua multi naturaliter sunt indispositi ad sciendum. Unde nullo studio ad hoc pertingere possunt, ut summum gradum humanae cognitionis attingant, qui in cognoscendo Deum consistit. Quidam vero impediuntur necessitate rei familiaris. Oportet enim esse inter homines aliquos, qui temporalibus administrandis insistant, qui tantum tempus in otio contemplativae inquisitionis non possunt expendere, ut ad summum fastigium humanae inquisitionis pertingant, scilicet Dei cognitionem. Quidam autem impediuntur pigritia. Ad cognitionem enim eorum, quae de Deo ratio investigare potest, multa praecognoscere oportet, cum fere totius philosophiae consideratio ad Dei cognitionem ordinetur. Propter quod metaphysica, quae circa divina versatur, inter philosophiae partes ultima remanet addiscenda. Sic ergo nonnisi cum magno labore studii ad praedictae veritatis inquisitionem perveniri potest: quem quidem laborem pauci subire volunt pro amore scientiae, cuius tamen mentibus hominum naturalem Deus inseruit appetitum.

« Secundum inconveniens est, quod illi qui ad praedictae veritatis

cognitionem vel inventionem pervenirent, vix post longum tempus pertingerent, tum propter huiusmodi veritatis profunditatem, ad quam capiendam per viam rationis nonnisi post longum exercitium intellectus humanus idoneus invenitur; tum etiam propter multa quae praeexiguuntur, ut dictum est; tum propter hoc quod tempore iuventutis, dum diversis motibus passionum anima fluctuat, non est apta ad tam altae veritatis cognitionem, sed in quiescendo fit prudens et sciens, ut dicitur in septimo Physicorum. Remaneret igitur humanum genus, si sola rationis via ad Deum cognoscendum pateret, in maximis ignorantiae tenebris; cum Dei cognitio, quae homines maxime perfectos et bonos facit, nonnisi quibusdam paucis, et his paucis etiam post temporis longitudinem, proveniret.

« Tertium inconveniens est, quod investigationi rationis humanae plerumque falsitas admiscetur, propter debilitatem intellectus nostri in iudicando et phantasmatum permixtionem. Et ideo apud multos in dubitatione remanerent ea, quae sunt verissime etiam demonstrata, dum vim demonstrationis ignorant, et praecipue cum videant a diversis, qui sapientes dicuntur, diversa doceri. Inter multa etiam vera, quae demonstrantur, immiscetur aliquando aliquid falsum, quod non demonstratur, sed aliqua probabili vel sophistica ratione asseritur, quae interdum demonstratio reputatur.

« Et ideo oportuit per viam fidei, fixa certitudine, ipsam veritatem de rebus divinis hominibus exhiberi. Salubriter igitur divina providit clementia, ut ea etiam, quae ratio investigare potest, fide tenenda praeciperet; ut sic omnes de facili possent divinae cognitionis participes esse et absque dubitatione et errore ».

Ut totum verbo complectar: historia docet philosophiam, sicut e religione traxit originem, per religionem nutrita uberrimos creavit fructus, a religione regressa funestos parturivit errores, iterum ad religionem redire debere, ut nomen sapientiae denuo valeat mereri.

LIBER DUODECIMUS

Philosophia catholica inde a Cartesio usque ad nostra tempora

CAPUT PRIMUM.

Philosophia catholica in periodo cartesiana.

Introductio. Quod si *theologiam* scholasticam huius temporis attendimus, omnes conveniunt eam magis magisque defecisse. Iam *Gener*, in theologia scholastica apprime versatus, scribit in sua historia Scholasticae (Theologia dogmatico-scholastica 1765, t. I. Prodrumus 1, c. 1, n. 36): « Nostrum septimum scholasticum aevum ab anno Christi 1701 usque modo (i. e. 1765) parum scholae theologiae felix faustumque fuit. Hoc quippe saeculum alioqui omnigena eruditione, severiori criterio, stylo eleganti nitidissimaque methodo excultissimum, cum non-nisi amoenioribus iuxta ac facilioribus scientiis delectetur, perdifficilem subtilemque Scholasticen et eiusdem cultores ubique ferme iam minimi pendit ac vix non omnino despiciat ». Quod iudicium non licet statim, sine ulla in historiam inquisitione, etiam ad *philosophiam* scholasticam applicare. Verum quidem est philosophiam scholasticam sensu presso sumptam hoc tempore eodem fere modo languisse ac theologia scholastica, quod ex arctissima inter utramque connexionem facile intelligitur; at neque hic neglectus philosophiae scholasticae fuit adeo magnus, neque conditio philosophiae scholasticae cum philosophia catholica in genere identificari aut commisceri potest. Imo non obstante defectu magnorum philosophorum philosophia apud catholicos multo diligentius colitur, quam communis fert opinio, nec etiam deest quidam progressus.

Nota specifica philosophiae catholicae huius temporis est 1° conatus inveniendi rectam viam inter philosophiam a Scholasticis traditam et novos progressus in scientiis naturalibus novaque tentamina reformatae philosophiae, quae supra exposuimus; 2° defensio philosophiae scholasticae tum quoad eius methodum tum quoad eius doctrinas contra eius osiores et recentes innovatores; 3° in specie defensio veritatis christianae tum in genere tum praesertim quoad eius fundamenta rationalia contra innumeros huius temporis incredulos. Rerum conditio id

secum fert, ut non solum philosophia speculativa, systematica et scholaris, ut ita dicam, colatur, sed oritur nova philosophia *apologetica*, praesertim saeculo XVIII., simili modo sicut apud Patres Apologetas vidimus, quaeque innumeros et frequenter optimae notae habet cultores. Hos auctores catholica historia philosophiae nullatenus silentio praetermittere potest, etenim summa fieret illis egregiis viris iniuria, qui in universali incredulorum contra christianam doctrinam pugna summo cum studio totoque ingenii acumine veritati catholicae armis philosophicis defendendae incubuerunt et frequenter elegantia styli, nitore compositionis, robore argumentorum, profunditate et veritate cogitationum adversarios incredulos multum superarunt. Si in quavis historica huius aevi expositione de illis philosophis sermo fieri solet, qui inaudita hucusque et in dies magis intumescente audacia et pertinacia non solum fidem christianam, sed etiam eius fundamenta rationalia sunt aggressi, multo magis de illis sermo esse debet, qui non solum veritatem supernaturalem et christianam, sed et naturalem mereque humanam defenderunt.

Hinc *primo* loquemur de prosecutione philosophiae scholasticae, *secundo* de defensione philosophiae scholasticae contra eius osiores recentesque innovatores, tandem *tertio* de defensione doctrinae christianae et impugnatione philosophiae atheae.

ARTICULUS I.

Prosecutio philosophiae scholasticae proprie dictae.

Philosophia speculativa scholastica praesentis periodi exhibet se nobis ut *naturalis continuatio philosophiae scholasticae* periodi praecedentis. Philosophia, si ut totum quoddam consideratur, tractatur eodem modo, cum iisdem in genere quaestionibus in scholis praecedentibus tractari solitis. Eaedem scholae, quae antea, etiam nunc habent suos asseclas et fautores. Materiae tractantur et scribuntur in lingua latina; sed necessitas exponendae et defendendae fidei contra incredulos id secum fert, ut saeculo XVIII. numerus operum in linguis vernaculis conscriptorum crescat et inde ab altero huius saeculi medio sit valde conspicuus. E scopo scholari etiam sequitur opera philosophica, saltem communiter, necessitatibus scholarum adaptari, et ita crescit numerus «Cursuum», qui initio huius periodi fere semper magnis ponderosisque voluminibus in folio constant, decursu temporis autem, crescente literatura vernacula, minoribus voluminibus in quarto, octavo, imo duodecimo comprehenduntur.

Simul etiam succedit fitque fere universalis *mutatio in dispositione* ipsius materiae. Praeclarum exemplum Suarezii tractandi metaphysicam modo systematico ubique recipitur. Paulatim et ipsa metaphysica magis dividitur in generalem et specialem, quae cosmologiam, psychologiam, theologiam naturalem et ethicam comprehendit. Toti metaphysicae praecedit logica sive philosophia rationalis. Cum hac divisione cohaeret, quod frequenter singulae tantum partes metaphysicae tractantur et quidem frequentius eae, quae necessitatibus temporum magis obveniunt. Sed generatim deest inquisitio profundior et subtilior singularum difficultiorum quaestionum; auctores magis magisque contenti sunt explanatione praecipuarum tantum quaestionum; imo defectus firmorum et clarorum principiorum in eo apparet, quod levis quidam eclecticismus, qui diversas scholas antiquiores inter se, imo has cum coaeva philosophia in unum componere conatur, decursu huius periodi crescit. Conditio philosophiae magis innotescet, si primo de diversis *scholis* quae vigent, deinde de diversis *materiis*, quae tractantur, breviter dicemus.

§ 1. **Continuatio priorum scholarum.** Inter Scholasticos huius temporis videtur maximus esse numerus eorum, qui philosophiae scotisticae adhaerent. Sed et schola thomistica multos habet fautores. Praeterea S. Augustinus, S. Anselmus, Aegidius Romanus, Henricus Gandavensis, Durandus, Ioannes Bacon, Raymundus Lullus suos habent sectatores.

Scholae *thomisticae* strictiori adhaerent imprimis PP. Dominicani et Carmelitani discalecati, plures ex O. S. Benedicti et Societate Iesu, sed etiam ex aliis Ordinibus. Praeter multos theologos *Dominicanos*, qui Commentaria in Summam theologicam S. Thomae composuerunt, inter quos eminet *Carolus Renatus Billuart* O. Pr. (1685-1757) tamquam thomistarum sui aevi princeps, philosophiam tractarunt *Franciscus de Arauxo* († 1664), qui per 20 annos primariam cathedram theologicam Salmanticae rexit et deinde factus est episcopus segobienensis; *Reginaldus Luparini* († 1671), sub Urbano VIII. a. 1642 magister s. palatii et a. 1643 episcopus Civitatis Plebis; *Antonius Goudin* († 1695), clarus in academia avenionensi professor, et deinde in novitiatu generali parisiensi s. theologiae lector; *Nicolaus Arnu* († 1692), regens collegii S. Thomae ad Minervam Romae; *Salvator Roselli* († 1783); *Vincentius Maria de Grossis*; *Thom. Albert. Tranquillus*; *Paulus Maria Canninus* († 1716); *Alexander Piny*, vir eruditionis et disciplinae religiosae laude insignis; *Iacobus Casimirus Guerinois* († 1703), theologiae professor Burdigalae; *Ioannes Montalvanus* († 1720), qui episcopus placentinus et deinde accitanus creatus est; *Cauvinus*; *Hie-*

ronymus Hennegui († 1712), qui 1669-1672 Duaci ut primarius regens philosophiam et theologiam docuit et doctrinam thomisticam strenue propugnauit. — Patres *Carmelitani* bene meriti sunt componendo egregium « *Cursum artium Collegii Complutensis* » (Compluti 1624); et quidem logicam scripsit *Michael a SS. Trinitate*, physicam *Antonius a Matre Dei* (Ant. de Oliveira † 1641). Eundem cursum meliore et ad usum scholarum accomodatiore ordine retractarunt *Ioannes ab Annuntiatione* (Io. Llanes, † 1701) et *Blasius a Conceptione* (Bertrandus Riquet, † 1690), qui metaphysicam et ethicam ediecerunt, Eiusdem Ordinis professores composuerunt celebrem etiam « *Cursum theologicum Collegii Salmanticensis* » (Lugduni 1679 sqq.; nova editio Parisiis 1871), qui et ipse multas quaestiones philosophicas tractat; auctores eius sunt *Antonius a Matre Dei* (vol. 1-3), *Dominicus a S. Theresia* († 1654; vol. 4-5), *Ioannes ab Annuntiatione* (ultima 7 voll.). Ex eodem Ordine doctrinam S. Thomae propugnarunt *Andreas a Cruce* († 1675), *Philippus a SS. Trinitate* († 1671), *Daniel a S. Iosepho* (Ios. Legouverneur † 1666), *Augustinus a V. Maria*, *Guil de Goazmoal* († 1689), *Gabriel a S. Vincentio*, *Laurentius a S. Theresia* († 1670), *Alexander a Iesu*, *Emericus a S. Stephano*. — Multos haudque exiguos discipulos S. Thomae habet *Ordo S. Benedicti*; imprimis Universitas salisburgensis, ubi PP. Benedicti toto hoc tempore docebant, eminet longa serie egregiorum professorum et scriptorum (1). Prae aliis ex hoc Ordine nominari merentur celeber ob collectionem conciliorum *Iosephus Saenz de Aguirre* (1630-1699), qui Salmanticae docuit. Academiam salisburgensem ornarunt *Ludovicus Babenstuber* (1660-1726), *Marianus Lendelmayer* († 1707), *Eberhardus Ruedorfer* († 1765), *Alphonsus Wenzel* († 1743), *Placidus Renz iunior* († 1748) pluresque alii. — Ex *Societate Iesu* hunc spectant imprimis *Didacus Ruiz de Montoya* (1562-1632), *Cosmas Alamannus* (1559-1634), cuius « *Summa philosophica D. Thomae ex variis eius libris in ordinem Cursus philosophici accomodata* », Parisiis 1639, propter insignem utilitatem noviter edita est cura P. Fr. Ehrle Parisiis 1894; *Ioannes de Lugo* (1583-1660), *Valentinus de Herice* († 1626), *Iacobus Granadus* († 1632) et alii. Etiam alii Ordines, ut Praemonstratensium, Cisterciensium, Congregatio Scholarum piarum, Minimorum habebant strenuos defensores philosophiae thomisticae.

Philosophia *Ioannis Duns Scoti* colitur praesertim in *Ordine S. Francisci*. E multis scotistis hic prae aliis citari merentur chilensis

(1) Qui tamen non omnes scholae thomisticae striete dictae adhaerebant. Ad splendorem huius academiae prae aliis contulerunt *Gregorius Wibmperger* (1640-1705), qui Salisburgi inde ab anno 1669 docuit et ab a. 1681 usque ad mortem eiusdem academiae rector magnificus fruit, et fratres *Iosephus* et *Paulus Mezger*.

Alphonsus Briceño († 1667) Limae professor theologiae, dein episcopus Nicaraguae, qui propter subtile ingenium «alter Duns Scotus» est dictus; italicus *Franciscus de Varisco* († 1718), in cuius raro, a Stephano de Galvia inchoato opere: *Promptuarium scoticum* (Venetiis 1690) quidquid in 4 sententiarum libris et quodlibeto doctoris subtilis continetur, suos in titulos ordine digestum invenitur; *Ioannes Perez Lopez* († 1724), qui praeter alia «Vitam doctoris subtilis» scripsit (Caesaraugustae 1683); *Ioannes a Nativitate* († 1705), qui simul cum *Ioanne a Trinitate* integrum «Cursum philosophiae» (Segobiae 1707-1713) tomis 5 ad mentem Scoti composuit. — Etiam in *Ordine Minorum Conventualium* plures egregi Scotistae habentur, ut intimus amicus celeberrimi Scotistae Mastrii *Bonaventura Belluti*, qui simul cum Mastrio «Philosophiae ad mentem Scoti cursum integrum» (Venetiis 1678) edidit; *Claudius Frassen* (1620-1711) Gallus, vir magnae sanctitatis magnaeque auctoritatis tum apud suos, tum apud exteros, etiam nobiles et principes, qui per 30 fere annos theologiam docuit. Ex *Ordine S. Benedicti* unus *Marianus Brokie* († 1757) invenitur, qui ipse natione scotus et in academia erfurtensi philosophiae ac theologiae professor, pro Scoto scripsit.

S. Augustini doctrinam conantur in integrum systema scholare redigere *Nicolaus a s. Io. Baptista* († 1692) et *Augustinus Erath* († 1719), *Alypius Reylof* († 1682), *Bernardus a s. Theresia*, omnes ex Ordine S. Augustini. — *Aegidium Romanum* sequuntur plures ex eodem Ordine, v. g. *Raphael Bonherba* († 1681), *Augustinus Arpe*, *Frid. Nicol. Gavardi* († 1715), inter Aegidii interpretes facile princeps, *Petrus Manso*, *Ioannes Hidalgo*, *Benedictus Heuschen*. — *S. Anselmum* scholae adaptare conatus est *Nicolaus Maria Tedeschi* O. S. B. († 1741), postea episcopus apamiensis. — *Henricum Gandavensem* sequuntur plures ex Ord. Serv. B. V. M., ut *Georgius Soggia* († 1701), *Angelus Maria Ventura*, *Bened. Aug. Maria Canali*, praesertim autem *Calixtus Maria Lodigerius* († 1710), qui eius doctrinam adeo strenue propugnavit, ut eam pene e sepulcro redivivam per scholas Ordinis diffuderit. — *Ioannem Baconem* Anglum restaurarunt plures Carmelitani: *Haymo a s. Clemente*, *Elisaeus a Garcia*, *Em. Ignatius Continho*, *Ignatius Ponce-Pacca*.

Etiam *Raymundus Lullus* hac aetate suos habuit fautores. Ita *Franc. Hieron. Aymo a s. Clemente* (1625-1705) (1) proponit in sua «Philosophia fundamentali» fundamenta omnium scientiarum rationalium, realium et moralium ad modum syntaxis artis mirabilis Raymundi Lulli. In provincia Minoricensi Ordinis S. Francisci Reg. Obs.

---

(1) Hic videtur idem esse ac supra dictus Haymo a s. Clemente.

fuit saltem usque ad finem saeculi XVII. stabilis cathedra artis Lullianae; sic *Franciscus Marzal* fuit professor publicus huius artis et composuit 1645-1673 tria opera de hac arte. Strenuus fautor eiusdem artis fuit *Ludov. Flandrensis* O. Cap. qui inter plura opera philosophica duo scripsit de arte lulliana in lingua hispanica. Miram philosophiam eclecticam super fundamenta lulliana dedit *Iordanus Simon* O. S. Aug. (1719-1776), qui Constantiae docuit et philosophiam augustiniano-platonicam eum systemate lulliano et recentioribus doctrinis atomismi chimici mechanici coniunxit et propterea in multorum odia incurrit audacis novatoris nomine notatus.

BIBLIOGRAPHIA. Citatorum auctorum quaedam tantum opera hic afferimus.

1) Schola thomistica: *Fr. de Arauro*, Commentarii in Summam S. Thomae, Salmanticae 1635-46, tomi 7; Commentarii in universam Aristotelis metaphysicam, ib. 1617, tomi 2; *A. Goudin*, Philosophia iuxta inconcussa tutissimaque d. Thomae dogmata, Lugduni 1671, tomi 4; *N. Arnu*, Clypeus philosophiae thomisticae etc., Biterris 1672; *S. Roselli*, Summa philos. ad mentem d. Thomae Aq., Romae 1777-83, tomi 6; *J. C. Guerinois*, Clypeus philosophiae thomisticae contra veteres ac novos eius impugnatores, in quo veterum philosophorum dogmata adversus Cartesii aliorumque modernorum inventa stabiliuntur, Tolosae 1703, tomi 4; *Philippus a SS. Trinitate*, Summa philosophiae ex principiis Aristotelis et d. Thomae doctrina iuxta legitimam scholae thomisticae intelligentiam, Lugduni 1648. — *J. Saenz de Aguirre*, Philosophia novo-antiqua, rationalis, physica et metaphysica, quaecumque in scholis tractari solent ad mentem Aristotelis et d. Thomae adversus recentes utriusque impugnatores, Salmanticae 1671, tomi 3; *A. Wenzel*, Philosophia angelico-thomistica seu quaestiones peripateticae ad mentem d. Thomae et accuratam scholae thomisticae methodum concinnatae, Aug. Vind. 1739, tomi 3. — 2) Schola scotistica: Praeter in textu citatos Scotum sequuntur *Bonaventura Baron* († 1696), *Hyacinthus Hernandez de la Torre* († 1695), *Franciscus Bordonus* († 1671), *Thomas Llamazares* († 1670), *Amandus Hermann* († 1700), *Emm. Perez de Quiroga*, *Aug. Tilonus* († 1710), *Alypius Locherer*, *Bonav. Telladus*, *Antonius a s. Maria Angelorum Melgaco*, omnes ex Ord. S. Franc. Ex Ordine Minorum Conv. *Matth. Ferchius* († 1669), *Livius de Monteursio*, *Bonav. Columbus*, *Io. Gabriel Boyvin*, *Bern. Sannig*, *Io. Ant. Ambrosinus*, *Sebast. Du Pasquier*, *Hieron. de Lorte et Escartin* († 1721), *Wolterus Schopen* († 1717), *Cresc. Krisper* († 1749), *Ios. Ant. Ferrari*, *Vinc. Gonzalez*, *Florianus Toselli*, *Car. Ios. a s. Floriano*.

§ 2. **Materiae a Scholasticis tractatae.** Si iam scholarum diversitas et numerus eorum qui hisce scholis favent, haud sunt exigua, materiae, quae a Scholasticis huius temporis tractantur, item sunt multiplices. Imprimis quod *formam* spectat, qua opera a Scholasticis componuntur, minor invenitur numerus Commentariorum quam in praecedente periodo, crescit numerus operum, quae integrum Cursum philosophiae exhibent, item operum, quae sive singulas philosophiae partes sive singulas quaestiones tractant.

Commentarii exstant plures in Aristotelem, valde pauci iam in 4 libros sententiarum Petri Lombardi, plures iterum in S. Thomam. *Commentarios* in Aristotelem, sive totum sive singula eius opera scripserunt: *Franciscus de Arauco* O. Pr. († 1664), *Franciscus Bonae Spei* O. Carm. († 1677), *Iacobus Chanvelle* S. I. († 1699), qui scripsit 11 tomos *Commentariorum* in Aristotelem (Parisiis 1666-1677); *Thomas Mlodzianowski* S. I. († 1686), *Ios. Saenz de Aguirre* O. S. B. († 1699), *Iosephus Polizzi* S. I. († 1691), *Ign. Franc. Peynado* S. I. († 1696). Prae ceteris autem eminet praestans theologus et philosophus *Silvester Maurus* S. I. (1619-1687) Spoletanus, qui diu in Collegio Romano docuit et Aristotelis opera, quae exstant omnia, brevi paraphrasi ac literae perpetuo inhaerente explicatione illustrata edidit (Romae 1668 tomis 6). Eius explanatio Aristotelis est sobria, a nimis subtilitatibus aliena, nitida, accurata et solida, adeo ut ea sicut et reliqua eius opera philosophica studiosis philosophiae sive ad Aristotelis intelligentiam sive ad sanae solidaeque philosophiae studium multum commendari possint. Ob hanc egregiam utilitatem eius editio operum Stagiritae de novo recusa est cura PP. Ehrle, Beringer, Felchlin, Parisiis 1885-1887 tomis 4. Multi alii, praesertim in Societate Iesu, philosophiam universam Aristotelis non in forma commentariorum, sed in forma systematici cursus philosophici tractarunt. *Commentarios* in libros sententiarum *Petri Lombardi* dederunt ex Scotistis *Hyac. Hernandez de la Torre* O. S. Fr. († 1695), *Ioannes Perez Lopez* O. S. Fr. († 1724) et *Em. Perez de Quiroga* O. S. Fr.; ex Ordine Praedicatorum *Antonius Salcedo*; tandem prior generalis militiae Christi *M. Pereyra*.

Frequentiores sunt, ut facile intelligitur, *commentarii* in *Summam theologiae S. Thomae*, praesertim in Ordine Praedicatorum et in Societate Iesu. Ex ordine Praedicatorum nominandi sunt *Balthasar Navarette* (c. 1624), *Hieronymus Medices* (1569-1622), *Ioannes Gonzalez de Albelda* († 1622), *Petrus de Herrera* (c. 1627), *Thomas de Lemos* († 1629), quem theologus Scheeben omnium thomistarum acutissimum vocat, *Didacus Alvarez* († 1635), *Gregorius Martinez* († 1637), *Ioannes Biescas* († c. 1640), *Michael Zanardi* († 1642), *Ioannes a S. Thoma* (1589-1644), *Io. Paulus Nazarius* († c. 1645), *Thomas Villar* (c. 1646), *Ioannes Ildephonsus Baptista* (c. 1648), *Marcus Serra* († c. 1650), cuius sat rara *Summa* commentariorum in S. Thomam decem volumina complectitur, *Alphonsus Miguel* (c. 1658), *Xantes Mariales* († 1660), *Franciscus Arauco* († 1664), *Petrus Magalhaens* († c. 1672), *Petrus Godoy* († 1677). — E Societate Iesu habentur *Iosephus Ragusa* († 1624), *Valentinus de Herice* († 1626), *Thomas de Ituren* († 1630), *Adamus Tanner* († 1632), *Didacus Ruiz de Montoya* († 1632), *Iacobus Granados* († 1632), *Ioannes Praepositus* († 1634), *Gregorius Hemelmann* († 1637), *Iosephus Agostini* († 1643), *Marcus Antonius Palumbus de Ascanio* († 1644), *Caspar Hurtadus* († 1646), *Antonius Perez* († 1649), *Franciscus de Oviedo* († 1651), *Bernardus de Alderette* († 1657), *Franciscus de Lugo* († 1652) eiusque frater *Ioannes de Lugo* († 1660), *Georgius Rhodes* († 1661), *Rodericus de Arriaga* († 1667), *Antonius Bernardus de Quiros*

(† 1668), *Caspar de Ribadeneira* († 1675). — *Alii*, qui commentarios composuerunt, sunt *Ferdinandus a Iesu* O. Carm. († 1644), *Gabriel a s. Vincentio* († 1671), *Petrus de Oviedo* O. Cist. († 1649), *Ioannes Puteanus* O. S. Aug. († 1623), *Pacheco de Silva* O. S. B. († 1677), *Ioannes Morandi* cler. reg. Theat. († 1675); e clero saeculari *Ludovicus de Montesinos* († 1621), *Andreas Duvallius* († 1638), *Hieronymus Fasolus* († 1639), doctor lovaniensis *Ioannes Wiggers* († 1639), magnum Sorbonae decus *Nicolaus Ysambertus* († 1642), Belga *Franciscus Silvius* (du Bois, † 1649).

Cum numerus *Cursuum* sit valde magnus, praecipuos eorum auctores infra in bibliographia exhibemus.

Tandem quod *singulas philosophiae quaestiones* attinet, quaestiones *logicales* tractant wireburgensis *Fridericus Staudenhecht* (1615-1673), hispanus *Emmanuel a S. Bonaventura* O. Carm., *Alexander a Conceptione* O. SS. Trin. († 1739) et hispanus *Antonius Ludeña* S. I. († 1820), qui liscutit quaestionem criticam, sub quibus conditionibus et in quibus materiis consensus seu opinio publica possit haberi ut criterium veritatis. Frequentes sunt tractatus de *philosophia morali*: *Gregorii Mayans y Siscar* (1699-1781), qui fuit plurium academiarum socius et ob suam in hispanicam literaturam merita multum laudatur; celebris ob suam « *Istoria del Concilio di Trento* » Cardinalis *Sfortia Pallavicino* S. I. (1607-1667), hungari *Michaelis Bednari* S. I. († 1728), itali *Antonii Vanosi* S. I., germani *Petri Schwaan* S. I., hungari *Franc. Xav. Roys* S. I. (1713-1768), cuius « *Ethica et ius naturae* » (Viennae 1755) ob nitorem styli et in ferendis sententiis prudentiam ut opus classicum laudatur, *Caroli Steinkellner* S. I. († 1776), *Francisci Loscani* S. I. († 1771), *Caroli Mariae Sanseverino d'Aragona* S. I. (1700-1770), *Simperti Schwarzhuber* O. S. B. († 1795), *Aloysii Andruzzi* († 1753) Romae abbatibus ad s. Mariam. Cum philosophi naturalistae essentiale discrimen inter bonum et malum morale negent et totum ordinem moralem pessumdent, Scholastici inquirunt in ipsam naturam et distinctionem boni et mali, ut v. g. *Alexius Gaudin* O. Carth. († 1707), quem propterea Bayle impugnabat. Egregiam monographiam de duello dedit *Gregorius Caraffa* Theatinus († 1676) suo opere « *De monomachia seu duello* », Romae 1647, ubi rem fere totam undequaque exhaustit. Frequentes habentur etiam tractatus de *iure in genere* et de *iure gentium* in specie, omnes tamen demum ex saec. XVIII. Dum alii, ut *Hyacinthus Hecht* O. Praem., *Iosephus Jurain* S. I., *Thaddaeus Werenko* S. I. († 1779), *Alypius Gartner* O. S. Aug. ius naturae et gentium modo scholastico exponunt, alii, ut *Phil. Ant. Schmidt* S. I. (1734-1805) in recentiores theorias de iure naturae critice inquirunt, alii, ut *Io. Bapt. Durosoy* S. I. (1726-1804) potius philosophiam socialem tractant. — *Theologiae naturalis* exstant plures tractatus speciales praeter illos, qui in integris *Cursibus* exhibentur, ut celebris Cappuccini Parisiensis *Ivo* († c. 1685), *Bernardi Weibel*

O. S. B. († 1699), *Casimiri Grustner de Grustdorff* O. Praem. (1690-1754), *Lucae Iosephi Hooke* (1716-1796) Dublinensis et in Sorbona theologiae professoris, *M. A. Bonetto* O. Pr. Alii movent speciales quaestiones; ita *Augustinus Höfler* O. S. A. († 1713) disserit de sapientia et providentia Dei in gubernanda republica humana, *Franciscus a S. Thoma* O. SS. Trin. de scientia Dei. *Diepoldus Ziegler* O. S. B. († 1801) abbas ensdorfensis, probat existentiam, providentiam et bonitatem Dei ex perfectione et finalitate corporis humani, *Io. Bapt. Bullet* († 1775) ex mira pulchritudine et finalitate naturae in genere. Acerima ardebat discussio celebris quaestionis, quomodo libertas humana cum praescientia Dei sit concilianda. Dum PP. Dominicani, ut *Iacobus a s. Dominico* († 1704) et *Sebastianus Knippenberg* († 1733) praemotionem physicam defendebant, Patres Societatis Iesu, ut *Petrus Kirsch* († 1721) generatim hanc praemotionem impugnabant, alii, ut prof. theologiae Mexici *Matthias Blanco* S. I. († 1734) diversas sententias inter se conciliare conabantur. — Sat ieunum aspectum praebent opera *philosophiam naturalem* tractantia, et deplorandus est defectus operum, quae in totum progressum scientiarum adeo insignem diligentius philosophice inquirerent et veritatibus noviter probatis ad systema scholasticum augendum et amplificandum uterentur. Una ex quaestionibus ardentissime discussis erat de *natura accidentium* in connexionione cum mysterio eucharistiae. Etenim plures Cartesium et Maignan sequentes negabant accidentia realiter a substantia distincta, et hinc remanentiam accidentium in eucharistia post transsubstantiationem aliter explicare conabantur. Inde controversia. Multi defendebant doctrinam traditam de accidentibus realiter distinctis, ut professor Frisingae et Salisburgi *Romanus Weirner* O. S. B. († 1764), bohemus *Ignatius Frantz* S. I. († 1776), vel *Hieronymus Tschiderer* S. I. († 1740); alii stabant ex parte modernorum, ut *Maignan* eiusque sequaces, de quibus infra erit sermo. *Fructuosus Scheidsach* O. S. B., qui 1714-1716 Salisburgi docuit, quem successor eius in eadem cathedra impugnavit, et imprimis *Fortunatus Brixianus* O. Fr. Min. Ref. († 1754), vir magno in honore penes Cardinales Quirini et Passionei habitus, in opere: «Dissertatio physico-theologica de qualitatibus corporum sensibilibus» (Brixiae 1740), ubi conatur modeste, clare et methodo geometrica ostendere doctrinam de accidentibus absolutis non esse adeo certam, prouti plerique theologi opinantur. Iuxta eius opinionem «qualitates sensibiles corporis naturalis ex mechanicis affectionibus particularum materiae, ex quibus illud compositum est, unice proveniunt». Deinde inquit, utrum haec opinio adversetur doctrinae Ecclesiae; utrum ex Patribus sententia de accidentibus absolutis probari, et ex Conciliorum decretis definita censi possit. Eius theoriam plures impugnarunt, ut

Ios. Ant. Ferrari O. Conv. et *Udalricus Weiss* O. S. B. († 1763). — Ex *historia philosophiae* prostant ex hoc tempore plura opera non parvi valoris. Hispanus *Bartholomaeus Povius* (Pou) S. I. († 1802) edidit « Institutionum historiae philosophiae libros XII » (Bilbili 1763), quod opus multorum iudicio tum optima rerum dispositione tum styli elegantia longe superat historiam Iacobi Bruekeri (cfr. I 357); *Franciscus Nicolaus Steinacher* S. I., professor in academia Wirceburgensi, scripsit historiam philosophiae in lingua germanica. Philosophiam sinicam in specie tractarunt *Philippus Couplet* S. I. (1628-1692), unus e celebrioribus sinologis sui temporis, et *Franciscus Noel* S. I. (1651-1729).

BIBLIOGRAPHIA. Cursus philosophicos composuerunt ex Ordine S. Benedicti *Andreas de la Moneda* 1660, *Benedictus Schmier* 1716; *Virgilius Sedlmayr* 1724. Ex Ordine Praedicatorum *Antonius Goudin* 1671, *Nicolaus Arna* 1672, *P. M. Canninus* 1692, *Alex. Piny* 1693, *Ioannes Syrus* 1709, *Cauvinus* 1730, *Salv. Roselli* 1777. Ex Ordine S. Augustini *Anselmus Hoermannseder* 1728, *Isid. Keppler* 1750, *Thomas Lechleitner* 1781. Ex Ord. Praemonstr. *Io. Georgius Liborius Ube* 1721. Ex Ord. Cappuc. *Gervasius c.* 1700. Ex Ord. Min. Conv. *Franciscus Pontelonghi* 1635, *Henricus Walser* 1790. Ex Ord. Minim. *Thomas Leseur*. Ex Ord. S. Franc. praeter plures supra inter Scotistas citatos *Petrus a S. Catharina* et *Thomas a S. Iosepho* 1697. Ex Ord. Carmel. *Irenaeus a S. Iacobo* 1655, *Anellus Rossi* 1670, *Thomas Aquinas a Nativ. B. V.* 1760. Ex Ord. Theat. *Ioannes Morandi* 1647, *Io. Bapt. Scarella* 1762, *Felix Caietanus Verano* 1684. Ex Ord. SS. Trin. *Emm. a Conceptione* 1681 sqq. E Congr. Oratorii *Iacobus Fournenc* 1655. Longe maximus numerus Cursuum scriptus est a Patribus S. I.: *Ant. Casiglio* 1629, *Rodericus de Arriaga* 1632, *Richardus Lyncaeus* 1645, *Compton Carleton* 1649, *Petrus Galtruchius* 1653, *Io. Moravski* 1660, *Ios. Olzina* 1666, *Ant. Bern. de Quiros* 1666, *Andreas Semery* 1674, *Guil. Harcourt* (proprie Ayleworth) 1675, *Io. Bock* 1676, *Octavius Cattaneo* 1677, *Io. Senfleben* 1685, *Martinus Gottscheer* 1690, *Fulgentius Castiglione* 1690, *Nicolaus de Olea* 1694, *Burchardus Lingen* 1699, *Leonardus Cinnamo* 1702 sqq., *Alex. Podlesiecki* 1731, *Ant. Mayr* 1739, *Lud. Lossada* 1747 sqq., *Ant. Erber* 1750, *Ios. Redelhammer* 1752 sqq., *Andr. Jaszlinsky* 1754 sqq., *Michael Claus* 1755, *Caspar Sagner* 1755 sqq., *Bertholdus Hauser* 1755 sqq., *Ant. Boll* 1756 sqq., *Julianus Garcia y Vera* 1759, *Nic. Burkhaeuser* 1771 sqq., *Carolus John* 1772, *Ant. Ezimeno* 1796. Ex aliis sunt *Simon Stan. Makowski* 1679 sqq., *O' Kelly de Aghrim* 1701, *Michael Viñas* 1709, *Ios. Picazzo* 1746.

A. Ludeña, Dissertazione sul quesito filosofico... cioè in quali materie, dentro a quali circostanze e sino a qual segno il giudizio del pubblico si abbia a tenere per un criterio di verità, *Camerini* 1797; *Sanseverino d'Aragona*, Dalla morale filosofica degli antichi filosofi raffrontata all'evangelica e cristiana filosofia mostrasi la necessità ed eccellenza di questa per la formazione del costume e per la felicità dell'Uomo, *Bononiae* 1764; *J. B. Durosoy*, Philosophie sociale ou essai sur les devoirs de l'homme et du citoyen, *Paris* 1783; *Diepoldus Ziegler*, Dei existentia eiusque immensae artis ac ineffabilis providentiae ac bonitatis testimonia in corpore humano conspicua, 1761; *J. B. Bullet*, L'existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature, *Paris* 1768; *Fr. N. Steinacher*, Grundriss der philosophischen Geschichte, *Würzburg* 1785; *Ph.*

Couplet. Confucius Sinarum philosophus sive scientia sinensis latine exposita, cum tabulis chronologicis, Parisiis 1687.

ARTICULUS II.

Relatio philosophiae scholasticae ad scientiam et philosophiam coevam.

Inter Scholasticos huius temporis erant haud pauci, qui ideas scientificas et philosophicas noviter ortas vel ex consulto ignorabant, vel saltem aversabantur et non curabant. In Universitate Parisiensi Scholastici provocabant ad auctoritatem Aristotelis, ut novos progressus astronomiae negare possent; idem fecerunt Lovanii. *Antonius Goudin* O. Pr. (1639-1695) reiecit in sua « Philosophia iuxta D. Thomae dogmata » systema copernicanum, quia in eo terra e centro mundi dimovetur. *Franciscus a. s. Clara* O. Min. (Christophorus Davenportus († 1680) scripsit 1652 « Paralipomena philosophica de mundo peripatetico »; adhuc sub finem saeculi XVIII. professor et vicerector Universitatis salisburgensis *Simpertus Schwarzhuber* O. S. B. († 1795) omnes novas doctrinas aversatus est. Haec exempla facile multiplicari possunt. Generatim tamen fieri non potuit, ut Scholastici ab omni contactu cum recentioribus theoriis philosophicis et cum progressu scientifico abstinere possent, praesertim saeculo XVIII., ubi recens philosophia rationalistico-naturalistica tam universalem et praepotentem exercebat influxum. Imo, si a Scholasticis nimium traditionis vestigia prementibus abstrahimus, dicendum videtur philosophiam scholasticam de novo quaerere aretiores contactum cum recenti progressu saeculo XVI. et XVII. fere perditum, ut rectam viam intermediam invenire possit. Hoc autem non erat adeo facile, quia fere tota scientia et philosophia recentior se independentem, imo in oppositione ad philosophiam scholasticam evolverat et nunc ut totum quoddam, evolutum systema philosophiam scholasticam impugnabat.

§ 1. **Defensio philosophiae scholasticae contra eiusdem osores.** Et quidem non solum moderni philosophiam scholasticam impugnabant, sed haec inter ipsos catholicos haud paucos habuit osores et adversarios. Sic refertur *Andreas Gordon* O. S. B. (1712-1751) strenuus fuisse adversarius philosophiae scholasticae; Viennensis *Iulius Gusmann* (1702-1776) Can. reg. s. Aug. in suis « Dissertationibus in universam philosophiam » (Graeci 1756-61, tomis 5) philosophiam peripateticam plane abhorret. Initio saeculi XVIII. *Io. Henricus Wiber* conatus est principia philosophiae antiperipateticae fortissimis argumentis contra

principia philosophiae peripateticae stabilire; *Iacobus Antonius de Zallinger* S. I. (1735-1813) sua « Philosophia methodo newtoniana exposita » tum philosophiae scholasticae tum wolffianae tunc iam multum in Universitatibus regnanti aliam substituere intendit. *Castus Innocentius Ansaldi* O. Pr. (1710-1779) adeo suo modo philosophandi methodo scholasticae adversabatur, ut propter multas molestias sibi conciliatas fuga per quadriennium superiorum mandatis se subtraxerit et demum intercedentibus Cardinale Quirino et ipso Summo Pontifice Benedicto XIV. cum Ordinis praepositis reconciliatus fuerit. *Eduardus a s. Silvestro Corsini* schol. piar. (1702-1765) philosophiam scholasticam abhorrens accusabatur Gassendio et Cartesio favere, quare in suam defensionem plura opera composuit; *Bertholdus Vogl* O. S. B. († 1771) in sua « Philosophia scholastica peripatetico-thomistica expensa » (1737) hanc reicit, ut Wolffium et Kantium sequatur. Ceterum, ut infra adhuc patebit, permulti si non directe philosophiam scholasticam impugnabant, tamen liberiori modo philosophandi et nimio studio erga modernos traditionalis philosophiae auctoritatem haud parum labefactabant; imo haud pauci in rationalistarum castra transierunt, quin oppositionem harum doctrinarum ad fidem catholicam viderint. Hinc si non laudari, tamen intelligi et excusari possunt ii, qui philosophiam traditionalem mere sequi et modernos abhorrere praeferebant.

Ceterum non deerant, qui philosophiam scholasticam tum quoad eius methodum tum quoad eius fundamentales doctrinas scite defendebant. Andream Gordon supra citatum impugnarunt professor Bambergae *Iosephus Pfriem* S. I., professor Wirceburgensis *Petrus Eisen-traut* S. I. et *Lucas Opfermann* S. I. opere: « Philosophia Scholasticorum defensa contra oratorem academicum erfordiensem » (Erfordiae 1748). Iam altero medio saec. XVII. scripsit *Seraphinus Piccinardi* O. Pr. (1634-1695), qui Patavii et aliis in locis docuit: « Philosophiae dogmaticae peripateticae christianae libri IX in patrocinium Aristotelis ac in oses eiusdem » (Campanellam, Cartesium, Gassendium etc. Patavii 1671). Eodem anno 1671 edidit *Ioannes Guilleminot* S. I. (1614-1680) Parisiis opus, quo Aristotelem contra innovatores defendit et multis novis illustravit argumentis; *Honorius a s. Maria* O. Carm. (1651-1729), antea Blasius Vauzeulle vocatus, opponit philosophiam thomisticam et recentem Cartesii et Gassendistarum et ostendit hanc a s. Scriptura, Conciliis, ss. Patribus et academiis dissidere. *Ioannes Bapt. de Benedictis* S. I. (1622-1706) edidit egregiam « Philosophiam peripateticam tomis 5 comprehensam » (cuius tamen tomus 5. non prodiit. Neapoli 1688-92 et saepius); et anno 1694 scripsit sub nomine *Benedetto Aletino* « Lettere apologetiche (5) in difesa della Teologia scolastica e Filosofia peripatetica » adversus philosophiam Cartesii eiusque patro-

nos, inter quos eo tempore Neapoli plures erant, ut Leonardus da Capua, Thomas Cornelio, Franciscus d'Andrea, Constantinus Grimaldi, alii. Et cum Grimaldi, advocatus neapolitanus, contra hoc opus scripsisset, edidit in suam defensionem: « Difesa della terza lettera apologetica di Benedetto Aletino » (Romae 1705) (1). Item *Cyprianus Benaglia* O. S. B. (1676-1750), prof. phil. moralis Brixiae et inde ab a. 1705 iuris can. Patavii, Congregationis Casinensis praeses, subiicit examini philosophiam novam ac veterem, ut hanc defenderet; similiter *Ioannes Dominicus Agnani* O. Pr. (1681-1746), praefectus bibliothecae casanatensis.

§ 2. **Difficultas inveniendi rectam conciliationis viam.** Sed praeter praedictos auctores, qui fideliter traditioni standum esse putabant, multi alii opinati sunt recentiores progressus non esse negligendos, hinc novis doctrinis sive tantum in scientiis naturalibus sive etiam in philosophia statutis magis minusve favebant. Dum alii innovationes caute ponderant et tantum id admittunt, quod solide probatum invenitur, alii magis magisque ad recentiora philosophemata accedunt, usquedum tandem alii philosophia scholastica penitus spreta recentia systemata magnam partem vel ex toto amplectuntur et ita plane a traditione, imo interdum etiam a religione catholica deficiunt.

Hand parum a doctrina peripatetico-scholastica recessit *Emmanuel Maignan* O. Minim. (1601-1676), qui cum Cartesio in suo « *Cursu philosophico* » (Tolosae 1652, 4 voll.) nulla admisit accidentia a materia realiter distincta, sed species sensibiles, quas intentionales vocat, nihil aliud esse dixit quam ipsam obiectorum in sensus actionem; qua sententia posita putavit se facile posse eucharistiae mysterium explicare admissa operatione divina, quae suppleat activitatem substantiae panis per transsubstantiationem mutatae. Cum eius doctrina a pluribus impugnaretur, defendit eam altero opere: « *Philosophia sacra sive entis tum supernaturalis tum increati* » (Tolosae 1662-72, voll. 2). Doctrina Maignani magnam excitavit controversiam. Hispanus *Emmanuel Narera* O. Minim. scripsit a. 1720 opus in suo genere perfectum: « *Maignanus redivivus sive de vera quidditate accidentium manentium in eucharistia iuxta novo-antiquam Maignani doctrinam* » (Tolosae 1720), ubi systema atomisticum Maignani ex principiis philosophicis et

---

(1) Contra hoc opusculum Grimaldi iterum edidit suam impugnationem retractatam et auctam: « *Discussioni Istoriche, Teologiche e Filosofiche* » (Lucae 1725 partes 3). Liber hic relatus fuit initio in primam classem librorum prohibitorum, sed potenti intercessionem et ob auctoris editam retractionem factum est, ut decreto 23. Septembris 1725 pars 1. et 2. simpliciter tantum prohiberetur. Eiusdem Grimaldi est etiam opus: « *Magia diabolica* » (Romae 1751).

theologicis cum dogmate de ss. eucharistia conciliare conatur. Agit hic de natura accidentium, de quidditate specierum; negat species eucharisticas esse accidentia entitativa iuxta doctrinam Aristotelis et contendit esse actiones obiectivas, quae ante consecrationem erant a pane et vino velut a principio effectivo simul et subiectivo denominationis, post consecrationem autem esse a Deo. Postquam vero ita per 20 annos sententiam Maignani defendit, eam in fine retractavit. Hanc retractionem edidit hispanice medicus *D. Ioannes Vasquez de Cortes*. Similem doctrinam ac Maignan proposuit *Andreas Pissini* O. Olivet. in libro: «Doctrina naturalium, qua funditus eversis materiae primae formaeque substantialis et accidentalis fundamentis cunctisque ferme sectariorum sentiis cuiuslibet auctoritate posthabita rationibus firmis inopinata substituuntur aut penitus obsoleta revocantur» (Augustae). Opus hoc, cuius iam titulus sat est audax, id effecit, ut auctor Romam citatus a s. inquisitione quasdam sententias retractare debuerit; opus ipsum die 13. Sept. 1675 fuit prohibitum. Eadem sors contigit discipulo Maignani *Ioanni Saguens* O. Minim., qui ceteroquin insignis professor theologiae, principia philosophica Maignani prae aliis idonea existimavit ad universas res theologicas illustrandas et ad componendas omnes controversias, quas schola circa illas excitat; eius enim opus: «Philosophia Maignani scholastica» (Tolosae 1703) prohibitum fuit decreto 7. Iunii 1707. Altero opere Saguens fortiter defendit atomismum contra impugnationes *P. Francisci Palanco* eiusdem Ordinis et contra *Nicolaum Maria Gennaro* O. Pr. Etiam *P. Casimiri* O. Cap. († 1674) Tolosani operis: «Atomi philosophicae sive tum veterum tum recentiorum atomistarum placita» (Biterris 1674, tomi 8) tomi 2-6 prohibiti sunt 26. Nov. 1680, «donec corrigantur»; et *Petri de Comitibus* (Conti) O. S. A. († 1696) «Summae philosophiae pars I tribus tomis distincta totam physicam complectens» prohibita est 1. Augusti 1673.

Item liberior et audax fuit philosophandi ratio *Antonii Genuensis* (Genovese), qui circa medium saec. XVIII. in academia neapolitana metaphysicam docuit. Praesertim eius opus: «Disciplinarum metaphysicarum elementa» (Neapoli 1743), ubi metaphysicam mathematicum in morem adornavit, multorum animos commovit, quare postea plura mutavit et delevit. Cum tamen et haec non satisfecerint, ad alia studia animum convertit. Supradictus *Ansaldi* O. Pr. in pacem cum Ordine reversus per 20 annos magna cum nominis fama docuit Brixiae, Ferrariae, demum Taurini, sed quaedam eius opera, praesertim «De traditione principiorum legis naturae» (Mediolani 1742) et «Riflessioni sopra i mezzi di perfezionare la filosofia morale» (Taurini 1778) traditionalismo favere videntur.

Singularem famam hae periodo nactus est *Ioannes Bapt. Duhamel* (1623-1706), natus in Normannia, dein socius Congregationis Oratorii, postea parochus, tandem a secretis Academiae regiae scientiarum, qui non solum scientias et philosophiam, sed etiam studia theologica et biblica per totam vitam suam intense coluit. Propter vastam hanc eruditionem et propter eximium virtutis studium magna floruit auctoritate penes Ecclesiae praesules. Ex pluribus eius operibus duo praesertim innotuerunt. In opere « De consensu veteris et novae philosophiae, ubi Platonis, Aristotelis, Epicuri, Cartesii aliorumque placita de principiis rerum excutuntur et de principiis chemicis etc. » (Parisiis 1663) prosequitur finem, ut aliorum lites componat et tumentes animos compescat, philosophosque doceat aliquem controversiarum modum facere et tumultuantium certamina deponere. Brucker in sua *Historia* (IV 762) de hoc opere iudicat: « Nec negamus eum eleganter et perspicue scripsisse, pugnas verborum multas sustulisse, observationibus recentiorum veterum placita mire illustrasse, et ita haud inutiliter operam locavisse suam. Ast fatendum quoque est, nimium pacis et concordiae inter veteres et recentiores studium virum optimum haud raro in praeceps egisse, ut mentem veterum philosophorum everteret, et saniores haud raro sensus eis tribueret, quam systematum patitur connexio, multum lucis ex recentiori philosophia veteri violenter inferret, ubi nil nisi tenebrae fuerunt, et sic oculatiores eos faceret, quam revera fuerunt: multa quoque supponeret, quibus simplici negatione eversis tota conciliatio subruitur. Quos naevos non potest non habere Syncretismus philosophicus ». Aliud eius opus celebre est: « Philosophia vetus et nova ad usum scholae accommodata » (Parisiis 1678 et saepius). Etiam hoc opus tunc temporis late divulgatum in Gallia laudabatur ab aequalibus ob iudicii sagacitatem, qua cum veteris philosophiae placitis conciliaverit plures recentiorum sententias et inventa. « In qua (sc. Philosophia nova et vetere), ait idem Brucker, nec veteres contemnit, nec methodum in scholis usitatum negligit, et recentiorum observationibus ita utitur, ut, quod ipse fatetur, « nulli sectae philosophorum et maxime recentiorum addictus, quae sibi veri propiora, et observationibus magis consentanea viderentur, afferre contentus liberum cuique iudicium relinquat », cuncta autem maxima perspicuitate enarret. Qua ingenii moderatione, cum eo tempore inter Cartesianos et scholasticae philosophiae sectatores maximae vigerent controversiae, adeo omnibus placuit, ut Jesuitarum societati vehementer probaretur, quae et laudibus eum cumulavit, et non dubitavit eius systema philosophicum apud Sinenses philosophiae studiosis praelegere » (l. c. IV 761).

§ 3. **Tentamina progressus in Societate Iesu.** Quam perdifficile fuit rectam viam mediam inter philosophiam scholasticam medii aevi

et philosophiam recentem invenire, solidas veritates traditionis cum certis probatisque recentis scientiae progressibus systematice coniungere, sicut in tota huius periodi philosophia catholica, ita in specie apud philosophos Societatis Iesu apparet. Etenim in Societate multo iuniore aliis Ordinibus traditio non adeo erat exulta et per auctoritatem stabilita. Praeterea semper magno cum studio inquisitionibus astronomicis, mathematicis, physicis incumbibat; hinc maior erat inclinatio ad recentiores progressus admittendos. Ex una parte obligatio sequendi S. Thomam non erat adeo rigida sicut in antiquioribus Ordinibus, saltem si de philosophia est sermo; ex altera parte defectus graves in tractanda et tradenda in scholis philosophia quam maxime sentiebantur. Iam ante reformationem cartesianam plures provinciae Societatis, praesertim Germaniae, restaurationem studiorum philosophicorum ardentem expetebant, ut patet ex querelis missis ad Congregationem generalem octavam (1645-1646). Hinc Generalis Carafa prohibuit 1649 aliquas sententias, Piccolomini autem, nona Congregatione generali 1649-50 habita, inculcavit exactam observationem rationis studiorum et prohibuit 96 theses tum in scholis tum in libris Societatis. Ex his thesibus 65 spectant philosophiam, et quidem theses vel nimium subtiles vel nimium Cartesio, Gassendio eorumque discipulis faventes. Ceterum Piccolomini iis thesibus nullam inurit notam, sed tantum propter maiorem uniformitatem et soliditatem doctrinae eas prohibet.

Interim autem systema cartesianum magis magisque divulgabatur et etiam intra Societatem haud paucos invenit fautores. Cartesius fuerat discipulus in collegio Societatis Flexensi (La Flèche); in hoc collegio ipsi favebant *P. Dionysius Méland* et *P. Antonius Vatie*; e belgis ipsi assentiebantur *P. Ignatius Derkennis* et *P. Andreas Tacquet*. Sed et plures alii simul cum Cartesio defectus in modo tractandi philosophiam scholasticam nimis acriter condemnabant. Omnes tenebat satietas virium occultarum; hinc frequenter statuebatur cum Cartesio idea clara et distincta tamquam criterium veritatis; hinc terminus formae substantialis vitabatur, ubi de relatione inter corpus et animam erat sermo. Imo aliqui non verebantur asserere, iam Aristotelem idem docuisse ac Cartesium, ut ita sub velamine traditionis novas theorias assumere possent. Sic *Honoratus Fabri* S. I. (1607-1688) conatus est ostendere, omnes commentatores latinos Aristotelem male intellexisse; e textu originali graeco et ex commentatoribus graecis statui posse systema constitutionis corporum, quod vix differt ab atomismo Gassendii et chimicorum. Fabri, qui prius Lugduni docuit, deinde Romam appellatus et theologus S. Poenitentiariae nominatus est, in sua philosophia magis mathematicam et physicam quam metaphysicam colit. Etiam *Ioannes Bapt. Tolomei* S. I. (1653-1726) dereliquit in quibusdam doctri-

nis traditionem peripateticam et accessit ad doctrinas Cartesii et atomistarum. Tolomei seu Ptolomaeus Florentinus, qui suo tempore magna gaudebat nominis fama, absolutis cum laude iuvenili aetate studiis primo Ragusii rhetoricam, deinde Romae rhetoricam et theologiam docuit, anno aetatis 35 munus procuratoris generalis totius Societatis subiit, deinde cathedram philosophiae in Collegio Romano obtinuit, tandem a. 1712 Cardinalis creatus est. Praelectiones eius de philosophia ob sagacitatem ad res investigandas et ad excogitandum ingenii feracitatem adeo erant celebres, ut incredibilis fere auditorum multitudo ad eas exicipiendas conflueret. Has praelectiones deinde, ab amicis impulsus, edidit sub titulo: « Philosophia mentis et sensuum secundum utramque Aristotelis methodum pertractata metaphysice et empirice », Romae 1696. In altera editione, CaesarAugustae 1698, addidit ethicam. Opus hoc a summis viris huius temporis maximi habebatur, a Scholasticis severioribus autem minus benigne aestimabatur. Ipse Leibnitius de eo scribit (in ep. relata in diario literatorum Italiae XXX, pg. 35; Acta erud. lips. a. 1698 pg. 367): « I. B. Ptolomaeus novo habitu philosophiam illam (peripateticam) prodire voluit, si quisquam alius, felicissime Aristotelem eum recentioribus committens. Ita enim hoc opere sectatur Aristotelem, ut mathematica eaque facillima methodo utiliora eius praecepta exponat, et praeterea novos philosophos tantum abest ut fastidiat, ut potius in consilium saepius advocet, et recens inventorum, quae iactant, pleaque Aristotelem haud latuisse doceat ». Scholastici ipsi autem non sine iure obieiebant, eum doctrinas scholasticas nimium extenuare et antiquos philosophos, praesertim Aristotelem, ita interpretari, ut facilius eum doctrinis recentiorum conciliari possint.

Anno 1703 edidit *P. Tournemine* S. I. in Mémoires de Trévoux « Coniecturas » de relatione inter corpus et animam, ubi nimium ad dualismum Cartesii accedendo unitatem hominis unice in mutua activitate physica unius substantiae in aliam consistere docet. Medium saeculum post *P. Rogerus Ios. Boscovich* S. I. (1711-1787) Ragusanus atomismum dynamicum profitebatur, qui mediam inter Leibnitium et Newtonem viam iniret. Ceterum Boscovich erat vir ob vastam eruditionem in rebus physicis, astronomicis aliisque disciplinis naturalibus magnae auctoritatis, quod iam inde apparet, quia academiae literariae londinensis, parisiensis, berolinensis, petropolitana etc. eum sodalem cooptarunt; et Galliae rex Ludovicus eum munifice Parisios invitavit et opticae ad rem maritimam perficiendam praefecit. Certe tum Ptolomeo, tum Fabri, Boscovich aliisque huius temporis egregiis viris magna fieret iniuria, si solum ex eo iudicaretur, quod in aliquibus doctrinis a traditione scholastica recesserunt.

Sed non deerant, qui theorias cartesianas severe indicabant, ut

P. Compton Carlton Leodii inde ab a. 1649, *Le Valois* Parisiis 1680, et frustra conatus est Malebranche theoriam cartesianam de essentia corporum cum doctrina catholica de eucharistia contra difficultates a *P. Le Valois* motas conciliare. Eodem fere tempore unus e Iesuitis maximae auctoritatis, *Isaac Martineau* (1665-1720) in cursu philosophiae, quo Ducem de Bourbon a. 1683 instituit, Cartesii « Discours sur la méthode » et « Principia » rigidissimae criticae subiecit. Inde ab a. 1686 in collegio Flexensi philosophia cartesiana specialibus thesibus discutiebatur, puta eius dubium universale, methodus perveniendi ad veritatem, physica. *P. Iacobus Channeville* (1641-1699) impugnatur in sua « Physica particularis » (1669-1671) « philosophiam turbinatam » Cartesii non solum argumentis peripateticis, sed etiam argumentis et experimentis ipsi novae scientiae physicae, quam optime novit, de promptis.

Sub finem saeculi XVII. ideae cartesianae etiam provincias Soc. Iesu Germaniae pervaserunt, quod inde patet, quia a. 1687 Congregatio provinciae suprarhenanae Congregationem generalem rogavit, ut contra doctrinas cartesianas efficacia remedia afferret. Hinc re diligenter praeparata Generalis Michael Tamburini edidit 1706 novum catalogum 30 thesium, quae partim theologiam, partim philosophiam spectant. Sic prohibetur leibnitiana harmonia praestabilita, Cartesii methodus dubii universalis et doctrina de constitutione materiae, Malebranchii occasionalismus etc. Sed non obstantibus his prohibitionibus singulis professoribus certa quaedam libertas remanebat, et frequenter erat in concretis quaestionibus difficile decernere, quoadusque doctrina traditionis sit retinenda, progressus scientiarum amplectendus. Dum alii nimium traditionem solam sequebantur omnia nova respuentes, alii innovationibus nimium favebant. Hinc plures provinciae rogabant Congregationem XVI. (1730-31), ut ex una parte nimiam libertatem a scholis Societatis arceret, ex altera autem parte studia non ad solas speculationes et subtilitates metaphysicas restringeret. Congregatio decreto 36. hanc rem diligenter perpendit et prima vice studium scientiarum experimentalium publice permisit; simul imposuit Generali Retz munus novum catalogum sententiarum prohibitarum conficiendi. *P. Retz* prohibuit a. 1732 decem theses, quae omnes sunt cartesianae et doctrinae scholasticae de materia et forma oppositae. Nihilominus etiam subsequens Congregatio XVII. iterum hac de re agere debuit. Sic ordo Societatis continuo id adlaboravit, ut ex una parte philosophiam scholasticam, imprimis *S. Thomae*, conservaret et coleret, ex alia autem parte sanum progressum promoveret, quod fieri non potuit, nisi singulis quaedam libertas fuerit concessa.

Interim sic dicta « illuminatio » omnes vires et conatus in id im-

pendit, ut Societatem ubique supprimeret. Quo obtento scholae altiores fere ubique in proprietatem guberniorum transierunt. Regiones, in quibus protestantismus vixit, magis magisque a doctrina scholastica recedebant: cultura ethico-religiosa sub influxu pessimo illuminismi in dies magis languebat. Et ita factum est, ut sub finem saeculi XVIII. philosophia et theologia scholastica ex omnibus scholis publicis disparuerit et tantummodo in studiis domesticis Ordinum vitam occultam degerit. Nihilominus, sicut toto saec. XVIII. Societas philosophiam scholasticam colebat, ita etiam post suppressam Societatem multi ex-Iesuitae in diversis terris traditionem scholasticam conservabant.

Praeter eos, quos decursu huius capitis diversis occasionibus citamus, e Societate Iesu philosophiam coluerunt: *Ludovicus Maeratus* (Mairat, † 1664), qui per 24 annos philos. et theol. Flexiae et Lutetiae docuit: « Disputationes in Summam theol. (universam) S. Thomae », Parisiis 1633, voll. 3; *transilvanus Gabriel Joul* († 1678) « Philosophia novella », Cassoviae 1661; *Iacobus Willi* († 1699), Germaniae provinciae praepositus et Soc. Iesu Secretarius, in pluribus dissertationibus; palatinus *Ioannes Hader* († 1701), prof. philos. et theol.; tridentinus *Petrus Zendron* († 1703); placentinus *Paulus Casati* († 1707), qui non solum ob plura opera de mathesi et physica, sed etiam quia plurimum contulit ad Christianae Suecorum reginae conversionem, quandam sua aetate nominis famam nactus est; italus *Antonius Forti* (Fortis, † 1707), « Philosophia negativa seu disputationes philosophicae in 5 ll. divisae », Panormi 1717; hispanus *Iosephus de Aquilar* († 1708) phil. et theol. prof. Argentopoli et Limae: « *Cursum philosophicus* », Hispali 1701; « *Tractationes (posthumae) in 1. p. Summae S. Thomae* » Cordubae 1731, tomi 5; belga *Io. Bapt. van der Woestine* († 1710), prof. phil. et theol. Lovanii; tirolensis *Matthaeus Drattenberger* († 1711), prof. theol. moralis Ingolstadii et theol. scholasticae in academia Dillingiana, cuius etiam fuit Cancellarius; pragensis *Franciscus Woelker* († 1714); augustanus *Franciscus Rechlinger* († 1716); lusitanus *Antonius Cordeyro* († 1722), qui in variis Universitatibus phil. et theol. docuit, scripsit « *Cursum philosophicum Conimbricensem* », Olisiponae 1714, tomi 3; navarrus *Ioannes Martinez de Ripalda* († 1727), procurator generalis Indiae: « *De usu et abusu doctrinae S. Thomae* », Leodii 1704; hungarus *Georgius Raicsani* († 1734), insignis philosophus, qui philosophiae per Hungariam multum promovit studia, plura reliquit opera philosophica; germanus *Sigismundus Pusch* († 1735), graecensis prof. phil. et theol.; belga *Bartholomaeus des Bosses* († 1738) edidit « *G. Guil. Leibnitii tentamina theodiceae de bonitate Dei, libertate hominis et origine mali latine versa et annotationibus illustrata* », Francofurti 1719, quam versionem ipse Leibnitius recensuit et additamenta, quae in originali desunt adiecit. Des Bosses tria problemata maxime cordi habebat, quibus solvendis omnem curam dicabat: 1) doctrinam S. Augustini de gratia primi et lapsi hominis et dono perseverantiae; 2) restitutionem antiqui et puri systematis physici aristotelici et thomistici, cum enim videret nullum etiam suo aevo excogitatum systema ut Kepleri, Cartesii, Gassendii, Newtonii satisfacere, optabat illud antiquum, rigidum et unice sibi verum physices generalis systema reviviscere; 3) problema originis mali in mundo a Deo optimo condito; cum ad id Leibnitii Theodiceam optimam putaret, eam latinam fecit praemissis catholicis documentis, quibus licentiam in opinionibus Leibnitii omnes christianorum sectas ad unam reducere

praesumentis damnabat ac coercebat. Asturiensis *Alvarez Cienfuegos* († 1739), Cardinalis, docuit philosophiam Compostellae, theologiam Salmanticae, at tantum opera theologica reliquit. Palatinus *Georgius Hermann* († 1766), cui nihil quod novum esset probabatur, erat iuratus rigidorum peripateticorum sectator et atomistarum adversarius; docuit philosophiam Ingolstadii. Eius sunt: « Regula fideliter indicans diversitatem rerum specificam », Monachii 1725; « Lapis offensionis atomisticae a peripateticis motus », Ingolstadii 1730. Professor theologiae in provincia quicensi *Franciscus Azzoni* († 1775) reliquit: « Epitome selectarum quarundam exercitationum scholasticarum, quibus diversa philosophorum systemata discutiuntur », Pragae 1752. Florentinus *Andreas Spagni* († 1788), phil. et theol. prof., reliquit egregium opus theologico-apologeticum « De miraculis », Romae 1777-78; praeterea « De causa efficienti », Romae 1764; « De bono, malo et pulchro », Romae 1766; « De mundo », Romae 1770; « De anima brutorum », Romae 1755. *Paulus Makó de Kerek Geda* († 1793) fuit post suppressam Societatem abbas S. Margaritae de Bela et director facultatis philosophicae pestinae. *Franciscus Para du Phanjas* († 1797), qui fuit magno cum plausu prof. philos. Bisontione et saeculi XVIII. decus, scripsit « Eléments de Métaphysique sacrée et profane ou théorie des êtres insensibles », Bisontione 1767, de quo opere Feller in *Journal historique* 1785 iudicat: « Un livre sans exemple pour l'élévation de la pensée, la perfection de la méthode, la clarté du style, et qui doit être un jour classique dans l'enseignement ». Praeterea scripsit « Les principes de la saine philosophie conciliés avec ceux de la religion ou la philosophie de la religion », Parisiis 1774 et alia opera. *Ignatius Monteiro* († 1812): « Philosophia rationalis eclectica, quae complectitur metaphysicam, naturalem theologiam atque psychologiam », Venetiis 1770; « Ethica physico-rationalis libera seu philosophia morum ex natura hominis ratione naturali deducta et secundum philosophiae eclecticae institutionem pertractata », Ferrariae 1794. Hungarus *Ioannes Bapt. Horváth*, cuius « Institutiones logicae et metaphysicae », Tyrnaviae 1787, ob stylum, ordinem, methodum multum laudantur; tandem venetus *Antonius Ios. Regono* († 1816), qui in opere « Libertatis humanae theoria sive homo necessario liber demonstratus cum duabus appendicibus de hominis anima et scientia Dei », Vercellis 1788, apparet subtilis philosophus ac theologus, in operibus Patrum et praesertim S. Thomae apprime versatus.

§ 4. **Nimia propensio in modernos** apud multos catholicos. Sed philosophi catholici non semper valebant rectos limites in curando progressu observare; et tum inter laicos, tum inter clerum saecularem et regularem diversorum Ordinum multi a recto tramite deviarunt. Sic *Daniel Huetius* (1630-1721), de quo supra egimus, sub influxu Cartesii abiit in fideismum quendam scepticum. *Franciscus Antonius Piro* O. Minim. S. Franc. de Paula († 1778) impugnavit quidem in opere: « Della origine del male » (Neapoli 1778) scepticum Bayle, sed in alio: « Riflessioni intorno all'origine delle passioni etc. » adhaesit principiis empirismi lockiani, quare opus hoc 2. Iulii 1742 prohibitum est. — Plures adhaeserunt philosophiae cartesianae. Ita in Gallia *Silvanus Regis* (1637-1707), academiae scientiarum socius; *Carolus Claudius Genest*, academiae gallicae socius; etiam celebres episcopi *Benignus Bos-*

suet (1) (1627-1704) et *Fénelon* (1651-1715)) Cartesianismo nimis favebant: ille in opere ceterum perpulchro: « De la connaissance de Dieu et de soi-même » (1722), hic in libro: « Démonstration de l'existence de Dieu » (1713). *Antonius Bonaventura le Grand* O. Min. († 1669), phil. et theol. professor in academia duacena, rededit philosophiam cartesianam ad methodum scholasticam et scripsit Apologiam pro Cartesio, sed utrumque opus prohibitum fuit 13. Maii 1709 et 24. Aprilis 1719. In Societate Iesu praeter supra dictos theorias cartesianas sequebatur, ut videtur primus, *Iosephus Mangold* (1719-1787), dillingianae academiae rector. In Italia fautor alacer philosophiae cartesianae erat *Michael Angelus Fardella* († 1718), tertii Ordinis s. Francisci, qui variis in civitatibus academiam physicae instituit et ipse fuit primarius professor philosophiae in lyceo patavino; *Ioannes Dominicus Stellantini* defendit theoriam cognitionis cartesianam contra opus Bonacchii « La debolezza del Lume etc. »; *Eduardus a. s. Silvestro Corsini* schol. piar. (1702-1765) et alii. — Leibnitium, in specie eius optimismum, defendit *Coelestinus Schirrmann* O. S. B. (1724-1793), director facultatis philosophiae Lincei, qui generatim innovationibus in studiis favit. Leibnitio-wolffianam philosophiam sequebatur bavarus *Benedictus Stattler* S. I. (1728-1797), ceteroquin optime meritis ob subtilem impugnationem philosophiae kantianae. Etiam *Philippus Steinmeyer* S. I. (1710-1797), prof. mathesis et philosophiae Wirceburgi, wolffianam philosophiam nimium sequebatur; tandem can. reg. cong. later. in canonia pollingiana *Eusebius Amort* (1692-1775) bavarus, qui ceterum in promovendis studiis haud parvum habet meritum, quia condidit academiam literariam « carolo-albertinam » (1759), quae matrix academiae literariae bavaricae dici potest. Wolffio et Kantio simul favet prof. salisburgensis *Bertholdus Vogl* O. S. B. († 1771). Kantio adhaerent *Udalricus Weiss* O. S. B. († 1763) in opere: « De emendatione intellectus humani » (1647), et bavarus *Sebastianus Mutschelle* S. I. (1749-1800), qui non solum systema kantianum modo clariore reddere, sed et ipsum Kantium contra impugnationem Stattleri defendere conabatur. Post suppressam Societatem primo parochus, mox a gubernio ad docendam theologiam moralem Monachium vocatus est, ubi magno auditorum plausu docuit non obstantibus multorum impugnationibus, quod rationalismo et liberalismo faveret. Eius auctoritas in exponenda et sequenda theoria kantiana tanta fuit, ut ad regendam cathedram philosophiae Regiomontum fuerit appellatus. Huic vocationi et ipse obsecundare vo-

---

(1) Ceterum Bossuet iam a. 1687 scripserat: « Je vois un grand combat se préparer contre l'Eglise sous le nom de la philosophie cartésienne. Je vois naître de son sein et de ses principes, à mon avis mal entendus, plus d'une hérésie... ».

luit, sed interim mortuus est. Magis adhuc rationalismo addictus erat *Carolus Iosephus Michaeler* S. I. (1735-1804) oenipontanus, qui miracula modo rationalistico per mechanismum physicum explicare voluit. Extincta Societate fuit professor historiae universalis in Universitate oenipontana, dein custos bibliothecae Universitatis viennensis; adeo adhaerebat liberioribus opinionibus, ut societati latomicae adscribi non vereretur. In Gallia eodem fere tempore *Léger Maria Deschamps* O. S. B. (1716-1774) in operibus: «Lettres sur l'esprit du siècle», Londini 1769, et: «La voix de la raison», Bruxellis 1770 adeo rationalismo favebat, ut fere ad pantheismum abierit.

Sed hi omnes, licet recentibus philosophis nimium concesserint, in sinu Ecclesiae remanserunt. Alii autem sub influxu huius philosophiae plane a recto tramite aberrarunt. Ita *Io. Bapt. Guil. Gratien*, Cong. s. Vinc. de Paula (1747-1799) factus est episcopus constitutionalis rotomagensis et spiritu libertatis abreptus illicitum in constitutionem civicam iusiurandum dedit eamque pluribus scriptis propugnavit. *Ant. Leonardus Thomas* (1732-1785) primo quidem fortiter pugnavit contra Voltaire in opere: «Réflexions philosophiques et littéraires sur le Poème de la Religion naturelle» (1756), sed postea factus est eiusdem Voltaire adulator, qui sana quae professus erat principia abiecit. *Carolus Io. Bapt. Devienne d'Agneaux* O. S. B. (1728-1792) e Cong. s. Mauri pugnavit primo contra incredulos et defendit religionem, sed deinde ipse secutus est factiosorum et impiorum hominum doctrinas et composuit historiam Franciae iuxta illa principia, quae revolutionem procreaverant (1791). Item *Hadrianus Lamourette* e Congr. s. Vinc. de Paula (1742-1794) plura opera in defensionem fidei contra incredulos scripsit, deinde tamen factus est demagogi Mirabeau theologus et 1791 episcopus constitutionalis lugdunensis. Cum vero et ipse a factiosis capite damnatus sit, errores suos scripto retractavit et 10. Ianuarii 1794 magna cum animi resignatione et sociorum in supplicio aedificatione mortem subiit.

BIBLIOGRAPHIA. *G. Huetius*, Censura philosophiae cartesianae, Par. 1689; *Nouveaux Mémoires pour servir à l'histoire du Cartésianisme*, Par. 1692; *Traité philosophique de la faiblesse de l'Esprit humain*, Amstelod. 1723. *M. A. Fardella*, De animae humanae natura ab Augustino detecta; *S. Regis*, Usage de la raison et de la foi, 1704; *A. B. le Grand*, Institutio philosophiae secundum principia R. Descartes. Londini 1672; *Apologia pro R. Descartes*, ib. 1679; *I. Mangold*, Philosophia rationalis et experimentalis hodiernis discentium studiis accommodata, Ingolst. 1755-56; *I. D. Stellanti*, Le sensazioni e la immaginazione vindicata all'anima umana, Lucae 1743; *E. Corsini* scripsit in suam defensionem: *Institutiones philosophicae ac mathematicae ad usum scholarum viarum*, Florentiae 1731; *Institutiones metaphysicae*, Venetiis 1754; *C. Schirmann*, De mundo optimo libertati, potentiae et sapientiae Dei convenientissimo, Styriae 1756; *B. Stattler*, Philosophia methodo scientiis propria explanata, Aug. Vind. 1769-72; *Ethica christiana universalis*, Ingolst. 1772; *Ethica christiana communis*, Ingolst. 1782-89; De valore sensus communis tq. criterio veritatis, Enstadii 1780. Opus: *Demonstratio catholica*, 1774 venit in indicem 10. Iulii 1780, publ. 29. Aprilis 1796, quia nimis indulgens circa puncta controversa inter catholicos et protestantes; *E. Amort*, Wolffiana iudicia de philo-

sophia et leibnitiana physica, Francof. 1746; *B. Vogl*, Philosophia scholastica peripatetico-thomistica expensa, 1737; *S. Mutschelle*, Kritische Beiträge zur Metaphysik in einer Prüfung der Stattlerischen Antikantischen, Francofurti (Monachii) 1795; Versuch e. solchen fasslichen Darstellung der kantischen Philosophie, dass hieraus das Brauchbare u. Wichtige derselben für die Welt einleuchten möge. I. Was kann ich wissen? Monachii 1799; *C. Michaeler*, De mechanismo physico miraculorum, Viennae 1784; *Devienné d'Agneaux*, Lettre en forme de dissertation contre l'incrédulité, 1756; Lettres sur la Religion, 1757; Histoire générale de France d'après les principes qui ont opéré la Révolution, Paris 1791; *H. Lamourette*, Les délices de la Religion, Paris 1788; Pensées sur la philosophie de l'incrédulité ou Réflexions sur l'esprit et le dessein des philosophes irréligieux de ce siècle, 1786; Pensées sur la philosophie de la foi 1789.

ARTICULUS III.

Impugnatio philosophiae atheae et defensio veritatis christianae.

Si haud pauci philosophi catholici ob mancam philosophiae scholasticae cognitionem non sat tutas et veras doctrinas sequebantur, in genere tamen doctrinam catholicam et veritates fundamentales religionis christianae magno numero, fortiter et haud raro magna cum eruditione defendebant. Dum saeculo XVI. paucissimi tantum, saeculo XVII. plures quidem, sed numero et pondere insufficientes apologetae existerunt, numerus eorum et auctoritas saeculo XVIII. iam est valde conspicuus.

§ 1. **Impugnatio falsae philosophiae et incredulorum.** Et sic multi ipsos philosophos et scriptores aggredientes ostendebant eorum doctrinas solidis fundamentis carere et pro vita sociali et morali, imo et politica hominum funestissimas habere sequelas. Hic primo loco, ob plane singulare meritum, citandi sunt celebres « Mémoires de Trévoux ». Periodicum hoc, quovis mense prodiens et a. 1701 a Patribus Societatis Iesu fundatum, omnes libros recenter editos critice diiudicavit, ut veritatem catholicam defenderet. Summam auctoritatem et famam periodicum hoc nactum est *Guilermo Francisco Berthier*, S. I. (1704-1782) direttore, qui ab a. 1743 ad a. 1762, id est usque ad Societatis in Gallia suppressionem, ipsum edendum curabat. Ipse Voltaire priore tempore hoc periodicum magni aestimavit et a. 1735 a P. Tournemine impetravit, ut eius dubia de animae immaterialitate ibi solveret; et 1738 rogavit, ut elucubratio ab ipso in favorem physicae newtonianae conscripta in hoc periodico typis mandaretur. Cum vero Berthier ausus est opera celeberrimorum inter incredulos, ut Helvetii,

Diderot, d'Alembert et praesertim ipsius Voltaire accuratae, sed iustae censurae subicere, horum bilem in se commovit adeo, ut quem antea venerabatur, sarcasmis, iniuriis, probris pro more sint prosecuti. Imo encyclopaedistae ad brachium saeculare confugientes moverunt altum quendam magistratum, qui Patri Berthier interdixit, ne articulos suos de encyclopaedia continuaret; et omnia effecerunt, ut totam Societatem in Gallia supprimerent. In eodem periodico iam antea, 1736-1739, *P. Carolus Merlin* S. I. scepticas doctrinas Baylii, praesertim quae in encyclopaedia habet, crisi subiecit; idem fecit postea maiore adhuc cum diligentia *Iacobus Le Febvre* S. I. († 1755). In Germania curavit *P. Iosephus Fütterer* S. I. († 1781) simul cum aliis Patribus Augustae degentibus collectionem valde pretiosam multorum operum, quae hoc tempore in defensionem veritatis typis edita fuerunt, et ipse etiam plura opuscula in hunc finem conscripsit. Collectio haec: «Neueste Sammlungen jener Schriftem, die von einigen Jahren her über verschiedene wichtigste Gegenstände zur Steuer der Wahrheit im Druck erschienen sind» (Augustae 1783-1788) complectitur 40 voluminibus 225 opuscula; propter magnam utilitatem continuata fuit sub titulo: «Gesammelte Schriften unserer Zeiten zur Verteidigung der Religion und Wahrheit» (ib. 1789-1791), quae altera series 17 voluminibus 100 opuscula comprehendit. Eundem finem apologeticum prosecutus est *P. Goldhagen* S. I., qui post suppressam Societatem periodicum: «Religionsjournal» edidit.

Sed praeterea multi incredulos impugnarunt. In Gallia scripsit *Io. Bapt. de la Graye*, qui 1660-80 fuit sodalis Oratorii, contra Cartesium, Rohault, Regium, Gassendium, Maignan; *Simon Focher* (1) (1644-1696) contra Malebranche. Intrepidum apologetam egit abbas commendatarius *Gabriel Gauchart* (1709-1779), inter cuius opera praesertim «La philosophie moderne analysée dans ses principes» ab eruditione, soliditate, methodo et perspicuitate laudatur; canonicus *Thomas Io. Pichon* († 1812), *Carolus Lud. Richard* O. Pr. (1711-1794) *Io. Bapt. Aubry* O. S. B. (1736-1809), *Stephanus Brémont* (1714-1793). Sorbonae doctor ac vicarius generalis parisiensis. Praeclarum meritum habet lotharingus et decanus capituli *Petrus Sigorgne* (1719-1809), qui pulchro opere: «Le philosophe chrétien ou Lettres à un jeune homme entrant dans le monde sur la vérité et la nécessité de la religion» (1765) et aliis scriptis Cartesianismum, qui tunc solus in Universitate regnabat, adeo solide et graviter impugnavit, ut vehemens orta sit controversia inter Cartesianos et fautores systematis newtoniani, qui demum victoriam reportarunt. — In Italia iam sub finem

---

(1) Ipsum impugnavit Cartesianus *Robertus de Gabetz* O. S. B.

saeculi XVII. *P. Segneri* S. I. observaverat, sub influxu gallico fidem multum decrescere, et scripserat suum «*Inexcusabilem incredulum*», ubi existentiam et providentiam Dei animaeque immortalitatem probat; egregius apologeta exstitit *Thomas Vincentius Moniglia* (Monelia) O. Pr. (1686-1767), qui in «*Dissertazioni contro i fatalisti*» (Lucae 1744) *Lockii*, *Leibnitii*, *Collinii*, *Hobbesii* et *Spinozae* opiniones examinat et solide et eleganter refutat, in aliis materialismum fortiter impugnat; item *Thomas Maria Mamachi* O. Pr. (1713-1792), qui fuit prof. phil. Florentiae, dein Romae, postea Congr. Indicis secretarius et 1781 sacri Palatii magister. Pulcherrimo opusculo ostendit inanitatem prohibitatis sine religione christiana venetus *Io. Bapt. Toderini* S. I. (1728-1799): «*L'onesto uomo, saggi di filosofia morale dai soli principi della ragione*», Venetiis 1780. Fortiter etiam contra incredulos pugnavit *Io. Bapt. Noghera* S. I. (1719-1784), cuius opera collecta 18 tomis prodierunt Bassani 1775-1790. *Alphonsus Muzzarelli* S. I. (1768-1815) in suo opere praecipuo «*De bono usu rationis in rebus ad fidem spectantibus*» exhibet 39 dissertationes non minus claras quam solidas de quaestionibus religiosis tunc temporis quam maxime obtenebratis et impugnatis. — In Hispania edidit *Melchiades Salazar* S. I. tribus tomis «*La ragione*» (Caesena 1789-92) opus adversus libertinos egregium ob invictum rationum pondus et ob styli nitorem. — In Germania optime meritus est *Sigismundus Storcheneu* S. I. (1751-1797) ex Carinthia oriundus et prof. phil. in Universitate viennensi, non tam ob suas «*Institutiones logicae et metaphysicae*» (Viennae 1769-91), quae sunt sat leves, licet suo tempore multum in scholis fuerint usitatae, sed ob egregiam philosophiam religionis 12 volumina complectentem, ubi omni rigore logico *Spinozae*, *Hobbesii*, *Bayle*, *Toland*, *Tindal*, *Rousseau*, *Voltaire*, aliorum doctrinae expenduntur. Contra deistas et rationalistas ius naturae et populorum impugnantes scripserunt bavarus *Anselmus Desing* O. S. B. (1699-1772), prof. philos. moralis et historiae in Universitate salisburgensi, dein abbas sui monasterii ansdorfiensis et academiae monacensis membrum, et *Iosephus Agricola* S. I. (1729-1777). In Hungaria edidit *Franc. Xav. Szuhányi* S. I. (1742-1821), academiae cassoviensis director, dialogos contra naturalistas seu fortes spiritus.

Dum praedicti auctores philosophos incredulos magis in genere impugnarunt, alii singulos philosophos eorumque doctrinas aggressi sunt. Contra Cartesium scripserunt praeter supra citatos belga *Legerius Carolus Decker* (1646-1723), prof. philos. Lovanii et ecclesiae cathedralis mechliniensis decanus; *P. Gabriel Daniel* S. I. (1649-1728) praesertim opus «*Voyage autour du monde de Descartes*» (Parisiis 1690), quod mox magnam famam nactum est; *Franciscus Bonacchi*

pistoriensis, qui Cartesii doctrinam pelagianam esse asserit. — Huetii falsam theoriam cognitionis impugnavit *Ludov. Ant. Muratori* (1672-1750); Malebranchium prae aliis *Antonius Arnaldus* (1612-1694), qui quidem primo in gremium Sorbonae receptus, sed postea, quia factus est iansenianae partis veluti moderator, a. 1656 simul cum aliis sexaginta doctoribus ab ea remotus est. Contra Spinozam multi scripserunt. Ita *Franciscus Lami* (de Lamy, 1636-1711) O. S. B., qui tamen primus in Congreg. s. Mauri philosophiam cartesianam e cathedra professus est (1672-1675); *Renatus Tournemine* S. I.; *Gabriel Buffier* S. I. (1679-1739); magnae nominis famae professor in academiis calaritana et taurinensi *Liberatus a s. Io. Bapt. Fassoni* schol. piar. (1720-1775), et insignis concionator et apologeta *Petrus Thomas Laberthonie* O. Pr. (1708-1774). Supra dictus Fassoni impugnavit etiam speciali dissertatione Leibnitii principium rationis sufficientis. Voltairi inconstantiam et contradictiones scite detexit *Claudius Maria Guyon* († 1771) et *P. Nonnotte* S. I. Materialistas confutarunt *Iordanus Simon* O. S. A., *Georgius Vaeth* S. I. (1731-1796) et *Raphael Pastore* S. I. Acrem criticum invenit I. I. Rousseau in *Ioanne Petro Deforis* O. S. B. (1732-1794) e Congr. s. Mauri, qui tempore revolutionis capite damnatus ultimus voluit interfici, ut supplicii socios, quorum curam spiritualem in carcere susceperat, exhortationibus confirmaret; praeterea *Ioannes Iosephus Cajot* O. S. B. († 1779) e Congr. s. Hidulphi et *Franciscus Berthier* S. I. Plures alii adhuc citari possent. Militum dux *Henricus Ios. Fabry de Montcault*, comes de Autrey (1723-1777) scripsit contra Holbach; *Camuset* contra Diderot et materialistas; *Blasius Monestier* S. I. (1717-1776) et *Franc. Xav. Mangold* item contra Holbach; *Richard* O. Pr. contra d'Alembert; *Dubois de Launay* S. I. († 1794) contra scepticum Bayle; *Io. Bapt. Aubry* O. S. B. contra Condillac. Rationalismum germanicum wolffianum impugnabant *Anselmus Desing* O. S. B., cardinalis *Gerdil* et alii.

Magna cum diligentia plures auctores in gallicam *Encyclopaediam* inquisierunt, partim eius errores detegentes et refutantes, partim contra ipsam dictionaria utilia componentes. De *P. Berthier* et periodico « *Mémoires de Trévoux* » iam supra erat sermo. *Laurentius le François* (1698-1782) edidit 1770 « Observations sur la Philosophie de l'histoire et sur le Dictionnaire philosophique, avec des réponses à plusieurs difficultés ». *Nicolaus Silvester Bergier* (1718-1790), omnium apologetarum huius temporis forte celeberrimus, qui canonicus parisiensis, regi a confessionibus et socius academiae Naneae et Parisiensis inscriptionum et humanarum literarum erat, mirabili concinnitate et efficaci vigore articulos encyclopaediae refutavit in « *Réfutation des principaux articles du Dictionnaire philosophique* ». *Antonius Gué-*

nard S. I. (1726-1806), magnae spei iuvenis nondum sacerdos adeo bene disseruit ad frenandam philosophorum in sacris licentiam in opusculo: « Sur l'esprit philosophique » (Paris 1755), ut academia parisiensis hunc librum parvum quidem, sed plane classicum et sagacem, praemio dignum iudicaverit (1). Guénard postea impensa diligentia incubuit in refutanda encyclopaedia, sed terroris tempore metu correptus omnia scripta igni tradidit. *Ludovicus Maïeul* (notior sub nomine *Chaudon*) O. S. B. in Congr. cluniacensi (1738-1817) edidit duobus tomis: « Dictionnaire anti-philosophique pour servir de commentaire et de correctif au dictionnaire philosophique » (1767/9), quare laudes Clementis XIII. et Pii VI. meruit. Item physicus insignis *Amatus Henricus Paulian* S. I. (1722-c. 1801) composuit « Dictionnaire philosophico-théologique portatif contenant l'accord de la véritable Philosophie avec la saine Théologie et la Réfutation des faux principes établis dans les écrits des Philosophes modernes » (Noviomagi 1770). Longe maximam autem famam nactus est « Dictionnaire philosophique » (Liège 1772) a *P. Franc. Xav. de Feller* S. I. (1735-1802) compositus, et « Dictionnaire philosophique de la Religion » (Avenione, voll. 4). *Lexicon Patris Nonnotte* fuit etiam editum in lingua germanica, et *P. Thaddaeus Brzozowski* S. I., praepositus generalis Societatis 1805-1820, transtulit idem lexicon, correctum et auctum, in linguam polonicam (Wilnae 1782, tomis 4).

BIBLIOGRAPHIA. Ad totum hoc caput copiosam materiam bibliographicam praebet *Hurter S. I.* Nomenclator literarius, 3. ed. 1903-13; ad literaturam apologeticam huius temporis cfr. *Weissenbach*, Kritisches Verzeichnis der besten Schriften, welche in verschiedenen Sprachen zum Beweise u. Verteidigung der Religion herausgekommen, Basel 1784; *Ios. Cernitori* S. I. Biblioteca polemica degli scrittori che dal 1770 sino al 1793 hanno o difesi o impugnati i dogmi della cattolica romana Chiesa, Romae 1793; *I. B. de la Grayge*, Les principes de la philosophie contre les nouveaux philosophes, Paris 1675; *S. Focher*, Sur la recherche de la vérité ou sur la philosophie des Académiciens, où l'on réfute les préjugés des Dogmatistes, Par. 1673; Dissertations sur la philosophie des Académiciens, ib. 1692; *Th. I. Pichon*, La raison triomphante des nouveautés ou Essai sur les moeurs et l'incrédulité, Paris 1756; Carte aux philosophes à quatre pattes où l'immatérialisme est opposé au matérialisme, Bruxelles 1763; *C. L. Richard*, Défense de la religion, de la morale, de la vertu, de la société ou réfutation du système social, Par. 1775; Exposition de la doctrine des philosophes modernes, Malines 1785; *J. B. Aubry*, Questions philosophiques sur la religion naturelle, Paris 1783; L'Anti-Concillac, 1800; Théorie de l'âme des bêtes, 1780; *Et. Brémont*, De la raison dans l'homme, 1785 sqq.; *Th. V. Moniglia*, Dissertazioni contro i materialisti ed altri increduli, Patavii 1750; Osservazioni critico-filosofiche contro i materia-

(1) Tamen *Ios. Brucker*, La Compagnie de Jésus (1919) 760 sqq. censet hunc librum in assignandis limitibus rationis nimium sequi Cartesium, et veterem philosophiam nimium condemnare.

listi, ib. 1760; La mente umana spirito immortale, non materia pensante, Patavii 1766; *Th. M. Mamachi*, La pretesa filosofia dei moderni increduli esaminata e discussa nei suoi caratteri, Roma 1770; *S. Storchenau*, Die Philosophie der Religion, Augustae 1775-81, tomi 7; et Zugaben zur Philosophie der Religion, ib. 1785-88, tomi 5; *A. Desing*, Regnum rationis hodie nihil praestantius esse vetere, et multos de regno rationis multa crepantes confuse et indefinite loqui demonstratur, Pedeponti 1751; *I. Agricola*, Aetatis nostrae incredulus in Deum, rempublicam, seipsum iniurius, Heidelbergae 1774; *Fr. X. Szuhányi*, Dialogi quibus naturalistarum seu fortium spirituum opiniones variis de rebus iisque oppositae sententiae referuntur, Cassoviae 1789. — *L. C. Decker*, Cartesius seipsum destruens, Lovanii 1675; *G. Daniel*, Recueil de divers ouvrages philosophiques, historiques, apologétiques et de critique, Paris 1724, tomi 3; *Fr. Bonacchi*, La debolezza del Lume naturale della mente umana a conoscere Iddio; Critica metafisica, in cui si esamina l'opinione di Cartesio circa l'idea innata di Dio, Pistorii 1718; *L. A. Muratori*, Trattato della forza dell'intendimento umano ossia il Pirronismo confutato, Venetiis 1735; *Fr. Lami*, Le nouvel Athéisme renversé, Paris 1696; *R. Tournemine*, Réflexions sur l'athéisme et le déisme, 1713; *G. Buffier*, Exposition des preuves de la religion, 1732; *Fassoni*, De miraculis adversus Bened. Spinozam diss. theologica, Romae 1754; *Laberthonie*, Défense de la religion chrétienne contre les incrédules, 1799; Examen critique d'un esprit spinosiste sur l'existence de Dieu, 1811; *Cl. M. Guyon*, Oracle des nouveaux philosophes, Berne 1759-60; *I. Simon*, Urteil über die Seelenlehre einiger Aerzte, oder die Selbstzernichtung des heutigen Gott u. d. Seele leugnenden Materialismus, Augustae 1761; Philosophie wider die schönen Geister, Würzburg 1771; *G. Vaeth*, Anti-Lucretius seu opus de Deo et natura, Moguntiae 1769; *R. Pastore*, La filosofia di Tito L. Caro e confutazione del suo Deismo e Materialismo, Venetiis 1776; *I. P. Deforis*, Réfutation d'un nouvel ouvrage de J. J. Rousseau intitulé Emile ou de l'éducation, Paris 1762; La divinité de la religion chrétienne vengée des sophismes de J. J. Rousseau, ib. 1763; Préservatif pour les fidèles contre les sophismes et les impiétés des incrédules, 1764; *J. J. Cajot*, Les plagiats de Mr. J. J. Rousseau de Genève sur l'éducation, Hagae 1766; *Fr. Berthier*, Observations sur le contrat social de J. J. Rousseau, Paris 1789; *Fabry de Montcault*, Le Pyrrhonien raisonnable, Hagae-Parisiis 1761; *Camuset*, Pensées antiphilosophiques, Paris 1770; Principes contre l'incrédulité, Paris 1771; De l'architecture des corps humains ou le Matérialisme réfuté par les sens, 1772; *Bl. Monestier*, La vraie philosophie, Bruxelles 1774; *Fr. X. Mangold*, Unumstössliche Widerlegung des Materialismus gegen den Verf. des Systems der Natur gerichtet oder das Dasein Gottes nach Gründen der Vernunft, Augsburg 1803; *Dubois de Launay*, Analyse de Bayle, Paris 1872; *A. Desing*, Diatribe circa methodum wolffianam in philosophia practica universali, h. e. in principiis iuris naturae statuendis adhibitam, quam non esse methodum, nec scientificam ostenditur, Pedeponti 1752; *Gerdil*, Esame e confutazione dei principi della filosofia wolffiana; *L. le François*, Preuves de la religion de J. Christ contre les spinosistes et les déistes, Paris 1751-54; Défense de la religion chrétienne, ib. 1755; Réponses aux difficultés proposées contre la Religion chrétienne par J. J. Rousseau dans la confession du Vicaire savoyard, ib. 1765; *N. S. Bergier*, Le Déisme réfuté par lui-même, Paris 1765; Apologie de la religion chrétienne, ib. 1769 (contra Holbach); *Cl. H. Nonnotte*, Les erreurs de Voltaire, Avignon 1762; L'esprit de Voltaire dans ses écrits, 1779, opus in plures linguas translatum.

§ 2. **Defensio philosophica praeambulorum fidei.** Cum tamen non sufficiat errores detegere et refutare, sed veritas positive sit demonstranda, permulti et egregii scriptores etiam hoc munus subierunt, ut fundamentales veritates naturales religionis christianae explicarent, probarent et ab adversariorum obiectionibus vindicarent. Et quidem, ut facile patet, imprimis agebatur de existentia Dei personalis, creatoris et providi mundi gubernatoris, et de animae humanae immaterialitate, libertate et immortalitate. Hic iam pauci occurrunt tractatus stricte scholastici in lingua latina conscripti (praeter ea, quae in *Cur-sibus metaphysicae* in genere vel singularum eius partium habentur), sed auctores generatim contra incredulos lingua vernacula utuntur. Longe maximus horum operum numerus, sicut librorum apologeticorum in genere, habetur in Gallia, succedunt Germania, Italia, et tunc demum aliae regiones.

Doctor iuris in Universitate Parisiensi *l'Oiseleur* iam initio saeculi XVIII. tum Dei existentiam et unitatem probat et deistas atheos esse convincit, tum contra atheos immortalitatem animae vindicat; *Ioannes Lévesque de Burigny* (1692-1785), scriptor valde eruditus et ferax, academiae inscriptionum et literarum socius, e philosophia et historia ethnicorum praecipuas veritates de Deo, de anima et de ordine morali comprobare conatur, dum *Io. Bapt. Girardin* († 1783) et *Ioannes Claudius Fontaine* (1715-1807) idem ex consideratione universi efficiunt. *Bartholomaeus Scardua* S. I. item probat existentiam Dei et in specie invicte ostendit resurrectionis corporum possibilitatem cum sermone de necessitate ac veritate religionis revelatae; celebrer sui temporis mathematicus, physicus et astronomus *Iacobus Belgrado* S. I. (1704-1789) arguit existentiam Dei ex ipsis veritatibus geometricis. Episcopus cremensis *Antonius Maria Gardini* O. Carm. († 1800), *Ludovicus Legrand* (1711-1780) Congr. S. Sulp.; in Germania *Iohannus a S. Iosepho Panstienl* schol. piar. († 1789) et *Ioannes Roth* item existentiam Dei vindicant.

Spiritualitatem et immortalitatem animae probant in lingua gallica *Claudius Iulius de Velles* O. Theat. († 1765), *Io. Nicol. Hubertus Hayer* O. Min. († 1780), medicus *Ioannes Astruc* (1681-1766) et abbas sui monasterii in Alsatia *Benedictus Sinsart* O. S. B. (1696-1776): in lingua anglica *Kenelm Digby* († 1665): in lingua italica *Thaddaeus Nogarola* S. I., cuius opusculum « L'immortalità naturale dell'anima dimostrata » (Venetiis 1780) ut plane aureum laudatur. Ceterum fere omnes ii, quos supra citavimus tamquam incredulorum philosophorum impugnatores, ii etiam, de quibus infra inter apologetas strictius dictos erit sermo, easdem materias tractarunt.

BIBLIOGRAPHIA. *L'Oiseleur*, Traité de l'homme, Par. 1714; Propositions importantes sur la Religion avec leurs dépendances, ib. 1715; *de Burigny*, Histoire de la philosophie payenne ou sentimens des philosophes et peuples payens les plus célèbres sur Dieu, sur l'âme et sur les devoirs de l'homme, Par. 1724; *J. B. Girardin*, L'incrédule désabusé par la considération de l'univers contre les Spinosistes et les Epicuriens, Epinal 1766; *B. Scardua*, Lezioni di Metafisica, ossia di Religione naturale sopra l'esser divino contro gli errori de' moderni increduli, Venet. 1776; *I. Belgrado*, Dell'esistenza di Dio da' teoremi geometrici dimostrata, Utini 1777; *A. M. Gardini*, Verità di Teologia naturale dedotte da soli principi di ragione contro gli ateï, deïsti e materialisti, Patavii 1778; *J. Cl. Fontaine*, Le véritable système sur le mécanisme de l'univers ou démonstration de l'existence du premier moteur, Anici 1785; *Panstiengl*, Vernunft u. Glaubenssätze von der Erkenntnis Gottes, der natürlichen u. geoffenbarten christl. Religion wider die ungläubigen u. irrdenkenden Philosophen des jetzigen Jahrhunderts in e. systemmässige Ordnung zusammengetragen u. verteidigt, Wien 1788; *J. Roth*, Gottesdasein u. Willenswesen unwiderlegbar bewiesen, Wien 1793; *L. Legrand*, De existentia Dei, 1812 — *Cl. J. de Velles*, De l'Immortalité de l'Âme, Par. 1730; *Hayer*, La spiritualité de l'âme, Par. 1757; *K. Digby*, Demonstratio immortalitatis animae rationalis, Par. 1655; *J. Astruc*, Sur l'immatérialité, l'immortalité et la liberté de l'âme, Par. 1755; *Sinsart*, Recueil de pensées diverses sur l'immatérialité de l'âme, son immortalité, sa liberté et sa distinction d'avec le corps, ou réfutation du matérialisme, Colmar 1756.

§ 3. **Defensio veritatis christianae in genere.** Hisce scriptoribus, qui veritates fundamentales fidei christianae contra novatores defenderunt, accedunt tandem *apologetae sensu pressiore sumpti*, qui veritatem religionis catholicae in genere contra modernos incredulos tuentur. Etiam hic inveniuntur haud pauci, qui soliditate doctrinae et elegantia styli excellunt; numerus horum auctorum eo magis crescit, quo magis ad alterum medium saeculi XVIII. procedimus.

In Gallia plures episcopi suis instructionibus pastoralibus fideles contra incredulorum venenum praemuire conabantur. Ita *Christophorus de Beaumont de Repaire*, episcopus baionensis, viennensis, dein archiepiscopus parisiensis egregias edidit solidasque instructiones, quibus Ecclesiae auctoritatem atque iura tueretur, et pestiferos libellos Rousseau, Marmontel, Voltaire aliorumque incredulorum damnaret. *P. Michael Mourges* S. I. disquisitione historica conatus est ostendere, quantum religio christiana sapientiam humanam superet. Abbas S. Mariani Antissiodori *Renatus Franciscus du Briel de Pontbriand* († 1767) scripsit egregium opus: « L'incrédule détrompé et le chrétien affermi dans la foi par les preuves de la Religion exposées d'une manière sensible » (Paris 1752). Inter maxime insignes apologetas gallos numerandus est episcopus aniciensis, dein archiepiscopus viennensis *Ioannes Georgius le Franc*, marchio de Pompignan (1715-1790), cuius plura exstant opera. Episcopus *Michael Ios. Laulahnier* (1718-1788) scripsit solidum opus « Essai sur la religion chrétienne et sur le sys-

tème des philosophes modernes » (Paris 1770). Unus e sagacissimis rei catholicae apologetis fuit belga *Franc. Xav. de Feller* S. I. (1735-1802): eius « Catéchisme philosophique ou recueil d'observations propres à défendre la religion chrétienne contre les ennemis » (Leodii 1772) eminet tum eruditione et sagacitate ingenii, tum concinnitate et accuratione expositionis. Eius etiam est « Disquisitio philosophico-historico-theologica in quaestionem a. 1778 ab academicis lugduno-batavis legati stolpiani curatoribus propositam: Num sola rationis vi et quibus argumentis demonstrari potest non esse plures deos, et fueruntne umquam populi aut sapientes, qui eius veritatis cognitionem absque revelationis divinae ad ipsos propagatae auxilio habuerunt » (Luxemburgi 1780). Opus plane egregium scripsit contra incredulos *Ludov. Athan. Balbe-Berthon de Crillon* († 1789), procurator generalis cleri gallici et consultor status: « Mémoires philosophiques ou l'adepte du philosophisme ramené à la religion catholique par gradation et au moyen d'arguments et de preuves sans réplique » (1777-1778), ubi sagaciter et solide philosophorum incredulorum sophismata, fraudes, figmenta, levitatem, contradictiones aperit. Advocatus egregius *Petrus Franciscus Muyard de Vouglans* (1713-1791) etiam praeclare advocatum religionis catholicae pluribus in scriptis egit. Item indefessus et strenuus veritatis christianae defensor fuit *Augustinus Barruel* S. I. (1741-1820), cuius opera ingenio, eruditione et nitore styli excellunt. Celebres sunt eius: « Les Helviennes ou lettres provinciales philosophiques » (Amsterdam. 1781), saepius editae et in diversas linguas translatae. In Germania apologetas agunt ex Ordine S. Benedicti *Meinradus Widmann* (1733-1793), *Wolfgangus Froelich* († c. 1810) et *Bedu Mayr*, cuius tamen opus praecipuum: « Verteidigung der natürlichen, christlichen und katholischen Religion nach den Bedürfnissen unserer Zeiten » (Augustae 1787-90) propter malesanas opiniones 17. Dec. 1792 prohibitum fuit; *Beatus Amrhyn* S. I., in academia ingolstadeni professor, friburgensis *Antonius de Vicari* S. I. et bavarus *Paulinus Erdt* O. S. Franc. (1737-1800), lector theologiae in Universitate friburgensi. In Italia scripserunt praeter multos alios, quos omittimus, *Ioannes Maria Masnata* S. I. genuensis, canonicus *Iosephus Guerreri* († 1783), *Antonius Valsecchi* O. Pr. (1708-1791) et professor in academia taurinensi *Laudi*. In Polonia *Gregorius Gengell* S. I. († 1727), in academia leopolitana theologiae professor, scripsit: « Eversio atheismi seu pro Deo contra atheos libri duo » (Brunsbergae 1716), ubi fundamenta, quibus atheismus innititur, recensentur et evertuntur, propositiones quaedam velut principia statuuntur conducentes ad eversionem atheismi et argumenta supra 40 proponuntur atheismi eversiva. *Stanislaus Hieronymus Konarski* schol. piar. (1700-1773) scripsit « De religione hone-

storum hominum contra impias deistarum opiniones» (Varsaviae 1769).

BIBLIOGRAPHIA. *M. Mourgès*, Parallèle de la Morale chrétienne avec celle des anciens philosophes, pour faire voir la supériorité de nos saintes maximes sur celles de la sagesse humaine, Toulouse 1701; *M. le Vaisseau*, Entretiens de la Religion contre les Athées, les Déistes et tous les autres ennemis de la foi catholique, Par. 1705; *L. Bastide*, L'incrédulité des Déistes, Par. 1706; *Fr. Picard de St. Adon*, La raison soumise à l'autorité en matière de foi, Par. 1742; *N. Beauzée*, Exposition abrégée des preuves historiques de la Religion chrétienne pour lui servir d'Apologie contre les sophismes de l'Irréligion, Par. 1747; *Cl. Roussel*, Principes de Religion ou Préservatif contre l'incrédulité, Par. 1751; *Fr. du Briel de Pontbriand*, L'incrédule détrompé et le chrétien affermi dans la foi par les preuves de la Religion exposées d'une manière sensible, Par. 1752; *J. G. le Franc*, Questions diverses sur l'incrédulité, 1753; Instruction pastorale sur la prétendue philosophie des incrédules modernes, 1764, voll. 2; La religion vengée de l'incrédulité par l'incrédulité elle-même, Par. 1772; *G. de Maleville*, La Religion naturelle et la révélée établies sur les principes de la vraie philosophie et sur la divinité des Ecritures, ou dissertations philosophiques, théologiques et critiques contre les incrédules, 1756-58, voll. 6; *J. de Menoux*, Défi général à l'incrédulité ou notions philosophiques des vérités fondamentales de la religion, Avignon 1758; L'incrédulité combattue par le simple bon sens, Nancy 1760; *H. Postel*, L'incrédule conduit à la religion catholique par la voie de la démonstration, Bruxelles 1769; *M. J. Laulahnier*, Essai sur la religion chrétienne et sur le système des philosophes modernes, Par. 1770; *Floris*, Les droits de la vraie religion soutenus contre les maximes de la nouvelle philosophie, 1774, voll. 2; *L. A. Bonafons*, Antilogies et fragments philosophiques etc., Amsterd. 1774-76, voll. 4; *Cl. Regnier*, Certitude des principes de la religion contre les nouveaux efforts des incrédules, Paris 1778-82, voll. 6; *J. Pey*, Le philosophe chrétien 1793; Tolérance chrétienne opposée au tolérantisme philosophique, Fribourg 1785; *Fangouse*, La religion prouvée aux incrédules, Par. 1780; L'incrédule convaincu, 1782; *Fr. Muyard de Vouglans*, Motifs de ma foi en Jésus-Christ, Par. 1776; *Saint Martin*, Principes de la religion naturelle et de la foi chrétienne, Par. 1784, voll. 2; *D. Bauduin*, La religion chrétienne justifiée au tribunal de la politique et de la philosophie, Leodii 1788; *L. de Marabail*, Le catholique par raison ou preuves démonstratives de la divinité de la religion catholique, Paris 1791; *B. Amrhyn*, Philosophia in obsequium orthodoxae fidei, Ingolstadii 1666; *M. Widmann*, Wer sind die Aufklärer? Augsb. 1780; *W. Froelich*, Die Religion aus der Philosophie oder Notwendigkeit der Religion aus dem Dasein Gottes u. einer geistlichen unsterblichen Seele erwiesen, Augsb. 1784; Philosophische Gedanken über die Körper- und Geistesnatur, sonderheitlich des Menschen samt e. Anhang von der tierischen Natur, Ingolst. 1785; *A. de Vicari*, Neuere von der Religion befreyte Irrwahn gegen die Freydenker unserer Zeiten, den heutigen Aufklärern gewidmet, Augsb. 1786; *P. Erdt*, Die Religion am Ende des 18. Jahrh., St. Gallen 1787; Religion u. Moral der starken Geister, ib.; Die natürliche Religion samt e. kurzen Geschichte derselben, Augsb. 1786; *G. Guerreri*, Trattato de' principi dimostrabili della fede cristiana, Placentiae 1754, voll. 6; Filosofia morale cristiana, Milano 1781-82, voll. 4; *A. Valsecchi*, Dei fondamenti della religione e dei fonti della empietà, Patavii 1765, voll. 3; *Laudi*, Ragione Religione, Taurini 1786; *I. M. Vallarta y Palma*, Epistola ad christianum Philadelphum de cuniculis philosophorum contra fidem orthodoxam, Lucae 1779.

CAPUT SECUNDUM.

Philosophia catholica sub influxu illuminismi et rationalismi.

Inde ab ultimis decenniis saeculi XVIII., a magna revolutione gallica et suppressione Societatis Iesu, philosophia et theologia catholica magis adhuc languebat quam saeculo XVIII. Causae huius fuerunt partim character naturalistico-rationalisticus totius culturae huius temporis, partim quae exinde fluebant tum conditiones politicae et ecclesiasticae in tota Europa, tum animus a religione supernaturali revelata aversus et odium in auctoritatem et divinam institutionem Ecclesiae catholicae. Conditiones praecedentis saeculi id effecerant, ut philosophia et theologia magnorum Patrum et Scholasticorum fuerit fere penitus ignota. Hinc explicatur nimia apud quosdam philosophos catholicos aestimatio philosophiae recentis, nimii conatus doctrinam catholicam cum philosophia moderna conciliandi, unde non potuit utique oriri nova restauratio et evolutio philosophiae catholicae, sed novi periculosique errores pullulabant. Sed inde fere a medio saeculo XIX. philosophi et theologi catholici coeperunt redire ad studium genuinorum fontium sanae doctrinae; philosophia peripatetico-scholastica resuscitata a pluribus egregiis viris, a summis Pontificibus magnopere commendata, coepit novo reviviscere vigore et in dies auctoritatem et influxum augere. Hae ratione non solum nova pericula facile vicit, sed ex modestis scholarum catholicarum parietibus magis magisque in publicum prodiit, ita ut hodie etiam a philosophis acatholicis magis in dies aestimari debeat.

Hinc philosophia catholica ultimi saeculi tribus partibus expone-
tur: *primo* dicemus de ulteriore occasu philosophiae scholasticae usque fere ad annum 1840; *secundo* de erroneis conatibus doctrinam catholicam cum philosophia moderna conciliandi; *tertio* de restauratione sanae philosophiae inde fere a medio saeculo.

ARTICULUS I.

Ultior occasus philosophiae scholasticae.

§ 1. **Conditiones politicae et religiosae sub finem saec. XVIII. et saeculo XIX.** Numquam forte toto tempore, quo religio christiana viget — nisi periodum migrationis populorum excipias (cfr. I 114-122) — principia

sanae philosophiae adeo erant oblivioni et contemptui data sicut inde a revolutione gallica usque fere ad revolutiones anni 1848. Rationes praecipuae huius facti sunt sequentes: Cultura naturalistico-rationalistica, quae est hereditas saec. XVII. et praesertim XVIII., quamque supra (I 366 sqq.) fuse exhibuimus, in tota Europa sola principatum tenet. Hae rerum conditiones autem non potuerunt non habere summum influxum in res sociales, politicas et ecclesiasticas. Et sic altera causa quaerenda est in conditionibus publicis Europae.

1. Profusa Bourbonum inde a Ludovico XIV, luxuria tantam in Gallia egestatem et ordinis publici perturbationem, tantam cupiditatum licentiam procreaverat, ut incredula omnisque ordinis subvertrix philosophia encyclopaedistarum, rationalistarum et materialistarum non solum ab omnibus cultis, sed etiam a plebe indocta facillime reciperetur. Partus huius philosophiae genuinus erat revolutio a. 1789.

Conventus nationalis, qui se 4. Maii 1789 constituerat, statim ab initio Ecclesiam persequi coepit. Omnia bona Ecclesiae ut proprietas nationalis declarata sunt; 1790 omnes Ordines religiosi exceptis iis, qui educationi et curae infirmorum se dabant, aboliti, dioeceses a 130 ad 83 reductae; omnia munera ecclesiastica cura animarum vacantia et vectigalia Pontificibus mitti solita abrogata; episcopi ante consecrationem in nomen nationis, legis et regis iurare debebant. Rex Ludovicus XVI. primo hanc « constitutionem civilem cleri » approbare recusavit, sed 27. Decembris 1790 approbationem dare coactus est. Plurimi sacerdotes, qui sacramentum praestare recusabant, gravissimis poenis affligebantur; magna pars tamen cum episcopo Talleyrand et Abbé Grégoire sacramentum praestiterunt. Et cum Pius VI. constitutionem civilem reiecit et sacerdotes iuratos excommunicavit, imago eius in plateis Parisiensibus circumducta et combusta est, comitatus autem pontificii avenionensis et venosinus in provincias Galliae sunt redacti. Conventus legislativus (1. Octobris 1791 ad 21. Septembris 1792) dominantibus Iacobinis Ecclesiam et sacerdotes non iuratos acrius adhuc persequabatur. Primis diebus (2-7.) Septembris centeni sacerdotes fideles interficiuntur; Conventus (21. Sept. 1793 ad 26. Oct. 1795) ducibus Robespierre, Danton, Marat regem et reginam ad mortem condemnat; religionem christianam abrogat et cultum rationis proclamat. Circa 2000 ecclesiarum polluuntur vel devastantur; calendarium christianum abrogatur; episcopus Parisiensis Gobel, qui constitutioni civili fidem praestiterat, declaravit populum gallicum nullum alium cultum nosse nisi cultum libertatis et aequalitatis. In ecclesia s. Genovefae ut templum nationale proclamata Voltaire tamquam primus eius heros est sepultus. Scelera crescebant in dies, donec tandem et ipse Robespierre mortem obiit (28. Iulii 1794). Anno subsequente cultus christianus de

novo permittitur, attamen fideles sacerdotes etiam sub Directorio (27. Octobris 1795 ad 15. Decembris 1799) persecutiones pati debebant. Secta tamen Theophilanthroporum (inde a 1797), quae purum deismum docebat, a gubernio protegebatur.

Die 9. Novembris 1799 Napoleon Bonaparte Galliae tamquam « primus consul » praeficitur; constitutio republicana specietenus retinetur, de facto autem viget monarchia militaris sub Napoleone dictatore. Perturbationes internae vi supprimuntur, redit securitas vitae et proprietatis, novus codex iuris civilis (code Napoléon) creatur, copiae rei familiaris et publicae recuperantur. Sed ex altera parte omnia, nullo habito alio respectu, utilitati et securitati supremae auctoritatis civilis subordinantur; commercium librorum transit in potestatem publicam; opera literaria, periodica et ephemerides, theatrum et artes severae subiciuntur censurae. Organisatio ecclesiastica quidem restituitur, sed et hic Napoleon modo plane despotico et egoistico in id intendit, ut magnum imperium erigat. Generalis Berthier occupat 13. Febr. 1798 Romam et proclamat rempublicam; Pius VI., senex octoginta annorum, captus Valenciam in Gallia deportatur, ubi 29. Aug. 1799 moritur. Cum successore eius Pio VII. (1800-1823) Napoleon a. 1801 concordatum init, quia tamen Pontifex non omnibus eius desideriis satisfacere vult et potest, per quinque annos (1809-14) in exilio degere debet. Universitates fere omnes vel sunt suppressae vel ad tempus clausae; Ecclesia catholica, quae in pluribus terris maiorem partem bonorum temporalium amittit, non multum ad studia fovenda conferre potest.

2. Magna revolutio gallica etiam in aliis terris non caret sequelis. Erecto sub Napoleone protectore Foedere Rhenano (Rheinbund) imperator germanus Franciscus a. 1806 dignitatem imperatoriam depunit. Incipiunt bella contra Napoleonem; a. 1814 Foedus Germanicum (Deutscher Bund) erigitur; Congressus Viennensis conatur aequilibrium politicum in Europa restituere. Sed conatus populorum certas libertates acquirendi in diversis terris reprimuntur. Comitia Francofurtana a. 1819 introducunt censuram librorum et diurnalium, et severam custodiam Universitatum.

Ecs ecclesiasticae sunt in pessimis conditionibus. In Germania gubernium exsequitur saecularisationem bonorum Ecclesiae annis 1795, 1801, 1803; disciplina ecclesiastica dilabitur, quia multi episcopi, indignati ob modum procedendi ex parte gubernii, muneri suo renuntiant, alii prae nimio dolore moriuntur, dioeceses pastoribus vacant. In tota Bavaria unum tantum seminarium generale 1806 Landshuti erigitur, ubi kantiani *Rainer et Salat* philosophiam tradunt. Moguntiae docet in seminario kantianus *Dorsch*; etiam in Universitate Bon-

nae docent Kantiani; plures professores sacerdotes, imo et episcopi nomen dant societati secretae latomorum eiusque insignia publice portant (quod etiam de *Austria* tunc temporis valet). Congressus Vienne-nsis (1814-15) conatur hierarchiam in tota Germania restituere, at sine effectu. Hinc singula quidem gubernia cum Sede Apostolica tractant, attamen ubique Byzantinismum ad exemplar Napoleonis retinent. Ex his conditionibus oritur crescens in dies ignorantia fidei catholicae tum apud laicos, tum apud clerum, ita ut circa a. 1830 praesertim in provinciis Badensi et Wurtembergensi motus contra coelibatum sacerdotum oriri potuerit. In *Borussia* archiepiscopus Coloniensis Clemens Augustus von Droste-Vischering a. 1837, et archiepiscopus Posnanio-Gnesnensis Martinus von Dunin a. 1839 in carcerem coniciuntur, quia leges civiles, quae iura Ecclesiae graviter laedunt, nolunt agnoscere. Demum sub Friderico Guilelmo IV. (1840-1861) conditio Ecclesiae in Borussia mitior fit. In statibus provinciae supraphenanae (Oberrheinische Kirchenprovinz) demum a. 1840 res in melius mutantur.

3. In *Austria* imperatrix Maria Theresia (1740-1780) conabatur quidem condiciones ecclesiasticas et scholares restaurare et fidei catholicae sincere addicta erat, attamen educata in spiritu rationalistico multa praescripsit, quae doctrinae catholicae evolvendae non favebant, sed obstabant. Gerhardus von Swieten, qui erat a secretis consiliis imperatricis, omnibus modis philosophiam peripateticam scholasticam et praesertim Patres Societatis Iesu, qui scholas altiores dirigebant, amovere conabatur. Obiciebatur ipsis, eos studia philosophica unice ad fines theologicos dirigere, multas in his studiis inutiles subtilitates tractare, alias autem scientias iuventuti utiles omittere. Imo a. 1752 doctrina de materia et forma peripatetica fuit prohibita; «nulla doctrina in posterum propter solam auctoritatem Aristotelis vel alterius auctoris statui potest»; nemini licet sub praetextu defendendi mysterii Eucharistiae accidentia absoluta defendere. Scholae altiores omnes fere a clericis et religiosis dirigebantur, sed gubernium adeo custodiam in eas exercuit, ut professores non nisi ex praescriptis auctoribus legere potuerint. Anno 1759 Maria Theresia commisit directionem studiorum philosophicorum et theologicorum, quam Patres S. I. Viennae habebant, canonicis Simoni von Stock et Seinen, quorum primus Societati Iesu aperte adversabatur eamque totam a scholis superioribus remove adlaborabat. Libri, qui in philosophia a gubernio praescripti erant, erant fere omnes a Iesuitis conscripti, sic Institutiones physicae a *P. Scherffer* (1752 sq.), Logica et Metaphysica a *Redlhamer*, Ethica et ius naturae a *Roys*. Simoni von Stock successit in dirigendis scholis abbas benedictinus Stephanus Rautenstrauch,

cuius nova studiorum ordinatio ab imperatrice a. 1774 approbata « obsoletam scholasticam » (aller scholastische Wust) e scholis removit et iuvenes theologos eas res docere iubet, « quae ad bonum curae animarum, hinc et societatis publicae, adhiberi possunt ».

Iosephus II. (1780-90, ideis philosophicis sui temporis imbutus, magis adhuc libertatem Ecclesiae violavit et progressum sanum studiorum impedivit. Minister Kaunitz, qui ei a consiliis erat, ideas Voltairianas amplexus est. Nulla decreta pontificia sine placeto regio publicari poterant, facultates dispensandi et absolvendi a casibus reservatis episcopis a Pontifice concessae declarabantur ut abolitae et episcopi abhinc propria auctoritate dispensare et absolvere debebant; leges matrimoniales sine ullo respectu ad ius canonicum habito mutabantur; plus quam 600 monasteria abrogata, alia diversis praescriptis ita constricta sunt, ut necessario dilabi debuerint. Seminaria episcopalia et scholae Ordinum religiosorum clausae et in toto imperio, ad quod tunc etiam Belgium, Luxemburgum et Italia superior pertinebant, quinque seminaria generalia Viennae, Pesti, Paviae, Friburgi, Lovanii erecta sunt, in quibus disciplinae philosophicae et theologicae modo iosephinistico tradebantur: dogmatica et exegesis, iuxta placita rationalismi, historia ecclesiastica iuxta auctorem protestantium Schröckh, ius canonicum iuxta Febronium. Ut studia scholastica quam maxime arcerentur, Iosephus II. prohibuit, ne alumni sui imperii in Collegio Germanico-Hungarico Romae studia peragerent; hi omnes in seminarium generale Paviae mittebantur, ubi collegium sub directore iansenistico Tamburini (1) fundaverat (1782), cuius omnes fere libri in indicem poni debuerunt. Qua « reformatione » studiorum theologorum id effecit, ut formati in iis sacerdotes philosophiam perennem et theologiam magnorum Scholasticorum plane ignoraverint, sed e contra erroribus modernis fuerint imbuti, ut breviarium tamquam librum utilem tantum cognoverint, in quo hinc inde quaedam legere possent, ut coelibatum tamquam rem obsoletam, peccata contra castitatem sacerdotalem nihili habuerint et similia. Seminaria generalia sunt quidem iam sub Leopoldo II. (1790-1792) abolita et seminaria dioecesana restituta; attamen demum sub imperatore Francisco Iosepho anno 1850 Ecclesia maiorem accepit libertatem. Anno 1855 successit Concordatum cum Sede Apostolica, attamen funesti effectus Iosephinismi usque ad nostra tempora durant.

---

(1) *Petrus Tamburini* (1757-1827) fuit Ianseniorum et Iosephinistarum per Italiam coryphaeus (de vita cfr. Hurter, *Nomenclator* V, I. 870). Eius opus: « *Introduzione allo studio della Filosofia morale col prospetto di un Corso della medesima e dei diritti dell'uomo e della società* », Ticini 1797-98, tomis 2, relatum est in indicem decr. 5 Sept. 1819.

4. In *Italia* maior pars populi sub finem saeculi XVIII. indifferentismo religioso dedita erat, plerique principes et respublicae italianae apertas inimicitias contra Romanos Pontifices fovebant. Omnibus praeibat archidux Toscanae Leopoldus (1766-1890), qui sicut frater eius Iosephus II. omnia suo modo reformare conabatur. Auxilio ei erat praeprimis episcopus Pistorio-Pratensis Scipio Ricci, qui Iansenium et Febronium venerabatur. Iubente Leopoldo synodus Pistoriensis a. 1786 etiam in rebus fidei et morum votum decisivum sibi arrogavit. Articuli gallicani, doctrina Iansenii in hac synodo approbata, multa decreta in sensu febroniano et iansenistico publicata. Synodus generalis Florentiae (mense martio 1787) habita debuit innovationes synodi Pistoriensis ulterius evolvere; quia tamen maxima pars episcoporum intentionibus archiducis adversabatur, ipse synodo dimissa propria manu ulterius progressus est, donec a. 1790 accepto imperio germano archiducatum alteri filio Ferdinando reliquerit. Synodus Pistoriensis a. 1794 bulla « Auctorem fidei » Pii VI. condemnata est; Scipio Ricci a. 1790 a populo eiectus demum post fere viginti annos, scilicet a. 1805 Ecclesiae se subiecit. Durante imperio gallico in Italia Ecclesia eodem modo ac in Gallia ipsa fuit oppressa. Et cum a. 1815 priores principes dominia sua recuperarunt, exercebant tamen Byzantinismum ad exemplar Napoleonis. Maius adhuc periculum imminabat Ecclesiae a societatibus secretis Carbonariorum, qui primo ad subvertendum imperium gallicum conditi, deinde unionem politicam totius Italiae adlaborabant; cum autem Pius IX. hunc finem non approbaret, Carbonarii et Victor Emmanuel II. rex pedemontanus (1849-1878) cum praeside ministerii Cavour († 1881) diversis legibus Ecclesiae gravia vulnera infixerunt. Bellis a. 1850 et 1866 Italia unita, Pontifex suis statibus privatus est; anno 1870 nova Italia unita plene constituta ubique Ecclesiam severis infensisque legibus ligabat.

5. In *aliis terris*. In *Helvetia* invasio gallica a. 1798 omnes conditiones politicas et ecclesiasticas perturbaverat, Ecclesiam catholicam iuribus corporativis et possessione privaverat. 1803 et 1828 conditiones Ecclesiae partim restitutae sunt, attamen inde ab a. 1830 novae impugnationes contra Ecclesiam oriuntur, 1841 omnia monasteria supprimuntur. Bellum a. 1847 parti radicali victoriam dedit; inde novae persecutiones Ecclesiae.

In *Hispania* Napoleone victo Ferdinandus VII. regnum adeptus est, sed Ecclesia catholica fere per totum saeculum XIX. multa pati debet. Possessiones et iura Ecclesiae et monasteriorum frequenter violantur; etiam post conventiones a. 1851 et 1859 cum Sede Apostolica initas vita ecclesiastica libere se evolvere non valuit.

Peiores erant conditiones in *Lusitania*, ubi bella interdynastica

(1833 Dom Miguel a fratre suo Dom Pedro throno privatur) Ecclesiae et Ordinibus religiosis nova semper damna inferunt; in specie Ordines religiosi duris legibus paulatim extinguuntur.

In republica *Bataviae* a. 1795 libertas cultus data erat, et etiam novum regnum ex unione inter Prussiam et Hollandiam in Congressu Viennensi 1815 creatum hanc libertatem concessit. Attamen rex Guillelmus I. promissis non stetit, sed catholicos omnibus modis in servitutem redigere conabatur. Inde orta est revolutio a. 1830, qua Belgium a Hollandia separatum est. Concessa libertate cultus et instructionis per constitutionem a. 1831 episcopi a. 1835 condiderunt liberam Universitatem Lovaniensem et liberas scholas catholicas; attamen exinde latomi eo infensius Ecclesiam in Belgio persequabantur. In Hollandia res catholicorum sub Guilelmo II. (1840-49) meliorari coeperunt.

In *Anglia* post multorum saeculorum persecutiones catholici duce Daniele O'Connell (1774-1847) aequalia iura civilia cum protestantibus adepti sunt; a. 1829 lex emancipationis pro catholicis promulgatur. Dublini orta est 1851 libera Universitas catholica, erecta sunt plura seminaria theologica et scholae mediae, in quibus magna ex parte religiosi docebant. In Anglia a. 1850 Pius IX. hierarchiam restituere potuit. Etiam in Scotia inde ab a. 1829 catholicismus paulo liberius se evolvit; a. 1878 Leo XIII. hierarchiam scoticam restituit.

Norvegia a. 1845 promulgavit libertatem cultus, *Dania* a. 1849, *Suecia* demum 1870 catholicis maiorem libertatem concessit.

Tristissimae erant conditiones Ecclesiae catholicae in *Russia* et *Polonia* sub ditione russiaca. Triplici divisione Poloniae 1772, 1793, 1795 maxima eius pars Russiae obvenerat, et Catharina II. (1762-1796) catholicis utriusque ritus protectionem et libertatem promiserat, at ipsa 8 miliones catholicorum vi ad ecclesiam schismaticam compulit. Sub Paulo I. (1798-1801) et Alexandro I. (1801-1825) conditiones catholicorum paulo mitigabantur, attamen caesaro-papismus absolutus ulterius regnabat. Cum Nicolao I. (1825-1855) coeperunt novae, frequenter cruentae persecutiones Ecclesiae; hierarchia vi destructa, monasteria sublata, seminaria clausa, bona Ecclesiae in fiscum redacta, conscientia laicorum et sacerdotum crudelissime violata est. Conventio a. 1847 inter Gregorium XVI. et Nicolaum I. nihil mutavit; etiam Alexander II. (1855-1881), Alexander III. (1881-1894), Nicolaus II. (1894-1917) non obstantibus renovatis promissis res Ecclesiae in melius non mutarunt.

§ 2. **Influxus harum conditionum in scientiam catholicam.** Nil mirum talibus in circumstantiis studia philosophica et theologica colere, ne dicam se evolvere, non potuisse. Quia gubernia ubique libertatem

Ecclesiae arctissimis constringunt vinculis, libertatem docendi ei auferunt, ipsa seminaria clericalia et Universitates absolute regunt, professores et libros scholares ad sua placita instituunt et praescribunt, ignorantia verae traditionis philosophico-theologicae ex una parte, infectio veneni rationalistico-naturalistici ex altera parte magis magisque in dies crescunt. In Gallia regnant doctrinae encyclopaedistarum, in Anglia positivismus, empirismus et deismus; in Germania Febronianismus et Iosephinismus divulgatur; in Bavaria conditur a. 1775 a professore Adamo Weishaupt Ingolstadii ordo secretus *Illuminatorum*, qui quidem iam 1785 suppressus, tamen etiam postea suos habuit fautores. Deismum, quem ordo Illuminatorum profitebatur, etiam theologi Moguntini *Isenbiehl* et *Blau*, Bonnae *Hedderich* et *Eulogius Schneider* O. S. Fr., Viennae *Aurelius Fessler* († 1839) O. Min. Cap. spargebant.

Sed dum hi pauci viri exiguum tantum influxum exercere potuerunt, rationalismus *protestantismo* ingens damnum attulit, eumque ad extremum subiectivismum et symbolismum depravavit. Deismus rationalisticus, quem supra delineavimus, etiam theologos protestanticos infecit. *Ernesti* († 1871) Lipsiae, *Michaelis* († 1791) Goettingae, *Töllner* († 1774) Francofurti ad Viadrum, prae aliis autem *Semler* († 1791) Hallae educarunt theologos rationalisantes, qui postea omnes fere cathedras Universitatum et suggestus ecclesiarum occuparunt; sufficiat nominare *Barth* († 1792), *Venturini* († 1807), *Hezel* († 1829) *Griesbach* († 1812), *Rosenmüller* († 1815), *Schulze* († 1806), *Tobler* († 1808), *Niemeyer* († 1828), ut de multis aliis taceamus.

§ 3. **Continuatio philosophiae catholicae.** Non obstantibus pessimis conditionibus inquisitiones philosophicae non omnino desierunt. Disciplinae quidem stricte scholasticae raro admodum tractantur; frequentius occurrunt disquisitiones criticae in philosophiam coevam et in historiam philosophiae in genere, sicut etiam opera apologetica. Demum circa a. 1840 incipit paulo intensius philosophia tractari.

Quod philosophiam scholasticam attinet, *Io. Montaigne* Cong. Sulp. (1759-1821), theol. prof. Tolosae et Lugduni, dein studiorum praefectus in magno seminario Parisiensi, composuit unus e primis Institutionum philosophicarum cursum hoc saeculo (Parisiis 1808). Ex Ord. Cisterciensium scripsit *B. Lechleitner* (1764-1840) Philosophiae cursum sex tomis (Bulsani et Oeniponte 1820-1839). Anno 1824 edidit prof. philos. et theol. moralis, dein episcopus cenomanensis *Io. Bapt. Bouvier* (1783-1854) Institutiones philosophiae (Cenomani 1824); a. 1829 *Petrus Sebastianus Laurentie* († 1876) Introductionem in philosophiam gallice scriptam; eodem fere tempore *Lud. Aug. Delalle* (1800-1871) Cursum philosophiae tribus tomis, postea etiam theologia naturalem et psychologiam lingua gallica. In Italia edidit 1835

Salvatore Mancini (1802-1866), professor in seminario archiepiscopali panormitano et in Universitate, *Elementa philosophiae lingua patria*; in quibus tamen philosophiam Cousini sequitur, quae eo fere tempore in omnibus Siciliae scholis erat introducta. *Franc. Laz. Bruni* (1802-1863), episcopus uscentinus, scripsit 1839 *Elementa philosophiae ecclesiae*, 4 tomis. Multum in usu erant *Institutiones philosophiae Ios. Aloysii Dmowski S. I.* (1799-1879), in Collegio Romano professoris, a. 1840 primum editae, et *Vinc. Buczynski S. I.* (1789-1853), qui ex alba Russia exul theologiam Oeniponti et Lovanii docuit. Seraphicae familiae scholis dedit a. 1843-44 *Philosophiae universae institutiones Io. Maria ab Alexandria Maniscalco* († 1855), qui a Gregorio XVI. minister generalis sui Ordinis constitutus, dein episcopus avillensis creatus est. *Metaphysicam composuit italice a. 1804 Raphael Zelli O. S. B.* (1772-1817), prof. phil. et theol. in collegio Ordinis sui romano; germanice a. 1837 hambergensis, dein dillingensis prof. *Franc. Ant. Nüsslein* (1776-1832), sed videtur idealismum secutum esse. *Cursum scholarem psychologiae dedit mediolanensis prof. phil. Andreas Draghetti S. I.* (1736-1825), qui et *Ethicam* a. 1818 edidit, dum *Bernardinus a Cuneo O. Cap.* († 1823) a. 1821 dissertationem historico-scholastico-dogmaticam de libertate humanae mentis elucubravit. Plures exstant textus scholares philosophiae moralis: hispani *Balthasar Masdeu S. I.* (1741-1820) ex a. 1805, qui multum laudatur propter styli elegantiam et claritatem, egregiam methodum rationumque pondus; *Ferdinandi Ueberwasser S. I.* (1752-1812), professoris logicae et psychologiae in Universitate monasteriensi ex a. 1814-15; bavari *Aloysii Adalb. Waibel O. Min.* (1787-1852) ex a. 1821; hermesiani *Petri Ios. Elvenich* (1796-1886), qui postea ad protestantes defecit, ex a. 1830-32; *Stephani Teplitz O. Cist.* (1795-1877) ex a. 1831-34; monacensis professoris *Andrae Erhard* († 1846) ex a. 1841; et in Gallia traditionalistae *Bautain* ex a. 1842. Huc spectant etiam *Institutiones iuris naturalis Aloysii Taparelli d'Azeglio S. I.* (1793-1862) ex a. 1835.

Plura exstant opera, quae quaestiones philosophicas in forma liberiore et fere semper in linguis vernaculis discutunt. In Germania orta est disceptatio, num existentia Dei sola ratione probari possit. Capellanus *Albert Wilkens* edidit 1828 opus, ubi probare conatur omnia argumenta, quae solo rationis lumine pro existentia Dei et animae immortalitate formantur, nihil efficere. Similes opiniones videntur tunc temporis saepius occurrere, ita ut facultas philosophica Universitatis monasteriensis quaestionem proposuerit: «Examinetur sententia illorum, qui Deum philosophica argumentatione demonstrari neque posse neque debere contendunt. Adiungatur censura argumenti ontologici pro existentia Dei». Quaestionem solvendam suscepit *Eusebius Wichart*

O. Conv. († 1868) opere: « Geist, Natur und Mensch mit Hinweisung auf Gott ». Münster 1834. Etiam *K. Thoenissen* scripsit dissertationem praemio donatam: « Kritik der Ansicht gegen die Möglichkeit und Notwendigkeit eines philosophischen Beweises für das Dasein Gottes », Coloniae 1836. Rationalismo favet prof. Univ. et socius academiae monacensis *Andreas Buchner* († 1854) in opere de essentia et formis religionis (1805), item *Patr. Bened. Zimmer* († 1820), prof. theol. Dillingae, Ingolstadii et Landshuti in « Philosophische Religionslehre », cuius pars prima de Absoluto tractat (1805). In Gallia scripserunt primis decenniis huius saeculi *Guil. de la Luzerne* († 1821) de existentia et attributis divinis, sicut de spiritualitate animae et libertate hominis (1822), *Constant. Pietri* († 1878) de eadem materia 1839, et *Carolus Maret* inquisitionem in pantheismum in societate moderna (1839); eiusdem etiam est tractatus de philosophia et religione et de theodicea. Inquisitiones morales dederunt dictus iam *Tamburini*, cuius tamen opus: « Introduzione allo studio della filosofia morale » decreto 5. Sept. 1819 in indicem relatum est; hungarus *Io. Nep. Adami S. I.* († 1821) in opere de origine civitatis 1801 et de *Bonald* suis « Recherches philosophiques sur les premiers objets des connaissances morales » 1818, ubi traditionalismum profitetur.

Historiam philosophiae tractarunt *Thaddaeus Rixner* O. S. B. († 1838) tomis 3 anno 1822, cui operi *Vict. Phil. Gumposch* 1850 addidit tomum quartum de historia philosophiae recentioris; idem *Rixner* edidit etiam monographiam de historia philosophiae apud catholicos in Bavaria. Opus eruditissimum, at imperfectum composuit prof. philos. et medic. in Universitate bonnensi *Hieron. Windischmann* († 1839) de philosophia in progressu historiae. Gallice scripsit introductionem in historiam philosophiae aliaque opera *Olympius Gerbet* († 1864), episcopus perpinianensis, qui initio opinionem de La Mennais sequebatur, postea autem in « Précis de l'histoire de la philosophie » 1834 adversus « Esquisse d'une philosophie » ipsius La Mennais pugnavit; et *Io. Bapt. Bouvier* († 1854), postea episcopus cenomanensis: « Histoire abrégée de la philosophie » 1841. Alii speciales quaestiones historiae philosophiae criticae tractarunt. *Iacobus Andreas Emery* († 1811) Congr. s. Sulpicii superior generalis, inquisivit in doctrinas de religione et ethica apud Franciscum Baconem, Cartesium, Leibnitium; convertita Berolinensis *Guil. de Schütz* († 1847) in influxum recentioris philosophiae in theologiam; iudaus primo pragensis, sed postea familiari usu cum Guenther fidem catholicam amplexus *Car. Franc. de Hock* († 1869) historiam philosophiae cartesianae; tandem *Franc. Ant. Staudenmaier* († 1856) in Io. Scotum Eriugenam eiusque tempus, in philosophiam schellingianam et hegelianam.

Plures tractarunt quaestiones philosophicas, quae cum apologetica christiana cohaerent. Et ita exstant opera de relatione inter philosophiam et veritates fidei catholicae, ut helveti Benedictini *Raphaelis Genhart* († 1841) ex a. 1805 vel, item Benedictini *Mauri Hagel* († 1842), qui post suppressionem Ordinis sui a. 1803 professor Ambergae et Dillingae erat, ex a. 1822. *Franciscus Berg* († 1821), prof. theologiae patristicae et historiae ecclesiasticae in Universitate Wirceburgensi impugnavit 1804 et 1805 philosophiam Kantii et Schellingi, *Ludovicus de Rozaven* S. I. († 1851) a. 1831 traditionalismum Gerbeti. *Hermesius* impugnavit a. 1831 parochus mülheimensis *Hubertus de Sieger* († 1848), sed ipse in traditionalismum quendam incidit; Saint-Simonismum a. 1832 episcopus leodiensis *Ant. van Bommel* († 1852); Lamennaisium a. 1832 et 1834 sacerdos belga *Wrinds*, et a. 1834 *Lacordaire* O. Pr. († 1861); Baconem eleganter et erudite refutat a. 1836 *Ios. Maria de Maistre* († 1821); *Hermesius* *Ios. Perrone* S. I. († 1876) a. 1838, qui in damnatione Hermesianismi praecipuas partes Romae habuit. Alii tandem generatim philosophiam atheam huius temporis aggressi sunt: in Italia *L. Magalotti* sex tomis « Lettere contro l'ateismo » (Bononiae 1821-23), in Germania *Udalricus Pfeiffer* O. S. B. († 1819), in Gallia *Leonardus Alea* († 1812), qui encyclopaediam gallicam refutavit, lotharingus *Io. Wendelinus Wurtz* († 1826), qui tamen sat singulares opiniones sequebatur, Oratorianus *Renatus Mèrault* († 1835), tandem insignis advocatus, procurator generalis et praeses curiae divionensis *Claudius Riambourg* († 1836).

BIBLIOGRAPHIA. *Delalle*, Cours de la philosophie, Paris; Théologie naturelle, Paris 1840; *Psychologie*, Paris; *Mancini*, Elementi di filosofia, Panormi 1835; *Dmowski*, Institutiones philosophiae, Romae 1840; *Buczynski*, Institutiones philosophiae, Viennae 1842-44; *Maniscalco*, Philos. univ. institutiones, Romae 1843-44; *Zelli*, Elementi di Filosofia metafisica, Florentiae 1804; *Nüsslein*, Lehrbuch d. Metaphysick nebst Grundriss der Geschichte der Philosophie, Augsb. 1837; *Draghetti*, Psychologiae specimen, Mediol. 1771-72; *Ethica*, Regii 1818; *Masdeu*, Ethicae seu moralis philosophiae tum particularis tum generalis epitome, Placentiae 1805; *Ueberwasser*, Moralphilosophie, ed. additionibus auctam F. H. Brockmann, Monasterii 1814-15; *Waibel*, Moralphil., Augustae 1821; *Elvenich*, Moralphil., Bonn 1830-32; *Teplitz*, Ethica christiana, Pragrae 1831-34, fasc. 2, non absoluta; *A. Erhard*, Handbuch d. Moralphilos., Münch. 1841; *Bautain*, Phil. morale, 1842; *Taparelli*, Institutiones iuris naturalis ex probatissimis orthodoxae fidei auctoribus, Tornaci 1835; *A. Wilkens*, D. Unhaltbarkeit der Beweise für das Dasein Gottes u. d. Unsterblichkeit d. Seele durch die sich selbst überlassene Vernunft, Münster 1828; *E. Wichart*, Geist, Natur u. Mensch mit Hinweisung auf Gott, Münster 1834; *Metaphys. Anthropologie vom physiol. Standpunkte u. ihr Verhältnis zu d. Geheimnissen des Glaubens*, ib. 1842; *A. Buchner*, D. Wesen u. Formen d. Religion, Dill. 1805; *de la Luzerne*, Sur l'existence et les attributs de Dieu, ed. 3. Paris 1833; *Sur la spiritualité de l'âme et sur la liberté de l'homme*, ib. 1822; *C. Pietri*, De l'existence de

Dieu et de l'immortalité de l'âme d'après les sciences physiques et morales, Paris 1839; *Maret*, Essai sur le panthéisme dans les sociétés modernes, Paris 1839, germ. Schaffhausen 1842; Philos. et religion, ib. 1856; Théodicée chrétienne 1844; ed. 2. 1850, germ. Mainz 1845; *Th. Rixner*, Handbuch der Geschichte d. Phil., Sulzbach 1822; *C. I. H. Windischmann*, Die Philosophie im Fortgang der Weltgeschichte, Bonn 1827-34; *J. A. Emery*, Pensées de Leibniz sur la religion et la morale, Paris 1803; Exposition de la doctrine de Leibniz sur la religion, ib. 1819; Le christianisme de François Bacon, 1799; Pensées de Descartes sur la religion et la morale, 1811; *G. v. Schütz*, Erörterung über d. Gang d. neuen Philosophie u. deren Einfluss auf die kath. Theologie, in « Athanasia », ed. Benkert 16 (1834) 40-125; *v. Hock*, Cartesius u. s. Gegner. Wien 1835; *F. A. Staudenmaier*, Io. Scotus Eriugena u. die Wissenschaft seiner Zeit, Frankf. 1834; Ueber d. Philos. d. Offenbarung v. Schelling, 1842; Darstellung u. Kritik des Hegelschen Systems, aus d. Standpunkte d. christl. Philos., Mainz 1844; *Genhart*, Das Verhältnis der Philosophie zur christl. Glaubenslehre, Innsbr. u. Einsiedeln, 1805-6; *M. Hagel*, Der Katholizismus u. die Philosophie, Sulzbach 1822; *Fr. Berg*, Epikritik der Philosophie, Arnstadt 1805; Sextus oder über d. absolute Erkenntnis von Schelling, 1804; *de Rozaven*, Examen d'un ouvrage intitulé: Des doctrines philosophiques etc. de l'abbé Gerbet, Avignon 1831; *H. v. Sieger*, Urphilosophie, Düsseldorf 1831; *van Bommel*, Revue du Saint-Simonisme, Leodii 1832; *Wrinds*, Les erreurs de l'abbé de Lamennais, Bruxelles 1832; Les paroles d'un croyant revues, corrigées et augmentées, Par. 1834; huius nova editio est Réfutation des paroles d'un croyant selon l'Eglise romaine; *Lacordaire*, Considérations philosophiques sur le système de M. de Lamennais, 1834; *de Maistre*, Examen de la philosophie de Bacon, Paris 1836; *I. Perrone*, L'Ermesianismo, Roma 1838-39, germ. Regensb. 1839; *U. Pfeiffer*, Der Mann ohne Religion als ein schlechter Mensch, noch schlechterer Christ u. gefährlicher Bürger geschildert, Augsb. 1800; *L. Alea*, L'Antidote de l'athéisme ou Examen critique du Dictionnaire des Athées, Paris 1801; *J. W. Wurtz*, Superstitions et Prestiges des Philosophes ou Démonolatrie du siècle des lumières, Lyon 1817; *A. R. Merault*, Les apologistes involontaires ou la religion chrétienne prouvée et défendue par les écrits des philosophes, Paris 1806; *Riambourg*, Du rationalisme et de la tradition ou Joup d'oeil sur l'état actuel de l'opinion religieuse en France, Par. 1834; Oeuvres philosophiques-religieuses, Paris 1831, t. 3.

ARTICULUS II.

Falsi conatus doctrinam catholicam cum philosophia moderna conciliandi.

Conditiones Ecclesiae in tota Europa supra delineatae et evolutio philosophiae saeculo XIX. prae oculis haberi debent, ut diversi conatus doctrinam catholicam cum philosophia moderna conciliandi recte diiudicari et aestimari possint. Viri, qui id intendebant, generatim erant bonae, frequenter optimae voluntatis robustique ingenii, attamen propter nimiam ignorantiam theologiae et philosophiae schola-

sticae et propter nimiam aestimationem philosophiae contemporaneae quam fere unicam addidicerant, in errores sat periculosos inciderunt. Hi errores praecipui, qui non solum theologiam, sed et philosophiam respiciunt, sunt traditionalismus in Gallia, ontologismus in Gallia et Italia, rationalismus seu potius semirationalismus in Germania.

§ 1. **Traditionalismus** inde nomen ducit, quia eius primipili docent, ad acquirendam certitudinem de veritatibus fundamentalibus philosophiae necessariam esse traditionem revelationis primitivae supernaturalis, quae traditio concipitur generatim fieri ope linguae.

1. Ita primo docuit vicecomes *Ludovicus de Bonald* (1754-1840), qui de nobili progenie oriundus tempore revolutionis emigravit, regnante autem Napoleone rediit et tempore restaurationis fuit deputatus, a consiliis in rebus instructionis, deinde s. d. Pair. Doctrinam suam exhibet prae aliis in opere: « *Recherches philosophiques sur les premiers objets des connaissances morales* ». Iuxta ipsum lingua est medium necessarium ad omnem activitatem intellectus et omnem vitam moralem, ita ut non lingua sit effectus rationis, sed ratio, cogitatio effectus linguae: « *L'homme pense sa parole, avant de parler sa pensée* ». Quia ergo lingua ante usum rationis erat necessaria, homines non potuerunt eam invenire, sed Deus debuit linguam via revelationis hominibus communicare; et quia lingua, id est verbum, terminus, est signum manifestativum cogitationis, Deus debuit etiam ideas et veritates revelare. Hae veritates cum lingua et per ipsam intra societatem humanam propagatae sunt; tantum mediante societate et instructione homo acquirit linguam et cogitationem. Quia autem instructio sine fide haberi nequit, hinc fides est necessaria conditio omnis cognitionis, etiam naturalis. Sine fide philosophia caret fundamentis, demum fundamento hac ratione posito philosophia ulteriores conclusiones in toto campo cognitionis theoreticae et practicae deducere potest. Praeterea de Bonald dialecticum processum hegelianum per thesin, antithesin et synthesis applicat, ponendo ubique causam, medium et effectum. Ita in mundo Deus est causa, motus medium, effectus sunt corpora; in societate eadem tripartitio recurrit in gubernio, magistratibus, subditis; in familia ut pater, mater et infans; in religione ut Deus, mediator homo-deus et homo. Hae via putat necessitatem incarnationis probare posse.

Simili modo sacerdos *Félicité Robert de la Mennais* (1782-1854) in celebri suo opere: « *Essai sur l'indifférence en matière de religion* » (4 voll. 1817-1823) traditionalismum rigidum profitetur: ratio humana ex se impotens est ad veritatem cognoscen-

dam, hinc argumenta sceptica Pyrrhoneorum valent. Deus debuit ad primum hominem loqui eique veritates communicare, quae deinde ope traditionis propagatae in communem generis humani possessionem transierunt. Inde solum explicatur consensus hominum quoad veritates fundamentales, et demum hoc modo derivato consensus iste est criterium veritatis et principium certitudinis. Hinc fides in auctoritatem Dei revelantis est necessarium praerequisitum, ut veritas certo cognosci possit. Sic La Mennais ortus est instaurator scepticismi saeculo XIX. Origo huius traditionalismi intelligitur exinde, quia eius auctores volebant contra levem rationalismum, qui omnem revelationem negando soli rationi cognitionem veritatum religiosarum et moralium attribuebat, supernaturalem naturam religionis christianae et necessitatem revelationis pro hoc ordine supernaturali in tuto collocare; at tamen ultra iustos limites progredientes sic ipsa fundamenta non solum ordinis naturalis, sed et supernaturalis subverterunt. Quare patet has doctrinas Romae non placuisse. La Mennais monitis non acquievit, sed magis magisque ab Ecclesia rectoque tramite recedens tandem ab ipsa aperte defecit et in audaci et intemperato opere « *Paroles d'un croyant* » (1834) christianismo in fines demagogicos et politicos abuti conatus est. Ex hoc tempore Ecclesiam acerrime aggreditur, 1848 fit membrum « Constituante » et moritur, quin se cum Ecclesia conciliaverit. Dum antea Pontificem ut custodem veritatis extulerat, nunc humanitatem hunc custodem habet. Rationalismus iam in primis operibus latens magis magisque patefit; modo rationalistico, quem Schelling et Hegel docuerant, omnia mysteria fidei christianae, ut ss. Trinitatem, Incarnationem, necessitatem existentiae mundi, sola ratione probare conatur. Sic initio rationi nimis parum, postea nimis multum fidit.

2. Alii putaverunt traditionalismo *mitigato* veritatem et religionem rectius defendi posse. Ita *Ludovicus Eugenius Bautain* (1) (1796-1867), discipulus Cousini et professor Argentorati, in suo tractatu « *De l'enseignement de la philosophie en France au XIXme siècle* ». Eius doctrina est mitigata, quia 1° necessitatem revelationis primigeniae et hinc traditionis pro omnibus quidem veritatibus supernaturalibus, in ordine naturali autem solum pro veritatibus altioribus requirit; 2° quia hac revelatione semel accepta ratio ex se iam apta est eas veritates demonstrare. Quia tamen hac ratione principium ipsum tradi-

(1) Similem doctrinam defendit in Germania *Alexander von Sieger* († 1848), parochus Mühlheimensis, qui contra Hermesianos pugnando ultimum nostrae certitudinis fundamentum in revelatione divina posuit, quae nobis per traditionem generis humani et doctrinam Ecclesiae communicatur.

tionalismi manet intactum, Bautain ab episcopo suo de Trévern monitus est. Gregorius XVI. Brevi die 20. Sept. 1834 dato episcopi studium laudavit spemque expressit fore, ut Bautain a suis opinionibus recederet. Bautain se subiecit et 18. Nov. 1835 sex propositiones orthodoxas subscripsit. Ut autem imminentem omnium suorum operum condemnationem praeveniret, Romam profectus opus praecipuum « *La philosophie du christianisme* » iudicio ecclesiastico subiecit et die 8. Sept. 1840 propositiones supra dietas, sed paulo mutatas, iterum subscripsit. Ex his thesibus ad philosophiam spectant praecipue eae, quae docent ratiocinationem posse cum certitudine probare existentiam Dei et infinitatem perfectionum eius; rationem esse quidem per peccatum originale debilem et obscuram redditam, nihilominus in ea remansisse sat claritatis et virtutis, ut nos cum certitudine ducat ad existentiam Dei, ad revelationem factam Iudaeis per Moysen et Christianis per adorabilem nostrum Hominem-Deum; quoad praecambula fidei rationem praecedere fidem debereque ad eam nos conducere (cfr. Denzinger-Bannwart, *Enchir.* n. 1622-1627).

3. Adhuc mitior est traditionalismus *Augustini Bonnetty* (1798-1879), qui tantum veritates morales et religiosas e revelatione et traditione derivat; *Ioachimi Ventura de Raulica* (1792-1861), primo Societatis Iesu, deinde superioris generalis Ordinis Theatinorum, qui revelationem et traditionem necessariam putat non quidem ad simplicem, sed claram et distinctam cognitionem existentiae Dei, animae spiritualis, obligationis moralis, seu earum veritatum, quae sunt necessarium fundamentum vitae vere humanae et moralis; tandem doctrina professoris Iovaniensis *Ubaghs* († 1875), qui auctoritatem necessariam putat saltem ad excitandam rationis actionem cognoscitivam.

Quaestio traditionalismi in Concilio Vaticano diligentissime discutiebatur, quae discussiones etiam pro philosophia magni sunt momenti. Contra traditionalismum scripserunt *Rozaven S. I.*, *Chastel S. I.*, *Lupus*, alii.

BIBLIOGRAPHIA. *L. de Bonald*. Oeuvres compl. 12 voll., Par. 1817-1830, ed. 3. 7 voll. Par. 1857-1875; *R. de Lamennais*, Esquisse d'une Philosophie, 4 voll., Paris 1841-46, ed. 2. 1863, germanice Par. 1841; Oeuvres compl. 10 voll., Par. 1836-37; Ges. Werke, deutsch v. G. Rudolphi, 2 voll., Lpz. 1844; *L. Bautain*, Philosophie du Christianisme, Par. 1835; *A. Bonnetty* elucubrationes suas publici iuris fecit in Annales de la philosophie chrétienne, quos a. 1830 condidit; *G. L. Ubaghs*, Anthropologie, 1848; Théodicée, 1852; De la nature de nos idées et de l'Ontologisme en général, 1854; Essai d'idéologie ontologique, 1850; *A. v. Sieger*, Urphilosophie, 1831; Verteidigung der in der Urphilosophie aufgestellten Theorie des Glaubens, 1832; Theorie des Glaubens, 1833. — *I. L. de Rozaven S. I.*, Des doctrines philosophiques sur la certitude dans leurs rapports avec les fondements de la théologie de l'abbé Gerbet, Avignon 1831, ed. 2. 1832;

M. A. Chastel S. I., De l'origine des connaissances humaines, Par. 1852; De la valeur de la raison humaine, Par. 1854; F. Lupus, Le traditionalisme et le rationalisme examinés au point de vue de la philos. et de la doctrine catholique, 1858.

§ 2. **Ontologismus.** 1. Dum Traditionalismus eo erravit, quod vires naturales mentis humanae deprimebat, Ontologismus e contra erravit easdem extollendo, etenim docet nos ipsum esse Dei immediate intueri et demum ope huius intuitionis nos singulas res finitas cognoscere posse. Argumentum fere omnium ontologistarum est in eo, quod conceptum finiti et imperfecti habent conceptum negativum, qui non nisi supposito relativo conceptu positivo formari potest; quia ergo finitum et imperfectum est limitatio infiniti et perfecti, hinc nos prius hoc infinitum et perfectum cognoscere debemus. Iam vero ope experientiae et cognitionis sensilis ad hunc conceptum pervenire non possumus, ergo necessarium est, ut ratio humana esse illimitatum in Deo immediate intueatur.

Talem ontologismum quoad essentiam docent, licet diversis formis, iam mystici orientales, Plato, Neoplatonici duce Plotino et aliqui philosophi medii aevi; etiam apud Spinozam, Schelling, Schleiermacher, Hegel, Günther, Ed. v. Hartmann invenimus speciem quandam ontologismi. Primus, qui proprie dictum ontologismum docet, *Malebranche* (cfr. supra I 316) citari solet, qui nixus principiis Cartesii conclusit nos ideas immediate in Deo intueri, sensationes autem esse tantum occasionem externam ad hanc idearum in Deo intuitionem. Saeculo XIX. revixit ontologismus apud sacerdotem *Henricum Carolum Maret* (1804-84), qui primo professor Sorbonae, deinde episcopus Surae i. p. in opere «*Théodicée chrétienne*» ontologismum cum traditionalismo coniungere studuit. Nullus syllogismus potest nos ad ideam infiniti ducere, hinc rationi nostrae insita est (quodammodo a priori) idea Dei ex immediata Dei perceptione oriunda; aliis verbis, primitiva idea Dei nititur in primitiva et naturali manifestatione Dei in ratione humana. Haec idea fit demum conscia per actionem socialem, instructionem, loquelam; attamen traditio non producit, sed supponit iam hanc ideam. Ad eundem ontologismum devenit etiam celebrer Oratorianus *Alphonsus Gratry* (1802-1872), qui ut fundamentalem errorem philosophiae sui temporis, scilicet pantheismum e hegeliana theoria identitatis promanantem exploderet, omnem deductionem syllogisticam reiecit et methodum inductivo-dialecticam elaboravit, qua e rebus finitis, nullo medio termino adhibito, statim ad ideam Infiniti ascendimus. Doctrinam hanc evolvit praesertim in opere «*De la connaissance de Dieu*». Ut tamen methodus inductivo-dialectica adhiberi possit, Gratry requirit tamquam «*primam conditionem moralem*» quandam

«sensus divinum» in homine, i. e. influxum infiniti Boni, qua in omnem animam agit eamque ad se attrahit. Gratry distinguit duplicem rationem in homine, divinam et humanam; solum eo quod ratio divina hominem illuminat eumque ad cognoscendum excitat, homo est rationalis.

Hic ontologismus iunctus traditionalismo primis decenniis saec. XIX, sat multum in scholis catholicis Belgii et Galliae invaluit. Eum docent in Belgio *Moehler*, *Claessens*, *Laforêt* et prae aliis citatus supra *Ubaghs*; in Gallia professor Sorbonae *Fabre*, sulphicianus *Branchereau*, qui tamen 1862 doctrinam suam Romae retractavit, *F. Hugonin*, qui etiam 1866 retractavit, quando episcopus nominatus est, *F. Rothenflue* S. I.

2. Magis adhuc floruit ontologismus in Italia, ubi praesertim a duobus sacerdotibus, Rosmini et Gioberti, evolvebatur, qui uterque supra fundamenta ontologismi genuinam philosophiam nationalem italianam construere conabatur. *Antonius Rosmini-Serbatì* (1797-1855) venit 1848 Romam tamquam legatus regis Sardiniae et licet duo eius opera in indicem librorum prohibitorum posita fuerint, tamen apud Gregorium XVI. et Pium IX. magno erat honore. Sub Leone XIII. eius doctrina damnata est Decreto S. Off. die 14. Dec. 1887 (Vide *Denzinger-Bannwart*, n. 1891 sqq). Nihilominus Rosminiani usque ad recentissima tempora in Italia existerant, qui dilecto magistro suo a. 1896 Mediolani monumentum erexerunt. Ipse Rosmini ab aula Pontificia relegatus reliquum vitae tempus degebat in domo Congregationis sacerdotum «Istituto di Carità», quam a. 1828 ad pueros instruendos aegrotosque curandos fundaverat. Rosmini totum systema philosophicum composuit, praecipuum autem opus est «*Nuovo saggio sull'origine delle idee*». Eius systema nititur partim Platoni et Cartesio, partim doctrinis Schelling et Hegel et conatur mediam viam tenere inter empirismum et idealismum. Tota quaestio de origine nostrorum conceptuum reducitur ad quaestionem de origine conceptus entis. Hic conceptus est nobis innatus et est sic dictum lumen naturale rationis. Omnes alii conceptus conereti sunt haec eadem idea entis, determinata per sensationes. Hinc cognitio Dei non acquiritur a nobis a posteriori, sed est nobis a priori insita, quia innata idea entis supponit realitatem absolutam. Ontologismus tamen non habuisset tantum influxum in Italia, nisi auctor eum tamquam nationalem philosophiam italianam cum recenti motu nationali, s. d. «nuovo Risorgimento» coniunxisset; hac ratione autem ontologismus quam maxime ad illum motum nationalem augendum contulit.

Doctrina eius a Scholasticis, praesertim Soc. Iesu (*Ballerini* S. I., *Principi della scuola rosminiana*, da un prete bolognese 1850) acriter impugnabatur. Hinc ut contra impugnatores eam defenderent, Rosminiani varia folia

periodica in lucem ediderunt, quae tamen omnia unum tantum vel duos annos existerant: La Sapienza, Rivista di filosofia e di lettere, Torino 1879; Il Rosmini, Enciclopedia di scienze e lettere, Milano 1887-89; Il nuovo Rosmini, Periodico scientifico e letterario, Milano 1889-90; Il nuovo Risorgimento, Rivista di filosofia, scienze, lettere, educazione e studi sociali, Milano 1892-94; Rivista Rosminiana.

3. Simul cum Rösmini unioni Italiae operam navabat alius sacerdos, Vincenzo Gioberti (1801-1852) Taurinensis. Anno 1825 nominatus professor Universitatis Taurinensis condidit societatem iuvenum literariam et philosophicam; quia autem in hac societate etiam res politicae tractabantur et fundata suspicio erat eam cum Nova Italia mazziniana connexam esse, Gioberti comprehensus, per quattuor menses in carcere detentus, tandem expulsus est. Inde profectus est Parisios, deinde Bruxellas, ubi in quodam instituto privato degens praecipua sua opera composuit: *L'introduzione allo studio della filosofia*, 1840, et *Il Primato morale e civile degli Italiani*, 1843. Hoc altero opere intendebat Italos ad meliores mores melioremque politicam educare, primum Pontificis cum liberalismo politico conciliare, et promisit venturum esse Pontificem, qui coniunctione diversarum Italiae civitatum unionem totius Italiae perficeret. Opus hoc in Italia animos incredibili fere modo inflammavit; animorum concitatio crevit, quando 1848 Pius IX. ille Pontifex ab Italis expectatus esse videbatur. Gioberti rediit in Italiam summo cum applausu receptus, et pluries fuit minister regis Sardiniae. Cum rerum politicarum causa Parisios missus fuerit, ibi remansit novumque opus scripsit: *Il rinnovamento civile dell'Italia*, 1851, ubi tamen in quaestionibus politicis a theocratia, in quaestionibus philosophicis a theologia magis recedit. Mortuus est Parisiis magna in egestate. Sine dubio Gioberti in philosophia maiora praestitisset, si a rebus politicis magis abstinuisset. Nixus doctrinis platoniceis, partim etiam ad Malebranche et Spinozam accedens ipse doctrinam suam vocat ontologismum, quia exit e primo ente et deinde demum ad entia creata descendit. Iuxta ipsum ordo psychologicus seu ordo cognitionis convenire debet cum ordine ontologico seu ordine essendi, quia sic tantum perfecta harmonia inter esse et cognoscere haberi potest. Iamvero in ordine ontologico Deus est primum ens; hinc etiam in ordine cognitionis debet esse primum cognitum. Primum psychologicum coincidit ergo cum primo ontologico, quod utrumque constituit primum philosophicum. Ex hac thesi fundamentali sponte fluit doctrina nostram cognitionem Dei esse immediatam et intuitivam. Sed patet ipsum fundamentum huius argumentationis, plenam scilicet aequalitatem inter ordinem ontologicum et ordinem logicum, seu, ut Gioberti eum vocat, psychologicum, falso et gratis omnino statui.

Inter discipulos Rosminii praecipuus erat *Alessandro Pestalozza*. Etiani celeberrimus auctor fabulae «I promessi sposi» *Alessandro Manzoni* (1785-1873) erat Rosminianus. Praeterea eum sequuntur *Nicolò Tommaseo* (1802-1874), *Antonio Rayneri* (1810-1867), *Minghetti* (1818-1886), *Giovanni Batt. Peyretti*, *Gustavo Cavour*, *M. Tarditi*, *Pagano Paganini*, qui probare conatur Rosminium conciliare doctrinam Augustini cum doctrina Thomae Aquinatis; *Vincenzo Garulli* (1818-1879), *Ruggiero Bonghi* (1828-1895), episcopus *Pietro Maria Ferré*, *Ag. Moglia*, *Giuseppe Allievo* multique alii.

Ad Giobertianos pertinent: *Pietro Luciani*, qui doctrinam Gioberti contra Spaventam aliosque Hegelianos eo tempore, quo Hegelianismus Neapoli floruit, i. e. post 1860, defendit; *B. D'Acquisto*, *G. Romano*, *F. Toscano*, *V. Fornari*, *N. Garzilli*, *V. Di Giovanni*, alii; nemo tamen ex iis maius momentum habet.

Ontologismum proficitur etiam *Terenzio Mamiani della Rovere* (1799-1885) saltem in altera periodo vitae suae. Mamiani, primo professor literaturae italianae Augustae Taurinorum, dein minister gubernii provisorii Bononiae, 1848 minister apud Pium IX., dein iterum professor philosophiae Augustae Taurinorum, semper adversarius erat potestatis saecularis Pontificum. Hinc destructa a. 1870 hac potestate venit Romam ibique pluries munere ministri instructionis fungens philosophiam idealisticam tamquam publicam in Italia introducere conatus est. Primo impugnabat ontologismum Rosminii docebatque metaphysicam, quae sensui communi ad modum scholae scoticae et eclecticismi gallici nitebatur. Post annum autem 1850 amplexus est idealismum, conciliando platoniceam doctrinam de ideis cum ontologismo Rosmini et Gioberti. Ut hanc suam doctrinam diffunderet et ex una parte contra philosophiam scholasticam, ex altera parte contra positivismum naturalisticum defenderet, condidit a. 1870 periodicum: «*Filosofia delle scuole italiane*», cuius 23 volumina prodierunt. Mortuo Mamiani amicus eius *Luigi Ferri* (1826-1895), prof. in Universitate Romana, periodicum istud mutato titulo in «*Rivista italiana di filosofia*» usque ad a. 1898 edidit, dirigente professore *E. Passamonti* et omnibus fere celebrioribus philosophis italianis collaborantibus. Mutato nomine etiam viam periodicum mutavit, etenim non quaesivit amplius ontologismum tamquam philosophiam propriam italianam evolvere, sed philosophiam italianam magis cum tota philosophia europaea conciliare. Suam propriam philosophiam Ferri vocabat monismum dynamicum, qui partim influxum spiritualismi gallici, partim ontologismi italiani, praesertim Rosmini et Mamiani subiit. Hunc monismum dynamicum ulterius evolvit discipulus Ferri *Luigi Ambrosi*.

Tandem ontologismo italo affines sunt *F. Puccinotti* (1794-1872), *S. Centofanti* (1794-1830), *S. Corlco* (1823-1890), *F. Bertinaria* (1816-1890), *B. Labanca* (n. 1829), *Agostino Tagliaferri*.

Erroris ontologistarum damnati sunt a Pio IX. Decreto S. Off. die 18. Sept. 1861 (Cfr. Denzinger-Bannwart, ed. 11., n. 1659 sqq.). Praecipui sic in

hoc decreto exhibentur: 1. Immediata Dei cognitio, habitualis saltem, intellectui humano essentialis est, ita ut sine eà nihil cognoscere possit: siquidem est ipsum lumen intellectuale; 2. Esse illud, quod in omnibus et sine quo nihil intelligimus, est esse divinum; 3. Universalia a parte rei considerata a Deo realiter non distinguuntur; 4. Congenita Dei tamquam entis simpliciter notitia omnem aliam cognitionem eminenti modo involvit, ita ut per eam omne ens, sub quocumque respectu cognoscibile est, implicite cognitum habeamus; 5. Omnes aliae ideae non sunt nisi modificationes ideae, qua Deus tamquam ens simpliciter intelligitur.

Ontologismum efficaciter impugnarunt prae aliis *Thomas Zigliara* O. Pr., *Albertus Lepidi* O. Pr., *Ballerini* S. I. et plures scriptores *Commentarii La Civiltà Cattolica*. Iudicium S. Officii damnantis a. 1861 ontologismum, ex quo supra praecipuas theses attulimus, controversiis circa ontologismum finem imposuit.

BIBLIOGRAPHIA. *H. Maret*, Essai sur le Panthéisme, 1839, ed. 3. 1845; *Théodicée chrétienne*, 1844, ed. 2. 1850; *A. Gratry*, Cours de philosophie, 8 voll., Par. 1861 sqq.; *La philosophie du Credo*, ib. 1861; *Les Sophistes et la Critique* ib. 1864; *Laforêt*, Les dogmes catholiques, Par. 1860; *Fabre*, Défense de l'Ontologisme, Par. 1860; *Branchereau*, Praelectiones philosophicae, 8 voll.; *Hugonin*, Etudes philosophiques, 3. voll.; *F. Rothenfluc*, Institutiones philos., Frib. 1842, 3 voll.; *Compendium philos. religionis*, ib. 1843, germanice ab *J. Weber*, Luzern 1851; *Rosmini*, Opuscoli filosofici, Milano 1827-28; *Nuovo saggio sull'origine delle idee*, Roma 1830, anglie Lond. 1883; *Introduzione alla filosofia*, 1850; *Logica*, 1854; *La filosofia di Aristotile*, 1858; *Teosofia*, 1859; *Gioberti*, Introduzione allo studio della filosofia, Bruxelles 1839-40; *Discorso preliminare sulla teoria del sovrannaturale*, Parigi 1850; *Della riforma cattolica della Chiesa*, Torino, 1856; *A. Pestalozza*, Difesa della dottrina di Rosmini, Milano 1853; *N. Tommasco*, Sunto delle opere del Rosmini, Torino, 1839; *A. Rayneri*, Principi di Metodica, Torino 1862; *Minghetti*, La filosofia della storia, Firenze 1852; *Peyretti*, Elementi di filosofia, Torino 1857; *G. Cavour*, Frammenti filosofici, Torino 1841; *Tarditi*, Lettere di un Rosminiano, Torino 1841; *P. Paganini*, Della natura delle idee secondo Platone, Pisa 1863, 1889; *V. Garelli*, Note sulla filosofia morale, Genova 1852; *R. Bonghi*, Sunto di Logica, Milano 1860; *P. M. Ferré*, Degli universali secondo la teoria rosminiana confrontata colla teoria di S. Tommaso d'Aquino e con quella di parecchi tomisti e filosofi moderni, vol. 9, Casale 1880-86; *A. Moglia*, I suareziani e l'ab. Rosmini, 1882; *La filosofia di S. Tomaso nelle scuole italiane*, Piac. 1885; *G. Allievo*, Saggi filosofici, Milano 1866; *Esame dell'hegelianismo*, Torino 1897; *P. Luciani*, Il pensiero moderno, Nap. 1861; *Gioberti e la filosofia nuova italiana*, 1866-72; *D'Aquisto*, Elementi di filosofia fondamentale, Pal. 1836; *G. Romano*, Scienza dell'uomo, Pal. 1840-45; *F. Toscano*, Corso di filosofia, Nap. 1857; *Garzilli*, Saggio sui rapporti della formola ideale coi problemi più importanti della filosofia sec. Gioberti, Pal. 1850; *Mamiani*, Dell'ontologia e del metodo, Par. 1841; *Compendio e sintesi della propria filosofia*, Torino 1876; *L. Ferri*, Dell'idea del vero, in *Ac. Lincei* 1887-88; *Dell'idea dell'essere*, ib. 1888; *Th. Zigliara*, Saggio sui principii del tradizionalismo, Viterbo 1865; *Della luce intellettuale e dell'ontologismo*, Roma 1874; *A. Lepidi*, De ontologismo, Lovanii 1874; *A. Ballerini*, Principi della scuola Rosminiana esposti in lettere famigliari, Milano 1850.

§ 3. **Rationalismus.** 1, Ut supra vidimus, in Germania et Austria seminaria et Universitates partim tempore mutationum politicarum erant devastatae, partim post suppressam Societatem Iesu rationalismo, illuminismo et Iosephinismo addictae. Hinc nil mirum rationalisticam et criticam subversionem totius ordinis supernaturalis, in specie revelationis, ss. Librorum et Ecclesiae, quae in Universitatibus protestantium regnabat, etiam scholas catholicas infecisse. Primus philosophiam kantianam in scholis catholicis praelegebat *Maternus Reuss* O. S. B., inde ab anno 1782 professor philosophiae Wirceburgensis. In abbazia Benedictinorum Augustae Vindelicorum iam a. 1788 de philosophia kantiana disputabatur, mox etiam Fuldae. Etiam Benedictini *Placidus Muth* Erfurti, *Augustinus Schelle* in Tegernsee Kantianismum profitebantur. Monachii docebat philosophiam kantianam *Mutschelle*, Moguntiae *Blau*, licet privatissime tantum, Heidelbergae *Koller*, Erfurti iam a. 1788 *Lossius*, Viennae *Bendavid*. Fichteanismus apud catholicos maiorem fere applausum nactus est quam apud protestantes. Eum sequebantur *Zimmer* et *Geishüttner*. Moguntiae *Isenbiehl* propter nimis liberalem exegesis in carcerem coniectus est, attamen ipse episcopus Moguntinus novae philosophiae favebat. *Blau* et *Werkmeister* negabant infallibilitatem Ecclesiae, *Schlosser* in Universitate Wirceburgensi collegam suum *Paulum* imitabatur, explicando omnia miracula modo naturali. Item Wirceburgi *Oberthür* dogmaticam in sensu rationalistico Herderi praelegebat, Viennae *Jahn* liberalem exegesis sequebatur (Cfr. *H. Denzinger*, Vier Bücher von der religiösen Erkenntnis, Würzburg 1856, 244 sqq.). Ex-iesuita *Stattler* scripsit acutum opus, sed iam philosophia kantiana infectum; *Marianus Dobmaier* edidit in lucem Systema theologiae catholicae, ubi diversae doctrinae Schellingi inveniuntur, quae tamen non ab ipso auctore, sed ab editore Senestrey interpolatae esse videntur; etiam *Zimmer* in sua Dogmatica doctrinas schellingianas exhibet.

Aliqui theologi catholici conati sunt contra novam philosophiam quasdam saltem veritates rationales in tuto collocare et cum religione revelata componere. Hi sequebantur philosophos fideismi Jacobi et Hamann, provocabant ad affectum et sanam rationem humanam, sed neque habebant recta principia metaphysica neque positivam dogmatum catholicorum notitiam. Hinc licet eorum tentamina defendendae et restaurandae religionis catholicae fuerint sincera et nobilea, fundamenta tamen solida doctrinae non suppeditabant. Huc pertinent *Ioannes Michael Sailer* (1751-1837), *Caietanus de Weiler* († 1826), *Iacobus Salat* (1766-1851). Nil inde mirum eos maiori cum studio quaestiones morales et paedagogicas quam dogmaticas coluisse.

Positivus influxus in restaurationem philosophiae in scholis catho-

licis Germaniae exiit a s. d. *schola romantica*, licet ipsa philosophiam proprie dictam non coluerit, scilicet a *Friderico Guilelmo Schlegel* (1772-1829), qui primum criticismo et idealismo nimium addictus postea ad religionem catholicam rediit, a *Iosepho Goerres* (1776-1847), qui etiam resipiscens philosophiam historiae, philosophiam naturalem et mysticam in luce veritatis catholicae tractabat magnamque suis operibus et articulis auctoritatem sibi conciliavit, a *Carolo Hieronymo Windischmann* (1775-1839) et *Molitor* (1799-1860).

2. Sed praeter initio dictos aliqui philosophi et theologi catholici maioris momenti, philosophiae transcendentali nimium addicti, eam cum dogmate catholico conciliare vel potius dogma catholicum huic philosophiae adaptare conati sunt et sic in sat periculosos errores inciderunt, ita ut Ecclesia eorum opera prohibere doctrinamque condemnare fuerit coacta. Huc pertinet *Georgius Hermes* (1775-1831), professor in Universitate Bonnensi, iuxta quem fides oritur ex critica inquisitione in motiva credibilitatis. Dogmata fidei christianae ultimatum non aliud habent fundamentum quam omnis cognitio naturalis. Hinc iuxta ipsum philosophus, qui sibi ipsi est constans, necessario ad christianismum pervenire debet. Etiam in religione christiana debemus pervenire ad cognitionem internae veritatis eius doctrinarum; quamdiu de aliqua veritate christiana dubitamus, non possumus eam ut veram et certam admittere. Ita Hermes identificat motiva credibilitatis cum motivis fidei, et rationale obsequium fidei mutat in fidem rationis. Hinc reiecit catholicam definitionem fidei, quae in eo consistit, quod aliquid ut verum admittimus ex auctoritate alterius et non ex intima cognitione veritatis, ut nimis angustam. In vehementi pugna, quae circa doctrinam hermesianam exorta est, aliqui ut *Kreutzhage*, *Sieger*, *Seber*, *Windischmann* maior, *Hast*, *Ed. Herzog*, *Seling* Hermem impugnarunt; multi tamen, ut *Achterfeld*, *Biunde*, *Braun*, *Elvenich*, *Lutterbeck*, *Balzer*, *Droste-Hülshoff* eum secuti sunt. Pugna haec ad dilucidanda principia fidei multum contulit; episcopus Clemens Augustus de Droste-Vischering Hermesianismum prohibuit, quam prohibitionem approbavit Breve Gregorii XVI. e 26. Septembris 1835 et decretum die 7. Ianuarii 1836. Et cum Hermesiani putarent successorem Gregorii Pium IX. in allocutione sua 9. Novembri 1846 ipsis favere, Pontifex in epistola data 25. Iulii 1847 condemnationes praedecessoris confirmavit.

Gregorius XVI. haec habet in Brevi « Dum acerbissimas » 26. Sept. 1835: « Ad augendas, quibus... premimur, angustias illud etiam calamitosissimum ac summo opere deplorandum accedit, quod inter eos, qui pro religione editis operibus certant, nonnulli simulate se intrudere audeant, qui similiter pro eadem videri volunt et ostentant se dimicare, ut retenta religionis specie, veritate autem despecta, facilius possint per philosophiam seu per vanas eorum

philosophicas commentationes et inanem fallaciam incautos seducere atque pervertere, hinc et populos decipere fidentiusque inimicis palam saevientibus adiutrices porrigere manus... Peregrinis quippe improbandisque doctrinis saepe ipsi inficiunt studia et publicum etiam si quod tenent in scholis et academis, docendi magisterium profanare non dubitant, ipsumque, quod tueri se iactant, sacratissimum adulterare dignoscuntur fidei depositum». — Sequitur damnatio operum Hermesii, «qui audacter a regio, quem universa traditio et SS. Patres in exponendis ac vindicandis fidei veritatibus tramitem stravere, deflectens, quin et superbe contemnens et damnans, tenebrosam ad errorem omnigenum viam molitur *in dubio positivo tamquam basi omnis theologiae inquisitionis* et in principio, quod statuit, *rationem principem normam ac unicum medium esse*, quo homo assequi possit supernaturalium veritatum cognitionem». (Denz.-Bannwart, Enchiridion, ed. 11., n. 1618 sqq.). Pius autem IX. in Encycl. «Qui pluribus», 9. Nov. 1846: «Hinc praepostero sane et fallacissimo argumentandi genere numquam desinunt humanae rationis vim et excellentiam appellare, extollere contra sanctissimam Christi fidem, atque audacissime blaterant eam humanae refragari rationi». Deinde ostendit fidem et rationem inter se concordare mutuumque sibi praebere auxilium; humanam rationem «divinae revelationis factum diligenter inquirat» oportere, «ut certo sibi constet, Deum esse locutum»; deinde vero «Deo loquenti fidem esse habendam». Tandem concludit: «Itaque humana ratio ex splendidissimis hisce aeque ac firmissimis argumentis clare aperteque cognoscens, Deum eiusdem fidei auctorem existere, *ulterius progredi nequit*, sed quavis difficultate ac dubitatione penitus abiecta ac remota, omne eidem fidei obsequium praebeat oportet». (Denz.-Bannwart, ed. 11., 1634 sqq.).

3. Alio iterum modo deviauit a recta doctrina catholica *Franciscus Baader* (1765-1841), membrum Academiae scientiarum Monacensis et professor philosophiae. Baader secutus est potius theosophismum Schellingi et Iacobi Boehme; philosophia sua conatus est doctrinam christianam profundius probare; sed, ut ait, intendit catholicismum, non infallibilitatem eius «praesulum» defendere. Sic per theosophismum etiam ipse incidit in rationalismum. Etenim iuxta eius doctrinam primo homo accipit scientiam suam ex omniscentia divina, seu omnis scientia humana est vera et realis participatio scientiae divinae; postquam autem homo hanc scientiam accepit (in quo iuxta Baader consistit fides), potest et debet ratione sua in totum depositum fidei inquirere et omnia, etiam mysteria, ratione explicare et probare. Sic ipse conatur philosophice explicare tum processum immanentem in Deo, quo oritur trinitas personarum, tum processum emanantem ex Deo, quo oritur tota creatio, quae nihil aliud est nisi continuata manifestatio Dei in tempore. Sic eius philosophia vocari potest pantheismus rationalistico-theosophicus. Etiam in quaestionibus theologicis multos habet errores; ita putavit primatum Pontificum non pertinere ad essentiam catholicismi, imo catholicismum a «romana dictatura» liberandum esse. Anno 1823 profectus est in Russiam, ut ibi «institutum missionum philosophico-religiosum», «unionem academico-christianam» conde-

re, quae «locum latomorum et Iesuitarum occuparet». Inter eius discipulos nominandi sunt prof. Wirceburgensis *Hoffmann*, prof. in Giessen *Lutherbeck*, Monachii *Hamberger* et *Beraz*, Monasterii *Schlüter*.

Antonius Günther (1783-1863), natus in Bohemia et sacerdos saecularis Viennae, similem tendentiam habet ac Baader, attamen magis philosophiam hegelianam sequitur. Putavit enim philosophiam patripticam et scholasticam non valere sufficienti modo solvere obiectiones a moderna philosophia motas; hinc conatus est novum systema philosophicum tamquam solidum fundamentum fidei christianae elaborare, quod etiam recentissimis difficultatibus satisfacere posset. Etiam eius innovatio, sicut hermesiana, magnum inter catholicos excitavit motum; pluribus eum sequentibus, ut *Ioanne H. Pabst*, *K. von Hock*, *J. Merten*, *Baltzer*, *Veith*, *Knoodt*, *Th. Weber*, *Reinkens*, alii ut *Hast*, *Volkmuth*, *Dieringer*, *Clemens*, *Mattes*, *Schwetz*, *Kleutgen*, *Möller*, *Katschthaler* impugnabant. Romam denuntiatus laudabiliter se subiecit, sed putabat accusationem et admonitionem esse opus Iesuitarum ei infensorum (fuerat enim in novitiatu S. I. in Galicia, attamen finito noviciatu egressus est, quia cognoverat se ad hunc Ordinem non esse aptum). Iuxta Günther cogitare et esse non est quidem immediate identicum, ut vult Hegel, sed omne esse, quia primitus est cogitatum, debet se evolvere in esse cogitans. Si id de omni esse valet, philosophia potest etiam mysteria fidei non solum cognoscere, sed ratione probare. Iamvero in progressu scientiae humanae etiam philosophica cognitio veritatum fidei progreditur, et sic oriuntur dogmaticae definitiones Ecclesiae, in quibus proinde distinguendum est inter id, quod est immutabile et id, quod est mutabile et variabile. Modo dialectico hegeliano Günther conatur explicare originem SS. Trinitatis, originem ideae mundi in Deo et dein originem ipsius mundi realis. Notandum praeterea est Güntherum in homine triplex elementum distinguere: corpus, psychen naturalem (Naturpsyche), quae est principium vitale corporis et ad regnum naturae (Naturreich) pertinet, tandem animam seu spiritum (Geist), qui ad regnum spirituum (Geisterreich) pertinet et est persona individualis. Psyche oritur generatione cum et in corpore, spiritus autem divina creatione producitur, ita ut psyche cum spiritu in homine sit hypostatice unita. Hinc in homine duplex habetur subiectum cogitans et volens: ad psychen pertinet appetitus sensitivus et cognitio universalis in phaenomenis, ad spiritum voluntas libera et cognitio ope conceptuum, idearum. Nihilominus habetur una tantum conscientia sui, quia spiritus sui plene conscius etiam inconsciam cogitationem psychae elevat et assumit.

Opera Güntheri decreto S. C. Indicis die 3. Ianuarii 1857 promulgato, die 17. Februarii 1857 a Summo Pontifice Pio IX. approbato, confixa sunt, cui

decreto auctor laudabiliter se subiecit. Quia autem quidam Güntheriani putabant se in singulis suis sententiis persistere posse, cum in generali damnatione sententiae illae singillatim non notarentur, Pius IX, literis die 15. Iunii 1857 ad Cardinalem de Geissel archiepiscopum Coloniensem datis errores Güntheri singillatim notavit. In specie hae literae, quae incipiunt « Eximiam tuam » damnant: « saepe damnatum rationalismi systema ampliter dominari »; deinde doctrinas a catholica fide de unitate Divinae substantiae in tribus Personis aberrantes; doctrinas de sacramento Verbi incarnati deque unitate divinae Verbi personae in duabus naturis; quarto, laedi catholicam sententiam de homine; tandem varia statui, quae catholicae doctrinae de suprema Dei libertate a quavis necessitate soluta in rebus procreandis plane adversantur. In fine Breve resumit et damnat rationalismum in rebus fidei, scilicet « quod güntherianis libris humanae rationi et philosophiae, quae in religionis rebus non dominari, sed ancillari omnino debent, magisterii ius temere attribuitur, ac propterea omnia perturbentur, quae firmissima manere debent tum de distinctione inter scientiam et fidem, tum de perenni fidei immutabilitate, quae una semper atque eadem est, dum philosophia humanaeque disciplinae neque semper sibi constant neque sunt a multiplici errorum varietate immunes ». Cfr. Denzinger-Bannwart, ed 11., n. 1653 sqq. Conferatur etiam allocutio Pii IX. » Singulari quadam », die 9. Decembris 1854, ubi error rationalismi perstringitur, Denz.-Bannw., ed. 11., n. 1642 sqq.

4. Miram viam intermediam inter metaphysicam scholasticam, quam « naturalistico-rationalem » vocat, et metaphysicam « aprioristico-idealisticam » modernorum philosophorum ingreditur *Iacobus Frohschammer* (1821-1893), sacerdos et professor Monacensis. Proponit enim systema metaphysicae « historico-psychologicae », cuius fundamentum est factum historicum universale, quod homines habent conscientiam de existentia Dei. Si autem in ulteriore evolutione sui systematis loco ideae apud Hegel et voluntatis apud Schopenhauer admittit phantasiam non solum ut supremum principium subiectivum in homine, sed etiam ut supremum principium ontologicum totius evolutionis universi, mutata hac veste influxum philosophiae transcendentalis prodit, etiamsi Deum personalem retineat.

Opera Frohschammeri damnata sunt a Pio IX. literis « Gravissimas inter » ad archiepiscopum Monaco-Frisingensem die 11. Decembris 1862 datis. In his literis duplex error in operibus dicti Frohschammer perstringitur: primo « quod auctor tales humanae rationi tribuat vires, quae rationi ipsi minime competunt ». « Namque auctor imprimis edocet, philosophiam, si recte eius habeatur notio, posse non solum percipere et intelligere ea christiana dogmata, quae naturalis ratio cum fide habet communia..., verum etiam ea, quae christianam religionem fidemque maxime et proprie efficiunt, ipsumque scilicet supernaturalem hominis finem et ea omnia, quae ad ipsum spectant ». Secundo, quod « eam philosophiae tribuit libertatem, quae non scientiae libertas, sed omnino reprobanda et intoleranda philosophiae licentia sit appellanda. Quadam enim distinctione inter philosophum et philosophiam facta, tribuit philosopho ius et officium se submitte auctoritati, quam veram ipse probaverit, sed utrumque philosophiae ita denegat, ut, nulla doctrinae reve-

latae ratione habita asserat, ipsam numquam debere ac posse auctoritati se submittere. Quod esset tolerandum et forte admittendum, si haec dicerentur de iure tantum, quod habet philosophia, suis principiis seu methodo ac suis conclusionibus uti, sicut et aliae scientiae, ac si eius libertas consisteret in hoc suo iure utendo, ita nihil in se admitteret, quod non fuerit ab ipsa suis conditionibus acquisitum aut fuerit ipsi alienum. Sed haec iusta philosophiae libertas suos limites noscere et experiri debet. Numquam enim non solum philosopho, verum etiam philosophiae licebit, aut aliquid contrarium dicere iis, quae divina revelatio et Ecclesia docet, aut aliquid ex eisdem in dubium vocare, propterea quod non intelligit, aut iudicium non suscipere, quod Ecclesiae auctoritas de aliqua philosophiae conclusione, quae hucusque libera erat, proferre constituit. Accedit etiam, ut idem auctor philosophiae libertatem seu potius effrenatam licentiam tam acriter, tam temere propugnet, ut minime vereatur asserere, Ecclesiam non solum non debere in philosophiam umquam animadvertere, verum etiam debere ipsius philosophiae tolerare errores eique relinquere, ut ipsa se corrigat, ex quo evenit, ut philosophi hanc philosophiae libertatem necessario participant atque ita etiam ipsi ab omni lege solvantur ». Denzinger-Bannwart, ed. 11., n. 1666 sqq. Quae documenta pretiosissimam exhibent doctrinam, quomodo philosophia, salvis iuribus propriis et vera libertate inquirendi, errores vitare potest.

Nimiam aestimationem philosophiae modernae et insufficientem notitiam philosophiae scholasticae praesefert etiam *Martinus Deutinger* (1815-1864), sacerdos et professor philosophiae Frisingae, Monachii et Dillingae. Optimo consilio ductus voluit materialismum et pantheismum sui temporis profigare, sed in hunc finem novum systema philosophicum construendum esse putavit. Doctrina sua non quidem incidit in apertos errores et hinc ab omni censura ecclesiastica mansit liber, atamen inclinat in traditionalismum mitigatum et supranaturalismum relativum tantum. In oppositione ad Güntherum ubique ternariam divisionem inducit. Sic distinguit triplex obiectum cognitionis: seipsum (seu hominem), naturam, Deum; in homine autem, qui est centrum philosophiae, triplex principium constitutivum: spiritum, animam, corpus, et triplicem facultatem essentialem: cogitare, posse et velle et ita porro. Deutinger acriter impugnat absolutum idealismum et intellectualismum hegelianum, et dualismum güntherianum: nihilominus in multis doctrinis ab utroque, sicut etiam a Schellingo et Baader dependet.

Tandem huc etiam spectat *Bernardus Bolzano* (1781-1848), sacerdos Pragensis, qui graves vitae calamitates (nam recentem erectam cathedram philosophiae religionis in Universitate Pragensi ipsi oblatam post paucos annos iniustissime amisit) magna animi aequitate portabat et totam vitam studiis indefesso labore incubuit. Eius philosophia totam speculationem idealisticam et criticismum Kantii acriter et acute impugnat et in praecipuis potius Scholasticam et etiam Leibnitium, cuius monadologiam assumit, sequitur; nihilominus non est ab omni influxu rationalismi libera. Licet non omnes philosophiae partes aequè

bene elaboraverit, tamen pugna contra kantianam et hegelianam philosophiam ansam ei dedit ad profundas inquisitiones, praesertim in logica, ubi exactissime inter actum psychicum et sensum logicum cognitionis distinguit. Methodum hegelianam, nullo habito respectu, perstringit et condemnat, et generatim obicit idealismo transcendentali, cum « non cogitare distincte, ludere solis imaginibus et quaecumque, licet plane superficiale similitudinem duarum rerum pro earum identitate habere ». Etiam kantianam doctrinam in omnibus, quae sunt maioris momenti, reicit, puta distinctionem inter intuitionem aprioristicam et empiricam, doctrinam de iudiciis analyticis et syntheticis, de spatio et tempore, doctrinam de impossibilitate metaphysicae, de postulatis rationis practicae. Minus recta est doctrina Bolzani de compositione corporum ex monadibus spiritualibus, de existentia mundi ab aeterno, de unitate hominis tantum per activitatem mutuam inter corpus et animam. Praeter logicam etiam in mathesi Bolzano profundas inquisitiones instituit. — Quamdiu vixit Bolzano non magnum habuit influxum, et extra Bohemiam per longum tempus tantum eius inquisitiones mathematicae erant notae. Ultimis autem temporibus (1900) *Husserl* eum quodammodo detexit et adeo animos ad eius inquisitiones logicas advertit, ut nunc fere omnes, qui in Germania de logica tractant: *Stumpf*, *Meinong*, *Marty*, *Michaltschew*, *Ierusalem*, *Oesterreich*, *Bergmann*, *H. Gomperz*, alii, eius doctrinas respiciant.

BIBLIOGRAPHIA. *M. Reuss*, Soll man auf kath. Universitäten Kants Philosophie erklären? Würzburg 1789; *Pl. Muth*, Ueber die wahren Verhältnisse der Theologie u. Philosophie, Erfurt 1791; *P. B. Zimmer*, Philosophische Religionslehre. 1. Th. Lehre von dem Absoluten, Landshut 1805; *G. Hermes*, Untersuchung über d. innere Wahrheit des Christentums, Münster 1805; Einleitung in d. christkatholische Theologie I, Münster 1819, ed. 2. 1831. Contra *Hermes* scripserunt *A. Kreutzhage*, Beurteilung des Hermesischen Philos., Münster 1838; *H. de Sieger*, Theorie des Glaubens, zur Verständigung mit der Hermesischen Schule, Cöln 1836; *Fr. J. Seber*, Eine allg. Grundlage der christl. Religion u. Theologie, Cöln 1823; *Hast*, Hauptmomente der Hermesischen Philosophie, Münster 1832; Ueber d. Fürwahrhalten der theoretischen u. d. Fürwahrhalten der praktischen Vernunft im Hermesischen Systeme, ib. 1832; *Ed. Herzog*, Der Mensch, die Kirche u. das Hermesische System, Neisse u. Lpz. 1836; *Seling*, Ueber Hermes, Osnabr. 1838; Ueber d. Einheit Gottes u. mehreres Andere mit Rücksicht auf das Hermesische System u. dessen Gegner, ib. 1838. — *F. v. Baader*, opera omnia, curantibus Hoffmann, Hamberger etc.; 16 voll. 1851-1860. — *A. Günther*, Vorschule zur spekulativen Theologie des positiven Christentums, Wien 1828, 1829; Süd- u. Nordlichter am Horizonte spekulativer Theologie, 1832; Thomas a Scrupulis. Zur Transfiguration des Persönlichkeitspantheismus neuester Zeit, Wien 1835; cum *Veith* et aliis edidit 1849-1854 fasciculos literarios s. t. *Lydia*, philosophisches Taschenbuch. Contra *Günther* scripserunt *I. Kleutgen*, Die Theologie der Vorzeit verteidigt, Münster 1853-60, ed. 2. 1867-74; *Franc. Iac. Clemens*, Die spekulative Theologie *A. Günthers* u. d. kath. Kirchenlehre, Cöln. 1853. — *I. Frohschammer*, Die

Phantasie als Grundprinzip des Weltprozesses, München 1877; Monaden u. Weltphantasie, ib. 1879; Ueber d. Genesis der Menschheit u. deren geistige Entwicklung in Religion, Sittlichkeit u. Sprache, ib. 1883; *I. G. Wüchner*, Frohschammers Stellung zum Theismus, Paderb. 1913; *M. Deutinger*, Grundlinien e. positiven Philosophie, Regensb. 1843-53; Beitrag zur Lösung der Streitfrage über d. Verhältnis der Philosophie u. Theologie, 1861; Das Prinzip d. neueren Philosophie u. d. christl. Wissenschaft, Regensb. 1857; *Endres*, M. Deutinger, München 1907; *Sattel*, M. Deutingers Gotteslehre, Regensb. 1905. — *B. Bolzano*, Athanasia oder Gründe für die Unsterblichkeit der Seele, Sulzb. 1827, ed. 2. 1838; Wissenschaftslehre, Sulzb. 1837, nova ed., cura A. Höfler, Lpz. 1914; Paradoxien des Unendlichen, hrg. v. F. Prihonsky, Lpz. 1851, ed. 2. Berlin 1889.

CAPUT TERTIUM

Restauratio sanae philosophiae scholasticae.

Post Congressum Viennensem (1815) et magis adhuc post annum 1840, ordine politico et ecclesiastico aliquatenus, saltem in Europa restituto, praxis et scientia catholica statim, non obstantibus gravibus adhuc impedimentis, reviviscere coepit. Labor ingens praestari debuit, traditio fere ex toto interrupta resummi, thesauri traditionis quodammodo de novo detegendi, simul progressus verus scientiarum respiciendus, cum novis systematibus numero et auctoritate in dies crescentibus pugnandum erat. Hinc nil mirum, multos conatus virorum ceteroquin egregiorum non statim exoptatum attulisse fructum. Nihilominus in omnibus terris apparent semina sanioris et fertilioris doctrinae.

ARTICULUS I.

Renovatio traditionis scholasticae.

1. Primi conatus redeundi ad interruptam traditionem et restaurandi studium philosophiae scholasticae habentur in *Italia*. Et quidem magnas partes in hoc opere habuit Societas Iesu. Eius socii a. 1767 ex Hispania expulsi in Italiam venerunt ibique cum sociis italibus sive operibus in lucem editis, sive studiis in Collegiis Ordinis et in diversis Institutis philosophiam scholasticam conservabant et augebant. In Collegio Romano recedentibus a. 1773 Iesuitis scholae per alios professores continuabantur. Studia quidem

multum languebant, ita ut gradus doctoris etiam ab iis obtineri potuerit, qui tantum aliqua argumenta memoria tenebant, et ut propterea alibi non bene audiret (*Steinhuber*, *Gesch. d. Colleg. Germ.-Hung.* [1895] II, 160), attamen tenuis saltem traditio sustinebatur. Ceterum etiam tempore, quo Ordo suppressus erat (1773-1814), haud pauci ex-iesuitae disciplinas philosophicas tum scribendo, tum docendo colebant. Eodem tempore canonicus Placentinus *Vincentius Buzzetti* (1777-1824), qui ab exulibus Iesuitis hispanis in philosophia scholastica eruditus erat, in Seminario Placentino hanc philosophiam docebat; e discipulis eius *Seraphinus* et *Dominicus Sordi* postea Societatem Iesu ingressi, hic Neapoli, ille Augustae Taurinorum philosophiam scholasticam coluerunt. Sordi et Borganelli erant magistri *Matthaei Liberatoris* S. I. (1810-1892), in Collegio Neapolitano professoris, qui prae ceteris toto ingenii sui acumine et voluntatis vigore restaurationem genuini peripatetismi, praesertim principiorum S. Thomae, adnitebatur. Anno 1840 edidit cursum scholasticum: «Institutiones logicae et metaphysicae», quas in posterioribus editionibus inscripsit: «Institutiones philosophicae». Magni momenti pro restauratione philosophiae scholasticae est etiam eius opus «Della conoscenza intellettuale» (2 voll. 1857/8), in quo genuinam S. Thomae doctrinam evolvit et contra recentiores theorias Lockii, Kantii et praesertim Rosmini acute defendit. Item contra Rosmini scripsit librum «Degli universali» (1855). Praeter haec et alia opera contulit ad condenda periodica «La scienza e la fede» (inde ab a. 1840) Neapoli. «La Civiltà Cattolica» (inde ab a. 1850) Romae, in quibus multas elucubrationes de philosophia scholastica edidit. Ubi Leo XIII. Academiam S. Thomae condendam curavit, ipse huic operi exsequendo strenue operam navavit et in eadem Academia frequentes praelectiones de Summa theologica S. Thomae habuit. Eodem tempore scripsit Neapolitanus *Caetanus Sanseverino* (1811-1865), qui primo quidem Cartesianismum defendit, postea autem philosophiam scholasticam amplexus ad condendum periodicum «La scienza e la fede» contulit et plura opera magni momenti edidit. Inter haec eminet opus praecipuum «Philosophia christiana eun antiqua et nova comparata» (5 voll. 1863 sqq.) et «I principali sistemi della filosofia sul criterio» (1850/53). Sanseverino formavit magnum discipulorum numerum; ex iis *Nuntius Signoriello* complevit «Elementa philosophiae christianae» a Sanseverino 1864 edita volumine tractante Ethicam; idem etiam multum utile «Lexicon peripateticum» (1854) confecit. Alius Sanseverini discipulus *Salvator Talamo* probavit Scholasticos genuinum Peripatetismum secutos esse et inquisivit in origines christianismi; item *Iosephus Prisco* diu Neapoli docens praeter alia philosophiam scholasticam ad philosophiam iuris

applicavit, deinde eiusdem urbis Episcopus et S. R. E. Cardinalis est nominatus. Ex Ordine Societatis Iesu praeter dictum Liberatore *Aloysius Taparelli d'Azeglio* (1793-1862) pertinet ad fundatores periodici « *La Civiltà Cattolica* » et prae aliis philosophiam moralem et philosophiam iuris super fundamenta philosophiae scholasticae evolvit; *Salvator Tongiorgi* (1820-1865) in cosmologia quidem docet atomismum chimicum et in psychologia non omnino dualismum cartesianum cavet, in logica autem primus inter Scholasticos sanam criticam cognitionis adversus criticam modernorum elaborat; *Ioannes Maria Cornoldi* (1822-1892) pluribus dissertationibus conatur ostendere philosophiam scholasticam cum scientia moderna, in specie cum physica et chimia, optime componi posse; in eundem finem condidit a. 1874 cum medico Travaglini Bononiae Academiam philosophico-medicam S. Thomae, quae a. 1876 periodicum « *La scienza italiana* » edidit. Etiam celeberrimus astronomus *Angelus Secchi* (1818-1878), *Petrus Tedeschini* († 1876) et *Dominicus Palmieri* (1829-1909) multum ad restaurandam et divulgandam philosophiam scholasticam contulerunt, licet in cosmologia non hylemorphismum peripateticum, sed primus atomismum, ultimus dynamismum defendant. — Ex Ordine S. Dominici eminent *A. Lepidi*, qui ontologismum crisi subiecit, et praesertim *Thomas Zigliara* (1833-1893), in Collegio S. Mariae supra Minervam professor, dein Cardinalis, qui praeter opera systematica theoriam cognitionis ontologicam confutavit. — Ex aliis nominandi sunt *De Giorgio*, qui Institutiones philosophiae ad mentem S. Thomae scripsit, et *Capozza*, qui philosophiam perennem Patrum, Doctorum Ecclesiae et in specie S. Thomae doctrinis modernorum philosophorum opponit.

Praeter dictos auctores, qui licet in singulis frequenter discedant, tamen in essentialibus philosophiam genuinam scholasticam et praesertim S. Thomae restaurare conantur, alii quidam philosophi in Italia philosophiam catholicam liberius colebant et magis ad recentia systemata accedebant. Ex iis *F. Bonatelli* (n. 1830) prof. in Universitate Patavina solide cognovit modernam philosophiam, praesertim Kantii et realismi kantiani Lotze, Trendelenburg et Herbart, cui prae aliis innititur, et conatur dogma catholicum cum philosophia moderna conciliare. Ipse defendit quendam realismum, qui tum experientiae, tum rationi innititur, item defendit animam substantialem et rationalem, libertatem arbitrii, a qua beatitudo vel condemnatio in aeterna vita futura dependet; de Deo autem minus clare docet. Sed dici non potest eum peripateticum sequi. *A. Conti* (1822-1905) conatur e fundamentalibus doctrinis S. Thomae et generatim traditionis christianae quandam philosophiam perennem et progressivam, « *la filosofia perenne e progressiva* » creare. *C. Passaglia* sacerdos partim philosophiam scholasticam, partim modernam sequitur et a. 1861 libellum edidit, in quo publice Summum Pontificem adhortatur, ut potestati saeculari renuntiet. Tandem hic etiam citandus venit *Christophorus Bonavina* (1820-1895), genuensis et sacerdos, qui anno 1849 ad liberalismum defecit, et assumpto nomine *Ausonio Franchi* Paviae et Mediolani docens ontologos, prae-

sertim Gioberti, acerrime impugnabat, omne ens supernaturale negabat et absolutum rationalismum profitebatur; postea autem proprium systema critice diiudicans edidit tria volumina « Ultima critica » (1889-93), in quibus aperte ad philosophiam catholicam redit.

2. In *Hispania* toto tempore philosophia scholastica habuit suos fautores, licet et ibi initio huius saeculi multum langueret. Prae aliis Ordo Praedicatorum peripatetismum defendebat et philosophiam modernam aequo nimium impugnabat. Ita *Philippus Puigserver* O. Pr. iam a. 1820 exposuit totam philosophiam scholasticam, ubi etiam integram physicam veterum restaurare conabatur; item *Antonius Sendil* O. Pr. et *Franciscus Alvaredo* O. Pr., qui in « Cartas criticas » (1851-52) severe in philosophiam modernorum invehitur et propterea seipsum « el filosofo rancio » appellat.

Restaurator philosophiae christianae in Hispania proprie dictus est sacerdos *Iacobus Balmes* (1810-1848). Eius opera « *Filosofia fundamental* » (1846) et « *Curso de filosofia elemental* » (1847) non solum in Hispania multum contulerunt ad studendam et aestimandam philosophiam scholasticam, sed etiam in Germania, cum ibi mox translata fuerint. Balmes admittit quidem in genere systema philosophiae scholasticae, cuius fundamentales doctrinas cum eximia claritate et in forma originali exponit et contra diversa systemata moderna, praesertim scepticismi, subiectivismi et rationalismi acute et profunde defendit, attamen non amplectitur totum peripatetismum scholasticum, sed et in ipsum critice inquiri. Cartesium, Malebranche et Leibnitium multum aestimat et aliquas eorum doctrinas assumit; in theoria certitudinis et in momento, quod sanae rationi humanae (common sense) in aquirenda certitudine tribuit, affinis est philosophiae Reidii et scholae scoticae, etsi ipsam reiciat. Praecipue impugnat sensualismum Condillacii, qui ab aliquibus in Hispania receptus fuit, et spiritualismum Cousini tractat ut meram derivationem philosophiae hegelianae et schellingianae. Quaestiones, in quas prae aliis inquiri, sunt infinitum et substantia, spatium et tempus, necessitas et causalitas, repraesentatio (cogitatio) et esse, perceptio et certitudo. Licet psychologiam proprie non tractet, sed philosophiam cum antiquis in logicam, metaphysicam et ethicam dividat, tamen methodus eius est potius psychologica quam logica et metaphysica.

Contra sic dictum « Krausismum », quem *Iulius Saenz del Rio*, olim Heidelbergae in Germania philosophiae kantianae studiosus, ut professor in Universitate Matritensi inde ab a. 1845 propagabat, pugnat praesertim philosophus catholicus *Orti y Lara*, prof. metaphysicae Matritensis, qui ceterum in operibus systematicis et in libro « *La ciencia y la divina revelacion* » S. Thomam sequitur. Etiam *Donos Cortés* philosophiam scholasticam defendebat.

Præ aliis autem eminet *Zephyrinus Gonzalez* O. Pr. (1831-1895) episcopus Cordubae, postea archiepiscopus Hispali (Sevilla) et Cardinalis, qui philosophiam puram scholasticam restauravit. Non solum eius opera systematica, sed etiam eius *Historia philosophiae doctrinam* S. Thomae sequuntur et in Hispania, partim etiam translata in alias linguas, multum diffundebantur. Tandem *Alexander Pidal y Mon* item doctrinam S. Thomae renovavit.

3. In *Gallia* Ludovicus XVIII. (1814-1824) eiusque frater Carolus X. (1824-1830) conati sunt post sic dictam restaurationem non solum res politicas, sed et religiosas et ecclesiasticas in bonum et pristinum restituere ordinem. Hinc mox vita catholica de novo coepit evolvi. Numerus sacerdotum crevit; plures Ordines et Congregationes magno cum zelo laborabant; plures scriptores magnae famae conabantur operibus suis populum ad religionem et Ecclesiam catholicam reducere: Chateaubriand, de Maistre, De Bonald, La Mennais, Frayssinous, poeta Lamartine. Restaurationi catholicae praeivit vicecomes *Franciscus Augustus de Chateaubriand* (1769-1848). In suo opere praecipuo « *Le génie du christianisme* » (1802), quod eo ipso momento prodiiit in lucem, quo universalis morum et religionis ruina ingens desiderium altioris puriorisque vitae et doctrinae excitaverat, ostendit tum philosophiam tum scientias naturales ducere ad religionem; religionem catholicam esse eam, quae sublimitate mysteriorum et sollemnitatum, splendore et puritate doctrinae, amplitudine institutionum, immortalibus artis suae operibus, praeclarissimis sanctorum suorum exemplis illi desiderio pulchrioris, purioris et perfectioris vitae plene satisfacere valet. Licet inquisitiones historicae et philosophicae profunditate non emineant, tamen opus hoc elegantia styli animique sincera inflammatione et profundo erga religionem catholicam affectu magnam nactum est auctoritatem. Ceterum ipse Chateaubriand non inde ab initio catholicismo practicae erat addictus; multa graviaque infortunia, praesertim mors dilectae piaequae matris et sororis, quae in carcere dura perpeti debebant, eum ad verum plenumque catholicismum reduxerunt.

Profundior adhuc est influxus in restaurationem comitis *Iosephi de Maistre* (1754-1821). A Patribus Societatis Iesu educatus fuit inde ab a. 1803 legatus regis Sardiniae in aula imperatoris Russiae. Eo tempore, quo doctrinae revolutionis ubique vigeant, audacter defendebat religionem catholicam et praeclara sermonis dictione coaevis probavit, unice per restaurationem doctrinae et vitae christianae genus humanum non solum in rebus morum et religionis, sed etiam politicis et socialibus renovari posse. Summam famam nacta sunt praee aliis duo opera: « *Du Pape* » (1819) et « *Soirées de Saint-Péters-*

bourg» (1821); hoc ultimum exhibet splendidam apologiam philosophiae et religionis catholicae et est fertilissimum profundis cogitatis philosophicis. De Maistre firmiter persuasum habet, etiam ipsam philosophiam factum peccati originalis agnoscere debere, si quidem humanam societatem eiusque historiam vult intelligere recteque diiudicare. Reicit omnem theoriam, quae potestatem publicam a populo derivat: omnis potestas, etiam politica, provenit a Deo; regibus et populis praesidere debet Romanus Pontifex ut visibilis vicarius Dei in terris; ipse solus est natura sua arbiter inter potestates saeculares, quae se mutuo impugnant, et inter diversas societatis classes, quarum aliae dominium appetunt, aliae autem iniuste opprimuntur. Etiam *de Bonald* et *La Mennais*, non obstantibus erroribus, ad quos pervenerunt, haud parum ad restaurationem catholicam contulerunt, praesertim fervidus, imo interdum importunus *La Mennais* suis tractatibus: «*Essai sur l'indifférence en matière de religion*» (Paris 1817) et: «*De la religion considérée dans ses rapports avec l'ordre politique et civil*» (Paris 1825).

Ubi autem Carolus X. magis adhuc regnum Galliae cum Ecclesia conciliare conatus est, oppositio de novo exarsit, ita ut a. 1826 scholae Societatis Iesu abrogarentur. Carolus X. throno privatur, et sub Ludovico Philippo (1830-1848) Ecclesia de novo graves patitur persecutiones. Ut eam defendant, comes *Montalembert* († 1870), celeberrimus auctor operis «*Les moines d'Occident*», *Lacordaire* O. Pr. († 1861), *Gerbet* († 1864) et *La Mennais* unitis viribus condunt diurnale «*L'Avenir*», quod tamen propter doctrinas, quas praesertim de separatione Ecclesiae a Statu sparsit, a Gregorio XVI. die 15. Augusti 1832 condemnatur. Alii conati sunt nationem cum Ecclesia conciliare, puta celebres oratores *Ravignan* S. I. († 1858) et dictus iam *Lacordaire*, episcopus *Dupanloup* († 1878) suo «*Ami de la religion*», *Ludovicus Veuillot* (1813-1883) multis operibus et diurnali «*L'Univers*», periodicum «*Le Correspondant*» et alii. Secunda Respublica (1848-1852) et Ludovicus Bonaparte, qui ut imperator Napoleon III. 1852-1870 regnavit, Ecclesiam mitius tractant, attamen eodem tempore diversis libris, ut *Renan* Vita Iesu et fabulis romanticis (Eugène Sue, George Sand, Alexander Dumas) venenum de novo ubique intra populum spargitur.

Interim et *philosophia catholica* non penitus erat extincta. Divulgatio cartesianismi, traditionalismi, ontologismi inter Galliae catholicos restaurationem scholasticam quidem retardavit, attamen plures ex his auctoribus bene meriti sunt, materialismum et sensualismum impugnantes. Sacerdos *Henricus Maret* (1805-1884) pugnat contra pantheismum, dilucidat theodiceam christianam et ostendit, inter philosophiam sanam et religionem non haberi oppositionem; sed ipse am-

plectitur quendam eclecticismum et inclinat in traditionalismum docendo rationem in investiganda veritate sibi non sufficere, sed fidei catholicae inniti debere. Etiam *Amadeus de Margerie* (1825-1905) defendit theodiceam et impugnat materialismum. *Buvier* iam a. 1824 exponit Institutiones elementares philosophiae (peripateticae). Inde a medio saeculo XIX. in seminariis aliisque institutis catholicis magis magisque philosophia peripatetica colitur. Sufficit afferre nomina: *Roux-Lavergne*, qui a. 1856, *M. Rosset* (1830-1892), qui 1866 principia philosophiae iuxta divum Thomam exponit, *Grandeclande*, qui inde ab a. 1858 philosophiam S. Thomae exhibet; *Henricus Sauv  * a. 1878 scholasticam theoriam de unione substantiali inter animam et corpus defendit; *Bourquard* a. 1877 thomisticam theoriam cognitionis exhibet; etiam medicus *Fr  dault* († 1895) in suis tractatibus physiologicis et philosophicis inde ab a. 1863 peripatetismum sequitur. Huc accedunt *Di  *, *Vallet*, *Hautcoeur*, *Didiot*, *Domet de Vorges* († 1910), alii. Ad historiam philosophiae scholasticae dilucidandam conferunt *F. Morin*, qui collectioni Migne pretiosum « Dictionnaire de philosophie et de théologie scolastiques » (1857-58) inseruit, *Ioannes Baptista Bourgeat*, qui de Vincentio de Bellovisu (1856), *Cacheux*, qui de philosophia S. Thomae (1858) tractat et alii.

4. In *Germania* plures viri magnae auctoritatis ad ecclesiam catholicam redeunt: *F. L. von Stolberg*, *Schlegel*, *Ad. M  ller*, *Zacharias Werner*, *I. F. H. Schlosser*, *Haller*, alii. Motus a suo amico *Clemente Augusto von Droste-Vischering*, *L. von Stolberg* edidit iam annis 1806-15 opus « Geschichte der Religion Jesu Christi », quod magnum optimumque influxum nactum est non solum in historiographiam ecclesiasticam, sed in totam vitam practicam catholicorum in *Germania*. Totus coetus amicorum Monasteriensis, i. e. praeter dictum comitem de Stolberg *F. W. F. von Fürstenberg*, *Amalia Gallitzin*, *Katerkamp*, *Overberg*, *Kellermann*, *Clemens* et *Caspar Droste-Vischering*, *I. H. Kistemaker*, *I. A. Binterim O. S. Fr.*, post Ordinum suppressionem a. 1804 sacerdos saecularis, praeterea regens seminarii Moguntini *F. L. Liebermann*, professores eiusdem seminarii *A. R  ss* et *N. Weiss*, *Fr. Werner*, *Io. Geissel*, *C. A. von Mastiaux*, *Fr. von Kerz*, *F. A. von Besnard* et plures alii omnes conatus ad vitam et scientiam catholicam restaurandam efficaciter contulerunt.

Interea *Hermes* sua doctrina magnum motum excitavit multosque nactus est sectatores, sed et haud ignobiles adversarios, ut supra vidimus. Decursu unius decennii in omnibus academiis catholicis *Borussiae*: *Bonnae*, *Coloniae*, *Treviris*, *Monasterii*, *Vratislaviae*, *Braunschweigae* professores erant *Hermesiani*. Sed praeter supra citatos phi-

losophos et theologos et periodicum «Aseffenburger Kirchenzeitung», fundatum a. 1829 a parcho H. I. Schmitt, quod deinde 1836-1843 mutato titulo «Herold des Glaubens», sub Pfeilschifter directore prodiit, Hermesianismum acriter impugnabat. Etiam A. Güntheri philosophia et theologia similem conceitavit inter doctos controversiam. Ex alia parte *Iosephus Goerres*, qui magis magisque a priore sympathia cum revolutione gallica ad sana catholicismi principia redierat, totum animi ingenium ad haec principia defendenda et enucleanda contulit. Eodem fere tempore edidit *K. I. H. Windischmann* amplum opus de evolutione philosophiae: «Die Philosophie im Fortgang der Weltgeschichte», Bonn 1827-34; *Molitor* item magnum opus de philosophia historiae: «Philosophie der Geschichte oder über die Tradition», Münster 1826-53, quae haud parum ad restaurandam sanam contulerunt doctrinam.

Inde ab a. 1830 coepit de novo scientia *theologica* florere Monachii, Tubingae, Friburgi, Giessae, postea etiam Monasterii, Bonnae, Vratislaviae, Wirceburgi. Monachii Goerres, Baader, Ringseis, Philipps, Wiedemann, Hortig, Allioli, I. I. I. Döllinger, H. Klee; Tubingae Moehler, Herbst, Gratz, Feilmoser, Drey, qui cum Herbst, Kirscher, Feilmoser periodicum «Tübinger Quartalschrift» a. 1819 condidit; Giessae Staudenmaier, Kuhn, Locherer, Lüft; Friburgi Hirscher, Staudenmaier, Hug, Werk, Vogel, Schleyer, Adalb. Maier et multi alii omnes fere disciplinas scientiae theologiae et scientiarum affinium diligenter colebant.

Restaurandae autem in Germania philosophiae scholasticae initia dederunt Clemens, Werner, Stoeckl et Kleutgen. *Franciscus Iacobus Clemens* (1815-1862), professor Monasterii, scripsit de relatione inter philosophiam et theologiam iuxta sententiam Scholasticorum (1856), *Carolus Werner* († 1888) amplis operibus de S. Thoma (1858 sqq.) et de Suarezio et Scholasticis ultimarum saeculorum (1861) multum contulit ad philosophiam scholasticam melius cognoscendam et diligentius consulendam; *Albertus Stoeckl* (1823-1895), prof. philosophiae in academia Monasteriensi, edidit primum textum scholarem peripateticum in lingua germanica et ampla opera tum de historia philosophiae in genere, tum in specie de historia philosophiae patristicae et scholasticae, in quibus componendis fontes ipsos diligenter consuluit; *Constantinus Gutberlet* (n. 1837), professor in seminario Eichstättensi et Fuldensi, item inde ab a. 1860 philosophiam scholasticam tractare coepit. Etiam *F. Morgott* (1829-1900), professor Eichstättensis, *Matthias Schneid* (1840-1893), canonicus Eichstättensis, *L. Schütz* (1838-1901), canonicus Trevirensis, *Ioannes G. Hagemann* (1832-1903), prof. Monasteriensi, philosophiam scholastico-thomisticam variis ope-

ribus iam ante celebrem encyclicam Leonis XIII. dilucidaverunt. Omnes autem superat *Iosephus Kleutgen* S. I. (1811-1883), quem theologus Scheeben « Thomam redivivum » appellat et Leo XIII. « principem philosophorum » nominasse fertur, et qui duobus amplis operibus philosophiam et theologiam scholasticam et praesertim S. Thomae non solum modo plane egregio exposuit, sed et contra recentissimas impugnaciones Hermesianorum et Güntherianorum defendit. Opera haec « Theologie der Vorzeit » in prima editione 1853-60 tribus, in altera 1867-74 quinque voluminibus, et « Philosophie der Vorzeit » 1860 duobus voluminibus prae aliis philosophiae scholasticae recte intelligendae et aestimandae viam straverunt. Ipsi accedunt ex eodem Ordine *Schrader* († 1875) et *Jungmann* († 1885); praeterea professores *Schäzler* († 1880) Friburgi, *Heinrich* († 1891) et *Moufang* († 1890) Moguntiae, *Scheeben* († 1888) Coloniae, qui tamen magis theologiam tractarunt.

5. In Belgio, ubi Cartesianismus usque ad hoc saeculum suos habuit fautores, philosophiam scholasticam propugnabant *Lupus* (1810-1888), qui traditionalismum et rationalismum aggressus est, *Dupont*, qui fundamentales quaestiones metaphysicae et ideologiae dilucidavit, *Biolley*.

BIBLIOGRAPHIA. De *V. Buzzetti* cfr. *Masnovo* in Riv. di Filos. Neoscholastica 1910, 493 sqq.; *M. Liberatore*, Institutiones logicae et metaphysicae, Neapoli 1840-42; *Ethicae et iuris naturae elementa*, ib. 1846; *Compendium* 1868, 1878; *Della conoscenza intellettuale*, Roma 1857, 1858; *Del composto umano*, Roma 1862, ed. 3. 1880; *Degli universali*, Roma 1883-84; *C. Sanseverino*, I principali sistemi della filosofia sul criterio, Nap. 1850-53; *A. Taparelli*, Saggio teoretico di diritto naturale, Panormi 1840, ed. 6. 1857; *Corso elementare di natural diritto*, Nap. 1845; *Della nazionalità*, Genuae 1847; ed. 2. Florentiae 1849; *Le ragioni del Bello secondo i principi di S. Tommaso*, Romae 1860; *S. Tongiorgi*, Institutiones phil., Romae 1861-62; *I. M. Cornoldi*, Lezioni di filosofia, Romae 1872, ed. 7. 1879; *I sistemi meccanico e dinamico circa la costituzione dei corpi*, Veronae 1864; *La conciliazione della fede cattolica con la vera scienza*, Bononiae 1878; *D. Palmieri*, Institutiones philosophiae, Romae 1874; *Th. Zigliara*, Summa philosophica, Romae 1876; *Theses philosophicae*, 1881-1883; *De Giorgio*, Institutiones phil. ad mentem d. Thomae, Utini 1861-63; *Capozza*, Sulla filosofia dei Padri e Dottori della Chiesa e in ispezialità di S. Tommaso in opposizione alla filosofia moderna, Nap. 1868; *Bonatelli*, Pensiero e conoscenza, Bologna, 1861; *La filosofia dell'inconscio esposta ed esaminata*, Roma 1876; *A. Conti*, Evidenza, amore e fede o criteri della filosofia, Firenze 1862; *L'armonia delle cose*, ib. 1888; *Il vero*, ib. 1891; *A. Franchi*, La filosofia delle scuole italiane, Capolago 1852; *La religione del secolo XIX*, Lissana 1853; *Ultima critica*, Milano 1889-93.

Balmes, El protestantismo comparado con el catolicismo, 1844; *Filosofia fundamental*, 1846, ed. 2. 1849; germanice Regensburg 1861; *Curso de filosofia elemental*, 1847; germanice Regensb. 1852-53; *Orti y Lara*, Krause y sus discípulos; Lógica; Lecciones sumarisimas de Metafísica; La Ciencia y la divina

revelacion; *I. Donoso Cortés*, Ensayo sobre el Catolicismo, el liberalismo y el socialismo, 1851; *Z. Gonzalez*, Filosofia elemental, 1881; Estudio sobre la filosofia de Santo Tomas, 1864; *La Biblia y la Ciencia* 1892.

H. Maret, Essai sur le panthéisme dans les sociétés modernes, Par. 1839, ed. 3. 1845; Philosophie et religion, ib. 1856; Théodicée chrétienne, 1844, ed. 2. 1850; *A. de Margerie*, Théodicée, études sur Dieu, la création et la providence, Nancy 1865, ed. 3. 1874; La philosophie négative et la philosophie chrétienne, ib. 1864; *Roux-Lavergne*, Philosophia iuxta d. Thomae dogmata, Par. 1850-59; Compendium philos., ib. 1856; *M. Rosset*, Prima principia scientiarum seu phil. catholica iuxta d. Thomam eiusque interpretes respectu habito ad hodiernam disciplinarum rationem, Par. 1866; *H. Sauvé*, De l'union substantielle de l'âme et du corps, 1878; *C. Bourquard*, Doctrine de la connaissance d'après S. Thomas, Par. 1877; *Domet de Vorges*, Abrégé de Métaphysique, 1906; *Didiot*, Contribution philos. à l'étude des sciences, Lille 1902; *N. Cacheux*, La philosophie de S. Thomas d'Aquin, Par. 1858.

Fr. I. Clemens, De Scholasticorum sententia, philosophiam esse theologiae ancillam, commentatio, Monasterii 1856; *C. Werner*, Der hl. Thomas v. Aquin, voll. 3, Regensb. 1858; Franz Suarez u. die Scholastik d. letzten Jahrhunderte, ib. 1861; Ueber Begriff u. Wesen der Menschenseele, Schaffh. 1867; Spekulative Anthropologie, Münch. 1870; Grundriss der Geschichte der Moralphilosophie, Wien 1859; Die Scholastik des späteren Mittelalters, voll. 5, Wien 1881-87; Die italienische Philosophie des 19. Jahrhunderts, voll. 5, Wien 1884-88; *Alb. Stoeckl*, Die spekulative Lehre vom Menschen u. ihre Geschichte, Würzburg 1858, 1859; Geschichte der Philosophie des Mittelalters, voll. 3, Mainz 1864-66; Lehrbuch der Philosophie, voll. 3, Mainz 1868; Lehrbuch der Religionsphilosophie ib. ed. 2. 1878; Das Christentum u. die grossen Fragen der Gegenwart, Mainz 1879-80; Das Christentum u. die modernen Irrtümer, ib. 1886; *C. Gutberlet*, Lehrbuch der Philosophie, 6 voll. ed. 3. 1896-1900; *Fr. Morgott*, Geist u. Natur im Menschen, Eichstätt 1860; Die Theorie der Gefühle im System des hl. Thomas, 1864; Studien über d. italienische Philosophie in d. Gegenwart, in Katholik 1868-70, 1873, 1874; Eine Studie über d. Thomismus in d. Gegenwart ib. 1874-77; *M. Schneid.* Scholastische Lehre von Materie u. Form, ed. 3. Eichstätt 1873; Naturphilosophie des hl. Thomas v. Aquin; Aristoteles in d. Scholastik, 1875; Die Philosophie des hl. Thomas v. Aquin u. ihre Bedeutung für die Gegenwart, Würzburg 1881; *L. Schütz*, Vernunftbeweis für d. Unsterblichkeit der Seele 1874; Einleitung in d. Philosophie, 1879; Thomas-Lexicon, 1881, ed. 2. 1895; *I. G. Hagemann*, Elemente der Philosophie, 1868 sqq. et saepius; *Ios. Kleutgen*, Ueber die alten u. neuen Schulen, Mainz 1846, ed. 2. Münster 1869; Die Theologie der Vorzeit verteidigt, Münster 1853-60, ed. 2. 1867-74; Die Philosophie der Vorzeit verteidigt, ib. 1860-63, ed. 2. 1878; Ueber den Glauben an das Wunderbare, ib. 1846; de Kleutgen cfr. *Hertkens*. P. Ios. Kleutgen, Regensburg 1910; *F. Jungmann*, Die Schönheit u. d. schöne Kunst, nach den Anschauungen der sokratischen u. d. christl. Philosophie in ihrem Wesen dargestellt, Innsbrück 1866; ed. nova s. t. Aesthetik, Freiburg 1884.

ARTICULUS II.

Conatus SS. Pontificum philosophiam scholasticam restaurandi.

Cum ita ex una parte pericula recentis philosophiae magis magisque crescerent, ex altera parte in diversis regionibus plures viri insignes stabiliendae veritati christianae et restaurandae philosophiae scholasticae, quae huic veritati solidum praebet fundamentum, insudarent, ipsi Summi Pontifices hos philosophorum catholicorum conatus promovendos et augendos assumpserunt.

§ 1. Iam *Pius IX.* (1846-1878) saepius occasionem nactus est restorationem doctrinae catholicae promovendi. In hunc finem condidit Academiam philosophico-theologicam et pluribus documentis doctores scholasticos medii aevi tum quoad doctrinam tum quoad methodum defendit et commendavit. Et sic iam a. 1846 in Encyclica « Qui pluribus » die 9. Nov. data *rectam relationem inter fidem et rationem* contra Hermetianos exponit; in allocutione « Singulari quadam » die 9. Dec. 1854 *rationalismum et indifferentismum* condemnat; in decreto S. C. Indicis 11. (15.) Junii 1855 *traditionalismum* Augustini Bonnetty reicit, ubi diserte de *Scholasticis* sermo est: « Methodum, qua usi sunt D. Thomas, D. Bonaventura et alii post ipsos Scholastici non ad rationalismus ducit (ut traditionalistae autumabant), neque causa fuit, cur apud scholas hodiernas philosophia in naturalismum et pantheismum impingeret. Proinde non licet in erimen doctoribus et magistris illis vertere, quod methodum hanc, praesertim approbante vel saltem tacente Ecclesia, usurpaverint ». Idem Pontifex in Brevi « Eximiam tuam » ad Archiepiscopum Coloniensem, Cardinalem de Geissel 15. Junii 1857 dato doctrinas Antonii Günther reicit, *iustos limites rationis et philosophiae* circumscribendo. In decreto S. Officii 18. Sept. 1861 errores ontologistarum condemnantur; in epistola « Gravissimas inter » 11. Dec. 1862 ad archiepiscopum Monaco-Frisingensem doctrina Iacobi Frohschammer *de falsa scientiae libertate* reicitur; idem fit in epistola « Tuas libenter » 21. Dec. 1863 ad eundem archiepiscopum data, ubi doctores scholastici diserte defenduntur: « Neque ignorabamus, in Germania etiam falsam invaluisse opinionem adversus veterem scholam et adversus doctrinam summorum illorum Doctorum, quos propter admirabilem eorum sapientiam et vitae sanctitatem universalis veneratur Ecclesia. Qua falsa opinione ipsius Ecclesiae auctoritas in discrimen vocatur, quandoquidem ipsa Ecclesia non solum per

tot continentia saecula permisit, ut ex eorundem Doctorum methodo et ex principiis communi omnium catholicarum scholarum consensu sancitis theologia excoleretur scientia, verum etiam saepissime summis laudibus theologicam eorum doctrinam extulit illamque veluti fortissimum fidei propugnaculum et formidanda contra suos inimicos arma vehementer commendavit ». In Encyclica « Quanta cura » 8. Dec. 1864 *naturalismus modernus* reicitur, quatenus ad ordinem sociale et politicum applicatur. In « Syllabo » autem edito simul cum Bulla « Quanta cura » 8. Dec. 1864 omnes errores modernorum in unum colliguntur et condemnantur. Etiam hic theologia et philosophia scholastica discrete defenduntur, cum Syllabus reiciat propositionem (13): « Methodus et principia, quibus antiqui Doctores scholastici theologiam excoluerunt, temporum nostrorum necessitatibus scientiarumque progressui minime congruunt ». Tandem Concilium Vaticanum sub eodem Pontifice habitum sessione III. 24. Aprilis 1870 Constitutione de fide catholica, capite 4. de fide et ratione, saltem implicite doctrinam Scholasticorum approbat.

§ 2. **Leo XIII. eiusque Encyclica "Aeterni Patris."** Magis adhuc philosophiam scholasticam et praesertim S. Thomae restaurandam curavit Leo XIII. (1878-1903). Iam altero sui pontificatus anno (1879) iuvante fratre Iosepho Cardinali Pecci S. I. fundavit romanam Academiam S. Thomae, quae etiam per plures annos proprium periodicum edidit. Praeterea promovit aliarum Academicarum foundationem; in Universitate Lovaniensi primo cathedram, deinde Institutum philosophiae thomisticae erexit, cui Desideratus Mercier per plures annos praeerat. Tum omnibus collegiis Urbis, tum scholis catholicis aliarum regionum, tum praesertim scholis Ordinum religiosorum diligentissimum solidumque philosophiae S. Thomae studium exixe iteratisque vicibus commendabat. Sub eius auspiciis Patres Dominicani novam editionem criticam operum S. Thomae edendam susceperunt. Indirecte sanam philosophiam promovit et defendit condemnando errores Rosmini (14. Dec. 1887) et Americanismi (22. Ian. 1899), directe praeclaris documentis ad quaestiones ethicas, sociales, politicas spectantibus. Prae ceteris autem conatibus Literae Encyclicae « *Aeterni Patris* », 4. Augusti 1879 datae illud temporis momentum designant, a quo nova felixque non iam simplex restauratio, sed evolutio philosophiae scholasticae incipit.

Haec encyclica exhibet tam pretiosa et profunda consilia de via et methodo philosophiae catholicae, ut fusior eius relatio in praesenti opere deesse plane non possit.

Pecunda malorum causa, ait Summus Pontifex, cum eorum, quae

premunt, tum eorum, quae pertimescimus, est falsa philosophia, quae e scholis philosophorum iampridem profeeta, in omnes civitatis ordines irrepsit, communi plurimorum suffragio recepta. Sicut enim sana mens hominum in publicum privatumque bonum plura beneficia progignit, ita et pravitas opinionum in humanam voluntatem humanasque actiones influit easque pervertit. Quare licet praecipuum remedium horum malorum, quae vitam moralem, religiosam, socialem et politicam inficiunt, in auxiliis supernaturalibus situm sit, tamen et adiumenta naturalia sunt diligenter adhibenda, quia Deus sane non frustra rationis lumen humanae menti inseruit, et quia gratiae ordo intelligentiae virtutem non extinguit vel minuit, sed eius activitatem necessario supponit et potius perficit. Inter haec autem adiumenta naturalia praecipuum locum occupat *philosophia*, nam ex ipsa pendent rationalia fundamenta fidei, et magna ex parte ceterarum scientiarum recta ratio. Hinc recta studiorum philosophicorum methodus tanti est momenti, ut tum bono fidei respondeat, tum humanas scientias augeat et perficiat.

Hisce in genere praesuppositis Summus Pontifex tres quaestiones diligentius evolvit: *primo* quae sit sanae philosophiae indoles, munus et fructus; *secundo* ex quibus fontibus haec sana philosophia sit haurienda; *tertio* quam methodo sit tractanda:

A) Quod primam attinet quaestionem: 1) primo quidem sana philosophia *ad veram fidem viam sternere* et munire valet et alumnorum animos ad revelationem suscipiendam convenienter praeparare. Nam a) inter doctrinas fidei continentur veritates ipsi rationi et philosophiae perviae, ut de existentia Dei, et quidem Dei infinite perfecti, sapientis, iusti et veracis; b) philosophiae est probare facta miraculosa in Evangeliiis pro veritate fidei allata, sicut et alia argumenta pro veritate doctrinae catholicae solide construere et evolvere; c) philosophiae usus est necessarius, ut ipsa theologia naturam, habitum ingeniumque verae scientiae suscipiat, ut scilicet singulae doctrinae fidei in unum colligantur, ut nexus inter eas ostendatur, ut singula firmiter probentur, tandem ut fidei mysteria, quantum possibile est, plenius cognoscantur et intelligantur; d) denique philosophiae usus est necessarius, ut doctrinae fidei contra adversarios defendantur. Ratio enim ostendit in mysteriis nullam esse contradictionem, ratione contraria argumenta, quae sive immediate, sive mediate e philosophia hauriuntur, exploduntur. -- 2) Ex altera autem parte philosophia, licet fidei tanta praebeat adiumenta, *rectos limites servare* debet. a) Haec limitatio autem ex natura tum ipsius rationis tum divinae revelationis in eo consistit, ut philosophia nolit ipsas veritates supernaturales proprio Marte assumere interpretandas, et ut nihil, quod contra certam sit veritatem revelatam, amplectatur. b) Non tamen propterea philosophia e nativa dignitate

sua excedit, quia intra suos naturales iustosque limites plenam retinet libertatem; imo quia ratio in investigandis profundioribus veritatibus adeo est imperfecta et debilis, per veritates altiores fidei accipit nobilitatis, acuminis, firmitatis plurimum. c) Inde fit, ut non solum ratio fidei praestet beneficia, sed ut et fides rationem ab erroribus liberet atque tueatur, eamque multiplici cognitione instruat. — 3) Si hac ratione sana philosophia intra suos limites diligenter evolvitur et colitur, *multiplex utilitas* ex hoc studio non solum singulis, sed et toti societati humanae, non solum fidei et religioni, sed et ipsi philosophiae et aliis scientiis est exspectanda: a) Cuncti adolescentes, sed praesertim qui in Ecclesiae spem succrescunt, pollenti ac robusto doctrinae pabulo viribus validi et copioso armorum apparatu instructi mature assuescunt causam religionis fortiter et sapienter agere; b) talis philosophia aptissima est ad sanandos illos, qui abalienato a fide animo instituta catholica oderunt, solum sibi esse magistram ac ducem rationem profitentes; c) quia sana philosophia de germana ratione libertatis, de divina cuiuslibet auctoritatis origine, de legibus earumque vi, de paterno et aequo principum imperio, de obtemperacione sublimioribus potestatibus, de mutua inter omnes caritate rectissime docet, domestica et civilis societas, quae hodie in tanto discrimine versatur, profecto pacatior multo et securior consistet; d) tandem et cunctae disciplinae humanae ex tali philosophia incrementum capient. Nam artes liberales a philosophia sanam rationem rectumque modum mutuuntur. In disciplinis autem physicis demum consideratio philosophica locum dat naturis rerum corporearum agnoscendis investigandisque legibus, quibus parent, et principiis, unde ordo illarum et unitas in varietate, et mutua affinitas in diversitate proficiuntur.

Hisce profecto philosophiae summa dignitas plenusque valor restituitur; philosophia iterum illum occupabit locum, quem semper anhelabat, ad quem apud antiquos Graecos et Romanos totis viribus aspirabat, quemque apud Patres et plenius adhuc apud Scholasticos re ipsa obtinebat, sapientiae scilicet pleno sensu, quae non solum curiosum pascat intellectum, sed in tota vita practica hominum tum singulorum, tum societatis summa gaudet auctoritate, summo influxu. Quam dignitatem recentibus saeculis philosophiam plane amisisse sane negari non potest. Etenim genera philosophiae plus aequo multiplicantur, sententiaeque diversae atque inter se pugnantes ortae sunt etiam de iis rebus, quae sunt in humanis cognitionibus praecipuae. A multitudine sententiarum ad hesitationes dubitationesque persaepe ventum est; a dubitationibus vero in errores facile mentes hominum delapsae sunt. Imo hoc novitatis studium catholicorum quoque philosophorum animos visum est alicubi pervasisse, sane non sine magno damno ipsius vitae et religionis catho-

licae. Ipsa historia philosophiae pro hac re luculentissimum praebet argumentum: tantum abest, ut philosophia recentior manserit magistra vitae, ut potius ipsam vitam perturbaverit atque in funestissima devia compulerit.

B) Sed ex altera parte ipsa historia philosophiae nos etiam docet, ex quibus *fontibus* sana philosophia supra delineata sit haurienda. 1) Iam philosophi veteres, qui fidei beneficio caruerunt et solo lumine rationis naturalis dirigebantur, multas veritates sapienter detexerunt et probarunt. Attamen ii ipsi, propter debilitatem humani intellectus, in pluribus deterrime errarunt. Saepe falsa et absona, multa incerta et dubia tradiderunt de vera divinitatis ratione, de prima rerum origine, de mundi gubernatione, de divina futurorum cognitione, de malorum causa et principio, de ultimo fine hominis aeternaque beatitudine, de virtutibus et vitiis aliisque doctrinis, quarum vera certaue notitia nihil magis est hominum generi necessarium. 2) Hinc primi Ecclesiae Patres et Doctores, lumine fidei instructi et roborati, veterum sapientium libros investigandos, eorumque sententias cum revelatis doctrinis conferendas susceperunt; prudentique delectu, quae in iis vere dicta et sapienter cogitata occurrerent, amplexi sunt, ceteris omnibus vel emendatis, vel reiectis. 3) Exinde mediae aetatis Doctores, quos Scholasticos vocant, magnae molis opus aggressi sunt, nimirum segetes doctrinae fecundas et uberes, amplissimis Sanctorum Patrum voluminibus diffusas, diligenter congerere, congestasque uno velut loco condere, in posterorum usum et commoditatem. Et quidem Scholastici illi non solum theologiam excoluerunt, sed et philosophiam. Etenim praeclarae dotes theologiae scholasticae unice a recto usu repetendae sunt eius philosophiae, quam magistri scholastici in disputationibus etiam theologicis passim usurpare consueverunt. Ceterum theologia, in qua illi excelluerunt, non erat tantum honoris et commendationis ab opinione hominum adeptura, si mancam atque imperfectam aut levem philosophiam adhibuisset. 4) Iamvero inter scholasticos doctores omnium princeps et magister longe eminet Thomas Aquinas, qui, ut Caietanus animadvertit, veteres « doctores sacros quia summe veneratus est, ideo intellectum omnium quodammodo sortitus est ». Illorum doctrinas, velut dispersa cuiusdam corporis membra, in unum Thomas collegit et coagmentavit, miro ordine digessit et magnis incrementis ita auxit, ut Catholicae Ecclesiae singulare praesidium et decus iure meritoque habeatur. Praeterea philosophicas conclusiones angelicus Doctor speculatus est in rerum rationibus et principiis, quae quam latissime patent, et infinitarum fere veritatum semina suo velut gremio concludunt, a posterioribus magistris opportuno tempore et uberrimo cum fructu aperienda. Quam philosophandi rationem cum in erroribus refutandis pariter adhibuerit, illud a seipso impetravit, ut

et superiorum temporum errores omnes unus debellarit, et ad profligandos, qui perpetua vice in posterum exoriturum sunt, arma invictissima suppeditarit. Tandem rationem, ut par est, a fide apprimè distinguens, utramque tamen amice consocians, utriusque tum iura conservavit, tum dignitati consuluit, ita quidem ut ratio ad humanum fastigium Thomae pennis evecta, iam fere nequeat sublimius assurgere; neque fides a ratione fere possit plura aut validiora argumenta praestolari, quam quae iam est per Thomam assecuta. 5) Ergo ipsa historica philosophiae evolutio nos docet, ex quonam fonte sana philosophia sit haurienda: nihil esse antiquius et optabilius, quam ut sapientiae rivi purissimi ex angelico Doctore iugi et praedivite vena dimanantes, studiosae iuventuti large copioseque praebeantur.

C) Haec si prae oculis habentur, non solum fons genuinae philosophiae patefit, sed et *methodus*, qua philosophia sit tractanda, ut fructus uberrimi vitae humanae, ipsique philosophiae aliisque disciplinis humanis magnum incrementum concilientur. Ipse quidem Summus Pontifex aliqua tantum ad methodum spectantia disertis verbis commemorat, dum alia potius ex toto contextu et sensu huius documenti logice fluant, licet non expressis verbis statuuntur. Et quidem 1) ex dictis patet philosophiam *firmiter stare debere in traditione* supra delineata. Falsissimum enim est principium, quod omnes fere philosophi recentiorum sequuntur temporum, ac si veritas numquam hucusque fuerit detecta, sed ab unoquoque philosopho demum sit noviter detegenda. Attamen a) traditio philosophica non titulo solius traditionis et auctoritatis assumenda est ut fundamentum proprii studii, sed prouti solidis firmisque fulcitur argumentis. Quare studium vere philosophicum et criticum adhibendum est. Haec enim solum via b) separari possunt in traditione scholastica ea, quae nimis subtiliter vel minus probate sunt dicta, ab iis, quae in diuturnis pugnis diversarum scholarum profundorumque ingeniorum probata sunt ut solida et certa. c) Huius vero laboris praeclarissimum exemplum est S. Thomas, quippe qui mira ingenii sui arte veritatem ab antiquis et coaevis philosophis traditam a diversis erroribus purgavit et in perfectum scientiae systema redegit; cuius fundamentales doctrinae per multa saecula ipsum subsequenter sunt probatae et agnitae ut verae. d) Hinc primo quidem ipsa S. Thomae doctrina apprimè est ex ipsis et optimis fontibus cognoscenda, sed deinde ulterius est procedendum ad plenam considerationem historicam S. Thomae, prouti praeceise et ipse nititur in traditione, quam collegit, emendavit et evoluit, et prout eius doctrina subsequentibus saeculis ulterius est aucta et emendata. Si hac ratione principium traditionis tenetur, secure adiungi potest et debet 2) *principium ulterioris progressus*. Et a) primo quidem falsum esset putare, posteriores ipsi Thomae et recentes philosophiae et

scientiarum cultores nihil iam ad veritatem dilucidandam et augendam contulisse: «non eos profecto improbamus doctos homines atque solertes, qui industriam et eruditionem suam, ac novorum inventorum opes ad excolendam philosophiam afferunt; id enim probe intelligimus ad incrementa doctrinae pertinere»; hinc *b*) omnis progressus, quicumque eum attulerit, agnoscatur: «libenti gratoque animo excipiendum esse quidquid sapienter dictum, quidquid utiliter fuerit a quopiam inventum atque excogitatum». Quod ut fieri possit, solidum utique studium tum philosophiae tum scientiae recentioris requiri in manifesto est; solidum, inquam, et ex genuinis fontibus, sicut et ipse angelicus Doctor aliorum doctrinas, etiam adversariorum, ex optimis et primis fontibus teste historia hausit. *c*) Progressus autem hic intelligi debet non apparens, sed verus tantum et solide probatus. Hinc eodem modo falsum esset novas doctrinas solum propterea admittere, quia sunt novae, sicut falsum esset tenere doctrinas antiquas unice ex ea ratione, quia sunt traditae; eodem modo erroneum esset novas doctrinas reicere, quia sunt novae, sicut funestum est traditas doctrinas propterea spernere, quia sunt antiquae. *d*) Praeterea si agitur de progressu in scientiis positivis, philosophus catholicus non debet sistere in singulis inquisitionibus scientificis, etsi in se sint pulcherrimae et verissimae, sed ascendere debet ad considerationem altiorem, profundiorum, vere philosophicam, quae universales naturas, leges, causas, rationes et nexus inquirat. *e*) Sic enim tantum solide cognosci potest, quatenus ex antiquis doctrinis sint minus bene probatae vel etiam falsae; sic tantum omnis progressus in scientiis etiam progressum verum in re philosophica iuvare potest.

Hac ratione si nos philosophiam tractamus, evitamus periculum merae repristinationis et mechanicae cuiusdam repetitionis antiquorum systematum; evitamus pariter periculum, ne philosophia catholica nullum exerceat in nostra tempora nostrosque homines influxum; tertio evitamus periculum, ne et philosophia catholica eveniat mera quaedam abstractio, cui nullum momentum insit pro vita practica, id quod frequenter in recentioribus systematibus observari licet, sed erit aptissima via ad veram plenoque sensu acceptam sapientiam amandam et colendam. Etenim philosophia catholica nequit probare illam modernorum doctrinam, quae sicut artem artis ipsius gratia (*l'art pour l'art*), ita etiam philosophiam sui ipsius gratia colendam esse asserit, sed sicut omnis activitas hominis, ita etiam philosophia ultimo hominis fini apto subordinari debet modo. Hac ratione fructus illi uberrimi, de quibus Encyclica loquitur, facile obtinentur.

Patet hisce sapientibus consiliis Summi Pontificis ingens opus perficiendum ob oculos poni, quod nec brevi tempore, nec ab uno homine, sed solum per longius tempus et collatis plurimorum optimis viribus

exsecutioni dari potest. Singuli singulis huius praeclari operis partibus insudare debent, incumbere editioni philosophico-criticae operum Scholasticorum et imprimis ipsius S. Thomae, sicut et editioni pariter criticae operum, quae hucusque in manuscriptis asservantur (finis *philologico-criticus*); inquisitioni historico-criticae in totam philosophiam scholasticam, eius fontes et origines, eius evolutionem diversaue fata (finis *historicus*); selectioni nimiarum subtilitatum inutilium et doctrinarum a posteris ut certo falsae probatarum, et exponendae doctrinae solidae et bene fundatae, prouti scholis temporibusque nostris est necessaria (finis *didacticus*); inquisitioni in recentiore philosophiam, ut eius errores reiciantur et refutentur, veritates plenius evolutae assumantur (finis *apologeticus*); studio scientiarum positivarum, ut earum progressus ad philosophiam ampliandam inserviat (finis *scientificus*); tandem elaborando, quantum fieri potest, maxime completo systemati totius philosophiae, prouti vero progressui hodiernae scientiae respondet (finis *systematicus*).

§ 3. Etiam successor Leonis XIII., Pius X. (1903-1914), vestigia magni praedecessoris premens, studium philosophiae scholasticae magna cum sollicitudine fovit et promovit. In Decreto S. Off. « Lamentabili » die 3. Iulii 1907 dato errores Modernistarum condemnantur et sic indirecte tum methodus, tum doctrina ipsa philosophiae de novo approbatur; clare id fit in reiecta prop. 58: « Veritas non est immutabilis plus quam ipse homo, quippe quae cum ipso, in ipso et per ipsum evolvitur », et prop. 64: « Progressus scientiarum postulat, ut reformatur conceptus doctrinae christianae de Deo, de creatione, de revelatione, de persona Verbi incarnati, de redemptione ». Motu proprio Pius X. a. 1914 pro Italia et insulis adiacentibus denuo studium S. Thomae diligenter inculcavit. Ut autem clare determinaretur, quaenam sit genuina S. Thomae sententia, S. Congregatio Studiorum edidit a. 1914 XXIV theses doctrinam S. Thomae fideliter exprimentes, easque a. 1916, approbante Benedicto XV. ut « normam tutam et directivam » a magistris scholarum catholicarum proponi voluit. Tandem recens Codex Iuris Canonici, sub auspiciis Pii X. praeparatus et *Benedicti XV.* a. 1917 promulgatus, praescribit (can. 1366, § 2): « Philosophiae rationalis ac theologiae studia et alumnorum in his disciplinis institutionem professores omnino pertractent ad Angelici Doctoris rationem, doctrinam et principia, eaque sancte teneant ».

Pius XI. eadem vestigia premit ac praedecessores. In epistola apostolica ex 1. Augusti 1922 « De seminariis et studiis clericorum » inculcat de novo, ut quae in iure canonico de altioribus clericorum studiis sunt statuta (can. 1365 et 1366), sancte inviolateque serventur.

Clerici « minimum biennio diligentissime in Philosophiae studio versentur ». Et quidem philosophia intelligitur scholastica, id est « a sanctis Patribus Scholaeque Doctoribus quadam laborum continuatione naviter expolita, ac deinceps opera et ingenio Thomae Aquinatis ad summum perfectionis gradum adducta ». Summus Pontifex inculcat: « Imprimis sibi curae habeant magistri Philosophiae in hac disciplina clericis tradenda non solum *rationem seu methodum*, verum etiam *doctrinam et principia* sequi sancti Thomae: idque eo faciant vel studiosius, quod sciunt nullum Ecclesiae Doctorem modernistis ceterisque fidei catholicae hostibus ita esse terrori ac formidini, ut Aquinatem ». Studium huius philosophiae eo magis necessarium esse dicit, quia theologia tandem « nihil est aliud nisi Philosophia Scholastica, duce et magistro Aquinate, in usum ipsius sacrae disciplinae conversa ». Quare Pius XI. laudat Leonem XIII., quod « philosophiam christianam, excitato Doctoris Angelici amore cultuque » instauravit, et addit hoc omnium rerum, quas pro Ecclesia et pro societate civili utilissime gessit, « adeo fuisse caput, ut si cetera non adessent, haec una res satis esset ad tanti Pontificis nomen immortalitati commendandum ». (Acta Apostolicae Sedis 1922, 454).

ARTICULUS III.

Ecclesia defendit veram philosophiam contra errores Modernismi.

Maxime autem studia philosophiae et theologiae scholastica inculcavit et defendit Pius X. in celebri encyclica « *Pascendi dominici gregis* » contra falsas doctrinas modernistarum 7. Sept. 1907 promulgata. Etenim non obstantibus salutaribus monitis Leonis XIII. plures philosophi et praesertim theologi catholici, cum philosophiam scholasticam nimium ignorantes vilipenderent et placitis modernae philosophiae nimium faverent, in gravissimos errores inciderant, unde haud parvum periculum tum puritati doctrinae, tum vitae practicae et disciplinae ecclesiasticae imminebat. Praeivit Americanismus, successit sic dicta Nova apologetica, complevit opus Modernismus. Quare de his doctrinis, quatenus rem philosophiae respiciunt, breviter dicendum est.

§ 1. **Americanismus** vocatur doctrina quorundam theologorum Americae septemtrionalis, qui ut ex una parte Ecclesiae catholicae maiorem libertatem in Statibus Unitis vindicarent, ex altera parte quam plurimos acatholicos huic Ecclesiae conciliarent, prae aliis postulabant, ut Ecclesia catholica magis ad culturam, scientias et philosophiam moder-

nam accederet et minus elementum supernaturale, sicut et essentialis discrimen ab aliis religionibus premeret. Hinc requirebant maiorem libertatem individui in rebus religionis (s. d. democratisatio religionis), aetio-riorem adaptationem Ecclesiae ad proprietates et culturam nationalem, et ponebant maius momentum in virtutibus naturalibus et «activis» quam in «passivis» et supernaturalibus. Simul cum his tendentiis iuncta erat consideratio et aestimatio mere naturalis et philosophica omnium religionum, catholica non excepta, conatus cum aliis in communi campo cuiusdam religionis «absolutae», philosophicae, et cuiusdam moralitatis laicalis, a quavis forma religionis positivae independentis, conveniendi.

Americanismo quodammodo viam stravit *P. Isaak Thomas Hecker* (1819-1888), qui a parentibus protestantibus natus et in pauperi conditione iuventutem degens primo omnem fidem amisit, socialismo democratico et idealismo philosophico se dedit, a. autem 1844 baptizatus et fidem catholicam professus, 1845 Congregationi SS. Redemptoris se addixit et 1849 sacerdotio initiatus est. Propter iter ad Generalem Romam proprio Marte susceptum a. 1857 ab hac Congregatione exclusus a. subsequente a Pio IX. facultatem obtinuit, cum quattuor sociis eiusdem Congregationis novam Congregationem sub nomine «Missionarii a S. Apostolo Paulo» (Paulistae) condendi et in Statibus Unitis missionibus acatholicorum incumbendi. Per 12 annos munere Superioris generalis fungens indefesse laborabat, ut protestantes americanos et catholicos ab unitate Ecclesiae defectos ad Ecclesiam reduceret; sed ut id obtineret, putavit rationi in rebus religiosis ampliorem quam par est auctoritatem concedendam et exactos limites dogmatis catholici dilatandos esse. Ideas has tum in sermonibus ad populum habitis, tum in operibus: «Questions of the Soul» New-York 1856; «Aspirations of nature» New-York 1858; «An exposition of the church» London 1875, divulgavit. Hae doctrinae a multis quidem impugnatae, a pluribus tamen cum plausu susceptae ad id contulerunt, ut in expositione universali habita 1892 in urbe Chicago Congressus religiosus convocaretur, cui praeter plures catholicos diversissimarum religionum cultores intererant. In hoc Congressu tractatum est de religione in se; de relatione religionis ad scientias, artes, moralitatem et quaestiones sociales; de conditione praesenti religionis, et in specie de unionem omnium ecclesiarum christianarum, de unionem religiosam totius humanitatis, de religione absoluta. Dum vero catholici sperabant se occasione huius Congressus alios Ecclesiae conciliare posse, longe maior pars acatholicorum in eo medium aptissimum ad indifferentismum religiosum tum dogmaticum tum practicum promovendum non sine iure videbant. Et re vera Congressus hic causa erat, ut inter ipsos catholicos magna idearum confusio oriretur.

Mox similes ideae etiam Europam, praesertim Galliam et Germaniam, intrare coeperunt. Anno 1896 habitus est Remis in Gallia Congressus nationalis cleri gallici, cuius finis erat «démocratiser l'Eglise» et «christianiser, baptiser la révolution». Marc Sanguier, conditor associationis iuventutis gallicae sub nomine «Sillon», qui initio rectam viam tenens a Leone XIII. et Pio X. laudatus est, inde ab

anno 1905 in devia abire coepit; restrinxit enim auctoritatem Pontificis et reiecit cum Loisy argumenta scholastica pro existentia Dei, agnoscendo unice argumentum internae experientiae. « Nous expérimentons Dieu », dixit a. 1907 in Rennes. Quo factum est, ut Pius X. 25. Aug. 1910 unionem « Sillon » condemnaret; Marc Sanguier laudabiliter se subiecit. Eodem tempore ideae Americanismi in Gallia divulgabantur. Tum a praelatis et sacerdotibus, tum a multis catholicis laicis haud exiguae famae cum applausu recipiebantur; solum episcopus Turinaz, sacerdos Maignen in « Vérité Française » et plures Patres S. I. statim ab initio Americanismum impugnabant. Mox tamen et alii periculum imminens agnoverunt; periodicum « Etudes », imo et periodica in aliis terris, ut « Laacher Stimmen » et praepimis « Civiltà Cattolica » errores Americanismi detexerunt et refutarunt. Quo factum est, ut Leo XIII. die 22. Ian. 1899 in epistola ad Cardinalem Gibbons data « Testem benevolentiae » Americanismum condemnaverit.

In Germania eodem tempore eadem doctrinae, iunctae Iosephinismo et cuidam illuminismo, sub nomine « Catholicismi reformati » (Reformkatholicismus) divulgabantur. Terminus hic originem ducit a Dr. Iosepho Müller, qui modernisticum periodicum « Renaissance » condidit (Monachii 1900-1907). Propugnatores huius catholicismi reformati erant *Fr. H. Kraus*, *Clasen*, *Bumüller* et prae aliis *Hermannus Schell* (1850-1906), professor in Universitate Wirceburgensi. Schell non solum in re theologica quasdam doctrinas erroneas defendebat, praesertim negando aeternitatem poenarum inferni, sed etiam in re philosophica, ubi philosophiam scholasticam eiusque argumentationem syllogisticam spernens et recenti philosophiae multum favens falsum conceptum causae et principii causalitatis docet et hinc Deum tanquam causam sui ipsius exhibet; quod disciplinam Ecclesiae attinet, fere ex toto ideas Americanismi amplectitur. Catholici « reformatores » centrum habebant Monachii; hic prodiit in lucem periodicum « Renaissance » et « Das zwanzigste Jahrhundert » (1); hic a. 1902 orta est unio « Katholischer Reformverein München » praesidente Dr. Iosepho Müller, postea unio « Renaissance » et a. 1904 « Krausgesellschaft ». Longe ulterius quam dicti auctores alii progressi sunt ducibus *Dr. Ottone Sickenberger*, *Dr. K. Gebert* et *Dr. Thaddaeo Engert*. Catholicismum « reformatum » prae aliis efficaciter profligavit episcopus Rottenburgensis *Paul Wilh. v. Keppler* opere « Wahre und falsche Reform », Friburgi 1903.

---

(1) Periodicum hoc ortum est ex « Das XIX. Jahrhundert »; antea « Freie deutsche Blätter » appellatum, cuius editores erant sacerdotes *Franciscus Klasen* Monachii et *Ioannes Bumüller* Augustae Vindelicorum.

Licet Americanismus leviter tantum res philosophicas tangat, tamen in exponenda historia philosophiae catholicae propterea afferri meretur, quia ipso eventu probat, quam facile ignorantia et vilipensio philosophiae et theologiae scholasticae in graves errores ducere potest.

§ 2. **Nova schola apologetica.** Ecclesia catholica postulat a suis subditis plenam tum intellectus tum voluntatis agnitionem suae supernaturalis, divinae originis et infallibilis, quia ipsi divinitus datae; veritatis. Ut hoc ab homine rationali iure postulare possit, debet probare veritatem logicam et bonitatem moralem suarum doctrinarum suorumque mandatorum. Hoc autem per se duplici via fieri posset: aut probando internam veritatis evidentiam, aut externam evidentiam seu evidentiam credibilitatis. Prima via, propter characterem Ecclesiae supernaturalem, est impossibilis; sed secunda via potest probare Ecclesiam eiusque doctrinas a Deo conditas, testatas et sine errore conservatas esse, Deum esse veritatem et bonitatem essentialem, hinc veritatem et bonitatem Ecclesiae per infallibilem auctoritatem sanciri. Ita obtinetur fundamentum rationale fidei in Ecclesiam tum obiectivum tum subiectivum: *obiectivum*, quia apologetica ostendit infallibilitatem Ecclesiae ut custodis revelationis credi posse (iudicium credibilitatis) et credi debere (iudicium credenditatis); *subiectivum*, quia scientificae ostendit praeambula ad actum fidei ponendum rationabiliter reici non posse, imo apta esse, ut de facto ad actum fidei rationabiliter ponendum voluntatem et intellectum hominis inducant. Aliis verbis, fides catholica requirit, ut ratio prius agnoscat existere Deum personalem et infinite perfectum creatorem mundi, Deum posse modo supernaturali in mundum agere et de facto in mittendo Christo legato divino et in constitutione Ecclesiae catholicae ita egisse, Deum per miracula, imprimis resurrectionem Iesu Christi infallibilem veritatem doctrinae apud magisterium Ecclesiae depositae comprobasse, etc. Hinc apologetica catholica semper id praestitit, ut via partim metaphysica, partim historica praeambula fidei exhiberet. Quae omnia utique supponunt valorem obiectivum nostrae cognitionis et possibilitatem metaphysicae sensu proprio, scholastico sumptae.

Ut autem vidimus, tota fere philosophia moderna fundamenta metaphysicae et obiectivitatem cognitionis subverterat. Cartesius posuit initia subiectivismi, neque fidebat argumentis scholasticis pro existentia Dei et immortalitate animae. Malebranche et Traditionalistae nimium coarctabant naturales rationis vires. Deismus per integrum saeculum laboraverat, ut revelationem christianam subverteret. Rousseau cum philosophia romantica in locum rationis affectum, inflammatum animum ut unicum fontem veritatis induxerat. Kant cognitionem intellectualem

ad solum mundum phaenomenalem, empiricum limitaverat, negando possibilitatem metaphysicae rationalis et ideas metaphysicas soli auctoritati rationis practicae adiudicando. Comte, Taine et multi alii docebant merum positivismum; alii merum symbolismum et relativismum nostrae cognitionis. Quod Kant in philosophia, hoc antea Luther in theologia praestiterat: reiecta omni auctoritate rationis in rebus fidei remansit solum fundamentum subiectivum. Melancthon fuit quidem auctor theologiae rationalis protestanticae; attamen Schleiermacher in Germania, A. Sabatier in Gallia omnem Melancthonismum everterunt: veritas et necessitas religionis christianae nequit probari, sed tantum in affectu pietatis sentiri et experientia cognosci. Hinc recentes theologi protestantes conantur religionem christianam hac tantum ratione defendere, ut dicant, eam esse fundamentum necessarium culturae (Kaftan), eam optime respondere indigentis liberae naturae humanae (Ritschl), eam unice possibilem reddere cohaerentem intelligentiam mundi hominisque (Schultz) et similibus. Iuxta ipsos falsum et impossibile est, theologiae christianae theologiam naturalem seu rationalem tamquam fundamentum praemittere (Schleiermacher, Ritschl, Sabatier). Sic in locum methodi obiectivae, rationalis, metaphysicae successit methodus subiectiva immanentiae, methodus moralis, methodus valorum.

Eandem viam sub influxu philosophiae modernae plures theologi catholici ingressi sunt. Multi quidem non reiciebant valorem apologeticae traditionalis, attamen eam hodie inefficacem et non opportunam habebant; primum et practice unicum locum occupare debere novam methodum immanentem et moralem. Ita iam Americanismus doctuerat; ita H. Schell, qui de valore obiectivo cognitionis dubitando eique potius naturam symbolicam tribuendo methodum obiectivam per se solam inefficacem putavit, nisi cum methodo subiectiva iungeretur. Maxime autem nova methodus apologetica fautores invenit in Gallia. Iam Leo XIII. in epistola « Depuis le jour » ad episcopos et archiepiscopos Galliae data hanc viam utpote periculosam cavendam esse praemonuerat, at sine felici successu; philosophia immanentiae magis magisque recipiebatur.

« Nova apologetica » *negative* consistit in neglectu, imo haud raro in plena negatione metaphysicae, ubi de praeambulis fidei agitur, ergo in plena separatione fidei a scientia; *positive* autem in duas abit vias: alii duce Blondel docent viam immanentiae seu indigentiae, alii ducibus Ollé-Laprune, Fonsegrive, Brunetière docent methodum adaptationis, apologeticam valorum seu apologeticam socialem. Iis accedunt Denis, Leroy, Laberthonnière (1). Omnes conveniunt cum Aulard,

(1) Quidam horum apologetarum rem breviter ita exhibet: « D'un côté l'apologétique scientifique s'en va, épuisée, sans ressort, sans inspiration; de l'autre,

qui dixerat « veteri Deo metaphysicae valedici debere, gratias agendo pro servitiis ab ipso ad tempus praestitis »; omnes aliquo gradu amplectuntur theoriam antiintellectualisticam, iuxta quam intellectus non valet cognoscere realitatem et veritatem obiectivam; verum non esse id, quod intellectu apprehendimus, sed quod tota mens humana cum omnibus suis viribus simul sumptis: voluntate, activitate vitali, intuitione efficit et vivendo experitur; fundamentum philosophiae non esse cognitionem evidentem, sed actum vitalem (l'action, die Tat), quatenus ad sui conservationem, evolutionem et felicitatem tendit; vim argumenti non consistere in veritate et nexu logico praemissarum, sed in eo, quod in agnitione conclusionis potentia et activitas voluntatis apparet. Hinc cognitio est demum effectus actionis; hinc et in religione primum est actus fidei et deinde demum succedit cognitio veritatis huius fidei; hinc non cognitio miraculorum ducit ad actum fidei ponendum, sed actus fidei ducit ad miraculum admittendum, indigentia fidei autem est radicata in natura humana, in specie in affectu et voluntate, tamquam « categoria » quaedam a priori.

Haec omnia iam praeludunt doctrinis, quae inde ab Encyclica Pii X. sub nomine Modernismi comprehenduntur.

§ 3. **Modernismus.** 1. Sub influxu huius novae apologeticae, philosophiae kantianae et quae ex ipsa recentius orta est philosophiae symbolismi, biologismi, pragmatismi, relativismi et evolutionismi, aversio a methodo et doctrina scholastica, propensum in philosophiam modernam studium magis magisque in dies creverunt. Periodica Demain, Revue d'histoire et de littérature religieuses, Annales de philosophie chrétienne, Rinnovamento, Das Zwanzigste Jahrhundert, Florentini Studi religiosi; viri eruditi et literati ut A. Loisy, E. Le Roy, G. Tyrrell, Friedrich von Hügel, Fogazzaro, Romolo Murri, Minocchi defendebant et propugnabant ideas adeo similes et inter se cognatas, ut nulum dubium esse potuerit, novas has theorias inter praecipuas totius Europae regiones iam divulgatas esse. Omnibus anteibat *Alfredus Loisy*.

Loisy, natus 1857, studiis theologicis primo in seminario Catalauni (Châlons-sur-Marne), deinde in Parisiensi Instituto catholico absolutis suscepit 1881 in eodem Instituto munus professoris linguae hebraicae, deinde exegeseos, sed propter doctrinas periculosas in periodico « L'Enseignement biblique » ab ipso 1892 condito et alibi editas ab hoc Instituto remotus est. Anno 1900 accepit munus professoris Sorbonae, ubi se praesertim studiis historiae dogmatum et originis christianismi dedit. Anno 1902 edidit contra Harnack « Das Wesen des

---

l'apologétique métaphysique ne reviendra pas! Il reste donc l'apologétique morale, psychologique et sociale, celle qui prend l'âme par ses besoins intimes et ses inspirations supérieures ». Annales de philosophie chrétienne, Sept. 1895, pg. 694.

Christentums» librum «*L'Evangile et l'Eglise*», ubi quoad rem adhuc ulterius quam Harnack progreditur, ita ut archiepiscopus Parisiensis et alii episcopi hunc librum prohibuerint. Anno 1903 edidit alium librum «*Autour d'un petit livre*», qui systema in priore expositum defendit. Hinc Congregatio Indicis, Congregatio S. Officii, approbante Summo Pontifice, mense decembri 1903 condemnarunt eius opera: *La religion d'Israel, L'Evangile et l'Eglise, Etudes évangéliques, Autour d'un petit livre, Le quatrième évangile*. Anno 1907 prodierunt Decretum «*Lamentabili*» et Encyclica «*Pascendi*»; nihilominus Loisy anno 1908 edidit horum criticam «*Simplex réflexions sur le décret du Saint Office Lamentabili sane exitu et sur l'Encyclique Pascendi dominici gregis*», ubi Ecclesiam Romanam et Summum Pontificem acerbissime et iniuste aggreditur, et opus «*Les évangiles synoptiques*», ubi aperte doctrinam christianam derelinquit. Licet adhuc semel admonitus fuerit, ut errores revocaret et se subiceret, Loisy id non fecit, quare 7. Martii 1908 iussu ipsius Pontificis excommunicatio maior in ipsum edicta est. Etiam hoc facto Loisy se non subiecit, sed publicato in «*Quelques lettres*» (1908) iudicio S. Sedis novam, quartam editionem libri «*L'Evangile et l'Eglise*» annuntiavit.

Eodem tempore eadem doctrinae in Italia divulgabantur, duce *Don Romolo Murri*; inficiebant ipsa seminaria theologica; defendebantur in periodicis «*Rivista storico-critica delle scienze teologiche*» et «*Studi religiosi*». Senator *Antonio Fogazzaro* iisdem ideis dedit in fabula romantica «*Il Santo*» vestem poeticam; «*Il Santo*» in plures linguas translatus in Gallia, Germania, Anglia, America multum diffundebatur. Die 5. Aprilis 1906 S. Congr. Indicis posuit hoc opus inter libros prohibitos. Initio a. 1907 conditum est Mediolani periodicum «*Il Rinnovamento*», cui inde a primo fasciculo Fogazzaro, Tyrrell, Murri, v. Hügel ad defendendas novas ideas catholicismi intellectualis (cattolicesimo intellettuale) ut vocabant, operam navabant. Iam die 13. Maii eiusdem anni Cardinalis archiepiscopus Mediolanensis nomine Congregationis Indicis editores periodici debuit admonere; hoc non obstante «*Il Rinnovamento*» pugnam contra Decretum *Lamentabili* et Encyclicam *Pascendi* suscepit. Ad Encyclicam modernistae itali et externi responderunt in «*Programma dei modernisti*», ubi totum systema suum evolverunt.

In Anglia easdem ideas divulgabat *Fridericus von Hügel*, amicus Alfredi Loisy, et inde ab a. 1906 *Georgius Tyrrell*, e Societate Iesu nuper dimissus. Tyrrell scripsit 1907 in «*Rinnovamento*» articulum «*Da Dio o dagli uomini*» contra «*sacerdotalismum*» romanum; eodem anno edidit in lucem opus «*Through Scylla and Charybdis or the old Theology and the new*». Contra novum Syllabum et Encyclicam edidit articulum; die 22. Octobris 1907 excommunicatus, nihilominus a. 1908 in novo periodico modernistico «*Nova et vetera*» Primatum Romanum vehementer aggressus est. Tyrrell mortuus est, quin ad unionem cum Ecclesia rediisset. In Germania modernismo favebant, qui in periodico «*Das Neue Jahrhundert*» scripserunt, praeterea K. Gebert, I. Schnitzer, E. Jung.

2. Doctrina Modernismi apud nullum dictorum auctorum ut systema ordine digestum atque in unum collectum apparet, sed quilibet modernistarum plures personas agit, philosophum nimirum, credentem, theologum, historicum, criticum, apologetam, instauratorem. Quare Encyclica mira cum arte sparsas veluti atque invicem seiunctas doctrinas in unum colligit et ordine logico exponit. Nos ea tantum referimus, quae

ad philosophiam spectant. Haec autem philosophia duplicem partem complectitur, alteram *negativam*, quae in agnosticismo consistit, alteram *positivam*, qua immanentiam vitalem profitetur. Ex utraque, maxime autem ex positiva parte deducuntur deinde conclusiones: de natura fidei, de revelatione et cuiusvis religionis origine, de relatione inter fidem et rationem, de dogmatum origine atque ratione.

Agnosticismus, quem supra cognovimus, vim humanae rationis phaenomenis omnino includit, quorum terminos praetergredi ratio nec ius nec potestatem habet. Exinde sequitur mentem humanam nec se ad Deum erigere nec eius existentiam ex mundo visibili probare posse; hinc Deum numquam directe obiectum scientiae, numquam obiectum historicum esse posse. Naturalis theologia ergo, doctrina apologetica de motivis credibilitatis et de externa revelatione nequit haberi ut veri nominis scientia, sed ad emortuum iamdiu intellectualismum hae disciplinae amandandae sunt. Ex hoc agnosticismo, etsi sine ullo iure, concludunt, omnem scientiam atque imprimis historiam ita esse explicandam, ac si numquam Deus intervenerit, seu omnem scientiam atheam esse debere. Eo ipso autem omne fundamentum rationale ad probandam Christi divinitatem, item ad probanda eius miracula subtrahitur. Quia igitur naturalis theologia deleta, aditus ad revelationem ob reiecta credibilitatis argumenta interclusus, imo etiam quaelibet revelatio externa sublata est, factum religionis non ex causis extra hominem sitis explicari potest, sed tantum ex causis, quae in ipso homine inveniuntur, vel ex ipsius vita, cum religio ipsa sit vitae quaedam forma. Sic statuta theoria cognitionis agnostica asseritur *principium immanentiae* religiosae.

Exinde deducuntur conclusiones, ac 1) primum quidem de *natura fidei*. Quia nempe cuiusvis vitalis phaenomeni prima motio ex indigentia quadam oritur, haec autem per motum cordis seu sensum manifestatur, hinc et fundamentalis actus religionis seu fides collocari debet in sensu quodam intimo, qui ex indigentia divini oritur. Haec divini indigentia latet primo in subconscientia, ubi illius radix occulta manet; inde prodit in conscientiam et evolvitur in religionem. Etenim mens humana tum in mundo externo tum in interno conscientiae attingit illos fines, ubi est incognoscibile; indigentia divini ergo, ubi coram hoc incognoscibili sistitur, nullo praevergente mentis iudicio (cfr. doctrinam fideismi) peculiarem movet sensum, et hic sensus ipsam divinam realitatem tum tamquam obiectum tum tamquam intimam sui causam in se implicatam habet, et sic hominem quodammodo cum Deo coniungit. In fide sic intellecta 2) *revelatio* reponitur. Etenim in sensu religioso Deus se manifestat tum ut obiectum tum ut causa, et sic Deus simul est revelans et revelatus; sic sub diverso aspectu quaevis religio

est tum naturalis tum supernaturalis. Praeterea quia Incognoscibile se huic fidei semper sistit in aliquo phaenomeno arete cohaerens, sive in facto naturae, sive in homine, historiae subiecto, hinc fides totum hoc phaenomenon vita sua quodammodo permeat, primo *transfigurat*, deinde *defigurat*. Exinde deducenda sunt fundamenta critices historicae: *a*) ex historia alicuius personae (v. g. Christi) iuxta legem agnosticismi quidquid divinum redolet delendum est; *b*) quia Christi persona historica a fide *transfigurata* est, subducendum est ab ea, quidquid eam evehit supra conditiones historicas; *c*) quia eadem persona a fide *defigurata* est, removendum est, quidquid ingenio, statui, educationi eius, loco ac tempori, quibus vixit, minime respondet. 3) Partes, quas *ratio* in actu fidei habet. Quia sensus ille religiosus, in quo se Deus homini sistit, non est cognitio, hinc Deus a subiecto credente vix aut minime distinguitur. Homo autem necessario per intellectum cogitat et analysim instituit; et sic intellectus phaenomena vitalia religionis primo in speciem traducit, deinde verbis significat, i. e. intellectus in sensu religioso elaborat pictoris instar, qui obsoletam tabulae cuiusdam diagraphen collustrat et nitidius affert. Et hoc praestat intellectus dupliciter: primum actu spontaneo, quo res sententia vulgari redditur, secundo reflexe et scientifice, quo sententiae secundariae distinctiores ex prima illa simplici cogitatione derivantur (cfr. supra Lotze, Schleiermacher, Sabatier, Bergson). Hae secundariae sententiae, si a supremo Ecclesiae magisterio sancitae fuerint, constituunt dogmata. 4) *Dogmatum* origo et ratio seu natura hac ergo ratione explicanda est. Dogmata scilicet sunt: *a*) necessaria, quatenus ex cognitionibus simplicibus, hae ex sensu religioso oriuntur, sunt autem contingentia, quatenus per reflexionem liberam sententiis secundariis exhibentur; *b*) sunt mera symbola, quia sunt inadaequatae notae obiecti fidei, i. e. Incognoscibilis, ac proinde non continent veritatem absolutam, sed sunt tantum imagines veritatis sensui religioso subiectivo accomodandae; *c*) sunt mera instrumenta (cfr. James), quibus homo per actum vitalem obiectum religiosum apprehendere conatur, ac proinde etiam accomodanda sunt homini, prouti refertur ad sensum religiosum; *d*) sunt infinitae varietati obnoxia. Nam tum obiectum religiosum habet infinitos aspectus, quorum modo hic, modo alius apparere potest (cfr. Schleiermacher), tum ipse homo credens aliis atque aliis invenitur in conditionibus et indigentis vitalibus; *e*) Tandem continuo evolvi debent; nam dogmata sunt tantum expressio scientifica cognitionis religiosae spontaneae, haec iterum est tantum expressio sensus vitalis religiosi: sicut ergo sensus vitalis religiosus, ut omnis ceterum actus vitalis, continuo mutatur, progreditur, evolvitur (cfr. Bergson), ita etiam cognitio spontanea prima continuo mutari et evolvi debet, ac proinde etiam cognitio re-

flexa scientifica seu dogma, quae tum a variabili actu vitali religioso tum a variabili statu scientiae certi temporis dependet.

Conclusio. Ex dictis patet modernismum, quatenus fundamentum philosophicum evolvit, plane a philosophia scholastica recedere et phaenomenalismum, agnosticisum, immanentismum, fideismum, biologisum, symbolismum, pragmatismum, evolutionismum et relativismum profiteri, brevi esse genuinam prolem philosophiae modernae, quae obiectivitate cognitionis et possibilitatem metaphysicae reicit. Pleno igitur iure Encylica asserit, modernistas « nullo solido philosophiae praesidio » gaudere, sed « venenatis doctrinis, quae ab Ecclesiae osoribus traduntur », penitus imbutos esse; pleno item iure ait, modernismum esse « omnium haereseon conlectum »; eum tanto ulterius progressum esse, ut « non modo catholicam religionem, sed omnem penitus religionem » deleverit. Ac profecto modernistae omnem conceptum Dei perdididerunt et ad monismum vagum deflectunt, fatente ipso Loisy: « Unicum magnum problema est hoc: ut sciamus, num universum sit mortuum, vacuum, surdum, sine anima, sine intestinis, num conscientiae humanae nulla vox reciproca magis realis magisque vera respondeat quam ipsa sibi. Pro iudicio affirmante vel negante nullum praesto est argumentum rationis stringens... Consisto ante hunc murum magnum et aeternum ... Delabor forte in monismum, in pantheismum? Nescio. Haec omnia sunt verba... Fides vult theismum, ratio inclinat in pantheismum. Sine dubio. Sine dubio utraque considerat alterutrum veritatis aspectum, et unio inter utrumque nos effugit ». (Quelques lettres sur des questions actuelles (1908) 45, 47. Lettre 19. à M. l'abbé X. professeur, 28. Jan. 1906). Sic modernismus est exemplum, philosophiam, quae doctrinam scholasticam spernit et modernas theorias amplectitur, necessario ad vagum monismum agnosticum, id est ad atheismum devenire.

BIBLIOGRAPHIA. 1) Americanismus: *G. Bonet-Maury*, Le congrès des religions à Chicago en 1893, Paris 1885; *A. J. Delattre S. I.*, Un catholicisme américain, Namur-Rome 1898; *Félix Klein*, Le Père Hecker, Paris 1897; *F. Brunetière*, Le catholicisme aux Etats-Unis. Rev. des Deux-Mondes 150 (1898); *William Barry*, Father Hecker, Founder of the Paulists, New York 1899; *H. Delassus*, L'Américanisme et la conjuration antichrétienne, Paris 1899; *Schröder*, Der Amerikanismus, in Katholik 1902; *Ch. Maignen*, Etudes sur l'Américanisme. Le père Hecker est-il un Saint? Rome-Paris 1898; Nouveau catholicisme et nouveau clergé, ed. 4. Paris 1902; *A. M. Weiss O. Pr.*, Die religiöse Gefahr, Freiburg 1904; *Houtin*, L'Américanisme, Paris 1904; *Thomas O' Gorman*, A history of the Roman catholic church in the United States, ed. 4. New York 1907; *A. Gistler*, Der Modernismus, dargestellt u. gewürdigt. Einsiedeln 1912.

2) *Nova schola apologetica*: *Maurice Blondel*, L'action, Paris 1883; *P. Schanz*, Ueber neue Versuche der Apologetik, Regensb. 1897; *Al. v. Schmid*, Apologetik als spekulative Grundlegung der Theologie, Freibg i. Br. 1900, 106-

124; *Chr. Pesch*, Theologische Zeitfragen I, Freiburg i. Br. 1900, 70-133; *Ollé-Laprune*, De la certitude morale; Les sources de la paix intellectuelle, ed. 5. Paris 1906; Le prix de la vie, ed. 23. Paris 1909; *A. I. Balfour*, Les bases de la croyance. Préface de F. Brunetière, Paris; *Brunetière*, Lettres de combat, Paris 1912; *Leclerc*, Le mouvement catholique kantien en France. Kantstudie VII. 1902; *George Fonsegrive*, Le catholicisme et la vie de l'esprit, ed. 2. 1906; *E. Commer*, Hermann Schell und der fortschrittliche Katholizismus, ed. 2. Wien 1908; *Frz. Xav. Kiehl*, Die Stellung der Kirche zur Theologie von Hermann Schell, Paderborn 1908.

3) *Modernismus*. Ed. le Roy, Dogme et Critique, 1907; *H. Haldimann*, Le fidéisme, Paris 1907; Il programma dei Modernisti, Roma 1908, germanice Jena 1908, gallice Paris 1908; *Lesley Lilley*, Modernism, a record and review, London 1908; *Frid. v. Hügel*, The mystical element of Religion, London 1908; *Lebreton*, L'encyclique et la Théologie Moderniste, Paris 1908; *Angelo Ferrari*, Rassegna del modernismo dinanzi al decreto « Lamentabili », Roma 1908; *G. Prezzolini*, Cos'è il modernismo? 1908; *Karl Holl*, Der Modernismus, 1908; *Weiss*, Vom Modernismus. In Passauer Theologisch-praktische Monatsschrift 18 (1907-1908); *Chr. Pesch*, Theologische Zeitfragen, 4. Folge. Glaube, Dogmen u. geschichtliche Tatsachen. E. Untersuchung über d. Modernismus, Freiburg 1908; *Lepin*, Les Théories de M. Loisy, exposé et critique, Paris 1908; *Rosa*, L'enciclica « Pascendi » e il modernismo, Roma 1909; *I. Kübel*, Geschichte des kath. Modernismus, Tübingen 1909; *Szkice o modernizmie*, Cracoviae 1911; *Iul. Bessmer*, Philosophie u. Theologie des Modernismus, Freiburg 1912; *Fr. Heiler*, Der Katholizismus, ed. 2. München 1923.

ARTICULUS IV.

Conditio recentissimae philosophiae catholicae.

Sed ex altera parte non desunt multi docti catholici, qui tum supra dictis Summorum Pontificum monitis, tum ipsa rei veritate et gravitate moti non solum in restaurandam, sed et feliciter evolvendam philosophiam scholasticam totis viribus incumbunt. Ac profecto si fata philosophiae scholasticae inde a laudata Encyclica Leonis XIII. consideramus, omnia et singula munera supra indicata: philologico-criticum, historicum, didacticum, apologeticum, scientificum et systematicum magno cum fructu in dies crescente ubique terrarum tractanda suscipiuntur.

1. Et primo quidem, quod cognitionem et editionem operum Scholasticorum attinet, quae hucusque tantum in manuscriptis asservantur, plures magna cum utilitate *methodum* eorum indagationis elaboraverunt, inter quos eminent *Mandonnet* O. Pr., *Baumgartner*, prof. Universitatis Vratislaviensis, *Clemens Bacumker*, professor Universitatis Monacensis, ac praesertim Cardinalis *Franciscus Ehrle* S. I., in hac re facile princeps, et *Martinus Grabmann*, professor in Universitate

Monacensi. *Ehrle* in multis elucubrationibus eruditissimis et amplam experientiam testantibus dilucide totam methodum delineavit, qua paulatim numerosa Scholasticorum opera nondum edita ad plenioram et profundioram theologiae et philosophiae scholasticae historiam cognoscendam inservire possint. *Grabmann* idem praestitit in opere « Die Geschichte der scholastischen Methode » (I. 1909, II. 1911) et diversis aliis elucubrationibus, quae haud raro classicum exemplar praebent, quomodo tales inquisitiones institui debeant. Idem etiam plura opera critica edenda curaverunt vel ipsi ediderunt. Praeterea criticam editionem operum manuscriptorum ex tempore Scholasticae curant: « Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Texte und Untersuchungen, hrsg. von *Cl. Baeumker* in Verbindung mit *Gg. Graf v. Hertling* und *M. Baumgartner* » inde ab a. 1891; « Renaissance und Philosophie, Beiträge zur Geschichte der Philosophie », cura *Ad. Dyroff*, inde ab a. 1908; « Société de Scolastique médiévale » sub *Picavet* direttore. Institutum Lovaniense Philosophicum edit in lucem « Les philosophes belges ». Huc accedit collectio « Les Grands Philosophes », quam *C. Piat* Parisiis dirigit. Scholastici in Polonia saeculo XV. et XVI. haud pauci ultimis annis melius inquirendi suscipiuntur. Multa quae huc spectant, eduntur in diversis periodicis catholicis, imprimis iis, quae philosophiam neoscholasticam tractant.

Quia exacta historia philosophiae scholasticae tamdiu in votis manet, quamdiu saltem omnes praecipui Scholastici nondum sunt editi, cognitio et critica editio horum operum est maximi momenti. Ut hic labor sane haud exiguus methodice procedat, et quam maximum fructum afferat, Cardinalis *Ehrle* viam et modum indicavit, quibus hac in re procedendum sit. Huc spectat prae aliis articulus « Nuove proposte per lo studio dei manoscritti della Scolastica medioevale » in « *Gregorianum* » 3 (1922) 198-218, cuius praecipua consilia hic referre non inutile fore arbitramur.

Investigatio auctorum scholasticorum medii aevi duplicem viam incedat necesse est; primo instituenda venit collectio, descriptio et determinatio praecipuorum manuscriptorum (et operum editorum) in genere; secundo componendae sunt monographicae inquisitiones in singulos auctores vel omnino nondum vel quoad partem nondum editos. Brevitatis causa vocamus primum scopum *bibliographicum*, alterum *monographicum*.

1) Inquisitio *bibliographica*. Ex auctoribus scholasticis pauci tantum typis sunt editi, plurimi autem adhuc in bibliothecis delitescunt. Sic e. gr. e periodo ab Alexandro Halensi usque ad Io. Duns Scotum sunt e schola franciscana editi solum Alexander Halensis, Bonaventura, Richardus de Media-villa, Ioannes Duns Scotus, dum circiter 28 alii auctores nondum sint editi. Idem mutatis mutandis valet de aliis scholis et periodis scholasticae mediaevalis. Hinc primo deberent explorari manuscripta trium classium: commentarii in Libros Sententiarum Petri Lombardi, in Quodlibeta et Quaestiones disputatas, quia tum primi duo libri Sententiarum tum Quodlibeta et Quaestiones disputatae, quae sunt fructus disputationum, multa quae ad philosophiam spectant, continent. Deinde etiam explorari debent commentaria ad

Aristotelem, libri textus, summae et manualia, quae in facultatibus s. d. «Artistarum» erant in usu, ubi philosophia independenter a theologia tractabatur. Et quidem codices debent ita inter se comparari, ut «edita» et «reportata» apprimè distinguantur. «*Edita*» vocantur ea opera, quae ab ipsis auctoribus fuerunt plene redacta et sive venditoribus librorum sive scriptoribus ad divulgandum tradita; «*reportata*» vero sunt opera, quae non ab ipsis auctoribus fuerunt commercio tradita, sed ab aliquo discipulo diligente modo quodam tachygraphico iuxta praelectiones ipsius magistri conscripta, deinde sive ad proprium sive etiam ad aliorum usum transcripta. Praeterea comparando diversas apographas eiusdem operis hae in singulas classes distribui debent, ut scilicet determinetur, quanam apographae ex eodem originali vel saltem huic propinquiore apographa hauserint, ut ita editio textus quam maxime critica et genuina parari possit; debet determinari, quinam fuerint illi, qui sub vocabulis «quidam», «alia opinio», «alii dicunt» et similibus introducuntur. Haec omnia manuscripta debent colligi et edi ordine alphabetico singulorum «incipit», quo termino prima verba designari solent. Praeterea edi deberent tituli quaestionum, quae in supradictis commentariis, Quodlibetis et Quaestionibus disputatis habentur, ut eosdem titulos eademque «initia» ad manus habeant tum alii, qui codices manuscriptos investigant, tum qui singula doctrinarum capita enucleare student. Quantum possibile est, singulis quaestionibus etiam solutiones auctorum ad has quaestiones datae subnectendae sunt. Praeterea catalogi antiqui continentes titulos tractationum et nomina auctorum ex diversis bibliothecis, monasteriis etc. essent colligendi, comparandi, complendi; nam hac ratione multa opera nonnisi ex initiis cognita exactius determinari possunt. In illis commentariis in libros Sententiarum, Quodlibetis et Quaestionibus disputatis, in quibus desunt prologi, catalogus ita institui deberet, ut primae et ultimae tres quaestiones notentur. Tandem, ut completus conspectus habeatur, etiam tituli illarum Quaestionum quodlibetalium et disputatarum, quae iam typis editae sunt, in uno catalogo colligendi essent.

2) Quod vero *monographicas* inquisitiones attinet, hae iterum duplicem partem complectuntur, alteram, quae potius historiam et criticam *externam*, alteram, quae magis analysim et criticam *internam* spectat.

Etenim patet laborem sub numero priore indicatum ad cognoscendam historiam Scholasticae non sufficere, sed potius tantum viam sternere, ut exactior et profundior notitia paulatim acquiri possit. Haec nonnisi diligenti studio singulorum auctorum eorumque operum obtinetur. Iamvero talis monographica inquisitio continere debet: 1) biographiam ipsius auctoris, in qua apprimè distinguendae sunt notitiae e fontibus primariis haustae ab omnibus notitiis, quae nonnisi in fontibus posterioribus inveniuntur; 2) bibliographiam quantum fieri potest exactam scriptorum huius auctoris tum editorum tum nondum editorum; 3) exactam descriptionem codicum manuscriptorum huius auctoris: materiae, in qua codex est scriptus, numeri foliorum, eorum mensurae in millimetris indicatae, aetatis, ex qua manuscriptum provenit, originis codicis; 4) comparisonem diversorum codicum manuscriptorum eiusdem operis, ut decidatur, num sit opus «editum» an «reportatum», et quis sit textus criticus et genuinus.

Huic criticae externae accedit tandem critica interna textus: 1) indicandae et determinandae sunt omnes citationes sive implicitae sive explicitae et generatim loci, ubi auctor aliorum operibus utitur; 2) ostendi debet ex analysi ipsius textus, quamnam tendentiam auctor sequatur, cuinam scho-

lae addictus sit; quae sit individualitas auctoris literaria, num sit magis traditionis tenax an progressui sive moderate, sive immoderate favens; 3) singulae partes in quavis quaestione sunt distinguendae, terminologia didactica, qua singulae partes vel quaestiones introducuntur, est indicanda, quae terminologia et partium distinctio apud aliquos auctores valde constans esse solet, apud alios diversa pro diversitate materiae; 4) tandem omnia notentur, quae ex textu notitiam afferre possunt de statutis et institutionibus Universitatum earumque singularum Facultatum, de organizatione studiorum et disputationum, de cultura doctrinali et literaria in genere huius temporis sive singulorum auctorum sive diversarum scholarum.

Quod autem editionem talium inquisitionum monographicarum attinet, maxime in votis esset, ut omnes in uno quodam loco colligi et ita ab omnibus sine difficultate simul inveniri possint. Quia autem hoc vix erit possibile, saltem folia periodica et collectiones, in quibus tales elucubrationes edi solent, ab iis, qui historiae philosophiae scholasticae dant operam, optime cognoscantur. Ad has elucubrationes posteriores auctores recurrere debent, sive ut quae iam dicta et stabilita sunt, compleant, sive ut ea occurrente necessitate corrigant.

Hac unice ratione paulatim accurate determinari poterit, quanam sit origo magnarum novitatum S. Thomae, quae sit origo et evolutio Aristotelismi scholastici; quanam causae ab Augustinismo S. Bonaventurae, Gerhardi de Abbatisvilla et Henrici Gandavensis ad Scotum duxerint et ex ipso ad nominalismum Occami; quale sit discrimen inter philosophiam «theologicam» ab Ordinibus in facultatibus theologicis cultam et philosophiam in facultatibus artium, i. e. medicorum et iurisperitorum tractatam; quinam sit verus et genuinus conceptus nominalismi scholastici non solum in iis, quae logicam spectant, sed etiam in aliis quaestionibus philosophiae et theologiae.

2. Idem docti non solum ineditis operibus nunc typis edendis incumbunt, sed eo ipso etiam cognitionem *historicam* philosophiae scholasticae promovendam curant. Praeter supra dictos nominandi sunt *M. de Wulf, Talamo, E. Rolfes, J. A. Endres, G. v. Hertling, Otto Willmann*, cuius est pretiosum opus «Geschichte des Idealismus», *A. Michelitsch, A. Pelzer, Franciscus Pelster S. I., Constantinus Michalski* et plures alii, quos in bibliographia historiae philosophiae scholasticae citavimus. Alii potius historiae philosophiae recentioris investigandae incumbunt.

Quod hunc scopum potius historicum attinet, plura adhuc a nobis praestanda sunt. Sic, ut quaedam tantum innuantur, in philosophia *Orientalium* inquirendum esset, quanam sint opiniones philosophicae primariae et originariae, quae vero posteriores et derivatae, qualis sit relatio inquisitionis philosophicae ad traditionem mere religiosam; quanam sit prima forma doctrinarum de Deo, de anima, de libertate, vita futura, de ordine morali et iuridico; num habeatur evolutio harum doctrinarum a minus perfectis ad perfectiores et puriores vel e contrario primitivae ideae puriores labentibus saeculis fuerint depravatae. — Quod philosophiam *Graccorum* et *Romanorum* attinet, magni pretii esset exactum studium eorum doctrinae de Deo, de homine

et de ordine morali. — Patres et generatim *Scriptores ecclesiastici* hucusque magis sub aspectu theologico quam philosophico fuerunt tractati. Quare haud inutile erit sive corpus doctrinae philosophicae singulorum scriptorum monographice exponere sive totam historiam philosophiae patristicae ex diligenti studio ipsorum fontium exacte delineare. Plurimum, ut patet, tractata est philosophia S. Augustini. Sed haud pauca adhuc praestanda manent, ut ostendatur, quomodo singuli scriptores a philosophia antiqua dependeant, quomodo sub influxu doctrinae christianae sive singulos conceptus sive doctrinas philosophicas antiquorum mutaverint, quomodo in pugna tum cum philosophis ethnicis tum cum haereticis diversi conceptus etiam sub aspectu philosophico se evolverint et accuratiorem semper definitionem acquisiverint. — De philosophia *scholastica* supra iam erat sermo. — Tandem quod philosophiam *recentiorem* attinet, imprimis exacta historia philosophiae catholicae recentioris adhuc in votis est. Quare etiam hic partim singuli auctores essent monographice tractandi, partim inquirendum esset, quomodo philosophi catholici doctrinas recentiorum philosophorum sive acceptaverint sive impugnaverint, qualem mutationem tractatio philosophiae scholasticae sub influxu philosophiae recentioris paulatim subierit, quanam sit relatio recentioris philosophiae catholicae ad progressum scientiarum naturalium, quanam auctoritas huius philosophiae apud externos. Inquisitio haec ita dividi posset, ut historia philosophiae catholicae recentioris in singulis terris, puta Italia, Hispania, Gallia, Germania, Polonia etc., vel etiam in singulis urbibus, puta Parisiis, Patavii, Cracoviae, Monachii, Salisburgi etc. monographice exponeretur. De *recentissima* philosophia neo-scholastica habentur iam plures in diversis periodicis elucubrationes. Quod tandem recentem historiam philosophiae *acatholicae* attinet, in votis esset exacta et vere scientifica expositio philosophiae kantianae eiusque influxus in totum saeculum XIX.; critica historia positivismi, et praeterea criticae inquisitiones sive in singulos philosophos maioris momenti sive in integrum corpus doctrinarum praecipuarum scholarum.

3. Finem *didacticum* prosequuntur partim ii, qui sive integrum cursum sive singulas partes philosophiae scholasticae ad usum scholarum confecerunt, partim ii, qui speciales quaestiones modo peripatetico-scholastico tractarunt. Cursus scholasticos scripserunt in lingua latina: *Schiffini* S. I., *Urraburu* S. I., *De Maria* S. I., *Remer* S. I., *De Mandato* S. I., *Cornoldi* S. I., *Monaco* S. I., *Donat* S. I., *H. Schaaf* S. I., *Geny* S. I., *Josephus Gredt* O. S. B., *Reinstadler*, *Willems* et alii. Hue spectat etiam duplex cursus philosophiae a Patribus S. I. in Germania editus: «*Cursus Lacensis*» amplior auctoribus *Tilm. Pesch*, *J. Hontheim*, *Th. Meyer*, et «*Cursus ad usum scholarem*» auctoribus *C. Frick*, *H. Haan*, *B. Boedder*, *V. Cathrein*. In lingua germanica cursus scholasticos composuerunt *Alb. Stöckl*, *C. Guiberlet*, *E. Commer*, *Virg. Grimmisch* O. S. B., *A. Lehmen* S. I., *A. Steuer*, *G. Hagemann*; singulas partes philosophiae ad usum scholarem elaboraverunt *P. Vogt* S. I., *Jos. Geyser*, prof. in Universitate Friburgensi, *V. Cathrein* S. I., *J. Froebes* S. I., *Jos. Lindworsky* S. I., *C. Willems*, *L. Habrich*. Hisce accedunt quaedam opuscula in collectione «*Samm-*

lung Koesel» et nuper condita «*Philosophische Handbibliothek*, herausgegeben von Clemens Baeumker, Ludwig Bauer, Max Ettlinger, unter Mitarbeit von Matth. Baumgartner, Ad. Dyroff, Godehard Jos. Ebers, Jos. Anton Endres, Martin Grabmann, Jos. Lindworsky, Hans Meyer, Franz Sawicki, Arth. Schneider, Jos. Schwertschlager, Michael Wittmann» München-Kempten, inde ab a. 1920. In lingua gallica prostant «*Cours de philosophie*» professorum Lovaniensium D. Mercier, D. Nys, de Wulf; «*Traité élémentaire de philosophie*» auctoribus Mercier, Nys, Arendt, Halleux, De Wulf, Simons; praeterea Maritain, *Eléments de philosophie*, Alb. Farges, *Etudes philosophiques pour vulgariser les théories d'Aristote et de S. Thomas et leur accord avec les sciences* (9 voll.) et recentissima plura opera edita in sectione philosophica «*Musei Lessiani*» Patrum S. I. Lovaniensium. In Anglia habetur integer Cursus philosophicus in s. d. «*Stonyhurst Series*», cuius singula opera infra in bibliographia afferuntur. In lingua polonica scripserunt amplum cursum philosophiae professores Gabryl et Weiss; logicam et psychologiam P. Nuckowski S. I.

Ut ex ipsa rei natura patet, singuli cursus diverso modo finem suum obtinere conantur et hinc methodice haud parum inter se differunt. Dum alii potius praecipuas quaestiones ad captum hominum cultorum in genere exponunt, ut sana principia philosophiae inter eruditos diffundant, alii strictius finem scholarem praeseferunt. Horum iterum alii magis unitatem syntheticam totius systematis peripatetico-scholastici dilucidare conantur, alii magis ostendere intendunt, quomodo profectus recentiorum scientiarum in systema scholasticum harmonice assumi potest, dum alii recentiorum philosophorum theorematum enervare et refellere conantur. Quare relatio horum Cursuum ad scientias recentiores et ad philosophiam recentem est valde diversa.

4. Patet omnia haec citatorum auctorum opera etiam supra indicatum finem *apologeticum, criticum et scientificum* intendere, id est ut principia sanae philosophiae contra errores modernae philosophiae defendantur, ut hi errores, saltem praecipui, solide refutentur, ut inquisitio singularum quaestionum promoveatur, et ut profectus scientiarum positivarum, imprimis naturalium et historicarum ad ipsam philosophiam ampliandam assumatur. Praeter citatos iam auctores huc adhuc referri debent: Julius Bessmer S. I., Hermann Gruber S. I., M. Glossner, E. L. Fischer, G. Grunwald, Albert Lang, H. Gründer, G. Wunderle, Isenkrahe, M. Defourny, S. Deploige, A. Sertillanges, Maryan Morawski S. I., Del Prado O. Pr., Agostino Gemelli O. S. Fr., Olgiati, multique alii, quorum singula nomina hic referre longum esset.

Quod in specie relationem philosophiae ad scientias naturales attinet, iam Leo XIII. in supra laudata encyclica «Aeterni Patris» eam brevibus, at sapientia plenius verbis designavit: «Quapropter etiam physioae discipli-

nae, quae nunc tanto sunt in pretio, et tot praeclare inventis singularem ubique cient admirationem sui, ex restituta veterum philosophia, non modo nihil detrimenti, sed plurimum praesidii sunt habiturae. Illarum enim fructuosae exercitationi et incremento non sola satis est consideratio factorum contemplatioque naturae; sed, cum facta constiterint, altius assurgendum est, et danda solerter opera naturis rerum corporearum agnoscendis, investigandisque legibus, quibus parent, et principiis, unde illarum et unitas in varietate, et mutua affinitas in diversitate proficiscuntur. Quibus investigationibus mirum quantum philosophia scholastica vim et lucem, et opem est allatura, si sapienti ratione traditur». Quare in philosophia tractanda non solum solide et vere probatae novae cognitiones scientiarum naturalium respiciendae et ad quaestiones philosophicas profundius et exactius dilucidandas sunt assumendae, sed maximae est utilitatis pro philosophiae studiosis, ut *methodum inquisitionis in singulis scientiis* naturalibus, puta physica, chimia, astronomia, geologia, psychologia experimentalis bene cognoscant, seu ut viam et theoriam cognitionis harum scientiarum habeant perspectam, imo etiam, quantum fieri potest, proprio exercitio in uno alterove campo hanc methodum valeant rite aestimare et diiudicare; haec enim notitia plus quam singula facta ad profundiorum inquisitionem philosophicam et ad ultimas conclusiones, ad quas scientiarum naturalium cultores perveniunt, recte iudicandas conferunt utilitatis.

Si vero de critica in diversa systemata philosophica inquisitione agitur, *duplex methodus critica* in usu esse solet. Altera *simplicior* doctrinas alicuius philosophi ex ordine exponit et deinde, nixa principiis et doctrinis philosophiae scholasticae solide probatis earum veritatem vel falsitatem detegit. Altera subtilior et difficilior, quae etiam critica «*immanens*» vocari consuevit, non sibi satisfacit expositione fideli doctrinarum alicuius philosophi earumque comparatione cum thesibus philosophiae scholasticae certis et probatis, sed ulterius inquit, num singulae doctrinae huius philosophi inter se et cum primis principiis ab ipso philosopho assumptis logice cohaereant, num et quibus de causis ab his principiis discrepent, ut deinde tandem inquirat, num ipsa fundamenta huius systematis, idea centralis, quae totum systema quasi vivificat, methodus, qua in singulis doctrinis construendis procedit, sint sana, recta et solide probata. Dum prima methodus iis, qui iam philosophiam scholasticam rite cognoverint, sufficit, altera methodus quam maxime est necessaria, ut adversarii et ii, qui ipsis adhaerent, melius instruantur et erroris, si quis adest, convincantur. Etenim in hac altera methodo cum adversario ad communem cum ipso campum descendimus, eadem ac ipse, saltem interim et methodice, principia assumimus, ut deinde demum ex hoc communi campo progrediendo veritatem a falsitate diligentissime distinguamus.

5. Finem *systematicum* intendunt imprimis ii ipsi, qui totum systema philosophiae scholasticae ad usum scholarem confecerunt. Praeterea varia habentur tentamina, ut systema philosophiae amplius elaboretur, quod statui hodiernae philosophiae et scientiae apte respondeat. Attamen tempus, a quo philosophia neoscholastica evolvi coepit, est nimis breve, adversarii sunt nimis multi, eorum auctoritas et influxus nimis magnus, progressus diversarum scientiarum nimis am-

plus, quam ut hodie iam totum systema philosophiae scholasticae eo modo perfici possit, ut aequè nostrorum temporum indigentis respondeat ac v. g. Summae Alberti Magni et S. Thomae saeculo XIII. vel Disputationes metaphysicae Suaresii saeculo XVII. Huic fini systematico multum incumbunt ii, qui singulas philosophiae partes profundius evolvere conantur. Ita V. *Cathrein* S. I. exhibet amplum systema philosophiae moralis, *Tilm. Pesch* et recentius *Schwertschlager* systema philosophiae naturalis, *G. Wunderle* delineavit fundamenta systematis philosophiae religionis, *Henr. Pesch* S. I. super fundamenta philosophiae scholasticae dedit uberrimum systema oeconomiae nationalis; *Del Prado* O. Pr., *Jos. Hontheim* S. I., *Herm. Schell* (cuius tamen opus ceteroquin praeclarum «Gott und Geist» non est liberum a sat gravibus erroribus) composuerant systema theologiae naturalis; *Otto Willmann* systema didacticae et paedagogiae; *Franciscus Sawicki* systema philosophiae historiae; *Gietmann* S. I. et *Jungmann* S. I. systema aesthetices et ita porro.

6. Omnibus his finibus praedictis sub diverso respectu inserviunt collectiones: «Studien zur Philosophie und Religion», edita a *Remigio Stölzle* inde ab a. 1908; «Bibliothèque de l'Institut Supérieur de Philosophie» Lovanii; item Lovanienses «Annales de l'Institut Supérieur de Philosophie de l'Université de Louvain» ab anno 1912; «Biblioteca della Rivista di filosofia neoscholastica» ab a. 1910; «Piccola biblioteca scientifica della Rivista di filosofia neoscholastica» ab a. 1913. Tandem huc spectant multa periodica neoscholastica: «Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft» ab a. 1888; «Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie» ab a. 1887; ab anno 1914 sub mutato titulo «Divus Thomas»; Oenipontana «Zeitschrift für katholische Theologie» ab anno 1887; «Revue néoscholastique de Philosophie» ab a. 1894; «Revue des sciences philosophiques et théologiques»; «Revue thomiste» ab a. 1893; «La scienza italiana, publ. dall'Accademia filosofico-medica di S. Tommaso d'Aquino» ab a. 1876; «Rivista di Filosofia Neoscholastica» ab an. 1909; «La Ciencia Tomista» ab an. 1910; «Razón y Fe» ab a. 1902; «Gregorianum» ab a. 1919; «Archives de philosophie» ab a. 1923 et praeterea multa periodica scientifica catholica, quae non unice finem philosophico-theologicum intendunt.

Laboribus his haud parvae molis et eruditionis plenis id effectum est, ut sana philosophia peripatetico-scholastica non solum apud catholicos magis magisque cognosceretur, aestimaretur et coleretur, sed etiam ut acatholici, qui usque ad recentissima tempora philosophiam

scholasticam plane ignorabant et, falsis opinionibus praeoccupati, contemptui dabant, nunc ad eandem multo magis et diligentius animum advertant et ipsi etiam in eius studium ineumbant. Crescit numerus operum ab acatholicis de philosophia scholastica compositorum; in Universitatibus etiam saecularibus instituntur praelectiones et integri cursus sive de S. Thoma in specie sive de philosophia scholastica in genere; docti catholici haud raro ab Universitatibus, imprimis in Gallia, Anglia et Statibus Unitis, ad praelectiones de re scholastica habendas invitantur; opera neoscholastica multo plus etiam ab acatholicis leguntur et in usum propriorum studiorum convertuntur.

BIBLIOGRAPHIA. Non est huius loci, ut omnia et singula opera recentiore tempore composita afferantur. Quare praecipua tantum hic indicantur, et quidem prout in diversis linguis sunt scripta, in unum ordine alphabetico colliguntur.

Jos. Bach, Des Albertus M. Verhältnis zu der Erkenntnislehre der Griechen, Lateiner, Araber u. Juden, Wien 1881; *C. Braun* S. I., Ueber Kosmogonie, ed. 3. Münster 1905; *V. Cathrein* S. I., Die Sittenlehre des Darwinismus, Freib. i. Br. 1885; Religion und Moral, ed. 2. 1904; Moralphilosophie, ed. 5. ib. 1911, opus translatum in plures linguas; Glauben u. Wissen, ed. 5. ib. 1911; Die katholische Weltanschauung und ihre Grundlagen ed. 6. ib. 1921; hungarice Budapesti 1911, italice ab U. Mannucci, Romae 1913; Die Einheit des sittlichen Bewusstseins der Menschheit, 3 voll., ib. 1914; Philosophia moralis, ed. 12. ib. 1921; Der Sozialismus, Eine Untersuchung seiner Grundlagen u. seiner Durchführbarkeit, ed. 11. ib. 1919, opus translatum in omnes fere linguas Europae; *Jul. Costa-Rosetti* S. I., Philosophia moralis, ed. 2. Oeniponte 1886; Die Staatslehre der christl. Philosophie, Fulda 1890; *G. Fell* S. I., Die Unsterblichkeit der menschl. Seele philosophisch beleuchtet, Freib. 1919; *Glossner Mich.*, Der moderne Idealismus, Münster 1880; Das Prinzip der Individualisation nach der Lehre des hl. Thomas, Paderborn 1887; Moderne Philosophie, Frankfurt 1889; Nicolaus v. Cusa u. N. Nizolius als Vorläufer d. neueren Philosophie, 1891; Die Philosophie des hl. Thomas die Philosophie des Christentums u. der Zukunft. Jahrb. f. Phil. u. spek. Theol. 2 (1887) 137-206; *Haffner P. Léop.*, Grundlinien der Philosophie, Mainz 1881-83; Der Materialismus in der Kulturgeschichte, 1865; Die deutsche Aufklärung, ed. 3. Mainz 1864; *Anton Jakob*, Der Mensch, die Krone der irdischen Schöpfung, Freiburg 1890; *Fr. Klimke* S. I., Hauptprobleme der Weltanschauung, ed. 4. Kempten 1919; *V. Knauer* O. S. B., Grundlinien zur aristotelisch-thomistischen Philosophie, Wien 1885; Ueber den Unterschied von Traum u. Wachen, Prag 1874; Geschichte der Philosophie mit besond. Berücksichtigung der Neuzeit, ed. 2. Wien 1882; *Alph. Lehmen* S. I., Lehrbuch der Philosophie, Freiburg 1899 et saepius; *Aloys Otten*, Allgem. Erkenntnislehre des hl. Thomas, Paderborn 1882; Die Gottesidee als die leitende Idee in d. Entwicklung der griech. Philos. ib. 1895; Das Reich des Geistes u. Stoffes, Wien 1899; *Tilm. Pesch* S. I., Die grossen Welträtsel, Freiburg, ed. 3. 1907; Die moderne Wissenschaft betrachtet in ihrer Grundfeste, ib. 1876; Die Haltlosigkeit d. modern. Wissenschaft, e. Kritik der kantischen Vernunftkritik, ib. 1877; Das Weltphänomen, ib. 1881; *Fr. X. Pfeifer*, Harmonische Beziehungen zw. Scholastik u. moderner Naturwissenschaft, Augsburg 1881; *Ans.*

Rittler, Wesenheit u. Dasein in d. Geschöpfen nach d. Lehre des hl. Thomas, Regensburg 1889; *C. M. Schneider*, Natur, Vernunft, Gott. Abhandlung üb. d. nat. Erkenntnis Gottes nach der Lehre des hl. Thomas, Regensburg 1883; Das Wissen Gottes nach der Lehre des hl. Thomas, ib. 1885; Die sozialistische Staatsidee beleuchtet durch Thomas v. Aq., Paderborn 1894; *Wilh. Schneider*, Der neuere Geisterglaube, ed. 2. Paderborn 1885; Die Naturvölker, ib. 1885; Die Religion der afrikanischen Naturvölker, Münster 1891; Allgemeinheit u. Einheit des sittlichen Bewusstseins, 1895; Die Sittlichkeit im Lichte d. darwinschen Entwicklungslehre, 1895; Göttliche Weltordnung u. religionslose Sittlichkeit, ed. 2. 1910; *Theoph. Simar*, Die Lehre vom Wesen des Gewissens in der Scholastik des 13. Jahrhunderts I. Freiburg 1886; *Jos. Storz*, Die Philosophie des Augustin, Freiburg 1882; Handbuch der Wissenschaftslehre, 1886; *Friedr. Wörter*, Die Unsterblichkeitslehre in den philos. Schriften Augustins, 1880.

F. Aveling, The God of Philosophy, Lond. 1906; The Consciousness of the Universal, Lond. 1912; *B. Boedder* S. I., Natural Theology, Lond. 1891; *E. Boyd-Barrett* S. I., Motive Force and Motivation Tracts, Lond. 1911; Strength of Will, Lond. 1916; *R. F. Clarke* S. I., Logic, Lond. 1889; *P. Coffey*, The Science of Logic, 2 voll., Lond. 1912; Ontology, Lond. 1914; *J. Conway* S. I., Christian Ethics, Chicago 1896; *M. Cronin*, Special Ethics, 2 voll., Lond. 1917; *J. Cuthbert* O. S. F. C., God and the Supernatural, Lond. 1919; *J. E. Driscoll*, Christian Philosophy. The Soul, New-York 1898; *F. F. Driscoll*, Pragmatism and the Problem of the Idea, Lond. 1914; *C. A. Dubray*, Introductory Philosophy, Lond. 1912; *J. Gerard* S. I., Old Riddle and the Newest Answer, Lond. 1903; *T. Gerrard*, Bergson, Lond. 1913; *T. Harper* S. I., Metaphysics of the Schools, 2 voll., Lond. 1881; *W. H. Hill* S. I., Elements of Philosophy, ed. 7. Lond. 1885; *W. Humphrey* S. I., Conscience and Law., Lond. 1896; *G. Joyce* S. I., Principles of Logic, ed. 3. Lond. 1921; *L. Jouin* S. I., Logic and Metaphysics, New-York 1896; *M. Maher* S. I., Psychology, ed. 8., Lond. 1810; *J. F. Ming* S. I., Data of Modern Ethics examined, New-York 1897; *Jos. Rickaby* S. I., Moral Philosophy, ed. 4. Lond. 1888; Aquinas Ethics, Lond. 1892; Political and Moral Essays, New-York 1903; Of God and His Creatures, Lond. 1905; *John Rickaby* S. I., First Principles of Knowledge, ed. 4. Lond. 1888; General Metaphysics, ed 2. Lond. 1890; *J. G. Vance*, Reality and Truth, Lond. 1917; *L. Walker* S. I., Theories of Knowledge, ed. 2. Lond. 1918; *G. J. Walsh*, Tractatus de Actibus Humanis, Dublin 1880; *W. G. Ward*, Philosophy of Theistic Controversy, Lond. 1881; Essays on Philosophy of Theism, 2 voll., Lond. 1883; *W. Ward*, Wish to Believe, Lond. 1884; *B. Windle*, What is Life?, Lond. 1908. — Collectionem « Stonyhurst Series » constituent opera P. P. Rickaby Jos. et John. Clarke, Maher, Boedder, Joyce, Walker.

P. M. Avon, Dictionnaire de la terminologie scolastique; *Bonat*, Cours de philos. complètement adapté au programme officiel de 1883, Paris 1885; *L. Bossu*, Sommaire de philosophie, ed. 4. Louvain 1893; Réfutation du matérialisme, ed. 4. Louvain 1891; Galerie de métaphysiciens contemporains, ib. 1872; *Paul de Broglie*, La science et la religion, Paris 1883; La morale indépendante, ib. 1885; La morale évolutioniste, ib. 1886; La morale sans Dieu: ses principes et ses conséquences, ib. 1886; Le positivisme et la science expérimentale, ib. 1880; Religion et critique (opus posthumum), ib. 1896; Preuves psychologiques de l'existence de Dieu, ib. 1905; *Ign. Carbonelle* S. I., Les confins de la science et de la philosophie, ed. 2. Paris 1861; *Chadin* P. S. I.,

Cours de philosophie et histoire de la philosophie, ed. 4. Paris 1896; Les vrais principes du droit naturel, politique et social, ib. 1901; *Elias Delmas* S. I., *Ontologia*, Paris 1896; *Domet de Vorges*, Abrégé de Métaphysique, 1906; *Frémont G.*, Démonstration scientifique de l'existence de Dieu, Paris 1896; Les principes ou Essai sur le problème des destinées de l'homme, ib. 1901-5; *Maurice d'Hulst*, Du progrès de la philosophie, Paris 1887; Mélanges philosophiques, ib. 1892; *Vinc. Maumus* O. Pr., S. Thomas d'Aquin et la philosophie chrétienne, Paris 1890; Les Modernistes, Paris 1909; *Mignon*, Les origines de la scolastique et Hugues de S. Victor, Paris 1896; *Léon Ollé-Laprune*, La raison et le rationalisme, Paris 1906; *Pasty*, L'idée de Dieu, son origine et son rôle dans la morale, Paris 1881; *Eug. Portalé* S. I., L'hypnotisme au moyen-âge d'Avicenne à Richard de Middleton, in *Etudes* 1892; Augustin, Augustinisme, in *Dict. de théol. cath.* ed. Vacant-Mangenot; *Théodor de Régnon* S. I., La métaphysique des causes d'après S. Thomas et Albert le Grand, Paris 1885; *Alfred Vacant*, Etudes comparées sur la philosophie de S. Thomas et sur celle de Duns Scot, Paris 1891; *Villard* O. Pr., Dieu devant la science et la raison, Paris 1894, 1898.

Barberis Alb., edidit plures articulos subtiles in Divus Thomas; *Caterini Pietro*, Dell'origine dell'uomo secondo il trasformismo, Firenze 1883; *Forcisi Franc.*, Prolegomeni alla soluzione del problema ideologico, Catania 1887; *Gallucci N. Taccone*, L'uomo Dio, studii filosofici estetici, Milano 1881; *Remer V.* S. I., Summa praelectionum philosophiae scholasticae, Roma 1895; nova editio ib. 1921; *Rossignoli Io. P.*, Principi di filosofia esposti ad uso dei Licei in armonia con lo stato presente della coltura, ed. 6. 1906; La famiglia, il lavoro e la proprietà nello stato moderno, Novara 1907; *Salis-Seewis* Fr. S. I., Le azioni e gl'istinti degli animali, Prato 1896; La vera dottrina di S. Agostino, di S. Tommaso e del P. Suarez contro la generazione spontanea primitiva, Roma 1897; *Satolli Fr.*, Enchiridion philosophicum, Romae 1884; *Schliffini Santo* S. I., Principia philosophica ad mentem Aquinatis, Taurini 1886; Disputationes philosophiae moralis, ed. 2. ib. 1894; Disputationes metaphysicae specialis, ed. 2. ib. 1894; *Tornatore Io. B.*, De humanae cognitionis modo, origine ac profectu ad mentem S. Thomae, Placentiae 1885, ed. 2. 1892; Expositio principii traditi a S. Thoma ad naturam investigandam rei substantialis, ib. 1883.

De Cepeda Raph. Rodr., Elementos de derecho natural, Valentiae 1887-88; *Comellas y Cluet Ant.*, Introduccion á la filosofia, Barcelona 1883; *Hernandez y Fajarnes Ant.*, Principios de Metafisica, Ontologia, Zaragoza 1887; *Psicologia*, ib. 1889; *Lopez y Martinez P. M.*, Logica fundamental, ed. 2. Valentiae 1906; Metafisica, Cosmologia, Psicologia y Teodicea, ib. 1899; *Maura y Gelabert*, La morale independiente 1903; El optimismo del B. Raimondo Lulio, 1904; Estudios sobre la filosofia y teologia del B. Raimondo Lulio, in *Rivista Luliana*; *Mendive Jos. S. I.*, Elementas de Ontologia, Vallisoleti 1882; Elementos de Cosmologia, ib. 1882; Elementos de Teodicea, ib. 1883; eadem opera latine 1888; *Orti y Lara Jo. Manuel*, La Ciencia y la divina Revelación, Madrid 1881; germanice a *Schütz*, Paderborn 1884; *Lógica*, ib. 1885; Principios de psicologia... mirando el estado actual de la cultura moderna, ib. 1890; Krause y sus discipulos, ib. 1864; *Pendado Fr.*, El Ateismo y la syntaxis y el positivismo, Leon 1895; *Sucona y Vallès Th.*, Philosophiae institutiones ad mentem S. Thomae, ed. 2. Tarracone 1886; *Urráburu Jo. S. I.*, Institutiones philosophiae, tomi 8; El principio vital y el Materialismo, in *Razón y Fe* 9 (1904).

CONSPECTUS IN RECENTIOREM PHILOSOPHIAM CATHOLICAM.

1. Character. In philosophia scholastica, si tota eius historia consideratur, tres magnae aetates distinguere debent: aetas mediaevalis seu scholastica simpliciter dicta, quae complectitur tempus a saeculo VIII. usque ad medium saeculum XVI., aetas posterioris scholasticae, quae cum restauratione hispanica incipit et posteriores sortes huius philosophiae usque ad primam partem saeculi XIX. complectitur, tandem aetas restorationis scholasticae inde a medio saeculo XIX. et praesertim post Encyclicam «Aeterni Patris», quae ultima aetas etiam neoscholastica vocari solet. Hae tres aetates: scholastica, scholastica posterior et neoscholastica non obstantibus notis essentialibus communibus tamen in haud paucis inter se differunt.

Hoc loco philosophiam scholasticam iuniorem consideramus, quae scilicet inde a medio saeculo XVII., id est inde a tempore, quo nova systemata philosophica orta sunt, usque ad nostra tempora durat. De restauratione enim post Concilium Tridentinum in primo volumine egimus. Ut ex supra dictis patet, haec philosophia est continuatio et organica evolutio philosophiae scholasticae tum mediaevalis tum restorationis hispanicae. Hinc quod eius essentiam attinet, idem de philosophia scholastica recentiore dicendum est quod supra (I 259 sqq.) de philosophia scholastica mediaevali diximus. Nam etiam ultimis saeculis haec philosophia idem corpus doctrinarum contra recentia systemata coluit et defendit, eandem methodum inquisitionis, saltem si in genere spectatur, adhibuit ac scholastica mediaevalis. Et non obstante consensu in praecipuis doctrinis etiam hoc recentiore tempore eadem diversae tendentiae vigent ac antea: ex una parte philosophia platonico-augustiniana, ex altera aristotelico-thomistica; ex una parte philosophia magis realistica et obiectivistica, ex altera magis ad nominalismum et subiectivismum vel etiam rationalismum propensa.

Nihilominus in philosophia catholica iuniore haud paucae differentiae apparent, quae eam a duabus prioribus aetatibus distinguunt, quaeque tum methodum inquisitionis, tum rem ipsam spectant. Etenim 1) commentarii in Aristotelem, Thomam, Scotum et alios multo rarius scribuntur, donec fere plane dispareant. 2) Licet habitudo philosophiae ad theologiam sit eadem, tamen methodice inquisitiones philosophicae magis magisque ab inquisitionibus theologicis separantur et unum

totum in se perfectum corpus doctrinarum et systematicae expositionis continent. Methodus expositionis, quam Suarez introduxit, brevi communiter in diversis scholis catholicis assumitur, et inde a Chr. Wolffio eius divisio in ontologiam seu metaphysicam generalem, et in tres disciplinas metaphysicae specialis: cosmologiam, psychologiam, theologiam naturalem fit fere communis. Item divisionem Wolffii sequendo toti philosophiae praemittitur logica formalis seu dialectica, et subnectitur philosophia moralis cum philosophia iuris et societatis. Huic divisioni demum saeculo XIX., sub influxu criticismi kantiani, adiungitur theoria et critica cognitionis ut disciplina specialis, quae tamquam logica maior dialecticae seu logicae minori unitur, ita ut dialectica instrumentum seu organon philosophiae tractet, theoria et critica cognitionis autem viam ad inquisitiones metaphysicas sternat.

3) Eodem modo recentiore tempore separatio methodica philosophiae a scientiis positivis seu stricte dictis magis magisque stabilitur, ita ut nunc scientiae plane separatim tractentur et in philosophiam nonnisi ea ex ipsis assumantur, quae inquisitiones philosophicas vel dilucidare vel aliquo modo probare possunt. Sed non obstante hac separatione scientiae naturales in ipsa philosophia scholastica iuniore, praesertim inde a saeculo XIX., multo diligentius considerantur quam in duabus prioribus aetatibus, ita ut in singulis quaestionibus philosophi non vulgari illa et cotidiana experientia sint contenti, sed ad stricte probatas conclusiones singularum scientiarum diligenter recurrant.

4) Loco tripartitae expositionis, prout in scholastica mediaevali praeformata et saeculo XIII. ad formam perfectam evecta est, magis magisque alia tractatio tripartita introducitur, scilicet per statum quaestionis, probationem thesis et solutionem difficultatum. In statu quaestionis tum singuli conceptus exacte definiuntur, ut quaevis ambiguitas in discutienda quaestione evitetur, tum historia quaestionis saltem breviter delineatur. In probatione thesis non solum singula argumenta in rigida forma syllogistica proponuntur, sed etiam ea omnia tractantur, quae ad complendam et dilucidandam quaestionem conferre possunt. Tandem in tertia parte proponuntur et solvuntur difficultates, quae sive ex ipsa rei natura fluunt sive a praecipuis philosophis decursu historiae philosophiae sunt motae. Sic elementum speculativum cum positivo apte coniungitur. Sed haec methodus unice in libris ad usum scholarum scriptis adhibetur; in aliis operibus, imprimis quae in linguis vernaculis scribuntur, praevallet liberior proponendi modus, prouti iam medio aevo in quaestionibus disputatis et quodlibetalibus erat in usu et posteriore tempore inde a Bacone Verulamensi fere ubique adhibetur.

5) Cum hac liberiore forma inquisitionis cohaeret, quod multae quaestiones philosophicae modo monographico tractantur. Id quam

maxime obtinuit inde ab eo tempore, quo folia periodica scientifica condita sunt (cfr. I 368), quae folia hodie tanto exstant numero tantaeque gaudent auctoritate, ut praeter ipsa opera completa cuius philosopho evaserint necessarium laboris instrumentum. 6) Tandem notandum est inquisitiones historicas et criticas in recentiore scholastica multo maiorem occupare locum quam antea. Inquisitionibus historicis in ipsa philosophia ansam dedit partim rationalismus saeculi XVIII., qui frequenter ex historia philosophiae difficultates contra praecipuas doctrinas catholicas movit, partim historismus saeculi XIX. (cfr. II. 223), qui ex una parte philosophiam in meram historiam cogitatum humanorum resolvere voluit, ex altera parte ostendit, quanti momenti sit consideratio historica singulorum philosophorum singularumque aetatum, ut positio ipsius quaestionis, modus eam solvendi, definitiones singulis conceptibus datae et similia recte intelligi queant. Late divulgatae opiniones praeiudicatae partim a humanismo, partim a rationalismo sparsae, totum medium aevum fuisse tempus « obscurum » et nihil ad profectum philosophiae et scientiae contulisse, moverunt philosophos et historicos catholicos ad historicas inquisitiones in philosophiam medii aevi solide instituendas. Quae studia hodie iam adeo praeclarum attulerunt fructum, ut ne adversarii quidem philosophiae scholasticae eam ignorare valeant. 7) Quod autem inquisitiones criticas attinet, ipsa systemata philosophiae recentioris tantopere inter se diversa et philosophiae scholasticae non in singulis tantum doctrinis, sed in ipsis fundamentis et toto procedendi methodo plane contraria postularunt, ut non solum singulae doctrinae horum philosophorum occasione data discenterentur, sed ut systemata integra quoad ipsorum originem, evolutionem, logicam partium cohaesionem, veritatem vel falsitatem primorum fundamentorum ad trutinam revocarentur. Ita factum est, ut rigida forma scholastica haud raro derelinqueretur et aliae viae inquisitionis quaererentur, quae huic scopo partim historico, partim critico melius essent adaptatae.

2. Evolutio. Altero medio saeculo XVI. et initio saeculi XVII. floruit restauratio philosophiae scholasticae, cuius influxus toto saeculo XVII. apparet. Ex diversis scholis et materiis philosophicis habentur hoc tempore opera sane multa et haud exigui valoris. Dum commentarii paulatim minus scribuntur, crescit numerus tum cursuum integrorum tum inquisitionum specialium in singulas quaestiones, et etiam historia philosophiae incipit tractari. Sic initio philosophia scholastica praesefert fere characterem mediaevalem, qui tamen paulatim diversimode mutatur.

Etenim iam inde a tempore humanismi praeter philosophiam scho-

lasticam aliae philosophandi rationes coeperunt coli et divulgari. Cognovimus reditum ad antiquorum philosophorum systemata; vidimus, quantopere philosophi humanistae philosophiam scholasticam contempserint; cognovimus diversa tentamina novae reformationis philosophiae. Magni progressus in scientiis naturalibus, profundae mutationes in tota cultura huius temporis ad id contulerunt, ut novae ideae magis magisque fuerint divulgatae maioremque in dies auctoritatem sint nactae. Prima tentamina novas has ideas in systema redigendi oriuntur in Anglia: Bacon, Hobbes, Cherbury condiderunt recentiorem naturalismum. Sed summam conditionum in philosophia immutationem introduxit Cartesius, qui omnes novas ideas in unum systema redegit. Ex hoc tempore philosophia scholastica perdit magis magisque suum influxum. Multi quidem Scholastici praeclare laborant, ut veritates traditas defendant, evolvant, ut sanum progressum in scientiis naturalibus suum faciant, ut nova systemata philosophica antischolastica ad trutinam revocent; nihilominus impedire non possunt, quin novas doctrinas philosophicas profitentes tum singulas cathedras tum integras Universitates occupent. Imo etiam in ipsa studia domestica diversorum Ordinum, quae hucusque semper praecipua fuerant centra philosophiae scholasticae, novae rationes philosophandi intrant, amicos et fautores inveniunt. Hinc toto hoc tempore Scholastici opus perdifficile subire debuerunt, ut scilicet ex una parte philosophiam scholasticam defenderent, ex altera parte autem etiam sanum et verum progressum suum facerent. Nil mirum non omnes rectam procedendi viam invenisse et haud paucos nimium in castra modernorum abiisse, dum alii nimium traditas doctrinas amplectentes omnem progressum respuebant.

Mox conditio philosophiae scholasticae adhuc difficilior evasit. Nova philosophia empiristico-rationalistica in Anglia et praesertim in Gallia omnibus viribus in id intendit, ut religionem christianam revelatam in levem, abstractam et commodam religionem « naturalem », « rationalem » ut aiebant, resolveret, ut dogmata, sacramenta et instituta religionis catholicae tamquam absonas et periculosas superstitiones aboleret, ut aulas principum totius Europae occuparet et inficeret, ut hac ratione « illuminatio » facilius, citius et efficacius inter omnes hominum conditionumque classes divulgaretur. Finem intentum reapse obtinuit. Saeculum XVIII., praesertim in altero suo medio, excrevit in ingentem pugnam contra religionem catholicam in specie et christianam in genere, et eo ipso etiam suscepit pugnam contra philosophiam et theologiam scholasticam. Universitates magis magisque transierunt in dominium auctoritatis politicae, quae frequenter Ordines hucusque cathedras occupantes vel plane removit

vel saltem adeo in sua activitate ligavit et impedivit, ut sana formatio iuventutis academicae in philosophia et theologia facta sit impossibilis. Fructus pessimus divulgatae omnibus mediis incredulitatis fuit magna revolutio gallica, quam deinde minores revolutiones in aliis terris secutae sunt; erat suppressio Societatis Iesu, remotio Ordinum ab instructione altiore, plena subiugatio Ecclesiae in singulis regionibus, quarum principes fere ubique principium caesaropapismi sunt professi. Catholici quidem etiam toto hoc tempore fortiter et non sine fructu incredulitatem impugnare et veritatem tum philosophicam in genere tum christianam in specie defendere conabantur, sed, undequaque ligati et oppressi, impedire non potuerunt, quin nova philosophia illuminationis ubique divulgaretur et simul ignorantia magnae traditionis scholasticae cresceret. Sic versus finem saeculi XVIII. et initio saeculi XIX. philosophia scholastica maxime languit et tristissimum praebuit aspectum.

Nihilominus non erat plane emortua. Ubi primum conditiones politicae catholicorum in diversis regionibus coeperunt vel paululum in melius mutari, statim etiam studia philosophica et theologica apud ipsos florere coeperunt. Sed interrupta fere ex toto traditio scholastica non potuit brevi tempore eo vigore resumī, quem tristes tum rerum publicarum tum philosophiae conditiones postulassent. Criticismus kantianus restauravit quidem profundiores inquisitionem philosophicam et mox philosophia recens plures nacta est patronos, qui propter profunditatem speculationis, subtilitatem inquisitionum et audaciam constructionis systematicae summam naçi sunt auctoritatem. Sed eo ipso catholicis philosophis haud parvo erant periculo. Etenim quia traditas veritates philosophicas non satis habuerunt cognitae, facilius in id inclinabant, ut doctrinam catholicam recentioribus systematibus adaptarent. Sic ortae sunt doctrinae traditionalismi, ontologismi et rationalismi; et Ecclesia debuit ad defendendam veritatem plures errores severe condemnare.

Sed eodem tempore tum in Italia et Hispania, tum in Germania et Gallia plures exstiterunt philosophi catholici, qui, ut difficultatibus et periculis ex recente philosophia exortis obvenirent, toto studio totaque mentis acumine doctrinas magnorum Scholasticorum saeculi XIII. explanaverunt et ad refutandos recentes errores feliciter adhibuerunt. Summi Pontifices, imprimis Leo XIII. celebri Encyclica «Aeterni Patris» studium horum Scholasticorum enixe commendarunt. Sic circa medium saeculum XIX. orta est philosophia neoscholastica, quae primis initiis feliciter positae mox soliditate doctrinae, vigore argumentorum, profunditate criticae inquisitionis in adversa systemata, et apta eruditione in scientiis positivis magis magisque adolevit. Auctoritas

ecclesiastica quidem adhuc semel contra falsam philosophiam in ipsam Ecclesiam intrantem pugnare fuit coacta, sed Encyclica Pii X. « Pa-
 scendi Dominici gregis » brevi periculum modernismi removit. Nostris
 diebus philosophia neoscholastica maiore in dies robore, maiore auc-
 toritate non solum apud catholicos, sed etiam apud alios gaudet.
 Etiam hodie, sicut praeteritis saeculis, diversae scholae diversique
 modi laborandi distingui possunt. Dum longe maior pars catholicorum
 philosophiam peripatetico-thomisticam sequitur, non desunt, qui po-
 tius formam platonico-augustinianam colunt; dum alii magis elemen-
 tum speculaticum premunt, alii inquisitionibus historicis et positivis,
 alii criticae disceptationi systematum modernorum incumbunt; dum alii
 potius unitatem systematicam totius aedificii philosophici prae oculis
 habent, alii inquisitionibus specialibus in singulas sive difficiliore,
 sive tempori praesenti magis congruentes quaestiones philosophiam
 conantur promovere.

3. Fructus. Sic etiam hodie non solum in abstracto et theoretice,
 sed concrete et in praxi allatum est argumentum, philosophiam schola-
 sticam, non obstantibus profundissimis mutationibus in tota vitae re-
 centis ratione, aptam esse ad veritatem profundius explicandam, ad
 systema philosophicum solide construendum et ad firma et inconcussa
 fundamenta omnibus aliis scientiis porrigenda. Totum id, quod de
 fructu philosophiae scholasticae medio aevo diximus, etiam hodie in
 pleno remanet vigore. Sed praeterea systema scholasticum quam maxi-
 me aptum dicendum est, quod omnem verum progressum scientiarum
 recentem suum faciat, sibi organice assimilet et ita in dies ditius evadat.
 Nam fundamentales huius philosophiae veritates progressu scientiarum
 nullo modo evertuntur vel labefactantur, sed potius vel comprobantur
 vel in pleniore ponuntur luce. Imo quam firmatae et solide probatae sint
 hae veritates, apparet quam maxime ex eo, quod non nisi quaedam doc-
 trinae secundariae et minus essentiales, quaeque non tam ipsam philo-
 sophiam quam potius inquisitiones naturales spectant, immutari de-
 buerint; hae enim non ex principiis philosophicis, sed potius ex insuf-
 ficiente naturae cognitione erant haustae.

Si vero ipsae doctrinae philosophicae considerantur, in dies
 manifestius fit, quantopere systema scholasticum diversissimis syste-
 matibus modernis sibi frequenter contradictorie oppositis, imo in
 seipsis haud raro repugnantibus praestet. Diuturnae inter opposita
 philosophorum castra pugnae semper ad eas veritates reducunt, quas
 supra (I 261) ut essentiam philosophiae scholasticae stabilivimus. Non
 solum nulla ex his doctrinis est ut falsa probata, sed magis magisque
 historia philosophiae recentis demonstrat, sine illis philosophiam et

scientias, imo ne vitam quidem practicam, socialem, oeconomicam, politicam, internationalem salvam existere non posse. Et si res exactius considerantur, philosophia scholastica quam maxime apta est dicenda, quae oppositiones in recente philosophia vigentes superare et diversas opiniones, quatenus partem veritatis in se continent, in unitatem harmonicam redigere valet. Dum enim alii hodie essentiam philosophiae in sola critica et theoria cognitionis reponunt, alii in cognitione universi per ultimas causas, philosophia scholastica systematice ostendit, primam opinionem secundam non excludere, sed alteram sine altera mancā et imperfectam manere. Dum diversa castra apriorismi idealistici ex una, empirismi et positivismi realistici ex altera parte inter se pugnant, philosophia scholastica demonstrat, quomodo reapse elementa tum aprioristica tum ex experientia hausta sint assumenda, quomodo idealismus quidam cum realismo amice sociari possit et debeat. Et si diversae theoriae de ultimo rerum principio eiusque natura hodie vigentes ad trutinam revocantur, sive agatur de materialismo vel spiritualismo, sive de atheismo, pantheismo, panentheismo et monismo, philosophia scholastica invictē ostendit, diversa haec systemata in errores incidere, quia unam tantum veritatis particulam, spretis aliis, premunt et exaggerant; ostendit unice metaphysicam theisticam tum principiis inconcussis sanae rationis tum factis indubiis experientiae tum vitae socialis indigentis satisfacere. Imo etiam in problemate, quod recentissimam philosophiam adeo torquet, qualis scilicet sit relatio vitam inter et cognitionem, et in ipsa cognitione qualis inter cognitionem rationalem discursivam et antiintellectualisticam, intuitivam habitudo intercedat, philosophia scholastica suprema principia ad ipsum solvendum praebere valet.

Ex altera autem parte profundius historiae philosophiae studium id etiam ostendit, nos contentos esse non posse, ut *unice* in philosophia scholastica, prouti medio aevo efformata est, consistamus et nihil nisi veritatem traditam restaurandam et repetendam curemus, spretis vel neglectis subsequentium temporum progressibus et nostri saeculi indigentis. Sapienter *Leo XIII.*: « Si quid enim, ait, est a doctoribus scholasticis vel nimia subtilitate quaesitum, vel parum considerate traditum, si quid cum exploratis posterioris aevi doctrinis minus cohaerens, vel denique quoquo modo non probabile, id nullo pacto in animo est aetati nostrae ad imitandum proponi » (Encyclica « Aeterni Patris »). Etenim philosophi et sapientis est, veritatem aeternam et inconcussam a contingente forma historica, quam induit, rite distinguere, et ex thesauris traditionis vetera depromere, ut nova detegantur, singula profundius discutiantur, quaestiones recenter ortae apte solvantur, verbo ambitus philosophiae ampliatur et augeatur. Nam, ut verbis

Benedicti XV. utar, philosophia scholastica non tantum solidam atque tutam tradit doctrinam, non solum ea omnia dilucide explicat, quae pertinent ad supremas veri et boni rationes, *sed etiam fundamenta praebet, ut quaestiones variae aequae solvantur, quae sint perpetuae vice exoriturae* (In epistola ad Cardinalem Archiepiscopum Coloniensem 29. Iunii 1921).

Ceterum historia philosophiae, maxime si simul cum historia culturae universalis consideratur, luculentissimum praebet argumentum, ideas philosophicas ingentem habere influxum in vitam gestaque hominum: sanas scilicet doctrinas felici evolutioni morali, sociali et religiosae viam parare posse, perversam autem philosophiam etiam in aliis vitae humanae campis perniciosissimos procreare effectus. Quapropter praesens tractatio commentarium quoque praebet ad *Leonis XIII.* verba, quibus rem nostram absolvere liceat: « Domestica atque civilis ipsa societas, quae ob perversarum opinionum pestem quanto in discrimine versetur, universi perspicimus, profecto pacatior multo et securior consisteret, si in Academiis et scholis sanior traderetur, et magisterio Ecclesiae conformior doctrina qualem Thomae Aquinatis volumina complectuntur. Quae enim de germana ratione libertatis, hoc tempore in licentiam abeuntis, de divina cuiuslibet auctoritatis origine, de legibus earumque vi, de paterno et aequo summorum Principum imperio, de obtemperacione sublimioribus potestatibus, de mutua inter omnes caritate, quae scilicet de his rebus et aliis generis eiusdem a Thoma disputantur, maximum atque invictum robur habent ad evertenda ea iuris novi principia, quae pacato rerum ordini et publicae saluti periculosa esse dignoscuntur ».

TABULAE SYNOPTICAE
HISTORIAE PHILOSOPHIAE

AETAS PRIMA

Praeparatio et prima evolutio philosophiae perennis apud antiquos

(700 a. Chr. — 600 p. Chr.).

Periodus prima: formationis, antesocratica seu cosmologica (700-450 a. Chr.).

- I. *Inquisitio in principia essendi rerum:*
  1. Abstractio physica apud Ionios antiquiores;
  2. Abstractio mathematica apud Pythagoreos;
  3. Abstractio metaphysica apud Eleatenses.
- II. *Inquisitio in principia mutationis rerum:*
  1. Interpretatio dynamica; Heraclitus;
  2. Explicatio mechanismi impuri; Empedocles, Anaxagoras;
  3. Mechanismus purus atomisticus; Leucippus et Democritus.
- III. *Occasus philosophiae antesocraticae apud sophistas:*
  1. Scepticismus theoreticus: Protagoras, Gorgias;
  2. Scepticismus practicus: Hippas, Polus, Callicles.

Periodus secunda: evolutionis, attica seu anthropologica (450 a. - 200 p. Chr.).

- I. *Constitutio philosophiae classicae; periodus systematica:*
  1. Inchoatio methodi scientificae per Socratem;
  2. Constitutio idealismi obiectivi apud Platonem;
  3. Constitutio realismi organici apud Aristotelem.
- II. *Occasus philosophiae classicae; periodus ethica:*
  1. Popularisatio ethicae apud Peripateticos;
  2. Materialismus dynamico-monisticus apud Stoicos;
  3. Sensualismus et hedonismus apud Epicureos.
- III. *Plena dissolutio philos. classicae; periodus sceptica:*
  1. Scepticismus ethicus in schola Pyrrhonica;
  2. Scepticismus methodicus in Academicis posterioribus;
  3. Scepticismus systematicus apud Neopyrrhonicos et medicos emp.;
  4. Scepticismus velatus apud eclecticos.

Periodus tertia: exitus, neoplatonica seu theosophica (c. 50 a. - 600 p. Chr.).

- I. *Praecursores Neoplatonismi:*
    1. Apud ethnicos: Neopythagorei et Platonici pythagoreizantes;
    2. Apud iudaeos: theosophia iudaico-alexandrina;
    3. Apud christianos: theosophia gnostico-manichaea.
  - II. *Philosophia Neoplatonismi:*
    1. Schola philosophica: Plotinus, Porphyrius;
    2. Schola religiosa: Jamblichus, Iulianus Apostata;
    3. Schola encyclopaedica: Byzantii, Alexandriae, Athenis.
-

PERIODUS PRIMA

Formationis, antesocratica seu cosmologica (700-450 a. Chr.).

Obiectum principale est natura seu mundus externus; methodus praedominans observatio sensilis externa iuncta inquisitioni rationis.

I. Inquisitio in principia essendi seu constitutiva rerum (600-500 a. Chr.).

1. **Abstractio physica apud Ionios antiquiores:** Philosophi quaerunt principium materiale et concretum, ex quo res constant; indulgent empirismo moderato, i. e. quaerunt causam materiale in eo, quod proxime per sensus constat; admittunt multitudinem rerum (pluralistae), nondum distinguunt materiam et spiritum (hylozoistae):

- a) *Thales* (c. 624-545) principium concretum: aqua;
- b) *Anaximander* (c. 610-547) principium indeterminatum: apeiron;
- c) *Anaximenes* (c. 588-524) principium infinitum vivum: aër;
- d) *Diogenes* (saec. V) principium rationale: aër ratione praeditus.

2. **Abstractio mathematica apud Pythagoreos:** quaerunt non iam ex quo constant res, sed quid in se sint; indulgent rationalismo moderato; statuunt principium magis formale, concreto-abstractum, sc. numerum:

- a) *Pythagoras* (c. 580-500 a. Chr.). — 1) *Metaphysica*: Numerus principium constitutivum rerum; numerus par repraesentat infinitum, impar finitum; finitum et infinitum uniuntur harmonia; totus mundus est kosmos; — 2) *Mysticismus religiosus*: sidera ut dii, quorum supremus in centro terrae ut ignis habitat; anima ex hoc igne divina et immortalis, sed propter culpam originariam unitur corpori; virtus in harmonia inter partem sensitivam et rationalem; reincarnatio et metempsychosis;
- b) *Schola pythagorica*: *Philolaos*, rotatio terrae circa solem; *Hicetas*, rotatio terrae circa axem suam.

3. **Abstractio metaphysica apud Eleatenses:** principium mere formale; rationalismus extremus; monismus abstractus:

- a) *Xenophanes* (c. 570-480 a. Chr.), theologus scholae; monismus impurus, quia aliquod fieri et multitudo saltem relativa admittitur. Primus docet unitatem et immutabilitatem Dei; migrationem animae reicit;
- b) *Parmenides* (natus c. 540 a. Chr.), metaphysicus scholae; monismus rigidus, quia omne fieri omnemque multitudinem negat; statuit principium rationalismi «esse=cogitari»; fere perfecta metaphysica entis;

- c) *Zeno* (natus c. 520 a. Chr.), dialecticus scholae: octo aporiae volunt probare impossibilitatem multitudinis et motus.

II. Inquisitio in principia fiendi seu mutationis rerum (500-370).

1. **Dynamica explicatio:** principia motus rebus intrinseca; elementa qualitative diversa;

Heraclitus Ephesinus (c. 535-465): principium ignis, qui est vivens, intelligens, divinus (Logos); panta rhei; polemos pater panton.

2. **Mechanica explicatio:** principia motus rebus extrinseca; elementa tantum quantitative diversa:

A. Mechanismus impurus: elementa adhuc qualitative diversa:

- a) *Empedocles* (c. 495-435): elementa quattuor, principium motus amor et odium; animae et dii ex mixtione elementorum; cognitio per effluvia;
- b) *Anaxagoras* (500-c. 428): elementa numero infinita; principium nous, cuius existentia probatur ex motu et ex ordine cosmico.

B. Mechanismus purus atomisticus: elementa infinita multitudine (atomi) mere quantitative diversa:

- a) *Leucippus*; eius discipulus est
- b) *Democritus* (c. 460-370): atomi numero infiniti; principia motus gravitas tq. causa efficiens, et vacuum tq. conditio; evolutio cosmica mechanica; cognitio per imagines (eidola).

III. Sceptica crisis utriusque inquisitionis et hinc occasus philosophiae antesocraticae apud sophistas (c. 450-350).

1. **Rationes, cur scepticismus oriatur:**

- a) *internae*: diversitas et insufficientia doctrinarum de mundo;
- b) *externae*: prosperitas vitae post bella persica; democratica constitutio; ars dicendi ad munus publicum obtinendum exulta.

2. **Scepticismus mere theoreticus:**

- a) *Protagoras Abderites* (c. 480-410) devenit ad scepstin e doctrina Heracliti; omnium rerum mensura est homo;
- b) *Giorgias Leontinus* (c. 480-375) devenit ad scepstin e doctrina Eleaten-sium; triplex thesis: nihil est, nihil cognosci potest, nulla cognitio communicari potest.

3. **Scepticismus practicus:**

- a) *Hippias*: lex tyrannus hominum;
- b) *Polus, Trasymachus*: iustum id quod fortiori utile;
- c) *Callicles*: vita bona indulgendo cupiditatibus.
-

PERIODUS SECUNDA

**Evolutionis et culminis seu classica; periodus anthropologica
(c. 450 a. - 200 p. Chr.)**

*Obiectum principale est homo; methodus praedominans reflexio
rationalis et observatio psychologica.*

**I. Constitutio philosophiae classicae in philosophia attica;
periodus systematica (450-320 a. Chr.).****1. Introductio methodi scientificae per Socratem (469-399):**a) *Philosophia Socratis:*

- 1) *methodus* negativa (ironia Socratica), positiva: inductio Socratica ut: medium ad conceptus universales;
- 2) *finis*: educatio ad bonos mores;
- 3) *obiectum*: homo ut ens morale.

b) *Socratici minores:*

- 1) Schola *megarica* (Euclides) iungit ethicam Socratis cum monismo eleatensi;
- 2) Schola *eliaca* et *eretriaca* (Phaedon, Menedemus): dialectica sophistica;
- 3) Schola *cyrenaica* (hedonica; Aristippus): subiectivismus sensualisticus, etiam in ethica;
- 4) Schola *cynica* (Antisthenes): nominalismus; cultura causa mali.

2. Constitutio idealismi obiectivi apud Platonem (427-347):a) *Systema Platonis:*

- 1) *dialectica*: de possibilitate verae cognitionis, de via ad cognitionem Idearum; quid sint Ideae; relatio Idearum ad res; Idea Boni et Deus;
- 2) *physica*: de macrocosmo eiusque causa materiali, efficiente, formali et finali. De microcosmo, anima eiusque relatio ad corpus, spiritualitas, immortalitas, praeeexistentia et migratio;
- 3) *ethica*: individualis; de beatitudine et mediis ad ipsam; socialis (politica) duplex: idealis et realis;
- 4) *aesthetica*: pulchrum est proportio numerica et geometrica; bonum et pulchrum unum idemque; ars est tantum umbra umbrae.

b) *Academia vetus*, colit elementum pythagoricum Platonis (Speusippus, Xenocrates, Polemon).**3. Constitutio realismi organici apud Aristotelem (384-322):**

- a) *logica et theoria cognitionis*: realismus moderatus, theoria de universalibus;
- b) *physica*: quadruplex causalitas; materia et forma; potentia et actus. Doctrina de mundo sublunari et de corporibus coelestibus; de anima ut forma corporis;
- c) *metaphysica* in genere et in specie doctrina de Deo;
- d) *ethica*: individualis, de fine et de virtutibus; socialis: de regimine, familia, proprietate, servitute.

II. Occasus philosophiae classicae in scholis postsocraticis, periodus ethica (320 - c. 50 a. Chr.).

1. Schola peripatetica continuat philosophiam Aristotelis:

- a) primis saeculis tantum studia positiva et ethica popularis: Theophrastus, Strato, Aristoxenes, Dicaearchus;
- b) posteriores magis redeunt ad ipsum Aristotelem, incipiunt commentarii: Andronicus Rhodius (saec. I. a. Chr.) Alexander Aphrodisiensis (in limine II. et III. saec. p. Chr.).

2. Schola stoica: materialismus dynamico-monisticus, determinismus cosmicus. *Ethica*: harmonia vitae cum natura et ratione, apathia, identificatio virtutis cum sapientia; imago sapientis; posterior ethica cosmopolitica:

- a) Stoa *antiqua*: Zeno (342-270);
- b) Stoa *media*, magis eclectica et mitigata: Panaetius, Posidonius;
- c) Stoa *tertia*, coincidit cum eclecticismo stoico (cfr. III 4).

3. Schola epicurea: Epicurus (341-270):

- a) theoria cognitionis sensualistica; atomismus materialisticus, formatio corporum explicata per hypothesim clinaminis.
- b) Ethica hedonica, egoistica; summum bonum in voluptate; virtus solum medium ad voluptatem; negatur lex divina et sanctio.

III. Plena dissolutio philosophiae classicae per scepticismum et eclecticismum; periodus sceptica (c. 320 a. - 200 p. Chr.).

1. Scepticismus ethicus in schola Pyrrhonica. Pyrrho (365-275), Timon: a iudicio abstinendum; inde ad beatitudinem via.

2. Scepticismus methodicus in academiis posterioribus:

- a) Academia *media*: Arcesilaos (315-241) scepticismum moralem vitat;
- b) Academia *tertia*: Carneades (213-129) differt a media potius methodo;
- c) Academia *nova seu quarta*: Philo e Larissa (saec. I. a. Chr.), Antiochus Ascalonensis († 68 a. Chr.), reditus ad priorem dogmatismum, quia admittit evidentiam tum rationis tum sensuum; et transitus ad eclecticismum.

3. Scepticismus systematicus:

- a) *Neopyrrhonic*: Aenesidemus (saec. I. a. Chr.), decem tropi, i. e. argumenta, omnem cognitionem esse relativam;
- b) *Medici empirici*: Sextus Empiricus (saec. II. p. Chr.) eiusque « Institutiones pyrrhonicae » impugnant obiectivum valorem conceptus causae et existentiam Dei; iungunt cum scepticismo inquisitiones empiricas.

4. Scepticismus velatus apud Eclecticos:

- a) *Origo eclecticismi*: Sceptici omnibus systematibus probabilitatem tribuunt; Graecia per Romanos a. 146 a. Chr. expugnata non quaeritur profundior cognitio philosophica, sed praecepta pro vita practica et arte gubernandi; auctis divitiis philosophia fit pars communis educationis;
- b) *Diversae formae eclecticismi*: epicureus; peripateticus; platonius seu academicus: Cicero (106-43); stoicus coincidit fere cum Stoa tertia: Seneca (3-65 p. Chr.), Rufus (s. I. p. Chr.), Epictetus (c. 50-138 p. Chr.), Marcus Aurelius (regnabat 161-180).

PERIODUS TERTIA

Exitus seu neoplatonica; periodus theosophica (c. 50 a. - 600 p. Chr.)

Obiectum principale est Deus; methodus praedominans mystica intuitio intellectualis, quae ad mysticismum pantheisticum ducit.

I. Praecursores Neoplatonismi.**1. Theosophia apud ethnicos: Neopythagoreos et Platonicos pythagoreizantes:**

- a) *Character generalis*: a) identificant ideas in mente divina cum ideis Platonis et numeris Pythagoreis; b) admittunt seriem intermediorum inter Deum et homines; c) Deo opponunt modo dualistico materiam; d) doctrinae religiosae vergunt in mysticam ascesim;
- a) *Neopythagorei*: Nigidius Figulus († 45 a. Chr.), Apollonius Tyaneus;
- b) *Platonici pythagoreizantes*: Plutarchus (50-125), Apuleius Madaurensis, Celsus, qui Christianos impugnavit, Numenius, s. d. Hermes Trismegistos (saec. III. p. Chr.).

2. Theosophia iudaico-alexandrina:

- a) *Praeparatio*: 1) in captivitate babylonica cognoscuntur mythi Orientalium, inde Esseni et Therapeutae;
- 2) in dispersione iudaeorum post captivitatem contactus cum phil. graeca («Museum» Alexandriae);
- 3) interpretatio allegorica Scripturae assumitur ad componendam Scripturam cum dogmatibus philosophicis;
- 4) propter sanctitatem et remotionem Dei admittuntur entia intermedia;
- 5) primus adhibet has ideas *Aristobulos* (c. 150 a. Chr.);
- b) *Philo Iudaeos* (c. 25 a. - med. saec. p. Chr.): plena eminentia Dei ineffabilis, materia increata ab aeterno, actio Dei in mundum per spiritus ministrantes, anima humana ad Ideas pertinens, ethica postulat ascesim, remotionem a mundo et materia, sed unio cum Deo habetur solum per gratiam; allegorica interpretatio S. Scripturae.

3. Theosophia gnostico-manichaea:

- a) *Gnosticismus*: 1) eius origo: oppositio philosophiae antiquae ad christianam doctrinam, solutio problematis mali in philosophiis et mythis antiquis, metaphysica vel monistica, vel dualistica;
- 2) *Gnosis monistica*: Valentinus (saec. II. p. Chr.), Deus-Abyssus, 30 Aeones (Pleroma), perturbatio ordinis per Sophiam; homines hylici, psychici, pneumatici;
- 3) *Gnosis dualistica*: Saturninus et Basilides: praeter Deum Materia sive Satan, docetismus;

- 4) *Adversarii*: Irenaeus, Hippolytus, Tertullianus, Epiphanius;
 b) *Manichaeismus* (Manes 216-276); tentamen explicationis mali et liberationis a malo, extremus dualismus boni et mali principii, omnis contactus cum materia et carne malus et illicitus.

II. Philosophia Neoplatonismi.

1. Character Neoplatonismi:

- a) omnia systemata antiqua, praesertim Platonis, assumuntur in novam synthesim, ultimum tentamen philosophiae antiquae;
 b) elementum omnia pervadens est cogitatio mystico-religiosa;
 c) quae abit in monismum emanativum.

2. Scholae neoplatonicae:

- a) **Schola philosophica**: Ammonius Saccas (175-242).

Plotinus (204-270): 1) theoria cognitionis: idealismus platoniceus; natura est Logos;

- 2) *Metaphysica*: a) *De Uno tamquam omnium principio*. Ens est Unum omnia in se continens, necessarium, immutabile, cui nullum attributum, nec cognitio nec volitio tribui potest; — b) *De emanatione omnium ex Uno*: primo emanat intellectus sen nous, deinde anima mundi, ex hac animae hominum immortales, ultima emanatio est materia; — c) *De mystico reditu omnium in Unum*. Reditus perficitur tribus stadiis cognitionis, quorum ultimum exstasis.

Porphyrius (232-304), discipulus Plotini, doctrinam eius divulgavit, docuit quendam spiritismum;

- b) **Schola religiosa (mystica)**: philosophia solum ut medium ad mysticam unionem cum Uno.

Iamblichus († c. 330), infensissimus religioni christianae.

Julianus Apostata (reg. 361-263): eius opus «*Adversus christianos*».

- c) **Schola encyclopaedica**: commentatur Platonem et Aristotelem:

- 1) *Byzantii* Themistius (saec. IV. p. Chr.) schola initio saec. VII. extinguitur;
 2) *Alexandriae* Ammonius, Ioannes Philoponus; schola fit christiana medio saeculo VI;
 3) *Athenis* Proclus, Damascius, Simplicius; schola clauditur 529.

AETAS SECUNDA

Emendatio philosophiae antiquae ope veritatis christianae apud Patres(1-800 p. Chr.).

Periodus prima: initia et prima formatio; periodos antenicaena (1-325).**I. *Origines religionis christianae et philosophia:***

1. Simplex expositio fidei in N. T. et apud Patres Apostolicos;
2. Relatio horum documentorum ad philosophiam.

II. *Defensio fidei philosophica per Apogetas:*

1. Conditiones temporis;
2. Apogetae stricte dicti;
3. Scriptores antignostici;
4. Scriptores latini.

III. *Prima tentamina systematicae expositionis fidei:*

1. Conditiones temporis;
2. Tentamina systematica apud Alexandrinos in Oriente;
3. Tentamen apud Lactantium in Occidente.

Periodus secunda: plena evolutio; per. postnicaena s. culminis (325 - c. 450).**I. *Profunda mutatio conditionum Ecclesiae:***

1. Conditiones externae;
2. Conditiones internae.

II. *Pugna contra errores trinitarios et christologicos:*

1. Praecipuae haereses huius temporis;
2. Patres hos errores impugnantes.

III. *Pugna contra errores anthropologicos:*

1. Pelagianismus;
2. Aurelius Augustinus eiusque philosophia.

Periodus tertia: cessatio evolutionis; periodus conservationis (450-800).**I. *Conditiones externae huius temporis:***

1. Migratio populorum;
2. Sortes imperii Romani occidentalis et orientalis.

II. *Praecipui scriptores philosophici huius temporis:*

1. In Oriente;
  2. In Occidente.
-

PERIODUS PRIMA

Initia et prima formatio philos. patristicae; periodus antenicaena (1-325)

Obiectum principale: veritates fundamentales cum fide coniunctae; methodus adhibetur ab antiquis exculta, sed non tam ad scopum scientificum quam potius apologeticum; defensio fidei contra inimicos externos.

I. Origines religionis christianae et philosophiae.

1. Simplex expositio fidei in libris N. T. et apud Patres Apostolicos: ep. Barnabae, epp. Clementis Rom., S. Ignatii Antioch., S. Polycarpi, Papias, Pastor Hermae, Symbolum App., Didache.
2. Relatio horum documentorum ad philosophiam:
  - a) ratio cur haec scripta philosophiam non tractant: quia unice veritatem Christi docere volunt;
  - b) nihilominus *germina philosophiae* continentur: veritates naturales, mysteria fidei; semina philosophiae apud S. Paulum et S. Ioannem.

II. Defensio fidei philosophica apud Apologetas.**I. Conditiones temporis:**

- a) viri in philosophia exculti saeculo II. incipiunt amplecti christianam religionem;
- b) impugnationes christianorum a philosophis ethnicis, a iudaels, imperatoribus romanis;
- c) hinc defensio veritatis christianae: ostendendo ex ratione veritatem, refutando obiectiones, impugnando ethnicorum doctrinas ut falsas et absonas.

2. Apologetae stricte dicti: Aristides, Iustinus M., Tatianus, Athenagoras, Theophilus, ep. ad Diognetum, Hermias (omnes saeculo II.) — Eorum doctrina:

- a) de *possibilitate* et *necessitate* philosophiae;
- b) de philosophia *gracca* eiusque habitudine ad S. Scripturam; generatim docent, illam nihil in se veri continere; omnia vera et bona desumpta esse ex V. Testam.;
- c) de *Deo eiusque attributis*: existentia Dei ex motu (Arist.), ex ordine et pulchritudine (Athen., Theoph., ep. ad Diogn., Min. Felix); omnimoda perfectio Dei (Aristid.); unitas (Min. Felix); creatio etiam materiae (Theophil.); providentia (Athen., Min. Felix); omniscientia (Aristid., Justin.); Iustinus de cognitione futurorum liberorum; omnipraesentia (Min. Felix); .

- d) de *homine*: compositio ex anima et corpore (Iust., Athenag.), unitas naturae hum. (Athenag.), immortalitas animae (Athenag.), una tantum anima (Athenag.), resurrectio (Iustin., Theoph., Athenag.);
- e) de *cosmologia* parum.

3. Scriptores antignostici: Irenaeus et Hippolytus:

- a) *Irenaeus* († 202) « Adversus haereses » scientifica tractatio fidei; declaratio conceptus Dei, creatio immediata materiae exclusis aëonibus, origo mali ex abusu libertatis humanae;
- b) *Hippolytus* († 235) clarius naturam et originem mali explicat: « Philosophumena ».

4. Scriptores latini:

- a) *Minutius Felix* (c. 200), dialogus « Octavius »: Deus potest cognosci ex mundo; providentia Dei; immortalitas animae; resurrectio; harmonia inter libertatem humanam et praedestinationem divinam;
- b) *Tertullianus* (160-c. 230); cognitio Dei duplex, naturalis et per fidem; unitas Dei; creatio materiae ex nihilo in tempore; immortalitas animae; « testimonium animae naturaliter christianae »; Errores: omnis substantia habet corpus, etiam Deus; traducianismus; necessitas revelationis probata ex theoria cognitionis sensualistica;
- c) *Arnobius* (c. 300) « Adeversus gentes »: unitas Dei; origo, essentia et immortalitas animae; platonica praeexistentia reicitur.

III. Tentamina systematicae expositionis fidei.

1. **Conditiones temporis.** Necessitas methodicae instructionis et systematicae expositionis fidei in scholis catecheticis, praesertim Alexandriae.
2. **Patres Alexandrini:** relatio scholae christianae ad scholam alexandrinam neoplatonicam:
  - a) *Pantaenus* (c. 180-200);
  - b) *Clemens Alexandrinus* († 215): cognitio existentiae et essentiae Dei personalis; creatio mundi; doctrina de gnosi christiana; influxus neoplatonicus;
  - c) *Origenes* († 254), opus systematicum *Περὶ ἀρχῶν*. Errores: mundus aeternus, aequalitas entium spiritualium, origo corporis, restauratio omnium; in reliquis convenit cum Clemente Alexandrino.
3. **Firmianus Lactantius** (c. 250-330) in occidente. « Divinae institutiones » probant providentiam Dei, unitatem Dei, creationem et immortalitatem animae. Philosophos graecos minus aequè iudicat.

PERIODUS SECUNDA

**Plena evolutio philosophiae patristicae; periodus postnicaena, culminis
(325 - c. 450)**

---

*Obiectum principale: profundior explicatio et defensio fidei catholicae
contra falsas haereticorum doctrinas; defensio fidei contra inimicos
internos.*

I. Profunda mutatio conditionum Ecclesiae externarum et internarum.

1. Conditiones externae:

Edictum Mediolanense Constantini M. a. 313; Ecclesia accipit pacem et publicam auctoritatem; persecutiones cessant, hinc desinit necessitas apologetarum.

2. Conditiones internae:

Concilium Nicaenum a. 325 definit principalia dogmata; sed incipiunt variae haereses in sinu ipsius Ecclesiae.

**II. Pugna contra errores trinitarios et christologicos (errores circa Deum
eiusque relationem ad hominem).**

1. Praecipuae haereses:

- a) *Arianismus*: Arius († 336), Deus ingenuus unus, Filius ut genitus est creatus; duplex Logos, impersonalis in Deo, personalis in Christo creatus; hinc Christus improprie tantum Deus. Mundus creatus a Deo mediate per Logon (Christum);
- b) *Apollinarismus* ad epopo Apollinari iuniore (c. 375): in homine corpus, anima, spiritus; Logos assumpsit in Christo tantum corpus et animam;
- c) *Nestorianismus*. Nestorius († 440): in Christo duae naturae et personae; Logos habitavit solum in homine Christo;
- d) *Monophysitismus*: Eutyches, una persona et natura in Christo.

1. Patres hos errores impugnantes:

- a) *Athanasius M.* (c. 295-373) epps Alexandrinus: « Oratio contra Gentes » defendit doctrinam christianam, « Oratio de Incarnatione Verbi » continet psychologiam, « Orationes contra Arianos » opus dogmaticum; doctrina de origine polytheismi et mali ex peccato, de possibilitate cognoscendi Deum, de immaterialitate animae, de deificatione hominis;

- b) *Basilius M.* (c. 330-379) archiepps Caesareensis; cognitio Dei non immediata, sed mediata et analogica; distinctio virtualis perfectionum Dei;
- c) *Gregorius Nyssenus* († 394), epps Nyssae in Cappadocia: unicitas Dei et creatio mundi. Errores: universalis apokatastasis; materia summa qualitatum intelligibilium; opus systematicum «Logos katecheticos ho megas»; doctrinae mysticae;
- d) *Hilarius* (320-366) epps Pictaviensis: «De fide adversus Arianos»; error: omne creatum est corporale, anima infantis procedit «ex virtute» animae parentum.

III. Pugna contra errores anthropologicos (errores circa hominem eiusque relationem ad Deum).

1 Haeresis Pelagianismi.

Pelagianus eiusque discipulus Coelestius profitentur naturalismum: homo naturaliter bonus, hinc nullum peccatum originale, nulla necessitas gratiae et redemptionis. *Praecipuus adversarius* est.

2. S. Augustinus (354-430) episcopus Hipponensis. Eius indoles generalis.

- a) doctrina de *cognitione*: possibilitas et necessitas cognitionis; indubium fundamentum in factis immediatis conscientiae; discrimen a Cartesio. Relatio omnis cognitionis ad Deum ut primam veritatem;
- b) *theodicea*: argumenta antiqua et priorum Patrum assumuntur, nova formantur (noologicum); metaphysica lucis;
- c) *cosmologia*: mundus ut creatio, Dei immanentia, mundus in tempore ortus, rationes seminales, doctrina metaphysica de malo;
- d) *psychologia*: immaterialitas, simplicitas, rationalitas, libertas animae, negatur emanatio animae a Deo; dubium de origine animae;
- e) *ethica*: duplex fundamentum, libera voluntas et Deus ut finis; de fine hominis; de malo;
- f) *philosophia historiae* in «De civitate Dei»; civitas terrena et civitas Dei; i. e. homines dediti egoismo et homines quaerentes Deum eique servientes.

3. Momentum S. Augustini pro philosophia patristica et pro philosophia perenni christiana in genere.

PERIODUS TERTIA

Cessatio ulterioris evolutionis; periodus conservationis (c. 450-800)

*Obiectum principale: collectio et conservatio scientiae hucusque
acquisitae; methodus compilationis et encyclopaediarum.*

I. Conditiones externae huius periodi.**1. Migratio populorum et inde orta perturbatio in tota Europa.**

Migratio incipit expulsionem Hunnorum e regno Sinensi. Hunni propellunt Gothos a. 375, hi primo in imperium graecum recepti vincunt exercitum romanum apud Adrianopolim 378. Visigothi duce Alarico invadunt 408 Italiam, his devastant Romam. Retraeto ex finibus imperii exercitu finitimae gentes ubique insurgunt et devastant regiones, 406 Vandali et Alani in Hispania; 414 Burgundi in Gallia meridionali, 428 Francorum gentes in Gallia septentrionali. Vandali a Visigothis e Hispania expulsi condunt 440 imperium in Africa. Saxones et Angli occupant Britanniam. Hunnorum rex Attila 450 inundat Germaniam et Galliam, 452 Italiam (Leo Magnus).

2. Sortes imperii romani:

- a) *Occidentalis*: perdit plurimas provincias (ut supra). Dux Herulorum et Rugiorum Odoakar deponit Romulum Augustulum et 476 proprium regnum condit, sed 493 rex Ostrogothorum Theodoricus fit rex Italiae. 554 ipse vincitur a Belisario et Narsete; a. 568 hi a Longobardis sub rege Alboino. Roma et reliquae provinciae Graecorum in Italia, a Longobardis non occupatae, subiciunt se auctoritati Pontificis;
- b) *Orientalis*: praeter sortes politicas scissio interna per Nestorianos, Monophysitas, Monotheletas. Inde ab initio saeculi VII. expugnationes Saracenorum. Urbs Constantinopolis ab ipsis obsessa 673 incendio classis liberatur.

3. Influxus harum conditionum in philosophiam.

In his conditionibus quiescentia evolutionis scientiarum impossibilis; multa opera pereunt. Hinc scriptores et monachi conantur colligere et conservare, quae supererant.

II. Praecipui scriptores philosophici.

1. In Oriente:

- a) *Nemesius* (c. 450) episcopus Emesae in Phoenicia, liber *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* primum manuale anthropologiae;
- b) *Synesius* († 415) episcopus Ptolemaidis, sequitur Neoplatonismum; resurrectionem intelligit sensu mystico-allegorico, docet praexistentiam animae, reicit finalem interitum mundi;
- c) *Aeneas de Gaza* (c. 487): Theophrastus sive de animorum immortalitate et corporum resurrectione;
- d) *Zacharias Scholasticus* impugnatur doctrinam de aeternitate mundi;
- e) *Ioannes Philoponus* (c. 560) commentatur Aristotelem; docet tritheismum et monophysitismum, refutat mundi aeternitatem;
- f) opera *Pseudodionysii*: De coelesti hierarchia; De ecclesiastica hierarchia; De divinis nominibus; De mystica theologia; doctrina neoplatonica Procli de Uno tq. principio, de processu rerum ex Uno et reditu in Unum; celeberrima distinctio inter theologiam positivam et negativam;
- g) *Maximus Confessor* († 662), commentarii in Pseudodionysium; opus de substantialitate, immaterialitate, immortalitate animae;
- h) *Ioannes Damascenus* († 754): *Πλήρη γνώσεως* systematica expositio totius traditionis graecae.

2. In Occidente:

- a) *Claudianus Mamertus* († c. 474): immaterialitas animae;
- b) *Manlius Boethius* (c. 480-524) ultimus Graecus et primus Scholasticus; translationes et commentarii in Aristotelem; De consolatione philosophiae; doctrina de vera beatitudine, de providentia et fato, de harmonia praescientiae Dei cum libertate humana;
- c) *Isidorus Hispalensis* († 636) primae encyclopaediae;
- d) *Beda Venerabilis* († 735) institutio scholarum apud Anglosaxones, opera encyclopaedica.

AETAS TERTIA

Constitutio systematica et plena evolutio philosophiae christianae
medio aevo (800-1450).

Periodus prima: formationis et evolutionis; periodus Augustinismi (800-1200)

I. *Prima tentamina restaurandae philosophiae:*

1. Origo philosophiae scholasticae;
2. Controversia de universalibus;
3. Primi philosophi systematici.

II. *Plenior evolutio philosophiae scholasticae saeculo XII.:*

1. Character generalis et quaestio de universalibus;
2. Praecipui philosophi: Abaelardus, Io. Saresberensis, Al. ab Insulis;
3. Mysticismus saeculi XII.: Bernardus et Victorini.

III. *Philosophia non-scholastica saeculi XII.:*

1. Materialismus et pantheismus in Occidente;
2. Philosophia Arabum;
3. Philosophia Iudaeorum.

Periodus secunda: culminis; periodus peripatetismi thomistici (1200-1300)

I. *Philosophia praethomistica:*

1. Origo, causae et character huius evolutionis;
2. Prior schola Franciscana: Alex. Halensis, Bonaventura, Oxonienses;
3. Prior schola Dominicana: Albertus Magnus.

II. *Peripatetismus scholasticus apud S. Thomam.*III. *Philosophia post S. Thomam:*

1. Scotus et philosophia scholae scotisticae;
2. Scholae secundariae: Averroismus latinus, schola neoplatonica, schola empirica, schola methodi combinatorii.

Periodus tertia: occasus scholasticae; periodus nominalismi (1300-1450)

I. *Philosophia scholastica:*

1. Causae occasus huius philosophiae;
2. Innovatio nominalismi (terminismus Occami);
3. Scholarum priorum continuatio: Scotismus et Thomismus.

II. *Mysticismus scholasticae posterioris:*

1. Mystica orthodoxa;
2. Mystica minus orthodoxa;
3. Mystica heterodoxa.

III. *Philosophia non-scholastica:*

1. Averroismus latinus;
2. Determinismus et subiectivismus;
3. Nicolaus Cusanus.

PERIODUS PRIMA

Formationis et primae evolutionis ; periodus Augustinismi (800-1200).

Obiectum principale: thesauri antiquitatis paulatim de novo deteguntur; problemata philos. cum his et cum quaestionibus theologicis connexa; methodus primo compilatoria, dein glossarum et commentariorum, tandem encyclopædiarum.

I. Prima tentamina restaurandae philosophiae.**1. Origo philosophiae scholasticae.**

A. 778 facultas a Carolo M. data eppo Fuldensi aperiendi scholas monachales et episcopales. Restaurationem promovet *Alcuinus* (c. 730-804) apud Francos, eius discipulus *Hrabanus Maurus* (c. 780-856) apud Germanos. Tractantur diversae quaestiones: Alcuinus dialecticam et psychologiam, Hrabanus Maurus et Candidus psychologiam.

2. Controversia de universalibus.

Origo e Porphyrio (Isagoge) et Boethio (secundus Commentarius).

- a) *Reales*: Fredegisius, Io. Scotus Eriugena, Remigius Altissiodorensis; saec. X. Gerbertus (Sylvester II), saec. XI. S. Anselmus, Odo Tornacensis; motiva huius theoriae potius theologica.
- b) *Antireales*: saec. IX. Heiricus. Altissiodorensis, saec. XI. Roscellinus. Non statuunt positivam theoriam, sed solum impugnant Reales.

3. Primi philosophi systematici.

- a) *Io. Scotus Eriugena* (c. 810-877), pater philosophiae antischolasticae; neo-platonismus, rationalismus, pantheismus. *Doctrina*: Deus sive natura est unicum et omne ens, quod serie emanationum omnia entia producit. Quattuor stadia evolutionis: 1) natura creans non creata, 2) natura creans creata, 3) natura creata non creans, 4) natura nec creata nec creans. Reditus omnium rerum in Deum vocatur deificatio (Opus: « De divisione naturae »).
- b) *S. Anselmus Cantuariensis* (1033-1109) pater philos. schol., praeformat synthesin schol. quoad methodum internam, (relatio inter fidem et rationem), externam (compositio tripartita), quoad materiam, praesertim in theodicea. *Doctrina*: triplex veritas: non causata, sed causans; causata et causans; causata non causans. In *theodicea* argumenta a posteriori ex existentia boni et magni; ex serie essentialium; argumentum a priori. Contra ipsum *Gaunilo* « Liber pro insipiente ».

II. Plenior evolutio phil. schol. saeculo XII. ; mysticismus.

1. Character generalis et quaestio de universalibus.

Maior progressus in tota cultura, scientiis, theologia, mystica, philosophia. Hic praesertim quaestio de universalibus;

- a) *Reales*: Guilelmus Campellensis; schola Carnotensis: Bernardus Carn. Theodoricus Carn., Guilelmus de Conchis;
- b) *Antireales*: Adelardus de Bath, Gualterus de Mortagne, Petrus Abaelardus, Gilbertus Porret., Io. Saresberensis. Antireales praeparant doctrinam moderati realismi;
- c) *Theoriae principales*: identitatis et indifferentiae (realisticae); similitudinis, respectus, status, collectionis, sermonum (antirealisticae).

2. Praecipui philosophi.

- a) *Petrus Abaelardus* († 1142) usus dialecticae in theol., methodus « sic et non », dubium methodicum;
- b) *Ioannes Saresberensis* († 1180) « Polycraticus », theoria organica status; « Metalogicus » defendit logicam; dubium methodicum;
- c) *Alanus ab Insulis* († 1202) collectio et harmonizatio doctrinarum philosophicarum; adiungit causam occasionalem et instrumentalem; cognitio Dei inadaequata: via causalitatis, comparisonis, negationis, ratione adiuncti.

3. Mysticismus.

- a) *S. Bernardus* († 1153), quem sequuntur Guilelmus de St. Thierry, Isaak a Stella, Alcherus Claravallensis; quaestiones psychologicae; mysticus ascensus per considerationem, contemplationem, exstasim.
- b) *Victorini*: Hugo et Richardus a S. Victore; argumenta pro exist. Dei.

- 4. *Scholae theologicae et philosophia*. Theologi dialectici - conservativi - positivi, *Petrus Lombardus* († 1164): Quattuor libri Sententiarum.

III. Philosophia non-scholastica.

1. Materialismus et pantheismus.

- a) *Materialismus* Catharorum et Albigenium, atomismus materialisticus Epicuri et Lucretii; dualismus boni et mali principii.
- b) *Pantheismus*: Bernardus Turonensis (c. 1150): emanatio neoplatonica; Amalricus de Benes († c. 1206) et secta Amalricanorum; David de Dinant (finis saec. XII.) « Quaternuli », pantheismus materialisticus.

2. Philosophia Arabum.

- a) in *Oriente*: Al-Kindi († c. 873), Al-Farabi († c. 950), Ibn-Sina (Avicenna † 1037), doctrina pantheismi;
- b) in *Occidente*: Avempace († 1128), Abubacer († 1185), Averroes (Ibn-Roschd † 1198): intellectus unicus, materia aeterna, rationalismus theologicus, theoria duplicis veritatis.

- 3. *Philosophia Iudaeorum*. Isaak Israeli († 940), Salomon Avicebrol († 1070), Moses Maimonides († 1204): Aristotelismus.

PERIODUS SECUNDA

**Plenae evolutionis seu culminis; periodus peripatetismi thomistici
(saec. XIII.)**

---

*Obiectum: totus ambitus cognitionis philosophicae et theologicae in
perfectam synthesis redigendus; methodus scholastica plene evoluta;
magnae Summae.*

**I. Philosophia praethomistica: immediata praeparatio perfectae
synthesis scholasticae.**

1. Causae et character huius evolutionis:

- a) *causae tres*: plena notitia literaturae Aristotelicae primo mediata, dein immediata, — origo Universitatum, praesertim Parisiis, Oxonii, Bononiae, — ordines mendicantium (Dominicani et Franciscani) accipiunt cathedras in Universitatibus;
- b) *character*: perfectio philosophiae — in unitate systematicae expositionis, — in plenitudine materialium tractandarum, — in forma literaria;
- c) *primi qui nova literatura utuntur*: Dominicus Gundissalinus, Guilelmus de Alvernia, Alfredus Anglicus.

2. Prior schola Franciscana:

- a) *Alexander Halensis* († 1245), omne ens creatum comp. e materia et forma, pluralitas form., forma perfecta, trichotomica in « Summa theol. ». Eius successor *Io. de Rupella* unicus negat comp. omnium e materia et forma. — *Robertus Grosseteste* († 1253) Oxonii;
- b) *S. Bonaventura* († 1274) in scholastica sequitur Augustinismum, in mystica (Itin. mentis ad Deum) Victorinos. Ex eius schola *Matthaeus ab Aquasparta* († 1302), *Io. Peckham* († 1292) contra S. Thomam, *Guilelm. de la Mare* († 1298) « *Correctorium Fratris Thomae* », — *Petrus Io. Olivi*, doctrina de anima.

3. Prior schola Dominicana:

- a) *Petrus a Tarantasia*; *Vincentius Bellocensis*: « *Speculum maius* » Parisiis; Oxonii *Robertus Kilwardby*, sequuntur antiquiorem Augustinismum;
- b) *Albertus Magnus* († 1280) impugnatur theologos antidialecticos, incipit novam traditionem aristotelicam, synthesis manca; meritum in scientiis naturalibus.

II. Peripatetismus scholasticus apud S. Thomam (1225/7-1274).

1. Systema philosophicum S. Thomae:

- a) De scientia in genere: triplex scientia; fides et ratio; divisio scientiae; methodus scientifica;

- b) Metaphys. gen.: analogia entis, distinctio inter essentiam et existentiam, doctrina de causis, creatio, substantia et accidens; unum, verum, bonum et pulchrum; principium individuationis;
- c) Theologia nat.: quinque viae ad probandam existentiam Dei, ex motu ad primum motorem, ex essentia causae efficientis, ex contingentia et necessitate, ex gradibus perfectionum, ex ordine et finalitate. Argumenta a priori reiciuntur. — De attributis Dei, de intellectu et voluntate divina;
- d) Cosmologia: creatio ab aeterno, materia et forma, essentiae simplices, de mutatione rerum;
- e) Anthropologia: de homine in genere, psychologia, de cognitione (intellectus agens et possibilis, cognitio animae per actus, cognitio singularium indirecta de voluntate (necessaria ad bonum universale, libera ad bonum in particulari));
- f) Ethica: ultimus finis actuum liberorum beatitudo seu Deus; moralitas actuum humanorum; regula seu norma moralitatis; bonitas et malitia essentialis et accidentalis; quatenus virtus est naturalis. — Lex: aeterna, naturalis, humana; praecepta primaria et secundaria legis naturalis; quo sensu datur ignorantia legis naturalis;
- g) Politica: Societas civilis a natura; finis auctoritatis legitimae; tyrannis; quando tyrannis abici potest; optima forma regiminis.

2. Prima fata Thomismi:

- a) *Impugnatio* auctoritatis ecclesiasticae, scientifica;
- b) *Defensio* auctoritatis ordinis, scientifica; tractatus de unitate formae; Concordantiae;
- c) *Acceptio* in aliis ordinibus.

III. Philosophia post S. Thomam: Scotus eiusque criticismus.

1. Io. Duns Scotus (1270-1308) et nova schola franciscana:

Critica inquisitio in philosophiam scholasticam hucusque vigentem; oppositio ad Thomismum. Doctrina:

- a) de relatione inter philosophiam et theologiam: utraque differt non solum obiecto formali, sed et materiali. Theologia non habetur scientia stricte dicta speculativa, sed ethico-practica;
- b) metaph. compositio omnis creati e materia et forma, distinctio form. a parte rei, triplex materia, pluralitas formarum, primatus voluntatis;
- c) theoria cognitionis augustiniana, sed reicit doctrinam de illuminatione.

2. Scholae philosophicae secundariae:

- a) *Averroismus latinus*: Sigerus de Brabantia, monopsychismus, negatio immortalitatis personalis, determinismus, theoria dupl. veritatis;
- b) *Schola neoplatonica*: Witelus, Theodoricus de Freiburg, reiciunt monismum neoplatonicum;
- c) *Schola empiristica*: Rogerus Bacon († 1292/4); philosophia Augustiniana; S. Scriptura verus fons et norma pro philosophia; tamen omnis cognitio tum per auctoritatem tum per rationem debet niti in cognitione per experientiam;
- d) *Schola methodi combinatorii*: Raymundus Lullus († 1315), eius Ars magna.

PERIODUS TERTIA

Occasus philosophiae scholasticae; periodus nominalismi (1300-1450)

Philosophia abit in diversas vias; terminismus destruit solida fundamenta philosophiae scholasticae; oriuntur novae doctrinae oppositae philosophiae scholasticae.

I. Philosophia scholastica.**1. Causae occasus philosophiae scholasticae:**

- a) *externae*: bella, pestis, schisma occidentale, origo multarum Universitatum, quae adaptionem graduum nimium faciunt;
- b) *internae*: defectus ingeniorum, ignorantia crescens magnorum scholasticorum, nimiae subtilitates, acrior impugnatio philosophiae scholasticae per novas tendentias.

2. Innovatio nominalismi tq. reactio contra exaggeratum realismum:

- a) *Praecurrunt* Durandus de S. Portiano († 1334), Petrus Aureoli († 1322);
- b) *Guilclmus Occam* († 1344) « venerabilis inceptor », magis quam Scotus restringit relationem inter philosophiam et theologiam, quia negat ullam propositionem theologicam ratione probari posse; negat realitatem universalium. Essentia eius terminismi: theoria vocum et conceptuum, theoria signi vel significationis, theoria suppositionis terminorum. Conclusiones: non datur principium individuationis; forma naturalis cognitionis est intuitio; non dantur species;
- c) Pugna inter « *modernos* » et « *antiquos* »; Nominales colunt scientias naturales; in schola Parisiensi occamistica praeparantur novae detectiones astronomicae et physicae.

3. Scholarum priorum continuatio:

- a) *Scotismus*, potius defectus Scoti excolit;
- b) *Thomismus*, primi thomistae sunt minus celebres, postea succedunt magni commentatores *Ioannes Capreolus* († 1444), *Antonius Florentinus* († 1459), qui principia thomismi ad quaestiones ethicas et sociales applicat.

II. Mysticismus scholasticae posterioris.

1. **Rationes, cur mysticismus hoc tempore excolitur:** ipse occasus philosophiae speculativae, dubium de valore cognitionis, dissidia in mundo. Haec mystica colitur non solum ab eruditis, sed intrat in ipsum populum.

2. Mystica orthodoxa:

Ioannes Ruysbroeck († 1381) pugnat contra falsum mysticismum; *Gerhardus Grot* († 1384), caput « fratrum vitae communis »; *Thomas a Kempis* († 1471); occamista *Petrus de Alliaco* († 1420); *Ioannes Gerson* († 1429), qui S. Bonaventuram sequitur; *Dionysius Carthusianus* († 1471), praecipuus Scholasticus saeculi XV. in Batavia.

3. Mystica minus orthodoxa:

Celeberrimus est *Magister Eckehart* O. Pr. († 1327), cuius sunt « Opus tripartitum » et multi Sermones in lingua germanica. Inclinat in pantheismum: creaturae non habent aliam existentiam nisi Deum; anima humana est ipsa essentia Dei. Variae eius doctrinae damnatae a. 1329 a Ioanne XXII.

Discipuli Eckeharti *Ioannes Taulerus* († 1361) et *B. Henricus Suso* O. Pr. († 1365) diligentius pantheismum vitant et potius fines practicos prosequuntur.

4. Mystica heterodoxa:

Variae confraternitates, *Margarita Porrette*: ex identitate hominis cum Deo concludunt, hominem peccare non posse, hinc dissolutio morum.

III. Philosophia non-scholastica.

1. **Averroismus latinus**, partim Parisiis, partim in Italia, praesertim in Universitate Patavina. Doctrina: aeternitas mundi, unicitas intellectus, determinismus, theoria duplicis veritatis. *Ioannes de Janduno* († 1328).

2. **Determinismus et subiectivismus:** *Thomas Bradwardine* († 1349), *Nicolaus de Ulricuria* (c. 1340), *Ioannes de Maricuria*; duo ultimi ab Ecclesia damnati.

3. *Nicolaus Cusanus* († 1464), transitus ad nova tempora:

a) *doctrina de coniecturis*: non possumus cognoscere veritatem, sed solum eius « alteritatem »; docta ignorantia;

b) *doctrina de coincidentia oppositorum*: in Deo omnes oppositiones coincidunt et sunt unum idemque;

c) *doctrina de « posse »*: in Deo possibilitas et actualitas essendi coincidunt;

d) *doctrina de complicatione et explicatione*: « Deus complicitate est omnia », et explicatur in multitudinem rerum in mundo.

Sic Cusanus inclinat in monismum naturalisticum et in scepticismum.

AETAS QUARTA

Ingens pugna contra principia phil. christianae in philosophia moderna (1450-hodie)

Periodus prima: philosophia, humanismi; periodus transitus (1450-1640)

I. *Prosecutio prioris philosophiae:*

1. Philosophia scholastica et restauratio hispanica;
2. Reditus ad systemata antiquitatis.

II. *Praeparatio novae philosophiae:*

1. Prima tentamina novae reformationis; Giordano Bruno;
2. Prima nova systemata: naturalismus et empirismus.

Periodus altera: reformatio Cartesii; rationalismus, empirismus (1640-1800)

I. *Renatus Cartesius eiusque influxus in totam periodum:*

1. Systema Cartesianum; evolutio occasionalismi et ontologismi;
2. Ulterior transformatio Cartesianismi:
  - a) in rationalismo; Spinoza, Leibnitiuss;
  - b) in empirismo: Locke, Berkeley, Hume;
3. Divulgatio philosophiae rationalistico-naturalisticae saec. XVIII.

II. *Philosophia catholica:*

1. Prosecutio philosophiae scholasticae;
2. Relatio philosophiae schol. ad scientiam et philos. coevam;
3. Impugnatio philosophiae atheae et defensio veritatis christianae.

[Periodus tertia: revolutio Kantiana; criticismus et positivismus (1800-hodie)]

I. *Criticismus Kantianus eiusque influxus in totam periodum:*

1. Imm. Kant eiusque doctrina;
2. Evolutio et transformatio Kantianismi idealistica et realistica;
3. Reditus ad Kantium in Neokantianismo;

II. *Reactio contra philos. transe. in materialismo et positivismo:*

1. Reactio metaphysica in materialismo;
2. Reactio antimetaphysica in positivismo.

III. *Reactio contra intellectualismum in antiintellectualismo:*

1. Constitutio systematica antiintellectualismi;
2. Applicatio antiintellectualismi ad ordinem religiosum;
3. Applicatio ad totam vitam practicam.

IV. *Philosophia catholica saeculo XIX:*

1. Ulterior occasus philosophiae scholasticae;
2. Erronei conatus philosophiam catholicam restaurandi;
3. Restauratio sanae philosophiae scholasticae.

PERIODUS PRIMA

**Philosophia renascentiae et humanismi, restauratio hispanica;
periodus transitus (1450-1640).**

Universalis omnium conditionum eversio tum in rebus externis (cessat imperium romanum, origo civitatum, pseudo-reformatio Lutherana) tum in cultura intellectuali. Oriuntur novae doctrinae philosophicae, quae paulatim primum locum occupant.

I. Prosecutio prioris philosophiae.

1. Philosophia scholastica eiusque restauratio:

multae parvae scholae, magna ignorantia, debilitas contra rationes novas: dein restauratio hispanica:

a) *ante Concilium Tridentinum*: 1) *Scotismus* abijt in diversas partes, reffloret saeculo XVII. (Wadding); 2) *Occamismus* multum divulgatus, *Gabriel Biel* († 1495); 3) *Aliae scholae* minores sequuntur Bonaventuram, Augustinum, Aegidium Romanum, Henricum Gandav., S. Anselmum; 4) *Thomismus*: commentatores Franciscus Silvester Ferrariensis († 1528), Thomas Caietanus († 1534).

b) *post Concilium Tridentinum restauratio hispanica*:

- 1) In *Ordine Praed.* Franciscus de Vittoria († 1546), Salmanticae dat initia novi progressus; Dominicus Soto († 1560), Melchior Canus († 1560);
- 2) In *Societate Iesu*: Franciscus Toletus († 1596), Petrus Fonseca († 1597), «Cursus Conimbr.», Gregorius de Valentia († 1603), Bellarminus († 1625), Gabriel Vasquez († 1604), Silvester Maurus († 1687);
- 3) *Franciscus Suarez* († 1617), opera: Disputationes metaphysicae, De anima, De legibus. Eius doctrina in pluribus thomistica, sed in *theoria cognitionis* docet intellectum singulare directe cognoscere, in *metaphysica* docet rem singularem per suam entitatem ipsam esse singularem. Existentia Dei stricte probari potest argumentis metaphysicis, non physicis. Praeterea evolvit doctrinam *de iure gentium*. Eius nova methodus in metaphysica exponenda magnam auctoritatem nanciscitur.

2. Reditus ad systemata antiquitatis:

- a) *Platonici*: Georgius Gemisthos Plethon eiusque «Academia platonica» florentina, Marsilius Ficinus, Io. Reuchlin. Agrippa de Nettesheim;

- b) *Aristotelici* spretis scholasticis redeunt ad graecos commentatores; pugna inter «Averroistas» et «Alexandrinus» circa immortalitatem;
- c) *Stoicismus*: Iustus Lipsius;
- d) *Epicureismus*: Petrus Gassendi;
- e) *Scepticismus*: Mich. de Montaigné; P. Charron, Franciscus Sanchez.

II. Praeparatio novae philosophiae.

1. Prima tentamina novae reformationis:

- a) in *dialectica* humanistae Laurentius Valla, Erasmus Roterodamensis, Petrus Ramus;
- b) in *philosophia naturae-mechanistica*: Theophrastus Paracelsus, Io. Bapt. Helmont, Bernardinus Telesius; *dynamistica*: Franciscus Patritius, Thomas Campanella, Giordano Bruno;
- c) in *metaphysica* Giordano Bruno († 1600) eiusque pantheismus; Deus est natura naturans, mundus natura naturata; hinc nec immortalitas personalis nec libertas;
- d) in *philosophia iuris* Nic. Macchiavelli († 1527), absolutismus; Thomas Morus († 1535), utopismus; Hugo Grotius († 1645), ius naturale et positivum;
- e) in *theosophia mystica* Giordano Bruno, Valentinus Weigel, Iacobus Boehme († 1624).

2. Prima systematizatio novarum idearum:

- a) *Naturalismus et empirismus methodicus* apud Franciscum Baconem de Verulam (1561-1626):
  - 1) Classificatio nova scientiarum secundum memoriam, phantasiam, intellectum;
  - 2) nova methodus scientifica - *negativa*: remotio idolorum tribus, specus, fori, theatri - *positiva*: inductio Baconiana quae ad leges naturae statuendas pervenire vult per tabulas praesentiae, absentiae, comparisonis, reiectionis;
- b) *Naturalismus socialis-iuridicus* apud Thomam Hobbes (1588-1679):
  - 1) eius *materialismus*; philosophia tq. doctrina de corpore naturali et civili;
  - 2) de *societate*: principium egoismi, bellum omnium contra omnes, contractus primitivus, absoluta potestas principis etiam in rebus ethicis et religiosis;
  - 3) doctrina de *religione* et ecclesia: contractus Dei cum hominibus, ecclesia coincidit cum statu, potestas status in res religiosas;
- c) *Naturalismus religiosus* apud Herbertum de Cherbury (1581-1648):
  - 1) in theoria cognitionis ultimum criterium est consensus;
  - 2) philos. religionis: *essentia* religionis sunt tantum veritates a sensu communi admissae, reliqua (dogmata, sacramenta, revelatio etc.) sunt tantum *additamenta humana*.

PERIODUS SECUNDA

**Reformatio philosophiae Cartesiana; periodus rationalismi
et empirismi (1640-1800)**

Philosophia plenam autonomiam sibi vindicat; relatio inter fidem et rationem non solum paulatim solvitur, sed principia fidei magis magisque impugnantur. Methodus efformatur partim rationalistica, partim mere empiristica.

I. Systema Cartesianum eiusque prima evolutio.

1. Renatus Cartesius (1596-1650) eiusque nova methodus philosophica:

- a) methodus: dubium universale, cogito ergo sum tamquam veritas fundamentalis, criterium idea clara et distincta;
- b) metaphysica: existentia Dei ex idea nostra Dei deducta, hac supposita probatur existentia mundi externi; essentiae rerum manifestantur non in seipsis, nec in modis, sed in attributis; ergo essentia corporis in mera extensione, essentia animae in mera cogitatione. Difficultas quoad unionem animae et corporis in homine. Animalia bruta sunt mera automata;
- c) theoria cognitionis, ideae innatae, adventitiae, a me factae; experientia est necessaria solum ut causa occasionalis; actus iudicii pertinet ad voluntatem.

2. Impugnatio Cartesianismi:

- a) ex parte *Auctoritatum*: Ecclesia catholica 1663; Synodi Reformatorum; Universitates Andegavensis, Cadomensis, Parisiensis;
- b) ex parte *prioris philosophiae*: Bourdin S. I., Daniel S. I., Hardouin S. I., Hobbes, Gassendi, Bayle, R. Cudworth, H. More;
- c) ex parte *fideismi sceptici*: Fr. de la Mothe le Vayer, Bl. Pascal († 1662), Daniel Huet († 1721), S. Foucher.

3. Prima evolutio Cartesianismi:

- a) *Occasionalismus*: Arnoldus Geulinx (1625-1669), procedit ex hoc, quod in philos. Cartesii activitas corporum nec inter se nec in animam nostram explicari potest, imo videtur impossibilis. Ergo omnis causalitas procedit a Deo, res sunt tantum occasio divinae actionis;
- b) *Ontologismus*: Nicolaus Malebranche (1638-1715) procedit ex eadem difficultate. Nostra idea corporis seu extensionis nequit causari ab ipsis corporibus, nec a nostra anima, ergo a Deo, ergo cognoscimus ideas rerum solum in ipso Deo.

II. Transformatio Cartesianismi in rationalismo et empirismo.

Rationalismus ortus ex Cartesianismo:

- a) *Monismus pantheisticus Despinosae* (1632-1677): Rationalistica identificatio ordinis essendi et cogitandi, conceptus substantiae, natura naturans et naturata (Deus siue natura), attributa Dei, extensio et cogitatio, absoluta necessitas Dei et mundi. Perfectio ethico-religiosa in perfecta Dei cognitione; amor Dei intellectualis;
- b) *Pluralismus monadologicus Leibnitii* (1646-1716): Fundamenta methodica et criteriologica; metaphysica, monades, centrales et periphericae, harmonia praestabilita, ethica et theodicea; optimismus.

2. Empirismus ortus e Cartesianismo:

- a) *Sensualismus Lockii* (1632-1704): Theoria cognitionis empiristica, substantia retinetur, sed quid sit, ignoramus; ethica: bonum et malum ex utili et nocivo; religio: revelatio retinetur, sed ratio decernit, qualis eius sensus;
- b) *Acosmismus idealisticus G. Berkeley* (1685-1753): Omnis cognitio e sensu interno; esse=percipi; nullus mundus realis extra nos,
- c) *Empirismus scepticus Davidis Hume* (1711-1776): Theoria cognitionis quaerit tantum originem idearum, doctrina de associatione, critica substantiae et causae; philos. practica; utilitarismus ethicus; in politica, contractus implicitus; in religione reicit miracula, dubitat de providentia et vita futura, naturalistica historia evolutionis religionum, reicit religionem supernaturalem.

III. Divulgatio philosophiae rationalistico-naturalisticae saeculo XVIII.

1. « Illuminatio » in Anglia:

- a) influxus *Lockii* in deismum, philosophiam sensus moralis (Shaftesbury), psychologiam materialisticam (Hartley, Priestley);
- b) influxus *Humii* in Adam Smith (systema oeconomiae nationalis) et in psychologiam associationis;
- c) *reactio* contra Hume in schola scotica: Thomas Reid, « Common sense »;
- d) *finis* illuminationis apud Hume.

2. « Illuminatio » in Gallia:

- a) introductio *scepticismi* per Petrum Bayle, *empirismi* per Montesquieu, Rousseau, Voltaire;
- b) evolutio extremi *sensualismi* in schola ideologica, (Destutt de Tracy), evolutio extremi *materialismi*, (Lametrie, Diderot, Holbach, Helvetius);
- c) *divulgatio* huius philosophiae per *encyclopaedistas* (Diderot, d'Alembert);
- d) *finis* illuminationis per I. I. Rousseau; eius doctrina de educatione et religione.

3. « Illuminatio » in Germania:

- a) rationalismus *scholaris* systematicus apud Chr. Wolff († 1754), qui doctrinas Leibnitii mitigat et in systema redigit;
- b) Philosophia *popularis* seu scientifica: Sam. Reimar, Lessing: rationalistica subversio religionis christianae;
- c) *Finis* illuminationis per romanticos et Kantium.

PERIODUS TERTIA

**Plena revolutio philosophiae Kantiana; periodus criticismi
et positivismi (1800-hodie).**

Plena separatio philosophiae a principiis christianis et traditione; summa diversitas tendentiarum. Obiectum principale: theoria cognitionis et experientia. Methodus: partim transcendentalis, partim inductiva.

Pars I. — Criticismus Kantii eiusque influxus.

I. Immanuel Kant (1724-1804)

1. Kantii methodus et doctrina transcendentalis:

- a) *Origo problematis critici*: Kant vult metaphysicae eandem certitudinem vindicare, qua gaudent mathesis et scientia naturalis pura. Ad hunc scopum statuitur:
- b) *Nova methodus philosophica, sc. transcendentalis*, quae inquit, quid sit illud elementum a priori, universale et necessarium, quod scientiam proprie dictam constituit.
- c) *Systema philosophiae transcendentalis* vult stabilire fundamenta ordinis theoretici, ordinis practici seu moralis et ordinis aesthetici:
  - 1) *Fundamenta scientiae*: mathematica (spatium et tempus) - scientia naturalis pura (analytica conceptuum, categoriae; analytica principiorum) - metaphysica: critica psychologiae rationalis, cosmologiae rationalis, theologiae rationalis;
  - 2) *Fundamenta ordinis moralis*: critica ordinis moralis cum duplici quaestione: quid sit obligatio (imperativus categoricus) et num sit obligatio - metaphysica ordinis moralis (primatus voluntatis, postulata rationis, fides et scientia) - religio rationalis;
  - 3) *Fundamenta ordinis aesthetici*: teleologia (finalitas intrinseca, relatio principii mechanici et teleologicum) - aesthetica (sensus ut principium aestheticum, idea aesthetica, pulchrum et sublime).

2. Primae sortes doctrinae Kantianae.

- a) Kant vituperatur a gubernio et prohibetur de religione tractare;
- b) Eius doctrina mox recipitur in Germania et aliis terris;
- c) Sed etiam impugnatur: B. Stattler S. I., A. Zallinger, Eberhard, Tiedemann, Zwanziger, Garve etc.;
- d) Oritur oppositio in philosophia fidei Herder, Hamann, Jacobi († 1819).

II. Evolutio et transformatio Kantianismi.

I. Evolutio idealistica:

- a) Idealismus *subiectivus*: Fichte (1762-1814) exit ex unitate transc. conscientiae; deductio multitudinis; Deus = ordo moralis;
- b) Idealismus *obiectivus*: Schelling (1775-1854), stadium identitatis, neo-platonicum, positivum;

- c) Idealismus *absolutus*: Hegel (1770-1831); ens reale ut idea; processus dialecticus realitatis; divisio scientiarum et philosophiae; doctrina de arte, religione, philosophia;
- d) *Systemata affinia*: a) philosophia *identitatis* Krause (1781-1832); b) philosophia *religionis* Schleiermacher (1768-1834), doctrina de religione et dogmate; c) *pessimismus et voluntarismus*, Schopenhauer (1788-1860), theoria cognitionis, ethica buddhistica, finis universi.

2. Evolutio realistica:

- a) *empirismus psychologicus*, Jac. Fries († 1843), Beneke († 1854);
- b) *pluralismus metaphysicus*, Herbart († 1841), reales, paedagogia;
- c) *metaphysica inductiva*: Fechner († 1887) panpsychismus; H. Lotze († 1881) spiritualismus; E. v. Hartmann († 1906) pessimismus; W. Wundt († 1920) voluntarismus; Alfred Fouillée: idées-forces.

III. Reditus ad Kantium in Neo-kantianismo. (Ratio huius reditus).

1. Neokantianismus realis-metaphysicus:

Admittit ens in se et metaphysicam, sed ei valorem tantum hypotheticum tribuit: A. Riehl, O. Liebmann, J. Volkelt, O. Külpe.

2. Neokantianismus logicus scholae Marburgensis:

Solam methodum transcendentalem retinet, hinc philosophiam in meram logicam resolvit: H. Cohen, P. Natorp.

3. Theoria valorum scholae Badensis:

Obiectum philos. non est realitas, sed valores omnes, prout in cultura humana inveniuntur: W. Windelband, H. Rickert, H. Münsterberg.

4. Neokantianismus phaenomenologicus et theoria obiectorum:

Philosophiae est cognoscere essentias rerum per intuitionem eideticam: Husserl, Alex. Meinong.

IV. Divulgatio idealismi in diversis terris.

1. Idealismus in Gallia:

- a) eclecticismus et spiritualismus: V. Cousin, Ravaisson, Secrétan, Vacherot;
- b) neocriticismus: Renouvier;
- c) metaphysica libertatis: Lachelier, Boutroux;
- d) philosophia religionis protestantica: A. Sabatier.

2. Idealismus in Anglia:

- a) philosophia sensus communis: Hamilton, Mansel, Balfour;
- b) idealismus Hegelianus: T. H. Green, E. Caird, F. H. Bradley.

3. Idealismus in Italia:

- a) post primam cognitionem Kantii Hegelianismus: Vera, Spaventa;
- b) neokantianismus: Cantoni, Masci;
- c) neohegelianismus: B. Croce, G. Gentile.

PERIODUS TERTIA

**Pars II: Oppositio contra philosophiam transcendentalem in specie
et intellectualismum in genere**

Philosophia impugnat et spernit omnem inquisitionem metaphysicam idealisticam et abit in plenum naturalismum et positivismum; deinde oritur nova inquisitio metaphysica, sed quae aliis quam ratione viis obiectum attingere intendit.

I. Oppositio metaphysica contra idealismum transcend. in materialismo.

1. Materialismus scientificus:

Applicatio materialismi ad interpretationem universi in genere:

- a) Materialismus in *Germania*: Feuerbach, exorditur ex idealismo hegeliano, Moleschott, C. Vogt, Büchner;
- b) Schola *phrenologica*: J. Gall;
- c) Schola *criminalistica*: Cesare Lombroso.

2. Materialismus oeconomicus:

Applicatio materialismi ad conditiones sociales et oeconomicas in socialismo:

- a) *Socialismus theoreticus antiquior seu utopicus*: St. Simon († 1825), A. Bazard, Barthél. Enfantin († 1864), Ch. Fourier, Jos. Proudhon († 1865);
- b) *Socialismus recentior seu scientificus*: C. Marx († 1883), Frdr. Engels († 1895). Fundamenta theoretica e sinistra Hegeliana et materialismo Feuerbachii; materialismus « historicus » in oppositione ad vulgarem; fundamentum oeconomicum et ideologiae.

3. Materialismus pseudoreligiosus:

Applicatio materialismi ad condendum novum ordinem moralem et religiosum in monismo.

- a) *Ernestus Haeckel* († 1918): eius monismus pycnoticus, suprema lex substantiae, evolutionismus absolutus, negatio animae a materia essentialiter diversae, Deus coincidit cum natura, religio cum scientia;
- b) *Associatio internationalis monistica* (condita 1911) propugnat religionem mere naturalistico-materialisticam, ethicam independentem.

II. Oppositio antimetaphysica contra idealismum transcend. in positivismo.

1. Origines historicae positivismi :

- a) in Gallia A. Comte (1798-1857): theoria cognitionis positivistica, lex trium stadiorum, nova classificatio scientiarum; philosophia = sociologia; religio ut cultus humanitatis;
- b) in Anglia: a) ethica utilitaristica Jer. Bentham; b) logica inductiva J. St. Mill († 1873) eius theoria de inductione; methodus concordantiarum, differentiarum, residuorum, variationum; c) psychologia associationis Alex. Bain.
- c) in Germania: positivismus kantianus Ernesti Laas.

2. Efformatio systematis positivismi biologico-evolutionistici :

- a) *fundamenta scientifica* (biologica): C. Darwin († 1882);
- b) *systema philosophicum*: Herb. Spencer († 1903); incognoscibile et absolutum; lex universalis evolutionis.

3. Praecipuae formae positivismi recentioris :

- a) *positivismus realisticus*, admittit mundum realem: *empiriocriticismus* Rich. Avenarii evolvit theoriam cognitionis; *pragmatismus* W. James statuit theoriam instrumentalem veritatis;
- b) *positivismus idealisticus*: a) forma *psysiologicala*: Helmholtz, Frdr. Alb. Lange, eius theoria de metaphysica; b) forma *immanentiae*: Ern. Mach; c) forma *extremi fictionismi*: Jo. Vaihinger;
- c) *positivismus vitalisticus*: theoria valorum positivistica, quae ideis metaphysicis veritatem obiectivam negat et tantum valorem practicum, vitalem tribuit: Fr. Nietzsche, J. M. Guyau.

III. Impugnatio cuiuscumque intellectualismi in intuitionismo.

1. Constitutio systematica intuitionismi :

- a) *partialis* in semiintuitionismo, qui tantum in quibusdam partibus philosophiae intellectualismum impugnat: Dilthey, Eucken;
- b) *totalis*, qui intuitionem unicam methodum in philosophia habet: H. Bergson et E. le Roy.

2. Applicatio intuitionismi ad religionem in pseudomysticismo :

- a) pragmatismus eiusque theoria realis unionis cum deitate in subconscio;
- b) theosophia, anthroposophia, neobuddhismus, occultismus, christiana scientia.

3. Applicatio intuitionismi ad totam historiam vitamque practicam: Jo. Müller, W. Rathenau, Osw. Spengler, Em. Hammacher.

PHILOSOPHIA CATHOLICA RECENTIOR

Inde a Cartesio (medio saec. XVII) ad nostra usque tempora

Philosophia catholica non obstantibus maximis difficultatibus continuat traditionem scholasticam, defendit se contra permultos adversarios externos et internos, quaerit rectam viam mediam et ulteriorum progressum. Maxime languet initio saeculi XIX., post medium autem saeculum incipit denuo evolvi.

I. Philosophia catholica tempore « illuminationis » (1640-1800).

1. Prosecurio philosophiae scholasticae proprie dictae:

- a) Continuatio priorum scholarum: *thomisticae* (Fr. de Arauxo, A. Goudin, N. Arnu, S. Roselli, I. C. Gueriniois, Complutenses, Cosmas Alamannus, Io. de Lugo) — *scotisticae* (Fr. de Varisco, Io. a Nativitate, B. Belluti) — *augustinianae* (Alyp. Reylof), *anselmianae* (N. M. Tedeschi) — *lullianae* (Fr. H. Aymo a s. Clemente, L. Flandrensis).
- b) Materiae a Scholasticis tractatae: *Commentarii* (pauci in libros Sententiarum, plures in Aristotelem et S. Thomam) — *Cursus* integri scholares plurimi, praesertim in Soc. Iesu — *Singulae disciplinae* (quaestiones logicales, e philosophia morali et philos. iuris; e theologia naturali, cosmologia, disputationes de accidentibus; prima opera de historia philosophiae: B. Povius S. I., N. Steinacher).

2. Relatio philos. scholast. ad scientiam et philos. coevam:

- a) *defensio* philos. scholasticae contra eiusdem osiores (L. Opfermann S. I., I. B. de Benedictis S. I., C. Benaglia O. S. B.);
- b) *difficultas* inveniendi rectam *conciliationis* viam: Em. Maignan († 1676) eiusque sectatores, Duhamel († 1706);
- c) *tentamina progressus* in Societate Jesu; fautores et adversarii modernorum; decreta Congregationum generalium; influxus suppressionis Societatis in philosophiam;
- d) *nimia propensio in modernos* (Cartesium, Wolffium, Kantium);

3. Impugnatio philosophiae atheae et defensio veritatis christianae:

- a) impugnatio falsae philosophiae et incredulorum in genere, « Mémoires de Trevoux », in specie contra Cartesium, Malebranche, Hobbes, Locke, Spinoza, Bayle, Rousseau, Voltaire, alios; impugnatio Encyclopaediae, L. Maïeul, A. H. Paulián S. I., Fr. X. de Feller S. I.;
- b) defensio praeambulorum fidei: existentiae Dei, immortalitatis et libertatis animae;
- c) defensio veritatis christianae proprie dictae; apologetica.

II. Ulterior occasus philosophiae primo medio saeculo XIX.

1. **Rationes occasus philosophiae scholasticae:** revolutio gallica eiusque influxus; byzantinismus principum; suppressio ordinum; saecularisatio; rigida custodia scholarum altiorum.
2. **Erronei conatus doctrinam catholicam cum philosophia moderna conciliandi:**
  - a) *Traditionalismus* in Gallia, postulat revelationem divinam et traditionem ad verum cognoscendum; de Bonald (†1840), Lamennais (†1854), Bautain (†1867), Bonnetty (†1879); Discussio traditionalismi in Conc. Vaticano; impugnatio ab eodem, et PP. Rozaven, Chastel;
  - b) *Ontologismus* in Gallia: H. C. Maret, Alph. Gratry (†1872) — in Italia Ant. Rosmini-Serbaty (†1855), Vinc. Gioberti (†1852), T. Mamiani (†1885). — Ontologismus damnatus a Pio IX. a. 1861; impugnatus a Th. Zigliara O. Pr.; A. Lepidi O. Pr., Balzerini S. I.
  - c) *Rationalismus* in Germania conatur veritates supernaturales christianas in mere naturales depravare et omnia mysteria ratione cognoscere et probare; G. Hermes (†1831), Fr. Baader (†1841), A. Günther (†1863), I. Frohschammer (†1893) — minus rationalismum sequuntur M. Deutinger (†1864) et B. Bolzano (†1848). — Rationalismus damnatus est a Gregorio XVI. 1845, Pio IX. 1846, 1854, 1857, 1862.

III. Restauratio sanae philosophiae scholasticae.

1. **Continuatio et renovatio traditionis scholasticae:** in *Italia* Liberatore, Sanseverino, Tapparelli, Tongiorgi, Cornoldi, Palmieri; — in *Hispania* Balmes, Orti y Lara, Donoso Cortes, Gonzales; — in *Germania* Clemens, C. Werner, Jos. Kleutgen, A. Stoeckl, C. Gutberlet.
2. **SS. Pontifices defendunt et restaurant philosophiam scholasticam.**
  - a) *Pius IX.*, damnatio rationalismi; Syllabus (1864) et Bulla « Quanta cura »;
  - b) *Leo XIII.*: conduntur academiae; editio operum S. Thomae; damnatio Rosmini et Americanismi; *Encyclica « Aeterni Patris »*. (1879): de sanae philosophiae indole, munere et fructu — de eius fontibus in traditione patristico-scholastica et in specie apud S. Thomam — de eius methodo;
  - c) *Pius X.*: decretum « Lamentabili » (1907), *Encyclica « Pascendi »*; — *Benedictus XV.*: Codex iuris can.; — *Pius XI.*: epistola apost. « De seminariis et studiis clericorum » (1922).
3. **Ecclesia defendit philosophiam scholast. contra errores Modernismi:**
  - a) *Americanismus*: Ecclesia magis ad modernam culturam accedat, minus premat elementum supernaturale et essentielle discrimen ab aliis religionibus;
  - b) *Nova schola apologetica*, existentiam Dei solum ex indigentis morallibus et socialibus probari posse docet;
  - c) *Modernismus* (A. Loisy), eius agnosticismus, immanentia, applicatio ad revelationem, fidem, dogmata.
4. **Recentior evolutio philosophiae scholasticae:** labor methodicus - criticus, - didacticus - scientificus - apologeticus - systematicus.

INDEX RERUM ALPHABETICUS

A.

Abbreviationes, operum S. Thomae I 227.

Absentiae, tabulae (Bacon) I 298.

Absolutismus politicus, apud Macchiavelli I 294, Hobbes I 300, Hegel II 63.

Absolutum, apud Fichte II 46, Schelling II 50, Hegel II 55, difficultates Spencers II 177. Vide praeterea: *Deus*.

Abstractio, diversi gradus in philosophia antesocratica I 17; theoria A. s. in quaestione de universalibus apud Gilb. Porretanum I 153, Io. Saresb. I 154, Isaak a Stella I 159.

Abyssus (Deus) in Gnosticismo I 65; apud Io. Scotum Eriug. I 141.

Academia, Platonica Florentina I 289, Telesiana Neapoli I 293, Carolo-albertina bavarica II 250, S. Thomae in Urbe II 290.

Accidentia, disputationes saeculo 18. II 238; acc. realia reiecta ab Em. Maignan II 242; acc. apud Herbart II 74.

Acosmismus idealisticus, Berkeley I 335, A. Collier I 337, J. Edwards I 360.

Actio, philosophia actionis II 188; a. transiens negata a Leibnitio I 327, a Herbart II 75.

Activismus, in philosophia recente II 223.

Activitas, eius aestimatio in philos. graeca I 74; a. morbida in tempore recente II 224.

Actu regens, magister I 196.

Actualitatis theoria (Hume) I 339.

Actus psychicus iuxta James II 210.

Adam Kadmon I 171.

Aeones, apud Gnosticos I 65.

Aër, ut elementum I 18, 19; aëris pondus (Cartesius) I 305.

Aesthetica ut philosophia pulchri, nomen ab Alex. Baumgarten I 357; Aest. apud Platonem I 42; Kantium II 30. Vide etiam sub: *Pulchrum*.

Aesthetica transcendentalis Kantii II 12 sqq.; 16.

Aestheticismus Graecorum I 75.

«*Aeterni Patris*», encyclica Leonis XIII. II 300 sqq.

Aeternitas mundi, impugnata a Zacharia Schol. I 116; a Io. Philopono I 117; apud Avicennam I 167; apud Averroismum lat. I 235, 256;

- apud materialistas I 26, 350 sqq.; II 159.
- Affectus*, in philos. fidei II 41; philosophia affectus apud Rousseau I 353; aff. ut essentia religionis, vide *Religio*.
- Agnosticismus*, terminus a Huxley II 148; A. praeformatus apud Baconem I 298; A. apud Kant II 24, 28; A. metaphysicus II 35; A. Spenceri II 177; in Modernismo II 314; A. ut nota recentis philosophiae II 225.
- Albigenses* II 151.
- Alexandria*, Museum I 62; schola catechetica I 96.
- Algorismus* I 241.
- Alienatio*, ut via mystica ap. Rich. a S. Vict. I 160. Vide *Raptus*, *Extasis*.
- Allegoria*, in interpretanda S. Scriptura apud Iudaeos alexandrinus I 62, 64; apud Io. Scotum Eriugenam I 141.
- Altruismus*, Hume I 339; A. Smith I 345.
- Americanismus* II 307 sqq.
- Amor intellectualis* (Spinoza) I 322.
- Anabaptistae* II 151.
- Analogia entis* apud S. Thomam I 204.
- Analytica* transcendentalis, Kant II 16.
- Anarchismus* extremus et Hegel II 64.
- Anima*, apud Platonem I 40, Aristotelem I 46, Philonem I 63, Plotinum I 70, Maximum Conf. I 118, in Cabala I 172, ap. S. Thomam I 213, Suarezium I 282, Cartesium I 307, Hume I 339; A. corporea apud Hilarium I 104, Faustum Pelagianum I 120; immaterialitas defensa a Claudio Mamerto I 120, Vide *Spiritus*, *Immortalitas*.
- Annihilatio*, ultimus finis evolutionis II 86.
- Anthropologia*, primum manuale Nemesii I 116.
- Anthroposophia* II 213.
- Antiintellectualismus*, origo moderni A. II 201; notio communis II 202; A. in recenti philos. II 219; relatio ad intellectualismum praecipuum problema recens II 223.
- Antinomiae*, quantitatis, qualitatis, relationis, modalitatis ap. Kantium II 21 seq.; A. mathematicae et dynamicae II 22, 23.
- Antirealismus*, in quaestione de universalibus I 138 sq.; I 150.
- Apathia*, apud Stoicos I 52.
- Apeiron*, apud Anaximandrum I 18.
- Apokatastasis*, apud Platonem I 40, Origenem I 98, Gregorium Nyss. I 103.
- Apologetae* christiani, origo I 87, de singulis I 88, summa doctrinae I 89; recentiores saec. 18. II 259 sqq.
- Apologetica*, classica et nova schola II 310.
- Aporiae*, dialecticae Zenonis I 22.
- Apostolici*, Patres I 86; secta II 151.
- Apperceptio*, Leibniz I 326, Kant II 17, Wundt II 88, Avenarius II 183.
- Apriori*, quid iuxta Kantium II 10; controversia circa doctrinam Kantii II 37; Apriori historicum, Simmel II 102; religiosum, Troeltsch II 204.
- Araiosis*, ap. Anaximenem I 18.
- Architectura*, tempore humanismi I 299.
- Argumentum ontologicum*. Vide *Ontologicum*.
- Arithmetica* fluxionum, Newton I 325.
- Ars*, philosophia artis ap. Platonem I 42; ap. Hegel II 57; ars classica et romantica II 57; A. combinatoria, Leibniz I 326; A. magna R. Lulli I 240, II 234 sq.

Artes liberales, medio aevo I 135.

Asijjah I 172.

Associatio, tres leges Humii I 338;
Hartley I 344; Alex. Bain II 172.

Ataraxia, ap. Pyrrhonicos I 55.

Atheismus, ut signum civilisationis
mortuae, Spengler II 215.

Atomismus, ap. Jonios iuniores I 25
sq.; ap. Mutakallimum I 169; A.
synechologicus Fechneri II 81; A.
dynamicus, Boscovich II 246.

Attributum, ap. Cartesium I 307, Spi-
nozam I 320.

Auctoritas, in philosophia, S. Thomas
I 203; Balfour II 120; A. et indivi-
dualismus II 220 sq.

Aufklärung. Vide *Illuminatio*.

Augustinismus I 181 sqq.; discrimen
inter A. et Peripatetismum I 194;
A. et Peripatetismus in antiquiore
schola Dominicana I 190.

Autonomia, rationis I 367.

Autonomismus, ap. Kantium II 29, 34;
ap. Kantianos II 36; ap. Stirner II
62; A. ut character philos. recentis
II 220.

Averroismus latinus I 234 sq.; poste-
rior I 255 sq.; tempore humanismi
I 289.

B.

Beatitudo, ap. Boethium I 121; ap.
Leibniz I 329.

Bellum, doctrina Suaresii I 284; B.
omnium contra omnes, Hobbes I 300.

Beriah I 171.

Bibliq materialismi, saec. 18. I 352;
saec. 19. II 147.

Biologismus, nota phil. recentis II 223.

Bolschevismus, origo nominis II 64
nota.

Bonitas, essentialis et accidentalis I
220; Suarez I 280.

Bonum, in genere non est obiectum
libertatis, S. Thomas I 219, Suarez
I 282; B. et malum ap. Nietzsche II
198.

Brahmanismus et Neoplatonismus I 68.

Bruta animalia automata, Cartesius I
307.

Buddhismus, et ethica christiana II
72; B. et E. v. Hartmann II 86.

Byzantinismus saeculo 18. et 19. II
265, 267.

C.

Cabbala I 171, tempore humanismi
I 289.

Calculus infinitesimalis, eius origo I
22, 325.

Capitalismus I 346; C. et socialismus
II 155.

Carbonarii II 267.

Caritas, in mutuis relationibus natio-
num I 284.

Cartesianismus, prohibitus I 312; C.
et philosophi S. I. II 246, 250, 254.

Catechismi laicales I 354.

Categoriae, apud Aristotelem I 45;
Gilbertum Porr. I 153; Kant II 16
sq.; Renouvier II 110; earum aprio-
ritas individualis, Spencer II 178;
C. ut fictiones, Vaihinger II 195.

Categoricus imperativus, triplex for-
ma Kantii II 25 sqq.

Catholicismus, «intellectualis» II 313;
«reformatus» II 309.

Causa, quadruplex Aristotelis I 45,
S. Thomae I 205, Suaresii I 280;
sceptica subversio ap. Aenesidemum

- I 56, Hume I 338; C. occasionalis et instrumentalis, introducta ab Alano ab Insulis I 155; C. sui Spinozae I 319.
- Causalitas*, iuxta Kant in periodo antecritica II 6; C. et finalitas, Lachelier II 113; C. naturalis clausa II 143. — Causalitatis principium apud Hier. Hirnhaym I 314, Hume I 338, Mill II 172, Fr. Alb. Lange II 191, E. Mach II 193.
- Centralismus*, socialis vulgaris et Hegel II 63.
- Centrum*, hegelianum II 61.
- Cerebrum*, organum sensibilitatis, Alceon I 21.
- Certitudo*, immediata in factis conscientiae, Augustinus I 107, Cartesius I 306; C. apud Locke I 333; C.s gradus et criterium ap. Hume I 339; C. intuitiva, I. Volkelt II 95.
- Character*, empiricus et intelligibilis. Kant II 23; Characteres apud Avenarium II 184.
- Cherem*, anathema magnum I 318.
- Christiana scientia* (christian science) II 213; Christiana veritas semen novae philosophiae I 81, 86.
- Christianismus*, essentia et accessoria iuxta Cherbury I 303; Chr. rationalis I 334, 343.
- Christus* ut filius Dei, interpretatio Kantii II 29.
- Circumcelliones* II 151.
- Civilisatio*, causa malitiae hominum, Cynici I 34, Roussaeu I 353.
- Civiltà cattolica* II 290.
- Classificatio scientiarum*, ap. Hugonem a S. Victore I 159. Vide etiam *Divisio*, *Philosophia*, *Scientia*.
- Clinamen*, apud Epicurum I 53.
- Coenopsyche* II 159.
- Cogitatio*, via mystica ap. Hugonem a S. Victore I 160; ut essentia animae ap. Cartesium I 307, ut attributum div. ap. Spinozam I 320; C. et cognitio ap. Kant II 19.
- Cognitio*, ap. Diog. ex Apoll. I 19, ap. Empedoclem I 25, Atomistas I 26, Platonem I 36 sq., Aristot. I 44; C. Dei analogica ap. Basilium I 102; C. ap. Augustinum I 107; C. Dei via causalitatis, comparisonis, negationis et ratione adiuncti ap. Alanum ab Insulis I 156; C.s origo ap. Guil. de Alvernia I 180; theoria S. Thomae I 215 sqq., Suaresii I 276 sqq., Hobbesii I 300, H. de Cherbury I 302, Cartesii I 308; C. triplex ap. Spinozam I 321; C. ap. Leibnitium I 326, ap. Locke I 332, Hume I 338; C.s materia et forma, Lambert I 357; Kant II 12 sqq., Schleiermacher II 68; Exordium et methodus theoriae C.s. ap. Wundt II 88 sq.; C. ut adaptatio vitalis, Spencer II 178; theoria biologica C.s. II 180, 197.
- Coincidentia oppositorum*, Nic. Cusanus I 257.
- Collectionis theoria* in qu. de universalibus I 151.
- Collegium Germanico-Hungaricum* II 266; C. Romanum S. I. I 275, II 289 sq.
- Commentatores*, Aristotelis I 51, II 236; S. Thomae I 227, 251, 273; II 236; Scoti I 249, 271; II 233 sq.
- Commercia* inter societates, Suarez I 234.
- Communismus*, historia eius II 151.
- Communitas politica*, eius origo ap. Suarez I 283, Hobbes I 300, Kant II 30.
- Comparisonis tabulae*, Bacon I 298.
- Complicatio et explicatio*, Nic. Cusanus I 257.

- Compositio mundi, antinomiae Kantii* II 21.
- Conarion* I 308.
- Conceptistae* I 244.
- Conceptus rationis seu idea, Kant* II 20; C. logicus ut absoluta realitas, Hegel II 55.
- Concilium, Nicaenum* I 100, Tridentinum I 273, Vaticanum II 276.
- Concordantiae S. Thomae* I 228.
- Concordantiarum methodus, Mill* II 171.
- Concretismus, philosophia C. i in Hungaria* II 137.
- Congressus Viennensis* II 264; C. religiosus in Chicago II 308.
- Coniecturae, doctrina Nic. Cusani* I 257.
- Conscientia, ut spectator in nobis, Ad. Smith* I 345; transcendentalis unitas C. ap. Kant II 17, Fichte II 46; C. ap. Boström II 132; C. transmarginalis, James II 211.
- Consensus generis humani, H. de Cherbury* I 302.
- Consideratio, via mystica ap. S. Bernardum* I 158.
- Consilium internationale democraticum* II 61.
- Constitutio civilis cleri* II 263.
- Constitutionalismus, Locke* I 334.
- Contemplatio ut via mystica ap. S. Bernardum* I 158, ap. Hug. a S. Victore I 160.
- Contradictionis principium negatum in Deo a Petro Damiani* I 147; C. s principium ap. Fichte II 47, Hegel II 55.
- Convntus nationalis* II 263.
- Coordinatio, principalis empiriocritica* II 183.
- Corpus, eius essentia iuxta Cartesium* I 307; C. naturale et civile, Hobbes I 300; Corpora coelestia, Aristoteles I 46, S. Thomas I 212, an componentur e materia et forma, Suarez I 280.
- Correctoria, Correptoria, Corruptoria* I 226, 227.
- Correlativismi principium, E. Laas* II 173.
- Cosmologia ap. Antesocraticos* I 17 sqq., Aristotelem I 45 sq., Apologetas I 91, in Homiliis Patrum I 102; critica C. ae rationalis ap. Kantium II 21 sq.; C. ap. recentiores Scholasticos II 238.
- Cosmologicum argumentum, critica Kantii* II 23.
- Cosmopolitismus Stoicorum* I 52.
- Creatio, ap. Apologetas* I 90, Irenaeum I 92, Alexandrinos I 96, Augustinum I 111, S. Thomam I 210, reicitur a Boström II 132; Cr. aeterna ap. Origenem I 97, Io. Scotum Eriug. I 141, S. Thomam I 210 sq., in Averroismo latino I 235; reiecta a S. Bonaventura I 186, ab Alberto M. I 193.
- Credere, quid iuxta Kant* II 28.
- Criminalistica schola, C. Lombroso* II 149.
- Criterium veritatis, ap. Cartesium* I 306, James II 187, E. le Roy II 209.
- Critica, rationalistica S. Scripturae* I 323, 373; duplex methodus critica II 323.
- Criticismus Kantii, eius origo* II 7, eius acceptio et impugnatio II 39 sq.; Cr. physiologicus II 189.
- Cultura, eius saecularisatio saec. 18.* I 369.
- Cultus positivisticus* II 167.
- Cursus philosophici, eorum origo* I 285, C. in philosophia recentiore II 237, recentissima II 321 sqq.
- Cytopsyche* II 159.

D.

D. G. E. K. II 174.

Daimonion Socratis I 31.

Darwinismus II 175.

Deificatio, ap. Athanasium I 102, Io.

Scotum Eriugenam I 142, S. Bernardum I 158.

Deismus, origo et evolutio I 343; D. in ordine Illuminatorum II 269.

Demiurgos, ap. Platonem I 39, ap. Gnosticos I 65.

Dependentia mundi, antinomiae Kantii II 22. — *Dependentiae* sensus ut essentia religionis, Schleiermacher II 68.

Desintegratio materiae, Spencer II 177.

Destructio philosophorum, opus Al-Gazali I 168.

Determinismus, Stoicorum I 51, Thom. Bradwardine I 256, Giord. Bruno I 294, Geulinx I 316, Spinoza I 321.

Deus, negatus ab atomistis materialisticis I 26; D. ap. Platonem I 38, Aristotelem I 47, ap. Apologetas I 90, Min. Felicem I 94, Tertullianum I 95, Augustinum I 109, Alex. Halensem I 182; — Dei existentia, probata a S. Anselmo I 144, Hugone a S. Victore I 159, S. Thoma I 207, Suarez I 281, a Cartesio ex idea Dei in nobis I 306, a Leibnitio I 328; apud Voltaire I 350; triplex via probationis elusque critica Kantii II 23; qua via cognoscitur, Ed. le Roy II 210; Dei existentia defensiva contra incredulos saec. 18. II 258; disputatio initio saec. 19., num sola ratione probari potest II 270. — Deus sive natura, Io. Scotus Eriug. I 141, Spinoza I 320; D. ut locus spirituum, Malebranche I 316; ut ordo moralis, Forberg II 45, Fichte II

47; solum necessitas eius ideae, non eius existentiae admissa a Wundt II 90; D. ut idea, Vacherot II 109; D. ap. Renouvier II 112; in philosophia pragmatismi II 188; ap. Bergson II 208; D. ut subconscia continuatio nostrae essentiae ap. James II 211.

«*Dextera*» Hegeliana II 60.

Dialectica, ap. Platonem I 36; eius abusus apud quosdam theologos medio aevo I 146, in humanismo I 292; D. transcendentalis II 16, 19.

Differentiarum methodus, J. St. Mill II 171.

Dilatatio, ut via mystica ap. Rich. a S. Victore I 160.

Discursus, ap. Platonem I 37.

Disputatio, ordinaria et extraordinaria medio aevo I 134.

Distinctio, realis inter essentiam et existentiam I 204.

Divisio rerum, antinomiae Kantii II 22. — D. philosophiae et scientiarum ap. Platonem I 36, Aristotelem I 44, Dominicum Gundiss. I 178, S. Thomam I 202, Baconem I 297, Comte II 165. Vide etiam *Scientia et Philosophia*.

Doctor Ecclesiae, quis est I 83.

Dogmata, christianâ negata saec. 18. I 372; D. in religione reiectum a Kant II 29; D. non pertinet ad essentiam religionis, Pfleiderer II 61; origo et valor ap. Schleiermacher II 68; D. ut symbola, Lotze II 83, Wundt II 90; ut mythologia, H. Cohen II 98; D. ap. Secrétan II 114, Sabatier II 116, E. le Roy II 209; D. et religio ap. James II 211; D. et philosophia, Hermes II 283; natura et valor D. ap. Modernistas II 315.

Dogmatismus, sequela exaggerati D.

in philosophia I 8; D. ap. Graecos I 75, 76, Scholasticos I 259; D. moralis ap. Kant II 28, 35.

Doketismus Gnosticorum I 67.

Dolor, eius consideratio in phil. graeca I 75, in optimismo Leibnitii I 329, in pessimismo Schopenhaueri II 71, Ed. v. Hartmann II 85.

Doxographi graeci I 15.

Dualismus, ap. Platonem I 43, ap. Neopythagoreos I 61, ap. Manichaeos I 67, ap. Cartesium I 307, 309, ap. Spinozam I 318, ap. Leibnitium I 324.

Dubium, methodicum ap. Augustinum I 107, Petrum Abael. I 152, Cartesium I 305.

Duratio, ap. Bergson II 207.

Dynamismus, eius essentia I 23; D. Heracliti I 23, tempore humanismi I 293; D. atomisticus Ed. v. Hartmann II 84.

E.

Ecclesia, et status ap. Hobbes I 301, Hegel II 58; Eccl. nationales I 373.

Eclecticismus, eius origo ap. Graecos I 57, proprietates I 57, diversae scholae I 58; E. ap. Duhamel et alios saec. 17. II 244, ap. Cousin II 106.

« *Edita* » et « *reportata* » II 319.

Educatio, ap. Platonem I 42, Locke I 334, Rousseau I 353; E. s. saecularisatio saec. 18. I 370.

Ego, empiricum et noumenale, Kant II 21.

Egoismus, ap. Hobbes I 300, Hume I 339, ad. Smith I 346.

Eidetica scientia, Husserl II 104.

Eidola ap. Atomistas I 26.

Eleatici I 21 sqq.

Elementa, rerum ap. antiquos I 25, E. ap. Avenarium II 184.

Elevatio, ut via mystica ap. Rich. a S. Victore I 160.

Emanatio, rerum ex Uno, Plotinus I 70, Io Scotus Eriug. I 141.

Empiriocriticismus II 180 sqq.

Empirismus, moderatus ap. antiquos Jonios I 17; E. methodicus ap. Baconem I 296; origo recentis E. e Cartesio I 317; E. ap. Locke I 332, Hume I 337; E. moralis I 333.

Encyclopaedia gallica I 351, eius impugnatio II 255 sq.

Energia, lex conservationis I 27, II 143; lex specifica E. sensuum II 189.

Enneades Plotini I 69.

Ensoph I 171.

Epicureismus I 53 sq., E. tempore humanismi I 290.

Episcopalismus febronianus I 373.

Epoche, ap. Pyrrhonicos I 55.

Error a priori, Fr. Alb. Lange II 190.

Esse et essentia, ap. S. Thomam I 204, ap. Spinozam I 321, ap. Hegel II 56.

Essentiae simplices, ap. S. Thomam I 211; Essentiarum cognitio ap. Cartesium I 306.

Ethica, intellectualistica Socratis I 33; E. Platonis I 40, Aristotelis I 47, Stoicorum I 52, Graecorum in genere I 77, 80, Petri Abael. I 153; E. independens s. laicalis I 354, ap. Fr. Jodl II 174; E. ap. Thomasium I 355; E. utilitaristica ap. Bentham II 170; evolutionistica Spenceri II 178; ap. Guyau II 200.

Eucharistia, et philos. Cartesiana I 311; E. et accidentia, disputationes saec. 18. II 242 sqq.

Evolutio, rudis forma ap. Anaximandrum I 18, ap. Atomistas I 26, ap.

- Nicol. Cusanum I 257, Leibnitium I 323; naturalistica historia E.s religionum ap. Hume I 340; E. biologica Darwini I 346; theoria Kant-Laplaciana II 5; biologica theoria E.s II 175; suprema lex universalis Spenceri II 177; E. creatrix, Bergson II 207.
- Evolutionismus*, in historia religionum positivarum, Lessing I 358; E. philosophicus Spenceri II 176; E. ut nota philosophiae recentis II 222.
- Exemplarismus*, divinus I 183, 185.
- Existentia rerum*, deductio ex veracitate Dei, Cartesius I 306, ex ordine morali, Fichte II 47, per revolutionem in Absoluto, Schelling II 50.
- Exordium philosophandi* ap. Cartesium I 305.
- Experientia*, eius momentum ap. Rog. Baconem I 239; E. ap. Fr. H. Bradley II 121.
- Experimentum*, ap. Albertum M. II 194.
- Explicatio et complicatio*, Nic. Cusanus I 257.
- Exstasis*, ap. Plotinum I 69, 71, ap. S. Bernardum I 158, Bonaventuram I 187.
- Extensio*, ut essentia corporum, Cartesius I 307, ap. Spinozam I 320, ap. Leibniz I 327.
- Ez-Chaine* I 173.
- F.**
- Fabula* de apibus, Mandeville I 344.
- Facta bruta*, E. le Roy II 209.
- Facultas iudicativa teleologica et aesthetica* II 31, 32, determinans et reflectens II 31.
- Fasciculus perceptionum*, Hume I 339.
- Fatalismus* ap. Mutakállimun I 169.
- Fatum*, ap. Stoicos I 51, Boethium I 121.
- Fictio*, ap. Fr. Alb. Lange II 191, Vaihinger II 194 sq., Nietzsche II 197.
- Fideismus*, ut oppositio contra Cartesium I 313, 314; in philos. recente II 226; F. ap. quosdam catholicos II 282.
- Fides*, ap. philosophos fidei I 359, II 41; iuxta Kantium II 28, ap. Biberg II 132, Modernistas II 314; F. ecclesiastica, Kant II 29. — F. et ratio ap. Augustinum I 112, Anselmum I 143, Alanum ab Insulis I 155, Averroën I 168, S. Thomam I 200, Scotum I 232, Roger Bacon I 238, Occam I 245, Bayle I 349, Kant II 28, 35, ap. Traditionalistas II 274.
- Finalitas* ap. Kant II 30 sqq.
- Finis*, ap. Suarez I 281, negatur a Spinoza I 320. — *Finis historiae philosophiae* I 5 sqq. — *Finis moralis hominis*, S. Thomas I 219, Spinoza I 321, Hume I 339; F. et moralitas, Kant II 26; F. supremus hominis ap. Hegel II 57.
- Focus imaginarius*, Kant II 20.
- Foedus Rhenanum* II 264, Germanicum II 264.
- Fons vitae*, opus Avencebrolis I 172. — *Fontes historiae philosophiae* I 9; *Fontes genuini philosophiae*, Leo XIII. II 303.
- Fori idola*, Bacon I 298.
- Forma* ap. Aristotelem I 46; F. ut proprietas essentiae ap. Gilbertum Porr. I 153, ut summa qualitatum ap. Alanum ab Insulis I 155; F. corporeitatis ap. S. Bonaventuram I 186, ap. Henricum Gandav. I 226, Scotum I 233; F. substantialis, S. Thomas I 211, Suarez I 281.
- Formalis methodus* iuxta Kant II 11.

Formalismus Scoti I 233; F. moralis ap. Kant II 35.

Formaizantes I 248.

Franciscana Schola, discrimen inter parisiensem et oxoniensem I 188; antiquior I 181 sqq., transitus ap. Henr. Gandav. I 226, recentior I 232.

Francomurarii, vide *Latomi*.

Fratres fideles seu puri II 151.

G.

Generatio, negata a mechanistis I 25.

Genium et Ego, Io. Müller II 214.

Geometria analytica ap. Cartesium I 305; G. non-euklidiana II 190.

Glandula pinealis I 308.

Gnosis, christiana ap. Clementem Alex. I 97, Gregorium Nyss. I 102.

Gnosticismus, origo, essentia et formae I 65 sqq.

Gravitas, ut causa efficiens mutationis ap. Atomistas I 26; lex universalis G.s I 27, 292.

H.

Haecceitas, Scotus I 233.

Haeresis, quando iuxta Hobbes I 301.

Harmonia, ap. Pythagoram I 20; H. praestabilita, Leibniz I 328.

Hedonismus, scholae cyrenaicae I 34.

Histopsyche, Haeckel II 159.

Historia, eius indoles saeculo 18. I 368; materialistica seu oeconomica consideratio H.ae II 150. — *H. philosophiae*, obiectiva I 1, 2, subiectiva I 3, eius materia I 3, methodi I 4, finis I 5 sqq., utilitas I 7 sqq.,

fontes I 9 sqq., quatenus apologia veritatis christianae I 7; H. philosophiae ap. S. Thomam I 109, ap. Rogerum Baconem I 239, Hegel II 58; H. philos. catholica saec. 18. II 239, initio saeculi 19. II 271.

Historismus, ut nota philosophiae recentis II 222.

Homo, doctrina de H. ap. Apogetas I 91, S. Thomam I 213 sqq., Suarez I 282, ap. Spinozam I 320; H. ut finis in se, Kant II 26; H. « faber » et « sapiens », Bergson II 208; triplex elementum H.s ap. Günther II 285.

Honestas publica, Aristoteles I 48; H. ap. Hegel II 57.

Humanismus I 267, origo et sectatores I 288 sqq.

Humanistae philologi I 292.

Hylici homines ap. Gnosticos I 66.

Hylozoismus, ap. Jonios antiquiores I 17, 18; H. proprie et late dictus I 19; H. superatus a Heraclito I 24.

Hypothesis ut fictio ap. Vaihinger II 194, 195.

I.

Idea, doctrina Platonis I 37; I. in philosophia graeca in genere I 77; Ideae Platonicae sec. Eusebium I 104, Augustinum I 108; divisio idearum apud Cartesium I 308, ap. Leibniz I 326; I. ap. Locke I 332 sq., Berkeley I 336, Hume I 338, Kant II 20 sqq.; discrimen ideae aestheticae ab ideis rationis theoreticae II 33; I. et Deus ap. Schelling II 51. *Idealismus*, obiectivus Platonis I 35 sqq.; I. recens praeparatus a Cartesio I 309, 332; I. ap. Berkeley I 336; I. formalis, criticus, transcendentia-

- lis II 9; I. criticus II 34, transcendentalis constructivus II 43 sqq., subiectivus, Fichte II 44, obiectivus, Schelling II 48, absolutus, Hegel II 53, rationalis, Boström II 131 sq.; I. ut nota philosophiae recentis II 221.
- Idealitas* transcendentalis et realitas empirica, Kant II 14.
- Identitas*, theoria I. in quaestione de universalibus I 149; principium I.s Fichte II 47; philosophia I.s, Schelling II 50, Krause et alii II 65 sqq.
- Ideologi*, significatio termini I 350.
- Ideologia* ap. Destutt de Tracy II 148.
- Ideologicae formae*, C. Marx II 154.
- Idola*, Bacon I 297.
- Ignis*, ut principium rerum ap. Heraclitum I 24.
- Ignorantia*, docta ap. Bonaventuram I 187, ap. Nicolaum Cusanum I 258.
- Illuminati*, ordo II 269.
- Illuminatio*, Bonaventura I 185. — *Illuminatio* seu « Aufklärung » I 303; I. in Anglia I 342 sqq., Gallia I 348 sqq., Germania I 355 sqq., in aliis terris I 360 sqq.; discrimen inter I. in Anglia et Gallia I 348; brevis conspectus historiae I.s I 365; I. et Hegel II 63; influxus I.s in philosophiam catholicam II 262 sqq.
- Illuminismus*, vide *Illuminatio*.
- Illusio*, tria stadia in philosophia E. v. Hartmann II 85.
- Imitabilitas Dei*, ap. S. Thomam I 209.
- Immanentiae philosophia*, explicatio vocis II 192, 193; I. philosophia et Kant II 34; Iae principium in Modernismo II 314.
- Immaterialismus*, vide *Acosmisus*.
- Immortalitas animae*, ap. Platonem I 40, Arnobium I 94, Dominicum Gundiss. I 179; disputationes de I. inter Averroistas et Alexandrinos I 290, inter libere sentientes et fideles I 343; I. negata a Hume I 340, 341; quomodo docetur a Chr. H. Weisses II 60; I. defensa contra incredulos saeculo 18. II 258; I. personalis negata ab Averroee I 168, a Giordano Bruno I 294, a Forberg II 45, a Pfeleiderer II 61, a Fr. Richter II 61 a Schleiermacher II 68, a Windelband II 100.
- Imperativus categoricus* ap. Kant II 25, Renouvier II 111; I. moralis hypotheticus et categoricus II 25; I. moralis, Guyau II 200.
- Impetus vitalis*, Bergson II 207.
- Impostores*, liber de tribus I., Chr. Hortholt I 323.
- Impressio*, Hume I 338.
- « *Incipit* » seu « *Initia* » II 319.
- Incognoscibile*, Spencer II 177.
- Inconscium*, ut ultimum principium, E. v. Hartmann II 84.
- Indifferentiae theoria* in qu. de universalibus I 149, 151.
- Individualismus*, oeconomicus, Ad. Smith I 346; I. energeticus, Biberg II 132; I. modernus II 199; I. ut character philosophiae recentis II 220.
- Individuatio*, principium I.s ap. S. Thomam I 211, ap. Henricum Gandav. I 226, Godefridum de Fontibus I 229, Scotum I 233, Occam I 246, Suarez I 280.
- Inductio*, triplex tq. methodus definitionis, demonstrationis, inventionis I 32; I. ap. Socratem I 32, Aristotelem I 45, Baconem I 298, J. St. Mill II 171.
- Infinutum*, idea I. in ontologismo II 277.

Instinctus, ut fundamentum principiorum rationis, Hume I 347; I. et intellectus, Bergson II 207.

Instructio, eius dotes et formae, Herbart II 75.

Insulae beatorum II 151.

Integratio materiae, Spencer II 177.

Intellectualismus, ethicus Stoicorum I 52, ap. Graecos in genere I 75; I. extremus saec. 18. I 366.

Intellectus, eius natura ex historia philosophiae demonstrata I 6; I. ut prima causa primo ab Anaxagora statutus I 25; I. triplex in homine, Al-Kindi I 167; I. materialis ap. Guil. de Alvernia I 180, Alex. Halensem I 183; I. in Deo, S. Thomas I 209; I. et instinctus, Bergson II 207; I. agens, Alex. Halensis I 183, Arabes orientales I 166 sq., S. Thomas I 216, Suarez I 277.

Intentio, individualis et universalis, Husserl II 104.

Introiectio, Avenarius II 184.

Intuitio, ap. Platonem I 37, Philonem I 64; I. exstatica ap. Gregorium Nyss. I 104; I. Dei ap. S. Bernardum I 158; I. ap. Occam I 246, Bl. Pascal I 313, Spinozam I 322; formae I. spatium et tempus, Kant II 12 sqq.; I. ap. philosophos fidei II 41, ap. Schelling II 50, Iac. Fries II 78, H. Cohen II 97; I. eidetica, Husserl II 104; I. ap. Goluchowski II 139, Vaihinger II 195, in recente intuitionismo II 202 sqq., ap. Bergson II 206 sqq., E. le Roy II 209, in theosophia II 212, ap. W. Rathenau II 215, Spengler II 215.

Intuitionismus, systematicus II 205 sqq.; I. in recenti philosophia II 226.

Iris, theoria de I. ap. Cartesium I 305.

Italia unita et Giordano Bruno I 294.

J.

Jansenismus et Cartesiasismus I 312.

Jesirah I 171, 172.

Joanneum stadium in historia Ecclesiae christianae, Schelling II 52.

Jonici antiquiores I 17, 18. — *Jonica* philosophia tempore humanismi I 290.

Josephinismus II 266, 269.

Judicativa facultas, Kant II 30.

Judicium, eius actus pertinet ad voluntatem, Cartesius I 308; *Judicia* synthetica a priori, I. H. Lambert I 357, Kant II 8; distinctio iudiciorum, Kant II 17; J. aesthetica, Kant II 32; *Judicia* theoretica et J. valorum II 196; J. credibilitatis et credenditatis II 310.

Jus, triplex ius gentium, Suarez I 283, 284; J. naturale, Grotius I 294; J. sociale tempore humanismi I 294; J. ap. Hobbes I 300, ap. Hume I 340, Kant II 30.

K.

Kalokagathia, ap. Platonem I 42, ap. Graecos in genere I 75.

Kantgesellschaft II 93.

Kantianismus, eius relatio ad rationalismum et empirismum praecedentem II 1.

Karma II 212.

Kosmos, ap. Pythagoram I 20.

Krausismus II 67, 131, 292.

Kulturkampf II 58.

L.

Latomi, origo et prima divulgatio ordinis I 351, 369; L. et catholici saec. 18. II 265.

Legalitas et moralitas, Kant II 30.
Legati inter societates, Suarez I 284.
Lex, tyrannus hominum. Hippias I 29; doctrina S. Thomae I 221; *Leges naturae* ap. Baconem I 299; L. opinionis, civilis, divina, Locke I 333; L. obiectiva, Kant II 25, civilis, Kant II 30; L. trium stadiorum, Comte II 165.
Lexica philosophica I 11.
Liberalismus. quatenus I. Locke eius auctor I 332, 334; L. oeconomicus, Ad. Smith I 346.
Libere sentientes I 343; impugnati a Berkeley I 335.
Libertas, arbitrii defensa ap. Apologetas I 91; L. duplex, Augustinus I 112; L. a necessitate, a peccato et miseria, S. Bern. I 158; L. arbitrii negata ab Averroistis latinis I 235; doctrina Suaresii I 282; L. in Deo, Spinoza I 320; L. ap. Hume I 338, ap. Kant II 23, 26 sq., *Windelband* II 100, Ch. Secrétan II 108; L. negata a Schola criminalistica II 149; L. cogitandi, Cherbury I 303, Spinoza I 323, tempore illuminismi I 366; L. conscientiae, postulatum I 370; *Metaphysica libertatis* in Gallia II 112; Quae vera L. philosophiae, Plus IX. II 287.
Libri sententiarum, eorum origo I 149, 162.
Limes ap. Kantium II 20, Fr. Alb. Lange II 191.
Locus, naturalis corporum, Aristoteles I 46.
Logica, vetus Aristotelis I 133, nova I 149; L. algebraica I 241; L. transcendentalis, Kant II 16; L. veritatis et apparentiae, Kant II 16; L. idem ac metaphysica ap. Hegel II 56; L. inductiva J. St. Mill II 170.

Logicismus, Scholae Marburgensis II 96; L. in Anglia et Gallia II 105.
Logique de Port-Royal I 311.
Logos, ap. Philonem I 63, Plotinum I 69, S. Ioannem I 86; L. seminalis seu intellectus ap. Iustinum I. 89; duplex L. ap. Arium I 100; L. ap. Apollinarem iun. I 101, ap. Nestorium I 101, ap. Eusebium I 104, ap. Io. Scotum Eriugenam I 141.
Lux, metaphysica lucis I 109, 110.

M.

Machina, animalia ut machinae, Cartesius I 307, homo machina, Lamettrie I 351.
Macrocosmos, cum microcosmo comparatus primo ap. Anaximenem I 18.
Magnum Ens (Grand Etre), Magnum Medium, Magnus Fetisch, Comte II 167.
Malum, problema mali in Gnosticismo I 65; eius origo iuxta Irenaeum I 92; natura et origo ap. Augustinum I 111, ap. Io. Scotum Eriug. I 142; triplex M., Leibniz I 329; eius origo iuxta Schelling II 51, Ed. v. Hartmann II 84, in Christiana scientia II 213.
Marxismus II 153; M. iunior II 156.
Massones, vide *Latomi*.
Materia, ap. Platonem I 39, Aristotelem I 46; M. ut principium mali ap. Gnosticos I 66; M. ap. Plotinum I 70; ut summa qualitatum intelligibilium ap. Gregorium Nyss. I 103; M. aeterna ap. Avicennam I 167, Averroen I 168; M. prima ap. S. Thomam I 211, triplex ap. Scotum I 233, ap. Suarez I 280; M. ut inversio entis psychici, Bergson II 207.

- Materialismus*, ap. Democritum I 27. Stoicos I 51, Epicurum I 53; M. ap. Graecos in genere I 76; M. quidam ap. Tertullianum I 95; M. Catharorum et Albigensium I 164; ap. Thom. Hobbes I 300; M. et Cartesius I 332; M. in Gallia saec. 18. I 350 sqq.; ap. D. Fr. Strauss II 62; M. et metaphysica inductiva II 91; M. saec. 19., eius causae II 141; M. scientificus II 144 sqq.; essentia M.i II 143; discrimen a positivismo II 143; discrimen recentis et antiquioris M.i II 144; M. oeconomicus II 150 sqq.; monisticus II 157; M. et idealismus II 218.
- Mathesis*, critica transcendentalis Kantii II 12 sqq.
- Matrimonium*, in politica Platonis I 42, Aristotelis I 48.
- Maxima*, subiectiva moralitatis, Kant II 25.
- Maximalistae*, vide *Bolschevismus* II 64 nota.
- Mechanismus* (*Mechanicismus*), eius essentia I 23; M. ap. Jonios iuniores I 24 sqq.; M. et dynamismus tempore humanismi I 293; ap. Cartesium I 307, ap. Leibniz I 328; M. et teleologia, Kant II 31; M. quantitativus in psychologia, Herbart II 75; M. in scientia naturali saec. 19. II 142.
- Mediolanense edictum* I 100.
- Meditatio*, ut via mystica ap. Hug. a S. Victore I 160.
- Mémoires de Trévoux* II 246, 252.
- Mendicantes*, et philosophia saec. 13. I 176.
- Metamathematica* II 190.
- Metaphysica*, Classificatio systematum metaphysicorum, Dilthey II 203; origo divisionis in generalem et specialem I 287; M. sensu Baconia-
- no I 297; M. inutilis iuxta Hume I 339; critica transcendentalis M., Kant II 19 sqq.; M. ut doctrina de limitibus cognitionis humanae II 24; M. ordinis moralis, Kant II 27; M. inductiva II 79 sqq., eius essentia II 80, methodus II 81; M. et scientiae, Wundt II 87; momentum historicum et valor M. inductivae II 92; M. ut modus aestimandi mundum, A. Riehl II 94; M. critica, O. Liebmann II 95; M. ut poesis, Fr. Alb. Lange II 191, ut mendacium, Nietzsche II 197, ut poesis intellectus. Guyau II 201; Metaph. historico-psychologica, Frohschammer II 286.
- Metempsychosis*, ap. Pythagoram I 20. Vide *Migratio animae*.
- Methodus*, in historia philosophiae: biographica I 4; doxographica I 4, monographica I 4, pragmatico-philosophica I 5; M. inquirendi in opera Scholasticorum nondum edita, Fr. Ehrle II 317 sq.; M. philosophica ap. Aristotelem I 49, ap. S. Thomam I 198 sqq., 202 sq., ap. Suarezium I 285, ap. Baconem I 297, Cartesium I 305, Leibnitium I 326, Kantii II 10, pragmatismi II 186; M. noologica et psychologica, Eucken II 204; M. genuina philosophiae, Leo XIII. II 304; M. genetica, psychologica II 10, socratica I 32, transcendentalis II 9, quantitativa, Kierkegaard II 134.
- Migratio*, animae ap. Pythagoram I 20; impugnata a Xenophane I 22; M. animarum ap. Platonem I 40; Migratio populorum saec. 4. I 114.
- Mind-Stuff*, Romanes II 149.
- Miracula*, doctrina Humii I 340; fides in M. subvertitur saec. 18. I 371; M. ap. Sabatier II 115.
- Moderni* et antiqui saeculo 14. I 246.

- Modernismus*, historia II 312 sqq., doctrina II 313 sqq.; M. et Kant II 35; M. et Schleiermacher II 69.
- Modus*, doctrina Cartesii I 307, Spinozae I 320.
- Monades*, Leibnitii, nudaе, centrales, periphericae I 327.
- Monadologia* Leibnitii I 327; M. ap. I. Bapt. Vico I 360, ap. Renouvier II 111.
- Monarchiae*, quattuor Danielis I 368.
- Monismus*, abstractus ap. Eleatenses I 17; M. pycnoticus I 18, rationalisticus I 21, stoicus I 51, emanativus Gnosticorum I 65 sq., Neoplatonismi I 68, Spinozae I 318; M. experientiae et Kant II 34; M. concretus Ed. v. Hartmann II 84, actualisticus, Wundt II 90, energeticus, Ostwald II 91, logicus Marburgensium II 96, evolutionisticus F. Masci II 128, realis pycnoticus E. Haeckel II 158, methodicus II 161, positivus II 192, sensationum II 192, naturalisticus Guyau II 201; M. et Christiana scientia II 213; M. dynamicus L. Ferri II 280; M. ut sequela Modernismi II 316.
- Monopsychismus*, ap. Averroën I 168; reiectus ab Alberto M. I 194; M. Averroismi latini I 235.
- Morale*, quid iuxta Kant II 35.
- Moralis ordo*, fundatio transcendentalis, Kant II 24 sqq.; *Moralis ordo* idem ac Deus, Fichte II 47.
- Moralismus*, in philosophia recente II 223.
- Moralitas*, et scientia ap. Socratem I 32; M. actus, S. Thomas I 220; M. independens ap. Charron I 290, ap. philosophos sensus moralis I 344, vide etiam *Ethica independens*; M., doctrina Hobbesii I 390, Lockii I 333, Humii I 339, Holbach I 352; M.s saecularisatio saec. 18. I 369; M. ut effectus conditionum oeconomicarum, Moleschott II 146.
- Moreh Nebûchim* I 172.
- Motus*, aeternus ap. Atomistas I 26; doctrina Cartesii I 307.
- Multitudo*, negata ab Eleaticis I 22; origo M.s rerum, Fichte II 46.
- Mundus* externus, existentia probata a Cartesio ex veracitate Dei I 306; eius certitudo ex sola fide, M. Farella I 311; M. necessarius a Deo II 51; M. realis, eius origo iuxta E. v. Hartmann II 85. Vide etiam *Existentia*.
- Museum* Alexandriae I 62.
- Musica*, tempore humanismi I 289, ut suprema forma artis romanticae, Schopenhauer II 58.
- Mutakallimun* I 169.
- Mutatio*, negata ab Eleaticis I 22; M. substantialis et accidentalis, Aristoteles I 46.
- Mystica*, orthodoxa et heterodoxa I 157; M. ap. Gregorium Nyss. I 103, ap. Hug. a S. Victore I 160, ap. Arabes I 168, ap. S. Thomam I 198.
- Mysticismus* religiosus ap. Pythagoram I 20, ap. Philonem I 63, ap. Neoplatonicos I 68, ap. Plotinum I 71; character mysticismi Graecorum I 75; M. heterodoxus ap. Io. Scotum Eriug. I 142; M. ap. S. Bonaventuram I 186 sq.; M. posterior saec. 14. et 15. I 252 sqq., tempore humanismi I 295; M. pragmatismi II 210, ap. E. Hammacher II 216.

N.

Natura, quadruplex ap. Io. Scotum Eriug. I 141 sq.; N. naturans et na-

- turata ap. Giordano Bruno I 294.
 ap. Spinozam I 320; N. sensu Kantiano II 34; N. apud Schelling eiusque sequaces II 52; N. in systemate Hegeliano II 56.
- Naturalia*, Aristotelis prohibita I 177.
- Naturalismus*, ap. Graecos I 75, ap. Pelagium I 105; N. methodicus ap. Baconem I 296 sqq.; N. socialis-iuridicus ap. Thomam Hobbes I 299; N. religiosus ap. Herbertum de Cherbury I 302; N. in Anglia post Humium I 344 sqq.
- Necessitatis* postulatam, Kant II 19.
- Neocriticismus*, Caroli Renouvier II 109.
- Neohegelianismus* II 129.
- Neokantianismus*, origo II 93; diversae formae II 94 sqq., 127, 218.
- Neoplatonismus*, ap. Synesium I 116, ap. Pseudo-Dionysium I 117, ap. Io. Scotum Eriug. I 141, ap. Al-Farabi I 167, ap. Iudaeos I 172, in philosophia praethomistica I 177 sqq., ap. Albertum M. I 193, saeculo 13. I 236 sq., saec. 15. et 16. I 289, ap. Schelling II 50.
- Neorealismus* americanus II 125, 193.
- Neoromantica* philosophia II 214.
- Neoscholastica* II 317 sqq., quo differt a priore scholastica II 328; eius fructus II 333 sq.
- Neuropsyché* II 159.
- Niddni Schamatta* I 318.
- Nihilismus*, ut sequela fictionismi II 195, ut sequela doctrinae Nietzsche II 197.
- Nihilum*, ut Dei essentia incognita, Io. Scotus Eriug. I 141.
- Nirwana* II 71.
- Nominales*, secta I 139.
- Nominalismus* I 243 sqq.; N. ap. Locke I 333; ap. Vaihinger II 195.
- Non-interventionis* principium reiectum a Suarez I 284.
- Noologia*, W. Dilthey II 203.
- Noumenon*, ut limes ap. Kantium II 20.
- Numerus*, ap. Pythagoram I 19.
- Nuovo Risorgimento* II 278.
- O.**
- Obiectivatio*, Schopenhauer II 70.
- Obiectivitas* cognitionis iuxta Suarez I 278, iuxta Kant II 34.
- Obiectum* intellectus, Suarez I 278.
- Obligatio*, Hobbes I 300; quid sit et num sit, Kant II 25, 26; O. moralis ap. Wundt II 90; O. suprema ap. Guyau II 200.
- Occamismus*, saec. 15. I 272.
- Occasionalismus*, ap. Mutakállimun I 169; O. proprie dictus I 309 sqq., 315; O. reiectus a Leibniz I 328.
- Occultismus*, modernus II 212.
- Oeconomia nationalis*, Ad. Smith I 345; *Oeconomiae* principium II 181.
- Officinae nationales*, L. Blanc II 152.
- Omniscientia*, Dei ap. Apologetas I 90.
- Ontologicum argumentum* pro existentia Dei, in « Dictis Candidi » I 135; ap. S. Anselmum I 144, historia ulterior I 144, ap. Kant in periodo antecritica II 5; critica Kantii II 23.
- Ontologismus*, species quaedam ap. S. Bonaventuram I 185; O. proprie dictus I 309, 316; recentior II 277 sqq.
- Opinio*, ap. Platonem I 37.
- Optimismus*, ethicus, Socrates I 33; cosmologicus, Socrates I 33; O. ap. Graecos in genere I 75; O. ap. Leibniz I 328; O. saeculo 18. I 367; O.

evolutionisticus E. v. Hartmann II 86; O. in recenti philosophia II 224.
Oratio, reiecta a Kant II 29.
Ordo, materialis, rationis, religionis, Bl. Pascal I 313; O. moralis et iuridicus, Kant II 30.
Organismi, eorum aeternitas admissa a H. Czolbe II 147.
Organologia idem ac Phrenologia, Spurzheim II 149.
Origo mundi, antinomiae Kantii II 22.

P.

Paedagogia, Herbarti II 75.
Panentheismus, ap. Malebranche I 316, Fr. Krause II 65.
Panlogismus Hegelianus II 55.
Panpsychismus, ap. Giordano Bruno I 294, Fechner II 80, Renouvier II 111.
Panthéismus, origo historica vocis a Toland I 343; P. emanativus Pythagorae I 20, Io. Duns Scoti I 141; P. saec. 12. Amalrici de Benes et Davidis de Dinant I 165; apud Al-Farabi et Avicennam I 167, ap. Eckerhart I 253 sq.; germina P. i ap. Nicol. Cusanum I 258; P. ap. Giordano Bruno I 294; P. mysticus tempore humanismi I 295; P. ap. Geulinx I 315; P. materialisticus ap. Toland I 344; P. Fechneri II 81, spiritualisticus ap. Lotze II 82, Th. H. Green II 121, rationalistico-theosophicus ap. Fr. Baader II 284.
Parallelismus, inter rationem puram et practicam ap. Kant II 27; P. psychophysicus, Spinoza I 320, 323, Fechner II 80, Wundt II 88; P. psychophysicus et axioma causalitatis nat. clausae II 143.
Paralogismi, in psychologia rationali sec. Kant II 21.

Patres Apostolici I 86.
Patres Ecclesiae I 83.
Paulinum stadium in hist. ecclesiae christianae, Schelling II 52.
Peccatum originale, negatum a Pelagio I 106, explicatum ope realismi I 139, ap. Io. Scotum Eriug. I 142, Kant II 29, Schelling II 51, Schopenhauer II 71.
Pensée-action, Ed. le Roy II 209.
Periodica scientifica, initia in Germania I 355, in Gallia et Anglia I 368; P. recentia philosophica II 324.
Persona humana, mancus conceptus ap. Graecos I 78; Persona in systemate Boströmi II 132, 133.
Personalitas, Dei negata ab. Al. E. Biedermann II 61, Pfeiderer II 61.
Pessimismus II 69; fundamenta metaphysica ap. Schopenhauer II 71; rationes divulgationis saec. 19. II 72; P. ap. E. v. Hartmann II 83; P. in recenti philosophia II 224.
Petrinum stadium, Schelling II 52.
Phaenomenalismus, acosmisticus ap. Gorgiam I 29; Ph. praeparatus a Cartesio I 309; Ph. ap. Hume I 339; Ph. ut nota philosophiae recentis II 221.
Phaenomenologia, sensu Hegeliano II 57; E. Husserl II 103 sqq.
Phaenomenon, Kant II 17.
Phantasia, ut supremum principium, Frohschammer II 286.
Philanthropismus, saeculo 17. I 367.
Philosophia, definitio I 1; eius possibilitas et necessitas defensa ab Apologetis I 89; quando veri nominis sapientia, Leo XIII. II 302. — Finis Ph. iuxta Socratem I 32; Ph. ancilla theologiae ap. Patres I 112,

- 124, ap. Petrum Damiani I 147;
Ph. ut exercitium pietatis I 61;
Ph. sanae indoles, munus, fructus, methodus, II 301 sqq.; *methodus noologica*, Eucken II 204, intuitiva, Bergson II 206; *Ph. munus iuxta Herbart* II 74; *objectum Ph. in historia philosophiae* I 5; *Ph. actionis et Kant* II 35; *Ph. christiana, eius discrimen ab antiqua* I 81, *divisio* I 82; *Ph. iuxta empiriocriticismum* II 182; *Ph. fidei contra Kantium* II 41; *Ph. graeca, praeparatio ad christianam* I 99; *Ph. graeca quomodo aestimata ab Apogetis* I 90; *Ph. harmonistica in Hung.* II 137; *Ph. mediaevalis et scholastica* I 129 sqq.; *Ph. occidentalis et slavophila in Russia* II 140; *Ph. organica, Trendelenburg* II 76; *Ph. patristica et graeca comparatur* I 127; *Ph. popularis seu scientifica in Germania* I 357. — *Divisio Ph. ap. Platonem* I 36, *Avicennam* I 167, *Dominicum Gundiss.* I 178, *S. Thomam* I 202, *Baconem* I 297, *Chr. Wolff* I 356, *Hegel* II 56. — *Ph. historiae ap. Augustinum* I 112; *usus termini ap. Voltaire* I 350, *Schelling* II 53. — *Ph. naturae tempore humanismi* I 293. — *Ph. et scientiae*: *Comte* II 166 sqq., *Spencer* II 177, *Leo XIII.* II 305; *Ph. et scientiae naturales* II 322. — *Ph. et theologia*: *S. Thomas* I 201, *Scotus* I 232, *Roger Bacon* I 238, *Occam* I 245, *Gerson* I 248, *Spinoza* I 323.
- Philosophumena*, *Hippolyti* I 93.
- Phlogiston* II 142.
- Phrenologia*, *J. Gall* II 149.
- Physica*, *argumenta physica non evincunt certitudinem de existentia Dei*, *Suarez* I 281; *Ph. mechanica ap. Galilei* I 292.
- Physiologi*, *antiqui ap. Graecos* I 16.
- Physicotheologicum argumentum, critica Kantii* II 24.
- Phytopsyche*, *Haeckel* II 159.
- Picturae ars tempore humanismi* I 289.
- Pistoriensis synodus* II 267.
- Placetum regium* II 266.
- Platonica quaestio* I 35.
- Platonismus, ap. Apogetas* I 91, *ap. Augustinum* I 108.
- Platonopolis* II 151.
- Pleroma Gnosticorum* I 65.
- Pluralismus, ap. Jonios antiquiores* I 17, *ap. Leibnitium* I 324 sq., *ap. Herbart* II 74, *ap. F. C. S. Schiller* II 179.
- Pneuma, ap. Stoicos* I 51.
- Pneumatici, in doctrina Gnosticorum* I 66.
- Pneumatologia, sensu Hegeliano* II 57.
- Poesis, ut suprema forma artis romanticae, Hegel* II 57.
- Politica, utilitaristica ap. Sophistas* I 29; *P. ap. Platonem* I 41; *P. machiavellistica* I 294.
- Polytheismus, eius origo iuxta Athanasium* I 101; *P. in doctrina Humii* I 340, *ap. Renouvier* II 110.
- Positivi, theologi medio aevo* I 163, *saec. 19.* II 69.
- Positivismus saec. 19. eius causae* II 141, 163, *notio* II 162, *scientificus et philosophicus* II 163; *P. Ernesti Laas* II 173; *P. et idealismus* II 218; *P. ut nota philosophiae recentis* II 222.
- Possest, doctrina Nic. Cusani* I 257.
- Possibilitas, postulatam P.s. Kant* II 19.
- Postulatum cogitationis empiricae in genere, Kant* II 19; *Postulata rationis, Kant* II 28.

- Potentiae animae*, distinctio ab anima, S. Thomas I 214, Suarez I 282, divisio in cognitionem, sensationem, volitionem, Tetens I 357.
- Potestas publica*, origo iuxta Locke I 334; P. legislativa et executiva separanda I 334.
- Praeambula fidei* II 310; defensa saeculo 18. II 258.
- Praeexistencia*, animarum ap. Platonem I 37, ap. Plotinum I 70, ap. Synesium I 116, impugnata ab Aenea de Gaza I 116.
- Prasentiae tabulae*, Bacon I 298.
- Pragmatismus*, et Kant II 35; Pr. ap. G. Shmml II 102; Pr. in Anglia II 122; origines, historia, doctrina II 185 sqq.; Pr. mysticus II 210; Pr. in recenti philosophia II 223.
- Primatus voluntatis*, Kant II 27, Fichte II 47.
- Primum*, psychologicum, ontologicum, philosophicum ap. Gioberti II 279.
- Principium*, seu prima lectio publica I 196; Principia mathematica et dynamica ap. Kant II 19; analytica principiorum II 18; Pr. causalitatis, vide *Causalitas*, Pr. identitatis indiscernibilium, Leibniz I 327; Pr. possibilitatis et compossibilitatis, Leibniz I 328; Pr. theoreticum Fechneri II 81; Pr. analysis referentis, Wundt II 88; Pr. actualitatis, Wundt II 88; Pr. synthesis creatricis, Wundt II 88; Pr. cohaerentiae inter rationem et rationatum II 89; Pr. relativitatis cognitionis, Hamilton II 118; Pr. oeconomiae, Hodgson II 123.
- Progressismus* moralis, Wundt II 90, 91.
- Progressus*, quomodo sanus Pr. in philosophia obtinendus, Leo XIII. II 304.
- Proprietas*, privata iuxta Platonem I 42, Aristotelem I 48; Pr. ut furtum, Proudhon II 153.
- Providentia*, doctrina Aristotelis de Pr. divina I 47, doctrina Apologetarum I 90, Lactantii I 98, Boethii I 121; Pr. negata ab Averroismo lat. I 235.
- Pseudomysticismus*, in recenti philosophia II 226.
- Psychica anthropologia*, Jac. Fries II 77; *Psychici* homines, doctrina Gnosticorum I 66.
- Psychoanalysis* II 213.
- Psychologia*, actualistica, vide *Actualitatis theoria*; Ps. associationis I 344, 346; Ps. materialistica I 344; Ps. rationalis et critica Kantii II 21.
- Psychologismus*, explicatio termini II 103 nota; Ps. ap. Fries et Beneke II 78; Ps. ut nota philosophiae recentis II 222.
- Psychomonismus*, G. J. Romanes II 149, Hume II 192.
- Pulchrum*, doctrina S. Thomae I 206, Kantii II 33.
- Pycnosis*, ap. Anaximenem I 18.
- Pyrrhonismus* I 55, 56; P. reviviscens ap. quosdam traditionalistas II 275.

Q.

- Quaesitores* seu sceptici I 56.
- Quaestiones disputatae et quodlibetales* I 134. — *Quaestio socialis* I 346.
- Qualitates*, primariae et secundariae, Locke I 333, Hume I 339.
- Quantitativa consideratio* in scientiis naturalibus I 292.
- Quaternuli*, Davidis de Dinant I 165.
- Quodlibeta* seu quolibeta I 134.

R.

Ramistae et *Antiramistae* I 293.

Ratio, ut principium rerum primo a Diogene ex Apollonia statuta I 19; R. omnia pervadens ap. Heraclitum I 24; R. et intelligentia ap. Alex. Halensem I 183; quid R. valeat iuxta Bl. Pascal I 314; R. et religio ap. Rousseau I 353; R. pura et practica ap. Kant II 27; R.s postulata, Kant II 28; R.s obiectum iuxta Kant II 35; R. duplex in homine iuxta Gratry II 278; R.s sufficientis principium, Fichte II 47.

Rationalismus, moderatus ap. Pythagoreos I 17; extremus ap. Eleatenses I 17; R.i principium statutum a Parmenide I 22; R. idealisticus Plotini I 70; R. ap. Io. Scotum Eriug. I 141 sq., ap. S. Anselmum I 143, ap. Petrum Abaelardum I 153, ap. Alanum ab Insulis et Nicol. de Amiens I 155, ap. Scholasticos in genere I 240, ap. Cartesium I 309, 317 sqq., ap. Spinozam I 319 sqq.; R. scholaris systematicus in Germania I 356; R. applicatus ad religionem christianam a Reimaro et Lessing I 358; discrimen inter R. germanicum, gallicum, anglum I 359; R. ap. Hegel II 54 sqq.; 59; R. ethicus ap. Secrétan II 108; R. ap. La Mennais II 275; ap. catholicos saec. 18. II 282 sqq.

Rationes seminales, Augustinus I 111, S. Bonaventura I 186.

Reales, ap. Herbart II 75.

Realismus, organicus Aristotelis I 44 sqq.; R. in quaestione de universalibus I 138; R. saeculo 12. I 149; R. Kantianus II 73 sqq.; R. metaphysicus pluralisticus, Herbart II 74; R. empiristicus psychologicus, Jac.

Fries II 77; R. transcendentalis II 84; R. ap. H. Hodgson II 122.

Realitas empirica et idealitas transcendentalis, Kant II 14; Realitatis postulatum, Kant II 19; R. ap. pragmatismum II 186 sq.

Reditus, aeternus rerum, Nietzsche II 198.

Reductionis methodus et diversae formae in empiriocriticismo II 183.

Reflexio, ap. Locke I 332.

Reformatio I 364.

Refractio lucis, Cartesius I 305.

Regimen, eius forma ap. Platonem I 41, Aristotelem I 48, S. Thomam I 223, Hegel II 57.

Regnum tertium, H. Rickert II 101.

Regressus, in infinitum, Spinoza I 320; R. universalis et individualis, Wundt II 89.

Regula, subiectiva moralitatis, Kant II 25.

Reiectionis tabulae, Bacon I 298.

Reincarnatio, ap. Pythagoram I 20; in theosophia II 212.

Relationes, iuridicae inter societates civiles, Suarez I 284.

Relativismus, ap. Protagoram I 28. praeformatus ap. Baconem I 298; R. ap. Dilthey II 203; R. ut nota philosophiae recentis II 221.

Religio, Hobbes I 301, Cherbury I 302, Hume I 340, Rousseau I 353, Kant II 28 sq., 38, 39, Forberg II 45, Schelling II 51, Hegel II 58, Pfeleiderer II 61, Strauss II 62, Schleiermacher II 68, Fries II 78; P. Natort II 98, Sabatier II 115, Boström II 133, Feuerbach II 145, Th. Ziegler II 174, Spencer II 179, James II 188, Fr. Alb. Lange II 191; R. ut « amor fati », Nietzsche II 198; Religionis philosophia ap. J. M. Guyau

- II 200; *R. et ecclesia*, distinctio *R. Eucken* II 204; *R.s* essentia in affectu et vita, *James* II 211; *R. in theosophia moderna* II 212; — *R. «absoluta»* in *Americanismo* II 308; *R. christiana*, appellatur philosophia I 86; distinctio inter *R. christianam* et *R. Iesu* I 373; — *R. christiana* ap. *Kant* II 29; origo, essentia et formae *R.s* christianae ap. *Sabatier* II 116; *R. humanitatis* ap. *P. Natorp* II 98, *Feuerbach* II 145, *Comte* II 167; *R. et metaphysica*, *Sabatier* II 117; *R. ut moralitas* saeculo 18. I 372, ap. *Kant* II 35, *Fichte* II 47, *R. Rothe* II 60, *H. Cohen* II 98; *R. naturalis*, *Hume* I 341, 342; *R. naturalis* et *positiva*, *Hume* I 347; *R. naturalis* saec. 18. I 370, negata a *Schleiermacher* II 68; *R.s positivae* et *naturales*, *Lessing* I 358; *evolutionistica* historia religionum positivarum I 358; *R.s positivae*, *Schleiermacher* II 68; *R. publica*, *Rousseau* I 354; *R.s saecularisatio* I 370; *R. et scientia*, *Spencer* II 178, *W. James* II 211.
- Reminiscentia*, ap. *Platonem* I 37.
- Renascentia*, vide *Humanismus*.
- Reportata* et *Edita* II 319.
- Res in se*. controversia de doctrina *Kantii* II 36.
- Residuorum methodus*, *J. St. Mill* II 171.
- Respectus*, theoria in quaestione de universalibus I 150.
- Restauratio* hispanica *Scholasticae* I 273 sqq., *R. philosophiae scholasticae* saec. 19. II 289 sqq.; *Restorationis theologi* II 69.
- Resurrectio*, defensa ab *Athenagora* I 89; *R. allegorica* ap. *Synesium* I 116.
- Revelatio*, necessaria iuxta *Rog. Baconem* I 239; *R. supernaturalis* iuxta *Rousseau* I 354; *R. et religio naturalis* saeculo illuminismi I 371; *R. ap. Schelling*. II 51, *Sabatier* II 115; *R.s utilitas*, *S. Thomas* II 229; *R. in doctrina Modernismi* II 314.
- Revisionistae*, socialistae II 156.
- Revolutiones sociales*, earum theoria philosophica ap. *C. Marx* II 154.
- Rigorismus*, moralis *Stoicorum* I 52, *Kantii* II 35.
- Romantica schola*. et restauratio catholica in Germania II 283.
- Rotatio terrae* I 20.

S.

- Saecularisatio*, bonorum Ecclesiae saec. 18. et 19. II 264; *S. culturae* in genere, moralitatis, educationis, religionis I 369 sqq.
- Saeculum philosophicum* I 365.
- Saint-Simonismus* II 152.
- Sapiens*, stoicus I 52, epicureus I 54.
- Sapientia*, idem ac metaphysica, *Suares* I 279.
- Satanas*, iuxta *Gnosticos* materia I 66; iuxta *Schelling* ratio prima in Deo II 52.
- Scepticismus*, semina *Sc.* apud *Atomistas* I 26; *Sc.* ap. *Sophistas* I 27 sq., 29; *Sc.* in altera periodo philosophiae graecae I 54 sqq.; *Sc.* praeparatus per *Occamum* I 246; *Sc.* tempore humanismi I 290; *Sc.* «christianus», *La Mothe le Vayer* I 313; *Sc.* academicus ap. *S. Foucher* I 313; ap. *Bl. Pascal* I 314, *Hume* I 337, 339, *Petrum Bayle* I 349, ap. *Kant* in periodo antecritica II 6, ap. *Dilthey* II 203; *Sc.* historico-psychologicus ap. *Spengler* II 215.
- Schema transcendente*, *Kant* II 18.

- Schematismus rationis purae* II 18.
- Schola philosophica*, quid sit I 16;
Schola religionis historica II 69.
- Scholastica philosophia*, character generalis I 259 sqq., doctrinae essentialis I 261, evolutio I 261 sqq., fructus I 265 sq.; relatio philosophiae scholast. ad philosophiam et scientiam saec. 18. II 240 sqq.
- Scientia*, divina, humana, mixta, S. Thomas I 200; Sc. generalis Raym. Lulli I 241; Sc. naturalis recentis origo I 291 sq.; Sc. idem ac potestas, Bacon I 197; Scientiarum divisio: Bacon I 297, Chr. Wolff I 356, Comte II 165; transcendentalis fundatio Sc. ap. Kant I 12 sqq.; Sc. naturales et historicae in schola Badensi II 99 sqq.; Sc. nomotheticae et idiographicae, Windelband II 100; Sc. ap. Mach II 193; Sc. et religio, James II 211; Sc. et philosophia, plena separatio tempore recenti II 227; Leo XIII. de relatione inter Sc. et philosophiam II 305.
- Scotismus*, saec. 14. et 15. I 271; saec. 17. I 272; scotica schola I 346; Scotismus in recentiore philosophia catholica II 233 sq.
- Scriptores ecclesiastici*, qui sunt I 83.
- Scriptura Sacra*, fons philosophiae iuxta Rog. Baconem I 238; eius critica rationalistica I 323, relatio Kantii ad Scr. S. II 29.
- Sculptura*, tempore humanismi I 289.
- Selectio*, artificialis et naturalis, C. Darwin II 176.
- Semifictiones*, Vaihinger II 195.
- Semiintuitionismus* II 203 sq.
- Sensatio*, iuxta Cartesium solius animae I 308; ap. Locke I 332. Vide *Sensualismus*.
- Sensibilia propria*, ap. Democritum I 27.
- Sensualismus*, ap. Cyrenaicos I 34, Stoicos I 51, Epicurum I 53; origo recentioris S. e Cartesio I 331; S. ap. Locke I 333, Condillac I 350, d'Alembert I 352, H. Czolbe II 147; S. i principium ap. E. Laas II 174.
- Sensus*, principium aestheticum ap. Kant II 32; S. communis in schola scotica I 346; philosophia S. communis in America septemtrionali I 360, in Anglia II 118; S. divinus ap. Gratry II 278; S. interni ap. Suarez I 282; S. internus fons idearum, Berkeley I 336; S. moralis, Humé I 339 sq.; philosophia S. moralis I 343 sq.
- Sephirot* I 171.
- Sermonum theoria*, in quaestione de universalibus I 152.
- Servitus*, doctrina Aristotelis I 48.
- Sic et non*, methodus Petri Abaelardi I 152.
- Signum*, theoria signi vel significationis, Occam I 245.
- Sillon*, associatio iuventutis cath. in Gallia II 308.
- Similitudinis theoria*, in quaestione de universalibus I 149.
- Singulare*, quomodo cognoscitur, doctrina S. Thomae I 217, Suaresii I 278.
- Sinistra Hegeliana* II 61.
- Slavophili*, philosophi in Russia II 140.
- Socialismus*, nexus cum A. Smith I 346, cum Hegel II 63; S. practicus II 151, theoreticus antiquior II 151, modernus scientificus II 153; S. ut signum civilisationis emortuae, Spengler II 215.
- Socialistae cathedrales* II 152.
- Societas*, doctrina S. Thomae de S. civili I 222, Suaresii I 283, Hobbesii I 300, Humii I 340, Kantii

- II 30. — Societas internationalis monistica II 157. — Societas Iesu, philosophia tempore restaurationis hispanicae I 275 sqq.; saeculo 17. et 18. II 244 sqq. — Societas Kepleriana II 161; S. theosophica II 212.
- Sociologia*, definitio et divisio, A. Comte II 166.
- Sohar* I 171.
- Solipsismus* II 193.
- Sophia Achamoth*, in doctrina Gnosticorum I 65, 66.
- Sophista*, varia significatio I 28; Sophistae seu dialectici medio aevo I 139, 146.
- Soteriologia*, in doctrina Spinozae I 321.
- Spatium*, doctrina S. Thomae I 212; Sp. non reale in doctrina Leibnitii I 327; Sp. in doctrina Kantii II 12 sq.
- Species intentionalis*, doctrina S. Thomae I 217, Occami I 246, Suarezii I 277; Sp. sensibiles iuxta Maignan II 242.
- Speculum animae*, ap. Greg. Nyssenum I 104; Speculum maius Vincentii Bellovacensis I 191.
- Specus*, idola, Bacon I 298.
- Sphaerae coelestes*, ap. Arabes I 167, 168, Averroismum latinum I 235.
- Spiritismus*, ap. Porphyrium I 71, Sp. ut recens pseudomysticismus II 213.
- Spiritualismus*, ap. Cousin I 347, II 106, H. Lotze II 82, Ravaisson, Secrétan, Vacherot II 108, Lachelier II 113.
- Spiritus*, ut modi mentis, Geulincx I 315; Sp. seu mens in systemate Hegeliano II 56 sqq.; gradus Sp. ap. B. Croce II 129, G. Gentile II 130; Sp. omnis ut idea Dei, Sam. Grubbe II 132; Sp. animales I 308.
- Stabilitatis principium* II 181.
- Status*, theoria in quaestione de universalibus I 150; theoria organica status ap. Io. Saresberensem I 154; separatio status ab Ecclesia, Spinoza I 323; St. suprema forma spiritus absoluti, Hegel II 57; St. et Ecclesia, Hegel II 58. Vide etiam *Societas*.
- Stoicismus*, tempore humanismi I 290.
- Subjectivismus*, sensualisticus Cyrenaicorum I 34; psychologicus Humii I 339; S. ut nota philosophiae recentis II 221.
- Sublime*, dynamicum et mathematicum, Kant II 33.
- Substantia*, doctrina Cartesii I 307, Spinozae I 319, Lockii I 333, Berkeleyi I 336, Humii I 338, Kantii II 17, Wundt II 88, Avenarii II 183, Vaihinger II 195.
- Subsumptionis methodus*, in empirio-criticismo Avenarii II 183.
- Successus principium* II 181.
- Sufismus* I 168.
- Suicidium*, permissum a Humio I 341.
- Superhomo* (Uebermensch) in doctrina Fr. Nietzsche II 198.
- Suppositio terminorum*, Occam I 245.
- Swedenborgiani* II 6.
- Syllabus Pii IX*. II 300.
- Symbolismus*, religiosus ap. Sabatier II 117; S. in theoria cognitionis E. Mach II 193; S. ut nota philosophiae recentis II 222.
- Symbolofideismus*, A. Sabatier II 115.
- Sympathia*, Hume I 339; S. fons et criterium moralitatis, Ad. Smith I 345.

Syncretismus, philosophiae graecae posterioris I 59.

Synthetica unitas apperceptionis. Kant II 17.

Systema, naturale scientiarum I 367.

T.

Tabula categoriarum, Kant II 17; T. praesentiae, absentiae, comparationis, relectionis, Baco I 298.

Teleologia, relatio ad mechanicam, Kant II 31, ad theologiam, ethicam, aestheticam II 32.

Teleologicum argumentum, ap. Drogenem ex Apollonia I 19, ap. Apologetas I 90, S. Thomam I 208, saeculo illuminationis I 371, ap. Kantium in periodo criticismi II 24, ap. catholicos saec. 17. et 18. II 238.

Telescopium, Galilei I 292.

Tempus, doctrina S. Thomae I 212, Kantii II 14 sqq.

Terminismus I 243 sqq.

Theatri idola, Bacon I 298.

Theismus, et deismus I 343; typus pragmatisticus seu melioristicus Th., James II 188.

Theodicea, Leibniz I 329; Th. Leibnitii et Bayle I 349; Th. Leibnitii edita et correcta a P. Barth. des Bosses II 248.

Theologi, dialectici, conservativi, positivi saeculo 12. I 162.

Theologia, positiva et negativa ap. Pseudo-Dionysium I 117; Th. rationalis critica transcendentalis Kantii II 23 sq.; Th. speculativa et Kant II 29. Vide etiam *Dogma*, *Religio*.

Theophaonia, Io. Scotus Eriug. I 141.

Theophilanthropi II 264.

Theoria, valorum, Lotze II 83; Th. obiectorum, Al. Meinong II 105; Th. catastropharum et continuitatis II 142; Th. medii, Taine II 168; Th. ut instrumentum laboris iuxta pragmatismum II 186.

Theosophia, ap. Graecos I 60 sqq., ap. Philonem I 63; ap. Schelling II 51; recens II 211.

Thesis, antithesis et synthesis, ap. Fichte II 46, Hegel II 55; — Theses XXIV. II 306.

Thomismus, prima eius fata I 225 sqq.; Th. in recentiore philosophia catholica II 232 sq.

Tituli, incipiunt magistris imponi I 155.

Tolerantia, falsa I 345; T. ap. Rousseau I 354; Actus T. in Anglia 1689 I 365; postulatatum T. ae I 370.

Traditio, quatenus servanda in philosophia, II 304.

Traditionalismus, rigidus II 274, mitior II 275; T. et Conc. Vaticanum II 276.

Traducianismus, ap. Tertullianum I 95, Augustinum I 111.

Transcendens et transcendentalis, Kant II 10.

Transcendental Club II 124.

Transcendentalis, vide *Methodus transcendentalis*.

Transcendentalismus, neo-anglicus II 124.

Tribus idola, Bacon I 298.

Trichotomica expositio, ap. S. Anselmum I 145; in Neoscholastica II 329.

Trinitas SS., ap. Io. Scotum Eriugenam I 141, ap. Schelling II 51.

Trivium et Quadrivium medio aevo I 135.

Tyrannis, doctrina S. Thomae I 222.

Tyrannicidium, num S. Thomas docuerit I 223.

U.

Unitas, tractatus de U. formae I 227; triplex U. ap. Suarez I 280; U. hominis in doctrina Cartesii I 307.

Universale, ap. Aristotelem I 45; origo quaestionis de universalibus et duplex solutio I 137 sqq.; U. saeculo 12. I 149; theoria de U. identitatis, indifferentiae, similitudinis I 149, 151, respectus, status I 150, collectionis I 151, sermonum I 152; U. ap. Occam I 245; triplex U. in natura, Suarez I 278; U. ap. Hobbes I 300, ap. Hegel II 55; U. ut fictio summatoria ap. Vaihinger II 195.

Universalitas, legis moralis, Kant II 25.

Universitates, earum origo I 175; novae U. saeculo 14. et 15. I 243.

Universum pluralisticum, James II 187.

Utilitarismus, ethicus ap. Sophistas I 29, ap. Locke I 333, ap. philosophos sensus moralis I 344, ap. Benthamistas II 170, ap. J. St. Mill II 172, Spencer II 178.

Utilitas, historiae philosophiae I 7 sqq.

Utopismus, origo vocis I 294.

V.

Vacuum, ut conditio mutationis ap. Atomistas I 26.

Valor, et veritas, Lotze II 82; Valores ap. Al. Riehl II 94; theoria valo-

rum Scholae Badensis II 99; ap. Rickert II 101; Valores vitales et V. culturae, Münsterberg II 102; Valores ap. Husserl II 105; iudicia valorum ap. Sabatier II 117; philosophia valorum II 196 sq.; theoria valorum in recenti philosophia II 226.

Variabilitatis principium, E. Laas II 173.

Variationum methodus, St. Mill II 171.

Veritas, possibilitas eius cognitionis defensa ab Apologetis I 90; ultimum fundamentum V.s in Deo, S. Augustinus I 108; V. triplex ap. S. Anselmum I 143; doctrina de V. ap. Suarez I 280; theoria duplicis veritatis I 168, 236, 290; V.es aeternae, Cartesius I 306, contingentes et necessariae, Leibniz I 326; V. sensu Kantiano II 34; V. dynamica in pragmatismo II 186; theoria genetica seu instrumentalis II 186; V. ut utilis error, Vaihinger II 195; novus et antiquus conceptus veritatis iuxta Ed. le Roy II 209.

Virtus, ut harmonia ap. Pythagoram I 20; V. ap. Platonem I 41, Aristotelem I 48, Epicurum I 53; Virtutum distinctio ap. Hume I 340; V. ap. Lamettrie I 351.

Vita, in philosophia Fr. Nietzsche II 197 sq.

Vitalismus, universalis ap. Robinet I 351; philosophia V.i et Kant II 27.

Vivisectio et philosophia Cartesiana I 307.

Volonté générale et *volonté de tous*, Rousseau I 354.

Voluntas, in Deo, S. Thomas I 209, doctrina S. Thomae de V. I 218, Suarez I 282, Hobbes I 300, Carte-

sus I 308; quo sensu V. est legislator universalis, Kant II 26; V. sensibilis et intelligibilis, Kant II 26; primatus voluntatis, Kant II 27; V. ut essentia rerum, Schopenhauer II 70; V. absoluta inconscia, E. v. Hartmann II 85. Vide etiam *Libertas*.

Voluntarismus, ap. Scotum I 233, Schopenhauer II 69, alii sectatores II 73, Wundt II 87; V. ut nota recentioris philosophiae II 223.

W.

Weimarer Kartell II 161.

INDEX NOMINUM ALPHABETICUS

Numeri typis crassioribus expressi locos praecipuos indicant

A.

van der Aa I 361.

Aaron ben Elia I 173.

Abaelardus Petrus I 149, 151, **152-153**, 154, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 240, 263.

Abicht Jo. Henr. II 138.

Abogardus I 136, 137.

Abrahams J. I 174.

Abramowski Ed. II 184.

Abroell L. I 145.

Absalon a S. Victore I 162.

Abubacer I 168; II 151.

Abu'l Hodel I 166.

Academus I 35.

Acanfora-Venturelli I 296.

Achterfeld II 283.

Adam de Marsh (de Marisco) I 188, 189.

Adami Jo. Nep. II 271.

Adamson Rob. I 269; II 48, 123.

Adeiardus Bathensis I **150**, 151.

Adickes Er. II 162, 191.

Adler Frid. II 156.

Adler Maximil. II 156.

Adlhoeh B. I 145, 151.

Aegidius de Lettinis I 227, 228, 230.

Aegidius de Medonta I 256.

Aegidius Romanus I 227, **228-229**, 230, 232; II 232.

Aegidius de Viterbo I 272.

Aeneas de Gaza I **116**, 119.

Aenesidemus I 56.

Agatopisto Cromaziano I 10.

Agnani Jo. Dom. II 242.

Agostini Jos. II 236.

Agricola Jos. II 254, 257.

Agricola Rud. I 292, 295.

Agrippa de Nettesheim I 241, **289**, 291.

de Aguirre Jo. Saenz I 272; II 233, 236.

Ahrens Henr. II 66, 67.

Ajello G. B. II 126.

Aksakov K. II 140.

Alamannus Cosmas I 275, 286; II 233.

Alanus ab Insulis I 149, **155**, 240, 262, 263.

Alaux J. E. II 118.

de Albelda Jo. Gonzalez II 236.

Albert I 119.

Alberti I 289.

Albertus Magnus I 129, 159, 165, 176, 187, **191-194**, 196, 197, 198, 199, 200, 211, 235, 236, 238, 247, 263, 264, 271, 285.

Albertus de Saxonia I 247, 249.

Alcherus Claravallensis I 159, 161.

Alcmeon I 21.

Alcuinus I **134**, 136, 137, 138.

de Alderette Bern. II 236.

- Alea Leonard.* II 272, 273.
d'Alembert I 351, 352, 354-355, 369;
 II 5, 255.
Aletino Bened. II 241.
Alexander Achillinus I 290.
Alexander de Alexandria I 250.
Alexander Aphrodisias I 51, 166, 167,
 290.
Alexander Bernard. II 137.
Alexander a Conceptione II 237.
Alexander Halensis I 110, 129, 176,
 182-184, 185, 186, 188, 225, 226, 263.
Alexander a Jesu II 233.
Alexander S. II 179, 180.
Al-Farabi I 167, 170, 178, 179, 204.
Alfredus Anglicus I 180, 181, 263.
Al-Gazali (Algazel) I 168, 170, 178.
Algerus Leodiensis I 163.
Alhazen I 237.
Al-Kindi I 166, 170.
Allard P. I 105.
Allcott II 124.
l'Allemand Petrus I 311.
Allen Grant II 179, 180.
Allievo Jos. II 280, 281.
Allihn II 76.
d'Alma J. I 64.
Alston L. I 87.
Alt H. J. I 99.
Altst dt Jo. Henr. I 241.
Althusius Jo. I 294, 296.
Alvaredo Franc. II 292.
Alvarez Balth. I 275.
Alvarez Didacus II 236
Amalricus de Benes I 142, 165, 262.
Ambrosi L. II 83, 280.
Ambrosinus Jo. Ant. II 235.
Ambrosius I 101, 104, 105, 106, 122,
 126, 163, 164, 229.
Am lineau I 68.
Ammonius Hermeiu I 68, 73, 74, 166.
Ammonius Saccas I 68, 69.
Amort Eug. II 250.
Amrhyn Beatus II 260, 261.
Anaxagoras I 23, 25, 27, 76.
Anaximander I 17, 18, 19.
Anaximenes' Milesius I 17, 18.
Anderson James I 369.
Andr  Yvo I 311.
d'Andrea Franc. II 242.
Andrea Jo. Valent. II 151.
Andreas Caesalpinus I 290.
Andreas de Cruce II 233.
Andronicos Rhodios I 51.
Andr uzzi Aloys. II 237.
An-Nazzam I 166.
Ansaldi C. Jnn. II 241, 243.
Anselmus Cantuarensis I 103, 129,
 133, 139, 140, 143-145, 152, 153, 160,
 164, 180, 183, 194, 207, 208, 232, 240,
 261, 262; II 232.
Anselmus Laudunensis I 263.
Anselmus Peripateticus I 146, 147,
 262.
Antiochus Ascalonenis I 55.
Antisthenes Atheniensis I 35.
Antoninus Pius I 57, 88.
Antonius Andreae I 249, 250.
Antonius Florentinus I 251, 252.
Antonius a Matre Dei II 233.
Antonius de Padua I 160.
Antonius de Siena I 275.
Antonius Maria a Vicetio I 189.
Antonius Nicol. I 363.
Apelt Ern. Frid. II 78, 79.
Apelt Otto II 78.
Apollinaris iunior I 101.
Apollonius Thyanaeus I 60, 61.
Apuleius Madaurensis I 60, 108, 136.
de Aquilar Jos. II 248.
d'Aquisto II 281.
Aranka G. II 137.
de Arauxo Fr. II 232, 236.
Arcesilaus I 43, 55.
Archimedes I 330.
Archytas Tarentinus I 21.
Ardig  Rob. II 180.
Ardito Petr. II 126.
Arendt II 322.
Aristarchus Samius I 20.
Aristides Atheniensis I 88, 89, 90.
Aristippus Cyrenensis I 34.

Aristobulos I **62-63**, 64.
Aristocles, vide *Plato*.
Aristophanes Byzantinus I 15.
Aristoteles I 5, 9, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, **44-50**, 51, 52, 58, 68, 69, 72, 73, 77, 78, 91, 96, 102, 108, 116, 117, 118, 121, 122, 133, 136, 139, 145, 147, 149, 150, 153, 154, 155, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 214, 218, 219, 222, 229, 231, 232, 234, 235, 238, 240, 247, 256, 260, 263, 265, 275, 276, 282, 284, 285, 288, 289, 291, 293, 294, 312, 330, 357; II 11, 76, 103, 107, 108, 175, 236, 265, 328.
Aristoxenes I 51.
Arius I 100, 101.
Armandus de Bellovisu I 198, 244, 251.
Armesto Indalecio II 131.
Arnaldus (Arnaud) Ant. I 311; II 255.
von Arneth F. H. I 87.
von Arnim Jo. I 14, 52, 61.
Arnobius I 94.
Arnu Nic. I 286; II 232, 239.
Arouet de Voltaire, vide *Voltaire*.
Arpe Aug. II 234.
Arrhenius Svante II 160.
de Arriaga Rodericus I 286; II 236, 239.
Arrubal Petrus I 275.
de Ascanio, M. A. Palumbus II 236.
Aschaffenburg II 149.
Asclepius I 73.
Asin Palacios Miguel I 170.
d'Assailly Octave I 195.
Aster E. von I 15; II 193.
Astruc Jo. II 258, 259.
Athanasius I **101-102**, 105, 126.
Athenagoras I **88-89**, 90, 91.
Atzberger L. I 105.
Aubry Jo. Bapt. II 253, 255, 256.

Auerbach S. I 331.
Augustinus Aurelius I 8, 22, 37, 82, 102, 103, 104, **106-113**, 114, 120, 122, 124, 126, 135, 136, 144, 145, 160, 163, 164, 178, 180, 183, 184, 185, 186, 187, 194, 199, 203, 204, 207, 208, 209, 214, 217, 226, 229, 232, 237, 263, 293, 360; II 53, 201, 232, 234.
Augustinus Niphus I 290.
Augustinus Triumphus I 229, 230.
Augustinus a Virgine Maria II 233.
Augustus (Caesar) I 57.
Aulard II 311.
Aureoli Petrus I **244**, 248, 264.
Aveling F. II 326.
Avempace I 168.
Avenarius R. II 96, 123, **182-184**.
Avencebrol, vide *Avicebron*.
Averroës I **168-169**, 170, 172, 178, 179, 192, 199, 235, 256, 288.
Aversa Raphael I 287.
Avicebron I 172, 174, 178, 179.
Avicenna I **167**, 168, 169, 170, 178, 179, 180, 192, 203, 207, 208, 214, 237.
Avinyo M. J. I 241.
Avon P. M. II 326.
Azzoni Franc. II 249.

B.

Baader Franc. II 53, **284**, 288.
Babenstuber Ludov. I 287; II 233.
Bach Jos. I 156, 325.
Backerhoff II 136.
Baco Rogerius I 32, 188, 194, 232, **238-240**.
Baco Verulamensis, Franc. I 271, **296-297**, 301, 303, 335, 342, 343, 360, 364, 367, 374; II 34, 151, 163, 329, 331.
Baconthorp, Joannes Bacon I 236; II 232.
Baeumker Cl. I 15, 105, 111, 131, 132, 157, 181, 236, 237; II 317.
Baer A. II 149.

- Bahnsen Jul.* II 72, 73.
Bähr I 137.
Baillet Adrianus I 311.
Bain Alex. II 120, 172.
Bakker J. A. II 136.
Bakunin Mich. II 64, 140.
Balbe-Berthon, L. A. de Crillon II 260.
Baldini I 145.
Baldwin J. Mark I 11; II 48, 53, 124, 125.
Balfour Arth. James II 119-120, 317.
Ballerini II 278, 281.
Balmes Jac. II 292.
Baltzer II 285.
Balzer II 283.
Bancroft Georg. II 124.
Bannez Dominicus I 208, 274, 275, 287.
Baptista Jo. Ildeph. II 236.
Barach C. Sigism. I 315.
Barberis Alb. II 327.
Barcley Jo. II 151.
Bardenhewer I 85, 99.
Barnabas I 87.
Baron Bonav. II 235.
Barratt Alfr. II 179, 180.
Barrau Albin. I 254, 255.
de la Barre A. I 99.
Barreille G. I 165.
Barruel Aug. II 260.
Barry W. II 316.
Barth II 269.
Barth Paulus I 52; II 64, 91.
Bartholomaeus Anglicus I 181-182.
Bartholomaeus de Medina I 274-275, 287.
Barzellotti Giacomo I 269; II 128.
Basilides I 66-67, 92.
Basilias Magnus I 101, 102, 105, 114, 126.
Bass Müllinger J. I 137.
Bastide L. II 261.
Bäte Mechlinensis, Henr. I 238, 240.
Batteux I 350.
Battie Jac. I 346, 348; II 202.
Battijol P. I 85.
Batz Phil., vide Mailänder Phil.
Bauch Bruno I 15; II 37, 38, 102.
Bauduin D. II 261.
Bauer Bruno I 342; II 60, 61, 64.
Bauer Edgar II 64.
Bauer H. I 170.
Bauer Otto II 156.
Baumann Jul. II 83, 162.
Baumgarten Alex. I 357, 359.
Baumgarten-Crusius L. F. G. I 119.
Baumgartner M. I 87, 119, 157, 181, 230, 231; II 317.
Baur Chr. Ferd. I 58; II 61, 64.
Baur L. I 123, 189, 195.
Bautain Lud. II 109, 270, 275, 276.
Bayle Pierre I 10, 22, 311, 323, 329, 335, 348-349, 350, 365, 367, 368, 369, 370, 373; II 249, 255.
Bazard A. II 152.
de Beaumont de Repaire Christoph. II 259.
Beauzée N. II 261.
van Becelaere L. I 360.
Becher Erich II 96.
Beck A. I 105.
Beck Jac. Sigism. II 40, 42.
Becker G. I 132.
Beda Venerabilis I 122, 123, 134, 151, 163.
Bednari Mich. II 237.
Beesly II 168.
Bekker Balthasar I 310.
Belgrado Jac. II 258, 259.
Bellarminus Rob. I 275.
Belluti Bonav. II 234.
Belmond S. I 189.
Bénaglia Cyprianus II 242.
Bénart C. I 16.
Ben David (Bendavid) II 40, 282.
de Benedictis Jo. Bapt. II 241.
Benedictus, Sanctus I 122.
Benedictus XV. II 306, 335.
Benedictus de Assignano I 228.
Benedictus Victorius Faventinus I 272.
Benedikt II 149.
Bencke Frid. Eduard. II 76, 77, 78-79.

- Benn A. W.* I 16.
Bentham Jerem. II 170.
Benussi Vittorio II 105.
Béral P. I 224.
Beraz II 285.
Berengarius I 146, 147, 262.
Berg Franc. I 373; II 272, 273.
v. Berger Jo. Er. II 65, 67.
Bergier Nic. Silv. II 255, 257.
Bergk Th. I 14.
Bergmann Hugo II 105.
Bergmann Julius II 48, 288.
Bergson Henri I 73, 92; II 108, 112, 113, 131, 182, 188, 202, 205, **206-208**, 210, 219, 315.
de Bérigard Claudius I 290.
Berkeley Georgius I 247, 331, 332, **335-337**, 338, 339, 344, 346, 360, 368, 375; II 9, 37, 185, 192, 221.
Berlière U. I 230.
Bernardinus Telesius I 293, 295, 364.
Bernardus, Sanctus I **157-158**, 159, 161, 182, 186, 208, 263.
Bernardus Carnotensis I **150**, 151, 153, 155.
Bernardus de Clermont I 198.
Bernardus de Gannat I 228.
Bernardus Guidonis I 224.
Bernardus Silvestris, vide *Bern. Turonensis*.
Bernardus a S. Theresia II 234.
Bernardus de Trilia I 218, 227.
Bernardus Turonensis I 165.
Bernays P. I 24, 51; II 78.
Bernerus de Nivelles I 236.
Bernhart J. I 161.
Bernstein Eduard II 156.
Berr II 102.
Bertazzi Grassi G. B. I 331.
Berthaud A. I 156.
Berthier Guil. Franc. I 252, 255, 257.
Bertinaria F. II 280.
Bertini G. M. I 269.
Besant Annie II 212.
Bessarion I 289, 291.
Bessmer Jul. II 317, 322.
Biberg Jo. I 361.
Biberg Nils Fredrik II 131, 132, 133.
Bickell G. I 119.
Biedermann Aloys. Em. II 61, 64.
Biel Gabriel I 249, 272, 287.
de Biéma M. I 331.
Bierens de Haan J. II 136.
Biescas Jo. II 236.
Biese I 49.
Billa L. M. I 317.
Billroth J. G. I 145.
Billuart I 208; II 232.
Binet A. II 169.
Biolley II 297.
Biot I 325.
Biraghi I 122.
Bittcher H. I 156.
Bittner I 105.
Biunde II 283.
Bjelinskij II 140.
Blakey Robert I 11.
Blanc Elie I 11, 12, 269.
Blanc Ludov. II 152.
Blanco Matth. II 238.
Blasius a Conceptione II 233.
Blau II 269, 282.
Blavatsky Helene II 212.
Blommardine I 254.
Blondel M. II 206, 311, 316.
Blume I 131.
Bobba R. I 11, 16.
Boccaccio I 288.
Bock Jos. II 239.
Böckh I 21.
Bodin Jo. I 294.
Boedder B. II 321, 326.
Boehmie Jac. I **295**, 296; II 51, 175.
de Boer Jul. I 170; II 136.
Boethius Daniel II 131, 133.
Boethius Manlius I **121-122**, 134, 135, 136, 137, 139, 168, 178, 202, 262.
Boetius de Dacia I 236.
Boffito G. I 230.
Böhm I 21.
Böhmer, Justus Henning I 369.
du Bois Franc. II 237.

- Bois* *Henr.* II 114.
Bolingbroke I 343, 368.
Boll *Anton* II 239.
Bolland *G. J. P.* II 136.
Bölsche *Wilh.* II 160, 213.
Boltzmann II 182.
Bolzano *Bern.* II 287, 289.
Bombast de Hohenheim, vide *Theophrastus Paracelsus*.
van Bommel *Ant.* II 272, 273.
Bonacchi *Franc.* II 254, 257.
Bonae Spei Franciscus II 236.
Bonafons *L. A.* II 261.
de Bonald *L.* II 271, 274, 294.
Bonat II 326.
Bonattelli II 86, 291.
Bonaventura (Fidanza) I 110, 129, 182, 184-187, 189, 196, 211, 217, 225, 226, 232, 248, 250, 253, 263, 272.
Bonavina Christoph. II 291.
Bondonio *V.* II 169.
Bonet-Maury *G.* II 316.
Bonetto *M. A.* II 238.
Bonetus Nicol. I 271.
Bonghi Ruggero II 280, 281.
Bonherba Raphael I 272; II 234.
Bonhöffer I 58.
Bonila y San Martin *A.* I 269.
Bonitz *H.* II 76.
Bonnefon *P.* I 291.
Bonnet Carolus I 350.
Bonnetty *Aug.* II 276.
Bonnier II 156.
Bonnot de Condillac, vide *Condillac*.
Bonus Arthur II 213.
Bordonus *Franc.* II 235.
Borelius *J. J.* II 133.
Borelli Jo. Alph. I 311.
Borelli Pasquale II 124, 125.
Born *F. G.* II 39, 125.
Bornemann *J. A.* I 156.
Bornhäuser *K.* I 119.
Bosanquet *Bern.* II 122, 123.
de Bosco Petrus II 151.
Boscovich *Rog. Jos.* II 246.
des Bosses Barthol. II 248.
Bossu *L.* I 326.
le Bossu Renatus I 311.
Bossuet Benignus II 250.
Boström II 131, 132, 133.
Bouchitté I 140; II 66.
Bouiller *Franc.* I 314.
Bourdin I 311.
Bourgeat Jo. Bapt. II 295.
Bourquard II 295.
Bousset *Guil.* II 69.
Bouterweck II 40, 42.
Boutroux *Emil* I 310; II 112, 113, 131, 189, 206.
Bouvier Jo. Bapt. II 269, 271.
Bové *S.* I 224.
Bovillus *Car.* I 241, 258.
Rovio I 294.
Bowen *F.* I 269.
Bowne Borden *P.* II 124, 125.
Boyce Gibson *W. R.* II 122.
Boyd-Barrett *E.* II 326.
Boyvin Jo. Gabriel II 235.
Braasch *A. H.* II 162.
Bradley *Franc. Herbert* II 121-122, 123.
Bradwardine Thomas I 250, 256, 258.
Brancatus de Lauria I 272.
Brancherau II 278, 281.
Brander *V.* II 162.
Brandes *G. M. C.* II 135.
Brandis *Christian Aug.* I 15.
Bratiano II 61.
Braun II 283.
Braun *C.* II 325.
Bréhier *E.* I 52, 64; II 53.
Breitenbach *W.* II 162.
Brémont *Steph.* II 253, 256.
Brentano *Franc.* I 50, 286; II 103, 106.
Briceño *Alph.* II 234.
Bricot *Thom.* I 271.
Bridges *J. H.* II 168.
du Briel de Pontbriand *R. F.* II 259, 261.
Brinckmann *Car.* II 78.
Brixianus Fortunatus II 238.
Brochard *Victor* I 56; II 112.
Bröchner *Jo.* II 135.

de Broglie Paulus II 326.
de la Broise R. I 122.
Brokie Marianus II 234.
de Brosse II 165.
Brown Thomas I 347, 348.
Brownson Orestes II 124, 125.
Brucker Jo. Jac. I 10, 357; II 244.
Brucker Jos. II 256.
Brulifer Steph. I 271.
Brunelleschi I 289.
Brunetière F. II 206, 311, 316, 317.
Bruni Franc. Laz. II 270.
Bruno, Giordano I 111, 241, **293-294**,
 295, 364; II 175.
Bruun, vide Candidus Fuldensis.
Brzozowski Stan. II 139.
Brzozowski Thadd. II 256.
v. Bubnoff Nic. II 102.
Buchenau Arth. II 48, 98.
Buchner Andr. II 271, 272.
Büchner Lud. II **146**, 147.
Buczynski Vinc. II 270, 272.
Budai Fr. II 137.
Buddeus Franc. I 357.
Buffier Claudius I 311.
Buffier Gabriel II 255, 257.
Buffon I 351.
Buhle Jo. Gottl. I 10, 269, 324; II
 39, 125.
Bulaeus C. D. I 131.
Bullet Jo. Bapt. II 238.
Bullon E. I 299.
Bumüller Jo. II 309.
Bund H. II 38, 196.
Buonafede Appiano, vide Agatopisto
Cromaziano.
Buonaiuti I 87, 140, 156.
Buonamici G. I 161.
Burckhardt Jac. I 291.
Bürger II 39.
Burgus I 272.
Buridanus Joannes I 246, 247, 249.
de Burigny Jo. Lévesque II 258, 259.
Burkhaeuser Nic. II 239.
Burnet J. I 16.
Busse A. I 34.

Busse Ludov. II 83.
Bussel F. W. II 122.
Butler W. A. I 11, 16.
Büttner H. I 255.
Buvier II 295.
Buzzetti Vinc. II 290.
Bychowicz J. II 188.
Byron M. I 255.
Byvater I 24.

C.

Cabanis I **350**, 354; II 148.
Cabet Steph. II 152.
Cacheux N. I 224; II 295.
Cada Fr. II 140.
Caesar Cremonius I 290.
Caietanus Thyenaeus I 256.
Caietanus de Vio, Thomas I 228, 273,
 287.
Caird Edw. II 38, 64, 120, **121**, 123.
Caird John II 121.
Cajot Jo. Jos. II 255, 257.
Calderwood Henr. II 119, 120.
Caldwell W. II 87.
v. Calker F. II 78.
Callicles I 29.
Callimachus I 15.
Calo Petrus I 224.
Caloprese Greg. I 311.
Calvinus Jo. I 360.
Campanella Thom. I **293**, 295, 364;
 II 151.
Campbell Fraser A. I 335, 337.
Camuset II 255, 257.
Canalejas F. de P. I 241.
Canali M. I 272; II 234.
Candidus Fuldensis I 135, 136, 137.
Candidus Wizo, vide Wizo.
Canella Giulio I 137, 248.
Cannata P. I 105.
Canninus P. M. II 232, 239.
Cantoni Carlo I 11; II 38, **127-128**.
Canus Melchior I 274, 287.
Capecelatro A. I 148.

- Capelle W.* I 27, 59.
Capozza II 291.
Capreolus Jo. I 208, 228, **251**, 252.
Caraccio M. I 64.
Caraffa Greg. II 237.
Caramuel y Lobkowitz I 272.
Carbonelle Ign. II 326.
Cardanus Hieronym. I 293, 295.
Carlowitzky Sigm. II 137.
Carlyle Thom. II 170, 199.
Carneades I 55.
Carra de Vaux I 170, 331.
Carrau M. L. I 337, 347.
Carriere M. I 291.
Carstanjen Fr. II 184.
Cartesius Renatus I 27, 107, 108, 144, 180, 247, 268, 293, 299, 303, **304-310**, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 331, 332, 334, 335, 339, 342, 351, 355, 356, 361, 362, 364, 366, 367, 368, 373, 374, 375; II 3, 6, 7, 8, 9, 34, 54, 107, 192, 221, 245, 249, 254, 278, 292, 310, 331.
Carus II 52.
Carus C. G. II 149.
Casati Paulus II 248.
Casiglio Ant. II 239.
Casimiri P. II 243.
Casiri I 170.
Caspar Contarenus I 290.
Cassiodorus I 135, 163.
Cassirer Ern. II 37, 98.
Castiglione Fulg. II 239.
de Castro Frederico II 67.
Caterini Petr. II 327.
Caterus I 311.
Cathrein V. II 150, 157, 321, 324, 325.
Catoire A. I 84.
Cattaneo Octav. II 239.
Cauvinus II 232, 239.
van Cauwelaert F. II 185.
Cavallera F. I 105.
Cavour Gustavo II 280, 281.
Cebes I 21.
Celsus I 61, 87.
Centofanti S. II 280.
de Cepeda R. R. II 327.
Cernitori Jos. II 256.
Cesca G. II 128, 129.
Chabin P. II 326.
Chabot J. I 119.
Chaignet I 21, 43.
Chalcidius I 136.
Chambers Ephraim I 369.
Champion E. I 355.
Channing W. E. II 124, 125.
Chanville Jac. II 236, 247.
Charles R. I 352.
Charron Petrus I 290, 291.
Chassebocuf, comes de, vide Volney.
Chastel II 276, 277.
Chateaubriand Fr. A. II 293.
Chatelain A. I 131, 177, 181.
Chatterton Hill G. II 199.
Chaudon Lud. II 256.
Chauvin Steph. I 310.
de Cherbury Ed. Herb. I 296, **302-303**, 323, 332, 342, 343, 365, 371, 374; II 34, 331.
Chevalier Car. II 152.
Chiappelli Aless. II 128.
Chiesa L. II 38.
Chiocchetti Emilio II 130.
Chomjakow II 140.
Christiansen Broder II 102, 103.
Chrypffs Nic., vide Nicolaus Cusanus.
Chrysippus I 15.
Chubb Thom. I 343.
Church G. W. I 145.
Chwolson O. D. II 162.
Cicchetti Suriani Fil. I 252.
Cicero M. T. I 14, 15, 20, 55, **58**, 122, 136.
Cienfuegos Alvarez II 249.
Cinnamo Leon. II 239.
Clæson Kristian II 133.
Claessens II 278.
Clarke R. F. II 326.
Class G. II 204.
Classen A. II 189.
Clauberg Jo. I 310, 315, 316, 317.

- Claudianus Mamertus* I 120, 122.
Claus M. II 69, 239.
Clausen Aem. Th. I 119.
Clemens Alexandrinus I 15, 86, 96, 97, 99, 102, 103.
Clemens Fr. Jac. II 285, 288, 296.
Clemens Romanus I 87.
de Clerselier Claudius I 311.
Clerval A. I 151, 156.
Clifford W. K. II 92, 179, 180, 193.
Cocker C. F. I 87.
Coe II 211.
Coffey P. II 326.
Cohen Herm. II 37, 38, 93, 97 98.
Cohn J. II 91, 102.
Coignet C. II 38.
Colajanni II 149.
Colding L. A. II 143.
Colecchi Ottavio II 126.
Coleridge S. T. II 170.
Collier Arth. I 337.
Collins Ant. I 343.
Collins F. H. II 180.
Columbus Bonav. II 235.
Comellas y Cluet Ant. II 327.
Comenius Amos I 370.
de Comitibus (Conti) Petrus II 243.
Commer Ern. II 317, 321.
Commodus I 87, 88.
Compton Carleton I 286; II 239, 247.
Comte Aug. II 98, 162, 164 sqq., 185, 310.
Condillac Steph. I 350, 354, 360, 363, 365; II 255.
Congreve Rich. II 168.
Conta Basil. II 148.
Conti A. I 11; II 291.
Continho E. Ign. II 234.
Conway J. II 326.
Conway P. I 224.
Copernicus Nicolaus I 20, 292, 368.
de Cordemoy Geraldus I 311, 315, 317.
Cordeyro Ant. II 248.
Corleo S. II 280.
Cornelio Thom. II 242.
Cornelius Hans II 182, 193.
Cornelius Thom. I 311.
Cornoldi Jo. Maria II 291, 321.
Corsini Ed. a S. Silvestro II 241, 250.
Cortés Donoso II 292.
Costa-Rosetti Jul. II 325.
Costelloe L. I 189.
Couplet Phil. II 239.
Cousin Victor I 11, 136, 139, 140, 315, 335, 347; II 106-107, 109, 118, 124, 126.
Couturat Lud. II 105, 106.
Covotti A. II 73.
Cramaussel E. II 69.
Credaro L. II 73, 128, 129.
v. Creuz Casim. I 357.
Creuzer I 74.
Croce Benedetto II 64, 129, 130.
Crohns H. I 252.
Cronin M. II 326.
Crous E. I 335.
de Crozals I 147.
Crusius Chr. Aug. I 357, 359; II 18.
Cruttwell Ch. Th. I 85.
Csere de Apáczs Jo. I 362.
Cudworth Raph. I 311.
Cumberland Rich. I 343, 347.
a Cuneo Bernardinus II 270.
Cunningham W. I 310.
Cunow H. II 156.
Cupr Fr. II 140.
Cusanus, vide Nicolaus Cusanus.
Cuthbert J. II 326.
Cuvier II 142.
Cyrillus Alexandrinus I 15, 72, 101.
Cyrillus Hierosolymit. I 126.
Cziczzerin B. II 140.
Czolbe Henr. II 147, 148.

D.

- Dagneaux H.* I 11.
Dähne I 64.
Dalgairns J. B. I 254.
Dalton II 143.
Damascius I 73.
Damiron Ph. I 354.

- Daniel Gabriel* II 254, 257.
Daniel a S. Iosepho II 233.
Danilewskij II 140.
Dante I 288.
le Dantec Felix II 148.
Darwin Carolus I 18, 346; II 120, 175, 178, 179.
Darwin Erasmus I 346, 348.
Daub Carolus II 60.
Dauriac Leonellus II 112.
David ben Merwan I 172.
David de Dinant I 165, 193, 262.
Davies I 99.
Dawydow II 140.
Decker Legerius Car. II 254, 257.
Deforis Jo. Petr. II 255, 257.
Defourny M. II 322.
Dégérando I 10; II 125.
Delacroix I 161, 255.
Delalle Lud. Aug. II 269, 272.
Delassus H. II 316.
Delattre A. J. II 316.
Delboeuf J. II 169.
Delbos Victor II 112.
Delmas El. II 327.
Demimuid I 151, 156.
Democritus I 23, 26, 27, 44.
Denifle H. I 131, 153, 164, 177, 181, 249.
Denis J. I 99; II 311.
Dennert E. II 82, 161.
Denzinger I 98; II 282.
Denzinger-Bannwart I 80, 256.
Deploige S. II 322.
Derkennis Ign. II 245.
Desaguliers Theoph. I 369.
Desanctis Francesco II 126.
Deschamps Léger M. II 251.
Desgabets Rob. I 311.
Desing Anselm. II 254, 255, 257.
Deslandts I 10.
Despinoza vide *Spinoza*.
Destutt de Tracy I 350, 354; II 148.
Deussen Paul I 10; II 72, 73.
Deutinger Mart. II 287, 289.
Devienne d'Agneaux Jo. Bapt. II 251.
Dewey J. II 185.
Dicaearchus I 51.
Diderot Denis I 330, 351, 352, 354, 369.
Didier J. I 341; II 295.
Dié II 295.
Diego de Deza I 273.
Diels Herm. I 14, 15, 19, 23, 24, 27, 30, 54, 56.
Dieringer II 285.
Dieterici Frid. I 170.
Dietrich de Freiburg, vide *Theodoricus Teutonicus de Vriberg*.
Dietzgen Jos. II 156.
Dietzgen Jos. II 156.
Digby Kenelm II 258.
Dilthey Wilh. II 102, 203.
Diodorus Cronos I 34.
Diogenes Apollonius I 17, 19.
Diogenes Laertius I 15, 56.
Diogenes de Oinoanda I 54.
Diogenes Sinopensis I 35.
Dionysius Areopagita, vide *Pseudo-Dionysius*.
Dionysius Carthusianus I 110, 111, 251, 253.
Dittes Frd. II 75.
Dmowski Jos. Aloys. II 270, 272.
Dobmaier Marianus II 282.
Doctor M. I 174.
Döllinger I 7.
Domanski B. I 11f.
Domet de Vorges I 145; II 38, 295, 327.
Dominicus Flandrensis I 273.
Dominicus Gundissalinus I 178-179, 180, 181, 190, 263.
Dominicus a S. Theresia II 233.
Dominique P. I 287.
Donaldson I 96.
Donat Jos. II 321.
Donatello I 289.
Dons Waldemar II 135.
Doria Paulus Matth. I 311.
Döring I 33.
Dorland P. I 252.
Dorner Aug. II 204.

Dörpfeld II 76.

Dorsch II 264.

Dortous de Mairan J. J. I 316.

Douglas Ch. II 173.

Dougird Aniol II 138.

Draghetti Andr. II 270, 272.

Dräseke J. I 105, 119.

Drattenberger Math. II 248.

Dreiling R. I 248.

Drews Arth. I 74; II 49, 86, 87, 162, 199.

Dreyer Frid. II 195.

Driesch Hans II 105, 106.

Driscoll J. E. II 326.

Driscoll F. F. II 326.

Drobisch M. W. II 76, 77.

Droste-Hülshoff II 283.

Drumond I 64.

Drummond H. II 179, 180.

Dubois de Launay II 255, 257.

Dubos I 350.

Dubot T. I 145.

Dubray C. A. II 326.

Duchesne L. I 96.

Duhamel Jo. Bapt. I 287; II 244.

Duhem P. I 151, 189, 247, 249, 250; II 190.

Dühring Eug. II 174.

Dulong II 143.

Dumas Alex. II 294.

v. Dunin-Borkowski St. I 324.

Dupanloup II 294.

Dupont II 297.

Duprat II 66.

Dupuis I 157.

Durand de Gros II 179, 180.

Durandus Aureliacensis I 251.

Durandus de S. Porciano I 228, 244, 248, 251, 264; II 232.

Durdik Jos. II 140.

Durosoy Jo. Bapt. II 237.

Dürr Ern. II 96.

Duval R. I 119.

Duvallius Andr. II 237.

Dyroff A. I 15, 27, 53; II 318.

Dzieduszycki Wojciech II 139.

E.

Eadmer I 145.

Eberhard II 41, 42.

v. Eberstein W. L. G. II 42.

Eckehart de Hoheim I 237, 253-254, 255, 258; II 175.

Eddy M. Baker G. II 213.

Edelmann I 373.

Edfeldt H. II 133.

Edwards Jonathan I 360.

Eggeling H. II 78.

Ehlers R. I 96.

Ehrenberg Hans II 102.

v. Ehrenfels Christian I 105.

Ehrle Franc. I 131, 189, 230, 288; II 317, 318-321.

Eisentraut Petr. II 241.

Eisler Mor. I 173.

Eisler Rud. I 11; II 91.

Eleutherius I 92.

Elisaeus a Garcia II 234.

El-Mamun I 166.

Elsenhaus II 78.

Elvenich Petr. Jos. II 270, 272, 283.

Emericus a S. Stephano II 233.

Emerson Ralph Waldo I 124; II 199.

Emery Jac. Andr. II 271, 273.

Emmanuel a S. Bonaventura II 237.

Emmanuel a Conceptione II 239.

Empedocles I 23, 25.

v. Endert C. I 113.

Endres J. A. I 132, 147-148, 181, 188, 224; II 289, 320, 322.

Enfantin Barth. II 152.

Engelhard I. G. V. I 161.

Engels Frid. II 63, 150 sqq., 179.

Engert J. II 162.

Engert Thadd. II 309.

Enriques Frid. II 190.

Entz I 43.

Epictetus I 14, 52, 58.

Epicurus I 52, 53, 58, 97, 165.

Epiphanius I 65, 67, 126.

Erasmus Rotterdamsensis I 292, 295.

Erath August. II 234.

Eratosthenus I 15.
Erber Ant. II 239.
d'Ercole Pasquale II 126, 127.
Erdelyi Io. I 362.
Erdmann Jo. Eduard I 10; II 60, 64.
Erdt Paulinus II 260, 261.
Erhard II 39.
Erhard Andreas II 270, 272.
Erhardt Franc. II 96.
Ermoni V. I 119.
Ernaldus de Bonneval I 162.
Ernesti II 269.
Espenberger I 164.
Esser II 119.
Estacio da Trinitade I 272.
Eubulides I 34.
Eucken Rud. II 48, 131, **204**.
Euclides Megarensis I 34, 122.
Euler I 325.
Eusebius Caesarensis I 15, 86, **104**,
 105, 126.
Eutyches I 101.
Evellin F. II 112.
Ewald O. II 185.
Eximeno Ant. I 363; II 239.
Exner F. II 76.

F.

Faber I 272.
Fabié A. M. II 131.
Fabre II 278, 281.
Fabri Frid. II 148.
Fabri Honoratus I 286; II 245 (locus
 I 286 corrigendus est).
Fabry de Montcault H. Jos. II 255,
 257.
Faggi Adolfo II 87, 128.
Falckenberg R. I 269.
Falter I 64.
Fangouse II 261.
Faraday II 142.
Farah A. I 171.
Fardella Michelangelus I 311; II 250
 (locus I 311 est corrigendus).
Farges A. II 38, 210, 322.
Fasolus Hier. II 237.
Fassoni, Liberatus a S. Jo. Bapt. II
 255, 257.
Faulhaber Mich. I 96.
Faustus I 120.
le Febvre Jac. II 253.
Fechner G. Theod. II 76, **80-82**, 83,
 87, 91, 92, 182.
Feiler Willy I 195.
Felder H. I 240.
Felkin H. M. II 77.
Fell G. II 325.
de Feller Franc. Xav. II 256, 260.
Felten R. I 181.
Fénélon II 250.
Ferchius Matth. II 235.
Ferdinandus a Jesu II 237.
Féret P. I 250.
Fernandez Garcia M. I 234.
Fernandez y Gonzalez II 131.
Ferrari Angelo II 317.
Ferrari G. M. I 324, 335; II 128.
Ferrari Jos. Ant. II 235, 239.
de Ferrariis Hieronymus I 234.
Ferraz M. I 109.
Ferre I 208.
Ferré Pietro Andrea II 280, 281.
Ferreira-Deusdado I 288.
Ferreira S. P. I 363.
Ferri E. II 149.
Ferri L. I 258; II 280, 281.
Ferrière E. M. I 324.
Fessler I 84.
Fessler Aurelius II 269.
Feuerbach Lud. I 269; II 62, 64, **145**,
 147, 154.
Fichte Imm. Herm. II 60, 64.
Fichte Jo. Gottlieb II 43, **44-47**, 48,
 50, 54, 59, 60, 63, 65, 66, 68, 119,
 124, 131, 175, 217, 221.
Fick Ad. II 190.
Fidanza Joannes, vide Bonaventura.
Filmer I 334.
Fiorentino Francesco I 291; II 126,
 127.

Fischer C. Ph. II 148.
Fischer E. L. II 322.
Fischer J. I 99, 145.
Fischer Kuno I 269, 299; II 37, 48, 49, 61, 64, 93.
Fitterer Jos. II 253.
Florenzi-Waddington Mar. II 126, 127.
Floris II 261.
Flottes A. I 113, 315.
Flournoy Th. II 189.
Fludd Rob. I 293, 295.
Flügel G. I 170.
Flügel Otto II 76, 77.
Focher Simon II 253, 256.
Foerster-Nietzsche Elisabeth. II 199.
Fogazzaro II 312, 313.
Fonseca Petrus I 275, 285, 287.
Fonsegrive II 311, 317.
Fontaine J. II 38.
Fontaine Jo. Claud. II 258, 259.
Forberg Frid. Car. II 45, 48.
Forcisi Franc. II 327.
Forel Aug. II 149, 160.
de la Forge Lud. I 311, 315, 317.
Forget J. I 177.
Fornelli II 169.
Forsyth Th. M. I 269.
Forti (Fortis) Ant. II 248.
Foucher Simon I 313.
Foucher de Careil I 310.
Fouillée Alfr. I 11; II 92, 113, 131, 179, 180, 201.
Fourier Car. II 152.
Fournenc Jac. II 239.
Fraenkel G. II 78.
le Franc Jo. Georg. II 259, 261.
Francé R. H. II 160.
Franchi Ausonio II 291.
Franciscus a S. Clara II 240.
Franciscus de Mayronis I 249, 250.
Franciscus Patritius I 293, 295.
Franciscus Silvester Ferrariensis I 273.
Franciscus a S. Thoma II 238.
Franciscus de Vittoria I 224, 287.
Franco Fiorentino I 16.

le François Laurentius II 255, 257.
Frank Ad. I 11, 173.
Frank F. H. R. II 69.
Franklin Benjamin I 360.
Frantz Ign. II 238.
Frassen Claudius I 272; II 234.
Frauenstädt Julius II 72.
Frédault II 295.
Fredegisus I 134, 135, 136, 137, 138, 140.
Freedman L. A. I 337.
Frémont G. II 327.
Freud Sigism. II 213.
Freudenthal J. I 324.
Freystadt M. S. I 173.
Freytag Willy II 96.
Frick Car. II 321.
Fries Jac. J. II 77-78, 79, 217.
Frischeisen-Köhler Max II 96, 203.
Froebes Jos. II 321.
Froelich Wolfg. II 260, 261.
Frohschammer J. F. II 148, 286, 288.
Frommel Gaston II 114, 118.
Fronober H. I 195.
Fuchs C. E. II 109.
Fuliquet Georgius II 114.
Fürst Julius I 173, 174.

G.

de Gabetz Rob. II 253.
Gabler Georgius Andr. II 60, 64.
Gabriel a S. Vincentio II 233, 237.
Gabryl Franc. II 322.
Galenus I 116, 136, 166, 180.
Galenus de Oyto I 227.
Galilei Galileo I 27, 292, 299, 313, 368.
Gall Franc. Jos. II 149.
Gallinger Aug. II 105.
Gallucci N. Taccone II 327.
Galluppi Pasquale I 361; II 125, 126.
Galton Franc. II 179, 180.
Galtruchius Petrus II 239.
de Galvia Steph. II 234.
Gangauf I 113.

- Garcia y Vera Jul.* II 239.
Gardini Ant. Maria II 258, 259.
Garelli Vinc. II 280, 281.
Garfein-Garski Stan. II 139.
Garnerius de Rochefort I 262.
Garofalo II 149.
Gartner Alypius II 237.
Garve Christ. I 357; II 41, 42.
Garzilli II 281.
Gassendi Petrus I 27, 241, 290, 311, 365; II 245.
Gauchart Gabr. II 253.
Gaudin Aelxius II 237.
Gaunilo I 144.
Gaupp O. II 149, 180.
Gauss II 78.
Gauthier C. I 237.
Gauthier L. I 170.
Gavardi Frid. Nic. I 272; II 234.
Gaye I 43.
Gebert K. II 309.
Gebhart E. I 160.
Geffcken I 59.
Gehle H. I 123.
Geiger II 105.
Geijer E. G. II 131, 132, 133.
Geijer Reinh. II 133.
Geisshüttner II 282.
Gemelli Agostino I 161; II 322.
Genet II 230.
Genest Car. Claud. II 249.
Gengell Greg. II 260.
Genhart Raph. II 272, 273.
Gennarius, vide *Georgius Scholarius*.
Gennaro Nic. Maria II 243.
Genovese (Genuensis) Ant. I 360; II 243.
Gentile Giovanni I 296; II 42, **129-130**.
Geny P. I 11; II 321.
George Leop. II 68, 69.
Georgius Bruxellensis I 271.
Georgius Scholarius I 289.
Gerard J. II 326.
Gerardus Bononiensis I 251.
Gerbertus Aurelianensis I 139, 140.
Gerbet Olympius II 271, 294.
Gerdił Hyac. Sigism. I 361; II 255, 257.
Gerhard Desideratus, vide *Erasmus Rotterdamensis*.
Gerhardus de Bologna I 229.
Gerhardus de Cremona I 178.
Gerhardus de Monte I 273, 287.
Gerhardus Odo I 249.
Gerrard T. II 326.
Gerson Jo. I 245, **247-248**, 249, 253, 255.
van Gerth II 136.
Gervasius II 239.
Geulincx Arn. I 310, **315-316**, 317, 361.
Geyer B. I 156, 161.
Geyser Jos. II 321.
de Ghellink I 164.
Giarratano Cesare I 291.
Giesebrecht W. I 147.
Gietmann II 324.
Gilbert O. I 19, 23.
Gilbertus Porretanus I 151, **153**, 154, 156, 157, 160, 162.
Gillouin R. II 210.
Gilson Etienne I 224.
Ginsburg I 173.
Gioberti Vinc. II 126, **279**, 281.
Gioja I 361.
Giordano Bruno, vide *Bruno*.
de Giorgio II 291.
di Giovanni V. I 122, 361.
Giquenale P. I 316.
Girard G. I 105.
Girardin J. B. II 258, 259.
Gisler A. II 316.
Gizycki, Georg von, II 174.
Glanville Jos. I 314.
Glogau Gust. II 76, 83.
Glossner M. I 195, 324; II 38, 322, 325.
de Goazmoal Guil. II 233.
Gockler L. II 75.
Goddam Adam, vide *Wodham*.
Godefridus de Fontibus I 198, 229, 230, 232.
Godefridus a S. Victore I 160, 161.
Godet Frid. I 123; II 114.
Godoy I 209; II 236.
Goedeckemeyer I 54, 56.

- Goerres Jos.* I 160; II 283, 296.
Goethe I 323; II 48, 52, 106.
Gogozkij II 140.
Golderg H. II 139.
Goldhagen II 253.
Goldschid Rud. II 160.
Goldziher J. I 173.
Goluchowski Jos. II 139.
Gomperz H. I 28, 30, 51, 52; II 193, 288.
Gomperz Th. I 15.
Gonetius I 208.
Gonzalez Vinc. II 235.
Gonzalez Zeph. I 11, 48, 224, 286; II 293.
Gordon Andr. II 240.
Gorgias Leontinus I 29.
Göring Carolus II 174.
Görland Alb. I 331; II 98.
Göschel Car. Frid. II 60, 64.
Gosius I 272.
Gottlieb I 132.
Gottscheer Mart. II 239.
Gottwald R. I 105.
Goudin Ant. I 286; II 232, 239, 240.
Gourd J. J. II 112.
Grabe J. E. I 67.
Grabmann Mart. I 119, 122, 131, 132, 137, 148, 151, 155, 156, 157, 161, 181, 189, 195, 224, 252, 261, 286, 288; II 317, 318.
Granadus Jac. II 233, 236.
le Grand Ant. Bonav. I 310; II 250.
Grandeclaudé II 295.
Grandgeorge L. I 113.
Grant I 49.
Grassi Bertazzi G. B. I 161.
Grassmann F. L. I 113.
Gratiadei de Ascoli I 251.
Gratien J. B. G. II 251.
Gratry Alph. II 277, 281.
de la Grayge J. B. II 253, 256.
de Grazia Vincenzo II 125, 126.
Gredt Jos. II 321.
Green Thom. Hill II 120, 121, 123.
Gregorius Ariminensis I 247, 249.
Gregorius Magnus I 122, 134, 163, 229.
Gregorius Nazianzenus I 101, 104, 105, 110, 114, 126, 141.
Gregorius Nyssenus I 101, 102-104, 105, 111, 112, 114, 126, 141.
Gregorius de Valencia I 275.
Gregorius XVI. II 283.
Grelling K. II 78.
Grew II 142.
Griesbach II 269.
Grillmberger I 84.
Grimaldi Constantinus II 242.
v. Grimm I 366.
Grimmisch Virg. II 321.
Grisar H. I 248.
Groenewegen H. Y. II 136.
Grondys L. H. II 136.
de Groot V. I 224.
Grosseteste, vide Robertus Grosseteste.
de Grossis V. M. II 232.
Grot Gerhardus I 253.
Grote I 43, 49.
Grotius Hugo I 286, 294, 296, 355, 369.
Grubbe S. II 131, 132, 133.
Gruber Herm. II 169, 322.
Gründer H. II 322.
Grünfeld A. I 173.
Grunwald G. I 161; II 322.
Grunwald Max I 317, 324.
Grustner de Grustdorff Casim. II 238.
Gualterus Burlaeus I 250.
Gualterus ab Insulis I 157.
Gualterus de Mortagne I 150, 151.
Gualterus a S. Victore I 160, 161, 162.
Guastella C. II 128, 129.
Guénard Ant. II 256.
Guerinois J. C. II 232.
Guerreri Jos. II 260, 261.
Gugenheimer J. I 174.
Guidi Ubertus I 227.
Guilelmus de Alvernia I 110, 179-180, 181, 204, 214.
Guilelmus Campellensis I 149, 151, 159, 263.
Guilelmus de Conchis I 150, 151, 154.
Guilelmus de Hotum I 227.

Guilelmus de Makelesfeld I 227.
Guilelmus de la Mare I 187, 189, 213,
 226, 227, 232.
Guilemus de Melitona I 182.
Guilelmus de Moerbecke I 178, 196,
 237.
Guilelmus de Occam I 129, **244-246**,
 248, 264, 272.
Guilemus Parisiensis, vide *Guil. de*
Alvernia.
Guilelmus de St. Thierry I 150, **159**,
 161.
Guilelmus de Tocco I 198, 224.
Guilelmus de Warè I 226.
Guilleminot Jo. II 241.
Guinerois Jac. Casim. I 286.
Gumposch V. Ph. I 10; II 271.
Gunkel Herm. II 69.
Günther Ant. II 277, **285**.
Gusmann Jul. II 240.
Gutberlet Const. II 296, 321.
Güttler C. I 303.
Guttman J. I 173, 174.
Guyau J. M. I 54; II 131, 179, 182,
199-201.
Guyeton L. I 145.
Guyon Claud. Maria II 255, 257.

H.

Haan H. II 321.
Haas A. E. I 59, 119.
Habrich L. II 321.
Hader Jo. II 248.
Hadrianus I 57, 87.
Haeckel Ern. I 18; II **157** sqq., 176.
van der Haeghen Victor I 317.
Haelnel I 131.
Haffner Paul I 10; II 325.
Hagel Maurus II 272, 273.
Hagemann G. I 230; II 296, 298, 321.
Hahn Chr. I 165.
Hahn S. I 250, 255.
Haimo de Faversham I 181, 182.
Haldane E. S. I 310.

Haldimann H. II 317.
Halévy D. II 199.
Hall Carolus II 152.
Hall G. Stanley II 211.
v. Haller L. II 53.
Halleux II 322.
Hallier Ern. II 78.
Hamann F. G. I 359; II 41, 42, 282.
Hamberger II 285.
van Hamel II 149.
Hamelin Octavius II 112.
Hamilton Guil. I 347; II **118-119**, 120.
Hamacher Ern. II 215.
Hammer-Purgstall I 170.
Hankiewicz K. I 363.
Hann F. G. I 165.
Hannequin Arth. II 113, 114.
Hannus Ign. II 139.
Happel J. I 173.
Harcourt Guil. II 239.
Hardouin I 311.
Harms II 69.
v. Harnack Ad. I 33, 67, 74, 90; II
 312, 313.
Harper T. II 326.
Harrington II 151.
Harris William T. II 124, 125.
Harrison Frid. II 168.
Hart H. II 213.
Hart Julius II 213.
Hartenstein G. II 76.
Hartley David I 344, 346, 347, 372.
v. Hartmann Eduard I 43, 66; II 49,
 53, 72, 80, **83-87**, 91, 92, 147, 191,
 225, 277.
Hartmann Nic. II 98.
Haskins Ch. H. I 151.
Hasler F. I 105.
Hassall I 347.
Hasse H. P. I 74.
Hasselbach C. F. W. I 99.
Hast II 283, 285.
Hatsch E. I 58.
Hauptmann Carolus II 160, 184.
Hauréau B. I 131, 132, 140, 151, 160,
 195, 230, 248, 250.

- Hausdorff Felix*, vide *Mongré*.
Hauser Berth. II 239.
Hautcoeur II 295.
Haven J. I 11.
Havet I 87.
Hayer Jo. Nic. Hub. II 258, 259.
Haym R. II 64.
Haymo a S. Clemente II 234.
Hecht Hyac. II 237.
Hecker J. Th. II 308.
Hedderich II 269.
Heegard Sophus II 135.
Heerebordus I 310.
Hegel Georgius Guil. Frid. I 10, 22, 24, 323; II 43, 44, **53-64**, 65, 66, 68, 106, 107, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 129, 131, 154, 175, 184, 217, 218, 277, 278.
Heiberg Jo. Lud. II 134, 135.
Heidanus I 310.
Heidingsfelder G. I 249.
Heidmann K. I 156.
Heiler Frid. I 317.
Heim K. I 189.
Heimericus de Campo I 273.
Heinrich Er. II 105.
Heinrich W. I 145; II 184, 185.
Heinrici C. F. G. I 61.
Heinze R. I 43.
Heiricus Altissiodorensis I 139, 140.
Heitz Th. I 148, 161, 195.
Held II 152.
Helincondus de Fremont I 155.
Hellpach II 91.
Helmholtz H. I 37, 93; II 143, **189**.
Helmont Jo. Bapt. I 292, 295.
Helvetius I 352, 355, 365.
Hemelmann Greg. II 236.
van Hemert Paul II 40, 136.
Henneguiet Hier. II 233.
Henning Böhmer Justus, v. *Böhmer*.
Henricus de Brabantia I 178.
Henricus Gandavensis I 129, 204, **226**, 228, 229, 230, 232, 272; II 232, 234.
Henricus de Gorkum I 273.
Henricus de Hassia I 247.
Henricus de Hervordia I 165.
Henricus de Oyta I 247.
Heraclitus Ephesinus I **23-24**, 27, 28, 29, 45, 109.
Herbart I 22; II 60, **74-76**, 77, 217.
v. Herbert II 39.
Herbertz R. I 15.
Herboord I 286.
Herder I 323, 359; II 41, 42, 44.
Herennius I 69.
de Herice Val. II 233, 236.
Hering II 182, 192.
Hermann Amandus II 235.
Hermann Georg. II 249.
Hermann K. F. I 38, 43.
Hermes Georgius II **288**, 288.
Hermes Trismegistos I 61, 110, 136, 182.
Hermias I 15, 88, **89**.
Hernandez y Fajarnes Ant. II 327.
de Herrera Petrus II 236.
Herrlin Axel II 133.
Herschel J. I 171.
v. Hertling G. I 87, 113, 195, 310, 335; II 320.
Hertz Henr. II 190.
Herveus Natalis I 228, 230, 251.
Herzen II 140.
Herzog Ed. II 283, 288.
Hessen Sergius II 102.
Hessenberg Gerardus II 78.
Hetényi Jo. I 362; II 137.
Hettner I 342.
Hettwer C. I 161.
Heumann Christ. Aug. I 10.
Heuschen Bened. II 234.
Heydenreich II 39.
Heymans G. II 92.
Hezel II 269.
Hibben F. G. I 342.
Hicetas I 20, 21.
Hidalgo Jo. II 234.
Hierocles I 116.
Hieronymus I 92, 104, 105, 122, 126, 163, 229.

- Hieronymus Medices* I 275.
Hieronymus de Montefortino I 272.
Hilarius Pictaviensis I 101, **104**, 105,
 126, 163,
Hilgenfeld A. I 67; II 61.
Hill W. H. II 326.
Hillebrand Franc. II 105.
Hilt F. I 105.
Hinrichs H. Frid. Guil. II 60.
Hippasus I 21.
Hippias I 29.
Hippocrates I 136.
Hippolytus I 15, 65, 67, 92, **93**, 102,
 111.
Hirnhaym Hieronym. I **314**, 355.
Hirsch Em. II 48.
Hirsching I 132.
Hirzel I 58, 61.
Hobbes Thomas I 296, **299-302**, 303,
 311, 323, 332, 334, 340, 342, 343,
 344, 355, 365, 368, 369, 372, 374;
 II 34, 63, 254, 331.
de Hock Car. Franc. II 271, 273, 285.
Hodgson Shadworth H. II 73, 92, **122-**
123, 182.
Hoene-Wronski Jos. M. II 40, 42, 138.
Hoermannseder Ans. II 239.
Hofberg H. I 361.
Hoff Jos. I 324.
Hoffbauer II 39.
Höfding H. I 269, 355; II 131, 135.
Hoffmann Franc. II 53.
Höfler Alois II 105.
Höfler Aug. 238.
Hofmann Henr. II 105.
v. Hofmann J. C. K. II 69.
Hofstede de Groot P. I 99.
Höijer Benjamin II 131, 133.
Hoke Rob. II 142.
Holbach Dietrich v. I 351, **352**, 353,
 355, 365, 372; II 255.
Holcot Rob. I 244, 249.
Hölderlin II 53.
Holl Karl II 317.
Hönigswald R. II 162.
Honorius a S. Maria II 241.
Honorius Augustodunensis I 151,
 157, 262.
Honthelm Jos. II 321, 324.
Hooke L. Jos. II 238.
Hoppe Th. II 53.
Horneffer Aug. II 199.
Horneffer Ern. II 160, 199.
Horten M. I 170.
Horváth Cyrill II 137, 138.
Horváth Jo. Bapt. II 249.
Hostinsky P. II 140.
Hotho H. G. I 310.
Houtin A. II 118, 316.
Howison George H. II 124, 125.
Hrabanus Maurus I 134, **135**, 137, 139-
Huber J. N. I 84, 310.
Huber Jo. II 152.
Hubert K. I 43.
Huet (Huetius) Petrus Daniel I 311,
 313, **314**; II 202, 249, 255.
Huet Franc. I 230.
v. Hügel Frid. II 312, 313, 317.
Hugo de Amiens I 162.
Hugo Argentoratensis I 194, 195.
Hugo de Billom I 227.
Hugo de St. Cher I 190, 226.
Hugo Rothomagensis I 162.
Hugo a S. Victore I 144, 154, 157,
159-160, 161, 163, 190, 263.
Hugonin F. II 278, 281.
Huit Ch. I 151, 291.
d'Hulst Maurice II 327.
Hubertus de Prulliac I 229.
Hume David I 24, 56, 331, 335, **337-**
341, 344, 345, 346, 347, 349, 361,
 365, 374, 375; II 5, 6, 7, 34, 41, 54,
 120, 163, 182, 185, 192, 202, 221.
Humphrey W. II 326.
Hurtado de Mendoza Petrus I 286.
Hurtadus Caspar II 236.
Hurter II 256.
Husserl Edm. II **103-105**, 106, 185,
 288.
Hutcheson Franc. I 343, 347, 369;
 II 5.
Hutchinson Stirling II 120.

Huttler I 252.
Huxley Th. Henr. II 148, 176.
Huyghens I 27.
Hyna K. Ferd. II 140.

I.

Ibn-Badja, vide *Avcompacc*.
Ibn-Daud Abraham I 172, 174.
Ibn-Gebrol Salomon, vide *Avicebron*.
Ibn-Roschd, vide *Averroes*.
Ibn-Sina, vide *Avicenna*.
Ibn-Tophail, vide *Abubacer*.
Ibsen H. II 199.
Ignatius Antiochenus I 87.
Ilgner C. I 252.
Imre I. II 137.
Inge W. R. I 255.
Irenaeus I 65, 67, **92**, 93.
Irenaeus a S. Jacobo II 239.
Isaak a Stella I **159**, 161.
Isaak ben Salomon Israeli I 172, 173.
Isenbiehl II 269, 282.
Isenkrahe II 322.
Isidorus Hispalensis I **122**, 123, 134,
 135, 163.
Israel A. I 296.
de Ituren Thom. II 236.
Ivo Carnotensis I 163.
Ivo (Parisiensis) II 237.

J.

Jacobi Frid. Henr. I 323, 347, 359;
 II 39, **41**, 42, 47, 54, 68, 106, 124,
 131, 202, 282.
Jacobus a S. Dominico II 238.
Jacobus Edessenus I 118.
Jacobus Faber Stapulensis I 241, 258.
Jacobus de Viterbo I 228.
Jacoby G. II 189.
Jäger W. I 58, 74.
Jahn A. I 105.

Jaia D. II 126, 127.
Jakob Ant. II 325.
Jamblichus Syrus I 68, **72**, 74, 108.
James Will. II 92, 102, 182, **185-188**,
 210, **211**, 219.
Janauschek L. I 161.
Janet Paul I 11, 324; II 147.
Janet Pierre II 169.
Jansen Bern. I 189.
Jansen F. I 224.
Jaronski Felix II 138.
Jäsche I 324.
Jasper J. I 331.
Jaszlinsky Andr. II 239.
Jatho II 213.
Jaurès Jean II 156.
Javellus I 273.
Jellouschek I 230, 251.
Jeremeas Sam. II 137.
Jerusalem Wilh. II 288.
Jocannes a S. Aegidio I 190.
Joannes Anglicus I 271.
Joannes ab Annuntiatione II 233.
Joannes de Bassolis I 249, 250.
Joannes de Cajatia I 227.
Joannes Canonicus I 249.
Joannes Cassianus I 120.
Joannes Chrysostomus I 126.
Joannes de Colonia I 271.
Joannes de Colonna I 198.
Joannes Damascenus I **118**, 119, 122,
 124, 208.
Joannes Dunbleton I 250.
Joannes (Evangelista) I 86.
Joannes Faber de Werdea I 271.
Joannes Hispanus I 178.
Joannes Jandunus I 236, **256**,
Joannes a Lapide I 273.
Jocannes Magister I 271.
Joannes de Mirecuria I 247, 249, 256,
 258.
Joannes a Nativitate II 234.
Joannes Neapolitanus I 218, 228, 251.
Joannes Philoponus I 73, 74, **116**, 117,
 119.
Joannes de Polliaco I 251.

- Joannes Poncius* I 272.
Joannes de Rada I 234.
Joannes de la Rive I 249.
Joannes a Rubino I 189.
Joannes de Rupella I 182, **184**, 189, 219, 263.
Joannes Saresberensis (Salisburgen-
 sis) I 139, 140, 149, 151, **154-155**,
 156, 263.
Joannes Sylvester Ferrariensis I 287.
Joannes Syrus Uvadanus I 286.
Joannes a S. Thoma I 208, 275, 286,
 287; II 436.
Joannes a Trinitate II 234.
Joannes Versor I 273.
Jodl Frid. I 341; II 160, 174.
Jodl Carolus I 33.
John Carolus II 239.
Johnson Samuel I 360.
Jones Henr. II 122, 123.
Josephus a S. Floriano II 235.
Jouffroy Theod. I 347.
Jouin L. II 326.
Joul Gabriel II 248.
Joule J. P. II 143.
Jourdain A. I 177, 181, 195.
de Jovellanos Gaspar I 363.
Joyce G. II 326.
Julianus Apostata I 68, **72**, 74, 86.
Jung E. II 313.
Jungius Joachin I 286.
Jungius Joannes I 355.
Jungmann II 297, 324.
Jurain Jos. II 237.
Justinus Martyr I 15, **88**, 89, 90,
 91, 97.
Justus Lipsius, vide *Lipsius*.
- K.**
- Kafka G.* I 16.
Kaftan II 311.
Kahl W. I 113.
Kahlberg A. I 174.
v. Kalterborn C. I 296.
Kalthoff Alb. II 160, 213.
Kant Immanuel I 18, 44, 144, 282,
 268, 309, 317, 330, 338, 344, 345, 359,
 371; II 1, **2-38**, 39, 40, 42, 43, 44,
 45, 46, 47, 54, 59, 60, 63, 65, 66,
 68, 69, 70, 77, 78, 79, 82, 90, 91,
 93, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 106, 107,
 110, 112, 113, 114, 117, 118, 119,
 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131,
 175, 190, 216, 217, 218, 221, 250,
 290, 310, 311.
Kantzer E. M. II 173.
Karsten I 23, 27.
Kastil Alfr. II 105.
Katschthaler II 285.
Kaufmann D. I 174.
Kaufmann N. I 113.
Kautsky Car. II 156.
Keibel M. II 194.
Keicher O. I 188, 241.
Keller A. II 210.
Kellermann B. II 98.
Kelles-Kraus Casim. II 156.
Kepler Joannes I 292, 368.
Keppler Isidor II 239.
v. Keppler Paul Wilh. II 309.
Kerkápolyi K. II 137.
Kerler D. H. II 105.
Kern Berth. II 76, 98.
Key Ellen I 29; II 199.
Kidd Benj. II 179.
v. Kiefer I 74.
Kiefl Fr. Xav. I 87; II 157, 317.
Kiehl II 135.
Kierkegaard Sören II **134**, 125, 199,
 205.
Kiesewetter II 39.
Kiesow II 91.
Kühn H. I 85.
Killermann S. I 195.
Kilwardby Robertus I 159, 178, **190**,
 191, 195, 225, 227, 228, 230, 263.
Kingsley Ch. I 99.
Kinkel Walter II 77, 98.
Kinker F. II 40, 125, 136.
Kircker Athanasius I 241.

Kirchhoff A. I 74.
Kirchner Fr. I 11, 74.
Kircjewskij F. II 140.
Kirsch Petrus II 238.
Klácel Fr. II 139.
Klapwel Rich. I 227.
Klasen Fr. II 309.
Kleffner A. I. I 119.
Klein Fr. I 255.
Klein H. I 234.
Kleinpeter H. II 182, 193.
v. Kleist H. I 74.
Klemm II 91.
Kleutgen Jos. II 285, 288, 297, 298.
Klimke Frid. II 91, 148, 161, 162,
 181, 185, 189, 193, 325.
Knauer V. II 325.
Knight William I 341.
Knippenberg Seb. II 238.
Knoodt II 285.
Knorr v. Rosenroth Christ. I 173.
Kochalsky A. I 54.
Kodisowa J. II 184.
Kohler J. I 314.
Koller II 282.
Kölln Konr. I 273, 287.
Konarski Stanislaus I 362; II 260.
König A. I 137.
König Edm. II 91.
Kopperschmidt J. II 78.
Kortholt Christ. I 323.
Köstlin II 62.
Köteles Sam. II 137.
Kozias N. I 11.
Kozlowski Wl. M. II 139.
Kralik R. v. I 33.
Kramm E. I 255.
Kräpelin II 91, 149.
Kraus Fr. H. II 309.
Kraus Oscar II 39, 105.
Krause Albrecht II 93, 98.
Krause Frid. I 189; II 65, 66, 67, 131.
Krebs E. I 230.
Kreibig Jos. Clem. II 105.
Kremer Jos. II 139.
Kreutzhage II 283.

Krings Karl II 75.
Krisper Cresc. II 235.
Kroman Kristian II 135.
Kroner Rich. II 102.
Krug Wilh. Tr. I 17; II 39, 40, 42, 119.
Krüger II 91.
Kübel J. II 317.
Kugler L. I 248.
Kuhlenbeck Ludw. II 199.
Külpe Oswald II 38, 91, 95-96
Kuntze Frid. II 102.
Kunze J. I 67.
Küppers W. I 335.
Kurella II 149.
Küthmann A. I 248.

L.

Laas Ern. II 173, 192.
Labanca B. II 280.
Laberthonie Petr. Thom. II 255, 257.
Laberthonnière L. I 87; II 206, 311.
Labriola Ant. II 156.
Labriola Teresia II 156.
Lachelier Julius II 73, 91, 112-113.
Lacombe II 102.
Lacordaire II 272, 273, 294.
Lactantius Firmianus I 85, 98, 125.
Ladd George T. II 124, 125.
Lafargue II 156.
Lafitte Petr. II 167.
Lafontaine A. I 249.
Laforêt II 278, 281.
Lagnier L. I 96.
Lagrange I 325.
Laing W. H. I 299.
Lamarek I 18.
Lambert Jo. Henr. I 357.
Lambertus de Monte I 273, 287.
Lamennais (de la Mennais) I 311.
 II 274, 276, 294.
Lametrie I 332, 351, 354, 365, 372.
Lamourette Hadr. II 251.

- Lamy Bern.* I 316.
Lamy (Lami) Franc. I 311, 316; II 255.
Land J. P. N. I 317.
Lanfrancus I 143, **147**, 148.
Lanfrey I 354.
Lang Alb. II 322.
Lang Paulus I 43.
Lange Frid. Alb. II 37, 93, **190**, 196.
Langheinrich Jos. F. I 56.
de Lanion I 316.
Lannes F. I 363.
Laplace I 18, 325.
Lapp Ad. II 195.
Lappe L. I 249, 258.
Largent R. P. I 105.
Larsson Hans II 133.
Lasalle Ferdinand I 24; II 63, 156.
Lasinio I 171.
Lask Emil II 99, 102, 103.
Lasson G. II 64.
Lasswitz Kurd II 82, 98.
Laudi II 260, 261.
Laulahnier Mich. Jos. II 259, 261.
Laurentie P. Seb. II 269.
Laurentius a S. Theresia II 233.
Lavoisier II 142.
Lawrow II 156.
Lazarus M. II 76, 77.
Leander P. J. H. II 133.
Lebreton J. I 24, 87; II 317.
Lechatier I 341.
Lechleitner B. II 269.
Lechleitner Thom. II 239.
Lechler Gotth. I 250.
Lecky E. H. I 342.
v. Leclair Ant. II 192.
Lecterc I 368; II 317.
Leclère A. II 118.
Leder H. I 113.
Ledesma Jacobus I 275.
Ledru-Rollin II 61.
Lefèvre G. I 151.
Lefort de Morinière Claude I 316.
Legouverneur Jos. II 233.
Legrand Lud. II 258.
Lehmen Alfons II 321, 325.
Leibniz Godefr. Guil. I 22, 144, 232, 241, 286, 287, 309, 317, 322, 324, **325-331**, 349, 355, 356, 362, 368, 371, 372; II 3, 6, 15, 19, 41, 54, 74, 81, 104, 108, 175, 246, 250, 254, 292.
Leigh Aston I 11.
Lemâître J. I 355.
Lemanens P. L. I 189.
de Lemos Thomas II 236.
Lendelmayer M. II 233.
Lenin II 64.
Mr Lennan II 179.
Leo Magnus I 120, 126.
Leo XIII. II 290, **300-306**, 311, 322, 334, 335.
Léon Xavier II 48.
Leonardus da Capua II 242.
Leonhardi II 67.
Lepidi Alb. II 281, 291.
Lepin II 317.
Leroux Petr. II 153.
Leser Herm. II 102.
Lescur Thom. II 239.
Lessing Gotthold Ephraim I 323, **358**, 359, 370, 373.
Lessings Th. II 105.
Lessius Leonardus I 275.
Leszczynski Stanislaus I 363.
Leuba J. H. II 211.
Leucippus I 23, **26**.
Léry L. G. I 174.
Lévy-Brühl L. I 359; II 42, 169.
Lewes G. H. I 11, 49; II 179, 189.
Lewin J. I 317.
Lewkowicz Jac. II 139.
Liard L. I 310.
Libelt Carolus II 139.
Liberatore Matth. II 290.
Lichtenberger Henri II 199.
Liebert Arth. II 98.
Liebig Justus II 146.
Liebmann C. I 314.
Liebmann Otto II 93, **94-95**; 96.
de Liechty R. I 195.
Liepmann I 27.
Ligeard H. I 156.

v. Lilienthal II 149.
Lilley Lesley II 317.
Lindsay A. D. II 210.
Lindsay J. II 53.
Lindsay T. M. II 83.
Lindworsky Jos. II 321.
Lingen Bern. II 239.
Linke Paul F. II 105.
Linsenmann I 249.
Lipps G. Frid. II 48, 91.
Lipps Theodor II 105.
Lipsius Frid. Reinh. II 91.
Lipsius Justus I 290.
v. Liszt II 149, 150.
Littig Fr. I 51.
Little A. F. I 131.
Littre Emil II 168.
Llamazares Thom. II 235.
Llanes Jo. II 233.
Löchens Arne II 135.
Locherer Atypius II 235.
Locke Joannes I 27, 309, 326, 330,
332-335, 336, 337, 338, 340, 342,
 343, 346, 348, 349, 351, 352, 355,
 360, 361, 363, 365, 368, 369, 370,
 372, 373, 374, 375; II 3, 5, 19, 34,
 54, 107, 163, 185, 192, 221, 254, 290.
Lo digerius C. M. I 272; II 234.
de Loë P. I 195.
Loeb Jac. II 160.
Loisy Alfr. II 206, 309, **312**, 316.
Lombroso Cesare II 149.
Longinus I 69.
Longus de Coriolis I 272.
Longwell H. C. I 240.
Loofs II 162.
Lopez Jo. Perez II 236.
Lopez y Martinez P. M. II 327.
Lorenz Siegfr. I 53.
de Lorté et Escartin Hier. II 235.
Losacco M. II 53.
Loscani Franc. II 237.
Lossada Lud. II 239.
Lossius II 282.
Lotze Rud. Herm. II 76, 80, 81, **82**,
83, 87, 102, 131, 147, 196, 315.

Louis M. I 64.
Löwenheim K. I 27.
Lowndes M. E. I 291.
Lubbock II 179, 180.
de Lugo Franc. II 236.
Lucchini L. I 230.
Luciani G. II 281.
Lücke II 69.
Lucianus Samosatenus I 87.
Lucretius Carus I 53, 54, 136, 165.
Ludeña Ant. II 237.
Ludewig Carl I 310.
Ludovici E. I 296.
Ludovici K. G. I 359.
Ludovicus Flandrensis II 235.
de Lugo Franc. II 236.
de Lugo Joannes I 275; II 233, 236.
Lullus Raymundus I **240-241**, 326;
 II 234, 235.
Luparini R. II 232.
Lupus F. II 276, 277, 297.
Luquet G. H. I 181.
Lutherus I 293; II 34.
Lutoslawski Vinc. I 43.
Lutterbeck Anton II 283, 285, (locus
 pg. 285 corrigatur).
Lutz I 189.
de la Luzerne Guil. II 271, 272.
Lychetus de Brescia Franc. I 250,
 271.
Lyell C. II 142.
Lyncaeus Rich. II 239.
Lyng G. V. II 135.
Lyon Ch. I 302.
Lysis I 21.

M.

Mabillon Joannes I 311.
Mably II 151.
Macarius Aegyptius I 103.
Mac Cabe I 156.
Macchiavelli Nicolaus I 289, **294**, 296,
 364, 369; II 63.
Mac Cosh James II 119, 120.

- Macdonald F.* I 355.
Macedo I 272.
Mach Ernst II 123, 125, 182, **192-193**.
Mackintosh James I 347.
Macrobius I 136.
Mac Taggart F. M. Ellis II 122, 123.
Maeratus (Mairat) Ludov. II 248.
Magalhaens Petrus II 236.
Magalotti L. II 272.
Magelliano I 275.
Magister Bandinus I 163.
Magister Petrus I 188.
Magnenus I 290.
Mahan Asa I 11.
Maher M. II 326.
Mahrburg Adam II 139.
Maier H. I 34.
Maieul Lud. II 256.
Maignan Em. I 287; II 238, 242 (locus I 287 corrigatur).
Maignen Ch. II 316.
Mailänder Phil. II 72, 73.
Maimon Salomon II 39, 40, 42.
Maimonides Moscs I **172-173**, 174, 178, 207, 211.
Maine de Biran II 73.
Maines Henry II 179, 180.
de Maistre Jos. I 299; II 272, 273, 293.
Maitre L. I 137.
Makó de Kerek Geda Paulus II 249.
Mukowski Sim. Stan. II 239.
Malan César II 114.
Malebranche Nicolaus I 311, 313, 315, **316**, 317, 335, 337, 360, 362; II 247, 253, 255, 277, 310.
de Maleville G. II 261.
Mally Ern. II 105.
Malpighi II 142.
Malter H. I 170.
Mamachi Thom. Maria II 254, 257.
Mamiani della Rovere Terenzo II 126, 128, **280**, 281.
Mancini Salvatore II 270.
de Mandato II 321.
Mandeville I 344, 347.
Mandonnet P. I 177, 181, 189, 192, 236, 248, 251; II 317.
Manegold a Lautenbach I **147**, 148, 262.
Manes I 67.
Mangold Fr. Xav. II 255, 257.
Mangold Jos. II 250.
Maniscalco Jo. Maria ab Alexandria II 270, 272.
Manitius M. I 123, 131.
Mansel Henr. Longueville II 118, **119**, 120.
Manser G. M. I 171, 189.
Mansion A. I 195.
Manso Petrus II 234.
Mantovani Giuseppe II 73, 125, 128, 129.
Manuel de Goes I 275.
Manzoni Aless. II 280.
de Marabail L. II 261.
Marbach F. I 100.
Marbe II 91.
Marchal L. I 240.
Marcianus I 93.
Marck I 43.
Marcone R. I 11.
Marcus Aurelius I 14, 52, 57, **58**, 87, 88, 89, 92.
Marden O. Sw. II 213.
Mares Franc. II 140.
Maret Carolus II 271, 273.
Maret H. C. II 109, 277, 281, 294.
Marett R. R. II 122.
de Margerie Amadeus II 295.
Margharita Porrette I 254.
Marheineke Phil. Conr. II 60.
de Maria Michael II 321.
Mariales Xantes II 236.
Mariano Raffaele I 96; II 126, 127.
Maritain J. II 210, 322.
Marius Victorinus I 135-136.
Marlo C. II 152.
Marselli Nicola II 126.
Marsilius Ficinus I 111, 289, 291.
Marsilius Inghensis I 247.
Marston Rogerus I 217, 218, 238.

- Martensen* II 134.
Martianus Capella I 134, 135.
Martin C. T. I 189.
Martin V. I 123.
Martinak Eduardus II 105.
Martineau Isaac II 247.
Martineau James II 93, 120.
Martinez Gregor. II 236.
Martinez Nicolaus I 275.
Martinus de Cremona I 163.
Martinus Polonus I 165.
Marton St. II 137.
Martow II 64.
Marty Ant. II 105, 288.
Marucci II 150.
Marzal Franc. II 235.
Marx Carolus II 61, 62, 63, **150** sqq., 179.
Marzulus Barthol. I 273.
Masci Filippo II 128.
Masden Balth. II 270, 272.
Masnata Jo. Maria II 260.
Masson A. J. I 249.
Massonius M. II 139.
Massuetus R. I 67.
Mastrius I 272, 287; II 234.
Matter I 99; II 53.
Mattes II 285.
Matthaeus ab Aquasparta I **187**, 189, 216, 217, 226, 263.
Mattioli N. I 230.
Maturi S. II 126, 127.
Matzke David I 252.
Maumus E. V. I 224; II 327.
Maupertuis II 5.
Maura y Gelabert II 327.
Mauritius Hibernicus I 271.
Maurus Sylvester I 275, 276; II 236.
Mausbach Jos. I 113.
Mauthner Fritz I 11.
Mauzion II 77.
Maximus Confessor I **117**, 119, 141.
Mayans y Siscar Greg. II 237.
Mayer G. M. I 331.
Mayer Jul. Rob. II 143.
Mayr Ant. II 239.
Mayr Beda II 260.
Mazzini II 61.
Mead G. R. S. I 68.
Mechtildis de Magdeburg I 254, 255.
Medices Hieron. II 236.
Medina, vide Bartholomaeus de Medina.
Mehlis G. II 102, 169.
Mehring Franc. II 156.
Memardus H. I 341.
Meinong Alexius II 103, **105**, 106, 288.
de Meis Camillo II 126.
Melanchthon I 286, 293, 362; II 311.
Méland Dionys. II 245.
Melgaco A. a S. Maria Angel. II 235.
Melissus I 21.
Melito I 86.
Melzer E. I 113, 310.
Ménaisson G. I 189.
Mendelssohn Moses I 357, 359, 371.
Mendive Jos. II 327.
Menedemus I 34.
Ménégoz E. II 114.
Menger Ant. II 153.
de Menoux J. II 261.
Menzi E. II 162.
Mérault Renatus II 272, 273.
Mercier D. II 180, 322.
Merdach I 54.
Merinero I 272.
Merk C. I 99.
Merlin Carol. II 253.
Mersenne Marinus I 311.
Merten J. II 285.
Mesland I 311.
Mestier Joannes I 352; II 151.
Messer Aug. II 96.
Methodius I 98.
Metzler I 43.
Meumann II 91.
Meyer Jürgen Bona II 78.
Meyer Hans I 52, 53.
Meyer Rudolph II 152.
Meyer Th. II 321.
Meyerhoff Otto II 78.
Mezger Jos. II 233.

- Mezger Paulus* I 287; II 233.
Miceli Vinc. I 360.
Michael E. I 195.
Michael de Corbelio I 162.
Michael a SS. Trinitate II 233.
Michaeler Car. Jos. II 251.
Michaelis II 269.
Michalski Const. II 320.
Michaltschew II 288.
Michaud E. I 151.
Michelangelo I 289.
Michelet Carolus Lud. II 62.
Michelis Frid. II 148.
Michelitsch A. II 162, 320.
Migne I. P. I 83, 132.
Mignon A. I 161; II 327.
Miguel Alph. II 236.
Mill James II 120, 170.
Mill John Stuart I 299; II 120, 169, 170, 185.
Ming I. F. II 326.
Minges P. I 234.
Minghetti II 280, 281.
Minocchi II 312.
Minutius Felix I 88, 89, 90, 91, 94, 98.
Mirbt E. S. II 78.
Misch G. II 203.
Mlodzianowski Thom. I 286; II 236.
Moehler II 278.
Moeller E. G. I 105.
Moglia A. I 224; II 280, 281.
Möhler J. A. I 105.
Moiraghi I 148.
Moleschott Jacobus I 294; II 145, 147.
Molina I 208, 286.
Molitor II 283, 296.
Möller II 285.
Möller P. M. II 134, 135.
Monaco Nic. II 321.
Monchamp Georges I 314.
de la Moneda Andr. II 239.
Monestier Blasius II 255, 257.
Mongré P. II 199.
Moniglia (Monelia) Thom. Vinc. II 254, 256.
Moniz Jayme II 131.
Monnier I 137.
Monod Wilfredus II 114.
Monrad Marc. Jac. II 135.
de Montaigne Michel I 290, 291, 365, 367; II 269.
Montalembert II 294.
Montalvanus II 232.
Monteiro Ign. II 249.
de Montesinos Lud. II 237.
Montesquieu Carolus I 349, 351, 354.
de Monteursio Livius II 235.
Montfaucon I 131.
de Montoya Didacus Ruiz II 233, 236.
Moore E. W. II 214.
Moore G. E. I 105, 106.
Morandi Io. II 237, 239.
Morawski Io. I 286; II 239.
Morawski Maryan II 322.
More Henricus I 312.
Morelly II 151.
Morgott F. II 296.
Morin F. II 295.
Morris George S. II 124.
Morus Thomas I 294, 295, 296; II 151.
Mosheim I 347.
de la Mothe le Vayer Franc. I 313.
Mothon I 230.
Mötzner Ed. II 133.
Mougel A. I 251.
Mourges Mich. II 259, 261.
Mullach A. I 14, 19.
Müller Adam II 53.
Müller A. II 162.
Müller F. W. K. I 68.
Müller G. E. II 82.
Müller Herm. I 316.
Müller H. F. I 74.
Müller Joannes II 189, 192.
Müller Joannes II 214.
Müller J. H. II 165.
Müller Jos. II 309.
Müller-Freienfels R. II 216.
Municz Lucio M. I 188.
Munk S. I 170, 174.
Münsterberg Hugo II 48, 73, 91, 101, 102, 124.

Muratori Lud. Ant. II 255, 257.
Murri Romolo II 312, 313.
Muschielli I 248.
Musonius Rufus I 58.
Muth Placidus II 282, 288.
Mutschelle Sebastian II 250, 282.
Muyard de Vouglans P. Fr. II 260, 261.
Muzzarelli Alph. II 254.
Mynster II 134.

N.

Nahlowsky J. W. II 76, 77
Narbutt Casim. I 362.
Narducci E. I 170.
Natorp Paul I 15, 27, 37, 54, 310; II 76, 98.
Navarette Balt. II 236.
Naville Ern. II 114.
Naxera Em. II 242.
Nazarius Jo. Paulus II 236.
Neander A. I 161; II 69.
Nelson Leonhard II 78, 79.
Nemesius I 116, 118.
Nestle W. I 14, 15, 30.
Nestorius I 101.
Neumark David I 173.
Newton Isaak I 22, 292, 325, 335, 349, 360, 368, 372; II 5.
Nicolai Frid. I 357; II 47.
Nicolaus de Amiens I 148, 155, 240, 263.
Nicolaus a S. Jo. Bapt. II 234.
Nicolaus Cusanus I **256-258**, 294; II 175.
Nicolaus de Lire I 250.
Nicolaus de Ortellis I 250.
Nicolaus Tinctor I 271.
Nicolaus de Ultricuria I 247, 249, **256**, 258.
Nicolaus Vernias I 256.
Nicole Petrus I 311.
Nicomachus I 122.
Nielsen Rasmus II 134, 135.
Niemann A. I 113.
Niemeyer Joh. I 119.
Niethammer II 48.
Nietzsche Frid. I 29; II 62, 72, 73, 179, 182, **196-199**.
Nigidius Figulus P. I 60.
Nigri Petrus I 245, 246, 273.
Nikuta M. II 138.
Nirschl I 84, 116.
Nitsch F. A. II 40.
Nitzsch K. J. II 69.
Nizolius Marius I 292, 295.
Noack L. I 11; II 53.
Noel Franc. II 239.
Nogarola Thadd. II 258.
Noghera Jo. Bapt. II 254.
Nonnotte Cl. H. II 255, 257.
v. Nostitz-Rieneck Rob. I 331.
Nourrisson F. I 113.
Novalis II 52.
Novario Mario I 317.
Novatianus I 110.
Novelli Alessandro II 126.
Nuckowski Jo. II 322.
Numenius I 61.
Nüsslein Franc. Ant. II 270, 272.
Nybläus Axel I 361; II 133.
Nyiri St. II 137.
Nys D. II 322.

O.

Oberthür Franc. I 373; II 282.
Occam, vide Guilelmus de Occam.
Ocellus Lucanus I 21.
O' Connell Daniel II 268.
Odner C. T. II 133.
Odo Tornacensis I **139**, 140, 157.
Oechslein, vide Taurellus Nicolaus.
Orstedt Andr. Sandoe II 134, 135, 142.
Oesterreich Traugott Const. II 96, 288.

- O' Gorman Thom.* II 316.
O'oiseleur II 258, 259.
O' Kelly de Aghrim II 239.
Oken Lorenz II 52.
Olcott Henry Steel II 212.
de Olea Nicol. II 239.
Olgiate II 322.
Oliveira Ant. II 233.
Oliverius de Siena I 272.
Olivi Petrus Joannis I 187, 188, 189, 213.
Ollé-Laprune Léon II 311, 317, 327.
Olleris A. I 140.
Ollion H. I 335.
Olympiodorus I 73.
Olzina Jos. II 239.
Omnebene I 153, 162.
Opfermann Luc. II 241.
Orano Paulus II 156.
Oresmus Nicolaus I 247.
Orestano Fr. I 128; II 199.
Orges I 38.
Origenes I 15, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 111, 112, 141.
Origenes (discipulus Ammonii) I 69.
Orr I 341.
Orti y Lara Jo. M. II 292, 327.
Ortiz Didacus I 286.
Ostwald Wilhelm II 91, 160.
Oswald James I 346, 348; II 282.
Otloh a S. Emmerano I 146, 147, 148, 262.
Ott E. II 210.
Otten Aloys II 325.
Otto Rudolph II 78.
de Oviedo Franciscus I 286; II 236.
de Oviedo Petrus II 237.
Owen Robert II 152.
- P.**
- Pabst A.* I 23.
Pabst Joh. H. II 285.
Paganini Pagano II 280, 281.
Palacky Fr. II 139.
Palanco P. Franc. II 243.
Palestrina Jo. I 289.
Pallavicino Sfortia II 237.
Palmer E. H. I 170.
Palmieri Dominicus II 291.
Panaetius Rhodius I 15, 52.
Pangerl Fr. I 195.
Pannekoek II 156.
Panstiengl Joach. a S. Jos. II 258, 259.
Pantaenus I 96, 99.
Paoli A. I 341.
Papias I 87.
Papillon F. I 269.
Papini Giovanni I 337.
Pappus I 173.
Para du Phanjas Franc. II 249.
Parisot E. II 180.
Parker Samuel I 310.
Parkinson J. F. I 170.
Parmenides Eleatensis I 21, 22.
Parrot A. I 240.
Pascal Blasius I 313-314; II 202.
Paschen O. I 145.
Pasqualigo Zacharias I 287.
du Pasquier Sebast. II 235.
Passaglia C. II 291.
Passamonti E. II 280.
Pastore Raph. II 255, 257.
Pasty II 327.
Pater I 43.
Patin I 24.
Patrizzi Franc. I 111.
Pauler Theod. II 137, 138.
Pauli Reinhold I 189.
Paulian Amatus Henr. II 256.
Paulsen Frid. II 38, 73, 80, 88, 91, 94, 162.
Paulsen Jo. II 98.
Paulus N. I 148.
Paulus Orosius I 120.
Paulus Venetus I 256.
Payne Georgius I 369.
Pearson II 193.
Pécaut Félix II 114, 118.
Pecci Jos. II 300.

- Peckham Joannes* I 187, 189, 197, 213, 217, 225, 232, 263.
Pegge I 181.
Peirce Ch. S. II 185.
Pelagius I 105-106.
Pellisier G. I 354.
Pelster Franc. II 320.
Pelzer A. I 230, 320.
Pendado Fr. II 327.
Penjon A. I 337.
Penn K. J. II 136.
Perego L. II 48.
Pereyra M. II 236.
Perez Ant. I 275; II 236.
Perez Lopez Jo. II 234.
Perrone Jos. II 272, 273.
Pesch Christ II 317.
Pesch Hénr. II 324.
Pesch Tilm. II 321, 324, 325.
Pestalozza Aless. II 280, 281.
Pétavel-Ollif E. II 114.
Petermann J. H. I 67.
Petersen P. I 228.
Petit Joannes I 223.
Petrarca I 288.
Petrone J. II 128.
Petrus de Abano I 256, 258.
Petrus de Alliaco I 247, **253**, 281.
Petrus de Alvernia I 229.
Petrus de Andria I 227.
Petrus de Aquila I 250, 271, 287.
Petrus Blosius I 162.
Petrus Bruxellensis I 273.
Petrus Cantor I 219.
Petrus de Capua I 163.
Petrus a S. Catharina II 239.
Petrus Damiani I 146, **147**, 148, 163, 262.
Petrus de Hibernia I 263.
Petrus Lombardus I 153, 160, **163-164**, 182; II 236.
Petrus de Palude I 251.
Petrus Peregrinus de Maharicuria I 238, 240.
Petrus Pictaviensis I 160, 163.
Petrus Pomponatius I 290, 291.
Petrus a Tarantasia I 190, 195, 227, 230, 263.
Petrus Thomas I 271, 287.
Petzold Jos. II 182, 185.
Pey J. II 261.
Peynado Ign. Franc. II 236.
Peyretti Jo. Bapt. II 280, 281.
Pfeifer Fr. Xav. II 325.
Pfeiffer Udalr. II 272, 273.
Pfleger L. I 195.
Pfleiderer Edm. I 33, 43, 317.
Pfleiderer Otto II 61, 64.
von der Pfordten Otto II 96.
Pfriem Jos. II 241.
Pfütj O. II 214.
Phaedo I 34.
Philastrius I 67.
Philippson I 54.
Philippus Guilelmus I 315.
Philippus a SS. Trinitate I 287; II 233.
Philo Judaeus I 60, **63-64**, 75, 96, 100, 104, 109, 171.
Philo e Larissa I 55.
Philolaos I 20, 21.
Philostratus I 61.
Photios I 56, 93, 116.
Phronto I 87.
Piat C. I 34; II 318.
Piat Cl. II 216.
Picard de St. Adon Fr. II 261.
Picavet F. I 132, 140, 156, 188, 240; II 318.
Picazzo Jos. II 239.
Piccinardi Seraph. II 241.
Pichler Hans II 105.
Pichon R. I 100.
Pichon Thom. Jo. II 253, 256.
Pico de Mirandola Franc. I 289, 291.
Pico de Mirandola Joannes I 111, 289, 291.
Picton J. Allanson II 179, 180.
Pidal y Mon Alex. II 293.
Pietri Constant. II 271, 272.
Pillon F. II 110.
Piny Alexander I 286; II 232, 239.

- Piro Franc. Ant.* II 249.
Pissini Andr. II 243.
Pius IX. II 280, 281, 284, 285, 286, 299.
Pius X. II 306, 307 sqq. **312** sqq., 333.
Pius XI. II 306, 307.
Pizzi Italo I 170.
Plassmann E. I 224.
Plato I 9, 14, 15, 21, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 34, **35-43**, 44, 45, 46, 47, 48; 49, 55, 63, 66, 68, 69, 70, 73, 77, 78, 91, 93, 96, 104, 108, 109, 113, 121, 136, 138, 144, 145, 147, 150, 153, 155, 194, 202, 205, 209, 217, 265, 289, 330, 360; II 74, 107, 151, 201, 277, 278.
Plechanow II 156.
du Plessis d'Argentrée I 249, 258, 312.
Plethon Georgios Gemistos I 289, 291.
Plotinus I 14, 68, **69-70**, 72, 74, 79, 108, 110, 116, 289; II 151, 277.
Plumtree I 296.
Plutarchus I 14, 61.
Pluzanski E. I 234.
Podlesiecki Alex. II 239.
Pohl J. I 255.
Pöhlmann Rob. I 33; II 153.
Poincaré Henr. II 193, 206.
Poiret Petrus I 323.
Polemon I 43.
Polizzi Jos. II 236.
Pollack W. II 195.
Pollak J. I 170.
Pollock F. I 324.
Polus I 39.
Polycarpus I 87, 92.
Pomerius Julianus I 135.
Ponce-Pacca Ign. II 234.
Pontelonghi Franc. II 239.
Porphyrius I 68, 69, **71-72**, 73, 74, 108, 122, 136, 137, 139, 166, 262.
Pörschke II 39.
Portalié Eug. I 164; II 327.
Posidonius I 52.
Postel H. II 261.
Povius (Pou) Barth. II 239.
Powell E. E. I 324.
del Prado II 322, 324.
Praepositinus I 163.
Praepositus Joannes II 236.
Prantl Carolus I 241, 250; II 61.
Prat L. II 112.
Pratt J. B. II 189.
Preger Wilh. I 160, 255.
Preller I 14.
Preuss A. I 119.
Prezzolini G. II 317.
Priestley Josephus I 344, 348, 372; II 142.
Prisco Jos. II 290.
Probst J. H. I 252.
Probus I 118.
Proclus I 68, **73**, 110, 117, 237.
Prosper Aquitanus I 120, 135.
Protagoras Abderites I 28-29.
Protois I 164.
Proudhon Petr. Jos. II 63, 150, 153.
Pseudo-Augustinus I 135.
Pseudo-Dionysius I 102, 103, **117**, 119, 141, 156, 182, 186, 208.
Pseudo-Plutarchus I 15.
Ptolemaeus Soter I 62.
Ptolomaeus Jo. Bapt. vide *Tolomei*.
Ptolomeus de Lucca, vide *Tolomeus*.
Puccinotti F. II 280.
Pufendorff Samuel I 355, **355**, 359, 368, 369, 370.
Puigserver Phil. II 292.
Purkyne Jo. II 140.
Pusch Sigism. II 248.
Puteanus Jo. II 237.
Pyrrho I 55.
Pythagoras I 14, **19**, 21, 41, 63, 147.

Q.

- Quesnay* I 351.
Quidort Joannes I 230.
de Quiroga Em. Perez II 235, 236.
de Quiros Ant. Bern. II 236, 239.

R.

- Rabbow P.* I 58.
Raciborski Alex. II 139.
Radbertus II 63.
Radulphus Ardens I 162.
Radulphus Brito I 251.
Radulphus de Colebruge I 188.
Raey Regius I 310.
Ragnisco Pietro II 126, 127.
Ragusa Jos. II 236.
Rahilly A. J. I 236.
Raich M. II 48.
Raicsani Georgius II 248.
Raimundus (Toletanus) I 178.
Rainer II 264.
Rambertus dei Primadizzi I 227.
Ramus Petrus I 293, 295, 362.
Rand E. K. I 123, 145.
Rappaport Chr. II 156.
Rashdall Hastings II 122.
Rathenau Walter II 215.
Ratichius I 370.
Ratzenhofer Gust. II 174.
Rau J. J. I 99.
Rautenstrauch Steph. II 265.
Rawenhoff L. G. E. II 136.
Ravà Adolfo II 48.
Raraïsson-Mollin Felix II 92, 107-108, 109, 202.
Ravignan II 294.
Raymundus de Sabundia I 251, 252.
Rayneri Ant. II 280, 281.
Read Carveth II 172.
Read Winwood II 179, 180.
Rechlinger Franc. II 248.
Redelhammer Jos. II 239, 265.
Reding Aug. I 287.
Reginaldus a Piperno I 197, 227.
Regis Silvanus I 311; II 249.
Regius I 310.
Regnier Cl. II 261.
de Régnon Th. I 195; II 327.
Regono Ant. Jos. II 249.
Rehmke Jo. II 103, 106, 193.
Reichel H. II 173.
Reid Thomas I 346, 347, 348; II 118, 202.
Reimarus Herm. Samuel I 357, 358, 359, 373.
Rein Th. II 133.
Rein W. II 76, 77.
Reinach II 105.
Reiners J. I 140.
Reinhold Car. Leonard. II 40, 42, 48.
Reinhold E. I 10.
Reinke Joannes II 161.
Reinkens II 285.
Reinstadler II 321.
Reitzenstein I 61, 86.
Remer V. II 321, 327.
Remigius Altissiodorensis I 139, 140.
de Rémusat Charles I 145, 156, 303.
Renan Ernestus I 119, 170-171; II 168, 294.
Renerius I 310.
Renouvier Charles I 16; II 92, 109-112, 131, 206.
Renz Placidus II 233.
Reuss Maternus II 282, 288.
Reuter Herm. I 156.
Réville Alb. II 114.
Revius Jacobus I 286.
Rey Abel II 223.
Rey y Heredia II 131.
Reylof Alypius II 234.
Reynolds H. R. I 105.
Rhodus George II 236.
Riambourg Claud. II 272, 273.
de Ribadeneira Caspar II 237.
Ribbing Sig. I 43; II 133.
Ribera F. I 241.
Ribot Th. II 169.
Ricci Scipio II 267.
Richard Car. Lud. II 253, 255, 256.
Richardus Fitsacre I 190, 226.
Richardus Lyncaeus I 286.
Richardus de Mediavilla I 188, 189, 232.
Richardus Rufus I 188.
Richardus a S. Victore I 157, 159, 160, 161, 190, 253, 263.

- Richter A.* I 74.
Richter Frid. II 61, 64.
Richter Raoul I 56; II 91.
Rickaby John II 326.
Rickaby Joseph II 326.
Rickert Heinr. II 48, 92, 99, **101**, 102, 216.
Richl Alois II 37, 93, **94**, 96, 199.
Ries J. I 161.
Rilke R. M. II 213.
Rintelen Fritz I 331.
de los Rios Giner II 67.
de Ripalda Jo. Martinez II 248;
Ripley Georgius II 124.
Riquet Bertr. II 233.
Ritschl Albrecht II 83, 311.
Ritter Heinr. I 10, 14; II 68, 69.
Ritter Konst. I 39, 43.
Rittler Ans. II 326.
Ritturangen G. I 170.
Rivaud A. I 324.
Rizner Th. A. I 10; II 271, 273.
Robert G. I 164.
Robertson G. Groom II 172.
Robertus de Courçon I 219.
Robertus Grosseteste I 178, 181, **188**, 189, 237, 238, 263, 285.
Robertus a Meleduno I 154, 162.
Robinet I 351.
Robinson Armitage I 88.
Rodbertus Carolus II 152.
Roeder II 67.
Roessler C. II 42.
Rohde Erwin I 21.
Rohner A. I 174.
Rokitansky II 189.
Rolandus Bandinelli I 153, 162.
Rolandus a Cremona I 190, 226.
Roifes E. II 320.
Romagnosi I 362; II 125.
Romanes G. J. II 149, 179.
Romano G. II 281.
Roques P. II 64.
Rosa Henr. II 317.
Roscellinus Compendiensis I **139**, 140, 144, 149, 152.
Rose V. I 181.
Roselli Salvator II 232, 239.
Rosenkranz Jo. Car. Frid. II 42, 61, 64.
Rosenmüller II 269.
Rosin I 174.
Rosmini-Serbati Ant. II 125, 126, **278**, (281, 290).
Rosset M. II 295.
Rossi Anellus II 239.
Rossi E. II 147.
Rossi G. I 158; II 128.
Rossignoli Jo. P. II 327.
Roth Joh. II 258, 259.
Rothe Rich. II 60, 68, 69.
Rothenflue F. II 278, 281.
Rotta P. I 258.
Rousseau Jo. Jac. I 33, 34, 334, 347, 348, 350, 351, **353-354**, 355, 359, 362, 365; II 5, 6, 7, 34, 41, 151, 310.
Roussel Cl. II 261.
Rousselot I 156.
Roustan M. I 354.
Roux-Lavergne I 295.
le Roy Ed. II 206, **208**, 311, 312, 317.
Royce Josiah I 269; II 64, **124**, 125.
Royer-Collard II 73.
Rays Fr. Xav. II 237, 265.
de Rozaven Lud. II 272, 273, 276.
Rozgonyi Jos. II 137.
Rubczynski W. I 237.
Rubio Ant. I 275.
Rubner II 143.
Ruch C. I 287.
Rudbeck Olaf I 362.
Rüdiger Andr. I 357.
Ruedorfer Eberh. II 233.
Ruge Arnold II 61, 102, 150.
de Ruggiero Guido I 16; II 130.
Rupertus Tuitensis (de Deutz) I 110, 157.
Russel Bertrand I 331; II 105, 106.
Ruysbroeck Joannes I **253**, 255.
Ruyssen Theod. II 38, 73.
Ruzek G. II 137.
Rydellius Andreas I 361.

S.

- Saadjah Faijumi* I 172, 174.
Sabatier Aug. II 69, 114-118, 311, 315.
Saenger S. II 173.
Saenz d'Aguirre I 287.
Sagner Casp. II 239.
Saguens Jo. II 243.
Sahlin C. Y. II 133.
Sailer Jo. Mich. II 282.
de Saint Hilaire Barthélemy I 11.
Saint Lambert I 352.
Saint Martin II 261.
de Saint-Simon Henri II 152.
Saitta G. I 288.
Sakmann Paul I 354.
Salat Jac. II 264, 282.
Salazar Melchíades II 254.
Salcedo Ant. II 236.
Salis-Seewis Fr. II 327.
Salmeron Nic. II 67.
Salvayre G. I 161.
San Bonilla I 363.
Sanchez Franciscus I 286, 290-291.
Sand George II 294.
Sandgathe I 54.
Sangnier Marc II 308, 309.
Sannig Bern. I 272; II 235.
Sanseverino d'Aragona C. M. II 237.
Sarseverino Cajetanus II 290.
Santini G. I 161.
Sanz del Rio Jul. II 67, 131, 292.
Sanzio Raphael I 289.
Saravetius Michael I 273.
de Sarlo Francesco II 73, 128.
Sárdary P. II 137.
Satolli Fr. II 327.
Sattel II 289.
Saturninus I 66, 67.
Saulze J. B. II 149.
Sauter C. I 119, 170.
Sauvé Henr. II 295.
Sauvert A. I 113.
Sawicki Franz II 322, 324.
Scardua Barth. II 258, 259.
Scarella Jo. Bapt. II 239, 321.
Schaaf Henr. II 321.
Schaarschmidt Karl I 156.
Schad J. B. II 48.
Schüffle II 152.
Schalkhauser G. I 119.
Schanz P. II 316.
Scharpe I 161.
Schaubach I 27.
Schedius L. II 137.
Scheeben Henr. I 236, 286.
Scheid N. I 123.
Scheidsach Fructuosus II 238.
Scheler Max II 105.
Schell Hermann II 309, 311, 324.
Schelle Aug. II 282.
Schelling Fridericus Guilelmus I 323;
     II 43, 44, 48-53, 54, 59, 61, 62, 63,
     65, 66, 68, 106, 107, 108, 118, 119,
     124, 126, 131, 175, 202, 205, 217,
     277, 278, 287.
Schenk A. I 123.
Scherer Edm. II 114, 118.
Schérer W. I 99.
Scherfer II 265.
Schwe II 149.
Scheyer Simon I 174.
Schiffini Santo II 321, 327.
Schiller Frid. II 40, 52, 54.
Schiller F. C. S. II 122, 179, 185.
Schiller J. I 156.
Schindele St. I 181.
Schinz Alb. II 189.
Schirmann Coelest. II 250.
Schlegel Augustus Guil. II 52.
Schlegel Frid. II 48, 52, 283.
Schleiden Jac. II 78, 142.
Schleiermacher Frid. Ern. Daniel I
     24, 43, 323; II 61, 62, 65, 7-69, 83,
     114, 117, 131, 196, 277, 311, 315.
Schlögl P. I 161.
Schlömilch II 78.
Schlosser II 282.
Schlund E. I 240.
Schlüter II 285.
Schmekel I 58.
v. Schmid Al. II 316.

- Schmid Car. Christ. Erh.* II 40, 42.
Schmidlin I 156.
Schmidt C. I 67, 196, 255; II 156.
Schmidt E. I 255.
Schmidt Fr. A. II 42.
Schmidt Jo. Casp., vide Stirner Max.
Schmidt Phil. Ant. II 237.
Schmier Ben. II 239.
Schmitt Eug. H. II 137, 138.
Schmitt H. J. II 296.
Schmitt Th. I 195.
Schmölder I 170.
Schmoller II 152.
Schneid Matth. II 296.
Schneider A. I 51, 195.
Schneider C. M. II 326.
Schneider Eulogius II 269.
Schneider Wilh. II 326.
Schneidewin Max II 86, 87.
Schnitzer F. I 148.
Schnitzer J. II 313.
Schopen Wolterus II 235.
Schopenhauer Arthur I 66, 286; II 16, 58, 65, **69-73**, 84, 86, 93, 205, 225.
Schorn I 27.
Schott G. II 135.
Schrader II 297.
Schreiber F. I 156.
Schröder Jo. Frid. Ludw. II 136.
Schröder II 316.
v. Schubert H. II 52, 157.
v. Schubert-Soldern Rich. II 192, 194.
Schüler S. I 119.
Schultz Jul. II 190, 311.
Schultze Fr. II 165, 190.
Schulz Jo. II 39.
Schulze II 269.
v. Schulze-Güvernitz G. II 102.
Schuppe Wilh. II 192.
Schuppius Balth. I 370.
Schürer E. I 64.
Schuster I 24.
Schütz L. II 296.
v. Schütz Wilh. II 271, 273.
Schwaaun Petr. II 237.
Schwanc I 84.
Schwann II 142.
Schwartze M. G. I 67.
Schwarz Ed. I 35.
Schwarze K. II 180.
Schwarzhuber Sempertus II 237, 240.
Schwegler F. K. A. II 61.
Schweizer Alex. II 69.
Schwertshlager Jos. II 322.
Schwetz II 285.
de Scorraille Rob. I 288.
Scotus, Ioannes Duns I 129, 177, 187, 200, 226, 228, **231-234**, 240, 245, 250, 264, 272; II 233, 328.
Scotus Eriugena Joannes I 110, 117, 133, 138, 139, **140-142**, 145, 157, 165, 240, 262; II 175, 271.
Scottus Michael I 178, 190.
Séailles Gabriel I 11.
Sebastianus de Conto I 275.
Seber II 283.
Secchi Angelus II 291.
Secrétan Carolus II 107, **108**, 109, 118.
Sedlmayr Virg. II 239.
Seely I. R. II 179.
Segneri II 254.
Seitz I 331.
Seling II 283, 288.
Semery Andr. II 239.
Semler I 373; II 269.
Semon R. II 160, 193.
Sendil Ant. II 292.
Seneca Lucius Aennaeus I 14, 52, **58**, 136.
Senffleben Jo. II 239.
Sennert Daniel I 290.
Sentrout II 38.
Septimius Severus I 87, 92, 95.
Sergius I 118.
Sermoneta Alexander I 272.
Serra Marcus II 236.
Serranó M. Nieto II 131.
Serrano Gonzales II 67.
Sertillanges A. D. I 224; II 322.
Seth Andreas II 122, 123.
Sextus Empiricus I 14, **56**, 313.

- Seydel Rud.* I 19.
Shaftsbury I **343**, 347, 352, 361, 369, 372; II 5.
Shear Th. L. I 105.
Sibbern Fred. Christ II 134, 135.
Sickenberger Otto II 309.
Sidgwick H. II 172.
Siebeck Hermann I 50, 170; II 82.
Siebert H. I 240.
v. Sieger Alexander II 272, 273, 275 (pag. 273 et 275 corrigatur Hubertus in Alexander).
Sierp I 315.
Sigerus de Brabantia I 196, 225, 234, 235, 236.
Sighele II 149.
Signoriello Nuntius II 290.
Sigorgne Petr. II 253.
Sigwart Chr. W. I 10.
de Silva Pacheco II 237.
Silvius Franc. II 237.
Simar Theoph. II 326.
Simmel Georg. II 102.
Simmias I 21.
Simmler I 164.
Simon Jordanus II 235, 255, 257.
Simon Jules I 317.
Simon Tornacensis I 262.
Simons II 322.
Simplicius I 73.
Sinsart Bened. II 258, 259.
Sirectus Ant. I 271.
Skórski Alex. II 139.
Smetana Aug. II 139.
Smith Adamus I **345-346**, 347.
Snellmann F. V. II 133.
Sniadecki Jan. II 138.
Soave Franciscus I 360; II 125.
Socrates I 9, 14, 21, 28, 29, **31-34**, 35, 36, 44, 48, 52, 63, 77.
Soggia (Soglia) Georgius I 272; II 234.
Solger Car. Ferdin. II 65, 67.
Sombart Werner II 150.
Sommer R. II 149.
Soncinas Barbus Paulus I 273.
Sorbière Samuel I 313.
Sordi Dominicus II 290.
Sordi Seraphinus II 290.
Sorley W. R. I 303.
Soto Dominicus I **274**, 275, 287.
Soulie I 24.
Sousa Lobo II 131.
Spagni Andr. II 249.
Spalding I 373.
Spaventa Bertrando I 269; II 126 127.
Spencer Herb. II 92, 120, 131, **176** sqq., 182.
Spengel I 51.
Spengler O. II 215.
Speusippus I 43.
Spinoza Baruch (Bened.) I 22, 52, 309, 315, 316, 317, **318-323**, 324, 325, 327, 328, 331, 332, 356, 360, 361, 368, 370, 372, 373, 374; II 3, 34, 54, 68, 81, 91, 254, 255, 277, 279.
Spitzer H. I 19; II 174.
Spranger Ed. II 203.
Spruyt Cornelius Bellaar II 136.
Spurzheim II 149.
Ssamarin Jurij II 140.
Stadler II 93, 98.
Stahl F. II 53.
Stahr I 49.
Stallo II 182, 193.
Stammier Rud. II 98.
Stanley Thomas I 10.
Stanonik F. I 248.
Starbuck II 211.
Stateczny I 11.
Stattler Bened. II 38, 41, 250, 282.
Staudenhecht Frid. II 237.
Staudenmaier Franc. Ant. I 145; II 271, 273.
Staudinger Franc. II 98.
Steccanella II 153.
Steenbergen A. II 210.
Steffens Henr. II 52, 133.
Steffes P. II 87.
Stein L. I 27, 52.
v. Stein H. I 43.

- Steinacher Fr. Silv.* II 239.
Steiner Rud. II 199, 213.
Steinhart K. I 19.
Steinhuber (Cardinalis) II 290.
Steinkellner Carolus II 237.
Steinmeyer Phil. II 250.
Steins Bisschop L. II 136.
Steinschneider Moritz I 170.
Steinthal H. II 76, 77.
Stellanti Jo. Dom. II 250.
Stephanus Tornacensis I 162.
Stephen. Leslie I 347; II 179.
Stern Paul II 98.
Sterret J. M. II 64.
Steuer A. II 321.
Stewart Dugald I 43, 347, 348.
Stigler J. N. I 105.
Stilling J. II 190.
Stirner Max I 29; II 62, 64, 199.
v. Stock Simon II 265.
Stöckl Albert I 10, 84, 119, 132, 140, 145, 269; II 148, 296, 321.
Stöckl-Weingärtner I 10.
Stöhr Ad. II 193.
v. Stolberg L. II 295.
Stoppoloni Aurelio I 355.
Storchenau Sigism. II 254, 257.
Störning Gustav II 91, 96.
Storrs R. I 161.
Storz Jos. I 113; II 326.
Stout G. F. II 122, 123.
Stoy II 76.
Strachow II 140.
Straszewski M. I 113, 363; II 138.
Strato I 51.
Strauss David Frid. II 61, 62, 63, 64, 145.
Strowski F. I 315.
Strümpell L. II 76, 77.
de Struve G. II 149.
de Struve H. I 363.
de Struve P. II 156.
Stumpf Carolus II 96, 288.
Sturm Christophorus I 355.
Sturt H. II 122.
Sturz I 27.
Suabedissen D. Theod. Aug. II 66, 67.
Suarez Franciscus I 224. **276-286**, 287.
Sucona y Vallès Th. II 327.
Sue Eugène II 294.
Supinski Jos. II 139.
Süskind H. II 69.
Suso Henricus I **254**, 255.
Süss I 30.
Sutherland Al. II 179, 180.
Swedenborg Emmanuel II 6.
Swiatkowski Martinus I 362, 363.
v. Swieten Gerhardus II 265.
Switalski W. II 189, 196.
Sylvester Maurus, vide *Maurus*.
Synesius I 116, 119.
Syrus Jo. II 239.
Szaniawski Józef Kalasanty II 138.
Szeremlei G. II 137.
Szlávik Matth. I 362.
Szontágh G. II 137, 138.
Szuhanyi Fr. Xav. II 254, 257.

T.

- Tacitus* I 57.
Tacquet Andr. II 245.
Taegius Franciscus I 273.
Tagliaferri Agostino II 280.
Taillandier Saint René I 145.
Tailor J. I 315.
Taine H. II 92, 109, **168**.
Talamo Salvator II 290, 320.
Tamburini Petrus II 266, 271.
Tanner Adam II 236.
Tanner Anton II 148.
Tannery P. I 119.
Taparelli d'Azeglio Aloys. II 270, 272, 291.
Tarantino Giuseppe I 302, 335.
Tarczy Ludov. II 137.
Tarditi M. II 280, 281.
Tari Antonio II 126, 127.

- Tarozzi G.* II 201.
Tartaretus Petrus I 271.
Tatarkiewicz W. II 139.
Tatianus Assyrius I 83, **88**, 90, 91.
Taubner K. II 137.
Taulerus Joannes I 254, 255.
Taurellus Nicolaus (Oechslein) I 293.
 295.
Taylor H. O. I 33, 34, 132.
Teape Charles R. I 337.
Tedeschi Nic. Maria II 234.
Tedeschini Petrus II 291.
Teichmüller Gustavus II 83.
Telladus Bonaventura II 235.
Teller I 373.
Tempier Stephanus I 191, 225, 229, 235.
Tennemann Wilh. Gottl. I 10.
Teplotz Steph. II 270, 272.
Tertullianus Qu. Septimius Florens
 I 65, 83, 87, 88, **94-95**,
Testa Alfonso II 126, 127.
Tetens J. N. I 357, 359.
Thales Milesius I 14, 17, **18**, 19.
Thedinga Frid. I 61.
Themistius I 51, 68, **73**, 74, 166.
Theodoricus Carnotensis I 150, 151.
Theodoricus Teutonicus de Vriberg
 I 237, 254.
Theophilus I 88, **89**, 90, 91, 110.
Theophrastus I 15, 20, 21, 51.
Theophrastus Paracelsus I 293, 295, 364.
Thery A. I 113.
Thiele Güntherus II 83.
Thilo Chr. A. I 324; II 76.
Thoenissen K. II 271.
Tholuck A. I 170, 342; II 69.
Thomas Ant. Leonh. II 251.
Thomas Aquinas I 5, 8, 22, 80, 129, 144, 145, 156, 160, 165, 176, 177, 182, 184, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 194, **196-224**, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 245, 247, 250, 251, 254, 263, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 282, 283, 284, 285, 286, 312; II 11, 125, 126, 228-229, 233, 236, 245, 247, 290, 291, 295, 299, 300, 303, 304, 305, 328.
Thomas Aquinas a Nativitate B. V. II 239.
Thomas Argentoratensis I 229, 230.
Thomas de Eboraco (York) I 188, 189, 285.
Thomas de Jorz I 228, 251.
Thomas a S. Josepho II 239.
Thomas a Kempis I 253, 254, 255.
Thomas Paul I 61.
Thomas de Suttona I 218, 227, 228, 230.
Thomas de Vercelli (Th. Gallus) I 160, 161.
Thomas Wallensis I 188.
Thomasius Christianus I 355, 359.
Thomasius Jac. I 10, 140, 367, 368, 369, 370.
Thomassinus I 316.
Thompson A. B. II 48.
Thomsen Anton II 135.
Thonissen II 153.
Thorschmid H. G. I 347.
Tiberghien G. II 66, 67.
Tieck II 52.
Tiedemann Dietr. I 10; II 41, 42.
Tille Alex. II 199.
Timaeus Locrensis I 21.
Timon I 55.
Tindal Matthaeus I 343, 371.
Tiraboschi Girolamo I 291.
Tissot II 125.
Titchener II 91.
Titonus Aug. II 235.
Tixeront J. I 87, 96.
Tobler II 269.
Tocco Felice II 38, 128.
Toderini Jo. Bapt. II 254.
Toland Joannes I 343, 344, 371, 372,
Tolētus Franciscus I 275, 287.
Töllner II 269.
Tolomei (Ptolomaeus) Jo. Bapt. II 245, 246.
Tolomeo de Lucca I 198, 222, 224, 227.

Tolstoi Leo II 199.
Tommaseo Nicolò II 280, 281.
Tongiorgi Salvator II 291.
Tönnies Ferd. I 302; II 174.
de Tonquédec J. II 210.
Torcianti I 145.
Tornatore Jo. Bapt. II 327.
de la Torre Hyac. Hernand. II 235, 236.
Toscano F. II 281.
Toselli Flor. II 235.
Tosti L. I 156.
Tournemine Renatus II 246, 252, 255, 257.
Touron A. I 224.
Traianus I 57, 87.
Tranquillus Th. Alb. II 232.
Trapezuntius Georgius I 289.
Trasyllus I 35.
Trasymachus I 29.
Traube L. I 145.
Travaglini II 291.
Tredici G.-I 11.
Trendelenburg Adolf I 38; II 76, 77.
Trentowski Bronisl. II 139.
Treschow Niels II 135.
Trevet Nicolaus I 198.
Trezza I 294.
Trine Ralph Waldo II 213.
Troeltsch Ern. II 69, 201.
Trojano P. R. II 126, 128.
Trombeta Ant. I 269.
Troxler Ign. Paulus Vitalis II 65, 67.
Tschiderer Hier. II 238.
de Tschirnhaus Gualterus I 350, 356, 359.
Tugan-Baranowski M. II 156.
Tulloch John I 347.
Turbiglio Sebast. I 335.
Turgot I 351.
Turner W. I 11.
Twardowski K. I 132.
Twisten A. II 69.
Tylor E. B. II 179, 180.
Tyndall John II 179, 180.
Tyrrrell G. II 312, 313.

U.

Ubaghs II 276, 278.
Ube Jo. Georg. Liborius II 239.
Ueberwasser Ferd. II 270, 272.
Ueberweg Frid. I 11, 87.
Ueberweg-Baumgartner I 113, 132, 140, 196, 224, 230, 249.
Ueberweg-Frischeisen-Köhler I 359; II 38.
Ueberweg-Praechter I 15, 19, 30, 33, 50, 53, 54, 61, 74, 96.
Uebinger J. I 258.
Uhlir U. I 315.
Ulrich E. I 58.
Ulrici Herm. II 60, 64.
Ulrucus Argentoratensis I 192, 194, 196, 236, 240, 285.
Underhill G. E. II 122.
Urbanus Bononiensis I 256, 258.
Urráburu Jo. II 321, 327.
Usener I 54.
Utitz II 105.

V.

Vacandard E. I 161.
Vacant Alfr. I 234; II 327.
Vacherot E. I 99; II 107, 108, 109, 131.
Vaeth Georg II 255, 257.
Vaihinger Joannes II 37, 38, 92, 182, 191, 194, 195, 199.
Vairasse II 151.
le Vaisseur M. II 261.
Valdarnini A. I 240.
Valensin A. II 36, 38.
Valentinus I 65-66, 67, 92, 93.
Valla Laurentius I 290, 292, 295.
Vallarta y Palma J. M. II 261.
Vallet II 295.
Valois N. I 236.
le Valois II 247.
Valsecchi Ant. II 260, 261.

- Vance J. G.* II 326.
Vanini Lucilius I 290.
Vanosi Ant. II 237.
Varisco B. II 128, 129.
de Varisco C. Franc. I 234; II 234.
de Varville Brisson II 153.
Vasquez Gabriel I 275, 286, 287.
Vasquez de Cortes D. Jo. II 243.
Vatier Ant. I 311; II 245.
Vatke Guil. I 23; II 61.
Vaughan Roger B. I 224.
Vauzeulle Blasius II 241.
del Vecchio Giorgio II 130.
Veith II 285.
de Velles Claud. Jul. II 258, 259.
Veltheim Valentinus I 286.
Ventura Angelus Maria I 272; II 234.
Ventura de Raulica Joach. II 276.
Venturini II 269.
Venuti de Dominicis T. I 122, 123.
Vera Aug. II 126, 127.
Verano Felix Cajetanus II 239.
Vernet F. I 145.
Verworn Max II 193.
Vetter B. II 182.
Veuillot Ludov. II 294.
de Vicari Ant. II 260, 261.
Vico Jo. Bapt. I 360.
Vidart Luis I 363.
Vigna L. I 145.
Villa G. II 73, 91, 128, 129.
Villar Thom. II 236.
Villard II 327.
Villari I 296.
Viller II 125.
Villers Carolus II 40, 42.
Viñas Mich. II 239.
Vincentius Bellovacensis I 110, 151.
     191, 195, 199, 263.
da Vinci Leonardo I 289, 292.
Vinet Alexander II 114, 118.
Virozil A. II 137, 138.
Vitelleschi Mutius I 276.
Vitellus, vide *Witelo*.
Vittich Christophorus I 310.
de Vittoria Franciscus I 273 **274**,
Vives Ludovicus I 292, 295.
Voet Gisbertus I 311.
Vogl Bertholdus II 241, 250.
Vogt Carolus II **146**, 147, 176.
Vogt P. II 321.
Voigt Henricus I 105.
Voigt Venceslaus II 138.
Vold F. Mourly II 135, 136.
Volkelt Joannes II 73, 86, **95**, 96, 216.
Volkman A. W. II 82.
Volkman W. F. I 61, 74; II 76, 77.
Volkmut H. II 285.
Volney I 352.
Voltaire Joannes Maria Arouet I **349**-
     350, 351, 354, 361, 365, 366, 367.
     368, 370, 373; II 252, 254, 263.
van Voorthuysen M. H. du Marchie
     II 136.
Vorländer Carl II 98.
Vorländer Franz II 68, 69.
de Vreese M. W. I 255.

W.

- Wachsmuth* I 56.
Wadding I 272, 287.
Waddington Ch. I 310.
Wagner Ad. II 152.
Wagner Jo. Jac. II 65, 67.
Wagner Richardus II 72, 205.
Wagner Rud. II 146.
Wahle Rich. II 193.
Wahrmund L. II 160.
Waibel Aloys. Adalb. II 270, 272.
Wais Casimir II 322 (in textu nomen
     Weiss est corrigendum).
Waitz Theodor II 76, 77.
Walker L. II 326.
Wallace Guillelmus I 54; II 38, 122,
     123.
Wallerius Nils I 361.
Walser Henr. II 239.
Walsh G. J. II 326.
Wangh W. T. I 189.

- Ward James* II 73, **122**, 123.
Ward W. II 326.
Ward W. G. II 326.
Warga J. II 137.
Wasmann Er. II 162.
Watson John II 38, 124, 125.
Weber E. A. II 53.
Weber E. H. II 82.
Weber Th. II 285.
Weertz H. I 119.
Weibel Bern. II 237.
Weigand W. I 291.
Weigel Valentinus I 295.
de Weiler Cajetanus II 282.
Weiss Alb. Maria II 316, 317.
Weiss Joannes II 69.
Weiss Udalricus II 239, 250.
Weisse Christ. Herm. II 60, 64.
Weissenbach II 256.
Weissmann A. I 331.
Weitling II 152.
Weirner Rom. II 238.
Wellanskij II 140.
Welters I 251.
Wendland I 52, 64.
Wenley M. II 38.
Wentscher Max II 83.
Wenzel Alfr. I 324.
Wenzel Alphonsus I 287; II 233.
Werenko Thadd. II 237.
Werkmeister II 282.
Werner Carolus I 96, 123, 151, 224.
     234, 248, 252, 258, 286, 287, 288;
     II 296.
Wernle I 86.
Wesham Rogerus I 188.
Wessel L. I 291.
Westermarck Edw. II 179.
de Wette II 78.
Whewell Will. II 171.
Whiton Calvins M. I 302.
Wiber Jo. Henr. II 240.
Wibmperger Greg. II 233.
Wichart Euseb. II 270, 272.
Widmann Meinradus II 260, 261.
Wiggers Jo. II 237.
Wikner C. P. II 133.
Wilamowitz-Möllendorff U. I 35, 43,
     49, 50.
Wilkens Alb. II 270, 272.
Wilkens Claudius II 135.
Wille Bruno II 199, 213.
Willems C. II 321.
Willi Jacobus II 248.
William A. M. II 75.
Williams W. I 315.
Willich II 40.
Willmann Otto I 10, 87, 113, 231;
     II 64, 76, 77, 320.
Willy Rud. II 184.
Wimmer I 51.
Winckelmann I 35.
Windelband Wilhelm I 10, 15, 43, 269,
     286; II 48, 49, 93, **90-100**, 101, 102.
Windischmann Hieron. II 271, 273,
     283, 296.
Windle B. II 326.
Winkelblech, vide *Marlo Carolus*.
Winkler Prins I 361.
Wirth II 91.
Wisniewski Antonius I 362.
Witasek Stephanus II 105.
Witelo (Vitellus) I 110, 237.
Wittert I 230.
Wittmann M. I 174.
Wituski L. I 237.
Wizo I 134, 135.
Wobbermin G. II 205.
Wodham Adam I 247, 249.
Woelker Franc. II 248.
van der Woestine Jo. Bapt. II 248.
Wöhler II 142.
Wolffius Christianus I 287, **356-357**,
     358, 359, 362, 371, 372, 373; II 6,
     15, 41, 250, 329.
Woltmann Lud. II 156.
Woodbrige Riley J. I 360.
Worms B. I 324.
Wörter Frid. II 326.
Wright W. I 119.
Wrinds II 272, 273.
Wüchner J. G. II 289.

de Wulf M. I 38, 130, 131, 132, 140,
230, 261, 267, 317; II 38, 320, 322.
Wunderle G. II 205, 322, 324.
Wundt Guilelmus II 73, 76, **87-91**, 92.
94, 128, 131, 147, 185.
Wundt Max. I 43, 74, 80.
Wurtz Jo. Wendelinus II 272, 273.
Wüstenfeld F. I 181.
Wytttenbach Daniel II 40.

X.

Xenocratès I 43.
Xenophanes Colophonius I 21.
Xenophon I 9, 32.
Xénopol II 102.
Ximenes (Cardinalis) I 274.

Y.

Yellin D. I 174.
Ysambertus Nic. II 237.

Z.

Zabarella Jacobus I 290.
Zacharias Scholasticus I **116**, 119.
Zallinger Antonius II 41, 241.

Zanardi Mich. I 275; II 236.
Zanolli A. I 119.
Zeller Eduardus I 15, 33, 35, 38, 39,
51, 64; II 49, 61, 64, 93, **96**.
Zelli Raph. II 270, 272.
Zendron Petrus II 248.
Zeno Eleatensis I 21, 22.
Zenodotus I 15.
Zenon Citiensis I 51, 52.
Zentgrav Jo. Joachim I 286.
*Zephyrinus I 93.
Ziegler Diepoldus II 238.
Ziegler Leopold II 83, 87.
Ziegler Theobaldus II 63, 174.
Ziehen Th. II 91, 193.
Zielinski I 58.
Ziesché I 189.
Zigliara Thom. I 113, 189; II 281, 291.
Ziller II 76.
Zimarra M. Antonino I 290.
Zimmer Patr. Bened. II 271, 282, 288.
Zimmermann Otto II 214.
Zimmermann R. II 76.
Zindler Conradus II 105.
Zitron E. II 201.
Zlotnicki Ant. II 139.
Zoccoli E. II 199.
Zöckler O. I 113.
Zöllner II 93.
Zorzi Franciscus I 289.
Zuccante Giuseppe I 33; II 128.
Zwanziger Jo. Christ. II 41, 42.

INDEX RERUM

QUAE IN HOC ALTERO VOLUMINE CONTINENTUR

LIBER DECIMUS: Revolutio philosophiae Kantiana: crescens separatio philosophiae modernae a principiis christianis; periodus criticismi. —

Introductio: Difficultates e philosophia saec. XVIII. ortae (1) conatus Kantii (1) Divisio huius periodi (2) . . . . . Pag.

I

Caput I. *Criticismus Kantianus.*

ARTICULUS 1. — *Immanuel Kant eiusque doctrina in periodo antecritica:*

§ 1) Kantii vita (2) Opera (3) 2

§ 2) Doctrina Kantii in periodo antecritica: Conspectus (5) Periodus dogmatica (5) Periodus empiristico-sceptica (5) 5

ARTICULUS 2. — *Doctrina Kantii in periodo critica.*

I. PRAEAMBULA:

§ 1) *Origo problematis critici.* Incassus labor philosophiae cartesianae (7) Problema a Kantio motum (7) Exactior formula huius problematis (8) 7

§ 2) *De methodo transcendentali:* Quid transcendentalis (9) Quid « a priori » (10) Obiectum (10) Suppositum indubium (10) Methodus formalis (11) Magnitudo conatus Kantii (11) 9

II. SYSTEMA PHILOSOPHIAE TRANSCENDENTALIS.

A. *Transcendentalis fundatio scientiae:*

§ 1) Critica transcendentalis *matheseos:* generalia (12) De spatio: doctrina Kantii (12). Deductio transcendentalis (13) Conclusiones (14) De tempore (14) Conclusiones (15) Receptio huius doctrinae (16) 12

§ 2) Critica transcendentalis scientiae <i>naturalis</i> purae. Generalia (16) — a) Analytica conceptuum (16) Deductio metaphysica (16) Transcendentalis (17) Relatio inter utramque (17) — b) Analytica principiorum: schematismus rationis purae (18) Quid principia (18) Quinque principia (19) Postulata cognitionis empiricae (19) Conclusio (19)	Pag. 16
§ 3) Critica transcendentalis <i>metaphysicae</i> . Conceptus ideae (19) Discrimen a philosophia priori (20) Indirecta probatio impossibilitatis metaphysicae (20) — a) Critica psychologiae rationalis (21) — b) Critica cosmologiae rationalis (21) Antinomia quantitatis (21) Qualitatis (22) Relationis (22) Modalitatis (22) Solutio antinomiarum (22) — c) Critica theologiae rationalis. Triplex argumentum pro existentia Dei (23) Argumentum ontologicum (23) cosmologicum (23) physicotheologicum (24) Valor regulativus tantum (24) Conclusio generalis (24)	19
B. <i>Transcendentalis fundatio ordinis moralis</i> . Exordium (24):	
§ 1) <i>Critica transcendentalis ordinis moralis</i> . Positio quaestionis (24) — a) Quid est obligatio: prima forma imperativi moralis (25) Secunda forma (26) Tertia forma (26) — b) <i>num</i> est obligatio, solutio Kantii (26) Parallelismus inter rationem puram et practicam (27)	24
§ 2) <i>Metaphysica ordinis moralis</i> . Primatus voluntatis (27) Postulata rationis (28) Relatio inter fidem et scientiam (28) . . .	27
§ 3) <i>De religione intra limites solius rationis</i> . De religione in genere (28) Religio christiana (29) Conclusio (29)	28
§ 4) <i>Philosophia iuris et societatis</i> (30) Quid ius, lex, potestas (30)	30
C. <i>Transcendentalis fundatio ordinis teleologico-aesthetici</i> . Positio quaestionis et divisio (30)	30
§ 1) <i>Facultas iudicativa teleologica</i> . Eius obiectum (31) Mechanismus et teleologia (31) Relatio teleologiae ad theologiam, ethicam, aestheticam (32)	31
§ 2) <i>Facultas iudicativa aesthetica</i> . Eius obiectum et principium (32) Idea aesthetica (33) Pulchrum et sublime (33) Sublime mathematicam et dynamicum (33)	32
ARTICULUS 3. — <i>Momentum philosophiae Kantianae pro historia philosophiae modernae</i> . Kantii autonomismus (34) Praecipuae ideae influxum habentes (34) Conclusio (36)	
<i>Scholion: de diversis interpretationibus doctrinae Kantianae</i> . Generalia (36) De conceptu entis in se (36) De conceptu «a priori» (37) Bibliographia (42)	
ARTICULUS 4. — <i>Primae sortes Kantianismi</i> . 1) Pugna cum gubermio (38) — 2) Acceptio et impugnatio philosophica. Acceptio prima in Germania (39) Extra Germaniam (40) Impugnatio (40). 3) Oppositio in «philosophia fidei»; Herder et Jacobi (41) Bibliographia (42)	
	38

Caput II. <i>Evolutio et transformatio Kantianismi idealistica.</i>	Conspectus generalis (42)	Pag. 42
<i>Pars prima: Idealismus transcendentalis constructivus.</i>	<i>Introductio: Restauratio metaphysicae apud idealistas (43) Notae iis communes (43) Discrimen (43) . . . . .</i>	<i>43</i>
ARTICULUS 1. — <i>Idealismus subiectivus Fichteanus.</i>	1) Vita (44) Opera (46) — 2) Systema idealismi subiectivi: finis, quem Fichte intendit (46) Exordium philosophandi (46) Origo multitudinis rerum (46) Ethica et religio, (47) — 3) Prima fata eius doctrinae (47) Bibliographia (48)	44
ARTICULUS 2. — <i>Idealismus obiectivus Schellingianus.</i>	1) Vita et opera (48) — 2) Doctrina: Character generalis (49) Stadium philosophiae identitatis (50) Stadium neoplatonicum (50) Stadium positivum (51) Philosophia religionis (51) — 3) Quomodo doctrina Schellingi recepta fuit (52) Schelling philosophus romanticismi (53) Bibliographia (53)	48
ARTICULUS 3. — <i>Idealismus absolutus Hegelianus.</i>	1) Vita et opera (53) — 2) Systema Hegelianum: exordium (54) Fundamenta philosophiae (55) Divisio (56) Logica (56) Philosophia naturae (56) Philosophia spiritus (56) Applicatio ad vitam practicam (57) Ars (57) Religio (58) Philosophia (58) — 3) Influxus philosophiae Hegelianae: momentum eius philosophiae (59) Influxus in triplici quaestione (60) Pars Hegelianorum dextera (60) Centrum (61) Sinistra (61) — 4) Conclusio (62) Influxus in quaestionem socialem (63) Bibliographia (64)	53
<i>Pars secunda: Modificatio idealismi in systematibus affnibus.</i>	<i>Introductio (65) . . . . .</i>	<i>65</i>
ARTICULUS 1. — <i>Philosophia identitatis.</i>	Primi adhaerentes (65) Frid. Krause eiusque panentheismus (66) Influxus Krausismi (66) Bibliographia (67)	65
ARTICULUS 2. — <i>Philosophia religionis.</i>	Schleiermacher (67) Theoria cognitionis et metaphysica (68) Philosophia religionis (68) Eius sequaces et influxus (68) Bibliographia	67
ARTICULUS 3. — <i>Philosophia pessimismi et voluntarismi.</i>	Pessimismus ut sequela Kantianismi (69) Arthur Schopenhauer, theoria cognitionis et metaphysica (70) Pessimismus (70) Ethica (71) Dependencia a buddhismo (72) Influxus (72) Bibliographia (73) . . .	69
Caput III. <i>Transformatio Kantianismi realistica.</i>	Introductio (73) . . .	73
ARTICULUS 1. — <i>Realismus metaphysicus pluralisticus.</i>	Herbart eiusque philosophia (74) Paedagogia (75) Schola Herbartiana (76) Trendelenburg (76) Bibliographia (77)	74
ARTICULUS 2. — <i>Realismus empiricus psychologicus.</i>	Iacobus Fries (77) Eius philosophia religionis (78) Eius schola (78) Ed. Be-neke (78) Bibliographia (79)	77

ARTICULUS 3. — <i>Metaphysica inductiva</i> . Introductio: de essentia metaphysica inductivae (79)	Pag. 79
§ 1. <i>Panpsychismus Fechneri</i> . Fechner eiusque doctrina (80) Eius « principium theoreticum » (81) Bibliographia (82)	80
§ 2. <i>Spiritualismus Hermanni Lotze</i> : eius metaphysica (82) Doctrina de Deo (82) Influxus (83) Bibliographia (83)	82
§ 3. <i>Pessimismus Eduardi von Hartmann</i> . Generalia (83) Theoria cognitionis (84) Metaphysica (84) Ethica pessimismi (85) Problemata fundamentalia (86) Influxus (86) Bibliographia (86)	83
§ 4. <i>Voluntarismus Guilelmi Wundt</i> . Generalia (87) Fundamenta psychologica (87) Theoria cognitionis (88) Metaphysica (89) Philosophia religionis (90) Conclusio (90) Influxus (91) Bibliogr. (91)	87
§ 5. <i>Metaphysica inductiva in aliis terris</i> (92). <i>Scholion</i> : momentum philosophiae inductivae pro historia philosophiae (92)	92
Caput IV. Reditus ad Kantium in Neokantianismo . Introductio: origo neokantianismi (93) Diversi conatus (93)	93
ARTICULUS 1. — <i>Neokantianismus realis metaphysicus</i> . Eius nota communis (94) Alois Riehl (94) Otto Liebmann (94) Jo. Volkelt (95) Oswald Külpe (95) Alii sectatores (96) Bibliographia (96)	94
ARTICULUS 2. — <i>Schola Marburgensis logicistica</i> . Eius differentia a priori (96) Herm. Cohen (97) Eius doctrina (97) Negatio distinctionis inter philosophiam theoreticam et practicam (97) P. Natorp (98) Alii (98) Bibliographia (98)	96
ARTICULUS 3. — <i>Schola theoriae valorum Badensis</i> . Quo cum priore schola convenit, quo differt (99) G. Windelband (99) H. Rickert (101) H. Münsterberg (101) Alii (102) G. Simmel (102) Bibliographia (102) Meritum et defectus huius scholae (103)	99
ARTICULUS 4. — <i>Phaenomenologia et theoria obiectorum</i> . Introductio (103) Edm. Husserl, eius impugnatio psychologismi (103) Essentia, phaenomenologiae (104) Al. Meinong (105) Alii (105) Jo. Rehmke (105) Similes doctrinae in aliis terris (105) Bibliographia (106)	103
Caput V. Divulgatio idealismi in aliis terris.	
ARTICULUS 1. — <i>Idealismus in Gallia</i> :	
§ 1. <i>Eclecticismus et spiritualismus</i> . V. Cousin (106) Eius philosophia (106) Ravaisson (107) C. Secrétan (108) E. Vacherot (108) Meritum huius spiritualismi (109) Bibliographia (109)	106
§ 2. <i>Neocriticismus</i> : C. Renouvier (109) Discrimen a Kantio (110) Theoria cognitionis (110) Cosmologia (111) Philosophia moralis (111) Theologia naturalis (111) Discipuli (112) Bibliogr. (112)	109
§ 3. <i>Metaphysica libertatis</i> : J. Lachelier (112) E. Boutroux (113) Alii (113) Bibliographia (113)	112

§ 4. <i>Philosophia religionis protestantica</i> . Introductio (114) Primi fautores (114) A. Sabatier (114) Religio in genere (115) De dogmate (116) Bibliographia (118)	Pag. 114
--	----------

ARTICULUS 2. — *Kantianismus in Anglia et Statibus Unitis:*

§ 1. <i>Philosophia sensus communis</i> . G. Hamilton (118) Duo principia (118) Theol. naturalis (119) L. Mansel (119) J. Balfour (119) Bibliographia (120)	118
---	-----

§ 2. <i>Idealismus Hegelianus</i> . eius praeparatio (120) T. H. Green (121) E. Caird (121) F. H. Bradley (121) B. Bosanquet et alii (122) Pragmatismus (122) Bibliographia (123)	120
---	-----

§ 3. <i>Idealismus in Statibus Unitis</i> . Transcendentalismus (124) Divulgatio idealismi (124) Pragmatismus et neorealismus (124) Bibliographia (125)	124
---	-----

ARTICULUS 3. — *Idealismus in Italia:*

§ 1. <i>Kant et Hegelianismus</i> . prima divulgatio Kantii (125) Hegeliani Vera, Spaventa et alii (126) Bibliographia (126)	125
--	-----

§ 2. <i>Neokantianismus</i> : conditiones in Italia (127) C. Cantoni (127) F. Masci (128) Alii (128) Bibliographia (128)	127
--	-----

§ 3. <i>Neohegelianismus</i> : B. Croce (129) G. Gentile (129) Bibliographia (130)	129
--	-----

ARTICULUS 4. — *Idealismus in aliis terris:*

§ 1. <i>Hispania et terrae affines</i> : Lusitania, America meridionalis Mexico (131) Bibliographia (131)	131
---	-----

§ 2. <i>Regiones septemtrionales</i> . In Suecia, conditio generalis (131) Primi idealistae (131) J. Boström (132) Eius discipuli (132) — Finlandia (133) Bibliographia (133) — Dania, conditio generalis (133) Primi idealistae (133) S. Kierkegaard (134) Recentiores (135) Bibliographia (135) — Norvegia, Trechow (135) Hegeliani (135) Bibliographia (135) — Hollandia (136) Bibliographia (136) . . .	131
---	-----

§ 3. <i>In Hungaria et regionibus slavicis</i> . Hungaria, acceptio et impugnatio Kantii (136) Schellingiani et Hegeliani (137) Philosophia harmonistica (137) Bibliographia (137) — Polonia, conspectus generalis (138) Primi Kantiani (138) Secunda periodus (139) Recentiores (139) Bibliographia (139) — Bohemia (139) — Russia (140) Bibliographia (140)	136
---	-----

LIBER UNDECIMUS: Reactio contra philosophiam transcendentalem; plena negatio philosophiae christianae; periodus materialismi et positivismi. — Introductio: transitus (141) Causae reactionis (141) Progressus scientiarum (142) Saeculo XIX (142) Theoria mechanistica (142) . . .	142
--	-----

Caput I. Philosophiae materialismi. Introductio: discrimen materialismi a positivismo (143) A materialismo antiquiore (144) . . .	143
--	-----

ARTICULUS 1. — *Materialismus scientificus. Eius origo* (144):

- § 1. *Divulgatio materialismi in Germania*. L. Feuerbach, eius philosophia religionis (145) J. Moleschott (145) *Lis materialistica* et C. Vogt (146) L. Büchner (146) H. Czolbe (147) *Impugnatio materialismi* (147) *Bibliographia* (147) . . . . . *Pag.* 145
- § 2. *Materialismus in aliis terris*. In Gallia (148) In Anglia (148) *Bibliographia* (148) 148
- § 3. *Schola phrenologica et criminalistica*. Phrenologia J. Gall (149) Cesare Lombroso eiusque sequaces (149) *Bibliographia* (150) 149

ARTICULUS 2. — *Materialismus oeconomicus. Introductio*: C. Marx et Fr. Engels (150) 150

- § 1. *Socialismus practicus, eius historia* (151) 151
- § 2. *Socialismus theoreticus antiquior*. Praecursores (151) *Socialismus theoreticus in Gallia* (152) In Anglia (152) In Germania (152) *Forma intermedia Proudhon* (153) 151
- § 3. *Socialismus modernus scientificus*. Discrimen ab antiquiore (153) *Fundamenta theoretica* (154) *Philosophia materialistica* (154) *Applicatio ad quaestiones sociales* (155) *Ulterior evolutio socialismi* (156) *Revisionismus* (156) *Bibliographia* (157) . . 153

ARTICULUS 3. — *Materialismus monisticus. Eius origo* (157) . . . 157

- § 1. *Ernestus Haeckel, vita et opera* (158) *Eius monismus pycnoticus* (158) *Ethica et religio* (159) 158
- § 2. *Societas monistica eiusque doctrina*. *Historia* (160) *Finis et doctrina huius societatis* (160) *Divulgatio* (161) *Impugnatio* (161) *Discrimen a monismo philosophico* (161) *Bibliographia* (162) . . 160

Caput II. *Philosophia positivismi. Introductio: notio positivismi* (162)

Origo (163) *Divisio* (164) 162

ARTICULUS 1. — *Origo positivismi in singulis terris*:

- § 1. *Positivismus in Gallia*. A. Comte (164) *Theoria cognitiouis* (164) *Lex trium stadiorum* (165) *Classificatio scientiarum* (165) *Sociologia* (66) *Religio humanitatis* (167) *Influxus* (167) H. Taine (168) E. Renan (168) *Psychologi* (169) *Bibliogr.* (169) . 164
- § 2. *Positivismus in Anglia*. *Generalia* (170) *Ethica utilitaristica*, J. Bentham (170) *Impugnatio Benthamismi* (170) *Logica inductiva*. J. St. Mill (170) *Psychologia associationis*: Al. Bain (172) *Bibliographia* (172) 170
- § 3. *Positivismus in Germania*: E. Laas (173) Ziegler et alii (174) *Bibliographia* (174) 173

ARTICULUS 2. — *Positivismus biologico-evolutionisticus. Introductio* (175):

- § 1. *Systema evolutionismi*: *Theoria biologica* C. Darwini (175) *Eius applicatio apud alios* (176) — 2) *Theoria philosophica* Spenceri (176) *Philosophia incognoscibilis* (177) *Lex evolutionis* (177) *Vita psychica* (178) *Ethica et religio* (178) *Sequaces* (179) *Bibliographia* (179) 175

§ 2. <i>Biologica theoria cognitionis</i> . Praeparatio (180) Causae huius doctrinae (180) Tria principia (181) Praecursores et sectatores (182) R. Avenarius (182) Fundamenta empiriocriticismi (182) Evolutio systematis (183) Sequelae (183) Conclusio (184) Bibliographia (184)	Pag. 180
---	----------

ARTICULUS 3. — *Pragmatismus positivisticus*:

§ 1. <i>Nexus cum positivismo</i> (185) Origo (185)	185
§ 2. <i>Doctrina pragmatismi</i> . Eius essentia (186) Theoria veritatis genetica seu instrumentalis (186) Conclusiones metaphysicae in genere (187) De Deo (188) Sectatores (188) Bibliographia (188)	186

ARTICULUS 4. — *Positivismus idealisticus*:

§ 1. <i>Criticismus physiologicus</i> . Jo. Müller (189) H. Helmholtz (189) Alii (190) Fr. Alb. Lange (190) Eius doctrina metaphysica (191) Alii (191) Bibliographia (192)	189
§ 2. <i>Philosophia immanentiae</i> . Generalia (192) E. Mach (192) Alii (192) Bibliographia (194)	192
§ 3. <i>Fictionismus Ioannis Vaihinger</i> (194) Doctrina (194) Bibliographia (195)	194

ARTICULUS 5. — *Philosophia valorum positivistica*. Generalia (196):

§ 1. <i>Fr. Nietzsche</i> , vita (196) Eius fundamentale problema (197) De cognitione (197) De vita (198) De superhomine (198) De aeterno rerum reditu (198) Sectatores (199) <i>Scholion</i> de individualismo (199) Bibliographia (199)	196
§ 2. <i>J. M. Guyau</i> , vita (200) Ethica (200) Philosophia religionis (200) Bibliographia (201)	200

Caput III. Reactio contra intellectualismus in philosophia antiintellectualistica; pseudomystica subversio philosophiae christianae. Introductio: Origo (201) Notio communis (202)	201
---	-----

ARTICULUS 1. — <i>Semiintuitionismus</i> . Declaratio (203) G. Dilthey (203) R. Eucken (204) Alii (204) Bibliographia (205)	203
---	-----

ARTICULUS 2. — <i>Intuitionismus systematicus</i> . Praecursores (205) H. Bergson, methodus philosophica (206) Metaphysica (207) Conclusio (208) Sectatores, E. Le Roy (208) Bibliographia (210)	205
--	-----

ARTICULUS 3. — <i>Pseudomysticismus recentior</i> . 1. Pragmatismus mysticus. Guil. James (210) 2. Theosophia et occultismus (211) Christiana scientia (213) Conclusio (213) Bibliographia (214)	210
--	-----

ARTICULUS 4. — <i>Philosophiae neoromantica</i> . Jo. Müller (214) Guall. Rathenau (215) Osw. Spengler (215) Em. Hammacher (215) Bibliographia (216)	214
--	-----

CONSPECTUS IN PERIODUM CRITICO-POSITIVISTICAM: 1) Evolutio philosophiae inde a Kantio. Criticismus Kantianus semen novae philosophiae (216) Eius transformatio idealistica et reali-	
---	--

stica (217) Oppositio materialismi et positivismi (218) Origo antiintellectualismi (219).— 2) <i>Character generalis philosophiae recentis</i> . Notae cum priore periodo communes (220) Autonomismus (220) Individualismus (220) Subiectivismus (221) Relativismus (221) Symbolismus (222) Positivismus (222) Evolutionismus (222) Historismus (223) Biologismus (223) Voluntarismus et activismus (223) Optimismus et pessimismus (224) Agnosticismus (225) Fideismus et pseudomysticismus (226) — 3) <i>Fructus huius periodi</i> . Necessitas metaphysicae (226) Separatio scientiarum a philosophia (227) Ambitus philosophiae crescit (227) Conclusio generalis (228)	Pag. 216
---	----------

LIBER DUODECIMUS : Philosophia catholica inde a Cartesio usque ad nostra tempora. — Introductio: Conspectus in materiam subiectam (230) 230

Caput I. Philosophia catholica in periodo cartesiana. Introductio: character generalis (230) Divisio (231) 230

ARTICULUS 1. — Prosecutio philosophiae scholasticae proprie dictae
Generalia (231) 231

§ 1. *Continuatio priorum scholarum*: Schola thomistica (232) scotistica (233) Augustini et aliorum (234) Raymundi Lulli (234) Bibliographia (235) 232

§ 2. *Materiae a scholasticis tractatae*: Commentarii (236) Curis (237) Singulae disciplinae (237) Bibliographia (239) 235

ARTICULUS 2. — Relatio philosophiae scholasticae ad scientiam et philosophiam coevam. Nimia aversio (240). 240

§ 1. *Defensio philosophiae scholasticae contra eiusdem osores*. Adversarii (240) Defensores (241) 240

§ 2. *Difficultas inveniendi rectam conciliationis viam*. E. Maignan eiusque sectatores (242) Alii (243) Duhamel (244) 242

§ 3. *Fentamina progressus in Societate Iesu*. Fauctores et Adversarii modernorum (244) Congregationes (245) Boscovich (246) Adversarii Cartesii (246) Congregationes generales et Cartesianismus (248) Suppressio Societatis eiusque sequela (247) Alii auctores (248) 244

§ 4. *Nimia propensio in modernos* (249) Qui plane a veritate catholica deficiunt (251) Bibliographia (251) 249

ARTICULUS 3. — Impugnatio philosophiae atheae et defensio veritatis christianae:

§ 1. *Impugnatio falsae philosophiae et incredulorum*, in genere (252) In specie (254) Impugnatio encyclopaediae (255) Bibliographia (256) 252

§ 2. *Defensio philosophica praecambulorum fidei*: De existentia Dei (258) Spiritualitatis et immortalitatis animae (258) Bibliographia (259) 258

§ 3. *Defensio veritatis christianae in genere*, in Gallia (259) In aliis terris (260) Bibliographia (261) 259

Caput II. Philosophia catholica sub influxu illuminismi et rationalismi.
 Conspectus (262).

ARTICULUS 1. — <i>Ultior occasus philosophiae scholasticae</i> . . .	Pag. 262
§ 1. <i>Conditiones politicae et religiosae sub finem saeculi XVIII. et initio saeculi XIX.</i> in Gallia revolutio eiusque sequelae (262) In Germania (264) In Austria Maria Theresia (265) Iosephus II. (266) In Italia (267) Helvetia, Hispania, Lusitania (267) Batavia, Anglia, Norvegia (268) Russia (268)	262
§ 2. <i>Influxus harum conditionum in scientiam catholicam</i> (268) Protestantismam (269)	268
§ 3. <i>Continuatio traditionis scholasticae, in philosophia</i> (269) Historia philosophiae (271) in apologetica (272) Bibliographia (273)	269
ARTICULUS 2. — <i>Falsi conatus doctrinam catholicam cum philosophia moderna conciliandi.</i> Introductio (273)	272
§ 1. <i>Traditionalismus</i> in Gallia, rigidus (274) de Bonald, Lamennais (274) Mitigatus, Bautain (275) Bonnetty et Ventura (276) Bibliographia (276)	274
§ 2. <i>Ontologismus</i> in Gallia et Italia. Discrimen a traditionalismo (277) Praecursores (277) Rosmini (278) Gioberti (279) Discipuli utriusque (280) Mamiani, Ferri (280) Damnatio et impugnatio ontologismi (280) Bibliographia (281)	277
§ 3. <i>Rationalismus</i> in Germania. Praecursores (282) Debilitas oppositionis (282) Reactio romanticorum (283) Hermes (283) Eius condemnatio (283) Fr. Baader (284) A. Günther (285) Eius condemnatio (285) Frohschammer (286) Condemnatio (286) M. Deutinger (287) Bolzano (287) Bibliographia (288)	282

Caput III. Restauratio sanae philosophiae scholasticae. Introductio (289).

ARTICULUS 1. — <i>Renovatio traditionis scholasticae in diversis regionibus:</i> Italia (289) Hispania (292) Gallia (293) Germania (295) In Belgio (297) Bibliographia (297)	289
ARTICULUS 2. — <i>Conatus Summorum Pontificum philosophiam scholasticam restaurandi:</i>	
§ 1. <i>Pius IX.</i> (299)	299
§ 2. <i>Leo XIII. et Encyclica «Aeterni Patris»</i> (300) De sanae philosophiae indole, munere et fructibus (301) De eius fontibus: S. Thomas (303) De methodo (304) Conclusio (305) Munera philosophiae imposita (306)	300
§ 3. <i>Successores Leonis XIII.</i> Pius X. (306) Benedictus XV. (306) Pius XI. (306)	306
ARTICULUS 3. — <i>Ecclesia defendit sanam philosophiam contra errores Modernismi.</i> Introductio (307)	307
§ 1. <i>Americanismus</i> (307) Similes ideae in Gallia (308) Catholicismus reformatus in Germania (309)	307

§ 2. *Nova schola apologetica*. *Necessitas apologeticae* (310) *Philosophia moderna de fundamentis apologeticae* (310) *Nova apologetica eiusque essentia* (311) . . . . . *Pag.* 310

§ 3. *Modernismus*. *Praecursores* (312) *A. Loisy* (312) *Divulgatio in Italia* (313) *In Anglia* (313) *Doctrina Modernismi, generalis* (313) *Agnosticismus* (314) *Principium immanentiae* (314) *De fide et revelatione* (314) *Ratio et fides* (315) *De natura dogmatum* (315) *Conclusio* (316) *Bibliographia* (316) 312

ARTICULUS 4. — *Conditio recentissimae philosophiae catholicae*. 1) *Cognitio et editio operum Scholasticorum* (317) *Methodus hac in re procedendi* (318) *Inquisitio historico-bibliographica* (318) *Mono-graphica* (319) — 2) *Studium historiae philosophiae scholasticae* (320) *Aliorum temporum* (320) — 3. *Opera usum scholarum* (321) *Eorum diversa indoles* (322) — 4) *Inquisitiones criticae et scientificae* (322) *Relatio ad scientias naturales* (323) *Duplex methodus critica* (323) — 5) *Finis systematicus* (324) *Periodica* (324) *Conclusio* (324) *Bibliographia* (325) 317

CONSPECTUS IN RECENTIOREM PHILOSOPHIAM CATHOLICAM:

1) *Character*. *Divisio philosophiae scholasticae in genere* (328) *Notae communes cum scholastica priore* (328) *Differentiae* (328) — 2) *Evolutio recentioris philosophiae catholicae*. *Transitus a medio aevo ad tempus humanismi* (330) *Relatio ad « illuminationem »* (331) *Pericula ex parte rationalismi* (332) *Restauratio recentior* (332) — 3) *Fructus huius philosophiae*. *Etiam hodie probat suam perennitatem* (333) *Defendit veritates centrales omnis philosophiae* (334) *Dat solutionem difficultatum recentis philosophiae* (334) *Apta ad progressum* (334) *Ad sanandas difficultates sociales et politicas* (335) 328

TABULAE SYNOPTICAE HISTORIAE PHILOSOPHIAE 337

INDEX RERUM ALPHABETICUS 375

INDEX NOMINUM ALPHABETICUS 401

INDEX RERUM, QUAE IN ALTERO VOLUME CONTINENTUR 443

A. M. D. G.

K 683

7710

AUTHOR KLIMKE, F

Inst. Historiae Philosophiae
TITLE

DATE LOANED	BORROWER'S NAME	ROOM NUMBER
Aug. 8	Burris	AUG 8 /
	McCathy	NOV 17
	Kohls	
	McEaney	APR 17
	Kohls	00
	Hym	
	STORAGE -	

7710

